Szocialista közművelődés

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

Kossuth

Szocialista közművelődés

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

SZOCIALISTA KÖZMŰVELŐDÉS

Szöveggyűjtemény

SZOCIALISTA KÖZMŰVELŐDÉS

Szöveggyűjtemény

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1980

Válogatta és szerkesztette
ÁCS FERENCNÉ

ISBN 963 09 1620 7

(3087)

Szöveggyűjteményünk a Marximus–Leninizmus Esti Egyetem *Szocialista közművelődés* című tankönyvéhez készült azzal a céllal, hogy kötetbe gyűjtsük a kötelező, valamint az ajánlott irodalom legfontosabb darabjait, hozzáférhetővé tegyük a folyóiratokban, alkalmi kiadványokban megjelent, s azóta csak nehezen fellelhető írásokat.

A szöveggyűjtemény terjedelme nem tette lehetővé, hogy akár csak hozzávetőleg is teljességre törekedjünk, s ezért a válogatásban a célszerűséget és a gyakorlati hasznosságot tartottuk szem előtt, hogy alkalmas segédkönyvet adhassunk a tankönyv mellé.

Ami Marx, Engels és Lenin kultúrára, közművelődésre vonatkozó megnyilatkozásait illeti, ezekről a kötet végén részletes forrásmegjelölést adunk. Erre szintén terjedelmi okok szorítottak bennünket, ám a jelzett kiadványok mindenütt könnyen hozzáférhetők.

A kiadó

I. Dokumentumok

AZ MSZMP MŰVELŐDÉSI POLITIKÁJÁNAK IRÁNYELVEI

(1958. július 25.)

(Részlet)

A szocializmus teljes győzelmének három alapvető belső, társadalmi feltétele közül az első, a munkásosztály politikai hatalma hazánkban megvan. A második, a kapitalista kizsákmányolás megszüntetése, alapjában megtörtént; a szocialista, osztály nélküli társadalom felépítése folyik. A harmadik feltétel megteremtése, az emberek gondolkodásának szocialista átformálása megkezdődött. Törvényszerű, hogy a legszélesebb tömegek, valamennyi dolgozó gondolkodásának megszabadítása a kapitalista, kispolgári maradványoktól, az emberek tudatának szocialista átformálása tömegméretekben nem előzi meg, hanem csak követi a politikai hatalom meghódítását, a tőkés társadalmi rendszer felszámolását. Törvényszerű az is, hogy az emberek gondolkodásának átformálása a leghosszabb, legtovább tartó folyamat valamennyi alapvető társadalmi folyamat közül.

Az a tény, hogy a szocialista gondolkodási mód kialakulása az egész dolgozó népben mindig csak követi a szocialista társadalmi viszonyok kialakulását, és azokhoz képest viszonylag elmarad, bizonyos lehetőségeket ad a volt kizsákmányoló tőkés- és földesúri osztálynak arra, hogy a politikai hatalom és a gazdasági kizsákmányolás lehetőségeinek elvesztése után is eszmei és politikai befolyást gyakoroljon a társadalmi tudat fejlődésében leginkább elmaradt dolgozó rétegekre. A volt kizsákmányolók ezt a lehetőséget ki is használják a szocialista építés fékezésére, sőt, mint az 1956-os ellenforradalmi felkelés idején történt, a politikai hatalom visszaszerzésének megkísérlésére is. Az emberek gondolkodásának szocialista átformálását fejleszteni és gyorsítani a szocializmus ügyének teljes győzelméhez elengedhetetlen, alapvető társadalmi feladat. A tömegek gondolkodásának fejlesztésében a közoktatás, a tudomány, az irodalom és a művészetek jelentősége döntő.

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1957. júniusi Országos Pártértekezletének határozata ennek megfelelően rámutatott a kulturális munka fontosságára és arra, hogy a jelenlegi helyzetben rendkívüli jelentő-

ségű a széles körű és megalkuvás nélküli harc az ellenforradalom előtt és alatt elburjánzott és még végleg le nem küzdött revizionista és burzsoá nézetek ellen.

A Központi Bizottság és kulturális ügyekkel foglalkozó szervei az Országos Pártértekezletet követően behatóan foglalkoztak a művelődéspolitika időszerű kérdéseivel. Széleskörűen megtárgyalták e kérdéseket a párt- és a kulturális élet különböző fórumain a legilletékesebbekkel: a kultúra ügyeivel foglalkozó munkásokkal, dolgozó parasztokkal, pedagógusokkal. alkotó művészekkel, tudósokkal; párttagokkal és pártonkívüliekkel. Átfogó határozatban rögzítették a párt művelődéspolitikájának alapelveit és fontosabb célkitűzéseit. A Központi Bizottság ezt a határozatot az alábbiakban közreadja. A Központi Bizottságot az a meggyőződés vezeti, hogy e határozat közreadása megmutatja a helyes irányt, és hogy a helyes irányban végzett lendületes munkával, a párt vezetésével, az egész dolgozó nép cselekvő részvételével az új, a szocialista kultúra teljes győzelmet fog aratni a régi, a kapitalista kultúra reakciós és elavult maradványai felett.

I. A KULTURÁLIS FORRADALOMRÓL

A kulturális forradalom tartalmilag a szocialista kultúra megteremtéséért vívott harc. A szocialista kultúrát a párt irányításával, a népi demokratikus állam szervezett erejére, kulturális intézményeire támaszkodva, maguk a dolgozó tömegek hozzák létre.

A kulturális forradalom célja:

a) Végleg megszüntetni a volt uralkodó osztályok műveltségi kiváltságait és előnyét. Növelni az egész dolgozó nép műveltségét, tudását, emelni kulturális színvonalát. A kultúra eredményeinek közkinccsé tételével biztosítani, hogy szocialista társadalmunkban a nép kulturális alkotó ereje sokoldalúan kibontakozzék, illetve továbbfejlődjék.

b) Az egész művelődésügyet, valamennyi művészetet, az összes kulturális intézményeket annak a harcnak szolgálatába állítani, amelyet a munkásosztály a szocializmus ügyéért folytat.

c) A munkásosztály, a parasztság és az értelmiség tudatában, gondolkodásában győzelemre vinni a marxizmus–leninizmus világnézetét. Formálni a nép szocialista öntudatát, új erkölcsét, jellemvonásait, magatartását, s ezáltal is előmozdítani az egységes szocialista nemzet kibontakozását.

d) Kialakítani a munkásosztály, a proletárdiktatúra új, szocialista értelmiségét. Ennek érdekében tovább kell folytatni a régi, polgári neveltetésű, de a népi hatalomhoz hű értelmiségiek ideológiai átformálását; képzett munkások és parasztok értelmiségi munkakörökbe helyezését, s megfelelő szakmai képzésük biztosítását, hogy feladataikat magas színvonalon láthassák el. Különös gonddal kell törődni a most felnövekvő, többségében munkás- és parasztszármazású fiatal értelmiség szocialista világnézetének megalapozásával, szilárd kommunista magatartásának kialakításával. A munkás-paraszt hatalom szolgálatában, s a közös marxista–leninista világnézetben egységbe forrva, ez a három réteg kell hogy alkossa a szocialista értelmiséget.

e) A kultúra eszközeivel segíteni a szellemi és a fizikai munka, valamint a város és a falu közötti lényeges különbség csökkentését, végső fokon megszüntetését.

A szocialista művelődéspolitika céljai nem önmagukért valóak, hanem szerves és elválaszthatatlan részét alkotják annak az egységes feladatnak, amit a szocializmus felépítése jelent. A kulturális forradalom a szocialista átalakulás része. Ezért a szocialista kultúrának az a szerepe, hogy alkotásaival, a tudomány és a művészet eszközeivel segítse a szocialista építés feladatainak megoldását.

A kulturális forradalom nem ösztönös és nem automatikus folyamat. A hatalom megragadása, a proletárdiktatúra győzelme csupán megteremtette a kulturális forradalom lehetőségét, de a dolgozó tömegek ezt a lehetőséget csak a párt irányításával és az állam kulturális szervező tevékenysége segítségével válthatják valóra. A gazdasági és politikai életben vereséget szenvedett burzsoázia jelentős részben a kulturális frontra összpontosítja erőit, felhasználva műveltségbeli előnyét és megmaradt pozícióit, s innen indít támadásokat a kibontakozó szocialista rend ellen. A kultúrában a szocializmus térhódításának üteme lassúbb, mint a gazdaságban és a politikában, ezért a szocialista kultúra csak szívósan és céltudatosan vezetett osztályharcban fejlődhet, a marxista–leninista világnézet mind hatékonyabb elterjesztése, a polgári nézetek legyőzése, kiszorítása útján.

A kulturális forradalom harc a kapitalizmustól örökölt elmaradottság megszüntetéséért, a máig is ható burzsoá eszmék és reakciós polgári kultúra ellen. Ebben a harcban támaszkodjunk a szocialista forradalom előtti nemzeti és nemzetközi kultúra demokratikus és szocialista hagyományaira. (. . .)

Művelődéspolitikánk irányelveinek meghatározásakor kulturális életünk mai általános helyzetéből és szocialista építésünk szükségleteiből kell kiindulnunk. Továbbfejlődésünk szilárd alapját jelentik a felszabadulás óta elért eredményeink, melyekre bátran és büszkén támaszkodhatunk. Ám még ma is súlyos tehertételként nehezedik ránk a Horthy-rendszer szellemi öröksége, amely a revizionizmus és az ellenforradalom teremtette zűrzavar eredményeként újult erőre kapott, kölcsönhatásban a Nyugatról beszivárgott reakciós eszmékkel. Elég széles értelmiségi és kispolgári rétegekre hatnak olyan nézetek, mint a „népi" ideológia, polgári humanizmus, melyek a Horthy-fasizmussal szemben tartalmaztak haladó elemeket, de ma már maradiak, sőt reakciósak, mert a munkásosztály vezető szerepe ellen hatnak, tehát szemben állnak szocializmust építő népünk érdekeivel. Nem múlt el nyomtalanul a revizionizmus és az ellenforradalom ideológiai támadása, eszméi felbukkannak a kulturális élet különböző területein.

Szocialista kultúránk, de egész társadalmi életünk világnézeti alapja a marxizmus–leninizmus. Annál súlyosabban esik latba az a tény, hogy az értelmiségnek csak egy része tette magáévá a marxizmus–leninizmus világnézetét, mivel nagy szerepe van a kulturális alkotásban, a műveltség terjesztésében és az ifjúság nevelésében, s számarányánál jóval nagyobb befolyása a társadalomra. Ezt az ellenforradalom és az azt követő események világosan bebizonyították. Legnagyobb részük lojális a népi demokratikus rendszer iránt, sok mindenben egyetért a párt, a kormány, általában a szocializmus célkitűzéseivel, de világnézetében nem áll szilárd talajon. Ez a helyzet részben akadályozza, hogy teljes erővel, képességük teljes kibontakoztatásával vegyenek részt a szocialista kultúra építésében (még ha szubjektíve meg is van bennük a szándék), részben pedig állandó lehetőséget ad a burzsoá nézetek behatárolására.

Számolni kell tehát azzal, hogy a magyar társadalom jelentős része még ki van téve az ingadozásnak, és erősen hat reá a burzsoá ideológia. Ilyen körülmények között – azért is, mert a nyíltan burzsoá, ellenséges nézetek jelentkezésére kevesebb lehetőség van – fokozott veszélyt jelentenek a marxista mezben fellépő revizionista elméletek és a „harmadik út" „népi" ideológiája.

Különösen ártalmasak Lukács György antimarxista politikai-ideológiai nézetei. Az az elgondolás, hogy a különböző társadalmi rendszerű

államok békés egymás mellett élésének korszakában a nemzetközi méretekben folyó harc fő ellentéte nem a szocializmus és a kapitalizmus, a munkásosztály és a burzsoázia között feszül, hanem a „demokratizmus és az antidemokratizmus" között, valójában az osztályharc feladását jelenti. Ez az elmélet ma nemcsak nálunk, hanem világszerte kárt okozó eszmei ütőkártyája a revizionistáknak, annál is inkább, mert Lukácsnak ez a felfogása kisebb vagy nagyobb mértékben kifejezésre jut a politika, a társadalomtudomány, a filozófia, az esztétika, a művészet, a kultúra kérdéseiről szóló írásaiban és állásfoglalásaiban egyaránt. Lukácsnak ez a véleménye szükségszerűen a pártosság, fiatal szocialista kultúránk és a szovjet kultúra eredményeinek lebecsüléséhez, illetve tagadásához vezetett.

Az ellenforradalom után újjáéledtek olyan régen elavult reakciós elméletek, mint a „népiek" tételei a „nemzetmentő paraszti őserőről", a városi kultúra alacsonyabbrendűségéről és hasonlók, amelyeknek felelevenedésével ismét tápot kapott a fajelmélet, a nacionalizmus, az antiszemitizmus teljesen még ki nem irtott hagyatéka.

Kulturális és ideológiai fejlődésünk egyik legfőbb akadálya továbbra is a nacionalizmus, amelynek a magyar társadalomban mély gyökerei vannak, s ezért az elmaradott rétegekben a nemzeti kultúra nacionalista elképzelése él. Ezt használták ki a revizionisták. Az ellenforradalom egyik súlyos kártevése, hogy megerősítette a nacionalista nézeteket, „hazafiasnak" igyekezvén feltüntetni azokat.

A marxizmus–leninizmus világos határvonalat húz a nacionalizmus és a jogos nemzeti büszkeség, valamint a nacionalizmus és az igazi hazafiság között. Pártunk méltán tekinti magát forradalmi és szabadságharcos hagyományaink örökösének, és büszke arra, hogy a magyar kommunisták életüket nem kímélve jártak a függetlenségi és népfelszabadító mozgalmak élén. A nacionalizmus lélekmérgező és nemzetvesztő ideológiájával a szocialista hazafiságot állítja szembe; a szocialista hazafiságot, amelynek legfőbb tartalma a haza felvirágoztatása a dolgozó nép javára és a dolgozók hazájának védelme minden támadással szemben, s amelynek kitéphetetlen alkotóeleme a fennhéjázástól mentes nemzeti öntudat éppúgy, mint a nemzetközi összefogás a világ felszabadult vagy szabadságukért küzdő népeivel.

Mindezeket figyelembe véve, különös jelentősége van annak is, hogy szilárd alapon, minden torzítástól mentesen vessük fel a szocialista kultúra nemzeti sajátosságának kérdéseit.

A születő új kultúra: tartalmában szocialista, formájában nemzeti

kultúra. Megőrzi és magába foglalja mindazt a haladó kulturális kincset, amelyet évszázadok fejlődése saját nemzeti alkotásokban és más nemzetektől átvett értékekben felhalmozott, és azok legjobb eredményeit is felhasználva, a szocialista eszmeiségtől áthatva, magasabb szinten valósítja meg a népiség, nemzeti jelleg és humanizmus szintézisét.

A kultúra szocialista eszmeiségének elsődleges fontosságát nyomatékosan kell hangsúlyozni ma, amikor még hatnak bizonyos revizionista nézetek, és amikor – helyesen – nyilvánosságot biztosítunk jó szándékú, a népi demokrácia iránt lojális, de nem szocialista alkotásoknak és állásfoglalásoknak is a kulturális élet különböző területein. A szocialista eszmeiség fűzi össze egész kultúránkat a világ, elsősorban a Szovjetunió és a népi demokratikus országok szocialista kultúrájával. Minden olyan törekvés, amely e szálakat szét akarja szakítani, a nacionalizmust erősíti. A munkásnemzetköziség jegyében lehet csak igazán mai és magyar a mi kultúránk, mert a munkásnemzetköziség nem a Szovjetunió vagy a testvéri népi demokráciák eredményeinek másolását jelenti, hanem azt. hogy ezek az eredmények – kölcsönhatásban – termékenyítően hatnak a mi kultúránk fejlődésére.

A munkásosztály vezető szerepét tagadó revizionizmus terjesztette azt a ma is ható felfogást, hogy korunkban a társadalom vezetése az értelmiséget illeti meg. A fiatalok között folytatott agitációjukban viszont a revizionisták azzal hitegetik az ifjúságot, hogy az övék a vezető szerep. E nézeteket igyekeztek és igyekeznek alátámasztani az ifjúság forradalmi lendületéről, avantgardizmusáról szóló hangzatos frázisokkal, illetőleg azokkal a hamis állításokkal, amelyeket mint az atomenergia békés felhasználása által elindított nagy, tudományos és technikai átalakulásból levont „következtetést" igyekeztek feltüntetni.

A szocializmus építésének általános – és nemcsak kulturális – feladatai mind több és több jól képzett, alapos általános és szakműveltséggel rendelkező dolgozót követelnek meg az élet valamennyi területén. A szocialista fejlődés törvényszerű velejárója, hogy állandóan emelkedik a dolgozók kulturális és technikai színvonala és nő az értelmiségiek száma. Csakis ezen az úton biztosítható a szocializmus fölénye a kapitalizmus felett, és csakis így lehet mind magasabb szinten kielégíteni a néptömegek szüntelenül növekvő anyagi és kulturális igényeit. E folyamat végső eredménye a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbség megszüntetése lesz.

Az általános kulturális és technikai színvonalnak még gyorsabb üte-

mű fejlődését igényli a korunkban végbemenő nagy tudományos és technikai átalakulás. Ezt az új követelményt érvényesíteni kell a kulturális élet különböző területein, és figyelembe kell venni a részletes feladatok meghatározásánál. De semmiféle „technikai forradalom" nem változtat azon az alapvető tényen, hogy a kapitalista társadalom megdöntéséért és a szocialista társadalom felépítéséért folyó harcban a vezető szerep csak azé az osztályé lehet, amelynek létérdeke a szocializmus győzelme. Ez az osztály az „atomkorban" is a munkásosztály. Az értelmiség egyetlen társadalmi rendben sem alkotott önálló osztályt, tagjai mindig a különböző társadalmi osztályokból kerültek ki. Soha nem volt, nem lehetett a társadalom vezetője, bármily fontos és nélkülözhetetlen is társadalmi szerepe. Ugyanígy az ifjúság sem lehet a társadalom vezető ereje. Azt ugyanis, hogy a társadalomban kié a vezető szerep, egyetlen társadalmi formációban sem korosztályok vagy nemzedékek harca, hanem az osztályharc döntötte és dönti el. Az ifjúság sajátos szerepe társadalmunkban abban áll, hogy lelkesedésével, mozgékonyságával segítse a munkásosztály céljainak megvalósítását, a nemzet szocialista felvirágzását.

Szocialista kultúránk kibontakozását akadályozza, hatékonyságát csökkenti, hogy elég jelentős rétegek ízlése – és ezzel együtt kulturális igénye – még ma is a Horthy-rendszertől örökölt kispolgári álkultúra színvonalán mozog. A kispolgári ízlés viszonylag széles körű hatását még nem sikerült megszüntetni, mert ez lassú és nehéz folyamat, s mert a mi munkánk sem volt elég erőteljes. Az ellenforradalom a fejlődést visszavetette, és különösen a szórakozás különböző formáiban újra elszaporodott a kulturális szemét. Művészeti intézményeink – „a dolgozók igényei kielégítésének", „a kultúra demokratizálásának" jelszavai mögé húzódva – sokszor engedtek és engednek a kispolgári ízlés, az igénytelenség nyomásának, szem elől tévesztve a kulturális nevelés, a kulturális színvonal emelésének alapvető feladatait. Gyakran gazdasági, gazdaságossági szempontokkal igazolják ezt a politikájukat, és részben indokoltan, mert egyes, a kulturális területet érintő gazdasági intézkedések valóban keresztezik a szocialista művelődéspolitika helyes útjait.

Nem kevés akadállyal és nehézséggel kell megküzdenünk a szocialista kultúra további fejlődéséért vívott harcunk folyamán. Feladataink nem oldhatók meg egyik napról a másikra, de minden feltétele adva van annak, hogy az eddiginél gyorsabban, biztosabban, megalapozottabban haladjunk előre. A párt szilárd és következetes marxista–

leninista politikát folytat, és harcol mind a revizionista árulás, mind a dogmatikus torzítás veszélyei ellen. Nagyok eddigi eredményeink, és a magyar nép nagy többsége nem akarja a múlt visszatérését, bízik a szocialista jövőben. A munkásosztály, a parasztság és az értelmiség legjava máris alkotója és hordozója a szocialista kultúrának, és ez a bázis állandóan szélesedik, erősödik. Nem kétséges, hogy kulturális továbbfejlődésünk elveit és céljait örömmel teszik magukévá, és minden eszközzel elősegítik azok sikeres megvalósítását.

V. A KULTURÁLIS MUNKA FŐ FELADATAI

A kulturális helyzet elemzése alapján a párt a következő feladatokat tűzi az oktatás, a népművelés, a művészet, a tudomány dolgozói, az összes párt- és állami szervek elé.

1. Világnézeti nevelés

Az ideológiai s ezen belül a kulturális fronton tapasztalható elmaradás és az ellenforradalom rombolása nyomán bekövetkezett visszaesés, eszmei zűrzavar megszüntetése, művelődésügyünk felvirágoztatása megköveteli a marxizmus–leninizmus térhódítását és győzelmét a kultúra valamennyi területén. Az eszmei-politikai harcnak a művelődés területén is a megerősödött jobboldali nézetek: a revizionizmus, a polgári és kispolgári törekvések ellen kell elsősorban irányulnia. Az ellenséges eszmei-politikai irányzatok közül ma a nacionalizmus, a „harmadikutas" felfogás, egyes művészeti ágakban a burzsoá objektivizmus, a „politikamentes" álhumanizmus és a formalizmus a legélőbbek és a legveszedelmesebbek. Ezek többnyire egymással vagy más ellenséges nézetekkel összefonódva jelentkeznek. Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a revizionista fertőzés ellen nem orvosság a dogmatikus, szektás elmélet és gyakorlat: nem hanyagolható el tehát a harc ez utóbbi maradványai ellen sem, annál kevésbé, mert néhány kulturális intézményünkben a szektás szemlélet, a dogmatikus nézetek újjáéledése is tapasztalható.

Az ideológiai előrenyomulásnak nem egyszerűen az a célja, hogy az ellenséges vagy helytelen nézeteket háttérbe szorítsa vagy elnémítsa, elhallgattassa, hanem elsősorban az, hogy ezeket legyőzze, eszmeileg szétzúzza, az emberek gondolkodásából kiűzze. Célja, hogy a marxiz-

mus–leninizmus világnézetét terjessze, s hatékony érveléssel hozzájáruljon a munkásosztály és a parasztság szocialista öntudatának erősítéséhez, elmaradott gondolkodású rétegeinek felvilágosításához, az értelmiség még ingadozó csoportjainak meggyőzéséhez, szocialista szellemű átformálásához.

A legfőbb módszer ezért: az elmélet bátor továbbfejlesztésére irányuló tudományos kutatás, a kultúra valamennyi sajátos eszközének és lehetőségének felhasználása a marxista–leninista eszmék terjesztése, a szocialista világnézet hadállásainak szakadatlan erősítése a művelődés minden ágában, eleven elvi vita, eszmei harc az ellenséges vagy helytelen nézetek legyőzésére. Mindez természetesen nem teszi szükségtelenné, sőt egyenesen megköveteli, hogy hatalmi intézkedésekkel akadályozzuk meg a kultúra területén is mindazokat a törekvéseket, amelyek nyíltan vagy álcázva népi demokratikus rendünk ellen irányulnak.

Az elméleti és kritikai munka, a nevelő és felvilágosító tevékenység számottevő megjavítása nélkül ezek a feladatok nem oldhatók meg. Ahhoz viszont, hogy a nevelő-felvilágosító tevékenység hatékonysága fokozódjék, hogy élénk kritikai élet bontakozzék ki valamennyi kulturális, művészeti fórumon, elsősorban az elméleti-tudományos munkát kell magasabb szintre emelni. Kellő tudományos megalapozottság híján ugyanis minden vita, minden bírálat csak sekélyes, ötletszerű lehet, mely nemhogy segítené, hanem még zavarja is az eszmei tisztulás folyamatát.

Mindenekelőtt arra kell törekedni, hogy a munkásosztály még jobban összeforrjon a marxizmus–leninizmussal, a kommunista világnézet behatoljon eszmeileg kevésbé fejlett rétegeibe is. Csak így töltheti be eredményesen történelmi küldetését, vezető szerepét a társadalmi, politikai és gazdasági építőmunka valamennyi területén, nem utolsósorban magában a kulturális életben. A munkásosztály marxista–leninista műveltségének további gyarapodása, szocialista öntudatának magasabb szintre emelkedése termékenyítőleg fog hatni a társadalom minden rétege, s köztük természetesen az értelmiség politikai fejlődésére is, az eszmei tisztulásra, s így kultúránk és kulturális életünk szocialista átformálására. De még gazdasági előrehaladásunk oly nagy fontosságú összetevői is, mint például a termelés és a termelékenység növekedése, a munkafegyelem megszilárdulása, az új munkamódszerek iránti fogékonyság, a tulajdonhoz való viszony megváltozása – egytől egyig a legszorosabban összefüggnek a munkásosztály kommunista vi-

lágnézetének megszilárdulásával, a szocialista öntudat megerősödésével.

Valamennyi kulturális szervünket és intézményünket – a sajtót, a rádiót és a televíziót, filmgyártásunkat és könyvkiadásunkat – hassa át az a tudat, hogy nemcsak népi demokráciánk fejlődésének, a szocializmus eredményes építésének, de a sajátos kulturális feladatok megoldásának is alapvető feltétele a munkásosztály szocialista világnézetének elmélyülése, s ezért ne sajnálják a fáradságot mindazoknak az eszközöknek, módszereknek, művészi tartalmaknak és formáknak felkutatására, amelyek ezt a célt a leghatékonyabban szolgálják.

Ebben a vonatkozásban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a felszabadulás óta kétségtelenül elért nagy eredmények ellenére a munkásosztály egy részére még hat a burzsoá ideológia. Ez részben a múlt hagyatéka, részben pedig annak a felhígulásnak a következménye, amelynek során kispolgári rétegek és deklasszált elemek kerültek a munkásosztályba. A kispolgárság befolyása főleg Budapesten, de egyes vidéki városokban is erős, és nemcsak politikai, hanem kulturális téren is érezteti hatását. Az ilyen tendenciák ellen türelmes, szívós, sokoldalú nevelőmunkával – elsősorban a kultúra nemes, értékes alkotásai segítségével – kell küzdenünk.

A munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének további megszilárdítása, de a magyar falu előtt álló nagy feladatok és távlatok is megkívánják, hogy nagyobb gondot fordítsunk a parasztság eszmei-politikai nevelésére. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének bonyolult feladata, az önkéntesség elvének párosítása a következetes agitációval, nélkülözhetetlenné teszi ezt a széles körű eszmei felvilágosító munkát. Mindenekelőtt a paraszti gondolkodásmód ama vonásai ellen kell sokoldalúan és türelmesen küzdeni, amelyek gátolják a parasztságot igazi érdekei felismerésében, a szocialista út melletti döntésben. A maradiság, a megcsontosodott hagyományokhoz való ragaszkodás, a visszahúzó kistulajdonosi szemlélet káros hagyatékával szemben az együvé tartozás, a munkásokkal való testvéri összefogás szellemét kell kifejleszteni. Ennél a munkánál abból kell kiindulni, hogy a paraszti gondolkodás átformálódása nemcsak eredménye a falun eddig végbement társadalmi és politikai átalakulásnak, hanem előfeltétele is a további változásoknak. Különösen fontos a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok dolgozóinak szocialista öntudatát növelni, egyrészt a mezőgazdaság szocialista részének megerősítése, s

ugyanakkor az egyénileg gazdálkodó parasztság világnézeti fejlődésének megkönnyítése céljából is.

Mint ahogy a városban, falun, a parasztság körében is hatnak – gyakran egyes szórakoztató intézmények elvtelen műsorpolitikájának következtében – a kultúra kispolgári, sőt egyenesen burzsoá szellemű termékei. E kártékony folyamat ellen küzdeni kell, felhasználva az egészséges paraszti hagyományokat, a népművészet remekeit, a magyar és a külföldi kultúra legértékesebb alkotásait.

Értelmiségi politikánk rendkívül fontos feladataként külön is ki kell emelni a nem marxista értelmiség ideológiai átformálásának kérdését. Ezt a munkát az eddiginél magasabb színvonalon kell tovább folytatni, figyelembe véve az egyes értelmiségi rétegek sajátos helyzetét, fejlettségi fokát. Az eszmei meggyőzés eszközeinek alkalmazása mellett vonjuk be őket fokozottabban a szocialista építés gyakorlati feladatainak megoldásába, hogy a különböző szakmájú értelmiségiek munkájuk közben szerzett tapasztalataik alapján győződjenek meg a szocializmus igazságáról és felsőbbrendűségéről. Őszinte együttműködési készségünk a nem marxista értelmiséggel azonban nem zárja ki, hanem feltételezi a segítő szellemű bírálatot: a bírálat is egyik eszköze ideológiai átformálásuknak, de a téves nézetek elleni harc nem válhat személyi üldözéssé, a bírálat nem fajulhat megbélyegzéssé.

Az egész társadalmat átfogó világnézeti nevelőmunka csak akkor járhat tartós eredménnyel, és a jövőre nézve távlatokat nyitó csak akkor lehet, ha az ifjúság marxista szellemű nevelését tekinti egyik legfontosabb feladatának. Minden társadalmi rendszer arra törekszik, hogy ifjúságát a maga világnézetére nevelje. Mi kommunista szellemű és világnézetű, művelt, erkölcsös ifjúságot akarunk nevelni. A szocialista világnézet elterjesztésében, a burzsoá életszemlélet és gondolkodásmód, erkölcs és ízlés visszaszorításában és megsemmisítésében a legnagyobb szerepük azoknak az oktatási intézményeknek van, amelyekre a párt és a kormány ifjúságunk tudatának és magatartásának formálását bízta.

A felnövő új nemzedéknek a korszerű ismeretek és a tudományos eredmények elsajátításával együtt meg kell ismernie és magáévá kell tennie a marxista–leninista világnézet alapjait, gondolkodásában, érzésvilágában, magatartásában ki kell formálnia a szocialista erkölcsöt. Ez olyan követelmény, amit oktatás- és nevelésügyünk feladatai között a legelső helyen kell hangsúlyozni, annál is inkább, mert az ifjúság világnézeti-erkölcsi nevelésében jó néhány év óta súlyos bajok mutatkoz-

nak, s az elért eredmények sem bizonyultak elég szilárdnak. Így eshetett meg, hogy az elmúlt időszak zűrzavarai, ellentmondásai, majd az ellenforradalom nagymértékben visszavetették ifjúságunk szocialista szellemű fejlődését, s az ellenséges nézetek, főként a nacionalizmus, sovinizmus, irredentizmus, antiszemitizmus romboló hatása ismét jelentkezhetett. (. . .)

Az ifjúság a jövő letéteményese. Állítsuk egész társadalmunk közgondolkodásának, törődésének középpontjába ifjúságunk nevelésének ügyét, és tekintsük úgy, mint a kulturális élet egyik elsőrendű feladatát. Irodalmunk, filmművészetünk, sajtónk, rádiónk az ifjúság jövőjéért érzett teljes felelősséggel segítsen e feladat megoldásában.

A világnézeti nevelésben, a marxizmus–leninizmus eszméjének elterjesztésében és diadalra juttatásában, ha lehet, még nagyobb jelentőségük és ezzel együtt felelősségük van felsőoktatási intézményeinknek, amelyek a fontos gazdasági és politikai tennivalók megoldására, a szocialista kultúra fejlesztésére és ápolására hivatott fiatal értelmiséget nevelik.

Az egyetemi ifjúság világnézeti nevelésében a legnagyobb szerepe az ideológiai oktatásnak van. Ezen a téren kell először számottevő fejlődést elérni. A hallgatók marxista–leninista oktatásának színvonalát differenciáltabb tantervvel, a tanszékek vezetésének és az oktatók továbbképzésének megjavításával kell emelni. A marxizmus–leninizmus magas színvonalú oktatása alapvető, természetesen nem egyedüli feltétele a hallgatók teljes értékű világnézeti, politikai és erkölcsi nevelésének. Ehhez a szaktárgyi képzés szilárd ideológiai megalapozottságára, világnézetformáló hatására is szükség van. Ki kell egészülnie továbbá az egész oktatói kar céltudatos, rendszeres, a párt- és a KISZ-szervezetekkel egybehangolt, sokoldalú nevelői tevékenységével.

A szocialista szellemű nevelés szempontjából nagy jelentősége van annak is, hogy a diákotthonok életét tartalmasabbá, kulturáltabbá, vonzóbbá tegyük. Ezért a diákotthonokat az értékes pedagógiai hagyományok felhasználása, valamint a tárgyi feltételek fokozatos megteremtése útján kollégiumokká kell fejlesztenünk.

Egyetemi és főiskolai ifjúságunk nevelését csak megfelelően képzett, marxista világnézetű, politikailag szilárd oktatói kar tudja megoldani. Éppen ezért elvárjuk, hogy fokozottan törekedjenek a marxizmus–leninizmus világnézetének megismerésére és elsajátítására. E nélkül képtelenek lesznek a gondjaikra bízott ifjúságot szocialista szellemben oktatni és nevelni; a dialektikus materializmus megtermé-

nyító hatása nélkül tudományos munkásságuk is előbb-utóbb zsákutcába kerülhet. Az egyetemek és főiskolák munkáját irányító állami és pártszervek tekintsék halasztást nem tűrő feladatuknak, hogy – megfelelő szervezeti formákat teremtve, tudományos viták segítségével – mozdítsák elő az oktatók ideológiai fejlődését. (. . .)

Sokoldalú és tervszerű erőfeszítést kell kifejtenünk egész népünk műveltségi színvonalának emelésére, hogy fokozatosan megszüntethessük azt az ellentmondást, amely korunk, a szocialista építés követelményei és a jelenlegi helyzet között fennáll. A szocialista építés feladatait csak akkor tudjuk megoldani, ha nagy számban vannak kiváló elméleti tudású, de a gyakorlati élettel is szorosan összeforrott tudósaink, minden új iránt fogékony, a termelőmunka módszereinek tökéletesítésén buzgólkodó mérnökeink és technikusaink, jól képzett szakmunkásaink, és általában, ha egész népünk technikai műveltsége, kultúrája szüntelenül mélyül, gazdagodik, lépést tart az új eredményekkel. Ezért halaszthatatlan teendőink között is az egyik legfontosabb egész oktatási rendszerünknek a korszerű tudományosság színvonalára emelése.

Magasabb igényekkel és magasabb színvonalon kell folytatni a szocialista szakemberképzést. Az egyetemeken és főiskolákon a képzés alkalmazkodjék a tudomány rohamos fejlődéséhez és a gyakorlat új igényeihez. Az egyetemek és főiskolák oktatói tevékenysége nem korlátozódhat az ismeretek enciklopédikus átadására. Az oktatás módszereit olyan irányban kell továbbfejleszteni, hogy azok – a vizsgakövetelményekben előírt tárgyi ismeretek elsajátítása mellett – segítsék elő a hallgatók önálló gondolkodásának, kezdeményezőkészségének, alkotó erejének kibontakozását. Jó tankönyvek és jegyzetek tervszerű kiadása is hasznosan szolgálhatja ezt a célt.

Szocialista felsőfokú oktatásunk és egész kulturális forradalmunk egyik igen jelentős vívmánya a felnőtt dolgozók egyetemi és főiskolai tanulása a levelező és esti oktatás keretében. Már eddig is fontos hivatást töltött be ez az oktatási forma, főleg felnőtt munkások és parasztok értelmiségi munkára való felkészítésében. A hallgatók jobb kiválogatásával, az oktatás színvonalának emelésével, célravezető módszerekkel és a tanulási feltételek megjavításával biztosítani kell, hogy a levelező és esti tagozatok hallgatói a teljes értékű szaktudás elsajátítása alapján kapják meg diplomájukat.

Az egyetemeknek és főiskoláknak fontos feladataik vannak a szocialista tudomány fejlesztésében és a tudományos utánpótlás nevelésé-

ben is, ennek megfelelően fejlesztjük az egyetemi oktatást. Törekedni kell arra, hogy – lépést tartva a tudomány és a technika gyors fejlődésével, a szocialista építés igényeivel – az egyes karok profiljába illő minél több tudományág képviselve legyen az egyetemeken.

Mind az ipar és a mezőgazdaság, mind pedig a tudomány fejlődésének kölcsönösen elengedhetetlen feltétele a termelés és a tudomány szoros kapcsolata. Ezért rendkívül fontos, hogy az egyetemek és főiskolák vegyék ki részüket az ipar- és mezőgazdaság-fejlesztés tudományos alapjainak kidolgozásából. Hasonlóképpen szorosabb kapcsolatot kell kiépíteni a tanárképző karok és az általános és középiskolák között. Az egyetemek vállaljanak szerepet a különböző szakterületeken működő értelmiségi dolgozók szakmai továbbképzésében is.

Az általános és középfokú oktatásban mielőbb felül kell vizsgálni és a követelményeknek megfelelően átalakítani, kiegészíteni az általános műveltség hagyományos tartalmát, különös tekintettel az ifjúság életre való felkészítése szempontjából oly nagy jelentőségű gyakorlati műszaki oktatás bevezetésére és kiszélesítésére. Folyamatosan, ahogy gazdasági helyzetünk engedi, el kell látni valamennyi iskolát a természettudományos oktatáshoz, a technikai és technológiai ismeretek elsajátításához szükséges kísérleti és szemléltető eszközökkel, felszerelésekkel és szerszámokkal. Meg kell szervezni az iskolák eleven kapcsolatát a szocialista ipar és mezőgazdaság üzemeivel. Biztosítani kell, hogy a törvény előírásainak megfelelően minden tanköteles korú gyermek elvégezze az általános iskola nyolc osztályát, és lehetőség szerint minél előbb szakrendszerű oktatásban részesüljön. Ehhez mindenekelőtt a tanteremhelyzeten kell segíteni, s első lépésként a következő három évben 3500, a korszerű egészségügyi és pedagógiai követelményeknek megfelelő tantermet kell felépíteni, ezután pedig, ahogy mód nyílik rá, jelentősen gyorsítani kell az iskolaépítés ütemét. Már most gondolnunk kell arra, hogy később bevezetjük a kötelező középiskolai oktatást. Ezért szükségessé válik középiskolai rendszerünk szerkezetének felülvizsgálása.

Oktatásügyünk és a magyar tudomány közös hivatása, hogy segítse emelni a munkásosztály általános és technikai műveltségének színvonalát, annak a gondolatnak a jegyében, hogy a szocializmus végleges győzelme szempontjából múlhatatlanul szükséges a termelés ütemének jelentős meggyorsítása, általában a termelési kultúra színvonalának ugrásszerű emelése.

E feladatok megoldása egyre nagyobb szakképzettséget és magasabb

műveltséget követel. Ez az útja annak is, hogy a legtehetségesebb munkások jól felkészült értelmiségiekké váljanak.

A nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés és a mezőgazdasági termelés gyorsabb ütemű fejlesztése megköveteli, hogy emelkedjék a parasztság általános és agrotechnikai műveltségének színvonala, szakmai tudása. A mezőgazdaság előtt álló kettős, egymástól elválaszthatatlan és egyidőben megoldandó feladatot: a szocialista átalakítást és az egész mezőgazdaság fejlesztését csak olyan parasztság tudja teljesíteni, amelynek látóköre, igénye napról napra tágul, s az évezredes maradi hagyományokat, elavult módszereket képes a korszerű tudomány vívmányaival felcserélni. Javítani kell a falu kulturális viszonyait azért is, hogy csökkenjen a falusi lakosság – főleg a fiatalság – elvándorlása a városokba.

A falu műveltségi állapotának a megjavítása megköveteli és egyben fel is tételezi, hogy értelmiségiek nagyobb számban helyezkedjenek el vidéken, főként falun. Neveléssel, meggyőzéssel, felelősségérzetük növelésével és az anyagi érdekeltség fokozásával meg kell szüntetni a fiatal értelmiségiek vonakodását a vidéki és különösen a falusi munkától.

Városon és falun egyaránt nagy figyelmet kell fordítani az általános, illetve középiskolát végzett és onnan a termelőmunkába kerülő fiatalokra. Megfelelő tartalmú továbbképzéssel készítsük fel őket arra, hogy helyt tudjanak állani a mezőgazdasági vagy ipari munkában, s emellett célravezető művelődési és nemes szórakozási lehetőségek biztosításával egyengessük helyes irányú kulturális és erkölcsi fejlődésük útját.

A város és a falu közötti kulturális különbség megszüntetésének egyik lépcsőjeként, de általában egész művelődésünk egészségesebb fejlődése, szélesebb alapokra helyezése érdekében is fejleszteni kell a vidéki városok kulturális életét. A főváros kulturális vezető szerepét fenntartva, törekedjünk arra, hogy erősebb kölcsönhatás alakuljon ki Budapest és a vidéki városok között. A fővárosban és a vidéki városokban egyaránt fokozni kell a munkáslakta kerületek kulturális ellátottságát. A Művelődési Minisztérium és a megyei tanácsok közös munkájával készítsék el az egyes megyék kulturális fejlesztésének programját, a helyi szükségleteket és adottságokat összeegyeztetve az országossal. A tervek elkészítésénél legyenek figyelemmel a leginkább elmaradott megyék, területek helyzetére. Tovább kell fejleszteni ha-

gyományos vidéki kulturális központjainkat, és új kulturális központok kialakítására kell törekedni, összhangban a gazdasági építéssel.

A dolgozó nép művelődésének állandó folyamatában nagy szerepe van a különböző tömegszervezetek világnézeti, politikai, tudományos, művészeti es szakmai ismeretterjesztő tevékenységének. A szakszervezetek tekintsék munkájuk szerves részének a munkások szakmai képzését és igényes kulturális nevelését. A Kommunista Ifjúsági Szövetség segítse a fiatalok művelődését, fejlessze ízlésüket, és keltse fel bennük az érdeklődést a szocialista kultúra magas rendű alkotásai iránt. A kulturális nevelőmunkában jelentős feladatot tölthet be az értelmiségiek tömegszervezete, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Az ismeretterjesztő munka hatékonysága érdekében azonban ki kell küszöbölni mind a sematizmus, a felszínesség maradványait, mind az „apolitikus objektivizmus" tendenciáit. Méltó helyet kapjon benne a természettudományos ismeretek, a materialista világnézet terjesztése. Az előadásokat – bárhonnan vegyék is témájukat – pártosság, a marxizmus–leninizmus szelleme hassa át.

A művelődési otthonok hálózatát – elsősorban társadalmi erőforrások igénybevételével – fokozatosan teljessé kell tenni. Az irányítás megjavításával, a különböző kulturális szervek tevékenységének jobb összehangolásával el kell érni, hogy hivatásuknak megfelelően, valóban művelődési otthonokká váljanak, amelyek művelődési lehetőséget, társas szórakozást és kulturált pihenést biztosítanak a dolgozók különböző rétegeinek. Munkájukban hasznosítsák az egykori munkásotthonok, olvasókörök jó és folytatható hagyományait. A művelődési otthonok biztosíthatják a legmegfelelőbb kereteket a munkások és parasztok öntevékeny művészeti csoportjainak tevékenységéhez. Az énekkarok, a tánc- és színjátszó csoportok vonják be üzemük és falujuk minél több dolgozóját a kulturális munkába, és a szép hagyományok folytatásával, erejükhöz mért feladatok vállalásával szolgálják dolgozótársaik és a maguk nemes szórakoztatását. A kispolgári giccs behatolásának meggátlására, az ízlés fejlesztésére az öntevékeny művészi csoportok tehetnek legtöbbet.

Mielőbb be kell fejeznünk könyvtárhálózatunk kiépítését, elsősorban a még hiányzó járási és falusi könyvtárak létrehozásával. Ezzel párhuzamosan jobban meg kell szervezni az ipari gócpontok, munkáslakta területek és a tanyavilág könyvvel, könyvtárral való ellátását. Szükség van az iskolai könyvtárak nagyarányú fejlesztésére is. A könyvtárak

jó munkája értékes hozzájárulást jelent a tömegek ízlésének, műveltségének, erkölcsi és politikai arculatának formálásához.

Egész népművelési munkánk célja az legyen, hogy – az egyes rétegek sajátos helyzetét figyelembe véve és a megfelelő módszereket alkalmazva – elérjük: művelt, magas igényű, fejlett ízlésű emberek, valóban „kiművelt emberfők sokasága" legyen a mi népünk.

3. *A művészetekről*

Népünk szocialista nevelésében, ízlésének fejlesztésében a párt nagy jelentőséget tulajdonít a művészeteknek – az irodalomnak, a színház- és a filmművészetnek, a zenének, a képzőművészetnek –, és minden eszközzel elősegíti fejlődésüket.

A párt értékeli azt a tisztulási folyamatot, amely az ellenforradalom fegyveres leverése óta – az általános politikai konszolidáció és a kommunista művészek erőfeszítéseinek eredményeként – végbement, de azt is megállapítja, hogy a művészetek fejlődésének még mindig legnagyobb akadálya a revizionizmus és az ellenforradalom által kiváltott eszmei zűrzavar és művészi bizonytalanság. Azok az alkotó művészek, akik jól ismerik a magyar valóságot, és az egész szívükkel a munkásosztály mellett állnak, nem inogtak meg. Vannak olyan művészeink is, akik korábban már szocialistáknak vallották magukat, de – őszinte sajnálatunkra – nehéz időkben nem álltak helyt, és most elfordultak mai életünktől. Ez az elfordulás azt tükrözi, hogy művészeink egy része világnézeti elmaradottsága miatt képtelen megérteni a mai társadalmi folyamatok lényegét, és ezért nem tud teljes szívvel a szocializmus ügye mellé állni. Ezeknek a művészeknek pártunk segít világnézeti elmaradottságuk felszámolásában, hogy közelebb kerüljenek a szocializmus ügyéhez, hogy egybeforrhassanak a szocializmust építő dolgozó néppel, és ennek eredményeként sikeresen ábrázolhassák a múlt harcait és a mai valóságot. A revizionizmus és az ellenforradalom számlájára írandó az is, hogy – főleg fiatal – művészeink egy részére nagy hatással vannak a polgári dekadencia különböző irányzatai a naturalizmustól a szürrealizmusig, s alkotásaikkal művészileg is zsákutcába jutottak. Egyesek felújítanak olyan régi, formalista törekvéseket, amelyeken a legjobb művészek nemcsak a szocialista, hanem a kapitalista országokban is már régen túljutottak. Mi nem értelmezzük vulgárisan a művészetek közérthetőségének helyes követelményét, mert a vulgáris értelmezés az ábrázolás elszegényedését idézi elő,

s feleslegesen megköti a művész kezét ott, ahol kezdeményezőképessége, önállóságának érvényesülése helyénvaló. De a művészeti dekadencia eszmei üressége, öncélú formarombolása és emberellenes tendenciája idegen a mi társadalmi rendünktől és világnézetünktől, idegen a szocialista humanizmustól. A párt semmiképpen sem nyugodhat bele abba, hogy a polgári dekadencia selejtes formalista termékei, s az ezek forrásául szolgáló nézetek gátlástalanul fertőzhessék népünk ízlését és művészeti életünk fejlődését.

A marxista–leninista világnézeten és a művészetek eddigi fejlődésének legjobb hagyományain, legelőremutatóbb eredményein alapszik korunk művészetének legmodernebb, adekvát alkotói módszere: a szocialista realizmus. Meggyőződésünk, hogy csak a szocialista realizmus módszerének segítségével lehet a valóság bonyolult jelenségeit a maguk teljességében, mozgásukban és fejlődésükben, magas művészi fokon ábrázolni, a nép ügyét művészi eszközökkel leghatékonyabban szolgálni.

A stílusvitákat hatalmi szóval, rendeletekkel nem lehet eldönteni, de lehet és kell támogatni minden realista irányzatot, mert úgy véljük, hogy az igazán realista szándékú és szemléletű művész, ha nem zárkózik el a dolgozó nép szocializmusért folytatott harcától és támogatja azt, a valóság tényeitől és a maga belső művészi indítékaitól vezérelve, a nép és a párt segítségével előbb-utóbb eljut a szocialista realizmushoz. Művészeti életünkben a legnagyobb támogatást éppen ezért a szocialista realista törekvéseknek nyújtjuk.

A művészetek fejlődéséhez szükséges erkölcsi és anyagi támogatás mellett messzemenő szabadságot biztosítunk a népet szolgáló művészeknek: a témaválasztásban, a feldolgozás módjában, az irányzatok, a formakísérletezések kérdésében. A művészetek ábrázolják mindazt a szépséget és nagyságot, amely dolgozó népünk mindennapjaiban oly megkapó erővel tárul elénk, de mutassák meg életünk nehézségeit is: a népen belüli ellentmondásokat éppúgy, mint a nép és ellenségei közötti kibékíthetetlen ellentétet. Mi ezt értjük alkotó szabadságon, éppen ezért elvetjük a művészet szabadságának individualista, polgári értelmezését, amely formakísérletezés ürügyén visszahúzó tendenciákat kíván érvényesíteni, és a problémák bátor felvetésének címkéjével ellenséges nézetek dugáruját próbálja művészeti életünkbe becsempészni. Az igazi művészetnek nem lehetnek a nép vágyaival, törekvéseivel, érdekeivel ellentétes céljai, s nemcsak politikailag, de művészileg is zsákutcába kerül, aki ezekkel szembefordul.

Művészeti életünk egészséges továbbfejlődése, a mai magyar valóság ábrázolásának igénye megkívánja, hogy az alkotó művészek szoros kapcsolatot teremtsenek dolgozó népünkkel, ismerjék annak mindennapi életét. Ezt a követelményt lehetetlen kielégíteni, ha művészeink jelentős része pusztán élményeire hagyatkozik, vagy bezárkózik a szűk művészeti körökbe. De nem célravezetőek az olyan külsődleges módszerek sem, mint az alkalomszerű üzem- vagy falulátogatások. A problémát még csak súlyosbítja és elmélyíti az, hogy fiatal, kezdő művészeink is kizárólag művészi tevékenységükből kívánnak megélni, húzódoznak más jellegű munka vállalásától, holott az így szerzett tapasztalatok megtermékenyítőleg hatnának művészi fejlődésükre is.

Az egyes művészeti ágakhoz kapcsolódó intézmények: könyvkiadók, szerkesztőségek, filmgyárak, színházak, mozik, a rádió és a televízió, zenei és képzőművészeti szervek, szórakoztató intézmények vezetői és munkatársai biztosítsák a párt művészetpolitikájának érvényre jutását, és állítsák munkájuk középpontjába a minden szűkebblűségtől mentes, szocialista szellemű népművelés feladatait. Változatos eszközökkel gondoskodjanak arról, hogy a magyar és a nemzetközi kultúra igazi értékei, s mindenekelőtt a szocialista kultúra alkotásai minél szélesebb rétegekhez eljussanak. Küzdjenek a kispolgári ízlés, a giccs, a különböző dekadens burzsoá irányzatok ellen, és a közönség ízlésének jótékony befolyásolásával segítsenek megszüntetni az elmaradottabb tömegek kívánságai és a szocialista kultúra magasabb rendű igényei közötti ellentmondást.

Ezekért a célokért induljanak harcba a kommunista kritikusok, forgassák bátran a kritika fegyverét az új műalkotások eszmei tisztasága, a művészi formák gazdagodása, a burzsoá nézetek és irányzatok leküzdése érdekében.

Nincs szebb feladat, mint a nép szolgálata. Úgy gondoljuk: a magyar művészek túlnyomó többségének is ez az emberi-művészi hitvallása. És meggyőződésünk, hogy a dogmatikus torzításoktól és a revizionista kártevéstől megtisztuló művészeti élet lehetőséget ad olyan művek alkotására, melyek méltók szocializmust építő dolgozó népünk nagyszerű erőfeszítéseihez és eredményeihez.

A kulturális forradalom véghezvitele, a szocialista kultúra megteremtésének feladata elvszerű, következetes párt- és állami irányítást követel meg a kulturális életben. Elvetünk minden olyan felfogást, amely a kultúra fejlődésének ösztönösségét vallja. A revizionizmus és az ellenforradalom célja a szocialista rendszer elleni támadás, a néphatalom megdöntése volt. Mivel a párt vezető szerepe a proletárdiktatúra rendszerének nélkülözhetetlen alkotóeleme, a pártvezetés elleni támadások egyben a szocializmus alapjait is támadják. A revizionizmus ezért tűzte ki célul a kulturális életben is a pártirányítás felszámolását. Ha nincs párt- és állami irányítás, nincs szocialista kultúra sem, szabadon burjánozhatnak a reakciós burzsoá nézetek, és ha a szocialista tudat meggyengül, könnyebbé válik magának a szocialista gazdaságitársadalmi alapnak a felszámolása is.

A párt- és állami irányítás szükségességének ismételt, nyomatékos leszogezése mellett meg kell határozni azokat a fő módszereket, amelyekkel ez az irányító tevékenység érvényre jut.

A munkásosztály forradalmi pártja az adott helyzet marxista–leninista elemzéséből kiindulva, a reális lehetőségek és szükségletek számbavételével – összhangban a szocialista építés általános feladataival – megszabja a kulturális fejlődés fő vonalát, állást foglal e fejlődés legfőbb elvi-ideológiai kérdéseiben, megszervezi a dolgozó tömegek aktív részvételét a kulturális forradalomban, irányítja és ellenőrzi a megfelelő állami szervek munkáját. Az állami szervek pedig gondoskodnak az elvek gyakorlati megvalósításáról, a szervezeti feltételek biztosításáról, a rendelkezésre álló eszközök helyes felhasználásáról. De az állami szervek feladata a káros, negatív törekvések megfékezése, az ellenséges kísérletek meghiúsítása is. Ezért a romboló hatású művekkel, selejtes fércmunkákkal szemben szervezeti intézkedéseknek is helyük van.

Az irányítás fő eszköze azonban az eszmei befolyásolás. Ez a marxizmus–leninizmus tanításának és az erre épülő pártpolitikának szüntelen magyarázását, a káros, ellenséges nézetek elleni eszmei harcot jelenti. Az irányítás módszereiben is messzemenően figyelembe kell venni az egyes kulturális területek sajátosságait, s harcolni kell az irányítás bürokratizmusa ellen.

A központi irányítás megszilárdításával egyidejűleg fokozni kell a helyi kulturális szervek és intézmények, az alkotóműhelyek önállósá-

gát és felelősségét. Továbbra is támaszkodni kell a kulturális élet legjobb kommunista és pártonkívüli munkásaira, a különböző tanácsadó testületekre, bizottságokra, szövetségekre, és gondoskodni kell arról, hogy a kulturális élet kulcspozícióiba megfelelő emberek kerüljenek: olyan jellemes és párthű, szakmailag hozzáértő kommunisták és pártonkívüliek, akik merik vállalni a felelősséget a rájuk bízott területért, s készek harcolni a párt politikájának érvényre juttatásáért.

Elsősorban az ő támogatásukkal el kell érni, hogy a kulturális intézmények és alkotóműhelyek kommunista szellemben neveljék a művészeket és tudósokat, és segítsék nemes hagyományokban gazdag tudományunkat és művészetünket, új, minden eddiginél magasabb színvonalra emelni.

Az állami irányításban jelentős szerepe van a kulturális élethez szükséges anyagi-technikai eszközök biztosításának és helyes elosztásának. Az elkövetkező időben gazdasági lehetőségeinkkel arányban növelni kell a művelődésre fordított anyagi eszközöket. A különböző minisztériumok, tömegszervezetek és intézmények tárják fel a társadalmi erőforrásokat, és kulturális rendeltetésű pénzösszegeiket összehangoltan, tervszerűen, takarékosan és kellő ellenőrzés mellett használják fel. A kulturális területek dolgozói mindenütt lépjenek fel a pazarlás, a felelőtlenség, valamint a szocialista erkölcsöt sértő összefonódások, juttatások rendszere ellen: sáfárkodjanak hűségesen minden egyes forinttal, fordítsák a dolgozó nép hasznára, amely rendelkezésükre bocsátotta.

Tizenhárom esztendeje már, hogy a Szovjetunió hadserege leverte népünk kezéről a fasiszta rabság bilincseit; tizenhárom éve vette kezdetét nemzeti történelmünk legnagyszerűbb korszaka. A parasztsággal szövetséges munkásosztály megteremtette saját hatalmát, és népünk a párt vezetésével a szocialista fejlődés útjára lépett. Az 1956-os ellenforradalmi támadás ellen a szocialista tábor segítségével megvédtük népi demokráciánkat, és ezzel biztosítottuk a szocialista jövő távlatait népünk számára. A szilárd munkáshatalom teszi lehetővé hazánk további előrehaladását és kulturális felemelkedését. A hajdan elnyomott, tudatlanságban élő magyar nép egymás után hódítja meg a kultúra ormait. Ott halad a testvéri népek családtagjaként az emberi fejlődés fő sodrában, s tetteinek nyomán épül a szocialista ország, virágzik a szocialista kultúra.

Büszkén tekinthetünk vissza a megtett útra; nagyok, felemelőek ed-

digi eredményeink. De sokkal nagyobbak a még meg nem oldott feladatok; a felemelkedés útjának hosszabb és meredekebb része még előttünk van. Itt vázolt céljaink egész népünk érdekeit szolgálják, ezért számítunk minden becsületes, hazáját és népét igazán szerető ember tevékeny közreműködésére abban a harcban, melyet e célok eléréséért folytatunk.

Magyar kultúra munkásai! Tudósok! Írók! Művészek! Pedagógusok!

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága felhívja a magyar kultúra vezető szerveit és intézményeit, valamennyi dolgozóját, tekintsék e most kibocsátott okmányt munkájuk vezérfonalának. Dolgozzák ki ennek alapján részletes tennivalóikat, és kezdjenek hozzá azok megvalósításához. Népünk javára, szocialista kultúránk érdekében kifejtett erőfeszítéseikhez a párt Központi Bizottsága minden segítséget megad.

Az MSZMP Központi Bizottsága felhívja a párt minden tagját, a dolgozó tömegeket: művelődési politikánk itt lefektetett irányelvei alapján küzdjenek a szocialista kultúra e nagy céljainak valóra váltásáért.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai
és dokumentumai. 1956–1962.
Kossuth Könyvkiadó 1964. 231–260. old.

A PÁRT FELADATAI A TÁRSADALMI TUDAT, A KULTÚRA ÉS AZ ÉLETMÓD FEJLESZTÉSÉBEN

(Részlet az MSZMP programnyilatkozatából 1975. március 21.)

Társadalmunk szocialista fejlődésének elválaszthatatlan része a társadalmi tudat fejlődése, az emberek gondolkodásának, erkölcsi arculatának változása, műveltségének gyarapodása. Társadalmi életünk egészében meghatározó szerepe van a marxista–leninista ideológiának, amely széles körben elterjedt, népünk jelentős részének gondolkodását és magatartását megszabja. Ugrásszerűen emelkedett az iskolázottság, az általános és a szakmai műveltség színvonala. A kultúra mind nagyobb mértékben vált elérhetővé a legszélesebb tömegek számára. Mindez a szocializmus építésének eredménye és követelménye is.

1. Országunk fejlődésének most következő időszakában növekszik a tudati tényezők szerepe. A fejlett szocialista társadalom építése olyan emberek munkáját és aktivitását igényli, akik társadalmi céljaink megvalósításában fegyelmezett, jó munkájuk mellett a közügyekből is kiveszik részüket, ismerik és megtartják a szocialista erkölcs normáit, akik számára szocialista hazánk szeretete elválaszthatatlanul összefonódik a nemzetköziséggel.

El kell érni, hogy a javuló anyagi feltételekkel szocialista módon éljünk. Ezért egész társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdése és nélkülözhetetlen feltétele a tudati viszonyok gyorsabb, erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válása.

2. Ennek érdekében következetes, meggyőző felvilágosító munkát kell végezni. Aktívabbá és hatékonyabbá kell tenni a marxizmus–leninizmus propagandáját, el kell érni, hogy eszméi jobban behatoljanak a tömegek gondolkodásába, és uralkodóvá váljanak a társadalmi élet minden területén. Erősítjük az eszmei harcot a polgári és a kispolgári ideológia, a különböző tudománytalan világnézetek ellen, és határozottan fellépünk az ellenséges eszmék, valamint a szocialista közgondolkodást sértő káros nézetek és gyakorlat ellen. Mindehhez célszerűen felhasználjuk a rádiót, a televíziót és a sajtót is.

3. A szocialista társadalom alapvető érdeke a természet és a társadalom törvényszerűségeinek tudományos feltárása, gyakorlati felhasználása. Tovább kell javítani mind a műszaki és a természettudományok, mind a társadalomtudományok anyagi és személyi feltételeit. A tudományos kutatómunkát következetesen és tervszerűen a szocialista társadalom szolgálatába kell állítani. Különös figyelmet fordítunk azon tudományterületek kiemelt fejlesztésére, amelyek társadalompolitikai, gazdasági és kulturális feladataink megoldása szempontjából a legfontosabbak. Támogatjuk a tudományok fejlődéséhez nélkülözhetetlen alapkutatásokat. Jobban hasznosítjuk a nemzetközi tudományos munkamegosztásban, elsősorban a szocialista országokkal való tudományos együttműködésben rejlő előnyöket.

Biztosítjuk a tudományos kutatómunka szabadságát, s egyúttal fokozzuk a tudósok társadalmi felelősségét a szocialista építőmunka feladatainak alkotó megoldásában. A tudományok egészséges fejlődésének nélkülözhetetlen követelménye a tudományos vita, a téves nézetek bírálata.

4. Az elmúlt negyedszázadban nagy fejlődést ért el a közoktatás. A társadalmi követelmények növekedésével összhangban tovább fejlesztjük oktatási rendszerünket.

Tovább csökkentjük az oktatási, a tanulási feltételekben meglevő különbségeket, hogy a felnövekvő ifjú nemzedék életpályájának alakulásában a szociális körülményeknek már ne legyen lényeges szerepük.

A közoktatás egész rendszerében erősíteni kell az oktatás és nevelés egységét. Nagyobb figyelmet kell fordítani a korszerű marxista műveltség elsajátítására, a közösségi életre való felkészítésre, a szocialista erkölcsű ember formálására, a művelődési igények és készségek kialakítására és fejlesztésére. A nevelési folyamatban kapjon nagyobb hangsúlyt az ifjúság fizikai erőnléte, teherbíró képessége, az egészséges testkultúra.

Különös gonddal kell foglalkozni az alapozó oktatás és nevelés, az óvodák és az általános iskolák fejlesztésével. Az általános iskola nyújtson nagyobb lehetőségeket a személyes képességek felszínre hozásához. Az alapozó oktatás és nevelés fejlesztése lényeges társadalompolitikai feladat, nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az egész oktatásban elérjük a feltételek egyenlőségét.

Általánossá kell tenni a felnövekvő nemzedék középfokú iskolázottságát. Ennek keretében elsősorban a szakmunkásképzés színvonalát kell emelni. A magas színvonalú szakmunkásképzést szocialista társa-

dalmunkban nem csupán a munkaerő utánpótlása igényli, hanem a munkásosztály vezető szerepének érvényesülése is megköveteli.

A társadalmi szükségleteknek megfelelően fejlesztjük a felsőoktatási intézmények hálózatát és határozzuk meg a főiskolai és egyetemi végzettségűek számát, szakmai összetételét.

Társadalompolitikai céljaink, a növekvő gazdasági-műszaki követelmények szükségessé teszik a felnőttoktatás mennyiségi és minőségi fejlesztését, a munka melletti tanulás feltételeinek javítását.

5. A szocialista társadalom kedvező feltételeket teremt ahhoz, hogy a művészetek eleget tehessenek sajátos valóságfeltáró és tudatformáló hivatásuknak. A művészetek a szocializmusért folyó harc, a teremtő munka, a dolgozó ember hiteles ábrázolásával segítsék a szocialista tudat alakítását. Az alkotók között mind általánosabbá válik az a felismerés, hogy a dolgozó nép növekvő igényeinek kielégítése és újabb igényeinek felkeltése a művészet belső fejlődésének is legfőbb érdeke. Ennek alapján lesz tartalmasabb az alkotói szabadság, s érvényesül igazán a művészetek realizmusa, pártossága. Így kerül szorosabb kölcsönhatásba élet és művészet, alkotás és közösség, így bontakozik ki igazán a művészet emberformáló hatása.

6. A szocialista társadalom bővülő lehetőségeket teremt a személyiség sokoldalú fejlődéséhez.

A művelődés az egyén fejlődésének és közösségi kapcsolatainak nélkülözhetetlen tényezője, közösségteremtő erő. A fejlett szocialista társadalom építése szükségessé teszi az egyes emberek és a közösségek sokoldalú továbbképzését szolgáló közművelődési rendszer szervezeti és eszmei erősítését. Fejlesztjük a könyvtárak, a művelődési házak és más kulturális intézmények országos hálózatát. Gazdagítani és társadalmi méretekben terjeszteni kell az egyéni és közösségi öntevékeny művelődést. El kell érni, hogy az önművelés, a kultúra öröme a társadalom minden tagjának személyes és állandó szükségletévé váljék.

Az életkörülmények javulásával mind több és kedvezőbb lehetőség nyílik a növekvő szabad idő kulturált felhasználására. Mindent el kell követni, hogy ennek igénye is általánossá váljék, s a növekvő szabad idő az emberi kapcsolatok erősítését szolgálja. Terjeszteni kell az igényes szórakozás közösségi formáit. Az ízlést romboló jelenségeket ki kell szorítani a szórakoztatásból. Szükséges, hogy a pihenés, az üdülés, a testedzés és a mind tömegesebbé váló utazás lehetőségei nagymértékben bővüljenek, feltételei javuljanak.

A személyiség erkölcsi arculatának formálódásában, a szocialista er-

kölcs normáinak és szabályainak gyakorlati elsajátításában legnagyobb szerepe és nevelő ereje a munkának van. A gazdasági, politikai és tudati fejlődés megteremti az alapját annak, hogy tovább változzon az embereknek a munkához való viszonya. Arra kell törekedni, hogy mind általánosabb legyen a munka társadalmi fontosságának és értelmének felismerése; egyre nagyobb mértékben legyen természetes létszükséglet az egyén és a társadalom érdekében hivatásérzettel végzett tevékenység.

A szocialista tudat és életmód közösségekben alakul ki és fejlődik tovább. Ezek sorában meghatározó szerepük van a munkában létrejövő közösségi kapcsolatoknak, amelyeknek legbiztatóbb formája a szocialista brigádmozgalom. El kell érni, hogy a „szocialista módon dolgozni, tanulni és élni" szemlélet általános társadalmi norma legyen. A szocialista életmód fejlődése a közélet és a magánélet harmonikus egységét, a szocialista együttélés normáinak szokássá erősödését hozza magával.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai
és dokumentumai. 1971–1975.
Kossuth Könyvkiadó 1979. 967–970. old.

AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK TUDOMÁNYPOLITIKAI IRÁNYELVEI

(1969. június 27.)

I

1. Korunkat, a társadalmi forradalmak és a termelőerők nagyarányú növekedése mellett a *tudományok rendkívül gyors fejlődése és társadalmi szerepük megnövekedése* jellemzi. A kibontakozó tudományos-technikai forradalom hatására elmélyülnek ismereteink a természetről és a társadalomról, átalakul a termelőerők szerkezete és színvonala. A tudomány sokféle módon hat a társadalom tudatára, az oktatásra, a művelődésre, az egészségügyre, az élet- és munkakörülmények alakulására; eredményei fontos tényezőként jönnek számításba a politika, a nemzetközi kapcsolatok formálásában.

A fejlődés nyomán átalakulóban van maga a tudományos tevékenység is. A tudományos kutatás volumene egyre inkább iparági méretekkel jellemezhető, s a társadalmi tevékenység egyik szervezett – egyes területeken az iparszerű termelés jegyeit felmutató – ágazatává válik. Gyarapodik a különféle típusú kutatóhelyek hálózata, a kutatómunka anyagi, technikai, személyi bázisa, és fokozódik a figyelem a kutatómunka szervezetével, működésének mechanizmusával, a kutatás eredményességével összefüggő kérdések iránt, s jelentősen nő a hatékony kutatásszervezés szerepe. Gyorsul a tudomány eredményeinek gyakorlatban történő hasznosulása.

A tudomány szerepének növekedése világjelenség, de nem független az adott társadalmi viszonyoktól. A tőkés társadalomban is növekszik a tudomány jelentősége. A tudományos eredményeket ott is tömegesen felhasználják a termelésben. A tudományos-technikai forradalom – a termelési viszonyok korlátai miatt – egyben el is mélyíti a tőkés társadalom kibékíthetetlen ellentmondásait. A tudomány számos vívmánya – létrehozóinak szubjektív szándékától függetlenül is – a háborús fenyegetés és az erőszak eszközévé válik.

A tudományos-technikai haladás a szocializmusban objektív társadalmi korlátoktól mentesen bontakozhat ki. A szocializmus és a kom-

munizmus lényegéből fakadóan igényli a tudomány segítségét, az a társadalom építésének egyik legnagyobb hajtóerejévé válik. A bővített újratermelési folyamatban növekszik a szellemi munka, a tudományos tevékenység részaránya, a kutatás legtöbb eredménye a nemzeti jövedelmet növelő tényezőként vehető számításba, s az egész társadalmat szolgálja.

A szocializmus viszonyai között – a dolgozók növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek mind teljesebb kielégítése érdekében – társadalmi méretekben valósulhat meg a tudomány termelőerői mivoltáról szóló marxi felismerés. A termelésben lejátszódó folyamatok egyre inkább a tudomány hatása alá kerülnek; a potenciális termelőerőként megjelenő új ismeretek tárgyiasult formában reális termelőerőként hatnak. Tudományos eredmények realizálódnak a termelőerők anyagi elemeiben, tudományos ismeretek termékenyítik meg a legfontosabb termelőerő, a dolgozó ember munkakészségét, termelési tapasztalatait, s egyre inkább tudományos alapokra helyeződik a termelés irányítása és szervezése is. A tudomány eredményeit az egész társadalom érdekében használják föl. Ez a folyamat a szocializmus viszonyai között sem valósul meg automatikusan, olyan objektív lehetőség csupán, melyet a párt és a szocialista állam sokoldalú szervező munkájával kell valóra váltani.

Ma már a szocialista országok – leküzdve a korábbi, történelmi viszonyokból adódó elmaradást – számos tudományterületen vezető helyet foglalnak el.

A forradalmi harc és a tudomány együttes eredményeként jött létre és hat a marxizmus–leninizmus tudományos elmélete, a társadalom megismerésének és átalakításának legjobb fegyvere.

2. *Tudománypolitikánk a párt általános politikájának szerves része.* A párt VII., VIII. és IX. kongresszusának határozatai nagy figyelmet fordítottak a tudomány növekvő társadalmi szerepére.

A párt abból indul ki, hogy a tudomány hazánkban is felbecsülhetetlen jelentőségű, a tudomány és a szocializmus szövetsége forradalmunk lényeges eleme.

Tudománypolitikánk legfőbb elveit az elmúlt évek gyakorlata igazolta. Ezek alkalmazása a jövőben is segíti, serkenti a tudományos élet, a hazai kutatások egészséges fejlődését:

– A párt és a szocialista állam feladatának tekinti annak biztosítását, hogy a tudomány, a tudományos kutatómunka – mind mélyrehatóbban megismerve, feltárva a természet és a társadalom mozgástör-

vényeit – szolgálja a munkásosztály, a dolgozó nép igényeit, a szocialista építés szükségleteit. A tudomány helyesen értelmezett társadalmi szerepe folytán a kutatómunkának egyidejűleg kettős célja van: egyrészt a konkrét társadalmi, gazdasági feladatok megoldását mozdítja elő, másrészt – azzal egységben – a tudományok belső fejlődéséből adódó feladatok megoldásával a távlati célokra irányítja figyelmünket.

– A pártra, mint a társadalom vezető erejére az a feladat hárul, hogy biztosítsa a tudományos tevékenység minél szélesebb kibontakozását, felszabadítsa és támogassa a nemzet alkotó erőit a munkásosztály, a dolgozó nép, a szocialista építés szolgálatában. Ez elsősorban eszmei-politikai irányítással és a kommunisták tevékenysége eredményeként valósul meg. A tudományos munka pártirányítását a tudományterületek és a feladatok jellege szerint nagyfokú differenciáltság jellemzi, a gyámkodás, a kicsinyes beavatkozás idegen attól. A párt vezető szervei politikai állásfoglalásaikban, dokumentumaikban időről időre megfogalmazzák a tudományos munkával szemben támasztott legfontosabb társadalmi igényeket, és mozgósítanak ezek kielégítésére.

– A tudomány művelésének elengedhetetlen feltétele a tudomány helyesen értelmezett szabadsága. Nincsenek olyan, társadalmi gyakorlatunkkal, társadalmunk fejlődésével összefüggő, valóban tudományos problémák, amelyek kutatása és elemzése ideológiai szempontból ne állana érdekében a szocializmust építő népnek. A természetben pedig eleve nincsenek reakciós tények, csak a tényekből levont következtetések lehetnek helytelenek, károsak. A tudományos munka nem kényszeríthető előírt következtetésekre.

A tudósnak kötelességei vannak népével, országával szemben. A szocializmust építő magyar nép joggal várja el a tudomány művelőitől a szocializmus, a társadalmi haladás iránti elkötelezettséget. Arra törekszünk, hogy a tudomány művelői között általánossá váljék a marxizmus–leninizmus elmélete és módszere. A tudósnak fel kell ismernie a társadalom igényeit, számolnia kell az ország lehetőségeivel, a kutatási feladatok megválasztásában ezekre figyelmet kell fordítani. A párt szervei mindenekelőtt a társadalmi igényeket helyesen felismerő és azokhoz kapcsolódó kutatómunkát támogatják, de lehetőségeinkhez mérten helyt adnak a tudományos megismerést szolgáló egyéni kutatási elgondolásoknak is. A társadalmi fejlődés igényeinek ismeretében a tudósnak joga, hogy szabadon képviselje tudományos meggyőződését, s önállóan válassza meg tudományos munkamódszereit.

– Pártunk következetesen síkraszáll a tudományos közélet tisztasá-

gáért, küzd a szubjektivizmus, a szűk érdeket képviselő csoportosulások, a tudományos monopóliumok ellen. Bátorítja a tudományos vitákat, támogatja a tudomány egészséges fejlődését szolgáló különböző tudományos iskolákat, és valóban demokratikus tudományos közélet megteremtésére törekszik.

– A tudomány alkotó művelése magas képzettségű szakembereket igényel. Pártunk fontosnak tartja a politikai, ideológiai követelményeknek megfelelő, szakmailag kiváló tudományos erők kiválasztását, tehetségük kibontakoztatásának segítését, az ehhez szükséges ösztönzési, képzési, tudományos minősítési rendszer megteremtését. A párt szorgalmazza, hogy a tudomány munkásainak köre folyamatosan felfrissüljön az alkotó munkára alkalmas szakemberekkel, és ezzel egyidejűleg egészséges arányú áramlás valósuljon meg a kutatóhelyekről a társadalmi tevékenység más területei felé.

– A tudománynak a társadalom életében betöltött szerepéből következően sokoldalúan kell gondoskodni a tudományos kutatások anyagi feltételeiről. A párt szorgalmazza, hogy a tudományos kutatásokra fordított eszközök növekedése általában meghaladja a nemzeti jövedelem fejlődésének ütemét, és hogy a tudomány munkásai kellő erkölcsi és anyagi elismerésben részesüljenek.

– Országunk méretéből, elsősorban korlátozott anyagi forrásainkból következően nem rendezkedhetünk be a tudományos megismerés minden területén nagy erőket foglalkoztató kutatómunkára, sőt azokat az igényeket sem tudjuk saját erőből kielégíteni, amelyeket társadalmi-gazdasági fejlődésünk a tudománytól feltétlenül elvár. Küzdeni kell a kutatások területén is az autarkia maradványai ellen. A világ tudományos kapacitásának csak kis töredéke van országunkban. Ezért csupán néhány tudományterületen (közöttük tradicionálisan kiemelkedő eredménnyel művelteken), jól megválasztott irányokban lehet és kell vállalni a világszínvonal elérésének igényével a hazai kutatást. A hazai társadalomtudományok fontos feladata a szocialista építés elméleti kérdéseinek tudományos vizsgálata, valamint a sajátosan magyar vonatkozású, úgynevezett nemzeti tudományok (pl. magyar történettudomány, nyelvtudomány stb.) művelése. A tudományos megismerés más területein elsősorban a nemzetközi tudományos élet eredményeire kell építeni, a külföldi szellemi termékek nagyobb arányú beszerzésére kell törekedni. Alapvető és elsődleges számunkra a szocialista országokkal, mindenekelőtt a Szovjetunióval való tudományos együttműködés és integráció fejlesztése.

Szorgalmazzuk a kölcsönösen előnyös kapcsolatokat a kapitalista országokkal is. Bár egyes tőkés körök ezeket a kapcsolatokat nem egy esetben az államunk elleni kémkedés és ideológiai fellazítás céljaira akarják felhasználni, mégsem választjuk az elzárkózást. A kapcsolatok olyan irányú alakítására törekszünk, mely a szocializmus állásainak erősítését mozdítja elő.

A sok irányú nemzetközi tudományos kapcsolatok szellemi életünkre alapvetően kedvezően hatnak: széles látókörű, a világ sokoldalú jelenségeit, köztük hazánk helyét, szocialista perspektíváját felfogni, megérteni képes, a haladásért meggyőződéssel küzdeni tudó értelmiség nevelődését segítik. E kapcsolatok ápolása összhangban van nemzeti érdekeinkkel.

– A párt állandóan tökéletesíti a kutatások felső szintű irányítását, s az állami irányítás olyan mechanizmusának megteremtésére törekszik, amely a tudományok optimális fejlődését, a kutatómunka eredményeinek társadalmi méretű felhasználását biztosítja. Arra törekszik, hogy a kutatás bázisa és struktúrája a társadalmi igényekhez igazodva, a dinamikusan változó optimális arányokat követve fejlődjék. Fejlődésünk jelenlegi szakaszában különösen fontos az egyetemeken folyó kutatás erősítése, a termeléshez közvetlenül kapcsolódó kutató és fejlesztő tevékenység fokozása, a tudományos eredmények gyors és hatékony alkalmazásának elősegítése.

3. A párt és a szocialista állam gondoskodása nyomán, a tudomány művelőinek lelkiismeretes munkája révén a *hazai tudományos kutatások az elmúlt két évtizedben, különösen az utóbbi években eredményesen fejlődtek.*

A konkrét gazdasági céljainkhoz kapcsolódó kutatások számottevően hozzájárultak iparunk és mezőgazdaságunk fejlesztéséhez. Iparunk fejlődését – amely termelését a háború előttihez képest hatszorosára növelte – a hazai kutatások eredményei és a szocialista országok kutatási-fejlesztési tapasztalatainak átvétele jelentősen segítették. Születtek – bár igen kis számban – világszínvonalon álló, külföldön is értékesített eredmények. Jelentős az a tevékenység, amely a külföldön elért kutatások átvételét, hazai viszonyok közötti felhasználását, esetenként továbbfejlesztését biztosította. Legeredményesebb kutatások azokon a területeken folytak, ahol a piaci igények, illetőleg az adott hazai körülmények lehetővé tették az ipar megfelelő fejlesztését. Ilyennek minősülnek például a hazai gyógyszergyártás jelentős fejlődését, a programvezérlésű automatikus működésű szerszámgépek fejlesztését, új, in-

tenzívebb növény- és állatfajták, különösen hibridek előállítását eredményező kutatások.

Jó eredmények születtek a természettudományok különböző ágaiban is. Említésre méltóak például a szilárd testek kutatása, a kémiai folyamatok mechanizmusának felderítése területén elért eredmények. A társadalomtudományok művelői – az elmúlt tíz évben közelebb kerülve mai életünkhöz – aktívan és eredményesen részt vettek társadalmi problémáink megoldásában, hozzájárultak népünk tudatának formálásához. Példaként említhetők a közgazdászok kutatásai az új gazdasági mechanizmus előkészítésének szolgálatában, az irodalomtörténészek új hatkötetes magyar irodalomtörténetének megjelenése. Számos figyelemre méltó tudományos eredmény született és került felhasználásra az egészségügy, az oktatás és a népművelés gyakorlatában. A tudomány egyetemességét szolgáló – könyvek és publikációk formájában közreadott – kutatási eredmények értékét a külföldi tudományos körök fokozódó elismerése és a nemzetközi tudományos kapcsolatok örvendetes gyarapodása is jelzi.

A hazai tudományos kutatómunka és a tudományos élet fejlődése, társadalmi szerepének növekedése általában kielégítőnek, a jövőre nézve is reményekre jogosítónak mondható. Ugyanakkor társadalmunk fejlődése, a szocializmus teljes felépítésének feladatai egyre nagyobb és újabb követelményeket támasztanak. A tudományos kutatások és tudományos életünk több vonatkozásában még nem tesznek eleget az új igényeknek, fejlődésük bizonyos tekintetben elmarad a társadalom fejlődésének egészétől.

A párt vezető szerveinek korábbi határozatai megállapították, hogy a tudomány fejlődését, nagyobb társadalmi hatékonyságát elsősorban az akadályozza, hogy nincs meg a kellő összhang és kölcsönhatás társadalmi, gazdasági célkitűzéseink és a kutatómunka között. A kutatási feladatok megválasztásában, kialakításában nem eléggé érvényesül a társadalmi tudatosság, a kutatási eredmények felhasználása nem kielégítő mértékű és ütemű. Több korábbi kísérlet ellenére sem sikerült még kimunkálni a kutatás korszerű irányítási rendszerét, működésének hatékony mechanizmusát. A legutóbbi években – a gazdaságirányítás reformjával összhangban – számos előremutató intézkedés született. Hatásuk most van kibontakozóban.

A Központi Bizottság társadalmunk jövőjét szem előtt tartva szükségesnek ítéli, hogy a tudományos kutatások és tudományos életünk

helyzetét mélyrehatóan elemezve hatékony intézkedéseket kezdeményezzen a magyar tudomány újabb fejlődése, társadalmi szerepének további kibontakoztatása érdekében.

II

1. A felszabadulás óta *jelentős tudományos bázis épült ki* hazánkban. A tudományos kutatásra és műszaki fejlesztésre fordított anyagi eszközök gyors, a nemzeti jövedelem emelkedését meghaladó ütemben fejlődtek, 1967-ben meghaladták a 4,5 milliárd forintot, ami a nemzeti jövedelem 2,23%-a. Ezen belül kutatási ráfordítás 3,05 milliárd forint, a nemzeti jövedelem 1,5%-a volt. A tudományos munka területén foglalkoztatottak létszáma ugyancsak gyors ütemben növekedett, 1967 végén meghaladta a 40 000 főt (kutatók, egyetemi oktatók, e területen alkalmazott kisegítő személyzet). Ez a foglalkoztatott népesség 0,83%-a. A kutatóhelyek[1] száma 947, ezek között 130 az önálló kutató vagy fejlesztő intézet.

A kutatási bázis fejlesztésének, a kutatóhelyek számának és a kutatás területén foglalkoztatott létszámnak extenzív, a gyors mennyiségi növekedéssel jellemezhető szakasza lezárult.

A kiépült kutatási bázis a következő feladatokat láthatja el:

– Általános feladata, hogy – a nemzetközi együttműködés lehetőségeit is felhasználva – a tudományos kutatás és fejlesztés teljességében figyelemmel kísérje a nemzetközi haladást, ahhoz kapcsolódva kisebb volumenű kutatásokat folytasson elsősorban azzal a céllal, hogy elősegítse a külföldön elért eredmények hazai adaptálását. Kutatóhelyeink ilyen jellegű tevékenysége fontos például a technológiai eljárások fejlesztése, a hazai takarmánynövény-nemesítés, az állatifehérje-szükséglet kielégítését célzó biológiai kutatások területén. A kutatóhelyek és kutatók ez irányú tevékenységének anyagi és erkölcsi elismerését jobban kell biztosítani.

– A hazai kutatási bázis alkalmas arra, hogy néhány, jól körülhatárolt területen – megfelelő feltételek biztosítása esetén – világszínvonalon álló, új tudományos eredményeket hozzon létre. Ezt a célt kell kitűzni például a hazai gyógyszeripari, s az ehhez szervesen kapcsolódó kémiai, biológiai kutatások elé.

[1] Kutatóhelyeken a kutató, fejlesztő intézeteket; az egyetemi tanszékeket; az ipari nagyüzemek, a közművelődési intézmények keretében működő ún. egyéb kutatóhelyeket értjük.

– A társadalomtudományi bázis alkalmas arra, hogy a szocializmus építésének hazai és nemzetközi tapasztalatait elméletileg általánosítsa, segítséget nyújtson a pártnak szocialista fejlődésünk további feladatainak és azok megvalósítási módjainak kijelölésében, s a marxizmus–leninizmus alkotó továbbfejlesztésével, az antimarxista nézetek leleplezésével és tudományos kritikájával eredményesen vegyen részt a nemzetközi ideológiai harcban.

– E feladatok ellátása mellett kutatási bázisunknak szolgálnia kell a nép kulturális színvonalának felemelését, a tudományos gondolkodás fejlesztését, a műszaki kultúra növelését, az oktatás és képzés tartalmának, valamint módszereinek korszerűsítését is.

A következő években a tudományos bázis fejlesztésének elsősorban a hatékonyság növelésére, alapfeladataink minél eredményesebb elvégzésére kell irányulnia.

Kutatási bázisunkon belül a különböző tudományágak[2] egymás közötti aránya lényegében megegyezik a hasonló nagyságú és fejlettségű országokban kialakult arányokkal, s hazai igényeinknek megfelel. A kutatás területén dolgozók 56%-a műszaki, 12%-a a mezőgazdasági kutatásokra jut; az anyagi ráfordítások 62%-a a műszaki, 13%-a az agrárkutatásokat szolgálja. Az anyagi javak termeléséhez közvetlenül kapcsolódó, konkrét gazdasági célokat szolgáló kutatómunkára koncentrálódik tehát a kutatók és az anyagi ráfordítások nagyobbik hányada.

A vázoltak ellenére tudományos bázisunknak több lényeges problémája van. Ezek megoldása a következő 10–15 év feladata.

Aránytalanságok tapasztalhatók az egyes tudományágak belső struktúrájában. Vannak olyan tudományágazatok és tudományterületek, ahol feltűnő tematikai és szervezeti dekoncentráltság tapasztalható. Nem jellemző még, hogy a struktúra rugalmasan alkalmazkodna az aktuális célkitűzésekhez. A műszaki kutatásokban már érvényesül a gazdasági mechanizmus olyan jellegű hatása, amely lehetővé teszi a társadalmi, gazdasági igények érvényesülését. A költségvetésből gazdálkodó alaptudományi kutatóintézetekre ez ilyen befolyásoló erővel nem hat; a preferálásra vagy visszatartásra vonatkozó állásfoglalást jelenleg nem mindig az objektív igények alapozzák meg. A koncentrált

[2] A tudományt öt tudományágra (természettudományok, orvostudományok, agrártudományok, műszaki tudományok, társadalomtudományok) osztjuk; a tudományágakat tudományágazatokra tagoljuk, ezeken belül pedig tudományterületeket különböztetünk meg.

kutató-fejlesztő kapacitás – az úgynevezett „kritikus tömeg" – azokon a területeken sem mindig biztosított, ahol a kitűzött cél sikeres megvalósítását csak így érhetnénk el.

A felszabadulást követő első évtizedben az ország lehetőségeivel és adottságaival nem számoló autarkiára való törekvés a tudományos kutatásra is hatással volt. Az erők szétaprózódásához vezetett az a szemlélet, hogy a széles gazdasági tevékenységhez szükséges ismereteket – nem számolva a nemzetközi együttműködés, különösen pedig a szocialista országok közötti munkamegosztás adta előnyökkel – hazai kutatással kell biztosítani. Ezért több ízben erőinket meghaladó feladatok megoldására tettek sikertelen kísérletet. Ilyen irreális erőfeszítések különösen a fejlesztési kutatások területén mutatkoztak.

Nem megfelelőek a kutatási típusok[3] közötti arányok. A gyakorlati alkalmazáshoz legközelebb álló, azt közvetlenül szolgáló, fejlesztési kutatási ráfordítások alig haladják meg az összes ráfordítások felét. Az alapkutatások jelentőségét is hangsúlyozva megállapítható, hogy ez az arány kedvezőtlen, s más okokkal együtt akadályozza az alap- és alkalmazott kutatások gyakorlati hasznosítását. Nem fejlődtek eléggé az üzemi kutató-fejlesztő helyek sem. A termelésben alkalmazható kutatási eredmények realizálását hátráltatja, hogy hazánkban nem létesültek megfelelő számban kísérleti jellegű gyártásra alkalmas félüzemi részlegek. Ilyenek létesítésére a kutatóintézetek – anyagi feltételeik korlátai miatt – általában nem vállalkoznak. A termelő vállalatokat a kísérleti gyártással járó kockázat tartja vissza ilyen üzemrészek kiépítésétől. A gazdasági mechanizmus reformja során feltáruló egyéb tartalékok miatt a vállalatok még nem kényszerülnek eléggé a kutató-fejlesztő munka fokozására, a tudomány eredményeinek alkalmazására.

A kutatási tevékenységben nem kielégítő az élő- és a holtmunka aránya. Néhány újonnan felszerelt intézet kivételével a kutatás eszközellátottsága kedvezőtlen. Az egy kutatóintézeti kutatóra jutó gépek és műszerek nettó értéke 1960 óta alig változott, 210 ezer forint körül mozog. A tényleges érték ennél is kisebb, mert az érvényben levő amortizációs kulcsok alacsonyak, nem felelnek meg a kutatási berendezések gyors erkölcsi kopásának. Nem jó a kutatóintézetek állóeszközállományának belső megoszlása sem: az épületek, valamint a gépek és műszerek nettó értéke egyaránt 1,4–1,4 milliárd Ft. E kedvezőtlen

[3] Kutatási típusokként az „alap", „alkalmazott" és „fejlesztési" kutatásokat különböztetik meg. (Gyakori erre vonatkozóan a kutatási szint fogalmának használata is.)

helyzet következményeit a létszám növelésével kísérlik ellensúlyozni. Ez eredményezi azt, hogy az ország kutatási bázisának létszámadatai – összehasonlítva a nemzetközi arányokkal – kedvezők, az eszközellátottság pedig a nemzetközi színvonalhoz képest elmaradott.

Kevés a kutatást szolgáló segéderő, s ez gátolja a kutatók eredményesebb munkáját, magas képzettségük hatékonyabb felhasználását (1967-ben 100 kutatóra a kutatóintézetekben 142, az egyetemeken mindössze 39 segéderő jutott). A kutatóintézetek jelenlegi kötetlenebb bér- és pénzgazdálkodása bizonyos mértékig lehetővé teszi a kutatók–segéderők arányának javítását.

Annak ellenére, hogy a társadalomtudományi kutatások anyagi feltételei az elmúlt néhány évben az átlagosnál gyorsabb ütemben javultak, a társadalmi igényekhez kapcsolódó, a társadalmi és politikai gyakorlatot is közvetlenül szolgáló társadalomtudományi kutatások céljaira biztosított összegek jelenleg is alacsonyak. Nincs elég modern kutatási eszköz, és ez akadályozza a korszerű kutatási módszerek széles körű alkalmazását.

Az egyetemek részvétele a kutatási tevékenységben mennyiségileg nem éri el a kívánatos szintet, rosszabb a nemzetközi arányoknál. Az egyetemek viszonylag kevés támogatást kapnak a kutatáshoz, holott az egyetemeken jelentős, kihasználatlan tudományos kapacitás áll rendelkezésre. Az oktatás színvonalának fejlesztéséhez is nélkülözhetetlen tudományos kutatás, és az ehhez szükséges eszközállomány az egyetemeken nem fejlődött megfelelő ütemben, sőt egyes tudományterületeken – különösen azokon, ahol önálló kutatóintézeteket hoztak létre – visszaesett. Ez elősegítette egyes főhivatású kutatóintézetek monopolhelyzetbe kerülését, gátolja az egészséges tudományos konkurrencia, a tudományos iskolák kialakulását is. Nem kielégítő az egyetemek és a kutatóintézetek kapcsolata. Még az az együttműködés is hiányzik, amelyre már a jelenlegi lehetőségek is módot nyújtanának, éppen ezért egyre gyakrabban felmerült az intézetek és az egyetemek szorosabb együttműködését szorgalmazó jogos igény.

A kutatóhálózat regionális elhelyezkedése kedvezőtlen. A 130 főhivatású kutató-fejlesztő intézetből mindössze 24 működik vidéken. Ennek a helyzetnek egyik oka az, hogy ma még több helyen nem kedvezőek azok a feltételek (lakás, házastársak elhelyezkedése, kulturális ellátottság, gyerekek iskoláztatása), amelyek lehetővé tennék, hogy a kutatók szívesen dolgozzanak vidéki kutatási központokban. A vidéken dolgozó kutatók esetenként úgy érzik, hogy egy-egy helyi

vezető csoport szubjektivitásának jobban ki vannak szolgáltatva, mint a fővárosban.

A kutatómunka hatékonyságának megítélése bonyolult probléma. A kutatás eredményei ugyanis hosszú időn át, áttételes módon hatnak. A kutatás eredményeinek a hasznosítása, gyakorlati alkalmazása nagymértékben függ az egyes országok nagyságától, gazdasági struktúrájától és egyéb adottságoktól. Az összefüggések jól számítható, általánosan alkalmazható, a ráfordítások hatékonyságát kifejező mutatóit még nem sikerült megtalálni. A fejlesztési és az alkalmazott kutatások eredményességének mérésére vannak bizonyos módszerek, de ezek alkalmazása sem elég széles körű. Kevés a kutatásszervezéssel foglalkozó szakember hazánkban, s nem folyik az e kérdésekkel kapcsolatos tudományos munka sem megfelelő mértékben.

2. A kutatóbázis kiépítésével párhuzamosan számban is *jelentős, jól felkészült tudományos kutatói állomány nőtt fel hazánkban.* A kutatás területén foglalkoztatottak között a kutatóintézetekben több mint 6,5 ezer kutató, az egyetemeken közel 7 ezer oktató és 700 kutató, az egyéb kutatóhelyeken pedig 2 ezer kutató dolgozott 1967 végén. Ebben az időpontban hazánkban 3,5 ezer szakembernek volt tudományos fokozata; jelentős részük kutatóhelyeken dolgozott.

A kutatók többsége lépést tart tudományterülete nemzetközi fejlődésével, tekintélyük, elismerésük az utolsó évtizedben az ország határain túl is észrevehetően fokozódott. Politikai arculatuk alapvetően kedvező. Elfogadják és helyeslik a szocialista építés céljait, hivatástudatuk és alkotnivágyásuk egybeesik politikánk alapvető céljaival.

A tudomány munkásai elismerésre méltóan részt vesznek a társadalmi életben. Számos tudós végez hasznos közéleti munkát társadalmi, tudományos, szakmai szervezetekben, az államhatalom és az államigazgatás különböző szerveiben.

A tudományos munkahelyek többségében a pártszervezetek megfelelően működnek. Az utóbbi 4–5 évben növekedett munkájuk színvonala, politikai befolyásuk jelentősen erősödött. Számos elismert kommunista tudós dolgozik a pártszervezetekben, melyek a tudományos intézmények sajátosságaihoz igazodó módszerekkel sokoldalúan segítik az intézmények célkitűzéseinek megvalósítását. A kutatóknak és egyetemi oktatóknak közel egyharmada, a vezetőknek mintegy kétharmada tagja a pártnak. Elvétve előfordul, hogy egy-egy tudományos munkahelyen a pártszervezet vagy pártvezetőség egyéni, illetve szűk csoportérdek befolyása alá kerül (az 1960-as évek közepén ez történt

az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karán). Esetenként egy-egy pártvezetőség hibás politikai koncepciót képvisel és rossz módszereket alkalmaz. (1968-ban ezt tapasztaltuk a Filozófiai Intézetben és a Szociológiai Kutatócsoportban.) E hibák bármelyike súlyos politikai torzulásokhoz vezet, s az egész tudományterület fejlődésére károsan hat.

A legfiatalabb kutatók egy részének politikai fejlődése, közéleti aktivitása nem megnyugtató. Ennek oka – egyebek között – az egyetemi KISZ-szervezetek munkájának fogyatékosságaiban, a marxizmus–leninizmus oktatás gyengeségeiben, esetenként az idősebb nemzedék rossz példájában keresendő. E réteg problémáival pártszervezeteink sem foglalkoznak a szükséges gondossággal.

Az ellenforradalom utáni években a tudományos dolgozók világnézetének alakulására pártunk ideológiájának térhódítása jellemző. A marxizmus–leninizmus hegemóniája megvalósult kutatóink között, általánossá válása azonban még jelenleg is olyan cél, amelyért következetesen dolgozni kell.

A kutatói állománnyal kapcsolatban – fejlődésének alapvetően pozitív vonásai ellenére – számos probléma merül fel:

A tudományos kutatóhálózat személyi állománya túlzottan megmerevedett. Kutatói beosztásban maradnak azok is, akik máshol eredményesebb munkára lennének képesek. Lassú a kiemelkedően tehetséges kutatók előrehaladása. Tehetséges fiatalok nem kerülhetnek megfelelő arányban tudományos munkakörbe, mivel cserélődés alig van, a kutatói létszám jelentősebb növelése viszont nem indokolt.

A tudományos tevékenység lehetősége hazánkban túlzottan a tudományos intézményekben való alkalmazáshoz kötődik. Az e munkahelyeken kívül dolgozó értelmiségiek (állami vagy gazdasági területen dolgozó szakemberek, középiskolai tanárok stb.) kevés segítséget kapnak munkájukhoz (ösztöndíj, órakedvezmény, intézeti kutatási lehetőségek, kutatóintézeti alkalmazás meghatározott időre stb.).

A különböző típusú tudományos intézmények vezetőivel szembeni speciális követelmények nincsenek kialakítva. A hazai tudományos intézmények élén – még indokolt esetben is – csak elvétve alkalmaznak menedzser típusú vezetőket. A tudományos követelmények mellett esetenként háttérbe szorulnak a politikai és vezetői készséggel kapcsolatos követelmények.

Fő vonásaiban kedvezően fejlődő tudományos közéletünkben számos negatív vonás is tapasztalható. Léteznek tudományos monopóliumok,

amiknek kialakulását – egyes tudósok személyes ambícióin túl –, az irányítás hiányosságai, országunk kis méretei is lehetővé teszik. Gyakori a hatalmi pozíciók összefonódása. A vezető tudósok egy részének túlzottan sok – nemegyszer nagy hatalmat biztosító – közéleti vagy egyéb funkciója van. Ez a helyzet teret ad a szubjektivizmusnak, kedvezőtlenül befolyásolhatja a kutatási bázis és a kutatói állomány fejlesztését, a kutatási irányok alakulását, s esetenként feleslegesen von el értékes alkotókat elsődleges feladatuktól, a kutatástól.

A hazai tudományos erők nevelésében jelentős szerepet játszó tudományos minősítés több vonatkozásban továbbfejlesztendő. A minősítés alapjául szolgáló lehetőségek szűkek; a minősítés alapja szinte kizárólag az e célból írt disszertáció; nem elég széles körű az alkalmazott kutatási eredmények tudományos fokozattal történő elismerése; nem elég gondos a tematikai szűrés; annak ellenére, hogy a jelentős tudományos eredmények mindinkább komplex munkacsoportok tevékenysége nyomán születnek, mégis nagyon ritka a kollektív munkával elért eredmények fokozattal történő honorálása. A minősítő munka gyakorlatában sok a formális elem. Az aspirantúrával kapcsolatos igények és lehetőségek lényegesen megváltoztak az utóbbi néhány évben. Különösen a múltban többször előfordult, hogy tudományos fokozatra pályázók kifejezetten magyar témákat külföldön védtek, s az elbírálásra legilletékesebb magyar kutatóknak nem volt módjuk a fokozat odaítélésében állást foglalni. A tudományos minősítésben jelenleg csekély az egyetemek és tudományos intézmények szerepe.

A tudományos fokozattal járó illetménykiegészítés rendszere nem folyamatosan ellenőrzött teljesítményre épül, megszüntetése azonban érzékenyen érintené a kutatók életszínvonalát, és ezért politikai problémákat vetne fel.

3. *A tudományos kutatások irányításában nagy szerepük van a kutatási terveknek, az irányítás gazdasági szabályozó eszközeinek és a különböző irányító szerveknek.*

a) A hazai kutatástervezés kialakításában az 1960-as évek elején fontos lépés volt az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv kidolgozása. E terv összefoglalja a kidolgozás időpontjában felmerült összes feladatokat és igényeket, s nagymértékben segíti a hazai kutatási tevékenység áttekintését. Mivel azonban a tervben minden feladat országos szinten szerepel, s a végrehajtást külön anyagi eszközök nem segítik, a terv a kutatási tevékenységet érdemben nem befolyásolja.

Országos. kormányszinten kiemelkedő és jóváhagyandó kutatási cél-

program jelenleg még nincs. Ma már lehetséges – az önálló ipari kutatóintézetek színvonalas munkája érdekében igen hasznos lenne – a kérdésben határozottabban előrelépni. Néhány ilyen – a világszínvonal elérését, illetőleg megközelítését célzó fejlesztési, továbbá egyéb társadalmi szükségletek kielégítésére irányuló komplex feladat megoldásának igényével fellépő – célprogram kijelölése és megvalósítása hozzájárulhatna a kutatások koncentrálásához.

Az ágazati szintű kutatási célprogramok kidolgozása, jóváhagyása általában rendben folyik. Az ipari minisztériumok kutatási célprogramjai s az azok alapján a kutatóintézeteknek adott megbízások, szerződések a tapasztalatok szerint jó irányba terelik a kutatóhálózat tevékenységét.

A kutatóhelyek jelenlegi kutatástervezése – az intézmények jellegéből adódóan – differenciált. A gazdasági mechanizmus reformjának bevezetésével egyidejűleg a műszaki kutatások irányításában – széles körű hazai és nemzetközi tapasztalatok figyelembevételével – lényeges változásokat vezettek be. A változtatás legfőbb oka az a felismerés volt, hogy országunk nagyságát, technikai-fejlettségi színvonalát, gazdaságunk „nyitottságát" és egyéb tényezőket figyelembe véve a korábbi értelemben vett műszaki kutatási tervről nem beszélhetünk. mert azt a népgazdasági tervből közvetlenül leszármaztatni nem lehet. Népgazdasági tervünk teljesítéséhez korszerű műszaki ismeretekre van szükség, és azokat mindig esetenkénti vizsgálat alapján, a leggazdaságosabb módon kell megszerezni. Vizsgálatok alapján lehet meghatározni és előirányozni azt, hogy mit kutassanak itthon és milyen ismereteket kell megszerezni más módon. Célszerű, ha a kutatóhelyeken a népgazdasági igények, a népgazdasági terv befolyása közvetve, a főhatóságoktól és a vállalatoktól kapott megrendelések útján érvényesül. Ennek megfelelően 29 műszaki kutatóintézet – az ország kutatási kapacitásának mintegy fele – 1968. január óta vállalatszerűen, a megrendelőkkel kötött szerződések alapján működik. E kutatóhelyek munkájának tervszerű befolyásolásával kapcsolatos, 1968 során szerzett tapasztalatok általában kedvezőek. Negatív vonás: a termelővállalatok túlnyomó többsége egyelőre rövid távú „prakticista" jellegű munkákra szerződik, hosszabb távú nagyobb kutatási feladatokra nem, vagy alig adnak megbízásokat.

Más területeken nem módosult jelentősen a tervezés rendszere. A költségvetésből gazdálkodó mezőgazdasági jellegű kutatóhelyek tervszerű irányításában szintén fontos szerepük van a minisztérium által

kialakított és finanszírozott célprogramoknak. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM) arra törekszik, hogy ezek az intézmények is szerződések alapján dolgozzanak, fokozatosan közeledjenek a műszaki kutatóintézetek vállalatszerű működéséhez.

A többi, ugyancsak költségvetésből gazdálkodó kutatóhely (a Magyar Tudományos Akadémia – MTA – és az Egészségügyi Minisztérium – EüM – intézményei, az egyetemek) kutatási programot tartalmazó kutatási terv készítésére kötelezett, aminek rendszere és mechanizmusa az előző évekéhez viszonyítva egyszerűbb. Az intézeti tervek – ez elsősorban az MTA természet- és műszaki tudományokkal foglalkozó intézményeire vonatkozik – nem tükrözik kielégítően a gyakorlat felé fordulás tendenciáját, pedig erre az alapkutatások sérelme nélkül is – akár saját maguk választotta témák, akár az intézeti kapacitás egy részének szerződéses munkákkal való hasznosítása révén – lehetőség és szükség lenne. Az ilyen – túlnyomórészt alapkutatási tevékenységet végző – intézetekben folyó munkára, a témaválasztásra a piaci viszonyok nem hatnak, a céltudatos állami befolyásolás viszont nem kielégítő. Ennek elsősorban az az oka, hogy az irányító szervek nem – vagy nem minden tudományterületen – rendelkeznek olyan határozott álláspontot tükröző tudományos koncepciókkal, amelyek alkalmasak irányító hatást gyakorolni intézményeikre.

Az országos és ágazati célprogramok hálózatán, továbbá a kutatóhelyek kutatási tervein túl felmerül egy új, a gazdaságirányítás reformjával összhangban álló, új típusú országos kutatási terv készítésének igénye.

b) A kutatási költségek fedezete a gazdasági mechanizmus reformja után is változatlanul a műszaki fejlesztési alap és az állami költségvetés. A beruházások terén azonban a vállalatszerűen működő műszaki kutatóintézetek – a nagy beruházások kivételével – gyakorlatilag önellátásra kényszerítettek. Az intézetek fejlesztési alapjai viszont ma még nem elégségesek, nem teszik lehetővé, hogy a kutatáshoz szükséges berendezéseket megvásárolják, holott a kutatási bázis egyik fő gondja: a korszerű eszközellátottság nem kielégítő volta. Súlyosbítja ezt a helyzetet, hogy a jelenlegi amortizációs kulcsok nemhogy a kutatási eszközök dinamikus, de még az egyszerű szinten tartását sem teszik lehetővé.

Az ipari kutatóintézetek önálló, konkrét szerződéseken alapuló, merőben új gazdálkodási rendjének eredményeként a kutatások számos területén az eddigi – lényegében általános – intézetfinanszírozást a té-

mák eredményes megoldásában anyagi érdekeltséget is teremtő feladatfinanszírozás váltotta fel. Az e téren szerzett tapasztalatok általában kielégítőek. Nem kedvező azonban az a tény, hogy a kutatási költségek a vártnál nagyobb mértékben emelkedtek.

A költségvetésből gazdálkodó kutatóhelyek finanszírozási rendszere lényegében nem változott, de egyszerűbbé vált. Ezeknek az intézményeknek egy részénél az intézetfinanszírozási rendszer fenntartása továbbra is indokolt, másik részük (természettudományi, műszaki alapkutatási) viszont alkalmas arra, hogy konkrét gazdasági célú kutatásokba a jelenleginél fokozottabb mértékben kapcsolódjon be, és költségeinek egy részét a szerződéses munkák árbevételéből fedezze. Az ugyancsak költségvetésből gazdálkodó agrártudományi intézetek munkájuk egy részét ma is a MÉM-mel kötött szerződések alapján végzik. A több éves, konkrét szerződések megkötését akadályozza az a bizonytalanság, amit a költségvetési finanszírozási rendszer magában hord.

c) A kutatók személyi jövedelmének struktúrája alapvetően helyes irányban fejlődik, mert az alapbérből és az ezt kiegészítő egyéb keretből (jutalom, prémium) összetevődő jövedelemben az utóbbi – a teljesítménytől közvetlenebbül függő – rész emelkedik gyorsabban. Különösen a vállalati jelleggel működő intézeteknél erőteljes ez a tendencia. A költségvetési rendszerben dolgozó intézeteknél a külön vállalt szerződéses munkákból csak a béralap 10%-áig emelhető a személyi jövedelem, s ez nem ösztönzi az intézeteket arra, hogy a gyakorlat felé forduljanak. Indokolt, hogy e kötöttség enyhítésével lehetővé tegyék a jövedelemnövelést.

Az egész kutatói állomány bérezésével kapcsolatban figyelemre méltó körülmény az a tény, hogy átlagos jövedelmük mindössze kétszerese az országos munkás-átlagkeresetnek. A kiemelkedő ipari szakemberek jövedelme már az elmúlt évben is mintegy 40%-kal meghaladta a kutatók munkaviszonyból származó jövedelmét. A bérek közötti ilyen mértékű differenciáltság nem fejezi ki a társadalmilag értékes alkotó szellemi tevékenység megfelelő elismerését. Ez a probléma intenzíven foglalkoztatja a tudományos dolgozókat. A jelenlegi helyzet számos tudományterületen kontraszelekcióhoz vezet: a jövedelmi színvonal nem ösztönzi a kutatómunkára legalkalmasabb tehetségeket arra, hogy a kutatómunka felé orientálódjanak.

d) A tudományos kutatások állami irányításának szervezetei a bázis kialakulásával párhuzamosan jöttek létre, s azok mai összefüggő rendszere 1967–68-ban alakult ki. Az utóbbi időben jelentősen növe-

kedett a kutatóhelyek önállósága, az irányítás központi elemei viszont kevésbé fejlődtek.

A kutatásirányítás legfőbb állami szerve a kormány. A kormány ilyen jellegű tevékenységének segítése, jövőbeli tudománypolitikai döntéseinek előkészítése, s részben a kutatások területén országos érvényű döntések kialakítása céljából kívánatos, hogy az illetékes miniszterelnök-helyettes mellett gyakorlatban már működő Tudománypolitikai Bizottság jogilag is megerősíttessék.

A kutatásirányítás nagyobb területeket átfogó szervei az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) és a Magyar Tudományos Akadémia.

Az OMFB jelentős feladatokat kapott 1967 végén a több ágazatot érintő vagy népgazdasági kihatású műszaki kutatások irányításában, de – mint az ilyen kutatások koordináló szervének – szervezeti formái még nem alakultak ki.

Az MTA közvetlen kutatásirányítási – igazgatási – feladata saját intézményeire terjed ki. Közvetett (befolyásoló) feladatai vannak azonban a más főhatóságok intézményeiben folyó alapkutatásokra is, el kell látnia a hagyományos „legfelső tudományos fórum" szerepét. Számos tapasztalat arra mutat, hogy az Akadémia jelenlegi szervezete nem felel meg ennek az alapvetően kettős feladatnak. Intézeteinek korszerű, rugalmas irányítását a tudományos testületek nehézkessége és körülhatárolatlan felelőssége nehezíti, országos tudományos testületi, a tudományok egyetemes fejlődését elősegítő elvi-módszertani feladatainak betöltésében pedig intézeteinek igazgatási terhei gátolják. Az MTA jelenlegi szervezeti felépítése nem korszerű.

A kutatásirányítás ágazati szervei – a kutatóintézetekkel rendelkező tárcák – irányító apparátusukat a gazdasági mechanizmus reformja után átalakították. Az így létrehozott szervezetek változatosak. Az eltelt idő alatt tevékenységük érdemi értékelése nem alakult ki.

A kutatóhelyek belső irányítási rendszere a kutatás jellege szerint eltérő. Vezetési problémák elsősorban az akadémiai intézeteknél mutatkoznak, mivel itt a kutatási témákat lényegében az intézetben döntik el, s így a vezetők saját szakmai érdeklődése a kívánatosnál erősebben befolyásolhatja egy-egy intézet kutatási irányát. E kutatóhelyek egy részében az irányítás módszerei még nem kiforrottak.

Az irányításnak igen fontos eleme, feltétele a kutatási információ. Az információs rendszer megszervezésére 1967-ben és 1968-ban hozott intézkedések ágazatonként a problémát rendezik. A felső (kormány)

szintű irányításhoz szükséges, a legfontosabb kutatási feladatokra és eredményekre vonatkozó információk jelenleg nem biztosítottak. A kutatóhelyek tudományos informáltsága és annak feltételei alatta maradnak a korszerű követelményeknek.

A tudományos kutatások irányításának fontos elemei végül a társadalmi tényezők, mindenekelőtt a különböző – elsősorban akadémiai – tudományos bizottságok és a tudományos egyesületek. Ezek és az irányító szervek egymásra hatása kölcsönös, előnyös és szükséges.

4. *A tudományok fejlődése alapvetően függ a nemzetközi kapcsolatoktól.* A nemzetközi kapcsolatok a tudományos élet szerves része. A gazdaságilag közepesen fejlett kis országok különösen érdekeltek a nemzetközi tudományos munkamegosztásban, mert saját erőből csak gondosan megválasztott, igen szűk tudományos-műszaki területen érhetnek el új eredményeket.

Hazánk nemzetközi tudományos kapcsolatai az elmúlt évtizedben rohamosan növekedtek, ennek ellenére még ma sem kielégítőek. Az alaptudományok művelői általában figyelemmel kísérik a nemzetközi eredményeket, építenek azokra. Az alapkutatások terén a kapcsolatok célja az érintkező és gyakran párhuzamos kutatási tevékenység során elért eredmények kölcsönös kicserélése, elbírálása, ellenőrzése és ezáltal a kutatás színvonalának emelése, továbbá egyes nagyobb tudományos programokban a munkamegosztás kialakítása. A fejlesztési kutatások területén – ahol a nemzetközi kapcsolatok célja mindenekelőtt az optimális munkamegosztás kialakítása, az ország műszaki, gazdasági fejlődésének meggyorsítása – esetenként nemzeti szűklátókörűség érvényesül. Erős hajlam van arra, hogy irreálisan nagy kutatási feladatok megoldásában is önerőre támaszkodjanak (pl. a Diesel- és a PVC-program), és még ma is kevés külföldi eredményt, licenciát vesznek át.

A szocialista országokkal való sokoldalú tudományos együttműködés a KGST megfelelő szerveiben folyik. A sokoldalú együttműködés keretében elsősorban a szakemberek informálódási lehetősége széles körű, ami igen hasznos, de kevés területen érték el konkrét feladatok megoldását közös kutatási tevékenységgel. Jelenlegi gyakorlatunkban a kétoldalú kapcsolatok uralkodnak, amelyeknek jelentős része – mintegy kétharmada – a Szovjetunióval áll fenn. E kapcsolatok legeredményesebben a közös feladatok megoldásán dolgozó intézmények közvetlen együttműködésével hasznosíthatók. Az ilyen közvetlen kapcsolatok kiépítésére – korlátozott mértékben – az utolsó egy-két évben

nyílt lehetőség; a kapcsolatok megteremtése és realizálása azonban még jelenleg is túlzottan centralizált.

A kutatási-fejlesztési eredményeknek szocialista országok közötti térítésmentes átadása – mely a KGST-tagországok által kialakított úgynevezett szófiai elven alapul – hasznosan szolgálta a tagországok tudományos és gazdasági fejlődését. Ennek keretében – mindenekelőtt a Szovjetuniótól – hazánk is igen értékes segítséget kapott, például a gépipari és olajbányászati, valamint atomfizikai kutatások területén. Ez az elv ma már nem segíti megfelelően a tudományos együttműködés fokozását, mivel nem teremti meg a kívánatos anyagi érdekeltséget. A szellemi termékek térítésmentes átadása nem serkenti a feleket az adott időben a legkorszerűbb eredmények rendelkezésre bocsátására. (Az NDK-val hazánknak már megállapodása van az érték alapján történő cserére.)

A kapitalista országokkal kialakított, rövid múltra visszatekintő tudományos kapcsolatok államközi szerződésekben történő rögzítése általában előnyös számunkra. A tőkés kapcsolatok jelenleg főként kutatók kölcsönös cseréjét, tudományos rendezvényeken való részvételét stb. biztosítják, ami szükséges és hasznos. Hiányoznak a gazdasági, esetleg értékesítési kooperációt is megalapozó közös kutatások.

Aktivitásunk a nemzetközi tudományos szervezetek munkájában az utolsó évtizedben jelentősen fokozódott. A szervezeti tagságból adódó lehetőségeket (ösztöndíjak, kutatási megbízások vállalása) azonban nem használják ki eléggé.

A nemzetközi tudományos kapcsolatok fontos formái a kutatók, tudósok hosszabb-rövidebb időtartamú külföldi útjai. Ezek száma is rohamosan növekedett az utolsó tíz évben. Az összes kiutazásoknak mintegy kétharmada szocialista relációjú, de a három hónapnál hosszabb kiutazásoknak csak egyharmada irányul szocialista országokba. Ennek az az oka, hogy a szocialista országokba tervezett tanulmányutak előkészítése hosszadalmas és bürokratikus, nyelvi követelményei szigorúbbak, anyagi feltételei rosszabbak, mint a nyugati országokba irányuló tanulmányutaké.

Tudományos dolgozóink külföldi munkavállalása számszerűen nem jelentős. Többnyire egyezmények alapján jönnek létre nemzetközi szervezetekben vagy ezek közvetítésével. Kevés a munkavállalási lehetőség a szocialista országokban. A magánkezdeményezésű, tőkésországokba irányuló munkavállalás feltételei rendezetlenek.

A kapitalista országok viszonylatában is rohamosan fejlődő nemzet-

közi kapcsolatok ellenére sem tapasztalható hazánkból a kutatók elváramlása. Az MTA intézeteiből 1968-ban mindössze öt kutató távozott törvényellenesen külföldre. (A fejlett nyugat-európai kapitalista országok egymás közötti, továbbá elsősorban az Egyesült Államokkal fennálló kapcsolatait saját tudományos értelmiségük nagymértékű elváramlása érzékenyen érinti.) Ezzel a veszéllyel azonban számolni kell, annál is inkább, mivel egyes tudományterületeken a kiemelkedő tehetségek nagyobb számban jelentkeznek, mint amennyiben törekvéseiknek megfelelő szinten érvényesülni tudnának; ezekre a rétegekre válhat veszélyessé a nyugati – főleg anyagi – csábítás.

A nemzetközi tudományos kapcsolatok sajátos formái a szabadalmak, gyártási eljárások stb. vétele és eladása. A gazdasági mechanizmus reformja előtt a vállalatok nem voltak érdekeltek jelentősebb licenciák, gyártási eljárások megvételében. 1968-ban fokozódott az érdeklődés a szellemi termékek megvásárlása iránt, fejlődött a hazai szellemi termékek licenciák formájában történő értékesítése is. A forgalom azonban még korántsem éri el a nemzetközileg ismert és a gazdaság intenzív fejlesztéséhez szükséges méreteket.

III

1. A felszabadulás után a *társadalomtudományok* művelésében alapvető változást hozott a marxizmus–leninizmus széles körű elterjedése. A hazai társadalomtudományok fejlődésében – elsősorban a követelményekhez és bizonyos értelemben más tudományágakhoz viszonyítva – mégis jelentős elmaradás tapasztalható. Ez azzal függ össze, hogy egyrészt a marxista társadalomtudományok művelésének a felszabadulás előtt hazánkban legális lehetőségei nem voltak, másrészt az ötvenes években a dogmatizmus erőteljesen visszavetette e tudományágat, majd pedig az ellenforradalom okozta eszmei zűrzavar nehezítette a fejlődést. A kutatások viszonylag szűk anyagi feltételei is akadályozták az előrejutást. 1960 óta a társadalomtudományok legtöbb területén kedvezőbb a helyzet, egyes ágazatai azonban a gyorsabb fejlődés ellenére is viszonylag nagyobb mértékben maradtak le, ennélfogva itt gyengébbek pozícióink. Ezért például szükségessé válik a szociológia területén több kutatócentrum létrehozása, megfelelő pedagógiai kutatóbázis kiépítése, a pszichológiában pedig a kutatások helyes struktúrájának a megteremtése.

A társadalomtudományok terén számolni kell néhány, a kutatásokon

kívül eső tényező befolyásoló hatásával is. A szocialista építőmunka konkrét gyakorlatában az egyes országok között meglevő különbségek gyakran nehezítik a kutatásokban lehetséges és szükséges nemzetközi együttműködést. A polgári tudományok egyes részeredményeinek hasznosítását, az együttműködés helyes mértékének és gyakorlatának kialakítását nehezíti az a körülmény, hogy a kapcsolatokat a burzsoázia igyekszik saját politikai és ideológiai céljaira felhasználni.

2. *Különösen fontos – a társadalomtudományok sajátos helyzetével kapcsolatos – néhány alapvető politikai, ideológiai kérdés elemzése.*

a) A társadalomtudományok legfontosabb sajátossága osztály-meghatározottságukban, ideológiai jellegükben található. Vannak, akik emiatt kétségbe vonják a társadalomtudományok tudományosságát, egzaktságát.

A társadalomtudományok egyrészt a valóság feltárására és megváltoztatására hivatottak, másrészt meghatározott ideológiai funkciójuk van. A valóságfeltáró munka nem gyengíti, hanem erősíti a társadalomtudományok ideológiai szerepét, a kettő egymástól elválaszthatatlan, szoros egységet alkot.

A pártnak, a munkásosztálynak és a társadalomnak az az érdeke, hogy a kutatás minél teljesebben, tudományosabban, egzaktabban tárja fel a valóságot, a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit. Ezért a marxista–leninista társadalomtudományok osztályjellege, pártossága nem csökkenti, éppen ellenkezőleg, megköveteli a kutatómunka szigorú tudományosságát és egzaktságát. A társadalom életével foglalkozó kutatásokat éppen a marxizmus tette egzakt tudományokká azzal, hogy a társadalmi folyamatok objektív törvényeit felfedte, és a kutatás vezérfonalául állította.

A társadalomtudományi kutatások tudományossága és egzaktsága az elmúlt évtizedben nagyot fejlődött, a kívánatos szintet azonban még ma sem érte el:

– Sok fontos kérdés – mivel a múltban tabuként kezelték – feldolgozatlan maradt; még kevés a részletekbe menő, a konkrét tényanyagok feltárásából kiinduló vizsgálat és annak eredményeit monografikusan feldolgozó mű.

– Nem lehetünk elégedettek azokkal az eredményekkel sem, amelyeket a szintetizáló, általánosító munka, az új kérdések elemzése és a mai gyakorlatunkból levont elméleti következtetések terén elértek.

– Hazánkban egyaránt tapasztalhatók a társadalomtudományok ideológiai jellegét másodlagosan kezelő és a konkrét tényfeltáró kuta-

tások szerepét lebecsülő álláspontok, valamint a kettő szétválasztására irányuló törekvések.

– Nem folyik elég intenzíven a modern természettudományos eredmények elméleti-ideológiai általánosítására irányuló tevékenység, kevés az ilyen területen a megfelelő színvonalú kutatómunka.

– Más tudományágakhoz viszonyítva a társadalomtudományokban még kevésbé kialakultak a korszerű kutatási módszerek.

b) A marxista–leninista társadalomtudományok egyik legfontosabb kérdése a politika és a tudomány viszonyának megítélése, illetőleg az ebből levont gyakorlati következtetések érvényre juttatása.

A marxista–leninista politika és a társadalomtudományok kapcsolatát alapvetően egységük, kölcsönhatásuk jellemzi.

A szocializmusban a politikai stratégia és a társadalomtudományok *között* – azaz hosszabb távon – szükségszerű az összhang. A párt politikájának elméleti alapja a marxizmus–leninizmus. Másrészt a marxista–leninista politika, a politikai vezetés alapvető szerepet játszik a tényleges társadalmi igények megfogalmazásában, a tudománypolitika alakításában és megvalósításában, a kutatási eredmények társadalmi hasznosításában.

Ez a kölcsönhatás azonban nem azonos a politikai gyakorlat és a tudomány adott megállapításai közötti mindenkori, napi, közvetlen és automatikus egybeeséssel. A tudomány feladata nem az, hogy egyszerűen a napi politikai döntések magyarázója, apologétája legyen. Az eltérő sajátosságok következtében lehetséges, hogy konkrét kérdések során különbségek, sőt ellentmondások keletkeznek egyes politikai megoldások és a tudományos felismerések, következtetések, ezek alkalmazási lehetőségei között. Ez azért van így, mivel a konkrét politikai döntéseknek mindig számolniuk kell a valóságos történelmi, társadalmi, politikai és gazdasági helyzet egészével, továbbá azzal, hogy egyes esetekben nem lehetséges, sőt káros lenne elméleti modelleknek eredeti formában a társadalmi gyakorlatba való átültetése. Elvileg lehetséges az is, hogy akár a tudomány következtetése, akár a politikai döntés nem kellően megalapozott, s ez a körülmény válhat a tudomány és politika közötti konfliktus forrásává.

A szocialista társadalomban a tudománynak és a politikának egyaránt alapvető érdeke az új kérdések felvetése, az ezekre irányuló kutatások bátorítása és ideológiai életünk elméleti tisztaságának védelmezése. Sem az új problémamegközelítésnek, sem az elméleti tisztaság védelmének az indokával azonban senki nem állíthatja, hogy saját,

egyéni álláspontja az egyedül helyes. Különösen káros szélsőséges egyéni nézetek korlátlan és kritikátlan hirdetése, vagy az olyan törekvések, hogy ezeket akár a tudomány, akár a politika hivatalos álláspontjaként tüntessék fel.

A politika és tudomány viszonyában szubjektív tényező lehet a kutatók „egyéni veszélyeztetettsége". Az új kérdések felvetése és az azokra adott válaszok ugyanis mozgósíthatnak egyes, valódi hatalommal rendelkező társadalmi, állami intézményeket az új nézetekkel szemben, s a küzdelemben alul maradhat a helyes, új álláspontot képviselő kutató. Ez a társadalomtudományok művelőinek érdeklődését esetenként időszerűtlen, perifériku s témák felé fordítja. A kutatók egyéni kockázata sohasem küszöbölhető ki teljesen, de minimálisra csökkenthető, ha maximális támogatást és védelmet kapnak a valóban újat, felelősséggel keresők. A kérdés másik oldala viszont: a társadalomkutatóknak mindig számolniuk kell azzal, hogy kísérleti alanyuk a társadalom, s a helytelen megoldások az egész társadalmat érinthetik, esetenként veszélyeztethetik. A felelősség és a szigorú önellenőrzés tehát fokozottan szükséges.

Mindebből az következik, hogy a párt a társadalomtudományokban is biztosítja az alkotó kutatómunka szabadságát. Nincsenek tiltott témák és előírt következtetések. Ennek nem mond ellent az, hogy erőink jelentős részét mindenkor a társadalmilag fontos, időszerű kérdések kutatására kell fordítani. A kutatómunka szabadsága egyben nagyfokú politikai felelősséget, következetes önellenőrzést feltételez. Szükséges a kutatási eredmények felhasználásának, publikálásának szabályozása is. Minden kutatónak joga, hogy tudományos nézeteit, kutatási eredményeit tudományos fórumon megvitathassa. A kutatási eredmények felhasználásában felelősséggel kell dönteni arról, hogy mely kérdések tartoznak politikai testületek elé, melyek számára helyes szakmai folyóiratokban és könyvkiadásban biztosítani a publicitást, s melyek azok az eredmények, amelyek megértek arra, hogy a legszélesebb nyilvánosság elé kerüljenek.

A politika és a tudomány érdekeinek helyes egyeztetése azt jelenti, hogy a tudósok elsődleges feladata – politikai felelősségük és aktivitásuk, a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazásában való érdekeltségük fokozása mellett – a kutatás, a politikáé (a megfelelő irányító szerveké) pedig a tudomány eredményeinek felhasználása a politika alakításában, továbbá annak vizsgálata, eldöntése, hogy a tudo-

mány által kidolgozott javaslatok, alternatívák közül mi valósítható meg a mindenkori társadalmi gyakorlatban.

A pártnak a társadalom életében betöltött vezető szerepéből következően a párt vezető szervei állást foglalnak fontos ideológiai kérdésekben is. Ma még nem mondható el minden esetben, hogy a társadalomkutatók az ilyen elméleti kérdéseknek a mélyreható vizsgálatát tekintenék egyik legfőbb feladatuknak, másrészt, hogy ezek előkészítésében e célra irányuló kutatásokkal megfelelően részt vennének.

c) Az utóbbi egy-két évben hazánkban – és nemzetközi méretekben is – filozófusok és más szakemberek körében viták alakultak ki a marxizmuson belüli irányzatok létjogosultságáról. A kérdés megítélése politikailag több okból jelentős.

Ha az adott politikai döntéseket nem tekintjük valamely kérdésben az egyetlen, mindig helytálló elméleti válasznak, s ha a tudósokat a valóság mind mélyrehatóbb elemzésére, a konkrét megoldások állandó, kritikus vizsgálatára és tökéletesítésére szólítjuk fel, akkor a marxista kutatók között – az egyes kérdésekben – különböző álláspontok, esetleg az adott politikai döntéstől eltérő elképzelések is elkerülhetetlenül felmerülhetnek. Az is tény, hogy a marxizmus elmélete sok mai kérdésre még nem adott – egyesekre ez idáig nem is adhatott – kielégítő választ. Új, eddig megválaszolatlan kérdések felmerülésekor el kell ismerni a válasz alapkoncepcióját érintő nézetkülönbségek lehetőségét is. A marxista alapon álló tudományos iskolák, új kutatási irányok kialakulása, a különféle álláspontok összevetése, a szabad, tudományos vitalégkör segíti a marxizmus–leninizmus fejlődését. Az az érdekünk, hogy a társadalomkutatók számára ne legyenek tiltott és kényes kérdések, s a párt, a társadalom számára bármely kérdést – amely valóban tudományos probléma – kidolgozhassanak. A kutatási irányok, iskolák sokfélesége akkor válik politikai és ideológiai veszéllyé, ha azok olyan gondolati, politikai rendszerré, irányzattá állnak össze, amelyek a marxizmus–leninizmus elméleti rendszerét megkérdőjelezik, feloldják vagy elvetik.

Elutasítjuk a marxizmus–leninizmus pluralizálását; a „többféle marxizmus" és a marxizmuson belüli külön irányzatok létjogosultságának és a közöttük folyó harc indokoltságának elfogadására irányuló nézeteket. Csak egy objektív valóság van, meghatározott történelmi feltételek között csak egyféle objektív igazság létezik, ezért az azt kutató, feltáró marxizmus sem lehet többféle. A marxizmus–leninizmus – a munkásosztály pártjának forradalmi ideológiája – egységes, tudomá-

nyos világnézet. A pluralizált marxizmus ideológiai koncepciója politikai pluralizmushoz és ez a kommunista párt, végső soron a munkásosztály vezető szerepének tagadásához vezethet. Politikai és ideológiai szempontból ugyancsak elfogadhatatlan az az elképzelés, mely gyakorlatilag mindent megkérdőjelez és relatívvá tesz, s valamiféle parttalan, mindent magába foglaló marxizmus tévhitét kelti, magát a tudományt pedig nihilizálja.

A marxizmus–leninizmus elméletét nem tekintjük befejezett, zárt rendszernek. A pártnak egyaránt kötelessége a marxizmus–leninizmus tisztaságának védelme, valamint forradalmi elméletünk állandó fejlesztése. Nem engedjük kérdésessé tenni a marxizmus–leninizmus gyakorlatban kipróbált és bevált alapelveit, fő törvényszerűségeit, szemléletét és tudományos módszerét, de fellépünk a marxizmus–leninizmus elméletének megmerevedése, dogmaként való kezelése ellen is. Tudománypolitikánkban tehát szerves egységet alkot a marxizmus–leninizmus tisztaságának védelme és ez új kérdések megválaszolása a marxizmus–leninizmus továbbfejlesztésének útján.

A gyakorlatban annak megválaszolása okoz sok nehézséget, hogy meddig fogadható el a problémák megközelítésének és a megoldások differenciálódásának folyamata, s mikortól válik az tudományosan és ideológiailag veszélyes, politikailag káros folyamattá. A mindenkor adott, közvetlen politikai elhatározások ugyanis nem nyújtanak feltétlenül mércét az elméleti, tudományos munkában, illetve az ilyen kérdések megítélésében. Különösen bonyolítja a problémát, hogy konkrét elméleti vagy szakkérdésekben nincs, s nem is lehet hajszálpontos mérőeszköz az álláspontok minősítésére. A tévedések és hibák szétválasztására végső mérce természetesen a marxizmus–leninizmus alaptételeinek és módszereinek az elfogadása, illetve maga a gyakorlat, vagyis az, hogy mennyire szolgálják az adott elméleti álláspontok a párt, a társadalom célkitűzéseinek megvalósítását.

d) A társadalomtudományok politikai, ideológiai kérdései között lényeges helyet foglal el az imperialista fellazítási politika, ami az ideológiai harc potenciálisan mindig jelenlevő eleme. Az ebből eredő veszély reális és ennek lebecsülésével, illetve eltúlzásával egyaránt találkozunk. Ezért az új fellazítási irányzatok – például a konvergencia elméletek – és a marxizmus tudatos bomlasztására irányuló nézetek elleni eszmei-politikai harc igen fontos feladat. A Központi Bizottság elutasítja az olyan nézeteket, amelyek a békés egymás mellett élés elvét kiterjesztik az ideológia területére, s a különböző társadalmi rend-

szerű országok kapcsolatainak fejlődésével velejárónak tekintik a marxizmus–leninizmus és a burzsoá ideológiák közeledését.

Helytelen volna azonban mindebből azt a következtetést levonni, mintha a társadalomtudományok síkján megvalósuló nemzetközi érintkezés általában kedvezőtlen volna számunkra. E felfogás elfogadása elszigetelné tudományos életünket, ami szerfölött káros következményekkel járna. Az ilyen nézetek is hozzájárultak ahhoz, hogy az elmúlt időszakban néha olyan eredményeket sem vettünk át a nyugati társadalomtudományoktól, amelyek kellő kritikával felhasználhatók lettek volna. A kérdés megítélésénél főként azt kell figyelembe venni, hogy a hatás mindig kölcsönös, s ha bátor, alkotó elméleti tevékenységet folytatunk, a nemzetközi kapcsolatok útján is lehetővé válik marxista–leninista társadalomtudományunk eredményeinek széles körű propagálása, ami – mint pozitív állítás – a leghatékonyabb fegyver az imperialista fellazítás elleni harcban is. Ma még egyáltalán nem használjuk ki mindazokat a lehetőségeket, amelyek hazai társadalomtudományunk eredményeinek terjesztéséhez rendelkezésre állnának.

3. *A társadalomtudományok felső szintű országos irányítása* ma nem megoldott hazánkban. A Magyar Tudományos Akadémia a társadalomtudományok országos felelőse. E funkcióját osztályai útján és bizottsági hálózata keretében látja el. Az Akadémia azonban ezt a feladatot az adott körülmények között csak korlátozott mértékben teljesíti. Ennek legfőbb okai: a társadalomtudományi intézmények több főhatósághoz tartoznak; a kutatáshoz szükséges anyagi eszközök jelentős részével nem az Akadémia rendelkezik, és jelenlegi szervezete még saját intézeti irányításához sem megfelelő; a bizottsági hálózat nem alkalmas az operatív vezetésre.

A társadalomtudományok irányításában – éppen ideológiai jellegük következtében – közvetlenebb pártirányítás szükséges, mint a tudomány más szféráiban. Ma ennek alapelvei és mechanizmusa a gyakorlatban lényegében kialakultak, de hiányzik annak megfelelő körülhatárolása és az állami irányítás feladataitól való világos elhatárolása.

IV

A Központi Bizottság helyesli és hasznosnak tartja a tudományos élet helyzetének feltárására irányult felmérő és elemző munkát, s a vizsgálat alapján kialakított megállapításokkal egyetért. Szükségesnek tartja, hogy a tudományok művelése, hazai tudományos életünk fejlődése a

következő években meggyorsuljon, hatása a társadalom életére tovább fokozódjék.

Az elmúlt évtizedben alkalmazott tudománypolitikát továbbfejlesztve a következő feladatok megoldását határozza el:

1. A következő időszakban a társadalom és a gazdaság gyors ütemű fejlesztését a hazai kutatásnak jelentős tudományos feladatok megoldásával kell segítenie, ezért a kutatási ráfordításokat ebben az időszakban is a nemzeti jövedelem növekedését meghaladó ütemben kell növelni.

a) Az anyagi ráfordítások egyre növekvő hányadát a kutatási bázis korszerű eszközökkel való ellátására fordítsák. Az itthoni kutatásra váró feladatokat elsősorban a meglevő kutatási bázis célszerű felhasználásával kell megoldani. A közeljövőben új kutatóintézetek létrehozására csak különösen indokolt esetben, vagy akkor kerüljön sor, amikor a tudomány, a technika olyan új irányai bontakoznak ki, amelyeknek hazai művelése indokolt és lehetséges, de az igényt a meglevő intézeti profilok átalakításával vagy a hasonló profilú egyetemi tanszékek megerősítésével nem lehet kielégíteni. A bázis rugalmasságát, a társadalmi-gazdasági célok irányaihoz történő gyors igazodását megfelelő kedvezmények nyújtásával kell elősegíteni. A költségvetésből gazdálkodó kutatóintézeteknél időnként végezzenek elemző vizsgálatokat, s ezek eredménye alapján döntsenek az illetékes szervek abban, hogy az egyes kutatási irányokat továbbfejlesszék, szinten tartsák, módosítsák, visszafejlesszék, esetleg megszüntessék.

b) A kutatási bázison belül az egyetemi tanszékeknek a jelenleginél nagyobb súly biztosítandó. A következő tíz évben ezért – részben a tanszékeknek adott szerződéses megbízásokkal, részben az egyetemi kutatásokat biztosító állami költségvetés növelésével és a felszereltség javítását célzó beruházások fokozásával – az összes kutatási ráfordításokon belül az egyetemek jelenlegi részesedését fokozatosan növelni kell.

Részben a vidéki egyetemi kutatások fejlesztésével, részben kutatóintézetek vagy részlegek vidékre való telepítésével meghatározott profilú vidéki tudományos centrumok kialakítására kell törekedni. Kívánatos olyan életkörülmények és közéleti szellem megteremtése, hogy a kutatók szívesen dolgozzanak ilyen vidéki központokban. Megfelelő gazdasági kedvezmények (adókedvezmény, kedvezményes hitel, állami juttatás stb.) nyújtásával meg kell teremteni az üzemi kutatórészlegek, laboratóriumok, kísérleti félüzemek fejlesztésének feltételeit is.

c) Tekintettel a szocializmus építéséhez szorosan kapcsolódó társadalomtudományi ágak növekvő szerepére, kívánatos ezen ágazatoknak az eddiginél erőteljesebb támogatása és az ezzel foglalkozó intézmények, tanszékek korszerűbb felszerelése is.

d) Olyan ösztönzőket kell kialakítani és hatásukat elősegíteni, amelyek arra késztetik a kutatóintézeteket, hogy a rendelkezésükre álló anyagi eszközökből a jelenlegi arányoknál többet fordítsanak a korszerű kutatást lehetővé tevő felszerelésekre, s megfelelő arányokat alakítsanak ki a kutatók és segéderők között. Kívánatos a már ismert, továbbá új hatékonyságmérési módszereknek a jelenleginél szélesebb körű alkalmazása, a kutatások hatékonyságának rendszeres elemzése.

2. A jövőben különös gondot kell fordítani a kutatók szakmai, ideológiai és politikai képzettségének fejlesztésére. A kutatók létszámának gyors ütemű fejlesztése – egyes dinamikusan fejlődő vagy hazánkban elmaradt tudományterületek kivételével – a következő években nem indokolt.

a) Kívánatos a tudományos személyi állomány frissítése, megmerevedésének feloldása. Serkenteni kell az akadémiai intézetek kutatóinak alkalmazott és fejlesztő kutatóhelyekre, gyakorlati munkahelyekre (vállalatok, államigazgatási szervek stb.) történő áramlását, továbbá a felsőoktatásban dolgozókkal való időszakos cseréjét.

b) A tudományos munkára alkalmas tehetséges fiatalok kiválasztását már az iskolai képzés során el kell kezdeni. Ezért lehetővé kell tenni, hogy a fiatalok minél korábban minden segítséget megkapjanak különleges képességük fejlesztéséhez is. Az illetékes főhatóságok és az MTA pályadíjakkal, jutalmakkal, szerény méretű, konkrét kutatási feladatok adásával ösztönözzék a legtehetségesebb egyetemi hallgatók bekapcsolódását a tudományos munkába. A kutatóintézetekben és az egyetemeken az elkövetkező néhány évben kétéves időtartamú tudományos ösztöndíjak rendszerét kell fokozatosan kialakítani. Az ösztöndíjasok száma többszörösen haladja meg az adott tudományos munkahely kutatói utánpótlásigényét, s közülük a kutatómunkára legalkalmasabbakból kell megteremteni az utánpótlást.

c) Fejleszteni kell a kutatóhelyeken az ún. külső munkatársi rendszert, s ily módon el kell érni, hogy a közoktatás, az államigazgatás és a népgazdaság más területein dolgozó – a tudományos munka iránt érdeklődő, hajlammal rendelkező és arra alkalmas – szakemberek bekapcsolódhassanak a kutatásba.

d) A jelenlegi viszonyoknál dinamikusabb, az igényekhez jobban

igazodó káderállomány kialakítása érdekében a kutatóintézetekben a kutatói állásokat célszerű pályázat útján betölteni; és az adott kutatási típus vagy tudományterület sajátosságainak megfelelően a kutatói állások egy részénél a határozott időre szóló – bizonyos korlátok között megújítható – kinevezési rendszert kell fokozatosan alkalmazni. Az akadémiai intézetekben a kutatói állásban levő szakemberek egy meghatározandó része rendszeresen cserélődjön.

e) A tudományos kutatóhelyek vezető dolgozóit is meghatározott időtartamra kell kinevezni, figyelembe véve azt is, hogy az adott időszakban milyen feladatokat kell az intézménynek megoldania. A megbízás megújítható. Alapkutatásokat folytató intézmények vezetőiül általában széles áttekintésű, tudományos múlttal rendelkező kutatók megbízása kívánatos. Nagyobb intézmények tudományos vezetői mellett célszerű menedzser típusú helyettesek foglalkoztatása és igazgatói tanácsok létrehozása, amelyek az intézmény munkájával kapcsolatos fontosabb döntések előtt a vezető számára javaslatokat dolgoznak ki. Tudósmenedzser vagy menedzser típusú vezetőkre általában az alkalmazott és fejlesztési kutatásokat végző intézmények élén van szükség. A vezetők kiválasztásánál egységesen kell alkalmazni a vezetőkkel szembeni hármas követelményt. Vezetői funkciók meghosszabbítására meghatározott életkor után csak kivételes esetben kerüljön sor. A kiemelkedő tudósok részére a nyugdíj után is lehetővé kell tenni a kutatómunkát.

f) Nagy gondot kell fordítani a tudományos eredmények objektív értékelésére. Ennek érdekében intenzívebbé kell tenni a tudományos intézmények belső tudományos életét (beszámolók készülő tudományos eredményekről, cikkekről; módszertani viták stb.). Egy-egy kutatóintézet, tudományos iskola tevékenységét bemutató beszámolókat, átfogóbb kutatási terveket a szélesebb szakmai közvélemény számára is megismerhetővé kell tenni. Problematikus helyzetekben egy-egy intézményben, tudományterületen folyó tevékenység elbírálásában kívánatos a baráti országok tudósainak bevonása is.

g) Tudományos közéletünk demokratizmusának továbbfejlesztése az egyik legfontosabb tudománypolitikai feladat. Határozottan fel kell lépni a monopolhelyzetek és törekvések ellen. Ennek érdekében egyaránt kapjanak támogatást a különféle tudományos iskolák, amelyek közül az értékesebb eredményeket felmutatókat kell fokozottan megbecsülni és előnyben részesíteni. A tudományos testületekben viselt funkciók határozottabb szétválasztására kell törekedni oly módon is, hogy a

funkciókat egyre több tudós, kutató között osszák meg. Fel kell számolni azt a visszás helyzetet, hogy egyes tudósok – igazgatási szempontból – önmaguk felettesei lehessenek.

b) Nagy gondot kell fordítani a tudományos értelmiség politikai és ideológiai nevelésére. Alapvető továbbképzési forma az irányított, segített, ellenőrzött önképzés legyen. Fontosabb ideológiai művek, problémák feldolgozására, megvitatására megfelelő szervezeti kereteket kell teremteni. Társadalomtudományi intézményeink segítsék a tudományos intézmények kutatóinak ideológiai képzését. Fenn kell tartani a kutatók részére a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemen és a szakosított tanfolyamokon való részvétel lehetőségét is.

i) A tudományos minősítés két fokozatú (a tudományok kandidátusa és doktora) rendszerét fenntartva azt határozottabban társadalmi, gazdasági, tudományos célkitűzéseink szolgálatába kell állítani. A tudományos fokozat az egyének olyan tudományos teljesítményének legyen a mércéje, amely összhangban van a társadalmi, gazdasági, tudományos igényekkel. Az ilyen szempontból jelentéktelen témákat ne honorálják tudományos fokozattal. A minősítés egy-egy tudományág reális értékrendjének a mutatója legyen.

A tudományos minősítés alapja a jelenleginél szélesebben értelmezett tudományos eredmény legyen. El kell ismerni a kollektív kutatómunka eredményeit, és ezekre a fokozatok odaítélésénél a jelenleginél nagyobb figyelmet kell fordítani. A tudományok doktoraival szemben fokozott szakmai és tudományos-közéleti követelményeket kell támasztani, s a fokozat odaítélésénél figyelembe kell venni az arra pályázók teljes tudományos munkásságát.

A tudományos minősítés terén a külföldi kapcsolatokat arra kell felhasználni, hogy elsősorban az ún. hiányszakmákban – egyes tudományszakok fejlődésének meggyorsítása, továbbá a hazaiaktól eltérő jelentős külföldi tudományos iskolák megismerése végett – szerezzenek szakembereink külföldön tudományos fokozatot. Elismerten színvonalas külföldi kutatóhelyekre igényesen kiválasztott jelöltek küldésével kell gondoskodni arról, hogy a külföldön képzett tudósaink jelentős szerepet tölthessenek majd be a hazai tudományos életben.

Többféle szervezett módon (egyetemi és kutatóintézeti tudományos ösztöndíjak; szakmérnöki, szakjogászi képzés; szakorvosi vizsgák; egyetemi doktorátus; aspirantúra) biztosítandó a tudományos fokozat megszerzésére való felkészülés. A fokozat megszerzését szolgáló előkészítésben az egyetemek nagyobb szerepet kapjanak és vállaljanak. A

tudományos minősítés központi irányító szerve továbbra is a Tudományos Minősítő Bizottság legyen.

3. A gazdasági mechanizmus reformjával egyidejűleg a tudományos kutatások irányításában bevezetett új elvek és módszerek megerősítése, azoknak a teljes kutatási hálózatra történő kiterjesztése és általános kibontakoztatása szükséges.

a) 1970 végéig olyan új típusú, 1970–1985-re érvényes országos távlati kutatási tervet kell kidolgozni, amely tartalmazza a kormány legalapvetőbb, hosszabb távra szóló tudománypolitikai elveit; rögzítse a nagy fontosságú, kis számú – a világszínvonal elérését vagy megközelítését célzó – fejlesztés, továbbá az egyéb társadalmi szükségletek kielégítésére irányuló, komplex feladatok megoldásának igényével fellépő kutatási célprogramokat; vázolja fel a kutatási bázis struktúrájának, személyi és anyagi feltételeinek fejlesztésére vonatkozó távlati célokat. Az újszerű kutatás-tervezési rendszer keretében a konkrét gazdasági célra irányuló kutatások vonatkozásában biztosítani kell a kutatási terv és a népgazdasági terv tartalmi összefüggéseit, továbbá valamennyi tudományos kutatás anyagi igénye és az ilyen irányú anyagi előirányzatok között az összhangot. A kutatásokat irányító főhatóságok jóváhagyott kutatási előirányzataikat tervezzék és kezeljék elkülönítetten. Az alapkutatási tevékenységet irányító szervek (MTA, EüM, egyetemek, irányító tárcák) dolgozzanak ki olyan tudományos koncepciókat, amelyek alkalmasak arra, hogy intézményeik tudományos feladatainak (kutatási irányainak) megválasztására érdemi befolyást gyakorolhassanak. Tovább kell fejleszteni a kutatóhelyek tudományáganként differenciált tervrendszerét.

b) Fejleszteni kell a kutatás finanszírozási rendszerét. A költségvetésből finanszírozott intézmények számára szükséges a pénzügyi előrelátás biztonságát a jelenlegi egy évnél hosszabb távra is megalapozni. A költségvetési jelleggel működő műszaki és természettudományi kutatóhelyeken – az alapkutatások sérelme nélkül – növelni kell a konkrét gazdasági célokra irányuló vállalati vagy országos szervek megbízásából végzett kutatások arányát. Kívánatos, hogy az alaptudományi intézmények költségvetési ellátmányának egy részét – néhány intézetben, kísérleti jelleggel – az irányító szervek előre meghatározott kutatási irányok, célok finanszírozására biztosítsák. Az agrártudományi kutatóintézetek munkájában kívánatos a szerződéses kapcsolatok következetesebb alkalmazása.

Alapelvként kell leszögezni, hogy a tudományos kutatások élvezze-

nek jelentős kedvezményeket, amelyek egyebek mellett biztosítsák azt is, hogy a tudományok gyors ütemű – a gazdaság növekedésénél dinamikusabb –, intenzív fejlődése megvalósuljon. Tekintettel arra. hogy a kutatási eszközök 5–8 év alatt elavulnak, gondoskodni kell arról, hogy az intézetek korszerű eszközökkel legyenek ellátva, így hatékonyságuk növekedjék, az élőmunka aránya csökkenjen. A kutatómunka költségeinek alakulását folyamatosan vizsgálni kell, és gondoskodni kell arról, hogy az árak változása következtében a kutatások volumene ne szűküljön.

c) Az életszínvonal-politikában figyelembe kell venni a tudományos munka különleges társadalmi fontosságát, s ezért azt ennek megfelelő fokozott erkölcsi és anyagi megbecsülésben kell részesíteni. A konkrét bérpolitikai intézkedéseknél elsősorban a teljesítménytől függő jövedelemrész növelése indokolt; megkülönböztetett anyagi elismerésben kell részesíteni a tudományos eredmények gyakorlati hasznosítását elősegítő tevékenységet, valamint a nemzetközi tudományos vívmányok hazai adaptálását.

d) A tudományos kutatások felső szintű állami irányításának szervezeti továbbfejlesztéséhez mind a lehetőségek, mind az igények szempontjából egyaránt megértek a feltételek.

– A kormány szerveként az illetékes miniszterelnök-helyettes vezetésével létre kell hozni a kormány Tudománypolitikai Bizottságát. Ez – jogállását tekintve – a kormánynak közvetlenül alárendelt, tudománypolitikai és kutatásirányítási kérdésekben javaslattevő, véleményező, meghatározott ügyekben pedig – átruházott hatáskörben – döntési joggal felruházott szerv legyen. Munkáját a kormány egyéb bizottságainak megfelelően végezze.

A Tudománypolitikai Bizottság a kutatások fejlesztéséhez rendelkezzék tartalék jellegű anyagi alapokkal. Általános tudománypolitikai kérdésekben az MTA testületeire, az egyes tudományágak vonatkozásában az azok koordinálásával megbízandó főhatóságokra támaszkodjék.

Ezek:

a műszaki tudományok tekintetében az OMFB,
a természettudományok tekintetében az MTA,
az orvostudományok tekintetében az EüM,
az agrártudományok tekintetében a MÉM,
a társadalomtudományok tekintetében az MTA.

A bizottság munkáját kis létszámú titkárság segítse.

– Elő kell készíteni a Magyar Tudományos Akadémia szervezetének reformját. A reform szolgálja a tudományos-testületi, valamint a szakigazgatási feladatok szétválasztását, egyidejűleg a hatósági funkciók és jogkör pontos szabályozását. Előtérbe kell állítani az Akadémia országos, a tudományos kutatás egész területére kiterjedő elvi-módszertani, javaslattevő és véleményező funkcióját, amit – élükön választott vezetőkkel – tudományos testületei (elnökség, tudományos osztályok, bizottságok) útján gyakoroljon. E feladatkör keretében készítsen országos érvényű tudományos prognózisokat, tudományfejlesztési koncepciókat. A feladat ellátásához az MTA testületei a kutatásirányításban érdekelt más főhatóságoktól és intézményektől információkat kérhetnek, azokról felkérésre vagy saját kezdeményezésből véleményt alkotnak. A testületek választott vezetője a jövőben is az MTA elnöke legyen, akit funkciójában a Népköztársaság Elnöki Tanácsa erősít meg.

Az Akadémia kutatóhelyeinek irányítását oly módon kell megszervezni, hogy igazgatási és gazdálkodási kérdésekben az illetékes tudományos osztályok szakvéleménye a döntések előtt megfelelő módon kifejezésre juthasson, tudományos kérdésekben pedig alapul szolgáljon. Ezen túl a főtitkárnak és az igazgatási szerveknek tájékoztatniuk kell az akadémiai testületeket és döntéseiket meg kell indokolniuk.

Az Akadémia átszervezésével egyidejűleg jelentősen növelni kell a kutatóintézetek önállóságát.

– A műszaki kutatások koordinálását az OMFB fejlessze tovább, és e kutatások teljes vertikumát – az alapkutatástól az alkalmazásig – áttekintve adjon megbízásokat részfeladatok megoldására az MTA intézményeinek is.

– Növelni kell a főként nem gazdasági célra irányuló kutatásokat végző – elsősorban akadémiai, egyetemi – kutatóhelyeken a kutatók részvételét az intézmények kutatási feladatainak meghatározásában és az eredmények értékelésében.

4. A nemzetközi tudományos kapcsolatok építése az általános tudománypolitika szerves része, és annak összhangban kell lennie az ország érdekeivel.

Hazánk tudományos élete számára alapvető fontosságú a nemzetközi tudományos kapcsolatok fejlesztése, s különösen a nemzetközi munkamegosztás fokozása. A szocialista országok társadalmi és termelési viszonyainak, valamint a nemzetközi osztályharcban elfoglalt helyüknek azonossága elsődleges jelentőséget ad a közöttük kialakuló, kölcsönös előnyökkel járó tudományos együttműködésnek.

a) Fejleszteni kell a tudományos együttműködést a szocialista országokkal, különösen a Szovjetunióval. A tudományos és műszaki ismeretek megszervezésében elsősorban a szovjet tudomány és technika eredményeinek elsajátítására kell törekedni, és azt mint bázist kell tekinteni. A kétoldalú kapcsolatok fejlesztése mellett kívánatos a több oldalú együttműködés fokozása, hatékonyságának növelése is. A partnerek adottságait figyelembe véve, fokozatosan át kell térni a konkrét együttműködési megállapodások létrehozására. Mivel az intézmények közötti közvetlen együttműködés biztosítja a legeredményesebb közös munkát. ezért – amint arra a feltételek megérnek – a szocialista országok viszonylatában a kutatóintézeteket a kapcsolatok tartalmának meghatározásához önálló hatáskörrel, azok fenntartásához anyagi eszközökkel kell ellátni.

b) Azokkal a KGST-tagországokkal. amelyek ezzel egyetértenek, a szellemi termékek cseréje az érték alapján való elszámolás útján történjék. A többi tagországgal a csere továbbra is térítésmentesen valósuljon meg, s hazai viszonylatban kell gondoskodni arról, hogy az átadott szellemi termékek előállítói az értéknek megfelelő térítést kapjanak, s az átvett szellemi termékek hazai felhasználói megfelelő térítést fizessenek.

c) Fejleszteni és ösztönözni kell a számunkra előnyös – elsősorban a gazdasági kooperációt előkészítő, másrészt a marxista tudományos eredmények propagálását lehetővé tevő – tudományos kapcsolatokat, kutatási együttműködést a más társadalmi rendszerű országokkal. Eközben számolni kell az imperialista országok fellazítási törekvéseivel, s azok elhárítására megfelelő intézkedéseket kell tenni.

d) Meg kell teremteni az aktív licenciapolitika, a bővebb szellemi termékcsere feltételeit. Jelentősebb anyagi eszközöket igénylő kutatások megkezdése előtt elemzés alapján kell eldönteni, hogy kizárólag hazai kutatás, illetőleg részben vagy egészben külföldről megvett ismeretek felhasználása gazdaságosabb-e számunkra.

e) A jövőben is elő kell segíteni tudósaink, kutatóink széles körű személyes külföldi kapcsolatait, tanulmányútjait. Merev arányok betartására sem relációk, sem tudományágak vonatkozásában nem kell törekedni, azokat az objektív igényekhez kell igazítani. Gondoskodni kell arról, hogy a szocialista és a kapitalista országokba hosszabb időre küldött kutatók anyagi ellátottsága, s a velük szembeni nyelvi követelmények megközelítően azonosak legyenek.

f) Szorgalmazni kell a tudományos dolgozók szocialista országokban

történő munkavállalási lehetőségeinek bővítését, mindenekelőtt azokon a tudományterületeken, ahol a hazai kutatási feltételek korlátozottak. Kívánatos a fejlődő országokban a politikai és gazdasági szempontból fontos munkavállalások számának növelése. Megfelelő személyi és egyéb feltételek esetén a jelenleginél bátrabban kell engedélyezni a tudományos dolgozók munkavállalását fejlett tőkésországokban.

g) Gondoskodni kell a nemzetközi tudományos szervezetekben való magyar részvétel összehangolt irányításáról.

5. Politikai-ideológiai életünk és a marxista–leninista társadalomtudományok fejlődése érdekében kiemelkedő jelentőségű a politika és tudomány kölcsönös kapcsolatának helyes értelmezése; a marxizmus–leninizmus egységének és tisztaságának védelme. Nagy fontosságú a kutatás szabadsága, a különböző problémamegközelítések és tudományos igények létjogosultsága, a közöttük folyó egészséges és alkotó vita, a nagyfokú felelősség a tudományos eredmények társadalmi felhasználásában. A társadalomtudományok művelőinek nagy szerepe van az antimarxista nézetek és az imperialista fellazítási törekvések elleni ideológiai harcban, a marxista társadalomtudományok eredményeinek aktív propagálásában. A párt vezető szerveinek a kérdésekben kialakított álláspontját a társadalomtudományi intézmények és az e területen dolgozó kommunisták munkájuk során juttassák érvényre, s az szolgáljon tevékenységük vezérfonalául.

a) A társadalomtudományok pártirányítása közvetlenebb, mint más tudományágaké. A párt vezető szervei – a Politikai Bizottság, különösen pedig a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága – rendszeresen foglalkoznak a társadalomtudományok kérdéseivel, olyan kérdésekkel is, melyek más tudományterületek esetében kívül esnek a pártirányítás körén. A társadalomtudományok pártirányítása a következő formákban realizálódik:

– A párt vezető szervei fontos ideológiai kérdésekben állást foglalnak, időnként átfogóan értékelik egy-egy kiemelkedő fontosságú társadalomtudományi ágazat helyzetét, elemzik az egyes tudományterületeken, intézményekben kialakuló politikai-ideológiai tendenciákat.

– A párt vezető szerveinek fontos feladata, hogy megfogalmazzák a kutatásokra vonatkozó legfontosabb társadalmi igényeket. Alkalmanként – politikai és ideológiai szempontból különösen jelentős kérdésekben – konkrét kutatási feladatokat is kijelölnek. A társadalomtudományokra vonatkozó álláspontok kialakításába és adott politikai döntések előkészítésébe – amennyiben azok jellege ezt igényli – bevon-

ják a szakembereket, a társadalomtudományok kutatóit. Jelentős szerepet vállalnak a párt különböző szervei a társadalomtudományok eredményeinek felhasználása és gyakorlati alkalmazása elősegítésében is.

– A pártirányítás fontos feladata a társadalomtudományok számára szükséges egészséges légkör biztosítása (tudományos viták, publikációs politika, nemzetközi kapcsolatok stb.).

– A párt e feladattal megbízott szervei foglalkozzanak a társadalomtudományi területen folyó kádermunka legfőbb kérdéseivel is.

A társadalomtudományok pártirányítása – a társadalom más területeihez hasonlóan – politikai eszközökkel, a párt vezető szerveinek határozataival és állásfoglalásaival valósul meg, amelyeknek az előkészítése és végrehajtásuk megszervezése a párt ilyen kérdésekkel foglalkozó apparátusának (különösen a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának) a feladata. A tudományos tevékenységet folytató pártintézmények (elsősorban a KB Társadalomtudományi Intézete) elméleti munkájukkal és a tudományos tevékenységük során kifejtett koordinálással segítik a pártirányítást.

b) A társadalomtudományok országos állami irányítására az alábbi főbb funkciók hárulnak:

Az egyes társadalomtudományi ágazatok általános helyzetének (bázis, struktúra, eredmények stb.) rendszeres elemzése, s a fejlesztés koncepcióinak kidolgozása.

Az egyes tudományágazatok elvi-módszertani összefogásának (áttekintésének, koordinálásának, irányításának) biztosítása.

A legfőbb – egyes esetekben a párt által megfogalmazott – társadalmi igényeknek a kutatásban való realizálásáról történő gondoskodás.

A társadalomtudományi intézmények és azok irányító szervei között a szükséges összhang biztosítása, a ~~központi~~ forrásból eredő anyagi eszközök tudományágazatok és irányító szervek közötti felosztása, esetleg néhány, a társadalomtudományok terén kiemelt komplex kutatási feladat megrendelése, finanszírozása és koordinálása.

c) E feladatok ellátásához a következő szervezeti intézkedések szükségesek:

– A pártirányítás tekintetében a jelzett feladatok nem kívánnak lényeges szervezeti változtatást: a jelenlegi gyakorlat további javítása és hatékonyabb megvalósítása szükséges. Kívánatos, hogy a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya mellett – tudománypolitikai tanácsadóként működő – társadalomtudományi munkaközösség

alakuljon, továbbá, hogy a párt e területtel kapcsolatban álló szervei és intézményei tevékenységüket jobban összehangolják.

– A társadalomtudományok állami irányítása az alábbi keretekben valósítandó meg:

A Tudománypolitikai Bizottság a hatáskörébe utalt kérdésekben foglalkozik a társadalomtudományokkal is.

Az Akadémia gyakoroljon hatékony elvi, módszertani befolyást a társadalomtudományok egészére, lásson el összehangoló-koordináló funkciót egyes konkrét állami feladatokban (nemzetközi rendezvények, tervezési és beszámolási rendszer kialakítása).

Az összehangolás és koordinálás megvalósítása céljából alakuljon tárcaközi jelleggel működő bizottság, amit az Akadémia testületei, intézményei és apparátusa támogat munkájában. Tagjai legyenek a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium kellő hatáskörrel rendelkező felelős képviselői, a társadalomtudománnyal foglalkozó legfontosabb pártintézmények vezetői, néhány kiemelkedő társadalomkutató.

A Központi Bizottság felkéri a kormányt, hogy a hazai kutatómunka fejlesztése, a tudomány eredményeinek társadalmi hasznosítása érdekében – a Központi Bizottság számára végzett elemző munka során kialakított javaslatok, a tudománypolitikánk időszerű kérdéseiről szóló állásfoglalás alapján – tegye meg a szükséges intézkedéseket.

A párt vezető szervei a jövőben is rendszeresen foglalkozzanak a tudományos élet átfogó, alapvető kérdéseivel, formálják a társadalom céljait, igényeit kifejező, a tudományok fejlődését szolgáló tudománypolitikát. A pártszervek és a kutatóhelyek pártszervezetei a pártmunka és a pártirányítás eszközeivel segítsék e határozat végrehajtását. Felvilágosító- és nevelőmunkával széles körben tudatosítsák a tudományok, a tudományos kutatómunka társadalmi szerepét, állítsák a tudományok vívmányait a társadalomszervezés, a gazdaság, a kultúra, a dolgozó tömegek élet- és munkakörülményei javításának szolgálatába. Munkálkodjanak a tudományos élet szocialista szellemű formálásán, a marxizmus–leninizmus eszméinek, befolyásának elmélyítésén, a magyar tudomány további felvirágoztatásán.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1967–1970
Kossuth Könyvkiadó 1974. 335–367. old.

AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK HATÁROZATA AZ ÁLLAMI OKTATÁS HELYZETÉRŐL ÉS FEJLESZTÉSÉNEK FELADATAIRÓL

(1972. június 14–15.)

I

Oktatásügyünk az elmúlt negyedszázadban történelmi jelentőségű eredményeket ért el. A kulturális forradalom szerves részeként nagymértékben hozzájárult hazánk, szocialista társadalmunk fejlődéséhez, népünk alkotó erejének kibontakoztatásához. Az iskola a volt uralkodó osztályok művelődési monopóliumának eszközéből a kulturális felemelkedés, a munkás-paraszt hatalom kulturális-nevelő funkciójának egyik legfontosabb hordozójává vált, a társadalmi fejlődés egyik alapvető eszköze, közügy lett.

Az egységes nyolcosztályos általános iskola létrehozása, az iskolák államosítása, az iskolarendszerű szakmunkásképzés, az általánosan művelő gimnáziumok, a szakmai középiskolák, a főiskolák és egyetemek bővülő hálózatának kiépítése oktatásügyünk fejlődésének alapvető tényezői. Az oktatás és nevelés megváltozott tartalma egészében a tudományos, marxista világnézet iránti elkötelezettséget tükrözi.

Az intézményes oktatás és nevelés politikai funkciójának forradalmi változása alapvetően hozzájárult társadalmunk tudati, kulturális fejlődéséhez. A 15 éves és annál idősebb népességen belül a mai általános iskolának megfelelő végzettségűek aránya a felszabadulás előtti 15%-ról 52%-ra, az érettségizetteké a 18 éven felüliek között 4%-ról 16%-ra, a felsőfokú intézményekben végzetteké pedig a 25 éves és idősebb népességen belül 1,6%-ról 4,3%-ra emelkedett.

A szocialista köznevelés fejlesztésében kiemelkedő a pedagógusok szerepe. Áldozatos munkával, eredményesen oktatják és nevelik a felnövekvő nemzedéket, tanították és tanítják a felnőtteket, s tevékeny részesei a közéletnek. Pártunk, társadalmunk bizalommal van irántuk, és épít munkájukra a jövő nagy feladatainak megoldásában is.

1961-ben az oktatási rendszer egészét átfogó reformra került sor. A szocializmus alapjainak lerakásához közeledő társadalmunk új igényei és oktatásügyünk gondjai az iskolarendszer továbbfejlesztését sürgették. A reform a problémák helyes felmérésén alapult, és alapvető tartalmi célkitűzései – az oktatás korszerűsítése, a gyakorlattal való kapcsolatának erősítése, a szocialista nevelés javítása – továbbra is helytállóak. Néhány célkitűzése (pl. a középfokú oktatás általánossá tétele) azonban nem volt reális, az alapelvek megvalósítására tett konkrét intézkedések egy részét is hibásan, illetve pontatlanul határoztuk meg, s bevezetésüket nem előzték meg kísérletek. A reform egyes célkitűzéseinek megvalósításához nem tudtuk a szükséges személyi és tárgyi feltételeket maradéktalanul biztosítani.

A reform alapelvei egyenlőtlenül érvényesültek. Mindenekelőtt az oktatás tartalmában értünk el lényeges előrehaladást. Az alsó- és középfokú oktatási intézményekben ma is lényegében az akkor kialakított oktatási anyagok (tantervek, programok, tankönyvek) alapján folyik a munka. Ezek színvonalasabbak, mint a megelőzők, s alkalmazásukkal hatékonyabbá vált az oktatás. Iskoláink szocialista szellemben nevelik a felnövekvő nemzedéket, és minden fokon hasznos ismeretekkel készítik fel a továbbtanulásra, az alkotó társadalmi tevékenységre. Tanulóifjúságunk tanulmányi és munkaerkölcse általában kielégítő, közösségi munkára való készségének számos meggyőző jelét adja.

A reform tapasztalatait, eredményeit és gondjait 1965-ben a Központi Bizottság elemezte, majd ennek alapján a Politikai Bizottság korrekciókra hozott határozatot. Többek között állást foglalt abban, hogy a demográfiai hullámból fakadó feszültségeket a szakmunkásképzés bővítésével kell levezetni, s a középiskolák hálózatán belül a szakközépiskolák arányát szükséges növelni. E célok megvalósultak.

A korrekció után új problémák jelentkeztek; oktatásügyünk fejlődése ellenére – különösen a jövő követelményeinek fényében – egyre több gonddal, ellentmondással küzd.

1. *a)* Nemzetközi viszonylatban is jelentősnek mondható, hogy a megfelelő korosztályok 59%-a részesül óvodai elhelyezésben (1938-ban 24%). Az óvodai ellátás iránti igény azonban gyorsabban növekszik, mint a férőhelyek száma. 1971-ben 247 000 gyerek járt óvodába (1938-ban 112 000), de 30 000 gyermek óvodai elhelyezését igénylő kérésnek nem tudtunk eleget tenni. A városok külső kerületeiben az

óvodai ellátottság az országos átlag alatt van, a községeknek mintegy felében nincs óvoda. Az óvónők 15%-a képesítés nélküli.

Az alsófokú oktatást több országban „lefelé" terjesztik, nagy jelentőséget tulajdonítva az iskolaelőkészítésnek. Hazánkban is új nevelési programot vezettek be az óvodákban. Az otthon nevelkedő gyermekek számára iskolaelőkészítő foglalkozásokat szerveznek. Ezek az ötéves gyermekek 20%-át fogják át, s – bár hatékonyságuk az óvodákét nem éri el – jelentősen segítik az iskolára való előkészítést.

b) Az általános iskola több mint két évtizeden át eredményesen oldotta meg azt a feladatát, hogy a felnövekvő nemzedék számára megadja a műveltség legfontosabb alapjait, és jelentős feladatot teljesített a felnőttek művelődésében is. A dolgozók általános iskoláját mintegy 300 000-en végezték el.

A tankötelés korú tanulóknak 98–99%-a beiratkozik az általános iskolába, és mintegy 80–81%-a a nyolc év alatt, 90–91%-a a tízéves tankötelezettségen belül elvégzi. (1938-ban a tankötelesek 79%-a iratkozott be iskolába, s 14 éves korukig 19%-uk szerzett a mai általános iskolának megfelelő végzettséget.)

Az általános iskolák többsége a tanulóknak megfelelő alapműveltséget nyújt. Egy részük azonban a gyenge tárgyi és személyi feltételek miatt nem tud eleget tenni a megnövekedett követelményeknek. A kisegítő iskolák hálózata nincs arányban a különleges bánásmódot igénylő gyermekek számával. Kevés a gyermekvédelmi férőhely, nem megfelelő a veszélyeztetett helyzetben levő gyermekekkel történő megelőző foglalkozás.

Az iskolák szemléltető, kísérleti eszközökkel való ellátottsága alacsony szintű és hiányos; tanszerellátásuk korszerűtlen. Több helyen – az új iskolák egy részében is – hiányoznak a szükséges előadótermek, szertárak, laboratóriumok, tornatermek, könyvtárak, ifjúsági klubok. A napközi hálózat jelenleg a tanulóknak csupán 21%-át tudja befogadni, s csak lassan alakulnak a gyermekek egész napos tevékenységét átfogó új szervezeti formák. Kevés a szétszórt településeken lakó gyermekek számára létesített diákotthoni férőhelyek száma (8000).

A felsőtagozatos tanítási óráknak országosan 74%-át látja el az adott tárgyra képesített tanár, a községekben ez az arány 63%. A pedagógusok 5,6%-ának nincs képesítése.

c) Az általános iskolát végzettek 83–84%-a (a fiúk 96–97%-a, a lányok 68–69%-a) tanul tovább középfokon (szakmunkásképző inté-

zetben, szakközépiskolában és gimnáziumban), ez a megfelelő korosztálynak mintegy 70%-a (1938-ban ez az arány 17% volt).

A továbbtanulóknak mintegy 53–55%-a szakmunkásképző intézetbe, 45–47%-a pedig középiskolába jár. Az arányok a művelődési lehetőségek és igények alapján területenként jelentősen eltérnek. (Budapesten pl. az általános iskolát végzetteknek 55%-a, Hajdú-Bihar megyében 26%-a jár a középiskolák első osztályaiba.) Az utóbbi években a középfokú oktatás keretein belül nőtt a szakközépiskolákban és szakmunkástanuló-intézetekben tanulók száma, és 1971-re elérte a 78%-ot. Ez az arány lényegesen jobb, mint a korábbi (1965-ben 69%), de a népgazdaság szakember-szükségletével még mindig nincs megfelelő összhangban. A szakmunkástanuló-intézetekbe és a szakközépiskolákba járók aránya alacsony.

– A szakmunkásképzés a felszabadulás óta 754 000 szakmunkás kiképzésével segítette népgazdaságunk fejlődését. A vállalatok a kezdő szakmunkások többségével elégedettek.

A középfokú oktatás általánossá tételének meghirdetése a szakmunkásképzést a 60-as évek elején visszavetette fejlődésében. Az elmaradást felismerve 1965-től hozzákezdtünk a tananyag fokozatos korszerűsítéséhez, s ezt eddig a szakmák 65%-ában végeztük el. Ennek során alakítottuk ki a hagyományos szakmunkásképzés mellett az emelt szintű tagozatot.

Nem jutott elég személyi és tárgyi fejlesztés a szakmunkásképző intézetek számára 1965 után sem, holott ez az iskolatípus vezette le a demográfiai hullámból eredő feszültséget. Az általános iskolák mellett a szakmunkásképző intézetek dolgoznak a legkedvezőtlenebb feltételek között. Jelentős részüknek nincs saját épületük. Kevés a tanműhely, s a kollégiumban elhelyezett tanulók aránya is csupán 12%. A pedagógusellátottság is lényegesen gyengébb, mint a szakközépiskolákban és a gimnáziumokban. Az üzemek jelenleg nem a kívánt mértékben veszik ki részüket a szakmunkástanulók gyakorlati képzéséből.

– A szakmai középiskolák a felszabadulás óta a nappali tagozatokon 305 000, az esti–levelező tagozatokon 272 000 szakembert képeztek. Jelenlegi szakmai középiskolánk, a szakközépiskola váltja ki középfokú iskolatípusaink közül a legtöbb vitát, és kétségtelenül itt van a legtöbb probléma is.

A középfokú technikusképzés megszüntetése helyes lépés volt, de a kialakult ipari és mezőgazdasági szakközépiskolák mai képzési célja irreálisnak bizonyult: a 4 éves tanulmányi idő alatt középfokú szakké-

pesítést, a szakmunkás tevékenység végzéséhez szükséges elméleti és gyakorlati ismereteket kívánnak adni, s képzési céljukban differenciálatlanul szerepel a továbbtanulásra való felkészítés is. Ez utóbbi alól az egyéb szakközépiskolák sem kivételek.

A közismereti képzés nem ad elegendő alapot a továbbtanulásra, a végzettek – a teljesíthetetlen, de tantervileg végighajszolt követelményekből fakadóan – jelenleg szakirányú továbbtanulás esetén is hátrányban vannak a gimnazistákkal, szakmunkás ismeretekben pedig a szakmunkásképző intézetekben végzettekkel szemben.

– A gimnázium továbbtanulásra felkészítő funkciója az utóbbi években erősödött (az egyetemekre, főiskolákra felvetteknek 72%-a gimnazista), de a gimnáziumban érettségizetteknek még így is csupán 30–35%-a tanul tovább felsőoktatási intézményekben. A tovább nem tanulóknak a gyakorlati életre való megfelelő előkészítése azonban megoldatlan. A gimnáziumok személyi és tárgyi ellátottsága között nagy a különbség, s ez alapvetően befolyásolja a továbbtanulók arányát és a továbbtanulás irányát.

d) Felsőoktatási intézményeink a felszabadulás óta 254 000 szakembert bocsátottak ki a szocialista termelés, államigazgatás, egészségügy, a kultúra és a köznevelés szolgálatára. A tekintélyes mértékű mennyiségi fejlődéssel párhuzamosan a képzés minőségét nemzetközileg is elismert színvonalra fejlesztettük. Az utóbbi évtizedben sikeresen indítottuk útjára a műszaki, közgazdasági és mezőgazdasági felsőoktatásban a szakemberképzésnek a nemzetközi tendenciákkal egybeeső két szintjét (üzemmérnök- és mérnökképzés). Felsőoktatási intézményeink tudományos központokká fejlődése előrehaladt, azonban a párt tudománypolitikai irányelveinek végrehajtása további ösztönzést igényel.

A felsőfokú oktatásban részesülők száma az utóbbi években – a nemzetközi tendenciákkal ellentétben – alig emelkedik. A továbbtanulásra jelentkezők száma átlagosan több mint kétszerese a beiskolázási keretnek. A jelentkezők szakonkénti megoszlása aránytalan. Vannak egyetemi, illetve főiskolai karok, amelyeken négyszeres (egyes szakokon nyolc-tízszeres) a túljelentkezés, míg másutt – ahol matematika és természettudományi tárgy a felvételi vizsga anyaga – pótfelvételit kell hirdetni.

A felsőfokú oktatásban az utóbbi években az alapozó képzést erősítettük, a specializálódás a felsőbb évfolyamokon, illetve az egyetemi képzés befejezése után folyik. Azt a követelményt azonban, hogy szilárd alapokat és a legfontosabb szakmai ismereteket kell megtanítani,

csak részben sikerült megvalósítani. Néhány intézményben (főleg azokban, amelyeket a 60-as évek elején létesítettünk) a képzés nem éri el a kívánatos színvonalat.

Az új képzési irányok bevezetésével szemben – kivéve pl. a megvalósult agrár-kémikus képzést – elég nagy az érdekelt intézmények ellenállása, mindenekelőtt azért, mert bizonyos szakpárosítások nem könnyen illeszthetők be a hagyományos egyetemi-főiskolai keretbe. A meglehetősen széttagolt tanszéki szervezet helyett a hatékonyabb oktató-nevelő-tudományos munkára alkalmas szervezeti egységek kialakítása gyakran a részérdekek és a megszokás visszahúzó erejébe ütközik.

Bár a felsőoktatás fejlesztésére jelentős eszközöket fordítottunk, az oktatás korszerűsítését itt is korlátozzák anyagi-tárgyi hiányok. A régi – főként budapesti – egyetemek épületeinek egy része elavult, több intézményben nagy a helyiséghiány, kevés a segédszemélyzet. A gép- és műszerpark szinten tartási költségeit a rendelkezésre álló keretek nem fedezik. Kevés a kollégiumi férőhely (a hallgatók 49%-a lakik kollégiumban), az étkeztetési normák alacsonyak. Az egyetemek és főiskolák többségének nincsenek megfelelő kulturális lehetőségei és sportlétesítményei.

A felsőoktatás területén az oktatók létszáma megfelel a szükségleteknek (egy oktatóra országosan nyolc hallgató jut), de eloszlásuk nagyon egyenlőtlen. Az oktatók egy része nem tud lépést tartani a fejlődéssel. Kimagasló elméleti és megfelelő gyakorlati tapasztalatokat szerzett szakembert (pl. gyakorlott középiskolai tanárt) nem megfelelő számban visznek be az egyetemekre. A pályázatok általában személyre szabottak, külső személyek csak elvétve pályáznak. Még ma sem kielégítő a kutatóintézetekben és az üzemekben dolgozó szakemberek bevonása az intézmények oktató-nevelő munkájába.

2. Minden eddigi erőfeszítés ellenére sem növekedett megfelelő mértékben az intézményes iskolai nevelés hatékonysága.

Az érettségik, sőt az egyetemi-főiskolai záróvizsgák sokéves tapasztalatai azt mutatják, hogy 12–16 évi tanulás után sem alakul ki ifjúságunkban a növekvő igényeknek megfelelő korszerű világkép és gondolkodás a természet, a társadalom, s az emberi alkotótevékenység leglényegesebb összefüggéseiről, törvényszerűségeiről, a hazánkban és a világban végbemenő társadalmi folyamatokról. A tanulmányaikat befejező fiatalok egy része nincs tisztában szakmája, egyéni munkája társadalmi-politikai jelentőségével, nem képes azonosulni nagy társadalmi céljainkkal.

Marxista világnézeti és politikai nevelésünk gyengeségei jórészt a túlterhelő, sokszor megtaníthatatlan és a valóságtól elszakadt elméletieskedő tananyagokból fakadnak. Erkölcsi nevelésünk esetében pedig negatív társadalmi, környezeti hatások mellett a társadalmi-közösségi tapasztalatok korlátozott volta – a közösségi nevelés gyengesége is lényeges ok.

A tanulók és hallgatók társadalmi, közéleti tapasztalatai viszonylag szűk körre korlátozódnak. A mai iskolai szervezeti forma, az iskolai élet rendje nem ad kellő keretet a tanulók aktivitásának kibontakoztatására; a közösségi nevelés nehezen fejlődik. Az iskolák életét túlszabályozottság jellemzi. Az utóbbi években – elsősorban a felsőfokú oktatási intézményekben – több intézkedés született a diákok önkormányzati jogainak szélesítésére. A diákokat azonban mégsem vonják be eléggé saját ügyeik intézésébe, kevés gyakorlási lehetőséget teremtenek számukra az állampolgári tevékenységre való felkészüléshez.

Az iskolai ifjúsági szervezetek lehetőségei mostohák, munkájukban túlteng a formális szervezés és kevés a politikai tartalom. Iskoláinkban még mindig gyenge a közösségi élet és a diákok sokrétű érdeklődésére épülő aktív öntevékenység.

3. Jóllehet az 1961. évi reform egyik célkitűzése a tanulók túlterhelésének megszüntetése volt, mégis az általános iskolák felső tagozatában a tanulók heti tanrendi elfoglaltsága 29–31, a középiskolásoké a gimnáziumokban 31–36, a szakközépiskolákban 35–38 óra, s így az egyéni tanulásra fordított idővel együtt az átlagos képességű diák terhelése – esetenként messze – meghaladja a heti 48 órát. Jelentős a túlterhelés a felsőoktatási intézmények többségében is.

A tananyagokat felesleges lexikális adatokkal, részletekkel terhelik, gátolva ezzel az alapvető ismeretek szilárd elsajátítását, az alkalmazási készségnek, mindenekelőtt a gondolkodásnak és a gyakorlati érzéknek a fejlesztését. Ebbe az irányba hat a tömegkommunikációs eszközök lexikális tudást népszerűsítő tevékenysége is.

Az iskola az ismeretek megértésében, elsajátításában, gyakorlásában túlzottan a tanulók otthoni munkájára, a családi segítségre számít, nem fejleszti kellően a diákokban az önálló tanulás képességét. Mindez – a továbbtanulásért folytatott versennyel együtt – a különórák elburjánzását eredményezi.

A tanulók jelentős hányada marad el tanulmányaiban. Az általános iskola 1. osztályos tanulóinak 11%-a – több tényező együttes hatására – tanévet ismétel. Jelentős mértékű a tanévvesztés az általános iskola

egészében (19%) és a szakmunkásképző iskolákban (19–20%). A középiskolákban és a felsőoktatásban a lemorzsolódás 30, illetve 17%.

A tanulmányaikat időben befejező gyerekek egy részének sem megfelelő a tudása. A szakmunkásképző iskolák évről évre nagy számban olyan tanulókkal kénytelenek foglalkozni, akiknek számolási, olvasási készsége, írásbeli és szóbeli kifejezőképessége erősen fogyatékos.

4. Oktatómunkánk javításra, korszerűsítésre szorul. A matematika és az anyanyelv oktatásának jelentősége nő. Világszerte hozzákezdtek korszerűsítésükhöz, illetve meg is valósították azt; mi eddig csak a kísérletek megindításáig jutottunk. A természettudományok és az idegen nyelv oktatását korábban, már az alsó tagozatban el lehetne kezdeni.

Az állampolgári, gazdasági, politikai műveltség alapjainak oktatása hiányos, és az általánosan képző iskoláinkban nem megfelelő a gyakorlati ismeretek oktatása sem.

A nemzetközi tendenciáktól eltérően minden tanulónak – az általános iskola felsőbb osztályaiban és a gimnáziumban is – a kötelező óraszámok keretében azonos tananyagot kell tanulnia, függetlenül attól, milyenek egyéni képességei, milyen irányú tehetsége van. Differenciálásra csak a mindenkire kötelező, magas óraszámon felül van lehetőség, és erre sem minden iskolában.

Az oktatás-nevelés módszerei sem felelnek meg a követelményeknek. A túlterhelő tananyag miatt a pedagógusoknak alig van idejük arra, hogy a tanulókat bevonják a munkába. Ezért aránytalanul sok a tanári közlés, az előadás, és kevés az iskolában végzett aktív tanulói munka. Enélkül pedig az önálló ismeretszerzésre, az önművelés igényére felkészíteni nem lehet.

Értékelési rendszerünk a tanulmányi átlag növelésére ösztönöz, és nem honorálja kellően az egyes területeken kiemelkedő tanulókat, a tanulók személyiségét. A mérési módszerek pontatlanok, azonos iskolatípuson belül az iskolák eredményei (osztályzatai) nehezen vagy alig hasonlíthatók össze. A középiskolákból továbbtanuló diákoknak egy hónap alatt két megterhelő vizsgát (érettségi és felvételi vizsgát) kell tenniük.

5. A származás szerinti kategorizálás megszüntetése (1963) után a fizikai dolgozók gyermekeinek tanulási aránya a közép- és felsőfokú intézményekben néhány százalékkal csökkent, az utóbbi két évben azonban ez a csökkenés a felsőoktatásban megállt (az első évfolyamokon az arány 39%), a középiskolában pedig némi emelkedés tapasztalható (55%).

A jelenlegi helyzetet nem lehet mechanikusan egybevetni a tíz évvel ezelőttivel, amikor a származás szerinti megkülönböztetés még érvényben volt. Az utóbbi tíz évben a fizikai dolgozók aránya az összes foglalkoztatott között 83,4%-ról 74%-ra csökkent. 1963-ban a származási kategorizálás szerint a szellemi foglalkozásúaknak mintegy fele eredetileg fizikai dolgozó volt, gyermekeik ezért munkás-paraszt származásúnak számítottak. Ha ma is az 1963 előtti elvek alapján számolnánk a származási arányt, természetesen jelentősen magasabb lenne a munkás- és parasztszülők gyermekeinek aránya. Reprezentatív felmérések tanúsága alapján az apa eredeti (a gyermek születésekor folytatott) foglalkozása szerint 1970-ben a nappali tagozatos egyetemi, főiskolai hallgatóknak 58%-a, az 1971-ben végzetteknek pedig 56%-a munkás- és parasztszármazású volt.

A tanulás, illetve továbbtanulás feltételei tekintetében az egyes családok között – a kétkezi dolgozók hátrányára – ma is jelentősek a különbségek. Az iskola ezt a különbséget egyedül áthidalni nem képes, reálisan csak csökkentésére törekedhet. Jelenleg azonban azokban az iskolákban, amelyekben a munkás- és parasztgyermekek nagy többsége tanul, a feltételek átlagosak vagy annál gyengébbek (külső kerületi, tanyai, falusi iskolák). Mindezért a munkás- és parasztcsaládok gyermekeinek felkészültsége akkor is alacsonyabb, lemorzsolódási arányuk pedig magasabb, mint a szellemi és alkalmazotti dolgozók gyermekeié, ha egyébként képességeik azonosak. Ez természetesen elsősorban a magasabb iskolàtípusokban történő továbbtanulásukat hátráltatja.

Az utóbbi években létesített különböző előkészítő tanfolyamok és táborok, tanácsi, üzemi, termelőszövetkezeti ösztöndíjak kezdeti eredményeket hoztak, s többek között jelentős szerepük volt abban, hogy a fizikai dolgozók gyermekei arányának csökkenése a magasabb fokú iskolákban megállt.

A feladat távlati megoldását segítő intézkedések megvalósítása is elkezdődött. Az állami kollégiumépítés növekvő üteme mellett társadalmi kollégiumépítő akció kezd kibontakozni több megyében, s anyagilag is ösztönzik a pedagógusok külső területeken való munkavállalását.

6. A továbbképzés, az önművelés nem kap növekvő fontosságának megfelelő súlyt. Káderfejlesztési gyakorlatunk, az anyagi és erkölcsi érdekeltség nem ösztönöz kellőképpen a továbbképzésre, mely – néhány kivételtől eltekintve – nem elég szervezett. Az orvostovábbképzés jól funkcionáló rendszere és a kialakuló mérnöktovábbképzés

mellett az utóbbi időben hozzákezdtünk a szakmunkás- és a középkáder-továbbképzés rendszerének kialakításához is.

A dolgozók munka melletti szervezett tanulását és továbbtanulását biztosító esti-levelező tagozatok változatlanul jelentős szerepet töltenek be az iskoláztatás ellentmondásainak, többek között a felvételi rendszerrel együttjáró társadalmi feszültségeknek a feloldásában. Elősegítik a közvetlenül fizikai munkából vezető pozícióba kerülő munkások és parasztok szakmai képzését, és lehetőséget adnak azok tanulására, akik szociális és egyéb okok miatt nem tanulhattak nappali tagozaton. (A dolgozók gimnáziumába járók 60%-a, a szakközépiskolába járók 50%-a 22 éven aluli, a felsőoktatásban tanulók 70%-a 30 éven aluli.) E képzési forma fontosságát alátámasztja, hogy szocialista rendszerünk elő kívánja segíteni a műveltség terjesztését, az egyén tudásának fejlesztését, és ezt húzza alá a demokratizmus kiterjesztésére irányuló törekvésünk is. Mégis, az utóbbi időben a dolgozók szervezett, iskolarendszerű tanulására a korábbiakhoz képest kedvezőtlenebb helyzet alakult ki: a tanulás társadalmi presztízse csökkent, csak akkor jár kedvezménnyel, ha a vállalatok, intézmények hozzájárultak a továbbtanuláshoz. Az üzemek, vállalatok egy része azonban csak akkor nyújt támogatást, ha közvetlen érdeke fűződik a dolgozók tanulásához.

A dolgozók általános iskoláinak tananyaga nem veszi kellően figyelembe a felnőttek képzésének sajátosságait, nem kapcsolódik egybe szakmai ismeretek oktatásával, a dolgozók továbbképzésével. Nem vált kellően széleskörűvé a kötetlenebb (pl. vizsgaelőkészítő tanfolyami) formák alkalmazása sem.

7. A köznevelés döntő tényezője a pedagógus. Számuk a felszabadulás óta három és félszeresére növekedett. A pedagógusellátottság szintje a jelen fejlődés ellenére sem éri el a mennyiségi és minőségi tekintetben kívánatos mértéket. Ennek lényeges oka, hogy a pedagógusok munkájának fontosságával még ma sincs megfelelő összhangban társadalmi, erkölcsi, anyagi megbecsülésük. A velük szemben támasztott követelmények növekedésével nem tartott lépést munkafeltételeik javítása: sok a felesleges adminisztratív, szervezési teendőjük, hiányzik a munkájukat segítő személyzet, eszköz, felszerelés. Jelentős részüket túlterhelik.

A tanügyi rendelkezések a pedagógusok munkáját túlságosan megkötik, ezért önállóságuk szűkre szabott, s az ellenőrzés is elsősorban a munka formális elemeire terjed ki. Szinte kizárólag az oktatómunkát ellenőrzik, a nevelőtevékenységet alig. A pedagógusok egy részének

munkájában tovább élnek elavult szokások, beidegződések. A kellő segítés, buzdítás, elismerés hiánya miatt kevesen keresnek új módszereket és eszközöket, az újat sikerrel alkalmazók pedig gyakran elkedvetlenednek.

Nem megfelelő az igazgatók kiválasztásának rendszere. Kisebb részük nem alkalmas funkciója ellátására; szakmailag, pedagógiailag, sőt vezetőkészségben is sok helyen felülmúlják őket beosztottjaik. Kiválasztásukra a tantestületeknek nincs befolyása, munkájuk értékeléséhez ritkán kérik ki a pedagógusok véleményét. A tantestületek közösségi élete nem fejlődött eléggé, demokratizmusa elmaradt a társadalmi demokratizmus átlagos szintjétől.

A pedagógusok helyzetének fő motiváló tényezői alapvetően befolyásolják az utánpótlást. A legjobb felkészültségű fiúk közül kevesen választják a pedagógus pályát. Jelentős azoknak a száma is – ezek főleg fiatalok –, akik elhagyják a pályát, továbbá azoké is, akik el sem kezdik a nevelői munkát. (Az 1971-ben végzett óvónők 95%-a, a tanítók 86%-a, az általános iskolai tanárok 85%-a, a középiskolai tanárok 47%-a ment el tanítani.)

A pedagógusképzésben, főleg a középiskolai tanárképzésben nem sikerült megfelelően egyeztetni a szaktárgyi és a pedagógiai követelményeket. A képzés nem készíti fel eléggé a pedagógusokat a pályaválasztás segítésére, az ifjúsági mozgalomban való tevékenységre, a gyermekek szabad idejének megszervezésére, a modern oktatási eszközök és módszerek használatára.

Hosszú ideje megoldatlan a pedagógusok továbbképzése és rendszeres oktatáspolitikai tájékoztatása. Az új tartalmi elemek és módszerek – a feltételek hiányosságain kívül – azért is terjednek nehezen, mert bevezetésükre nem készítjük fel megfelelően a pedagógusokat.

8. Neveléstudományunk elmarad a követelményektől. Ezért nem tud kellő segítséget adni sem a gyakorlatnak, sem a köznevelés távlati fejlesztésének tervezéséhez. A kutatás bázisai erőtlenek; nincsenek kísérleti iskoláink, s a kisszámú pedagógiai kísérlet értékelése is elmarad. A folyó kutatások jelentős része nem illeszkedik átgondolt tervbe; a különféle helyeken folyó kutatások koordinálatlanok. A pedagógiai kutatások laza szálakkal kapcsolódnak a rokon tudományokhoz.

9. A közoktatás irányító szerveinek nincs a közoktatás egészére kiterjedő távlati fejlesztési tervük, ezért a közoktatás-politikai, az iskolarendszerre vonatkozó döntések nem határozott koncepció részeként születtek meg, hanem a rövid távú igénynek gyors kielégítését tartot-

ták szem előtt. Fontos közoktatás-politikai, pedagógiai tartalmú döntéseket nem előzött meg kísérlet, elemzés, a hazai és a nemzetközi tapasztalatok gondos figyelemmel kísérése és körülményeinkkel való egybevetése.

A középfokú oktatási intézményeket 13 főhatóság irányítja. A Művelődésügyi és a Belkereskedelmi Minisztériumot kivéve az irányítást a tárcák közvetlenül végzik. Az iskolahálózat fejlesztése nem elég tervszerű, a különböző főhatóságokhoz tartozó intézmények között nincs megfelelő kooperáció. Hasonló – esetenként azonos típusú – szakközépiskolákat tartanak fenn tanácsok és szakminisztériumok, s ezek anyagi és személyi ellátottságában nagy különbségek vannak.

A felsőoktatási intézmények irányítása néhány kivételtől eltekintve (pl. Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola, Testnevelési Főiskola) fokozatosan három tárca (Művelődésügyi, Mezőgazdasági és Élelmezésügyi, Egészségügyi Minisztérium) hatáskörébe kerül.

10. Az oktatásügy fejlesztésére jelentős összegeket fordítottunk ugyan, de ez a legszükségesebb mennyiségi fejlesztési igények kielégítésére is csak szűkösen volt elegendő. A minőségi színvonal javítására általában nem jutott megfelelő anyagi eszköz. Az oktatásügy részesedése a nemzeti jövedelemből mind a nemzetközi összehasonlítások alapján, mind pedig a hazai szükségletekhez mérten alacsony (1971-ben 4,3%). Ugyanakkor szűkös anyagi erőforrásainkat sem használtuk fel mindig célszerűen.

III

Az oktatásüggyel kapcsolatos társadalmi követelmények megnövekedtek. A szocializmus magasabb szinten történő építéséhez, a tudományos-technikai forradalom hazai kibontakoztatásához műveltebb, marxista világnézetű, szocialista erkölcsű szakemberekre, egyre sokoldalúbb, közösségi személyiségekre van szükség.

Hazánk természeti-gazdasági adottságai és az, hogy az utóbbi évtizedben született korosztályok alacsonyabb létszáma feszültséget okoz a munkaerőforrás és a szükségletek között, egyre fokozottabban követeli meg a képzés minőségének emelését.

Köznevelésünket iskolarendszerünk jelenlegi szervezeti kereteinek megtartásával kell továbbfejlesztenünk: az iskola belső életét, az oktatás-nevelés tartalmát és módszereit kell korszerűsítenünk. Erőfeszíté-

seinket elsősorban azokra a feladatokra koncentráljuk, amelyek a további fejlődést is alapvetően meghatározzák, így

– az általános iskolák fejlesztésére és a közöttük levő színvonalbeli különbségek csökkentésére;

– a szakmunkásképzés fejlesztésére;

– a középiskolák képzési célkitűzései, valamint a népgazdaság munkaerő- és szakember-szükségleti terve közötti összhang megteremtésére;

– az irányítás szervezettségének, hatékonyságának növelésére, a bürokratizmus csökkentésére;

– a fejlesztéshez szükséges személyi és anyagi feltételek megteremtésére, és hatékony felhasználására.

Ugyanakkor haladéktalanul el kell kezdeni, és néhány éven belül tudományos elemzésekre támaszkodva ki kell dolgozni a köznevelési rendszer távlati továbbfejlesztésének fő irányait, az ennek megfelelő iskolarendszer szerkezetét és tartalmát, valamint a helyességüket ellenőrző kísérleteket is le kell folytatni. A jelenlegi keretek között megindúló korszerűsítés minél előbb kapcsolódjék a köznevelés távlati fejlesztésének koncepciójához.

1. Az ifjúság nevelése az egész társadalom feladata, melyben a család, az ifjúsági szervezetek, az iskolán kívüli kulturális intézmények és a tömegtájékoztatási eszközök mellett az iskolának alapvető szerepe van.

Az iskolának egész tevékenységével önálló, aktív, kezdeményező, alkotó személyiségeket kell nevelnie. Meg kell alapoznia a tanulók világnézetét; a szocialista magatartás erkölcsi elveinek megismertetésével és a gyermeki, tanulói, hallgatói közösségeken belüli gyakorlásával kell elindítania a felnövekvő nemzedék tagjait a szocialista emberré válás útján.

Az iskola ne csak a tanulást, hanem a tanulók társas életét, közösségi, társadalmi tevékenységét is szervezze: váljék a fiatalok művelődésének, alkotó kedvteléseinek, értékes szórakozásának szervező központjává. Ez szükségessé teszi az iskolák zártságának feloldását, a társadalom különböző intézményeihez – így a közművelődési intézményekhez – fűződő kapcsolataiknak erősítését, az iskolán kívüli egyéb nevelési tényezők fokozottabb közreműködését.

Az iskolai életben szélesíteni kell a tanulók, a hallgatók jogait, és növelni kell felelősségérzetüket. Az oktató-nevelő intézmények életét szabályozó dokumentumokban rögzíteni kell a diákönkormányzatok ha-

táskörét, biztosítva az úttörőcsapat, a KISZ-szervezet önálló tevékenységét. Ki kell alakítani a nevelők és tanulók együttmunkálkodó közösségét. A KISZ váljék a tanulói közösségek szervezőjévé, a közszellem alakítójává, de őrizze meg önálló politikai-mozgalmi jellegét.

2. A jelenleg érvényes tantervekben és tankönyvekben rögzített tananyagot rövid időn belül lényegesen csökkenteni kell.

Az alsó- és középfokú oktatás tananyagát – a jelenleg folyó tantárgyi korszerűsítési kísérletek lezárásával – a 70-es évek második felében fokozatosan módosítani kell, illetve újjal kell felváltani.

Az oktatás-nevelés tartalmának továbbfejlesztése során abból kell kiindulni, hogy az oktatási intézmények nem taníthatnak meg mindent, ami az életben szükséges. Nem adhatnak befejezett műveltséget sem az általános, sem a szakképzés keretében. Az iskolának nem úgy kell válaszolnia a tudomány gyors fejlődésére, hogy a változó ismeretek mind nagyobb tömegét tanítja, állandóan bővítve tananyagát. A tudományos-technikai fejlődés mai szakaszában iskoláink csak úgy felelhetnek meg a társadalmi követelményeknek, ha az alapvető ismeretek tanítására törekszenek, ha a tanulók gondolkodását fejlesztve kialakítják a továbbtanulás igényét, és képessé teszik őket a folyamatos önművelődésre.

Az alsó- és középfokú oktatás tananyagait egységes alapokon és egymásra építve kell megtervezni. Széles körű tudományközi együttműködés útján kell meghatározni a tudományok, művészetek, a kultúra, a technika azon általános alapjait, amelyek átfogó tájékozódást adnak a tudomány, a termelés, a közélet és a kultúra valamennyi lényeges területén.

Keresni kell a jelenlegi tantárgyi szétaprózottság felszámolásának útjait, a több tudományág keretébe tartozó és jelenleg külön tantárgyakban oktatott ismeretanyag közös tantárgy keretében történő integrált oktatásának lehetőségeit.

Az általános iskolákban és a gimnázium törzsanyagában a társadalmi és természettudományi ismeretek arányain lényegesen változtatni nem kell. A heti kötelező óraszámot és a tananyagot úgy kell megállapítani, hogy az átlagos képességű tanulók kötelező iskolai elfoglaltsága a jelenleginél kisebb legyen. Az egyes iskolatípusok óraszámát a tanulók életkorának megfelelően maximálni kell.

A tartalmi korszerűsítés során az egyes iskolafokozatokban – a tanulók életkori sajátosságainak megfelelően – nagyobb figyelmet kell fordítani az állampolgári nevelésre.

A szakmai képzésben a hangsúlyt a képzési fokozatnak megfelelő elméleti alapokra, a munkafolyamatok egészének áttekintésére, az önálló szakmai tájékozódás kialakítására és olyan gyakorlati ismeretek elsajátítására kell helyezni, amelyek lehetővé teszik a munkahelyek speciális követelményeihez való gyors alkalmazkodást.

A jelenlegi merev tantervi követelmények helyett olyan rugalmas keretek kialakítását kell célul tűzni, amelyek a folyamatos korszerűsítést is lehetővé teszik. A pedagógusok a követelmények megvalósításához kapjanak fokozott önállóságot.

Arra kell törekedni, hogy a tankönyvek színvonala, tanulhatósága emelkedjék, terjedelmük jelentősen csökkenjen. A szerzők a tudomány és a pedagógiai gyakorlat legjobb művelői legyenek, s megfelelő erkölcsi és anyagi ösztönzést kell teremteni számukra. Az általános műveltség szempontjából alapvető tantárgyakból a korszerűsítés során két tankönyvi változat készüljön, s a pedagógusok joga legyen a köztük való választás.

Az oktatásügy tartalmi egységének erősítésével párhuzamosan fokozott gondot kell fordítani az egyéni képességek fejlesztésére, a kiemelkedően tehetséges tanulók képzésére.

3. Oktatási intézményeink nyitva állnak minden fiatal előtt, aki szorgalmával és tehetségével elégséges alapot szerez a továbbtanulásra. Emellett népi államunknak nem csupán művelődési, hanem politikai feladata is, hogy a fizikai dolgozók tanulás szempontjából hátrányos helyzetben levő gyermekeinek iskoláztatását minden szinten – társadalmi, pedagógiai és szociális eszközökkel – fokozottabban segítse.

Tovább kell fejlesztenünk a kollégiumi hálózatot, és a kollégiumokba mindenekelőtt a fizikai dolgozók elméletigényesebb pályák tekintetében tehetséges gyermekeit kell elhelyezni. Az egész napos foglalkoztatást biztosító iskolákat, napközi otthonokat elsősorban a munkáslakta területeken kell fejleszteni.

Amíg a munkás- és parasztgyerekek tanulási körülményeit nem tudjuk lényegesen javítani, amíg az iskolák közötti jelenlegi különbségek jelentősen nem csökkennek, a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulását segítő speciális tanfolyamok számát növelni kell.

A képességfejlesztés, tehetséggondozás, pályairányítás nevelői tevékenységrendszerében különös gondot kell fordítani a fizikai dolgozók gyermekeire. A művelődési intézmények és a propagandaszervek összehangolt tevékenységgel segítsék, hogy a munkás- és parasztcsaládok

szorgalmazzák gyermekeik – tehetségüknek megfelelő – továbbtanulását.

4. Oktatásügyünk továbbfejlesztésének az egyes iskolatípusokhoz kapcsolódó feladatai:

a) Az óvodába járó gyermekek számát és arányát jelentősen növelni kell. Az óvodába nem járó gyermekek számára is gondoskodni kell az iskolaelőkészítés lehetőségeiről.

b) A nyolcosztályos általános iskolai oktatás színvonalának emelése és az egyes iskolák közötti színvonalkülönbség fokozatos kiegyenlítése az oktatásügy továbbfejlesztésének legfontosabb feladata. Az általános iskolát eredményesen befejezők arányát növelni kell.

Az általános iskolai oktatást a jelenlegi szervezeti keretekben kell továbbfejleszteni, a tartalmi korszerűsítést és a feltételek lényeges javítását együtt kell végezni. Meg kell vizsgálni, hogy perspektívában szükséges-e az alsófokú oktatás időtartamának növelése.

Az általános iskola tartalmi továbbfejlesztését az alsó tagozatos oktatás korszerűsítésével kell elkezdeni. Gondoskodni kell róla, hogy a tananyag a tanulókat a különböző osztályokban – életkori adottságaiknak megfelelően – egyenletesen terhelje. Olyan követelmény- és értékelési rendszert kell kidolgozni, olyan módszertani, pedagógiai eljárásokat kell meghonosítani, hogy az első osztályban az évismétlést gyakorlatilag felszámolják. Radikálisan csökkenteni kell az alsó tagozaton a bukások arányát.

Az általános iskola pályairányítási tevékenységét az oktatási-nevelési folyamat szerves részévé kell tenni. Ennek érdekében fejleszteni kell a szakköri munkát, ki kell dolgozni a felsőbb (7–8.) osztályokban a fakultatív tárgyak rendszerének koncepcióját, s ezt kísérleti iskolákban ki kell próbálni.

c) Az általános iskolát végzettek között a továbbtanulók arányát a közműveltség növelésének igénye, a népgazdaság szakemberszükséglete alapján kell meghatározni, számolva a demográfiai viszonyok alakulásával.

Mivel 1977-re az általános iskolát végző korosztály létszáma az 1969. évihez képest kétharmadára csökken, és az 1980-as évek elejéig nem emelkedik, fokozottan törekedni kell arra, hogy a továbbtanulók aránya növekedjék.

Fokozottabb gondot kell fordítani a népgazdaság igényeinek megfelelő pályaválasztásra és pályairányításra. Megfelelő intézkedések ki-

alakításával csökkenteni kell azt a társadalmi ellentmondást, amely ma a fiúk és a lányok iskolázottsági szintjének eltéréséből fakad.

A középiskolában végző tanulók számának csökkenése miatt is az oktatás színvonalának emelésével kell növelnünk mindenekelőtt a műszaki irányú továbbtanulásra alkalmas fiatalok arányát.

– A szakmunkásképzés tartalmi fejlesztése, tárgyi és személyi ellátottságának javítása – az általános iskoláké mellett – oktatásügyünk alapvető feladata. A szakmunkásképzés korszerűsítésére megindult munkálatokat meg kell gyorsítani.

A szakmunkásképző intézetekben és a szakközépiskolákban folyó képzés tartalmát és a létszámokat össze kell hangolni. Az ún. hagyományos és emelt szintű oktatást egységesíteni kell.

A munka mellett továbbtanulni szándékozó fiatal szakmunkások számára a szakközépiskolákban 3 éves, szakközépiskolai érettségi vizsgával záruló esti levelező tagozatokat kell szervezni.

A fiatal szakmunkások nevelésében – mindenekelőtt a gyakorlati képzésben – az üzemek vállaljanak jelentősebb szerepet.

– Meg kell változtatni a szakközépiskolák képzési céljait. Az ipari és mezőgazdasági szakközépiskolák szakirányú továbbtanulásra készítsenek fel, és mindenekelőtt az elméletigényesebb szakmákban – megfelelő tantervi változtatásokkal és a szükséges gyakorlati idő biztosításával – lehetővé kell tenni, hogy a végzettek szakmunkás-bizonyítványt kapjanak. Az ún. nem termelői és szolgáltatói szakterületek (pl. a közlekedés, az egészségügy az ügyvitel stb.) számára képző szakközépiskolák – a szakiránynak megfelelő felsőfokú intézményekben történő továbbtanulásra felkészítés mellett – változatlanul középfokú szakmai képesítést adjanak végzett tanulóiknak.

– A technikusképzést – a szaktárcák szakmai követelményei szerint, munka melletti és ahhoz kapcsolódó, a szaktárcák által szervezett – tanfolyami formában kell biztosítani. A technikusi címet a szakközépiskolákban végzettek kétéves szakmai gyakorlat után, a szakmai minisztériumok által meghatározott feltételek teljesítése esetén nyerhessék el.

– A gimnáziumok feladata elsősorban a továbbtanulásra való felkészítés legyen. A tovább nem tanulókat a gimnázium segítse a gyakorlati életre való felkészüléshez is.

A II. évfolyamtól kezdődően fakultatív tárgyak oktatását kell bevezetni, s ezek sorában olyan tantárgyak, tantárgycsoportok szerepeljenek, amelyek részben a továbbtanulásra készítik fel a tanulókat (pl.

irodalom, történelem, matematika, természettudományok, idegen nyelvek), részben a végzés utáni munkába állásukat segítik (pl. közgazdasági, közigazgatási ismeretek, műszaki rajz, gép- és gyorsírás, az üzemek igényei alapján meghatározandó speciális ismeretek).

Fakultatív oktatást csak ott szervezzenek, ahol bevezetésének személyi, tárgyi feltételei biztosíthatók. A feltételek megteremtése érdekében segíteni kell a középiskolák közötti együttműködést. Kívánatos, hogy a felsőoktatási és tudományos, kulturális intézmények munkatársainak bevonásával is növeljék a szabadon választott tantárgyak számát.

A tagozatos osztályokat a fakultatív oktatás kifejlesztéséig működtetni kell.

Meg kell vizsgálni, hogy hosszabb távon milyen legyen a középfokú oktatás struktúrája.

d) A felsőfokú szakemberképzéssel szemben támasztott új igényeket – különösen az új, határterületi szakokon – az egyetemek, illetve az egyetemek és főiskolák együttműködésével kell kielégíteni. A kétfokozatú mérnök-, agrármérnök- és közgazdászképzésben az oktatás célkitűzését, tartalmát és a képzési létszámokat össze kell hangolni.

Az egyetemeken – a tudománypolitikai irányelvek megvalósítása és az oktatás-nevelés színvonalának emelése érdekében – növelni kell a tudományos kutatások fejlesztésének lehetőségeit. A meglevő kutatási eszközöket hatékonyabban kell felhasználni.

Fokozatosan általánossá kell tenni az egyetemi és főiskolai gyakornokok, tanársegédek és adjunktusok határozott időtartamra való kinevezését. A jelenleg munkaviszonyban állók esetében az áttérést az elkövetkező egy-két évben differenciáltan kell végrehajtani. A követelményeket teljesíteni nem tudó oktatókat más munkaterületre kell áthelyezni. A tudományos kutatóintézetekben dolgozókat fokozottabban kell bevonni az oktató-nevelő munkába.

Az egyetemi-főiskolai felvételi rendszert – alapelveinek megtartásával – tovább kell fejleszteni.

A felsőfokú szakember-szükségleti terveket folyamatosan össze kell vetni a valóságos társadalmi szükségletekkel.

5. Növelni kell a munka melletti tanulás társadalmi megbecsülését. Megfelelő erkölcsi ösztönzéssel, az érvényes munkaügyi szabályok módosításával is elő kell segíteni a dolgozók munka melletti tanulását.

A dolgozók általános iskolájának tananyagát szakmai ismeretekkel kell összekapcsolni, s az e fokon tanulók részére tanulmányi szabadságot kell biztosítani. Minden fokozatban szorgalmazni kell a rugalma-

sabb és kötetlenebb formákat, az önálló ismeretszerzést, biztosítva a vizsgára való jelentkezés lehetőségét. Ehhez nyújtsanak segítséget a kulturális intézmények, a televízió és a rádió.

A szakemberek iskolán kívüli továbbképzéséért a munkáltató üzemek a felelősek, ahhoz az oktatási intézmények nyújtsanak segítséget. A továbbképzésben fokozottabban vegyenek részt a kutató-fejlesztő intézetek.

Az alapképzést adó intézmények a képzés minden fokozatán törekedjenek a továbbképzés és az önművelés iránti igény kialakítására, az önálló tanulás képességének kifejlesztésére. A nappali tagozatokon folyó alapképzést, az esti–levelező oktatást és a továbbképzést egyenrangú feladatnak tekintsék.

6. Az oktatásügy továbbfejlesztése megköveteli a pedagógusképzés színvonalának emelését.

Beosztott óvónőket – a felsőfokú képzési forma megtartásával – átmenetileg középfokon is képezni kell, s lehetővé kell tenni számukra a felsőfokú képzettség munka melletti megszerzését.

A tanítók és az általános iskolai tanárok képzési létszámát növelni kell. Hatékonyabb pályairányítással, a felvételi módszerek javításával, a pedagóguspálya vonzóbbá tételével, a pedagógusok anyagi és munkakörülményeinek javításával elő kell segíteni, hogy a pályára alkalmas fiatalok kerüljenek a pedagógusképző intézetekbe és növekedjék a fiúk aránya.

El kell érni, hogy a pedagógusképző intézményekben végzettek nagy többsége iskolába menjen dolgozni. Gondoskodni kell a színvonalas pedagógiai-módszertani felkészítésről, jobban előkészítve a hallgatókat a nevelőmunkára.

A középiskolai tanárképzésben a szakmai középfokú oktatási intézményekben folyó munka speciális feladataira is fel kell készíteni. A műszaki, közgazdasági, egészségügyi szaktanárképzés fejlesztését meg kell gyorsítani.

Gondoskodni kell róla, hogy az egyetemeken a legszínvonalasabb oktatók végezzék a pedagógusok képzését, legyenek szakmájuk tudományos művelői, s megfelelő pedagógiai (iskolai) gyakorlattal is rendelkezzenek. Általánossá kell tenni a korszerű oktatási eszközök használatát, erre fel kell készíteni a pedagógusjelölteket.

A tanítóképzés színvonalát az alsó tagozaton folyó oktatás korszerűsítési igényeinek megfelelően kell továbbfejleszteni. A folyamat so-

rán a tanítóképző intézeteket a tanárképző főiskolákhoz kell kapcsolni, és a bennük folyó képzést főiskolai jellegűnek kell elismerni.

Ki kell alakítani a pedagógus-továbbképzés szervezett, vonzó, a legjobb szakemberek részvételével megvalósuló rendszerét. A továbbképzés formái igazodjanak az iskolai élet követelményeihez és a pedagógusok elfoglaltságához. Meghatározandó időszakonként minden pedagógusnak kötelezően részt kell vennie továbbképzésben. A továbbképzési kötelezettség teljesítése a magasabb fizetési fokozatba történő lépés feltétele legyen.

Szervezetten kell gondoskodni az iskolai vezetők, a közoktatásügyi felügyelet és az igazgatás dolgozóinak neveléstudományi továbbképzéséről.

A rádió, a televízió és a pedagógiai sajtó hatékonyabban segítse a pedagógusok oktatáspolitikai tájékozódását. Adjon nagyobb segítséget az oktatás-nevelés korszerű eljárásainak elterjesztéséhez; ösztönözze és segítse az iskolai kísérleteket.

7. A neveléstudományi kutatómunkát számottevő mértékben fejleszteni kell. E munka intézményes bázisának és káderellátottságának tervszerű fejlesztése a köznevelés feladatai fokozatos megoldásának fontos feltétele. Szükség van a mindenkor rendelkezésre álló tudományos kapacitás jobb koordinálására is.

A pedagógiai kutatás elsőrendű feladata a közvetlen iskolai oktató-nevelő munka aktuális problémáinak vizsgálata és megoldásuk segítése, különös tekintettel az általános iskolára, a tanulók pályairányítására, az egyéni képességek sokoldalú kiművelésére, a kiemelkedő tehetségekről való gondoskodásra.

Fokozott erőfeszítésekre van szükség a távlati oktatáspolitikai döntések tudományos megalapozásához, a közoktatásügyi tervezés elméleti kérdéseinek tisztázásához. A tudományos munka és a pedagógus-továbbképzés gyakorlati bázisaként kísérleti iskolákat kell létrehozni. A kísérletekben részt vevő nevelőket anyagi és erkölcsi támogatásban kell részesíteni.

A neveléstudományra váró, sok tekintetben újszerű feladatok eredményes megoldása érdekében ki kell szélesíteni, némely esetben pedig meg kell alapozni a munkát a legfontosabb határterületi tudományok területén is.

8. A köznevelés irányítását valamennyi szinten meg kell javítani. A kormányszervek erősítsék mind az általános pedagógiai, mind a szakirányítást.

A felsőoktatás irányításának rendszere ne változzék.

Gimnáziumokat a megyei tanácsokon kívül a megyeszékhelyi városok és néhány nagy, hagyományos iskolaváros is fenntarthatnak. A szakközépiskolák és a szakmunkásképző iskolák fenntartásának jogát a főhatóságok fokozatosan a megyei tanácsoknak adják át.

A megyei tanácsok hatáskörébe tartozzék a középfokú szakoktatási intézmények hatósági és pedagógiai irányítása, tanulmányi felügyelete. A szakközépiskolákban és a szakmunkásképző intézményekben folyó szakmai képzés irányítása és ellenőrzése a Művelődésügyi, a Munkaügyi, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi, valamint a Belkereskedelmi Minisztérium feladata legyen.

A művelődésügyi miniszternek az iskolai oktatás-nevelés egészére, a munkaügyi miniszternek pedig a szakmunkásképzésre kiterjedő ágazati felelőssége mellett az alábbiak szerint kell biztosítani a szakképzésben érdekelt tárcák részvételét a szakképzés tartalmának, követelményeinek és feltételeinek kialakításában:

– Részt vesznek a szakmai oktatás követelményeinek és alapdokumentumainak (tantervek, tankönyvek) kidolgozásában, ezek végrehajtásának ellenőrzésében, a szakmai oktatás személyi és tárgyi feltételeinek megteremtésében. Gondoskodnak róla, hogy az üzemek, gazdaságok tanműhelyeket, gyakorlóterületeket bocsássanak az iskolák rendelkezésére.

– A szakminisztériumok javaslata alapján állapítja meg a Művelődésügyi Minisztérium, illetve a Munkaügyi Minisztérium a szakközépiskolák és a szakmunkásképző iskolák országos iskoláztatási irányszámait.

– Gondoskodnak a szakmai elméleti tantárgyak és gyakorlatok szakfelügyelőinek rendszeres tájékoztatásáról, továbbképzéséről.

9. Az alsó és középfokú iskolák igazgatóit – az érdekelt tantestület véleményét kikérve – 5 éves időtartamra az iskolákat fenntartó tanácsok nevezzék ki. A feladatukat jól ellátó igazgatók megbízatása többször megismételhető. A tanácsok a kinevezés előtt kérjenek véleményt a felsőbb szintű szakigazgatási szervektől, nagyobb területek (több megye) igényeit szolgáló speciális szakközépiskolák esetén az illetékes szakminisztériumtól. Azt a jelöltet, akit a felettes szakigazgatási szerv szakmailag nem tart megfelelőnek, kinevezni nem lehet. Az iskolák irányításában bővíteni kell a tantestületek javaslattevő és véleményező jogát, és növelni szükséges azokat a jogköröket, amelyekben a tantestületek döntenek.

10. Iskolarendszerünk anyagi-tárgyi feltételeit jelentős mértékben fejleszteni kell. Az oktatásügy – társadalmi-politikai jelentőségének növekedésére és jelenlegi helyzetére való tekintettel – fejlesztését a következő időszakban kiemelt társadalmi feladatként kell kezelni, ezért a nemzeti jövedelemből a jelenleginél nagyobb hányadot kell ráfordítani. Az V. és VI. ötéves tervek előkészítésekor erre figyelemmel kell lenni. Gondoskodni kell az anyagi erőforrások hatékony felhasználásáról.

A köznevelés intézményhálózatának fejlesztése legyen összhangban az ország településstruktúrájának alakulásával. Az egyes iskolák közötti feltételbeli különbségeket a vidéki és a városi külső kerületi iskolák feltételeinek, felszereltségének javításával csökkenteni kell; a fejlesztés során különös figyelmet kell fordítani az általános iskolák, az óvodai, a gyermekvédelmi és a gyógypedagógiai intézmények, az általános iskolai és középiskolai diákotthonok hálózatának bővítésére. Az általános iskolai diákotthoni hálózat bővítésével párhuzamosan a felső tagozaton az összevont (osztatlan) tanulócsoportban folyó oktatást fokozatosan meg kell szüntetni. A köznevelés fejlesztése elkerülhetetlenné teszi a célcsoportos beruházási elv fokozottabb érvényesítését és az alsó fokú oktatásra való kiterjesztését.

A szakmunkásképzés fejlesztésénél arra kell törekedni, hogy működési feltételei fokozatosan megközelítsék a középiskoláét. A szakmunkásképzés és a szakközépiskolák hálózatát egybehangoltan kell fejleszteni.

Az új intézmények építése során fokozott figyelmet kell arra fordítani, hogy ezek a jövőben várhatóan érvényesülő oktatástartalmi és oktatásszerkezeti fejlődésnek is megfeleljenek. Ahol lehetséges és célszerű, az iskolai és a művelődési otthonok építését közösen kell megoldani.

11. Az iskolai pártszervezetek – az állami oktatásügyről szóló határozatnak megfelelően – kezdeményezően vegyék ki részüket az oktató-nevelő munka fejlesztéséből, korszerűsítéséből. Fordítsanak megkülönböztetett gondot a nevelőtestületekben az eszmei-politikai munkára, segítsék elő a szocialista pedagógia érvényesülését, a pedagógusok szakmai-ideológiai felkészültségének fejlesztését. Az ifjúsági szervezetek önállóságának és öntevékenységének biztosításával hatékonyan irányítsák az iskolai gyermek- és ifjúsági mozgalom munkáját, fejlesszék a tantestületek szocialista demokratizmusát, nyújtsanak politikai

segítséget az iskola vezetésének, és éljenek bátran az állami vezetés beszámoltatásának, ellenőrzésének jogával.

Az egyetemi és főiskolai pártszervezetek fő feladata a hallgatók közötti politikai munka irányítása legyen.

12. A Központi Bizottság javasolja, hogy a Minisztertanács tárgyalja meg az oktatásügy fejlesztésének kérdéseit, és határozza meg a szükséges állami intézkedéseket.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai
és dokumentumai. 1971–1975.
Kossuth Könyvkiadó 1979. 292–313. old.

AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK HATÁROZATA A KÖZMŰVELŐDÉS FEJLESZTÉSÉNEK FELADATAIRÓL

(1974. március 19–20.)

Az elmúlt negyedszázad során történelmi eredményeket értünk el a lenini kulturális forradalom megvalósításában. Közelebb jutottunk ahhoz a célhoz, hogy milliók sajátítsák el „mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezer éves fejlődésében értékes volt".

Népünk művelődési helyzete az elmúlt másfél évtizedben – összhangban az ország társadalmi, politikai, gazdasági átalakulásával – gyökeresen megváltozott.

Nagymértékben emelkedett az iskolázottság szintje: 1960-ban a 15–24 éves korosztálynak mintegy 75%-a, 1970-ben pedig már mintegy 90%-a végezte el a tankötelezettség időtartama alatt az általános iskola nyolc osztályát. Az általános iskolát el nem végzők számára egyre bővülő tanulási lehetőségeket teremtettünk, és tovább növeljük az esti és levelező oktatásban részt vevők érdekeltségét, kedvezményeit.

A műveltségi színvonal emelkedésében, a szervezett iskolai oktatás alapvető szerepe mellett jelentős része volt a népművelésnek, a művelődésben dolgozók munkájának. A továbbtanulás, a rendszeres művelődés széles körökben az életforma szerves részévé vált. A lakosság 25%-a rendszeresen olvas, a könyvtárak 2,3 millió olvasót tartanak nyilván. A múzeumoknak évente több mint 8 millió látogatója van. Az öntevékeny művészeti mozgalmakban több mint 200 000 fő vesz részt. Növekszik az ismeretterjesztő, tudományos-búvárkodó mozgalmak hatóköre; a különféle szakkörök, klubok tevékenysége az utóbbi években megélénkült.

Segítette a műveltségi szint emelkedését a kulturális lehetőségek és az eszközök gyarapodása, terjedése: rádió-előfizető 1958-ban 2 millió, 1973-ban (június) 2,5 millió; újságokból és folyóiratokból 1958-ban 579 millió, 1973-ban 1181 millió példány jelent meg; a legnagyobb változást a televízió elterjedése jelentette: a tévékészülékek száma

1958-ban 16 000, 1973-ban (június) 2,2 millió. Nőtt és növekszik az érdeklődés a színvonalas művészeti alkotások iránt.

A műveltségi és iskolázottsági szint a nagymértékű növekedés ellenére elmarad a szocialista építőmunka mai követelményeitől, a lehetőségektől. Részben az objektív lehetőségek korlátozottsága, részben közművelődési munkánk fogyatékosságai miatt még sokan kimaradnak a kulturális élet áramából, vagy nem is törekszenek a valódi kulturális értékek elsajátítására.

Kívánatos és szükséges, hogy az iskolán kívüli, aktív, önkéntes, önálló és szervezett művelődés – különböző intézmények, társadalmi szervezetek, mozgalmak közreműködésével és segítségével – hatékonyabbá, magasabb szintűvé és szélesebb körűvé váljék, a növekvő szabad idő hasznos és tartalmas kitöltését szolgálja.

I

A szocializmus építése megköveteli az állandóan fejlődő termelést, a magasabb életszínvonalat és a közösségi életformát is. A szocialista társadalom további építése szakmailag jól képzett, a termelési kultúra és a munkaerkölcs követelményeinek megfelelő, munkájukat tudatosan, célszerűen és termelékenyebben végző, közösségi gondolkodású dolgozókat igényel. A szocialista ember formálása a társadalom fejlődésének elengedhetetlen követelménye, és mind nagyobb tömegek igénye.

A közművelődés az oktatási rendszer – mindenekelőtt az általános iskola – eredményeire alapozva juttassa el a tömegekhez népünk és az emberiség múltjának és jelenének haladó szellemi értékeit, szocialista eszmeiségű kulturális alkotásait, segítse elő a hazafias és internacionalista nevelést.

A közművelődésnek hozzá kell járulnia a közéleti tevékenység fokozásához, segítenie kell a szocialista demokrácia további kiszélesítéséhez szükséges szellemi előfeltételek megteremtését.

A közművelődés nem szűkíthető le a kultúra, a műveltség terjesztésére, közvetítésére; fontos feladata a szocialista életmód, életforma és magatartás kialakításának segítése, a szocialista eszmékkel való értelmi-érzelmi azonosulás, a közösségi szellem, a cselekvő erő, a közéleti aktivitás fejlesztése.

A szocialista közművelődésnek elő kell segítenie olyan társadalmi légkör kialakítását, amelyben az értelmes élet igényeinek kielégítése, a közösségi célokért végzett munka jelenti a társadalmi értéket, és ez

kapja meg a legtöbb megbecsülést, ahol a fogyasztási javak megszerzése és használata ésszerűen történik, a tényleges szükségleteket követi.

Közművelődés-politikánk fontos feladata, hogy hozzájáruljon a művelődési, kulturális egyenlőtlenségek – s ezen túl a társadalmi különbségek – csökkentéséhez, és meggyorsítsa az egyéniség mind teljesebb kibontakoztatását.

A közművelődési munka fontos feladata elősegíteni azt, hogy a felnőtt lakosság a szocializmus mai és holnapi fejlődésének megfelelő kulturális színvonalon éljen és gondolkodjék, a műveltség tömegméretűvé váljék.

2

Politikai-ideológiai, gazdasági-technikai érdekek egyaránt sürgetik a munkásművelődés következetes fejlesztését. A társadalom kulturális felemelkedése szorosan összefügg a *munkásosztály* műveltségi helyzetével: a munkásművelődés ügyét ezért alapvető fontosságúnak kell tekinteni. Elsősorban a nagyüzemekben, a szocialista brigádokban már kialakult, illetve alakuló, aktív művelődési igényekkel rendelkező közösségekre kell támaszkodni. Erőteljes segítésük fontos a heterogén összetétel (szakmunkás, betanított munkás, segédmunkás), az eltérő műveltség és érdeklődési kör miatt is, hatásuk pedig túlnő a közvetlen (üzemi) környezeten.

A folyamatos és állandó művelődés szükségességének felismertetésében kulcsszerepe van a munkahelyi vezetésnek. A szakminisztériumok szerezzenek érvényt annak az elvnek és gyakorlatnak, hogy a munkahelyeken a vezetéssel járó kötelezettségek közé tartozzék a dolgozók művelődésének segítése.

Megkülönböztetett figyelmet kell fordítani az 50 kiemelt fontosságú üzem dolgozóinak művelődésére. A munkások műveltségének növelése érdekében terjeszteni és fejleszteni kell az eddig kialakult módszereket (könyvtárlátogatás, kedvezményes mozi-, színházbérlet-akció), bővíteni a kulturális lehetőségeket. A szellemi és anyagi erők koncentrálásával meg kell javítani a munkásszállások közművelődési ellátását.

3

A falu gazdasági, társadalmi struktúrájának átalakulása a *falusi lakosság* körében végzendő közművelődési munka elé is új feladatokat állít.

Az új helyzethez alkalmazkodó differenciált tevékenységet kell folytatni. Elő kell segíteni, hogy a műveltségi színvonalban és művelődési lehetőségekben meglevő viszonylagos hátrányt – az eddigi eredmények alapján – falun is leküzdjük. Nagy gondot kell fordítani a korszerű ismeretek terjesztésére (szaporítani kell az olyan formákat, mint az Olvasó Népért mozgalom, honismereti körök, helytörténet). A szocialista nevelőmunka részévé kell tenni a népművészeti hagyományok ápolását. A falusi mozihálózatot a településfejlődéssel összhangban kell alakítani, javítani kell a művelődési otthonok kulturáltságán.

4

A szocialista társadalom érdeke és perspektívája azt kívánja, hogy még nagyobb gondot fordítsunk az *ifjúság* szervezett bevonására a közművelődésbe. Ez érdeke az ifjúságnak is. Ezért fontos a közösségi művelődésben (kórusok, színjátszó, versmondó csoportok) rejlő közösségformáló erő felismertetése és kiaknázása.

Az ifjúság tudati fejlődését helyesen kell orientálnunk a társadalom és a kultúra kérdéseiben. Ennek alapját a körülvevő társadalmi közeg politikai, morális és kulturális hatása adja. Az ifjúság szocialista művelődéséért felelősséggel tartozik minden üzemi, termelőszövetkezeti vezető, minden pedagógus és népművelő, valamennyi érdekelt társadalmi szerv és intézmény. A KISZ-nek, az ifjúság különböző politikai és művelődési közösségeinek, az ezekre építő művelődési tömegmozgalmaknak az ifjúság minden korosztályához és rétegéhez haladó értékeket, szocialista életeszményt kell közvetítenünk.

Tovább kell fejlesztenünk az ifjúság művelődési lehetőségeit, a közösségi művelődési formákat, az ifjúsági kórusokat, színjátszó köröket. Meg kell találni és fel kell használni azokat a módszereket, amelyek tartalmasan kielégítik az ifjúság közösségvágyát, aktivitásigényét.

Az ifjúság közötti kulturális munkában nagy szerepe van a fegyveres testületeknek. A katonai szolgálatukat töltő fiatalok életét, munkáját úgy kell alakítani, hogy indíttatást kapjanak a további tudatos, rendszeres művelődéshez, a szocialista közösségi élet mással nem helyettesíthető, emberformáló szerepének felismeréséhez. Az általános iskolai végzettség megszerzését külön tanfolyamok szervezésével, vizsgákra való felkészítéssel kell elősegíteni.

5

A *nők* nagymértékben megnövekedett és egyre növekvő részvétele a termelésben és a közéletben megköveteli szakképzettségük, iskolai végzettségük, általános műveltségük emelését. Az eddigieknél több olyan művelődési lehetőséget és formát kell biztosítani, amely figyelembe veszi és lehetőség szerint megkönnyíti a nőkre háruló munka melletti családi, gyermeknevelési terheket.

6

A *munkahelyi* élethez kapcsolódó közművelődési tevékenység színvonalát – elsősorban a nagyüzemekben – tovább kell javítani. A munkahelyi érdekeltségi viszonyok alakításában, a helyi közélet szervezésében arra kell törekedni, hogy a gazdasági intézkedések, követelmények a művelődésre ösztönző hatással legyenek. Igen nagy a társadalmi és hivatali tekintéllyel rendelkező, de a közművelődés irányításába csak közvetve bekapcsolódó vezetők felelőssége; a közművelődéssel kapcsolatos szemléletük és magatartásuk nagymértékben befolyásolja a vezetésük alatt álló terület dolgozóinak közművelődési helyzetét.

Tovább kell fejleszteni a lakóhely és a munkahely közművelődési együttműködését, összhangját. Biztosítani kell, hogy az üzemi kultúrotthonok által nyújtott művelődési-szórakozási lehetőségeket – ahol erre mód van – a környék lakói is igénybe vehessék.

7

Jobban ki kell használnunk a különböző művelődési keretekben rejlő közösségi nevelési lehetőségeket. Segíteni és fejleszteni kell az *amatőr mozgalmat*. Célja nem hivatásos művészek nevelése, hanem a szocialista közösségi magatartás formálása, az aktivitás fokozása, a művészeti tevékenység megkedveltetése, jobb megértése. A cselekvő részvétel, a közösségi élmények, a művészet világával létrejövő kapcsolat hozzásegít ahhoz is, hogy tovább erősödjön a kultúra és a közönség, a kultúra és a nép kapcsolata. Ezáltal olyan művelődési formák alakulhatnak ki, amelyek a mindennapi életbe is szervesen beépülnek.

Az állami intézményeknek és a társadalmi szervezeteknek állandó, rendszeres politikai, szakmai és anyagi segítséget kell adniuk az ama-

tőr együttesek munkájához. Nagy gondot kell fordítani a vezetők kiválasztására, képzésére és nevelésére.

8

A szocialista közművelődés egyik alapvető feladata az *önművelés* fontosságának felismertetése, lehetőségeinek bővítése. Megfelelő feltételek biztosítása, gondos nevelőmunka és orientálás útján el kell érni, hogy az emberek képesek legyenek önmaguk is választani a kulturális értékek között, dönteni arról, hogy a kultúrából a maguk számára mit, miért tartanak fontosnak. Arra kell törekedni, hogy ezek a döntések a pozitív értékek javára történjenek és az ízlésszint emelkedését szolgálják.

Már ma is, de a közeljövőben még inkább fontossá válik a társadalom és az egyén számára a műveltség folyamatos megújítása, kiegészítése. Ezért jobban kell segíteni az iskolákra és a közművelődési intézményekre épülő tájékozódás bővebb lehetőségeinek megteremtését, továbbfejlesztését.

A folyamatos művelődés feltételeinek biztosítása érdekében megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a közoktatási és közművelődési intézmények között a tartós és rendszeres, pedagógiai célokat is szolgáló együttműködés kialakítására (vizsgákra való felkészítés, termek, eszközök rendelkezésre bocsátása, intézmények közös használata, új épületeknél közös komplex tervezés stb.). Az iskolákban és a közművelődési intézményekben egyaránt érvényre kell jutnia annak a meggyőződésnek, hogy az iskolák oktatási-nevelési céljaikat csak más kulturális tényezőkkel együtt dolgozva érhetik el, a közművelődési intézmények pedig csak pedagógiai tevékenységük fokozásával, munkájuk színvonalának emelésével válhatnak alkalmassá az ifjúság és a felnőttek nevelésében betöltött nélkülözhetetlen szerepük ellátására.

9

A *szórakozás,* pihenés iránti természetes igényeket pozitív irányban alakítva, fejlesztve kell kielégíteni. Határozottabban és következetesebben kell érvényesíteni és alkalmazni – a terület sajátosságaihoz igazodva – a művelődéspolitika alapelveit. Ennek megfelelően kell támogatni és fejleszteni a szórakoztató tevékenység egységes és hatékony irányítási és képzési rendszerét. A szórakoztató művészeti hivatásos és

amatőr tevékenység összehangolására – a művelődésügy szakmai irányításával – bizottságot kell szervezni. Ebben vegyenek részt azok a szervezetek is, amelyek a Művelődésügyi Minisztérium hatáskörén kívül foglalkoznak szórakoztatással (Magyar Rádió és Televízió, Belkereskedelmi Minisztérium stb.).

A szabad idő hasznos eltöltésének lehetőségeit bővíteni kell, ennek társadalmi tervezése, irányítása és befolyásolása során a művelődést, a szórakozást és a sportolást egymást kölcsönösen kiegészítő, az egyének és a társadalom számára egyaránt fontos tényezőnek kell tekinteni.

10

Gondoskodni kell arról, hogy az értékes, szocialista eszmeiségű *művészeti alkotások* mind nagyobb tömegekhez jussanak el. Értékes művekből szép kiállítású, olcsó, nagy példányszámú „Házi Könyvtár"-sorozatot kell indítani. Szorgalmazni kell a magyar irodalom kiemelkedő alkotásainak televíziójáték-, illetve filmfeldolgozásait; és gondoskodni kell a klasszikus irodalmi alkotások alapján készült külföldi és hazai filmek rendszeres műsorra tűzéséről. A középiskolai művészettörténeti tananyagot feldolgozó művészeti albumokat olcsó áron kell kiadni.

Támogatni kell az olyan, közművelődési szempontból is jelentős, színvonalas színházművészeti és zenei vállalkozásokat, mint pl. a Szegedi Szabadtéri Játékok.

Javítani kell a művészeti alkotások, különösen a szocialista eszmeiségű művek propagandáját.

11

A művészek, művészeti szövetségek, alkotóműhelyek és a művészeti alkotásokat terjesztő *intézmények* feladata megteremteni a társadalom különböző rétegeivel azt a kapcsolatot, amely közelebb hozza a művészetet a társadalomhoz és a társadalmat a művészethez. Ezt a célt kell szolgálnia a művészeti szövetségek közös irányítása alatt a közeljövőben meginduló új kulturális, közművelődési tömeglapnak is. A művészeti intézmények és szövetségek készítsék el saját közművelődési programjukat, és azt terjesszék illetékes párt- és állami vezető testületek elé megvitatásra, koordinálásra.

12

A tudományos kutatók, a *tudományos élet* szervezői és vezetői a jelenleginél jobban vegyenek részt az ismeretek terjesztésében. Segítsék a humán és természettudományos műveltség között meglevő aránytalanságok megszüntetését. Törekedjenek a művelődés társadalomtudományi-politikai és természettudományi-műszaki területeinek összekapcsolására és fejlesztésére, korszerű, marxista–leninista világkép és világnézet kialakítására.

Javasoljuk, hogy az MTESZ és más tudományos társaságok, mint az értelmiség szakmai egyesületei, alakítsák ki közművelődési programjaikat.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat szorosabban kapcsolódjék a különböző közművelődési intézmények munkájához, s ott bővítse tovább ismeretterjesztő tevékenységét. Elsősorban azokat a klub- és szakkörkeretben folyó művelődési formákat fejlessze, amelyek a résztvevők aktivitására építenek.

A különböző szakterületeken dolgozó értelmiség kapjon több közművelődési megbízatást. Az értelmiség közművelődési tevékenységét fontos társadalmi munkának kell tekinteni, s ennek megfelelően elismerni és megbecsülni.

13

A következő időszakban a *televízió* fejlesztése kiemelt fontosságú. A Magyar Rádió és Televízió munkájának tartalmi fejlesztésében az egyik legfontosabb feladat a közművelődés érdekeinek hatékonyabb érvényesítése, következetesség a műveltség- és ismeretterjesztésben, a műsoradás egészében. Ennek érdekében külön tervet kell készíteni. Átgondoltabban kell törekedni azok megnyerésére, akik nem vagy nehezebben jutnak hozzá a művelődési lehetőségekhez (tanyák, ingázók); a közönség módszeres és sokoldalú művészeti nevelésére (olvasás, zene, tánc, színház, film, vizuális kultúra), az igazi művészeti értékek felismertetésére. Javítani kell a szórakoztató műsorok színvonalát és bővíteni a választékot. Mind a vételi lehetőségek, mind a műsorpolitika tekintetében tovább kell fejleszteni a televízió második csatornáját, a rádió harmadik műsorát; fel kell készülni a színes televízió terjedésére.

A *sajtó*, különösen a nagy tömegekhez eljutó napi- és hetilapok, el-

sősorban a marxista, helyesen orientáló, közérthető kritikával és több értékes irodalmi és művészeti alkotás közlésével, ismeretterjesztő cikkel járuljon hozzá a közművelődési feladatok megoldásához. A megyei és üzemi lapok közvetlenül is segítsék és szervezzék a területükön folyó közművelődési tevékenységet.

14

A *művelődési otthonokat és klubokat* mint a közösségi nevelés, a társas élet és az aktív művelődés intézményeit kell továbbfejleszteni. A nem hivatásos művészegyüttesek, tudományos ismeretterjesztő körök, klubok munkája révén a lakosság mind szélesebb rétegeit vonják be a művelődésbe, segítsék a szocialista brigádok kulturális munkáját. Színház- és mozielőadások, hangversenyek, kiállítások és ismeretterjesztő előadások rendezésével vegyenek részt a tudományos és művészeti értékek mind szélesebb tömegekhez való eljuttatásában. Vállaljanak nagyobb felelősséget az intézményben folyó kulturális munka eszmei-politikai, szakmai színvonaláért.

A közművelődési *könyvtárak* nevelési és tájékoztatási funkciójuk mellett az önművelődésnek fontos, nélkülözhetetlen eszközei, nagy szerepük van az igényes szórakozásban is. Állandó feladatuk az olvasóközönség körének bővítése, új olvasói rétegek megnyerése, az olvasás színvonalának emelése és a permanens művelődéshez, politikai-szakmai tájékozódáshoz szükséges feltételek (választék, differenciált szolgáltatások stb.) biztosítása.

A *múzeumoknak és kiállítótermeknek* keresniük kell a lehetőséget és módszereket, amelyek a történeti, kulturális és művészeti értékeket minél szélesebb rétegek közkincsévé teszik. Mint elsősorban közművelődési intézményeknek – tudományos munkájuk mellett – céltudatosabb és hatékonyabb nevelő-művelő szerepet kell vállalniuk. Tevékenységük hatékonyságát kiállításaik következetes materialista történetszemléletével, tudományos megalapozottságával kell biztosítaniuk. Fordítsanak nagyobb figyelmet korunk problémáinak megértetésére, tudományos világnézetünk erősítésére.

Tovább kell javítani a *filmszínházak* műsorpolitikáját, fejleszteni a városi filmszínházak differenciált forgalmazási módszereit, a filmklubok hálózatát és a körzeti faluközpontok színvonalas műsorellátását. A mozik és a közművelődés más ágainak tevékenységét jobban össze kell hangolni. A különböző művelődési, ismeretterjesztő rendezvények

színvonalának emelése érdekében a megyei filmtárak választékának nagyobb mérvű bővítése és igénybevétele szükséges.

Azokat a *központi intézményeket* (Déryné Színház, Állami Bábszínház, Országos Filharmónia, Országos Rendező Iroda, Országos Szórakoztatózenei Központ), amelyeknek feladata nagy közönségrétegek művelődési és szórakozási igényeinek felkeltése és kielégítése, tevékenységük jellegét, munkájuk gazdasági és szervezeti feltételeit tekintve is alkalmasabbá kell tenni feladataik színvonalasabb ellátására.

15

El kell érni, hogy a közművelődési célokra előirányzott pénzeszközöket rendeltetésüknek megfelelően használják fel. Közművelődés-politikánk céljainak megvalósítását a jövőben fokozottabban kell segíteni gazdasági eszközökkel.

A településfejlesztési tervekkel összhangban, az 1990-ig terjedő hosszú távú népgazdasági terv részeként, a Művelődésügyi Minisztérium dolgozza ki és terjessze a Minisztertanács elé a közművelődés távlati fejlesztési tervét. A fejlesztésben helyes arányt kell tartani a minőségi (rekonstrukciós) jellegű és a hálózatbővítés hiányait pótló munka között.

A településfejlesztési tervek megvalósítása érdekében normatívákat kell kidolgozni az egyes településtípusok közművelődési intézményeire, és a leggyakoribb intézmények beruházását típustervekkel kell segíteni. Az új lakótelepek építésére vonatkozó előírásokat felül kell vizsgálni annak érdekében, hogy az eddiginél nagyobb teret kapjanak a közösségi művelődési intézmények, s ezek kivitelezése tervszerűbben valósuljon meg.

A minőségi fejlesztés érdekében szorgalmazni kell a regionális szerepkörű, nagyobb vonzáskörzetet ellátó intézmények fejlesztését. Fokozatosan – ésszerű sorrendiséget érvényesítve – kell kiépíteni a felső- és középfokú települési központok, valamint a budapesti munkáskerületek hiányzó intézményeit. Ebben már a következő tervidőszakban megfelelő előrehaladást kell elérni.

A helyi közművelődési intézmények (könyvtárak, klubok, művelődési házak) építésében a munkáslakta települések, új lakótelepek, elővárosok intézményfejlesztése (rekonstrukciója) a legfontosabb. Tovább kell javítani az ifjúság művelődési lehetőségeit. Az intézményeket úgy kell fejleszteni vagy átalakítani, hogy minél nagyobb tömegek részére

biztosítsák a közösségi élet, a művelődés, a folyamatos önművelés feltételeit. A fejlesztésben a meglevő adottságok mérlegelésével lehetőleg komplex intézmények (könyvtár, művelődési ház, iskola, filmszínház, sportlétesítmény együttesének) létrehozása legyen a fő cél. Az apróbb településeken (tanyák, szórványok, majorok) a tömegkommunikációs eszközök mellett a mozgó ellátás kiépítésével kell biztosítani a szükséges közművelődési szolgáltatást. Az életképtelen, kihasználatlan intézményeket meg kell szüntetni, s szükség szerint más típusú, de kulturális célokat szolgáló intézményekké kell átalakítani (letéti könyvtár, klub, öregek napközi otthona stb.).

A fejlesztés során az eddiginél erőteljesebben kell érvényesíteni az üzemi, lakóhelyi, illetve állami fejlesztési források egyeztetését, koordinálását és szükség szerint a megfelelő szintekhez alkalmazkodó koncentrációját. A felesleges párhuzamosságokat megszüntetve, a különböző erőforrások összefogásával biztosítani kell az új intézmények közös létesítését és fenntartását. A közművelődési beruházásokra biztosított anyagi eszközök célszerűbb és hatékonyabb felhasználására kell törekedni. Ennek érdekében költségvetési eszközökből központi közművelődési alapot kell létesíteni, amelyhez társadalmi szervezetek (SZOT, TOT stb.) is hozzájárulnak. A központi művelődési alapból olyan intézmények építését kell támogatni, amelyek finanszírozásában helyi (üzemi, tanácsi), területi (szakszervezetek megyei tanácsai, termelőszövetkezeti területi szövetség stb.) szervek is részt vesznek. A központi alap felhasználásáról a művelődésügyi miniszter az Országos Közművelődési Tanács véleményének meghallgatásával dönt.

A közművelődés *működési költségeit* a jövőben is az ún. „több csatornás" finanszírozási rendszerben kell biztosítani. A különböző szervek kulturális célra fordítandó eszközeit összehangoltabban és hatékonyabban kell felhasználni. Anyagi szempontok nem okozhatnak kulturális, politikai, tartalmi, színvonalbeli engedményeket.

Az intézmények működtetője általában a megfelelő szintű tanács legyen. A jövőben is lehetővé kell tenni, hogy az üzemek, szakszervezetek tartsanak fenn közművelődési intézményeket, de törekedni kell arra, hogy azok tevékenységében tudatosabban érvényesüljön a lakóhelyi funkció vállalása is. A vállalatok bejáró dolgozóik művelődése érdekében támogassák a lakóhelyi intézményeket is.

A *vállalati és szövetkezeti kulturális alapokat* a vállalatok, szövetkezetek képződő jövedelmével arányosan bővíteni kell. A pazarlás, a célszerűtlen felhasználás megszüntetése érdekében erősíteni kell a párt-

és a társadalmi szervek, mindenekelőtt a szakszervezetek ellenőrző szerepét.

A közművelődés anyagi támogatásában következetesebben kell kifejezésre jutnia a társadalmi, csoport- és egyéni érdekek összhangjának.

Az ötödik ötéves terv előkészítése során foglalkozni kell a közművelődés területén dolgozók bérének rendezésével.

16

A közművelődésben következetesen kell érvényesíteni az általános *káderpolitikai* elveket. A munka ideológiai-politikai jellegére való tekintettel különösen fontos, hogy a politikai, szakmai, emberi követelmények együttesen érvényesüljenek. Az intézményvezetők kiválasztásánál – továbbra is pályázati rendszer útján – nagy gonddal és felelősséggel kell eljárni.

Növelni kell az intézményekben a képzett szakemberek számát és tehermentesítésükre a technikai segéderők arányát. Az irányító apparátusban a magasan kvalifikált káderek arányának növelése a cél.

A közművelődési terület színvonalas és a korszerű követelményeknek megfelelő káderutánpótlása érdekében tovább kell javítani a kiválasztás, képzés és továbbképzés munkáját.

A Művelődésügyi Minisztérium az egyetemi, főiskolai, valamint a középfokú népművelő- és könyvtárosképzés módjára és rendszerére külön tervezetet készítsen. Ki kell dolgozni – az érettségi, illetve az egyetem utáni – közművelődési tanfolyamok tervét, a képzés, illetve továbbképzés összefüggő rendszerét; a jelenleginél nagyobb szerepet kell kapniuk a SZOT- és KISZ-iskoláknak, valamint a Népművelési Intézet segítségével a megyei művelődési központoknak.

A képzési keretszámok megállapításánál a tényleges igényekből kell kiindulni. A művészeti főiskolák és szakiskolák tanterveiben jobban kell érvényesíteni a közművelés követelményeit. Elsősorban a képző intézményekre alapozva, ki kell dolgozni az ideológiai és szakmai továbbképzés rendszerét. Gondoskodni kell arról, hogy a technikai és gyakorlati munkakörökre a bevált képzési formák (tanfolyamok) tovább bővüljenek.

Az egyetemi hallgatókat az eddiginél jobban be kell kapcsolni a közművelődésbe. Ennek érdekében nagy gondot kell fordítani az egyetemek, főiskolák kulturális életének fejlesztésére és arra, hogy az szervesen épüljön be városuk, vidékük közművelődésébe. Valamennyi

egyetemen és főiskolán meg kell alapozni a közművelődési munkára való felkészítést, és úgy kell tekinteni azt, mint az értelmiségi hivatásra nevelés fontos elemét.

17

A közművelődés irányítása állami feladat. Ugyanakkor következetesebben kell érvényre juttatni – minden szinten – a párt elvi-eszmei-politikai irányító munkáját.

Az *irányítás* korszerűsítése során erősíteni kell a központi célok érvényesítését, megőrizve a megyei szervek önállóságát, biztosítva, hogy a végrehajtásban minél több szervezet vállaljon részt. A különböző helyi közművelődési intézmények (művelődési ház, klub) irányításában a társadalmi vezetőségeknek nagyobb hatáskört kell kapniuk.

Az Országos Közművelődési Tanács hatáskörét a megnövekedett követelményeknek megfelelően bővíteni kell. Lehetőségeket (beszámoltatási jog) kell számára biztosítani a közösen elhatározott tennivalók megvalósítására és ellenőrzésére.

Szükséges a közművelődés egységes felügyeleti rendszerének mielőbbi kialakítása. A Művelődésügyi Minisztérium a tömegek közművelődési érdekeit szolgálva gyakorolja felügyeleti jogkörét, biztosítva az egységes állami, szakmai irányítást és ellenőrzést.

A területi irányítás javítása érdekében a megyékben (fővárosban) *közművelődési bizottságokat* kell szervezni a tanács illetékes elnökhelyettese vezetésével; ezekben aktívan vegyenek részt az összes érdekelt társadalmi szerv, intézmény képviselői. A közművelődési bizottságok koordinatív feladatokat végeznek a párt- és tanácsi testületek határozatainak gyakorlati végrehajtása érdekében. A megyékben (fővárosi) kerületekben, városokban a kommunista művészeket, tudósokat, pedagógusokat pártmegbízatással is jobban be kell vonni a közművelődés segítésébe.

Fokozni kell a közművelődés helyzetét elemző, a fejlesztést tudományosan megalapozó kutatómunkát. Az irányítás színvonalát ezek eredményeinek felhasználásával is javítani kell.

18

Továbbra is arra kell törekedni, hogy az állami közművelődési intézmények mellett mindazok a *társadalmi szervezetek* és gazdasági egy-

ségek, amelyeknek közművelődési feladatuk van, vállaljanak fokozottabb felelősséget tagjaik, dolgozóik művelődéséért. Ennek érdekében *javasoljuk:* a társadalmi szervezetek dolgozzák ki közvetlen és távlati közművelődési terveiket.

a) A *Hazafias Népfront* – társadalmi munkatársai körét és számát bővítve – tegye teljesebbé művelődési munkaközösségeinek hálózatát a lakóhelyi közművelődés színvonalának emelése és hatásának kiterjesztése érdekében. Más társadalmi szervezetekkel együttműködve, segítse a bejáró munkások és a fiatalok lakóterületi közművelődési lehetőségeinek növelését. Vegyen részt az ismeretterjesztésben, növelje a lakosság állampolgári ismereteinek és pedagógiai műveltségének színvonalát. Az Olvasó Népért mozgalom és a honismereti mozgalom révén járuljon hozzá a folyamatos művelődés feltételeinek javításához.

b) A *szakszervezetek* nevelő, szervező és érdekvédelmi tevékenységük továbbfejlesztésével segítsék jobban a politikai, gazdasági és kulturális feladatok végrehajtását. Erősítsék a kulturális, illetve az agitációs és propagandamunka egységét. Vegyenek részt a párt elvi útmutatása alapján a közművelődési feladatok kidolgozásában és végrehajtásában. Közművelődési tevékenységüket mindenekelőtt az üzemekben, a munkahelyeken, a munkáscentrumokban, a munkásszállásokon, az üzemi művelődési intézményekben fejtsék ki. Tevékenységük középpontjában a munkásművelődés álljon. Fordítsanak nagyobb gondot a munkásifjúság nevelésére, a nők körében végzett munkára. Segítsék a szocialista brigádokat a tartalmas kulturális vállalásokban és azok megvalósításában, színesebbé, vonzóbbá tételében, hogy a munkahelyi közművelődési tevékenység példamutató erejévé váljanak. Vonják be hatékonyabban az üzemi értelmiséget a munkahelyi közművelődési tevékenységbe. Tegyenek nagyobb erőfeszítéseket az önművelés igényeinek felkeltésére és a művelődési feltételek tervszerű bővítésére. Elsősorban saját szakszervezeti mozgalmi munkájuk keretei között nyújtsanak több segítséget a dolgozók igényeinek kielégítéséhez, fokozzák a kulturális érdekvédelmi tevékenységet. A szakszervezetek továbbra is nyújtsanak segítséget a lakóterületi közművelődési funkciók ellátásához. A SZOT jobban törekedjék a szakmai szakszervezetek közművelődési tevékenységének összehangolására.

c) A *Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetségnek* tevékeny részt kell vennie tagjai és az egész ifjúság művelődésének segítésében, a szabad idő célszerű, hasznos eltöltésében. El kell látnia az ifjúság kulturális érdekképviseletét is. Az ifjúsági szervezetben folyó politikai-világné-

zeti nevelőmunka jobban építsen a fiatalok művelődési igényeire, a különböző művelődési alkalmakat és formákat használja ki a szervezeti élet színesítésére, színvonalának emelésére. A KISZ aktívabban kapcsolódjon be a művelődési intézményekben folyó tevékenység tervezésébe, irányításába és szervezésébe.

Az *Úttörő Szövetség* – az életkori sajátosságokkal számolva és az iskolai munkára támaszkodva – ismertesse meg a gyermekekkel a közösségi művelődési formákat és lehetőségeket, segítse kialakítani az időbeosztás, a művelődési szokások helyes rendszerét, a kulturált életmód alapjainak elsajátítását, megismertetését, fejlessze a gyermekek aktivitását és öntevékenységét a közösség és önmaguk művelődésében. Az úttörők művelődési tevékenységének bővítéséhez a közművelődési intézmények nyújtsanak nagyobb segítséget.

d) Társadalmi-gazdasági életünk olyan fontos közösségeinek, mint a *termelőszövetkezetek*, fontos feladata a tsz-parasztság szakmai, politikai, kulturális színvonalának emelése is. A tsz-ek közművelődési feladataik ellátását saját intézményhálózat nélkül, az állami intézményekre támaszkodva oldják meg. A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, illetve a területi tsz-szövetségek a jövőben jobban orientálják a tszek vezetőségeit, oktatási és kulturális bizottságait a kulturális alapok ésszerű felhasználásában, segítsék hatékonyabban a tsz-tagok általános és szakmai műveltségének emelésére irányuló munkát, a tsz-parasztság közművelődési tevékenységbe való bevonását.

Az *ipari és fogyasztási szövetkezetek* központi és területi érdekvédelmi szervei segítsék és ellenőrizzék jobban az általuk irányított kulturális mozgalmakat, akciókat. Hangolják össze tevékenységüket az állami és társadalmi szervezetekkel.

e) A *nemzetiségi szövetségek* segítsék az anyanyelvi műveltség, a folklorisztikus hagyományok őrzését és fejlődését, a politikai tájékozódást, a szocialista tudat, a szocialista hazafiság és internacionalizmus elmélyítését.

19

A közművelődés jelentőségének felismerésében és elismerésében rendkívüli fontossága van a *pártszervezetek* követelményt támasztó, orientáló tevékenységének. Tovább kell erősíteni a pártszervezetekben a közművelődési munka tekintélyét, fokozni megbecsülését. A kulturális

nevelőmunka legyen a pártmunka szerves része. Szorosabb kapcsolatot kell teremteni a közművelődés és a tömegpolitikai munka között.

Nagyobb gondot kell fordítani minden alapszervezetben a párt kulturális politikájának megismertetésére, a tájékozódás, tájékoztatás rendszerességére, színvonalának emelésére, a kulturális nevelőmunka hatékonyságának növelésére. Gondoskodni kell arról, hogy a különböző pártkiadványokban (pl. Pártmunkások kézikönyve) a közművelődéspolitikai kérdések is helyet kapjanak. Az alapszervezetek támaszszanak nagyobb követelményeket a párttagok elé a művelődésben.

A pártszervezeteknek szembe kell szállniuk a műveltséget lebecsülő, a tanulást, az önművelődést, az aktív kulturálódás jelentőségét vitató nézetekkel és gyakorlattal. Fordítsanak nagyobb gondot a művelődéspolitikai elvek alaposabb megismertetésére (növeljék a kultúrpolitikai tanfolyamok számát, szélesítsék a hallgatók körét). Ösztönözzék azoknak a feltételeknek a kialakítását, amelyek személyesen is érdekeltté teszik a dolgozókat a műveltségi színvonal emelésében, a folyamatos művelődésben. A pártszervezetek következetesen érvényesítsék a munkahelyi közösségek, mindenekelőtt a szocialista brigádmozgalom kulturális nevelő szerepét. Ellenőrizzék a vállalatoknál, intézményeknél és szövetkezeteknél a kulturális alapok felhasználását, követeljék meg a gazdasági vezetőktől a közművelődési tevékenység támogatását.

A pártszervezetek időszakonként tekintsék át a közművelődési munka tapasztalatait, s a feladatokat foglalják munkatervbe.

A megyei pártbizottságok és agitációs és propagandabizottságaik a jövőben rendszeresen tűzzék napirendre a közművelődés fő kérdéseit, foglaljanak állást a közművelődéspolitika aktuális problémáiban. A megyei agitációs és propagandabizottságokat ennek érdekében ki kell egészíteni és meg kell erősíteni. A pártbizottságokon javítani kell a közművelődési munka irányításának, ellenőrzésének személyi feltételeit. Rendszeresen össze kell hívni a központi, megyei, fővárosi, városi közművelődés-politikai kommunista aktívaértekezleteket.

20

Javasoljuk a közművelődés céljait és feladatait összefoglaló törvény megalkotását.

A közművelődés bármilyen szerteágazó és számtalan ponton kapcsolódik is a tudományos, oktatási és művészeti területekhez, a politikai tevékenységhez, nem egyetlen és kizárólagos eszköze a szocialista ne-

velésnek. A közművelődés segíti és szolgálja mindezeknek a tényezőknek a működését, tudatosítja és elmélyíti hatásukat. A közművelődés akkor felelhet meg feladatának, ha minden szinten tudatosítjuk, hogy a munka megjavítása nem csupán az ország kulturális szintjének emelését jelenti, hanem a szocializmus felépítésének egyik fontos tényezője; ha a közművelődési szemlélet és az ennek megfelelő gyakorlat áthatja a tudományos, kulturális, politikai, ideológiai, agitációs és propagandamunkát. A közművelődés a szocialista tudat formálásának egyik fontos eszköze, tehát a közművelődési tevékenységet ideológiai, politikai munkának kell tekinteni, s ezt figyelembe véve kell biztosítani méltó megbecsülését, személyi, szervezeti és anyagi feltételeit.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai
és dokumentumai. 1971–1975.
Kossuth Könyvkiadó 1979. 677–690. old.

AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZETEK HIVATÁSA TÁRSADALMUNKBAN

(1966. június–július)

Hazánkban ma a szocialista tudat, erkölcs, életforma általánossá tétele az osztályharc egyik fő kérdése. Érthető tehát, ha a közvélemény figyelme az irodalom és a művészetek felé fordul. Ezek lényeges kérdéseinek megítélésében azonban a közönség és a kritika egyaránt bizonytalan. Az MSZMP *Kulturális Elméleti Munkaközössége* egy évvel ezelőtt napirendre tűzte a szocialista realizmus elvi kérdéseinek vitáját, amely sokoldalúan bontakozott ki, és elősegítette, hogy a marxista esztétika egyes alapvető tételeinek megítélésében és alkalmazásában a kritikusok nézetei közelebb kerültek egymáshoz. A vita ugyanakkor ráterelte a figyelmet az irodalom és a művészetek néhány, a társadalmi élettel szorosan összefüggő problémájára, amelyekben joggal vár a szélesebb közvélemény is megfelelő tájékoztatást.

AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZETEK TÁRSADALMI SZEREPE

1. A művészeti és a szélesebb közvélemény egy része eltúlozza az irodalom társadalmi, pontosabban: közvetlen politikai funkcióját. Ez részben történelmi hagyományainkkal, részben az irodalom szerepének dogmatikus és revizionista értelmezésével függ össze. Ismeretes, hogy a XVIII. század végén, a XIX. század elején irodalmunk esetenként politikát helyettesítő funkciót is betöltött, illetve a politikailag leghaladóbb álláspontot a legnagyobb hatással képviselte. Ez a jelenség – más kelet-európai országokéhoz hasonlóan – éppen társadalmi-politikai életünk történelmi gátoltságának volt sajátos következménye. A felszabadulás után is tovább hatott a politikát helyettesítő irodalom eszméje mind a közvéleményben, mind az írótársadalomban, holott ekkor már a leghaladóbb politikai erő, a munkásosztály és pártja vált az ország életének meghatározójává. A revizionista nacionalizmus ezt a ma-

gyar fejlődés elmaradottságán alapuló, időszerűtlenül fenntartott hagyományt újította fel, s erre hivatkozva követelt 1956 táján illetéktelen politikai szerepet az irodalomnak. E téves szemléletet – már korábban – sajátos módon a dogmatizmus is élesztette azzal, hogy az irodalom társadalmi szerepét a politika, nemegyszer a napi politika közvetlen szolgálatára szűkítette. s főként azzal, hogy a politikai és gazdasági életben jelentkező hibák, torzulások ideológiai következményeit irodalmi, irodalomesztétikai vitákkal kísérelte meg feloldani.

Az irodalom politikai szerepének még ma is tovább lappangó túlbecsülése tehát a nacionalista színezetű revizionista hagyományértelmezés és a dogmatizmus együttes hatására vezethető vissza. Ennek az előítéletnek egyaránt foglyai lehetnek azok, akik az irodalom e megkülönböztetett politikai szerepét ellenzéki éllel, s azok is, akik éppenséggel a politika vélt érdekében hangoztatják. Az irodalom társadalmi-politikai szerepének ilyen eltorzítása megjelenhet abban a formában, hogy a költészet „törvényhozó", hogy az író vátesz, elárvult népének papja, vezetője, akinek a politika helyett is kötelessége megszólalni. De ilyen tévhitet táplálhat a szélesebb közönség körében, s ezen belül a pártközvéleményben az a gyakori szemlélet is, amely az irodalomban csak politikát lát, és ezért az irodalmi jelenségekre csakis mint közvetlen politikai megnyilvánulásokra reagál, s mind elismerésében, mind elmarasztalásában az irodalomnak ezt az irreális politikai öntudatát növeli. Sokak számára az irodalmi élet jelenségei – a művek és az írók vallomásai – még ma is elsőrendű vagy éppen kizárólagos mércéi az ország ideológiai, kulturális állapotának, s tartalmuk szerint megváltói vagy veszélyeztetői a szocialista rendnek. Mindkét szélsőség gyakran azokra az emlékekre támaszkodik, amelyeket az írók egy részének az ellenforradalommal kapcsolatos szerepe idéz fel. Sokan elfelejtik azonban, hogy akkor ezek az írók a határozottan politikai erőként jelentkező revizionizmusnak voltak másodhegedűsei. Helytelen az irodalom egy részének akkori szerepét annak mai megítélésével – akár öntudatlanul is – összekapcsolni, mert azóta gyökeresen megváltoztak a politikai feltételek.

Hangsúlyozva az irodalom társadalmi szerepének fontosságát és nélkülözhetetlenségét, kétfrontos harcot kell tehát vívni politikai szerepének mind közvetlen, jobboldali, mind közvetett, „baloldali" tartalmú eltorzítása ellen. Mindkét változat megzavarja a politika és az irodalom viszonyát, felcseréli a felépítményben elfoglalt helyüket, és mindkettő egyaránt ellentmond a politika elsődlegessége elvének.

2. Az irodalom és művészetek helyes megítélésének másik feltétele, hogy helyzetüket az egész magyar társadalom ideológiai állapotával összefüggésben lássuk. Csakis ez lehet ugyanis a reális alapja a művészetek iránti „elvárásoknak", csak így lehet az igényekben és a megítélésekben elkerülni a szubjektivizmust. Az irodalom és a művészetek nevelő szerepére való hivatkozással, nemegyszer a párttagság köréből – olykor a művészetpolitikai vezetéssel szemben – így merül fel a kérdés: ha kezünkben a hatalom, ha ma a nép állama a művészetek „mecénása", akkor miért nem kizárólag a szocialista műveknek és esetleg a legközvetlenebb „útitársak" műveinek nyitunk utat, s miért van szükség nem szocialista, nem marxista–leninista világnézetű alkotások publikálására vagy bemutatására? Az ilyen szubjektíven jóhiszemű kérdés szem elől veszti az ideológiai irányelveknek azt az egyik legfőbb megállapítását, hogy az ország általános ideológiai helyzete elmaradt a gyökeres gazdasági-társadalmi változások mögött, s hogy a marxizmus–leninizmus nagyarányú térhódítása mellett is még meglehetősen összetett és ellentmondásos képet mutat. Ha ennek az irreális követelménynek helyt adnánk és a művészeti életben csak a szocialista vagy az ehhez nagyon közel álló alkotásoknak biztosítanánk kizárólagos megjelenési lehetőséget, ezzel az ország általános ideológiai helyzete és a művészeti élet ideológiai állapota közt teremtenénk indokolatlan feszültséget. Ez pedig menthetetlenül az adminisztratív korlátozás túlsúlyra jutását idézné elő, s végső soron az elvi vitát, az érdemleges eszmei harcot akadályozná. Ilyen álláspont érvényesítése elvileg a klasszikus örökség átvételével is ellentmondásba kerülne, de arra is vezethetne, hogy a mai haladó nyugati polgári művészet vagy kiszorulna, vagy „rószaszínűre" festve elsikkadna polgári jellege. Nem beszélve arról, hogy ezen az alapon az ízléses, de könnyű szórakozást nyújtó, látványos műsorok nagy részéről is le kellene mondani.

Helytelen kultúrpolitikai kiindulópont tehát a művészeti élet szocialista és nem szocialista erőinek arányát társadalmunk egészétől elszigetelten, mint valamilyen különleges „író-művészi" ideológiai állapotot értelmezni.

De tévedés forrása lehet az is, ha nem vesszük figyelembe a művészeti élet sajátos helyzetét. A nem marxista nézetek kevésbé érvényesülhetnek a gazdasági vagy politikai életben, mint az ideológiában, ezért a – kifejezetten ideológiai természetű – kulturális élet „gyűjtőhelye" a társadalmunkban meglevő, de másutt érvényesülni nem tudó, ellentmondásos álláspontoknak. A kultúrában, a művészetben jelent-

kezik legszembeötlőbben a tudat viszonylagos lemaradása, következésképp itt a legtöbb az ideológiai probléma is. Ez azonban nem ad alapot arra a következtetésre, hogy „ez a terület a legelmaradottabb", hogy „itt érvényesül legkevésbé a párt vezető szerepe" stb.: ez csupán a kulturális-művészeti terület sajátos ideológiai helyzetével összefüggő jelenség.

Más tényezőket is mérlegelni kell, közöttük az alkotói tehetséget. Művészeti életünkben sok olyan nem marxista világnézetű alkotói tehetség található, akiknek az életszemlélete főként a két világháború közt alakult ki, de értékes műveikkel ma is hozzájárulnak kultúránk gazdagításához. A szocialista művészet előretörése viszont csak a szocializmus ügyének elkötelezett tehetségek jelentkezésének arányában lehetséges. Ez azonban – ha megnyugtató, s egyes területeken nagyarányú volt is – kedvező feltételek közt alig két évtizede folyik.

Mindezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert sokan ahelyett, hogy tudomásul vennék a terület sajátosságait és az ezekkel járó fokozott ideológiai felelősséget, inkább ideológiai-politikai bizalmatlansággal szemlélik a kulturális és művészeti életet, s ezzel hátráltatják tényleges problémáinak megoldását.

Elsősorban az alkotók körében lehet találkozni azzal a másik téves állásponttal, amely statikusan fogja fel a művészeti élet összetett ideológiai állapotát, lemond a változtatás lehetőségéről, sőt az ideológiai status quót az „irányzatonkénti szerveződés" formájában kívánja konzerválni. E szemlélet hívei megfeledkeznek arról, hogy a marxista–leninista világnézetet az új társadalom építése érdekében a kultúra területén is uralkodóvá kell tennünk. Ez a társadalmi követelmény nem fér össze az eszmei passzivitással, ellenkezőleg, az aktív ideológiai harcot követeli meg az irodalomban és a művészetekben is.

3. A művészetek a valóság megismerésének sajátos formái, amelyek a mindennapi és tudományos megismerés közt helyezkednek el, s ennek megfelelően sajátos, amazok által meg nem ragadható tartalmakat tesznek átélhetővé, vonnak be az emberi megismerés körébe. Az ember a művészet segítségével a világról nyert mindennapi és tudományos tapasztalatait kiegészíti, egyszersmind fejleszti az esztétikai megismerés készségét, kibontakoztatja a tartalmas szépség iránti igényét, sokoldalúbbá formálja a társadalomhoz és a természethez való viszonyát. A művészet a maga értelmi és érzelmi, világnézeti, erkölcsi és ízlésbeli, tehát az egész embert befolyásoló hatásainak összetett egységével mindig tényezője volt az ember és emberiség önismeretének és

öntudatosodásának, s ennek révén befolyást gyakorolt a történelem alakulására is.

A művészeti ágak egyenrangúak, mindegyik a valóság valamely sajátos megközelítési lehetőségén alapszik, és mindegyik a maga természetének megfelelően veszi ki részét a tudat, az erkölcs és az ízlés formálásából. Az irodalom, a színház, a film különösen alkalmasak arra, hogy az életet mozgó teljességében ragadják meg, hogy a társadalmi valóságot viszonylag közvetlenül tükrözzék, az ember értelmi és érzelmi problémáival egyaránt foglalkozzanak, s eszközeik révén viszonylag könnyen és széles tömegek számára váljanak hozzáférhetővé. A képzőművészetek a valóság láthatóságára (vonal, szín, térbeliség) építve statikus formában, de lényegi mozgalmasságában tükrözik az embernek a társadalomhoz, a természeti és tárgyi világhoz való viszonyát. A képzőművészeti esztétikum iránti érzékenység befolyásolja az egyes ember környezetalakító tevékenységét, s alapja a vizuális eszközökkel is élő film, televízió és színház reális megközelítésének. A zene valóságos élettapasztalataink során szerzett érzelmeket idéz fel, bontakoztat ki, s ezzel a belső érzelmi élet gazdagításának és tudatosításának legközvetlenebb lehetőségét nyújtja.

A szocializmus építése egy társadalmi forma küzdelmes megteremtését jelenti, amelyben a szocialista világnézet, erkölcs, életforma, esztétikai ideál és ízlés a polgárival folytatott szüntelen harc során formálódik. Ma a művészet előtt nálunk egy felfedezésre és megteremtésre váró új világ áll, és olyan közönség, amely a művészettől közvetlenül átélt problémáinak megfogalmazását, újjáformálódó emberségének tudatosítását, társadalomteremtő cselekvésének támogatását várja.

A két világrendszer gazdasági versenyének és ideológiai harcának korában, a munkásmozgalom, a szocializmus felismert történelmi küldetésének tudatos vállalása alapján, a szocialista realista művészet méri fel leghitelesebben a jelenkor valóságát, mert a szocialista rend magaslatáról tekint szét kora kaotikusnak látszó valóságában, annak az osztálynak szemszögéből, amely maga vette kezébe a történelem alakítását. A szocialista realista művészet feltárja az élet valóságos problémáit, hű képet mutat a tényleges erőkről és a fejlődés tendenciáiról, művészileg-világnézetileg helyesen tagolt ítéleteivel állást foglal a haladó és a halódó bonyolult küzdelmében, megszabadít a hamis érzelmi beidegzettségtől, fejleszti, gazdagítja az emberek millióinak szocialista tudatát és érzésvilágát.

A szocialista realizmus kibontakoztatásának egyik feltétele a pártosság fogalmának helyes értelmezése. Pártosságon, mint a Kulturális Elméleti Munkaközösségnek a szocialista realizmusról szóló vitairata is részletesen kifejtette, a munkásmozgalom, a szocializmus nyílt, közvetlen művészi vállalását, illetve kifejezését értjük. A művészi pártosság elve Leninnek *A párt szervezete és pártos irodalom* című, 1905-ben megjelent cikkén alapszik, amely a munkásmozgalommal való szemléleti és érzelmi azonosulás mellett a pártosság kritériumaként a művészeteknek a mozgalomhoz való kötöttségét jelölte meg, s kifejtette a művészetek pártirányításának jogát és kötelességét. Sokan úgy vélik, hogy Leninnek ezt az állásfoglalását csupán a burzsoázia megdöntéséért folytatott harc tette szükségessé, a munkásosztály hatalomra jutása után, a szocializmus építésének körülményei közt azonban elveszti érvényét. Holott Lenin az Októberi Szocialista Forradalom után sem változtatta meg ezt az elvet, s a kultúra, a művészetek ügyét változatlanul és félreérthetetlenül a munkásmozgalom alapvető céljának rendelte alá, többek közt a proletárkultúráról 1920 októberében fogalmazott határozati javaslatában is. „A Munkás-Paraszt Szovjetköztársaságban a népművelésügy egész szervezetét, mind a politikai felvilágosítás terén általában, mind pedig különösen a művészet területén, át kell hatnia a proletárdiktatúra céljainak sikeres megvalósításáért, vagyis a burzsoázia megdöntéséért, az osztályok megszüntetéséért, az ember ember által való bármiféle kizsákmányolásának kiküszöböléséért folyó proletár osztályharc szellemének."[1] Lenin 1905-ös állásfoglalása tehát nem véletlen és alkalomszerű, hanem korszakos érvényű volt. A lenini pártosság elve a művészetek történetének olyan új sajátosságát fogalmazta meg, amely elválaszthatatlan magától a társadalomban végbement nagy változástól, a munkásmozgalomnak az emberiségre kiható történelmi szerepétől. A lenini pártosság elve ezért ma is érvényes alapja minden, a munkásmozgalommal közösséget vállaló művészetnek.

A pártosság azonban történeti kategória is. A munkásmozgalom, a szocializmus kibontakozása történeti folyamat; változatlan céljai mellett feltételei, lehetőségei és feladatai változnak, ezzel együtt tehát szükségképpen módosul a pártos művészet konkrét hivatása és tartalma is. Lenin 1905-ös állásfoglalásainak is voltak a mozgalom akkori

[1] *Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 321. old.

szükségleteit kifejező, történetileg konkrét mozzanatai. Mint ismeretes, Lenin 1902 és 1905 közötti tevékenysége a küszöbönálló forradalom vezetésére hivatott párt megteremtésére irányult, s ennek során harcot folytatott az ösztönösség ellen a párt elméleti tisztaságáért és az értelmiségi anarchizmussal, a „körösdivel" szemben a párt szervezeti egységéért. A művészet és a mozgalom, a művészet és a pártirányítás viszonyának konkrét értelmezése során tehát, az adott történelmi helyzet követelményeinek megfelelően, a hangsúly ekkor a párt politikájának közvetlen és szervezeti érvényesítésére esett (az író a pártmunka „kereke" és „csavarja"). A hatalom megragadása után azonban a „kerekek és csavarok" rendszere maga is sokkal bonyolultabb lett, hiszen a párt tevékenysége a szocializmus építésének megszervezése kapcsán már átfogta az egész nép mindennapi életét, s így vezető szerepe is sokkal több közvetítésen keresztül és egyetemesebben érvényesült. Ez tükröződik Lenin említett, 1920-ban kelt határozati javaslatában, amely a mozgalom művészi szolgálatának, a pártosságnak a szervezeti kritériumait már nem kizárólagosan a párthoz (párttagsághoz), hanem „a legkülönfélébb proletár szervezetek egész tömegéhez", „a közoktatásügyi népbiztosság intézményeinek hálózatához", ideológiailag pedig a marxista–leninista világnézethez kötötte: „A legújabbkori történelem minden tapasztalata, különösképpen pedig a világproletariátusnak a Kommunista Kiáltvány megjelenése óta folytatott több mint félszázados forradalmi harca, vitathatatlanul bebizonyította, hogy a forradalmi proletariátus érdekeit, álláspontját és kultúráját csakis a marxista világszemlélet fejezi ki helyesen."[2] A hangsúly tehát a hatalom megragadása után – ahogyan a húszas évek más irodalmi-művészeti érdekű párthatározatai is mutatják – a pártosság szervezeti, fegyelmi kritériumairól áthelyeződött a világnézetiekre. A párthoz való tartozás elhatároló és tömörítő tendenciáját a húszas években a társadalmi rend iránti hűség egyetemesebb, nemcsak a párttagokra, hanem az útitársírókra is kiterjedő igénye, a pártirányítás közvetlen érvényét pedig a közvetett érvényesítés rendszere váltotta fel.[3] A munkásmozgalom, a szocializmus, mindenekelőtt a Szovjetunió hatalmának és nemzetközi befolyásának növekedésével – különösen a fasizmus elleni harc, a népfrontpolitika és -mozgalom nemzetközi méretű fellendülése idején – a pártosság konkrét történelmi tartalma még kevésbé alapulhatott a köz-

[2] Uo., 321–322. old.

[3] Lásd pl. az OK(b)P XIII. kongresszusának 1924 májusában a sajtóról hozott határozatát.

vetlen politikai feladatok vállalásának és a szervezeti hovatartozásnak a kritériumán. Mivel a fasizmussal való szembeszállás legkövetkezetesebb ereje a Szovjetunió volt, a vele való feltétlen szolidaritás alapján az embertelenség és a reakció elleni széles körű összefogás vállalása és az ebből adódó művészi feladat szabta meg a pártosság fő tartalmát.

A pártosság mai tartalmának körvonalazásánál sem hagyhatjuk figyelmen kívül a jelenlegi társadalmi-politikai helyzetet. Ma, a munkásmozgalom és a szocialista világrendszer erősödésével párhuzamosan, a munkásosztály mindinkább egyetemes érdekű feladatokat tűzhet gyakorlatilag is napirendre. Hazánkban ma a hatalmat a legkövetkezetesebb szocialista erő, a munkásosztály gyakorolja, de a parasztsággal és az értelmiséggel szövetségben. A munkásosztály pártjának politikáját, annak alapvető célját magáévá tette az egész nép. Osztályharca: a gazdasági építés és szervezés, a szocialista tudat kialakítása, általánossá tétele, a szoros testvéri együttműködés a Szovjetunióval és más szocialista országokkal, a békés egymás mellett élés, s ugyanakkor az imperializmus talaján fakadt dekadens, emberellenes, pesszimista nézetek egész rendszerével folytatott ideológiai harc – egyben össznépi, nemzeti és egyetemes emberi érdekek érvényesítéséért folyik. Ahogyan a Szovjetunióban az erőviszonyok megváltozásával, az osztályharc új formáinak megjelenésével függött össze a pártosság konkrét tartalmának változása, ugyanúgy a szocializmus további kibontakozásával függ össze a pártosság mai – s tegyük hozzá: konkrétan hazai – tartalmának módosulása. Az ideológiai irányelvek már ezen az elvi alapon körvonalazták a művészi pártosság követelményét: „A szocialista társadalom azt igényli az íróktól és művészektől, hogy alkotásaikban pártosan foglaljanak állást az alapvető társadalmi kérdésekben: a szocializmus és a kapitalizmus harcában a szocializmus mellett, a felszabadulásukért harcoló népek és a gyarmati rendszer küzdelmeiben a felszabadulásukért harcoló népek mellett, a béke és háború erőinek világméretű viaskodásában a béke erői mellett. Ez a pártosság elemi követelménye. A társadalmi összefüggések mélyebb megértésének és ábrázolásának nélkülözhetetlen eszköze a világnézeti tudatosság, a mi korunkban a forradalmi munkásmozgalom ideológiájának, a marxizmus–leninizmusnak az elsajátítása."

A pártosság követelményeinek ez a megfogalmazása tehát a lenini pártosság változatlan elvi érvényességén belül, annak konkrét történeti tartalmát illetően foglalt állást. A megkülönböztetésre azért van szük-

ség, mert sokan a pártosság konkrét történeti tartalmát a pártosság elvi érvényének kétségbevonására akarják felhasználni, a pártosság tartalmainak mind egyetemesebb érvényét liberalizálódásként értelmezik. Ürügyet vélnek benne találni arra, hogy a művészi pártosságot elszakítsák a munkásmozgalomtól, a párttól és annak politikájától, hogy feloldják a pártosság osztálytartalmát. Az ellen a szemlélet ellen is fel kell lépnünk, amely nem veszi figyelembe a pártosság tartalmának a munkásmozgalom térhódításától elválaszthatatlan alakulását, és a pártosságot – szektás módon – csupán a szervezeti hovatartozásnak (párttagságnak), illetve a napi politika közvetlen művészi szolgálatának kérdésévé egyszerűsíti. A pártosság követelménye megkívánja a politikai tudatosságot és a párt politikája iránti felelősségérzést, de nem azonos a napi politika agitációs jellegű szolgálatának kívánalmával. A pártosságban az az igazság fejeződik ki, hogy a szocialista realizmusnak nem csupán a munkásosztály ideológiája az alapja, hanem attól elválaszthatatlanul maga a munkásmozgalom is. A pártosság a művészetek és társadalmi valóság közt nem általában, hanem a munkásosztály, a párt politikája révén teremt történelmileg konkrét kapcsolatot.

PÁRTOSSÁG ÉS ELKÖTELEZETTSÉG

A pártosság szöges ellentétben áll a művészetek társadalmi szerepének tagadásával, a l'art pour l'art szemléletével, amely egyébként önáltatás: az öncélú művészet a gyakorlatban mindig társadalmi, végső soron mindig osztály-állásfoglalást jelent. Elvileg nem kérdéses azokhoz a művészeti alkotásokhoz való viszonyunk sem, amelyek a társadalmi reakció nyílt és közvetlen védelmét szolgálják, annál is inkább, mert ezen a talajon általában nem születik figyelemre méltó művészi érték.

Sokkal bonyolultabb azoknak az „elkötelezett" ars poeticáknak a megítélése, amelyek a haladás különböző fokain és tartalmaival, lényeges társadalmi-politikai vagy etikai értékek mellett kötelezik el magukat, elítélik a kapitalizmust, de tartózkodók a megvalósuló szocializmussal szemben is. A nyugati polgári irodalomban nem ritka az olyan humanista „elkötelezettség", amely összekapcsolódik a kapitalizmus, a kolonializmus, a fasizmus és neofasizmus kritikájával, de ugyanakkor bírálja a szocializmust, mindenekelőtt az egyéni szabadság „korlátozása" miatt (Gruppe 47., Camus, Dürrenmatt és mások). Nálunk is

megtalálható az olyan nyilatkozatokban hangoztatott vagy művekben megvalósuló elkötelezettség a béke, a nép, a nemzet, a munka, az emberi értelem vagy a belső erkölcsi parancs szava mellett, amely nem jár együtt szocialista rendünk egészének, a párt mai politikájának teljes vállalásával. Számos alkotónk vállalja ugyan irodalmunk, művészetünk progresszív demokratikus örökségét, de azt a szocialista társadalom körülményei közt sem teljesíti ki a szocialista hazafisággal és a proletár internacionalizmussal. Elutasítják az imperializmus talaján fakadt dekadenciát, az eszmei-erkölcsi nihilizmust mint nemzeti kultúránkat veszélyeztető hatásokat, ez azonban korántsem jelenti, hogy ugyanilyen mértékben féltik szocialista kultúránkat is. Az ilyen jellegű „elkötelezettség" nem egyenes folytatása a XIX. századi, akár a romantikában, akár a kritikai realizmusban jelentkező progresszív irányzatosságnak. Ahogyan az imperializmus korának beköszöntével egyre kevésbé magyarázható bármi is a munkásmozgalom és a szocializmus közvetlen vagy közvetett hatása nélkül, ugyanúgy ennek a mai „elkötelezettségnek" a létrejötte sem függetleníthető a pártos irodalom és művészet elvének a közvetett hatásától. Nálunk érezhető volt ez már a népi írók két világháború közti, s még inkább felszabadulás utáni alkotásain, a volt polgári írók ars poeticájának és egyes műveinek felszabadulás utáni módosulásán, de nyilvánvaló ez a hatás egyes nyugati polgári írók kérdésfeltevéseiben is. Mindinkább látható, hogy az „elkötelezett" művészetben a vállalt értékek humanisztikus kiteljesítésének foka attól függ, milyen mértékig tartja szem előtt a munkásmozgalom, a szocializmus történelmi kibontakozásának tanulságait. Mennél következetesebb a vállalt értékek művészi szolgálata, annál jobban közelíti meg a mű és az ars poetica a pártos művészet jellemzőit. Ezért az „elkötelezettség" különböző változatai nálunk és a világban közvetett termékei és tartalékai is a pártos művészetnek. Következésképp a nem marxista–leninista világnézetű közéleti igénynek, a társadalmi érdekű művészi elkötelezettségnek, illetőleg a műben megnyilatkozó irányzatosságnak is lehet és van is pozitív szerepe a l'art pour l'art esztétikákkal, a polgári dekadenciával szemben, az apolitikusság, a közügyek iránti közömbösség leküzdésében, a bezárkózó individualista kispolgári-nyárspolgári életforma elleni harcban.

Az ilyen jellegű elkötelezettség ugyanakkor abban is különbözik a XIX. századi progresszív irányzatosságtól, hogy a vállalt értékek leghatékonyabb művészi szolgálatára ma már a szocialista világrendszer léte, a marxista–leninista világnézet és művészetszemlélet kézenfekvő

és reális lehetőséget kínál. Mégis, ez az „elkötelezettség" – különböző mértékben és színezettel –, de valamiképp mindig vitatja azt, hogy vállalt értékei tényleges megvalósításának maximális lehetőségét ma a munkásmozgalom, a szocializmus s művészi kifejezését a pártosság biztosíthatja. Művészetünkben a munka, a nép, a nemzet, a béke. az értelem humanista dicsérete gyakran nem vall arról, hogy ezek az értékek valójában milyen viszonyban vannak a munkásmozgalommal, a szocializmussal, társadalmi rendszerünkkel, a szocialista építés gyakorlatával. Ezért egyes művekben a nép melletti állásfoglalás misztikus parasztimádattá, a nemzet szolgálata nacionalizmussá, a békevágy pacifizmussá, az antifasizmus a polgári demokrácia igazolásává, az erkölcsi elkötelezettség pedig sokszor vallásossággá lesz. A mi körülményeink között ott kísért a veszély, hogy az ilyen ars poeticák és az ezeken alapuló művek gyakran azt sem hangsúlyozzák, hogy mi mellett vannak elkötelezve (amit a polgári társadalomban élő szerzők legtöbben kifejezésre juttatnak), hanem elsősorban azt mondják el, hogy mi mellett nincsenek elkötelezve, azaz: hogy a szocializmus mellett sincsenek elkötelezve. Ebből következik, hogy a pártos művészet vállalásának elutasítása a szocialista körülmények között az ellenzéki magatartás lehetőségeit is magában hordja.

Az ilyen elkötelezettségek kétarcúságából, a pártossághoz való viszonyuk ellentmondásosságából következik, hogy differenciáltan kell őket megítélni. Egyaránt helytelen az az álláspont, amely a pártosságot és elkötelezettséget egymással mereven szembehelyezi (a művészetpolitikai gyakorlatban kínai fallal választja el), és az, amely a pártosságot az ellentmondásos elkötelezettség valamely változataként értelmezve, azonosítja a kettőt. A marxizmus–leninizmus története – mindenekelőtt klasszikusainak gyakorlata – a polgári értékek kritikai elsajátításának módszerében jelölte meg a ma is egyedül járható utat. A marxista–leninista pártok vezette munkásmozgalom minden általános emberi érdek konkrét megvalósítója, minden mégoly viszonylagos humánus érték leghivatottabb számon tartója, megértője és felhasználója. Ugyanakkor, ettől elválaszthatatlanul, minden ilyen ellentmondásos értéket a marxista világnézethez és a szocializmus konkrét célkitűzéseihez mérten bírál is. A kritikai elsajátítás e klasszikus módszerének következetes és állandó alkalmazására ma különösen szükség van, mert művészeti közvéleményünk egy része a viszonylagos értékeket kritika nélkül fogadja be, míg más része – leegyszerűsített kritikai álláspontról – ezeknek az alkotásoknak értékes hányadát is elveti.

Pártosság és elkötelezettség megkülönböztetése, viszonyuk mégoly összetett megítélése azonban értelmét veszti, ha nem határoljuk el e két művészi magatartást a polgári dekadenciától. A művészi dekadenciának nem formai vagy tehetségbeli, hanem mindenekelőtt tartalmi-világnézeti kritériumai vannak. Különböző irányzatainak közös gyökere és lényege az irracionalizmus. A dekadencia a világot kiismerhetetlen, kaotikus és abszurd jelenségek halmazának látja, amely a megismerő és cselekvő embert szüntelenül megtéveszti, csalóka látszataival tőrbe csalja, s végül ember voltától is elidegenítve, kilátástalan tengődésre, pusztulásra ítéli. Ennek a szemléletnek a talaja az imperializmus és proletárforradalmak korának felbomló burzsoá társadalma. A dekadencia kifejezi ugyan az alapját képező társadalmi formáció időszerűtlenségét, abszurditását, az annak kiszolgáltatott ember félelmét, szorongását, teljes társadalmi távlattalanságát, de ez még korántsem azonos ennek az emberellenes világnak művészileg mélyre ható ábrázolásával, esztétikai értelemben vett tükrözésével. A kései kapitalizmus emberi viszonylatait csupán a jelenségek szintjén érezteti, de nem képes azokat tényleges társadalmi összefüggéseikben megérteni.

A dekadencia az imperializmus társadalmi viszonyainak kiszolgáltatott, annak „sorsszerűen" alárendelt ember szemlélete, aki a maga élményvilágát éppen ezért általánosítva, az egész emberiségre vetíti. Egy etikai érték és mérték nélkül maradt felbomló társadalom jellemzőit általában az emberi lét velejáróinak tekinti; a mai kapitalizmusban élő ember elidegenedését, de eltorzulását, elaljasodását is mint „természetest", magától értetődőt ábrázolja; a betegest, az embertelent normálisként, a humánumhoz tartozónak fogadja el; a kiüresedett, értelmetlen tengődést általános emberi életformaként mutatja be, s még ha lázad vagy tiltakozik valamely részjelenség ellen, azt is egyetemes emberi végzetként értelmezi. Végzetként, mert tagadja a valóság megváltoztatására vállalkozó értelmes emberi cselekvést, vagy nem vesz tudomást annak lehetőségéről. Tiltakozása is megáll a kétségbeesésnél vagy a rezignált beletörődésnél; kedveli a gyenge, tehetetlen, elvontan lázadó, a valóságban behódoló figurákat, akik semmit sem tudnak tenni saját felszabadulásuk érdekében, sugalmazza a bénultság, a tehetetlenség defetista morálját, s a „legjobb" esetben a hiábavaló küzdelmet avatja hősiességgé. A dekadencia legveszedelmesebb hatása éppen az, hogy az általánosítás és a beletörődés sugalmazásával az antikapi-

talista lázongást észrevétlenül tudja átvezetni a kapitalista osztálytársadalmi renddel való rezignált megbékélés hangulatába, hogy látszattiltakozásának tulajdonképpeni tartalma és jelentése végső soron a kapitalizmus védelmezése és közvetett igazolása. E miatt a konkrét társadalmi szerep miatt terjeszti a „szabad" burzsoá művészeti élet – az üzlet áttételein keresztül – a dekadencia termékeit, s szorítja háttérbe a tényleges összefüggések megragadására törekvő realista művészeteket.

Az emberellenes dekadencia egyúttal művészetellenes is. A művészetnek általános jellemzője, hogy mindent, a tárgyi természeti világot is, a társadalmi lét összefüggéseiben, emberi vonatkozásaiban ragad meg. A dekadencia a művészi ábrázolás eszközeit jóformán minden művészeti ágban vagy a tudomány embert kiiktató eszközeivel, vagy természeti, vagy funkciójukat vesztett használati tárgyak alkalmazásával cseréli fel, vagy önmagában vett technikai, optikai illúziókeltéssel helyettesíti. A dekadens művészet eszközhasználatában is azért válik művészetellenessé, mert olyan képzetkapcsolások és élmények felkeltése a célja, amelyek híján vannak az emberi-társadalmi tartalomnak, illetőleg amelyek a lét, a valóság megismerhetetlenségét, abszurditását sugallják.

A szocializmus építésének körülményei közt a dekadencia természetesen nem talál olyan táptalajra, és nincs olyan virágzási lehetősége, s megjelenési formái sem olyan szélsőségesek, mint az imperializmus társadalmában. A dekadencia azonban bár korlátozottan – de nálunk is hat, s e hatás okait mindenekelőtt a társadalmi viszonyokban kell keresnünk. Egyrészt még ma is vannak társadalmunkban deklasszált, a szocializmussal egyet nem értő rétegek, amelyek vagy politikai meggondolásból vonzódnak, vagy a társadalmi közöny és érdektelenség alapján közelednek a minden társadalmi felelősség alól felmentő, a máról holnapra élést tetszetősen igazoló dekadenciához. Másrészt viszonylag széles, s a művészekre is kiterjedő azoknak a köre, akik, ha korántsem állnak ellenségesen szemben a szocializmussal, de eszmeileg bizonytalanok, ingadozók. Ez a réteg – főként az értelmiség és a tapasztalatlanabb fiatalság egy hányada – könnyen hitét, távlatát veszti, ha a nemzetközi helyzet a világ valamely pontján feszültté válik, ha az imperializmus átmeneti taktikai sikereket ér el, ha kiélesednek a munkásmozgalmon belüli ideológiai és politikai nézeteltérések, vagy ha a szocializmus hazai építésének nehézségeivel különösképpen kell számolni. Ilyen és más objektív okok – legtöbbször a személyi

kultusz és az ellenforradalom emlékeivel is összekapcsolódva – művészi alkotásokban is megfogalmazott társadalmi, történelmi pesszimizmushoz vezetnek. Efféle életérzések alapján nálunk is születnek olyan irodalmi alkotások, amelyeket az elszigetelt életek rezignált, reménytelen szemlélete vagy a cinizmussal közeli rokon szkepszis hat át; születnek olyan képzőművészeti vagy zenei alkotások, amelyek szorongást, magányt, irracionális elvágyódást sugallnak. A társadalmi ellentmondások és az eszmei bizonytalanság mellett a dekadencia egyes hazai jelenségei nagymértékben egyszerű provincializmusra, illetőleg az ezen alapuló sznob kozmopolitizmusra, magyarán: a nyugati divat majmolására is visszavezethetők. Ezek az áramlatok, amelyek még a művészeti életben is elég elevenek, hízelgő utat nyitnak a tehetségtelenségnek, a feltűnési vágynak vagy a tapasztalatlanságnak – legtöbbször az üres epigonizmus felé. A hazai dekadencia jelentős hányada az irodalomban és más művészeti ágakban csupán kezdeményezésképtelen utánzás, művészeti életünket a múltban is mindig veszélyeztető másodlagos formalizmus.

A polgári dekadencia korántsem elvont művészeti probléma, hanem a békés egymás mellett élés körülményei közt folyó ideológiai osztályharc egyik legexponáltabb kérdése. A vezető kapitalista államok politikusai által meghirdetett fellazítási taktika eszközei közt megkülönböztetett helyet foglal el a dekadens művészet propagálása, a szocialista országokon belül jelentkező hasonló törekvések bátorítása, nyugati kiállításokkal, művek fordításával, bemutatásával való honorálása. A szocialista országok művészetpolitikájának burzsoá kritikája is elsősorban a dekadens, morbid, álművészeti irányzatok „szabadságának" követelésére irányul. A fellazítási politika az ideológiai tartalmában nehezebben megközelíthető művészeti területen törekszik elsősorban megvalósítani a polgári és szocialista világnézet összemosását, elhitetni békés koegzisztenciájuk lehetségességét. Éppen ezért következetes harcot kell folytatni idehaza a polgári dekadencia minden megnyilvánulása ellen.

A dekadencia elleni harc fokozása azonban semmiképpen sem jelentheti annak leegyszerűsítését, általában azokhoz a módszerekhez való visszatérést, amelyek megelégedtek a puszta megbélyegzéssel. Olyan vitára van szükség, amely képes meggyőzni a dekadencia vonzókörébe került művészeket és közönségrétegeket. A művészeti élet nem egymástól mereven elszigetelt tendenciák egymás mellett élése, hanem azok harcából és kölcsönhatásából formálódó folyamat. A dekadenciának

világszerte ellenfele a szocialista realizmus pártos művészi gyakorlata és elmélete, de részleges vitában áll vele a mai polgári humanizmusnak a társadalmi értékek mellett elkötelezett művészete és ars poeticája is. Ezek közvetett hatásának tulajdonítható, hogy egy-egy életműben a dekadens alkotások mellett elkötelezett művek is megjelenhetnek, s hogy a dekadens művészetek közönsége is ellentmondásos hatásoknak van kitéve. Mindez a dekadencia vonatkozásában is érdemi bírálatot követel. Nem lehet meggyőző az a művészetkritika, amely – a művészetpolitika hivatalos tekintélyét tudva maga mögött – érvek helyett megelégszik az elítélő jelzők egyszerű halmozásával. Annál kevésbé, mert a dekadencia elleni harc semmiképp sem válhat bizonyos lelkiállapotok (szorongás, kétségbeesés stb.) művészi ábrázolásának egyszerű „tabu" alá helyezésévé. Ilyenfajta életérzések legközvetettebb művészi feloldása is nyújthat lényeges erkölcsi-társadalmi felismerést és tanulságot.

A dekadencia elsősorban tartalmi-világnézeti, s csak közvetve formai vagy stíluskérdés. A mai dekadencia eszközhasználatában is megnyilatkozik ugyan művészetellenessége, de a dekadenciának merőben formai oldalról történő megközelítése félrevezethet. A dekadens törekvések egyes olyan formai vívmányokat is kimunkáltak, amelyek a realizmus vagy a szocialista realizmus alkotói módszerének alárendelve, elősegíthetik a valóság teljesebb feltárását. Általában: a dekadencia elleni harc nem a XX. századi formai vívmányok, hanem azok dekadens felhasználása ellen kell hogy irányuljon. Éppen ezért a XIX. századi polgári realizmus legfeljebb termékeny szempontokat adhat a dekadencia bírálatához, de a realizmus történelmietlen felfogására vall az az álláspont, amely a mai dekadenciát kizárólag a múlt század realista értékeihez viszonyítva ítéli hanyatlásnak. Az ilyenfajta bírálat, amely megfeledkezik arról, hogy a XX. századi realizmus és a szocialista realizmus formai szempontból is megújítja a művészetet, esztétikai konzervativizmussal párosul, s ezért kompromittálja a dekadencia elleni harc hitelét. A mai dekadenciával minden szempontból a mai szocialista realizmust és a realizmust kell elsősorban szembeszegezni.

1. A hazai marxista esztétika és művészetelmélet – a nemzetközi eszmecserékhez kapcsolódva – figyelemre méltó eredményeket ért el, főként a realizmus és a szocialista realizmus kritériumainak korszerű értelmezésében, valamint más vitás kérdések alkotó megválaszolásában. A kritika mind szélesebb, történeti összefüggésekben törekszik megragadni felszabadulás utáni művészeti életünk fejlődésének problémáit; egy-egy alkotás széles körű vitatásával hatékonyan tudta befolyásolni, illetve képviselni a közvéleményt. A kritika eddig elért eredményei szolgáltatnak megbízható alapot fogyatékosságainak és feladatainak körvonalazásához.

A mai bonyolult ideológiai harcban különösen nagy a művészetkritika felelőssége. Mind a művészet, mind a közönség orientálásában elsősorban a kritika feladata az ideológiai minőségek megkülönböztetése, a szocialista tendenciák támogatása, a polgári művészet következetesen marxista kritikai elsajátítása, illetve a dekadencia elutasítása. Ezzel szemben a művészetkritika ma egyes esetekben összemossa az értékrendeket, nem vonja meg vagy éppenséggel feloldja a határokat a pártosság és az elkötelezettség, a szocialista és a polgári tartalom, illetve az elkötelezettség és a dekadencia között.

A kritikai életben mutatkozó tétovaság elsősorban abból fakad, hogy a marxista művészetelmélet terén a dogmatikus torzulások korrekcióját sokan nem mint a következetes marxista–leninista elmélethez és módszerhez való visszatérést, hanem mint „liberalizálódást" fogják fel. Úgy vélik, hogy „sok minden, ami tegnap tilos, elítélendő volt, ma lehetséges és méltánylandó". Ez a közérzetszerűen jelentkező elvtelenség némelyeknél abban nyilatkozik meg, hogy óvakodnak a határozott kritikai állásfoglalástól, mert „hátha holnap az is szabad lesz, ami ma még nem az". Sokak tudatában a dogmatizmus korrekciója e téren nem az ideológiai harc megnövekedett lehetőségét és kötelességét jelenti, hanem a polgári irodalom és művészet számára tett engedmények „növekvő" tendenciájának hiedelmét kelti. A dogmatizmus leküzdésének ez a revizionista értelmezése (és nem maga a dogmatizmus leküzdése) az egyik fő oka annak, hogy az utóbbi időben a marxista művészetkritika veszített harcos jellegéből, és az elvi kompromisszumnak számos jelét mutatja.

A kritikai élet természetesen maga is ugyanazoknak a társadalmi

ideológiai hatásoknak – köztük téves tájékozódásoknak – van alávetve, mint az irodalmi-művészeti élet. Határozottan ideológiai természete miatt a kritika felelőssége mégis közvetlenebb. A cél semmiképpen sem az, hogy a kritika értékes, de ellentmondásos alkotásokat, összetett életműveket leegyszerűsítő módon elmarasztaljon, hanem az, hogy határozott eszmei bírálattal az ellentmondásos alkotások és életművek értékeit körvonalazza, és feltárja a mára jellemző átmeneti ideológiai mozgásirányokat. Az ideológiai kényelmesség, óvatosság nemcsak téves nézeteket hagy „futni", hanem egyben valódi értékek hiteles feltárásától is megfosztja művészeti életünket. Ez a kritikai félszegség főként művészetünk nem marxista szemléletű „nagy öregeivel" kapcsolatos, akik mögött jelentős progresszív életmű áll. Felszabadulás utáni műveik tényleges értékeit a kritika sokszor anélkül méltatja, hogy feltárná a szocializmushoz való viszonyuk felemás fenntartásos jellegét. Az ideológiai félszegségből ered az a másik, ellenkező véglet is, amikor azokat az alkotásaikat, amelyek a szocializmus hatását tükrözik, a kritika anélkül méltatja, hogy feltárná a szocialista valóságnak az alkotó szemléletben mutatkozó kétségtelen befolyását. A kritika máskor olyan világnézeti, politikai kérdésekben tartózkodik az állásfoglalástól, amelyeket pedig maguk a szerzők is előtérbe állítottak műveikben. Az utóbbi időben szép számban megjelent visszaemlékező önéletírásokkal például a jogos méltatás mellett egyes kritikusok a vitát nem vállalták. Ezáltal az elismerés veszített hiteléből, nemcsak téves nézeteket hagytak hallgatólagosan jóvá, de közéleti felelősségben is alatta maradtak a világnézeti-politikai érdeket – bár vitathatóan, de őszintén – vállaló alkotókkal szemben.

A polgári dekadencia különböző változatainak megítélésében is a következetes kritikai állásfoglalás hiánya mutatkozik meg. Kétségtelenül felülvizsgálatra szorul az a dogmatikus szemlélet, amely a polgári dekadencia minden megnyilatkozását közvetlenül azonosította az imperialista ideológiával, kívül rekesztette a művészetek körén, s kimerült azok felszínes megbélyegzésében. De teljesen helytelen kritikusi szemlélet az, amely ebből a korrekcióból revíziós álláspontot épít ki, és lemond a dekadencia elleni harcról. Hogy ma a dekadencia bírálata dogmatizmustól mentes megítélése alapján történik, az csak az ideológiai harc hitelének fokozását jelentheti, de semmiképpen sem vezethet feladásához. Ezzel szemben a különböző irodalmi és művészeti vitákban olyan nézetek jelentkeznek, amelyek közvetve vagy közvetlenül kétségbe vonják a dekadencia létét; úgy vélik, hogy ez a ka-

tegória csupán a dogmatizmus terméke, s a polgári művészet differenciáltabb szemléletét ürügyül használják fel a polgári ideológia és művészet elfogadtatására és hazai legalizálására. Az itthoni elidegenedésvitában egyes nézetek alkalmasak voltak a dekadencia hazai jelentkezésének igazolására; Kafka művének hazai fogadtatása éppen a széles közönség orientálását hivatott írásokban kerülte meg dekadens vonásainak kritikáját; Beckett *Godotra várva* című abszurd drámájának ugyancsak tájékoztatásra hivatott bevezetője is azzal zárult, hogy a dráma emberről alkotott képének elfogadtathatatlansága „biztat bennünket a tagadás tagadására, az optimizmusra"; a darab egyik bírálata pedig éppenséggel „humanizmussá" avatta dekadenciáját.

Mindez kihat a magyar irodalmi-művészeti élet analóg jelenségeinek megítélésére is. Egyes bírálatok periferikus írói műveket, szorongásos életérzést tükröző, modernista képzőművészeti alkotásokat ismertetnek kritika nélkül, vagy éppenséggel a „szocialista egzisztencializmus" „irányzatának" vagy az absztrakt képzőművészetnek kísérelnek meg polgárjogot, publicitást, elismerést szerezni.

A kritika inkább csak alkalomszerűen (huszadik évforduló, országos kiállítások stb. esetében) foglalkozik az irodalmi-művészeti folyamattal. Általában azonban adós marad jelenségeinek, főleg negatív tendenciáinak, összefüggéseinek folyamatos feltárásával. Nagyrészt ennek tulajdonítható, hogy az irodalmi-művészeti élet negatív jelenségeire a politika kényszerül felhívni a figyelmet. Az ideológiai irányelvekben feltárt számos jelenséget például (az irodalomban tapasztalható negativizmust, a tört gerincű hősök gyakoriságát, a jellegzetesen értelmiségi kérdésfeltevéseket, a riport, szociográfia egyoldalúságait, szubjektivizmusát stb.) a kritikai élet nem vagy nem elég határozottan tette szóvá, sőt ezeket a maga közvetlenebb és differenciáltabb eszközeivel utólag sem elemezte.

2. Örvendetes jelenség, hogy a közönség az utóbbi időben mind cselekvőbb és közvetlenebb tényezőjévé válik a művészeti életnek. A közönség természetesen ideológiailag is megoszlott. Nem jelentéktelen köreiben érdemleges bázisuk van nemcsak az ellentmondásos, de a dekadens művészeti alkotásoknak, esztétikáknak, illetőleg a művészetekben megnyilatkozó polgári-kispolgári ideológiai irányzatoknak. A közönség e viszonylag szűkebb, főként értelmiségi rétegeit legáltalánosabban az jellemzi, hogy elvetik a művészetek osztályszempontú szemléletét; az „általános humanizmus" és „egyetemes művészet" elvont kategóriái szerint ítélve, azt tartják, hogy csak önmagában vett „jó"

és „rossz" művészet van. Ezek a nézetek hatnak az irodalmi-művészeti életre, de kifejezetten ideológiai formában a viszonylag szűk körű vitákon, és főleg a művészetkritikákban jelentkeznek. A pártosság, az elkötelezettség és a dekadencia elhatárolása, a művészetkritika ideológiai fogyatékosságainak fenti elemzése egyben a közönség e rétegeiben meglevő, a polgári nézeteknek utat nyitó, azokat támogató „jobbos" tendenciák bírálatát is jelentette.

A közönség nagyobb része viszont társadalmi, ideológiai összefüggések és igények jegyében szemléli és vitatja az irodalom és művészetek ügyét. Elsősorban ennek köszönhető, hogy az utóbbi időben mind többen élnek a közvetlen véleménynyilvánítás jogával és lehetőségével, hogy egyes alkotások, a művészeti élet eseményei egyre szélesebb körben válnak vitatott közéleti kérdésekké is, hogy a közvélemény nemcsak passzív befogadója, hanem mindinkább felelős részese is a művészeti közéletnek. Ennek az aktív és igényes közönségrétegnek a szemlélete azonban még mindig meg van terhelve az irodalom és a művészetek leegyszerűsítő megközelítésének maradványaival.

Számos nézeteltérésre ad alkalmat a művészetek – főleg az irodalom, film – társadalomkritikai szerepének egyoldalú megítélése. A szocializmus érdekeit szolgáló, s a mi társadalmi rendünk negatív jelenségeit illető művészi társadalombírálat természetes velejárója a reális művészi ábrázolásnak, nélkülözhetetlen eleme nevelő szerepének, általában egészséges következménye az irodalom, a művészetek, valamint a társadalmi élet kapcsolatának. Ahogyan a szocializmus teljes felépítésének a mindennapi életben egyik feltétele a problémák és nehézségek, a különböző hibák és torzulások feltárása, és éppenséggel kommunista kötelesség a negatív jelenségek bírálata, a meghaladásukra való ösztönzés – ugyanúgy joga és kötelessége ez az irodalomnak és a művészetnek is.

Az általánosságban elfogadott elv konkrét értelmezését illetően azonban számos elfogultság akadályozza annak megítélését, hogy mi is „a szocializmus érdekeit szolgáló" társadalombírálat.

Az egyik ilyen előítélet – amely főleg a szélesebb közönség, ezen belül a pártközvélemény egy részében él – az, amely az irodalom és a művészetek társadalombírálatát egyoldalúan csak a polgári csökevényeknek, a múlt továbbélő örökségének bírálatára egyszerűsíti, illetve, amely „ösztönösen" korlátozni kívánja a szocialista építés objektív nehézségeiből vagy hibáiból származó, negatív jelenségek kritikáját. Holott ma már a szocialista társadalom felépítése során jelentkező ellent-

mondások nem vezethetők vissza kizárólag a polgári és szocialista tartalmak konfliktusára. Éppen a szocialista építés előrehaladásával mindinkább szaporodnak az olyan ellentmondások – gondoljunk csak a gazdasági mechanizmus átalakítására –, amelyek már a szocialista természetű régi és a szocialista tartalmú új között feszülnek. Azaz a mi társadalmunk mozgása sem tud „kibújni" az alól a törvényszerűség alól, hogy belső fejlődése ellentmondások révén megy előbbre. Az ilyen természetű konfliktusok természetesen nem azonosíthatók a polgári és szocialista eszmék kibékíthetetlen ellentmondásaival, de nem létezőnek sem lehet őket tekinteni. Ennek a ténynek figyelmen kívül hagyása abból a dogmatizmus és revizionizmus által egyaránt kihasznált illúzióból ered, hogy a hatalom birtokbavétele és a társadalmi tulajdonviszonyok megteremtése már maga a megvalósult szocializmus. Összefügg ez a munkásmozgalomnak azzal a szektás, nem demokratikus értelmezésével is, amely úgy véli, hogy a szocializmus felépítése, a helyzet megítélése és a hibák szóvátétele a kommunisták kizárólagos ügye. Ez a szemlélet hajlamos arra, hogy az irodalom és a művészetek közéletiségét és pártosságát kizárólag a társadalmi eredmények méltatására és propagálására szűkítse le, többek közt azért, mert a nehézségek és negatívumok ábrázolásában a maga munkájának illetéktelen bírálatát látja. Az ilyen felfogás azt hagyja figyelmen kívül, hogy – éppen a párt és a munkásosztály politikai befolyására, a szocialista építés eredményeinek révén – az ország társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai helyzetének belső kritikája a legtágabb értelemben vett közügy. És mint ilyennek, éppen a közéleti elkötelezettségű, pártos irodalom és művészet alkotásaiban is jelentkeznie lehet és kell.

A művészetek sajátosságai és közvetve a művészi érték iránti érzéketlenség miatt a közönség egy része gyakran nem ott harcol, ahol kellene, illetve polemikus erőit nem a művészi értékkel arányosan veti latba. Az ábrázolás, a kifejezés művészi ereje, színvonala mindig elválaszthatatlan az alkotás hatásának intenzitásától és tartósságától. Mégis gyakran fordul elő, hogy a közvélemény, amely jogosan háborodik fel egy-egy közepes, esetleg jelentéktelen művészi hatású ideológiai vagy erkölcsi torzuláson, érdektelenséget tanúsít ugyanannak az ideológiai tévedésnek egy művészileg sokkal magasabb rendű, következésképp veszélyesebb változatával szemben. Pedig igazi ideológiai ellenfeleink mindig azok az alkotások, amelyek a nem marxista vagy antimarxista nézeteket gondolatilag, művészileg a legmagasabb szinten képviselik, s egyben ezek igénylik a legelemzőbb vitát is.

A közvélemény egy része még nem mindig tud különbséget tenni lényeges és lényegtelen, egész és rész között. Minden műalkotás a részek egymásra vonatkoztatott egészében hordja tulajdonképpeni jelentését. Ideológiai tartalmát is csak ennek az egésznek szem előtt tartásával lehet elbírálni, nem pedig egyes kiragadott mozzanatai alapján. Nem kevesen voltak mégis, akik például a *Húsz óra* című regényt (illetve a belőle készült filmet) a párttitkár önmagában vitatható alakjának kiragadása révén minősítették egészében „ellenségesnek". Holott a regény (illetve film) egésze egyértelműen sugallja a konfliktusok kimenetelének irányát, ezzel együtt a szocializmushoz hű erők erkölcsi és történelmi igazát. A részt lehet és kell mindig az egész felől minősíteni, és nem lehet a kiragadott rész alapján a mű egészére vonatkozóan általánosításokat levonni. Ez a megközelítés azzal járhat, hogy a szocializmus érdekeit szem előtt tartó szubjektív igény a művészetek sajátosságainak figyelmen kívül hagyása miatt visszájára fordul, és a szocializmus szempontjából jó alkotásokat kompromittál.

A kritika és a közönség szerves, aktív tényezői a művészeti életnek: nemcsak befogadói, de minősítői is az egyes alkotásoknak, legközvetlenebb és legszélesebb körű tolmácsolói a társadalom művészetekkel szemben támasztott igényeinek. A kritika és a közönség nem állnak „szemben" a művészetekkel; választásaikkal – rokonszenvükkel, vitáikkal és elutasításaikkal – maguk is tevékeny résztvevői a művészeti folyamatnak. Ez az egység mindenekelőtt az ideológiai orientálás jogát és kötelességét jelenti, de osztozást is a művészetek eszmei-politikai felelősségében.

AZ ÍZLÉS ÉS A KULTURÁLIS FORRADALOM

A felszabadulás óta nagymértékben javultak a tömegek művelődési lehetőségei; az oktatás és népművelés minden eddiginél szélesebb alapjait vetette meg a művészeti kultúrának, s minőségileg változott meg a tömegekhez juttatott művészet tartalma és értéke. A kulturális forradalom hatalmas eredményei nyomán ma sok a „kiművelt emberfő", a széles látókörrel, általános és szakismeretekkel rendelkező ember, de éppen ehhez viszonyítva feltűnő egyes társadalmi rétegek művészi ízlésének elmaradottsága.

Az ízlést – a burzsoá felfogással ellentétben – nem „örök", változtathatatlan, hanem történelmileg, társadalmilag meghatározott kategó-

riának tartjuk, amely elsősorban a világnézettel van összefüggésben. Amikor azonban hangsúlyozzuk alakíthatóságát, azt is figyelembe kell vennünk, hogy az ízlés igen sok tényező összetett hatására s már igen korán kikristályosodik, általában a személyiségnek sokban nem tudatos elemévé alakul, s ezért értelmi belátás révén viszonylag nehezebben formálható, mint az ember teljesen tudatos ismeretvilága. Ezzel is kapcsolatos, hogy a kulturális területen éppen a művészi ízlésben sikerült legkevésbé felszámolni a múlt káros örökségét.

A múltban a munkásosztály és a parasztság – bármennyire elevenen élt is bennük a művészetek iránti igény – azok igazi forrásaitól el voltak vágva. Ugyanakkor ki voltak szolgáltatva annak az uralkodó osztályok által tudatosan terjesztett művészeti tömegtermelésnek, amely a hamis illúziók, a felületes szórakozás, a feledtetés eszközeivel akarta tartósítani az elnyomottak társadalmi öntudatlanságát. A felszabadulást követő húsz esztendő, a tömegek életszínvonalának emelkedése, az ezzel járó életforma-változás, a kulturális forradalom általános eredményei és a tömegek művészeti kultúrájának növekedése természetesen módosították az ízlésvilágot is. Figyelembe véve azonban az ízlés konzervatív hajlandóságát, hiba volna szemet hunyni az előtt, hogy társadalmunknak úgyszólván minden rétegében van még bázisa a kispolgári ízlésnek. Fennmaradását, konzerválódását elsősorban az az életforma és szemlélet biztosítja, amelyet a közügyek iránti érdektelenség, az apolitizmus jellemez, és amelynek regenerálódási veszélyére az ideológiai irányelvek oly nyomatékosan utaltak. Elsősorban ez a befelé fordult, szűk körű kispolgári életvitel és szemlélet igényli a giccses, érzelmes, szentimentális, könnyen, mindenfajta társadalmi felelősség nélkül hozzáférhető „művészetet". E magatartás tulajdonképpen a társadalmi, s főleg a szocialista tartalmú művészet elől menekül; kényelmessége annak tisztító-tudatosító hatása alól keres kibúvót; az igazi művészeteknek hátat fordítva, a maga kényelmes, szűk kis világát védi. Az ilyen kispolgári színezetű, de társadalmunk jóformán minden rétegén fellelhető magatartásforma csak szórakozást és kikapcsolódást keres a művészetekben, s befolyását is elsősorban a szórakoztató műfajokban érvényesíti.

A polgári társadalom másik öröksége a művészi arisztokratizmus, illetőleg a vele összefüggő sznobizmus. Ennek mélyén ugyancsak az irodalom és művészetek társadalmi szerepe, hatása iránti közöny és érdektelenség húzódik. A kettő közti különbség legfeljebb az, hogy míg a polgári ízlés kommerciális, elhasznált érzelmi és kifejezési sab-

lonok formájában, s főként a látványos, humoros, zenés szórakoztató műfajok világában törekszik megőrizni a polgári tartalmakat, addig a sznobizmus a szélsőségesen különc, avantgardista, modernista változatok formáiban tartja meg a polgári művészet antihumanizmusát. Az egyik a maga szája íze szerint értelmezett „közérthetőséget" reklamálva zárkózik el a gondolati, erkölcsi és társadalmi igényű igazi művészet elől, a másik pedig az arisztokratikus formalizmus jegyében teszi ugyanezt.

A kispolgári ízlés és a sznobizmus kategóriái sokszor igen bonyolult, összetett társadalmi, kulturális és ízlésbeli rétegződéseket, folyamatokat takarhatnak el. A legnagyobb tévedés volna pl. – pedig ez nemegyszer előfordul – a kispolgári ízlés elleni harcot a szórakoztató, könnyű műfajok háttérbe szorításával vagy lekezelésével felcserélni. A kispolgári szellem kiszorításának legnyilvánvalóbb, egyben leghatékonyabb eszköze: az igényes, a polgári ízléstől, sablontól mentes, az adott keretek közt korszerű tartalommal bíró eredeti alkotások, műfajok, műsorok kialakítása. Minden dolgozó emberben jogos igény él „könnyebb", humoros, szórakoztató, vidám művek, könyvek, darabok, zeneszámok, filmek, tévéműsorok stb. iránt. Ennek a reális szükségletnek magas színvonalú kielégítése kulturális és művészeti életünk elsőrendű feladatai közé tartozik. Ebben a vonatkozásban a szűkebb értelemben vett művészeti életnek és kritikának az eddiginél sokkal bátrabban kell támaszkodnia a közvéleményre, amelynek egészséges ízlésű többsége az e téren tapasztalható polgári-kispolgári megnyilatkozásokra reflektál a legkritikusabban és legegyöntetűbben.

A művészetek élvezetébe újonnan bekapcsolódó paraszti és más rétegek számára a múlt alacsony szintjéről nézve még a kispolgári jellegű művészet is mint újonnan „meghódított" „magasabb fejlődési fok", mint régen várt „emelkedés" jelentkezhet. Ez a sokszor nagyon is érthető tévedés természetesen nem korlátozhatja a kispolgári ízlés ellen folyó harcot, inkább az e rétegek iránti megkülönböztetett felelősségre figyelmeztet, s befolyásolnia kell a kritika kérdésfeltevését, hangját, a műsorpolitika kialakítását.

Társadalmi szükségletként kell tudomásul vennünk az irodalomban, általában az epikus művészetekben a cselekményesség, a kaland, a romantikus meseszövés és hős iránti igényt, amely részben az új közönségben, részben a fiatalságban él elevenen. Az arisztokratikus előítéletek hangoztatása helyett sokkal inkább az ilyenfajta tájékozódás egyoldalúságának veszélyeire kell felhívni a figyelmet. Ugyanakkor előny-

ben kell részesíteni az ilyen típusú alkotások közül azokat, amelyek aktuális tematikájukkal kiaknázzák e műfajok viszonylagos világnézeti-politikai nevelő lehetőségeit.

A mai ízlésmegoszlás egy másik jellemző összetevője közönségünknek a klasszikusokhoz való viszonya. A kulturális forradalom feladata volt, hogy megismertesse a tömegekkel az irodalom, a művészetek hazai és külföldi klasszikusait. Ennek a nagy horderejű történelmi feladatnak megvalósulása óriási mértékben emelte a művészi kultúra és ízlés színvonalát, de azzal is együtt járt, hogy sokaknál egy XIX. századi ízléseszményt konzervált. Ezt a dogmatikus művészetszemlélet és -politika is elősegítette, amely elzárta a közönséget a XX. századi izmusokra is építő szocialista (és polgári) művészet értékeitől. A helyzet e téren, főleg 1957 után megváltozott, s ennek egyik következménye az ízlés manapság mindinkább érezhető, generációk szerinti megoszlása. Az utolsó tíz esztendőben felnőtt fiatalok sokkal otthonosabbak a XX. századi művészetek világában, mint azok, akiknek ízlésvilága a Horthy-rendszer gazdasági és kulturális elnyomatása idején alakult ki, vagy akiké a népi demokrácia első évtizedében meglehetősen egyoldalúan formálódott. Ez az ízlésbeli differenciálódás olykor akadályozza azt, hogy jó szocialista alkotások széles körben fejthessék ki hatásukat. A XIX. századi klasszikus realizmuson nevelkedett ízlés pl. hajlamos arra, hogy a művészi realizmust à közvetlen „hasonlóságon" mérje. Kétségkívül ezzel függ össze, hogy sokan – igaz, hogy a „portré" műfajtól is megtévesztve – ellenérzéssel fogadták a Szántó-Kovács-szobrot, Somogyi József művét. A *Húsz óra* című filmmel kapcsolatos ellenérzések sem csak politikai okokra vezethetők vissza. A film közönségsikerét az is korlátozta, hogy szerkezete elüt a XIX. századi epika folyamatos építkezésétől, s ezért sokak számára „érthetetlen". Korántsem arról van szó, mintha ezek az alkotások esztétikai-szerkezeti szempontból mintaszerűek vagy vitathatatlanok volnának. De tény, hogy hatásukat az egyoldalú ízlésorientáció is korlátozta.

A tömegek mai ízlésállapota igen összetett képet mutat. Ez részben természetes, sőt nagyrészt a kulturális forradalom gyors ütemű kibontakozásának eredménye. Következésképp átmeneti állapot is. Ellentmondásait azonban – a mélyen fekvő történeti okok miatt – csak körültekintő türelemmel lehet feloldani. Sem a kispolgári ízlésigényt, sem viszonylag széles rétegek művészi kultúrájának elmaradottságát nem tekinthetjük egyszerűen nem létezőnek, és nem hunyhatunk szemet az előtt sem, hogy egyes, főleg paraszti rétegekhez még ma sem

jut el a művészet. Csak reális, jól megalapozott, átgondolt és tartós erőfeszítések vezethetnek eredményre, s mindig csak a szocializmus előrehaladásának arányában. Ha pusztán tiltó intézkedéseket tennénk, legfeljebb hiánycikké avatnánk keresett művészeti termékeket, de nem befolyásolnánk magát az ízlést.

Elsőrendű feladatunk a közönség ízlés és művészeti kultúra szerinti rétegeződésének tudományos igényű, a szociológia eszközeit is felhasználó felmérése. Olyan reális helyzetképre van szükségünk, amely megbízható támpontot ad a műsor- és terjesztési politika – ha kell strukturális – átalakításához. A gazdaságirányítás reformjából a legközvetlenebbül azt a következtetést lehet levonnunk, hogy a művészetpolitika kialakításában reálisabban kell számolni az igényekkel és a szükségletekkel. A kiállítás-, műsor-, terjesztési politika csak ennek alapján teremthet azonos ízlésvilágú művészeti termékek és közönségrétegek közt olyan kapcsolatot, amely egyben az igények fejlesztésének követelményeivel is számol. Végig kell gondolnunk azokat a gazdasági természetű problémákat is, amelyek a szocialista kultúra céljai és a viszonylag elmaradottabb közönségigény közötti feszültségből adódnak, s ebben a vonatkozásban is tudomásul kell venni a kereslet, a „piac" követelményeit. A szocialista művészetpolitika természetesen hoz anyagi áldozatokat a tömegek művészi nevelése érdekében. De ez sem történhet egyoldalúan, mert az ilyen természetű támogatás önmagában el is fed ténylegesen meglevő igényeket, illetőleg az így elfedett ellentmondások éppen gazdasági kihatásaik révén válnak nyilvánvalókká. A terjesztés- és műsorpolitika, a művészeti termelés honorárium- és árpolitikája sohasem az adott ízlésállapotok puszta kiszolgálását, hanem a kapcsolatteremtés révén egyszersmind azok továbbfejlesztését is kell hogy célozza. Ugyanez vonatkozik a művészeti termékek propagandájára is, amelynek az eddiginél differenciáltabbá, tudatosabban alkalmazkodóvá, ötletesebbé és mindennek révén hatásosabbá kell válnia.

A tömegek ízlésének átalakításában igen nagy lehetőségei és feladatai vannak a művészetkritikának. A kritika azonban még ma is inkább csak a művészetek felé fordul, nem, vagy csak igen egyoldalúan veszi tudomásul a maga álláspontja és a közönség véleménye közti, meglehetősen gyakori és nagy ellentmondásokat, amelyek főként az ízlés differenciáltságából adódnak. A kritika gyakran megfeledkezik arról, hogy hivatása nemcsak az értékkritériumok kialakítására és alkalmazására terjed ki, hanem az adott műveltségi és ízlésállapotok figyelembevételére is. A művészetkritika így éppen azokról a sajátosan új

és csak a szocializmus körülményei közt érvényesíthető lehetőségeiről mond le, amelyek népművelési, művészetszociológiai, s ennek révén művészetpolitikai feladatokkal is határosak. Ez pedig nemcsak az ízlésnevelésben és a közönség orientálásában, hanem az irodalom és művészetek befolyásolásában is hátrányos következményekkel jár. Gyakran arra vezet, hogy az alkotó is figyelmen kívül hagyja a kritikát, s szövetségben a kritika részéről semmibe vett közönségével, arra hivatkozva, közömbössé válik a bírálattal szemben, vagy éppenséggel ellene fordul. Ez annál inkább megtörténhet, mert míg a kritika sokszor a kellő elvi határozottságig sem jut el a marxizmustól idegen nézetek bírálatában, addig nemegyszer személyeskedésig menően éles hangon foglal állást a tömegigényeket kielégítő művészeti alkotásokkal (pl. az olvasmányos irodalommal, publicisztikus színműirodalommal stb.-vel) szemben. Sőt egyes esetekben ezek polgári és szocialista szellemű változatai közé egyenlőségi jelet von, vagy éppenséggel a polgári javára tesz különbséget. Mindezzel maga is elmélyíti ítéletei és a közönségreagálás közt mutatkozó ellentmondásokat, ahelyett, hogy elemezve közvetítve csökkentené azokat.

Mindez összefügg a művészetelmélet szűk körű tájékozódásával is. Az elmélet mindeddig nem tudott megnyugtató, kritikailag használható határt vonni a tulajdonképpeni művészet és annak szórakoztató, kikapcsolódást nyújtó felhasználása, alkalmazása közé, még kevésbé tudta ez utóbbi változat szocialista kritériumait körvonalazni. Emiatt a kritika gyakran összekeveri a nagyságrendeket, s a maguk helyén jogos igényeit nem rendeltetésszerűen alkalmazva, az arisztokratizmus hibájába esik. Így éppen az ízlésnevelés szempontjából lényeges és nagy tömeghatású „szórakoztató műfajok" csupán lekezelésben részesülhetnek, ahelyett, hogy sajátos szerepüket tudomásul vevő s éppen ezért segítő kritikát kapnának.

A kritika e jellemző fogyatékosságainak említése semmiképpen sem a kritikai mérce leszállítását célozza, sem pedig azt, hogy a kritika „kerüljön a közönség uszályába". Ellenkezőleg: a kritikának és elméletnek azért kell a közönségigény felé fordulnia, hogy érdemlegesen hathasson, hogy nevelhesse a közönséget, hogy ténylegesen is érvényt szerezhessen színvonaligényeinek. Ellenkező esetben – s ma nagyrészt még ez a helyzet – elszigetelődik a tömegektől, és így művészetorientáló szerepe is csökken.

A művészet és a tömegek kapcsolatának elmélyítésére különösen nagy lehetőségük van a széles tömeghatású publikációs fórumoknak,

mindenekelőtt a rádiónak, a televíziónak és a napilapoknak. Szoros tömegkapcsolataik révén műsoraik és rovataik a művészeti tömegkultúra terjesztésének, az ízlésnevelésnek számos jó kezdeményezését valósítják meg. („A képzőművészet mindenkié", „Zenélő órák", irodalmi kvízek, a „Miért szép?", a „Hogyan értsem?", az „Újra olvasva" című műsorok, illetve rovatok stb.) A rádió, a televízió és a közvetlen népművelés ízlésformáló munkájában azonban máris jelentkezik egy veszély. Az ízlésnevelés, a művészeti kultúra ismereteinek terjesztése gyakran elkülönül a tartalmi-világnézeti kérdésektől, „önmagában vett" ízlésneveléssé válik; kérdésfeltevései sokszor megragadnak a merőben pedagógiai-módszertani problémáknál; gyakorlati megvalósításuk nem mindig szolgálja a szocialista alkotások tartalmi jelentésének megértését. E fórumoknak nemcsak lehetőségük, felelősségük is nagy. A legtöbb szolgálatot tehetik a művészi kultúra és ízlés fejlesztése érdekében, viszont meg is sokszorozhatják a hibás, félrenevelő művek hatását. A jó kezdeményezések továbbfejlesztése mellett éppen ezért ezeknek a fórumoknak az a feladatuk, hogy leküzdve a szűkebb értelemben vett művészeti élet elzárkózását, megrendeléseikkel szélesebb művészi bázist teremtsenek a közvetlenül tömegekhez szóló, színvonalas, szocialista alkotások számára. Munkájuk segítése végett intenzívebbé, rendszeresebbé s főként az egyes irodalmi-művészeti folyóiratok (az ún. központi folyóiratok) feladatává is kell tenni kulturális-művészeti tevékenységük kritikai figyelemmel kísérését.

Az adott szempontból igen nagy jelentőségű természetesen az általános és felsőoktatásban folyó esztétikai nevelés is. E téren különösen a film, valamint a televízió és rádió sajátos műfajait megértető esztétikai nevelés szorul fejlesztésre. Ez átalakíthatná az irodalomkutatás monopóliumára épülő szűk körű esztétikai nevelést is, amelynek gazdagítását a társadalmi-technikai fejlődés egyre inkább megköveteli.

AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZETEK PÁRT- ÉS ÁLLAMI IRÁNYÍTÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

1. Művelődési politikánk arra törekedett, hogy a kulturális forradalmat továbbvigye, hogy az irodalom és művészetek régi és új értékeit még szélesebb tömegekhez juttassa el. Támogatta a szocialista törekvéseket, mindenekelőtt azoknak a korszerű szocialista alkotásoknak a megszületését és terjesztését, amelyek életünk lényeges kérdéseit el-

mélyülten ábrázolták. Szabad légkört teremtett, amelyben megnyilvánulhattak a különböző irányzatok. Biztosította a kulturális hagyományoknak, s főleg a szocialista hagyományoknak gazdagabb feltárását. Növelte a helyi kulturális szervek, intézmények és alkotóműhelyek önállóságát és felelősségét. Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy irodalmunk és művészetünk tartalmában és formájában korszerűbbé vált, és az eddiginél szorosabb kapcsolatba került a társadalmi élettel és a közönséggel; hogy a nemzetközi kultúra szocialista és polgári értékeinek nagyobb választéka jutott el a tömegekhez; hogy eredményes viták folytak a szocialista kultúra és a szocialista realizmus időszerű kérdéseiről; hogy erősödött a marxista kritika, s hogy javult művészeti életünk szervezete.

A társadalmi fejlődés, a kulturális forradalom kibontakozása, az ezekkel járó ellentmondások ugyanakkor számos kérdés további elemzését és megoldását kívánják meg.

A művészetek pártirányítása a szocialista kulturális politika általános céljainak van alárendelve, illetve csak ezekkel összefüggésben értelmezhető. A művészetpolitika alapelvei éppen ezért nem annyira az alkotómunka, a szűk értelemben vett művészeti élet belső helyzetéből, igényeiből és ítéleteiből, hanem elsősorban a szocialista tömegkultúra megteremtésének feladataiból vezethetők le. Nálunk ma minden művészeti megnyilvánulás állami eszközök igénybevételével, állami támogatással történik. A szocialista államnak pedig elsőrendű feladata és kötelessége, hogy gondoskodjék a tömegek szocialista tartalmú művészi kultúrájáról. Az irányításnak ebből kiindulva kell választania: mi az, amit támogat, terjeszt, népszerűsít, mi az, aminek létéről tudomást vesz, és végül, mi az, amit elutasít. Támogatásban mindenekelőtt a nagy tömegekhez szóló értékes, szocialista, másodsorban a humanista elkötelezettségű alkotásokat részesítjük. Mindez nem jelenti azt, hogy az irányítás ne kísérje figyelemmel a művészi útkereséseket, és ne támogassa azokat, amelyek a szocializmus eszmekörén belül keresik az újat. Ugyanakkor világossá kell tenni, hogy vannak olyan irányzatok, amelyeket a szocialista állam nem támogat, de nem is tilt. Ezek számára lehetőséget kell nyújtani, hogy képviselőik költségén megfelelő nyilvánosságot kapjanak. Nincs helye viszont társadalmunkban a politikailag ellenséges, antihumanista vagy a közerkölcsöt durván sértő alkotásoknak. A művészetpolitika által így kialakított értékrend szempontjai éppen ezért nem feltétlenül azonosak a kizárólag művészeti, immanensen esztétikai szempontokkal. A művészileg „jó", az esztéti-

kailag „jó" művészetpolitikailag nem közvetlenül érvényesíthető kritérium. Az esztétikai értékek közül is válogatni kell: mely alkotások kapják meg a legszélesebb publicitást, s melyek szolgálnak csak szűkebb körű érdeklődés kielégítésére. A párt- és állami irányításnak elsősorban a széles hatósugarú, nagy tömeghatású fórumok, mindenekelőtt a televízió, a rádió és a sajtó, a művészeti ismeretterjesztés és a népművelés munkájában kell a szocialista eszmeiség, a művészeti demokratizmus, általában a szocialista realizmus követelményeinek érvényt szereznie. A terjesztési politika differenciálásával (könyvek kiadása korlátozott példányszámban, stúdió-előadások) teret és lehetőséget adhat a szűkebb érdeklődési körre számot tartó hazai és külföldi alkotások publikálására is.

2. A művészeti életben a pártirányítás elsősorban az ideológiai meggyőzés és vita eszközeivel él. Ezzel függ össze, hogy megjelenhetnek, bemutatásra kerülhetnek olyan politikailag nem ellenséges alkotások is, amelyek humanista értékeik mellett eszmeileg vitathatók, többé-kevésbé szemben állnak a marxizmus–leninizmussal, a szocialista realizmussal. Ennek nem valamiféle ideológiai „engedékenység" az alapja, hanem az, hogy bebizonyosodott: a társadalmunkban még bázissal bíró polgári és kispolgári nézetek – amelyek politikai fórum híján művészeti alkotásokban csapódnak le – tiltó eszközökkel nem, csak nyílt vitában győzhetők le. Az ötvenes évek elején „adminisztratív" úton megteremtett eszmei egység illúziónak bizonyult, az irodalomból mesterségesen kiszorított, de vitában le nem győzött polgári és kispolgári nézetek lappangva tovább éltek, az ellenforradalom idején teljes frisseségükben támadtak fel, s a közvélemény nagy része is vértezetlen volt velük szemben.

Nem meghátrálás, hanem az ideológiai harc nehezebb, de egyedül célravezető útjának vállalása tehát, hogy ma a tiltó adminisztratív eszközök helyett az ideológiai irányítás módszere került előtérbe. Tarthatatlanok azok a különböző politikai előjelű vélekedések, amelyek a pártirányítás elvi jellegét csupán arra a negatívumra szűkítik le, hogy „kevesebb az adminisztratív eszköz". Akik azt mint „meghátrálást" bírálják, és akik ezt mint „liberalizálódást" üdvözlik, azok egyaránt arról feledkeznek meg, hogy az elvi irányítás türelmes és következetes vitát, ideológiai harcot jelent és feltételez. A pártirányítás elvi jellege elsősorban az irodalmat, a művészeteket közelről érintő, túlnyomórészt polemikus és vitára serkentő dokumentumok közzétételében nyilatkozott meg. A pártvezetés – támaszkodva a tudományos intéze-

tekre, a marxista művészekre, kritikusokra – 1958 óta folyamatosan eligazítást adott és ad az irodalmat, a művészeteket érintő ideológiai kérdések egész sorában. Az elvi irányítás egyik fontos eszköze a művészek, kritikusok, a kulturális területen dolgozó funkcionáriusok alapos, őszinte és folyamatos tájékoztatása az ország gazdasági, politikai, ideológiai-kulturális helyzetéről, valamint a nemzetközi kérdésekről. Ilyen módon a párt lehetővé teszi, hogy a kultúra munkásai szoros kapcsolatba kerüljenek korunk fő kérdéseivel, s ezek ismeretében, valóságközelben végezzék munkájukat. A tájékoztatáshoz tartozik a marxista–leninista világnézet terjesztése, főleg azoknak az új eredményeknek megismertetése alapján, amelyeket a tudomány elért. Mindez segíti a világnézeti tudatosság erősödését, amely nélkül korunk bonyolult problémái közt nem lehet eligazodni.

A pártirányítás hatékony érvényesüléséhez elengedhetetlen, hogy szűkebb értelemben vett elvi útmutatásait egy szavát hallató, nagyjából egységes és jó ítéletű kritika erősítse fel, amely az alapvető kérdéseket illetően vele összhangban propagálja a szocialista alkotásokat, vitatja az ellentmondásos jelenségeket, vagy juttatja kifejezésre elutasítását. A kritika eszmei egységén nem a nézetek uniformizálását értjük, ellenkezőleg, az egység a vitát, akár a marxista kritikán belüli áramlatok vitáját is feltételezi. Ez azonban nem válhat öncélúvá, hanem lényeges kérdésekben a különböző nézetek közelítését, a marxista művészetelmélet és kritika alkotó továbbfejlesztését, végső soron fiatal szocialista realista művészetünk kibontakozását kell szolgálnia.

Az elvi irányítás érvényesítése nemcsak az írott kritikán múlik, igen nagy mértékben az egyes irodalmi-művészeti műhelyeknek (kiadóknak, folyóirat-szerkesztőségeknek, színházaknak és stúdióknak, valamint a tévé és rádió szerkesztőségeinek) belső munkájától is függ. Ezek a műhelyek észrevételeikkel, segítő támogatásukkal, az alkotókkal való személyes kapcsolatra építő kritikájukkal a legközvetlenebb befolyást gyakorolhatják az irodalmi-művészeti életre. Mégis gyakori jelenség, hogy körültekintő, de végig vitt elvi viták helyett maguk is ideológiai engedményeket tesznek. Emellett kiadási, közlési mércéik egymás közt sincsenek összehangolva, s a „külső" kritikai élettel való kapcsolatuk sem kiegyensúlyozott. Nem élnek megfelelően a rendelkezésükre álló adminisztratív eszközökkel sem. Adminisztratív eszközön nemcsak a tiltó intézkedéseket kell értenünk, hanem azokat a gazdasági, szervezeti módszereket és lehetőségeket is, amelyekkel segíthetjük irodalmunk és művészetünk fejlődését.

Az elvi irányítás társadalmi hatékonyságának egyik legfontosabb feltétele az aktív, vitakész szocialista művészeti közvélemény. Ennek kialakításában mindenekelőtt a párttagságnak van jelentős szerepe, természetesen nem az elszigetelődés, hanem a párt általános politikájával egyetértő legszélesebb tömegek ítéletének formálása és kifejezésre juttatása értelmében. Ahogyan az ideológiai irányelvek erre felhívták a figyelmet, az utóbbi esztendőkben a gazdasági szervezési feladatok egyoldalúan, nemegyszer az ideológiai és politikai kérdések rovására kerültek a pártmunka középpontjába. Ezen az általános jelenségen belül – viszonylag érthetően, de nem menthetően – még „rosszabbul jártak" a sajátosságaik miatt ideológiailag is nehezebben megközelíthető művészetek. Kérdéseik vitatásának intenzitása a tapasztalatok szerint nem párosult kellő tájékozottsággal, mindenekelőtt igen kis mértékben épült a kulturális-művészeti pártdokumentumokra. A kulturális munkára vonatkozó határozatokat, irányelveket a kellőképpen gondos elemzés híján nem alkalmazzák eléggé a helyi sajátosságokra; érvényesítésük nem kapcsolódik össze az általános ideológiai és politikai vagy a gazdasági fejlesztési feladatokkal, azoktól sokszor függetlenül vagy azokkal csak formálisan egyeztetve, „mellékes" kérdésként szorul háttérbe.

A pártirányítás elvi módszereinek kibontakoztatásában különösen nagy a felelősségük azoknak a pártszervezeteknek, amelyek közvetlenül kulturális területen tevékenykednek. A tudományos intézetekben, egyetemeken, a művészeti kulturális műhelyekben, elsősorban a televíziónál, a rádiónál, a napi sajtónál, a népművelési intézményeknél, valamint a szakszervezetekben, az egyes tömegszervezetekben és társadalmi szervezetekben – köztük a művészeti szövetségekben – dolgozó kommunistáknak megkülönböztetett kötelességük, hogy tanulmányozzák, vitassák, népszerűsítsék a pártvezetés kulturális állásfoglalásait, és támogassák ezek gyakorlati megvalósítását. A pártvezetés elvi állásfoglalásai csak ezen az úton válhatnak valóban a kulturális élet pártirányításává. Nemcsak a pártosság elvi értelmezése, hanem a kommunisták aktív részvétele szempontjából is hangsúlyozni kell Lenin ma is érvényes útmutatását: „... a proletariátusnak mind élcsapata, a kommunista párt által, mind általában a legkülönfélébb proletárszervezetek egész tömege által, a legtevékenyebben és legdöntőbb módon kell részt vennie a népművelésügy minden területén".[4]

[4] *Lenin* Művei. 31. köt. 321. old.

3. Az elvi irányítás módszerének velejárója a párt- és állami irányítás demokratikus és decentralizált felépítése. Az állami irányítás az egyes művészeti ágak, szövetségek képviselőit is magában foglaló művészeti tanácsokra (kiadói, dramaturgiai, filmművészeti tanács), illetve az Országos Népművelési Tanácsra támaszkodva végzi munkáját. Másfelől a központi szervek irányító, koordináló felügyelete alatt a művészetpolitika közvetlen megvalósítói az egyes művészeti kulturális műhelyek (kiadók, szerkesztőségek, színházak, filmstúdiók stb.), amelyeknek élén felelős vezetők állanak. A művészeti élet e decentralizált struktúrája széles hatáskört ad az egyes fórumoknak: a párt általános kulturális politikájának megfelelően, a Művelődésügyi Minisztérium vétójoga mellett, maguk döntik el, mit és milyen széles körben terjesztenek. A hatáskörrel együtt azonban eléggé nem hangsúlyozhatóan, ideológiai és politikai felelősségük is megnőtt. A kulturális élet decentralizálása, a felelősség megosztása azonban nem jelentheti a felelősség „eloszlását". A műhelyek támogatásának, ellenőrzésének, adott esetben vezetőik felelősségre vonásának elmulasztása tehát éppoly hiba az irányítás részéről, mint a közönség részéről az, ha minden ideológiailag vagy erkölcsileg rossz mű megjelentetését közvetlenül a párt- és állami vezetéstől kéri számon. A nagyobb önállóság – nagyobb felelősség elvének következetesebb megvalósítása biztosíthatja csak, hogy a párt- és állami irányítás jelenlegi rendszere mellett ne váljon lehetővé – ami pedig nem egy esetben megtörtént –, hogy országos szervek közvetítésével is kerülnek a közönség elé kétes vagy éppenséggel egyértelműen káros hatású produkciók.

A kulturális élet decentralizálása és általában összetettsége miatt igen nehéz feladat a különböző arculatú intézmények, fórumok munkájának eszmei és szervezeti koordinálása. Számos hiba forrása, hogy sokszor éppen a legnagyobb hatósugarú intézmények, a napisajtó, a rádió, a televízió kulturális rovatainak, illetőleg a népművelés egyes ágazatainak nem alakult ki a megfelelő sajátos arculata, illetve, hogy a köztük levő különbségek nemegyszer eszmei, ideológiai eltérésekben jelentkeznek. A központi és középfokú irányító szervek viszonylag kedvezőbb helyzete nem feledtetheti, hogy különösen a járási, városi, községi és üzemi irányítás rendszere kialakulatlan.

Sok tekintetben megoldatlan a kulturális élet anyagi, gazdasági eszközeinek helyes felhasználása. A rendelkezésre álló összegek szervezési fogyatékosságok miatt sokszor szétforgácsolódnak; a honorárium és árpolitika nem kötődik elég szervesen tartalmi feltételekhez, nem veszi

kellőképpen figyelembe a kulturális „piac" viszonyait. Főként járásokban, községekben, de irányító szerveknél is hiány van megfelelően felkészült kulturális munkásokban, s ez akadályozza a művelődéspolitika célkitűzéseinek valóra váltását.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS FELADATOK

1. Az ideológiai harc az irodalom, a művészetek terén megköveteli a pártosság, az elkötelezettség és a dekadencia elvi-elméleti és kritikai megkülönböztetését. A marxista esztétikának, irodalom- és művészettörténetnek, valamint a kritikának az eddiginél jobban figyelemmel kell kísérnie a XX. századi irodalom és művészet folyamatát, amelyben a szocialista realizmus közvetett és közvetlen hatása – a polgári művészet választási lehetőségeit tekintve is – a XIX. századitól eltérő, új helyzetet teremtett. Történeti vizsgálódásokkal teljesebbé és konkrétabbá kell tenni a pártosságban megvalósult szocialista humanizmus kibontakozási folyamatát, alaposabban fel kell tárni a szocialista realizmusnak a munkásmozgalom térhódításával párhuzamosan az egész polgári művészetre tett erjesztő és megosztó hatását. A szocialista realizmusnak ez a dinamikus, történeti szemlélete adhat csak megfelelően összetett képet a XX. század polgári realizmusáról éppúgy, mint dekadenciájáról.

A művészetkritikának elsőrendű feladata, hogy ebből a pozícióból, az eddigieknél alaposabban és egyöntetűbben törekedjék az ideológiai minőségek megkülönböztetésére. A szerkesztőknek, rovatvezetőknek ebben a kérdésben határozottabb állásfoglalás igényével kell fellépniük a kritikával, a kritikusokkal és önmagukkal szemben. Művészeti életünk mai, igényes légkörében az állásfoglalás fokozott követelménye semmiképpen sem vezethet a címkék felelőtlen osztogatásához. Mindennek a véleménynyilvánítás gondosabb indokolását, a művek elmélyültebb és sokoldalúbb elemzését, következésképp nagyobb ideológiai hatékonyságát kell eredményeznie.

2. Az ideológiai harc az irodalmi-művészeti életben sem öncél. Az eddiginél jobban tudatosítani kell, hogy a művészetek tudatformáló hatása csak a legszélesebb tömegekhez jutva válhat anyagi erővé, azok igényeivel kölcsönhatásban bontakoztathatja ki társadalmi szerepét. Az irodalom, a művészetek elméleti, kritikai és művészetpolitikai megközelítésében nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani minden olyan

kérdésnek, amely a művészet és közönség kapcsolatát érinti, ezen belül a széles művészeti közvélemény igényeinek és állásfoglalásainak.

Tudományos eszközökkel kell felmérni a közönség művészi kultúra és ízlés szerinti megoszlását, helyzetét éppúgy, mint mozgásirányait, feltárva ezek anyagi, társadalmi, életforma- és világnézetbeli feltételeit, valamint nemzedéki tényezőit. A reális helyzetkép kialakításának elsősorban arra kell irányulnia, hogy feltárja a falu és a város művészeti kultúrája közötti szintkülönbséget, valamint a munkásosztály kulturális helyzetét. Ezzel kapcsolatban bátorítani kell a nálunk még csak gyerekcipőben járó irodalom- és művészetszociológiát.

Az elméletnek és a művészetkritikának érzékenyebben kell reagálnia azokra a kérdésekre, amelyek az irodalom, a művészetek társadalmi szerepének érvényesülésére, a művészet és a közönség konkrét viszonyára vonatkoznak. Az elméletnek intenzívebben kell foglalkoznia a művészeti hatás és befogadás társadalmi és lélektani feltételeivel; a művészettörténetnek több figyelmet kell szentelnie arra, hogy feltárja a közönség művészetbefolyásoló szerepét. A művészet társadalmi szerepének vizsgálatát ki kell terjeszteni a szórakoztató műfajokra, tisztázni kell az értékkritériumok ezekhez való viszonyát, alkalmazási körét és módszerét. A művészetkritikának az értékelés feladatát jobban össze kell kötnie a tájékoztatás és ízlésnevelés, a művészeti kultúra terjesztésének feladatával, s abban az értelemben is közvetítőnek kell lennie a művészet és a közönség között, hogy kérdésfeltevéseiben a közvélemény képviseletét is vállalja.

A művészeti kultúra nagy hatósugarú terjesztési fórumai és intézményei folytassák és fejlesszék a jó kezdeményezéseket, s mind szélesebb körű és tudományosan feldolgozott információk alapján differenciálják tartalmilag és módszertanilag tovább műsor- és terjesztési politikájukat. Megrendeléseikkel tolmácsolják az íróknak és a művészeknek a megnövekedett és kiszélesedett közönségigényeket, tudatosítsák a kulturális forradalomból a művészekre háruló eszmei felelősséget, illetve az abból adódó új művészi lehetőségeket. Tartsák szem előtt a legszélesebb közönség eszmei-esztétikai nevelésének feladatát, éppúgy óvakodva a kispolgári műkínálatnak és igénynek tett engedményektől, mint az arisztokratizmustól vagy sznobizmustól. E feladatok megvalósítása érdekében – a gazdasági irányítás reformjának alapelveit tekintetbe véve – a művészetpolitikai célokat eredményesebben támogató honorárium- és árpolitikát alakítsanak ki, általában elemző

módon vizsgálják meg az anyagi eszközök hatékonyabb kulturális felhasználásának lehetőségeit.

Az alkotók körében az eddiginél jobban tudatosulnia kell, hogy munkájukat a legszélesebb tömegek szocialista kultúrájának kibontakoztatásáért végzik, hogy felelősségük közönségükkel, művészetük élvezetőivel szemben azért nagyobb ma, mint valaha, mert a szocializmus biztosítja alkotásaik számára a legszélesebb publicitást. A szocializmus teremtette meg és növeli az építés ütemének arányában a kulturálódás anyagi, műveltségi és szervezeti feltételeit, biztosítja a nép érdekeit szolgáló alkotó munka korlátlan szabadságát, s temeti be fokról fokra azt a művészet szempontjából is tragikus szakadékot, amelyet az osztálytársadalmak, mindenekelőtt a kapitalizmus hasított a művészet és a tömegek közé.

3. A széles művészeti közvéleménynek magának is aktívabbá, tudatosabbá és öntudatosabbá kell válnia. Küzdenie kell a körében megnyilvánuló téves nézetek, leegyszerűsítő tendenciák és kispolgári igények ellen. Éppen a széles közvéleményben van meg az ehhez szükséges legerősebb bázis. Ennek mozgósításában, felkészítésében, a legalapvetőbb kérdéseket illető egységének megteremtésében – mint minden területen – a pártszervezeteknek és párttagságnak jelentős szerepük van. Szakítani kell a kulturális munka helyenként tapasztalható lebecsülésével, elhanyagolásával; emelni kell a kulturális és művészeti területen dolgozó káderek ideológiai és szakmai színvonalát, biztosítani kell a megfelelő utánpótlást.

Az itt felvetett kérdések – az ideológiai irányelvek vitatásának tanulságai szerint – erősen foglalkoztatják a széles közvéleményt. A Kulturális Elméleti Munkaközösség e problémák összegyűjtésével és megvilágításával a további vitáknak, de legfőképp a művészetpolitikai gyakorlatnak kíván kedvezőbb ideológiai feltételeket teremteni.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai
és dokumentumai. 1963–1966.
Kossuth Könyvkiadó 1968. 481–511. old.

1976. ÉVI V. TÖRVÉNY A KÖZMŰVELŐDÉSRŐL

A Magyar Népköztársaságban az állampolgárok és közösségeik művelődése, a közművelődés fejlesztése az egész nép közvetlen érdeke. Népköztársaságunk biztosítja állampolgárainak a művelődéshez való jogot és gondoskodik művelődésük lehetőségeiről.

Szocialista társadalmunk megszüntette a művelődési kiváltságokat, felszámolta azt a kulturális elmaradottságot, amely a dolgozó osztályokat évszázadokon át sújtotta; gyökeresen megváltoztatta a közművelődés feltételeit, minden állampolgár számára megteremtette a lehetőséget, hogy igénybe vegye a művelődéshez szükséges legfontosabb eszközöket és intézményeket; szervezte és ösztönözte a dolgozók művelődését. A rendelkezésre álló eszközökkel azonban má még nem él, illetőleg egyes rétegek hátrányos helyzetéből adódóan nem élhet mindenki egyenlő mértékben.

A szocialista társadalom építése, a szocialista demokrácia kiteljesedése, a termelés, a tudomány és a technika fejlődése, a társadalmi tudat fejlesztése, az életmódváltozás és a növekvő szabad idő korunk emberétől mind sokrétűbb műveltséget kíván.

A fejlett szocialista társadalom igénye: az általánosan és szakmailag művelt, folyamatosan művelődő, szocialista világnézetű, közösségi gondolkodású emberek formálása; hogy egész népünk részt vehessen a kultúra elsajátításában, létrehozásában és ápolásában.

Ezért különösen fontos feladat a közművelődés fejlesztése. Jó alapot adnak ehhez a magyar nép haladó művelődési hagyományai és a közművelődésben eddig elért eredményeink.

Mindezek elősegítése érdekében az Országgyűlés a következő törvényt alkotja.

I. FEJEZET
ÁLTALÁNOS RENDELKEZÉSEK

A törvény célja

1. § A törvény célja, hogy meghatározza azokat az alapvető jogokat és kötelezettségeket, amelyek elősegítik a fejlett szocialista társadalmat tudatosan építő, műveltségüket és szakmai képzettségüket folyamatosan tökéletesítő, szocialista világnézetű és magatartású személyiségek és közösségek létrejöttét, az állampolgárok művelődési igényeinek felkeltését, továbbfejlesztését és kielégítését. A törvény meghatározza továbbá az állami szervek, a társadalmi szervezetek, a vállalatok és a szövetkezetek legfontosabb közművelődési feladatait és együttműködésük kereteit.

A közművelődési tevékenység alapelvei

2. § (1) A közművelődési tevékenységet a fejlett szocialista társadalom építésének feladatai határozzák meg.

(2) A közművelődés hozzájárul a szocialista demokrácia további fejlesztése kulturális feltételeinek kialakulásához.

(3) A közművelődés fejleszti a szocialista termelés és munka tudati feltételeit, s ezáltal kedvező lehetőséget teremt ahhoz, hogy a dolgozó ember eredményesebben végezze munkáját.

3. § A Magyar Népköztársaság minden állampolgára részére lehetőséget teremt az általános és a szakmai alapműveltség megszerzésére, műveltsége fejlesztésére, a nemzeti és az egyetemes, elsősorban a szocialista kultúra értékeinek elsajátítására, az egyéni alkotóképesség kibontakoztatására.

4. § (1) A közművelődésben való részvétel állampolgári jog; egyben minden állampolgárnak – képessége, képzettsége és érdeklődése szerint – önmaga és a társadalom iránti kötelessége.

(2) A közművelődés támogatása minden vezetőnek kötelessége.

5. § (1) A közművelődés áthatja az emberi tevékenység, a társadalmi élet egészét.

(2) A közművelődés kiterjed a teljes személyiség alakítására, fejleszti az ismeretek befogadására, alkalmazására és továbbadására való képességet.

6. § (1) A közművelődési tevékenység sokoldalú társadalmi össze-

fogásra, az állampolgárok és közösségeik önkéntes, kezdeményező és cselekvő részvételére épül.

(2) Az állam a közművelődési feladatok megvalósítása során segíti és ösztönzi a termelési-művelődési közösségek létrejöttét és fejlődését, a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság, az értelmiség és az ifjúság kezdeményezéséből kibontakozó közművelődési mozgalmakat. Támogatja ezek szocialista szellemben való működését, épít tevékenységükre és művelődési igényeikre.

(3) A közművelődési feladatokat, a közművelődés feltételeinek létrehozását és fejlesztését, a közreműködő állami szervek és társadalmi szervezetek, a munkahelyi, a lakóhelyi és a családi közösségek, az oktatási-nevelési és a közművelődést szolgáló intézmények egymásra épülő, egymást kiegészítő összehangolt tevékenységükkel valósítják meg.

(4) A közművelődési feladatokat és fejlesztési célokat éves, illetőleg középtávú tervekben kell meghatározni.

7. § (1) A munkásság és a szövetkezeti parasztság művelődését – a munkásosztálynak a társadalomban elfoglalt vezető, meghatározó szerepéből és a szövetségi politika alapelvéből következően – különös gondossággal kell biztosítani.

(2) Az ifjúság művelődésének fejlesztése az egész társadalom érdeke és feladata.

8. § (1) A Magyar Népköztársaság ösztönzi és támogatja a szocialista hazafiság erősítését segítő kulturális értékek, népi-nemzeti hagyományok ápolását és terjesztését.

(2) A Magyar Népköztársaság – a szocialista hazafiság és az internacionalizmus elveinek megfelelően – a közművelődési tevékenység révén is támogatja a népek közötti kulturális kapcsolatok szélesítését, saját történelmünk, kultúránk és más népek, nemzetek kulturális értékeinek kölcsönös megismerését.

9. § Az állam a nemzetiségekhez tartozó magyar állampolgárok művelődési lehetőségeit anyanyelvi, nemzetiségi kultúrájuk szabad művelésének támogatásával is biztosítja. Az állam elősegíti, hogy a nemzetiségek közművelődési tevékenységükkel is hozzájáruljanak hazánk és a környező országok kapcsolatainak elmélyítéséhez.

10. § Az állam és a társadalmi szervezetek közművelődési tevékenységükkel is elősegítik a művelődési egyenlőtlenségek fokozatos megszüntetését, a szociális, a települési és az egyéb körülményekből eredő művelődési hátrányok felszámolását.

Általános közművelődési feladatok

11. § A közművelődés irányításában és szervezésében részt vevő szervek feladata, hogy minden állampolgárra kiterjedően közreműködjenek:

a) a művelődési igények állandó fejlesztésében és kielégítésében, az alapműveltség kiegészítésében, az általános tájékozódási lehetőségek megteremtésében;

b) az általános műveltség – a művészeti, társadalomtudományi, természettudományi, műszaki, mezőgazdasági, egészségügyi, testi és környezeti kultúra – rendszeres gyarapításában;

c) a szocialista világnézet, az erkölcs, a magatartás, az életmód és az ízlés fejlesztésében;

d) a politikai műveltség, a közéleti tevékenység fejlesztésében, az állampolgári ismeretek bővítésében;

e) a munkakultúra, a szakmai képzettség rendszeres kiegészítésében és megújításában;

f) a művelődési közösségek kialakításában és fejlesztésében; a szabad idő hasznos eltöltésének megszervezésében és a kulturált szórakozás feltételeinek megteremtésében;

g) a kulturális alkotóképesség kibontakoztatásában.

II. FEJEZET
A KÖZMŰVELŐDÉSI FELADATOK MEGVALÓSÍTÁSA

Általános szabályok

12. § A közművelődés feltételeit elsősorban az állam biztosítja.

13. § A lakóhelyen a közművelődési tevékenység feltételeiről elsősorban a tanácsok kötelesek gondoskodni.

14. § (1) A dolgozók művelődését minden munkahelyen társadalmi és munkahelyi közösségi érdeknek kell tekinteni.

(2) A vállalatok kötelesek gondoskodni a dolgozók művelődéséről, általános műveltségük, munkakultúrájuk, szakmai képzettségük fejlesztéséről.

(3) A szövetkezeti tagok, illetve a szövetkezetekben dolgozók szakmai és általános műveltségének emelése, művelődésük előmozdítása a mezőgazdasági és ipari termelőszövetkezetek, a fogyasztási és értéke-

sítési szövetkezetek vezető testületeinek és vezetőinek is fontos feladata.

(4) A szövetkezeteket érdekképviseleti szerveik ösztönzik és támogatják a közművelődést szolgáló eszközeik célszerű felhasználásában.

15. § (1) A társadalmi szervezetek – működési területükön – részt vesznek a lakóhely, illetőleg a munkahely közművelődési feladatainak megvalósításában, a termelési-művelődési közösségek létrehozásában és megerősítésében. A társadalmi szervezetek is segítik a kulturális feladatok végrehajtását, a művelődési igények felkeltését és kielégítését.

(2) A Hazafias Népfront kezdeményezi, illetőleg támogatja a társadalom különböző rétegeinek művelődési mozgalmait, különösen a szocialista hazafiságra és internacionalizmusra nevelést segítő, a nemzeti múlt és a szocialista haza megismerésére irányuló közösségi törekvéseket.

(3) A szakszervezetek közművelődési tevékenységüket különösen a munkahelyeken, a munkásszállásokon, a munkástelepüléseken és a vállalati közművelődési intézményekben fejtik ki.

(4) A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség közreműködik az ifjúság művelődésének szervezésében, mozgósítja tagjait a közművelődésben való részvételre.

16. § A szakszervezetek, a szövetkezetek érdekképviseleti szervei, a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség és az ifjúsági önkormányzati szervek gondoskodnak a dolgozók, illetőleg az ifjúság sajátos művelődési érdekeinek képviseletéről.

17. § Az állami szervek, a társadalmi szervezetek, a vállalatok és a szövetkezetek közös feladata, hogy a rendelkezésre álló eszközök együttes alkalmazásával segítsék a közművelődésben hátrányos helyzetű dolgozók (munkahelyükre távolabbi lakóhelyükről bejárók, munkásszálláson lakók, tanyán élők) művelődését; fejlesszék a közművelődésben való részvételük lehetőségeit.

18. § A fegyveres erők és a fegyveres testületek közművelődési feladata, hogy fejlesszék tagjaik művelődési igényeit, s az igények kielégítését a rendelkezésükre álló eszközökkel támogassák. A fegyveres erők feladata, hogy a sorkatonai szolgálatot teljesítő fiatalokat a szocialista közösségi élet emberformáló erejének felismerésére, a további tudatos, rendszeres művelődésre, a közművelődésben való részvételre neveljék, segítséget nyújtsanak az általános iskolai végzettséggel vagy szakképesítéssel nem rendelkezők tanulásához, támogassák a megkezdett tanulmányokat.

19. § (1) A közművelődési feladatok megvalósítása érdekében az állam közművelődési célokat szolgáló intézményeket, intézeteket, vállalatokat (a továbbiakban együtt: intézmény) létesít és tart fenn.

(2) Közművelődési célú intézményeket – elsősorban a munkahelyi közművelődés érdekében – a társadalmi szervezetek, a vállalatok és a szövetkezetek is létesíthetnek és tarthatnak fenn. Ezeket az intézményeket a lakosság számára is hozzáférhetővé kell tenni.

20. § (1) Az állam a családok számára is hozzáférhetővé teszi az alapvető oktatási-nevelési és közművelődési intézményeket, eszközöket, és ezek által segítséget nyújt a családi nevelés és művelődés megszervezéséhez.

(2) A szülők megtisztelő társadalmi kötelessége, hogy a rendelkezésre álló lehetőségekkel megfelelően éljenek a család, különösen gyermekeik rendszeres művelődése, a kulturált közösségi magatartás kialakítása érdekében.

Az oktatási-nevelési intézmények

21. § (1) Az oktatási-nevelési intézmények közművelődési feladata a műveltség megalapozása és fejlesztése, a művelődés iránti igény felkeltése, az önképzés módszereinek kialakítása és elsajátíttatása a folyamatos művelődés érdekében.

(2) Az oktatási-nevelési intézmények vezetői – a közművelődést szolgáló intézményekkel együttműködve – gondoskodnak a tanulók (hallgatók) tanórán kívüli kulturális neveléséről.

(3) Az oktatási-nevelési intézmények közreműködnek a helyi közművelődési feladatok megvalósításában, a közművelődés módszereinek fejlesztésében és a folyamatos művelődés lehetőségeinek megteremtésében. A felnőttek oktatása keretében ezek az intézmények a vállalatokkal, a szövetkezetekkel és a közművelődési intézményekkel együttműködve biztosítják az általános és a szakmai műveltség kiegészítését, a továbbképzés és átképzés lehetőségét.

(4) Az oktatási-nevelési intézmények a szülők bevonásával közreműködnek a családi nevelés és művelődés színvonalának fejlesztésében, a szülők pedagógiai műveltségének, nevelési készségének gyarapításában.

22. § (1) A közművelődést szolgáló valamennyi intézmény közös feladata, hogy felkeltse a művelődés iránti igényt, közreműködjék annak kielégítésében, a közművelődés eszközeit és alkalmait mindenki számára hozzáférhetővé tegye, és ezzel szolgálja a kultúra demokratizálását, a közösségi gondolkodás és életmód általánossá tételét.

(2) Az intézmények feladata, hogy sajátosságaik szerint támogassák az általános műveltséghez, a szocialista életmódhoz szükséges szellemi termékek és művészeti alkotások létrejöttét, és közkinccsé tegyék a nemzeti és az egyetemes emberi kultúra, különösen pedig a szocialista kultúra eredményeit: ápolják a néphagyományokat, és terjesszék a népi kultúra értékeit.

(3) Az intézmények közreműködnek az anyanyelvi műveltség és a közízlés fejlesztésében; a szocialista közgondolkodás és magatartás kialakításában; ösztönzik és segítik az egyéni és a közösségi művelődést, a művelődési szokások kialakítását és formálását.

(4) Az intézmények feladata, hogy sajátos eszközeikkel támogassák a közösségszemléletre, a közéleti részvételre nevelő amatőr művészeti, szakköri és klubtevékenység kibontakoztatását.

(5) A közművelődést szolgáló valamennyi intézménynek egymással együttműködve, valamint az oktatási-nevelési intézmények munkájára támaszkodva és azt kiegészítve kell kifejtenie tevékenységét.

23. § (1) A művelődési otthonok és a közművelődési könyvtárak a közművelődés helyi, esetenként területi feladatokat is ellátó alapintézményei.

(2) Feladatuk a dolgozók, a helyi lakosság és különösen az ifjúság művelődési igényeinek fejlesztése és változatos szolgáltatásokkal való kielégítése. Művelődési közösségeket hoznak létre; sajátosságaiknak megfelelő nevelő tevékenységet fejtenek ki; ösztönzik és segítik az egyéni művelődést és önképzést; fejlesztik az olvasási kultúrát, szervezik a szabad idő kulturált eltöltését; helyet adnak a csoportos és egyéni művelődési kezdeményezéseknek.

(3) A művelődési otthonok és a közművelődési könyvtárak segítik az oktatási-nevelési intézmények kulturális nevelőmunkáját; közreműködnek a felnőttoktatás helyi feladatainak megoldásában; szervezik az amatőrmozgalmat, a szakkörök, önművelő körök, tanfolyamok, művelődési, illetőleg ifjúsági klubok munkáját, ösztönzik azok létrejöttét. Segítik a helytörténeti kutatásokat és a honismereti mozgalmat.

(4) Alkalmazkodva a helyi sajátosságokhoz, ápolják és felhasználják az értékes helyi hagyományokat, közreműködnek a közművelődési tevékenység új módszereinek kialakításában és elterjesztésében.

(5) A közkönyvtárak egymással is együttműködve – a lakóhelyi, oktatási, munkahelyi, szakmai és tudományos igényekre figyelemmel – népszerűsítik és rendelkezésre bocsátják a kultúra írásban vagy más módon rögzített alkotásait.

24. § A könyvkiadás és -terjesztés, a sajtó, a rádió, a televízió, a filmgyártás és -forgalmazás, a közművelődési célok megvalósítását szolgáló általános hatókörű intézmény, illetőleg tevékenység. Ennek körében:

a) a közműveltség fejlesztése érdekében színvonalas tájékoztatást nyújtanak; népszerűsítik az ifjúság nevelésének korszerű pedagógiai elveit és módszereit, segítik a felnőttoktatási feladatok megvalósítását;

b) a szocialista eszményeknek megfelelően kiválasztják és széles körben terjesztik a kulturális alkotásokat, kezdeményezik ezek létrejöttét; ápolják az anyanyelv tisztaságát, elősegítik a nyelv helyes használatának elterjedését; sajátos eszközeiknek megfelelően közreműködnek az irodalmi, a művészeti és a környezetkultúra, az egészségügyi műveltség fejlesztésében; korszerű ismeretterjesztő tevékenységet végeznek, színvonalas szórakozási lehetőséget biztosítanak;

c) igényes kritikai tevékenységgel irányítják az állampolgárok figyelmét a magatartásban, az életmódban, a műalkotásokban, a tudományos eredményekben megjelenő értékekre;

d) népszerűsítik más intézmények, a társadalmi és tömegszervezetek értékes közművelődési kezdeményezéseit, módszereit és az amatőrmozgalmak kiemelkedő eredményeit.

25. § (1) A művészeti intézmények az ízlésfejlesztés és a művészeti ismeretek terjesztése érdekében a szocialista eszményekhez és a közművelődési feladatokhoz igazodó válogatást és minősítést végeznek. Ennek megfelelően támogatják új műalkotások létrejöttét, illetve közvetítik és terjesztik a művészet értékeit.

(2) Az intézmények közreműködnek a művészeti érdeklődés felkeltésében, az igények formálásában és kielégítésében, a művészeti nevelésben és ismeretterjesztésben; a művészetek és a társadalom különböző rétegei közötti kapcsolat erősítésében. Rendszeresen támogatják az amatőr művészeti mozgalmat.

(3) A művészetkritika segítse elő a művészeti értékek kiválasztását, minősítését és népszerűsítését.

(4) A művészeti szövetségek tanácsadással, javaslatokkal segítik az állami szervek közművelődési irányító munkáját és az alkotóműhelyek feladatainak színvonalas teljesítését. Mozgósítják tagjaikat a közművelődési feladatok megvalósítására.

26. § (1) A tudományos intézetek és egyesületek a közművelődési tevékenységhez a korszerű, tudományos világkép terjesztésével, a természettudományos és műszaki, valamint a társadalomtudományi és művészeti kultúra eredményeinek megismertetésével, a tudomány útján való nevelés lehetőségeinek felhasználásával járulnak hozzá. Népszerűsítik az új kutatási eredményeket, részt vesznek a tudományos ismeretterjesztő tevékenységben, hozzájárulnak az ismeretterjesztés korszerű módszereinek kidolgozásához és terjesztéséhez.

(2) A tudományos intézetek és egyesületek közreműködnek a közművelődés elméletének továbbfejlesztésében. Mozgósítják tagjaikat a közművelődési feladatok megoldásában való részvételre.

27. § A múzeumok gyűjtik, őrzik, tudományosan feldolgozzák és a nyilvánosság elé tárják a nemzeti, az egyetemes kultúra, a történelem és a természet tárgyi emlékeit; közreműködnek a környezet- és látáskultúra, valamint a történelmi, a művészeti, a természettudományi és a műszaki műveltség fejlesztésében; a levéltárakkal együtt támogatják a honismereti mozgalmat, a helytörténetírást. A műemlékvédelem óvja az építészeti és történeti alkotásokat, értékeket és elősegíti, hogy azok ismerete, értése részét képezze a műveltségnek.

28. § Az egészségügyi intézmények, a testnevelési és sportszervezetek a közművelődési tevékenységben korszerű egészségügyi felvilágosítással, az egészséges életmódra neveléssel, az egészségügyi és a testi kultúra fejlesztésével vesznek részt. Szemléletformáló tevékenységet fejtenek ki a testedzés általánossá tétele érdekében.

29. § (1) A szórakoztatás intézményei kötelesek gondoskodni az igényes szórakozás feltételeiről, a műsorok minőségének javításáról és rendszeres ellenőrzéséről.

(2) A szórakoztató tevékenység nem sértheti a közízlést, az alapvető szocialista eszményeket és nemzeti értékeket.

A közművelődés irányítása

30. § A közművelődés irányítása állami feladat. Az állam a közművelődést – a társadalmi szervezetekkel és a szövetkezetek érdekképviseleti szerveivel együttműködve – a központi állami szervek, illetőleg a tanácsok útján irányítja.

31. § (1) A közművelődés központi állami irányítását és felügyeletét a Minisztertanács látja el.

(2) A Minisztertanács ennek során biztosítja a közművelődés egységes állami irányítását, ellenőrzi a közművelődés-politika megvalósítását. Összehangolja a központi állami szervek, a társadalmi szervezetek országos központjai és a szövetkezetek országos érdekképviseleti szervei közművelődési tevékenységét.

(3) A közművelődés területi és helyi irányítását, összehangolását és ellenőrzését a Minisztertanács a tanácsok útján biztosítja.

32. § (1) A tanácsok a területi és a helyi közművelődési tevékenység irányításában és szervezésében együttműködnek a társadalmi szervezetekkel (egyesületekkel), a vállalatokkal, a szövetkezetekkel és érdekképviseleti szerveikkel.

(2) A társadalmi szervezetek (az egyesületek), a vállalatok, a szövetkezetek és érdekképviseleti szerveik a dolgozók, illetőleg a lakosság művelődési érdekeinek érvényesítése céljából támogatják a tanácsok irányító munkáját.

A közművelődés személyi és anyagi feltételei

33. § (1) Az értelmiség megtisztelő kötelessége, hogy szakmai, világnézeti és politikai felkészültségét hasznosítva, valamint saját műveltségét fejlesztve tevékenykedjék a közművelődés érdekében.

(2) A felsőoktatási intézmények az egyetemi, főiskolai hallgatók hivatástudatának elmélyítésével együtt gondoskodnak felkészítésükről a közművelődésben való tevékeny részvételre.

34. § (1) Az állami oktatás keretében olyan közművelődési szakembereket kell képezni, akik hivatástudatuk, szocialista világnézetük, általános műveltségük, szakmai felkészültségük alapján alkalmasak a közművelődési tevékenység szervezésére és irányítására.

(2) A közművelődésben dolgozó szakemberek rendszeres továbbképzéséről – a társadalmi szervezetekkel együttműködve – az állam gondoskodik.

(3) A közművelődési célok, feladatok megvalósításában részt vevő szakemberek és társadalmi munkások tevékenységét minden állami, társadalmi és szövetkezeti szerv köteles támogatni, gondoskodni munkájuk erkölcsi és anyagi megbecsüléséről.

35. § (1) A közművelődés anyagi feltételeiről, annak folyamatos, tervszerű – a népgazdaság fejlődésével és a társadalmi igényekkel összhangban levő – fejlesztéséhez szükséges anyagi eszközökről elsősorban az állami költségvetésben kell gondoskodni.

(2) Az állam támogatások nyújtásával elősegíti, hogy a kulturális termékek árai és a közművelődési szolgáltatások díjai a közművelődés-politika céljaival összhangban legyenek.

(3) A közművelődés fejlesztéséhez saját anyagi eszközeikkel a társadalmi szervezetek, a vállalatok és a szövetkezetek is hozzájárulnak.

36. § (1) A vállalatok és a szövetkezetek a dolgozók művelődésének feltételeit és azok fejlesztését elsősorban a saját anyagi eszközeikből biztosítják. Meghatározott feltételek mellett a közművelődési célra rendelkezésre álló központi eszközökből is részesedhetnek. A lehetőségek jobb kihasználása érdekében a tanácsok, a társadalmi szervezetek, a vállalatok és szövetkezetek egyesítsék eszközeiket a területi és munkahelyi közművelődési feladatok jobb ellátására.

(2) A vállalatok jóléti és kulturális alapjainak a közművelődést szolgáló, célszerű felhasználását az éves és középtávú tervekben, a szövetkezetek kulturális alapjának célszerű felhasználását az éves tervben kell meghatározni.

37. § (1) Az állami szervek, a társadalmi szervezetek, a vállalatok és a szövetkezetek a közművelődést szolgáló pénzeszközök megállapításánál, elosztásánál és felhasználásánál kötelesek figyelembe venni:

a) a jogszabályokban és az azok alapján kiadott irányelvekben, állásfoglalásokban meghatározott közművelődési célkitűzéseket;

b) a kulturális javak és szolgáltatások tömeges hozzáférhetőségének biztosítását;

c) a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdekek összhangjának következetes érvényesítését.

(2) Az országos, a területi és a lakóhelyi közművelődési célokat szolgáló anyagi eszközök felhasználásának összehangolása állami feladat.

(3) A közművelődés céljára rendelkezésre álló pénzeszközök rendeltetésszerű felhasználását az állami és a társadalmi szervek rendszeresen ellenőrzik.

38. § (1) A közművelődés fejlesztését a népgazdaság távlati terve, valamint az ennek figyelembevételével készült középtávú és éves tervek biztosítják.

(2) A közművelődés intézményhálózatának fejlesztéséről a településfejlesztési tervvel összhangban kell gondoskodni.

Magyar Közlöny, 1976. 79. sz.

II. Kultúra és társadalom

1. Munka – szabad idő

Fukász György

A MUNKA FOGALMA, SZELLEMI ÉS FIZIKAI MUNKA

(Részlet)

A MUNKA FOGALMÁNAK MARXI MEGHATÁROZÁSA

(. . .) Mit értünk fizikai munkán? Mit tartalmaz a szellemi munka fogalma? Ha ezek a kérdések foglalkoztatnak bennünket, fel kell idéznünk a munka marxi meghatározását, a marxizmus–leninizmus megállapításait a munka lényegéről.

Marx *A tőke* I. kötetében a munka fogalmát a következőképpen határozza meg: „A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely az ember és a természet között megy végbe, amelyben az ember tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal szemben az ember maga is mint természeti hatalom lép fel. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, *fejét és kezét* mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható alakban elsajátítsa. Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, s saját uralma alá hajtja erői játékát . . . Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag az *ember* sajátja."[1] Ezek után, mint ismeretes, Marx leírja híres hasonlatát a méh és a pók „építkezéséről", s megállapítja: „De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén oly eredmény jön létre, amely megkezdésekor *a munkás elképzelésében*, tehát *eszmeileg* már megvolt. A munkás nemcsak *létrehozza* a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban *megvalósítja saját célját*, amelynek *tudatában van*, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendel-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 170–171. old.

nie akaratát. Ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartama alatt szükség van a *figyelemként* megnyilvánuló *céltudatos* akaratra . . ."[2]

A következőkben Marx a munkát mint értéktermelő tevékenységet írja le: „A munkafolyamat, ahogy azt egyszerű és *elvont* mozzanataiban leírtuk, használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagcsere általános feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, és ezért független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja az élet valamennyi társadalmi formájának."[3]

Végezetül Marx *Tőké*jéből még egy gondolatot idézünk fel, amely szintén a szellemi és a fizikai munka közötti kapcsolatra utal a munka folyamatában: „Ahogyan a természeti rendszerben agy és kéz összetartoznak, úgy *egyesíti a munkafolyamat az agymunkát és a kézmunkát*. Később ezek szétválnak egészen az ellenséges ellentétekig."[4]

A munkában, a termelésben jelentkező folyamatok vizsgálatában Engels is e két elem kapcsolatában látta az emberi munka szerepét: „Ezek szerint a termelésnek két eleme tevékenykedik, a természet és az ember, s az utóbbi megint fizikai és szellemi tekintetben."[5]

Az eddigiekből a munka meghatározásához mindenekelőtt a következő elemeket kell kiemelnünk:

1. a munkafolyamat kölcsönhatás az ember és a természet között;
2. a munka céltudatos emberi tevékenység, a fej és a kéz tevékenysége;
3. a munka használati értékek előállítására irányuló céltudatos emberi tevékenység;
4. a munka a természet átalakítására irányul.

A munka közgazdasági, politikai gazdaságtani megközelítésének filozófiai elemeit is kiemeltük az eddigiekkel. A munka „kettős természetét" még egy vonatkozásban kell megfogalmaznunk. Arra kell utalnunk, hogy a munka mint a társadalom legfőbb jegye: állandó kategória, hiszen ez különbözteti meg az embert, a társadalmat a termé-

[2] Uo., 171. old.

[3] Uo., 176. old.

[4] Uo., 472. old. Megjegyezhetjük, hogy egy másik kiadásban az idézett rész így módosult: „Miként a természetben a fej és a kéz egyazon szervezethez tartozik, úgy a munka folyamán is egyesül és összetartozik a szellemi és a fizikai munka."

[5] *Marx–Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 507. old.

szettől. „Az embereket az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor *termelni* kezdik létfenntartási eszközeiket; olyan lépés ez, amelyet testi szervezetük szab meg. Azzal, hogy létfenntartási eszközeiket termelik, az emberek közvetve magát az anyagi életüket termelik."[6] S ennyiben a munka bármely megváltozása a kommunizmusba való átmenet körülményei között sem vezet a munka mint sajátosan emberi tevékenység megszűnéséhez. Az emberi tevékenységek rendjében mindig a munka volt és marad a legsajátosabb emberi tevékenység.

Ezzel együtt azonban utalnunk kell a munka *történelmileg változó jellegére,* s ennyiben a munka történelmi kategória. Ez azonban már a munka tartalmának az alakulására, e változások figyelembevételének szükségességére figyelmeztet bennünket. S bár általában a munkafogalom „az emberi élet örök természeti feltétele", Marx megállapítása szerint „az élet valamennyi társadalmi formájában egyformán közös", tehát a társadalmi formáktól, a termelési viszonyoktól függetlenül létező, tartalmát vizsgálva azonnal a munka és a termelési viszonyok közötti összefüggés tanulmányozását igényli.

A munka lényegi vonásai (a munka célszerű tevékenység, emberi tevékenység és szükségletek kielégítésére irányul) perspektívájukban vizsgálva a továbbiakban a munkafogalom fejlődésének fő irányait, a mai korban megállapítható: „Fejlődése során nő célszerűsége, az eszközök és célok mind teljesebb és mind magasabb szintű megfelelésében: nő emberi, tudatos racionális jellege a munkamegosztás, a kooperáció, a társadalmi jelleg erősödése által, és nő szükségletkielégítési képessége, termelési alkalmassága, termelékenysége." S mindebből a következtetés a munkafogalom tartalmának mai bővülésére vonatkozólag. „E lényegi változások erősödése megnyilvánul abban is, hogy a *munka közgazdasági fogalma a fizikai közvetlen munkán kívül magában foglalja a hozzá kapcsolódó irányító, szervező munkát, a műszaki előkészítést és korunkban egyre bővülő mértékben* a tudományos kutató tevékenységet is."[7] A munka szellemi tartalmának növekedését, a munka fogalmának tartalmát vizsgálva, a történelmi konkrét vizs-

[6] *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 23. old.

[7] *Pirityi Ottó:* A tudomány termelőerővé válásának folyamata. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1963. 5. sz. 841. old. „A munka közgazdasági fogalma nem egyszer s mindenkorra definiált. Ahogy fejlődik a munka, úgy alakul természetesen fogalmának a tartalma is."

gálatot össze kell kapcsolni a fogalom tartalmának a termelési viszonyokkal való összefonódásával, kimutatva a szocialista és a tőkés viszonyok között e vonatkozásban jelentkező különbségeket.

A munkafogalom tartalmában bekövetkező változásokat nem lehet a termelőerők és termelési viszonyok dialektikus kapcsolatának keretein kívül vizsgálni: arra kell törekedni, hogy a munka történelmileg változó természetét éppen a termelési viszonyokba beleszövődve vizsgáljuk meg, pontosabban a *szocialista forradalom* nyomán bekövetkezett fejlődési folyamatnak a munkára való hatását is vizsgálat tárgyává tegyük. Természetesen ez nem zárja ki a tőkés viszonyok között is jelentkező új tendenciák vizsgálatának szükségességét. A munka tartalmában a tőkés viszonyok között is változások következnek be, s ezt is tanulmányoznunk kell. De elsőrendű feladat e változásoknak a társadalmi-gazdasági alakulatok, a termelési viszonyok rendjében elhelyezve történő vizsgálata.

TERMELŐ- ÉS NEM TERMELŐMUNKA

A munka fogalmának, közgazdasági meghatározottságának fontos eleme a *termelőmunka* fogalmának meghatározása. Marx a munkát mindig mint termelőmunkát fogalmazta meg: „Ha az egész folyamatot eredménye, a *termék* álláspontjáról tekintjük, mindkettő, a *munkaeszköz és a munkatárgy termelési eszközként,* s maga a munka *termelőmunkaként* jelenik meg."[8]

A későbbiekben Marx a termelési folyamatot, mint kooperatív folyamatot vizsgálva, a termelőmunka fogalmának a változásáról, kibővüléséről és egyben összeszűküléséről beszél. „Az embernek ahhoz, hogy termelő módon dolgozzék, most már nincs szüksége arra, hogy a munka tárgyát maga vegye kezébe, elegendő, ha az összmunkás szerve, ha annak valamilyen alfunkcióját végzi. A termelőmunka fenti eredeti meghatározása, amely magából az anyagi termelés természetéből van levezetve, mindig igaz marad az *összmunkásra* mint összességre vonatkozóan. De nem érvényes többé az összmunkás mindegyik tagjára egyenként véve."

Marx a termelőmunkának az összmunkás fogalmával való összekapcsolásával együtt szűkíti is a fogalmat: a tőkés társadalomban a ter-

[8] *Marx:* A tőke. I. köt. 173. old.

melőmunka fogalma azonosul az értéktöbbletet termelő munkával. *„Csak az a munkás termelő, aki értéktöbbletet termel a tőkés számára, vagyis aki a tőke önértékesítésére szolgál."*[9] Marx igen részletesen foglalkozott az *Értéktöbblet-elméletek* mindhárom kötetében, de különösen az első kötetben a termelőmunka fogalmi meghatározásával.

Marx bírálta MacCullochot, aki a munka fogalmát magát is elferdíti a csereérték és a használati érték azonosításával. Idézi elhibázott megállapítását: *„A munka helyesen* úgy definiálható, hogy az bármifajta tevékenység vagy művelet – akár ember, alsóbbrendű állatok, gépi berendezés, akár természeti erők végzik el –, amely valamely kívánatos eredmény létrehozására irányul."[10] Marx kigúnyolja MacCulloch tévedését: „A visszásságon úgy segítünk, hogy az áruk használati értékeit – csereértéknek nevezzük, és a műveleteket, amelyeken mint használati értékek átmennek, a szolgálatokat, amelyeket mint használati értékek a termelésben tesznek – *munkának* nevezzük. Hisz ugyanígy a köznapi életben beszélnek munkaállatokról, munkagépekről, sőt poétikusan azt is mondják, hogy az izzó vas dolgozik, vagy hogy dolgozik, mikor a pöröly súlya alatt nyög. Hisz még kiabál is. *És mit sem könnyebb bizonyítani, mint hogy minden »művelet« munka, mert a munka művelet."*[11] Marx egy analógiával folytatja a gondolatot: ezen az alapon felcserélve az ítélet két részét, azt is lehet állítani, hogy minden testi dolognak érzékelése van, mert minden érzékelő dolog testi. MacCulloch eklektikusan vulgarizálja *Ricardót*, aki a munkát egészen másképp értelmezte: „Ricardo, mint minden említésre méltó közgazdász, mint A. Smith (habár ő egyszer egy humoros pillanatában az ökröt termelő munkásnak nevezi) a munkát *emberi*, még inkább társadalmilag meghatározott *emberi tevékenységként*, az érték egyetlen forrásaként emeli ki."[12]

Marx élesen elítéli tehát a munkának minden emberi és nemcsak emberi tevékenységgel való primitív azonosítását.

Marx a munkát, a termelőmunkát (a tőkés társadalom keretei között vizsgálva) mindig mint értéktöbbletet termelő munkát definiálta. „Termelőmunka a tőkés termelés értelmében az a bérmunka, amely a tőke változó részére (a tőke munkabérre kiadott részére) cserélve nem-

[9] Uo., 473. old.
[10] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész. Budapest 1963. 163. old.
[11] Uo., 162–163. old.
[12] Uo., 164. old.

csak a tőke e részét (vagyis saját munkaképességének értékét) termeli újra, hanem ezenkívül értéktöbbletet termel a tőkésnek. Csak ez változtatja az árut vagy a pénzt tőkévé, termeli mint tőkét. Csak az a bérmunka termelő, amely tőkét termel"[13] – írja A. Smith felfogását tárgyalva. A termelő- és a nem termelőmunka elhatárolását az árutermelésben határozza meg másutt. „Termelőmunka az olyan munka, amely *árukat* termel, és *nem termelőmunka* az olyan munka, amely *személyi szolgálatokat* termel. Az előbbi munka egy eladható dologban jelentkezik: az utóbbinak művelete alatt el kell fogyasztódnia"[14] – s ez az elemi megközelítése a problémának, ugyanis az árutermelés elemibb fok, mint a tőkés termelés.

Marx az „Elméletek a termelő- és a nem termelőmunkáról" című fejezetben sokféle álláspontot foglal össze, elmélettörténetileg közelíti meg a problémát. Többször is kiemeli a munkát termelőmunkává tevő fő elemet az értéktöbblet-termelésben: „Tehát mi a termelőmunka? – teszi fel a kérdést Marx Garnier nézeteit vizsgálva. – Az, ami értéktöbbletet hoz létre, »új értéket« azon az egy értéken felül, amelyet munkabérként kap."[15]

Marx Storch nézeteit tanulmányozva, aki az anyagi és a szellemi termelés közötti kölcsönhatást történelmietlenül nézi, megállapítja, hogy „A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát *az anyagi termelést ne általános kategóriaként,* hanem meghatározott *történelmi formában* fogjuk meg. Így például a tőkés termelési módnak a szellemi termelés más fajtája felel meg, mint a középkori termelési módnak. Ha magát az anyagi termelést nem *sajátos történelmi* formájában fogjuk meg, lehetetlen felfognunk azt, ami a neki megfelelő szellemi termelésben meghatározott, és a kettő kölcsönhatását"[16] – majd utal az anyagi termelés elsődlegességére, amely a társadalom meghatározott tagozódását, s ennek keretei között a szellemi termelést is meghatározza. Marx ugyanakkor helyesli, hogy Storch a szellemi termelést elkülöníti az anyagi termeléstől, s bírálja azokat – Garniert is –, akik feltételezik, hogy a nem anyagi termelés ugyanazon törvényeknek van alávetve, mint amelyek az anyagi termelést szabályozzák.

Marx a következőképpen fogalmazza meg a termelő- és a nem ter-

[13] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Budapest 1958. 117. old.
[14] Uo., 137. old.
[15] Uo., 166. old.
[16] Uo., 249. old.

melőmunka elhatárolását megkövetelve a *megkülönböztetést* – s ez igen lényeges számunkra – a termelőmunka tőkés és nem tőkés formája között. „Csakis a polgári korlátoltság, amely a termelés tőkés formáit a termelés abszolút formáinak – tehát örök természeti formáinak – tartja, cserélheti össze azt a kérdést, hogy mi a termelőmunka a tőke álláspontjáról, azzal a kérdéssel, hogy melyik munka egyáltalán valóban termelő, vagyis mi a termelőmunka egyáltalában."[17]

Marx gondolata nagyon világos, a termelőmunkának értéktöbbletteremelésként való meghatározása kifejezetten a tőkés termelési módra érvényes. Ez azonban *nem általában* igaz a termelőmunkára. S különösen fontos a megváltozott termelési mód keretei között a termelőmunka új tartalmát keresni. Marx mindenesetre a tőkés társadalomban így látta a termelőmunka tartalmát: „A termelőmunka csak *rövidített kifejezés* az egész viszonyra és arra a módra, ahogyan a munkaképesség a tőkés termelési folyamatban szerepel."[18]

„A termelőmunka tehát olyan munka – a tőkés termelés rendszerében –, amely alkalmazójának *értéktöbbletet* termel, illetve amely az objektív munkafeltételeket tőkévé, birtokosukat pedig tőkéssé változtatja, tehát olyan munka, amely saját termékét mint tőkét termeli.

Amikor tehát *termelőmunkáról* beszélünk, akkor *társadalmilag meghatározott* munkáról beszélünk, olyan munkáról, amely egészen meghatározott viszonyt foglal magában a munka vevője és eladója között."[19]

A munkás szempontjából a termelőmunka hasonlóképpen jelentkezik a kapitalizmusban: „A termelőmunka tehát olyan munka, amely a munkás számára csak munkaképességének előre meghatározott értékét termeli újra, ezzel szemben, mint értékalkotó tevékenység, értékesíti a tőkét, illetve az általa alkotott értékeket, mint tőkét, szembeállítja magával a munkással."[20]

Marx, amikor a termelés anyagi szférájával szembeállítja a termelés nem anyagi szféráját, a termelés sajátos megkülönböztető jegyeként az áru létrehozását jelölte meg a kapitalizmus viszonyai között. A szellemi munka is lehet e szempontból termelőmunka, de csak meghatározott vonatkozásban: „Ámbár a tanulók szempontjából ezek a tanítók nem *termelőmunkások,* vállalkozójuk szempontjából azok. Ez tőkéjét az ő

[17] Uo., 357. old.
[18] Uo., 360. old.
[19] Uo.
[20] Uo., 361. old.

munkaképességükre cseréli át, és meggazdagodik a folyamat végén. Ugyanígy áll a dolog a színházi, szórakoztatóüzemi stb. vállalkozásoknál. A közönség szempontjából a színész itt művészként viszonyul, de vállalkozója szempontjából *termelőmunkás.*"[21] A szellemi munka termelőmunkaként való megítélése szempontjából az *összmunka* termékeként létrejövő áru, a termék szintetizáló szerepe döntő jelentőségű.

„Hiszen éppen az a sajátosság a tőkés termelési módban, hogy a különböző munkákat, tehát a *fej és a kéz munkáit is* – illetve azokat a munkákat, amelyekben az egyik vagy másik oldal túlsúlyban van – szétválasztja és különböző személyekre osztja el, ami azonban nem akadályozza azt, hogy az anyagi termék e személyek *közös terméke,* illetve hogy közös termékük anyagi gazdagságban tárgyiasul; ami viszont éppúgy nem akadályozza azt, hogy mit sem változtat azon, hogy e személyek mindegyikének viszonya a bérmunkásnak a tőkéhez való viszonya, és ebben a kiváló értelemben a *termelőmunkás* viszonya."[22]

A termelőmunka klasszikus megfogalmazása – főleg abban az értelemben, ahogyan Marx az *összmunkás termelőmunkáját* értelmezi – a termelés mai szakaszain is érvényes. A termelőmunka a modern technika és tudomány eredményének alkalmazásával tartalmilag jelentősen megváltozott. Főleg *a termelőmunka szellemi elemeinek felhalmozódása* eredményezett figyelemre méltó változásokat. A szellemi munka egyre nagyobb szerepet nyer magában a termelési folyamatban, valamint a termelési folyamat előkészítésében is. A tudomány közvetlen termelőerővé válása, a tudományos-technikai fejlődés termelésben való közvetlen alkalmazása a termelőmunkán belül azt hozza magával, hogy a szellemi tevékenység közvetlenül is, nem csak közvetve jelent termelőmunkát. A termelési folyamat bonyolult, kooperatív jellege kiszélesíti a termelőmunka fogalmát ... és a termelőmunkás fogalmát. Ezzel kapcsolatban új, bővebb jelentést nyer az „összmunkás" marxista fogalma. Az összmunkás fogalmában benne vannak mind a fizikai dolgozók: segédmunkások és szakmunkások (akik gépek mellett dolgoznak), mind a műszakiak (a mérnökök és technikusok), vagyis azok, akik szellemi munkával járulnak hozzá a termeléshez. Meg kell jegyezni, hogy Marx a kapitalizmus viszonyai között nem tekintette az „összmunkás" alkotórészének az irodai, kereskedelmi és más szellemi dolgozókat, akik nem vesznek részt közvetlenül a termelésben. A munka-

[21] Uo., 373. old.
[22] Uo., 374. old.

megosztás elmélyülésével azonban új szakmák, új gazdasági ágak keletkeztek, megnövekszik a tudomány szerepe a termelési folyamatban. Ennek megfelelően kibővül az összmunkás, vagyis a munkásosztály fogalma[23] – írja a lengyel Stanislaw Widerszpil a jelenkori kapitalizmust vizsgálva. Sztrumilin a munka intellektualizálódását állapítja meg: A munka „közeledik a szellemi munkához, mind produktívabbá és érdekesebbé válik ... Ezért fokozatosan megszűnik a szellemi és fizikai munka ellentéte. Ebben az összefüggésben is a munka termelő szférája mindinkább közeledik a nem termelőhöz"[24] – írja a kommunizmusról.

Ennél még sokkal indokoltabb megvizsgálni, hogy a szocialista társadalom változásai (ahol alapvető összhang áll fenn a termelők és a termelési viszonyok között) miképpen befolyásolják a termelőmunka tartalmát, meghatározását.

V. Zsamin szovjet közgazdász szerint a termelőmunka természetének a megváltozása mindenekelőtt a tudomány közvetlen termelőerővé válása kapcsán vizsgálható. Korábban a tudomány embereinek egész tevékenysége rendszerint az improduktív szférában zajlott le. Most – szerinte – eléggé élesen elválasztható egymástól a tudományos dolgozóknak legalább két csoportja: az első csoportot az *alkalmazott* jellegű problémákkal foglalkozó tudományos dolgozók alkotják; *ők a termelőmunka résztvevői*, az összmunkás részeként tevékenykednek. Hozzájuk sorolható azoknak a természettudományos kérdésekkel foglalkozó tudósoknak a nagy része, akik ágazati tudományos kutatóintézetekben, laboratóriumokban dolgoznak, továbbá az agrártudományok területén dolgozó tudósok. Az ilyenfajta szakemberekhez sorolhatók még a közgazdaságtudományi intézetekben, a népgazdasági tanácsok tervező- és szerkesztő irodáiban és más intézményekben dolgozó tudósok.

A második csoportot a humán tudományágak művelőinek többsége és a természettudomány ama képviselői alkotják, akik elsősorban távlati kutatási jelleggel általános elméleti problémát dolgoznak fel: ők nem vesznek részt közvetlenül a termelésben.[25] E vélemény egy részével egyet kell értenünk, nevezetesen azzal, hogy a tudomány emberei is a termelőmunka résztvevői közé tartoznak. Problematikusnak tart-

[23] *S. Widerszpil:* Változások a jelenkori burzsoá társadalmak osztályszerkezetében. *Nowe Drogi*, 1962. 10. sz. (Lengyelül)

[24] *Sztrumilin:* Munkanap a kommunizmusban. Moszkva 1959. 9–11. old. (Oroszul)

[25] Vö. *V. Zsamin:* A tudomány közvetlen termelőerővé válik. *Kommunyiszt*, 1963. 10. sz. (Oroszul)

hatjuk azonban a két csoport elhatárolásának alapját: milyen objektív ismérvei vannak a termelőmunkában résztvevő és abban részt nem vevő tudományos kutatók elválasztásának? El lehet-e választani az alkalmazott tudományok és az alaptudományok elhatárolása alapján azokat a csoportokat, amelyeket Zsamin javasol? Szerintünk ez erősen problematikus, ugyanis az alaptudományok és az alkalmazott tudományok közötti határokat is relatívnak kell tekintenünk. A tudományok története sokszorosan bebizonyította már az eddigi fejlődés során, hogy ami egykor alaptudománynak minősült, fejlődésének egy pontján alkalmazott tudománnyá alakult át. Hol van a határ? Ameddig egy tudományos felfedezés nem kerül a termelésben alkalmazásra, addig alaptudománynak minősül, de amint a termelési folyamatba beépül, alkalmazott tudománnyá válik? Produktív munkává válik-e ezáltal annak a kutatónak a tevékenysége, aki megelőzőleg alapkutatásokat végzett? Az absztrakt algebra alaptudománynak minősül. Mégis kétséges, hogy az absztrakt algebra tudományos kutatójának a munkásságát mennyiben tekinthetjük – és mennyiben nem – produktív jellegű munkának. Ha csak azt vesszük figyelembe, hogy az absztrakt algebrista a számsorok törvényszerűségeit kutatja, a halmazelmélettel stb. foglalkozik, ebben az esetben tényleg nem látszik közvetlen összefüggés a termelőtevékenység és a tudomány között. De az is kétségtelen, hogy a halmazelmélet és általában az absztrakt algebra ma már számtalan szállal kapcsolódik a tényleges termelési folyamatokhoz, a termelési folyamatokat segítő tudományos eredmények sorában számottevő szerepet játszanak az algebrai, a halmazelméleti stb. felfedezések is. A geológiai rétegtan (amely elméleti természettudomány) ipari nyersanyagot ad, a termelésbe közvetlenül bekapcsolódik.

Az is közismert dolog, hogy a kvantumelmélet és a magfizika, amelyek az elvont tudományterületek, az alapkutatások közé tartoznak, egy idő óta az alapkutatásokon túlmutató szerepet játszanak a termelési folyamatokban. A magfizika – mint az új, forradalmi energiahordozó, az atomenergia termelési célokra történő hasznosításának kiemelkedő jelentőségű tudományterülete – ma már korántsem tekinthető egyszerűen alaptudománynak, amelynek nincs közvetlen kapcsolata a termelési folyamattal.

Számtalan, az előzőkhöz hasonló határproblémát lehet felidézni, amelyekből nyilvánvalóvá válik, hogy a tudomány termelőerőként való jelentkezése, közvetlen termelőerővé válása, s ennek nyomán a munka, a produktív termelőmunka fogalmának a tudományos kutatásokkal

való kibővítése csak relatíve korlátozható a termelésbe közvetlenül bekapcsolódó alkalmazott tudományos kutatások körére. Zsamin fogalmazásából figyelemre méltó elemként emelhető ki, hogy ő is arról ír: *most* eléggé élesen elválasztható a két csoport. Abban egyetérthetünk, hogy a termelésbe való bekapcsolódásnak természetesen különböző ütemei, eszközei lehetségesek, s ez lassíthatja vagy gyorsíthatja a produktív munka, a termelőmunka kiszélesedésének perspektíváit. A merev határok helyett minden tudomány minden eredményének konkrét vizsgálata vezethet csak helyes eredményre e kérdésben.

A termelőmunka mindig termék létrehozására irányul. Ezzel lehetne leszűkíteni a termelőmunka körét, és kirekeszteni ebből a szellemi tevékenységet, ha nem a marxi összmunkás fogalomból indulnánk ki. Ez lehetővé teszi, hogy a termék létrehozására irányuló munkának kétféle csoportját megkülönböztessük egymástól: a termék létrehozására közvetlenül irányuló munka mellett a közvetetten a termék létrehozásába bekapcsolódó munkát is termelőmunkaként fogva fel. Ezzel azonban az improduktív munka köre is összeszűkül. Improduktív munkának kell tekintenünk azt a munkát, amelynek eredményeként nem jelenik meg termék, amely tehát nem járul hozzá (az összmunka keretei között közvetlenül vagy közvetve), hogy a munka eredményeként társadalmilag új érték jöjjön létre. Figyelembe kell vennünk e szempontból Marx megállapításait a tőke metamorfózisairól és körforgásáról. Marx megállapította: „Az általános törvény az, hogy mindazok a forgalmi költségek, amelyek csak az áru formaváltozásaiból fakadnak, semmiféle értéket nem tesznek hozzá az áruhoz."[26] Ezeket a költségeket a tőkés termelés „improduktív", de szükséges költségeihez sorolja. Ennek során beszél a kereskedelem, a könyvvitel, az ún. tiszta forgalmi költségek, a raktározási költségek, a szállítási költségek szerepéről. Az értékalkotás közvetlen és közvetett folyamatai azonban a tudomány fejlődésével, a technikai változásokkal új helyzetet eredményeznek, amely az értékalkotó folyamatban a tudományos felfedezéseknek a régebbinél nagyobb és közvetlenebb szerepét emeli ki. Az ellentmondás megoldását az „összmunkás" fogalmának dialektikus értelmezésében látjuk, azzal hogy a produktív termelőmunka közvetetten az összmunkás tevékenységeinek részeként, vagy közvetlenül irányul új érték előállítására, termék létrehozatalára.

A tudománynak a termelőmunkához fűződő kapcsolatát illetően a

[26] *Marx:* A tőke. II. köt. Budapest 1961. 157. old. Vö. uo., 131–154. old.

félreértéseknek még egy csoportját kell tisztázni. A termelésbe bekapcsolódó tudományt időnként a természettudományok és műszaki tudományok körére korlátozzák, azt mondván, hogy ezek kapcsolatban lehetnek a termeléssel, míg a társadalomtudományok feltétlenül kívül esnek a termeléssel kapcsolatos tevékenységek körén.

A társadalomtudományok kapcsolata a termeléssel kétségtelenül sok tekintetben távolabbi, közvetettebb, mint a természettudományok és főleg az alkalmazott tudományok művelőinek a tevékenysége. Nem lehet azonban a társadalomtudományi kutatásokat sem kizárni eleve a munkajellegű, tehát a termeléssel összekapcsolódó tevékenységek köréből. A társadalomtudományok egyes csoportjainak művelői azonban – így például a Zsamin cikke által is helyesen említett közgazdászok, munkagazdászok, tervezők tevékenysége, a szociológusok, munka- és iparszociológusok tevékenysége – a legszorosabb összefüggésben vannak a termelőtevékenységgel. Érdemes felfigyelni arra, hogy látszólag a termeléstől oly távoli tudományok, mint pl. az esztétika, mennyire közel kerülhetnek a termelés problematikájához. Az ipari formatervezés esztétikája, általában a munkaesztétika, a munkakörülmények és munkafeltételek, valamint a munkafolyamatok esztétikai elemeinek kibontakoztatása a legközvetlenebbül bekapcsolódik a termelési folyamatba, a termelőmunka részévé válik, új termék előállítására irányul, közvetlen és közvetett formában. Utalhatunk az egységes műszaki nyelv, a technikatörténet, a munkapszichológia közvetlen jelentőségére a termelésben. Az alkalmazott tudományok sem mindig, minden vonatkozásban válnak a termelés részévé. Az alkalmazott biológiát: az orvostudományokat, agrártudományokat nem egyértelműen lehet a „termelő tudományok" közt felsorolni. De a műszaki tudományok eredményei sem feltétlenül kapcsolódnak be a termelésbe (pl. irreális tervek).

Megállapíthatjuk a termelőmunka tartalmának kiszélesedését a tudományos-technikai fejlődés nyomán. A tudomány közvetlen termelőerővé válása a ma és a holnap kérdése. Ez nem jelenti azt, hogy a kizsákmányoló társadalmakban a tudomány teljesen távol állt a termeléstől. A tudomány nemcsak a szocializmusban-kommunizmusban lehet közvetlen termelőerő. Ismeretes pl. Marx utalása a tudomány termelőerővé válásáról a tőkés társadalomban. Ami *megváltozott,* elsősorban a tudomány fejlődése által létrehozott új helyzet, a tudományos technikai fejlődés által életre hívott új lehetőségek, s ezek minőségileg magasabb fokon teszik lehetővé a tudománynak a termelési folyamatba való bekapcsolását, a tudomány közvetlen termelőerővé válását. En-

nek nyomán a termelés és a tudomány közötti kölcsönhatás válik közvetlenebbé, gyümölcsözőbbé, előkészítve egyúttal a szellemi és a fizikai munka összekapcsolódását, a szellemi és a fizikai munka közötti határok lebontását. A szocialista kulturális forradalom folytán nagy számban jelennek meg azok a munkások, értelmiségiek, akik képesek alkalmazni az új tudományos-technikai eredményeket. Tehát a szubjektum oldaláról is magasabb szinten alapozódik meg a tudomány közvetlen termelőerővé válása.

Ezek figyelembevételével fogadhatjuk el azokat a véleményeket, amelyeket elég gyakran lehet olvasni a közgazdasági-filozófiai irodalomban, de ezen túl is, pl. a munkapszichológiai, fiziológiai irodalomban a *termelőmunka fogalmának kibővüléséről* – ez tulajdonképpen a munka tartalmának kibővülése. Az irányító munka, a munkaszervező tevékenység jelentőségének a megnövekedéséről tanúskodik Jelmejev, Nyilas József és Pirityi Ottó véleménye, amely szerint: „kibővül a termelőmunka fogalma"[27] az irányítás, a koordinálás, a műszaki előkészítés vonatkozásában.

Talán helyesebb lenne arról beszélni, hogy a termelőmunka fogalmának a tartalma bővült, s nem a fogalom változott meg. A termelőmunka tartalmának az átalakulása, a szellemi munka elemeinek nagyobb arányú jelentkezése a termelésben, tökéletesen megfelel a Marx által a termelőmunka fogalmáról adott meghatározásoknak. s különösen a termelőmunkában az összmunkás tevékenységével jellemzett komplex fogalomnak.

A technikai-tudományos haladás a szocialista társadalomban jelentősen megnöveli a termelőmunka szellemi elemeit, ezek szerepét; a munka intellektualizálódik a termelési folyamatban. Ezáltal bővül elsősorban a termelőmunka tartalma, s ezzel korszerűbbé válik, a mai

[27] *Pirityi Ottó:* Id. cikk, 838. old. „Bár a munka mindig igényelt valamilyen szervezettséget, irányítást, mégis csak a munka kooperatív jellegének általánossá válásával lett a koordináló tevékenység munkajellegűvé, a termelés nélkülözhetetlen elemévé. A fejlődés további fázisát jelentette, amikor az irányításon belül a termelés *műszaki előkészítése* került előtérbe. Ez a szellemi tevékenység bizonyos fokig már időben is elvált a közvetlen fizikai termelő tevékenységtől. Az elszakadás azonban nem azt jelentette, hogy a műszaki előkészítés a termelési szférán kívül eső tevékenységként segítette a termelést. Sokkal inkább azt jelentette, hogy *kibővült a termelőmunka fogalma:* tartalmazza már a szervező-irányító, műszaki-gazdasági előkészítő tevékenységet is." Vö. még *Nyilas József:* Korunk tudományos-technikai forradalma. *Közgazdasági Szemle,* 1962. 4. sz.; *Jelmejev* doktori disszertációja 60. oldalán szintén a munkafogalom kiszélesedéséről ír.

kor követelményeinek, a mai helyzetnek megfelelőbbé válik a termelőmunka, valamint a munkás fogalmának tartalma, értelme.

Marx a termelőmunka fogalmának vizsgálata során, mint az előzőkben láttuk, igen differenciált eszközöket használt: tudománytörténeti vizsgálódásai során, elmélettörténeti elemzéseivel kapcsolatban a kapitalista társadalomban nagyon sokrétű és a leegyszerűsítéstől megóvó módon fogalmazott (a termelő- és nem termelőmunka fogalmának elhatárolását illetőleg vitatkozva pl. a fogalmat szűken értelmező A. Smithszel is).[28]

Marx módszereinek alkalmazása megköveteli a termelőmunka-fogalom tartalmának korszerű, mai színvonalon történő vizsgálatát, napjaink társadalmi-termelési folyamatainak elemzését, következményeinek általánosítását a termelőmunka tartalma átalakulásában. (. . .)

A mai burzsoá filozófiának és szociológiának gyakori törekvése annak a bizonygatása, hogy a technikai fejlődés a munkában olyan változásokat is eredményez, amelyek nyomán a *gép* veszi át az ember munkáját, az *emberi munka helyett a gépi munka* válik általánossá. A „gépi munka" fogalma – amely sajnos a szocialista országok irodalmában is felüti fejét, többnyire pontatlanságként[29] – a burzsoá ideológiában tudatos hamisítást jelent, mechanikusan azonosítva az emberi munkát és a gépi „munkát", amely éppen annyira nem tekinthető munkának a szó filozófiai és közgazdasági értelmében, mint amennyire nem munka a gép működése sem (vagy az állati tevékenység), amelyet csak a fizikai és mechanikai (illetve biológiai) fogalmazásban szoktak munkának nevezni. Ezt mindenképpen meg kell különböztetni a munka tudományos fogalmától, amely társadalmi kategória, s

[28] Vö. *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. 120–125. old. Marx vitatkozik *Smith* leegyszerűsítő felfogásával, amelyben szűkíti a termelőmunka fogalmát, az anyagi tevékenységre korlátozza azt. „A munka anyagiasulását stb. azonban nem szabad olyan skótul felfogni, ahogy A. Smith teszi . . . Termelőmunka az olyan munka, amely *árukat* termel . . . magában foglalja . . . a dologi formában létező egész anyagi és szellemi gazdagságot, húst, éppen úgy, mint könyveket." (136–137. old.)

[29] Vö. *Bori István:* Szélesítsük és mélyítsük a dolgozók természettudományos alapműveltségét. *Népművelés,* 1963. 1. sz. „A nehéz testi munkát – talán nem is hosszú idő alatt – kiszorítja a *gépi munka.*" (26. old.) *Székely Sándor:* A kibernetika néhány filozófiai problémájáról. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1963. 5. sz. „Nevezzük *gépnek* a célszerűen működő, emberi *fizikai vagy szellemi munkát helyettesítő,* végső fokon az ember által tervezett és alkotott olyan anyagi rendszereket, amelyek mozgásformáikat tekintve társadalmi és biológiai mozgásformáknál alacsonyabb rendűek." (922 old.) *Jelmejev* doktori disszertációjában (61–62. old.) szintén a gépi munka szerepéről ír.

nem vezethető vissza a mechanika és fizika képleteire, természeti folyamatokat sűrítő, kifejező megállapításaira, törvényszerűségeire. Figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a gép csak a munka eszköze, az ember kezének és agyának folytatása, de nem maga a munka végzője. A munka, amely mindig *emberi* munka, felhasználja a gép segítségét, mint az emberi munka eszközének a segítségét. A gépautomata szerepének ez a burzsoá eltorzítása, amely háttérbe szorítja a munkás személyét (a gépek nem sztrájkolnak!) a burzsoá munkaszociológiában ezért veszélyes és alapjában elítélendő, hibás tendencia. A munka olyan társadalmi kategória, amely az emberekben, az emberi tevékenység sajátos fajtájához kapcsolódik. Ezért semmiféle gép és más élőlények, állatok stb. sem képesek ebben az értelemben munkát végezni. A legtöbb, amire a gépek, állatok képesek, ezek a – Marx szavait használva – munka*szerű* műveletek. Ezt nem módosítja az a tény sem, hogy géppel sok munkaművelet gyorsabban, hatékonyabban, pontosabban teljesíthető. Ez nem változtat azon a helyzeten, hogy a munkát és a gép működését más és más társadalmi-gazdasági szférában keressük, és ne keverjük azokat össze.

A munkafogalom tisztázásához meg kell vizsgálnunk a *munka* és *játék* közötti viszonyt. Sok félreértéssel lehet találkozni ezzel kapcsolatban, amelyek vagy a játékra vezetik vissza a munkát, vagy azonosítják egymással, vagy pedig a munkával a játék uralkodó szerepét állítják szembe. Ugyanakkor a játéknak a munkától való teljes elszakítása is egyoldalú, téves nézet. Helyesen utal erre az összefüggésre C. W. Mills: „Nincsen szakadék a munka és a játék, a munka és a kultúra között."[30] A burzsoá Magyarországon megjelent Közgazdasági Enciklopédia a munka fogalmát, mint gazdasági, a termelési célból teljesített munkát megkülönbözteti a munkától, „amely nem gazdasági szempontok szerint igazodik, azaz nem áll a gazdasági főelv vezetése alatt, szabad munka, bizonyos esetekben pedig játék".[31]

A játékelméletek, amelyek a munka lényegét a játékban keresték, eltorzítják a munka fogalmát, perspektíváját. Utópista nézetek azok, amelyek a kommunizmusban a munka megszűnését, játékká alakulását jósolják, nem látva a munka legsajátosabb emberi voltát. Nem a játék a munka helyett – hanem a munka elsőrendű életszükségletté

[30] *C. W. Mills:* Emberek a hivatalban. Bund Varlag. Köln. 220. old. (Németül) Az eredeti amerikai kiadás címe: Fehér gallér. *Oxford University Press,* New York 1951.

[31] Közgazdasági Enciklopédia. Athenaeum. Budapest 1930. III. köt. 1131–1132. old.

válása a jövő képe. „A munka nem válik valamiféle játékká, könnyű szórakozássá" – írja E. A. Levin. Az utópisták, s a játékelmélet olyan képviselői, mint Schiller, Mozart „csupán a munkamegosztás torzító hatását látták, és nem vették észre a munka embert formáló erejét... csupán a játék fiktív szabadságában reménykedtek". De a munka nem válhat sohasem játékká, mert „a játék kívül áll az objektív szükségszerűség láncolatán".[32] A játék és a munka különbségét Almási Miklós abban látja, hogy a játékot az ember „újrajátszhatja", a munkát nem. „A játék szabadsága szubjektív szabadság." A munkát is „újra lehet játszani". A selejtet például kijavítja elkövetője. A munka szabadsága is tartalmaz szubjektív szabadságot is. A játék szabadsága azonban nem helyettesítheti a munka szabadságát. W. Arnold, Marx munkafelfogását támadva, feje tetejére állítja a munka és játék viszonyát, úgy vélve, hogy az ember esztétikai lény, s életében a játék és a munka viszonyában a játék dominál, s a munka csak játék következménye. Azt állítja, hogy az esztétikus ember számára „a munka játék".[33] Nem veszi észre, hogy a munka és a játék közötti viszony éppen fordított: nem a munka a játék funkciója, hanem a *játék a munka funkciója.* A munka, a munka jellege ad alapot annak a megítélésnek, hogy a munka során az ember munkatevékenysége, ereje szabadon „játszhat-e". Plavius, Arnoldot bíráló cikkében helyesen fejti ki, hogy „csak meghatározott társadalmi viszonyok mellett válhatik a munka játékká",[34] s szembeállítja a kényszer alatt dolgozó ember munkatevékenysége jellegét, amely távol áll a „játéktól", az alkotó jellegű munkával, amelynek keretei között az ember erejét szabadon engedi „játszani".

A munka és játék viszonyát vizsgáló irodalomban a materialista felfogás, amely a munka elsődlegességéből indul ki, élesen szembenáll a játék elsődlegességét állító idealista és vulgármaterialista felfogásokkal. A munka és játék közötti helyes viszonyt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a játék a munkából alakult ki és visszahat a munkára. A játék csak a mindenkori konkrét társadalmi viszonyok között elemezhető tartalmasan, mert a társadalmi termelési mód adja a kereteket és az indítékokat, mindenkori konkrét munkastruktúrájával és igényeivel a játék formáinak kialakulásához, funkcióihoz. Bírálni kell az idealista

[32] *Almási Miklós:* Elidegenedés és szocializmus. *Valóság,* 1964. 2. sz. 12. old. *E. A. Levin:* A munka szükségletté válása. Moszkva 1963. 62. old. (Oroszul)

[33] *Arnold:* Személy, jellem, személyiség. Göttingen 1962. 286. old. (Németül)

[34] *Plavius:* A pozitív hős a szocialista realizmusban és a munka jellege. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie,* 1963. 8. sz. (Németül)

és vulgármaterialista játékelméleteket, melyeknek az a lényege, hogy a játék és munka viszonyában a játék meghatározó, a játék – szerintük – megelőzte a munkát. Ez a felfogás, amely tagadja a munka emberformáló szerepét, a munkatevékenységet mint az ember lényegét, alapjában hibás és nem felel meg a tényeknek.

A játékelméletek vulgármaterialista csoportjától is el kell határolódnunk, amelyek a játék keletkezését nem társadalmi alapon, hanem biológiai folyamatokkal magyarázzák, nem a munkával kapcsolják össze a játék keletkezését, hanem az ilyen biológiai-fiziológiai indokokkal magyarázzák, mint az erőfölösleg, az elfáradás stb.

A munka és játék viszonyának pontos megértése lényeges mozzanat, nem csupán a munkafogalom megközelítésében, hanem a szellemi és fizikai munka összekapcsolásának perspektívái, feltételei tekintetében is. Tágabb értelemben: a fizikai és szellemi tevékenységek (nemcsak munkatevékenységek) közötti viszony fiziológiai-biológiai-társadalmi megítélése szempontjából tanulságos a fizikai tevékenységek között a sport szerepének megvizsgálása is, amelyre azonban e tanulmány keretei nem adnak lehetőséget.

A munka és játék viszonyának vizsgálata a mai polgári szociológiában különösen előtérbe került a szabadidő-kutatások kapcsán. Ennek elméleti alapját Dumazedier a következőkben foglalta össze: „A munkatevékenységek kiegészíthetők játéktevékenységek által és egy különálló, részben képzeletbeli világhoz kapcsolódó részvételi vagy kivetítési tevékenységek által, amelyeket más szabályok, más értékek irányítanak, mint a reális élet értékei."[35] A munkával szemben az emberi tevékenység új rendje kerül ezáltal előtérbe: a szórakozási, a játéktevékenység, amely a munkatevékenység, a legsajátosabban emberi tevékenység felett eluralkodnék? Erre a veszélyre hívja fel a figyelmet a burzsoá szociológus, természetesen nem az ember, hanem a kizsákmányolt osztályok tevékenységének a tőkés társadalomban mégiscsak leglényegesebb elemét, a munkát véve figyelembe. Dumazedier arra is utal, hogy a játék a munka kiegészítése funkcióját teljesítheti, veheti át ezzel. A munka monotóniájának ellentéte vezet a játékhoz: „A játékviszonyok elfelejtetik a munkaviszonyokat – s ezért jelentkezhet az új ópium szerepe." „A munkás megelégedne azzal, hogy eladja munkaerejét mint árut, hogy élvezhesse ennek az eladásnak a termékét a munkán kívüli időben" – írja.

[35] *Dumazedier:* Munka és szabad idő. Traité de sociologie du travail. *Libraire Armand Colin,* Párizs 1962. (Franciául)

A munka- és játékviszonyok vizsgálata elvezet a polgári szociológiában ahhoz a megállapításhoz, hogy a *munkának nem lehet privilegizált* szerepet tulajdonítani az ember életében. Dumazedier arról ír, hogy az emberek, az ipari dolgozók nem „élik át" a munkát mint pszichológiai szükségletet. „Felméréseink szerint *nem a munka, hanem az aktivitás az, ami alapvető szükségletnek tűnik.* Egyesek számára a fő aktivitás a szakmai munka, mások számára a szakszervezeti aktivitás, ismét mások számára sokkal kevésbé fontos aktivitások, a házi hobbyk, a szünidei aktivitások vagy sportcselekedetek. Hogy tudományosan tanulmányozhassuk a munka- és szabadidő-viszonyokat, szükséges, hogy a munkának ne tulajdonítsunk privilegizált értéket, hanem úgy tekintsük, mint determinációt az ipari civilizáció társadalmi és kulturális egyéb meghatározottságai között."[36]

A szabad idő problémáival foglalkozó könyvében De Grazia a szabad idő emberét a játékkal jellemzi, a kényszerű kenyérkeresettel szemben. „A szabad idő embere mindig játékban van (at play) – amióta gyönyörködik az ész játékában."[37]

A munka fogalma szűkebb, mint az emberi tevékenységé. Nem minden tevékenység munka, míg minden munka emberi tevékenységet jelent. Az emberi munka azonban a termék – anyagi vagy szellemi termék – létrehozására irányuló, értéket teremtő, tudatos, célszerű emberi tevékenység. Ezzel elhatárolhatjuk a munka fogalmát az eddigieken túlmenőleg az emberi tevékenység sokféle csoportjától, így például sokféle emberi tevékenység, sőt szakmai tevékenység ismeretes, amelyek sem fizikai, sem szellemi munkát nem jelentenek. A szellemi és a fizikai munka tehát nem fogja át az emberi tevékenység minden szféráját, még a szakmai tevékenységekét sem. A szellemi és fizikai munka „nem minden tevékenységet fognak át, például a katona, a börtönőr, a rendőr sem a fizikai, sem a szellemi dolgozók közé nem tartoznak"[38] – írja Danieljan. (Danieljan helyesen közelíti meg a problémát, egy hibája azonban van felfogásának: a munka különbségét a munkás

[36] Uo.

[37] *De Grazia:* Az időről, munkáról és szabad időről. The Twentieth Century Fond. New York 1962. 374. old. (Angolul)

[38] *Danieljan:* A szellemi és fizikai munka közötti ellentétről. Jereván 1967. 7. old. Hasonlóan fogalmazza meg a munka elhatárolásának igényét *Szimonjan* is. (A szellemi és fizikai munka közötti antagonizmus tartalma és lényege. Baku 1958.) „A munka alatt olyan szellemi és fizikai élettevékenységi folyamat értendő, amely megteremti és megőrzi azokat az anyagi és szellemi értékeket, amelyek szükségesek a társadalom fejlődéséhez." (46. old.) (Oroszul)

különbsége oldaláról vizsgálja, azonosítva ezeket.) Céltudatos emberi tevékenység sokféle lehet, amelyek nem munkatevékenységek. Céltudatosan vihet az út egyik oldaláról a másikra valaki egy kődarabot – de ezzel semmiféle munkát nem végzett. S még az sem változtat megítélésünkön, hogy azután visszaviszi a követ eredeti helyére. Magában a tudatos, céltudatos tevékenység, fizikai erőkifejtés teljesítése nem elégséges – a munka értékalkotó tevékenység.

A *sportoló* tevékenysége kétségtelenül céltudatos emberi tevékenység. Mégsem tekinthetjük munkának, még akkor sem, ha nagyfokú fizikai izom-igénybevételt jelent, talán sokszor nagyobbat, mint a nehéz fizikai termelőmunka végzése során. A sportoló céltudatosan jár el, célra tör, például a futó, aki célba akar érni, vagy a labdarúgó, aki gólt akar rúgni. Itt azonban a céltudatosság ellenére sincs szó munkáról. A munka filozófiai tartalma különbözik a sporttevékenységtől. (Ennyiben figyelmen kívül kell hagynunk az ún. profisportot, amely kifejezetten értéktöbblet-termelésre irányul, tőkés vállalkozásnak minősíthető. Vizsgálódásaink során nem az üzletté vált sportot, hanem a sportot általában vettük figyelembe.)

Az olyan céltudatos emberi tevékenység sem minősíthető munkának, mint a vallásos tevékenység,[39] a munka értéktermelő természetéből adódóan. Nyilvánvaló, hogy a vallási tevékenység semmit sem termel, s még közvetve sem jöhet számításba munkaként mint az „összmunkás" része. (Megjegyzendő, hogy a polgári ideológusok gyakran a vallási tevékenységben látják a szellemi munka egyik fő, legfőbb területét.)

Következésképpen: nem minden emberi tevékenység, még csak nem is minden céltudatos emberi tevékenység minősíthető munkának, hanem csupán az a céltudatos emberi tevékenység, amely érték, termék előállítására irányul, s így része az összmunkának.

A munkafolyamat vizsgálata, pszichológiai és fiziológiai oldalának elemzése a munkafolyamatot mint emberi tevékenységet, az emberi tevékenység sajátos fajtáját állítja elénk. Vannak olyan törekvések a munka magyarázatával kapcsolatban, amelyek a munkában kizárólag az *emberi erő befektetését* tartják fontosnak, eltekintve ennek társadalmi alapjától, összefüggéseitől. A munka társadalmi lényegének figyelmen kívül hagyása azonban eltorzítja magának a munkának a jelentését, tartalmát is.

[39] Vö. *Szimonjan:* Id. mű, 47. old. Szimonjan kikapcsolja a munka köréből a vallási tevékenységet.

Az emberi erő befektetése ugyanis különböző előjelekkel történhet: a pozitív előjelű, alkotásra irányuló tevékenységtől meg kell különböztetnünk a *negatív előjelű, rombolásra* irányuló tevékenységet. Nem fogadhatjuk el azok véleményét, akik eltekintenek ettől a megkülönböztetéstől, s az ember pozitív és negatív erőkifejtését azonos értelemben beleértik a munka fogalmába. Figyelemre méltó ebből a szempontból az a vita, amelyet L. N. Kogan folytat könyvében J. Szczepańszki lengyel szociológussal a munka fogalmáról. Ugyanis Szczepańszki nem vizsgálja az emberi célszerű tevékenység irányát, pozitív vagy negatív jellegét, hanem ezt is, azt is egyaránt a munka fogalmába foglalja. Kogannal értünk egyet ebben a polémiában – az előzőekben kifejtettek értelmében –, s a munka fogalmába semmiképpen nem tartjuk megengedhetőnek a „hérosztratoszi" tevékenység belefoglalását. „Semmiképpen sem lehet egyetérteni a munkának azzal a meghatározásával – írja Kogan könyvében –, amelyet a munka ismert lengyel kutatója, J. Szczepańszki cikkében adott, akinél munka bármilyen célszerű emberi tevékenység, amelynek társadalmi értéke van: *»akár pozitív, akár negatív«*. Kétségtelen, hogy a rombolás is meghatározott emberi erők, emberi tevékenység befektetését igényli, de a munka nagyságáról beszélve, mi az anyagi és szellemi értékek megteremtését javasoljuk."[40]

A mai burzsoá ideológiában is gyakori törekvés a munka értékalkotó jellegével szembeállítani a munkát, mint mindenfajta, tehát romboló tevékenységet is. Jellemző erre a törekvésre F. G. Jünger véleménye, aki könyvében – a munka meghatározását keresve – vitatta a munka értékalkotó természetének döntő szerepét, s úgy vélte, hogy a munka fogalmában össze kell kapcsolni az alkotó és romboló tevékenységet. „Mi a munka? A munka – így hangzik a közgazdászok egy definíciója – minden emberi tevékenység, mely értéket termel. De ez a definíció határozatlan, hamis úton szerzett kvalifikációt tartalmaz. A munka *minden emberi tevékenység,* tehát az is, amely *értéket megsemmisít.* Ez az értékromboló tevékenység terjedelmében és intenzitásában nem csekélyebb, mint az értékteremtő."[41] Természetesen ez a munkafelfogás torz, mert figyelmen kívül hagyja az emberi tevékenység irányát, természetét. A burzsoá ideológiában ennek a felfogásnak a hátterében az húzódik meg, hogy kétségbe vonják a munka értékte-

[40] *L. N. Kogan:* Munka és szépség. Moszkva 1963. 21. old. (Oroszul)

[41] *Jünger:* Gép és tulajdon. Klostermann Verlag. Frankfurt am Main 1949. 162. old. (Németül)

remtő szerepét. Félreértések elkerülése céljából még megjegyezhetjük, hogy Jünger nem a fizikai értelemben vett „munkát" tekinti rombolónak vagy alkotónak, mert maga is tisztázta előbb, hogy „munkának csak azt szoktuk nevezni, amit a munka tudatával teszünk".[42]

Miután tisztáztuk, hogy a romboló tevékenységet tudományosan semmiképpen sem tekinthetjük munkának, már beszélhetünk arról, hogyan hat vissza a munka alkotó természete az emberre. Az emberi munka teremtő, alkotó tevékenysége egyben az embert is gazdagítja, nemesíti. A munka nemcsak hogy elveszi az ember izom- és szellemi energiáját, hanem ezzel együtt *gazdagítja* is az embert, fejlődésre képessé teszi személyiségét, szellemi és fizikai erőit. Az ember nemcsak megismeri a környező világ szépségét, hanem teremti is azt. S ebből a megfontolásból kiindulva el kell ítélnünk a burzsoá szociológusok törekvését, akik a munka tartalmát egyszerűen az emberi erőkifejtés, erőbefektetés területére akarják leszűkíteni. Ez a burzsoá felfogás egyszerűen elhallgatja a munka társadalmi természetét, társadalmi meghatározottságát. Az emberi munka ezen egyértelmű meghatározása, a negatív, romboló tevékenység kizárása adhat csak alapot, hogy a későbbiekben megközelíthessük a munka alkotó jellegének lényegét, a munka és alkotás kapcsolatát. Rombolás és alkotás antagonisztikusan szemben állnak egymással, s ez mégint rendkívül lényeges elem a munka fogalmának megközelítésében.

Összefoglalva a *munka fogalmának* a meghatározását, megállapíthatjuk, hogy *munka minden olyan célszerű emberi tevékenység, amely közvetlenül vagy közvetve termék, érték (anyagi vagy szellemi érték) előállítására irányul, s mint a társadalom „összmunkája" magában foglalja a „társadalmi összmunkás" munkatevékenységét.*

Ezzel a munka filozófiai fogalmát határoztuk meg, egyben elhatárolva azt *a munka természettudományokban használatos fogalmától* (a fizika, mechanika a munkát mint fizikai teljesítményt tárgyalja), valamint *az emberi tevékenység* azon formáitól, amelyek nem munkatevékenységek.

Így megkülönböztettük a munka fogalmát

1. a *játéktól*, amely nem irányul termék előállítására;

2. az ún. *„sziszifuszi" tevékenységtől*, amely ugyan igen fáradságos, megterhelő lehet (egy követ görgetek, talán még céltudatosan is, de értéket nem állítok elő ezzel), de nem munkatevékenység;

[42] Uo., 161. old.

3. a *romboló* tevékenységtől, amely az alkotással szemben áll;
4. a *vallási* tevékenységtől, amely sem közvetlenül, sem közvetve nem irányul érték előállítására. (. . .)

A FIZIKAI ÉS SZELLEMI MUNKA FOGALMA

A fizikai munka fogalma

A következőkben megvizsgáljuk a *fizikai munka* fogalmának különféle megközelítéseit, amelyeket a filozófiai-közgazdasági-pszichológiai-pedagógiai irodalom nyújt. „Mit értsünk fizikai munka alatt? A fizikai munkát gyakran azonosítják azzal a munkával, ahol az *izom-erőfeszítés* van túlsúlyban. Mindazonáltal *ez nem egy és ugyanaz* . . . A fizikai munka még a legmagasabb fokú gépesítés mellett is megmarad. A fizikai munka jóval tágabb fogalom, mint az izom-erőfeszítéssel összefüggő munka. A jelenkori viszonyok között a fizikai munka olyan munka, amely *inkább az idegsejtek, mint az izmok* működésével függ össze."[43]

A fizikai munkának az izommunkától való megkülönböztetése, és az *izommunka* mellett az *idegtevékenységgel* való jellemzése az egyik megközelítési módja, fiziológiai-pszichológiai, természeti tartalma, alapja a fizikai munka meghatározásának. M. I. Bobnyeva egészen más oldalról közelítette meg a problémát, a fizikai munka *társadalmi meghatározottságát* vizsgálva. „Az ember munkatevékenységének szellemi vagy fizikai munkaként való jellemzése *társadalmi* jellemzést jelent." „A *fizikai* és a *szellemi* munka mindenekelőtt *társadalmi kategóriák*."[44] S ennek további erősítésére hozza fel a következőket: „A »fizikai munka« fogalma nem annyira a dolgozók tevékenységének a jellemzésére szolgál, mint inkább arra, hogy *azt miként használja fel a társadalom.* Nézetünk szerint helytelen lenne a *szó társadalmi értel-*

[43] *Maszlov:* A szellemi és fizikai munka helyes egyesítése – az egyén mindenoldalú fejlődésének feltétele. *Voproszi filoszofii,* 1962. 10. sz. 30. old. „Mint ismeretes, minden munkát az jellemez általában, hogy minden körülmények között részt vesz benne az agy . . . Az emberi szervezetnek szüksége van az izom és a szellemi munka egyesítésére. Ha a gépek alkalmazása oda vezetne, hogy a munkafolyamatból teljesen kiszorítják az izom-erőfeszítést, akkor ennek az lenne a következménye, hogy a lakosság elkorcsosulna . . ." (Oroszul)

[44] *Bobnyeva:* A munka „intellektualizálódásának" kérdései. *Voproszi filoszofii,* 1962. 10. sz. 44. old. (Oroszul)

mében vett fizikai munkát azonosítani azzal a *fizikai munkával, amely az ember munkatevékenységének* konkrét fajtája."[45] Megkülönbözteti tehát a fizikai munka kétféle értelmezését: a szociológiai értelemben vett fizikai munkát, és ami nem szociológiai értelemben fizikai munka – nevezzük talán fiziológiai értelemben fizikai munkának. S ez a megkülönböztetés az alapja annak, hogy a társadalmi fejlődés folyamatában csak az első értelemben vett fizikai munka, tehát a szociológiai értelemben vett fizikai munka tűnik el a társadalmi munkaszervezés köréből.

Bobnyeva úgy véli, hogy a társadalmi hatások, a társadalmi viszonyoknak a munkatevékenységre gyakorolt befolyása eredményeként lehet beszélni erről a fizikai munkáról. „... Az osztálytársadalmak feltételei között ilyen (szociológiai – *F. Gy.*) kategóriákká válnak a *lényegében nem társadalmi kategóriák*"[46] (!!!) – *a fizikai munka lényege: nem társadalmi kategória* (kategorii nye szocialnije po szvojemu szuscsesztvu). S ezt a fizikai munkát az ember természetes, normális életműködésének elemeként tárgyalja, amely sohasem szűnik meg, nem lehet kiiktatni a társadalom életéből.

Megállapítja cikkében a munkakategóriák vizsgálatával, hogy a „... társadalmi kategóriák és mondjuk a munka fiziológiájának a kategóriái csupán a sor szélsődleges pontjain figyelhetők meg ... Amikor a munkatevékenységet fizikai tevékenységként jellemezzük, akkor azokkal az ismérvekkel operálunk, amelyeket a reális jelenségek vizsgálatakor absztraháltunk és áthelyeztük őket a fogalmak és kifejezések más rendszerébe, ahol meghatározott jelentést tulajdonítunk nekik ... Attól, hogy az emberi tevékenység meghatározott momentumaiban túlsúlyban vannak a fizikai műveletek, hogy az ember fizikai képességeit használja fel, attól munkáját még nem lehet fizikai munkaként osztályozni."

A fizikai munka fogalmi megközelítésében – a társadalomtudományok szempontjából – a társadalmi meghatározottság az alapvető.[47] Teljesen helytelen dolog lenne ezt a társadalmi kategóriát természeti összetevőire redukálni (noha ezeket is elemezni kell a társadalmi tartalom mélyebb megértése érdekében). Bobnyeva helyes kiindulópont után mégis téves következtetésre jut, amikor a fizikai munka társa-

[45] Uo., 45. old.

[46] Uo.

[47] Vö. *Danieljan:* Id. mű, 5–6. old.; *Szlabopickij:* A szellemi és fizikai munka ellentétének megsemmisítése a Szovjetunióban. Kijev 1960. Autoreferátum. (Oroszul)

dalmi kategóriaként való vizsgálata után azt állítja, hogy az lényegében nem társadalmi kategória, s csak az osztálytársadalmak körülményei közt válik társadalmivá. Helyesen cáfolta a fizikai munkát leegyszerűsítő véleményeket, de végeredményben maga is összekeveri a fizikai munka természeti és társadalmi meghatározottságát.

A fizikai munka főbb formáit ma a következőkben lehet összefoglalni, a fizikai munka társadalmi tartalma, munkafunkciója megközelítésében. Három alapvető kategória különböztethető meg a technikai haladás és a gépesítettség fokának megfelelően:

1. a fizikai munka mint kézi munka, amely még nem gépesített; (Ez nyilvánvalóan a fizikai munka legalacsonyabb, kezdetleges foka.)
2. a gépek mellett, azokat kiegészítő fizikai munka;
3. a magasan képesített, gépek, gépsorok mellett végzett munka részeként megmaradt fizikai munka.

Többnyire a fizikai munkának ezt a három formáját állapítja meg a fizikai munkát osztályozó filozófiai-szociológiai-közgazdasági irodalom is. Naumov, Kogan ezt a felosztási alapot követi, s ezt a három fizikai munkaformát különbözteti meg, a fizikai munka mai helyzetének megfelelően:

„1. nehéz, nem gépesített munka, gépek és mechanizmusok alkalmazása nélkül;
2. a munkások kézi munkája gépek és mechanizmusok mellett;
3. a gépek és gépsorok kezelésével kapcsolatos, a vezérlési munkahelyeknél stb. végzett magas szakképzettséget igénylő gépesített munka."[48]

A szellemi és fizikai munka elválasztása, fogalmi elhatárolása, megkülönböztetése sokszor igen problematikus. El kell határolni egymástól *természeti* tartalmukból eredő különbségek szerint (a fizikai munka főként izomenergiát igényel, a szellemi munka pedig idegtevékenységet), valamint *társadalmi* meghatározottságuk, a társadalmi munkastruktúra adta különbségük, társadalmi ellentmondásuk szerint.

A termelőmunkában a szellemi és a fizikai munka mindig együtt jelennek meg, de kölcsönös viszonyuk a termelőerők fejlettségétől függ. Minél fejlettebbek a termelőerők, annál több a termékben közvetlenül vagy közvetve a szellemi tevékenység, a szakképzett munka aránya.

[48] *Naumov:* A fizikai munka jelentőségének megváltozása a kommunizmus anyagi-műszaki alapja megteremtésének folyamatában. *Filoszofszkije nauki,* 1962. 5. sz.; Vö. még: *Kogan:* A szocialista munkától a kommunista munkáig. Doktori disszertáció autoreferátuma. Szverdlovszk 1962. 10–11. old. (Oroszul)

A termelési viszonyok állapotától is függ a szellemi és fizikai munka aránya. A kizsákmányoló társadalmi-gazdasági alakulatok keretei között a fizikai munka elsődleges. A kizsákmányolástól felszabadult, szocialista társadalomban pedig egyre inkább növekszenek a szellemi munka elemei. A kommunizmus létrejöttével megvalósul a szellemi és fizikai munka szerves egysége.

A termelési folyamatban a szellemi munka szerepe a következőkben foglalhato össze:

1. lehetővé teszi a termelőerők legjobb felhasználását;
2. új, tökéletesebb termelési eszközök létrehozásához ad lehetőséget;
3. a természet erőinek, ezek felhasználásának ismeretét a szellemi munka segítségével tökéletesíti az ember.[49]

Mindenesetre a szellemi és a fizikai munka fogalmát igen nehéz elhatárolni, megkülönböztetni egymástól. E fogalmakat sokféleképpen használjuk, gyakran megalapozatlanul. Különösen a *szakképzett* és a nem szakképzett munka, vagy alacsony szakképzettséggel végzett munka elhatárolására szokták használni e két kifejezést. Bár van létjogosultsága a fogalmak ilyen használatának is, mégis leegyszerűsítésnek tűnik szinonim használatuk. Közismert, hogy a fizikai munka számos formája (például szerszámkészítés) magas szakképzettséget igényel.

A fizikai munka és a szellemi munka viszonyának alakulása, a köztük levő ellentmondás megoldása szempontjából a fizikai munka meghatározása, tartalmi jegyeinek pontos megfogalmazása igen jelentős. Mégis igen gyakran lehet találkozni pontatlanságokkal, bizonytalan megfogalmazásokkal, a fizikai munka tartalmának nem egyértelmű meghatározásával. Így például gyakorta azonos értelemben a „fizikai munka" fogalom szinonimájaként használják a „testi munka", a „nehéz, fárasztó, kimerítő munka", a „kevésbé termelékeny munka", a „nem alkotó munka", a „monoton munka", a „produktív, termelőmunka", valamint a „mechanikus, ismétlődő, rutinmunka" kifejezéseket – hogy csak a leggyakoribbakat említsük.

Kétségtelenül, sok közös, hasonló vonás található a felsorolt fogalmak tartalmi jegyei között. Sok minden indokolja ezeknek a fogalmaknak rokon fogalomként való használatát, valamint szembeállításukat a szellemi munkával a közös jegyek alapján. A mindennapi szóhasználatban éppen ezért nem is tűnik fel ezeknek a fogalmaknak nem egyértelmű, pontatlan megfogalmazása.

[49] Vö. *Kurakov:* A tudomány szerepe a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtésében. *Voproszi filoszofii*, 1961. 6. sz. (Oroszul)

A fizikai és szellemi munka közötti viszony pontosabb megértése azonban szükségessé teszi, hogy figyelembe vegyük a rokon fogalmak közötti eltéréseket is, elemezzük a közöttük levő viszonyt, hogy pontosabban tudjuk a fizikai munka helyét, szerepét, perspektíváit megállapítani a jelen és a jövő társadalmában.

A „fizikai munka" fogalmához a „testi munka" fogalma áll a legközelebb. Ezt talán el is lehet fogadni a fizikai munka szinonimájaként, bár „a testi" kifejezés nem egészen pontosan ugyanazt jelenti, mint a „fizikai" kifejezés, amely arra utal, hogy az ember a munkát fizikai energiával végzi, és a teljesítmény megítélési alapja is fizikai jellegű. A testi munka fogalma talán kevésbé juttatja kifejezésre ezeket a sajátosságokat.

Sokkal kevésbé fogadható el a „fizikai munka" és a „nehéz, fárasztó" fogalmainak egymást helyettesítő értelmezése. A fizikai munka kétségkívül egyben fárasztó, nehéz munka is. Hozzátehetjük azonban, hogy a nehézségnek, a fárasztó voltának különféle szakaszait, stádiumait lehet megállapítani a fizikai munkában is. Ennek megfelelően el lehet egymástól határolni a kifejezetten nehéz fizikai munkát s a könnyű fizikai munkát, amely ettől még fizikai erőkifejtés marad.

A „nehéz munka" fogalom tartalma azonban egyáltalán nem azonosítható a „fizikai munka" fogalom tartalmával, már csak azért sem, mert a nehéz munka korántsem mond ellent a munka mint szellemi munka tartalmi jegyeinek, nem állítható szembe egymással a szellemi munka és a nehéz, kimerítő munka. A szellemi munka sok válfaja ugyanolyan kimerítő, fárasztó, nehéz munkának minősíthető, mint például a fizikai munka keretei között a nehéz, kimerítő munka.

A munka nehézségét helytelen lenne elvitatni a szellemi munka legklasszikusabb formája, a tudományos munka esetében is. A nehéz, kimerítő jelleg legalább annyira velejárója a tudományos kutatásnak is, mint a művészi tevékenységnek.

Külön kell foglalkoznunk az elmondottak mellett is a munka fárasztó természetével, annál is inkább, mivel a munkafiziológia és munkapszichológia fáradtságvizsgálatai meggyőzően bizonyítják, hogy a munka fárasztó jellege nem korlátozható a fizikai munkatevékenységre, hanem a szellemi tevékenység keretei között is legalább annyira jelentkezik. Ezzel kapcsolatban utalni szeretnék a fáradtságvizsgálatokra. Ezek azt mutatják, hogy az elfáradás tényezői, összetevői között elsősorban nem az izomelfáradással kell számolni, hanem minde-

nekelőtt a központi idegrendszer szerepével, az elfáradás mindenekelőtt idegek elfáradása.

Mindezek alapján teljesen helytelen dolog lenne a „fárasztó munka" fogalmát a „fizikai munka" fogalmával szinonim értelemben használni. Ez ugyanis egyaránt átfogja a fizikai és a szellemi munkát is, akárcsak a „nehéz, kimerítő munka" fogalma. Ezek azonosítása méltánytalanul kiszorítaná a szellemi munkát a „fárasztó, kimerítő, nehéz" munka területéről, s ezt indokolatlanul leszűkítené.

Nem indokolt a „fizikai munka" megfelelőjeként emlegetni a „kevéssé termelékeny" munkát sem. A termelékenység különböző fokai lehetségesek a fizikai munka keretei között. Ennek megfelelően lehetséges kevéssé termelékeny fizikai munkáról beszélni, de legalább annyira lehet nagy termelékenységű fizikai munkát is említeni. Ezzel természetesen nem szándékoztunk azt állítani, hogy a fizikai munka keretei között csekély az alacsony termelékenységű munka. Ellenkezőleg: a magas termelékenységű fizikai munkára éppen az jellemző, hogy benne igen magas fokú a szellemi elem jelenléte, ahogyan mondani szokták: az intellektualizálódott munka.

A munka termelékenysége emelésére irányuló törekvés ezért együttjár a szellemi munka kiterjesztésével, a termelési folyamatba való behatolásával, s legfőképpen kifejezésre jut ez a tudomány közvetlen termelőerővé válásában. Mégis hibás lenne a „kevéssé termelékeny munka" kifejezést „a fizikai munka" kifejezéssel teljesen azonosítani.

Nagyon problematikus a „fizikai munka" fogalmának a „nem alkotó munka" fogalmával való azonosítása, illetve az „alkotó munka" fogalmával való méltánytalan szembeállítása. Elég gyakran lehet olvasni olyan megfogalmazásokat, amelyek szerint fel kell váltani a fizikai munkát alkotó munkával stb. Kétségtelen, hogy a kizsákmányoló társadalmakban a fizikai munka, amely elszakadt és szembekerült a szellemi munkával, amiatt sok vonatkozásban elvesztette alkotó jellegét. Ennek fő oka a munkaerő kizsákmányolásában rejlik, a fizikai dolgozók munkájának ebből fakadó kényszerjellegében. A munka elidegenedése s a munkás önmagát elvesztettsége éppen a munka alkotó jellegének az elvesztését fejezi ki az antagonisztikus osztálytársadalmakban. A végletekig élezett tőkés munkamegosztás, az ennek következtében feldarabolt munkafolyamat, amely részmunkásokká változtatja a dolgozókat, a munkásokat megfosztja a munka alkotó jellegének a maradványaitól is. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a fizikai munka általában nélkülözi az alkotó jelleget. Ennek bizonyítására felidéz-

hetjük a szocialista fejlődés keretei között a fizikai munkában bekövetkezett változásokat. A szocialista fejlődés keretei között a fizikai munka egyre inkább megtelítődik alkotó elemekkel, igényli a munkás alkotó kezdeményezését, s az ehhez szükséges általános és szakmai ismeretek megszerzését.

A munka alkotó jellegének kibontakoztatása érdekében igen sokat tett és tesz az újítómozgalom, valamint a napjainkban egyre terjedő szocialista munkabrigád-mozgalom, amely ösztönzi és egyben lehetővé teszi, megfelelő kereteket ad a fizikai munka alkotó jellegének kibontakozásához.

Kétségtelen, hogy a szellemi munka alkotó jellege egyértelműbben, világosabban ragadható meg. A szellemi munkatevékenység keretei között is találkozhatunk azonban nem alkotó munkával, rutinmunkával is. Lényeges ennek a megállapítása abból a szempontból is, hogy a munka jellege, perspektívája megítéléséhez azt is vizsgálnunk kell, hogy milyen irányban is kell fejleszteni a jövő társadalom munkáját, mit jelent a munka alkotó jellege a kommunista társadalomban? Ehhez törekedni kell a fizikai munka alkotó jellegének növelése mellett a szellemi munka alkotó jellegének kifejlesztésére is, a szellemi munka rutinelemeinek a csökkentésére, megszüntetésére. Sokat tesz ezzel kapcsolatban a tudományok fejlődése, nagy lehetőségeket teremt a kibernetika fejlődése, amely alkalmas a szellemi munka mechanikus. rutinelemeinek átvételére, lehetőséget nyújtva ezáltal a szellemi munka alkotó jellegének fokozottabb kibontakoztatására.

Ezzel egyben eljutottunk a „fizikai munka" és az „ismétlődő, mechanikus munka", a „monoton munka" fogalmi elhatárolásának szükségességéhez. Az előzőkben összefoglaltakból, a munka alkotó és nem alkotó jellegéről írottakból egyenesen következik, hogy semmiképpen sem szabad azonosítani egymással pl. a rutinmunkát és a fizikai munkát. A szellemi munka keretei között a rutinmunkának legalább annyi szerepe, jelentősége van, mint a fizikai munkatevékenységek keretei közt.

Kétségtelen, hogy a mechanikus, ismétlődő munka, s az ezzel együttjáró monotónia súlyos terhet ró a fizikai munkatevékenységekre, a fizikai munkásra. Nem tekinthetünk el azonban attól, hogy a monotónia legalább olyan veszély a szellemi munkánál is, mint a fizikai munkánál. H. Roeper csak annyiban téved, hogy a mai helyzetet is átvetíti, amikor azt írja, hogy „végül is nincs munka és szakma, amely a

monotóniától teljesen szabad lenne".[50] Az ismétlődő rutintevékenységek a szellemi munka keretei között legalább annyira a monotónia állapotát idézik elő, mint a fizikai munkatevékenységek esetében. Munkaegészségtani hatásait tekintve talán nem túlzás azt állítani, hogy a szellemi rutinmunkát végzők között a monotónia, s az ebből következő neurotikus megbetegedések gyakoribbak, mint a fizikai munkások között.

Az elmondottak alapján világos, hogy nagy hiba volna a fizikai munkát akár a mechanikus, monoton munkával, akár a termelőmunkával azonosítani.

A szellemi munka fogalma

Lehet-e különbséget tenni fizikai és szellemi munka között?
A *szellemi munka* meghatározására vonatkozó irodalom szegényes. A szellemi munka fogalmáról azon túl, hogy az az ember szellemi energiáinak igénybevételére épül, egyebet nem olvashatunk. A magyarázatok nagyon felületesek, legfeljebb a példálódzásig jutnak el („könnyen meg lehet különböztetni az író munkáját például egy rakodómunkásétól" stb.),[51] de nem vizsgálják, nem elemzik alaposan a szellemi munka tartalmát, mibenlétét.

E tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk arra, hogy a szellemi munka pontos definícióját adjuk, legfeljebb néhány vonatkozásban foglalkozhatunk e kérdéssel.

A szellemi munka mint munkatevékenység, akárcsak a munka általában, az ember és a természet közötti anyagcsere-folyamat eleme, az ember céltudatos tevékenysége, amely termék előállítására irányul. A szellemi munka – a fizikai munkától eltérőleg – többnyire közvetett módon járul hozzá a termék előállításához. A szellemi munka az agy tevékenységéhez, a fejhez kapcsolódik, s a munka, minden munka keretei között mindenekelőtt az ember célkitűző, céltudatos tevékenységeként jelentkezik. A megelőzőkben már vizsgáltuk a szubjektív elem szerepét a munkafolyamatban, s ennek keretei között utaltunk a munkacél szubjektív és objektív jellegére, a munkacél objektivizálódására a munkafolyamatban. A szellemi munka tehát ily módon a produktív

[50] *H. Roeper:* Az automatizálás. Seewald Verlag. Stuttgart–Degerloch 1958. 107. old. (Németül)

[51] Vö. *Hellei András:* Munkatan. Budapest 1948. „A szellemi és testi munkások különbségei, megkülönböztetéseik közismertek." (309. old.)

termelőmunkának is eleme – bár erősen vitatott, hogy mennyiben, milyen határok között tartozik a szellemi munka a termelő munkatevékenységek körébe.

A szellemi munkának s ennek nyomán a szellemi dolgozónak, az értelmiségnek – Marx nyomán – többnyire három csoportját lehet megkülönböztetni.

1. A szellemi dolgozóknak azt a csoportját, amelyet műszaki-gazdasági értelmiségnek neveznek. A műszaki értelmiség közvetlenül vesz részt az anyagi javak termelésében. A mérnökök, technikusok, agronómusok közvetlenül vesznek részt a termelésben, hasonlóképpen a közgazdászok egyre közvetlenebbül vesznek részt a termelésben.

2. A tudósokat, írókat, művészeket. Az írók, művészek könyveket, filmeket, szobrokat, képeket és más művészi alkotásokat hoznak létre. A tudomány közvetlen termelőerővé válásával összefüggésben a tudósok meghatározott csoportjai egyre inkább az előző, a termeléssel közvetlen összefüggő kategóriába kerülnek át.

3. Az értelmiség azon részét, akiknél az előállított termék elválaszthatatlan attól a tevékenységtől, amelyben a termék létrejön. Előadóművészek, színészek, pedagógusok, orvosok stb. tartoznak ebbe a csoportba.

A szellemi munka ezen harmadik csoportjának a keretei igen tágak. Ebbe tartoznak a párt- és állami apparátus, ideológiai apparátus, az állami alkalmazottak, a katonai értelmiség stb. – tehát ez igen sokszínű, összetett értelmiségi réteg.[52]

A szellemi munkát másképpen osztályozza *Kogan*. Szerinte a szellemi munkának négy fajtáját lehet elhatárolni, ezek a következők.

1. A kvalifikált alkotó munka a tudomány, technika és a művészet szférájában.

2. Vezető tevékenység a társadalom életében.

3. A felhalmozott tudás, tapasztalat megőrzésével, átadásával, elsajátításával összefüggő tevékenység.

4. Az alkotó szellemi munkát kisegítő számító és más munkafoglalkozások.[53]

Kogan felosztásában sok helyes elem van. Különösen helyesnek tűnik az emberi ismeretek, tapasztalatok, munkatapasztalatok megőrzésével, átadásával, elsajátításával összefüggő szellemi munkatevékeny-

[52] Vö. *Szemjonov:* Az osztály nélküli társadalomhoz vezető úton. *Kommunyiszt*, 1962 1. sz. (Oroszul)

[53] Vö. *Kogan:* Id. mű 14–15. old. (Doktori disszertáció autoreferátuma.)

ség kiemelése. Az előzőkben általunk adott felosztás nagy erőssége azonban ezzel a csoportosítással szemben, hogy a *szellemi munkának* mindenekelőtt a *termeléshez kapcsolódó szféráját emeli ki,* s minden egyéb szféra ehhez kapcsolódik, Kogan elmossa a termeléshez kapcsolódó szellemi munka elsődlegességét a szellemi munka fajtái közt, egybefonva azt a művészi, tudományos tevékenységgel, mint technikai munkatevékenységet. Ugyanakkor teljesen kiesett a termeléshez kapcsolódó gazdasági tevékenység ebből az osztályozásból.

Meg kell jegyezni, hogy az értelmiség nem foglalja magában az ún. szolgáltatási ágak dolgozóit, legalábbis nem egészében. A kereskedelmi alkalmazottak, fodrászok stb. a statisztikai felsorolásokban is inkább a fizikai munka körében szerepelnek, bár ez gyakran ellentmondásos. A szolgáltatási tevékenység is közeledik a szellemi munka szintjéhez, s a legmechanikusabb, ismétlődő elemeit gépek veszik át a technikai haladás eredményeképpen.

A szolgáltatási tevékenységnek a szellemi munkával való azonosítása, a szellemi munka egyik ágaként kezelése ellen helyesen emelte fel szavát Gosztyev: „Helytelen a szellemi munkával foglalkozók közé sorolni teljes értelműen ilyeneket, mint a közlekedési, hírközlési dolgozók, távírászok, telefonista, kereskedelmi eladó, gép- és gyorsíró, pénztáros, kommunális dolgozók, szolgáltatási dolgozók, például borbély, manikűrös, fényképész stb. Ezek szolgáltatási dolgozók."[54]

A szolgáltatási tevékenység elhatárolása a szellemi munkától érthető, teljesen jogos törekvés. Az elhatárolás mellett azonban az összefüggéseket is elemezni kell: a szolgáltatási tevékenység fejlődésével egyre több ága szívódik fel a szellemi munka körébe, a szolgáltatási tevékenységek fejlesztésével, az automatizálás nyomán. Ez együttjár az adminisztratív tevékenység terén egyre gyorsuló technika fejlesztésével.

A szellemi munka tartalmához ezeknek figyelembevételével lehet csak közeledni.

A szellemi munka meghatározásában az emberi tudatosság mint a termelésbe bekapcsolódó tudatosság, céltudatosság vesz részt. A céltudatosság a munka elengedhetetlen eleme, a megismerés viszont csak esetlegesen, közvetve kapcsolódhat a termeléshez.

A szellemi munka helyét vizsgálva írja Naumov: „Irodalmunkban a termelés menetének megfigyelését, a gépek működésének ellenőrzé-

[54] *Gosztyev:* A szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbségek leküzdése az iparban a kommunizmus építése során. Harkov 1964. (Kandidátusi disszertáció autoreferátuma. 10. old.) (Oroszul)

sét gyakran azonosítják a szellemi munkával... Azt állítják, hogy a »gépszabályozó munkájában a fizikai munka lényegében a minimumra csökkent«."[55] Naumov ezzel szemben a vizsgált folyamatban a szellemi és a fizikai munka összekapcsolódásának a példáját látja: „A termelési folyamat ellenőrzésében, a berendezés beállításában stb. éppen a fizikai és a szellemi munka szerves egyesülése megy végbe."

Igen figyelemreméltó cikkében N. Krisztoszturjan fogalmazza meg teljes élességében a problémát: miben is rejlik végeredményben a fizikai és a szellemi munka közötti különbség? Hogyan lehet elhatárolni a fizikai és a szellemi munkát? „Miben rejlik a szellemi és fizikai tevékenység mint sajátos foglalkozások közötti különbség lényege?... A termelésben lépten-nyomon megfigyelhetjük, hogy a fizikai munkának mindinkább olyan formái jelennek meg, amelyekben a szellemi tevékenység egyre nagyobb helyet foglal el, ilyen esetekben *nagyon nehéz pontos különbséget tenni* a szellemi és a fizikai munka között."[56]

A különbségtételnek leegyszerűsített formái helyett, amelyek azt vizsgálják, hogy milyen arányban szerepelnek a munkatevékenységben a szellemi, illetőleg a fizikai munka elemei, Krisztoszturjan helyesen javasolja, hogy „elvileg értékeljük a munkás szerepét a termelés rendszerében". Ezzel megközelíti a szellemi és a fizikai munka elhatárolásának differencia specificáját: „A dolgozók munkájának jellege – szellemi vagy fizikai-e az a munka? – a termelésben betöltött funkciójától függ. Milyen alapon különböztetjük meg a fizikai és szellemi dolgozókat? Mindenekelőtt azon az alapon, hogy a termelésben miként vesz részt, annak a fizikai tényezőjeként vagy sem? A reális megoldást csak akkor lehet megközelíteni, ha figyelembe vesszük a termelési funkciók és tényezők változásait, a szellemi és a fizikai munkatevékenységek szerves egységének kialakulását. „Ha a *termelésben* a dolgozó csak mint annak *fizikai tényezője* vesz részt (például be kell indítania a munkagépet), s ezeket a műveleteket a gép vagy bármely más berendezés elvégezheti, akkor *fizikai dolgozókról* beszélünk. Ha azonban a feladat az, hogy a termelési ciklus szükséges elemét alkotó bármiféle *műveletek elvégzése nélkül* elősegítette a termelés működését, akkor véleményünk szerint még abban az esetben sem tekinthető fizikai dolgozónak, ha kisebb fizikai erőt kell kifejtenie. Hiszen sen-

[55] *Naumov:* Id. cikk. *Ekonomicseszkije nauki*, 1961., 3. sz. 21. old.

[56] *Krisztoszturjan:* A termelésben dolgozók sokoldalú fejlődése. *Kommunyiszt*, 1963. 7. sz. (Oroszul)

kinek sem jut eszébe pl. a geológuskutató vagy repülő munkáját fizikai munkának nevezni, annak ellenére, hogy mindkettő óriási fizikai erőfeszítést igényel. Az ilyen mérnöki, technikusi munkához tartozik például az automatikus gépsorok beállítójának a munkája. Éppen az ő munkáját tartjuk szem előtt, amikor arról beszélünk, hogy a *munkás tevékenysége mérnöki, technikusi munkává válik.*

Az ilyen munkaforma nem a szellemi és a fizikai tevékenység mint önálló munkafajták váltakozása, hanem a fizikai és a szellemi erőfeszítések szerves egysége."[57]

A fizikai erőfeszítés nem lehet a fizikai munka mércéje.

A fizikai és szellemi munka, s ennek alapján a fizikai és szellemi dolgozók elhatárolásának ilyen differenciáltabb módja figyelembe veszi egyben a szellemi és fizikai munka közötti kapcsolatokat is. A szellemi és fizikai munka közti elvi határvonalakat, ellentéteket nem lehet feloldani. Ennek a megállapításnak a keretei közt azonban a szellemi munkát nem vizsgálhatjuk a fizikai munkától teljesen függetlenül. Ennek az összefüggéseként értelmezhetjük azt a törekvést, amely Sztrukov könyvében jelentkezik: a szellemi és fizikai munkát fogalmilag kiegészíti egy „főleg" szócskával. „Főleg fizikai" és „főleg szellemi" munkáról ír könyvében. „A »főleg« terminus jogos erre a jellemzésre, hogy kifejezze a fizikai vagy szellemi munka részvételét a ténylegesen teljesített munkában, minthogy elkülönült, tiszta formában nem létezik sem fizikai, sem szellemi munka. Minden munkaműveletben úgy a fizikai, mint a szellemi munka elemei részt vesznek, de arányuk különböző."[58] Nemcsak arányuk, hanem a munkafunkciójuk is eltérő, s ez fejeződik ki az arányokban is – ez azonban hiányzik E. Sztrukov felfogásából.

A szellemi munka meghatározásában figyelembe kell vennünk a mai burzsoá filozófia és szociológia felfogását a szellemi munka fogalmáról, tartalmáról. A szellemi és fizikai munka megkülönböztetésének, elhatárolásának sokféle formájával lehet találkozni.

[57] *Krisztoszturjan:* Id. mű. Ilyen véleményt hangoztatott e kérdésről Bobnyeva is, aki az űrhajós és a szuperszonikus pilóta munkáját vizsgálta, s megállapította, hogy munkájuk rendkívüli nehézségi foka ellenére sem sorolják őket a fizikai munkások közé. Vagy más összefüggésben említhetjük a zongoraművész „munkáját" is, aki óriási erőfeszítésekre vállalkozik egy koncert eljátszásával; nehézségi foka igen magas, mégsem lehet fizikai munkának vagy nehéz fizikai munkának minősíteni tevékenységét.

[58] *E. Sztrukov:* A személyiség mindenoldalú és harmonikus fejlődése. Goszpolityizdat. Moszkva 1963. 36. old. (Oroszul)

Gyakori, hogy a szellemi munka fogalmát a dolgozó oldaláról közelítik meg. Ebben a vonatkozásban a szellemi munkát az alkalmazott tevékenységgel azonosítják. Az alkalmazott szociológia (Angestellten-Soziologie), amelynek egyik legismertebb képviselője, F. Croner mereven, metafizikusan szétválasztja a szellemi és fizikai munkát, s ennek alapján osztja munkás, illetve alkalmazotti kategóriába a dolgozókat. „Nagyjából és egészében a munka fajtája határozza meg a besorolást: munkás az, aki főként testi munkát végez, míg alkalmazott az, aki főként fejmunkát végez. Azt a munkavállalót, aki hivatali munkát vagy kereskedelmi munkát végez, ha az nem is fejmunka, a szó sajátos értelmében az alkalmazottakhoz kell sorolni"[59] – idézi a modern munkajogban elfogadott kettős elhatárolást a svéd munkajogi kódex alapján. Az alkalmazott fogalmát a szellemi és fizikai munka kettősségére építi, mint nem kézi munkást definiálva azt.[60] Hasonlóképpen jár el L. Mieses is, az alkalmazottat a szellemi dolgozóval egy értelemben használva. „Az alkalmazott, aki az íróasztalnál ül és mást nem tesz, mint szavakat és számokat vet papírra ... munkája jelentőségét túlértékeli ... Mint szellemi dolgozó, arrogánsan lenézi a munkást, akinek a kezei kérgesek és piszkosak."[61] Mieses mint atavisztikus észmét elveti a testi munka ilyen lekezelését. A helyzet reális értékelését igényli a hivatali és testi munka között, az antikapitalista mentalitás leküzdése érdekében, amely fő célja.

A szellemi munkát Angermann minden munkatevékenység szerves részeként kezeli, abban az értelemben, hogy a szellemi munkát a megfigyeléshez kapcsolja. A megfigyelés, a belátás, az ismeretek vizsgálata alapján mondja, hogy „minden munkában van szellemi munka is".[62] „Az ismeretek vezetnek el az addig ismeretlen lehetőségeknek az előreelgondolásához, amelyeket azután az önálló fejek kipróbálnak." Angermann a szellemi munka önállóságát a munkamegosztással hozza kapcsolatba.[63] Nem keresi azonban a munkamegosztás forrásait, s a kizsákmányolás, a magántulajdon keletkezése helyett a munkamegosz-

[59] *F. Croner:* Az alkalmazottak szociológiája. Köln–Berlin 1962. 87. old. (Németül)

[60] Uo., 89. old.

[61] *L. Mieses:* Az antikapitalizmus gyökerei. (Németül) Az eredeti angol cím: The Anti-Capitalistic Mentality. Princeton–New Yersey 1958. Fritz Knapp Verlag. Frankfurt am Main. 29–30. old.

[62] *Angermann:* A szellemi munka lényege és útjai. H. Wolff V. Berlin 1. old. (Németül)

[63] Uo. 2. old. „A munkamegosztás által válik a szellemi munka önállóvá, a pillanatnyi praktikus célok miatt. E fejlődés kiindulópontja a megismerés."

tást az ismeretek fejlődésével magyarázza. Így jelenik meg először, a papság formájában a szellemi munka növekvő önállósága és specializálódása. Angermann osztályozza a szellemi munka megjelenési formáit is, a szellemi munka három alapformáját különbözteti meg: 1. a vallást, 2. a művészetet, 3. a tudományt.[64]

A szellemi munka elhatárolását nagyon problematikusnak tekinti H. Wanke: „Ha az ember a fejmunkást a szellemi munkával azonosítja, tehát a kézi munkást a szellemi munkából kimanőverezi, teljesen téved."[65]

A szellemi munka fogalmának meghatározásában tehát a burzsoá társadalomtudományok nem sokat segítettek: vagy a munka *természeti* alapjainak megfogalmazásánál kötöttek ki, vagy *túl általánosan minden szellemi tevékenységet,* gondolkodást azonosítottak a szellemi munkával, vagy a *következményt helyettesítették az ok helyébe,* vagy pedig – s ez az igazsághoz a legközelebb álló nézet – *a munkamegosztasban* látják a szellemi munka önállósulásának kulcsát. A szellemi munka különállásának alapja azonban mindezen túlmenően a társadalom fejlődésében gyökeredző okokban van: elkülönülése, elszakadása, önálló munkafajtaként való megkövesedése, a termelőerők és termelési viszonyok fejlődése által meghatározottan a kizsákmányolás, a magántulajdon tényéhez kötődik.

A szellemi és fizikai munka fogalmi egysége

Mi a viszonya a szellemi és a fizikai munkának a munkafogalom szempontjából?

Ezen két alapvető munkaforma ugyanis *teljes egészében sohasem hasadt ketté,* s bár a közöttük levő különbség, szakadék keretei között megnyilvánuló ellentmondás végigkíséri az antagonisztikus osztálytársadalmak történetét, a munka végeredményben sohasem jelentkezett úgy, mint *kizárólag* fizikai, vagy *kizárólag* szellemi munka. A munka fogalmának, tartalmának legbensőbb lényegéből adódóan mindig tartalmazta, ha különböző szinteken, érettségi fokokon is a szellemi és a fizikai munka kapcsolatát. A különbség ezen szintek között a társadalom termelési módjából, annak törvényszerűségeiből adódóan elsősorban abban jelentkezett, hogy milyen arányú a szellemi munka ré-

[64] *Angermann:* Id. mű, 7–13. old.
[65] *H. Wanke:* Id. mű, 182. old.

szesedése a munka alapvető tartalmát jelentő fizikai munkatevékenység mellett. Ennek alapján lehet beszélni már a munka kettéhasadásáról az antagonisztikus osztálytársadalmakban: a fizikai és a szellemi munka között jelentkező antagonizmusról, a hivatásszerűen munkával foglalkozók társadalmi elkülönüléséről.

A munka maga azonban a fizikai tevékenység keretein túlmenően az agy tevékenységét is jelenti, ahogyan Marx jellemezte: a „munkafolyamat egyesíti az agy és a kéz munkáját", az ember a munka során mozgásba hozza „fejét és kezét".

A „fej és a kéz" együttes tevékenysége a szellemi és a fizikai munka együttes, egységes jelentkezését juttatja kifejezésre a munkafolyamat keretei között. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Marx a munkaerő fogalmának meghatározásakor is. *„Munkaerőn* vagy *munkaképességen* azoknak a *fizikai és szellemi* képességeknek az összességét értjük, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében megvannak, s amelyeket mozgásba hoz, valahányszor valamilyen fajta használati értéket termel."[66] A marxizmus klasszikus megfogalmazása tehát nem hagy kétséget az iránt, hogy a munka egyaránt tartalmazza a fizikai és a szellemi elemeket, a munka nem lehet kizárólag fizikai munka, vagy kizárólag szellemi munka, hanem együttesen ez is, az is.

A szellemi és a fizikai munka kettéválása, egymással szembekerülése, a közöttük kialakult szakadék a termelési módok fejlődése során, a társadalom antagonisztikus osztályokra bomlásának keretei között, a terméktöbblet-termelés kialakulásával ment végbe. Ez lehetővé tette, hogy egyesek kizárólag szellemi tevékenységet folytassanak azáltal, hogy mások elvégezték helyettük azt a fizikai tevékenységet, amelynek eredménye a létezésükhöz szükséges javak előállítása volt. A terméktöbblet-termelés nyomán szakadt szét a munka szellemi és fizikai munkára, ez kényszerítette az addig egységes társadalom egyes tagjait arra, hogy megtermelt termékeik egy részét másoknak, kizsákmányolóiknak engedjék át, akik ennek eredményeképpen függetleníthetik magukat attól, hogy közvetlenül tevékenykedjenek létfenntartási eszközeik fizikai munkával történő előállításán. Ennek az eredménye az, hogy a kizsákmányoló osztály tagjai lehetőséget szerezzenek arra, hogy túlnyomórészt szellemi munkát végezzenek.

A filozófiai-társadalomtudományi irodalomban gyakran fogalmazzák

[66] *Marx:* A tőke. I. köt. 160. old.; Vö. még *Rutkevics:* Kommunizmus és tudomány. *Filoszofszkije nauki,* 1962. 2. sz., amelyben az ember fejének szerepére utaló marxi gondolatot elemzi a munkafolyamat célszerű jellegével összefüggésben.

meg a *szellemi és fizikai munka egységét.* A munka egyszerre igényel izomtevékenységet és idegtevékenységet. Minden izomtevékenység egyúttal szellemi tevékenységet is igényel: célkitűző emberi akaratot, az emberi fej aktivitását – s egyben minden idegi-szellemi tevékenység is beleszövődik az izmok működtetésébe. A túlnyomóan fizikai munka vagy a túlnyomóan szellemi munka tehát nem különül el abszolút módon egymástól.

A szellemi és a fizikai munka közötti benső kapcsolatot fogalmazza meg Komarov könyvében: „A szellemi munka csakúgy, mint a fizikai munka, része az *együttes munkának,* amelyet a termelési folyamatban elfogyasztanak, ezért feltétlenül részt vesz az anyagi javak és a társadalmi össztermék értékének létrehozásában, tehát termelő jellegű." A szellemi és fizikai munka összefüggését fogalmazza meg V. E. Komarov ily modon: „A termelés társadalmi folyamatában az anyagi jólét megteremtésére fordított fizikai és szellemi munka egyaránt úgy jelenik meg, mint lényegében egyetlen »kollektív munkás« munkájának különböző részei ... Még a társadalmi termelés méreteiben is meg lehet állapítani kétséget kizáróan, hogy a fizikai és a szellemi munka milyen értékrésszel szerepel a társadalmi össztermék előállításában."[67]

Az „összmunkában" a szellemi és a fizikai munka részesedése természetesen történelmi feltételektől és korszakoktól függően változó. Az emberiség fejlődésének kezdeti szakaszában ez a munka túlnyomórészt fizikai tevékenységet jelentett, s ehhez kapcsolódott az ember viszonylag kevesebb szellemi tevékenysége. A termelőerők fejlettsége, illetve fejletlensége volt az alapja az arányok alakulásának az „összmunka" keretei között A fejletlen termelési és társadalmi feltételek között döntő jelentőségű volt az ember izomereje, izommunkája, s ezért a nyers fizikai erőkifejtés határozta meg a munka tartalmát. Ez a helyzet még csak tovább erősödik azáltal, hogy a termelőerők alacsony színvonalának megfelelő termelési viszonyok rögzítik a társadalom osztályokra bomlását és az „összmunka" keretei között a fizikai erőkifejtés elsódlegességét. A szellemi tevékenység ebben a helyzetben még erősen alárendelt szerepet játszik. A szellemi munka szerepének növekedése, különösen a termelési folyamatban jelentkező funkciója a társadalmi fejlődés későbbi szakaszán válik egyre jelentősebbé. (...)

[67] *V. E. Komarov:* A szakemberképzés gazdasági alapjai. Moszkva 1950. A szellemi és a fizikai munka egységét fejezi ki cikkében *Dresler:* A munka megszerettetése során szerzett tapasztalataim. *Polytechnische Bildung und Erziehung,* 1962. 1. számában azzal, hogy „... a fizikai munka a szellemivel mindig kéz a kézben jár ..."

A munka intellektualizálódása
és a munkatermelékenység növelése kérdései

A munka fejlődése a szocialista viszonyok között olyan helyzetet teremt, amelyre jellemző az „összmunkán" belül egy nagyfokú *intellektualizálódás*. Ez az intellektualizálódás érthető módon a munkafolyamatok fizikai összetevőit érinti. A fizikai munkamozzanatok intellektuális tartalma növekszik, s egyre szűkebb körre szorulnak össze a szellemi tartalomtól távoli, túlnyomórészt izomtevékenységre épülő fizikai munkamozzanatok. A munka intellektualizálódása, növekedése a szellemi és a fizikai munka közötti ellentmondások felszámolásának egyik alapvető eszköze a szocialista fejlődés keretei között. „A munka végzésében levő intellektuális jellegzetesség különösen feltűnik az újítók és nagy teljesítményű dolgozók tevékenységében, akik sohasem nagyobb energiabefektetéssel, hanem szellemi találékonysággal érik el magasabb teljesítményeiket"[68] Figyelemre méltó megállapítás a munkatevékenység körén belül a magasabb termelékenység elérése érdekében tett erőfeszítések elemzése során annak a feltárása, hogy a termelékenyebb munka fő forrása nem a nagyobb izomerő működtetése, a nagyobb erőfeszítés, a munkaintenzitás növelése, hanem éppen a munkán belül a szellemi elemek növekedése. a találékonyság, a gondolati elem jelentőségének, szerepének az emelkedése. Hiszen a legegyszerűbb fizikai munka is megköveteli a munkamozdulatok fortélyainak az elsajátítását, átgondolását. Az újító (munkafolyamatainak tapasztalatait feldolgozva, általánosítva) éppen ezeket a fortélyokat javítja, a munkamozzanatokat változtatja meg (ha munkaszervezésbeli újításról van szó), vagy pedig a munkafolyamat elemeinek az elemzésével, ismereteinek (s ezek közt nem utolsósorban tudományos ismereteinek) segítségével, alkalmazásával növeli a munka termelékenységét.

Nagyon lényeges ennek az összefüggésnek a feltárása, amely megmutatja, hogy a szellemi és a fizikai munka közötti viszony változásai a szocialista fejlődés keretei között, a köztük levő határok lebontására tett lépések *együttjárnak a munkatermelékenység emeléséért* tett erőfeszítésekkel. Fordítva is ez a helyzet: a munkatermelékenység emeléséért folytatott munka (ha nem látszateredményekre törekszik a létszám növelésével, vagy átmeneti eredményekre a munkaintenzitás fokozásával, a fizikai munkafeltételek javítása helyett) együtt jár követ-

[68] *Makarenko* Művei. 4. köt. Budapest 1955. 369. old.

kezményeiben a szellemi és a fizikai munka közelítésével, maga után vonja a munka intellektuális tartalmának a növekedését.

Így fonódik össze ez a látszatra egymástól igen távoli két feladat a szocialista társadalom fejlődésében: a munkatermelékenység növelése, valamint a szellemi és a fizikai munka közötti ellentmondás megoldására való törekvés.

A munka tartalmának fejlődése egyben színvonalának emelkedésével is együtt jár. A szellemi elemek növekedése a fizikai elemek rovására együtt jár a munka termelékenységének növekedésével is, azon túlmenően, hogy gyötrő, kimerítő jellege eltűnik. A munka szellemi elemeinek fejlődése egyben azzal is együtt jár, hogy – az intellektuális fejlettség bizonyos fokig pótolni tudja a szakképzettségben, konkrét ismeretekben jelentkező hézagokat. Ezen *általános* intellektuális fejlettséget értünk, s nem egy területen az átlagot magasan felülmúló intellektust („zseni"), amely gyakran egyenetlen fejlettséget jelez. P. Maszlov azt tartja, hogy „... az intellektuálisan fejlett embert alapvető szakképzettségétől függetlenül többre képes, mint a kevésbé fejlett".[69]

A szellemi elemek, a szakképzettség magasabb szintje, mint a burzsoá munkapszichológiai-munkafiziológiai vizsgálatok is mutatják, növelik a munka termelékenységét, csökkentik az elfáradási tényezőket. Azonos munkateljesítmény mögött nem azonos adottságú emberek eltérő munkaráfordításai húzódnak meg. „A nyolcórás munkanap végén talán mindkettejük eredménye azonos lesz – írja E. H. Christensen, a stockholmi Központi Testnevelési Intézet pszichológiai osztálya tapasztalatai alapján, a Cranfieldben 1952-ben az Ergonomikai Kutató Társaság által rendezett szimpozionon tartott előadás szövegében,[70] de ezt a *szakmunkás* sokkal gyorsabban, kevesebb megerőltetéssel és általában »inkább fél kézzel« éri el, ellentétben a gyakorlatlan munkással, aki halálosan kimerülten teszi le szerszámait a munkanap befejeztével."[71]

A munka tartalmának a filozófia, valamint a szaktudományok segítségével történt vizsgálata igazolta tézisünket, hogy a munka természeti alapjait tekintve mindig a szellemi és a fizikai munka egysége, együt-

[69] *P. Maszlov:* A munkamentes idő a szocializmusból a kommunizmusba történő átmenet feltételei között. *Voproszi ekonomiki,* 1961. 12. sz. (Oroszul)

[70] Az elfáradás. Szerkesztette Floyd és Welford. Tanulmánysorozat.

[71] *E. H. Christensen:* Pszichológiai munkaértékelés a Nykroppai Vasműveknél. 9. old.

tes megjelenése. A szellemi és fizikai munka természetes egysége az antagonisztikus osztálytársadalmakban, a magántulajdon rendszerében kettéhasadt. A szellemi és fizikai munka ellentmondásba kerültek egymással. A fizikai és szellemi munka természetes egységét állítja helyre a kommunizmus, amely a termelőerők, a technika nagyarányú növekedésével együtt a szellemi és fizikai munka közti társadalmi ellentmondás megoldásának alapfeltétele.

Fukász György: A munka filozófiája.
Kossuth Könyvkiadó 1965. 17–128. old.

Joffre Dumazedier

A SZABAD IDŐ KULTURÁLIS FORRADALMA ÉS PERMANENS NEVELÉS AZ IPARI TÁRSADALMAKBAN

Feltett kérdésünk egyszerű: hogyan határozza meg a szabad idő a dolgozók művelődését? Lehetséges, hogy a kérdés megfordítva fontosabbnak tűnik, azonban túl gyakran tették fel ezt a kérdést, különösen a szocialista ipari társadalmakban. Az általunk választott kérdés lehetővé teszi olyan szociológiai információk napvilágra hozatalát, melyek ismerete szerintünk minden olyan nevelő, szervező vagy politikai harcos számára szükséges, aki a tömegek nevelését kívánja ösztönözni, hogy szembenézhessünk a szabad idő életmódbeli szerepével a fejlett ipari társadalmakban.

1. Nem haszontalan emlékeztetni arra, hogy mit ért a szociológia a szabad idő fogalmán, különösen egy ilyen szektorban, ahol az absztrakt moralizálás vagy az individuális fantazmagóriák sok zavart okoznak. A szabad idő nem jelent semmittevést, nem szünteti meg a hivatást, sőt feltételezi azt. Az ipari társadalmakban a szabad idő a termelőerők fejlődése és a szociális követelések fejlődése által felszabadított időnek csak egy része. A preindusztriális társadalmakban vagy a „fejlődő országokban", ahol a termelőerők még nem érték el a gazdasági fellendüléshez szükséges szintet, ott a városi dolgozók nagy része számára az időt nem tölti ki eléggé a munka. Mi inkább a ki nem töltött időről fogunk beszélni felszabadult idő helyett. A felszabadult időben nem minden szabad idő. Ily módon az otthoni munkákban és a családi munkákban eltöltött idő az élet fenntartásához és újratermeléséhez szükséges biológiai-társadalmi idő és nem szabad idő. Ha a hivatali munkán és a családi munkán kívüli időt vesszük figyelembe, akkor a szociológia világában ma uralkodó használat szerint szabad időről beszélünk. De a szabad idő nem a szabad idő, hanem a szabad időn kívül magában foglalja a társadalmi-szellemi, valamint társadalmi-politikai kezdeményezés tevékenységeit is, amelyek különböző szinteken intézményes kötelezettségeknek felelnek meg azok számára, akik

önkéntesen vagy nem önkéntesen ezeknek az intézményeknek alá vannak rendelve. A szabad idő a nap lezárulásakor, a hétvégeken, szabadságon vagy nyugdíjban (4. kor) önkéntes tevékenységek együttesére korlátozódik, amelyek elsősorban a személyiség fizikai, ipari, művészi, intellektuális vagy társadalmi szükségleteinek kifejezésére irányulnak: a felüdülés szintjén, amely megszabadít a fáradtságtól, a szórakozás szintjén, amely megszabadít az unalomtól, vagy a személyes feilődés szintjén, amely megszabadít mindenfajta funkcionális és utilitárius korláttól. Igaz, a Szalai Sándor vezetésével megvalósult időmérleg-vizsgálatokban a szabadidő-tevékenységek 40-50-szer több időt tesznek ki, mint a társadalmi-szellemi és társadalmi-politikai tevékenységek együttesen, legyen az szocialista vagy kapitalista, gyengén vagy erősen iparosodott ország.

2. Az ily módon meghatározott szabadidő-tevékenység elsősorban a hivatali munka kiegészítője vagy kompenzációja. A családi és a társadalmi kötelezettségek együttesének *is* kiegészítője vagy kompenzációja, amely kötelezettségek gyakorlása a társadalom számára szükségszerű. Ez a dolgozók által önmaguk kifejlesztésére nyert társadalmi tér minden családi és társadalmi totalitarizmus ellen. Marx szép megfogalmazása szerint ez az idő az emberi fejlődés tere azok számára, akik nem tudják magukat megvalósítani a szakmai, társadalmi-szellemi vagy társadalmi-politikai felelősségben, legyen bár a dolgozók 80 százaléka számára – a Franciaországban és a Szovjetunióban végzett vizsgálatok szerint – az önmegvalósítás eszköze. Hogy megérthessük, hogy ez a viszonylag új jelenség mit tartalmaz a felnőttek hatékony nevelésének továbbfejlesztése számára, bele kell mélyednünk társadalmi dinamikájába. E dinamika nem ismerete ugyanis sok pedagógiai illúzióhoz vezethet.

Minden szociológiai tanulmány feltárta, milyen szoros kapcsolat van a szabad idő s az iparosodás és az urbanizáció fejlődése között, függetlenül attól, milyen különbségek adódnak a különböző társadalmi-politikai rendszerekből. Azt is feltárták, hogy a szabad idő, a különböző tevékenységeken túl, új értékek hordozója is, és hogy az egész életmód átalakítására irányul. A francia, amerikai vagy szovjet társadalommal foglalkozó munkáink három nagyobb alkotóelemet különböztetnek meg, melyek egymással dialektikus kapcsolatban állnak a szabad idő e társadalmi dinamikájában: először is a szabad idő termelése, azé a külső buroké, amely magában foglalja a szabad idő idejét. természetesen a termelékenység fejlődésének eredménye, amely

függvénye a tudományos-technikai felfedezések alkalmazásának; ebben, Marxtól Keynesig, minden közgazdász egyetért. De ez a tudományos-technikai haladás kettős akcióval egészül ki: a szakszervezetekével, amelyek néha egyazon időben, de leggyakrabban egymást váltva, követelik a bérek növelését és a munkaidő csökkentését, és a vállalatokéval, amelyeknek ahhoz, hogy eladhassák termékeiket, szükségük van arra, hogy kiterjesszék a fogyasztás idejét. Mindezek a tények nincsenek mindig harmóniában egymással. Ebből az következik, mint ahogy az amerikai társadalomban, ahol a tömegfogyasztás dominál, megfigyelhetjük, hogy a sztrájkok huzamosabb ideig tartanak, társadalmi konfliktusok keletkeznek szélesebb körben, a dolgozók oldalára állítva a nyugdíjasokat, a háztartásbelieket stb. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy egészében véve mindezek az erők a szabad idő növelésének követelésében találkoznak, nemcsak a munkára fordított időhöz képest, hanem az otthoni és családi munkák idejéhez képest is.

Hangsúlyozzuk, hogy a tudományos-technikai alkotóelem – a társadalmi mozgásokkal kölcsönös függésben – nemcsak a munkaidő csökkentésére, hanem az otthoni és családi munkaórák csökkentésére is vonatkozik: a szabad idő idejét termelő technikai-gazdasági dinamika elemzésénél gyakran elfelejtkeznek erről a tényről.

J. Fourastié rávilágított a háztartások technikai felszereltségének egyenlőtlenségeiből adódó háztartási munka időtartamában mutatkozó különbségre. Szalai időmérleg-vizsgálatai lehetővé tették, hogy megmérjük, hogy az amerikai háziasszony mennyi időt takarít meg azonos szociális körülmények között, de a háztartásnak, kevésbé gazdag országokhoz viszonyítva, magasabb felszereltségi szintjével.

A technológiai-gazdasági elem azonban nem ad mindenre magyarázatot. Nem teszi érthetővé, hogy a felszabadult idő miért vált éppen szabadidő-tevékenységgé. Be kell vezetnünk ezért az etikai-társadalmi elemet. Feltételeztük, hogy a szabad idő termelése két azonos időben történő mozgás eredménye: *a)* a társadalmi mozgásokkal alátámasztott tudományos-technikai haladás felszabadítja a szakmai és az otthoni munka idejének egy részét; *b)* csökken a társadalom alapvető intézményei: családi, társadalmi-szellemi és társadalmi-politikai intézmények által gyakorolt társadalmi ellenőrzés. Ezek lehetővé teszik, hogy a felszabadult időt főleg szabadidő-tevékenységgel töltsük ki. Az intézményes ellenőrzés csökkenése kapcsolatban áll a fiatalok és a nők társadalmi mozgalmaival, akik fellázadtak a családi vagy a házastársi kötelezettségek mindenhatósága ellen, a hívők társadalmi mozgalmai-

val, akik az egyház által nyújtott korábbi oltalomhoz viszonyítva nagyobb világi felelősséget követelnek az egyházi élet más szektoraiban is, azoknak az állampolgároknak társadalmi mozgalmaival, akik a szabadságot és az úgynevezett „magánéletet" fenyegető – mely magánélet magában foglalja a szabad időt – politikai totalitarizmus ellen lázadtak fel.

De itt új problémával találkozunk; ez a gazdasági és társadalmi dinamika negatív. Arról van szó, hogy megszabadítsuk az időt az egész társadalmat alkotó közvetítő intézmények által ráerőszakolt régi kötöttségektől, régi kötelességektől? Vajon ez a felszabadult idő csak a semmibe torkollana? Nem lenne érthető, hogy a „semmi" miért vonz ilyen erősen? Nincsen-e inkább minden – akár kapitalista, akár szocialista – iparilag fejlett társadalomban egy nagyon pozitív erő, amely a felszabadult idő nagy részét a szabad idő felé irányítaná? Mi lehet a szabadidő-tevékenységek e vonzásának legfőbb forrása, azé a vonzásé, amelyet a szabadidő-tevékenységek abban az esetben gyakorolnak, ha a társadalom a posztindusztriális társadalom irányába fejlődik. Ez lenne az ebben a fejezetben tárgyalandó utolsó kérdés.

Első látásra igen nehéz ezt a fő vonzerőt megragadni, olyan nagy bőségben találhatóak a látszólag heterogén tevékenységek. Feltételezhetjük-e, hogy e növekvő különbözőségben létezik egy egység, amely a műszaki felfedezések, esetleg a divatok szerint fejlődik? Néhányan e sokféleség láttán odáig mennek, hogy tagadják, hogy a szabad idő érvényes és kezelhető fogalom lenne, amely méltó arra, hogy a szociológia egyik ága foglalkozzék vele. Mások, ezzel szemben, és ide soroljuk magunkat is, azt a nézetet támasztják alá, hogy mindezekben a tevékenységekben van valamilyen közös rejtett valóság: a mi dolgunk, hogy ezt a valóságot feltárjuk. E mély valóság megragadásához a legjárhatóbb út a szabad idő fogalmának, határainak, belső struktúrájának és külső kapcsolatainak kidolgozása.

Miben áll e jelenség fő vonzereje, akármilyen formában jelenik is meg: szünidő, pihenés, szórakozás, hétvége, séta, sport, előadások, beszélgetések, utazás, televízió, színház, zene, bálok, önművelődés, kávéházak, kártyázás, szerelmi játék stb.?

E fő vonzerő, amely számtalan tevékenységen keresztül nyilvánul meg – szerintünk – az egyénnek, önrendelkezésének új társadalmi szükséglete, annak az időnek az élvezete, amelyben az egyén tevékenységeit azelőtt részben a vállalat, társadalmi-szellemi, társadalmi-politikai vagy családi intézmények kényszerítettek rá. Ama kevésbé érzé-

kelhető meghosszabbított munka, a társadalmat alkotó intézmények csökkenő ellenőrzése folytán marginális idő szabadult fel: létét nem egy intézmény működése szabja meg, hanem az egyén önmegvalósulása. Ahogyan R. Richta mondja a *Válaszúton a civilizáció* című művében: „az egyén szubjektivitása maga is társadalmi értékké vált".

Habár az egyének egyre nagyobb számban érzik át ezt az új társadalmi szükségletet, annak tudományos szinten való fogalmi meghatározása mégis bizonyára nehéz feladat. E szükséglet a múlt etikáival és struktúráival való konfliktusban születik. A kisemmizettek számára ez a szükséglet pénz és idő hiányában nullára redukálódhat. Megváltozhat a természete, ha „menekülés", a beilleszkedni nem tudás vagy társadalmi bűnözés forrásává válik. Lehet mindenféle ideológiai misztifikáció táptalaja. Új intézmények, ellenőrzések tárgyává válhat.

Az ipari társadalmak dinamikájában kell e jelenség sajátos jellegét megértenünk, mielőtt kritizálnánk. Ha nem így járunk el, akkor a társadalmi kritikának hiányozna a tárgya. Ez a kritika az ügy szükségleteinek megfelelően mítoszokat kezdene gyártani: leleplezné jelenlegi társadalmunkban a szabad időhöz kötődő fogyatékosságokat, illúziókat, gyanús ideológiákat úgy, hogy közben magát a tárgyat távolítja el, nem ismervén vagy megsemmisítvén a szabad időt mint olyant. A „komoly" élet (munka, család, politika, vallás, nevelés) szociológusainak befolyására a szabad időt gyakran olyan társadalmi ideológia szerzi vissza, amely igyekszik a szabad idő realitásának egy részét biztosabb fogalmakkal fedezni. Ijesztő lenne ez a bűnözéssel vagy hatalommal bíró anarchizmussal gyanúsított szabad idő?

Ezzel szemben a szociológiai megfigyelés feltárja, hogy a szabad idő nemcsak a személyiség autentikus szükségleteinek felel meg. Természetesen ezek a szükségletek állandó kölcsönhatásban állnak az objektív és szubjektív feltételekkel, amelyek e szükségleteket kedvezően befolyásolják vagy akadályozzák . . . E feltételek: a gazdasági piac feltételei, melyek a szükségleteket standardizálják, erkölcsi tradíciók, amelyek cenzúrázzák vagy meghatározott irányba terelik: politika, amely megpróbálja e szükségleteket manipulálni, olyan idegen célok érdekében, melyek szemben állnak a személyiségnek szabad kifejeződésére és kommunikációra irányuló törekvéseivel. Ezek a megfigyelések ellentmondanak tehát azoknak a leegyszerűsített, karikatúraszerű ábrázolásoknak, melyekben a szabad időt vagy összekeverik az abszolút szabadsággal, vagy ahol a társadalmi determinációk súlya semmisíti meg. Magától értetődik, hogy a szabad időnek nincsenek olyan csodá-

latos tulajdonságai, hogy megsemmisíthetné a társadalmi meghatározottságokat, vagy hogy az abszolút szabadság uralmát valósíthatná meg, azonban a szabad idő idejében a szabad választás valóság, még akkor is, ha ez a szabad választás korlátozott és részben illuzórikus. A gyerek nem téveszti össze az óraközi tízperces szünetet az iskolai munkával. A felnőtt sem keverheti össze szabadidő-tevékenységeit kötelességeivel a munkahelyi és otthoni munkában, még akkor sem, ha ez utóbbiakban örömét leli. De ez a szabadság mindig korlátozott, körülmények által meghatározott.

Ezek között a valóságos, kétértelmű, dialektikus vagy konfliktusokkal terhes feltételek között alakulnak ki a személyiség „játékos" megvalósulásának történelmileg új lehetőségei. A személyiség lassan jogot és bizonyos hatalmat (időt) nyer arra, hogy olyan tevékenységeket válasszon, amelyek elsősorban érdekmentes célok felé irányulnak, egyéni és társadalmi szükségletek kielégítése felé, minden közvetlen társadalmi hasznosságtól mentesen, a személyiség kifejeződése, megalkotása vagy újraalkotása felé. A játéknak az előző periódushoz, főleg a gyermekkorhoz kötődő értékelése ma már egyre inkább kiterjed a felnőttkorra is. A szabad idő terén egyre inkább összemosódnak a határok azok között a normák között, amelyek szabályozzák a különböző korúak tevékenységeit. A jelenlegi normában a szabad idő ideje már nemcsak regeneráló pihenőidő, még akkor sem, ha sok fáradt dolgozónak még mindig az marad. hanem olyan tevékenységek idejévé válik, amelyeknek önmagukban van értékük. Némely ember, aki azelőtt azért élt, hogy dolgozzon, most mer azért dolgozni, hogy „éljen", vagy mer erről álmodozni . . .

Minden úgy történik, mintha a szabad időn keresztül történő önkifejezésnek társadalmi értékelése a személyiség történelmi vívmányai sorában új korszakot jelentene. I. Meyerson kimutatta, hogy a történelem és a pszichológia határterületén az, ami minden egyes egyén saját tulajdonságának tűnik (érzés-, gondolkodás-, cselekvésmód), valóságban a társadalmak története által nagymértékben meghatározott, s ez a történet felborítja a régi egyensúlyt. Ugyanez vonatkozik a személyiség jogaira a szabad időben. Minden úgy történik, mintha a szabad idő etikája kapcsolatban lenne más etikákkal, például a munka etikájával, a családi kötelezettségek etikájával, a társadalmi szervek etikájával stb. Ezek az etikák korlátozzák és bizonyos feltételekhez kötik a szabad idő etikáját, de a szabad idő etikája is befolyásolja azokat. A társadalmi és személyes etika ennek során megváltozott. Ami

tegnap a vállalat követelményeivel szemben lustaság volt, az ma méltóság; amit tegnap a család intézményének követelményeivel kapcsolatban egoizmusnak neveztek, azt ma úgy hívják, hogy a család egyik tagjának tulajdonságait tiszteletben kell tartani. Ami a vallás intézményével szemben bűnnek számított, az ma életművészet. Néhányan a hedonizmus erkölcséről beszélnek. Ez kétértelmű: a szabad idő etikája nem a dologtalanság etikája, nem veti meg a munkát, sem a féktelenség etikája, amely áthágja a kötelességeket, hanem a társadalom utilitárius követelményei és az egyén érdekmentes követelményei közötti új egyensúly etikája. Ha a történelem ezt a perspektívát erősítené, akkor a szabad idő nem annyira a hivatali vagy otthoni munka kompenzációja vagy kiegészítője lenne, mint inkább a személyiség új törekvésének oka és eredménye a technológiai társadalmak új korszakához kapcsolódva. A termelés idejének csökkentésére irányuló szükséglet, hogy a maradék idő felszabaduljon, hogy a termelők többet fogyaszthassanak – csak annak a történelmi változásnak a velejárója lenne, amely az egész – legyen az bármilyen – termelő- és fogyasztói rendszert a maga hasznára próbálná megkaparintani, anélkül, hogy képes lenne azt létrehozni.

Minden úgy történik, mintha az ember vívmányainak új korszakába léptünk volna, ahol legyőztük a társadalmi intézmények minden brutális vagy békés, nyílt vagy rejtett integrációját vagy totalitarizmusát. A reneszánszban, a protestálások hosszú mozgalma után, melyek a reformációhoz vezettek, az egyház változáson ment keresztül, amely végül a boszorkányperekhez, az ateizmushoz, a tévhithez vezetett: az ember jogot nyert arra, hogy maga válassza meg istenét, vagy hogy ne válasszon istent. Két évszázaddal később az abszolutizmus elleni társadalmi mozgalmak során meghátrál az uralkodó önkénye, teljhatalma. Ez a Habeas Corpus eredete: a király alattvalója szabadabb polgárrá válik. Egy századdal később már eltűnik a korporációs intézmény mindenhato joga a dolgozó felett. Egyrészt az új törvény megjelenése a dolgozót minden védelem nélkül kiszolgáltatja a munkaadó kénye-kedvének, de ugyanakkor az egyén már nincs a vállalathoz kötve, és a dolgozok tudatosítják saját érdekeiket: az elnyomó törvény ellenére megszerveződhet az osztályharc, a bérből élő kemény harcok árán elnyeri a jogot, hogy méltóságát megvédje. Ma a család intézménye lazít tagjai ellenőrzésén, még akkor is, ha a család hatékony kerete a funkcionális és érzelmi csereviszonvoknak. A családfő teljhatalma a családtagok szabad idejének kérdésében rugalmasabb lesz, tárgyalások-

ká oldódik. Növekszik az egyes embereknek azon joga, hogy a család intézményének közvetlen ellenőrzése alatt álló csoportos szabadidő-tevékenységeket válasszák vagy elutasítsák, egyre fiatalabb korban kezdenek élni azzal a joggal, hogy szabadabban rendelkezhessenek saját idejükkel a szabad időben, és olyan emberekkel lehessenek együtt, akiket ők választanak. A. Riesman kimutatta, hogy a modern társadalmakban az egyén értékei megváltoznak. Tézise az, hogy a reneszánsz individualizmusa nem elégíti ki már azt a szükségletet, hogy az ember a névtelen nagyvárosok tarsadalmi elszigeteltségéből kikerüljön. Ez kutatások alapján városok és olyan szomszédsági egységek lakosaival igazolható, amelyek a természetüknél fogva közelebb állnak, vagy ahol az egyének egymáshoz közelebb vannak. Ki kell azonban egészíteni ezt a megfigyelést egy másikkal: a szabad időben az individualizmus értékeit egy ellentétes irányból is meg kell vizsgálni: játékok, utazások, érzelmi viszonyok vagy személyes tanulmányok – ezeket régen sokan idővesztegetésnek, gyanús szórakozásnak vagy a családi, társadalmi kötelességek elmulasztásának tekintették. Ma ezek a tevékenységek bizonyos feltételek között, amelyek minden egyes helyzetben még elmosódottak és változók – a személyiség új igényévé kezdenek válni. Az új társadalmi norma által körülírt időszakban az egyén célja nem a technikai hatékonyság, nem a társadalmi hasznosság, sem a szellemi vagy politikai elkötelezettség, hanem az önmegvalósítás és az önkifejezés.

Kívánjuk, hogy a szocialista fejlett ipari társadalmakban, a Homo ludensről való gondoskodást egyre inkább a Homo faberről való gondoskodással vessék egybe. Hipotézisünk szerint a szociológiának azokban a társadalmakban van leginkább alkalma megismerni az új ember szabad idejének minden gátját és forrását, amelyek eltörölték a kapitalista merkantilizmus gátjait. Véleményünk szerint a szocialista országok szabad idővel kapcsolatos kultúrpolitikájának újszerű tapasztalata lehetővé tenné, hogy ezeknek az országoknak egyik szociológusa megírja a „lustaság joga" folytatását, amelynek szerzője Marx Károly veje, Paul Lafargue volt 1883-ban, 15 évvel azelőtt, hogy az amerikai T. Veblen a „dologtalan osztály"-t megírta.

3. Természetesen egy ilyen jelenség a nevelés számára általában és a felnőttoktatás számára különösen nehéz problémákat okoz. A szociológiai kutatások kimutatták, hogy illuzórikus lenne a szabad időt mint új időt felfogni egy olyan nevelés számára, ahol a nevelés még a szabad idő normáin is kívül állna. Egy absztrakt pedagógia és politika

még a legtisztább elvek és a legerősebb logika nevében is kudarcot vallhatnak: a szabad idő idején az önkéntes nevelés nem ugyanazoknak a törvényeknek engedelmeskedik, mint az iskolai vagy hivatali időben előírt vagy „ajánlott" nevelés. A szociológiai megfigyelés kimutatta, hogy a szabad idő nemcsak felszabadult idő és szabad tevékenységek hordozója, hanem olyan törekvéseké, amelyek osztályok vagy társadalmi kategóriák, generációk, nemek stb. szerint változnak. Mindig azoknál nagyobb az önfejlesztés vágya – a munkások érdekében tett minden politikai intézkedés ellenére –, akik sikeresen elvégezték az iskolai és a meghosszabbított egyetemi tanulmányaikat. A dolgozók többségénél az a vágy, hogy szabad idejük idejében önmagukat továbbfejlesszék, a szórakozás vágyával lép kapcsolatba, amely megvéd az unalomtól, és a felüdülés szükségletével, amely megszabadít a fizikai vagy idegi fáradtságtól (amelyek nemcsak a munkában akadályoznak, hanem a családi és a társadalmi kötelességek vállalásában is nehézséget okoznak).

Nem az az elsődleges probléma, hogy megszerkesszük a tudomány és a művészet terjesztésének programját vagy a fizikai, vagy szociális nevelés programját a tömegek szabad ideje számára, és hogy megteremtsük az emberi és anyagi eszközöket a szabad idő megvalósítására: milyen eredményekre jutnánk, ha megvizsgálnánk millió állampolgár – és nemcsak a munkások vagy az alkalmazottak egy elitjének – spontán reakcióit hasonló programokra? Először is tudatosítanunk kell azt az alapvető problémát, amely a vezetők által szükségesnek tartott ideológiákon túl, a dolgozók többsége által valóban megélt kultúra szintjén vetődik fel – párhuzamosan a szabad idő idejének és új értékeinek fejlődésével. Volt idő, amikor a kultúra haladása többé-kevésbé az egyetemes gondolkodás haladásához kötődött. Az első feladat az volt, hogy „a gondolkodást népszerűvé kell tenni".

Az iskoláztatás kiterjesztése ennek a követelménynek tesz eleget. Aztán a XIX. század folyamán ellenhatás lépett fel az élettől kevésbé elszakadt, a technikához és a kézi munkához közelebb álló kultúra érdekében. A gondolkodók és a költők racionális, tudományos vagy technikai civilizáció ellen léptek fel, és félő volt, hogy egyszerű optimizmusukban elfelejtik a test, a szenvedély, a mítosz, a szellemiség értékeit. Szembeállították a kultúrát a civilizációval, végül rávilágítottak arra, hogy minden kultúra függ valamely történelem előtti vagy történelmi kortól, az archaikus vagy a modern társadalomtól. Szembeállították a kultúrát a természettel, hogy ily módon a kultúrát közelebbi

kapcsolatba hozhassák a társadalommal. Az egyetemesség gondolata hanyatlóban volt. A mi ipari társadalmunkban az egyetemes kultúrát úgy ítélték meg, mint osztálykultúrát, amely nem meri elárulni a nevét. Ma mindezek a problémák még fennállnak, de sok belőlük fakadó vita már a múlté. Ezek a gondolati áramlatok még ma is majdnem mind élnek. Lassanként megtestesülnek vagy meg fognak testesülni társadalmunk különböző csoportjainak kulturális gyakorlatában Azok a „tömegkultúra"-definíciók, amelyek ezeket a gondolati áramlatokat nem ismerik, felszínesek maradnak. Véleményünk szerint egy társadalom, amely elérte a tömegtermelés, típusfogyasztás és tömeges szabad idő stádiumát, a kulturális fejlődés kettős értelemben új problémájával kerül szembe.

Először is arra kell választ kapnunk, hogy a társadalomnak sikerül-e a lakosság mindennapi életében egyensúlyba hozni a hivatali, társadalmi, szellemi vagy politikai kötelezettségek értékeit és a kényelem vagy a szabad idő értékeit ahhoz, hogy a tömegek egyre nagyobb mértékben vehessenek részt saját sorsuk formálásában. És a tömegek önként lemondanának-e a fárasztó, de tekintélyt adó hatalomról egy technokratákból és politikusokból álló oligarchia kedvéért, azért, hogy megnövekedett szabad idejük élvezetére korlátozódjanak, és azokra az egyre bőségesebb javakra, amelyeket a munka termelékenysége tesz lehetővé egyre nagyobb számú egyénnek? Természetesen ez a veszély még távolról sem fenyegeti a népesség egészét. Még mindig maradnak legyőzendő súlyos társadalmi és helyi igazságtalanságok, még a legigazságosabb társadalmakban is De előre látnunk kell, hogy hol fogunk tartani húsz év múlva. Gondoljunk a „tömegkultúra" amerikai szociológusainak figyelmeztetéseire.

A második probléma: mik a szabad idő értékei ma és mik lesznek holnap? Egy tömegtársadalom városi tömegei kulturális fejlődésének második problémáját a következőképpen lehet megfogalmazni. Ostromló, könnyű vagy vulgáris szórakozások egyre nagyobb mértékű kínálata, különösen a kereskedelmi elosztás vagy a politikai demagógia szabálytalan rendszerének befolyása alatt, nem akadályozza-e meg hozzamosabb időre a legnemesebb törekvéseket is, amelyek a tömegek szabad tevékenységeihez kötődhetnek? A tudományos kutatás, művészi alkotás és önkéntes társadalmi részvétel szabad erőkifejtésére való törekvések valójában csak egy korlátozott számú elit szabad idejének lennének fenntartva, míg a jól szórakozó tömeg csak az Eldorádó örömeire lenne képes? A népességnek melyik része venne spontánul részt

az ember megkérdőjelezése, a tiltakozás kultúrája és a tudományos kutatás legnehezebb formáiban, ha a megnyugtató szórakozások nagy bősége az egész kultúrát pótolja? Ha igaz, hogy a tragikum iránti érzék nem a keserű gyönyör vagy az anakronikus aszkétizmus kifejeződése, hanem a magasabb rendű életkedvé, és ha a nagy teremtő számára a legnemesebb játék az állandó drámai játék, az emberi sors ellentmondásaival és bizonytalanságával, hányan szeretnének dialógust kezdeni egy ilyen teremtővel. Ha minden szinten, beleértve a legfelső szintet is, valódi *kulturális demokráciát* akarunk megvalósítani, milyen árat kell fizetni egy olyan kulturális akcióért, amely csökkenteni tudná az elmaradást és az egyenlőtlenségeket a tömegeknél, tehát minden társadalmi osztályban és kategóriában, egyben ösztönözve különbözőségüket, eredetiségüket és alkotóképességüket? Az önzetlen erőfeszítés valószínűleg az „arisztokrácia" jele, amire a társadalom minden osztályában csak egy kisebbség törekedhet. De a kulturális fejlődésnek nem kellene-e megteremtenie a kiválasztottak-körének kiszélesítéséhez a legkedvezőbb feltételeket, hogy egy esetleges „szabadidő-civilizáció" ne hangsúlyozza, hanem csökkentse az emberek és csoportok közötti természetes egyenlőtlenségeket, hogy legalább néha-néha, a szabad idő e civilizációja szenvedélyes vita lehessen az alkotó és minden olyan komoly játékban aktívan részt vevő tömeg között, amelyben az ember újra szóba hozza magát abból a célból, hogy minden szinten, minden társadalmi kategóriában felkeltse olyan tömegeknek a társadalmi és kulturális alkotóképességét, amelyek képesek az egész népességet, minden egyes személyiség fizikai, intellektuális és társadalmi kifejezésének kedvezőbb életmódhoz eljuttatni.

4. De hogyan hozzunk létre ilyen feltételeket? A felnőttek nevelése csak akkor lesz hatékony, ha a társadalom állandó kulturális fejlődésének egyik aspektusa marad. Illuzórikus lenne, ha egyszerűen csak meg akarnánk hosszabbítani az iskolai oktatást. Ki kell dolgozni a dolgozók szabad idejére egy egész életre kiterjedő, és minden társadalmi miliő számára érvényes kulturális politikát. De egy ilyen politika csak akkor lenne hatékony, ha ismerné azokat a törvényeket, amelyek a különböző társadalmi miliőkben a szabad idő magatartásait és értékeit szabályozzák. A kultúra tervezésének négy legfontosabb partneréhez egy új gondolkodásmód járul.

A kutatónak – miközben gondolatai saját kereteiken belül folynak – a kulturális fejlődés előrevetítésének és tervének globális problematikáját saját kutatási területébe kell ágyaznia. A szociológia bizonyára

nem léphet az értékeknek alkotó tevékenységébe. Még ha a szociológus humanista is, a szociológia nem humanizmus. Tud válaszolni olyan kérdésekre, hogy „mi ez?" sőt arra is, hogy „mi lehet?" Ha egy társadalmi téma értékének ad érték- és orientációs rendszert, akkor a szociológia olyan kritériumokat tud kidolgozni, amelyek egy meghatározott periódusban egyszerre kívánatosak és alkalmazhatóak, és tanulmányozhatja, hogy az értékek és értékorientációk mit foglalnak magukban. Meg tudja vizsgálni, mi szükséges ahhoz, hogy egy cselekvés koherensebb vagy hatékonyabb legyen. Hogy jövőkutatásnak és tervezésnek nevezzük, ahhoz nem elég a szociológia eredményeit a cselekvésre alkalmazni. A cselekvések feltételeit és folyamatait kell megismerni, ami maga a szociológiai kutatás tárgya. Az ilyen szociológiának pontos szabályokra van szüksége, nem vizsgálja az „összes társadalmi tényt", de minden olyan a tárgyra vonatkozó tényre koncentrál, amely a cselekvés feltett problémáival kapcsolatos, de csak azokra. Ahelyett, hogy először a társadalmi meghatározások által kimunkált társadalmi tényeket vizsgálná, kutatásának középpontjába olyan társadalmi alanyt helyez, amely egyszerre meghatározott és meghatározó, éspedig oly módon, hogy az erőforrások totalitásával tevékenykedik, amely felett rendelkezik, és a helyzet összes korlátai ellen harcol, amelyek alkotótevékenységét vagy ellenőrző tevékenységét behatárolják. Ahelyett, hogy eltávolítaná azokat az értékítéleteket, amelyek irányítják az alany útjait, azt vizsgálja, mit foglalnak objektíve magukban. Ahelyett, hogy közömbös maradna a fejlődéshez szükséges eszközök iránt, belehelyezi azokat megfigyelési területébe, a beavatkozás valószínű eredményeit feltárja. Ahelyett, hogy a vizsgált egység múltjával és jelenével foglalkozó közvetlen megfigyelésekre korlátozódna, hozzátesz más olyan egységek múltjáról és jelenéről szóló megfigyeléseket, amelyeknek jelenlegi helyzete lehetővé teszi, hogy a tanulmányozott egység többé-kevésbé valószínű jövőbeni helyzetét előre lássuk. A szociológia inkább olyan problémákat részesít előnyben, amelyek a jövő bizonytalanságát hivatottak csökkenteni, és amelyek a leghasznosabbak azok számára, akik a történelmet csinálják, nem szorítkozik annak megfigyelésére, ami már megtörtént, hogy az igazolás, a megfigyelés, a magyarázat és az előrelátás legjobb technikáit alkalmazza, a szociológus nemcsak a szociológiai forrásokat veszi igénybe, hanem más tudományokét is (közgazdaságtan, nyelvészet, pszichológia), dacára az ilyen „kölcsönvétel" nehézségeinek. Hogy a vizsgált társadalmi alany által megkívánt kritériumok érdekében a lehetséges beavatkozások hi-

potéziseit és problematikáját kidolgozhassa, kilép elszigeteltségéből, hogy társuljon (és ne csak konzultáljon) a politikussal, értelmiséggel és az adminisztrátorral. Területének gyakorlatában társítja a társadalmi alanyt saját helyzetének és tervének elemzésével annak mértékében, amennyire ezt a tudományos objektivitás szabályai lehetővé teszik: nem elégszik meg a vizsgálat eredményeinek visszacsatolásával, hanem hozzácsatolja a kutatás minden fázisához a társadalmi alanyokat. Ily módon már a cselekvő ember gondolkodási folyamatában hozzájárul a racionális gondolkodás fejlődéséhez. Igyekszik változatos formákat adni a részt vevő megfigyelésnek. Az úgynevezett aktív szociológiáról van szó.

A kulturális szakember a leghivatottabb az alkotás, a terjesztés vagy a közönség részvétele terén arra, hogy fellendítő értékeket javasoljon a kulturális politikában. De ő is új problémákkal találja szembe magát, amikor részt vesz a kulturális fejlődés tervének kidolgozásában. Először is tisztában kell lennie azzal, hogy mennyire ismeri a közönséget. Az a közvetlen tapasztalat, amellyel az alkotó, informátor vagy szervező rendelkezik azokról, akikhez szól, bizonyára nem helyettesíthető intuíciós forrás. De befogadásuk szelektív. A szubjektív majdnem mindig keveredik az objektívval, mikor az érdekelt maga von mérleget. A kulturális szakembernek vissza kell nyúlnia közönségének reakcióival kapcsolatos tudományos elemzésekhez. Tehát be kell engednie területére a szociológust, anélkül, hogy az utóbbi kérdéseit „kémkedésnek" tartaná.

A társadalomtudományok felhasználása hasznos ahhoz, hogy pontosan megismerjük a közönséget alkotó különböző kategóriák attitűdjeit. Nélkülözhetetlen a népesség e része reakcióinak ismerete, amelyet nem érint az alkotás, a terjesztés vagy a nevelés rendszere. A szakember az értékek kiválasztásának terén a legszakavatottabb, de nem sáncolhatja el magát valamilyen szép „szakértői" várban. Munkáját ugyanis esetleg nem fogadja el a közönség. Az újító kezdetben majdnem mindig elszigetelt, aki szembehelyezkedik az uralkodó sémákkal. Dialógusa a politikusokkal (akik belehelyezik az ő értékeit egy általános ideológiába) és a kutatókkal (akik objektívan vizsgálják a szakember értékeit és a közönség értékei közötti érintkezés lehetséges módozatait) szükséges a különböző társadalmi miliők kulturális fejlődéséhez.

Az eszközök megtervezése és kiválasztása terén is fontos az attitűd változása. Ha a szakembernek terve, hogy a lehetséges teljes népességre hasson – kisugárzása vagy befolyása által, a legjobb tervezéssel, a

források legracionálisabb felhasználásával –, akkor együttműködése a kutatóval és az adminisztrátorral az összehangolt tervezés csoportjaiban kívánatos és lehetséges. Ez az együttműködés nem korlátozza felfedezési hatalmában, sem kezdeményező szabadságában. Sőt növeli azok sikerének lehetőségét.

A közszervek és a magánszervezetek (akár a nyereség a céljuk, akár nem) adminisztrátorának is új attitűdöt kell tanúsítania a tervezési csoportban. Nem korlátozódhat majd azokra az információkra, amelyeket az adminisztratív viszonyok nyújtanak, mert a kutatási szakemberek által egy tudományos módszerről összegyűjtött információk számára is szükségesek ahhoz, hogy javaslatait vagy döntéseit alátámaszthassa. A döntések olyan hipotézisekké válnak, amelyek szükségletekre válaszolnak.

Az értékek terén, amelyek döntéseit irányítják, a tervezési csoport adminisztrátorának nem szabad szűk látókörű bürokratának sem lennie. Szüksége van a kulturális szakemberek ítéleteire és javaslataira azért, hogy a kulturális célkitűzések győzzenek az adminisztratív célkitűzések fölött. Szükségét kell éreznie az állandó dialógusnak a kormány politikai választottjaival és ellenzékével, hogy összevethesse a kulturális értékeket a politikai értékekkel, és hogy elemezhesse azokat az ideológiai értelmezéseket, amelyek a kulturális értékeket, néha tudta nélkül, alulról támasztják alá. Ezen elemzéshez gyakran szükséges a kutatókhoz fordulni.

A célok és eszközök kiválasztásában az adminisztrátor nem korlátozódik „rutin"-döntésekre, amelyek többé-kevésbé mechanikusan a múltat hosszabbítják meg. Alternatív döntések kidolgozásában, amelyek az alternatívák különböző összefüggésben, rövid és hosszú távon lehetséges eredményeivel kapcsolatos hipotézisekkel kapcsolódnak össze – az adminisztrátor ihletről és pontosságról próbál tanúbizonyságot tenni.

A politikusnak is, legyen akármilyen koncepciója a gazdaságról vagy a társadalomról, át kell formálnia a politikai életben uralkodó gondolkodási módot.

A tervezés végül is mindig politikai választást tartalmaz. Semmilyen kutatás, semmilyen alkotás, semmilyen adminisztráció nem helyettesítheti. De ez a választás végleges. Ha a kutatás azzal az illúzióval kecsegteti magát, hogy elkerülheti, akkor kerülő úton olyan döntési kritériumokat kell becsempésznie, amelyekben nem illetékes. Ha az adminisztráció olyan benyomást kelt, mintha csak ő lenne a prioritások

kiválasztásában az illetékes, akkor hatalmat bitorló bürokrácia vagy technokrácia. A kulturális fejlesztés tervében csak az utolsó szó a politikusé. De új típusú gondolkodásmódot kell elsajátítania. Először is ismernie kell a politikai illetékesség határait, leginkább ott, ahol ez az illetékesség a végső választás illetékessége, a választásé, amely megfelel a megvalósítandó céloknak, és kizárja az összes többit. Ennek a politikusnak informálódnia kell, nemcsak közvetlenül a választóinál, de közvetetten is, igénybe véve a tudományos gondolkodást, tanulmányokkal megbízván kutatókból és szakemberekből álló bizottságokat.

Amikor a politikusoknak az alkotás, a terjesztés vagy a szervezés problémáit kell megoldania a technológia, a tudomány, a művészet vagy az erkölcs területén, akkor körül kell vennie magát szakemberekkel, és tudnia kell figyelni rájuk és párbeszédet folytatni velük. Ha nincs felkészülve az ilyenfajta együttműködési módra, félő, hogy – anélkül. hogy tudná – az élő kultúra mozgásának szempontjából konzervatív vagy retrográd döntéseket hoz, olyan társadalmi vagy politikai értékek leple alatt, amelyek idegenek a kultúra dinamikájától. Végül a politikusnak, miután az összehangolt tervezéssel foglalkozó csoportok több rövid és hosszú távú lehetséges alternatíva elé állították, minden eszközzel meg kell vizsgáltatnia e különböző alternatívák valószínű implikációit, nem egyformán valószínű helyzetekben. Kész lesz együttműködni az adminisztrátorral és a kutatóval, hogy minden egyes megoldás valószínű hozamát megkapja a költségek mellett: a gazdasági, intézményes vagy emberi költség mellett.

Ezek voltak a szükséges gondolati irányvonalak a kulturális tervezés csoportjainak négy nagy partneréhez. Az általános ideológiák fontosak a végső döntéseknél, de a gondolkodásmód megváltoztatásának problémái minden ideológiai miliőben felmerülnek, amikor a kulturális fejlődés új problémáit kell megválaszolni.

Felmerül a kérdés, milyen helyet foglalnak el ezekben a folyamatokban a „társadalmi mozgások": először is, úgy gondoljuk, hogy egy ilyen terv előkészítésének, bármilyen szükséges legyen azoknak a kis csoportoknak a munkája, ahol a legszakképzettebb emberek kerülnek szembe egymással, a legnagyobb mértékben nyitottnak kell lennie a legkülönfélébb társadalmi mozgások előtt. Szükséges tehát, hogy a lehető legszélesebb körben, a nemzeti és helyi élet minden szintjén informáljuk és képezzük az embereket. A tervet akkor alkalmazzuk valóban, ha nemcsak a kormány biztosítja a megvalósításához szükséges anyagi eszközöket, hanem ha maguk az érdekeltek is értik, vitatják,

újra megvizsgálják vagy javasolják a választott irányvonalakat és eszközöket. Végül, a kulturális fejlődés tervezésének rugalmasnak kell lennie. Helyet kell adnia olyan többé-kevésbé vad kulturális mozgalmaknak, amelyek mindig születhetnek, kirobbanhatnak, hogy szembeszálljanak a terv előrelátásaival. A népességnek mindig készen kell állnia arra, hogy megőrizze szerepét egy olyan társadalomban, ahol egyre inkább szükséges és lehetséges az előrelátás és a tervezés, hogy elkerülhető legyen a pazarlás, az abszurditás és a botrány is.

Ha azt akarjuk, hogy egy ilyen demokratikus tervezés a dolgozók többségét aktív részvételre ösztönözze szabad idejükben, szükséges, hogy pontosan meghatározzuk a legmegfelelőbbnek tűnő nevelés műfaját. Mivel a szabad idő önkéntes attitűdök együttese, melynek középpontjában az önkifejezés társadalmi joga áll, a felnőttek nevelése ezek szerint lehetőleg *önkéntes önnevelés;* fennáll annak a veszélye, hogy nem lesz hatékony. Tehát a felnőttek nevelésének legfontosabb feladata a szabad idő szempontjából, hogy ehhez az önkéntes önneveléshez a feltételeket megteremtsük, és megtanítsuk minden korosztálynak. Már az iskolakötelezettség előtti kortól kezdve szükség van arra, hogy a szabad időn belül a központi helyet ennek a tanulásnak, az erőkifejtésnek, a kutatásnak, a leleménynek és az alkotásnak biztosítsuk. Az alsó, közép- és felsőfokú oktatásnak a tanulás ilyen formáját kellene követnie, amely a társadalom szükségleteinek megfelelő kötelező anyag mellett szabadon választott anyagoknak, szabad témának, önálló munkának és dokumentumforrások felhasználásával az önképzésnek is helyet adna. Az önkéntes önképzésre való tanítás irányítana *minden* pedagógiai módszert.

Ettől fogva a szabad időt nem kezelik úgy, mint az iskolai és iskola utáni tanuláshoz képest külső realitást, nem üdülés, nem a komoly tanulás egyszerű kiegészítője. A komoly tanulás egyik legfontosabb témájává válik, az önkéntes önképzés egyik legalapvetőbb feltételévé. Már nem a szabad idő van a nevelésért, hanem a nevelés a szabad időért, azért, hogy ez utóbbi az élet minden szakaszában a pihenés és a tevékenység, pihenő tevékenységek és a képzés tevékenységeinek kiegyensúlyozott forrása legyen: mindenki számára kulcs lesz az életművészethez, dialektikus egyensúly az önkifejeződés személyes jogi és a munkahelyi, családi és lakóhelyi elkötelezettségek kötelessége között.

A szabad idő szociológiája.
Gondolat Kiadó 1976. 179–198. old.

Szalai Sándor

A SZABAD IDŐ PROBLÉMÁI A KÜLÖNBÖZŐ TÁRSADALMI BERENDEZKEDÉSŰ ORSZÁGOKBAN

Egyszer, fiatal egyetemi hallgató koromban elmentem Einsteinnek egy előadására, amelyet fizikusok számára tartott a relativitáselmélet bizonyos problémáiról. Einstein valahogy így kezdte az előadását: „Ha én laikusoknak beszélek a relativitás elméletéről, akkor fő feladatomnak azt tekintem, hogy megmagyarázzam nekik, mi a különbség az én relativitáselméletem és Newtoné között. Amikor azonban szakemberekhez szólok, akkor azzal kell kezdenem a magyarázatot, hogy a kettő mennyiben azonos." Mivel itt is szakemberek vannak, a szabad idő kérdéseinek szakemberei, akik a szabad idő különböző társadalmi berendezkedésű országokban való megnyilvánulásaival és problémáival foglalkoznak, én is abból szeretnék kiindulni, hogy tulajdonképpen egy átfogó, nagy, közös emberi problémáról van szó, amely különböző berendezkedésű társadalmakban egyaránt megnyilvánul, ha nem is éppen azonos formák között. Ennek ma még különösen az az oka, hogy ez az a terület, amelyen jelenleg a társadalmi rendszereknek viszonylag kevéssé áll módjukban igazán kimutatni előnyeiket, vagy azt, amit saját előnyeiknek vélnek. Azok a nagy és általános problémák és igények, amelyek a művelődéssel, a humanizmussal összefüggésben, a szabadidő-probléma kapcsán felmerülnek, azok részben úgy hatnak ránk, mint hogyha valahol a pusztaságban gumokat gyűjtögető embert a változatos, a vitamindús étkezés fontosságáról igyekeznénk meggyőzni. Az, hogy itt tulajdonképpen egy olyan társadalmi igényről van szó, amelynek számottevő mértékben való teljesítésétől igen távol vagyunk az egész földön, nem jelenti azt, hogy nem kell megpróbálnunk valamiképp a hidakat megkeresni, attól, amit konkrét kutatásainkban látunk, afelé, amit konkrét életünkben, konkrét társadalmunkban el akarunk érni vagy közeli, vagy nagyobb távlatban. Az ipari fejlettség, a gazdaság, az életszínvonal különbségei ellenére sincsenek számottevő eltérések a munkaidő tartalmában a nyugati és a szocialista országok

között: a hétnapos munkahétre számítva, az Egyesült Államokban a dolgozó férfiak átlagos munkaideje az 50 000-nél nagyobb városokban napi 6,1 óra, Győrben 7 óra.

Ha a közelmúltban közzétett, tizenkét szocialista és tőkés országra kiterjedő nemzetközi összehasonlító időmérleg-kutatási eredményeinknek van valami megdöbbentő tanulságuk, akkor a nők tekintetében van. Nevezetesen az, hogy e pillanatban annyira koldusai vagyunk a szabad időnek, hogy – Nyugat–Kelet különbség nélkül, majdnem konstansan – azt találjuk: a dolgozó nők 10 százalékának megvizsgált napjában egyetlen perc szabad időt nem lehetett kimutatni, míg a férfiaknál ilyen szélsőséges eset egyáltalán nem fordult elő. Ezt persze úgy is ki lehetne fejezni, hogy a dolgozó nők életminősége rendkívül alacsony. Ha csak ebből indulunk ki, és ez, mint mondom, általánosan így is van, akkor már ebből mindenféle továbbgondolási lehetőség adódik.

A szocialista országoknak megvan az az előnyük, hogy nálunk például könyv, színház, opera és általában, amit a társadalom a közművelődés terén nyújthat, aránylag nagyon olcsó és tömegesen hozzáférhető. Vannak természetesen a nyugati világban is olyan előnyös dolgok, amelyek könnyebben hozzáférhetők a szabad idő és a művelődés számára. De noha számos viszonylatban példaképül szolgálhatna az, ami a közművelődés általános hozzáférhetősége révén a szocialista országokban végbemegy, mégsem történik meg itt sem minden, amire szükség volna. Én e pillanatban úgy érzem, hogy fejlesztésre szorulna itt is, ott is valami, ami nagyon szorosan összefügg a szabad idő problémáival: ez pedig a magánélet. A magánélet, amely azért mégis a szabad idő eltöltésének egy elég fontos, s ha szabad így mondanom, kulturálisan is nagy fontosságú területe.

Nemzetközi időmérleg-felmérésünk például megmutatta, hogy milyen mértékben háttérbe szorult napjainkban a beszélgetés, a konverzáció, az eszmecsere. Háttérbe szorul a konverzáció kultúrája azáltal is, hogy például „Jó ebédhez szól a nóta" ebéd közben a rádióból: vacsora közben szól a televízió, amikor tulajdonképpen beszélgetnénk. De van még közvetlenül a nőkhöz és a nők második műszakjához kapcsolódoan valami, amiről nemigen szoktunk beszélni, és amire időmérleg-felvételeinkben is nagyon nehéz rákérdezni. Ez a dolgozó nő problémájának a felnőtt nemi élet későbbi, már nem gyermekszülésekkel tarkított szakaszaival kapcsolatos része. Nem szorul bizonyításra, hogy nemcsak a felnőttoktatás, hanem a felnőtteknek kijáró házasélet is

rendkívül fontos része az emberi szabadságnak és az emberi kultúrának. Nemcsak a dolgozó nők második műszakjáról kellene beszélni, amit a háztartásban töltenek, hanem arról a harmadik műszakról is, amelyben két műszak fáradsága miatt nem tudnak megfelelő intenzitású házaséletet élni. Hogy ennek azután milyen következményei vannak, nem szoktuk részleteiben végiggondolni. De gondoljunk csak arra, hogy miféle felnőttszükségletet fedez a világban egyre jobban terjedő „porno"- vagy „szex"-film, magazinirodalom stb. Nyilvánvaló, hogy a tömegközlési eszközök ilyen kiélezett méretű alkalmazása szexuális izgalomkeltés céljára, többek között „pótkielégülések" céljára szolgál – végignézni vagy elolvasni még csak lehet azt, ami itt oly trükkös bemutatásra kerül, de utánacsinálni már nem, mert kinek van arra még energiája. Nem szükségképpen a népszaporulatra, mert arra még csak-csak telik a minimumra csökkent szexuális aktivitásból is, de ez nyilván nem elegendő a boldogsághoz. Eddig – akár a nőprobléma szempontjából is – még a problémafelvetés szintjéig sem jutottunk el.

Egy másik döntő kérdés, hogy látszólag belenyugszunk abba, hogy a háztartási technika majd ezen vagy azon átsegít. Érdekes módon a mi időmérleg-kutatásunk eredménye azt mutatta, hogy a nagyon megjavult háztartási és konyhagép-, hűtőszekrény- stb. ellátásunk mellett gyakorlatilag ugyanannyi idő megy a háztartásra, mint ott, ahol mindez nem vagy csak igen kis mértékben létezik. Sokat gondolkoztam ennek a jelenségnek a magyarázatán, s ekkor egy amerikai szatirikus folyóiratban láttam egy karikatúrát, ahol egy hölgy mutatja a barátnőjének az ő új, gyönyörűen felszerelt, teljesen automatizált konyháját, ahonnan egy kisajtó vezet a volt személyzeti szobába. A barátnő megkérdi: hát gyönyörű ez a konyha, de mondd, mit csináltál a személyzeti szobával? Mire azt mondja a hölgy: ja, ott a szervizember lakik, aki ezeket rendben tartja! Reálisan fölmérve nem is ennek a gépsorozatnak, hanem azoknak az újabb igényeknek a kiszolgálása időigényes, amelyeket a gépsorozat ébreszt, s pedig tegyük hozzá, elsősorban a férfiakban.

Mindez majdnem fölemészti azt az időmennyiséget, amit a gépek hoznának, persze az újabb igények hozzájárulnak a kultúrához is. Mert mondjuk, melyik dolgozó férfi gondolt volna régebben arra, hogy naponta friss inge legyen? Most ott van a vasalást állítólag nem igénylő, mosógépbe dobható ing, amelyet a nő bedob a mosógépbe, utána felakaszt, azután még azért egy picit át is vasal (mert esetleg mégsem

olyan tökéletesen „gyűrtelen" az az ing), és akkor már messze ki van egyenlítve a mosógép és a gyűrtelenített anyagból készült ing minden időelőnye a „Naponta friss inget!" újabb igényével. És ez így megy a konyha, a háztartás minden ágában.

De menjünk egy nem női területre. Egy kis bolgár iparvárosban a dolgozók naponta vidékről vicinálison pöfögnek be a munkahelyükre. Ezzel szemben a michigani Jacksonban, amely az autóipar amerikai központjában fekszik, 2,1 lakosra jut egy személyautó. Milyen itt a napi ingázási idő? Az adott esetben összevissza 7 perc ingázási időmegtakarítás mutatható ki a michigani Jackson javára, abból az 1 óra 48 percből, amit Bulgáriában mértek. Hogy ez hogyan lehetséges? Hát úgy, hogy ahol bőségben van autó, messzebbre mennek az emberek lakni, távolabb a várostól, igényüknek jobban megfelelő helyre. Időnyereség ebből tehát nincs. A második ok pedig az, hogy a közlekedési utaknak, mint tudjuk, az a természetes egyensúlyi állapota, hogy el vannak tömődve. Mert ha egy újat építenek, akkor az addig vonzza a forgalmat, ameddig eltömődik. Ugyanígy a repülőtereket is azért építik át állandóan, mert egyre nagyobb forgalmat vonzanak. Mindennek természetesen óriási jelentősége van a fejlődés szempontjából. Hiszen az igények növekedése maga is előrelépést jelent.

Ma már körülbelül tudjuk azt, hogy az ipar és a technika jelenlegi állása mellett mit lehet kihozni életminőségben, és nagyjából mi érhető el a diszponibilis (szabad rendelkezésre álló) idő megnövelésében. E tekintetben vannak összehasonlításaink a különböző társadalmi berendezkedések között. Amiben nem haladtunk előre, és amiben talán legnagyobb szükségünk lenne előrehaladásra, az nem az élet minőségére, az élet anyagi és alapszükségleteinek kielégítésére vonatkozó további vizsgálat, hanem valamiként az élet értékének tanulmányozása, amely nem korrelál egyszerűen az élet anyagi minőségével sem. Jártam nagyon-nagyon szegény indiai falvakban, és jártam New York leggazdagabb negyedében. Ismertem itt is, ott is embereket, de nem tapasztaltam, hogy a boldog emberek arányszáma lényegesen különbözött volna. Úgy látszott, mintha mindenkit csak az a pénz boldogítana, amely hiányzik. Azonban bármilyen fontos is az anyagi előrehaladás, és bármilyen fontos ennek összehasonlító mértéke és összehasonlító felmérése, azért, amire most koncentrálnunk kellene, az nem annyira az anyagi életstandardok megállapítása és egybevetése, hanem a különböző társadalmak tevékenységében megnyilvánuló értékrendszerek, úgy is mondhatnók, életérték-preferenciák kimunkálása és összehasonlítása.

Ezek nagyon különböznek egymástól, annyira különböznek, mint klaszszikus értelemben a kultúrák. Itt van legfőbb tanulnivalónk, legfőbb vizsgálnivalónk. Az azonosságok vagy hasonlóságok megállapítása bizonyos értelemben nagyon fontos ugyan a szakember számára, de azért lépjünk tovább az értelmet adó finomságokhoz, a tényleges emberi viszonyokhoz, amik ezeken az anyagi alapokon konstituálódnak, de amelyek még egészen azonos anyagi alapokon is egészen különbözőek tudnak lenni.

Óvakodnunk kell szerintem a „loisir-leisure" értelmében vett szabad idő elméletében és vitáiban elharapódzott puritanizmustól. Itt még Joffre Dumazedier barátomra is panaszom lehet. Amikor készültem erre a mai előadásra, elővette az *International Encyclopaedia of the Social Sciencest*, a társadalomtudományok új nemzetközi enciklopédiáját, amelyben ragyogó összefoglaló tanulmányt írt a szabad időről. Ebben a tanulmányban ő azzal szemben, amit hajlandó loisir-nek elismerni, olyan magasrendű követelményeket állít, hogy bizony nem tudom, hogyan foglal állást ezzel szemben például a két műszak után fáradtan ágyának dőlő dolgozó nő. Milyenek ezek az igények? Szó szerint idézem egyik példáját: „Ha egy horgász több halat fogott, mint várta, és eladja a kifogott halak egy részét, akkor már nem volt loisir-ja." Hát először is ez föltételezi azt, hogy ott ül a horgász és imádkozik, hogy bárcsak több hal ne jönne, mint amit ma megfőz, mert akkor kiderül, hogy ez az ő úri horgászó passziója nem is passzió, hanem munka vagy üzleti tevékenység.

E puritanisztikus felfogás szerint tehát valami borzasztó baj történt a loisir-ral, ha valami „haszna" is van. De ha ez így van, akkor nemcsak a horgászással van persze baj. Én például nagyon ritkán jutok hozzá, de néha szoktam bridzselni, sőt olykor még pókerezni is. És be kell vallanom, hogy én a bridzsnél mindig nyerni szeretek, remekül szórakozom, ha nyerek. A Dumazedier-elv értelmében tulajdonképpen a bridzselés csak akkor szabad idő, ha az ember veszít. Hiszen ezt mondja a hogrász példája.

Én nem volnék ennyire moralizáló. Több helyet engednék az emberek kicsiny, ha szabad így mondanom, kicsinyes játékainak, szenvedélyeinek, magánpasszióinak, sőt a legmagánabb élvezeteinek, s elismerném azoknak kulturális értékét és társadalmi fontosságát. Vannak például olyan emberek, akiknek kielégítetlen a nemi élete és a hivatalban veszekszenek és összeakaszkodnak mindenkivel. Hogy egy rossz házasság egy embert egész életére tönkre tud tenni, ez nem titok. Itt

tehát társadalmi érdekek is fűződnek ahhoz a szabadsághoz, amely benne foglaltatik a szabad idő, a „free time – temps libre" fogalmában.

Mindennek helye van a kultúrában, amit társadalmilag igényelni kell, és arról se beszéljünk mindig, hogy milyen hasznosítása van a szabad időnek. Ha szabad így mondanom, ez az a terület, ahol el kell fogadnunk a magánjellegű „hasznot" is, mert az egyénnek, az egyén kiteljesedésének és azon túl a társadalomnak is javára válik. Hogy hol vannak itt a helyes arányok? Ez újabb kutatás tárgyát képezi.

Túl kevés szó esik vitáinkban arról is, hogy újabban az ember nem egy dolgot csinál egyszerre, hanem többnyire többet. Dolgozik és beszélget, ebédel és rádiót hallgat, de idetartozik az ember munkaidő alatti öröme is. Egyik alapélményem egyetemi diákkoromból, ami tulajdonképpen elindított a szabad idővel kapcsolatos vizsgálatok útján, a következő volt. Húszéves voltam, s diákként Zürichben laktam egy Plattenhof nevű kis diákszállóban. A földszinten ebédeltem, ahol is egy üvegvágó munkás azon dolgozott, hogy a kis vendéglő bejárata fölötti félkör alakú ablakba egy ventillátor számára kivágjon egy kör alakú lyukat. Vagy egy órát dolgozott elkeseredetten a gyémánttal, azután kivitte létráját az utcára, s elkezdett kopogni, mígnem sikerült egészben kiemelnie a nagy kör alakú üveglapot, ezután a nyíláson keresztül bedugta fejét az étterembe és óriásit röhögött ránk. Így örült annak, hogy az üveglap egészben kijött ilyen szép kör alakban.

Valahol figyelembe kell venni a munkának ezeket a sikerélményeit és örömeit, s nem eleve úgy tekinteni a szabad időt és a művelődést, hogy az – ha szabad így mondanom – a ronda fizetett munkáért való kárpótlás. Helyére kell tenni ezt a dolgot. A szocialista országokban azt reméljük, hogy megteremtettük a termelés gazdasági alapjaiban annak az alapfeltételeit, hogy a munka, a szabad idő és művelődés egymással szoros egységben szolgálja az emberi kiteljesedést. Nincs közöttünk azt hiszem olyan, aki azt állítaná, hogy a termelés megszervezésében, gyáraink berendezésében, munkavégzésünkben, a gazdasági felépítményben ezt a hármas egységet már kielégítően meg tudtuk volna valósítani, de meggyőződésünk, hogy fokozatosan meg kell teremtenünk. És én azt hiszem, hogy a különböző társadalmi berendezkedésű országok közt az emberi szabadság kiteljesedésének egyik formája, a szabad idő tekintetében akkor bontakozik ki az igazi verseny, amikor nem azt kell bizonyítani, hogy hány perc vagy óra jut szabad időre, s ehhez milyen feltételeket sikerült megteremteni, hanem ami-

kor magától a munkafolyamattól a társadalmi életen át a magánéletig egységes ívben valósul meg a kultúra. Amelyik társadalmi rendszer ezt jobban és hamarabb meg tudja közelíteni, az ezzel mutatja meg kétségtelen fölényét. Ahhoz azonban, hogy ezt egyáltalán konstatálni tudjuk, a jövőben nem egyszerűen az élet minőségével, hanem az élet magunk és a társadalom számára való értékének megvalósulásával és az eltérő értékrendszerek különbözőségével is kell foglalkoznunk.

A szabad idő szociológiája.
Gondolat Kiadó 1976. 171–178. old.

Szántó Miklós

SZABAD IDŐ ÉS ÉLETMÓD

Úgy érzem, hogy szükséges legalább néhány mondatot szánni arra, mit is értünk szabadidő-tevékenységen. Az eszmei harcok tartóssága ugyanis arra utal, hogy egyrészt a valóság nagyon összetett, másrészt a probléma körül ideológiai érdekek csapnak össze. A szabad idő a munkán kívüli időnek azon körülhatárolt része, amelyet az emberek a különböző fokú kötelezettségektől mentes elfoglaltságokra fordítanak. A munkán kívüli idő alatt sokféle tevékenységet végzünk, és ezeket nem mindig választhatjuk meg szabadon. A lakóhely és munkahely közti távolságot minden munkanapon – oda-vissza – meg kell tennünk; ahhoz, hogy visszanyerjük a termelésre fordított energiát, táplálkozni kell, a fáradtságot ki kell pihenni.

Életkeretünkbe általában a család és a családi léttel és színhelyével, a lakással összefüggő szolgáltatások, például takarítás, főzés stb. tartoznak. Mindehhez a társadalom eszközöket termel, intézményeket biztosít, de ellátásuk – aránytalan és egyenlőtlen mértékben – igénybe veszi a családtagok otthoni munkáját is, több-kevesebb időt követel az emberektől. Ami ezen felül megmarad, úgy, hogy szabadon választhatjuk meg, és saját kedvünk szerint, ez a szabadidő-tevékenységek sora. Egy üzemi konyha szakácsának a főzés a termelőmunkája; ha meg akarja kímélni a feleségét, és otthon, este elkészíti a vacsorát a családjának, akkor a házi munkára fordított időt, ha pedig egy leveskülönlegességet talál ki, és saját idejében, saját örömére játszik a témával, ez már szabadidő-aktivitás. Tehát ugyanaz az ember azonos tevékenységet folytatott mindhárom esetben, és mindig más az aktivitás típusa. Vagyis a tevékenységet több tényező „minősíti", a munkán kívüli idő tartománya, az elfoglaltság „távolsága" a termelőmunkától, a tevékenység célja, funkciója, szabadságfoka, a kötelezettség vagy a saját passzió keverési aránya, a választás lehetőségének széles vagy keskeny sávja.

Miért kellett ezt felvetni?

Mert ha a kötelezettségek idején túl bármely „szabadon" választott, kedvünkre végzett tevékenység lehet szabadidő-aktivitás, akkor azt is meg kell vizsgálni, hogy a munkaidő csökkentése mellett lehet-e, és milyen feltételek között lehet szűkebbre szorítani a kötelezettségek körét.

Minden tevékenységünknek van egy rugalmassági jellemzője, és ha a körülmények kényszere ezt követeli, a leginkább „összenyomhatók", elhalaszthatók vagy elhagyhatók a szabadidő-aktivitások. (Ha a bevásárlásra, házi munkára, tehát a ma még a kényszer erejével ható elfoglaltságokra fordított idő tartamát, mondjuk, a felére lehetne csökkenteni, jelentős órák szabadulnának fel a művelődésre. Ez persze csak lehetőség, és nem biztos, hogy az így nyert időt valóban erre használnák fel az emberek.) Az egyik probléma tehát az, hogy a kötelezettségek teljesítése után marad-e még kedvünkre való idő, és ha igen, mennyi? Ha pedig van, akkor mit választunk, és a közösség, no meg saját fejlődésünk szempontjából jól választottuk-e? Helyesen gazdálkodunk-e a rendelkezésünkre álló időalappal, és persze az anyagiakkal? Ez attól függ, hogy az életkörülményeink milyen választási szabadságot biztosítanak, esetleg mire szorítanak minket. Amikor választunk és felhasználjuk az időnket, mindig valamilyen szükségletet elégítünk ki. A szükségleteknek rangsoruk van, objektív és szubjektív tényezők egész sora törvényszerűen határozza meg, melyik réteg milyen típusú szükségleteit részesíti előnyben.

Az elmúlt években végrehajtott időmérleg-vizsgálatok tapasztalatait nehéz néhány mondatban összefoglalni. Ha azonban vesszük a bátorságot, és megkíséreljük röviden jellemezni a jelenlegi helyzetet, a következőket mondhatjuk:

1. A munkaidő és a munkán kívüli idő mennyisége tekintetében jelentős különbségek vannak a mezőgazdasági és az ipari dolgozók közt.

2. Kiegyenlítődőben van az ipari, a szolgáltatási, a közigazgatási dolgozók munkaideje, de még mindig vannak különbségek.

3. A munkán kívüli idő szerkezete nagy eltéréseket mutat a házas, nem házas, a gyermekes vagy gyermektelen kategóriák közt, és különösen a kereső háziasszonyok és a kereső férfiak közt. (A Szalai Sándor akadémikus által vezetett – az UNESCO keretében lebonyolított – nemzetközi időmérleg-kutatás érdekes megállapítása, hogy a háztartás fejlettségétől függően országonként más és más a házi munkára fordított időmennyiség, de a kereső férfiak és nők közt mindenütt

ugyanaz az arány: a nők négyszer annyi házi munkát végeznek, mint a férfiak.)

4. A hétköznapokon felvett időmérlegek elemzése során azt találtuk, hogy viszonylag kis mennyiségi eltérések mögött jelentős minőségi különbségek húzódnak meg.

5. Még ugyanazon mennyiségi arányok is gyakran komoly minőségi szintkülönbségeket takarnak. (Az időmérlegek fontos adatokat szolgáltatnak ugyan, de nem kellően érzékenyek. Ezért egészítettük ki magunk is az életvitel, a szükségletek szerkezete és a mindezen tényezőket motiváló értékek, normák vizsgálatával.)

Azt mondhatjuk, hogy a szabad idő általában nem valami üres edény, amelyet valahogy ki kell tölteni. (Ez a helyzet csak az alacsony képzettségű, főleg segédmunkásként foglalkoztatott, zömmel munkásszállásokon élő fiatalok egy részére jellemző.) A lehetséges elfoglaltságok, mint a „csábító szirének" harcolnak azért, hogy melyikre fordítsanak az emberek több időt, nagyobb energiát, esetleg több pénzt. Feszültség jellemzi az egész „szektort", és szinte minden réteg az optimális választás gondjaival küszködik.

A városokban lakó ipari kereskedők hétvégi életmódját vizsgálva találkoztunk azzal a jelenséggel, hogy a fiatal, érettségizett munkások egy része jól beilleszkedett az üzemi közösségbe, biztatónak látja saját jövőjét, értelmesen, okosan használja fel szabad idejét is. Egy másik ifjúmunkáscsoport azonban – ugyanezeken a munkahelyeken, ugyanolyan iskolázottsági szinten – rossz közérzettel él, és számukra a szabad idő arra kell, hogy elfelejtsék elkeseredettségüket. Akik nem azt csinálják, amit szeretnének – és tegyük hozzá: sokan azt se tudják pontosan, mit szeretnének –, akik csak azért dolgoznak, mert munka nélkül bajos megélni, és szinte mindegy, hol és mit tevékenykednek, akik számára a munka nem megtalált hivatás, hanem kenyérkereseti kényszer, azoknál – és ez nálunk is így van – a szabad idő kárpótlás jellege jellemző vonás.

A marxista szociológia a munka hivatássá válásától várja a valóban meglevő ellentmondások megszüntetését. A város és a falu, a fizikai és a szellemi munka különbségeinek fokozatos kiküszöbölése, vagyis a szocializmus teljes megvalósulása vezet a munka és a szabadidő-tevékenységek közötti feszültség végleges feloldásához. Addig azonban sok víz folyik le a Dunán.

A munkaidő-csökkentés alig-alig változtatta meg a hétköznapi életmód időarányait; lényeges változást hozott minden második hétvégen,

és az évi szabadságidő eltöltésében is van haladás. Vessünk egy pillantást az alábbi *táblázat*ra, amely segítséget nyújt a kéthetenkénti szabad szombat jellegének megítéléséhez a foglalkozási minőség és nem szerinti felosztásban, százalékban kifejezve.

	Segédmunkás		Szakmunkás		Egyéb szellemi		Értelmiségi	
	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő
	N = 58	N = 35	N = 430	N = 208	N = 34	N = 81	N = 156	N = 38
A szabad szombaton a házi munkát nem kell olyan gyorsan és olyan megfeszített erővel végezni, mint a nem szabad szombaton. Egyébként semmi sem változott a hétvégén	19	37	17	21	6	20	10	13
Megváltozott a hétvége, mert a házi munkát elvégezhetjük a szabad szombaton, és ezáltal legalább egy pihenőnap lett a vasárnap	40	43	42	50	47	58	37	55
A hétvége a szabad szombattal másfél-kétnapos víkendlehetőséget ad	28	3	27	14	38	16	44	29
Nem tudja, nem felel	13	17	14	6	9	6	9	3
Összesen: %	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*

Mit fűzhetünk magyarázatképpen e világosan beszélő adatokhoz? (Táblázatunk nemcsak arra ad választ, vajon sok-e vagy kevés a szabad idő, hanem azt is megmutatja, hogy a bevezetett munkaidő-csökkentés fő nyertesei a dolgozó háziasszonyok.) 1. Az első alternatíva emberei a leginkább megterheltek: mindenekelőtt a segédmunkásnők, de magas általában a munkás foglalkozású férfiak arányszáma is. 2. A második kérdéscsoportban feltűnik a nők kiugró aránya. A véleményeket mindenekelőtt a nemhez tartozás határozza meg itt. A férfisor szinte szakképzettségi szinttől függetlenül 40 százalék körül mozog. 3. A víkenddé vált hétvége variációja erős férfitöbbséget tükröz, de lényeges szerepe van a foglalkozás minőségének mind a férfiaknál, mind a nőknél.

A kapott válaszokat megvizsgáltuk különböző demográfiai és szociológiai tényezők szerint is, és azt állapítottuk meg, hogy négy feltétel játszik meghatározó szerepet: a nem, a kor, a kulturális szint és a járműellátottság. A kéthetenkénti szabad szombat bevezetése fontos előrelépés. A dolgozó háziasszonyok többsége számára azt jelenti, hogy végre van egy igazi pihenőnapjuk: a vasárnap. A családok növekvő hányada pedig – az év nagy részében – kirándulásra, utazásra, ismereteik bővítésére felhasznált víkendet kapott.

Vizsgálatunk adatai szerint aránylag sokan dolgoztak szabadságidejük alatt. Növekszik a munkán kívüli mellékfoglalkozások aránya is, de nem egyenletesen minden társadalmi rétegben. A házas kereső férfiak – 20 éves koruktól 50 éves korukig – és különösen azok, akiknek munkája a szolgáltatások szabad piacán keresett, viszonylag sokan adják el a szabad szombaton nyert óráikat. A kéthetenkénti szabad szombat jelentős vívmány, de ennek elismerése és a szabad órák művelődési hasznosítása nem ugyanaz a kérdés. Ha arról lenne szó csupán, hogy az emberek még nem látják a szabad idő értékét, roppant egyszerű volna az orvosság: megmagyarázzuk, és máris a művelődési paradicsom felhőtlen napjai sütnének reánk. Az emberek azonban legtöbbször nem azt csinálják, amit szeretnének, hanem amit lehet. Mit engednek meg életkörülményeik, merre mozdulhatnak tovább? Akkor lépnek előre, ha a maguk elé túzött célt elérhetőnek látják. Rétegenként más a társadalmi nyomás, az igényszint, a szükségletek rangsora, kielégítésük lehetősége. (Nincs terünk elemezni az ellátottság tekintetében meglevő egyenlőtlenséget, az eltérő szükségletet, az életmód-tevékenységek igényességében vagy igénytelenségében megnyilvánuló kulturális szintkülönbségek történeti-társadalmi okait. A városokba, az iparba átkerült tömegek más-más „hozománnyal" indultak útnak. Ez vonatkozik az anyagiakra, a szellemiekre egyaránt. Munkássá, értelmiséggé válni hosszú, nehéz küzdelem. Százados elmaradást nem lehet évek alatt, egyetlen nekifutással behozni.) Ami azonban vizsgálatunk egyik aggaszto tapasztalata: széles munkásrétegekben csökkent a műveltség tekintélye. Vajon mi ennek az oka?

A felszabadulás óta nagyon megemelkedett a műveltségi minimum: a megkívánt és elfogadott alsó szint a nyolcosztályos általános iskola. A követelmény tehát az, hogy minden iskoláskorú fiatal szerezze meg ezt a képzettséget, és akinek ez nincs meg, mert különböző okok miatt nem állt módjában, az a dolgozók esti iskoláin pótolja. Ugyanakkor azonban tapasztaljuk, hogy viszonylag magas azon munkások száma,

akik nem fejezték be és nem végzik el a nyolc általánost, a dolgozók iskolái pedig elnéptelenedtek. Ez a magyarázatuk a jelentős erőfeszítéseknek, munkaidő-kedvezményeknek, ezekre azért került sor, hogy áthidaljuk az ellentmondást az állam által szükségesnek tartott és a gyakorlatban meglevő állapot között.

Az elmúlt években a segédmunkások és a betanított munkások közül kevesebben törekszenek arra, hogy szakképzettségüket emeljék. Több kutató ott keresi ennek a magyarázatát, hogy a mai technikai adottságok közt az üzemek egész sorában a betanított munkás szaktudása elégséges az adott termelési igények kielégítéséhez. A munkaerőszűke, az anyagmozgatás, a nehéz testi munkával elvégezhető, de képzettséget nem igénylő segédmunka tartós konjunktúrájával járt. Ez odavezetett, hogy a szakképzettség megszerzésére ösztönzés sok helyen „kívülről" jön: a szocialista állam távlati igénye azonban nem mindig találkozik a termelés helyi és napi szükségleteivel. Sőt nemegyszer szembekerül a kétféle ösztönzés. Ha mélyebbre ásunk, láthatjuk, hogy a társadalmi átrétegződés, a városiasodás egészében haladó folyamat, de nem minden mozzanatában egyformán kedvező: lehetnek és vannak olyan oldalai, amelyek esetében sajátos feltételek összjátéka szükséges ahhoz, hogy az eredmény a kívánt legyen, e lényeges feltételek hiánya esetén pedig a következmény lehet negatív is. A nők munkába állása fontos és haladó lépés, de a megnövekedett igények és még jó néhány más feltétel együttes hatására csökkent a népességszám. Az urbanizáció lényeges és pozitív folyamat, de a nagyvárosi lét és egy sor más tényező összekapcsolódása következtében világjelenség például, hogy növekedik az ifjúsági bűnözés aránya.

A művelődés eszköz- és időigényes tevékenységek sora, és ha a rendelkezésre álló órákat jobban el lehet „adni" ma, akkor egy elvont és csak a jövőben hasznosítható kulturális igény kedvéért sokan nem hajlandók „kultúrába fektetni" a drága perceket. A legnagyobb nyomás alatt a fiatal családok vannak. Sok közülük a friss városlakó, imént tanult szakmával a kézben. Rövid évek alatt akarják megszerezni a lakást, berendezni azt, miközben számolniuk kell az esetleges gyermekáldás anyagi következményeivel. Az elmúlt évtizedben kialakult egy minimális igényszint, amely jóval magasabb, mint mondjuk tíz éve volt. Nőtt az életszínvonal, az egy főre eső jövedelem és az ellátottság egyaránt. Széles rétegek vannak túl a lakáskérdés megoldásán, ugrásszerűen megnőtt a tartós fogyasztási cikkek egy háztartásra jutó aránya. (Közeledünk a telítettséghez a televízió, a mosógép tekintetében.

ben.) Ugyanakkor szét is húzódott a mezőny: egy viszonylag széles réteg a megalapozás, a lakáskérdés megoldásával küszködik, miközben a szeme előtt egy másik csoport már a gépkocsi-, a víkendházkorszakba vagy ennek küszöbére jutott. Világos, hogy a lépést tartani akarók, a versenyben levők a számukra elérhető célokra összpontosítanak, reális szükségleteiket mindenáron ki akarják elégíteni. Ha kell, túlóráznak, mellékmunkát vállalnak a hét végén, vagy feláldozzák szabadságidejüket is A felvilágosítás, a nevelés rendkívül fontos, de csak az objektív helyzet minden oldalú ismeretében lehet hatásos.

Ennek a tudatában kell végiggondolnunk azt is, mi a hasznosan töltött és mi az elpazarolt szabad idő. Nem szabad egyetlen elegáns gesztussal ugyanabba a fiókba lökni – „elpazarolt órák" címszó alatt – a házi munkát, a heverést, a mellékmunkákat és az italozást is. Nemcsak azért, mert a túlórázás gyakran fontos termelési érdek; azért sem, mert a mai szolgáltatás szűkében ezt az igényt valahogy ki kell elégíteni: ez a felfokozott igény szüli azt a vákuumot, amely elszívja a szolgáltatásban hasznosítható órákat. Az emberek legtöbbször olyan szükségletek kielégítéséért áldozzák fel, fordítják munkára az időt, amelyeket később éppen szabadidő-tevékenységekre használhatnak majd fel. Vagy lehet-e korholni a dolgozó háziasszonyt, amiért szabad szombaton végzi el az egész héten felgyülemlett házi munkát, és utána olyan fáradt, hogy ledől egy órára, és „passzív pihenéssel pazarolja" az államtól kapott perceket? (Persze súlyos hibát követnénk el, ha menlevelet adnánk a negatívumoknak is, az alkoholizmustól a bandajelenségig.)

Tapasztalván az objektív körülmények nyomását, amelyeknek hatása alatt egyes rétegekben lelassult a korszerű, igényes életmód megvalósításának üteme, két kérdést kell felvetnünk: milyen következményekhez vezet a jelenlegi fejlődés, mi a hazánkban végbemenő művelődési folyamat fő ellentmondása? A válaszunk az, hogy az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesül, amelynek eredményeképpen egyrészt az alapvető rétegek közti művelődési különbségek egészséges kiegyenlítődésének vagyunk tanúi, de ezzel együtt és ezzel a fő árammal szemben vannak stagnáló és lemaradó rétegek is. A másik kérdés: vajon tehetetlenek vagyunk-e a jelzett negatívumok érvényesülésével szemben? Ha felismerjük a mélyben munkáló szociológiai törvényszerűségeket, és látjuk, merre „lejt", merre húz a nem kívánatos társadalmi mozgás, megtaláljuk a kiegyenlítő mechanizmust, erősíthetjük az ösztönzést a korszerű műveltség megszerzésére. Annál is inkább, mert a

fejlett szocializmus felépítésének alapvető érdekei, a tudományos-technikai forradalom nálunk még kezdetén levő, de kibontakozó folyamata, az iskolai végzettség szintjének folyamatos növekedése, kapcsolatban az információs éhséggel – alapjában kedvező feltételeket teremt a műveltség fokozásához, és ennek a fő áramlatnak a hatását csak lassítani tudják az ezzel szemben ható erők.

A munkaidő-csökkentés, a szabad idő növekedése művelődési jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Önmagában azonban az életmód-változásoknak csak egyik tényezője, amelynek hatása más faktorokkal együtt legtöbbször áttételesen érvényesül. Fő tényezők: a jövedelem; az adott technikai szint által meghatározott eszközfajták; az intézmények, a szolgáltatás, amely a kínálatot biztosítja; az igényesség-képzettség, amelyet a nevelési intézmények, a propaganda valósít meg; és ezekkel együtt a szabad idő. A szabad idő szükségleteket hív életre, amelyek lehetnek eszköz- és intézményigényesek. Keresletet teremt, amely lehet olyan típusú termékkereslet, mint az autó, a víkendház, a könyv vagy a hanglemez, amelyek a piacon „sajátos áruként" jelentkeznek, és lehet kulturális szolgáltatási kereslet, mint amilyen a mozi, a színház, a strand, a turistaház, a zenés étterem iránt nyilvánul meg. A „szabadidő-szektorban" az önkéntességnek, a tudatosságnak, de egyúttal az esetlegességnek, a spontaneitásnak nagy szerepe van. Az emberek gyakran csinálják azt, ami éppen adódik, kéznél van, ami abban a pillanatban kellemesnek tűnik, kényelmesen elérhető.

A szabad idő tehát a fogyasztás egyik aktív tényezője, amely egy sor más faktorral ellentmondásos egységben, legtöbbször közvetve fejti ki hatását, amely hatás rétegenként és időben is más-más irányú és erejű, és a feltételek, az életkörülmények döntik el, hogy az adott lehetőségekből lesz-e, és ha igen, milyen típusú, értékű szabadidő-fogyasztás.

Államunk a munkaidő szabályozásával nagy vonalakban behatárolja a szabad idő relatív nagyságát; leggyakrabban ennek lehetőségét, másrészt jövedelempolitikájával, kínálattal, neveléssel igyekszik befolyásolni a felhasználást is. Társadalmunk érdeke, hogy a szabad idő mint művelődési tényező hatékonyan érvényesüljön, és ez az érdek találkozzék az emberek saját – minél tudatosabb – törekvéseivel. Átmeneti társadalmunk viszonyai közt azonban ez a találkozás nem mindig zavartalan.

Van-e nálunk általánosan érvényes szabadidő-modell? Nincs, csak különböző rétegmodellekről beszélhetünk. Sőt a jövő szempontjából se

rajzolhatunk meg általános, mindenki számára kívánatos modellt. A megközelítés útja a részmodellek: tevékenységszerkezeti modellek, az aktivitásokhoz szükséges időtartam-ráfordítások és a fogyasztás-kiadás modelljének elkészítésén át vezet. Mindez azonban közgazdászok, szociológusok és más érintett tudományterületek kutatóinak és gyakorlati szakembereinek csupán rendszeres, a gyors változások dinamikáját is nyomon kísérő komplex vizsgálataival lehetséges. A komplexitás eme követelménye a legfontosabb nemzetközi felismerések egyike.

A kérdés, amit gyakran szegeznek a szociológusoknak: mit preferáljunk? Melyik a társadalmilag „jobb", és melyik a rosszabb a szabadidő-aktivitások közül? És ha rangsorolni kell, melyiket részesítsük előnyben? Sem tevékenység, sem eszköz azonban önmagában nem minősíthető. Van-e ember, aki megmondhatná, az autó jobb-e, mint a víkendház, a színház jobb-e, mint a mozi. Az eszközök önmagukban értékmentesek, a választás nem. Más-más képzettségi, ellátottsági szinten, más-más státus- és korcsoportban más-más hangsúllyal jelentkeznek a szükségletek, mások a kívánt modellek, amelyekben érvényre jutnak az értékválasztások. (Az 50 év feletti asszonyoknak, ha sohasem vezettek gépkocsit, hiába kínálunk autót.) A kirándulás az első hegyi vendéglő italpultjáig vajon jobb-e, mint otthon a négy fal között regényt olvasni? Legfeljebb olyan általánosságokat lehetne elmondani, hogy az önképzést, a nyelvtanulást lehetne fokozni; a nyomdákat sürgősen korszerűsíteni kellene, és nagy példányszámban, olcsón és gyorsan kiadni a klasszikus és legjobb mai irodalmat és így tovább.

Hogy melyiket előbb és milyen mértékben valósítsuk meg, az a gazdasági lehetőségektől és a technikai feltételektől függ. A tervezéshez, a döntéshez egy jól kidolgozott preferencia-rendszer szükséges: preferálni pedig csak a szocialista értékrendszer alapján lehetséges.

Ebben az értékrendszerben a kulcsfogalmak a következők: középponti kategóriája – összhangban a marxi életművel – az önmegvalósítás. Ennek a realizálásához azonban a szocialista társadalom által, a minden réteg számára biztosított egyenlő esély szükséges és a társadalmat átható közösségi kohézió, a társadalmi célokkal való azonosulás. Az értékrendszer az, ami polgári vagy szocialista, az életmód pedig következmény és eredmény.

A szocialista életmód olyan tevékenységek rendszere, amelyeket a szocializmus értékei motiválnak.

A szabad idő szociológiája.
Gondolat Kiadó 1976. 281–291. old.

2. Kultúraelmélet

A. Grainsci

MARXIZMUS, KULTÚRA, MŰVÉSZET

Ideológiai anyag. Egy ilyen tanulmány azt kutatná, hogy ténylegesen hogyan szervezi meg az uralkodó osztály a maga ideológiai struktúráját, vagyis azt az anyagi szervezetet, amely az elméleti vagy ideológiai „front" fenntartására, védelmére és fejlesztésére szolgál. A leginkább figyelemreméltó és legdinamikusabb alkotórész általános értelemben véve a sajtó: a kiadók (amelyeknek kifejezett vagy rejtett programjuk van, és bizonyos meghatározott irányzatokra támaszkodnak), a politikai napilapok, a legkülönfélébb – tudományos, irodalmi, filológiai, ismeretterjesztő – folyóiratok, különböző időszakos kiadványok, egészen az egyházközségi közleményekig. Egy ilyen tanulmányt országos szinten elkészíteni mammutvállalkozás lenne, de nagyon jól elképzelhető egy tanulmánysorozat egy vagy több város viszonylatában. Valamely napilap rovatvezetőjének birtokában kellene hogy legyen egy ilyen tanulmány, mintegy a munkájához szükséges általános vezérfonalként, sőt azt módosítania, alakítania kellene saját elképzelései szerint: milyen remek sorozatot írhatnának erről a témáról!

A sajtó ennek az ideológiai struktúrának a legdinamikusabb eleme, de nem az egyetlen: minden ide tartozik, ami közvetve vagy közvetlenül befolyásolhatja a közvéleményt: könyvtárak, iskolák, különféle klubok, egészen az építészetig, az utcák elhelyezéséig és elrendezéséig. Nem magyarázhatnánk meg, miként őrizte meg helyzetét az egyház a modern társadalomban, ha nem ismernők mindennapi, türelmes *erőfeszítéseit*, amelyeket annak érdekében tesz, hogy szüntelenül növelje a maga sajátos részesedését az ideológia ezen anyagi struktúrájából. Az ezen a téren végzett elmélyült kutatásnak elég fontos szerepe lenne: azon túl, hogy egy ilyen struktúra élő történelmi modelljét adná, hozzászoktatna a társadalomban ható erők óvatosabb és pontosabb értékeléséhez. Egy megújulást hozó osztály mit állíthatna szembe az uralkodó osztály e bonyolult lövészárok- és erődítmény-rendszerével?

Az elszakadás szellemének – amely nem más, mint a saját történelmi személyisége tudatának fokozatos megszerzése – át kell terjednie a fő osztályról a későbbiek során potenciálisan szövetségessé válható osztályokra: mindez összetett ideológiai munkát igényel, amelynek első feltétele az, hogy pontosan ismerjük azt a területet, amelyet tömegjellegétől akarunk megtisztítani.

Szocializmus és kultúra. Nemrégiben került elém egy cikk, amelyben Enrico Leone a nála nagyon is gyakran olvasható bonyolult és ködös formában elismételget néhány közhelyet a kultúra és az intellektualizmus kérdéséről a proletariátus vonatkozásában: a cikkben a kultúrával és az intellektualizmussal a gyakorlatot, a történelmi tényt szegezte szembe, mint amelyek révén az osztály saját kezűleg készíti elő magának a jövőt. Úgy hisszük, nem fölösleges visszatérni erre a kérdésre, bár más alkalmakkor már szó esett róla a *Grido* hasábjain, és különösen a fiatalok *Avanguardia* című lapjában a nápolyi Bordiga és a mi Tascánk közti polémia során közvetlenebb elméleti vonatkozásban is foglalkoztak vele.

Felhívjuk a figyelmet két idézetre: az egyik egy német romantikustól, Novalistól származik (élt: 1772–1801), és így szól: „A kultúra legfőbb problémája az, hogy birtokunkba vegyük saját transzcendens énünket, hogy egyidejűleg lehessünk saját énünk énje. Éppen ezért kevéssé meglepő a mások megérzésének és teljes megértésének hiánya. Saját magunk tökéletes megértése nélkül nem lehet igazán megismerni másokat."

A másik idézet, amelyet röviden összefoglalva ismertetünk, G. B. Vicótól való. Vico (a *Scienza nuová*ban [Új Tudomány] az első nemzetek költői jellegű beszédével kapcsolatos első corollárium ában) politikai értelmezést ad Szolón ama híres mondásának, amelyet aztán filozófiai értelemben Szókratész is magáévá tett: „Ismerd meg tenmagad"; Vico szerint Szolón ezzel a mondással arra akarta inteni a plebejusokat – akik magukat állati eredetűeknek, a nemeseket meg isteni eredetűeknek hitték –, hogy gondolkodjanak el saját magukon, ismerjék fel, hogy a nemesekkel azonos emberi természetük van, és következésképp követeljék meg, hogy a polgárjogban velük egyenlőkké váljanak. Vico a plebejusok és a nemesek közti eme egyenlőségtudatban látja az ókori demokratikus köztársaságok létrejöttének alapját és történelmi okát.

Nem ok nélkül állítottuk egymás mellé ezt a két kiragadott részt.

Úgy véljük, ezekben, ha nem is széleskörűen kifejtve és meghatározva, de megtalálhatók mindazok a keretek és alapelvek, amelyek között és amelyekre alapozva a szocializmusra vonatkoztatva is megfogalmazhatjuk a kultúra helyes értelmezését.

Le kell szoknunk arról, és fel kell hagynunk azzal, hogy a kultúrát enciklopédikus tudásnak tekintsük: ebben a szemléletben az ember csak mint befogadó van jelen, akit meg kell tölteni és tele kell tömni empirikus adatokkal, nyers és összefüggéstelen tényekkel, amelyeket szótár módjára raktároz el agyában, hogy aztán a külső világból jövő ösztönzés hatására minden alkalommal megadhassa a választ. A kultúrának ez a formája valóban káros, különösen a proletariátus számára. Csak arra jó, hogy pályatévesztett embereket teremtsen; embereket, akik azt hiszik, hogy magasabbrendűek a többieknél, mert emlékezetükben felhalmoztak egy bizonyos mennyiségű adatot és évszámot, amelyet azután minden kínálkozó alkalommal elősorjáztatnak, hogy ezzel is mintegy korlátot emeljenek maguk és a többi ember közé. Csak annak a sznob és színtelen intellektualizmusnak a kialakulására vezet, amelyet Romain Rolland oly jogosan ostorozott, s amely a beképzelteknek és a képzelgőknek a társadalomra nézve sokkal veszélyesebb hadát szülte, mint amennyire a tbc vagy a szifilisz mikrobája veszélyes a testek szépségére és fizikai egészségére. Az a „mezei" hallgató, aki megtanult egy kevés kis latint és történelmet, a zugügyvéd, aki a professzorok nemtörődömségének és fásultságának jóvoltából nagy nehezen kicsikart magának egy rongyos diplomát, azt hiszi magáról, hogy különb és felsőbbrendű még a legjobb szakmunkásnál is, aki pedig az életben jól meghatározott és nélkülözhetetlen feladatot teljesít. és a maga tevékenységi körében százszor többet ér, mint mások a magukéban. De ez nem kultúra, ez pedantéria, ez nem intelligencia, hanem intellektus, és joggal lépnek fel vele szemben.

A kultúra egészen más dolog. Saját belső énünk megszervezése és fegyelme, saját személyiségünk birtokbavétele, olyan magasabb fokú öntudat megszerzése, amelynek révén képessé válunk történelmi jelentőségünk, az életben betöltött funkcióink, jogaink és kötelességeink megértésére. Ám mindez nem jöhet létre spontán evolúció, akaratunktól független akciók és reakciók útján, mint a növény- és állatvilágban, ahol minden egyed öntudatlanul, a dolgok végzetszerű törvénye által választódik ki, és fejleszti ki szerveit. Az ember mindenekfelett szellem, azaz történelmi alkotás, nem pedig természet. Másként nem lehetne megmagyarázni annak miértjét, hogy – bár mindig voltak kizsák-

mányoltak és kizsákmányolók, gazdagságot létrehozók és annak egoista fogyasztoi – a szocializmus ez ideig még nem valósult meg. A helyzet az, hogy az emberiség csak fokról fokra, rétegről rétegre haladva öntudatosította saját értékét, és vívta ki magának a jogot, hogy a történelmileg előzetesen hatalomra jutott kisebbségek sémáitól és jogrendszerétől függetlenül éljen. És ez az öntudat nem a fiziológiai szükségletek brutális ösztönző hatása alatt bontakozott ki, hanem előbb az egyes emberek, majd egy egész osztály értelmes gondolati tevékenysége nyomán, amely kielemezte bizonyos tények okait, s megtalálta a legjobb eszközöket arra, hogy e tényeket a szolgaság megnyilvánulásaiból a lázadás és a társadalmi újjászervezés kiindulási pontjaivá tegye. Ez azt jelenti, hogy minden forradalmat intenzív kritikai, kulturális behatolási és áthatási tevékenység előzött meg olyan rétegek körében, amelyek előzőleg érzéketlenek voltak, s csak arra volt gondjuk, hogy napról napra, óráról órára oldják meg gazdasági és politikai problémáikat, de csak egyénenként, ki-ki a maga számára, és semmiféle szolidaritási kapcsolatot nem mutatva a velük azonos helyzetben levőkkel. A legutóbbi, a hozzánk legközelebb álló, s ezért a miénktől a legkevésbé eltérő példa a francia forradalom példája. A felvilágosodásnak nevezett megelőző kulturális időszak, amelyet az „elméleti ész" könnyű fajsúlyú kritikusai annyit ócsárolnak, egyáltalán nem, vagy éppen nem teljes egészében a felületes enciklopédikus elmék csapongása volt, akik mindenről és mindenkiről egyformán fesztelenül csevegtek, és azt hitték, hogy csak Diderot és D'Alembert *Nagy Enciklopédiá*jának olvasása tette őket koruk embereivé; a felvilágosodást egyszóval egyáltalán nem az a száraz és pedáns intellektualizmus jellemezte, mint amihez hasonló ma látható, s amelynek legfőbb érvényesülési terc a rendkívül alacsony színvonalú népegyetemeken található. Maga is nagyszerű forradalom volt, amelynek révén egész Európában szinte egységes öntudat fejlődött ki, egyfajta polgári szellemi internacionálé, amely minden részében érzékeny volt a közös fájdalmak és szerencsétlenségek iránt, s amely a legfőbb előkészítése volt a Franciaországban később bekövetkezett véres forradalomnak.

Olaszországban, Franciaországban, Németországban ugyanazokat a dolgokat, intézményeket és alapelveket vitatták. Voltaire minden újabb komédiája, minden újabb pamfletje, mint a szikra szökkent át az államok és vidékek között már kifeszített huzalokon, és mindenütt és egyidejűleg ugyanazokra a hívekre és ellenfelekre talált. A XVIII. század első felétől kezdve a Párizsból kiáramló könyvek és brosúrák lát-

hatatlan hadserege egyengette az utat a napóleoni seregek szuronyai előtt, és készítette elő az embereket és az intézményeket a szükséges megújulásra. Később, amikor a franciaországi események már megszilárdították az emberek tudatát, már egy párizsi népi megmozdulás is elég volt ahhoz, hogy hasonlókat lobbantson fel Milánóban, Bécsben és a kisebb centrumokban is. A felületesek számára mindez természetesnek tűnik, holott érthetetlen lenne, ha nem ismernénk azokat a kulturális tényezőket, amelyek hozzájárultak egy közösnek érzett ügy érdekében azonnali robbanásra kész lelkiállapot megteremtéséhez.

Ma a szocializmussal kapcsolatban ugyanez a jelenség ismétlődik meg. A kapitalista civilizáció kritikáján keresztül alakult ki vagy van kialakulóban a proletariátus egységes öntudata, és a kritika itt kultúrát jelent, nem pedig spontán és naturalisztikus evolúciót. A kritika az ennek éppen azt az öntudatát jelenti, amelyet Novalis a kultúra céljának tekintett. Ez az én szembesíti magát a többiekkel, kialakítja önállóságát, megfogalmazza saját célját, s a tényeket és eseményeket nemcsak önmagukban és önmagukért ítéli meg, hanem abból a szempontból is, hogy előrevivő vagy visszamozdító értékek-e. Megismerni önmagunkat annyi, mint önmagunkat élni, vagyis önmagunk urai lenni, megkülönböztetni magunkat, kilépni a káoszból, a rend elemévé válni, de a saját rendünké, a saját fegyelmünké egy eszmény szolgálatában. Ám ezt nem lehet elérni, ha nem ismerjük a többieket is, történelmüket, az általuk kifejtett erőfeszítések sorozatát, hogy azzá váljanak, amik, hogy létrehozzák azt a civilizációt, amelyet létrehoztak, s amelyet mi a magunkéval akarunk helyettesíteni. Annyi, mint tudni, mi is a természet és melyek a törvényei, hogy megismerjük azokat a törvényeket, amelyek a szellemet kormányozzák. Mégpedig úgy megtanulni mindent, hogy közben ne tévesszük szem elől a végső célt, vagyis hogy jobban megismerjük önmagunkat a többieken keresztül és a többieket önmagunkon keresztül.

Ha igaz, hogy az egyetemes történelem azoknak az erőfeszítéseknek a láncolata, amelyeket az ember tett azért, hogy felszabadítsa magát a privilégiumok, az előítéletek és a bálványhitek alól, akkor nem érthető, hogy a proletariátusnak, amely egy újabb szemet akar hozzáfűzni ehhez a láncolathoz, miért ne kellene tudnia, hogyan, miért és ki járt előtte, s hogy milyen haszon származhat abból, ha mindezt tudja.

Antonio Gramsci: Marxizmus, kultúra, művészet.
Kossuth Könyvkiadó 1965. 127–128., 187–193. old.

E. Markarjan

A MARXISTA KULTÚRAELMÉLET ALAPVONALAI

(Részletek)

AZ EMBEREK TÁRSADALMI ÉLETE MINT A SZERVEZET SAJÁTOS TÍPUSA

1. *A kérdés felvetése*

A „szervezet" fogalma, akárcsak a „rendszer", „struktúra", „funkció" fogalma, a modern tudomány alapvető kategóriái közé tartozik. Napjainkig a többi fent említett fogalommal együtt speciálisan vizsgálták irodalmunkban, főleg a kibernetika és a természettudomány keretében; pedig a társadalomtudományokban sem kisebb a jelentősége.

A társadalmi élet szervezetének problémája rendkívül sokrétű, és sokféle aspektusból, az absztrakció különböző szintjein vizsgálható. Ezek közül alapvető és meghatározó az az aspektus, amely az emberek társadalmi életét mint igen *specifikus szervezettel* rendelkező, sajátos, történelmileg létrejött *negentropikus rendszert* jellemzi.

A szovjet szociológiai irodalom egyik lényeges fogyatékossága, hogy hosszú időn keresztül mellőzte a társadalmi élet speciális kutatását az absztrakciónak ezen a szintjén. Ennek a helyzetnek felelt meg az a sok szerzőnél és az oktatási gyakorlatban elég szilárdan meggyökeresedett előítélet, hogy nem beszélhetünk „társadalomról általában". Ezt az álláspontot, amely dogmatikusan fogta fel Marx és Lenin néhány kijelentését, irodalmunk már joggal megbírálta.[1] Hibás volta kétségen felül áll.

Az emberek társadalmi életére vonatkozó tudományunk, minden más tudományhoz hasonlóan, a kutatás tárgyának legkülönbözőbb meg-

[1] Lásd *G. Glezerman:* A társadalmi fejlődés törvényeiről. Moszkva 1960. 18–20. old. (Oroszul); *V. Tugarinov:* A történelmi materializmus kategóriáinak összefüggéséről. Leningrád 1958. 87. old. (Oroszul)

közelítési szintjeit és általánosítási típusait kifejező absztrakciók rendszere.[2]

Szükségszerűen előfeltételezi tárgyának mind rendkívül széles körű jellemzését, mind pedig a rá vonatkozó konkrétabb ítéleteket, főleg azokat, amelyek a tárgy különböző történelmi állapotait és módosulásait fejezik ki.

A társadalomtudomány általános tárgyának jellemzése szükségszerűen az absztrakció teljesen meghatározott szintjét előfeltételezi. Ezt a szintet az a szükségszerűség írja elő, hogy az emberek társadalmi életének szféráját, mint sajátos rendszerű egységet, külön kell választanunk a környező tárgyi világtól. Ezt a feladatot pedig csak abban az esetben végezhetjük el, ha figyelmünket nem a kutatás tárgyának valamely *történelmi* jellegzetességére összpontosítjuk, hanem a tárgy *legáltalánosabb jegyeire,* amelyek lehetővé teszik, hogy a társadalmi életet úgy ragadjuk meg gondolatilag, mint a tevékenység szervezetének meghatározott típusát. Mint bármely más esetben is, a tárgynak ilyen természetű elkülönítése és jellemzése logikai szempontból a rendszerezetten kidolgozott elmélet felépítésének kiindulópontja és meghatározója.

A társadalmi élet természetének meghatározása, meghatározó specifikus sajátosságainak és viszonyainak megállapítása a társadalomtudomány legsarkalatosabb elméleti problémája. Kézenfekvő, hogy ez a probléma nem oldható meg kielégítően mellékesen odavetett megjegyzésekkel. A kérdés rendszerezett és sokoldalú tanulmányozást igényel, már csak azért is, mert éppen a kutatásnak ez a szintje teszi lehetővé a társadalomtudomány általános alapfogalmainak és alapelveinek meghatározását. Különösen érezhető az ilyen kutatások szükségessége napjainkban, amikor a tárgyak speciális és rendszerezett vizsgálatában a

[2] A tudomány tárgya (és módszere) jelentését tekintve összetett fogalom. Ezzel kapcsolatban főleg azt kell szem előtt tartanunk, hogy *a tudomány tárgyának értelme,* mint olyan *tevékenységi szféráé,* amelyre a megismerés folyamata irányul, csak egyike az adott terminus használatos alapjelentéseinek. Ebben a jelentésében a fogalom a tudomány egyik vagy másik területének (pl. a társadalmi jelenségek szférájának) általános, helyesebben *potenciális* tárgyát fejezi ki, amelyet meg kell különböztetnünk a tudományos kutatás *közvetlen, aktualizált tárgyától* (például a szociológia, a néprajz, a földrajz tárgyától). Az adott esetben a tudományok tárgyainak két minőségileg különböző általánosítási formájával van dolgunk. Ezt a két különböző jelentést az irodalomban terminológiailag néha úgy jelölik, mint a tudomány „objektumát" (a mi szóhasználatunkban ez a potenciális tárgy) és a tudomány „tárgyát" (nálunk: „közvetlen", „aktualizált" tárgy).

tárgyak *szervezetére* irányuló kutatások egyre inkább a tudományos gondolkodás uralkodó tendenciáját fejezik ki.

A szóban forgó probléma megfogalmazásával kapcsolatban a kutatóban önkéntelenül is felvetődik a kérdés: melyik az az általános módszer, amelynek segítségével feltárható és értelmezhető az ember társadalmi életének belső természete és a rá jellemző specifikus szervezeti típus. Vajon a tárgy leglényegesebb jegyeinek egyszerű kiemelése és rendszerezése útján kell-e a kutatásnak haladnia, vagy pedig csak úgy oldható meg a feladat, ha egy döntő, kulcsfontosságú ismérvet állapítunk meg, amely lehetővé teszi, hogy a társadalmi élet különböző oldalait és egyéb specifikus jegyeit belső alapjukra vezessük vissza és rendszerszerű egységükben értelmezzük őket? Így fogalmazhatjuk meg röviden az adott problémát.

A társadalmi élet valódi elméleti elemzése csak akkor lehetséges, ha a kutatás második útját járjuk, hiszen az első út természeténél fogva *konstatáló-leíró* jellegű. Potenciális lehetőségei elvileg csupán arra alkalmasak, hogy leírjuk és rendszerezzük a társadalmi rendszernek a gondolkodás számára aránylag könnyen megragadható minőségeit és tulajdonságait, működésének és fejlődésének egyik vagy másik mechanizmusát.

A kutatás tárgya belső természetének meghatározására törekedve a társadalmi élet számos kutatója tudatosan vagy tudattalanul valamilyen meghatározó strukturális egység előzetes kiemelése útján haladt, s ezt az egységet úgy tekintették, mint ami kulcsot ad az egész társadalmi totalitás megértéséhez. A társadalomtudományi megismerés szempontjából ezek a kísérletek különböző jelentőségűek voltak, de egy kivételével mind sikertelenül végződött, legalábbis a kutatásnak az adott esetben meghatározó célját tekintve, azt tudniillik, hogy az emberek társadalmi életének belső természetét úgy fogják fel, mint történelmileg létrejött sajátos rendszert. Mindezek a próbálkozások alkalmatlanoknak bizonyultak arra, hogy kitörjenek a hagyományos zsákutcákból, amelyekbe a társadalmi gondolkodás óhatatlanul beletévedt, s kidolgozzák a társadalmi élet szférája kutatásának minőségileg új, módszertanilag hatékony elméleti alapjait. Egyetlen koncepciónak sikerült csak ezt a feladatot elvégeznie és kijelölnie a megoldás minőségileg új medrét: a nézetek történelmi materialista rendszere, amelyet Marx és Engels alkotott meg.

A társadalmi élet belső természetének megértéséhez és ezzel összefüggésben a történelmi materialista koncepció óriási módszertani jelen-

tőségének érdeme szerinti értékeléséhez elsősorban azt az alapot kell világosan megállapítani, amelyről kijelölhető a társadalmi egésznek a kutatás számára kiindulásul szolgáló strukturális egysége. Az emberi élettevékenység ugyanis rendkívül összetett, és különböző szempontok szerint a megismerés előtt álló konkrét feladattól függően tagolható alkotóelemeire.

A társadalmi élet szférája véleményünk szerint elsősorban három alapvető szempont alapján fejezhető ki strukturálisan: 1. *a társadalmi rendszer* szempontjából, vagyis annak a viszonylatrendszernek az alapján, amely az egyének és csoportjaik között alakul ki, amelyekben élettevékenységük folyamatában egyesülnek; 2. *a kultúra szervezete* szempontjából, vagyis azoknak a sajátosan emberi eszközöknek és eljárásoknak alapján, amelyek segítségével az emberek tevékenysége megvalósul, s végül 3. *magának a tevékenységnek a szervezése* szempontjából, amely a társadalmi élet fenntartásához szükséges feladatok megoldására irányuló, különféle társadalmilag koordinált emberi erőfeszítéseket fogja át. A kutatott szférát az első esetben *társadalmi struktúrája* szempontjából vizsgáljuk, a másodikban a *kultúra struktúrája*, a harmadikban a *tevékenység struktúrája* szempontjából.

A vizsgálat említett síkjainak értelmét azoknak a problémáknak a fényében érthetjük meg, amelyek a *szociális rendszernek* mint az emberi cselekvés általános kollektív szubjektumának tanulmányozásával függnek össze. A „szociális rendszer" fogalmát a legáltalánosabban mint a szükségleteik kielégítése végett meghatározott módon összekapcsolódó és koordináltan cselekvő emberi egyének halmazát határozhatjuk meg. Az így értelmezett szociális rendszert vizsgálhatjuk *felépítése* szempontjából, valamint sajátosan jellemző *tevékenységi módja* szempontjából. A társadalmi élet fentebb javasolt – tehát *a szociális szervezet, a kultúra szervezete és a tevékenység szervezete* szempontjából történő – tagolásában a vizsgálat első aspektusa a szociális rendszer *felépítését* fejezi ki, a második pedig e rendszer *tevékenységi módját*. A harmadik aspektusnak kell kifejeznie a koordinált emberi erőfeszítések alkalmazásának különböző területei közötti kapcsolatot.

A makroszociális rendszer sajátos kollektív (szociális) szervezet, vagyis az egyének szilárd és feltétlen egyesülése a funkciók specializálódásának és koordinálásának rendkívül bonyolult rendszerével. Ez a rendszer akaratlanul is emlékeztet az individuális organizmus tevékenységére, és éppen ebben az összefüggésben ad voltaképpen alapot erre az analógiára.

Marx és Lenin nemegyszer hangsúlyozta a társadalmi életnek ezt a tulajdonságát; ennek ellenére a marxista irodalom korántsem fordított kellő figyelmet a „szociális szervezet" fogalmára, e fogalom által felvetett problémákra. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy az emlősök közül egyedül az ember esetében figyelhető meg olyan egyesülés, amelyet kollektív szervezetnek nevezhetünk. Ilyen egyesülések csak rovarok (termeszek, hangyák, méhek) világában ismeretesek, ezek azonban *kizárólag biológiai természetű* kollektív szervezetek, ahol az egyedeknek különböző funkciók elvégzésére való specializálódását és fáradozásaiknak az individuális szervezet működésére emlékeztető koordinálását tisztán biológiai mechanizmusok szabályozzák, mint például a nemi ösztön elfojtása az egyedek többségénél.

Annak, hogy biológiai természetű kollektív szervezet csak a rovarok világában fordul elő, elsősorban az az oka, hogy „szigorú" viselkedési program jellemzi őket, amely az információnak az ösztönmechanizmus segítségével történő átörökítését tételezi fel. A rovaroknak alig van képességük a kerülő utat jelentő (önálló) döntésre. Főleg az örökletesen programozott ösztöntevékenység jellemzi őket, ennek keretében pedig viselkedésük a maga egészében eleve meghatározott. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy azok a biológiai természetű, állandó és feltétlen kollektív egyesülések, amelyeket joggal sorolunk a „kollektív szervezet" fogalma alá, elvileg kétségkívül csak akkor lehetségesek, ha a viselkedés átörökített „szigorú" programjának teljességgel uralkodó szerepe van.

A magasabb rendű állatok viselkedési programjai nincsenek enynyire szigorúan rögzítve, hiszen ezekben az állatokban megvan az a képesség, hogy a feltételes reflexek mechanizmusa segítségével rugalmasabban és plasztikusabban alkalmazkodjanak környezetükhöz. Ezért nyilván lehetetlen, hogy ilyen egyesülések létrejöjjenek köztük. Ennek az a magyarázata, hogy azoknak az élőlényeknek az esetében, amelyeket az örökletes viselkedési program mellett jelentős mértékben a viselkedésnek tanulással és egyéni tapasztalással kialakított típusai is jellemeznek, a „kollektív szervezetek" meglétének az az előfeltétele, hogy az egyedek rendelkezzenek azoknak az eszközöknek a sajátos, egyedek feletti és nem organikus rendszerével, amely a cselekvésüket programozó és a kollektív egyesülés szempontjából lényeges információt felhalmozza, tárolja és nemzedékről nemzedékre továbbadja. Ilyen eszközrendszer azonban az élet szerveződésének biológiai elvei alapján nem jöhet létre, ez a kollektív élet szervezetének minőségileg új elveit

igényli. Ennek az életszervezetnek a sajátos eszközeit a tudat, valamint a tudaton alapuló különböző intencionális (szimbolikus) jelrendszerek alkotják. Éppen ezeknek a jelrendszereknek – az információ felhalmozását, tárolását és továbbítását szolgáló eszközöknek – a révén válik lehetővé olyan viselkedési programok kidolgozása, amelyek biztosítani tudják a kollektív szervezet működését és fejlődését, s nem merev, átöröklött jellegűek, mint a hangyák, termeszek, méhek kollektív szervezeteinek programjai.

Az emberi társadalomnak ilyen viselkedési programja van. A sajátosan emberi viselkedést nem az átöröklés programozza, hanem a hagyományok útján (a megfelelő jelrendszerek és főleg a nyelv révén) megszilárdított viselkedési típusok, amelyeket a társadalom tagjai a tanulás (szocializáció) sokrétű folyamata során sajátítanak el. Így az embereknek ebből a szempontból nem egyszerűen az a megkülönböztető sajátosságuk, hogy viselkedésük – forrását tekintve – *szerzett* jellegű (a magasabb rendű állatok esetében a tanulással és egyéni tapasztalással szerzett viselkedési típusok elég jelentős szerepet játszanak), hanem az, hogy a megfelelő viselkedési típusokat képesek a hagyománynak, ennek a sajátosan emberi jelenségnek a segítségével megszilárdítani, ami egészen új lehetőségeket teremt a tevékenység nem örökletes programozása számára, fölöttébb szilárd és feltétlen kollektív egyesülések keretében.

Az emberek társadalmi élete szintén kollektív szervezet, de már nem biológiai, hanem szociokulturális természetű. A működését és fejlődését biztosító specifikus mechanizmusok és eszközök, köztük az információ megszilárdításának, tárolásának és továbbításának eszközei (jelrendszer) *nem biológiailag* kidolgozott természetűek.

A mai társadalomtudományban a kultúra fogalma éppen ezt a mechanizmus- és eszközrendszert van hivatva kifejezni, amely a hagyományban megrögződő jellege folytán tanulással aktualizálódik és válik általánosan elfogadottá (a szociális rendszer egésze vagy az e rendszerbe tartozó különböző embercsoportok keretében). Ha ebből a szempontból akarjuk jellemezni a kultúrát mint a valóság sajátos jelenségét, azt mondhatjuk, hogy kultúrán a legszélesebb általános szociológiai értelemben azt a különleges eszközrendszert kell értenünk, amely lehetővé teszi, hogy egyrészt mesterségesen megalkotott közvetítő láncszemek, „közvetítő szervek" (munkaeszközök) révén minőségileg megváltoztassuk a környezethez való s az egyed természetes szervei által megvalósított közvetlen alkalmazkodási viszonyok általános biológiai

törvényszerűségeit, másrészt, hogy az ösztönmechanizmust mint a kollektív élet szervezetének az élőlények társulásaiban általános elvét meghaladjuk. Ebből a szemszögből az ember által *nem biológiailag* kidolgozott és *a kultúra* világában megtestesülő rendszer két alapvető aspektusban tölti be funkcióit: a társadalom (mint a cselekvés kollektív szubjektuma) és a külső természeti környezet közötti kölcsönhatásban, valamint maguknak az emberi egyéneknek a kölcsönviszonyaiban, ahol is megfelelőképpen szabályozza, koordinálja és irányítja a társadalmi jelentőségű célok elérésére irányuló cselekvéseiket.[3]

Ha a társadalmi életet mint specifikus rendszert, az egységét megteremtő mechanizmusok szemszögéből kívánjuk általánosságban jellemezni, azt mondhatjuk, hogy a szociális rendszer egysége az adott rendszert alkotó egyének kapcsolatainak és viszonyainak *intézményes* egysége. Ez a jellemzés azt a rendkívül fontos és egyetemes eszközt tartja szem előtt, amely biztosítja a tevékenység legkülönbözőbb szféráiban kifejtett emberi erőfeszítések koordinálását és az emberek viselkedésének ehhez nélkülözhetetlen standardizálását. Ez a mechanizmus az emberek közötti viszonyok *intézményesítése,* amelynek az a lényege, hogy az emberi tevékenység mindegyik szférájában, ahol a cselekvő egyének viszonyai meghatározott elrendeződést és szervezetet követelnek, ez utóbbi a megfelelő *viselkedési szabályok* (modellek) és *a szabályok betartását biztosító eszközök* kidolgozása révén érhető el.

Ha ezzel kapcsolatban konkretizálni akarjuk a szociális rendszer fenti meghatározását, azt mondhatjuk, hogy ez a cselekvés kollektív szubjektuma, amelynek működését és fejlődését (a biológiai természetű kollektív szervezetektől eltérően) a kultúra rendkívül sokarcú és sokrétű világában megtestesülő, nem biológiai módon kidolgozott eszközök rendszere biztosítja. Ezt a meghatározást azonban, bár egy rendkívül fontos sajátosságát rögzíti az emberek társadalmi életének mint a valóság sajátos szervezeti típusának, semmiképpen sem szabad elégségesnek tartanunk, ha meg akarjuk érteni ennek a szervezetnek a belső természetét. Ez a meghatározás a *konstatáló ítéletek* sorába tartozik, amelyek elvileg csak arra alkalmasak, hogy rögzítsék a vizsgált objektum megfelelő jegyeit, de arra már nem, hogy ezeket a jegyeket genetikusan is megmagyarázzák.

[3] Mellesleg szólva, csak ennek a kultúra világában megtestesülő, nem biológiailag kidolgozott eszközrendszernek a segítségével volt leküzdhető a tisztán biológiai természetű kollektív szervezetek egyedeinek viselkedési automatizmusa, és vált lehetővé a személyiségnek, ennek a tisztán emberi jelenségnek a létrejötte.

Ebben az összefüggésben rendkívül fontos szem előtt tartanunk, hogy a kultúra bármennyire is fontos feltétele az emberi élettevékenységnek, lehetetlen a társadalmi életet mint a szervezet specifikus típusát megérteni, ha közvetlenül a maga egészében vesszük szemügyre, vagy akár, ha a különböző elemeit vizsgáljuk, bármily fontosak legyenek is ezek. A „kultúra" fogalmának az emberi élettevékenységet kell ennek sajátos megvalósulási módja szempontjából kifejeznie. Ezért a kultúra különböző elemeinek vizsgálata és elemzése elvileg alkalmas arra, hogy képet adjon az emberek együttműködéséhez és a sokrétű gyakorlatukban felmerülő legkülönbözőbb feladatok és problémák megoldásához szükséges különböző eszközökről és mechanizmusokról, például a munkaeszközökről mint a külső környezettel való kölcsönhatás eszközeiről, a nyelvről mint a kommunikáció sajátos eszközéről, az erkölcsi és jogrendszerekről mint az egyes emberek cselekvését szabályozó és koordináló eszközökről stb.

Az emberi tevékenység specifikus eszközeinek, a társadalmi élet működését és fejlődését biztosító mechanizmusoknak a megállapítása, leírása és elemzése a jelenkori társadalomtudomány legfontosabb feladatai közé tartozik. A kutatásnak ez a terve egymagában azonban a legkevésbé sem elegendő ahhoz, hogy megoldjuk az említett feladatot, feltárjuk a társadalmi életnek mint specifikus szervezeti típusnak a belső természetét. Pedig ha ebből a szempontból tekintjük át a társadalomtudományi gondolkodás történetét, meggyőződünk arról, hogy éppen ennek jegyében történt a legtöbb kísérlet a jelzett probléma megoldására.

A társadalmi élet természetének magyarázatára törekedve a gondolat elsősorban az emberi tevékenység célkitűző jellegét kifejező specifikus jegyeknél időzött el, valamint azoknál az alapvető eszközöknél, amelyek révén ez a tevékenység megvalósul: a logikai-fogalmi gondolkodásnál, a beszédnél, akaratnál stb. Ezzel kapcsolatban a társadalmi gondolat fokozatos fejlődése során kialakult és szilárdan megrögződött az az illúzió, hogy az emberi társadalom minőségi sajátszerűségének, genezisének és fejlődése mozgatóerőinek a megértéséhez a kulcsot közvetlenül a „szellemi" kultúra elemeinek szférájában, az emberi tevékenység értelmi-akarati jellegében, a társadalmi tudat formáiban kell keresnünk, amelyek a legkülönbözőbb szociális funkciókat töltik be; a környező valóságban való tájékozódás funkcióját, az ~~emberek~~ közötti érintkezés funkcióját, a kollektív élet szervezésének és integrálásának funkcióját. Ebben az illúzióban, amely a társadalomtudományi gondol-

kodás fejlődésének már korai szakaszaiban kialakult, kell látnunk az idealista társadalom- és történelemfelfogás egyik legfőbb elméleti alapját.

Ha ebből a szempontból értékeljük a társadalmi élet belső természetének megértésére irányuló társadalomtudományi kutatások általános módszertani lehetőségeit, meggyőződéssel jelenthetjük ki, hogy e kutatások premisszái lényegében csak a társadalmi élet kész, kialakult formáira, működésének egyik vagy másik mechanizmusára vonatkozó *konstatáló* ítéletekre adnak módot, de semmiképpen sem teszik lehetővé az objektum belső természetének feltárását. Erről meggyőz bennünket a vizsgált probléma szempontjából olyan jelentős koncepciók kritikai elemzése, mint Durkheimé, Cassireré, Koreberé, Sorokiné, Stammleré és számos más kutatóé.[4]

A megismerési, elemzési lehetőségeknek hasonló korlátozottságát mutatja a technológiai-determinista koncepció is. Képviselői más oldalról közelítenek ugyan a társadalmi élet tanulmányozásához – ennek meghatározó elemét az anyagi technikában vélik felfedezni –, de elvileg ugyanabban a zsákutcában mozognak. E keretek meghaladásának és megismerési korlátai leküzdésének nem az a módja, hogy a „hangsúlyt" a „szellemi" kultúra elemeiről áttesszük az „anyagi" kultúra elemeire, hanem a kutatás minőségileg új irányelvének kidolgozása. Ennek az irányelvnek az *emberi tevékenység* elemzése az alapja. Éppen ennek az alapnak megfelelően kell kiválasztani azt a strukturális egységet, amiből a kutatás kiindul. E strukturális egység kiválasztását a társadalmi totalitás elméleti elemzése alapvető módszertani követelményének kell tartanunk, mivel nélküle a társadalmi élet egész szférájának belső alapjából való magyarázata, genezise okainak feltárása, specifikus vonásainak a maguk rendszerszerű egységében való kidolgozása teljesíthetetlennek bizonyul.

2. *A „tevékenység" fogalma és a fogalom szerepe a társadalmi élet tanulmányozásában*

A „tevékenység" fogalmához hasonló általános fogalmak alkalmazását a tudomány valamely konkrét területén a legcélszerűbb azzal kezdenünk, hogy igen tág meghatározását adjuk. Úgy gondoljuk, helyes lesz a „tevékenység" fogalmát úgy meghatároznunk, mint bármely életfo-

[4] Lásd *E. Markarjan:* A társadalmi élet rendszerezett vizsgálatának módszertani problémái. 35–94. old.

lyamatnak a viselkedésben, azaz egy rendszer által realizált koordinált cselekvésekben kifejeződő aktivitását, amelyeknek alapja a környezethez való viszony, és céljuk e rendszer szükségleteinek kielégítése. Minden tevékenység értelme szükségképpen az élet megőrzésére és fenntartására irányuló adaptív funkciója,[5] mivel e funkcióján kívül tekintve a tevékenység nem magyarázható meg tudományosan mint a valóság jelensége. Az emberek társadalmi élete álláspontunk szerint teljes egészében a fenti meghatározás alá foglalható, mert ha keletkezésének és további fejlődésének alapvető ösztönzőit kívánjuk felkutatni és meghatározni, akkor ezeket kétségkívül abban kell látnunk, hogy a társadalmi rendszer az őt alkotó egyének életének fenntartására és megőrzésére törekszik. Az élet fenntartása az élet minden formájának céldominánsa, és e tekintetben az emberi társadalom sem lehet kivétel, bármily sajátszerű is. Az emberek társadalmi életét nem maga az élet fenntartására irányuló törekvés különbözteti meg az élet tisztán biológiai formáitól, hanem az a minőségileg sajátos eszközrendszer, amelynek segítségével ez a célszerű törekvés megvalósul. Ebben a kérdésben minden másféle álláspont csak misztikumhoz vezethet.

[5] Ideje, hogy teljes komolysággal megvitassuk szociológiai irodalmunkban a kérdést: milyen mértékben alkalmazható az „adaptáció" (alkalmazkodás) fogalma a társadalomtudományban. Nagyon fontos, hogy ennek során magából a problémából induljunk ki, nem pedig az ezt kifejező és biológiai asszociációkat ébresztő terminusból. A probléma pedig az, hogy az élet bármely formája, bármely életfolyamat elvileg csak akkor lehetséges, ha megfelelően „alkalmazkodik" a környezethez. Ezzel kapcsolatban az „adaptáció", az „alkalmazkodás" (nem biológiai, hanem széles értelemben vett) fogalma nélkül teljességgel érthetetlen a társadalom genezisének folyamata.

E fogalmak tág értelmezésének célszerűsége azonnal világossá válik, mihelyt elvileg vetjük fel az emberi társadalomnak mint bonyolult dinamikus rendszernek a viszonyát a környezettel, amely szükségképpen megköveteli, hogy meghatározott egyensúlyban legyen vele. Az ember megkülönböztető jegye általában nem az alkalmazkodó tevékenység hiánya, hanem a környezethez való sajátos *aktív alkalmazkodó* viszony, s ezt a funkciót voltaképpen az anyagi *termelés* hivatott betölteni. Az emberek „alkalmazkodó" tevékenységének az a jellemző sajátossága, hogy adott esetben a rendszernek a környezethez való adaptációs folyamata nem más, mint a megfelelő természeti tárgyak válaszképpen véghez vitt adaptálása a rendszer szükségleteihez e tárgyakra való célszerű és rendszeres hatás útján. Ezzel kapcsolatban úgy gondoljuk, hogy a társadalmi élet olyan rendszerek sajátos kategóriájába tartozik, amelyeket egyéb terminus híján feltételesen *adaptív-adaptáló* rendszereknek nevezhetünk, megkülönböztetésül az élet különböző biológiai formáit képviselő pusztán adaptív rendszerektől. A kérdés részletesebb elemzését lásd *E. Markarjan:* A társadalmi élet rendszerezett vizsgálatának módszertani problémái. 118–120., 126–129. old.

Az emberek társadalmi élete ebből a szempontból nem más, mint megszakítatlan tevékenységfolyamat, amely a szociális rendszer fenntartásához és normális működéséhez szükséges különböző szférákban valósul meg. Ilyen szféra az anyagi termelés, a szellemi termelés, az irányítás, a nevelés, a honvédelem, az egészségügy stb. A tevékenység struktúráján éppen azt a meghatározott összefüggésrendet kell értenünk, amely a különböző társadalmilag jelentős feladatok megoldására irányuló, koordinált emberi erőfeszítések szervesen összekapcsolódó, kölcsönhatásban levő és egymást kölcsönösen átható szférái között áll fenn. A tevékenység struktúrája közvetlenül fejezi ki az emberek különböző szükségleteit és azokat a problémákat, amelyeket meg kell oldaniuk együttműködésükkel biztosított társadalmi létezésük fenntartásához. E struktúrának – noha konkrét megnyilvánulása az egyes történelmi korszakokban specifikus, minden történelmi állapotra nézve meghatározott közös, általános alapja van. Ennek az a magyarázata, hogy vannak bizonyos állandó jellegű és alapvető problémák, amelyeknek megoldása nélkül semmilyen emberi társadalom nem létezhet. Ezeket a problémákat két fő csoportra oszthatjuk: az embereknek mint bioszociális lényeknek közvetlen szükségleteit kifejező problémák (amilyenek: az élelem, ruházat, lakhely biztosítása, védekezés a külső fenyegetésekkel szemben), és a szociális rendszer mint koordináltan működő, integrált totalitás fenntartásának szükségleteit kifejező problémák csoportjára. Ez a koordináció és integráció különböző fokú lehet, de magának a követelménynek szükségképpen mindig teljesülnie kell, mivel ellenkező esetben káosz keletkezik, és a társadalom elpusztul.

Az utóbbi évtizedek nyugati szociológiai irodalmában több kísérletet találunk azoknak az alapproblémáknak az osztályozására, amelyek minden szociális rendszer előtt felmerülnek, és ennek megfelelően az e problémák megoldására irányuló tevékenységformák felosztására.[6] E kísérletek, amelyek egynémelyike kétségkívül figyelmet érdemel és speciális marxista kritikai elemzésnek kell alávetni, megismerési és elemzési lehetőségeiket illetően igen korlátozottak. Ez abból a közös, a mai nyugati szociológiai gondolkodásra jellemző tendenciájukból fakad, hogy az emberi tevékenység különböző formáit „pluralista" mó-

[6] E kísérletek között a legismertebb bizonyára T. Parsons koncepciója a szociális rendszerek úgynevezett „funkcionális imperativuszairól". Ezt a koncepciót Parsons B. Malinovszkij „kulturális imperatívuszainak" hatására dolgozta ki. Lásd *T. Parsons:* An Outline of the social System, in: Theories of Society. Two in one volume. New York 1965.

don tárgyalják. A szociológiai pluralizmus koncepciója, amely egyoldalúan a társadalmi totalitás részei közötti kölcsönhatás (koordináció) tényére teszi a hangsúlyt, és ezeket a részeket „egyenrangúaknak" nyilvánítja, olyan ismeretelmélet, amely a társadalom oksági-funkcionális tanulmányozását pusztán a társadalom alkotóelemei közötti külsőleges összefüggések megállapítására korlátozza.[7]

Kétségtelen, hogy ez az ismerettípus a vizsgált rendszer megismerésének egyik szükségképpeni szakasza. Ráadásul számos tudományos feladat megoldására alkalmas, főleg ha megállapítjuk a rendszer működési mechanizmusainak különböző formáit. De az említett ismerettípus teljességgel elégtelennek bizonyul és nyomban el is veszti tudományos hatékonyságát, mihelyt a szociális rendszer „statikus" vizsgálatának problémáiról áttér a „dinamikus" vizsgálat problémáira, és figyelme a rendszer genezise és történelmi fejlődése felé fordul. A szociológiai pluralizmus koncepciója természeténél fogva a kérdések csak egy korlátozott körének felvetését teszi lehetővé a szociális rendszer kutatása során, azokét, amelyek főképpen a rendszer működési mechanizmusainak és eszközeinek megállapításával és a kölcsönhatásban levő elemek külsőlegesen megfigyelt összefüggéseinek általánosításával kapcsolatosak. Ebből a koncepcióból kiindulva nem lehetséges a szociális rendszer következetes elméleti analízise és szintézise. Az „egyenrangú szociális tényezők" (a szociológiai pluralizmus) koncepciója megismerési lehetőségeinek korlátozott volta különösen plasztikusan érzékelhető a mai burzsoá szociológiának azokban a kísérleteiben, amelyek az emberi tevékenység struktúrájának problémáit kívánják megoldani. Ezt a problémát elsősorban a „szociális behaviorizmus" veti fel és vizsgálja. Ennek az irányzatnak a képviselői elvileg csak arra képesek, hogy egy-egy olyan probléma meglétét konstatáló ítéleteket alkossanak, amellyel az emberek a társadalmi létük fenntartásával összefüggő általános feladatok megoldása során szembekerülnek, és osztályozzák az e problémák megoldására irányuló tevékenység különböző formáit. Ami az emberi tevékenység különböző formái között fennálló reális és mély kapcsolatok megértését illeti (enélkül nem tárható fel e tevékenység

[7] A „szociológiai pluralizmus" koncepciójáról szólva egyáltalában nem arra az álláspontra gondolunk, amely a társadalmi élet folyamatában ható tényezők sokaságából indul ki (ez egyszerűen nem is lehet vita tárgya a mai szociológiában), hanem arra az álláspontra, amely *egyenlősíti* ezeket a tényezőket és *egyenrangúaknak* nyilvánítja őket a társadalmi életre (a társadalmi totalitásra) gyakorolt hatásukat illetően.

valódi struktúrája), ez a feladat nem végezhető el annak az álláspontnak az alapján, amely a társadalmi totalitás vizsgált részei közötti kölcsönhatások egyszerű tudomásulvételére korlátozódik. Így például Don Martindale, a mai szociális behaviorizmus egyik képviselője, miután leszögezte, hogy társadalmi létük fenntartásához az egyes embereknek három alapvető problémát kell megoldaniuk (a szocializáció, a természeti környezet feletti uralom és a társadalmi ellenőrzés problémáját), még csak kísérletet sem tesz arra, hogy feltárja az e problémák megoldására irányuló különböző tevékenységformák belső összefüggéseit. Beéri annak puszta megállapításával, hogy az emberi tevékenység különböző intézményesített formái között kölcsönhatás van, s Max Weber nyomán kijelenti: semmi sem indokolja, hogy a gazdaság és a vallási tevékenység szférája közötti viszonyokat fundamentálisabbnak tekintsük, mint a tevékenység vallási és politikai szférája közötti viszonyokat.[8]

Hasonlóképpen közelíti meg a vizsgált probléma megoldását Talcott Parsons is a szociális rendszer „funkcionális imperatívuszairól" szóló koncepciójában. Ő is csak az emberi tevékenység (a társadalmi cselekvés) különböző formáinak és kölcsönhatásaiknak megállapítására szorítkozik.

A szociológiai pluralizmus koncepciója és alapeszméje, „a társadalmi tényezők egyenrangúságának" gondolata nem tárhatja fel az emberi tevékenység struktúráját. Ez a koncepció egyoldalúan hangsúlyozza a társadalmi egész alkotórészeinek kölcsönhatását (koordinációját), s csak az illúzióját teremti meg a társadalmi élet következetes és rendszeres vizsgálatának. A szociológiai pluralizmus koncepciójának az az alapvető elméleti fogyatékossága, hogy nem figyel fel a szerves rendszer részei közötti kölcsönviszonynak egy másik igen lényeges típusára, a részek *szubordinációjára.*

Az emberi tevékenység struktúrája valójában akkor tárható fel, ha különböző szféráinak kölcsönviszonyait a *koordináció és a szubordináció* szempontjából egyaránt megvizsgáljuk. Koordináción itt a társadalmi egész részeinek meghatározott összhangját, sokoldalú kölcsönhatását értjük. Eltérően a mechanikus egésztől, amelyben a részek között egyértelmű összefüggés áll fenn, a szerves egész részeinek koordináció-

[8] Lásd *Don Martindale:* Social Life and Cultural Change. New York 1962. 40., 46. old.

ját kifejező kölcsönhatás esetében[9] már nem a részek *egyértelmű-közvetlen* ok-következmény kapcsolatáról van szó, hanem *közvetett* determinációról.

A koordinatív kapcsolattípusról szólva a rendszert szigorúan meghatározott aspektusból vizsgáljuk: ebben az aspektusban a figyelem a részek belső *kölcsönös feltételezettségére* összpontosul, vagyis kölcsönös összefüggésüknek arra a mozzanatára, hogy az egyik rész bármely jelentős változása kifejeződik az összes többi rész funkcionálásában, maga a változás pedig válaszreakció a részek kölcsönhatására.

A szerves totalitás kutatásának ez az egyetlen aspektusa azonban bármilyen teljességgel fejtsük is ki, nem ismertet meg bennünket a vizsgált rendszerrel mint meghatározott specifikus integrális egésszel. Ezt a feladatot csak úgy végezhetjük el, ha a rendszert részeinek *szubordinációja* szempontjából is megvizsgáljuk. A rendszer részeinek szubordinációján az adott esetben alkotóelemeinek olyan kölcsönös alárendeltségét kell értenünk, amely egymás közti kapcsolatuk szilárd és törvényszerű módját fejezi ki, más szóval, a totalitás alapstruktúráját. Maga a rendszer részeinek kölcsönhatása (koordinációja) csak abban az esetben válik lehetővé, ha a részek nem csupán kölcsönösen feltételezik egymást, hanem meghatározott kölcsönös alárendeltségben is vannak.

A társadalmi egész alapelemeinek következetes szubordinációja csak *monista* elmélet alapján lehetséges. A monista társadalomelmélet követelménye a társadalomtudományi megismerésben először is azt jelenti, hogy feltétlenül meg kell állapítanunk a társadalmi totalitás részeinek következetes szubordinációját. Társadalomelméleti összefüggésben a monizmus mint meghatározott megismerési elv azt a fent említett módszertani követelményt fejezi ki, amelynek teljesítése nélkül nem érthetjük meg az emberek társadalmi életének szféráját mint specifikus rendszert. Ez a követelmény annyit jelent, hogy az adott szféra különböző oldalait vissza kell vezetnünk belső egységükre. Éppen ennek az alapvető megismerési feladatnak a megoldását tette lehetővé a történelmi materialista koncepció azzal, hogy az anyagi-termelő tevékenységet tekinti az emberi tevékenység általános rendszerének meghatározó strukturális elemeként.

[9] A „szerves" terminust, a szovjet irodalomban meghonosodott hagyománynak megfelelően, ebben az összefüggésben nem szűk biológiai értelemben használjuk, hanem a biológiai és a szociokulturális rendszereket egyaránt átfogó, sajátos és bonyolultan szervezett totalitás-típus jellemzőjeként.

Feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy durva hibát követnénk el, ha a történelmi materialista monizmus eszméjét azonosítanánk az úgynevezett „egyetlen tényező" koncepciójával, amely lényegében véve mellőzi a társadalmi totalitás különböző alkotóelemei közötti kölcsönhatás tényét. Márpedig a monizmus eszméjét a nyugati irodalom többnyire az „egyetlen" (s nem a meghatározó) tényező koncepciójának tekinti. A monizmus eszméje és a társadalmi egész részei közötti kölcsönhatás gondolata csak abban az esetben zárják ki egymást, ha szűken és az egyértelműség alapján fogjuk fel az ok-következmény viszonyokat, s az okság mechanikus formájával azonosítjuk őket. A társadalmi monizmus és a kölcsönhatás gondolatának kapcsolatát az oksági összefüggésnek a *mechanikus* formájánál csak bonyolultabb formái alapján érthetjük meg.

Az a véleményünk, hogy itt a kulcsmozzanat a szerves rendszereket jellemző oksági összefüggésnek a *totalitás* révén történő számbavétele. Ez az összefüggés olyan oksági viszonyt tételez fel, amely a résztől az egészhez halad, és az egésztől ismét a részekhez tér vissza (rész–egész–rész). Ennek az oksági összefüggési formának a fényében a pluralista és a tudományos monista koncepciók közötti vita tárgya egyáltalában nem az, hogy elismerjük-e a társadalmi totalitás megfelelő alkotóelemeinek *kölcsönhatását* vagy sem, hanem e *kölcsönhatásnak* maga a *jellege*. Ha az oksági összefüggést a totalitás közvetítésével vizsgáljuk, a pluralista és a monista koncepció közötti vitának az a lényege, hogy „egyenrangúnak" ismerjük-e el az alkotóelemek kölcsönviszonyait az egészre gyakorolt hatásukat illetően (s ezzel egymásrahatásuk vonatkozásában is), vagy sem.

A pluralista koncepció alapelvei így vagy úgy törvényszerűen elvezetnek az alkotóelemeknek ehhez a végső soron nivelláló egyenrangúsításához. A monista koncepció elvei viszont megkövetelik, hogy kiválasszuk a rendszernek azt az alkotóelemét (strukturális egységét), amelynek az egészre (s ezzel a többi alkotóelemre) kifejtett hatását meghatározónak tekinthetjük, mégpedig nem csupán egy kitüntetett időszakra (a részek ilyenfajta „egyenlőtlenségét" a pluralista koncepció is elismerheti), hanem mint a történelem folyamán állandóan ható tényezőt.

A monista elmélet felépítése szükségessé teszi, hogy megállapítsuk (a megfelelő szempont szerint) a társadalmi egész alapvető strukturális egységét, de ez, ha kiindulópontja és meghatározója is a megismerés további menetének, még nem elég. A rendszer meghatározó struk-

turális egységének felkutatása *sajátosan analitikus jellegű* feladat, mivel az analízis sajátossága éppen az összetett egésznek alkotóelemeire bontása. A feladat szükségképpen előfeltételezi a gondolkodás további *szintetikus* menetét, mert csak ennek segítségével válik lehetővé, hogy a rendszer felbontott elemeit visszavezessük egységükre, és totalitásukat reprodukáljuk a gondolkodásban.

3. *A történelmi materializmus monizmus-elvének módszertani jelentőségéről*

A „pluralista módon" gondolkodó kutatók rendszerint arra törekszenek, hogy a történelmi materialista koncepciót egyoldalú álláspontnak tüntessék fel, amely lebecsüli a tudat szerepét az emberek társadalmi életében. Valójában a legkevésbé sem így áll a helyzet, hacsak nem a történelmi materializmus különböző vulgarizálásait azonosítjuk magával a koncepcióval. A történelmi materialista koncepció monizmusa egyáltalában nem a tudat lebecsülését jelenti, és nem egyoldalúan közelíti meg az emberek társadalmi életét, nem mellőzi ennek bonyolultságát és sokrétűségét, hanem módszertanilag nélkülözhetetlen feltételét alkotja annak, hogy megértsük a társadalmi formáknak mint rendszernek, mint szervesen integrált totalitásnak egész gazdagságát. Csak ennek a feltételnek a teljesítésével válik lehetővé, hogy a társadalmi jelenségek szférájának sokféleségét visszavezessük igazi belső egységére, és megteremtsük az elméleti alapfeltételeket ahhoz, hogy megértsük és termékenyen tovább kutassuk ezt a szférát, és szubjektumát, az embert.

Nagyon fontos tehát, hogy a problémát helyesen fogalmazzuk meg. Az anyagi-termelési tevékenységnek mint a társadalmi fejlődés döntő tényezőjének kiválasztása előfeltételezi, hogy nem magával a tudattal hozzuk ezt az adott síkon kölcsönös összefüggésbe, hanem a *szellemi tevékenységnek* mint az emberi tevékenység egy másik szférájának *különböző formáival*. Ezt a körülményt különösen hangsúlyozzuk, mivel az irodalomban gyakran azért szerepel a kérdés hamis megfogalmazásban és forog hibás körben, mert különböző természetű elemeket viszonyítanak egymáshoz. Ennek a kérdésfeltevésnek nagyon jellemző példája az a vita, hogy a munka vagy a tudat keletkezett előbb. Amikor így teszik fel a kérdést, nem veszik számításba, hogy az adott esetben különböző természetű elemeket helyeznek egymás mellé: egyrészt a munkát mint az emberi tevékenység specifikus formáját, másrészt a

tudatot mint e tevékenység megvalósításának legfontosabb specifikus eszközét, amelynek hiányában a munka elvileg lehetetlen.

Másképp vetődik fel a probléma, ha a genetikailag kiinduló mozzanat megállapításakor másféle viszonyítási rendszert használunk, nevezetesen nem a munkát és a tudatot viszonyítjuk egymáshoz, hanem az emberi gyakorlat különböző formáit, az emberi tevékenység különböző szféráit. A bennünket érdeklő esetben ez az anyagi termelés és a szellemi termelés egymáshoz viszonyítása lesz. Véleményünk szerint éppen ezen a módon, az általános marxi koncepciónak megfelelően kell a társadalmi élet genezisének problémáját megfogalmaznunk.

A tudat problémája, ha genetikai síkon vizsgáljuk, elsősorban a tudat kialakulásának ösztönzőire vonatkozik, ezek pedig éppen az anyagi-termelési gyakorlatban rejlenek. A gyakorlati tevékenység adott szférája mint az emberi társadalom fejlődésének genetikai kiindulópontja, annak eredménye volt, hogy őseink sajátos aktív alkalmazkodási viszonyt létesítettek környezetükkel, s leglényegesebb vonását tekintve ez a viszony *közvetett-termelési* jellegű volt, eltérően a bioorganizmusoknak a környezethez való *közvetlen-szükségleti* viszonyától. A környezettel való közvetett (munkaeszközzel megvalósított) viszonyok létrejötte potenciálisan az élet megszervezésének teljesen új lehetőségeit tartalmazta, s ezek világosan meg is nyilvánultak a későbbiekben e viszonyok megszilárdulásával és stabilizálódásával. Az emberi tudat (egyéni és egyénfeletti formájában) úgy is alakult ki, mint a társadalmi élet megszervezésének legfontosabb közvetlen eszköze.[10]

A célszerű, tudatos cselekvés szükséglete csak ott merülhet fel, ahol állandóan létrejön és újrakeletkezik a választás problémája, ahol szakadatlanul átalakulnak a cselekvés szubjektumával szemben álló tárgyakhoz való viszonyok, amelyek maguk sem mindig azonos síkon jelentkeznek előtte, hanem a szemlélet és a hatáskifejtés folyton változó síkjain. Ezek a feltételek nem jöhetnek létre akkor, ha az élőlények közvetlen-szükségleti viszonyban vannak a környezettel, mert ez a vi-

[10] A társadalmi tudat problémáinak kutatása során irodalmunkban rendszerint a tudat tükröző, megismerő funkciójára támaszkodnak, amely lehetővé teszi a tájékozódást a környező valóságban. De nem kevésbé fontos a társadalmi tudat megfelelő formáinak (erkölcs, jog, ideológia, művészet stb.) *szervező* funkciója, hiszen csak ennek megvalósításával érhető el az emberi kollektívának a társadalmi létezéshez szükséges integrációja és összekovácsoltsága, a kollektívát alkotó egyének erőfeszítéseinek koordinálása. Ebből a szempontból kétségtelenül érdeklődésre tarthatnak számot – hibáik ellenére – A. Bogdanovnak a társadalmi tudat problémáiról szóló, méltatlanul elfeledett munkái.

szony konzervatív jellegű, és egészében véve az jellemzi, hogy ugyanannak a viselkedési típusnak a reprodukciójára törekszik. Ezért a tudat szükségessége gyakorlatilag csak akkor jött létre, amikor őseink a kialakult körülmények hatására kénytelenek voltak szükségleteik kielégítése és életük fenntartása végett a természeti környezetükhöz való minőségileg új, közvetett-termelési, munka jellegű viszony létesítésének útjára lépni.

Ezzel kapcsolatban feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy az embernek a valósághoz fűződő *termelési* viszonya egyáltalában nem merül ki anyagi termelésre való képességében. A „termelés" fogalma általános szociológiai értelemben azt jelenti, hogy az ember képes bármely társadalmilag kondicionált alkotásra, többek között *a szellemi termelésre* is. Teljesen világos, hogy a kollektív élet eszközeinek és a kommunikációnak minőségileg új, nem biológiai módon kidolgozott rendszere, amely az embereket jellemzi, nem magyarázható meg a termelés fogalmának szűk, pusztán az anyagi termelésre redukált értelmezésével. Ugyanakkor azonban csak az anyagi-termelő tevékenység adhatja meg a kulcsot az embernek mint *sokrétűen termelő lénynek* a megértéséhez. Az embernek minden más termelői, alkotói tevékenysége genetikusan és potenciálisan az anyagi-termelő tevékenységben gyökerezik, amely a környezethez való kollektív viszony minőségileg új típusát fejezi ki.

Ebben áll a történelmi materialista monizmus alapjául szolgáló premissza, amely leszögezi az anyagi-termelő tevékenység genetikus elsődlegességét. Ez a tevékenység volt az alapfeltétele annak, hogy megjelenjék az élet fejlődésének minőségileg új, *nem biológiai* (szociokulturális) iránya, s ez hozta működésbe azokat az ösztönzőket, amelyek nélkülözhetetlenek az emberi élettevékenység összes lényegesebb specifikus jegyeinek fokozatos kidolgozásához.

Csak a történelmi materialista koncepció elvei adhatnak kulcsot a társadalomtudomány kezébe az emberi társadalom genezisének megértéséhez, ami nélkül nem építhető fel helyesen a modern társadalomelmélet. Ennek pedig éppen az az oka, hogy a társadalmi életszférának az adott elvek szerint megjelölt meghatározó strukturális egysége – az anyagi-termelő tevékenység – genetikusan is a társadalmi-történelmi gyakorlat alapformája, s ez a gyakorlat szinkretikusan magába foglalja a fejlődés újonnan létrejövő irányának egész gazdagságát és sokrétűségét.

A genetikus szempont rendkívül fontos módszertani jelentősége ab-

ban áll, hogy a kutatás tárgyát „természetes és tiszta" formában csak a genetikus megközelítés útján vizsgálhatjuk, azokban a legegyszerűbb és a jelenség lényegét kifejező kapcsolataiban és viszonyaiban, amelyeknek megragadása jóval nehezebbé vagy éppenséggel lehetetlenné válik, ha fejlettebb történelmi állapotait elemezzük. Ezzel kapcsolatban nagy érdeklődésre tarthat számot az a kérdés, hogy milyen viszonyban van az objektum genetikus megközelítése Marxnak azzal a módszertani megállapításával, amelyet ismert tételével fejezett ki: „Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához. A magasabb rendűre utaló jelzéseket az alacsonyabb rendű állatfajoknál ellenben csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabb rendűt már ismerjük."[11]

Ez a módszertani megállapítás, amely a tárgynak fejlődésében való vizsgálatát tételezi fel, nem ellentétes a genetikus megközelítés elveivel, a tárgy történelmileg legegyszerűbb és legfejletlenebb állapotának feltárására irányuló törekvéssel. Ez a két állapot dialektikus kölcsönviszonyban van, kiegészíti egymást, és a megismerés általános folyamatának különböző oldalait fejezi ki. Így ha az emberi társadalomról beszélünk mint a tudományos kutatás tárgyáról, rendszerint egy bonyolult társadalmi képződményre gondolunk, amely a tevékenység differenciált szféráinak sokféleségét tartalmazza. A társadalomnak ezt a fejlett állapotát kifejező ismeretrendszer nélkül semmiképpen sem érthetjük meg a kezdeti, kevésbé fejlett állapotokat. Másrészt a társadalom fejlett állapotának megértéséhez reprodukálnunk kell a kezdeti szakaszokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a tárgy történelmileg legegyszerűbb állapotának feltárása útján mintegy kiegészítsük a tárgy logikai elemzését a „természetes elemzéssel". A genetikus megközelítés elvei elsősorban éppen ezt a megismerő funkciót töltik be.

Ha ebben az összefüggésben kíséreljük meg felvázolni, hogy milyen elméleti forrásokból ered az összes nem marxista koncepciók megismerési lehetőségeinek korlátozottsága az emberi élettevékenységnek és genezisének teljes megértésével kapcsolatos probléma megoldása terén, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az ok elsősorban annak a kölcsönviszonynak a mellőzésében vagy elégtelen figyelembevételében rejlik, amely a társadalmi élet mint specifikus egész és a természet között áll fenn, s amelynek közvetlen kifejeződése az anyagi termelés. Pedig éppen ennek a viszonyrendszernek a jellegében találjuk meg a kulcsot a valóság szervezetének ahhoz a típusához, amelyet az embe-

[11] *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. *Marx–Engels* Művei. 13. köt. Budapest 1965. 171. old.

rek társadalmi élete képvisel, s leljük meg az okait annak, hogy miért alakultak ki e szervezet szabályozásának a kultúrában kifejeződő, minőségileg új mechanizmusai. Másrészt a történelmi materialista koncepció elméleti erejének és potenciális módszertani lehetőségeinek forrása elsősorban éppen az, hogy megalapítói, Marx és Engels, megtalálták az útjelzőt, „Ariadné fonalát". Éppen ezért bizonyulnak ennek a koncepciónak az elvei teljes mértékben „működőeknek" a modern rendszerkutatás és a vele kapcsolatos képzet- és fogalomkomplexum alapkövetelményeinek fényében.

A rendszerkutatás. amikor a teljes struktúrát teszi közvetlen vizsgálatának tárgyává, különösen nagy jelentőséget tulajdonít az egész és a környezet viszonyának, hiszen végeredményben ez határozza meg magán az egészen belül a részek közötti kapcsolatok jellegét. Ez többek közt abban fejeződik ki, hogy a rendszerek mai általános osztályozásának egyik legfontosabb alapja az egész és a környezet viszonyának jellege. Különösen fontos a társadalomtudomány számára, hogy az általános rendszerelmélet keretében a rendszereket „zártakra" és „nyíltakra" osztják. A „zárt" rendszerek csupán energiát cserélnek a környezettel, a „nyíltak" pedig *energiát is, matériát* (anyagot) *is.*[12] A „nyílt" rendszerekhez tartoznak az életfolyamatok összes formái, köztük a társadalmi életfolyamatok. Ezt a fogalmat a megismerés feladatai szempontjából eddig csak a biológia tudománya vizsgálta, holott a „zárt rendszer" fogalmának és a vele kapcsolatos fogalomkörnek a társadalomtudományban is igen nagy jelentősége van. Lehetővé teszi például, hogy a társadalmi egészt mint specifikus életmegnyilvánulást és a rá jellemző aktivitást szélesebb elméleti perspektívában, a valóság szervezetének egyéb típusaival összefüggésben értsük meg.

A „zárt" rendszer fogalmának alkalmazását a társadalomtudományban a munkatevékenység marxi felfogásának, az ember és a természet közötti anyagcserét megvalósító aktivitásként való értelmezésének kell meghatároznia.[13] Ez a tevékenység *állandó meghatározója* a társadalmi rendszer működésének és fejlődésének, mégpedig éppen az anyagi-termelő tevékenység által betöltött funkciók következtében, annak követ-

[12] Lásd *L. Bertalanffy:* Problems of Life. New York 1960. 124–128. old.

[13] Lásd *Marx:* A tőke. I. köt. *Marx–Engels* Művei. 23. köt. Budapest 1967. 168. old. – Azt, hogy ennek a gondolatnak alapvető jelentősége van a társadalomtudományokban, a marxizmusnak olyan kritikusa is kénytelen volt elismerni, mint Karl Popper. Lásd *K. R. Popper:* The Open Society and its Enemies. II. köt. London 1957. 106. old.

keztében, hogy ez a tevékenység a társadalmi egésznek és a környezetnek olyan kapcsolatait és viszonyait fejezi ki, amelyek révén az élet fenntartásához nélkülözhetetlen anyagcsere végbemegy.

Az emberi társadalom mint tartós és feltétlen egyesülést jellemző viszonyok általános struktúrája a következő elemekből alakul ki: 1. az emberek együttes viszonya a természethez, 2. egymás közti kölcsönviszonyaik és végül 3. az ember szubjektív viszonya a környező valósághoz (mind a természethez, mind a társadalomhoz), reakciói – részint emocionális, részint intellektuális reakciói – a külvilágból érkező különböző hatásokra.

A viszonyok vizsgált struktúrájának meghatározó eleme az embereknek a természethez való együttes viszonya. Sőt: maga az az általános specifikum, amely az emberek egymás közötti kölcsönviszonyait és a környező valósághoz való szubjektív viszonyukat jellemzi, közvetlen eredménye volt a környezethez való minőségileg új (közvetett-termelési) kollektív viszony létrejöttének. Közvetlenül ennek a viszonynak a jellegét fejezi ki az egyének megfelelő *viselkedési* és *észlelési* típusainak kialakulása is.

Az emberi egyéneknek (azaz a szociális rendszernek mint a cselekvés szubjektumának) kollektív viszonya a környezethez nemcsak az emberek társadalmi életét jellemző új szervezeti típus kialakítása idején volt döntő és meghatározó jelentőségű, hanem az emberiség további fejlődésének folyamatában is. E viszonyoknak a történelmileg különböző termelési módok váltakozásában kifejeződő változásai és módosulásai (amelyek az általános szervezeti típus megőrzése keretében mentek végbe) végső soron az egész társadalmi totalitás változásait is előidézték, s ezzel meghatározták a társadalmi viszonyok és a kultúra minőségileg új általános történelmi típusainak kidolgozását. Ezt a gondolatot fejezi ki a „társadalmi-gazdasági alakulat" fogalma.

A marxista társadalomtudomány előtt álló feladatokkal kapcsolatban most nagyon fontos, hogy a lehető legnagyobb pontossággal jelöljük meg a szociológiai irodalmunkban használt hagyományos formulák tartalmát. Ez elsősorban arra a formulára vonatkozik, hogy „a társadalmi lét határozza meg a tudatot". Sok filozófus és szociológus úgy vélekedik, hogy ez a formula hivatott a történelmi materialista koncepció legfőbb eszméjének kifejezésére. Hogy a fenti formulában valamiképpen kimutassák ezt a gondolatot, nyilvánvaló erőszakot követnek el a terminológián, mert a „társadalmi lét" fogalmát pusztán a termelési-gazdasági tevékenység szférájára korlátozzák. Mi úgy véljük, hogy a

„társadalmi lét" fogalmának ezt a leszűkített értelmezését semmi sem igazolja, mivel az említett formula ebben az esetben sem képes pontosan kifejezni a történelmi materializmus alapgondolatát. Ugyanis ennek a gondolatnak az alapvető értelme nem egyszerűen az, hogy a termelési-gazdasági tevékenység meghatározza a tudat történelmileg kialakult formáinak tartalmát, hanem az, hogy ennek a tevékenységnek döntő és meghatározó jelentősége van az emberi gyakorlat általános, történelmileg kialakult típusainak, a társadalmi viszonyok és a kultúra típusainak (így többek közt a tudat típusainak) létrehozásában.

Fentebb már megjegyeztük, hogy az emberek társadalmi élete nem más, mint a tevékenység megszakítatlan folyamata, amely különböző, a szociális rendszer fennmaradásához és normális működéséhez nélkülözhetetlen szférákban valósul meg. Ilyen szférák: az anyagi termelés, a szellemi termelés különböző formái, az irányítás, nevelés stb. Amikor reálisan működő makroszociális rendszerekről beszélünk, tulajdonképpen a tevékenység különböző szféráiban folyó koordinált emberi erőfeszítések egész komplexusára gondolunk. Minden ilyen történelmileg adott szociális rendszert – minthogy bensőleg egységes – a szerkezetnek valamilyen közös típusa jellemez, amelynek vonásai többé vagy kevésbé megnyilvánulnak az emberi gyakorlat valamennyi alapvető szférájában. A történelmi materializmus elméletének éppen az a jelentősége és a lényege, hogy megalapítói első ízben tudták megérteni és megalapozni az anyagi-termelő tevékenység különböző, történelmileg változó módjainak döntő jelentőségét az egész történelmileg adott, sokrétű emberi gyakorlatra nézve, az emberiség előrehaladó fejlődése során kialakult társadalmi viszonyok és kultúra általános típusainak kimunkálásában. Az emberek társadalmi-történelmi életét mint a totalitás általános típusát meghatározva az anyagi termelés módja egyszersmind döntő determináló hatással van a tevékenység többi alapvető formájának jellegére, az emberek társadalmi viszonyainak jellegére is. Ez a történelmi materializmus elméletének alapgondolata, amely a társadalmi-gazdasági alakulatokról szóló tanításban fejeződik ki, és lehetővé teszi, hogy tudományos kritériumokat dolgozzunk ki egyrészt a társadalmi-történelmi rendszerek megkülönböztetésére, másrészt, hogy ezeket a rendszereket egy „párhuzamos" sorba rendezzük mint történelmileg ekvivalens (egy típusú) képződményeket. Ami azt a formulát illeti, hogy „a társadalmi lét határozza meg a tudatot", ez véleményünk szerint csupán azt a gondolatot fejezi ki, hogy a tudat történelmileg kimunkált formái gyakorlatilag feltételezettek, vagyis az élet

gyakorlata a maga egészében meghatározza e formák tartalmát és irányát. A társadalmi létről szólva, természetesen nemcsak a termelésigazdasági tevékenység szféráját kell idesorolnunk, hanem az emberi gyakorlat minden más szféráját is.

Például az emberek tudományos vagy irányító tevékenysége éppúgy a társadalmi léthez tartozik, mint az anyagi termelés szférája. A társadalmi lét az emberi tevékenységnek egy-egy makroszociális rendszerben képviselt összes formáit és fajtáit magában foglalja. (. . .)

BEFEJEZÉS

(. . .) A „kultúra" fogalmának helyes meghatározása végett mindenekelőtt tisztázni kell kölcsönös összefüggését az „emberi tevékenység" fogalmával. E fogalmak között gyakran nem tesznek megfelelő különbséget. Nézetünk szerint a „kultúra" fogalma nem magát az emberi tevékenységet fejezi ki, hanem azt a *specifikus módot,* ahogyan ez *megvalósul.* A két fogalomnak az azonosítása azt eredményezi, hogy felcserélik egymással az emberek társadalmi életének két minőségileg különböző vizsgálati síkját. Ezért jelenleg rendkívül fontos, hogy kidolgozzuk azt a fogalmi alapsémát, amely lehetővé teszi a társadalmi élet alapvető vizsgálati síkjának megjelölését. Ennek a fogalmi sémának a lehető legegyszerűbbnek és legvilágosabbnak kell lennie ahhoz, hogy a társadalmi élet kijelölt vizsgálati síkjai szerves összefüggésük és kölcsönös átmeneteik mellett is szilárdan megőrizhessék viszonylagos önállóságukat.

A társadalmi életnek e vizsgálati síkjai közül, amelyek megteremtik a megfelelő kritériumokat a társadalmi rendszer különböző elemeinek kiválasztásához, az egyik a „tevékenység" fogalma. Mint már több ízben megjegyeztük, a társadalmi élet voltaképpen megszakítatlan tevékenységű folyamata az emberi egyéneknek, akiknek erőfeszítései így vagy úgy arra irányulnak, hogy megoldják a társadalmilag jelentős (vagy legalábbis a társadalmilag jelentősnek vélt) feladatokat. Így az „emberi tevékenység" fogalma általános kategória, amelynek az emberek *társadalmi irányultságú aktivitását* kell kifejeznie. Ez a meghatározott irányt követő aktivitás, amelyet az emberi egyének sokasága valósít meg erőfeszítéseinek különböző területein, alkotja összességében a társadalmi rendszer működésének és fejlődésének folyamatát.

A tevékenység aktivitás a viselkedésben, azaz a rendszer (mint az

aktivitás szubjektuma) által koordináltan megvalósított cselekvésekben kifejezve. Amikor emberi tevékenységről beszélünk, többnyire az egyes embereknek, más szóval a cselekvés *egyéni* szubjektumainak viselkedésére gondolunk. A „tevékenység" fogalma azonban (s ennek megfelelően a „viselkedés" fogalma) a cselekvésnek nemcsak egyéni, hanem *kollektív* szubjektumaira is alkalmazható, különösen a makroszociális rendszerre. Az egyén tevékenysége különböző szerveinek koordinált működésében fejeződik ki, a társadalmi rendszer tevékenysége pedig a hozzá tartozó egyének koordinált cselekvéseiben. Így a társadalmi rendszer tevékenységét az egyes emberi egyének sokaságának együttes céltudatos cselekvései alkotják.

A társadalomtudomány még adós annak a feladatnak az elvégzésével, hogy leírja és elemezze az emberi tevékenység struktúráját az absztrakció különböző szintjein, minden oldalról (minőségi és mennyiségi oldalról egyaránt) tanulmányozza a tevékenység alkotóelemeinek kölcsönhatását (a tevékenység szféráit). Ez is egyike azoknak a fontos, viszonylag önálló utaknak, amelyeken a jelen és a jövő szociológiai kutatásainak haladniuk kell. Ezeknek a kutatásoknak arra kell irányulniuk, hogy speciálisan megvizsgálják egyrészt a társadalmi élet folyamatában keletkező változatos szükségleteket, másrészt a céltudatos emberi aktivitásnak (tevékenységnek) azokat a fajtáit, amelyek ezeknek a szükségleteknek a kielégítése végett jönnek létre.

Az emberi tevékenység általános folyamata azoknak a kölcsönösen összefüggő, egymást átható, koordinált emberi erőfeszítéseknek a rendkívül bonyolult komplexuma, amelyek a társadalmi élet folyamán felmerülő különböző problémák megoldására irányulnak. Ezért igen nagy feladat, a gondolkodás hatalmas elemző munkáját kívánja meg az emberi tevékenység különböző fajtáinak osztályozása, az osztályozás „szisztémájá"-nak kidolgozása és a tevékenység fajtái közötti sokrétű összefüggésnek feltárása.

Így a „tevékenység" fogalma ebben a kontextusban olyan absztrakciót fejez ki, amely az egész társadalmi irányultságú emberi aktivitást átfogja. Az absztrakciónak ez a formája, jóllehet nagy jelentősége van a megismerésre nézve, még nem elegendő a társadalmi rendszer mint reálisan működő és fejlődő egész gondolati reprodukálására. Ennek a feladatnak az elvégzéséhez strukturálisan kell kifejezni a társadalmi rendszert, valamint két másik aspektusban is le kell írni; ezeket a síkokat akkor kapjuk meg, amikor az általános célirányos emberi aktivitást (tevékenységet) *társadalmi felépítése* és *megvalósulása módja*

szempontjából tagoljuk. Ez a tagolás lehetővé teszi, hogy kijelöljük azt a két másik nagyon fontos utat, amelyen a mai szociológiai kutatásnak szisztematikusan haladnia kell.

Kitértünk már a kutatás három fent említett útját elméletileg orientáló absztrakciók kölcsönviszonyára. Ennek ellenére álljunk meg ismét egy pillanatra ennél a módszertani szempontból rendkívül fontos kérdésnél. Ami a „tevékenység" és „a tevékenység megvalósulási módja" fogalmával kifejezett absztrakciók viszonyát illeti, ezt már kellő mértékben tisztáztuk. Ez két tényező viszonya: az egyik a társadalmi irányultságú emberi aktivitás, amely a társadalomtörténeti gyakorlat folyamán felmerült legkülönbözőbb feladatok megoldását célozza, a másik pedig azoknak a specifikus mechanizmusoknak és eszközöknek az összessége, amelyek révén lehetővé válik ennek a célirányos emberi aktivitásnak, azaz a kultúra általános rendszerének a megvalósulása (ilyen eszközök és mechanizmusok a társadalmi intézmények, az anyagi termelés eszközei, a különböző jelrendszerek stb.).

Térjünk rá most a „tevékenység" és a „tevékenység társadalmi felépítése" fogalmával kifejezett absztrakciók viszonyára. Az első absztrakció azoknak az irányoknak a vizsgálatát célozza, amelyekben az emberi egyének aktivitása megvalósul, lehetővé teszi azoknak a területeknek a rögzítését, ahol az emberek koordinált erőfeszítései végbemennek; a második absztrakció a céltudatos emberi aktivitás társadalmi szervezetének, vagyis az emberek között élettevékenységük folyamatában kialakuló kölcsönös viszonyoknak a kutatására orientál. A tevékenység *társadalmi szervezetének* tanulmányozásával kapcsolatban gyakorlatilag elemezni kell a különböző társadalmi csoportok közötti összefüggéseket, és megállapítani ezeknek a csoportoknak a helyét és jelentőségét a társadalmi struktúra egészében, mivel a legkülönbözőbb rendű (életkori, osztály-, szakmai stb.) csoportok alkotják azokat a reális egységeket, amelyek lehetővé teszik az emberi egyének helyzetének meghatározását a társadalmi rendszerben. Ily módon, az elmondottaknak megfelelően, világosan meg kell különböztetnünk „magának a tevékenységnek a felépítését" és a „tevékenység társadalmi felépítését", mert a két fogalom a társadalmi rendszer vizsgálatának két minőségileg különböző síkját fejezi ki. Ha a „tevékenység felépítése" a társadalmi rendszert a célirányos emberi aktivitás különböző szférái szempontjából tárja fel előttünk, „a tevékenység társadalmi felépítése" azt teszi lehetővé számunkra, hogy megállapítsuk az egyes embereket egyesítő és az aktivitást irányító reális egységek (csoportok) kölcsön-

viszonyait. Így például amikor kiemeljük az anyagi-termelési tevékenység szféráját, megállapítjuk a helyét az emberi élettevékenység általános rendszerében, tisztázzuk a kölcsönös viszonyait az emberi tevékenység egyéb szféráival stb., akkor „magának a tevékenységnek a felépítése" síkján folytatjuk a kutatást. Ha viszont az anyagi termelés folyamatában részt vevő reális társadalmi csoportokat vizsgáljuk, s helyüket és kölcsönös viszonyukat ebben a folyamatban, akkor ezzel a kutatást minőségileg más síkra visszük át, amely lehetővé teszi a tevékenység társadalmi felépítésének, társadalmi szervezetének feltárását.

Ami a társadalmi rendszer három fent említett vizsgálati síkját, „magának a tevékenységnek a felépítését", „a tevékenység társadalmi felépítését" és „a tevékenység megvalósulásának módját" illeti, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az emberek társadalmi életének az adott fogalmakban kifejeződő oldalai integrális egységet alkotnak. Ezeknek az oldalaknak az elvonatkoztatása módszertani célokból történik és törvényszerűen szétszakítja az objektum eleven szövedékét, elválasztja egymástól azokat az alkotóelemeket, amelyek természetes állapotban szervesen összefüggnek egymással. Ennek a módszertani műveletnek az a célja, hogy megértsük a társadalmi aktivitásban megnyilvánuló emberi élettevékenység általános folyamatát, amely a társadalmi élet összes kereszteződő és egymást átható irányait átfogja. Pontosan ennek a célnak az elérése végett metszi ki a logikai műtőkés – szétszakítva a társadalmi élet szövedékét – az absztrakciók két másik rendszerét, amelyek egyfelől a tevékenység *megvalósulási módját* tárják fel a kutató tekintete előtt, másfelől a tevékenység *társadalmi szervezetét*.

Ahhoz, hogy a kultúrának mint az emberi tevékenység specifikus megvalósulási módjának jelenségét megértsük, elég pontosan megfogalmazott kritériummal rendelkezünk, amely potenciális lehetőséget ad arra, hogy felmutassuk e tevékenység összes változatos formáit és visszavezessük őket belső egységükre. Ez a kritérium a legfontosabb előfeltétele annak, hogy megalkossuk a „kultúra" módszertanilag hatékony fogalmát, amely alkalmas arra, hogy leküzdjük mind az általa kifejezett jelenség túlságosan szűk felfogásának veszélyét, mind pedig annak a túlságosan tág értelmezésnek a veszélyét, amely feloldja ezt a jelenséget az emberi élettevékenység teljes szférájában, és nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy voltaképpen mi is a kultúra.

A kritérium kidolgozását az adott esetben annak a szabatosan és határozottan kifejezett nézőpontnak köszönhetjük, amelyből a társadalmi

rendszert vizsgáljuk. Ez a nézőpont a társadalmi rendszer funkcionális karakterisztikájára irányul, és ezzel lehetőséget ad arra, hogy speciális kutatás tárgyává tegyük azokat a specifikus mechanizmusokat és eszközöket, amelyek segítségével az emberi egyének célirányos aktivitása megvalósul.

Könyvünk befejező szakaszát elsősorban arra használtuk fel, hogy részletesebben és határozottabban foglaljuk össze azt a fogalmi alapsémát, amelynek révén megértjük, mi a lényege a kultúrára mint a valóság jelenségére vonatkozóan a könyvünkben vázolt felfogásunknak. A társadalomtudományok jelenlegi fejlődési szakasza általánosságban megköveteli, hogy megkülönböztetett figyelmet fordítsunk e tudományok alapvető fogalmi apparátusának kidolgozására. Ez a feladat előfeltételezi, hogy pontosan felfedjük a használatos legfontosabb fogalmak tartalmát, tisztázzuk logikai struktúrájukat és megismerő funkcióikat, valamint megállapítsuk, hogy egy-egy kontextusban milyen absztrakciós szint felel meg nekik. Munkánk első részében különleges figyelmet fordítottunk ezzel kapcsolatban arra, hogy általános szociológiai meghatározást adjunk a „kultúra" fogalmáról és más, vele összefüggő kategóriákról, olyanokról, mint a „társadalom", a „társadalmi rendszer", a „tevékenység" stb. fogalma: a második részben pedig, amely a kultúrtörténeti kutatás módszertani problémáival foglalkozik, a hangsúlyt a történettipológiai fogalmak két fajtájának jellemzésére helyeztük, azokra, amelyeket „általános" és „helyi" történettipológiai fogalmaknak (általános és helyi történelmi típusoknak) neveztünk.

Megjegyezzük ezzel kapcsolatban, hogy a „kultúra" fogalma általános szociológiai síkon az emberi tevékenységi mód specifikumát rendkívül elvontan jellemzi: az állatok tevékenységétől való különbözőségében, a *„történelmileg adott kultúra"* fogalma viszont a különböző népek által kimunkált tevékenységi módok általános és specifikus vonásait fejezi ki. Ezeknek a történelmileg kimunkált emberi létmódoknak az elemzésére a kultúra *általános* és *helyi történelmi típusai* szolgálnak.

E fogalmak logikai struktúrájának és megismerő funkciójának megállapítását elvi jelentőségű feladatnak tartjuk, mivel ez vezet el a történelmi valóság céljaik tekintetében minőségileg különböző általánosítási formáinak differenciálásához. Ezek az általánosítási formák egyrészt a társadalomtörténeti rendszerek általános vonásainak, másrészt egyedi sajátszerűségüknek a feltárására irányulnak. A mai történettudománynak egészben véve éppen az az alapvető feladata, hogy objek-

tumainak tanulmányozása során ezt a két általánosítási formát arányosan párosítani tudja. Ennek a feladatnak kell alárendelni az általános történettipológiai rendszerek és az emberi történelem ezen alapuló összehasonlító vizsgálatának felépítését.

Munkánkban igyekeztünk kimutatni, hogy a kultúra elméletének középponti problémáit a történelmi materialista koncepció álláspontjáról oldhatjuk meg a legtermékenyebben. Ennek a koncepciónak óriási potenciális módszertani lehetőségei vannak. Ezeket a lehetőségeket azonban csak az alkotó megközelítés esetén használhatjuk ki igazán, mert ez alkalmas arra, hogy következetesen leküzdje a kérdés dogmatikus és leegyszerűsítő kifejtésének bármely formáit.

Befejezésül néhány szót kívántunk szólni a „kultúra"-fogalom alkalmazási szférájának határairól. Ezt a fogalmat úgy határoztuk meg, mint az emberek tevékenységének és életük megszervezésének sajátos módját,[14] s abból indulunk ki, hogy az emberi élettevékenység az egyedüli általunk hitelesen ismert objektum, amelynek a kultúra jelensége a sajátja. Ez azonban egyáltalában nem azt jelenti, hogy e fogalom alkalmazási szférájának határai egyszer s mindenkorra adottak és nem bővülhetnek ki. A „kultúra" fogalma nem egyszerűen az emberek életének egyéni-megismételhetetlen jegyeit fejezi ki, amelyek lakhelyüknek, a Földnek a feltételeivel kapcsolatosak, hanem élettevékenységük típusát és a kollektív élet negentropikus elrendeződésének rá jellemző elveit.

A kultúrában megtestesülő szervezeti elvek minőségileg különböznek a szervezet biológiai elveitől, s egyúttal szükségképpen meghatározott koordinációban és összhangban vannak velük. És ez teljesen érthető, mert a kultúra létrejöttének és fennmaradásának a biológiai élet a természetes előfeltétele. A kollektív életnek a kultúrában megtestesülő szervezeti elvei azzal a lényegi sajátossággal rendelkeznek, hogy olyan, forrásukat és jellegüket tekintve nem biológiai eszközök és mechanizmusok kimunkálására alkalmasak, amelyeknek segítségével állandóan ellenőrizhető a társadalmat alkotó lények általános biológiai természete, a társadalmi élet fenntartásához szükséges mederben programozható és irányítható ezeknek a lényeknek a viselkedése, és biztosítható a specifikus anyagcsere a társadalmi rendszer és a természet között az anyagi-termelési tevékenység útján.

[14] Munkánkban a rövidség kedvéért az esetek többségében úgy határoztuk meg a kultúrát, mint „az emberi tevékenység specifikus módját", feltételezve, hogy ez magába foglalja az emberek életének szervezeti módját is.

Nincs alapunk arra, hogy a kultúrát ebben az értelemben (csakúgy, mint az élet megszervezésének biológiai elveit) kizárólag földi jelenségnek tekintsük, mivel megfelelő feltételek mellett más égitesteken is létrejöhet. Ezért meg kell különböztetnünk a „kultúra" fogalmának „aktuális-reális" terjedelmét, amely az előttünk hitelesen ismert kutatási objektumok általánosításain alapul, e fogalom „potenciálisan lehetséges" terjedelmétől, amely azzal a feltevéssel kapcsolatos, hogy más bolygókon is létezik a kollektív életnek az emberi élettevékenységhez (belső természetét, s nem külső megnyilvánulásait tekintve) hasonló szervezeti módja.

Módszertanilag hasznos, ha a „kultúra" fogalmának terjedelmét potenciálisan kiterjesztjük annak a lehetőségnek a számbavételével, hogy léteznek az emberi társadalomhoz hasonló objektumok, hiszen ez lehetővé teszi, hogy az emberi élettevékenységet szélesebb elméleti perspektívában szemléljük. A jelenlegi társadalomtudomány azonban a maga közvetlen megismerési feladatainak megoldásakor természetesen „aktuális-reális" terjedelmének megfelelően használja a „kultúra" fogalmát, minthogy egyelőre kénytelen az adott fogalom alkalmazási szféráját pusztán az emberi élettevékenységre korlátozni. Mi is ehhez az empirikus alaphoz tartottuk magunkat, összekapcsolva a „kultúra" fogalmának meghatározását az emberek specifikus tevékenységével és életük megszervezésével.

E. Markarjan: A marxista kultúraelmélet alapvonalai.
Kossuth Könyvkiadó 1971. 21–43., 175–182. old.

Hermann István

A MAI KULTÚRA PROBLÉMÁI

(Részletek)

KULTUSZ ÉS KULTÚRA

A mai világ számára így vetődik fel az alternatíva: *lehetséges-e hatalmas méretű modern ipari fejlődés anélkül, hogy az elidegenülés kínjait kelljen átélnie az emberiségnek.* Az egész mai polgári világ elemzése azt mutatja, hogy e világ számára belső kiút az ellentmondások sorozatából nem lehetséges. Azok a történelmi fiaskók, amelyek a XX. századhoz oly szorosan hozzátartoznak, filozófiailag már a század elején előrevetítették árnyékukat. A XX. század produkálta az első világháborút, a világgazdasági válságot, a fasizmust, a második világháborút, a manipulációt, a legkülönbözőbb imperialista agressziókat stb., ám a baloldali polgári filozófia már előre jelezte e világ végsőkig antinomikus jellegét. Természetesen itt pusztán utalni szeretnék arra, hogy a századfordulón és azt követően miként alakultak ki a polgári filozófiákban olyan *oppozíciós párok,* amelyekben, ha mélyebben meggondoljuk, *benne rejlik a XX. századi történelem tragikus vonulata.* Ilyen antagonisztikus oppozícióba került Diltheynél a leíró és a megértő pszichológia; Rickertnél akár az individualizáló és generalizáló tudományok, akár az intenzív és az extenzív végtelenség; Alfred Webernél és Spenglernél a kultúra és a civilizáció; Sigmund Freudnál a tudattalan és a tudat stb. Mindezek a gondolat antagonizmusát kidolgozó nagy gondolati erőfeszítések tulajdonképpen a modern polgári út ellentmondásosságát fejezték ki.

Hol keressük ennek az ellentmondásosságnak a gyökerét? A legtöbb gondolkodó vagy pusztán leírja ezeket az antagonizmusokat, vagy egy fiktív ismeretelméleti gyökérre vezeti vissza őket. A leírásokban egyáltalán nincs hiány. Georges Duhamel például azt mondja: „Ne feledjük, hogy amilyen mértékben a gép fokozatosan az ember fölé emelkedik, a modern civilizáció ugyancsak fokozatosan leszállítja az embert

a gép színvonalára."[1] A revizionistává vált Ernst Fischer így nyilatkozik: „Azok a szükségletek, amelyeket a »szórakoztató ipar« létrehoz és a legolcsóbban kielégít, nemcsak a termelést, annak növelését és bővítését szolgálják, hanem az utópiát is feldarabolják, olyan dózisokban adagolják, amelyek elég nagyok ahhoz, hogy a látszólag szabad fogyasztót vágyakozóvá tegyék, de elég kicsik ahhoz, hogy ezt a vágyat az uralkodó rendbe integrálják. Ami tehát a fantázia tiltakozásává válhatna, fárasztó szórakozássá, kikapcsolódást nyújtó élvezetté, az elszemélytelenedésben való magán-kívül-létté lesz. Így hiú reménynek bizonyult az, hogy a munkaidőnek a technika révén, a munkafolyamat racionális megszervezése révén lehetővé vált lerövidülése és a »szabad idő« megnövekedése tágabb teret enged majd a fantáziának, a »szabadság birodalmának«."[2]

Ám felesleges volna több szót vesztegetni a jelenségleírásra, mely Riesmannek *A magányos tömeg* című műve óta szinte közhellyé vált. Legfeljebb az lesz majd a későbbiekben problémánk, miképpen válhat az ilyen deskriptív jellegű polgári társadalomkritika teljesen hatástalanná, és miképpen emelődhet be az úgynevezett establishmentbe, vagyis az éppen fönnállóba. Mindenesetre meglepő, hogy ezek a szubjektíve becsületes *modern társadalomkritikák mennyire megmaradnak a leírás színvonalán*, és milyen kevés azoknak a gondolkodóknak a száma, akik mélyebben fekvő okok után próbálnak kutatni.

Aligha találhatnánk jobb jelenségleírót, mint Max Horkheimer, aki szintén azt az antagonisztikus világképet illusztrálja és fejleszti tovább, amely a század kezdetének gondolatvilágára volt jellemző. „Az ember egyre kevésbé függ az abszolút magatartásmértéktől és az általánosan kötelező ideáloktól – mondja. – Teljesen szabadnak tekintjük őt, úgyhogy saját mércéjén kívül másra nincs szüksége. Ám paradox módon a függetlenségnek ez a növekedése a passzivitás arányos növekedéséhez vezetett. Amennyire az ember kalkulációi éleselméjűekké váltak eszközei vonatkozásában, annyira együgyűek célválasztásai, melyek korábban az objektív igazságban való hittel álltak kölcsönhatásban."[3] Majd így folytatja: „A világ teljes átváltozása egy olyan világgá, amely inkább az eszközök, mint a célok világa, a termelési módszerek történelmi fejlődésének következménye. Amennyiben az anyagi

[1] *Le Figaro*, 1966. szeptember 26.

[2] *E. Fischer:* Kunst und Koexistenz. Hamburg 1966. 184–185. old.

[3] *M. Horkheimer:* Zur Kritik der instrumentellen Vernunft. Frankfurt am Main 1967. 97. old.

termelés és a társadalmi szervezet komplikáltabb és dologiasultabb lesz, mindig nehezebbé válik az eszközöket mint olyanokat megismerni, mivel azok autonóm lényegiség látszatát öltik."[4]

Látható, hogy Horkheimer egy mélyebb antagonizmussal dolgozik, nevezetesen *a cél és az eszköz* antagonizmusával. A modern világ Horkheimer számára a célként megjelenő eszközök világa, aminek a legjobb kifejezése az, hogy *a kultúra helyett a modern világban kultuszok uralkodnak.* Tudniillik a kultusz az eszközt, az emberi felemelkedés eszközét céllá magasítja, és ennek folytán a valódi viszonyok teljesen elfedődnek. Minden személyes viszony dologiságának éppen ez az alapja.

Ily módon az eszközből kultusz lesz, mégpedig ahelyett, hogy a kultúra szerves részévé válna. Ez a mélyebb antagonizmus látszólag számos problémát megmagyaráz. A régi antagonizmusokat nyilvánvalóan meg kell haladni, és így jutunk el cél és eszköz praktikus antagonizmusához, kultusz és kultúra ellentmondásához. Ezért Max Horkheimer kétségtelenül társadalomkritikus, mély gondolkodó, és természetszerűen felveti az emberi kultúra úttévesztésének problémáját. Csakhogy ez nem oldható meg pusztán gnoszeológiai aspektusból. A gnoszeológiai vizsgálódás igazi alapja csak az emberi lét objektív dialektikája lehet. Ennek lényege pedig – mint Marx kifejtette – az ember és a természet viszonya, illetve az ember és a természet közötti, szüntelenül magasabb szinten reprodukálódó anyagcsere.

A polgári gondolkodás Marx gondolataitól is beoltott vonalán ez a kérdés is felvetődik, csak éppen fordított előjellel, mint Marxnál. Horkheimer elég következetes gondolkodó ahhoz, hogy világosan lássa: az emberi lét alapkérdése az ember és a természet viszonyában, illetve az embernek saját magához mint természeti és történeti lényhez való viszonyában rejlik. Ezért ezt a végső kérdést oly módon válaszolja meg, hogy *az egész emberi kultúra útjavesztett kultúra,* mert az ember a természetben valami legyőzendőt, valami meghódítandót látott. Így következtetése szükségszerű:

„Az ész ostobasága messzemenően túlhaladja azokat a nyilvánvaló szörnyképeket is, amelyek az észt ma jellemzik. Az ész a maga ésszerűségét csak a világ betegségére való reagálással valósíthatja meg, ahogyan ezt a betegséget az ember produkálja és reprodukálja; ebben az önkritikában az ész hű marad önmagához, amennyiben az igazság

[4] Uo., 101. old.

alapelvéhez tartja magát, amelyet az észnek köszönhetünk, és nem fordul ehelyett más motivációkhoz. A természet leigázása az ember leigázásába csap át, és megfordítva, mindaddig, amíg az ember nem érti saját eszét és az azt megalapozó folyamatot, amelynek révén ez az antagonizmus keletkezett és fennáll, amely megsemmisítéssel fenyegeti az embert. Az ész csak azáltal lehet több, mint természet, hogy természetiségét – amely az uralomra törés tendenciáját jelenti – konkrétan tudatosítja, éppen azt a tendenciát, amely az észt paradox módon a természettől idegeníti el. Ezáltal az ész, amennyiben a megbékülés eszköze, több is, mint eszköz... Az ész önkritikájának lehetősége mindenekelőtt azt feltételezi, hogy ész és természet antagonizmusa akut és veszedelmes fázisba lépett, és másodszor, hogy a tökéletes elidegenedettség ezen fokán az igazság eszméje még elképzelhető."[5]

Tehát Horkheimer szerint az egész eddigi emberi kultúra szerkezetileg, kiindulópontjában, elgondolásában magában foglalja az úttévesztést, amennyiben az ember egyáltalán szembefordult a természettel. Ez hozza létre azt a pszichológiát, amely az uralmi törekvések szolgálatába állítja az emberi észt, és ennek a pszichológiai affektusnak az emberi társadalomra való átvitele ebből a szempontból tulajdonképpen szükségszerű.

Vagyis, ha a kultúra szó maga (a colo, colere latin szóból) az ember és a természet *szembenállását* jelenti abban az értelemben, hogy csak az ember képes egy *művelést* teremteni a vad és durva természet ellenében, akkor a kultúrának ez az útja zsákutcának bizonyul. Az a fundamentális kérdés merül itt fel, hogy az embernek joga van-e a természetet, mint tőle idegent tekinteni, a természetet uralma alá hajtandónak tartani, vagy pedig rousseau-i módon egy magasabb fokon vissza kell térni a természethez az ember eszének önkritikája által.

Ebből a viszonyból Horkheimer antropológiailag és pszichológiailag következetesen le tudja vezetni a XX. század minden történelmi borzalmát. Persze itt egy fordított, illetve ellenkező irányába forgatott szociáldarwinizmusról van szó, mert – szemben azzal – Horkheimer éppenséggel nem a természeti ellentmondás, a természeti harc emberi társadalomra való kiterjesztését követeli, hanem megfordítva: a természetet mint a nyugodt harmónia világát szemléli, amelyben önmagában ellentmondások nem léteznek, és amellyel kapcsolatban csak az emberi magatartás hoz létre ellentmondásokat, implikálva és becsúsztatva őket

[5] Uo., 165. old.

a természet világába. Világos, hogy *ez a felfogás szükségképpen kiiktatja az ellentmondást, a dialektikát a természetből,* hiszen – a mai valóság antagonisztikus jellegét felismervén – éppen az antagonizmusok eltörlésén fáradozik.

Immanens módon a problematika Horkheimernél világosan fogalmazódik meg, és itt érhetjük tetten a negatív dialektika dialektikaellenes mozzanatát. Persze az úttévesztés kérdése mint az emberi lét, az emberi kultúra egész fejlődésének kritikája már csak azért is problematikus, mert éppen a kultúrának ez a kárhoztatott felfogása volt alkalmas arra a hatalmas történeti fejlődésre, melyet az emberiség produkált.

Világos, hogy ha kiélezetten és egyoldalúan a XX. század történeti tragédiáit tartjuk szem előtt, Horkheimer álláspontja igazoltnak látszik. De ezek a történelmi tragédiák azért voltak *igazi tragédiák,* mert mögöttük és velük együtt mindenütt megjelent az embertelen folyamatok számos ellentendenciája is. Kitűnően érzékelteti ezt az ellentmondást Semprunnak *A nagy utazás* című műve. Lássunk csak ebből két jelenetet. Az első a koncentrációs tábor bejárata előtti hangulatot idézi fel. „Nem kétséges, hogy sem Gérard, sem bajtársa ... nem tudta volna elképzelni a valóságot ... Hamarosan, ha megteszik azt a néhány száz métert, ami most még elválasztja őket a tábor monumentális kapujától, értelmetlenné válik bármiről is azt mondani, hogy elképzelhetetlen, de egyelőre előítéletek rabjai még, a hajdani valóság meggátolja, hogy elképzeljék azt, ami tökéletesen valóságosnak bizonyul majd."

A másik jelenet a háború utáni táborlátogatás hangulatát idézi: „A szárnyépületben, az öltözők mellett volt egy különleges mosdó, tusokkal. Ide vezették a szovjet tisztet, kapott egy szappant meg egy törülközőt, s a szovjet tiszt várta, hogy víz jöjjön a tusból. De nem jött belőle víz. Egy elrejtett lőrésen át egy SS golyót eresztett a szovjet tiszt fejébe ... Aki megérti ezt a játékot a tussal és a szappandarabkával, megértette az SS-észjárást. De az SS-eket felesleges megérteni, elég kiirtani őket."

A kérdés, amely benne lappang Semprun soraiban, a következőképpen fogalmazható meg: *vajon lehetséges-e az emberi ész, az emberi kultúra fejlődéséből racionálisan levezetni a fasizmust.* Más szóval Semprun azt kérdezi, hogy vajon a fasizmus mint a történelmi fejlődés egyik szélsősége a kulturális fejlődés alapján, akár mint ellentmondás is megérthető-e. A válasza egyértelmű *nem.* A fasizmus éppen *kultúra-*

ellenessége folytán a *kulturális fejlődésből, az emberi gondolkodásból levezethetetlen.* S ezért vallja azt, hogy az SS-t nem szükséges megérteni, éppen elég kiirtani.

Ez a sarkított fogalmazás nem azért fontos és hatásos, nem azért mély gondolatilag is, mintha Semprun eleve elutasítaná a fasizmus elemzését. A monopoltőkés társadalom észellenes, irracionális, kultúraellenes és barbár tényezői levezethetővé teszik a fasizmust, amennyiben magukat ezeket a mozgatórugókat mint észelleneseket, mint irracionálisokat, mint *barbárokat* fogjuk fel. Viszont levezethetetlennek bizonyul a fasizmus magából az emberi fejlődésből, az emberi fejlődés pozitív tendenciáiból.

Láthatjuk, hogy Horkheimernél az emberi kultúra a maga ellentmondásosságában jelenik meg, mégpedig úgy, hogy a kulturális fejlődés benső ellentmondása teremti meg a XX. század tragikus szörnyűségeit. A valóságban azonban itt korántsem magáról a kulturális fejlődésről, nem az ész benső ellentmondásáról van szó, hanem egy olyan társadalmi ellentmondásról, amelyben csakugyan benne van az úttévesztésnek a modern kapitalizmus által a végsőkig realizált lehetősége. Ahhoz, hogy ezt a kérdést megértsük, vissza kell nyúlnunk egy napjainkban egyre fontosabbá váló marxi gondolathoz. Ez a legkristályosabb formában *A gothai program kritikájá*ban jelenik meg. S azért feltűnő és érdekes, mert mind a XIX. századi szociáldemokrácia, mind pedig a XX. század filozófusai általában ezzel ellenkező következtetést igyekeztek levonni a marxi életműből.

Marx bírálja a gothai programnak azt a mondatát, mely szerint *a munka minden gazdagságnak és kultúrának a forrása lenne.* A következőket írja ezzel a tétellel szemben. „A munka nem a forrása minden gazdagságnak. A *természet* éppannyira forrása a használati értékeknek (márpedig ilyenekből áll a dologi gazdagság!), mint a munka, amely maga is csak megnyilvánulása egy természeti erőnek, az emberi munkaerőnek ... A polgároknak nagyon alapos okuk van rá, hogy a munkának *természetfölötti teremtőerőt* tulajdonítsanak; mert éppen a munkának természeti feltételekhez kötöttségéből következik, hogy az az ember, akinek munkaerején kívül egyéb tulajdona nincsen, minden társadalmi és kulturális állapotban más emberek rabszolgája kell hogy legyen, azoké, akik a tárgyi munkafeltételeket tulajdonukba kerítették."[6]

[6] *Marx–Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969. 13. old.

Marx fejtegetése egy mai napig élő *fetisisztikus* felfogást leplez le, melynek az a tartalma, hogy a munka mint olyan a valóságban minden kultúra feltétele. Ez a felfogás még annyiban igaz is, hogy kultúra nem létezik munka, vagyis ember nélkül. De nem csak a munka által közvetlenül teremtett dolgok, pszichikai és egyéb reakciók jelentik az ember gazdagságát és kulturáltságát! A munka ilyen módon *feltételként* jelenik meg, de korántsem azonos a kultúra egészével. A kultúra maga tudniillik azt jelenti Marx szerint, hogy az ember a közte és a természet között folyó anyagcserét olyan módon szervezi meg, hogy *a természetből egyre több használati értéket ismer fel a maga számára, és egyre inkább és sokoldalúbban használja fel a természetet, továbbá az őt környező társadalmi világot, s az azon belül adódó lehetőségeket. A kultúra tehát mindenekelőtt a használati érték kategóriájához kötődik* Marxnál, és ez vonatkozik az emberi munkaerőre, mint természeti erőre is, és természetesen az emberi munkaerőre, mint szellemi erőre is.

Ebben a sűrített marxi megfogalmazásban igazolódik az az etnológiában és az antropológiában uralkodó, meglehetősen mindennapi szóhasználat, mely a primitív fokon élő törzsek világát *primitív kultúráknak* tartja. *A primitív fokon valóban nincsen elválás a társadalom gazdasági élete és kultúrája között,* hiszen az ősközösségi társadalom pusztán és kizárólagosan a természeti erők, valamint a társadalmi potenciák használati értékére alapoz. A használati érték ilyen elsődlegessége következtében nem vetődik fel az a kérdés, hogy a dolgok használati értéke mellett társadalmilag lényeges a gazdaságosság szempontja is, vagyis: nem vetődik fel a csereérték problémája. Az első gazdaságossági kalkulálások tulajdonképpen az egységes ún. kultúrák felbomlását jelentik. A görögségnél vagy a rómaiaknál az ilyen gazdaságossági számítások éppen azt mutatták, hogy a kultúra benső egysége felbomlik, és helyére egy kettősség. a gazdaság és a kultúra dialektikája lép.

Jellemző ebből a szempontból, hogy Arisztotelész a *Politiká*ban milyen plasztikusan rajzolja meg az árutermelés által létrejövő problémákat. Így ír: „Elsősorban is fölmerülhet az a kétség, hogy a vagyonszerzés ügyessége azonos-e a háznép kormányzásával, vagy annak csak egy része, vagy segédtudománya ... Ha a vagyonszerzés és a gazdagodás sok formát foglal magában, először is meg kell vizsgálni, hogy a mezőgazdaság vajon csak része a vagyonszerzésnek, vagy külön tudományág; és általában táplálékról való gondoskodás és annak megszerzése. Ámde sokféle faja van az élelmezésnek is, és ezért sokféle az életmódja az állatnak, embernek egyaránt ... Íme, egy fajtája a vagyon-

szerzésnek, mely természet szerint hozzátartozik a családfenntartáshoz, amiért is annak vagy már meg kell lennie, vagy pedig gondoskodnunk kell róla, hogy meglegyen, vagyis az anyagi javak felhalmozása, amely az élethez szükséges, s a városállam és a család közösségére hasznos. S úgy látszik, az igazi gazdagság ezekből áll. Mert az effajta vagyonnak a boldog élet szempontjából elégséges mennyisége nem korlátlan, mint ahogy Szolón mondja költeményében: »nincs a gazdagságnak megmérhető határa az emberek szemében«. Ugyanaz áll rá, ami a többi mesterségre: semmiféle mesterségnek semmiféle eszköze nem lehet végtelen, sem tömegében, sem nagyságában, márpedig a gazdagság nem egyéb, mint a családi és állami élet vagyoni eszközeinek a sokasága."[7]

Arisztotelész fejtegetésében tükröződik az az *elválás,* amely az árutermelés következtében létrejött. És Arisztotelész eleinte – mindaddig, amíg a cserefolyamatot nem tárgyalja – a gazdagságot és a gazdaság aspektusát lényegileg a használati értékre, illetve a használati értékek fölhalmozására redukálja.

A használati érték fölényét a csereérték felett szépen kifejezi Midász király mondája (melyet Arisztotelész is felidéz), akinek a kezében minden étel arannyá változott, és ezért nem gazdag, hanem szegény ember volt. De éppen ebben az időben és éppen Arisztotelésznél merül fel az emberi műveltségnek, kultúrának (s ennek része a családnevelés, a családvezetés stb.) ellentéteként a csereérték fogalma is, a kialakuló árutermeléssel kapcsolatban, Milétoszi Thalész történetét idézi emlékezetünkbe, és ezt írja róla: „Midőn ... szegénysége miatt folyton azt hányták szemére, hogy bölcsessége semmi hasznot sem hajt neki, kiszámította, mint mondják, csillagászati úton, hogy bő olajtermés lesz, s bár kevés pénzzel rendelkezett, még a télen valamennyi milétoszi és khioszi olajsajtolóra foglalót adott, s olcsón kibérelte őket, mivel senki sem ígért többet; mikor aztán elérkezett az olajsajtolás ideje, egyszerre és hirtelen nagy kereslet támadt, s ekkor ő olyan áron adta az övéit bérbe, ahogy akarta, s így sok pénzt harácsolva össze, bebizonyította, hogy könnyű megvagyonosodniok a bölcselőknek, ha éppen akarnak; csakhogy nem ez a céljuk!"[8]

A kultúrát képviselő Thalész és az, hogy Thalész rákényszerül a gazdasági tevékenységre – pusztán a kultúra elvi lehetőségeinek bizonyítására –, igen mély problémát rejt magában. A kultúra és a gaz-

[7] *Arisztotelész:* Politika. Gondolat Kiadó 1969. 91–94. old.
[8] Uo., 101–102. old.

daság mint a társadalmi élet, az emberi élet két pólusa korántsem antagonisztikus pólusok önmagukban, hiszen lehetőség van arra, hogy *a kultúra a gazdaság emelőjévé váljon, és a gazdaság bizonyos fejlődési fokon a kultúra emelőjévé válhat.* E kettő antagonisztikussá éleződése mint folyamat annyit jelent, hogy a fejlődés bizonyos vonatkozásokban megakad. Heisenberg híres példája a keleti fejlődés egyik motívumát mutatja be pregnánsan, ahol is a kultúra belső egysége érdekében a gazdaságosságot mint negatívumot ítélték el, és ennek következtében a fejlődés megrekedt. Heisenberg ezt írja:

„Ebben az összefüggésben gyakran állapították meg, hogy környezetünknek és életmódunknak a technika korszakában bekövetkezett alapvető megváltozása veszedelmes mértékben megváltoztatta gondolkodásunkat is, és hogy éppen ebben kell ama krízisek gyökerét tekinteni, amelyek korunkat annyira megrázzák, és ami például a modern művészetben is kifejezésre jut. Ez az ellenvetés persze sokkal régibb, mint az újkor technikája és természettudománya, mert hiszen technika és gépek, bár primitívebb formában, már jóval régebben is léteztek. Így régmúlt korok emberei is kényszerültek arra, hogy hasonló kérdéseken gondolkozzanak. Két és fél ezer évvel ezelőtt például Cszuam Czi kínai bölcs beszélt a gépek használatából az emberre származó veszélyekről. Hadd idézzem e helyütt Cszuam Czi könyvének egy részét, mely tárgyunk szempontjából fontos:

»Amikor Cssi Sung a Han-folyótól északra elterülő vidékre jutott, zöldséges kertjében dolgozó öreg embert látott, aki öntöző árkokat ásott. Maga szállott le kútjába, és karjaiban egy edény vizet hozott fel, amelyet kiöntött. A végletekig fáradt, mégis kevés eredménnyel.

Cssi Sung szólott: ‚Van egy olyan berendezés, amelynek segítségével egy nap száz árkot is meg lehet tölteni vízzel. Kevés fáradsággal így sokat lehet elérni. Nem alkalmaznál te is ilyen szerkezetet?' A kertész felemelkedett, ránézett, és így válaszolt: ‚Mi lenne ez a szerkezet?'

Cssi Sung így felelt: ‚Veszünk egy fa emelőt, amely hátul meg van terhelve és elöl könnyű. Ezzel úgy lehet vizet merni, hogy csak úgy buzog. Ezt nevezzük gémeskútnak.'

Az öreg erre megharagudott és nevetve így szólott: ‚A tanítóm így tanított: aki gépet használ, minden ügyét gépszerűen intézi, az ilyen ember gépszívet kap. Akinek meg gépszív dobog a keblében, annak számára minden egyszerű, romlatlan gondolat veszendőbe megy. Akinél pedig a tiszta gondolat elvész, az bizonytalanná válik szellemi indítékaiban. A szellemi indítékokban való bizonytalanság pedig valami

olyasmi, ami az igazi értelemmel nem fér meg. Nemhogy ily dolgokat nem ismerek, de szégyenleném ezek alkalmazását.'»"[9]

Mind az arisztotelészi, mind a kínai példa mutatja, milyen nehézségek közepette és milyen különböző lépcsőfokokon kellett áttörnie a gazdaságosságnak, az ökonómiának akkor, amikor az egységes kultúrák, vagyis a pirmitív kultúrák problematikussá és időszerűtlenné váltak. Persze világos, hogy a fokozatok itt nem hanyagolhatók el. *A gépben, még a primitív gépben is megjelent a gazdaságosság gondolata,* mely mint olyan első fokon fenyegetően hat az emberi kultúrára. Másrészt Arisztotelésznél a nehézség abban állt, hogy már nem egyszerűen a közvetlen gazdaságosság, hanem az árutermelésben megnyilvánuló ökonómia kezdte fenyegetni azt a viszonyt, amely a patriarkális gazdaságban a használati értéken alapult.

A patriarkális gazdálkodás, *a használati értéken alapuló gazdálkodás természetesen rendkívül korlátozott formája az emberi életnek,* az emberi tevékenységnek, munkafolyamatnak stb. Ennek a felbontása tehát bizonyos haladást jelent, mégpedig abban az irányban, amelyben az emberi gazdálkodás, az emberi perspektívák végtelensége nyílik meg (nagyon helyesen operált Arisztotelész a patriarkális gazdálkodás jellemzésekor a végesség kategóriájával), ami mindenekelőtt az emberi szükségletek végtelen fejlődésében fejeződik ki. Ez teszi lehetővé, hogy később Lear király így kiáltson fel, amikor lányai azt mondják, hogy mindenről gondoskodnak számára, ami szükséges:

Ne szóljatok szükségről. A legalja
Koldús is, bár teng, bír fölöslegest.
Ha természetnek többet, mint mire
Szüksége van, nem adsz, az emberélet
Az állatéval egy értékű lesz.
Te úri hölgy vagy. És ha melegen
Öltözni már dísz volna, díszruhádra,
Melyet viselsz és mely alig fedez,
A természetnek nincs szüksége. Ami
Valódi Szükség! –

A modern élet, amely már az árutermelés fejlődésén alapul, amely a csereértéket s nem a használati értéket tekinti alapnak, a szükségletek fejlődését hozza magával, és messze túlmegy az elemi szükségletek

[9] *W. Heisenberg:* Válogatott tanulmányok. Gondolat Kiadó 1967. 30–31. old.

szintjén. Lear szájából azt tudjuk meg, hogy az alapvető szükségletek kielégítése Shakespeare korában az állati léttel volt egyenlő, és éppen abban áll az emberi lét lényege, hogy szükségleteink fejlődési lehetősége végtelen. Ebből azonban az következik, hogy az ún. primitív kultúrák belső struktúrája és belső egysége nem csupán a korlátolt társadalmi viszonyokon alapszik, hanem e kultúrák teljességének, totalitásának lényege a primitív kultúra korlátoltságában van. *Az árutermelés tehát feloldja ennek a kultúrának a korlátoltságát, belső és szentnek tekintett határait, de ugyanakkor feloldja azt az alapelvét is, mely szerint az emberi élet elsősorban a használati értékekre alapozódik.*

Marxnál ez a probléma világosan kifejeződik a következőkben: „Ha a *szükséges munkaidőről* beszélünk, akkor a különös elvált munkaágak *mint szükségesek* jelennek meg. Ezt a kölcsönös szükségességet a csereérték alapzatán a csere közvetíti, és éppen abban mutatkozik meg, hogy mindegyik különös objektiválódott munka, mindegyik különösen sajátossá vált és anyagiasult munkaidő az általános munkaidő termékére és jelképére, az objektiválódott munkaidőre mint olyanra, pénzre cserélődik ki, és ily módon megint kicserélődhet mindegyik különös munkára. Ez a szükségesség maga is változó, mivel a szükségleteket éppúgy termelik, mint a termékeket és a különböző munkaügyességeket. E szükségleteken és szükséges munkákon belül egy több vagy kevesebb következik be. Minél inkább vannak *szükségesnek* tételezve a szükségletek, amelyek maguk is történelmiek – maga a termelés létrehozta szükségletek, a társadalmi szükségletek –, szükségletek, amelyek maguk is a társadalmi termelés és érintkezés eredménye, annál magasabban fejlett a valóságos gazdagság. A gazdagság *anyagilag* tekintve csak a szükségletek sokrétűségében áll."[10]

Más szóval, itt a valóságos anyagi (stofflich) gazdagság úgy jelenik meg, mint a szükségletek sokfélesége, vagyis mint a nemvégesség. *A primitív kultúrákban a valóságos kulturális gazdagság mint végesség, mint puszta intenzitás jelentkezik, az árutermelésben viszont mint puszta extenzitás. Az egyik esetben úgy jelenik meg, mint a végességen belüli minőség, a másik esetben mint a végtelenséghez kapcsolódó mennyiség. Az egyik esetben mindent lezáró cél, a másik esetben viszont puszta eszköz. Az egyik esetben ellentmondásmentesen „kultúra", a másikban ellentmondásosan kultusz, mégpedig a mennyiség, az eszköz, a végtelenség kultusza.*

[10] *Marx–Engels* Művei. 46/II. köt. Budapest 1972. 11. old.

Ha ilyen szempontból nézzük meg az oppozíciót, amely nem történelmietlenül, az ember alapvető attitűdjével kezdődik, hanem *történelmileg*, a patriarkális létformák felbomlásával és az árutermelés kialakulásával, akkor most már értelmes oppozíciót kapunk. De ebből is látható, hogy Marx filozófiailag mélyen és helyesen tette fel a kérdést, amikor *a használati érték és a csereérték ellentmondását vizsgálta meg* és ebből vezette le a modern árutermelő társadalom problematikáját. S ez nem csupán a gazdasági ellentmondásokra vonatkozik, hanem a történelmi ellentmondásoknak, *a filozófiai oppozícióknak mint objektív, illetve objektivitást kifejező oppozícióknak is éppen itt van a gyökere.* Mert, ha meggondoljuk, hogy a természet mint használati érték évszázezredek óta az emberiség rendelkezésére áll, és ebből a használati értékből csupán az árutermelés alapján kifejlődött ipar tudott sok mindent hasznosítani, akkor világossá válik, hogy az árutermelés voltaképpen a kultúra állandó rombolásával és állandó építésével jár együtt. Beleértem ebbe azokat a rendkívül problematikus szituációkat, amelyekbe a kultúra az árutermelés folytán minduntalan belekerült, s amelyek miatt *a természet által nyújtott használati értékek újra és újra veszélybe kerülnek.* Az az Engels által adott leírás, amely a karsztosodás okait a velencei hajóépítésre vezette vissza, napjainkban eszünkbe juttatja, hogy ugyanezen gazdasági és termelési szerkezet alapján kerülnek veszélybe olyan használati értékek, mint a levegő és a víz, és eszünkbe juttatja mindazokat az *ökológiai problémákat,* melyek végigkísérik az árutermelés fejlődését és napjainkban hihetetlenül megnövekednek.

Végül is egy ellentmondásos folyamatról van itt szó, amelyet úgy fejezhetünk ki, hogy az emberi kultúra – vagyis a természet és az ember történelmi fejlődése által nyújtott értékek mint használati érték – csak abban az esetben képes korlátlanul fejlődni, ha közben a gazdaság lerombolja, áttöri a kultúra belső, szentnek tekintett korlátait, a kultúra zártságát. Ez az ellentmondásos folyamat kétféle következtetésre ad lehetőséget. Az egyik nem sokat törődik a rombolással, mert úgy látja, hogy a csereértéken alapuló gazdaság bomlasztó munkája ellenére a kultúra állandó megújulásra képes, tehát apellálni lehet a kultúra végtelenségére, végtelen perspektíváira. Az ilyen apologetikus következtetés mellett azonban létezik egy romantikus is, amely az eszközzé vált ész kritikájával lép fel, és egészében támadja a modern társadalom eszközkultuszát, csereértékre alapítottságát, és „a kultúrát", vagyis az emberi célvilág, az emberi teleológia elveszett és ideálként

feltámasztható tisztaságát állítja vele szembe. Ez a két pólus oppozíciós módon írja le a mai társadalmat, az egyik Lipset módján[11] a világ megoldottságaként, a másik Horkheimer módján a világ végleges megoldatlanságaként. Tehát tisztán az a kérdés, hogy valaki a csereérték vagy a használati érték alapjára helyezkedik-e. Ám éppen ezért kell most megvizsgálnunk – ismét csak Marxhoz visszanyúlva – a csereérték és használati érték valóságos viszonyát és funkcióját a mai kultúrában.

Azt, hogy itt nem egymást eleve kizáró kategóriákról van szó – legyen bár fejlődésük során a legnagyobb ellentét közöttük –, mutatja, hogy Marx meghatározása szerint a csereérték (és egyáltalán az áru) csak abban az esetben realizálható, ha előzetesen bizonyosak lehetünk az áru használati értékében is. A használati érték tehát a cserefolyamat conditio sine qua non-ja. Létezhet használati érték csereérték nélkül, megfordítva azonban ez nem lehetséges, tudniillik csereérték nem létezhet használati érték nélkül. (Ez alól egyetlen kivétel a csere lebonyolításához szükséges pénzformájú általános egyenérték, amely önmagában nem feltétlenül tartalmaz használati értéket.) A használati érték átfogóbb kategória, mint a csereérték; történeti fejlődése evidensebbnek látszik, mint a csereértéké. A csereérték történeti fejlődését Marx *A tőké*ben a csere fejlődése, majd a pénz funkcióinak változása kapcsán elemezte. A használati érték fejlődése persze ennél bonyolultabb és extenzívebb folyamat. (Éppen ennek a fejlődésnek néhány mozzanata fogja megvilágítani számunkra a kultúra modern problematikáját.)

A használati érték legevidensebb formájában közvetlenül a természetből – értve ezen az embert környező természeti világot – és az ember természeti képességeiből, tehát az emberi munkaerőből mint természeti erőből adódik. Ebben az esetben nincs másról szó, mint *a természet által felkínált* használati értékek elsajátításáról és felhasználásáról, akár tudatos, akár tudattalan formában. Az, hogy az ember meg tud birkózni egyes állatokkal, akár eszköz nélkül is, vagy a legprimitívebb, éppen csak a természet által felkínált eszközökkel, a használati értékek fejlődésének és felhasználásának legalacsonyabb és legprimitívebb foka. Az emberi fejlődés mint történelmi fejlődés azonban valójában nem akkor kezdődik, amikor csupán a természettől sajátítunk el a magunk természeti ereje révén dolgokat, hanem akkor, amikor a

[11] Lásd *S. M. Lipset:* Political Man. The Social Basis of Politics. New York 1960.

használati érték nem közvetlenül nő ki a természetből, hanem természeti erők összeütközése révén produkálódik. Az ember szerepe itt abban áll – mint Lukács Hegel jenai előadásai nyomán kifejti –, hogy szándékosan ütköztet össze természeti erőket. Lukács abból a hegeli tételből indul ki, mely szerint „a természet saját tevékenységét, az órarugó rugalmasságát, a szelet, a vizet úgy használják fel, hogy érzéki létezésükben egész mást tegyenek, mint amit tenni akartak, hogy vak tevékenységük célszerűvé, önmaga ellentétévé váljon . . .", és az ember „hagyja, hogy a természet csiszolódjon, nyugodtan szemléli és könnyű fáradsággal kormányozza az egészet". Majd Lukács ehhez hozzáfűzi: „Hegel helyesen látja e folyamat mindkét oldalát, egyrészt, hogy a teleológiai tételezés »csak« a természet saját tevékenységét használja ki, másrészt, hogy e tevékenység átalakítása a természetet saját ellentétévé változtatja át."[12]

A hegeli és lukácsi felismerések arra mutatnak, hogy *az emberi tevékenység lényegévé vált a természet erőinek egymással szembeni kijátszása, megütköztetése egymással* – most már emberi célok érdekében. Érthető tehát, hogy az ember itt új használati értékekre lel a természeti erőkben, hiszen azok magánvalóságukban sokszor csupán fenyegetők az ember számára, míg ütköztetéseik, tudatosan létrehozott konfliktusaik az emberi kultúra emelői. E folyamat révén a használati értékek egész sokasága jön létre. Ez a használati értékek fejlődésének második nagy etapja, amikor az ember a természet ellentétei révén létrejövő használati értéket ismeri fel és fordítja a maga hasznára. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy *az emberi munkaerő mint természeti erő állandóan szerepet játszik ebben a folyamatban.* Az a hegeli elgondolás pedig, mely szerint kis fáradsággal, vagy éppen fáradság nélkül jönnek létre a természeti erők megütközései, legfeljebb viszonylagosan igaz, hiszen az emberi munkaerőnek mint természeti erőnek még mindig megvan a szerepe a fejlődésben.

A természeti ellentmondás-sorozatokból adódó használati érték azonban másfelől egy új, magasabb fokú használati értéket alakít ki az emberi munkaerőből is. Annak fizikai természeti jellege egyre inkább helyettesítődik az ember *szellemi koncentrációjával,* ami nem jelent feltétlenül kisebb fáradságot, mint a fizikai erő bevezetése, viszont új minőséget teremt. Ez azután az új szükségletek egész sorozatát termeli, és az új szükségletek társadalmilag ismét a használati értékek egész

[12] Lásd *Magyar Filozófiai Szemle,* 1972. 1. sz. 10. old.

seregét igénylik. Ezáltal alakul ki az az igény is, amelyet olyan hihetetlenül fontosnak tart az ókor parciálisan árutermelő társadalmának gondolatvilága; amelyet Arisztotelésznél a családvezetési igény fenntartásában, továbbá az ehhez kapcsolódó etikai princípiumokban láthatunk; amely megnyilatkozik még a rómaiaknál is, elsősorban Catónál, aki a polgári erényeket sokkal többre tartja, mintsem a gazdaságot. Ez az erős és határozott küzdelem, amelyet az ókor gondolkodói egészen Senecáig meg-megújulólag folytatnak a polgárerények elismertetéséért, fenntartásáért és továbbfejlesztéséért, korántsem független attól, hogy az árutermelés újra és újra kétségessé teszi ezeknek az erényeknek a megtarthatóságát. Sőt kétségessé teszi azt, hogy az emberben kifejlődött, a társadalom hasznát, javát szolgáló értékek egyáltalán fennmaradhatnak-e.

Persze amint szellemi értékről beszélünk – amelynek használati értéke a természettel szemben abban áll, hogy lehetővé teszi a természet gyakorlati analízisét, elemekre bontását és az elemek szembeállítását – nyilvánvaló, hogy új szükségletek alakulnak ki, amelyek *nem vezethetők le közvetlenül az elemi emberi szükségletekből,* hanem – noha társadalmi értelemben éppen olyan elemi szükségletek – csupán történelmileg ragadhatók meg. Itt lép fel azután egy olyan szükségletrendszer, amelynek analízise semmiképpen *nem vezet vissza az ember biológiai lényére,* hanem az embernek mint teleológiai – és egyedül teleológiai – tételezésekre képes lénynek a sajátosságából, társadalmiságából, történetiségéből érthető meg. Ennek alapján mondhatjuk azt, hogy az ember teleologikus lény, történelmi lény és kulturális lény. Hiszen szükségletei nem magyarázhatók csupán közvetlen természeti módon, hanem csakis társadalmilag, történelmileg. Ezért, ha a *kultúra igazi meghatározottságát keressük, nem csupán a csereértékre alapozott ökonómiát kell különválasztanunk – persze csupán módszertanilag – a kultúrától, hanem amellett, hogy a használati értékek és az emberi szükségletek fejlődését tekintjük a kultúra katexohén szférájának, természetesen az ún. alapvető biológiai szükségletek sem kerülnek bele ebbe a szférába a maguk közvetlen formájában.*

De már ennek a tényállásnak is van egy súlyos és fontos következménye. Mint láttuk, az emberi élet *minden új szférája szükségleteket termel,* éspedig olyanokat, amelyek azután az emberi fejlődésben komoly szerepet játszanak. Ha a szükségletek fejlődését ilyen szempontból analizáljuk, kiderül, hogy primer fokon, a pusztán a biológiai szférában adott, illetve a természet által közvetlenül nyújtott használati

értékek elsajátításának uralma (nem kizárólagossága) idején szinte lehetetlen az olyan szükségletek kialakulása, amelyek racionálisan ne volnának közvetlenül visszavezethetők a biológiai szférára. Más azonban a helyzet a modernebb fejlődésben, amikor az ember eltávolodik a természeti korlátoktól; itt a szükségletek kialakulása bizonyos *labilitást* mutat, és ez sok esetben az *álszükségletek* kialakítását intonálja. Nem véletlen tehát, hogy már az árutermelés meghatározó jellegű megjelenése előtt kialakultak olyan szükségletek, melyek egyfelől a teleológiai tételezésből következtek, másfelől a teleológiai tételezés magyarázatául szolgáltak, harmadsorban pedig a társadalmi lét biológiailag levezethetetlen problematikáját érintették. Itt pusztán a gyakorlat ad racionális választ a szükségletek felmerülésére, illetve e válaszok helyére egyes esetekben magyarázatként, másutt a szükségletek álkielégítéseként a fantasztikum lép. A fantasztikum áthidalja egyfelől a szükséglet és valóság közötti szakadékot, másfelől a szükséglet és az értelmezés közötti szakadékot, s mágikus, majd mitikus formákban termelődik ki. S nem is az a probléma, hogy kitermelődik, hanem az, hogy – az emberi lét egyik sajátságaként – maga is szükségleteket termel: vagy saját továbbvitelének, vagy saját megszüntetésének szükségletét. Ilyen módon a fejlődés viszonylag alacsony fokán nem csupán a kultúra, hanem vele párhuzamosan a kultusz is kifejlődik. *Kultusznak* azt nevezem, *ha egy álszükséglet (amely egy adott fokon éppen úgy szükségszerű, mint a valóságos szükséglet) által létrehívott objektumok, fantasztikumok, intézmények stb. olyan új szükségletrendszereket hoznak létre, amelyek a valóságos használati értékekkel csupán dialektikus viszonyban állnak, és a valóságos fizikai és szellemi használati értékek nagy részét is felszívják, befolyásolják és regulálják.*

A gazdaság és a kultúra dialektikájának e jelzésszerű áttekintése után is előttünk áll már egy sajátos történelmi erőtér, amelyben a valódi és az álszükségletek, valamint az azokból derivált valódi és álszükségletek a legkuszábban összefonódnak, és amelyben kultúra és kultusz keveredik.

KULTÚRA ÉS KULTUSZ

Az első kérdésünk az lesz, hogy miért jelentett történelmi sorsfordulót a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956-ban megtartott XX. kongresszusa. E kongresszus jelentősége nem abban állt, mintha akár önma-

gában, akár pedig következményeiben teljes fordulatot jelentett volna a szovjet kultúra fejlődésében. Azt, hogy a XX. kongresszus miképpen függött össze a XIX. kongresszussal és azzal a fejlődéssel, amelyet a XIX. kongresszus kifejezett, már igyekeztem kimutatni *A szocialista kultúra problémái* című könyvemben. Tehát nem a kontinuitás megszakadásáról, hanem *a kontinuitáson belüli fontos lépcsőfokról* kell beszélni akkor, mikor a XX. kongresszusról szólunk.

A XX. kongresszus a politika, a gazdaság és a kultúra szféráiban regisztrálta a szovjet fejlődés eredményeit. Egyszerűen arról van szó, hogy a XX. kongresszust nem csupán és nem is elsősorban a dogmatizmus leleplezésének kell tekinteni, hanem olyan kongresszusnak, amely már azzal a megállapítással léphetett fel, hogy a Szovjetunió autonóm módon megalapozta saját gazdasági, politikai és kulturális fejlődését, és most már a nyugati kultúra, technika, gazdaság és tudomány vívmányai is olyan módon használhatók fel, sajátíthatók el a szovjet társadalom számára, hogy ennek semmiképpen nem lesz következménye a reflex-modernizáció.

Az autonóm talaj létrejötte nem csupán abban mutatkozik meg, hogy a Szovjetunióban már a harmincas évek folyamán lényegében megszűnt az analfabetizmus, nem is csupán abban, hogy a szovjet tudomány és technika nemzetközi értelemben is bámulatos eredményeket produkált az ötvenes évek végén, hanem többek között abban is, hogy kialakult egy valóban képzett és sokoldalú szovjet értelmiségi réteg. Ez annyit jelent, hogy a középfokú képzés, a főiskolai képzés, valamint a tudományos kutatás stb. a Szovjetunióban sok szempontból magasabb fokon állt már ekkor, mint a legfejlettebb tőkésállamokban.

Mindez természetesen nem szüntette meg azokat az *ellentmondásokat,* amelyek a szovjet állam (és a szocialista államok) történeti fejlődéséből, világtörténeti és világpolitikai helyzetéből következtek. Mint ismeretes, a legfontosabb probléma az volt, hogy gazdasági és kulturális tekintetben *gyengén fejlett államokban jöttek létre a proletárdiktatúrák,* a szocializmus felé haladó társadalmak. Ehhez az alapvető tényhez társult *minden autonóm modernizáció szükségszerű ellentmondás-sorozata.* Továbbá ezt súlyosbították a dogmatikus hibák, túlzások, lényegében az a módszer, amely a történelmileg kialakult ellentmondásokból származó nehézségeket mint a fejlődés klasszikus és szükségszerű útját állította be, és elemzés nélkül hagyta e nehézségek később kritikussá váló következményeit.

Ugyancsak nehezítette a helyzetet az, hogy az ötvenes évek második

felében egy már kész és megszilárdult, *a modern kapitalizmus konjunktúrája alapján működő világpiacba kellett bekapcsolódnia a szocialista fejlődésnek,* és ez mind gazdaságilag, mind társadalmilag, mind pedig az emberek tudatában kiélezte az ellentmondásokat.

A dogmatizmus öröksége abban a tekintetben is súlyos volt, hogy a néhány követelményben és alapvető humanista elvben megfogalmazott szocialista erkölcsi alapokról közben kiderült, hogy ezeket a dogmatizmus idején több ízben megsértették, a szocialista jogi elvek felett győzött a dogmatizmusból következő rossz mechanizmus, s végül a dogmatikusan orientálódott emberek képtelenek voltak reálisan szembenézni a történelmi szükségszerűség és a történelmi vétkek dialektikájával.

Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy az ötvenes évek végére kialakult szituáció sajátos módon még magán viselte azt az *illúziót,* hogy *a szocializmus tulajdonképpen a használati értékek világát teremti meg,* a szocializmusban a csereérték másod- vagy harmadrendű helyre szorul. Világosan kifejeződött ez Sztálin ama meghatározásában, mely szerint a szocializmus gazdasági alaptörvénye a dolgozó nép anyagi és kulturális szükségleteinek maximális kielégítése. Ez a gondolat mintegy involválta azt, hogy a szocializmus per definitionem a használati értékek társadalma. Azt, hogy a használati érték alapján álló társadalom mennyire bizonyos primitív formákhoz kötődik, és mennyire szükségszerűen bizonyos kultikus formákhoz vezet, már láttuk. Ugyanakkor világos, hogy egy olyan társadalomban, amelyben a pénznek korlátozott keretek között ugyan, de megvan az értékmérő funkciója, a használati érték nem lehet kizárólagos, hanem helye van benne a csereértéknek is. Az is nyilvánvaló azonban, hogy mivel a csereérték jelentősége háttérbe szorult, és a használati érték szerepe állt előtérben, az ellentmondások egész sorozata jött létre a szocialista társadalmon belül, amelyek szükségképpen bizonyos kultikus, bürokratikus megoldásokhoz és irányításhoz vezettek.

Lenin a szovjet bürokrácia eluralkodását abból vezette le, hogy az áruforgalom, különösen a város és falu közötti csere rosszul szerveződött meg, és ahol a cserében fennakadás van, ott a bürokrácia feltétlenül felüti a fejét. Viszont az olyan társadalom, amely már modern termelési eszközökkel rendelkezik, vagyis amelyben nagymértékű árucserére van szükség, nem húzódhat be a primitív társadalmak minőségi korlátoltságának sáncai közé. Az így létrejött ellentmondást csak külső, gazdaságon kívüli eszközök segítségével lehet megoldani, és ilyen mó-

don mindazokat a funkciókat, amelyeket a primitív társadalmakban a fétis, a mágia vagy a mítosz töltött be, itt átveszi *a bürokrácia mint ennek a nem természetes és nem folyamatos árucserének lebonyolítója.* A bürokrácia ennek megfelelően *eleve fetisisztikus funkciót kap,* eleve fetisisztikusan uralkodik a termelés és az elosztás fölött, minthogy az önállóvá nőtt bürokratikus lebonyolítás érdekében hoznak létre bizonyos termelési feltételeket és kapacitásokat is. A bürokratizmus tehát – mint Lenin kimutatta – mindaddig szükségszerű elidegenedési termék, amíg a különböző termelési ágak közötti gazdasági vérkeringés nem akadálytalanul és természetszerűen megoldott, aminek viszont feltétele az, hogy a gazdaság egészének szerkezete, a belső és a nemzetközi munkamegosztásnak megfelelően, kiegyensúlyozott legyen.

Mindez a szocialista országok negyvenes-ötvenes évekbeli autonóm fejlődésén belül egyrészt szükségszerű volt, másrészt érthetően és nyomasztóan ellentmondott azoknak a tendenciáknak, amelyek a szocializmusban mint kulturális tendenciák, mint az emberi egyéniség sokoldalú fejlődésének tendenciái a társadalmi-termelési viszonyok általános szférájában megalapozódtak. Az ötvenes évek elején létrejöttek azok a termelési viszonyok – a magántőke szerepének kikapcsolásával, illetve csökkentésével –, amelyek a proletariátus és általában a dolgozó tömegek számára az elidegenüléssel szemben, az elidegenülés régi és modern, pszichológiailag alátámasztott formáival szemben is védelmet nyújtottak, de egyúttal ugyanezek a viszonyok az autonóm – pontosabban autarkiás – gazdasági fejlődésre és a használati értékre alapozott gazdasági koncepció következtében (a kettő bizonyos mértékig egymásból következik), létrehoztak egy olyan bürokratizmust, amely bizonyos elidegenülésnek – s ennek következtében kultikus képzeteknek – is utat nyitott.

Ennek az ellentmondás-sorozatnak egyik jellegzetessége az volt, hogy a hidegháború következtében, melyet, mint ismeretes, a nyugati hatalmak kényszerítettek rá a szocializmusra, a szocializmuson belül is *a hadiipar és a hadigazdaság igen jelentős szerepet játszott a második világháború utáni periódusban.* A fegyverkezési kényszer folytán a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak hosszú időre viszonylag háttérbe szorultak, tehát az árucsere és a fogyasztás megszervezése is csupán centrálisan, a szükségletek és az adott lehetőségek szigorú figyelembevételével, minden spontaneitást kizárva történhetett. A termelés szerkezete itt is meghatározta a fogyasztás szerkezetét és mikéntjét, és mivel a termelés szerkezete a nehézipart olyan előnyben részesítette,

amely nemcsak az autonóm gazdasági fejlődést fejezte ki, hanem a kor világtörténeti állapotát is, a *fogyasztas* – mely az árucserének természetszerű része – nagymértékben *beszűkült,* és nélkülözte (sőt helyenként ma is nélkülözi) azokat a spontán mechanizmusokat, amelyek szükségszerűen következnek az áruk bőségét piacra dobó és fogyasztóképes keresletet is produkálni tudó termelésből.

Az, hogy az ötvenes évek közepén a szocialista fejlődés ezeket az ellentmondásokat részben kezdte kiküszöbölni, mert a nagy hadiipari bázis létrehozása, a szocialista országok védelmi készültségének megalapozása után lehetőség nyílt *az árucsere spontánabb formáinak bevezetésére,* a fogyasztás növelésére stb., kifejeződött például abban, hogy a nyugati publicisták Ehrenburg regényének címe nyomán „olvadásról" kezdtek beszélni. Ebben a gazdasági tényezők, véleményem szerint, sokkal fontosabb szerepet játszottak, mint azt hinnők, és a dogmatizmus egész ideológiai és politikai kritikája, a bürokratizmus bírálata stb. azért vált lehetségessé, mert ezek a tényezők történelmileg létrejöttek.

De ugyanezzel függ össze az is, hogy ezek a kritikák sok esetben elvontnak bizonyultak, mivel úgy tüntették fel a dolgot, mintha a dogmatizmus bizonyos motívumai teljesen a szubjektív jó vagy rossz akaraton múltak volna, mintha azok a kultikus elképzelések és jelszavak, amelyek a bürokráciához vagy egyes személyekhez fűződtek, semmiféle alappal nem rendelkeztek volna. Kétségtelen, hogy bizonyos kultikus merevségek – mint amilyen például a történelem minden mozzanatának szükségszerű és klasszikus sikerként való igazolása, a törvénytelenségek elkerülhetetlenségének állítása – nem tekinthetők a szocialista fejlődés akkori szakaszában sem szükségszerű jelenségeknek. Az is vitathatatlan azonban, hogy a dogmatizmus rossz mechanizmusainak volt bizonyos alapja a szocialista társadalmak akkori gazdasági és történelmi szituációiban.

Éppen ezért az aufklärisztikus tendencia, amely minderről megfeledkezett, bizonyos illúziók rabja lett. Először is azt gondolta, hogy az új helyzet semmilyen tekintetben nem lehet folytatása a réginek, és megfeledkezett arról a makacs tényről, hogy az árucsere spontán folyamatai közül csak néhánynak érett meg a feltétele, tehát a bürokratikus elidegenedés talaja beszűkült ugyan, de továbbra is létezik. Másodszor, figyelmen kívül hagyta azt a tényt is, hogy az elidegenülési jelenségek nem egyszerűen jó vagy rossz akaraton múlnak, hanem az ellenük való harc csak abban az esetben lehet eredményes, ha egyfelől

szisztematikusan az elidegenülés objektív talaját szüntetjük meg. s ha másfelől az elidegenülés bírálata nem egyszerűen történetietlen megfordítása az elidegenülés dogmatikus igazolásának.

Ilyen módon az egyik felfogás fenntartotta a kultikus fogalmakat, a bürokratizmus kultikus igazolását (gondoljunk a forradalmi romantika elméletére vagy az ellentétek egységének tagadására – hogy két egészen különböző területre utaljunk), és ezzel a már meglevő bürokratikus intézményeket erősítette. A másik felfogás ezzel szemben ugyanilyen kultikusan a „demokratikus", a „független", a „diktatúramentes" stb. szocializmust hirdette meg, elítélte a bürokráciát, a szocializmus elidegenülési jelenségeit, és történelmietlenül a szocialista rendszer egész belső szerkezetét mint sztálinistát bélyegezte meg. Ez az ötvenes évek végén kialakult két kultikus tendencia az ellentmondások sorozatát produkálta, és bizonyos értelemben mindegyik gátat jelentett a szocialista kultúra fejlődésével szemben.

Világos, hogy maguk ezek a kérdésfeltevések a felszínen mozogtak, mivel nem magát az alapvető gazdasági szerkezetet és annak lehetőségeit, valamint az abból következő történelmi szükségszerűséget érintették, hanem pusztán a kultikus következmények apologetikájáról, illetve azok elvetéséről volt szó. A vita a legtöbb esetben éppen eme kultikus következmények körül forgott, és nem akörül, hogy vajon az objektív gazdasági és történelmi fejlődés új etapja mennyiben veti fel szükségszerűen a kontinuitás problémáját, és hol vannak azok a mozzanatok, ahol a kontinuitást meg kell szakítani és a diszkontinuitás válik jellemzővé.

Mindehhez hozzáfűzném, hogy ez a folyamat olyan világpolitikai légkörben zajlott le, midőn a kapitalizmus konjunktúrája egyre erősebben bontakozott ki, a fogyasztói társadalom elidegenülési jelenségei csak részlegesen tárultak fel, és a polgári társadalom később erősebben kibontakozó ellentmondásai még alig manifesztálódtak. Ezért jelentkezhetett az a törekvés, amely az ötvenes évek közepétől egyre inkább közvetlenül akarta volna átvenni a polgári társadalom által nyújtott kultúrát. Szemben a sematizmussal, az avantgardizmus legszélsőségesebb vívmányait közvetlenül próbálták beépíteni a szocialista kultúrába és a polgári elméletek és ideológiák számára teljes kritikátlanságot akartak biztosítani. Ebben az időszakban Lukács nagyon helyesen írta a következőket:

„Ezt az előszót 1956 szeptemberében írtam. Közben Magyarországon és más országokban rendkívül fontos események játszódtak le, ame-

lyek Sztálin életművével összefüggésben sok probléma új átgondolására kényszerítenek. Az erre való reakció a polgári világban és sokszor a szocialista társadalmakban is Marx és Lenin tanításának revíziójával kapcsolódik össze. Minden bizonnyal ez a jelenlegi fő veszély a marxizmus–leninizmus szempontjából. Éppen olyan biztos azonban az, hogy ezzel a veszéllyel védtelenül állunk szemben, ha nem számolunk le Sztálin és a sztálini periódus dogmatizmusával . . . Csupán egy ilyen kritika alapján lehet Sztálin életművének pozitívumát helyesen értékelni, ahogyan néhány évtizeddel ezelőtt egy hasonló kritika nyitott utat Rosa Luxemburg megfelelő méltatásának is."[13]

Lukács fejtegetése azért fejezi ki világosan a helyzetet, mert egyfelől a kultikus elemek védelmezése lehetetlenné tette a történelmi kritikát és a legnagyobb eretnekségnek tekintette a dialektikus és történelmi materializmus alkalmazását – mégpedig e módszer lényegéből fakadó kritikai alkalmazását – a szocializmus fejlődéstörténetére. Másfelől ugyanilyen kritikátlan volt ennek a kultusznak kultikus megfordítása is, amely szintén történelmietlenül és értetlenül állt a fejlődés problémái előtt, és legfeljebb egy ideálrendszer jegyében igyekezett kritikát gyakorolni az elmúlt történelem felett, anélkül, hogy annak lényegét és összefüggéseit megértette volna.

Felmerült természetesen ebben az időszakban a modernizálás problematikája is. A szocialista országok a Szovjetunió viszonylatában egyes álláspontok szerint szintén *külső* modernizálást hajtottak végre, amelyet – szemben az elemzett reflex-modernizálással – *analógiás modernizálásnak* nevezhetnénk. Ennek az a lényege, hogy egyfelől az autonóm modernizálás bizonyos jegyeit viseli magán, másfelől formailag – és a forma sok tekintetben visszahat a tartalomra – sokkal inkább látszik reflexmodernizálásnak, mint ami valójában az. Mert igaz ugyan, hogy az elmaradott és neokolonializált államokban reflex-modernizálás történik (ennek folyamatát már láttuk), de mivel ez a világpiac és a kereskedelem spontán működésének közvetítésével jön létre, ezért inkább tűnik autonómnak, mint a kelet-európai népi demokráciákban végbement modernizálódás, amely lépésről lépésre (néha a feltételektől függetlenített kalandor gazdaságpolitikával) másolta a szovjet mintát.

Valójában persze e másolás minden paradoxona ellenére a kelet-európai népi demokratikus államok belső fejlődése szempontjából az

[13] *G. Lukács:* Wider den missverstandenen Realismus. Hamburg 1958. 6. old.

analógiás modernizálás azt jelentette, hogy ezeknek a népeknek a kultúrája nagymértékben fellendült, és bármilyen formálisan is, néha túlerőltetetten is, de igyekeztek megkeresni a kapcsolatot a kultúra nemzeti hagyományai és az analógiás modernizáció között. A szocializmus ezekben az országokban ilyen módon a Petőfik, a Mickiewiczek, a Botevek, a Bălcescuk, a Caragialék stb. örökségére épült, még akkor is, ha ez a kultúra a dogmatizmus jegyében „kádersapkát húzott" a haladó nemzeti hagyományokra is. De minden tévedés ellenére végeredményben *a dogmatikus korszak végrehajtotta az autonóm gazdasági fejlődés alapjainak lerakását*, továbbá, ami ezzel egyértelmű, lényegileg az úgynevezett extenzív korszakot a maga ellentmondásaival és szükségszerű visszaeséseivel végigvitte és közel juttatott az intenzív korszakhoz. Az extenzív korszak azt jelenti, hogy az ipari fejlődés fő bázisa új és új munkaerők bevonása az ipari termelésbe, míg az intenzív korszak lényegileg azt jelenti, hogy a munkások továbbképzésével, a szakmai színvonal emelésével elsősorban a termelékenység növelése az ipari, gazdasági fejlődés bázisa.

Mindez hihetetlen tévedések és ellentmondások közepette ment végbe. És éppen ezek az ellentmondások és belső nehézségek szülték azt a kultikus atmoszférát, amely a bürokráciát körülvette. Akadtak teoretikusok, akik ebből arra a következtetésre jutottak, hogy az új, szocialista társadalomban új uralkodó osztályok keletkeznek, amelyek végső soron ugyanúgy működnek és ugyanolyan hatást fejtenek ki, mint bármely osztálytársadalom uralkodó osztályai. Gyilasz ezzel kapcsolatban az „új osztály", Stojanović az etatisztikus osztály, Modzelewski a politikai központi bürokrácia, Bettelheim az államburzsoázia fogalmával operál. Sőt akadnak olyan elméleti közírók is, akik a szocializmus újabb fejlődési szakaszának, az úgynevezett intenzív korszaknak a jellegzetességét abban látják, hogy az új uralkodó osztály most elő akarja segíteni „a személyes fogyasztás bővülését azért, hogy hatalmát megőrizze és konszolidálja, és azért, hogy a termelőket az individuális fogyasztó állapotában tartsa".[14]

A problémát persze roppant könnyű megoldani akkor, ha a bürokráciának, a szocializmus elidegenülési jelenségeinek egész szféráját új osztályszféraként fogjuk fel, és ezzel analógiát teremtünk az osztálytársadalmak elidegenülési jelenségei és a szocializmus bizonyos elidegenülési problémái között. Valójában azonban a helyzet az, hogy a bü-

[14] *A. Gorz:* Der schwierige Sozialismus. Frankfurt am Main 1968. 130. old.

rokráciának akkor volt és lehetett legnagyobb hatalma, és e hatalom kultikus kísérőjelenségei akkor voltak a legvisszatetszőbbek, amikor a szocializmusban az árucsere-forgalom a termelés különböző kényszerű ésszerűtlenségei folytán nem volt megfelelő. Ugyanez a bürokratizmus egészen más képet ölt akkor, amikor a szocializmus úgy érzi és érezheti, hogy autonóm fejlődését a külső behatások már nem változtathatják át reflex-modernizációvá.

Ez a szituáció és ennek tendenciája már önmagában ellentmond annak az elképzelésnek, hogy itt egy osztályjellegű képződmény hatalma következtében jönnek létre kultikus jelenségek. Már csak azért is helytelennek bizonyul ez a nézet, mert éppen a centralizált gazdaságon és szituáción belül a kultusszal együtt a kultúra is felnövekszik bizonyos fokig. Végeredményben éppen abban az időszakban váltak egész néptömegek kulturált néptömegekké, amikor a centralisztikus tendenciák uralma egyúttal a bürokratikus kultuszokat is felnövelte. Ez az ellentmondás azt mutatja, hogy a szocializmus fejlődésének ebben a szakaszában minden rossz szükségszerűség ellenére is – a termelés alapjaiból, a termelési viszonyok lényegéből következően – jó szükségszerűségek is működtek, és amikor a termelés hihetetlen mértékben növekedett, ezzel párhuzamosan növekedett a kultúra is, bár a kultúra bizonyos kultikus formája is. Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a kultuszvilág a szocializmus talaján ebben az időszakban a kultúra akadályozója is volt, másfelől azonban a néptömegeket éppenséggel hozzájuttatta, mégpedig soha nem látott mértékben, a kultúrához.

Ez a belső ellentmondás a szocializmusnak mint átmeneti társadalomnak az ellentmondása. E társadalom belső szerkezetéből és történelmi helyzetéből következik, hogy a termelés átállítása, a kulturális élet megszervezése a legkülönbözőbb zökkenőkkel jár, és mint modern társadalomnak, a szocializmusnak szükségképpen be kell vezetnie a bürokráciát e zökkenők leküzdésére. A bürokrácia tehát nem új osztály kialakulását jelenti, hanem eszközt, olyan szervezési formát, amely egyfelől *megőrzi a hatalmat a munkásosztály számára,* másfelől azonban bizonyos időszakban a munkásosztállyal szemben is önállósult kultuszt teremt. Ilyen szempontból – bármily paradoxul hangozzék is – a bürokrácia a modern vagy legalábbis modernizálódó szocialista társadalomban nem valamiféle elnyomó osztály eszközének szerepét játssza (mint amilyen szerepe a bürokráciának a kapitalizmusban van), hanem *funkcionálisan* olyasfajta szerepet tölt be, amit a primitív társadalmakban a különböző törzsi szervezetek, a sámánizmus, a fetisi-

zált intézmények stb. látszólag analóg nehézségek leküzdése érdekében betöltenek. Ezért míg a kapitalizmusban a bürokrácia nem funkcionálhat másképp, mint a monopoltőkés manipuláció eszköze (legalábbis napjainkban), addig a szocializmusban a bürokrácia oly módon funkcionálhat, mint a társadalom struktúrájába beékelődő, a társadalom által egyelőre megoldatlan problémákat adminisztratív módszerekkel megoldó, fetisisztikus vonásokkal terhes rendszer. Amint a fétisnek megvolt a racionális szerepe a primitív közösségekben, úgy meglehet a racionális szerepe a szocializmusban a bürokráciának is, és ennek a szerepnek a strukturális oksága – hogy Althusser kifejezését használjam – tökéletesen magyarázható. Így tehát a szocializmus fejlődésének abban a periódusában, amikor egyfelől ideológiailag, másfelől a történelmi körülmények nyomása alatt gyakorlatilag egy időre a csereérték jelentősége háttérbe szorult, és egy, a történelmi helyzetnek, szituációnak megfelelő használatiérték-koncepció uralkodott, szükségképpen fölléptek egészen primitív fetisisztikus elemek is, amelyeknek leküzdése rendkívüli nehézségeket okozott (és olykor okozhat még ma is).

Az az illúzió, hogy a használati érték határozza meg gazdaságilag a szocializmus fejlődését, számos esetben mai formában is kifejeződik. Elég lesz például Che Guevara írásaira emlékeztetnünk, akinél ez rendkívül pregnánsan előtérbe került. Például ilyen gondolatoknak adott hangot: „Arra a marxista belátásra támaszkodunk, hogy az ember a maga teljes emberi állapotát csak akkor éri el valóban, ha a fizikai szükségszerűség kényszere nélkül, anélkül, hogy önmagát, mint árut adná el, termel."[15]

Noha Che Guevarának teljesen igaza van abban, hogy a folyamat végeredménye, a szocialista fejlődésnek mint folyamatnak a célja az ember ilyen értelmű felszabadítása a munka kényszere alól, ámde lehetetlen összetéveszteni a célt és a folyamatot. Nyilvánvaló, hogy Kubában, ahol egy időben talán legpregnánsabban igyekeztek a használati érték világát megteremteni a csereérték világa helyett, ez szükségképpen a legrosszabb gazdasági eredményekhez vezetett. Még akkor is, ha a nyugati statisztikák túloznak, és azt állítják, hogy közvetlenül ennek a messianisztikus felfogásnak a következményeként a kubai munkások hiányzása a munkahelyekről 30 százalékot is elért, akkor is világos, hogy itt a célt és a folyamatot összetéveszteni semmiképpen nem lehet.

[15] *Che Guevara:* Ökonomie und neues Bewusstsein. Berlin 1969. 147. old.

Amellett, hogy a használati érték kizárólagos hangsúlyozása vagy túlhangsúlyozása már önmagában kultikus-romantikus felfogásokhoz vezet, egészen világos, hogy a gyakorlatban még nagyobb zűrzavarokat okoz. Egyetlen szocialista társadalom sem tarthatja magát következetesen ehhez az elvhez.

A használati érték feltétlenül tartalmaz valami szubjektívet. Ebben az értelemben a használati értékben való gondolkodás a szubjektumról való gondoskodásnak is látszik, hiszen az egyik szubjektum számára bizonyos dolgok használati értékkel bírnak, a másik számára viszont nem. Ám a munkaerő használati értékének szintén a szubjektív faktora kerül előtérbe, ez pedig szükségképpen anarchiához vezet mindaddig, amíg a munka és vele együtt a munkaerő nem ér el olyan szellemi és morális fokot, amelyen a munkavégzés mindennemű kényszerjellege megszűnik, s kiválik belőle egy önkéntes kutatási, érdeklődési, alkotói tendencia, s az lesz meghatározó, átfogó mozzanatává.

A legnagyobb nehézség azonban az, hogy bizonyos időszakokban a társadalom számára, a szocialista társadalom továbbfejlődése számára egyes dolgok, árufajták és így munkafajták is hirtelen létfeltétellé válnak. Létrejön tehát egy olyan típusú használati érték, amely nem szubjektív jellegű, legfeljebb annyiban, amennyiben magát a társadalmat tekintjük szubjektívnek. A társadalomnak ily módon fő feladatává válhat a széncsata, a rézcsata, a vasútépítés, a mezőgazdasági munkák stb. Ennek analógiájaként azután megjelenik az a szükséglet – most már kultikusan –, hogy legyen olyan szépirodalom is, amely közvetlenül ezeket a napi társadalmi használatiérték-szükségleteket támasztja alá, legyen továbbá olyan filozófia, olyan festészet stb. *A használati érték torz társadalmasodása történik így meg,* olyan társadalmasodása, mely nem a csereértéken keresztül, végső fokon való társadalmasodás, hanem közvetlenül az. Ez ismét az ellentmondások sorozatát szüli, és már-már oda vezet, hogy csupán a proletariátus számára eszközként szolgáló hivatalok és hatalmi szervek képesek például lebonyolítani a spontán irányulás helyett a munkaerő átirányítását, a költészet orientálását stb., vagyis a társadalom számára szükségesnek látszó használati értékek előteremtését. Ez azután kampányszerűen megy végbe, és a kampány ideológiailag is alátámasztást nyer.

Innen ered az, hogy a szocializmus fejlődésének egyes szakaszaiban az összpontosított kampányszerűségek, amelyeket részben az autonóm fejlődés egyenetlenségei követelnek meg, uralkodó szerephez jutnak. Másrészt azonban nem szabad elfelejteni azt sem, hogy minden egyes

új felfedezés és a technika minden tökéletesedése ismét magával hoz átcsoportosítási feladatokat, új alapok és új áruféleségek hirtelen létrehozásának szükségszerűségét. Ezért újabb és újabb mozgósítási kampányok történnek, amelyek ismét fétis-karaktert kapnak. És ugyanígy fétis-karaktert kap az az apparátus, amely a kampányokat elindítja és végrehajtja.

Mindennek alapja – mint láttuk – részben a használati érték elvi kizárólagossá tétele, részben pedig az, hogy a használati érték elveszíti szubjektív karakterét, és egy össztársadalmi szubjektum használati értékeként jelenik meg. Innen fakad az a paradoxon, hogy ezekben a periódusokban a szocializmus a használati érték alapján áll ugyan, de végeredményben éppenséggel nem az individuum sajátos szükségleteinek megfelelőt nyújt, hanem ennek helyén sokkal inkább egy *uniformizálódás* következik be. Ez kifejeződhet a ruhadivattól kezdve az étkezési szokásokig, a gondolatokig és a kultúra minden területéig, a legkülönbözőbb formákban. Az úgynevezett *sematizmus* ennek a gazdasági elképzelésnek és – bizonyos szükségszerűségektől támogatott – ideológiának a reflexe, nem csupán a művészet, hanem az élet minden területén. És azt mondhatnánk, hogyha gyakorlatilag nem is, de gondolatilag az egész kultúra, amely ebben az időben kifejlődik, bele van bújtatva a kádersapkába. És hogy mégis egy igazi kultúra jelenik meg és nő fel eme kultikus-fetisisztikus közegen belül – ez a feszültség egyik elsőrendű forrásává válik.

Itt a kultusz és a kultúra szimbiózisát látjuk: a kultikus formák között a kultúra fejlődik. ~~Ha~~ a kapitalizmust és a szocializmust – akár a szocializmus ezen korszakában – össze akarjuk hasonlítani, ehhez az aforisztikus megfogalmazáshoz juthatunk el: A modern kapitalizmusban a kultúra égisze alatt a csereérték kultusza fejlődik, a szocializmusban a használati érték kultuszának égisze alatt a valóságos kultúra fejlődik. Az egyik esetben a tartalom a kultusz és a forma a kultúra. A másikban a forma a kultusz és a tartalom a kultúra. De nem szabad mindezt dogmatikusan felfogni. Tudniillik a tartalom itt különböző okokból egyáltalán nem határozza meg a formát, hanem a forma nagymértékben torzítja a tartalmat, amelyet az újabb korszakoknak szenvedések árán kell ma és a jövőben kifejteni a kultikus burokból.

Hermann István: A mai kultúra problémái.
Kossuth Könyvkiadó 1974. 15–32., 275–287. old.

Köpeczi Béla

A KULTÚRÁRÓL A KAPITALIZMUSBAN ÉS A SZOCIALIZMUSBAN

(Részlet)

1. Mi a kultúra? Számtalan meghatározását találjuk: minden kor, minden társadalmi osztály, minden világnézet más- és másként értelmezte.

Az *antikvitásban* a kultúra a természet átalakítását és lehetőségeinek emberi célú felhasználását foglalta magában, és határozottan aktív jellege volt. Már ekkor is elvált azonban egymástól a termelési kultúra, tehát az anyagi javak előállítását szolgáló tevékenység és a szellemi kultúra, amely a tudomány és a művészet művelését jelentette. És természetesen már akkor is jelentkezett a kultúrában a társadalmi különbség, más volt a rabszolgatartók és más a rabszolgák kultúrája. A *feudalizmusban* az anyagi és a szellemi kultúra, az elnyomók és az elnyomottak kultúrája közti megkülönböztetés a munkamegosztás fejlődésével és a társadalom rendi tagozódásával még határozottabbá vált, s a kultúrafelfogásban az aktivitás mozzanata háttérbe szorult. A *reneszánsz* egységben látta az anyagi és a szellemi kultúrát, és ismét olyan tevékenységként fogta fel, mely a teljesebb emberi életet szolgálja. Ez a felfogás azonban a társadalmi különbségek felszámolását nem tűzhette ki célul, s a humanista kultúra végül is keveseké volt. A *kapitalista fejlődés* a munkamegosztást tovább fokozta, a termelési kultúra körét a nagymértékű specializációval leszűkítette, s a szellemi kultúrát még jobban elválasztotta tőle. A kultúra magasabb formáit az uralkodó osztály kizárólagos kiváltságává tette, a tömegek műveltségi szintjét csak annyiban emelte, amennyiben szüksége volt szakképzett munkaerőre, illetve a polgári társadalom normáit megértő és elfogadó állampolgárra. Mindennek következtében eltorzult a kultúra fejlődése, s maga is az elidegenedés egyik eszközévé válhatott.

A *marxizmus kultúrafelfogása* az embert állítja a középpontba, s ebből a szempontból határozza meg a műveltség tartalmát is. Amikor Marx a tőkés termelés előtti tulajdonformák kérdését vizsgálja, meg-

állapítja, hogy az ókorban az ember jelent meg a termelés céljaként, míg a kapitalista világban a termelés jelenik meg az ember céljaként, és a gazdagság a termelés céljaként. „Valójában azonban – írja –, ha a korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők – mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői – feletti emberi uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása – aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés –, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottságban termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van?"

Marx kérdései azt bizonyítják, hogy felfogása szerint az ember egész tevékenységének célja – s ebben a kultúrának kitüntető szerep jut – a természet erői feletti emberi uralom kiteljesítése, „teremtő hajlamának abszolút kimunkálása", saját totalitásának „termelése". E felfogás értelmében a kultúra magában foglalja az anyagi javak termelését éppúgy, mint a szellemi javakét, kapcsolódik nemcsak a tudományhoz és a művészethez, hanem az élet minden szférájához, és az emberi személyiség, az „emberi lényeg" sokoldalú kibontakozásához, teljességének megteremtéséhez nyújt segítséget.

Az *ember természetét* vagy *lényegét* Marx mindenekelőtt az embernek a természettel való viszonyában határozza meg. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban azt mondja, hogy „éppen a tárgyi világ megmunkálásában bizonyul az ember... csak valóban *nembeli lény*nek". De az ember munkájával nemcsak a természetet változtatja meg, hanem önmagát is, mert képességeket fejleszt ki magában, s a felismert természeti törvényszerűségeket saját tevékenységében felhasználja. Tehát a természettel való kapcsolat kétirányú.

Az ember nemcsak „természeti", hanem társadalmi lény is, aki csak másokkal együtt élhet valóban emberi életet, és aki mint egyén is a társadalom terméke. A kapcsolatot az emberi lényeg természeti és társadalmi oldala között éppen a termelés, a munka hozza létre. Végül, az ember lényegének elválaszthatatlan tartozéka tudatossága, amely Marx szerint mindig a „fennálló gyakorlat tudatán" alapszik, s amely

a megismerést és a cselekvést egyaránt lehetővé teszi és meg is határozza.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az emberi lényeget a természetiség, a társadalmiság és a tudatosság jellemzi, amelyeket nem elvontan, hanem történelmi konkrétságukban és összefüggésükben kell vizsgálni.

A történelem – Marx felfogása szerint – fejlődést tételez fel, amelynek célja nem a gazdaság, nem is a társadalom, hanem az ember, az emberi lényeg, az emberi totalitás kiteljesedése, *„az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél"*. Ez a fejlődés nem független a természet és a társadalom átalakításától, sőt Marx nagy érdeme, hogy – az utópista szocializmussal ellentétben – az emberiség fejlődésének objektív és szubjektív tényezőire egyaránt felhívta a figyelmet. „Ő volt az első – írta róla Lenin –, aki a szociológiát tudományos alapra fektette, amikor meghatározta a társadalmi-gazdasági alakulatnak mint az adott termelési viszonyok összességének fogalmát, és megállapította, hogy az ilyen alakulatok fejlődése természettörténeti folyamat." A „természettörténeti" kifejezés azt jelenti, hogy olyan folyamattal állunk szemben, amely objektív jellegű, bár akarattal és tudattal rendelkező emberek cselekedeteiből tevődik össze.

A termelőerőkről és a termelési viszonyokról, az osztályharcról és a proletariátus történelmi küldetéséről, a jövő társadalmáról szóló marxi megállapítások feltételezik, hogy az ember a gazdasági és társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek figyelembevételével „csinálja" történelmét. Ez a felfogás elveti a mechanikus determinizmust, de nem fogadja el a voluntarista szubjektivizmust sem, s a fejlődést és annak lehetőségeit mindig a valóság alapján viszonyítja. Ezért szoktuk azt mondani, hogy a marxista humanizmus reális jellegű. Ettől a humanizmustól távol áll a fatalizmus és a passzivitás, ellenkezőleg, hisz a haladásban és az emberi cselekvés lehetőségében.

Marx emberfelfogásához szorosan hozzátartozik a *szükségletekről* szóló elmélete. A szükségletek a termelésből erednek, s mint ilyenek a történelemnek vannak alávetve. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* című munkájában Marx azt írja, hogy „a szükségleteket éppúgy termelik, mint a termékeket és a különböző munkaügyességeket". A termelés fejlődésével újabb szükségletek jönnek létre, s nemcsak egyéniek, hanem társadalmiak is, amelyeket az egyén a magáénak vall. Marx nemcsak az elemi szükségletek kielégítését tartja szükségesnek, ellenkezőleg, az emberi lényeg kiteljesítése együtt jár a magasabb rendű szükségletek jelentkezésével és kielégítésével. A szük-

ségleteknek ez a hierarchiája a fejlődés egyik meghatározója. Minél magasabb rendűek a szükségletek, „annál magasabban fejlett a valóságos gazdagság". Tehát kölcsönhatás van a szükségletek és a gazdagság között. Marx a gazdagságot a termelékenység bázisán kialakuló sokoldalú emberi szükségletek és képességek többletértékének, a fejlett módon szervezett munka eredményének fogja fel. Ehhez a felfogáshoz az is hozzátartozik, hogy Marx nem választja el a szükségleteket és képességeket, az elválasztást az elidegenedés jelének tartja, a fejlődés magas fokán a kettő egybeesését tételezi fel.

A szükségletek Marx felfogásában kapcsolódnak az *értékekhez*. Az értékek a tárgyaknak és a jelenségeknek meghatározott tulajdonságai, amelyek az emberhez és a társadalomhoz való viszonylatokban jelentkeznek. Érdekeket fejeznek ki, amelyek nem pusztán az egyén érdekei, hanem egy meghatározott társadalomnak, osztálynak, rétegnek, csoportnak jogi, erkölcsi, esztétikai és más tudatos vagy kevésbé tudatos normái. Az értékorientációt tehát nem szabad csak az egyén szempontjából nézni, bár nem tagadható, hogy az embernek lehetősége van választani a különböző értékek és – tegyük hozzá – ezzel együtt a különböző szükségletek között is. Az értékek anyagiak és szellemiek, s mindkét területen alacsonyabb és magasabb rendűek. Minden társadalom uralkodó értékrendszereket alakít ki, amelyek hatnak nem pusztán az uralkodó, hanem az elnyomott osztályokra is. Ám az elnyomott osztályok is kialakítanak sajátos értékrendszereket, melyek majdan az új társadalmi formáció értékrendszerének alapjává válnak.

A szükségletek és az értékek, illetve az értékrendszerek határozzák meg az emberek életmódját. Ez lényegében cselekvési-magatartási rendszer, amelynek keretében az ember szükségleteit egy bizonyos módon – tehát általa elfogadott értékek alapján – kielégíti.

Némelyek az életmódot csak a munkán kívüli tevékenységre és magatartásra értik. Ezzel kapcsolatban szeretnék utalni Marx munka- és *szabadidő*-felfogására. Marx az időfelhasználás szempontjából megkülönböztet a munkaidőn belül szükséges munkaidőt és többletmunkaidőt; az első azoknak a javaknak a megteremtését teszi lehetővé, amelyek az ember munkaerejének újratermelését segítik, a másik a társadalom rendelkezésére álló idő, amelyben az értéktöbblet termelése folyik. Marx a munkaidő és különösen a kizsákmányolás által terhelt többletmunkaidő megrövidítésében látja az egyén sokoldalú fejlődésének egyik döntő feltételét, s ennek elérését az ő felfogásában csak a termelés és a termelékenység növekedése-fejlődése és a munkásosztály

kizsákmányolás elleni harca biztosíthatja. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szabad időt az emberi lényeg kibontakoztatása szempontjából Marx az egyik alapvető feltételnek tartja. A munkaidőt és a szabad időt azonban nemcsak szembeállítja, hanem össze is kapcsolja. „A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga, mint a legnagyobb termelőerő, megint visszahat a munka termelőerejére." A. Smithszel vitatkozva az önként vállalt munkát az emberi felszabadulás egyik következményének tartja, ami azt is jelenti, hogy szükségletnek és értéknek, a kultúra részének és eszközének tekinti.

Marx a szükségletek és az értékek alakulását nem választja el a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésétől. A célt – *a szabadság birodalmának* megteremtését – meghatározza, de felhívja a figyelmet arra, hogy annak elérése különböző fejlődési szakaszokon keresztül történik. A szabadság birodalma – amint azt *A tőke* III. kötetében kifejti – a szükségszerűség birodalmán alapszik, s a teljes szabadság a szükségszerűség birodalmában még a fejlődés magas fokán sem tételezhető fel. „A szabadság ezen a területen csak abban állhat – írja –, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett – hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre." Marx szembefordul minden olyan romantikus utópiával, amely a *„szűkösségre"* akarja felépíteni az új társadalmat, vagy át akarja ugrani a fejlődés meghatározott szakaszait. Megjegyzései ugyanakkor utalnak a szűkösség birodalmának lehetséges megszervezésére, s ezzel kapcsolatban a legkisebb erőfelhasználást, a társadalmasult termelők ésszerű szabályozó és ellenőrző szerepét, az „emberi természethez legméltóbb és ennek megfelelőbb feltételek" megteremtését emeli ki. (. . .)

Köpeczi Béla: A magyar kultúra harminc éve.
Kossuth Könyvkiadó 1977. 7–13. old.

Vitányi Iván

A SZOCIALISTA MŰVELŐDÉS ELMÉLETÉHEZ

A „szocializmus", „szocialista" kifejezéseket gyakran használjuk meggondolatlanul, nem pontos értelemben. A terminus, mely egykor vágyálmot, majd tudományos fogalmat jelölt (lásd: a szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), így süllyed vissza díszítő jelzővé, melyet az előbeszédben nyugodtan ejthetünk hangsúlytalanul és hadarva, hagyva, hogy nyelvünk az i-a-l hangzóknál a szó kimondásába is beletörjön.

Így vagyunk gyakran a szocialista kultúra, a szocialista közművelődés vagy még általánosabban, a szocialista művelődés fogalmával is. Több vitán, értekezleten vettem például részt, amelyben a közművelődés fogalmát igyekeztünk meghatározni. A legtöbb gondot mindig annak belefoglalása jelentette, hogy mi különbözteti meg a szocialista államban kibontakozó közművelődést a kapitalizmusétól.

Az első pillanatra nyilvánvaló, hogy egészen más kérdés ez, mint az, hogy milyen eszméknek, műveknek tulajdoníthatunk szocialista tartalmat. A szocialista közművelődésben megkülönböztetett, de nem kizárólagos a szocialista tartalmú művek terjesztésének szerepe, Shakespeare és Beethoven, Leonardo és Tolsztoj alkotásainak közkinccsé tétele csakúgy része közművelődési programunknak, mint Gorkijé és József Attiláé, Siqueirosé és Sosztakovicsé. Sőt még messzebb is el kell mennünk. Vajon, ha a rádióban népies műdalt vagy akár cigányzenét adunk azoknak a dolgozóknak, akik munkájuk után ezzel és nem mással kívánnak szórakozni – vajon ellene cselekszünk-e a szocialista közművelődés elveinek? Nyilvánvalóan nem, hiszen senkire sem erőszakolhatunk rá egy kulturális értékrendszert (másmilyet sem), aki nem akarja – éppen azért beszélünk közművelődésről és nem népművelésről.

A közművelődés szocialista jellege tehát egészen más kritériumoktól függ, mint a kultúráé; míg ez utóbbit a kulturalis termék esztétikai

vagy tudományos tartalma minősíti, addig az előbbit a művelődési folyamatok, tevékenységek „iránya", célja, funkciója, jellege.

A kritériumokat azonban nem könnyű megfogalmazni. Ha a különböző kulturális tevékenységek mutatóit nézzük, a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem találunk karakterisztikus különbségeket; az olvasók (és a rendszeres, valamint minőségi olvasók), zene- és képzőművészet-barátok stb. aránya körülbelül annak felel meg, mint az iparilag fejlett országoké. A szocializmus eredményének tudhatjuk be, hogy ezen a téren nálunk gazdaságilag fejlettebb országokkal állunk egy nívón, de ez még önmagában nem jelent szocialista művelődést. Az sem jelent vagy jelentene, ha ezekben a mutatókban néhány százalékkal megelőzzük vagy megelőznénk őket, mondjuk, ha Beethoven művészete nálunk nem x, hanem x×2 vagy x×5 százalékához jut el az embereknek.

Meg lehet-e akkor egyáltalán fogni a kérdést? Találhatunk-e egyáltalán kritériumokat, amelyek alapján a művelődésnek valamely konkrét rendszerét – legalább tendenciáit tekintve – szocialistának vagy nem szocialistának minősíthetünk? Véleményem szerint találhatunk – de akkor a kérdést mindenekelőtt elméletileg is fel kell tennünk.

Az elméleti megközelítés érdekében az egyes társadalmi formák művelődési rendszerének vizsgálatában külön kell választanunk (1) a művelődés szerkezetét, (2) a művelődési tevékenységek jellegét és (3) a művelődés tartalmát; csak így kaphatunk ugyanis megfelelően árnyalt képet.

De ahhoz, hogy a szocializmus művelődési rendszeréről beszélhessünk, előbb a kapitalizmusét kell megrajzolnunk, hiszen a kapitalizmus művelődési modellje kialakultabb, megvalósulásában teljesebb – a szocializmus művelődési rendszere még kevésbé tudott kikristályosodni, a jelen pillanatban inkább tendenciákról beszélhetünk. Tehát a különbség a művelődés kapitalista rendszerével szemben ugyancsak tendencia jelleggel érvényesül.

I. A KAPITALIZMUS MŰVELŐDÉSI RENDSZERE

A művelődés szerkezete

A kapitalizmus művelődési szerkezetét egymást többszörösen átható, több rétű és áthághatatlan antinómia-rendszerrel kell jellemezni.

1. A folklór jellegű és az autonóm művelődés elkülönülése még a kapitalizmus előttről származik, a kapitalizmus előtt azonban sohasem vált teljessé.

A paraszti népművészetben mindenki alkotó, habár a legkiemelkedőbben is többnyire csak a variatív újratermelés fokán, a nem paraszti művészetnek viszont (némely kivételtől eltekintve) többnyire szerves kapcsolata van a parasztival. Ez az autonóm művészet a folklórból táplálkozik: az autonóm jellegű műalkotás létrejöttében és létezésében a folklór létrejöttére és létezésére emlékeztető vonások érvényesülnek. Egy román kori vagy gótikus székesegyház megalkotása például szinte folklorisztikus folyamat: névtelen kőfaragók százai dolgoztak rajta, nem egyéni alkotás megteremtésére, hanem az általuk elfogadott stílusban való variációk kimunkálására törekedve, olyasféleképpen, ahogy a pásztor farag újabb és újabb pásztorbotot. (Victor Hugo írja a gótikáról: „Nem annyira egyéni alkotások, mint inkább az egész társadalom munkája; inkább a nép alkotó erőfeszítéseinek eredménye, mint egy zseni káprázatos fellobbanása.") A kapitalizmus előtti társadalmak művészetét ez a félig kibontakozott autonómia jellemzi, akár az ókori, akár a későbbi kelet művészetére, akár az antikvitás legfőbb korszakára (Homérosz!), akár a feudalizmusra gondolunk.

A termelés és a fogyasztás (a mű megalkotásának és befogadásának) elkülönülése itt még nem éles.

A kapitalizmus ezzel szemben mindenekelőtt az autonóm művészet teljes kibontakozását hozta. A művész most már minden műfajban a véglegesség igényével fellépő műalkotás létrehozására törekszik, amelyen jottányit sem lehet változtatni, s amelyet rögzíteni lehet. A mű az alkotóhoz kötődik, az ő „opusza", kézjegyével is el van látva, nevének-hírének fennmaradását szolgálja, szerzői jogi védelem alatt áll. A többi ember a fogyasztó módján viszonyul hozzá.

A kapitalista fejlődés, amikor kialakítja az autonóm kultúrát, egyben el is választja, el is szakítja a „közhasználatú" művelődéstől, a puszta különbséggel szemben dialektikus ellentmondást hoz létre. Az összefüggés dialektikus voltát mindenképpen hangsúlyoznunk kell. A legezoterikusabb autonóm művészetnek, a legeredetibben egyéni alkotásnak is vannak gyökerei a közhasználatú kultúrában, a legezoterikusabb folklór is egyéni variációkban él tovább. A folklorisztika a kezdet kezdetétől felismerte ezt az összefüggést, a magyar folklorisztika hagyományteremtő művelői (mint például Bartók Béla, Kodály Zoltán, Győrffy István, Honti János, Szabolcsi Bence, Ortutay Gyula) pedig

nemzetközi viszonylatban is ennek hangsúlyozásával tűntek ki. A művelődésszociológiának ezért van igen sok tanulnivalója a folklorisztikától.

Jellegzetes az is, hogy a folklór éppen akkor válik érdekessé, a gyűjtés tárgyává, amikor kialakult az autonóm művészet, amikor létezése már nem magától értetődő, sőt inkább pusztulása válik törvényszerűvé – a kapitalizmus falura való behatolásának ütemében. Addig szabadon tenvészett s mindenki szabadon merített belőle, most megmentésére indultak mozgalmak.

Így azonban egy sajátosan üres ellentmondás keletkezik: az egyre jobban kifejlődő autonóm kultúrával szemben nem a folklór áll, hanem mindkettő hiánya. Valóban, a kialakuló városi rétegek, elsősorban a munkásság már nem hozza magával a népművészetet, vagy ha hozza is, egyre gyorsabban el is hagyja. A légüres tér azonban ebben az esetben sem maradhat fenn. A folklór helyét valaminek be kell töltenie a művelődés szerkezetében.

2. Ez a valami mindenekelőtt a szórakoztató művészet (és az ismereteknek hozzá hasonló szintű felületi válfaja). Formáinak „életmódja" sokban hasonlít a folklóréhoz: mindenki énekli, táncolja, mondja őket, s csak ritkán jegyzi meg a szerző nevét. Az autonóm-szórakoztató kultúra ellentmondása mégis más, mint az autonóm-folklorisztikus kultúráé, a szórakoztató művészet a folklórral ugyanolyan ellentmondásban áll, mint az autonóm művészettel. Viszonyuk sajátos háromszög formát ölt.

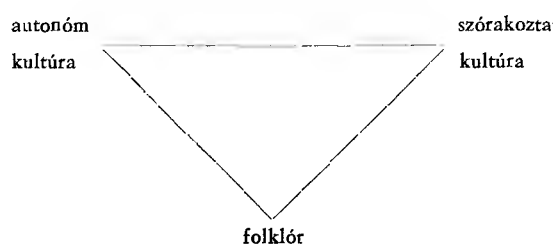

A háromszög forma valóban jól tükrözi az ellentmondások bonyolult rendszerét: bármelyik két csúcs együtt ellentétet alkot a harmadikkal. A folklór és az autonóm kultúra együtt képviseli az értéket a szórakoztató kultúrával szemben. A folklór és a szórakoztató kultúra együtt képviseli a közhasználatú kultúrát az autonóm formákkal szemben. Végül az autonóm és a szórakoztató kultúra együtt képviseli a

magasabb (árutermelő) társadalmi szintet az alacsonyabb fokokhoz kötődő folklórral szemben. Az autonóm és a szórakoztató kultúra ellentmondásában viszont az az új elem, hogy itt a kultúra funkcionális egysége is megtörik. A korábbi művészet a katarzis (és a tudományban a katarzisnak megfelelő ún. heurékaélmény) mellett immanens módon foglalta magába a szórakoztatást, most ez a funkció különvált, új életre kelt. Rá hatalmas apparátus épült: a kapitalista szórakoztató ipar. Éppen az a jellegzetes a kapitalizmus művelődési szerkezetében, hogy az a kultúra, amely a nagy tömegek használatában szinte folklorisztikus módon él, az van leginkább kiszolgáltatva a kapitalista gépezet közvetlen ellenőrzésének. Az előbbi háromszög így ölt sajátos szociológiai képet: a folklórt a parasztok őrzik meg addig-ameddig, az autonóm kultúrát az értelmiség (tehát nem az uralkodó osztály, hanem egy olyan réteg, amely annak részben része, részben azonban vele már születésében is ellentmondásban van), a szórakoztató kultúrát pedig a nagypolgárság nagy része, a kispolgárság egésze és a kultúrálódás feltételeitől megfosztott munkásság nagy tömege.

3. Mindazonáltal leegyszerűsítenénk a képet, ha nem mutatnánk rá arra is, hogy – legalább csírájában – egy újfajta generatív jellegű, városi közhasználatú kultúra is létrejön, létre akar jönni. Ez már a kapitalizmus kibontakozásának idejére jellemző városi népművészetben megfigyelhető, még inkább a későbbi korok hasonló jelenségeiben, olyanokban is, amelyek kialakulásában már a munkásság játssza a legfőbb szerepet. Kibontakozásuk előtt számtalan a korlát, amiért is búvópatakként viselkednek, olykor eltűnnek, majd váratlan erővel törnek fel. A feltörés legjobb példáit a zene adja: a munkásság zenei mozgalmainak, a forradalmi dalnak, a népi dzsesszneк (és újabban a beatnek) bizonyos formáiban. Ha az előbbi ábrán akarjuk szemléltetni a formák helyét, akkor a háromszöget négyszöggé kell kiegészítenünk.

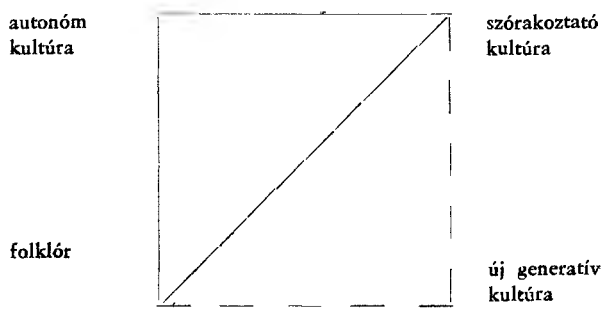

Ez megmutatja az új generatív kultúra helyét is: a folklórból táplálkozik, de már nem nevezhető annak a szó parasztira utaló értelmében, összefügg, összefolyik a szórakoztató kultúrával, de lényege szerint harcban áll vele. Ha az előbb a dzsessz és a beat példájára hivatkoztunk: kihívják a régi szórakoztató ipart, de aztán a vele való küzdelemben gyakran vettetnek neki alá.

Ez az antinómia-rendszer a kapitalizmus terméke. Kialakulása történelmi folyamat, amely több előzetes szakasz után az 1800-as években lépett a maga teljességében érvényre. Ekkorra alakult ki – a polgáritársadalmi és az ipari-gazdasági forradalom következtében – az a burzsoá világ, amelyről Marx és Engels a *Kommunista kiáltvány*ban beszélt. De ekkorra vált közismert ténnyé a folklór pusztulása, s indultak meg a folklórgyűjtő és -mentő mozgalmak (a határjelző Percy püspök gyűjteménye 1750-ben), akkor vált szét az autonóm és a szórakoztató művészet (a határjelző Adorno szerint 1791, a *Varázsfuvola* bemutatása, amely még mindkét funkciót teljesíti), ekkor kezdődött meg az autonóm művészetnek a jelen emberétől és problémáitól való elszigetelődése, melyet a múlt kultusza is jellemez (határjelző 1827, ekkor mutatta be Mendelssohn a *Máté passiót).* Ettől kezdve az ellentmondások élesedtek és teljesedtek (például a modern művészet vagy a tömegkultúra új, technikai eszközökre alapozott fejlődése nyomán): de alapjaiban ugyanarról az antinómia-rendszerről van szó ma is, s ez a kapitalizmus feltételei között áthághatatlan és megoldhatatlan.

A művelődési tevékenységek jellege

A művelődés szerkezete azonban természetesen csak a keretet szabja meg. Hogy mélyebbre hatolhassunk a kultúra funkciójának feltárásában, először is a művelődési tevékenységek milyenségeit kell megvizsgálnunk.

Nincs itt lehetőség annak bővebb kifejtésére, hogy mit érthetünk a művelődési tevékenységek milyenségén. Csak három fontos kérdést szeretnék kiemelni, amelyek véleményem szerint alapvetően határozzák meg. Eszerint valamely kulturális tevékenység lehet: (1) aktív-alkotó vagy passzív-befogadó, (2) végezhetik közösségben vagy egyénileg és lehet (3) spontán vagy tudatos-szervezett.

1. A művelődési szerkezet antinómia-rendszere a legszorosabb összefüggésben áll a mélystruktúrának azzal az ellentmondásával, hogy az osztálytársadalmakban és különösen a kapitalizmusban az emberi

alkotókészség társadalmilag is egyenlőtlenül fejlődik. Az emberek természetesen különböző tehetséggel születnek, de ezen az alkati különbségen túl a társadalom is kialakít egy olyan gátló és ösztönző rendszert, amely biztosítja, hogy a tehetség egyes emberekben (és lehetőleg az uralkodó társadalmi érdekeknek megfelelőkben) összpontosuljon, másokban viszont ki se fejlődhessen.

Hangsúlyoznunk kell, hogy bármilyen erősen érvényesül is ez a tendencia, sohasem vezet az alkotókészség és -képesség teljes kiölésére. Nem is vezethet, mert az ember ontológiai lényegéhez tartozik, hogy alkotni (= a közvetlen szükségleten túl is termelni = a szépség törvényei szerint is alakítani) tud. Ebből következik, hogy az aktív-alkotó és a passzív-befogadó művelődési tevékenységek egymással dialektikus viszonyban állnak: ha valamely mű hallgatásához semmilyen aktivitás nem társul, befogadásról sem beszélhetünk. Amit vizsgálnunk kell, az a kettő aránya. Az alkotóképességnek egyesekben való koncentrációján nem azt értjük, hogy a nagy többség mindennemű alkotásra képtelen (akkor nem maradna fenn az emberi lét), hogy a kifejtett képesség elmarad a vele született tehetségben adott lehetőség mögött.

A kultúra és a művészet imént jelzett formái (folklór–autonóm–szórakoztató–új generatív kultúra) az alkotókészség kifejlődése szempontjából is különböző képletet nyújtanak. A folklór egy olyan társadalmi szituáció terméke, amely a társadalom alsó osztályának közösségében is biztosítja a tehetség arányos fejlődését, de megakadályozza a tehetség egyesekben való különös koncentrációját. Az autonóm kultúra a tehetség koncentrációjának formája és következménye, létrehozására a kapitalista társadalomban szükségképpen csak kevesen alkalmasak, befogadására is csak a társadalom tört része. A szórakoztató kultúra is az alkotóképesség egyenlőtlen kifejlődésére épít (az idetartozó műveket is specialisták alkotják), de a formák mégis alkalmazkodnak a generatív alkotókészségnek a tömegekben adott szintjéhez. Végül az új generatív kultúra a tömegek alkotókészségének jelenlétét mutatja – a társadalmi körülmények által megengedett mértékben.

2. Az egyén és a közösség viszonya egyik alapvető kérdése a társadalomnak, és így természetesen a szociológiának is. E viszony fejlődése a társadalmi fejlődés általános ívét követi. Az emberiség gyermekkorában a vérségi és szomszédsági viszonyokon alapuló természetadta közösségek jöttek létre, amelyek az osztálytársadalmak fejlődése folyamán fokozatosan vesztettek erejükből, és más magasabb típusú, bonyolultabb, áttételesebb szervezeti formáknak adták át helyüket.

Marx ezt a folyamatot az egyénnek a közösség köldökzsinórjáról való leválásaként jellemezte. A szocialista társadalom nem is ezeket a természetadta közösségeket akarja eredeti jogaikban visszaállítani, hanem azokra a magasabb típusú közösségekre kíván támaszkodni, amelyeket a proletariátus világtörténelmi méretű harca során teremt meg.

A szocialista társadalom lényege szerint közösségi társadalom, ami azonban – bármennyire is szeretnénk – nem jár együtt azzal, hogy a tulajdonviszonyok átalakítását követően automatikusan kialakuljanak az új közösségek. Ellenkezőleg, sok jel mutat arra, hogy jelenleg a közösségi életforma fejlődése elmarad nemcsak a kívánalmaktól, hanem a társadalmi viszonyok általános fejlődésétől is.

A művelődés maga elvben egyaránt végbemehet egyénileg és közösségben. A két forma nehezen választható szét, az otthon, magányosan végzett művelődésnek éppúgy lehetnek közösségi momentumai, mint ahogy valamely csoportos tevékenységet is egyéni célok határozhatnak meg. A lényeges éppen a kettő egymáshoz való viszonya. Ennek a viszonynak a fejlődése pedig ugyanazt az ívet követi, mint amit előbb a közösség általános fejlődéséről elmondottunk. Az emberiség gyermekkorában mindenütt a csoportos művelődés, művészeti tevékenység volt az uralkodó, egyéni művelődés csak kivételes eset lehetett. A fejlődés másik végpontján, a modern civilizációban viszont egyre nagyobb a szerepe az egyéni művelődésnek; minden nagy tudományos és művészeti teljesítmény ennek eredménye. A közösségi művelődés szerepe ennek ellenére sem szűnt meg, csak mintegy háttérbe szorult, alapjat adja a kiemelkedő egyéni teljesítménynek. A nagy egyéni teljesítmények genezisét keresve is rendszerint ott találjuk a közösségi művelődést, a nagy alkotó gyermekkorában, családjában, iskolai és más közösségeiben. A társadalom szélesebb művelődése pedig lehetetlen a közösségi típusú művelődési formák terjedése nélkül.

A kapitalizmus művelődési rendszerének egyik legfontosabb ellentmondása, hogy a közösségi jellegű művelődés lehetőségeit a társadalom széles rétegeiben elsorvasztja, ezért e rétegekben az egyéni művelődés sem bontakozik ki. Csak kevesek számára biztosítja a közös művelődésnek azokat a formáit, amelyen magasrendű, autonóm jellegű egyéni művelődés épülhet.

3. Újabb dimenziót kapcsolunk be vizsgálódásaink körébe, ha a művelődési tevékenységek spontán vagy tudatos voltát is tekintetbe vesszük. A társadalmi fejlődés korábbi szakaszain a művészeti és tudományos tevékenységek jobbára spontánok, illetve – amennyiben tudatos

megfontolásból végzik őket – a tudatosító cél az adott tevékenységen kívül esik (például valamilyen rítushoz, szertartáshoz kötődik). Más szóval: a művészetnek és a tudománynak még nincs autonómiája.

A művészettörténeti könyvek rendre el szokták mondani, hogy az autonóm kultúra megfelelő társadalmi körülmények között a generatív jellegű folklórból fejlődik ki. Nem szokták azonban hozzátenni azt a számunkra döntő tételt, hogy ahhoz a minőségi fejlődéshez, amit az autonóm kultúra kialakulása jelent, a generatív-közhasználatú kulturális tevékenységek mennyiségi fejlődése is szükséges. Elég utalnunk példaképpen a reneszánsz művészeti életéről szóló leírásokra. Vonzó és érdekes kép bontakozik ki belőlük, amelyből megtudjuk, hogy a korabeli Itáliában a generatív jellegű művészkedés igen széles körben volt általános. A generatív kulturális tevékenységeknek ez a felhalmozódása (amit nemcsak analógiásan, érdeme szerint is nyugodtan nevezhetünk eredeti felhalmozódásnak) hozta létre az autonóm kultúra kialakulásának lehetőségét és szükségességét.

Az autonóm kultúra elsajátítása és továbbfejlesztése tudatos-szervezett tevékenységet kíván. E tudatosság kialakítása azonban háttérként továbbra sem nélkülözheti a spontán jellegű művelődés felhalmozódását. Közelebbről és pontosabban: minden felnövő újabb nemzedék, az egyetemes kulturális életbe bekapcsolódó minden újabb társadalmi csoport, réteg csak akkor jut el a tudatos művelődéshez, ha keresztülmegy a spontán művelődési kedv felhalmozódásának folyamatán. Ha ez nem következik be, ha a folyamat egészséges fejlődése valahol megreked, az autonóm kultúra helyett akkor fordul az érdeklődés a szórakoztató kultúra irányába.

A művelődési szerkezet osztálytartalma, a művelődés tartalma

Mind ez idáig nem szóltunk a művelődés osztálytartalmáról, pedig egy fontos kérdés maradt így tisztázatlan. Felvázoltunk egy művelődési szerkezetet, holott a marxista irodalomban következetesen egy másik szerepel, amely a kulturális felépítményt a két kultúra lenini elve alapján két szemben álló részre osztja: az uralkodó és az elnyomott osztályok kultúrája. Vajon mi a kétféle szerkezeti felosztás egymáshoz való viszonya?

Az általunk felrajzolt kultúraformák (folklorisztikus–autonóm–szórakoztató–új generatív kultúra) sem egyedül, sem csoportosan nem

egyenlőek a lenini két kultúra egyikével vagy másikával. A két osztási elv keresztezi, át- meg áthatja egymást. A helyzetet éppen az jellemzi, hogy mind az autonóm, mind a szórakoztató, mind az új generatív kultúrában (de még bizonyos értelemben a folklórban, közelebbről a paraszti eredetű folklór felhasználásában, továbbélésében is) kibontakozik a társadalom különböző osztályait kifejező tartalmak küzdelme, mindegyikben találunk olyan műveket, eszméket, amelyek a polgárság, a kispolgárság vagy a proletariátus tartalmait szólaltatják meg.

Ebből a kapitalizmus művelődésszociológiai helyzetére vonatkozóan több újabb fontos ellentmondás következik, amelyek közül az alábbi kettőt emeljük ki:

a) Az egyik, a kapitalizmus művelődési viszonyait alapvetően meghatározó ellentmondás az, hogy ellentét jön létre a művelődés objektumainak tartalma és elterjedése között. Ha statisztikailag vizsgáljuk például, hogy milyen művészeti alkotások terjedtek el leginkább a munkásság legszélesebb rétegeiben, nem azokat találjuk, amelyeket a marxista kritikai analízis a proletariátus történelmi-társadalmi helyzetének kifejezéseként fog fel. Ahogy Marx és Engels már *A német ideológiá*ban mondták: a társadalom uralkodó osztályának eszméi a társadalom uralkodó eszméi. A társadalom osztályszerkezete és a kultúra osztályszerkezete tehát korántsem egyszerű tükörképe egymásnak, ezért a művelődésszociológia elsődleges feladata a két szerkezet összefüggésének és eltérésének a történelmi-társadalmi helyzet alapján való megrajzolása. Az uralkodó osztály az egyes kultúraformákat tekintve különbözőképpen hat a társadalmi haladást szolgáló kultúra terjedése ellen. Mivel a kor problémáit legmagasabb szinten az autonóm kultúra fejezi ki (az elnyomott osztályok történelmi mozgásának megfelelő tartalmak is itt kapják legteljesebb megfogalmazásukat), a legfontosabb eszközük, hogy az autonóm kultúrát mindenestül elzárják a társadalom nagyobb része elől. A szórakoztató kultúrában rendszerint vékonyabban és ellentmondásosabban jelennek meg új tartalmak.

b) Ehhez tartalmi szempontból egy másik fontos (voltaképpen az előbbinek alávetett, önálló jelentősége miatt mégis kiemelhető) ellentmondás járul: a múlt és jelen egységének megbomlása (a szinkrónia–diakrónia ellentéte). Korábban ugyanis a társadalom uralkodó kultúrája mindig természetszerűen a jelen kultúrája volt. A jelent képviselte a folklór, mert bár a múlt hagyományaira alapult, de azok mindig jelenné elevenedtek. A jelen szólalt meg az autonóm művészetben – Bach idejében nem játszották sem a fejedelmi udvarokban, sem a vá-

rosi közösségekben a régi zeneszerzőket, hanem mindig az éppen fungáló karnagy-kántor művét, akinek ezért minden alkalomra új alkotással kellett előállnia. Ezzel szemben ma a társadalom nagyobb része a múlt kultúrájában él, a legolvasottabb könyvek éppúgy többnyire múlt századiak vagy még régebbiek, mint a legnépszerűbb színdarabok, zeneművek, képzőművészeti alkotások.

A múlt–jelen–jövő viszonya azonban másképpen alakult az előbb ismertetett kultúrfajok (autonóm, szórakoztató stb.) esetében. Az autonóm kultúrából rendszerint a múlt, pontosabban az éppen elmúlt kor alkotásai terjednek el viszonylag széles körben (a XX. században például a XIX. századéi, most vagyunk tanúi annak, hogy a közízlésbe a századelő művészete is betör). Ennek a lemaradásnak sajátos társadalmi funkciója van, a jelen valódi problémáival való szembenézésre tesz képtelenné. Másrészt viszont a közönségnek múlt felé való orientálódása a művészben a jövő felé való tájékozódás lehetőségét váltja ki („majd megért az utókor"), s ez minden realitása mellett torz jelenségeket is szül (többek közt egy olyan, a jövő nevében fellépő művészet lehetőségét, amely valójában a jelennek is alatta marad). Más a helyzete a szórakoztató kultúrának, amely külsőleg a jelen felületéhez tapad, valójában azonban mindig ugyanannak az éppen elmúlt kultúrának az elszegényített eredményeit közvetíti aprópénzre váltva, amely autonóm kultúra formájában is éppen népszerű. Funkciója ezért ebből a szempontból az, hogy a jelen dolgait a múlt színes, csillogó mázával vonja be. A folklór mint eleven gyakorlat a jelen valóságából múlttá válik, a folklórhoz való fordulás azonban kétarcú, takarhat reakciós múltba vágyást, de a haladó törekvésekben a múlt kollektivizmusára támaszkodva a jövő kollektivizmusának élesztője lehet – Petőfitől Bartókig. Végül az új generatív kultúra a jelen és a jövő felé fordul, de ebben a vonatkozásban különösen fontos, hogy csak korlátozottan tud kifejlődni.

Kultúraközvetítő eszközök és intézmények

Áttekintésünk nem lenne teljes a kultúraközvetítő (kommunikációs) eszközök és intézmények hálózatának, szerepének legalább vázlatos vizsgálata nélkül.

Az autonóm kultúra kifejlődésének egyik legfontosabb feltétele az írás feltalálása, s ezáltal a kulturális objektiváció rögzítése, alkalmassá tétele a változatlan formában való terjesztésre. Korábban a szóbeli

kultúra formái szájról szájra jártak, tehát csak az maradt fenn, a szó szoros értelmében csak az élt, ami benne maradt az eleven gyakorlatban: ennek során azonban mind az időben, mind a térben való terjedésben ki volt téve a megváltozásnak, ezért csak egy szűkebb közösség sajátja lehetett. Az írás feltalálásával ez a korlát ledőlt, a mű változatlan maradhatott ezer kilométerek és évszázadok távolságában. Szerepe mégsem pusztán integratív, hanem egyben differenciáló: míg az ének az adott kisebb közösségben mindenkié volt, a leírt változatot a nagyobb közösségen belül az írástudók sajátították ki (nem is beszélve az írástudók kisajátítóiról).

Hasonlóan kettős szerepe volt a kultúraközvetítő eszközök és intézmények minden későbbi rétegének is. Az a fordulat például, amely a piactéri színjátéktól a kőszínházhoz, a templomi oltártól a képzőművészeti kiállításhoz vezetett, kétségtelenül döntő az újkor (a polgári társadalom) autonóm kultúrájának kialakításában. megteremtette a modern színházat, drámairodalmat, képzőművészetet. Amíg azonban a piacon és a templomban mindenki számára szólt a művészet (bárha nem „autonóm" módon annak kedvéért mentek oda, hanem nézelődés vagy imádkozás céljából), addig a színházba és a kiállításra csak egy szűk kör juthatott be. Ugyanez vonatkozik a könyvnyomtatásra (amely ebből a szempontból nézve az írás hatványa), a hangversenyéletre és mindenekelőtt az iskolára.

A kultúraközvetítő hálózat legújabb fejlődése, benne különösen a kommunikációs eszközök legújabb rétege (amit tömegkommunikáció néven szoktunk összefoglalni) ettől elvileg különbözik, kiterjeszti a kultúra hatósugarát, de – nem szükségszerűen – foglal magába korlátozást is.

Nemcsak a rádióra és a televízióra gondolhatunk itt (amelyek a mindennapi szóhasználatban szinte maguknak foglalják le a tömegkommunikáció elnevezést). Mellettük a tömegkommunikáció sorába tartozik a nagy példányszámú sajtó, a „paperback" típusú tömegkiadvány, a mozi, a hanglemez, a magnó, a képmagnó, oda fog tartozni a videokazetta, a holográfián alapuló térhatású televízió, a sokszorosítás technikájának tökéletesedése után tömegesen előállított képzőművészeti alkotás – és még ki tudja, mi. Ezek az eszközök megteremtik a technikai lehetőségét annak, hogy egy több millió lakosú modern államban (sőt annál is nagyobb egységekben) ugyanaz a kultúra jusson el mindenkihez.

Hiba volna azonban, ha ezzel egyidejűleg nem vennénk számba a

hagyományos intézményrendszer hasonló irányú fejlődését. Valamennyien hatósugaruk kiterjesztésére törekednek. Az iskolarendszer fejlődését az általános és kötelező népoktatás határozza meg, de – ha lassúbb ütemben is – ugyanebbe az irányba törekszik a színház, a hangverseny, a múzeum, a kiállítás is. A technika adottságait tekintve ma egy fejlett kapitalista országban sincsen semmi akadálya egy olyan kultúraközvetítő intézményrendszer felállításának, amely mindenki számára lehetővé tenné, hogy akár a legmagasabb rendű kultúrához hozzájusson. A tömegkommunikáció típusába tartozó intézményrendszer ugyanis olyan szerepet játszik egy széles körű kulturális integráció megteremtésében, mint amit Marx és Lenin a modern pénzügyi-ipari szervezetnek, mindenekelőtt a bankoknak tulajdonított.

Marx már *A tőké*ben kifejtette azt a gondolatot, hogy a bankok útján „adva van az általános könyvvitelnek és a termelési eszközök általános megoszlásának a formája, de éppen csak a formája". Lenin ehhez azt teszi hozzá, hogy tartalma szerint ez a felosztás nem általános, hanem magánjellegű, mivel a termelési eszközöket a nagytőke kezében koncentrálja. Formailag azonban ő is ebből vezeti le azt a megfogalmazását, amely szerint a monopolista kapitalizmus a szocializmus előszobája.

A tömegkommunikációs eszközök az egész népre kiterjedő kulturális intézmények más típusaival együtt a jelenségeknek ugyanebbe a szférájába tartoznak, velük is eljuthatunk a szocialista kultúra előszobájába. Azért csak oda, mert a végeredmény ugyanúgy a tartalomtól függ, mint a gazdasági szervezet esetében – attól, hogy mi az a kultúra, amely ennek az apparátusnak a segítségével mindenkihez eljut. Az eszköz és az intézmény maga ugyanis semleges, éppúgy alkalmas a legmagasabb rendű kultúra terjesztésére, mint a legalacsonyabb rendűére.

Ebből érthető, hogy sem az iskolázás fejlődése, sem a televízió általános elterjedése nem változtatta meg a fejlett kapitalista országokban sem a művelődés szerkezetét, sem a művelődés tartalmát. Az iskolázás jelen helyzete csak máshová tolta el az iskola differenciáló hatását, az iskolázottak és iskolázatlanok ellentéte helyébe megteremtette a magasan és alacsonyan iskolázottakét ugyanabban a társadalmi szerepben; a mindenki számára kötelezően elvégzendő iskola sehol sem vezeti el az embert az autonóm kultúra elsajátításához. Hasonló a helyzet a televízióval: eljuttatja az autonóm kultúrát ahhoz, aki annak befogadására van felkészülve, eljuttatja a szórakoztató kultúrát ahhoz, aki azt kívánja. Lényegesen nem tudott változtatni a művelődés adott társa-

dalmi szerkezetén, sőt többnyire nem is igazán akart (mivel a tévétársaság célja a szolgáltatás, s nem a népművelés, alkalmazkodnia kell tehát az adott közönség adott igényéhez). A tévé befolyásoló erejének mindenhatóságába vetett hit hamar eloszlott, s Berelson „klasszikus" megállapításának adta át a helyét: csak azt tudjuk teljes bizonyossággal, hogy a tévé bizonyos körülmények között bizonyos embereket bizonyos mértékig befolyásolni képes.

Ellentmondásos módon jelentkezik a tévének a művelődés jellegére tett hatása. Egyrészt meglehetősen széles körben váltott ki bizonyos fajta passzivitást, amit az Adorno által pszeudoaktivitásnak nevezett magatartás egészít ki (például a kvízek kultusza). Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy az előbb mondottak ide is vonatkoznak: a tévé nem a kulturálisan már aktív rétegeket teszi passzívvá, hanem a még nem aktívakat kapcsolja be, anélkül, hogy aktivitásukat is biztosítani tudná. Szerepe ezáltal pozitív is lehet. Másrészt – mintegy ellenhatásként – mégis sokakban erősíti az aktív-alkotó művelődés iránti igényt. McLuhan ugyan ezt a hatást is közvetlenül a tévének tulajdonítja (szerinte nézése is állandó aktivitást, a közvetlenül látottak kiegészítését követeli), de fontosabbnak láthatjuk azt, hogy a fiatalok érdeklődése éppen az olyan aktív-közösségi tevékenységek felé fordul, amit a televízióban nem kapnak meg.

A kultúraközvetítő eszközök tehát pusztán lehetőséget teremtenek, a művelődés fejlődése azonban a társadalmi viszonyok összetettebb hatásmezőjében alakul.

II. A SZOCIALIZMUS MŰVELŐDÉSI RENDSZERE

A kapitalizmus művelődési rendszerének áttekintése után rátérhetünk a szocialista művelődés kritériumainak, eddig kibontakozó tendenciáinak elemzésére. Előbb azonban egy fontos elméleti kérdésre – a tömegek alkotókészségének szerepére – még vissza kell térnünk, ezt az előző fejezetben csak érintettük.

Az alkotókészség szerepe a tömegek művelődésében

A szocialista művelődéspolitika abból az elméleti tételből indul ki, hogy a megvalósult kommunista társadalomban az emberek művészi alkotókészsége is szabadon kibontakozik, s így minden ember művész

lesz. Ez a felfogás nemcsak az utópista szocialistákra hivatkozhatott, hanem Marx és Engels ismert mondására is, amely szerint a kommunizmusban nem lesznek hivatásos művészek, hanem csak olyan emberek, akik „egyebek közt" festenek, írnak, zenét szereznek. Ennek a gondolatnak félreértett változatára sokféle gyakorlat is épült, a weimari és a szovjet proletkulttól a felszabadulás utáni művészeti mozgalmakig.

Időközben azonban egy másik, ezzel ellentétes tendencia is érvényesült. Forrása az a csalódás volt, amelyet az utópikusan elképzelt vágyak beteljesületlensége okozott: a tömegek olykor kétségtelenül élénkülő művészeti tevékenysége nemcsak a világot nem változtatta meg, de a művészetek belső fejlődésében sem vált közvetlenül ható döntő tényezővé. Kézenfekvő volt az a következtetés, hogy ez az út nem helyes, hogy elegendő a kultúra hagyományos értelemben vett terjesztésére törekednünk, a közvetítő eszközök erősödő fegyvertára segítségével mind több emberhez kell eljuttatnunk a kultúra nagy alkotásait.

A két elv független egymásmellettisége következetlenségeket okozott a művelődés szocialista elméletében és gyakorlatában. Ezért mindenképpen szembe kell vele nézni.

Az a felfogás, amely a néptömegek művészi alkotókészségének létét is tagadja vagy figyelembe sem veszi, eredetét tekintve mindenképpen burzsoá jellegű. Elég ehhez végignézni a mai nyugati művészetszociológia metodikáját. Mindegyikben a művészet megalkotásának és befogadásának egymást kiegészítő folyamatairól van szó, azon az alapon, hogy a cipész cipőt készít, a vásárló elhordja, a művész regényt és zeneművet ír, a közönség befogadja. A kettő közt nincs közvetítő mozzanat, hiszen a nép nagy része még odáig sem jut el, hogy az igazán értékes műalkotásokat megértse.

De nemcsak a polgári művészetszociológia áll ezen az elméleti alapon, hallgatólagosan ebből a feltételezésből indult ki a legtöbb hazai művészetszociológiai vizsgálat is. Nem mintha el akarnánk vitatni annak fontosságát, hogy a közönség befogadó tevékenységére vonatkozóan adatokat nyerjünk – ez valóban rendkívül fontos kérdése a művészetszociológiának –, de önmagában, a tömegek alkotókészségének vizsgálata nélkül nem lehet eredményes.

Ezt az elméletünkben és közművelődési gyakorlatunkban egyaránt megmutatkozó ellentmondást csak úgy lehet leküzdeni, ha olyan módszereket dolgozunk ki, amelyek segítségével a tömegek művészi alkotókészségének helyzetét, állapotát is konkrétan elemezni lehet.

Ezt kezdtük meg azzal a kutatásunkkal, amelyet a *Zenei készség generatív vizsgálata* címen végeztünk, és amelyben abból az előfeltevésből indultunk ki, hogy a tömegek zenei alkotókészsége az erősen urbanizálódott társadalmakban sem pusztult ki. Kialakítottuk annak módszerét, ahogy ezt vizsgálni lehet (a vizsgálati személyek megfelelő kísérleti körülmények között dallamokat alkottak, amelyeket magnetofonszalagon rögzítettünk). A társadalom legkülönbözőbb rétegeiből választottuk ki vizsgálati csoportjainkat, munkásokból, parasztokból, értelmiségiekből, diákokból. Sikerült bebizonyítani, hogy a zenei alkotókészség bizonyos foka ma is minden ember sajátja, a legdifferenciáltabb városi élet sem tudja kiölni, még akkor sem, ha az ember maga ezt a készséget szinte sohasem gyakorolja.

De nemcsak ezt sikerült bebizonyítani. A következő lépés annak vizsgálata volt, hogy az alkotásnak ez a meglevő készsége mennyire határozza meg az ember egész művészeti tevékenységét, beleértve a magasabb értékű művek befogadását is. Vizsgálataink arra az eredményre vezettek, hogy az ember befogadási tevékenységének is az alkotókészség a magja. Természetesen többet és bonyolultabbat képes megérteni, befogadni, mint amit meg tud alkotni. De csak azt érti meg, amelynek bizonyos elemeit (külön vizsgálat kell annak meghatározásához, hogy melyeket) maga is elő képes állítani. Azt a zenét például, amit az átlagember is tökéletesen magáénak érez, tehát a magyar nótát, a slágert és a beatet, ő maga is létre tudja hozni. Kísérleteink résztvevői e műfajok szerzeményeinek megfelelő stílusú, olykor velük egyenértékű dallamokat reprodukáltak. Aki más zenét is be tud fogadni, az okvetlenül kulccsal is rendelkezik hozzá.

Kísérleteinket azóta más művészeti ágakban is megkezdtük, és lényegében hasonló eredményre jutottunk.

Ugyanezt a kérdést más oldalról közelítette meg, és ugyanarra a következtetésre jutott Mérei Ferenc is az ízlés pszichológiai összetevőit vizsgáló kísérleteiben (amelyekről *Az ízlésélmény elemzése* című sajtó alatt levő tanulmányában számolt be). Mérei azt állapította meg, hogy valamely műalkotás (az ő vizsgálatában festmények) befogadása alkalmával a műélvezőben hasonló folyamatok mennek végbe, mint az alkotóban: mindenekelőtt a kiegészítések és sűrítések egymást is kiegészítő műveletei. Ezen a módon a befogadó mintegy a maga számára újraalkotja a művet, s annyit tud belőle befogni, amennyit újraalkotni képes. Mérei – a mi vizsgálatainkra hivatkozva – ugyanolyan „gene-

ratív műveletnek" nevezi ezt a tevékenységet, mint azt, amikor vizsgálati személyeink a meglevő elemekből dallamokat improvizáltak.

Valóban, ha a művészetet az emberek szempontjából nézzük, sohasem tekinthetjük pusztán halott tárgyak (könyvek, kották, képek) raktárának. Egy társadalom művészeti életének teljessége sohasem pusztán a művek összessége, hanem azon tevékenységeké, amelyeket az emberek a művekkel és műveken végeznek. Ebből a szempontból igaza van Szerovnak, aki azt mondta, hogy a „művészetet a nép alkotja, a művészek csak rendszerezik", de még hozzá kell tenni, hogy a nép mindig újjáalkotja, egy mű életében nem a megalkotás az utolsó stádium. Az, hogy a polgári esztétika ebből a folyamatból egyoldalúan emeli ki a művet, ugyanannak a fetisizációnak a következménye, amelyről Marx *A tőké*ben beszél: az árutermelés következtében az emberi kapcsolatok a dolgok formájában jelennek meg, és eltakarják a mögöttük rejlő emberi lényeget. Ha tehát egy társadalom művészi és általában kulturális életét a maga teljességében akarjuk vizsgálni, mindig abból az egyetemes és mindennapi alkotó működésből kell kiindulni, amelyet az emberek összessége a forgalomban levő művek megalkotásában, újraalkotásában és elsajátításában végez.

Itt azonban azt is tisztáznunk kell, hogy miért nevezzük ezt az alkotókészséget „generatívnak". Amikor vizsgálatainkat elkezdtük, a generatív kifejezést a nyelvészetből kölcsönöztük. Ott azt a készséget nevezik generatívnak (szó szerint „nemző"-nek), amellyel minden beszélő, a legkisebb gyermek is ép, értelmes mondatokat képes alkotni az addig megismert elemek és szabályok alapján. Mi ugyanezt a készséget feltételeztük és találtuk meg a művészi kifejezésben is: vizsgálati személyeink nem alkottak új elemeket és szabályokat, de a meglevők alapján új variációk és kombinációk létrehozására voltak képesek.

Ez arra mutat, hogy a generatív alkotókészséget meg kell különböztetnünk attól a magasabb foktól, amely nemcsak új variációkat és kombinációkat hoz létre, hanem – egy új tartalom kifejezése érdekében –, új elemeket és új szabályokat is.

A pszichológiai irodalomban az alkotóképesség fokozatainak elkülönítésére többnyire Irving A. Taylor osztályozását alkalmazzák, aki expresszív, produktív, inventív, innovatív és emergentív (gyökeresen újat teremtő) alkotási fokozatot különböztet meg. A mi felfogásunk szerint a negyedik fokon (innováció) minőségileg új jelenség lép fel: az első három fokozatban csak meglevő elemek különböző szintű variációjáról van szó.

Felfogásunk mindazonáltal nemcsak abban különbözik Taylorétól, hogy az ő öt fokozatát két főfok alá rendezzük. Véleményünk szerint – bár a fokozatosság is fennáll – bizonyos mértékig két külön képességről van szó, erre utalnak egyébként Mérei Ferenc vizsgálatai is. A generatív alkotásnak ugyanis más a jellege, mint az innovatívnak (és emergentívnek). A generatív alkotókészség minden ember sajátja a gondolkodás és a nyelvi kifejezés legkülönbözőbb területein; voltaképpen az ember ontológiai lényegéhez tartozik, ha nem éppen az ontológiai lényeg maga. Az innovatív alkotás ennek úgy magasabb foka, hogy kifejlett formában csak kevés emberben alakul ki. A két alkotóképesség viszonya az egyes emberekben igen különböző lehet. Vannak nagyszerű generatív alkotókészséggel megáldott emberek, akik képtelenek az innovatív alkotásra, de vannak olyan innovatív alkotók, akiknek szinte átlagon aluli a generatív képességük: jelentős gondolkodók buknának meg olykor egy intelligencia-tesztvizsgálaton (amely többnyire a generatív alkotókészséget méri). Végül jelentkezhet a kétféle képesség együtt is.

A művészettel kapcsolatos tevékenységek vizsgálatában az volt eddig az egyik legjelentősebb hibaforrás, hogy a kétféle képességet nem különítették el. Mivel a nép többségében nem lehet innovatív alkotókészséget kimutatni, úgy tekintették, mintha a zsenik kivételével mindenki puszta kérődzésre lenne kárhoztatva, a nagy emberek alkotásainak szolgai elsajátítására, amely vagy sikeres, vagy még az sem.

Ha viszont elismerjük és kiindulópontként fogadjuk el, hogy gyakorlatilag minden ember rendelkezik a generatív alkotókészség egy bizonyos fokával, akkor közművelődési feladataink sorában döntő helyet kell biztosítanunk a generatív alkotókészség fejlesztésének, művelődésszociológiai vizsgálatainkban pedig mindenekelőtt az alkotókészség pillanatnyi helyzetét, fokát, minőségét kell felmérnünk az egyes társadalmi rétegekben.

A művelődés tartalma

A szocializmusról szóló részben megfordítjuk a sort, és a lényegi rendet követve a tartalomtól haladunk a forma (a szerkezet) felé.

A tartalom itt is kettős minőségben jelenik meg, mint a művelődés folyamatában kialakuló és terjedő művek, eszmék tartalma, s mint ugyanezen művek terjedésének osztályszerkezete, mint tartalom.

A kapitalizmus művelődési rendszeréről elmondottak alapján világosan megfogalmazhatjuk a szocialista művelődés tartalmi kritériumait.

1. A szocialista művelődés elengedhetetlen feltétele, hogy a művelődési folyamatok előrehaladása során a társadalom által elsajátított művek, eszmék, ízlésformák arányában változás következzék be: egyre nagyobb helyet foglaljanak el benne a szocialista tartalmú alkotások és gondolatok. (Más kérdés persze, hogy mi a kritériuma a szocialista tartalomnak. Elvben természetesen tudjuk, talán viszonylag széles körben meg is egyeznénk. Nehezebb a dolog, ha a konkrét művekre kerül a sor, itt kisebb az egyetértés. De ez most nem tartozik ide. Csak annyit jegyeznék meg, hogy ezt a kérdést szociológiai módszerekkel is érdemes lenne kutatnunk, ebben az esetben nem arról kellene vitatkoznunk, hogy mi a szocialista tartalom, hanem arról gyűjtenénk adatokat, hogy ki mit tart annak.)

2. Nemcsak a művek terjedésének abszolút aránya érdekes azonban a számunkra, hanem a befogadás konkrét osztályszerkezete is. Annak a kapitalizmusra jellemző ellentmondásnak a feloldásáról van szó, amelyben az egyes osztályokat kifejező művek elterjedésének térképe korántsem azonos az osztályok társadalmi terjedelmével; a munkásosztály jelentős része például nem azt a kultúrát birtokolja, mint amit a marxista elmélet és kritika tartalmilag a proletariátus kifejezésének ítél. Csak színezi a képet, hogy az egyes kultúraformák társadalmi bázisa is egyoldalú: a kor társadalmi mozgását és problematikáját kifejező autonóm művészet például eleve csak a társadalom egy kisebbségéhez jut el, a nagyobbik rész – és éppen a munkások és parasztok milliói – legfeljebb morzsáit szedegetik.

A szocialista művelődés ismérveit e problémák vonatkozásában is egyértelműen adhatjuk meg: csak akkor beszélhetünk róla, ha keretében a dolgozó osztályok, a munkások és parasztok veszik birtokukba a kultúrát, annak legmagasabb formáit is.

Ez a megfogalmazás csaknem jelszószerűen hat, holott nagyon is konkrét. Mindenekelőtt az következik belőle, hogy a művelődéspolitika természetesen hathatós segítséget nyújthat a munkásoknak abban, hogy bekapcsolódjanak a művelődés áramába, de magát a művelődést nem végezheti el helyette: a munkásosztály kulturális felemelkedése csakis az egész munkásosztály műve, harcának eredménye lehet. S ebből a mondatból az egész is hangsúlyos. Míg a politikai forradalmat (a hatalom átvételét, a tulajdonviszonyok átalakítását) az osztály tömegeinek támogatásával az élcsapat vívja meg, addig a kulturális for-

radalom csak akkor válik valósággá, ha az egész osztály aktívan részt vesz benne, maga alakítja ki azt a kulturális értékrendet, amelyet elfogadhatónak ítél. A művelődéspolitika, a kialakításában részt vevő értelmiség legjobb tudása és meggyőződése szerint javaslatokat tesz, de ezek éppen akkor bizonyulnak jóknak, ha a kulturális forradalom nem korlátozódik puszta átvételükre: nem kész, külső értékrendszer elfogadásáról, hanem egy új közös kialakításáról van szó. A folyamat kétoldalú és dialektikus, s minél inkább azzá kell lennie.

3. Ennek keretében fokozatosan változnia kell annak a jelenlegi helyzetnek is, amelyben a lakosság tömegei kulturális szempontból túlnyomó részben a múltban élnek, elsősorban a közelmúlt kultúráját tekintik magukénak. A hagyomány természetesen pozitív erő is, ha megfelelő arányban van jelen, és különösen, ha nem válik gátjává a jelenben való objektív tájékozódásnak. Jelenlegi, a kapitalizmus örökétől még áthatott művelődési életünkben a múltnak ez a negatív funkciója is bőven megvan. Az emberiség kulturális fejlődését az utóbbi száz évben igen nagy mértékben áthatotta a szocializmus gondolata. Nem egyszerűen úgy, hogy a szocializmus tézisei jelennek vagy jelennének meg benne, hanem inkább úgy, hogy azokkal a problémákkal vívódik, amelyre csak a szocializmus adhat feleletet. Bartókot ezen az alapon joggal nevezte Szabolcsi Bence a szocializmus hírnökének, mégha személyes világnézetében nem is fogadta el (mind) a marxizmus tételeit. Ugyanez vonatkozik az utóbbi száz év több más, nagy kulturális teljesítményére. (Ebből a szempontból külön tárgyalást érdemel az avantgarde, melyet korántsem ítélhetünk egységesnek, egyes formái – lásd éppen Bartókot –, ahogy az előbb mondtuk, a társadalmi fejlődés által felvetett problémákkal vívódnak, míg mások éppen fordított funkciót töltenek be, látványosan „modern" külsővel nagyon is jó kiegészítői lehetnek az egyetemes múltszázadiságnak. De ezt is külön kellene tárgyalni.)

Világos lehet mindebből, hogy szocialista művelődésről csak akkor beszélhetünk, ha a múlt és jelen összefüggésének jelenlegi (a kapitalizmusból örökölt) szerkezete megváltozik. Képes beszédben fogalmazva: a zenei közművelődés akkor válik szocialista jellegűvé, ha az emberek tömegei jutnak el vele mindenekelőtt Bartókhoz (akit ebből a szempontból vízválasztónak kell tekintenünk; az újabb zenéhez rajta keresztül vezet az út).

A vázolt problémák (a szocialista tartalmú, a mával foglalkozó mű-

vek arányának javulása) természetesen felvetik a hogyan kérdését, más szóval a közművelődés tartalmi stratégiáját. Ezzel azonban más alkalommal kell foglalkoznunk.

A művelődési tevékenységek jellege

Hogy a művelődés tartalma megváltozzék – mint láttuk – jellegének is meg kell változni. Irányát a következőkben határozhatjuk meg:

1. Csak akkor beszélhetünk szocialista művelődésről, ha a nagy tömegek alkotókészsége, alkotó aktivitása egyre nagyobb szerepet kap benne.

2. És ha ugyanakkor a művelődés közösségi formái is megerősödnek.

3. Végül pedig kialakul a spontán és tudatos művelődési tevékenységek megfelelő aránya.

E három jellegzetesség egymással is szorosan összefügg. Mint már mondtuk, az alkotókészségnek ez a széles tömegek körében otthonos foka generatív jellegű; a generatív alkotás viszont mindig közvetlenül közösségi vonatkozású: a stílust a közösség alakítja ki, az egyén csak változatokat tesz hozzá. A generatív alkotókészség ezért mindig erősen vonzza a közösségben végzett művelődési tevékenységeket, és viszont: a közösségben való művelődés kedvez az alkotókészség továbbfejlődésének. Az összefüggés oka világos: amíg valamilyen határozott egyéni érdeklődés nem alakul ki, addig az egyes ember művészeti orientációját az őt éppen körülvevő közösség szabja meg, megkülönböztetett irányú egyéni érdeklődés viszont rendszerint csak akkor bontakozik ki, ha az ember a közösségben sokoldalú indíttatást kap hozzá. Továbbá: az egyes embert körülvevő csoportok minél inkább valóban közösségek (s nem pusztán emberek lazább halmazai), annál nagyobb szerepe van életükben a közös kulturális tevékenységnek: közös éneklésnek, táncnak, játéknak, sőt közös beszédstílusnak, közös mozi-, tévé-, színháznézésnek, hangverseny-látogatásnak (beat!), az elolvasott, megnézett, meghallgatott művek megbeszélésének, az ízlés egyeztetésének, a világról alkotott vélemények megtárgyalásának. Mindez generatív jellegű alkotótevékenységet is igényel, enélkül az emberek semmilyen csoportja sem válik közösséggé, mert hiányzik hozzá a kötőanyag: a közös nyelv.

A szocialista társadalom per deffinicionem közösségi társadalom. Ennek ellenére a közösségi életforma fejlődése nem haladt olyan ütem-

ben, ahogy az a definícióból következhetett volna. Azokat a vizsgálati módszereket sem dolgoztuk még ki, ahogy a közösségek valódi életét és helyzetét kutatni lehet. Megfelelő adatok hiányában ezért most csak a közösség és az alkotókészség arányos fejlődésén alapuló közös kultúra összefüggésére mutathatunk rá.

Ismétlésnek hat, de a félreértések elkerülése végett újból le kell szögezni, hogy alkotó művelődésen nem azt kell érteni, hogy minden ember verset, regényt, zeneművet, táblaképet, szobrot, tudományos elméleteket és műveket hoz létre. A generatív alkotókészség, a kultúrához való alkotó hozzáállás fogalma ennél szélesebb körű, magában foglalja nemcsak az amatőrködést, de a kultúra alkotó elsajátítását is, azt a fajta tevékenységet, amelyben a regényt sem puszta időtöltésből olvassuk, hanem saját magunkra vonatkoztatjuk, saját magatartásunkat építjük vele. Amire persze azt lehet mondani, hogy ezt igen nehéz gyakorlatilag megkülönböztetni a passzív-szórakozó típusú kultúrfogyasztástól. Vizsgálataink tanúsága szerint azonban ez a megkülönböztetés nem is olyan nagyon nehéz, ha a vizsgálat megfelelő mélységig ér. Az olvasókkal, tévénézőkkel folytatott interjúk során például jól elkülöníthető az a típus, amely csak éppen hogy átengedi magán a művet, bármi legyen az, de a következő pillanatban el is felejti, két nap múlva sem a címére, sem a tartalmára nem emlékszik – és az, amely feldolgozni igyekszik a látottakat-hallottakat. Nyilvánvaló, hogy valamilyen feldolgozási igénye mindenkinek van, de szintje nagyon különböző, és hogy éppen ez a szint kapcsolódik össze meglehetősen szigorú megegyezéssel a generatív alkotókészség szintjével. A közművelődés fejlesztésében ezért nem kerülhető el a generatív alkotókészség fejlesztése, bár a cél természetesen nem a generatív szinten alkotó ember, hanem ennek segítségével az egész kultúra, a kultúra nagy értékei iránt kialakított aktív-alkotó magatartás széles körben való elterjesztése.

Ehhez csatlakozik a spontán és a tudatos művelődés arányának ügye is. Összefüggésük dialektikája a generatív-alkotó és az alkotó-elsajátító tevékenységéhez, az egyéni és közösségi művelődéshez hasonló. Tartalmában szocialista művelődés természetesen csak tudatos fokon lehetséges (mint ahogy tudatos az aktív-alkotó magatartás is). A tudatos művelődés elterjesztéséhez azonban nem elegendő a tudatosság hirdetése, sajátos módon a spontán művelődési tevékenységek eredeti felhalmozása is szükséges hozzá. A kettő viszonya a piramis alapjának és csúcsának viszonyához hasonló, minél szélesebb az alap, annál stabilabban emelkedhet a magasba a csúcs.

Amit azonban nem könnyű megteremteni, az a spontán és tudatos művelődési folyamatok összefüggése, a másodiknak az elsőből való, az eddiginél szervesebb és szélesebb körű kifejlesztése. A spontán érdeklődés sokakban feléled, de a kultúra olyan ágazatai, műfajai felé irányul (például magyar nóta, beat), amelyekből nincs természetes továbbfejlődés a tudatos művelődés felé, illetve ha van, torz formákat eredményez (lásd azokat a beatszakértőket, akik óriási adathalmazt tartanak fejükben a beat sztárjairól, de nincs zenei műveltségük). Ha az előbb a spontán művelődés eredeti felhalmozódásáról beszéltünk, most – ismét az analógia nyelvén szólva – a művelődés bővített újratermelésének nevezhetjük a tudatosulás folyamatát. Hogy ennek kereteit eddig nem tudtuk széleskörűen megteremteni, az nem bizonyít az elv ellen. A szocialista művelődés egészséges fejlődésének tehát feltétele egyrészt, hogy a spontán művelődési folyamatok széles körben kibontakozzanak, másrészt, hogy biztosítva legyen a tudatos, magasrendű művelődéssé való fejlődésük útja. A kettő egységében van a lényeg.

A művelődés szerkezete

A szocialista fejlődés keretében a művelődés szerkezete sem maradhat változatlan. Az átalakulás irányát a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A felvázolt tendenciák következtében szükségszerűvé válik az új generatív (aktív-közösségi) formáknak a korábbinál erőteljesebb fejlődése. Azok a gátak, amelyeket a polgári társadalom az egyén alkotókészségének kibontakozása elé állít, fokozatosan megszűnnek, és ez kedvező feltételeket teremt a generatív jellegű kultúra kibontakozásához. A jelen pillanatban természetesen csak tendenciáról beszéltünk, amelynek végcélja egy olyan új, mindenki vagy legalább a társadalom többsége szempontjából „közhasználatú" kultúra kialakítása, amely a társadalommal való kapcsolatának miként tét tekintve a folklór létezési módját valósítja meg magasabb szinten, de amely a kultúra tartalmát és formáját tekintve szocialista és modern. Ez a kifejlett szocialista művelődésnek egyik kritériuma lesz, nélküle legfeljebb a polgári művelődés javított változatáról beszélhetünk.

2. A tömegek alkotókészségének fejlődése, az új generatív jellegű formák kialakítása természetesen nem jelenti az autonóm kultúra megszűnését, az autonóm és generatív kultúra közötti különbség egybemosását. Éppen ellenkezőleg: erre a folyamatra is érvényes Marxnak az a megállapítása, hogy egyedül a kommunizmus lehet képes az egyén –

minden egyén – szabad fejlődését biztosítani. Meg kell azonban változnia az autonóm kultúra társadalmi helyzetének. A kapitalizmusban, de a mi társadalmunk jelenlegi fejlettségi fokán is csak az emberek kisebbsége képes az autonóm kultúra valamennyire is koncentrált elsajátítására, nagyobb része kívül marad rajta, illetve morzsáival elégszik meg. Nem az persze a cél, hogy mindenki képessé váljék a fejlődés legmagasabb szintjét képviselő autonóm jellegű kulturális termékek létrehozására, de egyrészt a jelenleginél több embernek kell képessé válnia, mivel többnek van rá veleszületett tehetsége (a társadalom még nem teszi lehetővé, hogy mindenki szabadon kibontakoztathassa képességeit), másrészt mind több embernek, végső soron mindenkinek képessé kell válnia a társadalom által létrehozott kultúra alkotó elsajátítására. Az emberek a jövőben sem születnek egyenlő tehetséggel, de meg kell szerezniük annak lehetőségét, hogy a képességüknek megfelelő kultúrát alkotóan elsajátítsák. A fejlődés tehát az autonóm kultúrától nem visszafelé vezet, hanem előre, az autonóm kultúra csak nyer autonomitásában azzal, hogy az egész társadalom közkincsévé válik.

3. Egy más oldalról szemlélve ugyanezt a folyamatot: csökkennie kell az autonóm és a szórakoztató kultúra között a kapitalizmusban kialakult merev válaszfalaknak. Még élesebben: a polgári, kispolgári tartalmú és jelenleg még a polgári szórakoztató ipar sok formai vonásait is magán viselő szórakoztató műfajnak egyszer mégiscsak el kell tűnnie a szocialista társadalomból.

Védelmezői arra hivatkoznak, hogy pótolhatatlan űrt hagy maga után: az embereknek nemcsak a kultúra nagy alkotásaira van szükségük (amelyek tartalma nem mindig „könnyen emészthető"), hanem könnyedebb szórakoztató művészeti élményekre is. Valóban: egyfajta értelemben mindig is szükség lesz „a könnyebb múzsára", a tragédia mellett a komédiára. Nem okvetlenül szükséges azonban, hogy ez az igény egy olyan szórakoztató kultúrában valósuljon meg, mely tartalmában, formájában és értékében egyaránt nemcsak különbözik, hanem szemben is áll az autonóm kultúrával.

A szórakoztatásnak ez a kapitalista társadalomból eredő, annak szellemét fenntartó fajtája azonban csak akkor szorulhat vissza, ha funkcióját más tölti be. Felváltása két oldalról történhet. Egyrészt, az autonóm kultúra részéről – ha jobban megerősödnek azok a műfajai, amelyek mintegy a komédia szerepét töltik be a tragédia mellett. (S ezzel együtt, ha az autonóm művészet közkinccsé válásának folyamatában a

nagy művészet ugyanúgy teljesítheti a szórakozás funkcióját is, mint Shakespeare vagy Mozart teljesítette, s ezt az alkotó sem fogja szégyellni.) Másrészt, ha az új generatív kultúra egyes formái törnek be a szórakoztatás helyére.

Kultúraközvetítő eszközök és intézmények

Mint az első részben elemeztük, a kultúraközvetítő eszközöknek és intézményeknek már a kapitalizmus körülményei között kialakul az a hálózata (vagy legalábbis hálózatának vázlata), amely formailag alkalmas a kultúra integrációjára. Hogy ez a szocialista kultúra integrációs bázisa legyen, ahhoz egyrészt a hálózatot kell teljessé tenni, másrészt tartalmában kell a szocialista kultúra szolgálatába állítani.

Teljessé tételen a kultúraközvetítő intézmények olyan hálózatának kialakítását értem, amely lehetővé teszi, hogy a könyv, a színház, a kiállítás, a mozi, a hangverseny, az aktív művelődési tevékenység minden ember életének szerves része legyen. Ez ugyan ma még nem valósult meg, megvalósítása mégsem lehetetlen, ma már ki lehetne számítani, hogy egy ilyen koncepció megvalósításához épületben, gépben, emberben stb. mi szükséges.

Más problémákat vet fel a meglevő intézményrendszer felhasználása a művelődés tartalmának, szerkezetének, a művelődési tevékenységek jellegének átalakításában. Ez minden intézmény munkájának sokoldalú átalakítását teszi szükségessé, abban az irányban, hogy az emberek egyre nagyobb tömegeinek tegyék lehetővé a legmagasabb rendű autonóm kultúra aktív-alkotó elsajátítását, saját generatív alkotókészségük kifejlesztését, biztosítsák a spontán és a tudatos művelődési folyamatok egységét.

Nem térhetünk itt ki részletesen az ebből adódó problémákra, csak azt kell jeleznünk, hogy egyaránt következnek belőle feladatok minden intézménytípusra, az iskolától a televízióig. Az iskola ma a kapitalizmusban kialakult hagyományoknak megfelelően túlságosan koncentrál az ismeretek átadására és a szükségesnél kevésbé a készségek fejlesztésére. A tömegkommunikáció, a kapitalista országokkal szemben, nálunk sikeres igyekezetet tesz a legjobb értelemben vett népművelés feladatainak ellátására – de természetesen nálunk sem lépheti át a kulturális szerkezet kialakult határait. (Nem helyezkedhet például arra az álláspontra, hogy nem elégíti ki a csak könnyű szórakozást kívánók igényeit – ők is dolgozó emberek, joguk van rá, hogy megkapják, amit

kívánnak.) A szocialista művelődés szerkezetében természetesen a televíziónak is jobban kell támaszkodnia és hatnia a kultúra aktív-közösségi-alkotó művelődési formáira, ennek azonban e pillanatban még nemcsak módszerei hiányoznak, de sok vonatkozásban előfeltételei is. (Feltehető például, hogy maga a technikai fejlődés is új lehetőségeket teremt majd rá.)

Egy formula – a jelszó érvényével

Azon is el lehet töprengeni, hogy mivel az elmondottak nagyon is bonyolultan, több sík, dimenzió figyelembevételével próbálják körülírni: mi is hát a szocialista kultúra, nem lehetne-e ugyanezt jelszószerű tömörséggel is megfogalmazni. Valahogy olyasféle képletben, mint szovjethatalom + villamosítás = szocializmus. Egy ilyen jelszó sohasem tartalmazza a teljességet és az indokolást, de a dolog lényegére vonatkozóan mégis tartalmazhatja a legfontosabb mozzanatokat.

Ha nekem kellene egy ilyen formulát megalkotnom, visszautalva a gondolatmenet elején felvetett dimenziókra, a következőt írnám fel:

a kultúra közkinccsé tétele a nép minden rétegében
+ a szocialista tartalom döntő szerepe,
+ aktív-alkotó-közösségi jelleg
= szocialista művelődés.

Ebben, úgy érzem, benne van az egész kérdés lényege.

Utópia vagy valóság

Most már csak az a kérdés, hogy vajon ez nem játék-e a szavakkal, nem puszta dedukció-e bizonyos axiómákból, nem légvár-e, aminek a valóságban nem felel meg semmi, és hogy szabad-e egyáltalán ilyen dolgokról álmodozni.

Erre először is azt felelném, hogy a levezetés deduktív jellegét mindig is hangsúlyoztam, hiszen itt a kritériumok rögzítéséről van szó. A kritériumok levezetésében azonban a szocializmus fogalmából indultunk ki, egy olyan fogalomból tehát, amiről tudjuk, hogy micsoda. Lehetnek természetesen viták a szocializmus némely kérdéséről – például arról, hogy megvalósításában mi meddig jutottunk előre –, jó egynéhány alapsajátosságot azonban senkinek sem jutna eszébe kétségbe vonni (például a tőkés magántulajdon eltörlését, a kizsákmányolás megszüntetését, a munkásság és általában a volt elnyomott osztályok

forradalmi szerepét stb.). Azok is elismerik, hogy ezt nevezzük szocializmusnak, akik nem hívei; nem tartják, vagy a miénkhez képest más úton tartják megvalósíthatónak. Levezetéseimben ezért a szocializmusnak ezekből az alapvető tulajdonságaiból indultam ki, azt keresve, hogy milyen művelődési rendszer tartozik hozzá. Úgy vélem, ezt az elemzést most már igazán ideje elvégeznünk elméleti és gyakorlati okokból egyaránt.

Mindamellett egy másik utat is lehetett volna követni, a dedukció helyett az indukcióét, azaz a valóságosan kibontakozó tendenciák elemzéséét. Úgy vélem azonban, hogy belőlük ugyanezt lehetett volna kiolvasni.

Ha a mai magyar művelődést nézzük, sok példáját találhatjuk az elmondott jellemvonások felé mutató tendenciák érvényesülésének. Látjuk jeleit az autonóm kultúra közkinccsé válásának (azt szoktuk mondani, hogy e téren nem állunk hátrább a nálunk gazdaságilag jóval fejlettebb kapitalista országoknál), látjuk jeleit a kultúra iránti aktív alkotó magatartás kiszélesedésének, látjuk jeleit a tartalmában leginkább előremutató kultúra hatósugara megnövekedésének – és így tovább. Elemzésük, jelen művelődési helyzetünk e szempontból való pontos felmérése más munka feladata volna.

A szocialista művelődés teljes rendszere még nem alakult ki, feltehető, hogy a történelmi materializmus szabályai szerint ez csak az „alapban" végbement változások után következhet be. De hogy mennyi idővel utána, arra vonatkozóan már nincsenek szabályok – ez tőlünk is függ.

Kultúra és Közösség,
1974. 1. sz. 14–32. old.

3. Kulturális forradalom

Lukács György

LENIN ÉS A KULTÚRA KÉRDÉSEI

I

Maxim Gorkij Leninről írott emlékezéseiben azzal jellemzi az átlagos nyárspolgárt, hogy annak uralkodó életérzése: „Ne zavarjatok abban, hogy úgy éljek, ahogy megszoktam." Lenin pedig, teszi hozzá Gorkij, éppen az az ember volt, aki embertársait a legerélyesebben kényszerítette arra, hogy másként éljenek, mint ahogy addig megszokták. Leninnek ez az emberi életformákat gyökeresen átformáló energiája egyik legfőbb forrása annak a lángoló lelkesedésnek és izzó gyűlöletnek, amelyet tevékenysége kiváltott. Millió és millió munkás és paraszt élete döntő fordulataként élte át, hogy Lenin tanítása és tevékenysége elhárította életéből azokat az akadályokat, amelyek eddig ránehezedtek, és lehetetlenné tették, hogy saját vágyainak, igényeinek és képességeinek megfelelően éljen. Ugyanakkor igen sok, a kapitalista élet torzító hatása következtében belsőleg nyomorékká vált nyárspolgár gyűlölettel gondolt arra az emberre, aki felszárította a cári Oroszország ama politikai és gazdasági, kulturális és morális mocsarait, amelyekben ők addig zavartalanul kuruttyoltak.

Gorkij megjegyzése ily módon élesen rávilágít Lenin hatásának egyik legfontosabb mozzanatára. Gorkij ugyanakkor helyesen emeli ki, hogy az ilyen hatás számos, társadalmilag igazán nagy ember élete munkáját jellemzi. Ez az általánosítás alkalmas arra, hogy Lenin egyéniségének és tevékenységének különleges, egyéni oldalait konkrétabban megvilágítsuk. Mert az emberi kultúra régebbi nagy átalakítói a legtöbb esetben idealista prédikátorok, idealista humanisták voltak. Gondoljunk Savonarolára, Rousseau-ra, Robespierre-re, Tolsztojra. Az emberi élet alakítása ezeknél „felülről" indult meg: a lélek, az erkölcs, a belső élet reformálása lett volna az az emeltyű, amelynek segítségével az emberiség külső életkörülményeit kellett volna sarkaiból kifordítani, újjáalakítani. Lenin módszere ennek szöges ellentéte.

Az ellentét már a stílusban is megnyilvánul. Az idealista prédikáto-

rok túlnyomó része hatalmas szónoki vagy költői pátosszal fejezi ki mondanivalóját, a retorika lángjaival igyekszik a lelkeket az új életért vívandó harcra fellobbantani. Lenin stílusa: minden retorika tagadása. Ez a stílus a frázis kíméletlen gyűlöletéből indul ki. Lenin hatalmas életművében nincs egyetlen mondat sem, amely a közkeletű értelemben akárcsak patetikus is volna: csak az életműnek mint egésznek van magával ragadó, nagyvonalú pátosza. És ez a frázismentes stílus sohasem fejez ki úgynevezett fennkölt tartalmakat: fennkölt kifejezések Leninnél mindig ironikus idézőjelben állnak, még akkor is, sőt különösen akkor, ha a – nagybetűvel írt – forradalomról, ha a patetikusan hangsúlyozott radikalizmusról van szó. Lenin élete munkájának java részét prózai javaslatok, intézkedések, intézmények és ezeknek elméleti és gyakorlati megokolása teszi ki.

A forma és tartalom e szerves egysége mutatja Lenin egyéni jellegzetességét, történelmi helyét, társadalomkutató és társadalomalakító tevékenységének mélységét. Lenin tevékenységének világnézeti alapja: a materialista filozófia humanizmusa. Ennek az új humanizmusnak legtipikusabb képviselője, legnagyobb alakja Lenin.

Nem mindenki előtt világos azonnal emez új humanizmus viszonya a régihez. Nézzük meg tehát közelebbről a kérdést. Dosztojevszkij világnézetében talán a legtipikusabb idealista ellenpólusa Leninnek. Ha azonban ennek az idealista prédikátornak az életművét a maga egészében tekintjük, akkor mindenütt egy igen érdekes és Dosztojevszkij által is döntő jelentőségűnek értékelt morális problémára bukkanunk: a „hirtelen hőstett" problémájára. Ez a probléma röviden azt jelenti, hogy az emberekben fellobban ugyan lényük legmélyebb morális tartalmának élménye, lelkesedést, sőt tetté váló lelkesedést is ébreszt bennük, azonban az emberek nem képesek ebből a fellángolásukból – bár ez lényük lényegét, lelki életük legigazibb és egyúttal legegyénibb tartalmát fejezi ki – további életvitelük szintjét megalkotni. A „hirtelen hőstett" után ismét visszasüllyednek régi életük objektíve és szubjektíve hazug, alacsonyabb szintjére.

Mi van emögött a Dosztojevszkij-féle morális kérdésfeltevés mögött? Kétségkívül, akár tudta ezt Dosztojevszkij maga, akár nem: az idealista gondolkodo, a prédikátorköltő önkritikai szkepszise az idealizmus hatályosságát illetően az életben, még a tiszta moralitásra absztrahált életben is. Tolsztoj *Anna Kareninájában* megtaláljuk ennek a „hirtelen hőstett"-nek nagyszerű, pregnáns költői ábrázolását. Karenin el akar válni feleségétől, gyűlöli annak csábítóját. Anna ha-

lálosnak látszó megbetegedésekor a halál árnyéka ilyen „hirtelen hőstett"-et vált ki belőle, és kiáradó keresztényi megbocsátásának pátosza magával ragadja Annát és Vronszkijt is. De ebből a látszólag gyökeres lelki átalakulásból mégsem jön létre új élet. Karenin száraz és önző bürokrata marad, Anna vakon szerelmes nagyvilági dáma, Vronszkij könnyű fajsúlyú arisztokrata tiszt. A valóságos élet társadalmi ereje mindhármukat rövidesen lehúzza régi életszintjükre. Ezért beszélt Gorkij fiatalkori novelláiban, amelyek pedig egy egészen más társadalmi réteget, a társadalom kitaszítottjait, a mezítlábasokat ábrázolják, olyan emberekről, akik lovagok ugyan, de csak egy órára.

Látjuk, Dosztojevszkij, mint igazi nagy író, tipikus esethez nyúlt itt hozzá. De a probléma tipikussága túlmutat a pusztán egyéni morálon. A fellendülésnek és a prózába való lezuhanásnak vagy lecsúszásnak ez a fatálisnak látszó váltakozása a társadalom eddigi történetét is jellemzi. A nagy orosz írók által körvonalazott lélektani kérdés igen gyakran mint nagy társadalmi fellendülések szociálpszichológiai sorsa is mutatkozik. Gondoljunk csak a nagy francia forradalom 1793-as hőskorára, melyet oly hamar, alig egy évre rá, már a Thermidor követett.

Ez a szociálpszichológiai általánosság az osztálytársadalmak és különösen a tőkés társadalmi rend szerkezetéből adódik. Abból, hogy ezek a társadalmak az embereket nemcsak politikailag nyomják el, nemcsak gazdaságilag zsákmányolják ki, hanem az elnyomatás és a kizsákmányolás eme szerkezetének mélyreható következményei vannak az egyes emberek egyéni morális elnyomorodására is, igen fontos következmények adódnak, mind az egyének, mind a tömegek társadalmi tevékenységére.

Az elmúlt század nagy írói világosan látták ezt a problémát is. Balzac egyszer mély szellemességgel jegyzi meg, hogy kora társadalmának emberei két csoportra oszthatók: vagy pénztárosok, vagy sikkasztók; tehát: vagy becsületes hülyék, vagy ügyes csirkefogók. Ahhoz, hogy valaki ilyen körülmények között normálisan tisztességes ember legyen, ahhoz – az esetek többségében – morális zseninek kellene lennie.

És itt felmerül minden gondolkodni tudó és a társadalom tényeivel szembenézni merő ember számára a kérdés: helyes-e, hogy ez így van? Lehet-e, kell-e ebbe beletörődni?

Ha a kultúrfilozófia síkján tesszük fel a kérdést, itt jutunk el Lenin alapvető kérdésfeltevéseihez. Itt értjük meg, mit jelent a kultúra kérdései számára a tudományos szocializmus, a történelmi materializmus

módszere és annak konkrét válaszai a történelem konkrét problémáira. Röviden összefoglalva, a lenini válasz így hangzik: az élet *anyagi alapjait* kell megváltoztatni ahhoz, hogy az ember maga *igazán tartósan, véglegesen* megváltozzék, hogy morális fellendülései – se egyénileg, se társadalmilag – ne fulladjanak Karenin-típusú tragikomédiákba.

Lenin a problémát rendkívül sokoldalúan és mélyen gondolta végig. Amikor a szocializmus beteljesedéséről, az állam „elhalásáról" és ezzel kapcsolatban minden, az emberre nehezedő intézményes kényszer megszűnéséről beszél, határozottan kiemeli a „megszokás" alapvető jelentőségét. Lenin itt arra gondol, hogy ha egyszer az emberek egész nemzedékeken át emberi körülmények között éltek, ha társadalmi, gazdasági, politikai stb. életükből eltűntek mindazok a körülmények, amelyek az osztálytársadalmakban az erkölcsi torzulásokat létrehozták, ha ilyen módon az emberek „megszokták" az emberhez méltó életet, akkor felszínre jönnek és a mindennapi élet hatékony mozgatóerőivé válnak az emberiség morális kultúrájának mindazon elemei és tendenciái, amelyeket fejlődésének évezredes harcai során mint egyedi csúcsteljesítményeket ért el. Lenin tehát egyáltalában nem helyezkedik szembe az emberiség elért morális kultúrájának tetőpontjaival, ahogy azt a vulgáris leegyszerűsítők beállítani szokták; nem prédikál valami radikálisan új morált, amely százszázalékosan szakítana az emberiség eddig elért eredményeivel. Ellenkezőleg. Ezeket az eredményeket fontos és nagy örökségnek tekinti. Eltérése az eddigi nagy moralitásoktól inkább abban áll, hogy *új utat* jelöl meg ezeknek az értékeknek általános és az egész társadalomban hatékony megvalósítására. Ez az új út a társadalom anyagi szerkezetének gyökeres átalakítása, az elnyomatás, a kizsákmányolás, az osztálytagozódás intézményes megsemmisítése.

2

Ilyen szempontok határozzák meg Lenin kritikáját a jelenkor kultúrájáról, beleértve ebbe a kultúrába a formális demokráciát is. Leninnél állhatatosabban senki sem küzdött az emberek felszabadulásáért, egyenlővé tételéért. De sohasem érte be a szabadság vagy az egyenlőség puszta proklamálásával vagy akár jogi kodifikálásával. Mindig azt kérdezte: megvan-e a társadalmi élet mindennapi valóságában a dolgozó nép többsége, a munkások és parasztok számára a *tényleges* lehetőség élni is a jogilag megadott szabadsággal vagy egyenlőséggel. Mert, ha ez nem áll fenn, akkor a szabadság, az egyenlőség jogi kimondása:

képmutatás. Képmutatás a sajtószabadság, ha olyanok a sajtótörvények, a gazdasági viszonyok stb., hogy a sajtószabadsággal csak olyan nagy tőke birtokában lehet igazán élni, amely a munkások, a parasztok egyesüléseinek nem állhat rendelkezésére. Képmutatás a gyülekezési szabadság, ha olyanok a társadalmi és gazdasági viszonyok, hogy a munkásoknak és a parasztoknak nem lehetnek megfelelő helyiségei, nincs elegendő szabad idejük ahhoz, hogy gyülekezési szabadságukat igazán felhasználhassák.

Ez az éles kritika a tőkés társadalom formálisan demokratikus megjelenési formáival szemben Leninnél mint a kapitalizmus és a szocializmus világtörténeti szembeállítása jelentkezik. De ha olyan nagy dialektikus gondolkodó művét elemezzük, mint amilyen Lenin, a legnagyobb hiba volna merev általánosságoknál maradni. Lenin szemében a szocializmus nemcsak a társadalom gazdasági szerkezetének gyökeresen más, gyökeresen új fejlődési foka, szemben a tőkés termelési renddel, hanem egyúttal és ettől elválaszthatatlanul a legfejlettebb demokrácia is. Ez utóbbi szempont pedig lehetővé teszi, hogy a formális demokrácia lenini bírálatát termékenyen alkalmazzuk az új népi demokrácia kifejlesztésére. Ama demokrácia konkrét problémáinak megoldására, amely ugyan nem szüntette még meg a termelési rend kapitalista jellegét, de ugyanakkor azt tűzi ki céljául, hogy ebben a társadalomban a dolgozó értelmiség, a munkások és parasztok ne csak formális szabadság vagy egyenlőség puszta jogának birtokában legyenek, hanem egyszersmind intézményes biztosítékot kapjanak arra, hogy a szabadsággal, az egyenlőséggel mindennapi létük fontos kérdéseiben igazán élni tudjanak. Éppen itt vannak az új, a népi demokrácia legfontosabb *konkrét* napi feladatai. És ezeknek a kérdéseknek tisztázásában nagy szerepet játszhatnak Leninnek mind bíráló megjegyzései, mind konstruktív alkotásai. Persze csak akkor tanulhatunk Lenintől eredményesen, ha magunk is konkrétan tesszük fel a kérdést, vagyis azt vesszük át a pusztán formális demokrácia bírálatából, a legfejlettebb szocialista demokrácia tapasztalataiból, ami a születendő új népi demokrácia gazdasági alapjaival összhangba hozható, ami ezeknek kereteiben tényleg megvalósítható. Ha ugyanakkor képesek vagyunk eme konkrét körülmények között az igazán megvalósítható demokratikus maximumra orientálódni.

Térjünk vissza a lenini kultúrkritika és kultúrpolitika fő irányelveihez. Lenin materialista nézőpontja mindenekelőtt az emberek *teljes* felszabadításának követelését jelenti. Vagyis a szabadság követelése le-

nyúlik az ember *fizikai* létébe, azoknak a gazdasági és társadalmi feltételeknek megteremtéséig, amelyek intézményesen létrehozzák és biztosítják a teljes szabadságot. A szocializmus azért lehet a demokratikus fejlődés legmagasabb foka, a demokrácia legtökéletesebb formája, mert megvalósult a teljes felszabadulás az emberi élet legfontosabb területén, a gazdasági élet, a munka területén, mert itt mind közvetlen, mind közvetett formájában megszűnik az embernek az ember által való kizsákmányolása.

A lenini nézőpont jelenti továbbá az emberek *mindenoldalú* felszabadításának követelését. Lenin nem áll meg a politika kérdéseinél, hanem elmegy az emberek mindennapi életének összes kérdéséig. Nincs időnk arra, hogy ezt a mindenoldalúságot akár csak vázlatosan is ismertessük. Csak röviden mutathatunk rá a nemzeti felszabadulás kérdésére, a marxizmus ama axiómájára, hogy más népet elnyomó nemzet maga sem lehet szabad. Csak röviden mutathatunk rá arra, hogy Lenin még a szocialista demokráciát sem ismeri el valóságos szabadságnak és egyenlőségnek, amíg az a valóságban (és nemcsak dekrétumokban) nem semmisítette meg a nőknek az osztálytársadalomból öröklött kettős kizsákmányolását, amíg nincsenek megteremtve azok az intézmények, amelyek biztosítják a dolgozó nők igazi egyenlőségét a férfiakkal.

A kultúra megítélésének régi marxista hagyománya, amit Lenin átvesz, és mind az elméletben, mind a gyakorlatban továbbfejleszt, hogy minden kultúra alapja az emberek szabad ideje; hogy tehát valamely kultúra jellegét az határozza meg, hogy valamely társadalomban melyik rétegnek és milyen feltételek között van szabad ideje. Amikor Marx a szocializmusról mint a „szabadság birodalmáról" beszélt, következetesen hozzátette, hogy ennek múlhatatlan előfeltétele a társadalmilag szükséges munkaidő csökkenése.

Ez az összefüggés szabad idő és kultúra között oly nyilvánvaló, hogy nem kerülhette el a komolyabb polgári gondolkodók figyelmét sem. Ámde éppen itt, ahol egy ilyen alapvető ténymegállapításban látszólag közelednek egymáshoz, válik csak igazán nyilvánvalóvá a marxizmus és a modern idő reakciós bölcseletének áthidalhatatlan ellentéte. Nietzsche azok közé a gondolkodók közé tartozik, akik világosan felismerték a szabad idő és kultúra összefüggését. De milyen következtetéseket vont le ebből? Megállapította, hogy a rabszolgatársadalom jobban biztosította az uralkodó osztály feltétlen jogát egy szinte korlátlanul munkamentes életvitelre, mint a kapitalizmus. Ezért – a kapitalizmus he-

lyenként szellemes kultúrkritikáján keresztül – azzal a követeléssel lép fel: jöjjön ismét létre olyan társadalmi rend, amely az abban uralkodó új „elit" számára a régi rabszolgatartó életfeltételeit biztosítja. Mondani sem kell, hogy ez a felfogás a dolgozó nép örökös rabszolgaságának követelését jelenti.

Mindez természetesen összefér a mai idők „legfennköltebb" idealizmusával. Azzal az idealizmussal, amely mélyen megveti a marxizmust, amiért a gazdasági lét átalakításának olyan döntő szerepet tulajdonít. De éppen az ilyen „fennkölt" idealistákkal szemben kell a legélesebben hangsúlyozni a materialista humanizmus igazát. Lenin ama marxista követelése, hogy a munkások és parasztok szabad ideje a kizsákmányolás gazdasági alapjainak megszüntetése segítségével jöjjön létre, jelent csak igazán új korszakot az emberiség kulturális fejlődésében. Mert itt és csak itt nyílik meg az ajtó *mindenki* számára, hogy a kultúra fejlődésébe, felépítésébe és elsajátításába mint alkotó vagy mint felvevő ténylegesen, aktívan bekapcsolódjék.

Az olyan elméleteknek, mint a Nietzschéé, alapgondolatuk a tömegek megvetése. Tévedés volna, ha ezt a tömegellenes antidemokratikus irányzatot kizárólag a reakciós polgári gondolkodóknál keresnénk. Amikor a burzsoázia megszűnt forradalmi osztály lenni, amikor aktivitása már nem az abszolutizmus és a hűbériség maradványainak lerombolását célozta, hanem arra irányult, hogy megvédje a maga kiváltságos pozícióit a tömegek felemelkedésével szemben, a liberalizmus ideológusainál is létrejött ez a tömegellenes irányzat. Nem lehet itt szándékunk ezeket a gondolkodókat még csak vázlatosan sem ismertetni. Csak röviden utalunk arra, hogy az utolsó évtizedekben még az úgynevezett baloldali polgári gondolkodóknál is mind gyakrabban lép fel az a felfogás, mintha a mai kultúra válságait az idézné elő, hogy a tömegek aktívan bekapcsolódnak a nemzeti életbe. („Vermassung": eltömegesedés, mondják az ilyen liberális filozófusok és szociológusok.)

Lenin illúziók nélkül tekinti a tömegek szerepét a jelen és a jövő kultúrájában. Viszonya a tömegek mai színvonalához minden inkább, mint kritikátlan dicsőítés. Ám minden konkrét bírálat mögött elevenen él benne az a mély meggyőződés, hogy nincsen normális ember, aki ne volna képes a kultúrához termékeny kapcsolatot találni. A kultúra lehetősége azonban Lenin számára ott kezdődik, ahol hozzáférhetőségének, elsajátításának *reális* alapjai mindenki számára le vannak rakva. Innen a szocializmus kultúrpolitikájának kezdeti extenzív jellege: először meg kell teremteni azokat a társadalmi és gazdasági alapokat,

azokat a – gyakran primitív – kulturális előfeltételeket, amelyek a dolgozó tömegek és a kultúra között eddig zárt ajtót valóban kinyitják. Ezért Lenin a szocialista szovjetköztársaság kikiáltása után sohasem hirdetett távoli, utópikus célkitűzéseket. A lehető legegyszerűbb, legkézenfekvőbb feladatokra összpontosította az erőket, hogy az elmaradt, hűbérileg elnyomott Oroszország nagy tömegeit lépésről lépésre a világos szocialista öntudat útjára vezesse. Lenin ilyen intézkedései: állami és társadalmi akciók az analfabetizmus felszámolására, közép- és főiskolák tehetséges munkások és parasztok számára stb. sokkal többet jelentettek, mint egyszerű közoktatási intézkedéseket: az első lépések voltak a Szovjetunió népeiben rejlő, évezredek óta elnyomott, félrevezetett és eltorzított népi erők felszabadítására.

E felszabadító munka, a szocialista népnevelés, a „kultúrforradalom", ahogy ezt a folyamatot a Szovjetunióban nevezni szokták, sokkal szélesebb és általánosabb teret foglal el a Szovjetunió életében, mintsem hogy beleférne egy bármilyen tágan értelmezett közoktatási program kereteibe. Itt sokkal többről van szó. Beszéltünk már a kapitalista társadalom embert és emberi morált eltorzító hatásairól. Ezek – röviden összefoglalva – a mai emberben főképpen, egyrészt mint fékevesztett önzés, másrészt mint szűk látókörű specializálódás jelentkeznek: mindkét esetben az általános, a társadalmi vonatkozások eltűnéseként az egyén életéből, érvényesülési törekvéseiből.

Mindenütt mint alapvető elv jelentkezik Lenin politikájának utópiaellenes jellege. Nem arról van tehát szó, hogy a szocializmus rendeletekkel akarná eltörölni akár az önzést, akár a szűk specializálódást, arról sem, hogy puszta propagandával vagy tisztán a szoros értelemben vett neveléssel igyekezne az embereket a szocialista ideálok szolgálatába állítani. A kérdés súlypontja inkább ott van, hogy a – szocialista módon tervszerűen szabályozott – társadalmi és gazdasági élet dinamikája nevelje az embereket igazi társadalmi lényekké és ezáltal valódi egyéniségekké.

Lenin kultúrstratégiája, mely mindezekben az intézkedésekben konkrét alakot ölt, fő vonalában a szocializmus döntő céljaira irányul, arra, hogy évtizedek tervszerű és kitartó munkájának segítségével leküzdje az osztálytársadalmak társadalmi munkamegosztásának káros örökségét. Ennek a kultúrstratégiának tehát három nagy célja van: falu és város, fizikai és szellemi munka közötti különbség megszüntetése és a munka értelmességének, öncélúságának helyreállítása. Itt is elválaszthatatlannak mutatkozik gazdasági építés és kultúrforradalom. A falu

villamosítása, a mezőgazdasági termelés gépesítése stb. közvetlenül tisztán gazdasági célt szolgál: a termelés fokozását. Azonban ez a fokozás nem vihető másként keresztül, mint a falu kulturális színvonalának szakadatlan emelése segítségével, mint a mezőgazdasági termelés folytonos közelítése révén a gyári produkció tervszerű, a természeten mindjobban uralkodó, a tudomány legújabb vívmányaira támaszkodó, a munkatársaktól tudományos képzettséget követelő elveihez. Ez a folyamat és az ipari termelésben vele párhuzamosan lejátszódó átalakulás, mely egyrészt a természettudomány és a technika ismereteit mind mélyebben viszi bele a munkásság legszélesebb rétegeibe, másrészt mindenkiben felébreszti a szociális felelősséget saját munkája iránt, minden egyes szakaszban világossá téve minden egyén számára, hogy egyéni munkája hogyan kapcsolódik be az össztársadalmi tervbe, lépcsőfokot teremt mind a fizikai és szellemi munka különbségének megszüntetése irányában, mind pedig afelé, hogy az emberek egyre inkább munkájukban keressék és találják meg életük értelmét.

A lenini kultúrpolitika ilyen módon egyfelől beteljesedése annak, amit az emberiség évezredes történetében annak legjobbjai mindig óhajtottak. Másfelől azonban olyan kultúrafogalmat teremt, mely – elméletileg és gyakorlatilag – éles ellentétben áll a ma közkeletű polgári kultúrafelfogással. Évtizedek óta általánosan elterjedt a nyugati értelmiség körében az a felfogás, mintha kultúra és civilizáció egymással harcban állanának. Ezt a felfogást nem lehet – ha csak az imperialista kapitalizmust nézzük – teljesen helytelennek minősíteni. Ott csakugyan fennáll ez az ellentét, amennyiben a civilizáció, a technika, a modern termelés, sőt a modern tudomány vívmányai harci eszközeivé válhatnak a legsötétebb barbárságnak, a kultúra legkonokabb és legveszélyesebb tagadásának. Ezek a tények, amelyek a fasiszta hadviselésben, a fasiszta halálgyárakban érték el eddigi csúcspontjukat, érthetővé teszik a kultúra sorsáért aggódók civilizációellenes beállítódását.

De hogy érthető, az még nem jelenti, hogy objektíve is helyes. Az objektíve helyes kérdésfeltevés ott kezdődik, ahol az ember nem áll meg a civilizáció mai dinamikájának leírásánál, nem fújja fel ezt a dinamikát a kultúra és civilizáció „örökérvényű" ellentétévé, hanem történelmi konkrétsággal azt kérdi: hogyan, kinek a kezében válhatnak a civilizáció erői kultúraellenesekké? De ez a kérdésfeltevés már a marxizmusé. És a felelet az, hogy a dolgozó nép tényleges hatalma a termelőerők felett az egyedüli biztosítéka az ellentét feloldásának, kul-

túra és civilizáció újból való egyesülésének, egymást támogatásának. Ezt hozza létre legmagasabb fokon a szocializmus mint a demokrácia legfejlettebb formája. Ez valósulhat meg bizonyos fokig az igazán kifejlett új népi demokráciában, amennyiben annak sikerül a régi demokrácia formalizmusát áttörnie, és a dolgozó nép valóságos uralmát, nemcsak a szoros értelemben vett politika terén, intézményesen biztosítania.

Innen van, hogy a lenini kultúrafelfogás nem ismeri már kultúra és civilizáció polgári ellentétességét, hogy itt elméletben és gyakorlatban egybeforrnak kultúra és civilizáció, hogy összefonódott egységük alkotja az új szocialista kultúra fogalmát.

3

Lenin egész életében halálos ellensége volt minden utópizmusnak. A szocializmust szerinte azokkal az emberekkel kell felépíteni, akik vannak, akiket a kapitalizmus elrontott. Ahogy a marxizmus szerint az ember fejlődése kezdetén saját munkája révén lett állatból emberré, úgy most, a világtörténet legnagyobb fordulata alatt és után, saját társadalmi munkájával fogja leküzdeni mindazokat az eltorzító hatásokat, amelyeket egész lényébe az évezredes osztálytársadalmi fejlődés belenevelt. Csak utópisták hihetik, hogy lehet *előzetesen* kinevelni egy olyan embercsoportot, mely aztán többi embertársát súrlódások nélkül átvezeti az új életbe. Lenin, Marxszal együtt, tagadja az emberiség ilyetén két részre osztását nevelőkre és neveltekre.

Ha azonban Lenin ismételten hangsúlyozza, hogy az imperialista kapitalizmus romboló hatása az egész társadalmat áthatja, ez nem azt jelenti, mintha azt hinné, hogy ez a hatás minden osztályban egyformán nyilvánul meg. Lenin a társadalom szocialista átalakulását az egész nép öntevékenysége gyümölcsének tekinti, de egyúttal azt is hangsúlyozza, hogy ez az átalakulás lehetetlen a munkásosztály vezető szerepe nélkül. Miért éppen a munkásosztálynak jut ez a vezető szerep?

Lenin válasza igen egyszerű. Negatíve: mert a társadalom minden osztálya közül a munkásság van legkevésbé összenőve a kapitalizmus embertorzító tendenciáival, amelyek elsősorban a kizsákmányolásból nőnek ki; mert a munkásság osztályérdekeinek következetes végiggondolása túlmutat minden szűken értelmezett osztályszemponton: az osztálytudatos munkás tisztában van azzal, hogy csak az *egész* társadalom

felszabadítása szabadíthatja fel a munkásságot is. Pozitíve: mert a kapitalista nagyüzem éppen a proletariátusban termelte ki a megszületendő új ember csíráit, az új emberét, aki tudatosan társadalmilag él, cselekszik és gondolkodik; mert a nagyüzemi proletariátus létének talajából nőnek ki az új szocialista erkölcs legfontosabb tulajdonságai: az eleven közösségérzet, az együttműködés szükségességének érzése, a szolidaritás.

Ezeket a lelki tényeket nem egyedül Lenin ismerte fel. Ezek a lelki tények a mai életben annyira szembeszökőek, hogy nem lehet a kultúra sorsával foglalkozni anélkül, hogy őket tekintetbe ne vennők. És igen sokan vannak, akik a munkásosztály e tulajdonságaiban látják a kivezető utat a kultúra mai válságából.

Azonban Lenin felfogása e kérdésről messze eltér az átlagos, a közkeletű felfogásoktól. Egyrészt rendületlenül hirdeti, hogy egyedül a munkásosztály (és azon belül a legtudatosabb munkásokból álló forradalmi párt) van hivatva a szocialista átalakulást vezetni – és e tekintetben nem ismer semmi kompromisszumot. Másrészt ugyanakkor élesen szembeszáll azokkal, akik, különösen az orosz forradalom győzelme óta, a munkás helyzetének, a kapitalista kultúra problematikájának felismeréséből szűk és egyoldalú következtetéseket vonnak le.

Lenin szerint mindenekelőtt meg kell határozni a munkásság vezető szerepe mellett létrejövő új kultúra viszonyát az úgynevezett „proletárkultúrához" (proletkult). Sokan vannak, akik a „proletárkultúra" nevében mereven tagadják az eddigi kultúrát, elzárkóznak az eddigi kulturális eredményektől, és kizárólag a munkás létéből és ideológiájából akarják elővarázsolni a „proletárkultúrát". Lenin egész életén át hevesen elutasított minden ilyenfajta „ouvrier-izmust". Már az orosz munkásmozgalom fejlődése kezdetén voltak olyan irányzatok, amelyek a munkáspárt egész szervezeti és eszmei felépítését a munkáséletből spontánul kinövő, „tiszta" munkásideológiára akarták alapítani. Lenin szerint a spontaneitás csak kiindulási pontja lehet a munkásság osztályharcainak, még tisztán gazdasági téren is. Szerinte a tudatos, az igazi, az egész társadalomra kiterjedő forradalmi világnézetet *kívülről* kellett belevinni a munkásmozgalomba. Ez a „kívül" az összkultúra progreszszív fejlődését, e fejlődés döntő eredményeit jelenti, melyeket minden munkásnak el kell sajátítania, ha öntudatos forradalmár akar lenni. Nem véletlenül beszél Lenin a marxizmus három forrásáról: az angol klasszikus ökonómiáról, a francia utópikus szocializmusról és a Németországban kifejlődött dialektikus módszerről. A proletariátus forradal-

mi világnézete Lenin szerint sokkal több annál, mint ami a munkás puszta létéből spontánul kinő.

Ez a megállapítás tartalmilag azt is jelenti, hogy a munkásosztály forradalmi világnézete nem szűkíthető le a tőkés és munkás egyszerű ellentétére, hanem átfogja az *egész* társadalom fejlődésének összes problémáit. Ha pedig – Leninnel – így tesszük fel a kérdést, akkor világos, hogy az öntudatos munkásság forradalmi világnézete nem úgy jön létre, hogy a munkásság kikapcsolja magát a társadalom eddig elért kulturális fejlődéséből. Csak ezzel szakadatlan kölcsönhatásban, ennek eredményeit kritizálva, feldolgozva, továbbfejlesztve juthat a proletariátus és főleg annak legtudatosabb része arra a fejlettségi fokra, hogy betöltse a maga nagy történeti hivatását. Ennek az elhivatottságnak a végcélja: önmaga dialektikus túlhaladása. Ha az osztályok megsemmisültek, ha a kizsákmányolás megszűnt, ha a termelési eszközök társadalmiakká váltak, ha a falu és város, a fizikai és szellemi munka különbségét a társadalmi fejlődés meghaladta, ha a munka értelmessége, öncélúsága, örömet hozó volta általánossá vált, akkor szocialista kultúra jött létre, nem pedig „proletárkultúra".

Lenin eme felfogása a kultúra fejlődéséről meghatározza a kulturális forradalom stratégiai és taktikai kérdéseit is. Nevezetesen a forradalom és reform, a lassú haladás kérdését. Amíg arról van szó, hogy az igazi népuralom létrejöjjön, hogy ledöntessenek a valódi demokrácia akadályai, addig szükségképpen a forradalmi módszer áll előtérben. Lenin egész fejlődéselmélete mélyreható elemzésekkel igazolja, mennyire a dolgozó nép érdekében áll az elavult társadalmi keretek forradalmi lebontása. Így nagy elmélettel és óriási anyagismerettel bizonyítja, hogy a tőkés termelés időszakában az agrárátalakulásnak két útja van: az egyik elsöpri útjából a hűbériség összes maradványait, a másik pedig úgy megy végbe, hogy e maradványok sokáig megmaradnak, részben lassan lebontódnak, részben pedig lassan átnőnek a tőkés jellegű parasztkizsákmányolásba. És Lenin eme tudományos kutatása megvilágítja, hogy az utóbbi út a dolgozó parasztság mérhetetlenül nagyobb nyomorával és szenvedéseivel jár együtt, mint az első, noha – tisztán ökonómiailag nézve – mindkettő ugyanahhoz az eredményhez vezet: a tőkés termelés győzelméhez a mezőgazdaságban. A forradalom ilyetén lelkes igenlése Leninnél tehát nem szubjektív motívumokból ered, hanem ellenkezőleg, a gazdasági fejlődés konkrét törvényszerűségeinek konkrét felismeréséből, párosulva azzal a lángoló együttérzéssel, amely Lenin szívében a dolgozó nép, a munkások és parasztok iránt élt.

A forradalom kivívott győzelme azonban már a reformok jelentőségét tolja előtérbe, a kivívott pozíciók esetleg lassú, de mindenképpen rendszeres kiépítését; „inkább kevesebbet, de jobban": ezt hangsúlyozta Lenin szüntelenül mint a szocialista építés alapelvét. Ez azután azt is jelenti, amiről előzőleg más összefüggésben már beszéltünk, hogy Lenin mindig az alapoknál kezdi építeni a házat, hogy a kezdődő szocialista kultúrának szélességébe menő, extenzív jellege van.

Ez a reformmunka csak akkor lehet jó, ha tervszerű. A Lenin-féle „kevés" sohasem véletlenül kiragadott egyes jelenség. Leninnél – hogy egyik kedvenc képét használjuk – jelenti azt a bizonyos láncszemet, amelyet meg kell ragadnunk, hogy az egész láncot kezünkben tartsuk, hogy e láncszem megragadása segítségével tovább tudjunk haladni a fejlődés szükségszerű távolabbi, magasabb fokozataira.

A reformmunka tervszerűsége jelenti a munkásosztály és a pártba szervezett legöntudatosabb munkások vezető szerepét avégből, hogy a legfejlettebb demokráciában, az osztály nélküli társadalmat építő proletárdiktatúrában ne legyen többé – az osztálytársadalom értelmében vett – proletariátus sem. És ez a vezetés egyszersmind belátása annak, hogy ezt az építőmunkát csak az egész dolgozó nép, a munkásság, parasztság és haladó értelmiség együttes erejével lehet elvégezni; hogy ennek az építő- és átépítő munkának elvégzésére semmi körülmények között nem elegendő még a legfejlettebb munkásosztály, még a legkitűnőbb munkáspárt magában álló ereje sem. A munkásosztály vezető szerepe tehát éppen abban nyilvánul meg, hogy aktivizálja, politikai és társadalmi kérdések iránt fogékonnyá tegye azokat a rétegeket, amelyek az osztálytársadalmak idejében ilyen aktivitásra, ilyen tudatosan társadalmi jellegű cselekvésre nem voltak képesek. Innen van a munkásosztály uralma alatt a haladó értelmiség bevonása a szocialista építés munkájába, az értelmiség tiszteletben tartása, sőt – a munkásosztály stratégiája meghatározta úton belül – vezető szerepe is. Ugyanakkor a munkásosztály vezető szerepe a kulturális forradalomban abban is megnyilvánul, hogy segít új értelmiséget teremteni, hogy fokozza a széles dolgozó tömegek kulturális igényeit, kulturális követeléseit, és egyúttal gondoskodni igyekszik e követelések kielégítéséről. Ha az előbb azt mondottuk, hogy Lenin szerint a szocializmus házának építését az alapok lerakásával kellett kezdeni, ez távolról sem jelenti a lentről való építés kizárólagosságát, amint a kezdődő szocialista kultúra szükségszerű szélessége és extenzitása egyáltalán nem zárja ki csúcsteljesítmények létrejöttét és megbecsülését. A szocialista társadalom mélyen

demokratikus jellege éppen abban nyilvánul meg, hogy benne egyszerre és egymást kiegészítve lehetséges a kulturális tevékenység „fent" is és „lent" is, hogy ez a két tendencia találkozik, amennyiben a kultúra extenzitásának fokozódása új minőségbe, mélységbe csap át.

4

Ezek a szempontok határozzák meg a régi és a jelen kultúra értékelését. Az úgynevezett „proletárkultúra" hívei elvből elvetették a polgári kultúrát, az osztálytársadalmakét. Programjuk az volt, hogy a munkásosztály uralma „radikálisan új" kultúrát, tudományt és művészetet teremtsen. A gyakorlatban ez – nem véletlenül, hanem belső szükségszerűséggel – az imperialista korszak eszmeileg és művészileg dekadens áramlatainak kritika nélküli átvételét jelentette. Az oroszországi „proletárkultúra" híveinek tudományos világnézete a mechanizmuson alapult, művészetük az akkor Nyugaton divatos futurizmus és expresszszionizmus másolása, a legjobb esetben immanens továbbfejlesztése volt.

Lenin a leghatározottabban elutasította ezt az egész irányzatot. A marxizmus ereje szerinte éppen abban nyilvánul meg, hogy felvette magába és kritikailag feldolgozta az emberiség több évezredes fejlődésének minden progresszív tendenciáját. Magától értetődik, hogy ennél a felvételnél és feldolgozásnál Lenin a kritika fontosságát nagyon aláhúzta. Mert hiszen a világkultúra fejlődése az osztálytársadalmakban mindig és mindenütt haladás és reakció harca volt. Az imperialista kapitalizmus hivatalos kultúrája egyre fokozódó mértékben mutatja a reakciós kiválasztást, a reakciós irányzatok előtérbe tolását, a történelmi múlt reakciós meghamisítását. Lenin pozitív viszonya az osztálytársadalmak haladó szellemű kulturális örökségéhez tehát magában foglalja ennek az örökségnek, úgy, ahogy azt a jelen kultúrájában kapjuk, alapos revízióját. Ez a revízió feltételezi a haladás és reakció harcának helyes felismerését és értékelését; a reakció irgalmatlan gyűlöletét, a progresszív hagyományok szeretetteljes és belátó, bár nem kritikátlan ápolását, ha kell felfedezését, támogatását és propagálását. Ez a szempont Oroszországban kíméletlen harcot jelentett a cárizmus és a hűbériség minden hagyománya ellen. A másik oldalon elismerését azoknak a nagy progresszív irányzatoknak, amelyek a cári zsarnokság alatt, különösen a XIX. században, hatalmas erővel bonta-

koztak ki. Jelenti tehát elsősorban a nagy orosz realista irodalom kultuszát Puskintól napjainkig.

Ennek a lenini kultúrakritikának megtermékenyítő hatása a legvilágosabban mutatkozik meg abban, milyen sajátos volt a sorsa a marxizmusnak Oroszországban – és eddig csak ott. Az orosz marxizmus, mint marxizmus, természetszerűleg külföldről származó „importcikk" volt. Ma már szerves része az orosz kultúra progresszív hagyományainak. Ebben döntő szerepe van Lenin munkásságának. Lenin nemcsak világméretben Marx és Engels legnagyobb követője és konzseniális továbbfejlesztője, hanem egyúttal mélyen öszeforrott az orosz forradalmi demokrácia igazán magasrendű képviselőinek gondolatvilágával. Ezért Lenin győzelemre jutott világnézetének és tetteinek perspektívájából világossá válik, hogy az orosz forradalmi demokrácia legnagyobbjai, Herzen és Belinszkij, Csernisevszkij és Dobroljubov – objektíve, világtörténeti nézőpontról tekintve – előfutárai a dialektikus materializmusnak. Valamennyien, éppen úgy, mint maga Marx, a hegeli dialektika felbomlási folyamatába kapcsolódtak be; valamennyien a hegeli dialektikus módszert igyekeztek megtisztítani a benne rejlő idealista és konzervatív elemektől. A dialektika a forradalom algebrája, mondotta Herzen.

Így minden bélemagyarázás nélkül látható, hogy ezek a nagy forradalmi demokrata gondolkodók útban voltak Hegeltől Marx felé, és objektíve előfutárai lehettek a dialektikus materializmus világnézetének. Amikor Lenin ezt a világnézetet az orosz élet, az Oroszországban esedékes forradalom összes jelenségeire a legjobb orosz forradalmi hagyományok értelmében alkalmazta, akkor orosz talajba ültette át annak szerves produktumaként a marxizmust. A marxizmus így belenőtt az orosz progresszív forradalmi kultúra hagyományaiba, megtermékenyítette és szervesen továbbfejlesztette.

E tett kulturális nagyságát akkor tudjuk csak igazán mérlegelni, ha a marxista világnézet orosz sorsát összehasonlítjuk azzal a szereppel, melyet Marx hazájában, Németországban játszott. Marx világnézete szervesen nőtt ki a legjobb német haladó hagyományok talajából: Lessing, Goethe és Heine éppen úgy ősei világnézetének, mint Kant, Fichte és Hegel. És ennek ellenére, eddig még sohasem vált a német kultúra szerves és termékeny alkotórészévé.

Nem véletlen tehát, hogy Lenin szenvedélyesen tisztelte az emberiség fejlődésének csúcspontjait, a klasszikus kultúrát. Nem véletlen és nem privát ügy, nem egyéni ízlés kérdése. Ha Lenin az orosz kultúra

fejlődéséből legelsősorban Puskint, Csernisevszkijt és Tolsztojt emeli ki, akkor nemcsak mély és igazságos, hanem a szocialista kultúra fejlődésére rendkívül aktuális értékelést is nyújt. Itt ismét csak néhány jellemző és kiemelkedő példára utalhatunk Lenin gazdag életművéből: Tolsztoj új értékelésére; a hegeli logika mély bírálatára és hasznosítására; a nagy utópisták szövetkezeti álmainak aktualizálására.

Lenin Tolsztojban, akit a jobboldali polgárság misztikusnak, a baloldali az orosz arisztokrácia költőjének fogott fel, felismerte az orosz parasztmozgalmak fejlődésének költői tükrözését, az „első parasztot" az orosz irodalomban, egy új szakasz megindítóját a világirodalomban. A hegeli logika átdolgozásában és bírálatában Lenin felismerte a világképnek azokat a jelenkor életébe belenyúló, igazán dialektikus elemeit, amelyeknek kritikus tudatossá tétele teszi csak igazán hatékony, mindent átfogó világnézetté a marxizmust. Aki Hegel *Logikáját* nem tanulmányozta át, az – Lenin szerint – nem érti meg Marx *Tőkéjét* sem. Végül az utópisták elemzésénél Lenin kimutatja, hogy szövetkezeti álmaik, amelyek értéktelenek, sőt félrevezetők voltak a kapitalizmus uralma idején (félrevezetők, mert eltérítették a munkásság egy részét a sikeres osztályharc útjáról), azonnal nagyszabású, konstruktív valósággá váltak, amikor a dolgozó nép a hatalom birtokában van, amikor módjában áll a gazdaságot egészben vagy részben megszervezni.

Az ilyen értékelések nem elszigetelt, zseniális ötletek, hanem Lenin módszerének szükségszerű következményei. Beszéltünk már arról, hogy Lenin kultúrkritikája a haladás és a reakció harcát vizsgálja a történelem fejlődésében, hogy aztán a materialista világnézettel együtt járó pártosság alapján állást foglaljon a kultúra haladó irányzatai mellett. Ámde haladás és reakció harca az osztálytársadalom egyes nagy emberein *belül,* ezeknek a nagy embereknek lelkében, világnézetében, műveiben is dúl. Lenin (Plehanovval polemizálva) kifejti a maga múltat bíráló módszerét: úgy bírálni, úgy semmisíteni meg a reakciós tendenciákat, hogy a nagy alkotások haladó, pozitív oldalai érvényre jussanak, hogy éppen ebből az éles bírálatból pontosan megértsük, miért korszakalkotó gondolkodó Hegel vagy korszakalkotó realista Tolsztoj.

Ezt a bírálati módszert Lenin a jelenkor ideológiai válságának elemzésekor is alkalmazza. Persze itt a kritika hangja még élesebb, mint a múlt jelenségeivel szemben, mert az aktuális veszély – forradalmárok ideológiai félrevezetése – nagyobb. Mégis ezekben a bírálatokban is mindenütt érvényesül a pozitív, a haladó elem. Amikor Lenin kora fi-

zikájának ismeretelméletét, az úgynevezett fizikai idealizmust megsemmisítő bírálattal illette, egyszersmind kimutatta, hogy ez az idealizmus, bármilyen értéktelen és reakciós legyen is az ismeretelmélet területén, a fizika továbbfejlődéséből, haladásából fakadt, és ez pozitívumot, haladást eredményezhet a bölcselet terén is: arra készteti a marxistákat, hogy az anyag elavult, mechanikus meghatározását elvessék, s új, dialektikus, materialisztikus meghatározását adják.

Az új embert kereste Lenin egész életében. Azért küzdött, hogy kialakuljanak az új ember létrejöttének objektív gazdasági, társadalmi és ezzel együtt morális, intellektuális alapjai. Ez az új ember majdan egyesíteni fogja magában azokat a nagy kulturális energiákat, amelyeket a régi virágkorok kitermeltek: a világ befogadásának szélességét és átfogó jellegét a megértés és az ábrázolás mélységével, a harmonikus, kifejlett egyéniséget a társadalmi szolidaritással, a munka öncélúságát a sokoldalúan kifejlett szellemiséggel és érzelmi morális kultúrával. Az új és nagy egyéniségek ilyen virágkora csak akkor lesz lehetséges, ha a kultúra felé vezető út – objektíve – mindenki számára nyitva áll.

Ezért az új emberért élt és harcolt Lenin. Ennek az új embernek volt első nagy reprezentánsa: reprezentánsa a pátoszmentes új „pátosznak", az új élet pátoszának. Példaadó élet volt az övé: a legteljesebb morális tisztaság, minden aszkézis nélkül: a legmagasabb rendű szellemiség, mélyen beágyazva a társadalmi gyakorlatba. Lenin igazi nagy ember, nagy egyéniség, amilyent ritkán termelt ki még eddig az emberi társadalom fejlődése.

1946. január.

Lukács György: Lenin.
Magvető Könyvkiadó 1977. 143–168. old.

FORRADALOM-E A KULTURÁLIS FORRADALOM?

(Beszélgetés Tőkei Ferenccel)

– Kezdjük a mai kételkedők nézeteivel, akik szeretik a szocializmus eszményét szembeállítani a megvalósult szocialista társadalmak rendjével. Egyik nézet szerint a szocializmus mint mozgalom és hatalom nem élt a lehetőségeivel, ezért a mi időnkben lényegében véve hasonló jelenségek figyelhetők meg, mint a polgári forradalom nemzedékének illúzióvesztése, „kijózanodása" idején.

– Korunk uralkodó vonása természetesen nem a szocializmusból, hanem a kapitalizmusból való tömeges és végleges kiábrándulás. Kérdése azonban a kommunisták mai problémáira vonatkozik. Nos, a kommunista értelmiség problémázgató, útkereső, időnként illúziókat kergető, máskor kiábrándult hangulatának a tőkés és a szocialista országokban sokféle oka, gyökere van. Nyilvánvalóan oka az is, hogy az elmúlt évtizedben a nemzetközi életet a politikai szférában a kommunista mozgalom megosztottsága és az imperializmus offenzívája jellemezte. Ha ennek alapvető okát keressük, ostobaság lenne pusztán azt mondani, hogy az imperializmus az oka mindennek, az imperializmusnak sikerült szakadást és harcot előidézni a kommunista mozgalomban. Nem kisebb ostobaság lenne egyszerűen ennek a fordítottját állítani, beérni azzal a magyarázattal, hogy tudniillik az elmúlt évtizedben az imperializmus azért ért el taktikai sikereket, mert a kommunista mozgalom megoszlott. Az igazi kérdés nyilvánvalóan az, miért oszlott meg a kommunista mozgalom. A dolgot nem lehet egy-két ötlettel megmagyarázni. Nem nehéz elősorolni a kommunizmus egy-két súlyos mulasztását. Mert igaz ugyan, hogy például elmulasztottuk a második világháború utáni modern kapitalizmus mélyreható elemzését. Ebből azonban nem lehet közvetlenül megérteni, miért követtük el a szocializmus építésében a XX. kongresszus óta feltárt hibákat. Elvont és üres spekuláció egy-két részleges összefüggés alapján, de a proble-

makör egészéből kitépve olyanokat állítani, hogy a szocializmus nem élt a lehetőségeivel. Mert ez igaz lehet egy-két területen, sőt elvileg igaz lehetne akár minden részterületen is, anélkül, hogy ez bizonyítaná az egész vonatkozásában, hogy a szocializmus nem élt a lehetőségeivel. Meggyőződésem, hogy a szocializmusnak egészében véve ma olyanok a lehetőségei, amilyen a tizennégy ország szocializmusa. Ezt a szocializmust egy eszményhez mérve sok kommunista értelmiségi szemlélheti kiábrándultan, s feltétlenül beletelik egy kis idő, amíg újra meg újra megtanuljuk, hogy a kommunizmus ügyét előbbre vinni csak a valóság talaján, a reális lehetőségek között választva lehet. Egészen kétségtelen, hogy sok kommunista illúzióvesztésként éli át azt a folyamatot, amely újra meg újra feltárja elkövetett hibáinkat, és ezen az úton visz bennünket a reális lehetőségek helyes felismeréséhez. Épelméjű embernek azonban nem juthat eszébe olyasmi, hogy ez a folyamat azonos a polgári forradalmak nemzedékének illúzióvesztésével. Egyszerűen tény, hogy a kommunisták minden nemzedékének megvan a maga „nem egészen ezt akartuk" érzése. Hiszen a 17-es, 19-es kommunisták egyszeri világforradalmat akartak, a 45-ös kommunisták egy-két évtized alatt felépült szocializmust és így tovább. Nyilvánvaló, hogy ezekben az elképzelésekben jó adag illúzió is volt, hiszen ma már tudjuk, hogy 1917-tel a világforradalmi folyamat csupán megkezdődött, s folytatása meglehetősen változatos formákban megy végbe, a szocializmus építése is csak megkezdődött, ahogy mondani szoktuk, *alapjainak lerakásáról* számolhatunk el, a szocializmus építésének *befejezése*, tehát a szocializmus felépítése azonban olyan kérdés, amelynek „határidejét" újra meg újra elhalasztjuk.

– Ez a tény a szocializmus utópia jellegét hangoztató jámbor kiábrándultak nézetét látszik alátámasztani, hogy ugyanis a szocializmus illuzórikus célkitűzés, amely évtizedről évtizedre mind „prózaibban" realizálódik a társadalmi közegben.

– Szó sincs róla. Csupán illuzionisztikusnak ismertük fel és minősítettük elgondolásaink néhány elemét. S ezeknek az utópisztikus elemeknek a kiselejtezése útján alakítjuk ki mind reálisabb, tehát igazibb és humanisztikusabb, mindinkább hús-vér képünket arról a szocializmusról, amelyet építünk. Nem igaz ugyanis, hogy 17 és 19 kommunizmusképe humanisztikusabb volt, mint a most alakuló képünk. Nem lehetett az, hiszen jóval elvontabb volt, a fél évszázaddal korábbi ál-

lapotokhoz kötődött, s elvontságából meglehetősen sima, jóformán észrevétlen út vezetett a sztálini korszak torzulásaihoz. A kommunizmus elvontságának leküzdése a folyamat lényege, s nagyon jó, hogy eközben megszabadulunk egynéhány illúziónktól. Eléggé természetes dolog, hogy ennek a folyamatnak a fordulópontjain akadnak, akik magától a kommunizmustól szabadulnak meg – ám a helyükbe, mint eddig is, mindig kommunistákká lesznek mások, olyan emberek, akik a valóság talaján képesek állni a valóság megváltoztatásáért vívott harcban is. A kommunisták nagy többsége pedig úgy marad kommunista, hogy bizonyos értelemben „ránevelődik" a valóságra, éppen nem azért, hogy azzal megbékéljen, hanem, hogy megváltoztatásának reális lehetőségeivel élhessen. Nem a valóság prózájára nevelődik rá, mint a polgári forradalmak nemzedéke, hanem a valóság megértésére, hogy valóságosan megváltoztathassa azt. A kommunisták egymást követő nemzedékeinek „nem egészen ezt akartuk" érzésén gúnyolódjanak csak a mindenkori renegátok és a burzsoázia apologétái, nekünk ezt az érzést nincs okunk eltitkolni, mert hiszen további orientációnk és cselekvésünk legfontosabb érzelmi alapja.

Lenin volt az, aki a szocializmus építésének ezzel a problémájával először nézett szembe. Jóformán a szovjethatalom első napjaitól fogva szembe kellett néznie saját maga és főleg munkatársai etikai, kultúrfilozófiai, gazdasági, politikai stb. illúzióival. 1923-ban halálos ágyán pedig, amikor azt mérlegelte, mit ért el néhány év alatt a szovjethatalom és milyen fő feladatokat hagy örökbe munkatársainak, úgy találta, hogy politikai tekintetben a szovjethatalom eredményei óriásiak, a szocializmus oroszországbeli építésének politikai előfeltételei meg vannak teremtve, a továbbfejlődéshez azonban a *kulturális forradalom* hosszú történeti időszakára van szükség. Így például szerinte még a parasztság szövetkezetekbe tömörítésének is előfeltétele, hogy az orosz paraszt „művelt kereskedő" legyen, írni-olvasni tudjon; az iparosításnak pedig a technikai kulturáltság emelése az előfeltétele, és így tovább. Lenin tehát nem ábrándult ki a szocializmusból, még a szocializmus „egy országban való" építésének realitásából sem, hanem a világ legtermészetesebb módján megkereste a közvetlen tennivalókat. Miközben általánosítva is megállapította, hogy így van ez minden nagy forradalom esetében: először a nagy, a döntő dolgok felforgatására kerül sor, ilyenformán új keretekkel cserélve fel az elavult régieket, a keretek azonban kezdetben jóformán üresek, új életformával, a mindennapok forradalmával csak hosszú, általa kulturális forradalomnak

nevezett nevelő és önnevelő munka töltheti meg a politikai kereteket. A régi társadalom megdöntésekor először szükségképpen elvontan tör a jövő felé az emberi akarat, elvont messzeségbe rugaszkodva a gyűlölt régitől, s ennek így is kell lennie, mert mindenekelőtt meg kell teremteni az új társadalom építésének formai, politikai előfeltételeit. A megteremtett és megvédett előfeltételek bázisán a szocializmus voltaképpeni építése már nem politikai, hanem kulturális forradalom. E kulturális forradalom időről időre természetesen elvezet a politikai formák reformjához, hogy az új formák ismét újabb tartalmak fejlődését segítsék elő. Úgy gondolom, ez a szocializmus belső dialektikájának, saját mozgásának legáltalánosabb törvénye, amelynek kibontakozása ma még csak korlátozottan lehetséges, hiszen a szocializmus tudatos építése ma még csak tizennégy országban van napirenden. E dinamika igazi kibontakozása akkorra várható, amikor világméretekben folyik majd a szocializmus építése. Mégis, ma is, az imperializmussal való napi konfrontálódás körülményei között is, a szocializmus mai helyzetében is, kicsiben, tompítottan, a kapitalista környezettől befolyásoltan. de mégiscsak észrevehetően megmutatkoznak e dinamika általános körvonalai, mint ahogy megmutatkoztak már Lenin számára is. A szocialista országok többsége ugyanis lerakta a szocializmus alapjait. Hogy ezen pontosan mit kell érteni. arról lehet vitatkozni. De elfogadhatjuk a fogalom hagyományos értelmezését is, amely szerint a szocializmus alapjainak lerakása: az ipar államosítása és a mezőgazdaság szövetkezetesítése.. Mi a szocialista tehát országainkban? Szocialista az állam, valamint a gazdaság döntő szektorainak szervezeti formája. A szocializmus továbbfejlesztésének az lenne vajon a soron következő feladata, hogy például megszüntesse az elenyésző nagyságú kispolgárságot? Nyilvánvalóan nem. Hanem mindenekelőtt az, hogy a politikai és szervezeti formákat valóban szocialista tartalom töltse meg. Ezért gondolom, hogy a most következő szakasz fő feladatai nem elsősorban politikaiak, hanem kulturálisak.

– Megbocsásson, de például itt és most, a mai Magyarországon nem a kulturális célt hangsúlyozzuk, hanem sokkal inkább a politikait: a szocialista demokrácia fejlesztését, és a gazdaságit: az új mechanizmust.

– Beszéljünk hát Magyarországról. Az új gazdasági mechanizmus lényege nem az, mint sokan gondolják, hogy a voluntarista bürokrati-

kus irányítás helyét átveszi a piac önkénye, hanem ellenkezőleg, hogy igen jelentős mértékben kiszélesedett a gazdasági döntésre jogosultak és kötelezettek köre. Talán nem tévedek, ha azt mondom: az új gazdasági irányítási rendszer bevezetése óta a gazdasági vezetők nem olyan önállóak és bátrak a döntéseikben, mint amilyenek lehetnének, sőt, mint amilyeneknek lenniük kellene ahhoz, hogy ez a mechanizmus igazán jól működjék. Véleményem szerint azért, mert *kultúrájukból* ma még hiányzik a döntésképesség. Vannak akik a politikától még valami újabb látványosságot várnak az új gazdasági mechanizmus jobb működésének érdekében. Lehet, hogy van is még jó néhány gazdaságpolitikai tennivaló, de úgy gondolom, hogy a szó szűkebb értelmében vett politika alapjában véve megtette a magáét: nemcsak biztosította a döntési jogot meglehetősen széles körben, hanem olyan gazdaságirányítási rendszert vezetett be, amelynek mechanizmusa maga követeli meg a döntések vállalását, vagy éppen az egyszer hozott döntés megváltoztatásához szükséges rugalmasságot. Vagy vegyük a párt politikájának másik alapvető programját, a szocialista demokratizmus fejlesztésének programját. Igaz-e vajon, hogy a szocialista demokratizmus fejlesztésének feladata döntően politikai, hogy tehát a meglevők helyett új szervezetekre, új politikai formákra van szüksége a demokráciának? Valószínű, hogy itt is van politikai tennivaló is. De ha józanul nézünk szembe a szocialista demokratizmus problémáival Magyarországon, lehetetlen nem észrevenni, hogy az emberek nagy tömegei a demokratizmus ma biztosított lehetőségeinek is csupán kis százalékával élnek. Az emberek nagy része nálunk demokratikus jogaival ma még egyszerűen nem tud élni: vagy nem él velük, vagy visszaél velük. A jogokkal való nem-élés és visszaélés között senkinek sem könnyű eltalálni azt a harmadikat, amelyet egy nép, egy nemzet számára könnyen és szokásszerűen eltalálhatóvá csak hosszú kulturális fejlődés tehet. Demokráciát még szocialista állam sem csinálhat demokraták nélkül. Demokratává lenni a mi viszonyaink között: kulturális forradalom. A szocializmus alapjainak lerakása után pártunk fő célkitűzései az új gazdasági irányítási rendszer bevezetése és fejlesztése, valamint a szocialista demokratizmus kiszélesítése. A kettő összetartozik, de még egymást támogatva sem mehet előre, ha e célkitűzések megmaradnak a politikai tennivalók körében. A mindennapok, az életforma forradalmasodására is szükség van, amely forradalmasodás spontán és kevésbé spontán formákban természetesen zajlik, de politikai feladat lenne nagyobb tudatosságot vinni ebbe a folyamatba. Kulturális forradalmunknak ezt a tuda-

tosulását ezért nem csupán a párt tudománypolitikai irányelvei fejezik ki, hanem például az ifjúság problémáival és a nők helyzetével foglalkozó dokumentumok is. Lehet, hogy ezek a dokumentumok nem keltenek tömeglelkesedést, de kommunisták százezreinek figyelmét terelik olyan problémák felé, amelyek csak kisebb részben politikai, nagyobb részben kulturális problémák. A kulturális forradalom nem elsősorban a politikusok dolga, a politika csak alapjait, előfeltételeit, kereteit és bizonyos politikai mozgatóit teremtheti meg.

– Azt jelenti-e ez, hogy a politika megtette a magáét, most már minden az egyes emberen múlik? A kulturális forradalomnak ez a felfogása nem a politika mindenkori apologetikája-e vajon, nem felmentés-e a politikának minden további feladat alól, az egyes emberre hárítva ezzel a felelősséget az új gazdasági mechanizmus és a szocialista demokratizmus mai és jövőbeni fogyatékosságaiért?

– Úgy gondolom, nem. Mert hiszen éppen arról van szó, hogy országunk kulturális forradalmasodását a pártirányítás törekszik valóban kulturális forradalommá tenni. A mindennapok, az életforma forradalmát az egyes emberek fogják végrehajtani, de a párt – túlnyomórészt eszmei – vezetése nélkül ez aligha sikerülhetne. A kulturális forradalom igénye kisebb-nagyobb mértékben minden emberben megvan, de kommunista eszmeiségű orientáló munka nélkül az emberek könnyen beérik fél- vagy éppen áleredményekkel. A magyar falu például ma látványosan gazdagodik. Ez gazdaságpolitikánk egyik legnagyobb eredménye. És a háztáji gazdaságok óriási szerepe ellenére – a szocialista magyar falu gazdagodik. De a falu kulturális forradalmasodása túlnyomórészt spontán, egyenlőtlen és nagyon ellentmondásos folyamat marad mindaddig, amíg a vidék közművelődésének ügye nem lesz a mainál hatékonyabb formákban a helyi pártmunka része. Ha még a Központi Bizottság munkájában is előtérbe kerültek a kulturális forradalom politikai elősegítésének kérdései, mennyivel inkább kívánatos lenne ez a helyi pártszervezetek feladatkörében. Lehetséges, hogy a jövőben a helyi pártszervezetek fő feladata a szó széles értelmében vett kulturális forradalom elősegítése és eszmei irányítása lesz majd.

– Érdekes okfejtését hallgatva az a gondolat támadhat bennünk, hogy a további tennivalóknak a kulturális forradalom fogalmában való összefoglalása – különösen abban az értelmezésben, hogy a kulturális

forradalom nem elsősorban politikai jellegű – a fogyatékosságokért való felelősséget áthárítja az egyes emberekre, miközben az egyes embert, különösen a fiatalságot, kitessékeli a politika mezőiről.

– Az ifjúság legtudatosabb rétege látszólag valóban politizálni akar, s elégedetlensége részben abból származik, hogy úgy érzi, az országos politikába nincs komoly beleszólása. Ha azonban fiataljaink megpróbálják konkrétabban megfogalmazni, mit is akarnak voltaképpen, kiderül, hogy eszük ágában sincs a szó szűkebb értelmében politizálgatni, hanem éppen ellenkezőleg: amit teljesen érthető türelmetlenséggel valójában akarnak, az nem más, mint amit Lenin kulturális forradalomnak nevezett: a mindennapok, az életforma, a szokások forradalma. Az ifjúság különböző rétegei – a maguk módján – próbálják is csinálni ezt a forradalmat. Legnagyobb fájdalmuk, hogy úgy érzik, egyéni képességeiket nem tudják eléggé kibontakoztatni, nem tudnak „érvényesülni". Ez azonban nem speciális ifjúsági kérdés. A szocializmus nem közvetlenül és nem egyszerre szabadítja fel az egyéniséget. A kommunizmus tudatosan nem kezdi cselekvését „az egyéniség felszabadításával", ez anarchista vágyálom. A kommunizmus mindenekelőtt az osztályelnyomástól szabadítja meg a tömegeket, és szükségképpen első – Marx szavával „még nyers" – fázisában a tömegekre és a szervezetekre támaszkodik, nem közvetlenül az egyénekre. Ez az egyetlen útjamódja olyan politikai, gazdasági és szervezeti alapok megteremtésének, amely alapokon az egyéniség felszabadulhat.

– Ma a nem politikai, hanem kulturális forradalom időszakában sokan – főleg fiatalok – szinte „visszavágynak" a politikai forradalom általuk meg sem élt korszakába, azzal a romantikus elgondolással, hogy a maival ellentétben ez a korszak volt igazán forradalmi korszak, amelyben minden egyén maximálisan kibontakoztathatta képességeit a köz javára.

– Ezzel szemben a valóság az, hogy a fegyveres vagy politikai forradalomban az egyén, az egyéniség igen keveset nyom a latba. Ha fegyverek dörögnek, vagy sok ember vonul és kiabál az utcán, akkor a kezében fegyvert szorongató vagy a jelszavakat kiabáló egyén esetleg nagyon bátornak és nagynak érzi magát, de érzése csalóka, mert valójában a fegyver vagy a tömeg a nagy, a hatékony, az ütőképes, nem az egyéniség. Fiataljaink forradalmi romantikája, mint minden romanti-

ka: menekülés; a mi körülményeink között éppen az egyes ember forradalma előtt, a mindennapi élet problémái előtt való meghőkölés. Senki sem gondolhatja, hogy az egyes ember életforma-forradalma könnyű dolog, ellenkezőleg, nagyon is nehéz, s így fiatalok és nem fiatalok meghőkölése, visszariadása, tétovasága, menekülése vagy éppen megalkuvása nagyon is érthető. Az egyes ember persze saját forradalmát sem vívhatja meg a többi ember, a társadalom és a politika segítsége nélkül. Hogy a kulturális forradalom, a szocialista embereszmény néhány elvont alapelve ott olvasható a brosúrákban, az még nem teszi magától értetődővé, hogyan kell az egyénnek a maga forradalmát végrehajtania családjában, a feleségéhez, gyermekeihez vagy szüleihez való kapcsolatában, szomszédaival vagy hivatali főnökeivel való viszonyában. Aki azt hiszi, hogy Vietnamba menni vagy az utcára vonulni nehezebb és forradalmárhoz méltóbb dolog, az még sohasem gondolta át alaposan, milyen nagyon nehéz forradalmat csinálni éppen a kicsiny dolgokban, amely kicsiny dolgok együttese azonban maga az egész emberi élet. Lenin ezt is rendkívüli világossággal fejezte ki 1923-ban, amikor a nagy dolgokban való forradalmiságot szembeállította a kicsiny dolgokban, a mindennapok szokásaiban való gyámoltalansággal és konzervativizmussal, ami igen gyakran éppen a nagy dolgokban való forradalmiság fonákja. Bizonyos vagyok abban, hogy az egyének kulturális életforma-forradalma van olyan nehéz, sőt szerintem nehezebb is, mint a fegyveres vagy politikai forradalmakban való részvétel. A nehézség ott kezdődik, hogy az egyes ember életének tengernyi kérdésében nem is tudja, hogy választási lehetősége van. Ott folytatódik, hogy ha már választási lehetőségének tudatára ébredt, a választás csak az ő dolga lehet, senki másé. És egészen addig terjed, hogy a meggyőződése szerinti választással összeütközésbe kerül más egyénekkel, társadalmi és politikai vagy éppen anyagi előfeltételekkel, körülményekkel.

– Ha nem elsősorban a politika feladata a kulturális forradalom, hanem az egyes emberé, és a politika mégsem hagyhatja teljesen magára az egyes embert ebben a vonatkozásban sem, akkor mit tehet mégis a politika?

– Ezt a forradalmat semmiféle politikai szervezet, sőt egyetlen teoretikus sem irányíthatja részleteiben. Az olyan kulturális forradalom, amely néhány, központilag kidolgozott tézist akarna rákényszeríteni az

egyes emberre: karikatúrája a mindennapok, az egyén forradalmának. Ezért olyan nehéz meghatározni a Lenin elgondolta kulturális forradalom politikai tennivalóit. Ezért lehetetlen egyetlen és egységes kampánnyal kulturális forradalmat csinálni. Ennek a nem politikai forradalomnak politikai feltételeit és alapjait a mi országunkban nagyjából megteremtettnek lehet mondani. Kulturális politikánk az irányítást is türelmesen, túlzásoktól mentesen látja el. Ám gazdasági és politikai konszolidációnkkal, fejlődésünkkel együtt jár, hogy a spontán tendenciák tudatosabb és hatékonyabb befolyásolásának a feladata megnövekszik. Mit tehetne hát a politika annak érdekében, hogy megkönnyítse az egyes emberek forradalmát? A kulturális forradalom irányításának nem azokról a politikai eszközeiről beszélek most, amelyekkel eddig is éltünk, nevezetesen az életforma forradalmának anyagi feltételeiről, az iskoláztatásról stb. Itt most a napjainkban megnövekedő feladatokról lenne szó, arról, hogy mit kell tennünk most a további tudatosítás, a szocialista eszmeiség, a szocialista tudat fejlesztése érdekében. A kulturális politika centrális feladata lenne olyan szellemi élet kibontakozásának elősegítése, amelyben ideológiai és művészeti viták hátsó gondolatoktól és sanda szándékoktól, kicsinyességektől és klikkérdekektől mentesen zajolhatnának le, mely szellemi életben a szocialista eszmeiségű közvélemény megizmosodhatna. Természetesen országos közvéleményre van szükség, a szocializmus ügyének elkötelezettek olyan közvéleményére, amely egyrészt a modern tömegkommunikációs eszközök segítségével, másrészt a pártszervezetek útján a legszélesebb tömegekhez férhetne hozzá, nem hatalmi szóval, hanem egyszerűen azáltal, hogy megvilágító erejű érveket és szempontokat tud nyújtani az egyes emberek legsajátosabb problémáihoz is.

Így talán el lehetne érni, hogy egyszer a műveletlenség és a műveletlenségből fakadó minden egyoldalúság szégyellnivaló legyen, a holtig tanulás igénye feltámadjon a „legmegállapodottabb" rétegekben is, s a kulturált szórakozás- és pihenésformák mindjobban háttérbe szorítsák a puszta időtöltést. A mindennapoknak ez a forradalma, amely már mai anyagi lehetőségeink bázisán is lehetséges lenne, de előrehaladása nagyrészt még spontán és ellentmondásos, legnagyobb támaszát és szervezőjét kétségtelenül a szocialista elkötelezettségű művészetben találhatja meg. Magas színvonalú szocialista művészetben, amely az említett szocialista közvéleménynek is mintegy az esszenciája, csúcsteljesítménye, legjobb kifejezője és leghatékonyabb eszköze egyben. A televízió és a rádió, a film, a könyv és a színház juttatja el széles töme-

gekhez az emberiség legjobbjaitól leképezett és újjáalkotott teljes emberi életet, a politikától a mindennapok legapróbb problémáiig, a teljes emberi élet minden gyötrelmével, bűnével és nagyságával együtt, s ha valami hatékonyan mozgósíthat az életforma, a szokások átgondolására és megváltoztatására, akkor az a művészetnek az az emberi teljessége, amelynek hatásához persze hasznosan szekundálhat az értő és érthető kritika, elemző kommentár, segítve ezzel a művészi élmény lefordítását a mindennapok nyelvére.

– Tehát fő feladatunk a szocialista közvélemény és művészet bátorítása? Mintha az utópisztikus elképzeléseket tagadva, újabb utópiához jutnánk el. Nem hasonlít ez a felvilágosodás sokat emlegetett és bírált nevelési elvéhez?

– Valóban hasonlít, mégpedig nem véletlenül, hanem azért, mert a legsürgősebb politikai feladatok „nyers" elvégzése után a szocializmus végre hozzáfoghat a felvilágosítók álmainak valóra váltásához. Azt hiszem, az elmúlt korszakban a felvilágosodás gondolati kincseiből igen keveset tudtunk hasznosítani, beolvasztani szocialista kultúránkba. Igen problematikus, jórészt negatív hatással volt ránk a felvilágosodás történetietlensége, voluntarizmusa. Ha azonban nem politikánkba, hanem kulturális forradalmunkba igyekszünk bevinni a felvilágosodás eszméit, nyilvánvaló, hogy pozitív módon fejtheti ki hatását például az a számtalan kiváló etikai, pedagógiai stb. eszmefuttatás és ötlet, amely a nagy felvilágosítók műveiben található. Ők *még* csak neveléssel-önneveléssel gondolták el a kulturális forradalmat, ezért voltak utópisták, mi már a szocializmus építésének centrális problémáját kell hogy lássuk a nevelés-önnevelés feladatkörében. Ők még reformista álmodozók voltak, mi már reformáló forradalmárok lehetünk – legalábbis részben. Például Rousseau-t olvasni számunkra korábban inkább filozófiatörténeti tanulmány volt, ma és a jövőben azonban: kulturális forradalmunk szempontjából aktuális szükségletünk. S így van ez a régi filozófia egész nagy etikai irodalmával. Egyáltalában: az új tennivalók, a szocializmusépítés új szakaszának feladatai támasztották fel a marxista etika iránti tömegigényt. Sőt nemcsak a marxizmus előtti filozófiát olvashatjuk ma új szemmel, hanem mai csökevényeit, a mai polgári-kispolgári filozófia olyan erőfeszítéseit is, mint például a francia egzisztencializmus vagy az amerikai „balos" szociológia. Jól tudjuk, ezeknek az irányzatoknak a döntő hibája, hogy megrekednek a mindennapi

élet szintjén, s hogy ez a megrekedés politikai eltévelyedésekhez vezet. De bírálatukban nem érhetjük be ennek a megrekedésnek a leleplezésével, hanem marxista–leninista módszerünkkel és elméletünkkel nekünk is fel kell térképeznünk azt a szférát, amelyben ők megrekednek, tehát az úgynevezett mindennapi életet, mert csak így tudjuk megmutatni, hogyan lehet annak megtévesztő látszataiból, közvetlenségéből stb. „fölemelkedni", helyesebben hogyan lehet magát a mindennapi életet úgy átalakítani, hogy az ember társadalmiságát közvetlenül is tartalmazza. A társadalom fejlődése, vallotta Marx és Engels, sohasem más, mint az egyének fejlődése.

Ezekről a kérdésekről azonban mindenekelőtt tudományos színvonalú eszmecsere szükséges. A politikai tennivalók kijelölését tudományos kutatásnak kell megelőznie. Ha azután az alapos helyzetfelmérés bebizonyítja például azt, hogy a mai iskolarendszerünk és pedagógiánk már nem hatékony segítője a kulturális forradalomnak, akkor a reformokkal nem szabad késlekedni. Nem véletlenül említem éppen az iskola példáját, hiszen sokunk érzése szerint itt súlyos problémák halmozódtak fel, márpedig az iskola fogalmilag is centrális helyen áll a kulturális forradalom problémakörében, lévén az a szervezet, amely a fiatalokat éppen a kulturálódásra tömöríti. Az iskolának a jövő embereit kell formálnia. Erről és más kérdésekről most bontakozik ki érdekes vita sajtónkban. Ügyeljünk e vita tudományos színvonalára, mert csak tudományos elemzés vezethet el bennünket a tennivalók felismeréséhez.

(Az interjút Erki Edit készítette.)

Új Írás, 1970. 10. sz. 61–68. old.

Óvári Miklós

KULTURÁLIS FORRADALMUNK HÁROM ÉVTIZEDE

A kultúra fejlettsége szorosan összefügg a termelőerők és a társadalmi viszonyok mindenkori állapotával. Az osztálytársadalmakban a dolgozó tömegek, amelyek termelő- és kultúrateremtő munkájukkal megalapozzák és lehetővé teszik a kultúra fejlődését, annak anyagi és szellemi vívmányaiból csak korlátozottan részesülnek. A munkásmozgalom és a marxizmus e téren is *történelmi fordulatot hozott. A munkáshatalom kivívása, a társadalmi viszonyok megváltoztatása lehetővé tette a kultúra következetes demokratizálását.* Korunk szocialista forradalmai és a szocializmus építésének eredményei ugyanakkor nemcsak minden korábbinál kedvezőbb feltételeket hoztak létre a kultúra elterjedéséhez, az évezredek során felhalmozódott hatalmas kulturális örökség elsajátításához, hanem *új kultúrát is teremtettek.*

A LENINI KONCEPCIÓ ALAPJÁN

A marxizmus–leninizmus klasszikusai mindmáig ható érvénnyel határozták meg a szocializmus és a kultúra viszonyát. Elméleti megállapításaikat igazolták és egyben gazdagították, továbbfejlesztették a Szovjetunió és más szocialista országok gyakorlati tapasztalatai, melyek azt bizonyítják, hogy *a kulturális forradalom a szocializmus építésének nélkülözhetetlen eleme, a szocializmus építésének általános érvényű törvénye.* A politikai hatalmat meghódító munkásosztály felszámolja a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát, új, szocialista értelmiséget teremt, jelentősen felemeli az egész dolgozó nép műveltségi színvonalát, lehetővé teszi kulturális alkotó erejének széles körű kibontakozását s korábban soha nem látott szabadságot biztosít a tudományos és művészeti alkotómunka számára. A kulturális forradalom végigvitele lehetővé teszi a tudományos világnézet, a marxizmus–leniniz-

mus általánossá válását, új, szocialista erkölcs és életmód kialakulását és elterjedését, a kultúra és a civilizáció, a fizikai és a szellemi munka, a város és a falu között történelmileg kialakult mély ellentmondások fokozatos felszámolását.

A szocializmus építésében előttünk álló feladatok a lenini kulturális forradalom eddig is ismert, jelentőségükben igazán mégis csak ma megragadható vonásaira terelik a visszatekintő figyelmet.

Lenin a szocializmus építéséhez nélkülözhetetlen *anyagi-technikai bázis megteremtésének feladatát szorosan összekapcsolta a nép műveltségi színvonalának emelésével.* Tudta és az ifjúsági szövetség feladatairól szóló ismert beszédében hangsúlyozta, hogy „a villamosítás megvalósítására tudatlan emberek nem alkalmasak", hogy az új társadalmat csak a kor színvonalán álló műveltség alapján lehet megvalósítani, s hogy ha az ifjúság „ezzel a műveltséggel nem fog rendelkezni, a kommunizmus csupán óhaj marad". Elsősorban ilyen összefüggésben *sűrítette a tennivalókat egyetlen szóban: tanulni!*[1]

Ugyanígy kapcsolta össze Lenin a szocialista társadalom felépítésének egyik legnagyobb horderejű feladatát, *a mezőgazdaság szocialista átszervezését* a kulturális forradalom végrehajtásával. „De ahhoz – írta –, hogy mindenkit szövetkezetekbe tömörítsünk, a kultúra oly magas fokára kell felemelkednie a parasztságnak (éppen a parasztságnak mint óriási tömegnek), hogy e mindenkit átfogó szövetkezetekbe tömörítés egész kultúrforradalmat igényel."[2] S az akkori másik „korszakalkotó fő feladat" megoldását, a cárizmustól örökölt *államapparátus átalakítását* ugyancsak a kulturális forradalom kibontakozásához kötötte.

A lenini kultúraértelmezés a termelésre, a gazdasági, társadalmi életre, a tudatra, a mindennapi magatartásra kiterjedő kategória volt; a kulturális forradalom egy sokténye zős, összetett, *a társadalmi gyakorlat egészét átható fejlődést* feltételezett és indított el. S éppen ebben a tág, gazdag tartalmában vált a szocializmus felépítésének, a munkásosztály, az egész haladó emberiség programjának szerves részévé. „... a politikai és a szociális átalakulás nálunk, mint kiderült, megelőzte azt a kulturális átalakulást, azt a kulturális forradalmat, amelyhez most mégiscsak elérkeztünk. Nekünk most már elegendő ez a kulturális forradalom ahhoz, hogy teljesen szocialista országgá vál-

[1] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 292–293. old.
[2] *Lenin* Összes Művei. 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 375. old.

junk . . ."[3] – írta Lenin azokkal vitázva, akik tagadták, hogy az ország kulturális elmaradottsága mellett hozzá lehet kezdeni a szocializmus építéséhez. *Egyszerre* fogalmazta meg tehát *a kulturális forradalomnak a szocialista társadalmi viszonyoktól való függőségét s ugyanakkor döntő szerepét azok fejlesztésében és kiteljesedésében.*

Lenin a kultúrának ezt a gazdag, a sokoldalú társadalmi tevékenység egészére kiterjedő felfogását következetesen a munkásosztály, a szocializmus felépítése szempontjából értelmezte. Egy alkalommal Clara Zetkinnel beszélgetve így tette fel a kérdést: „Szabad egy kisebbségnek édes, sőt különleges süteményeket felszolgálnunk, amíg a munkás- és paraszttömegek még fekete kenyéren tengődnek? És ezt, ami kézenfekvő, nemcsak a szó betű szerinti értelmében gondolom, hanem képletesen is. Tartsuk mindig a munkásokat és a parasztokat szem előtt. Tanuljunk az ő kedvükért gazdálkodni és számot vetni a művészet és a kultúra területén is."[4]

Ugyanebből a felfogásból kiindulva Lenin a kulturális munkát nem pusztán ismeretterjesztésnek fogta fel, hanem olyan mozgalomnak, melyben a dolgozó tömegek *aktív elsajátítóként vesznek részt.* „A szovjethatalom legfontosabb munkája éppen arra irányul – írta 1919-ben, az OK(b)P programjának tervezetében –, hogy ténylegesen biztosítsa a dolgozóknak és kizsákmányoltaknak azt a lehetőséget, hogy a valóságban éljenek a kultúra, a civilizáció és a demokrácia áldásaival, s ezt a munkát tántoríthatatlanul tovább kell folytatnia."[5]

Ez szükségképpen együtt járt azzal, hogy a kulturális forradalom gyakorlati megvalósításában mindig *a konkrét helyzetet, a közvetlen politikai, gazdasági, ideológiai igényeket vette figyelembe.* A kultúra arisztokratikus felfogásával szemben hangsúlyozta az egyszerű, de halaszthatatlanul fontos dolgok jelentőségét: az írástudatlanság elleni harcra mozgósított, a „tizedrendű irodai reformok" jelentőségére, a könyv- és számvitel fontosságára hívta fel a figyelmet.

Lenin számára a kultúra demokratizálása, az új, szocialista kultúra megteremtése nem jelentette az emberiség kulturális örökségének elutasítását. Szemben a kulturális forradalom kisajátítására irányuló mai kísérletekkel – a kínai „kulturális forradalom" vagy az új baloldali „ellenkultúra"-mozgalom törekvéseivel – Lenin *az értékteremtés és értékmegőrzés* dialektikus egységét vallotta. Minden igazi kulturális és szel-

[3] Uo.

[4] *Clara Zetkin:* Visszaemlékezések Leninre. Kossuth Könyvkiadó 1957. 18–19. old.

[5] *Lenin* Összes Művei. 38. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 91. old.

lemi érték *kritikai elsajátításának* szükségességét hangsúlyozta, és ebben a kérdésben is elutasított mindenfajta kalandorságot és utópizmust. „A marxizmus mint a forradalmi proletariátus ideológiája azáltal tett szert világtörténelmi jelentőségre, hogy a marxizmus korántsem vetette el a polgári korszak igen becses vívmányait, hanem ellenkezőleg, magáévá tette és feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezer éves fejlődésében értékes volt. Csakis az ezen az alapon és ebben az irányban tovább folytatott, a proletariátus diktatúrájának mint a proletariátus minden kizsákmányolás ellen folyó végső harcának gyakorlati tapasztalatai által ihletett munka ismerhető el az igazi proletárkultúra fejlesztésének"[6] – írta éppen a proletkultosokkal folytatott vitában.

A Szovjetunióban és a szocialista országokban a kulturális forradalom ezeknek a lenini gondolatoknak a jegyében bontakozott ki, s e *lenini elvek időtállóságát, aktualitását* bizonyítják kulturális forradalmunk három évtizedének tapasztalatai és tanulságai is.

A FORDULAT ÉS A MEGALAPOZÁS ÉVEI

Ezelőtt harminc esztendővel *a felszabadulás* hozta meg népünk számára a szocialista társadalom építésének, s ezzel együtt a kulturális forradalom kibontakozásának lehetőségét. Újra mód nyílt az 1919-es Tanácsköztársaság történelmi jelentőségű, de a tanácshatalom katonai leverése miatt megvalósíthatatlan művelődéspolitikájának folytatására. Ekkor hirdette meg a Magyar Kommunista Párt még az illegalitásban kidolgozott, a szovjet tapasztalatokra is építő művelődéspolitikáját, s fogott össze – gyakran vitázva is – annak megvalósításáért minden baloldali, progresszív erővel.

1945 és 1948 között a legsürgősebb művelődési feladatok megítélésében egységes volt a demokratikus átalakulásért küzdők tábora: kulturális téren is *súlyos örökséget kellett az új társadalomnak felszámolnia.* Az összeomlott negyedszázados ellenforradalmi rendszer több mint 600 000 analfabétát, milliónyi szakképzetlen, éppen csak írni-olvasni tudó embert hagyott maga után; az elemi iskola hat osztályát a tankötelezetteknek alig fele végezte el. Az uralkodó osztályok féltve őrizték a műveltség monopóliumát: érettségit 1938-ban csupán 10 000-en tet-

[6] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 320. old.

tek; az egyetemeken, főiskolákon évente csak 2000 hallgató szerzett diplomát. A közép- és felsőoktatásban részesülőknek mindössze 3–4 százaléka volt munkás- és parasztcsalád gyermeke. Számos jelentős tudós, művész kényszerült arra, hogy külföldön keressen munkát, megélhetést. A csekély számú haladó szellemű értelmiségi – írók, művészek, tudósok – tevékenységét erősen korlátozták, hatásuk csak szűk körben érvényesülhetett.

A kommunista párt a kultúra területén is következetes és reális programmal lépett fel. Már 1944 végétől egyik legfőbb feladatának tekintette azt és következetesen harcolt azért, hogy a sajtóban, az oktatásban, a kultúra területén a nép butítását a nép művelése váltsa fel, s a közéletből kiirtsa a fasiszta mételyt, a népellenes szellemet, a faji és nemzeti gyűlölködést. Élére állt a nyolcosztályos, kötelező általános iskola követelésének és megvalósításának, támogatta, vitázva is orientálta a forradalmi demokratikus tartalommal szerveződő, az új értelmiség kialakításában jelentős szerepet betöltő kollégiumi mozgalmat. Céltudatos, polemikus felvilágosító munkával a munkásosztály és az értelmiség széles rétegeivel ismertette meg *a marxizmus–leninizmus alapelveit.* Nemcsak a fasizmus kultúraellenességét, hanem a burzsoázia politikai és kultúrpolitikai gyakorlatának formális demokratizmusát is bírálta. A kulturális-művészeti területen is nagy lendülettel megkezdett újjáépítés fokozatosan megérlelte a kulturális élet *szocialista fordulatához* szükséges szervezeti és főleg belső, ideológiai *feltételeket.*

A fordulat évével, mikor a munkásosztály – immár egységes marxista–leninista pártjának vezetésével – megszerezte a politikai hatalmat, a szocializmus építésével egyidejűleg, annak szerves részeként *megkezdődött a szocialista kulturális forradalom is.* A szocializmus alapjainak lerakására irányuló politikai, gazdasági, társadalmi erőfeszítések talaján, az egyre bővülő lehetőségek és szükségletek arányában bontakozott ki nálunk is a kulturális forradalom első, sok szempontból *extenzívnek* nevezhető szakasza.

Ezt a periódust mindenekelőtt a nagy történelmi adósság törlesztése, *az uralkodó osztályok kulturális monopóliumának felszámolása, a kultúra széles körű elterjesztése* jellemezte. Népi demokratikus államunk *gyökeresen átalakította az ország oktatásügyét.* Államosította a többségükben egyházi irányítás alatt álló iskolákat; a tanonciskolák helyett bevezette az egységes tanrendű, az általános iskola nyolc osztályára épülő iparitanuló-képzést. Ugrásszerűen nőtt a középiskolások száma. 1949–50-ben 16 380-an érettségiztek, 1956-ban már 28 535-en. A felső-

oktatás kiszélesítése biztosította az új, szocialista értelmiség nevelését; az egyetemeken és főiskolákon a munkás-paraszt származású hallgatók aránya 1950-től kezdve általában 50 százalék körül mozgott. A felsőoktatási intézményekben bevezették a marxizmus–leninizmus szervezett oktatását. Az ország politikai, gazdasági átalakításáért vívott harcban élen járó munkások, parasztok tízezrei kerültek fontos vezető funkcióba, s szereztek munka mellett szaktudást, műveltséget.

A színházak, mozik, könyvkiadók, lapok, folyóiratok, kiállítótermek, a rádió a nép tulajdonába, *egységes állami irányítás* alá kerültek. Egész kulturális intézményrendszerünk a párt kulturális politikáját megvalósítva széles utat nyitott *a kultúra és a tömegek találkozásának.* Népünk gyors ütemben ismerkedett meg az egyetemes emberi kultúra legjobb alkotásaival, nemzetünk forradalmi, szabadságharcos és haladó művészeti, kulturális hagyományaival. Ekkor juthatott hozzá a haladó, szocialista irodalom, művészet, tudomány kiemelkedő alkotásaihoz, elsősorban a szovjet kultúra értékeihez, melyektől a felszabadulás előtt csaknem teljesen el volt zárva.

A kiadott könyvek mennyisége szinte évenként megkétszereződött. Százezres példányszámban jelentek meg és jutottak el népünkhöz a marxizmus–leninizmus klasszikusainak írásai, a szovjet irodalom eddig ismeretlen alkotásai, a magyar és világirodalom legjobb művei. Gyorsan megkétszereződött – és összetételében alapvetően megváltozott – a színházak és hangversenytermek közönsége. A mozik műsorainak 1949-ben 42,3 millió, 1955-ben már 115 millió nézője volt.

Kiépült és megszilárdult *az iskolán kívüli népművelés szervezete;* a tanácsok megalakulásával létrejött a művelődési intézmények egységesen irányított hálózata. 1950-ben 433, 1953-ban már 1858 művelődési otthon működött az országban. Rohamosan növekedett az újságok, folyóiratok példányszáma és olvasottsága.

A kulturális forradalomnak ezek a *mennyiségi* jellemzői azonban egyszersmind *szocialista minőségére* is vallanak, hiszen csak szocialista hatalmi és tulajdonviszonyok alapján jöhettek létre. A minőségileg új kultúra megjelenését közvetlenül és elsősorban az fejezte ki, hogy *a kultúra és a tömegek találkozását a marxizmus–leninizmus hatotta át.* E korszak történelmi jelentősége elsősorban abban áll, hogy a magyar dolgozó osztályok legszélesebb rétegei ekkor ismerték meg, sajátították el a marxizmus–leninizmust. Tömegméretekben váltak ismertté a társadalmi fejlődés, az osztályharc törvényei; tudatilag is közelebb került egymáshoz a munkásosztály, a parasztság, a dolgozó értelmiség. Széles

körben tudatosodott *a társadalmi haladás és a nemzeti felemelkedés, a nemzeti és az internacionalista érdekek* összefüggése. E folyamatot jelentős mértékben elősegítette a szocializmus világrendszerré válása. A szocializmus útjára lépett közép- és kelet-európai népek számára történelmükben először adatott meg, hogy egymás életét, kultúráját jobban megismerjék. Ez a közeledés jelentős mértékben oldotta a nemzeti tudatban az évszázados ellentétek és gyűlölködés görcseit, és a korábbi egyoldalú nyugati orientációval szemben tágabb, internacionalista horizontot nyitott.

A marxista társadalomtudományok az egyetemes és nemzeti történelmi, kulturális örökség *marxista értelmezését* tartották elsőrendű feladatuknak, s jelentős eredményeik alapján, a kulturális forradalom lenini elveinek megfelelően ez az örökség a marxista *kritikai elsajátítás* révén ment át a köztudatba, s vált a szocialista tudat aktív tényezőjévé.

Irodalmunk, művészetünk a társadalmi átalakulással közvetlen összefüggésben a parasztság és a munkásosztály soraiból származó tehetséges, szocialista világnézetű nemzedékkel gyarapodott, amely a munkásmozgalommal korábban kapcsolatot tartó vagy a szocializmus célkitűzéseivel újonnan azonosuló idősebb generációkkal együtt jó néhány alkotásban tartós érvénnyel, valósághűen fejezte ki a szocializmus építésének lendületét és új emberi tartalmait.

A kulturális forradalom lendületes kibontakozását nagymértékben akadályozták, eredményeit veszélyeztették a párt politikai vonalában jelentkező és egyre inkább eluralkodó *szektás, dogmatikus hibák,* melyek éreztették negatív hatásukat a kulturális politikában is. Előtérbe kerültek az irányítás bürokratikus módszerei, a meggyőzést a bizalmatlanság váltotta fel, s a vitákat hol adminisztratív intézkedésekkel, hol pedig elvtelen engedményekkel helyettesítették. Háttérbe szorult az új társadalmi valóság elemzése, s ez a kulturális életben sematizmushoz, elszürküléshez vezetett. Mindez kedvező talajt teremtett a *revizionista, nacionalista nézetek* megerősödéséhez. A jobboldali és „baloldali" nézetek és torzítások erősítették egymást, fokozódott az eszmei zavar, s ezt a külső és belső reakciós erők ellenforradalom kirobbantására használták fel. A népi hatalommal együtt *veszélybe kerültek a kulturális forradalom eredményei is.*

Kulturális vívmányaink megvédésének és továbbfejlesztésének nélkülözhetetlen feltétele volt az ellenforradalom leverése, a párt politikai

vonalának kiigazítása, *a visszatérés a lenini elvekhez*, az eszmei zavar felszámolása a dogmatizmus és a revizionizmus elleni *kétfrontos, következetes eszmei és politikai harcban.*

A MARXIZMUS–LENINIZMUS ALKOTÓ ALKALMAZÁSA, A KULTURÁLIS FORRADALOM TOVÁBBI KIBONTAKOZÁSA

Az eszmei kérdések tisztázásában, a kulturális forradalom továbbvitelében nagy jelentősége volt *Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei* című, 1958-ban közreadott pártdokumentumnak. Történeti áttekintése szembesítette a Horthy-rendszer művelődési viszonyait és a szocialista kulturális forradalom során elért eredményeket. A folytonosságot hangsúlyozva bírálta a művelődéspolitikának a személyi kultusszal összefüggő hibáit; elemezte és kategorikusan elítélte az ellenforradalom, a revizionizmus ideológiai-kulturális romboló tevékenységét és a kétfrontos harc elvi alapján körvonalazta a kulturális munka fő feladatait. Mindezzel nemcsak az ideológiai-kulturális élet konszolidációját segítette, hanem *hosszú távra szóló vezérfonalat adott* a szocialista művelődés további kibontakoztatásához. Elvi, történeti jelentősége mindamellett abban volt, hogy *a kulturális forradalom lenini értelmezéséből indult ki, azt juttatta érvényre.*

Ennek megfelelően előtérbe állította a kultúra *marxista–leninista tartalmát*, művelődésen egyaránt értette a világnézeti nevelés, a társadalom-, a természet- és a műszaki tudományok, a művészetek, az iskolai oktatás, a szakemberképzés, az ismeretterjesztő-népművelő munka fejlesztését, a szocialista erkölcs, jellem és ízlés kibontakoztatását. Mindezt ugyanakkor szorosan *hozzákapcsolta a szocialista építés politikai, társadalmi, gazdasági igényeihez:* rámutatott a munkásosztály és az ifjúság világnézeti és szakmai művelődésének központi jelentőségére, a tudományok megnövekedett társadalmi és népgazdasági szerepére, célul tűzte ki a város és a falu közti kulturális különbségek csökkentését, vidéki kulturális központok létrehozását és támogatását.

A párthatározat lefektette a kulturális politika általános módszereinek alapjait. Kimondta, hogy *a művelődés párt- és állami irányításának* – az adminisztratív intézkedések, a szükséges kirekesztő lépések mellett – *fő eszköze az eszmei befolyásolás.* Biztosította a művészi kísérletezés lehetőségét, a felelősséggel párosuló alkotói szabadságot. „A művészetek fejlődéséhez szükséges erkölcsi és anyagi támogatás mel-

lett messzemenő szabadságot biztosítunk a népet szolgáló művészeteknek: a témaválasztásban, a feldolgozás módjában, az irányzatok, a formakísérletezések kérdésében"[7] – fogalmazta meg máig ható érvénnyel. Kimondta, hogy a legnagyobb támogatást a szocialista törekvéseknek nyújtjuk, de nyilvánosságot biztosítunk a szocialista társadalom iránt lojális, értékes, eszmeileg nem szocialista alkotásoknak is, fenntartva a velük való eszmei vita jogát és kötelezettségét.

Az irodalom és a művészetek eszmei befolyásolásában, az értékes alkotások népszerűsítésében, a közízlés fejlesztésében, az antimarxista nézetek, az ízlésromboló tevékenység leküzdésében nagy feladat hárul a marxista kritikára. Nem hatalmi eszközökkel, hanem a művészeti alkotás és a valóság hiteles szembesítésével segíti a művészetet. Eszmei orientáló tevékenységével kedvező feltételeket teremt a népet szolgáló alkotó munka szabadságának biztosításához. Ez a nagyobb szabadság nagyobb felelősséget is ró nemcsak az írókra, művészekre és az alkotóműhelyek vezetőire, hanem a marxista kritikusokra is. Ezért hangsúlyozták már a művelődéspolitikai irányelvek, majd 1961-ben és 1972-ben a párt elméleti munkaközösségének állásfoglalásai is a marxista kritika szerepét és felelősségét a művészeti élet fejlődésében.

Az irányelvek hangsúlyozták: „... nagyok, felemelőek eddigi eredményeink. De sokkal nagyobbak a még meg nem oldott feladatok: a felemelkedés útjának hosszabb és meredekebb része még előttünk van."[8] Valóban: a kulturális forradalom helyzetének ez a széles körű elemzése, összetett feladatainak *nagy távlatú megfogalmazása* ismét nem máról holnapra, hanem a politikai, gazdasági, társadalmi fejlődés lehetőségeinek és igényeinek arányában, a történelem diktálta sorrendiségben, *folyamatosan valósult és valósul meg.*

Az ellenforradalom ideológiai rombolása s az azt megelőző időszakban a nyílt viták elmulasztása miatt a *hangsúly* egy időre az egymással összefonódott ellenséges eszmei-politikai irányzatok, a téves nézetek legyőzésére esett. A Kulturális Elméleti Munkaközösség állásfoglalásai (mint például 1958-ban a „népi" írókról, 1959-ben a felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről, valamint a burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról szólók) elsősorban az ellenforradalom keltette eszmei zűrzavar megszüntetését, a nacionalizmus, a „marxizmus nélküli szocializmus", a „harmadikutas" politikai nézetek,

[7] Pártdokumentumok az ideológiai és kulturális munkáról. Kossuth Könyvkiadó 1962. 55. old.

[8] Uo., 60. old.

a kulturális és ideológiai élet területén jelentkező revizionizmus és dogmatizmus leküzdését szolgálták. Ez a vitázó hangsúly azonban korántsem volt defenzív: megkövetelte *a marxizmus–leninizmus alkotó alkalmazását*, lehetővé tette elveink pozitív kifejtését, elősegítette az eszmei tisztánlátást politikai szövetségeseink körében.

A szükséges tisztázó, előbbre lendítő ideológiai munka történetileg indokolt hangsúlya egyáltalán *nem jelentette a kulturális forradalom más területeinek, összefüggéseinek elhanyagolását.* A politikai és a gazdasági konszolidáció alapján, a művelődéspolitikai irányelvek szellemében, a korábban elért eredményekre építve, az agitációs és a propagandamunka, a párt- és az állami oktatás, a népművelés, a tudomány, a művészet területein, vagyis az ideológiai és a kulturális élet fő frontjain *a konszolidáció viszonylag gyorsan, sikeresen haladt előre.* Az eredményeket összegező *VII. kongresszus* már a jövő feladatait fogalmazhatta meg találóan: „Tanítsuk meg az embereket szocialista módon élni, dolgozni és gondolkodni."

A mezőgazdaság szocialista átszervezését követően pedig, amikor népgazdaságunkban *uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok,* amikor befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását, kerülhetett és került is sor a párt legfelső fórumán a kulturális forradalom feladatainak mint *konkrét, közvetlen* feladatoknak *komplex* kijelölésére. *A VIII. kongresszus* határozata szerint „a szocializmus teljes felépítése új, magasabb igényeket támaszt: a fejlett szocialista népgazdaság művelt, műszakilag képzett, öntudatos dolgozókat követel, akik a termelőmunka mellett társadalmunk irányításának is cselekvő részvevői. A kultúra területén legfontosabb feladataink: a nép műveltségi színvonalának további emelése, az egyre növekvő szakemberszükséglet kielégítése, az emberek szocialista gondolkodásának, tudatának formálása, a szocialista erkölcs normáinak érvényesítése a közéletben és a magánéletben, következetes eszmei harc a polgári, kispolgári ideológia megnyilvánulásai ellen."[9] A VIII. kongresszusnak ez a fontos útmutatása mindmáig megőrizte aktualitását.

A hatvanas években az ipari és a mezőgazdasági termelés mindinkább előtérbe kerülő intenzív, minőségi tényezői, a tudományos-technikai haladással járó növekvő követelmények, majd az új gazdaságirányítási rendszer, a szocialista demokrácia szélesedése, az életszín-

[9] A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1963. 452–453. old.

vonal, a fogyasztás, a jövedelmek növekedése *együttesen tette lehetővé és szükségessé a kulturális forradalom újszerű továbbépítését.* Olyan értelmezését és gyakorlatát, amely szerteágazó vonatkozásait egyre teljesebben tartotta számon és mind szorosabban kapcsolta össze.

Ebben az évtizedben rohamosan fejlődött *tudományos életünk.* 1960-ban 2,3 milliárd Ft kutatási ráfordítás mellett 842 kutatóhelyen 26 427 kutatóhelyi dolgozó, 1973-ban pedig már 10,9 milliárd Ft ráfordítás mellett 1443 kutatóhelyen 77 493 kutatóhelyi dolgozó részvételével folyt a tudományos munka. Jelentősen fejlődtek a természet- és műszaki tudományok, közelebb kerültek a termeléshez. Alapvető társadalomtudományi munkák születtek, s a marxista társadalomtudósok számottevően járultak hozzá a mezőgazdaság szocialista átalakításának, a gazdaságirányítás reformjának, az államélet demokratizálásának tudományos megalapozásához. Egészségesebb, harmonikusabb kölcsönhatásba került a társadalomtudományok ideológiai és valóságfeltáró szerepe.

Irodalmunk, film- és színházművészetünk a társadalmi fejlődéssel lépést tartva szocialista elkötelezettségű művek egész sorában jelentős művészi erővel ragadta meg társadalmunk központi kérdéseit: a forradalom és az ellenforradalom, a konszolidáció konfliktusokkal terhes világát, majd a mezőgazdaság szocialista átalakításának ugyancsak küzdelmes, de eredményekben gazdag, alig nyomonkövethető változásokat hozó szakaszát. A szocialista erkölcs, a szocialista életmód, a tudat alakulásának mélyreható vizsgálata bonyolultabb, de éppen ezért a művészi feldolgozásra alkalmas problémák egész sorát veti fel.

A tömegek művelődésében olyan fejlődés ment végbe, amely mennyiségi mutatóival a kulturális lehetőségek és igények sokban *új minőségére* is vall. 1960-ban a 15 évesnél idősebb népesség 32,8 százaléka, 1970-ben 51,7 százaléka végezte el az általános iskola nyolc osztályát. A 18 évesnél idősebbek közül 1960-ban 8,8 százalék, 1970-ben 15,6 százalék legalább érettségizett. A 25 évesnél idősebbek közül 1960-ban 2,7 százalék, 1970-ben 4,3 százalék szerzett felsőfokú oklevelet. 1973-ban az általános iskolát befejezők 84,8 százaléka tanult tovább középiskolában vagy szakmunkásképző intézetben.

A kiadott könyvek példányszáma 35 millióról 64 millióra, ezen belül a tudományos ismeretterjesztő és szakirodalmi művek száma 15 millióról 25 millióra nőtt. A lakosság által vásárolt könyvek értéke 400 millió forintról több mint 1 milliárd forintra emelkedett; a közművelődési könyvtárakban a kölcsönzések száma 26 millióval nőtt. 1960-ban 93 múzeumunk volt, körülbelül 3,5 millió látogatóval, 1973-ban 195

múzeumunkat 9,3 millió látogató tekintette meg. Ezekben az években jött létre és terjedt el széles körben a televízió, amely a legtágabb értelemben vett művelődés új és nagy lehetőségeit teremtette meg. Az előfizetők tábora ma már eléri a 2,2 milliót, és közel vagyunk ahhoz, hogy minden család otthonában legyen televízió.

E száraz számok mögött ott rejlenek *az MSZMP csaknem két évtizedes munkájának eredményei,* a kulturális forradalom továbbvitelének hatalmas lehetőségei, de a még meg nem oldott problémák is, *a jövő feladatai.* A szocialista tudatformálás folyamatát mindmáig jellemzi a marxizmus–leninizmus gazdagodása és térhódítása, harcokban, vitákban növekvő ereje.

Ideológiai életünknek, új szocialista kultúránknak nemcsak az ellenforradalom keltette eszmei zűrzavar leküzdése során, hanem azt követően is fokozott erővel kellett szembeszállnia *az ideológiai fellazítás imperialista törekvéseivel.* Az erőviszonyoknak a szocializmus javára történő eltolódása nyomán a vezető imperialista körök rákényszerülnek a békés egymás mellett élés gyakorlatának elfogadására, s elvesztett pozícióikat mindinkább az ideológiai behatolás és fellazítás eszközeivel kísérlik meg helyreállítani. A különféle kispolgári, nacionalista eszmei áramlatok és ideológiai maradványok támogatásával, szovjetellenességgel próbálkoznak aláásni a szocialista országok egységét és diszkreditálni a szocialista világ s ebben hazánk történelmi jelentőségű vívmányait.

Pártunk a nemzetközi kommunista mozgalom alapvető dokumentumaival és a testvérpártok állásfoglalásaival összhangban kezdettől fogva visszautasította az e kérdésben is jelentkező jobb- és álbaloldali nézeteket. *Elutasította a békés egymás mellett élésnek az ideológia területére történő kiterjesztését,* s következetes harcot folytatott a nemzetközi és hazai burzsoá, illetve kispolgári irányzatok, nézetek megnyilvánulásai és befolyása ellen. De *bízva eszméink erejében,* a tömegek öntudatában, *fellépett a békés egymás mellett élés politikájának történelmi jelentőségét meg nem értő,* a nemzetközi tudományos és kulturális kapcsolatok veszélyeit egyoldalúan hangsúlyozó *nézetekkel* szemben is. Abból indult ki, hogy részvételünket a nemzetközi ideológiai harcban fokozni kell, s a szocialista országok tudományos és kulturális kapcsolatainak fejlesztése, az ideológiai együttműködés javítása, az egységes fellépés hatékonyan ellensúlyozni tudja az ellenséges ideológiai törekvéseket és hozzájárul a marxizmus–leninizmus további, világméretű térhódításához.

Ebben a nemzetközi helyzetben, de belpolitikai feladatainkból adódóan is a párt elméleti munkájában az ideológiai harc szorosan összefonódott *a marxizmus–leninizmus alkotó alkalmazásával, az új kérdések megválaszolásával,* a párt gyakorlati tapasztalatainak általánosításával, s éppen ez az alkotó elméleti tevékenység bizonyult a leghatékonyabb fellépésnek a burzsoá és kispolgári ideológia különböző megnyilvánulásaival szemben, ez segítette elő a legeredményesebben a tudatformálást is.

Pártunk ideológiai állásfoglalásai, közvetlenül a kulturális-tudományos életet érintő dokumentumai, a Politikai Akadémia számos idevágó előadása, a pártoktatás szélesedése, differenciálódása, az agitációs és a propagandamunka, a rádió, a televízió, a sajtó folyamatosan fejlődő politikai-ideológiai munkája kezdeményezően, alkotóan és vitázva hirdették a marxizmus–leninizmus igazságait, *közvetlenül orientálták a kulturális forradalom eszmei tartalmát és irányát,* szélesítették és elmélyítették hatását.

A közvetlen ideológiai-politikai tudatformálás, a marxista társadalomtudományok, a szocialista művészet mozgósító ereje azért is fejthette ki hatását, mert a párt tevékenységében *a szavak és a tettek, az elvek és a gyakorlat egybeesett,* kölcsönösen támogatta egymást. Ezzel függ össze, hogy *a marxizmus–leninizmus térhódítását* a politikai-ideológiai ismeretek terjesztésének, terjedésének számszerű mutatói mellett *ma már egyre inkább erkölcsi, magatartásbeli tényezőkön is lehet és kell mérni.*

A tudati ráhatás tényezői mellett elsősorban *a társadalmi haladás,* s ezzel szoros összefüggésben az életszínvonal rendszeres emelkedése, *az életkörülmények javulása alapján fejlődött népünk gondolkodása, kultúrája, életmódja.* Az elosztási és érdekeltségi viszonyok nyíltabbak lettek, ezzel együtt a jogok és kötelességek kapcsolata is áttekinthetőbbé vált; tömeges méretekben nőtt a felelősségtudat, s ezzel együtt a szocializmustól idegen jelenségeket elítélő közvélemény súlya, ereje.

A fokozódó technikai követelményekkel együtt *emelkedett a munkásosztály szakmai műveltsége; a parasztság* gondolkodásmódjában is *egyre jobban kötődik a közösségi termelés formáihoz.* Tudatosabbá vált a dolgozó tömegek tevékenysége, társadalmi méretekben erősödött az önálló, kezdeményező gondolkodás és magatartás; reálisabb lett szocialista társadalmunk önismerete. Egymás megsegítésében, az elemi csapások leküzdésében, a szabadságukért harcoló népek támogatásában időről időre megmutatkozik a kisebb és a nagyobb közösségek sorsáért,

az emberi haladásért vállalt tudatos felelősség. A közösségi tudat fejlődése, a reálisabb társadalmi önismeret fontos és szerves ideológiai tényezője annak, hogy visszaszorult a nacionalizmus és a kozmopolitizmus, *erősödött a szocialista internacionalizmus* tudata és érzülete. A dolgozó tömegek körében a marxizmus–leninizmus nemcsak mint ideológiai ismeret, hanem egyre inkább *mint szemlélet, világnézet, mint erkölcs és magatartás is* meggyökeresedik; *a szocializmus természetes, önmaga mércéjével mért életformává válik.*

KULTURÁLIS FELADATAINK TÁRSADALOMPOLITIKAI MEGKÖZELÍTÉSE

Kulturális forradalmunk három évtizedes fejlődése szüntelen ideológiai harcban ment végbe. Meg kellett küzdenünk a szívós, fel-felelevenedő polgári ideológiai örökséggel és a külső burzsoá befolyás hatásával, de közben saját gyengeségeinkkel, tévedéseinkkel, hibáinkkal is. Eredményeink az ellentmondások egyre magasabb szinten történő feloldásának és újratermelődésének mindig küzdelmes folyamatában születtek és születnek. *A fejlődés egyszerre hagy maga mögött megoldott problémákat és kényszerül szüntelenül szembenézni elért vívmányainak ellentmondásos következményeivel.* A kulturális forradalom fejlődését végső soron meghatározó gazdasági, társadalmi tényezők mellékhatásai, a gyors előrehaladás egyenetlenségei, a kulturális élet belső problémái, az újonnan felmerülő ellentmondások előtti megtorpanás pillanatai időnként oxigénhez juttatják a történelmi értelemben véve haldokló, de még energiatartalékokkal rendelkező polgári, kispolgári mentalitást.

Mindennek megvannak a lecsapódásai a tudományban, a művészetben és általában a kulturális életben is. Itt is találkozunk a társadalmi közömbösség, az eszmei dezorientáltság jelenségeivel, a technokrata nézetek különböző megjelenési formáival, az ideológia lebecsülésével, az osztályszempontok figyelmen kívül hagyásával, akárcsak a vulgárisan vagy társadalomtudományi köntösben megjelenő voluntarizmussal. Ma is harcolnunk kell – még a szocializmus tudatos hívei körében is – a kultúra arisztokratikus felfogásával csakúgy, mint szerepének lebecsülésével. Szembe kell néznünk a tanulási, művelődési feltételek egyenlőtlenségével; meg kell még tanulnunk a kulturális szektorok munkájának tartalmi és szervezeti összehangolását, s korlátozott anyagi lehetőségeink figyelembevételével sokkal tudatosabban kell kihasználnunk

kulturális fejlődésünk intenzív tényezőit, feltárnunk a koordinálásban, a közös összefogásban rejlő nagy lehetőségeket.

Ezeket a tennivalókat, ezt a valóban történelmi jelentőségű és távlatú munkát világos keretbe illesztik pártunknak a fejlett szocializmus építését szolgáló időszerű határozatai.

A szocializmus építésében elért eredmények alapján, a kulturális forradalom fejlettebb szintjén sokban *új természetű feladatok állnak előttünk.* Ezzel függ össze, hogy a fejlett szocializmus építése szempontjából fontos és hosszú távú *társadalompolitikai határozatok mind természetesebben juttatják kifejezésre az adott terület fejlesztésének a kulturális forradalom feladataival való összefüggéseit.*

A Központi Bizottság *ifjúságpolitikai állásfoglalásának* nevelési és oktatási célkitűzései, az ifjúság közéleti tevékenységének, művelődésének, sportolásának, szociális és egészségügyi ellátásának elősegítése, közösségi aktivitásának, önmagáért vállalt felelősségének felkeltése törvényszerűen kapcsolódik a kulturális forradalom feladatrendszeréhez.

A Központi Bizottságnak *a nők helyzetéről* szóló határozata is nyomatékosan kapcsolja össze a politikai, gazdasági, szociális tényezők elemzését azoknak a maradi nézeteknek a feltárásával és bírálatával, amelyek a családi és a közéletben, a munkahelyen gátolják a női egyenjogúság gyakorlati érvényesülését, ezen belül a nők művelődéshez való jogának szélesebb körű valóra váltását.

A munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról szóló központi bizottsági határozat nemcsak az eddigieknél nagyobb arányban elemzi a munkásosztály szakképzésének, művelődésének helyzetét, s hívja fel erőteljesebben a figyelmet az ezzel összefüggő feladatokra, hanem azokat minden eddiginél szorosabban kapcsolja össze a munkásosztály vezető szerepével, az üzemi demokrácia fejlesztésével és a termelés követelményeivel.

A kulturális forradalmat közvetlenül érintő leglényegesebb határozatok ugyanakkor az eddigieknél gazdagabban kötődnek a társadalmi gyakorlat problémáihoz.

A tudománypolitikai irányelvek mindenekelőtt a tudomány és a termelés szorosabb kapcsolatának szükségességét állítják előtérbe. A tudomány termelőerővé válása, a tudományos-technikai forradalom kibontakozása népgazdaságunk fejlesztésének szinte kimeríthetetlen tartalékait jelenti. Ugyancsak fontos kutatási feladat a tudományos-technikai forradalom társadalmi következményeinek gondos vizsgálata.

A Központi Bizottságnak ez az állásfoglalása minden eddiginél na-

gyobb hangsúllyal és igénnyel szól a társadalomtudományok ideológiai-mozgósító és valóságfeltáró szerepéről, arról a *társadalmi funkciójáról,* amely egyre nélkülözhetetlenebb mind az ideológiai harcban, mind a szocialista közgondolkodás formálásában, mind pedig a politika időszerű döntéseinek, távlati célkitűzéseinek tudományos megalapozásában, s amelynek betöltése egyben e tudományágak további kibontakozásának is a legfőbb záloga. S éppen a tudománnyal szemben támasztott újabb igények kielégítésének elősegítésére hangsúlyozzák az irányelvek a kutatás szabadságának és a kutatók társadalmi felelősségének együttes követelményét.

Az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól szóló határozat nemcsak folytatta az 1961-es oktatási reform helyesnek bizonyult – mindenekelőtt a gyakorlattal való kapcsolat, a világnézeti nevelés erősítését szolgáló – törekvéseit, hanem szervesen és szélesen ágyazta be oktatási rendszerünk tartalmi és szervezeti kérdéseit *társadalmi életünk egészébe.*

A szocializmus alapjainak lerakását követően, társadalmi fejlődésünk eredményeire építve pártunk VIII. kongresszusa mondta ki, hogy a tehetséges munkás- és parasztfiatalok továbbtanulását nem adminisztratív eszközökkel, hanem a politikai, anyagi, szociális és nevelési feltételek javításával, az oktató és nevelő munka fejlesztésével kell biztosítani. Az oktatáspolitikai határozat ennek a munkának újabb lendületet adott. Nem csupán művelődési, hanem politikai feladatként jelölte meg a családi, környezeti, települési eredetű *kulturális egyenlőtlenségek tudatos, tervszerű csökkentését,* a rosszul felszerelt vidéki és peremvárosi iskolák fokozott fejlesztését, a kollégiumi férőhelyek társadalmi akciókra is támaszkodó gyarapítását, az úttörőszövetség, a KISZ előkészítő táborainak, tanfolyamainak fejlesztését, a fizikai dolgozók gyermekeinek az iskolai oktatás minden szintjén szükséges fokozott tanulmányi támogatását.

Társadalmi rendszerünk a tanuláshoz való egyenlő jog formális deklarálása helyett az egyik legfontosabb feladattá tette *a tanulási esélyek, lehetőségek, feltételek különbségeinek csökkentését.* Ebben az összefüggésben az iskola ma a falu és a város, a fizikai és a szellemi munka közti különbségek csökkentésének, társadalmunk átrétegeződésének, mobilitásának egyik legfontosabb előremozdítója. Oktatási rendszerünk ezzel új módon járul hozzá társadalmunk szocialista vonásainak erősítéséhez; társadalompolitikai törekvéseink megvalósításának közvetlenebb részesévé válik.

A határozat más – korántsem merőben új, de újszerű – vonásai összességükben ugyanebbe az irányba mutatnak. *Az iskolát egyszerre tekintjük a szakemberképzés és a szocialista embernevelés műhelyének,* a rendszeres ismeretgyarapítás intézményének és a szocialista tudat, erkölcs, magatartás közösségi alakítójának. A pedagógus egy személyben oktató és nevelő, a fiatalok pedig nem csupán passzív tanítványok és neveltek, hanem munkájuk, tanulásuk, közösségi életük, öntevékeny szervezeteik révén maguk is folytonosan teremtik, alakítják a jogok gyakorlásának, a kötelességek teljesítésének, az önálló ítéletalkotásnak, a szabad idő kollektív, kulturált felhasználásának cselekvő iskoláját.

A határozat az ismeretanyag formális bővítése helyett az oktatás egyik fő feladatává tette a *permanens tanulás készségének, igényének kialakítását,* illetve a szakműveltség szélesebb, a specializálódáshoz jobb kiindulópontot nyújtó megalapozását. Ez nemcsak a gazdasági, társadalmi szükségletek rugalmasabb kielégítéséhez vezet, hanem jobb lehetőségeket teremt a sajátos képességek kibontakoztatásához, *az egyéni törekvések és a társadalmi igények optimális találkozásához,* megnöveli a továbbképzés, a felnőttoktatás, az iskolán kívüli önművelés szerepét. *Így válik az iskolai oktatás rendszere a tudománnyal és a közművelődéssel szorosabban összekapcsolva egy átfogó művelődési rendszer szerves részévé, s az egész társadalom szocialista fejlődésének nélkülözhetetlen feltételévé.*

Természetszerűleg külön beszélünk a valóság alapvető megközelítési formáiról: tudományról, művészetről, valamint eredményeiknek intézményes és iskolán kívüli terjesztéséről, elsajátításáról: oktatásról és közművelődésről. Ezért külön is meg kell fogalmazni *a közművelődésnek a társadalmi gyakorlattal, a termeléssel, a közösségi élettel, a politikával, a tudatformálással való kapcsolatát.* A Központi Bizottság közművelődési határozata éppen ebben a vonatkozásban jelentett előbbrelépést. Az iskolán kívüli aktív, önkéntes és szervezett művelődés meghatározott körén belül ugyan, mégis egyetlen összefüggő feladatrendszerben és gyakorlatilag juttatja érvényre *a kultúra tág értelmezését,* amely egyaránt kiterjed az általános ideológiai, politikai, szakmai és művészeti műveltségre, az erkölcsre, az életmódra, a szabad idő kulturált felhasználására. Rámutatott arra, hogy mindez szoros kölcsönhatásban van a termeléssel, a szocialista közösségi formákkal, a szocialista demokrácia gyakorlásával, az egyenlőtlenségek csökkentésének társadalompolitikai törekvésével, s ugyanakkor hangsúlyozza *a kultúra*

terjesztésének és befogadásának, aktív – elsősorban közösségi – művelésének egységét.

A közművelődés természetesen nem azonosítható a kulturális forradalom egészével. Fejlődésünk jelenlegi szakaszában azonban a maga integráló tendenciájával új és nagy távlatokat nyit. A ma nemzedékei által bejárható utat kijelölve *felvázolja a kulturális forradalom jövőbeli kiteljesedését:* előrevetíti a kommunista társadalom kultúrájának sokoldalúságát, a személyiség szabad kibontakozásának lehetőségeit.

Felszabadulásunk harmincadik évfordulóján jogos büszkeséggel vehetjük számba kulturális forradalmunk három évtized alatt elért eredményeit. Hazánkban is, e tekintetben is bebizonyosodott *a szocializmus fölénye.* Felszabadult népünk történelmileg rövid idő alatt maga mögött hagyta elmaradottságának évszázados múltját. Szembeötlő a különbség egyfelől a válságoktól terhelt kapitalista világ, a személyiséget elszürkítő polgári életforma, a széteső burzsoá kultúra, másfelől rendszerünk stabilitása, népünk anyagi és szellemi gyarapodása, kulturális életünk forradalmi változása között. Ha azonban előrenézünk s a megoldatlan kérdéseket vesszük számba, mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy szocialista társadalmunk további építése az ideológia és kultúra területén is még számos nehéz feladatot ad, nagy követelményeket támaszt.

Az elmúlt harminc esztendő tanulságai alapján kulturális forradalmunk soron levő feladataival *az elvégzendő munka nehézségének és sikerének együttes tudatában* nézhetünk szembe. *E feladatok megoldásához ad majd pártunk közeli XI. kongresszusa útmutatást, távlatot és új lendületet.*

A szocializmus építésének olyan szakaszába értünk, amelyben „különösen fontossá válik szocialista távlataink világosabb körvonalazása"[10], társadalmunk szocialista vonásainak erősítése, pártunk bevált, kipróbált politikai vonalának, a tömegek által is helyeselt, támogatott határozatainak és állásfoglalásainak következetes, gyakorlati végrehajtása.

Az előttünk álló feladatok megoldásában magabiztosan támaszkodhatunk a pártnak az ellenforradalom leverése óta követett céltudatos politikájára, amely megfelel a marxizmus–leninizmus elveinek és

[10] A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának irányelvei a párt XI. kongresszusára.

messzemenően figyelembe veszi fejlődésünk sajátosságait is. A szocializmus építésében az élet minden területén elért jelentős eredményeink alapján az MSZMP Központi Bizottsága joggal javasolhatja, hogy „a kongresszus, mint a párt legmagasabb fóruma, értékelje a X. kongresszus óta végzett munkát, hagyja jóvá, erősítse meg a Magyar Szocialista Munkáspárt eddigi politikáját".[11] Ez jövő sikereinknek is legfontosabb záloga az élet minden területén.

A kulturális forradalom eredményes végigvitelének is az a legfontosabb feltétele, hogy tovább haladjunk előre az eddigi úton. Ez egyaránt jelenti a politika folytonosságát, minden eddigi vívmányunk megőrzését, de jelenti az előrelépést is, az új feladatok felismerését és megoldását.

Művészetpolitikánk időszerű kérdései.
Kossuth Könyvkiadó 1977. 31–49. köt.

[11] Uo.

Szabolcsi Miklós

A SZOCIALISTA VILÁGKULTÚRÁRÓL

Mit adott a szocialista országok művészete a világ kultúrájának, mivel gazdagította azt? A kérdés felvetése ma különösen indokolt, hiszen éppen napjainkban tanúi vagyunk egy olyan nagy erejű kampánynak, amely lebecsüli, szidalmazza a szocialista országok kultúráját, még korábban a polgári közvélemény által elismert eredményeket is tagadja, és a fanyalgás hangján szól mindarról, amit kulturális téren az utóbbi évtizedekben teremtettünk. De túl ezen a hadjáraton és a pillanatnyi helyzeten, tágabb távlatban vizsgálódva is világos: elérkezett az ideje a felmérésnek. Az itt következő megjegyzések ehhez a közös töprengéshez kívánnak néhány szempontot nyújtani.

A nagy művészi alkotások, az egyéni teljesítmények, iskolák, programok mögött, a kultúra termékeinek sohasem látott mennyiségi gyarapodása mögött, a művészeti élet tarka felszíne alatt *mély tendenciákat, alapvető áramlatokat fedezhetünk föl.* És az egyik, történelmileg legjelentősebb tendencia, az egyik, különféle helyen és időben jelentkező, más és más formát öltő, mély folyamat éppen *a szocializmus behatolása a kultúrába.* Nyomon követhető új ágakat, új formákat teremtő ereje, új irodalmi, művészeti irányokat előhívó sugárzása, új gondolatokat adó ihletése.

A 19. század második felétől fogva, de főleg a 20. században a világkultúra letörölhetetlenül magán viseli annak hatását, amit gondolatokban és ideológiában, majd megvalósulásban és konkrét építésben a marxizmus, majd a marxizmus–leninizmus nagy gondolkodói és később a szocializmus építői, harcosai, forradalmárai teremtettek. Századunk tízes éveitől, de még inkább a második világháború végétől, vállalva vagy vitatkozva, elfogadva vagy ellene harcolva, de minden jelentős alkotó találkozott a szocializmus problémájával. Olyanok is, akik később meghasonlottak önmagukkal, vagy a munkásmozgalom ellen for-

dultak. (Egy példa: André Malraux *Ellenemlékirat*ai. Malraux írása idején már nem nevezhető szocialista írónak, teoretikusnak – de emlékezésein, amelyeknek egy része állandó vita a kommunistákkal, folytonosan átsüt a nosztalgia, a visszavágyódás arra az időre, amikor a forradalmi munkásmozgalommal haladt együtt; *belső,* önmagával folytatott harc tanúja is az *Ellenemlékirat*ok.) A visszavonhatatlan hatásokra, de a viszony tartalmának más-más típusaira említhetjük példának Thomas Mannt, vagy Hemingwayt a maga spanyol polgárháborús emlékeivel, Picassót vagy Léger-t. Ugyanakkor *kialakult, megerősödött a 20. századi szocialista művészet több erős áramlata, ága is.* A szocializmus gondolata és a létező szocializmus mint vonzás vagy mint példa felfedezhető, olykor bonyolult formákban, több áttétellel, a legtöbb ország kultúrájában. Ma ellenfeleinknél szokás különbséget tenni a *fennálló* és a *remélt* szocializmus között; a világkultúra folyamatában ez a kettő nincs ellentétben egymással, *egyszerre hat;* a szocializmus mint remény és cél és mint realizáció *egyszerre* gyakorol vonzást. Talán nincs is még egy olyan gondolatrendszer és történelmi-politikai folyamat, amely ilyen mélyen határozta volna meg a kor és ezen belül a kultúra arcát. Természetesen a hatás *kétoldalú:* a nem szocialista országok kultúrája hat a mi országaink kultúrájára is. Művészetünk, kultúránk eleven kölcsönhatásban fejlődik azzal a környezettel, amelyben élünk, felszívva és felhasználva a körülöttünk élő világ, benne a polgári művészet egyes eredményeit is. Nincsenek kínai falak, és ezt a bonyolult dialektikát kell figyelembe vennünk a jelenségek értelmezésénél. Éppen egy ilyen bonyolult kölcsönhatásban alakuló szocialista művészet tud ismét gazdagítólag hatni a kapitalista környezetre is.

Természetesen ezt a hatást nagyon sokrétűen kell elképzelni, mint ahogy a nem szocialista országok kultúrájában is a legkülönfélébb elemek, világnézeti alapú rétegek keveredtek. *A nem szocialista országokban élő szocialista kultúra* vagy plebejus demokratikus törekvések magától értetődően részévé, gazdagító elemévé válnak a szocialista országok kultúrájának. A kulturális folyamatosságot őrző *haladó polgári,* humanista kultúra vagy a lázadó-kispolgári, igen sokszor avantgarde formák között megjelenő kulturális törekvések változatos sora termékenyítőleg hathat a szocialista kultúrára; eredményeik gyakran *a „megszüntetve megőrzés"* értelmében lehetnek részévé a mi művészetünknek. Már bonyolultabb a helyzet az egyén elmagányosodását, elszigeteltségét, *a kiüresedés és céltalanság* érzését műbe öntő áramlatokban, amelyek a mi országainkban is gyakorolnak hatást, általában a felszí-

nen azonos jelenségek értékelésével és a kétségbeesés, fáradtság, céltalanság nagy erejű hirdetésével. Ezen a területen is gondos válogatással, teoretikus munkával, kritikai értékeléssel és természetesen a szocialista művészet erejével és fölényével kell fellépnünk.

Mellettük az utóbbi időben erősödik egy *tudatosan* irányított, *a mi országaink ellen* támadó, közvetve és közvetetten azt lekicsinylő és romboló burzsoá kulturális áramlat hatása is. A legkülönfélébb formákban: illusztrált képeslapoktól a tv, a rádió fokozott felhasználásáig hatol be hozzánk. Vele szemben a technikai eszközök jobb „bevetésével" éppúgy kell küzdenünk, mint ügyesen, okosan, rugalmasan irányított propagandával.

Ezen az általános kereten belül a továbbiakban ketté kell választanunk egyrészt *a szocializmus gondolatvilágának általános hatását* attól a hatástól, amelyet most *már kifejezetten a létező szocializmus országainak* kultúrája gyakorol. Ez utóbbi téren is lényeges különbséget kell tennünk *két történeti szakasz* között.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után azonnal, szinte a győzelmes forradalom másnapján érdeklődéssel, *várakozással* és kíváncsisággal fordult művész és olvasó előbb a forradalom művészete, majd a szocialista ország művészete felé. Az érdeklődés, a várakozás minden szakaszban erős: akkor, amikor a forradalom közvetlen kivívásának, a forradalmi tömegmozgalomnak megfelelő *harcos és agitáló* művészet megteremtése volt soron és akkor is, amikor a szocializmus *építésének* nehéz szakaszait ábrázoló művészet indult útjára; vagy az átformált ország társadalmát tükröző, majd a Nagy Honvédő Háborúban élethalálharcát vívó nép élete került az érdeklődés előterébe. Annak a jelenségnek is tanúi lehettünk, hogy sok olyan törekvés és irányzat, stílus és módszer, amely a Szovjetunióban még egymással bizonyos vitában bontakozott ki, kifelé a világ kultúrájára egységesen, egyetlen folyamat részeként, egyetlen sugárzó erőként hat. Így egyszerre gyakorolnak hatást az első évek plakátművészei, a harmincas évek építészeti törekvései, tovább élnek a világ kultúrájában Gorkij prózája és cikkei, Majakovszkij forradalmi lírája és Jeszenyin versei, Muhin szobrai és Eizenstein filmjei, Dziga Vertov riportfilmjei és Solohov regényfolyama. Követhető újat felmutató példáért, megvalósulásért a húszas, harmincas évek szinte minden haladó művésze magától értetődő természetességgel fordul a szovjet művészethez. De mindez még csak a *szubjektív* oldal, az érdeklődés, a várakozás. Ki lehet mutatni a gazdagítás *ob-*

jektív folyamatát is. Csak néhány példa erre: az európai filmművészet egész fejlődése elképzelhetetlen a szovjet film nélkül; Gorkij műve – kezdeteitől érett alkotásaiig – beépült a világkultúrába, és máig új és új ösztönzést, indítást ad; a húszas, harmincas években az új társadalmi érzékenységű realizmust Németországtól az Egyesült Államokig a szovjet irodalom művei táplálták föl, egy-egy nagy prózai műben a társadalmi és történeti erők széles ölelésű összefogását a solohovi mű is segítette, a világ lírájának egyik erős tendenciáját jelzi a Majakovszkij-líra hatása, Sztanyiszlavszkij vagy Mejerhold színháza szinte az egész világ színházát átformálta, Prokofjev és Sosztakovics zenéje lényegesen hozzájárult a legnagyobb alkotóművészek kibontakozásához. Azaz: együttesében és irányában is, konkrét művekkel, alkotásokkal is a Szovjetunió kultúrája, irodalma, művészete igen sokkal gazdagította a világ fejlődését.

1945 után az egy szocialista ország helyett *szocialista világrendszer keletkezik,* és bizonyos átmeneti időszak után szinte minden egyes országban kialakult a szocialista kultúra. Ez lényegében 60 éves és két szakaszra oszló folyamat, amelynek mai pontján néhány megfigyelést lehet tennünk. Itt is megfigyelhető az érdeklődés, a megismerés, majd a kritikai elsajátítás és a saját szerkezetbe való beépülés bonyolult folyamata, olykor ellentmondásos jelenségek sorozata. De a néha egymásnak ellentmondó folyamatok végpontján is azonos eredmény születik.

A szocialista országok kultúrája – a legtöbb esetben – *kétfajta kultúrát fog egybe:* egy-egy szocialista ország kultúrája a szocialista művészet mellett a nem szocialista, de a szocializmus fennállásától, reális lététől nem függetleníthető kultúrát is tartalmazza – és a kifejezetten szocialista kultúrát, mint e kultúra legerősebb áramlatát, amely tudatos elkötelezettségről, marxista–leninista világnézetről vall.

A szocialista országok kultúrája mindenekelőtt példát adott egy *új típusú művészet* lehetőségére. Ismeretes, hogy a múlt század óta észlelhető a művész és a társadalom közti szakadék elmélyülése, a művészet válsága, a művész magányérzetének fokozódása és a kiútkeresés. A szocialista országokban értelmes, humánus művészet vált lehetővé, olyan művészet, amelynek *középpontjában* az élő, dolgozó, olykor megtévedő, de mindig felemelkedő *ember* áll a maga gyengeségeivel és erősségeivel; az ember, aki keresi és megtalálja helyét a ma világában. Az emberellenes, vagy ember nélküli, a magányt abszolutizáló törekvésekkel szemben áll – már jelentős művek sorával – ez az új tí-

pusú humánus művészet az irodalomban, a színházban, a filmben, a képzőművészetben, a zenében.

A huszadik századi polgári művészet nagy dilemmája *az értelem és az ösztönök harca.* Az önmaga mélyén felfedezett és a világtörténelemben tapasztalt sötét erők megrémítik a művészt, kétségbeesésbe kergetik, vagy e sötét erők szolgálatába állítják. A szocialista művészet arra is példát mutat, hogy ember és társadalom szerkezetét logikus, értelmes, racionális gondolatrendszerrel át lehet világítani, és meg lehet érteni, hogy az értelem, a tudomány úrrá tud lenni a sötétségen. Humánum és értelem e művészet fő jellemzője. A szocialista országok művészete természetesen nem tagadja el azt a nehéz küzdelmet, amelyet az ember a természettel vív, és azt sem, ahogyan saját gyengeségei ellen küzd – ám mindezeket tudva, a mélységbe is nézve, de a társadalom erőire támaszkodva érzékelteti ezt a küzdelmet.

Az elidegenedett ember, a részekre esett világ passzív elfogadása vagy dicsőítése helyett a szocialista országokban keletkezett egyes művekben megjelent az értelmes, alakítható világ és a teljes, harmonikus ember. Az ellentmondásokat le nem tagadó, de azokat leküzdő ember lélektanilag is egyre árnyaltabb ábrázolása jellemzi ezt a művészetet.

Egyes szocialista országok művészetének, kultúrájának – így a magyarnak is – külön sajátossága a valóságot felfedező, rejtett törvényeit és *ellentmondásait feltáró, a legjobb értelemben vett szocialista bíráló jelleg;* így a szocialista országok művészete egyúttal a szocialista társadalom *önismerete is* lehet; mélyreható és javító önvizsgálat is, és ezzel a vonásával is vonzhatja azokat, akik a művészetet a társadalom lelkiismeretének tekintik.

Hadd mutassunk még rá a szocialista országok művészetének különleges jelentőségére más szempontokból is. Korunkban, különösen éveinkben egyik erősödő jelenség *a nemzeti vonások felerősödése,* új nemzetek születése és a régebbi közösségek hagyományainak újrafeléledése. *Nemzeti és általános* egyensúlya e században nagyon gyakran megbomlott és megbomlik napjainkban is. A szocialista országok művészete legjobb teljesítményeiben éppen az általános és a különleges, *a nemzetközi és a nemzeti* új típusú egységének legjobb példáit adja, úgy támaszkodik a nemzeti sajátosságokra és hagyományokra, hogy közben az osztály, a tágabb közösség és az emberiség érdekeit sem veszíti szem elől, egyszerre merít nemzetiből és nemzetköziből, egyszerre hazafias és internacionalista. Dialektikus módon felerősödik a szocialista

országok művészetében a nemzeti, úgy is, hogy a legjobb nemzeti hagyományok folytatása éppen ez a kultúra – és így válik igazán nemzetközivé, egyetemessé. A nemzeti hagyományból nem a szűk körű, bezárkózó, retrográd törekvéseket, hanem az igazi haladó kezdeményeket, műveket folytatja.

A szocialista országokban kifejlődött kultúrának, művészeti termékeknek *több olyan változata, sajátos szerkezete,* egyedülálló, sajátos képződménye van, amely más országokban is példaadó, gazdagító lett. Szólhatnánk *a „Brecht-modellről"* (amely nem korlátozódik pusztán Brechtre vagy színházára, hanem a szocialista művészi magatartásnak, formáknak egy sajátos változata) vagy *az Eizenstein-példáról.* Más körülmények között ilyen volt a *„Bartók-modell"*, amely Bartók, „a szocialista művészet heroldja" példája nyomán népi és magasművészet, zenei színvonal és demokratizmus, szenvedély és fegyelem sajátos egységét jelenti más művészetekben is – vagy a másfajta zenei anyaggal dolgozó, más egységet jelző *Hans Eisler*-zene . . .

A szocialista országok művészetében a legerősebb ág az, amely *új alkotómódszerrel, a szocialista realizmus módszerével* tárja fel, ábrázolja a világot.

Korunkban az új technikai eszközök megjelenése a kultúra szerkezetében és működésében is új problémákat vet fel. Olykor egyes területeken és egyes országokban ez már szétfeszíteni látszik a kultúra szerkezetét, sőt megkérdőjelezni létét is. Megdöbbentő jele ennek, hogy a „tömegművészet" kifejezés, a „tömegkultúra" megjelölés szinte teljesen rosszalló értelemben használatos.

A szocialista országok művészete fel tudja már mutatni azt a kísérletet, e kísérlet eredményeit, azt, hogy lehetséges olyan korszerű, haladó művészet, amely *az új típusú technikai eszközök maximális kihasználására épít.* Bizonyítja ezt az új megoldásoknak, új műfajoknak és műformáknak a sorozata, amelyek e harminc év alatt éppen a szocialista országok művészetében alakultak ki: a dokumentumfilm, a tévédráma, a riport vagy a tömegméretű ipar- és képzőművészet új és új formái. Megszületőben van egy igazi *tömegművészet,* és az ezt hordozó tömegkultúra.

A szocialista kultúra elvben és törekvésben *erősen rétegzett, de egységes kultúra;* elvben és céljait tekintve nem esik szét kevesek számára szóló elit és egy sokak számára szóló konzumkultúrává. A kultúra *mint aktivitás,* a kultúra minden ágának alkotó továbbfejlesztése, az állandó kölcsönhatás alkotók és befogadók között, a kulturális közvé-

lemény kialakítása és állandó befolyásoló ereje – ezek azok a tényezők, amelyek az egységes szocialista tömegkultúra létrejöttét biztosíthatják.

Mindezek a vonások természetesen nem minden szocialista országban valósultak meg teljes egészükben; részint egy-egy ország sajátosságainak, részint objektív és szubjektív tényezőknek következtében a kultúra egyik vagy másik ága, egyik vagy másik tulajdonsága fejlett erősebben. Mindaz, amit leírtunk, inkább elérendő még, mint elért; de elérhető és megközelíthető, reálisan kitűzött cél.

A szocialista országok művészetének hatására kétségtelenül létrejött egy *szocialista világkultúra*. A kérdés rendkívül bonyolult és még vitatéma; de meg lehetne már vizsgálnunk, nem jött-e el az ideje, hogy egy nagyon rétegezett, nagyon bonyolult, de fennálló és létező szocialista világkultúráról szóljunk napjainkban. A világirodalom, a világművészet, a világkultúra kifejezések legalább kétféle értelemben használatosak; egy pusztán mennyiségi, tehát a létrejött műveket összegező és egy kiemelő, minőségi értelemben, amely a csúcsokat köti össze. Ez utóbbi jelentés alapján egy, az egész világot átfogó, a legfontosabb műveket tartalmazó szocialista világművészetről szólhatunk, amelynek legerősebb táplálója, legerősebb ága a szocialista országok művészete, de része a nem szocialista országok (köztük a „fejlődő országok") szocialista művészete is. Természetesen ez a szocialista világművészet nem választható el a világ művészetétől, annak szerves részét alkotja, vele együtt fejlődik, de mégis különbözik tőle. *Az egység és a különbözőség* dialektikája is jellemzi a helyileg, nemzetileg színezett változatok sokféleségének egységét.

Másrészről: ezen a szocialista világkultúrán belül létrejött *a szocialista realista művészet* számtalan új változata. Ha a szocialista realizmust – mint ezt a szovjet tudomány újabban általánosan teszi – *nyitott rendszerként* fogjuk fel, akkor a szocialista országok művészete az utóbbi évtizedekben is számtalan változattal gazdagította ezt a nyitott rendszert. Nemzetileg színezett és jelentős alkotók egyénisége által formált vadonatúj változatok ezek, amelyek együttesen teszik a szocialista realizmus új, árnyalt, gazdag színképét napjainkban.

A szocialista világkultúra ma *az igazi örököse* a múlt kultúrája s művészete *legjobb hagyományának*. Nemcsak a szocialista hagyományt folytatja, a polgári realizmus és az avantgarde lázadás haladó vonásainak is igazi örököse.

Mindez tehát új típusú művészet, új módszerű művészet, a művészet új, lehetséges létformái: mint *lehetőségek* és ígéretek – és a *megvalósult* művek sora mint látható, hallható, olvasható példák. Csak kiragadva néhányat *az utóbbi harminc év terméséből: A hetedik kereszt,* az *Emberi sors* és a Kreml kongresszusi palotája, Fábri Zoltán és Kovács András alkotásai, az új szovjet líra és A. Wajda filmjei; Dimov *Dohánya* és a *Szállnak a darvak;* Sosztakovics VII. szimfóniája és Lutoszlawszkij koncertjei; Pujmanova trilógiája és Obrazcov együttese; a Brecht-színház produkciói és Krleža *Zászlók*ja; Vapcarov lírája és Zaharia Stancu regényei – csak néhány példa olyan művekre, amelyek ösztönzőleg és gazdagítólag hatottak korunk művészetére.

Az alkotó művészeteken kívül *a marxista teória,* a szocialista országok esztétikai, kritikai, művészettudományi eredményei is jelentősen gazdagítják a világ kultúráját. Felmérhetetlen az a hatás, amit például Lukács György, vagy más módon Todor Pavlov, Ždenek Nejedly gondolatai, művei, filozófiai, esztétikai, kritikai tevékenysége gyakorolt és gyakorol. A szovjet esztétika, kultúrteória, irodalom- és művészettudomány széles skálája pedig – a klasszikusoktól, tehát Lunacsarszkijtól és Gorkijtól Zsirmanszkij, Bahtyin vagy Szucskov és a ma élő teoretikusok műveiig – érdeklődést kelt és eredményeivel beépült már a világ szocialista kultúrájába. Mint ahogy a szovjet teória „kollektív eredményei", az 1925-ös párthatározattól a szocialista realizmus elméletének egyre pontosabb, egyre finomabb kidolgozásáig vagy a szovjet kultúraelmélet új felismeréseiig is szerves részei már a világkultúrának, ösztönzőek, segítőek sok vonatkozásban. Az irodalmi, művészeti hatás és gazdagítás folyamatát nehéz lemérni. Bonyolult mélyáramok is hatnak – és egyes alkotások, művek, jelenségek, gondolatok, felismerések csak hosszabb idő után bontakoznak ki a maguk valóságában.

A magyarországi tapasztalatok is arra utalnak, hogy a szocialista országok kultúrája nagymértékben gazdagította a magyar irodalmat, művészetet, tömegkultúrát – sokat adott művészeknek és befogadóknak, nevelte és fejlesztette a közönséget – és ez a hatás kölcsönös.

Természetesen: a kölcsönös gazdagításnak megvannak a maga sajátos szabályszerűségei, törvényei, általánosítható tapasztalatai. Egy-egy ország művészete – fejlődésének, alakulásának egy-egy szakaszában – olyan hatásokat, indításokat igényel, amelyek *a belső szükségletnek* megfelelnek. (Ez pedig nem *mindig* azonos azzal, ami abban az adott időpontban a kibocsátó országban előtérben áll, amit ott a legmagasabbra értékelnek, bár természetesen azonos is lehet.) Volt például tör-

téneti időpont, amikor elsősorban Ajtmatov művei gyakoroltak nálunk erjesztő hatást, népiség és korszerűség, folklorisztikus gyökerek és mai mondanivaló sajátos egységével; a magyar lírát egy adott időpontban például Meželajtisz nagy filozófiai távlatú lírai kompozíciói gazdagították, vagy a második világháború változatlanul időszerű problémáinak kimondásához Szimonov, Bikov, Raszputyin és mások új könyvei adtak segítséget. A lengyel film új kifejezőeszközeivel, széles, romantikus jellegű áradásával, nemzeti lelkiismeret-vizsgálatával, az új német próza (például Hermann Kant művei) az új nemzedékek problémáinak kimondásával az új helyzetben – mindezek szervesen belesimultak, részeivé váltak az új kultúrának.

Még szélesebb – talán egyenletesebb – a hatás, ha nemcsak a művészet belső szféráiban gondolkodunk. Az olvasók, a nézők, *a befogadók széles köre számára* a szocialista országok művészete mintegy természetes része saját kultúrájának, állandóan igényli azt.

Mindezekhez az volt szükséges, hogy az egymás művészetéből való válogatás mindenekelőtt *értékszempontúvá* váljék, hogy a megismertetés több változatra terjedjen ki, azért, hogy egymás országaiban a szocialista művészet tényleges (nem formális) jelenlétét sikerüljön megteremteni.

Mint mondottuk, ma – helyenként és átmenetileg – csökkenőben van a szocialista kultúra, a szocialista országok kultúrájának hatása a körülöttünk levő világra. Átmeneti jelenség ez – úgy kell felfognunk, mint a nemzetközi színtéren folyó osztályharc egy megnyilvánulását. De számot kell vetnünk vele – a jelen helyzet ismeretében kell munkánkat folytatnunk és javítanunk, tugalmasabbá tennünk.

A szocialista országokban minden művészeti ágban sok mű születik, és az is magától értetődik, hogy e műveknek csak egy része az igazán értékes. Maradandó hatást, igazi, mély, gazdagító befolyást lényegében azonban *csak a legjobb művek gyakorolnak*, az ember mélyét megragadó, felrázó, igazán nagy alkotások. Ebből nemcsak az következik, hogy ilyen művek megszületését kell szorgalmaznunk, kritikailag és ideológiailag elősegítenünk, hanem az is, hogy agitációs és propagandamunkánkban elsősorban az ilyen művek ismertetésére, terjesztésére, propagálására kell a súlyt fektetnünk. Munkánk egyszerre offenzív és defenzív kell hogy legyen, hogy visszaverve az antikommunizmus rágalmait, épp a legjobb teljesítményekkel, a legjobb művekkel mutas-

sunk rá kultúránk gazdagodására. Az igazi művészi terméknél jobb propaganda nem képzelhető el.

Ezért kell *értékszempontú, rugalmas, szükségletekre figyelő válogatással bemutatnunk egymás művészetét is.* Jól fel lehet használni a kultúra bemutatásának intézményesített formáit (például a fesztiválokat, a könyvkiállításokat, a nemzetközi szervezetek fórumait, vitáit), akárcsak a kétoldalú kapcsolatokat. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a modern technikára támaszkodó tömegközlő eszközök fokozódó szerepét a kultúra megismertetéséért folyó küzdelemben (tv; olcsó, gyorsan megjelenő könyvsorozatok; vándorkiállítások). Kultúránk eszmei erejét és művészi szintjét e technikai eszközök segítségével tudjuk még hatásosabban megmutatni.

Az arányokat illetően pedig e kultúraismertető munkának a mainál erősebben kell figyelembe vennie az új nemzeteket, országokat, a fejlődő világ térségeit – ahol az imperialista propaganda és tömegkommunikációs apparátus hatalmas erőfeszítéseket tesz egyeduralkodó helyzet elfoglalására.

Társadalmi Szemle, 1979. 1. sz. 41–47. old.

4. Tudományos-technikai forradalom

EMBER–TUDOMÁNY–TECHNIKA

(Részletek)

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM FOGALMA ÉS LÉNYEGE

Mielőtt a tudományos-technikai forradalom egyes oldalait vagy aspektusait elemeznők, az ember–tudomány–technika rendszer egészére kiterjedő jelenségként, a maga totalitásában vizsgáljuk meg. Ez a megközelítés elkerülhetetlenül általános lesz, viszont lehetővé teszi, hogy első közelítésben választ adjunk arra a kérdésre, mi is tulajdonképpen a tudományos-technikai forradalom. Felfogásunkat szembesítjük e forradalom lényegének más megközelítéseivel és interpretációival, ami lehetővé teszi, hogy egyidejűleg tisztázzuk azokat az alapfogalmakat, amelyeket vizsgálódásunk során használni fogunk.

A tudományos-technikai forradalom fogalma

A XX. század közepétől kezdve váltak megfigyelhetővé a tudomány és a technika fejlődésében azok a folyamatok, amelyeket összességükben később tudományos-technikai forradalomnak neveztek el. Az ehhez a globális jelenséghez kapcsolódó kérdések vizsgálata során használni fogjuk a „forradalom", a „forradalom a tudományban", „forradalom a technikában", „ipari forradalom" stb. kifejezéseket. Röviden meg kell határoznunk e fogalmak tartalmát, hogy megközelíthessük a bennünket érdeklő alapvető problémát: annak tisztázását, hogy milyen értelemben használjuk a „tudományos-technikai forradalom" fogalmát.

Forradalmon a marxista irodalom a különféle szociális struktúráknak a társadalom előrehaladó fejlődése során történő gyökeres minőségi változásait érti. A forradalom olyan átalakulás, amely a régit alapjában, gyökerestül rombolja le, írta Lenin.[1]

[1] *Lenin* Összes Művei. 44. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 219. old.

Ilyen változások végbemehetnek a társadalmi élet különböző területein: a társadalmi-politikai és a gazdasági szférában (társadalmi és politikai forradalmak), a termelés szférájában (technikai forradalmak), a társadalom szellemi életének szférájában (kulturális forradalom, forradalom a filozófiában, a társadalom- vagy természettudományban stb.).

A forradalmak nem jelentenek eltérést a társadalmi fejlődés normális menetétől, hanem annak törvényszerű szakaszai, amelyeket az egész társadalomnak vagy egyes oldalainak előző fejlődése készít elő.

Mármost mi a forradalom a tudományban és a technikában? Minden meghatározás feltételes és viszonylagos, de a tudományt röviden úgy határozhatjuk meg, mint *a fejlődő objektív ismeretek rendszerét, amelyeket megfelelő megismerési módszerek segítségével szereznek meg és a gyakorlatban ellenőrizhető fogalmakban fejeznek ki,* egyben pedig az új ismeretek termelésével foglalkozó *emberek tevékenységi szféráját.* A tudományban egyidejűleg két ellentétes oldal (vagy princípium) testesül meg: a *szellemi,* amely abban nyilvánul meg, hogy a tudomány a tudás (a megismerés) különös formája, és az *anyagi,* amely legtisztábban abban fejeződik ki, hogy a tudomány mint közvetlen termelőerő jelentkezik.

Az emberi megismerés történetében nemegyszer mentek végbe forradalmi változások mind a tudományos ismeretek egyes területein, mind pedig a tudomány egészében. Az elavult nézetek határozott és gyökeres szétzúzása, elvileg új, mélyebb, általánosabb tudományos elmélet létrehozása ilyen forradalomról tanúskodik. A tudományban mély minőségi változásokat idézhet elő a tökéletesebb módszerek és technikai eszközök felhasználása is, amely lehetővé teszi, hogy új tényekhez jussunk, elvileg új jelenségeket fedezzünk fel. Igaz, a korábban nem ismert empirikus anyag felhalmozása önmagában még nem jelent forradalmat. Az utóbbi akkor megy végbe, ha a régi tudományos elméletek keretei közé már nem beilleszthető tényeket új módon értelmezik, ha új elméletek születnek, új elvek érvényesülnek, amelyek tágabb körű lehetőségeket biztosítanak a tudomány gyakorlati alkalmazására is.

Az egyes tudományágakban többször is végbementek forradalmak: a kémiában Lavoisier oxigénelméletével (XVIII. század vége); a biológiában Darwin evolúciós tanának megjelenésével (a XIX. század második fele); a fizikában az energiamegmaradás és -átalakulás törvényének felfedezésével (XIX. század közepe).

Az egyes tudományágakban (a fizikában, a kémiában, a biológiában stb.) végbemenő forradalmak olykor a fejlődő ismeretek egész rendszerének gyökeres forradalmi megváltozásába csaptak át. Ezekben az időszakokban összeomlott a természeti és társadalmi jelenségek vizsgálatának és értelmezésének általános megközelítése, az addigi gondolkodás egész rendszere, az egyik világképről egy másikra tértek át. A tudomány társadalmi szerepének, a társadalom fejlődésében elfoglalt helyének megváltozása is a tudomány egészét átalakító forradalmakról tanúskodik.

Az emberiség több ilyen tudományos forradalmat élt át. Az első, amely a XVI–XVIII. században zajlott le, a heliocentrikus világkép megalkotásával kezdődött. A XIX. század közepén a tudományos ismeretek minden területén forradalom ment végbe: a természettudományokban (az élő szervezetek sejtszerkezetének felfedezése, az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye, Darwin evolúciós elmélete) és a társadalomtudományokban (a marxizmus kialakulása) egyaránt. A XIX. és XX. század fordulóján a nagy fizikai felfedezések következtében (az elektron, a rádium, az elemek átalakulása, a kvantumok stb.) új világkép jött létre; az anyagra és az anyagszerkezetre vonatkozó nézetek e gyökeres fordulatát, a tudománynak a mikrovilág területére való áttörését nevezzük – Lenin nyomán – „a természettudomány legújabb forradalma" kezdetének.

Ez a helyzet a forradalmakkal a tudományos ismeretek világában.

Mint már mondottuk, végbemennek forradalmak a technika terén is. Az emberek a társadalmi fejlődés során állandóan tökéletesítik a rendelkezésükre álló technikai eszközöket. Milyen célokra hozzák létre és alkalmazzák a technikát? Energia termelésére, továbbítására és átalakítására, a munkatárgyak alakítására az anyagi és kulturális javak előállítása során, a közlekedés, a társadalomirányítás, a szolgáltatások, a hadviselés stb. céljaira. Más szóval, a technikát a társadalomban felmerülő gyakorlati feladatok megoldására fejlesztik és alkalmazzák.

Valamely technikai eszköz fejlődésének meghatározott szintjén előállhat olyan helyzet, amikor az eszköz további tökéletesítése már nem éri el a szükséges hatásfokot, a felépítésében alkalmazott elv felhasználása pedig már nem biztosítja a technikai feladat megoldását. Ekkor válik szükségessé a technika gyökeres átalakítása. Éppen a régi technikai eszközöknek (például a gázvilágítás) új, egészen más elvek szerint működő eszközökkel (például villanyvilágítással) való felváltása jelenti a forradalmat a technikai eszközök fejlődésében.

Ennek a folyamatnak az időtartama minden egyes konkrét esetben különböző lehet.

A technikatörténet arról tanúskodik, hogy az egyes technikai eszközök fejlődésében szüntelenül fordulatok játszódnak le.

Végbemehetnek forradalmak a társadalmi termelésben alkalmazott technika egészében is: amikor olyan találmányok születnek és honosodnak meg, amelyek fordulatot hoznak a munkaeszközökben, az energiafajtákban, a termelési technológiában, a munkatárgyakban és a termelési folyamat általános anyagi feltételeiben. Ezért ezek a forradalmak változásokat idéznek elő a termelőerők szerkezetében, az emberi munka tartalmában és jellegében is, új kölcsönviszonyokat és kapcsolatokat hoznak létre az ember (a társadalom) és a technika között.

A társadalom történetében több olyan átfogó technikai forradalmat ismerünk, amelyek mindannyiszor új, magasabb szintre emelték a termelőerők fejlődését. Mindeddig az a technikai forradalom volt a legjelentősebb, amelyik a XVIII. század végi, XIX. század eleji ipari forradalmat, a kézműiparról és a manufaktúráról a gépi termelésre való áttérést előidézte.

A múltban a természettudomány és a technika fordulatai csak időben estek egybe olykor. Jelenleg a *tudományos-technikai forradalom* egységes folyamatában olvadnak össze. A tudományos-technikai forradalom a modern történelmi korszak olyan jelensége, amelyhez hasonló korábban nem fordult elő.

A tudományos-technikai forradalom feltételei között új viszony jön létre a tudomány és a technika között. A múltban a már teljesen kialakult technikai szükségletek vetettek fel olyan elméleti feladatokat, amelyeknek megoldása új természeti törvények felfedezéséhez, új természettudományos elméletek megalkotásához kapcsolódott. Jelenleg a tudományos eredmények válnak új technikai ágak megjelenésének szükségszerű feltételeivé. Korunkban megváltozik a tudomány arculata: mind elméleti és metodológiai alapzatát, mind pedig társadalmi rendeltetését tekintve eltér a klasszikus természettudománytól. Ezt a változást fordulat kíséri a tudományos munka eszközeiben, a kutatások technikájában és szervezésében, az információk rendszerében. A modern tudomány bonyolult és szüntelenül növekvő társadalmi organizmussá változik, a társadalom legdinamikusabb, legmozgékonyabb termelőerejévé.

A tudomány a termelési folyamat mind nélkülözhetetlenebb részévé válik, úgyhogy maga ez a folyamat is, mint Marx előre látta, „egyszerű

munkafolyamatból tudományos folyamattá" változik, teljesen racionális és optimalizált termeléssé válik, és végeredményben „kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tudomány" lesz.[2] Az ilyenfajta termelésben az ember főleg alkotó funkciókat fog betölteni, a tudomány pedig fokozatosan közvetlen termelőerővé válik, és lépésről lépésre meghonosodik az emberi tevékenység különböző szféráiban, megteremti a feltételeket és a körülményeket a termelés és az emberi élet valamennyi oldalának céltudatos megújításához. Egyidejűleg megnövekszik jelentősége a társadalom életében végbemenő nagy forradalmi átalakulások szempontjából is.

A tudományos-technikai fejlődés determináló tényezője ilyen körülmények között is az anyagi termelés marad, a termelési gyakorlat szükségletei. A gyakorlatnak az elméletre, a termelésnek és a technikának a természettudományra gyakorolt hatása azonban napjainkban formáját tekintve lényegesen megváltozott. Az anyagi és a szellemi tényezők dialektikája a termelés fejlődésének történelmi folyamatában ma bonyolultabb, közvetettebb formákban jelentkezik. Az ember tevékenysége a tudományos ismeretek termelésének és alkalmazásának szférájában mindinkább döntő feltétele a termelőerők – azaz a történelmi folyamat anyagi alapja – fejlődésének. A tudomány bekapcsolása ebbe a folyamatba új, széles távlatokat nyit a gyakorlat számára. A termelés jelenleg távlati, stratégiai jellegű feladatokat tűz a tudomány elé, mégpedig rendszerint nem annyira konkrétan, mint azelőtt, hanem általánosabb formában. Ezenkívül a tudomány és a gyakorlat kölcsönhatásának formája nemcsak a (termelési) gyakorlat meghatározó szerepét tükrözi a tudománnyal szemben, hanem a tudomány mindinkább növekvő aktív szerepét is, amely nagyon lényeges és közvetlen visszahatást gyakorol a technikára és az egész termelési folyamatra.

A tudomány és a technika kölcsönhatásában bekövetkezett gyökeres változások számos körülménnyel magyarázhatók, többek között azzal, hogy a technikában és a termelésben felhasznált természeti objektumok manapság összehasonlíthatatlanul bonyolultabbakká váltak, és mintegy távolabb állnak az embertől. Ahhoz, hogy a gyakorlatban alkalmazhassa a mechanikai mozgás legegyszerűbb törvényeit, az embernek nem volt szüksége arra, hogy ezeket a törvényeket előzőleg felfedezze és elméletileg megfogalmazza: empirikusan is alkalmazkodhatott hatásukhoz. Az elméleti tudományágak, amennyiben már kialakultak,

[2] Lásd *Marx–Engels* Művei. 46/II. köt. Budapest 1972. 164., 175. old.

kezdetben a gyakorlat nyomában haladtak, általánosítva és összegezve azt a tapasztalati anyagot, amelyet az emberek termelési-technikai tevékenységük során felhalmoztak.

Napjainkban ezzel szemben olyan természeti folyamatokat és objektumokat használnak fel, amelyekkel az ember a hétköznapi életben nem találkozik. Ezért a próba-szerencse módszerrel (vagyis a szükséges megoldás tisztán empirikus keresésével) lehetetlen lenne az atomreaktorok, űrhajók vagy kibernetikai berendezések létrehozása. *Az ilyen technikai feladatok megoldásának nélkülözhetetlen előfeltétele* bizonyos jelenségeknek és folyamatoknak, törvényeiknek és e törvények valamennyi lehetséges hatásformájának felfedezése. Napjainkban ezért maga a gyakorlat követeli meg, hogy *a tudomány előzze meg a technikát és a termelést.* A tudomány csak ebben az esetben töltheti be társadalmi funkcióját: azt, hogy a gyakorlatnak, az iparnak különleges elméleti eszközéül szolgáljon.

A tudománynak korunk technikai haladását megelőző fejlődése nem véletlen, nem múló epizód, hanem a tudományos-technikai forradalom specifikus sajátossága. Magában a „tudományos-technikai forradalom" terminusban sem tisztán etimológiai meggondolásokból áll első helyen a „tudományos" kifejezés, hanem a dolog lényegénél fogva.

A technika ugyancsak hat a tudományra, egyebek között lehetővé teszi számára, hogy megelőzze őt. Először is új feladatokat tűz a tudomány elé a termelés gyakorlati szükségleteinek megfelelően, másodszor a tudományt a kísérleti kutatásokhoz és eredményeik feldolgozásához szükséges korszerű eszközökkel látja el. A legújabb részecskegyorsítók nélkül a fizika nem tudna behatolni az atom mélyére. Az elektronikus számítógépek és készülékek nélkül nem jöhetett volna létre, s további tökéletesítésük nélkül nem fejlődhetne tovább a kibernetika. A rakétatechnika megalkotása és tökéletesítése nélkül az ember nem érhetne el sikereket a világűr meghódításában.

A nagy pontosságú kémiai és fizikai kutatási módszerek és a megfelelő bonyolult tudományos műszerek nélkül elképzelhetetlen a molekuláris biológia és a modern genetika lendületes fejlődése. A nagy teljesítményű fizikai-technikai kísérleti berendezéseknek köszönhetők a modern kémia nagy sikerei a makromolekulák, a polimerek és különösen a biopolimerek vizsgálata terén. Ugyanilyen mértékben vonatkozik mindez a Földdel foglalkozó tudományokra. Éppen a technika, a termelés ösztönzi a tudomány fejlődését azzal, hogy meghatározott feladatokat állít elé. Ugyanakkor a technika tökéletesedése teszi lehe-

tővé a tudomány számára, hogy fejlődésében megelőzze magát a technikát. Következésképpen itt a legszorosabb kölcsönhatásról beszélhetünk.

Tehát ha a tudományos-technikai forradalom fogalmát szűk értelemben vesszük, azaz a természettudomány és technika terén végbemenő folyamatokra korlátozzuk, ennek lényeges ismérvei a következők: a tudományban és a technikában végbemenő forradalmi fordulat összeolvadása egységes folyamattá, amelyen belül a tudomány a technikához és a termeléshez képest vezető tényezővé lép elő, utat tör azok továbbfejlődéséhez. (. . .)

TUDOMÁNY–TECHNIKA–TERMELÉS

A tudományban végbement forradalom mindenekelőtt a technikát és a termelést alakítja át, a szüntelen változások láncreakcióját idézve elő bennük. Kialakul és erőteljesen működik az egységes tudomány–technika–termelés rendszer, amely viszont a termelőerők struktúrájára és dinamikájára gyakorol hatást. A termelés és a gazdaság extenzív növekedését intenzív fejlődésük váltja fel. Az alábbiakban a tudományos-technikai forradalomnak ezeket az eredményeit és megnyilvánulásait vizsgáljuk, azt a folyamatot, ahogyan a tudományos-technikai forradalom során alapvetően megváltoznak a tudomány társadalmi funkciói, jelentősége a termelés és a technika fejlődésére nézve. Mindezeknek a változásoknak az objektív előfeltételeit a társadalom megelőző története, a gépi termelésnek, a technikának és a tudománynak a fejlődése készítette elő.

A tudomány mint közvetlen termelőerő

A tudomány, a technika és a termelés viszonyának, a tudomány és a termelőerők viszonyának kérdése nem új, nem most keletkezett: Marx vetette fel már a XIX. században.

Marx 1857–1859-es kéziratainban a következő tézist fejtette ki: „Az állótőke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret *közvetlen termelőerővé,* és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki megfelelően átformálva."[3] En-

[3] Uo., 170. old.

nek a koncepciónak a további kidolgozása elszakíthatatlanul összefüggött a tudomány szerepének elemzésével, és különösen erőteljesen bontakozik ki napjainkban. A felhalmozódott tényanyag lehetővé teszi, hogy általános képet alkossunk a tudománynak a termelőerők rendszerében elfoglalt helyéről és növekvő jelentőségéről.

Mielőtt azonban hozzálátnánk ezeknek a tényeknek az elemzéséhez, válaszolnunk kell – ha nagyon általános formában is – a kérdésre: mit értünk azon, hogy a tudomány *közvetlen* termelőerő.

A társadalomnak fejlődéséhez és normális élettevékenységéhez állandóan szüksége van az anyagi javak bővített újratermelésére, a növekvő szükségletek kielégítésére. Mind az egyik, mind a másik a külső természet célirányos felhasználása, a társadalom és a természet közötti aktív anyagcsere folyamatában valósul meg. Az emberek különböző tényezőket hoznak működésbe, amelyek segítségével megváltoztatják a természeti tárgyak tulajdonságait, e tárgyakat a szükségelt anyagi értékekké alakítva át. Az ily módon kialakuló termelőerők azonban az emberi tevékenységnek csak egyik oldalát fogják át: a természetnek az emberek általi feldolgozását, átalakítását. Éppen ez, a természet feldolgozása, a természetinek társadalmivá való átalakítása a termelőerők fő rendeltetése, alapvető társadalmi funkciója. Hangsúlyozzuk, hogy a termelőerők mindig konkrét történeti formában, a termelési viszonyok meghatározott rendszerében hatnak.

A termelőerők alapvető funkciójának fejlődésével összhangban van elemeik és struktúráiuk állapota és mozgása. Minthogy a természeti környezettel való anyagcsere a természeti erők elsajátítását, a természet tárgyainak és folyamatainak felhasználását jelenti, ezeket a természeti tényezőket be kell kapcsolni a termelésbe. Ezek azonban csak akkor válnak a társadalmi munka ágenseivé, természetes termelőerőkké, amikor hatásukat, működésüket meghatározott feltételek közé helyezik, amelyek biztosítják a termelési folyamat szükséges irányultságát, meghatározott célnak való alárendelését. Ezt az ember mesterségesen létrehozott termelőerőinek révén, mindenekelőtt a technika és a technológia révén érik el. Ezek állapota és fejlettségi szintje határozza meg a társadalom és a természet közti anyagcsere mértékét és intenzitását, s végső soron ettől függ a munka termelékenysége, magának a termelésnek az intenzitása.

A termelőerők dologi összetevőit az ember hozza mozgásba, az ember a maga ismereteivel, tapasztalataival és törekvéseivel. Éppen ő

valósítja meg, fejleszti és tökéletesíti a termelést. Az emberi együttműködés ereje kisebb-nagyobb mértékben mindig a termelés alapja, a termelőerők lényeges összetevője. Az emberek, termelőerőként lépve fel, anyagi kölcsönhatásra lépnek a természettel és a technikával. E kölcsönhatás szintjén az anyagi termelőerő funkcióit töltik be. Ezzel azonban nem merül ki az ember szerepe a termelési folyamatban. Az ember mint termelőerő tevékenységében szükségképpen szellemi potenciákat is realizál.

Az utóbbiak jelenléte a termelőerők struktúrájában abból következik, hogy a társadalom és a természet közötti anyagcsere, mint bármely más anyagi kölcsönhatás, információs mozzanatokat is tartalmaz. A termelésben cirkuláló információ jelentős része anyagi folyamatból eszmeivé változik, tükröződik és megtörik a tudatban, a tudás különböző fajtáiként jelenve meg. Ez lehet köznapi ismeret, amely az emberek mindennapi életében empirikusan halmozódik fel, és lehet tudományos ismeret, amely magas szinten rendszerezett és általánosított, s lehetővé teszi az objektív világ törvényeinek feltárását.

Elvi jelentőségű az a szükségszerűség, hogy az embernek az anyagi termelés folyamatában eszmei információt (tudást) kell felhasználnia. Ebben van adva az objektív lehetősége annak, hogy a tudomány termelőerővé váljon.

A lényeg az, hogy ez a lehetőség akkor realizálódik, amikor megérnek a szükséges feltételek, amikor a termelésben és a társadalomban föllép az a szükséglet, hogy a tudományt termelőerőként használják fel, maga a tudomány pedig alkalmassá válik a megfelelő funkciók betöltésére.

Vizsgáljuk meg először, milyen csatornákon át kapcsolódik be a tudomány a termelésbe, és milyen formákban működhet termelőerőként. Az ismeretek a termelési folyamatban az emberi munka információs, intellektuális funkcióin keresztül realizálódnak. A kiindulópont a logikai funkció, amely a termelőtevékenység megkezdése előtt realizálódik és e tevékenység céljainak, leendő eredményeinek megállapítását jelenti. Megjegyezzük, hogy ez a funkció zárja is le a termelési ciklust, a kapott eredmények általánosításával és az új ciklus megvalósításához szükséges információ felhalmozásával.

Az emberi célok csak első pillantásra tűnhetnek önkényesnek. „Valójában – írta Lenin – az emberi célok az objektív világból születnek és előfeltételezik ezt – ott találják adottként, meglevőként. De az em-

bernek úgy *tűnik*, hogy céljai a világon kívülről vannak véve, függetlenek a világtól (szabadság)."[4]

A külső természet törvényei, a technika fejlődésének, magának a termelésnek, az ember élettevékenységének szükségletei és ellentmondásai, az uralkodó társadalmi viszonyok: mindez determinálja az anyagi termelés céljait. Ezekből a forrásokból érkezik az az információ, amely megfelelő ismeretekben felhalmozódva és transzformálódva lehetővé teszi az emberek számára, hogy tevékenységüknek ilyen vagy olyan célokat szabjanak.

Ismeretekre, mégpedig minél több ismeretre van szükség a végrehajtandó termelőtevékenység eszmei programjának megalkotásához, a kitűzött cél eléréséhez vezető utak, eszközök és módszerek meghatározásához is. Ide tartozik a szükséges (a természetben meglevő vagy **mesterségesen létrehozott**) munkatárgy kiválasztása; az adott vagy újonnan megkonstruált munkaeszközök (technika) felhasználása; a termelési műveletek egymásutánjának és kapcsolatának megállapítása a megfelelő törvények és folyamatok alapján (technológia); a funkciók és műveletek felosztása az emberek között, valamint az emberek és a technika között; az ellenőrzés és az irányítás formáinak és módszereinek kiválasztása stb. Persze a termelési folyamat modellje, amelyet itt viszonylag kifejlett alakjában vázoltunk fel, a termelés fejlődésének korábbi stádiumaiban jóval egyszerűbb, de az emberek így vagy úgy, logikai funkcióikat teljesítve, még ha nem is gondolkodnak rajta, feltétlenül létrehozzák az előttük álló termelési folyamat eszmei programját, és ehhez felhasználják a rendelkezésükre álló ismereteket.

Az ismeretek felhalmozása és felhasználása nem csupán a célkitűzéshez szükséges, hanem a célok eléréséhez is, s ehhez kapcsolódnak a munka olyan információs funkciói, mint az ellenőrzés és az irányítás. Ezek a funkciók vagy közvetlenül beépülnek a termelési folyamatba, vagy annak általános felügyeleteként és szabályozásaként jelennek meg. Az emberek azonban mindkét esetben közvetlenül vagy közvetve (más emberek vagy műszerek segítségével) információt kapnak a termelésről, és összevetve az abban kialakult szituációkat a meglevő programmal. meghozzák a szükséges döntéseket, korrigálják a termelési folyamatot, egyes láncszemeinek munkáját stb.

Az ember célkitűző tevékenységét biztosító információs funkciók alkotják tehát az egyik fő csatornát, amelyen át a tudomány bekapcso-

[4] *Lenin* Összes Művei. 29. köt. 154–155. old.

lódik az anyagi termelésbe. A termelés fejlődésével együtt növekszik az alkalmazott és felhalmozott ismeretek összmennyisége, és szélesedik a skálájuk. Minél bonyolultabb a termelés, minél gyorsabban halad előre és minél nagyobbak a méretei, annál jelentősebbnek és sokfélébbnek kell lenniük a felhasznált ismereteknek. S ez nem csak a szoros értelemben vett termelési-technikai, mérnöki tudásra érvényes. A társadalmi szükségletek növekedése és megújulása, a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése, a tudományos-technikai haladás – társadalmi-gazdasági és a környezetre való ráhatással kapcsolatos – következményeinek bővülő sokfélesége, az ember termelésbeli helyének és szerepének megváltozása – mindez új ismereteknek a közvetlen termelőtevékenységbe való bekapcsolódását idézi elő, és fokozza kooperálásuk szükségességét.

Az az általános tendencia, amely szerint az anyagi termelés fejlődésének mértékében nő a benne felhasználásra kerülő ismeretek mennyisége és bővül skálájuk, segít eligazodni abban a kérdésben, hogy milyen tudományokat sorolhatunk már most a termelőerőkhöz és melyek kapcsolódnak be a termelőerők rendszerébe a jövőben. Vitán felül állnak e tekintetben a műszaki tudományok; a termeléssel való kapcsolatuk teljesen nyilvánvaló. Más a helyzet a természettudományokkal és különösen a társadalomtudományokkal, amelyeknek közvetlen termelőerőként való felfogását számos kutató problematikusnak tartja.

Mint már rámutattunk, a célkitűzés és a célmegvalósítás információs funkciói a legkülönbözőbb ismereteket igénylik, minden korlátozás vagy tilalom nélkül. Mivel a termelés a természettel való kölcsönhatáson és a természet objektív törvényeinek felhasználásán alapul, a természettudományok bekapcsolódhatnak és be is kell hogy kapcsolódjanak a termelőerők rendszerébe. Ez főleg a műszaki tudományok közvetítésével történik, de közvetlenül is, legalábbis számos, az élettelen és élő természet, valamint az ember vizsgálatával összefüggő tudományág esetében. A termelésben felhasznált természettudományos ismeretek köre állandóan bővül. Sem a természet, sem a természettudomány vagy a termelés részéről nincs olyan különös ok, amely merev korlátokat szabhatna ennek a folyamatnak.

Nem vonható kétségbe, hogy néhány társadalomtudomány, amennyiben az emberrel mint termelőerővel vagy a termelésszervezés kérdéseivel foglalkozik, közvetlenül bekapcsolódhat a termelési folyamatba. Ide sorolhatjuk például a munkapszichológiát, a gazdaságstatisztikát, a konkrét közgazdaságtant.

Más a viszonyuk a termeléshez a társadalom alapját és felépítményét vizsgáló tudományoknak. Jóllehet érdeklődésük kiterjed a termelőerők fejlődésére, de ezeket nem közvetlenül, hanem közvetve, az emberek termelési viszonyainak prizmáján keresztül szemlélik, s ezért a mechanikától, a fizikától vagy a kémiától eltérően nem válhatnak közvetlen termelőerővé. Ilyen tudományág például a politikai gazdaságtan, az állam- és jogtudományok, a társadalom szellemi életével foglalkozó tudományok (például a művészettörténet, a vallástörténet és különösen a filozófia). Ezekhez csatlakoznak azok a társadalomtudományok is, amelyeknek tárgya nem alap–felépítmény jellegű, például a nyelvtudomány. Ugyanezt mondhatjuk a pszichológiáról és annak alkalmazásairól, például a pedagógia területén.

Véleményünk szerint ez a körülmény azzal magyarázható, hogy az ember, aki mint társadalmi és gondolkodó lény a humán (s ezen belül a társadalom-) tudományok tárgya, nem csupán a társadalom alapvető termelőereje, hanem egyúttal a termelési viszonyok szubjektuma (hordozója). A termelőerők az ember–természet, a termelési viszonyok az ember–ember reláció síkján bontakoznak ki.

Egyetlen természettudomány, matematikai vagy műszaki tudomány sem érinti – legalábbis közvetlenül – a termelési viszonyok kérdését, ezért az ember ezeknek a tudományoknak a szempontjából csak mint a társadalom termelőereje jelenik meg. Ez néhány fentebb említett társadalomtudományra is vonatkozik. Ezek a tudományok azonban az embert legtöbbnyire nem csak, gyakran pedig nem is annyira mint termelőerőt érintik, hanem inkább mint meghatározott termelési viszonyok hordozóját. Ezért úgy véljük, hogy ezek a tudományok nem is sorolhatók a közvetlen termelőerők közé.

Ugyanakkor számos társadalomtudomány közvetett formában bekapcsolódik a termelési folyamatba; sok tudományágra érvényes ez, a politikai gazdaságtantól a szociológiáig, a szociálpszichológiáig és az esztétikáig, amennyiben a termelés információs funkcióit szolgálják.

Végül pedig lényeges az a körülmény is, hogy a műszaki tudományok, amelyek a tudomány és a termelés kapcsolatának legfontosabb elemét alkotják, nem csupán a természettudományok felé vonzódnak. Ez a technika természetéből és társadalmi funkcióiból következik, mivel a technika mindig az ember céltudatos termelőtevékenységének eszközéül szolgál. A technikai és technológiai eszközök kutatásában és kidolgozásában állandóan figyelembe kell venni a gazdasági, társadalmi és más természetű kritériumok összességét, és ehhez fel kell hasz-

nálni a társadalomtudományok eredményeit. A műszaki tudományok lényegében nem kevésbé kapcsolódnak a társadalomtudományokhoz és az emberrel foglalkozó tudományokhoz, mint a természettudományokhoz. Ezek a – ma még kevéssé vizsgált és felismert – kapcsolatok szüntelenül sokasodnak és mélyülnek.

Eddig az egyes tudományágakról, ezeknek a termelőerők állományába való bekapcsolásáról vagy annak lehetőségéről volt szó. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a tudomány fejlődésében viszonylagos önállósággal rendelkezik. A tudomány sok ember munkájának produktuma, szerkezeti elemei benső kapcsolatban és kölcsönhatásban állnak egymással. Ezért a tudomány a maga egészében egyetemes társadalmi termelőerőként lép fel. Ha egyes tudományágak vagy diszciplínák nem kapcsolódnak is közvetlenül a társadalmi termeléshez, mindazonáltal hatnak a tudományos ismeretek egész rendszerére.

A tudomány mint termelőerő hatékonysága számos társadalmi tényezőtől függ, amelyek között különleges jelentősége van a tudomány szervezésének és irányításának. Ezeket viszont nemcsak a tudományos megismerés fejlődésének logikája határozza meg, hanem az uralkodó társadalmi viszonyok. a társadalom reális szükségletei és ellentmondásai is. Az általános szervezés és irányítás az egész tudomány pótlólagos termelőerejeként hat, amely kiegészíti a termelésbe közvetlenül bekapcsolódó egyes tudományok és diszciplínák eredményeit. De ez utóbbiak hatékonysága szintén a szervezéstől és irányítástól függ, mivel a tudomány ezen a szinten is társadalmi termelőerő marad.

A munka specializációja és kooperációja nem korlátozódik az anyagi tevékenységre, hanem a termelésben részt vevő emberek eszmei funkcióira, az általuk szerzett és felhasznált ismeretekre, a tudomány alkalmazására is kiterjed. A tudomány éppen akkor idéz elő lényeges változásokat a termelésben, ha az emberek széles köréhez jut el, ha olyan társadalmi termelőerőként működik, amely a termelési folyamat minden oldalát áthatja.

A tudomány közvetlen termelőerőként való működése – a tudomány kellően magas fejlettségi szintjén – néhány viszonylag önálló, de egymástól kölcsönösen függő láncszem kialakulásával függ össze. E láncszemek közül egyesekben az ismeretek felhalmozása és eszmei termelési modellekké való átalakítása megy végbe; mások információs tekintetben biztosítják e modellek kísérleti realizálását és gyakorlati bevezetését, megint mások a termelés ellenőrzésének és irányításának

szükségleteit látják el. Végeredményben létrejönnek az egységes tudomány–technika–termelés rendszer kialakulásának előfeltételei. A termelési folyamatban felhasznált tudomány e folyamat eredményeiben, a munkatermékekben testesül meg, amelyeknek egy része új munkaeszközzé (technikává) válik.

A tudományos kutatások eredményei, például az újonnan felfedezett természeti törvények, technikai berendezésekben (szerszámokban, gépekben stb.) tárgyiasulhatnak, ölthetnek testet, amelyek közvetlenül részt vesznek a termelési folyamatban. Ennek megfelelően a tudomány közvetlen termelőerőként lép fel, amennyiben eredményei technikailag tárgyiasult formában beépülnek magába a termelési folyamatba. Ez mindenekelőtt a matematikai és a természettudományokra vonatkozik, amelyek az egész modern technika elméleti alapját képezik. Az ismeretek más konkrét formákban is tárgyiasulnak és funkcionálnak (technológia, termelésszervezés stb.). Így jön létre az a másik fontos csatorna, amelyen át a tudomány belép a termelőerők rendszerébe.

Itt azonban egy lényeges sajátossággal találkozunk. Az ismeretek, mihelyt materializálódnak, mintegy „kihunynak", vagyis megszűnnek önmaguk lenni és önmaguk ellentétévé: anyagivá alakulnak. Ismeretes, hogy az anyagi és az eszmei közti határvonal nem abszolút, hogy ezek bizonyos körülmények között átmehetnek egymásba. Nemcsak arról van szó, hogy a technikában és az anyagi termelőtevékenységben testet öltött tudományos felfedezések új, tárgyiasult létre tesznek szert. Ennek az átalakulásnak a segítségével megy végbe a tudományos eredmények igazságának ellenőrzése is. Csak az anyagi-gyakorlati tevékenység lehet a végső kritériuma bármely ismeret igaz voltának. E tekintetben különleges jelentőségű a technika és az anyagi termelés, mivel éppen ezekben megy végbe a tudomány intenzív materializálódása, és ezzel eredményei igaz voltának ellenőrzése.

A tudomány tehát kétféleképpen működhet társadalmi termelőerőként.

Először, mint eszmei termelőerő, a maga közvetlen formájában lép fel, és hordozója az ember, aki realizálja szellemi potenciáit és megvalósítja az eszmei információs funkciókat (a logikai, az irányító és az ellenőrző funkciót). A termelőerővé váló tudomány nem az embertől elszakadva hat, hanem ennek egyik lényegi ereje marad, amely egyre teljesebben bontakozik ki a termelési folyamat különböző fázisaiban. Ezért a tudomány fejlődése, mihelyt az közvetlen termelőerővé válik, egyúttal az ember termelőerőinek fejlődését is jelenti.

Másodszor, a tudomány termelőerőként működhet átalakult, tárgyiasult formájában is. Ebben az esetben anyagi termelőerőként lép fel. Hordozói a technika, a technológia és a termelőerők más anyagi struktúrái és elemei, amelyek haladása a tudomány közvetlen termelőerővé válásával a tudományos haladás mutatójává és gyakorlati megtestesülésévé lesz. Fontos szerepet tölt be itt a termelési folyamat társadalmasítása, az üzemek munkakollektívájának a gépek rendszerével való egyesítése az emberi tevékenység különböző oldalainak közvetlen összekapcsolása alapján.

Ezek, a tudománynak, az ismereteknek a termelőerők rendszerében elfoglalt helyét és szerepét jellemző fő mozzanatok lehetővé teszik, hogy néhány általános következtetést vonjunk le arra vonatkozólag, hogyan változhat a termelőerők struktúrája, amint a tudomány egyre nagyobb szerepet játszik és egyre nagyobb mértékben termelőerővé válik.

Elsősorban a termelés emberi, szubjektív tényezőjének megváltozása várható. Elkerülhetetlenek a gyökeres változások a termelés műszaki bázisában és technológiájában is, mivel a tudomány lehetővé teszi, hogy új termelőerőket sajátítsunk el, új természeti törvényeket ismerjünk fel, és azokat a termelés szolgálatába állítsuk. A technikai haladással egyidejűleg változik a közvetlen termelési funkcióknak az emberek és a technika közötti megoszlása is. A tárgyiasult tudományos ismeret ebben a vonatkozásban döntő szerepre tesz szert, ami azonban semmiképpen sem vonja maga után az ember szerepének csökkenését. Az ember, megszabadulva a termelésben való közvetlen részvételtől, azokra a valóban emberi, alkotó funkciókra koncentrálhat, amelyek a tudományos tevékenységgel, a tudományos ismeretek termelésével és gyakorlati felhasználásával kapcsolatosak.

A tudomány közvetlen termelőerővé válásának folyamata történelmileg bontakozik ki. Szakaszai és fokozatai vannak, amelyek lényegesen különböznek egymástól. (. . .)

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM ÉS A TÁRSADALOM SZOCIÁLIS STRUKTÚRÁJÁNAK VÁLTOZÁSAI

Miután megvizsgáltuk a tudományos-technikai forradalom fejlődési sajátosságait korunk különböző társadalmi rendszereiben, feladatunk az, hogy részletesebben elemezzük azt a visszahatást, amelyet a tudomá-

nyos-technikai forradalom magának a társadalomnak a struktúrájára gyakorol. Ez az ember–tudomány–technika rendszer vizsgálatának további konkretizálását jelenti. Itt azoknak a változásoknak az elemzése kerül előtérbe, amelyek a munka tartalmában, s következésképpen az oktatás, a képzettség és a specializáció terén mennek végbe. Ugyanide tartozik a szocialista, illetve a tőkés társadalom szociális struktúrájában bekövetkező általánosabb jellegű változások vizsgálata is.

A munka tartalmának változása
a kapitalizmusban és a szocializmusban

A tudományos-technikai forradalom fokozatos és gyakran ellentmondásos, de egyre erősebb hatást gyakorol az emberi munka jellegére. Világosan megfigyelhetők először is a munkatevékenység egyes ágazatain belüli szerkezeti eltolódások, másodszor pedig a szakképzettség típusaiban bekövetkező elvi jelentőségű fordulatok (áttérés a szakképzetlen munkáról a magasan kvalifikált és döntően alkotó jellegű munkára). Egyre reálisabb lehetőséggé válik a hagyományos munkamegosztásba való céltudatos beavatkozás, negatív következményeinek leküzdése végett. Történelmi perspektívában az egyik legradikálisabb átalakulásról van itt szó: az emberi tevékenység egész jelenlegi módjának átalakításáról.

A munka mint az ember létfenntartásának eszköze a szükségszerűség szférájában valósul meg; emellett azonban feltételezi e szükségszerűség korlátainak túllépését, amennyiben a munkában megy végbe az ember kialakulása, fejlődése és formálódása. Éppen ezért a munkatevékenység a társadalmi fejlődés nagy potenciális forrásait tartalmazza. A lehetőségek azonban a különböző társadalmi rendszerekben különbözőképpen realizálódnak a munka társadalmi feltételeitől (jellegétől) és tárgyi formáitól (tartalmától) függően. Ezeknek az elemeknek a kölcsönhatásában rejlik a munkatevékenység átalakulásainak forrása, ezek az átalakulások viszont kihatnak az emberi élet más szféráiban végbemenő változásokra is.

A kapitalizmus az ipari termelés, a tudomány és a technika viharos fejlesztése, a munkamegosztás radikális elmélyítése mellett *a munkás egyszerű munkáját* az egész tőkés rendszer működésének alapjává változtatta. Ez a munka, lényegét tekintve, *végrehajtó jellegű*, külső szükségességként jelenik meg az ember számára; alapvetően a munkaerő egyszerű felhasználásának jellegét ölti. A tőkés kizsákmányolás feltéte-

lei között a munkának mint az ember önformálási eszközének a szerepe minimális, alkotó munkává való tömeges méretű átalakítása megvalósíthatatlan. A dolgozó ember helye a társadalom életében teljességgel a munkaerő szerepére, élettevékenysége pedig e munkaerő újratermelésére redukálódik.

A szocializmus, fejlődésének kezdeti szakaszain, lényegében a burzsoá ipari rendszer keretei között létrehozott anyagi-műszaki bázisra támaszkodik. A termelési eszközök társadalmi tulajdona és az idegen munka kizsákmányolásának felszámolása következtében azonban az ember a szocializmusban kezdettől fogva egészen másként viszonyul a munkához, mint a kapitalizmusban. A kizsákmányolástól szabad dolgozók elvtársi együttműködésén és kölcsönös segítségén alapuló új termelési viszonyok a munka új, szocialista kooperációját is létrehozzák.

A szocializmusban az egyén munkája közvetlenül társadalmi jellegűként jelenik meg, ami teret nyit a munka- és politikai kezdeményezéshez, az embermilliók ama törekvéséhez, hogy erőiket alkotó munkában érvényesítsék. A munka valóságos társadalmasítási folyamatának kifejezője az új erkölcsi motiváció kialakulása, amely kiegészíti a kollektív és egyéni anyagi érdekeltséget.

Mivel azonban a munkatevékenységet behatároló tárgyi korlátok megmaradnak, a munkatevékenységet még a bérmunka felszámolása után is bizonyos ellentmondások jellemzik. Így a szocialista munka lényegét tekintve az ember legfőbb szükséglete, konkrét formáiban azonban több oknál fogva nem mindig válik közvetlen szükségletté és az egyes munkás önmegvalósításának formájává. Ez a tény sajátos bélyeget nyom a társadalom szocialista fázisának életére.

A tudományos-technikai forradalom (különböző társadalmi rendszerekben szögesen ellentétes vonásokkal bíró) társadalmi feltételek kontextusában, ezek közvetítésével és segítségével hat a munka jellegére. E hatás sajátosságainak megértéséhez emlékeztetni kell a modern technikai újítások lényegére.

A termelés különböző fajtái a termelőerők szerkezetében különböznek egymástól (kézművesség, gépi, gépesített termelés, automatizált termelés). Az egyes típusokra jellemző munkaciklust az ember vagy a technika által a különböző munkafázisokban betöltött funkcióknak megfelelően alkotórészeire bonthatjuk (a termelési ciklus előkészítése, irányítása, végrehajtása és ellenőrzése). A gépesítés azt eredményezi, hogy az egyes munkaműveletek önállósulnak és azt a részüket, amely a közvetlen termelés szférájába tartozik (mindenekelőtt a végrehajtás

fázisához), a gép veszi át. Az automatizálás folyamatában a technikai komponensek végeznek el minden funkciót a közvetlen termelés területén (beleértve az irányítást is), valamint az ellenőrzési, sőt a termelés-előkészítési műveletek nagy részét is.

A tudományos-technikai forradalom előtt a munkaerő struktúrájában bekövetkezett változásokat lényegében a tömegtermelésre való fokozatos áttérés jellemezte a kézi és gépi (gépesített) munka kombinálása alapján. Ennek az áttérésnek szükségszerű következménye volt a termelési folyamatok fokozatos felosztása egyes műveletekre, és az ezekhez „láncolt" ember munkafunkcióinak specializációja. A termelés e típusára az alacsony képzettségű, kézi, majd kézi-gépi munkát végző, egyetlen műveletet végrehajtó munkások, valamint a képzetlen segédmunkások magas aránya jellemző.

Az automatizálással lehetővé válik az alacsony képzettségű munka megszüntetése, és a szellemi munka bizonyos irányító és gépies-sztereotíp funkcióinak technikai berendezéseknek való átadása. A tudományos-technikai forradalom tehát lehetővé teszi, hogy az ember megszabaduljon a termelőfolyamatban való közvetlen részvételtől, s az egész komplex-automatizált rendszer alkotójává és urává váljon.

Ebből következtetéseket vonhatunk le a munkaerő fejlődésének jövőbeli tendenciáira nézve. Mindenekelőtt a szakképzetlen munka fokozatos korlátozásával és végleges megszüntetésével egyidejűleg az ipari termelésben növekedni fog a gépi berendezések kiszolgálását végző munkások – beállítók, szerelők, műszerészek – aránya. (Ez az általános tendencia természetesen nem valósulhat meg teljesen ellentmondásmentesen, mivel mindig vannak bizonyos határai a termelési ciklus különböző fázisai automatizálásának.)

Az új munkáskategóriáknál, a viszonylag alacsony szakképzettségű és szűken specializált munkásoktól eltérően, magas szintű mérnöki-technikusi típusú szakképzettségre van szükség, amely egyrészt kiterjedt szakmai ismereteket, másrészt a munkafunkciók széles skáláját foglalja magában. Az automatizált termelés tapasztalatai azt mutatják, hogy jellegzetes tendencia új szakmák létrehozása több, addig különböző szakmunkások által betöltött munkafunkció egyesítése révén.

A termelés előkészítő fázisainak (kutatás, fejlesztés stb.) viszonylagos bővülésével együtt – a közvetlen termelés szférájából fokozatosan ide tolódik át az emberi munka súlypontja – növekszik a *mérnöki-technikusi személyzet* – kivált a technikusok, tervezők, technológusok, programozó matematikusok stb. – iránti igény. Ugyanakkor a tudomá-

nyos-technikai forradalom megköveteli az elméleti alapkutatások területén foglalkoztatott dolgozók számának gyors növelését. Olyan ágazatokban, amilyen az atomipar, a vegyipar és a repülőgépgyártás, a termelési gyakorlat közvetlen eredménye és egyúttal kísérleti ellenőrzése az elméleti kutatásoknak, amelyek fejlesztése elszakíthatatlanul összefügg az ország ipari potenciáljával. A szocialista országokban az utóbbi tíz évben rohamosan nő az aktív népességen belül a szakemberek aránya.

Szovjetunió	1960	10,2%
	1970	15,9%
Csehszlovákia	1960	13,3%
	1970	18,7%

A munka alkotó tevékenységgé válása azonban csak abban az esetben lehetséges, ha megváltoznak a tevékenység társadalmi feltételei és anyagi formái, ha az ember tudományos jelleggel és esztétikai kvalitásokkal bíró munkában megvalósítja önmagát, ha az emberi tevékenység mint az emberi létezés eszköze, egyúttal annak céljává is válik. A világ átalakítására irányuló egyetemes munka itt egybeesik az ember önformálásának folyamatával, a célra irányuló tevékenység az emberi erők szabad érvényesítésével mint öncéllal. Az ember az alkotó tevékenység folyamatában élete formáit tekintve nem valaminek vagy valakinek eszköze, hanem aktív közvetítő láncszem saját fejlődésében és ezzel más emberek fejlődésében. Ennek a változásnak szükségképpen óriási következményei lesznek az emberi értékek világában és az emberi élet alapvető körvonalaiban. Csak a munka ilyen átalakulásának eredményeképpen mutatkozik meg a maga teljességében a technikai haladás humánus értelme a szocialista társadalomban.

A munkatevékenység fent leírt változásai csak a szocializmusban valósíthatók meg teljes mértékben. A kapitalizmusban e változásokkal együtt jár az egyszerű munka növekedése a termelőtevékenység egyik vagy másik ágazatában. Ezek a körülmények külön „kompenzációelméleteket" hívnak életre, amelyek az emberi tevékenység átalakulásait úgy értelmezik, mint annak a maga megszokott, kipróbált formáiban való egyszerű „átáramlását" egyik termelési ágból a másikba. A munka jellegének általános megváltoztatása ezeknek az elméleteknek a megvilágításában kivihetetlen, hiszen ez a bérmunka-rendszer pilléreinek aláaknázását jelentené.

Beszéltünk már a tőkés munkamegosztás által az emberi tevékenység tartalmában előidézett torzulásokról. Hangsúlyozni kell, hogy a tőkés munkamegosztás korántsem azonos a termelési funkciók technikai felosztásával. Ez a felosztás elválaszthatatlan a termelőerők progresszív fejlődésétől, míg az „egyéneken kívül, tőlük függetlenül" létező munkamegosztás, amikor „az egyének alárendelődnek a termelésnek, amely a sorshoz hasonlóan rajtuk kívül létezik . . .", történelmileg átmeneti jelenség. A kapitalizmusban a technikai haladás csak a munka osztályjellegű megosztása révén valósítható meg; a szocializmus kiküszöböli annak osztályjellegű okait, és megteremti az ember sokoldalú fejlődésének, teljes személyiséggé válásának feltételeit. Ezen átalakítások egyik előfeltétele éppen a régi társadalmi munkamegosztás maradványainak felszámolása, és az emberek együttműködésének olyan megszervezése, amely a szocialista termelési viszonyok lényegéhez kapcsolódik. Fokozatosan elmosódnak a különbségek a végrehajtó és az irányító tevékenység, a fizikai és szellemi munka között, mivel az ember fő funkciója a tudomány alkalmazása lesz, ami a munkát általános alkotó tevékenységgé változtatja.

A megfelelő tendenciák már most is kirajzolódnak a munka néhány területén és szférájában. Az anyagi termelés folytatódó specializálódása (mivel az ember mindinkább kiszorul belőle) már nem esik egybe a termelők specializálódásával, ezért teljesen összeegyeztethető az emberi tevékenység egyetemes jellegének kibontakozásával, sőt elősegíti azt, serkentőleg hatva mind az ismeretek és a termelési tapasztalatok bővítésére, mind az emberi személyiség minden oldalú fejlesztésére.

Az automatizálás hatására mindenekelőtt a munkaműveletek szintézise megy végbe. A munkafunkciók és a szakmák egyesülése és a dolgozók közötti szűk szakmai különbségek fokozatos megszűnése közvetlenül a modern technika kialakulásából és tökéletesedéséből fakad. Történelmi metszetben végigkövethető, hogyan halad ez a fejlődés a közvetlen termelő egyetemességétől, amely a kézművességet jellemzi, az egyre szűkebb funkcionális specializáció felé, amelynek során kialakul a szakmák széles skálája, majd megint a munkafunkciók és szakmák újraegyesülése felé, csakhogy magasabb szinten, amely már nem az egyszerű végrehajtó munkafunkciókkal, hanem a magasabb irányító funkciókkal függ össze.

Amíg az irányítás (vezérlés) funkcióit nem veheti át a technika, addig elkerülhetetlenül uralkodik a munkaműveletek és a szakmák széttagolódása, a termelési folyamat széttagolódásának megfelelően. Mi-

helyt azonban az automatizálás módot ad rá, hogy az irányítási műveleteket gépekre bízzák, kezdenek kialakulni a feltételek az ember addig elkülönült munkafunkcióinak újraegyesítéséhez. Az ember, ahogyan kiszorul a közvetlen anyagi termelésből, megszabadul szakmai korlátozottságától. A szakmai munkamegosztás hátrányai fokozatosan megszűnnek. Meggyorsul a főleg kézi és gépies munkához kapcsolódó régi foglalkozások elhalása és az új, széles profilú foglalkozások kialakulása, amelyekre a szellemi munka arányának növekedése jellemző. A specializáció itt nem küszöbölődik ki, éppen ellenkezőleg, hiányosságait küszöböli ki annak a tudományos-technikai alapnak az egyetemessége, amely magának a specializációnak a fejlődését ösztönzi. Hasonló tendencia figyelhető meg jelenleg a szellemi munka terén is (többek között a mérnököknél): a technikai haladás gyorsulása és az automatika elveinek gyakorlati alkalmazása terén feltáruló lehetőségek bővülése megköveteli a széles körű elméleti és metodológiai bázist (kibernetika, matematika, fizika, kémia) nemcsak a műszaki szakemberek esetében, hanem a humán tudományokban is (filozófia, politikai gazdaságtan, szociológia, lélektan stb.), különösen az egyes tudományágak határmezsgyéin. Ezenfelül az ipari munka egyes eljárásai, így például a racionális szervezés, a hatékony kooperáció és a korszerű irányítási módszerek, behatolnak az ember elméleti tevékenységének szférájába. Ennélfogva a szellemi munka sajátos iparosodásáról beszélhetünk.

Oktatás, szakképzés, szakosodás

Az emberi munka tartalmában bekövetkező változások új szakképzettségi és szakosodási modellek kialakulásával járnak együtt, s új követelményeket támasztanak az oktatással szemben. Az e téren érvényesülő új áramlatok viszont ösztönzőleg, illetve korlátozólag hatnak a tudományos-technikai forradalomra, méghozzá nemcsak technikai, hanem társadalmi szempontból is. Az oktatás a társadalmi gazdagság mind jelentősebb „növekedésforrásává" lesz, s a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatása meghaladja számos más tényezőét. Ugyanakkor nélkülözhetetlen eleme az emberi személyiség formálásának.

A kapitalista országokban már a tudományos-technikai forradalom első lépései nyilvánvalóvá tették, hogy nemcsak a XIX. században és a XX. század első felében kialakult oktatási rendszer, hanem az e téren uralkodó hagyományos elméleti koncepciók sem kielégítőek többé. A kapitalizmus keletkezésével az oktatás feladata a munkaerő képzése

lett. Ennek megfelelően az oktatás viszonylag zárt fokozatok rendszereként épült ki, s a magasabb fokozatokig csak bizonyos kiváltságos társadalmi csoportok juthattak el. Így alakult ki a gimnázium típusú középiskolából és a döntően humán irányultságú egyetemből álló rendszer. Számos tőkésországban mind a mai napig ez a lényegileg elit jellegű oktatási rendszer áll fenn. Később emellett kifejlődött az úgynevezett amerikai típusú oktatási rendszer, amelyben a pragmatikus irányultság uralkodik: az ember mindennapi gyakorlatában maximálisan hasznosítható, merőben gyakorlati (szakmai) oktatást állítja előtérbe.

A tudományos-technikai forradalom kezdetén úgy tűnt, hogy ez az utóbbi oktatástípus jobban megfelel a tudományos-technikai forradalom követelményeinek. A további fejlődés során azonban megmutatkozott korlátozottsága, amely nem csupán a humán ismeretek elhanyagolásában jelentkezik, hanem abban is, hogy ez az oktatástípus mind nyilvánvalóbb ellentétbe kerül az összes emberi képességek és potenciák aktivizálásának szükségességével, amit pedig maga a modern tudományos és technikai haladás is megkövetel. Ebből a szemszögből ugyanilyen egyoldalú a hagyományos, humán orientációjú oktatás is.

A tudományos-technikai forradalom körülményei között az oktatás szervezetében és tartalmában olyan lényeges változások következnek be, melyeknek elméleti feldolgozása elengedhetetlenül szükséges a korszerű követelményeknek megfelelő oktatási koncepció megalkotásához.

Egy ilyen koncepció kidolgozása során sok tényezőt kell figyelembe venni, amelyeknek hatása gyakran fölöttébb ellentmondásos. Elsősorban a gazdasági, szociális, politikai, ideológiai és kulturális tényezőket kell említeni, amelyek döntő hatással lehetnek a fennálló oktatási rendszerre, nemkülönben átalakításának útjaira és módozataira. Elegendő, ha csak arra utalunk, mennyire függ az oktatás színvonala a társadalom gazdasági fejlettségének színvonalától. Így például a fejlett ipari országokban a szervezett oktatás különböző formái úgyszólván az egész népességet átfogják, és szüntelenül nő a felsőfokú képzettséggel rendelkezők száma, a „harmadik világ" országaiban viszont nő az analfabéták abszolút száma: az 1960. évi 735 millióval szemben 1970-ben 783 millió volt.

Ráadásul az iskolarendszerek viszonylag autonóm és stabil komplexumok, meglehetősen merev hagyományokra épülnek, melyeknek leküzdése roppant bonyolult feladat.

Az oktatási rendszert befolyásoló tényezők együttesében azoknak

van döntő szerepük, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a társadalom osztályszerkezetéhez. Éppen ezeken a tényezőkön alapult a szocialista oktatási rendszernek az a koncepciója, amelyet Lenin a szocialista állam fennállásának első éveiben fogalmazott meg, vagyis még jóval azelőtt, hogy a munka tartalmának, a termelés technikai és technológiai színvonalának változásai nyilvánvalóvá váltak. A lenini oktatási koncepció a szocialista kultúra elméletének alkotórésze. E koncepció szerint a tanítást úgy kell megszervezni, hogy biztosítsa a modern tudománynak és technikának, valamint az emberiség által felhalmozott ismeretek és kulturális alkotások összességének sokoldalú elsajátítását. A feladat: megtanítani a fiatal nemzedéket a kulturális értékek önálló feldolgozására, a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek és tendenciáinak alkotó jellegű tudatosítása céljából. Lenin óriási jelentőséget tulajdonított annak, hogy az ismereteket és a tanítást kapcsolják össze az élettel, a társadalmi valóság gyakorlati átalakításával.[5]

A lenini oktatási koncepció megvalósítása a Szovjetunióban és más szocialista országokban a társadalmi-gazdasági és politikai változásokon alapult. Ez országok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a szocialista termelési viszonyok döntő befolyással vannak az oktatás tömegessé tételére és demokratizálására, megcáfolják azokat a vulgáris elképzeléseket, amelyek az oktatás fejlődését a tudományos-technikai forradalom automatikus hatásával magyarázzák. A szocialista országoknak az össznépi jellegűvé vált oktatás terén elért sikerei a társadalom tudatos és tervszerű irányításának köszönhetők. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szocialista országok nem kerülnek szembe azokkal a problémákkal, amelyeket a munka tartalmában, szervezésében és a társadalmi munkamegosztásban bekövetkezett változások idéznek elő.

A tudományos-technikai forradalomnak a munka jellegére és tartalmára gyakorolt növekvő befolyásával párhuzamosan válnak egyre jelentékenyebbé az oktatás szervezetében eszközölt változtatások. Kezdetben (az ötveneş években) ez a középfokú oktatás kibővítésében mutatkozott egyrészt a tanulók számának növelése, másrészt a tanulmányi idő meghosszabbítása révén. Ez a koncepció a továbbiakban is érvényben maradt, de a hatvanas évek közepétől kezdve különösen a felsőoktatásban került sor lényeges változásokra. A felsőoktatási intézmények egyre inkább az egész iskolarendszer döntő láncszemei lesznek, hiszen tőlük függ az oktatás általános színvonala, ők képezik az

[5] Lásd *Lenin* Összes Művei. 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 293–294. old.

oktatókat, határozzák meg a tudományos kutatók szakmai színvonalát stb.

A tudományos-technikai forradalom kezdetén a polgári kutatók mindenekelőtt a gazdasági hatékonyság szemszögéből vizsgálták az oktatást; napjainkban egyre nagyobb érdeklődést mutatnak társadalmi-kulturális jelentősége iránt. Ez a körülmény többek között annak szükségességéről tanúskodik, hogy a korábbinál jóval teljesebben figyelembe kell venni a tudományos-technikai és a társadalmi folyamat kölcsönhatását. Az ilyen tendenciák azzal magyarázhatók, hogy a tudományos-technikai forradalomnak az iparilag fejlett tőkésországokban fellépő ellentmondásos társadalmi következményei bizonyos kiábrándultságot keltenek. Ebből fakadnak a tanulók képzésével és az oktatási intézmények struktúrájával szemben támasztott új követelmények is. A hatvanas és hetvenes évek fordulóján nagy kereslet támadt olyan felsőfokú végzettségű szakemberek iránt, akik kutatásokat tudnak végezni az oktatás és a kultúra elmélete terén.

Az oktatás tartalmi változásai – az, hogy célja minden foglalkozási szinten (a munkásoktól a tudományos kutatókig) átfogó képzettségű dolgozók képzése – megkívánják, hogy főként a különféle termelési és társadalmi tevékenységek elméleti alapjainak tanulmányozására irányuljon, ami megkönnyíti egy új szakma gyors elsajátítását és a szakmaváltoztatást (feltételezhető, hogy ez a tudományos kutatókra is vonatkozni fog). Magától értetődik, hogy az így felfogott oktatás feladata nem redukálható az ismeretek gyarapítására. Az emberben ki kell alakítani azt a képességet, hogy önállóan eligazodjon a szakadatlan és egyre gyorsuló tudományos információáradatban és így racionálisan hasznosítani tudja. Az eddig uralkodó tendenciával szemben – az oktatással „maximális szakosítást" nyújtani – a tudományos-technikai forradalom a „maximális alkalmazkodni tudás" biztosítását követeli.

A maga valóban egyetemes tartalmában felfogott oktatás objektíve módot ad az embernek arra, hogy megértse a társadalmi élettevékenységben elfoglalt helyét, s lehetővé teszi számára egyéniségének kibontakoztatását. Ugyanakkor ezen az alapon sikerül meghaladni annak a régi oktatási rendszernek a korlátozottságát, amelynek rendeltetése az volt, hogy az embert csupán egy szűken szakmai, lényegileg eszköz jellegű termelési funkció teljesítésére készítse fel. Ez a világ alkotó megismerésének és átalakításának igazi alapját jelentő oktatás belső dialektikája.

A tudományos-technikai forradalom kettős hatással van az oktatásra: egyrészt megköveteli, hogy a tanulóknak szélesebb és mélyebb ismereteket nyújtsanak, másrészt, hogy a lehető legtöbben részesüljenek széles körű általános képzésben. Ez nemcsak az oktatás radikális tartalmi változásának, hanem az emberi képességekre és adottságokra vonatkozó hagyományos felfogás leküzdésének és a továbbtanulás útját eltorlaszoló valamennyi társadalmi és egyéni akadály kiküszöbölésének is előfeltétele. Az említett folyamatok természetesen meghatározott társadalmi-gazdasági feltételek között mennek végbe és azok erős hatással vannak rájuk. A tőkésországokban például a tanítási folyamat demokratizálására irányuló kísérletek és az oktatási reformtervezetek nem lépik túl a technikai orientáltságú civilizációról és kultúráról alkotott elképzelések szűk kereteit, nem szüntetik meg a tudományos és a humán kultúra, a tudósok és az értelmiség „elidegenedésének" veszélyét. Itt még az iskoláztatásban részesülők számának egyszerű növelése is nagy nehézségekbe ütközik. A tőkésországokban ugyanis a továbbtanulás útja hagyományosan főként a közép- és a felső rétegek gyermekei előtt nyílik meg. Egészen másként alakul a helyzet a szocializmusban. Számos szocialista országban például az egyetemi és főiskolai hallgatók szociális összetétele már erősen megközelítette a társadalom szociális összetételét. Ennek folytán lehetővé válik az oktatás valódi demokratizálása és az emberi erőforrások széles körű felhasználása a tudományos-technikai és társadalmi haladás biztosítására. Miként a szocialista országok tapasztalatai igazolják (s ezzel egyébként a tőkésországokban is sok kutató egyetért), az ember képességei nem függnek attól, hogy melyik társadalmi réteghez tartozik, s a tehetségek kiválasztását szolgáló társadalmi bázis kibővítése nem rontja az oktatás színvonalát. Ugyanakkor bebizonyosodott, hogy a tőkésországokban az egész életre szóló szakma választását döntően befolyásolja az antagonisztikus osztálystruktúra, amely elvi akadálya az oktatás demokratizálásának.

Végezetül az oktatási rendszernek a tudományos-technikai haladással összefüggő változásai szükségessé teszik a tanítás technikai bázisának erőteljes korszerűsítését a tanárok munkájának „iparosítása" révén, valamint a tanulókkal való egyéni foglalkozás megjavítását.

Nyilvánvalóan tovább fog tökéletesedni a tanítás metodikája s a tanári tevékenység alkotó önállósága alapján – mind a tananyag kezelésében, mind magában a tanításban – fokozódik a tanítási folyamat hatékonysága.

A tudományos-technikai forradalom feltételei között az oktatási rendszer – a múlttól eltérően – szakadatlanul és szervesen beépíti magába az új tudományos eredményeket és gyakorlati vívmányokat.

Az egész oktatást úgy kell megszervezni, hogy lehetőséget biztosítson a rendszeres – iskolai vagy iskolán kívüli – oktatásba való bekapcsolódásra, a munka ágazati és szakmai struktúrájában végbement változásokból fakadó objektív szükségletektől függően és a tanulók közvetlen érdeklődésének megfelelően.

Az oktatás egyetemes jellegűvé tételének tendenciája a társadalmi élet különböző szféráiban egyáltalán nem egyenesvonalúan, s távolról sem egyenletesen érvényesül. Sőt ellentmondások is lehetnek az egész oktatással, illetve az egyes tanulóval szemben támasztott követelmények között. Például: a szakképzettségnek és a szakosodásnak azt a szintjét, amelyre a társadalomnak a tudományos-technikai forradalom jelenleginél magasabb szakaszában lesz szüksége, már ma meg kell alapozni. Ez viszont azt jelenti, hogy a megfelelő végzettségű személyek képzésének meg kell előznie a közvetlen gyakorlati felhasználás lehetőségeit. Ennélfogva a képzettség megszerzésére ösztönző tényezők nem redukálhatók a közvetlen gazdasági előnyre, hanem a tudás társadalmi és egyéni értékéből és a társadalom érdekében való mozgósításának lehetőségeiből fakadnak. Az utóbbi mozzanat viszont már a szóban forgó társadalom szociális-gazdasági típusától függ és nagymértékben csak a szocializmusban lehetséges.

A szocialista országok tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy az oktatás a társadalmi és a tudományos-technikai haladás nagy súlyú tényezője. Más tényezőkkel együtt fontos szerep hárul rá az olyan fontos társadalmi problémák megoldásában, mint a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közti lényeges különbségek megszüntetése, a harmonikusan fejlett személyiség kinevelése. A szocialista országok kommunista pártjai nagy erővel munkálkodnak az egész oktatási rendszer további tökéletesítésén a gazdasági és kulturális fejlődés szükségleteivel, valamint a tudományos-technikai forradalom követelményeivel összhangban. A szocialista országok olyan oktatási rendszert hoztak létre, amelynek alapja a felnövekvő nemzedék szellemi és fizikai erőit fejlesztő, általános műveltséget nyújtó politechnikai és munkaiskola.

A szociális struktúra változásai
a különböző társadalmi rendszerekben

Noha a tudományos-technikai forradalom a különböző társadalmi rendszerekben lényegileg különböző, sajátos módon valósul meg, a termelőerők fejlődésében, a tudomány és a technika részéről a szociális struktúrára gyakorolt hatás jellegében vannak bizonyos közös vonások is. Mindenekelőtt a társadalmi munkaerő struktúrájában bekövetkező változások tartoznak ide.

Először, az iparon belül a munka újrafelosztása megy végbe: a munkaerő a hagyományos ágazatokból új, a tudományos-technikai haladás szempontjából nagyobb távlatok előtt álló termelési ágakba áramlik át.

Másodszor, a mezőgazdaság területén a munkaerő tömeges felszabadulása figyelhető meg. A legfejlettebb mezőgazdasággal rendelkező országokból véve példánkat: az Egyesült Államokban a mezőgazdasági dolgozók aránya 27,7%-ról (1920) 4,4%-ra (1970) csökkent, s az előrejelzések szerint 2000-ben mindössze 2,5% lesz. A megfelelő adatok Franciaországban: 41,5% (1921) és 14,2% (1970).

Harmadszor, a munkaerő a nemzetgazdaság „termelő szektoraiból" (a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek közvetlen termelésének területéről) a nem-termelő szférákba áramlik át.

Az egész eddigi történelem során a termelés szférájában foglalkoztatottak abszolút számbeli túlsúlyban voltak. Jelenleg a nem-termelő szféra gyors térhódítása következtében a két szférában foglalkoztatottak száma fokozatosan kiegyenlítődik.

A tudományos-technikai forradalom távlatai minden bizonnyal a legtágabb értelemben vett szolgáltatások szféráinak fejlődéséhez kapcsolódnak, ide számítva a közlekedést és a kereskedelmet, de különösen a tudományos kutatást, a nevelést, az oktatást, a kultúrát és a közművelődést.

E változásokban szemléletesen mutatkozik az ember magasabb rendű, kivált szellemi funkciói bővített újratermelésének szükségessége; ezek a funkciók függnek a kulturális, általános és szakmai-technikai képzés színvonalától.

A „szolgáltatások" volumenének növekedésére vonatkozó jelenlegi adatok alapján feltételezhető, hogy a következő évtizedekben a szolgáltatások a társadalmi munka 40–60%-át kötik le majd.

A hagyományos szolgáltatások (kereskedelem, adminisztratív funkciók stb.) jelenleg rohamosan fejlődnek. De annak mértékében, aho-

gyan a társadalom megfelelő szükségletei kielégítést nyernek, a társadalmi munka egyre nagyobb tömege fog átáramlani a tudományos, oktatási, kulturális stb. szférába. Már napjainkban tapasztalható a tudományban (beleértve az alkalmazott kutatásokat és a fejlesztést is) foglalkoztatottak számának jelentékeny növekedése.

Lássunk néhány további adatot az említett változások jellemzésére. Ha például összevetjük, milyen változások mentek végbe a munkaerő ágazati struktúrájában az iparosítás kezdetén, az iparosítás kibontakozásának időszakában és a tudományos-technikai forradalom kezdetén, viszonylag nagy különbségeket tapasztalhatunk.

Ágazat	A foglalkoztatottak százalékos megoszlása az egyes ágazatok között		
	Az iparosítás kezdeti időszakában	Az iparosítás folyamán	A TTF kezdeti időszakában
Mezőgazdaság	70—60	50—23	20—3
Nyersanyagkitermelő ipar	2—3	3—5	4—3
Feldolgozó ipar	9—12	20—35	30—20
Építőipar	2—3	4—6	8—9
Szállítás	2—3	4—6	8—6
Kereskedelem	7—8	9—10	11—14
Szolgáltatás	7—9	8—10	12—20
Tudomány és kultúra	1—2	2—5	7—15

A kvalifikált munka jelentőségének növekedésére utaló jelentékeny változások figyelhetők meg a foglalkozási struktúrában is. A Szovjetunióban a mérnökök száma 1960 és 1970 között 2,2-szeresére, a technikusoké 2,22-szorosára, a tudósoké pedig 2,8-szeresére nőtt. Ugyanakkor csökken a nehéz és szakképzetlen munkát végzők száma.

1950 és 1960 között az Egyesült Államokban az alábbi kategóriák létszáma nőtt a leggyorsabban: alkalmazottak (évi 8,5%), laboránsok (6%), mérnökök (5,1%), művezetők (3,5%), javító-szerelők (2,5%) és járművezetők (2,5%). A segédmunkások és a mezőgazdasági munkások száma viszont csökkent (évi 0,1, illetve 3,2%-kal).

A felsőfokú végzettséggel vagy középfokú szakképzettséggel rendelkezők száma 1960 és 1970 között a szocialista országokban évenként mintegy 7–9,5%-kal emelkedett.

A társadalmi munka struktúrájának változásai erősen függnek az ellentétes társadalmi rendszerek sajátosságaitól. A kapitalista társada-

lom ténylegesen útját állja az ember önmegvalósításának; a szocialista társadalomban viszont kiemelt támogatásban részesül mindaz, ami elősegíti az ember sokoldalú fejlődését, *tekintet nélkül* a szociális különbségekre, amelyek abból adódnak, hogy a társadalmi termelésben még nem szűntek meg az osztályok és társadalmi csoportok.

Az „egységes ipari társadalom" elméletének hívei azt igyekeznek bizonyítani. hogy a tudományos-technikai forradalom folyamatai a világon mindenütt tökéletesen egyformán zajlanak le. Egyszersmind a világrendszerek osztályjellegű s általában társadalmi különbségeit szakmai-foglalkozási jellegű különbségekkel cserélik fel, s nem veszik figyelembe az emberek mint a társadalom tagjai és mint a termelési folyamat közvetlen részvevői közötti munkamegosztás formáinak specifikumát. Valójában a politikai gazdaságtannak a társadalmi struktúra változásainak értékelésére alkalmazható kategóriája – hogy a lenini gondolatra hivatkozzunk – nem az önmagában vett munka (mint az ember és a természet közötti anyagcsere-folyamat), hanem „csak a munka társadalmi formája, a munka társadalmi szervezete, vagyis más szóval: az emberek egymáshoz való viszonya, melyet a társadalmi munkában való részvételük szab meg".[6]

Ennélfogva a foglalkozási, szakmai változásoknak a szociális struktúrára gyakorolt hatása sem egyforma a különböző társadalmi formációkban.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a tőkésországokban a tudományos-technikai forradalom „mozgatóerői" a magánjellegű gazdasági indítékok, a magas profitra törekvés. A tudományos munkaszervezést, az automatizálást, a számítógépeket a gazdasági hatékonyság fokozására használják fel és annak eszközéül, hogy biztosítsák a vállalat fennmaradását (survival) olyan körülmények között, amelyek óriási tőkebefektetéseket tesznek szükségessé a tudományos kutatások és az új technika területén.

A burzsoázia összes erőfeszítéseinek a legkevésbé sem mellékes célja; hogy fenntartsák a tőkés hatalmi struktúrát, azaz megszilárdítsák a kormányzó elit uralmát, és a dolgozó tömegeket a reklám, a tömegkommunikációs eszközök és a formális választási mechanizmusok útján gyakorolt manipuláció engedelmes objektumává tegyék. Ugyanakkor minden módon korlátozni igyekeznek a dolgozók reális beleszólási lehetőségét országuk sorsának eldöntésébe. A bel- és külpolitika legfőbb

[6] *Lenin* Összes Művei. 7. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 43. old.

problémái olyan szférává válnak, amely el van zárva az egyszerű ember elől.

Mindennek következtében a tudományos-technikai forradalomnak a kapitalista társadalmi struktúrára gyakorolt hatása éles ellentmondásba kerül az igazságos társadalompolitika elveivel. A néptömegek valódi érdekeitől elkülönült, sőt ellenük irányuló tudományos-technikai haladás, bár hozzájárul az átlagos életszínvonal emelkedéséhez (természetesen a legfejlettebb kapitalista országokban), nem válhat a dolgozók igazi ügyévé. A tudományos-technikai forradalom céljainak gyökeres megváltozását csakis a társadalom egész szociális és gazdasági szerkezetének és a politikai hatalom jellegének forradalmi átalakítása teszi lehetővé, vagyis azoknak a belső akadályoknak a megszüntetése, amelyek a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződésével egyre erőteljesebb hatást fognak gyakorolni a tudomány és technika fejlődésének ütemére és irányára.

Ezek a körülmények jelenleg különösen észrevehetők az iparilag legfejlettebb országokban, amiről az ott uralkodó kiábrándultság és aggodalom is tanúskodik. Gyakran találkozhatunk ezért azzal a megállapítással, hogy a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) tagországaiban a tudománypolitika a „bizonytalanság és a konfliktusok időszakába" lép, s hogy a fogyasztási cikkek terén mutatkozó viszonylagos telítettség nem hozta meg az általános jólétet és nem is tette boldoggá az embereket.

A jelenkori kapitalizmusban a szociális struktúra *lényege nem változott:* nem változtak meg az antagonisztikus osztályviszonyok, az egyének, osztályok és csoportok társadalmi helyzetének lényeges különbségei és nem szűnt meg a lakosság jelentős rétegeinek szegénysége. A nagyarányú és gyors tudományos és technikai fellendülés nem biztosította – s önmagában nem is biztosíthatta – a társadalmi javak elosztásában érvényesülő igazságtalanság megszüntetését. Az „egyenlő esélyek" ideológiája nem leplezheti azt a tényt, hogy az osztályellentmondások és a belőlük fakadó szociális egyenlőtlenség a tőkés társadalom tipikus jellegzetessége marad.

Hasonló a helyzet a társadalom irányításában való részvétellel is: formálisan mindenki előtt nyitva áll, valójában azonban hozzáférhetetlen a munkásosztály, a dolgozók többsége számára. Elég meggyőzően tanúsítja ezt a politikai hatalmat gyakorló és tényleges befolyással rendelkező intézmények és szervezetek, többek között a törvényhozó szervek összetétele: elsősorban a tőke érdekeihez kötődő szemé-

lyek foglalnak helyet bennük. Csak ott, ahol a munkásosztály erős, összeforrott és szervezett. ahol harcát a kommunista párt vezeti és mint ilyen erő lép fel a tőkés kormánnyal szemben, csak ott képes hatni az uralkodó osztályok politikájára.

A szocialista társadalomban a tudományos-technikai forradalom folyamatai nem spontánul, hanem a szocialista társadalom irányítása alatt mennek végbe és hatnak az emberek helyzetére és sorsára.

A tudományos-technikai forradalom itt nem öncél, hanem az ember alkotóképességeinek kibontakozását elősegítő eszköz, hiszen magában a szocialista társadalom szociális struktúrájában állandó és céltudatos átalakulás megy végbe, melynek célja az osztály nélküli társadalom felépítése és az ember sokoldalú fejlődéséhez szükséges feltételek megteremtése. Ennélfogva a társadalomban bekövetkező változások sem a tudományos-technikai haladás és a vele kapcsolatos gazdasági reformok automatikus vagy mellékes következményei, hanem tudatosan követett célként jelennek meg.

A szocializmusban fennálló társadalmi különbségek nem határozzák meg oly mértékben az egyes emberek helyzetét a társadalomban, mint ahogy az a kapitalizmusban történik. E vonatkozásban itt az ember munkájának, személyes tulajdonságainak és képességeinek van döntő jelentőségük.

S e tényezők jelentősége a szocialista társadalom szociális és gazdasági haladásával párhuzamosan növekedni fog, annál is inkább, mivel az említett változások tökéletesen összhangban állnak a tudományos-technikai forradalom objektív fejlődési tendenciáival.

Nézzük például a szocialista országokban széles körben érvényesített közjóléti politikát (a fogyasztásra fordított kiadások növelése, ingyenes orvosi ellátás, ingyenes oktatás stb.).

Könnyen belátható, hogy az ilyen, a dolgozók életkörülményeit nagymértékben megjavító intézkedések a maguk összességében közvetlenül függnek a tudomány és a technika sikereitől, s a társadalom ipari bázisának belőlük származó fejlődésétől. Ugyanakkor a szocializmusban, ahol megszűnt a kizsákmányolás, az életszínvonal emelkedésével együtt jár az anyagi és szellemi javaknak (a tőkésországokhoz mérten) összehasonlíthatatlanul egyenletesebb elosztása, s ebből következőleg a valamennyire is éles különbségek felszámolása a dolgozók egyes csoportjainak szociális helyzete között.

A tudományos-technikai forradalom eredményei és a szocialista építés sikerei között tehát mély összhang van. Az új társadalomnak lét-

érdeke a tudományos és technikai haladás valamennyi pozitív oldalának megvalósítása és negatív következményeinek radikális kiküszöbölése. A tudományos-technikai forradalom megvalósítása ezért valamennyi dolgozó ügyévé válik.

A Szovjetunióban és a legtöbb szocialista országban a szocializmus építése során végrehajtották a szocialista iparosítást és a mezőgazdaság kollektivizálását. Már ezek eredményeként is döntően megváltozott a szocialista országok társadalmi struktúrája.

A fenti változások a jelen körülmények között is folytatódnak. Igaz, ezek záró fázisainak és a tudományos-technikai forradalom kezdeti szakaszainak következményeit nem mindig lehet világosan elkülöníteni egymástól. Így például a munkaerő felszabadulása a mezőgazdaság gépesítése következtében, vagy az irányítási szférában foglalkoztatottak számának növekedése olyan folyamatok, amelyek az iparosítás befejezésének velejárói, s ugyanakkor a tudományos-technikai forradalom kezdőmozzanatai. Ezenkívül a munka tartalmában, a foglalkozási és képzettségi összetételben, a termelés szervezetében bekövetkező változások közvetetten és nem azonnal éreztetik hatásukat a társadalmi csoportok és az egyének helyzetén. Hatásuk olyan tényezőkével párosul, amelyek lényegesen megváltoztathatják a társadalom szerkezetét.

Mindazonáltal a tudományos-technikai forradalomnak hatalmas szerepe van ebben a vonatkozásban. Lényeges eltolódásokat és változásokat eredményez mind a termelésben, mind a társadalmi osztályok és csoportok helyzetében, mind a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság és az értelmiség összetételében, mind pedig a kultúrában. Jelenleg az összes szocialista országban gyors ütemű minőségi változások mennek végbe, melyek során megkülönböztetett figyelmet fordítanak a tudományos-technikai forradalom feladatainak teljesítésére. A társadalom szociális egysége, a dolgozók érdekeinek és céljainak integrálása olyan feltételeket teremt, melyek között a tudományos-technikai forradalom követelményei sokkal gyorsabban és sokoldalúbban realizálhatók, mint bármilyen más feltételek között

A tudományos-technikai forradalom kibontakozásával párhuzamosan egyre érezhetőbb lesz e forradalom hatása a társadalmi viszonyok összességére, mind határozottabban és világosabban kidomborodnak a történelmi fejlődés kapitalista és szocialista útja közötti elvi különbségek.

A tudományos-műszaki értelmiség a jelenlegi körülmények között

Még a XX. század elején az értelmiséget olyan társadalmi erőnek tekintették, amely különleges történelmi szerepre hivatott, mivel egyedül neki vannak meg az eszközei arra, hogy megragadja, kifejezze és gondolati (szellemi) szintézisbe foglalja a társadalmi lét teljes sokoldalúságát. Ezeket a nézeteket abban az időszakban dolgozták ki, amikor a történelmi fejlődés hatására egyrészt már kezdtek széttöredezni azok a kulturális és történelmi előfeltételek, amelyek tápot adnak az értelmiség kivételes szerepére (s ennek megfelelően a társadalomban elfoglalt kivételes helyzetére) vonatkozó illúzióknak, másrészt objektíve fokozódott azoknak a tevékenységfajtáknak a jelentősége, amelyek az értelmiség kiváltságát képezték, bár e tevékenység jellege is megváltozott.

Itt nemcsak arról van szó, hogy megnőtt a tudományos-műszaki értelmiség részvétele a közvetlen anyagi termelésben. A szellemi munka alkalmazási szférája a jelenkori társadalomban sokkal tágabb ennél. A „klasszikus" kapitalizmusban ugyanis a gazdasági érdekek ösztönös kölcsönhatása lényegében teljes mértékben meghatározta a társadalmi fejlődés jellegét, napjainkban viszont jóval nagyobb szerephez jutottak a „szervezett" viszonyok és a társadalmi viszonyok struktúrájának és működésének racionalizálására irányuló kísérletek. Ezzel egyszersmind megnőtt az emberek tudatának szerepe, következésképpen fokozottan szükségessé vált, hogy e tudatot úgy formálják, hogy biztosítsák az állammonopolista kapitalizmus céljainak megvalósulását. Egész „iparágak" jöttek létre, amelyek befolyásolják az emberek tudatát, közvetítik a társadalmi-gazdasági struktúrák működését, a piac és a fogyasztás dinamikáját, a társadalmi-politikai erők egyensúlyát. A korábbinál sokkal nagyobb jelentőségük van most az emberek tudatának és viselkedésének manipulálására irányuló ideológiai mechanizmusoknak. Az uralkodó osztály gazdasági érdekeit ily módon egyre nagyobb mértékben a közvetlen tudati ráhatással biztosítják, ami természetesen nem zárja ki az osztályuralom hagyományos eszközeinek alkalmazását. A tudományos-technikai forradalom gyökeresen megváltoztatja a szellemi tevékenység helyét és szerepét; ezt igazolja, hogy nő a jelentősége az olyan munkának, amely a tudományos ismereteknek a termelés- és társadalomirányítás tőkés racionalizálását célzó elsajátításával függ össze.

A leírt folyamatok másik oldalaként lényeges változások történnek

magában a szellemi tevékenység jellegében. A magasan kvalifikált szakemberek mellett, akikre az alkotó munka jellemző, tömeges méreteket ölt – különösen a kapitalizmusban – azoknak a dolgozóknak a száma, akiknek szellemi munkája szétaprózódik, anonim és felcserélhető jellegűvé válik, standardizálódik. A sok végrehajtó között megosztott munka egyes részvevői már nem érthetik meg a munka általános céljait és tartalmát, s ebben a tekintetben hasonlatosak lesznek a közvetlen anyagi termelés „részmunkásához".

Megváltozott a szellemi dolgozók helyzete is a tőkés társadalomban. A „klasszikus" kapitalizmusban az értelmiség olyan korlátozott létszámú csoport volt, amelynek tagjai szorosan kötődtek az uralkodó osztályhoz és gyakorlatilag ennek a szellemi munka szférájában folyó tevékenységre vonatkozó monopóliumát realizálták. Az értelmiség társadalmi státusát, életszínvonalát és jövedelemforrásait tekintve erősen különbözött a lakosság széles rétegeitől. A szellemi munka ebben az időszakban még megtartotta úgyszólván preindusztriális, kézműves formáját, s az értelmiségiek körében olyan illúziók éltek, hogy az uralkodó osztállyal és intézményeivel szemben viszonylag nagy önállósággal és kezdeményezési lehetőséggel rendelkeznek. Ennek a helyzetnek megfeleltek azok az ideológiai formák is, amelyekben a „kor lelkiismerete", a „művelt társadalom" stb. gyanánt fellépő értelmiség öntudata jutott kifejezésre.

Már a monopolkapitalizmus fejlődésének következtében kezdtek felbomlani az értelmiség korábbi társadalmi helyzetét meghatározó hagyományos kulturális és történelmi előfeltételek; a tudományos-technikai forradalom új vonásokkal színezte ezt a folyamatot. A tudományos-technikai forradalom egyik sajátossága, hogy mindenekelőtt annak az értelmiségnek a bővített és tömeges újratermelését követeli meg, amely közvetlenül kapcsolódik a tudományhoz, a technikához és a termeléshez; ide tartoznak a tudományos kutatás terén dolgozó szakemberek, valamint a termelés technikai és technológiai szférájának közvetlen szervezői. Az értelmiség leghaladóbb és legbátrabb része, szakítva a burzsoáziával, a munkásosztály oldalára áll, s sorsát a dolgozók harcával, a nép sorsával köti össze. Mindez már az értelmiség új belső struktúrája felé mutat.

A műszaki értelmiség gyorsan növekvő társadalmi csoporttá válik, amiben világosan kifejezésre jut az a tény, hogy a termelésben egyre inkább terjed a tudomány és a technika alkalmazása. A műszaki értelmiség munkája mindinkább társadalmasult jellegűvé lesz, koncentrá-

lódik és kollektív formákban valósul meg; a számítástechnika fejlődése, a szellemi munka sztereotip fajtáinak modellezése és programozása, az információs rendszerek racionalizálása megváltoztatja a szellemi tevékenység technológiáját, a szellemi munkát a nagyüzemi munka sajátos válfajává, specializált funkciók gyakorlásává teszi. A tudományos értelmiség tevékenységében különösen pregnánsan nyilvánul meg az irányítás és a végrehajtás szféráját elválasztó határvonal eltolódása: növekszik az olyan munka részaránya, amelyhez már nem szükséges az első funkció – az irányítás – gyakorlása (vagy legföljebb csak közvetve valósul meg). Az irányítás egyre inkább elkülönül a közvetlen termelési folyamattól, s önálló és szakosodott intézmények és szervek előjogává válik.

Ugyanakkor fellép egy másik tendencia is. A termelés gépesítésével együtt járt a termelés intellektuális erőinek a közvetlen termelőtől való elkülönülése (s egyidejűleg a szellemi munkának – a tudománynak – a termelésre orientálódása); a mai változások arról tanúskodnak, hogy ez az elkülönülés fokozatosan csökken, sőt részlegesen meg is szűnik. Röviden, a tudományos-műszaki értelmiség létszáma a tudományos-technikai forradalom körülményei között gyors ütemben növekszik, ez a növekedés azonban jelentős ingadozásoknak van kitéve, attól függően, hogy a szellemi munkát milyen mértékben darabolják fel egyes absztrakt elemekre és „bízzák rá" ez utóbbiakat a gépekre.

Az a körülmény, hogy a szellemi munka kiváltságból tömegjellegű tevékenységgé változott, kihat az értelmiség helyzetére a termelési folyamatban. Megszűnik a szellemi dolgozók társadalmi kivételezettsége; ellenkezőleg, az értelmiség mindinkább a kizsákmányolás objektumává válik, amelynek formái nem állnak messze azoktól, amelyekkel a tőke az ipari munkásokat kizsákmányolja. Gyengül az értelmiség jelentős részének a tőkés tulajdonnal való kapcsolata, s ezzel egyidejűleg érdekeltsége a tőke növelésében. Sok olyan társadalmi ismertetőjegy, amely a fejlődés korábbi szakaszaiban a tudományos-műszaki értelmiséget a kapitalista társadalom „középrétegeihez", vagyis a kispolgári rétegekhez közelítette, napjainkban elveszti jelentőségét. A kapitalizmus, mutatott rá Lenin. „egyre inkább megfosztja az értelmiséget önálló helyzetétől, függő bérmunkássá teszi . . ."[7]

Mindennek eredményeképpen a tudományos-műszaki értelmiség differenciálódik. Először is, körülhatárolható egy sajátos elit, amely jö-

[7] *Lenin* Összes Művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 196. old.

vedelmét és az értéktöbbletből való részesedését tekintve közel áll az uralkodó osztályhoz. A termelés közvetlen irányításának, melyet ez a réteg végez, ugyanolyan kettős jellege van, mint magának a termelésnek, amely „egyrészt egy termék előállítására szolgáló társadalmi munkafolyamat, másrészt a tőke értékesítési folyamata".[8] Következésképpen az értelmiségnek ez a csoportja egyrészt a termék előállításának nélkülözhetetlen részvevője, másrészt az értéktöbbleten való „osztozkodás" részese.

Másodszor, körülhatárolható a tőke által kizsákmányolt *tudományos-műszaki értelmiség;* közte és a burzsoázia között egyre mélyül az ellentét.

Ez a differenciálódás ismételten igazolja az úgynevezett középrétegek – a marxizmus–leninizmus által felfedezett – felbomlásának és a társadalom osztálypolarizálódásának szükségszerűségét. Más szóval, napjainkban a bérmunkának a tőkével szemben álló serege növekedőben van, s e sereg jelentős részévé válik a dolgozó tudományos-műszaki értelmiség. Ebben az értelemben ez utóbbi a munkásosztályhoz közeledik, bár önálló társadalmi réteg marad. A munkásosztály természetesen nem vesztette el helyét a termelőerők és a termelési viszonyok rendszerében; továbbra is korunk döntő, vezető ereje, a tőkével szemben álló legfőbb erő.

A tudományos-műszaki értelmiség semmiféle mennyiségi növekedése és minőségi változása nem jelentheti azt, hogy az ő kezébe menne át a vezető szerep a történelmi fejlődésben; ellenkezőleg, az értelmiség tevékenysége csak akkor lehet sikeres, ha a munkásosztály alapvető érdekeinek megvalósítására irányul.

A tudományos-technikai forradalom körülményei között – a kapitalista társadalom fejlődésének legmagasabb fokán – a dolgozó értelmiség fokozatosan felzárkózik a munkásosztály mellé mint potenciális szövetséges. A munkásosztály és a dolgozó értelmiség mint a bérmunka-rendszer elidegeníthetetlen részei, a munkásosztály forradalmi álláspontján összefognak és nyílt oppozíciót alkotnak a kapitalizmussal szemben.

A kapitalista társadalomban a tudományos-műszaki értelmiségnek távolról sem minden képviselője értette meg az objektív helyzetében bekövetkezett változásokat. Az értelmiség jelentős része – bár még sok tekintetben a konzervatív normák és értékek hatása alatt áll – az első

[8] *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 311. old.

lépéseket teszi abba az irányba, hogy világosabban, szociális és osztályalapon tudatosítsa helyét és szerepét a jelenkori társadalom fejlődésében. Ez mindenekelőtt az erősödő társadalmi-politikai aktivitás különböző formáiban nyilvánul meg; nem véletlen, hogy az utóbbi időben mind gyakoribbak az olyan művek, amelyek a tudománynak és a technikának a társadalom életében betöltött szerepével, valamint a tudósoknak és a műszakiaknak a felfedezések és találmányok társadalmi következményeiért való erkölcsi felelősségével foglalkoznak. A tudományos-technikai elgondolások megvalósításának gyorsuló üteme, de legfőképpen iránya a tudósok és a műszaki szakemberek körében pesszimista értékeléseket vált ki munkájuk társadalmi következményeit illetően. Egyre gyakrabban tapasztalható a kiábrándulás a tudománynak mint a társadalmi és emberi problémák megoldási eszközének mindenhatóságából. Számos tudós nyíltan utal azokra a veszélyekre, amelyekkel a tudomány és technika tőkés alkalmazása fenyegeti az emberiséget, az információs eszközökkel való visszaélés, az ember genetikai fejlődésébe való ellenőrizhetetlen beavatkozás, a természeti környezet pusztítása stb. következtében. De e jelenségek döntő okai a polgári értelmiség sok képviselője előtt leggyakrabban rejtve maradnak.

Noha a tudományos-technikai forradalom a kapitalizmus viszonyai között bizonyos munkáscsoportok munkájának intellektualizálódását, általános és műszaki képzettségük fokozódását eredményezi, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét tovább élеződik. A tőke minden olyan esetben alacsony képzettségű, olcsó munkaerőt alkalmaz, amikor ez számára előnyös.

A szellemi munka funkcióiban és tartalmában bekövetkező változások jelentőségének növekedése a társadalmi élettevékenység valamennyi szférájában és – ennek következményeként – az értelmiség szociális összetételének és társadalmi szerepének lényeges változásai természetszerűen egészen másként jelentkeznek a szocialista építés viszonyai között. Az emberiség történetében a szocializmus talaján nyílik először lehetőség arra, hogy ne csak a szellemi és fizikai munka ellentétét, hanem a köztük levő lényeges különbséget is megszüntessük. E feladat megoldásának objektív előfeltételeit természetesen a tudományos-technikai forradalom teremti meg. Ezek az előfeltételek azonban elvileg nem realizálhatók a tőkés termelési viszonyok fennmaradása esetén.

Ezért illuzórikus abban reménykedni, hogy az értelmiség a kapitalizmusban felszabadulhat. Mint Marx és Lenin hangsúlyozta, csakis a

munka felszabadítása teremti meg a társadalom felszabadításához szükséges feltételeket.

Ennélfogva az első tényleges lépés, amely a szellemi és a fizikai munka közötti ellentmondás leküzdése felé vezet, a kizsákmányolás felszámolása. A fizikai és a szellemi munka közötti társadalmi-gazdasági különbségek meghaladása a szocializmus építésével együtt kezdődik. A szocialista tulajdon mint a régi társadalom forradalmi átalakításának kifejezője és mint az új termelési viszonyok történelmi kiindulópontja, csakis a munkában realizálódhat. S a munka itt közvetlenül társadalmiként jelenik meg, olyan tevékenységként, amely a mindenkire nézve közös társadalmi célok elérésére irányul, amit a dolgozók alapvető érdekeinek azonossága biztosít.

Ily módon a szellemi és a fizikai munka viszonya mentesül attól az antagonizmustól, amelyet az idegen munka elsajátításán alapuló társadalmi viszonyok visznek bele. A részint a társadalom anyagi és műszaki bázisának fejletlenségéből, részint az e bázis által meghatározott szocialista viszonyok sajátos jellegéből fakadó szükségszerű korlátok folytán a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbségek a szocializmusban is fennmaradnak. De ezek a társadalmi struktúrákban gyökerező különbségek, miként Lenin rámutatott,[9] nem maradnak mozdulatlanok és változatlanok. Leküzdésük szakadatlanul előrehalad, elsősorban a munkásosztály hatalma által mozgásba hozott társadalmi, politikai és ideológiai mechanizmusok aktív beavatkozása, másrészt a munkafeltételek technikai rekonstrukciója révén. Ezen az alapon megy végbe az értelmiség és a munkásosztály állandó közeledése, amely majd a kommunista társadalomban az új típusú dolgozó kialakulásában tetőződik, aki teljesen mentes lesz a mereven rögzített munkamegosztáson alapuló, osztály jellegű meghatározottságtól.

A szocializmus csak első szakasza az osztály nélküli társadalom felépítésének, amely megteremti a feltételeket a személyiség sokoldalú kifejlődéséhez. Azoknak a feltételeknek a megteremtése, amelyek ennek a marxizmus által megjövendölt lehetőségnek a megvalósításához szükségesek, elsősorban az elsajátítás tőkés módja által nem korlátozott tudományos-technikai forradalom fejlődéséhez kapcsolódik. Éppen ez a tudományos-technikai haladás igazolja a fennálló munkamegosztási formák történelmileg átmeneti jellegét. E formák meghaladásához

[9] Lenin azt mondotta, hogy a szakemberek rétege „mindaddig külön réteg marad, amíg a kommunista társadalom fejlődésének legmagasabb fokát el nem érjük". (*Lenin* Összes Művei. 33. köt. 184. old.)

a munkásosztály és a tudományos-műszaki értelmiség együttes erőfeszítéseire van szükség, mivel a tudományos ismeretek és a termelési tapasztalatok csak akkor válnak a régi munkamegosztás leküzdésének előfeltételévé, ha a munkásosztály birtokába jutnak.

A szocialista társadalom a tudomány és a technika valamennyi eredményét az értelmiség és a munkásosztály közelítésének eszközévé teszi. Valóra válik Lenin jóslata: „Csakis a tudomány képviselőinek és a munkásoknak az együttműködésével vethetünk véget az ólomsúllyal ránk nehezedő nyomornak, betegségeknek, szennynek ... A tudomány, a proletariátus és a technika képviselőinek szövetségével szemben tehetetlen mindennemű reakciós erő."[10]

Magától értetődik, hogy a tudományos-technikai forradalom teremtette lehetőségek gyakorlati megvalósítása egyaránt függ a társadalmi-gazdasági átalakulásoktól és a tudományos-technikai forradalom teljes kibontakozásától. De mindkét vonatkozásban a döntő szerepet a szocialista társadalom vezető szervei játsszák, s mindenekelőtt vezető ereje, a kommunista párt, amely a társadalom mozgástörvényeinek tudományos megismerésére támaszkodva minden lehetőséget kihasznál az ember tényleges felszabadítására az elnyomás minden formája alól. E tevékenység eredményességének elengedhetetlen feltétele a munkásosztály alkotó aktivitásának széles körű kibontakozása; a munkásosztályé, amely a termelésben, a politikában, a kulturális tevékenységben és a társadalmi élet valamennyi szférájában való részvételével a saját kezébe veszi a saját felszabadításához szükséges feltételek biztosítását.

A tudományos-technikai forradalom és a munkásosztály

Milyen mértékben érintik a munkásosztályt és befolyásolják történelmi küldetését a tudományos-technikai forradalom által előidézett változások?

Az iparilag legfejlettebb országokban a munkásosztály jelenti a gazdaságilag aktív népesség legnagyobb létszámú részét. Az Egyesült Államokban az egész kereső népesség felét, a nyugat-európai országokban pedig több mint a felét teszi ki. Hasonló a helyzet a szocialista országokban is. A Szovjetunióban, Csehszlovákiában és az NDK-ban a munkásosztály létszáma eléri a dolgozók 60%-át.

A munkásosztály számbeli növekedése napjainkban is tart. E növe-

[10] *Lenin* Összes Művei. 40. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 178–179. old.

kedés hagyományos forrásai (a mezőgazdasági és ipari kisárutermelés csökkenése, a társadalom osztálypolarizálódása) mellett mind nagyobb jelentőségre tesznek szert azok a tények, amelyek a tudományos-technikai forradalommal függenek össze.

A tudományos-technikai forradalom az egész világot, egyebek között a fejlődő országokat is hatáskörébe vonva, sajátos – a jelenkori tudományos-technikai és gazdasági fejlődés egyenlőtlenségét tükröző – jelenséget hoz létre: a tudományos-technikai forradalom eredményeinek felhasználására jellemző intenzifikációs folyamatok a termelés egyszerű kibővítésével járó extenzív folyamatokkal fonódnak össze, s éppen ez okozza a munkásosztály mennyiségi növekedését. Egyidejűleg a társadalmi struktúrában mélyreható belső változások mennek végbe, amelyek érintik a munka tartalmát és a munkásosztályt is: új szakmák születnek, melyeket a tudományos-technikai forradalom hoz létre, némely hagyományos, az ipari termelés kezdeti szakaszára jellemző szakma viszont eltűnik.

A munkásosztály kialakulását és fejlődését a kapitalizmusban ennek a társadalmi alakulatnak a törvényszerűségei határozzák meg. A munkásosztály mint a nagyipari termelés dolgozóinak, a társadalmi termelőerőknek legfőbb kollektív alkotóeleme, a használati értékek létrehozásának egyik lényeges forrása (a másik: a technika által leigázott termeszeti erők). A munkásosztály tölti be a fő funkciót a társadalmi élet újratermelésének folyamatában.

Ugyanakkor, mivel meg van fosztva a termelési eszközök tulajdonától, a munkásosztály – az értékek létrehozója – a tőke által bérmunkaerőként kizsákmányolva, az értéktöbblet forrásaként jelenik meg.

A munkásosztály objektív helyzetének említett sajátosságai megfelelő elméleti karakterisztikákban fejezhetők ki. Gondolunk itt először is az „összmunkás" meghatározásra,[11] amely a dolgozókat mint a tőkés ipari termelés kombinált munkaszemélyzetének tagjait jellemzi (vagyis a termelőerők szempontjából); másodszor pedig a „munkásosztály" meghatározásra, amely a bérmunka társadalmi viszonyainak a kapitalista vállalaton belüli konkrét realizálódásából (vagyis a termelési viszonyok aspektusából) következik. E meghatározások összhangban állnak egymással (ha az általános történelmi tendenciákat nézzük), de egyszersmind lényegesen különböznek egymástól (ha az adott kor konkrét osztályviszonyait nézzük).

[11] Lásd *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 317–318. old.

E meghatározásokból kiindulva megállapítható, hogy a tőkés ipari termelés fejlődésével kikristályosodnak a munkásosztálynak azok a valóságos létformái, amelyek tisztán kifejezésre juttatják társadalmi helyzetét és történelmi küldetését. Amiképpen a tőke fokozatosan materializálódik a vele adekvát iparilag szervezett termelés technikai formáiban, amiképpen a bérmunka megtalálja adekvát anyagi formáját a gépek egyszerű ipari kiszolgálásában, ugyanúgy alakul ki a munkásosztály is mint az iparilag szervezett gépi termelés munkásainak fokozatosan növekvő és egyre jobban összekovácsolódó kollektívája. A munkásosztály történelmi küldetése a kapitalizmus és vele együtt mindenfajta kizsákmányolás megszüntetése, a kommunista társadalom felépítése. Le kell küzdenie mindazokat a társadalmi és dologi körülményeket, amelyek gúzsba kötik és elszegényítik a dolgozók életét a tőkés társadalomban, következésképpen olyan társadalmi és technikai feltételeket kell teremtenie, amelyek lehetővé teszik minden egyes egyén erőinek és képességeinek a társadalom érdekében való felhasználását.

Ebből ered a munkásosztály vezető szerepe a társadalom forradalmi átalakításában a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet korszakában. Az egész forradalmi harc tapasztalatai és a szocializmus építésének immár több mint fél évszázados tapasztalatai vitathatatlanul igazolták a marxista–leninista elméletnek ezt az alapvető konklúzióját.

A társadalmi folyamatokban természetesen nincsenek éles, merev határvonalak: a kapitalizmus fejlődését az alaptendencia mellett sok másodrangú, módosító és fékező hatású jelenség jellemzi; a világosan kifejezett osztálytagozódás mellett rengeteg vegyes és nem teljesen meghatározott társadalmi csoport is létezik. Vannak például olyan társadalmi csoportok, amelyek a munkásosztállyal együtt az ipari termelés munkaszemélyzetéhez tartoznak, de a munkásoktól eltérően vezető helyet foglalnak el a termelésben, a tőke felügyelőinek funkcióját töltik be, s noha formálisan bérmunkás helyzetben vannak, gyakran részesednek a profitból; így lényegében a „burzsoáziához csatlakoznak".

Az ilyen menedzserek csoportja az imperializmusban jelentősen kibővült, de a tudományos-technikai forradalom kezdete és ennek nyomán a kibernetika alkalmazása az irányítási rendszerekben lefékezte ezt a növekedést, ami többek között életre hívta a polgári tudományban a kapitalizmus „debürokratizálódását" hirdető elméleteket.

Ami a félproletár kisiparos csoportokat illeti, különösen a szolgál-

tatási szférákban, őket munkájuk tartalma és a tőkének való alávetettségük rokonítja a munkásosztállyal. De többé-kevésbé önálló társadalmi csoportot alkotnak, mivel a bérmunkaforma náluk nem öltött olyan tiszta alakot, mint az iparban. A tudományos-technikai forradalom sietteti e társadalmi rétegek önállóságának megszűnését és (a szolgáltatási szféra nagyipari megszervezésének mértékében) a munkásosztály – noha sajátos – osztagává való átalakulásukat.

Végül nem hagyhatjuk említetlenül az értelmiséget, amelyet a munkásosztályhoz kapcsol az, hogy az „összmunkás" része és a bérmunka viszonya jellemzi. A munkamegosztás sajátos feltételei következtében azonban ez a társadalmi viszony itt nem öltött olyan határozott formákat, mint a munkásosztály esetében. Ennek folytán az értelmiség társadalmi érdekei nem egyértelműek és nem – vagy legalábbis nem következetesen – kötődnek a kapitalizmus megsemmisítéséhez, bár az értelmiség a munkásosztály vezetésével képes tevékenyen részt venni a társadalom forradalmi átalakításában.

Egyébként az értelmiségnek a tőke szolgálatában álló felső rétege bekapcsolódhat a munkásosztály elleni harcba.

A munka jellegének változásai, az egész társadalmat tekintve, a tudományos-technikai forradalom körülményei között változásokat okoznak a munkásosztály struktúrájában. Ezt a folyamatot elsősorban a magas szakképzettséget igénylő és az automatizálással összefüggő szakmák fejlődésén követhetjük nyomon.

A munkások munkájának növekvő intellektualizálódása, képzettségük fokozódása, a termelés tökéletesebb technikai és technológiai feltételei, mindez a munkásosztályt objektíve a műszaki értelmiséghez közelíti.

A tudományos-technikai forradalom azonban csak a szocializmus körülményei között válik ténylegesen a munkásosztály történelmi küldetésének megvalósítását szolgáló eszközzé; itt a munkásosztály az összes dolgozók képviselőjeként minden társadalmi erőforrást fel tud használni, ami a termelőerők forradalmi fejlesztéséhez szükséges.

A kapitalista társadalomban viszont állandóan újratermelődnek a társadalmi antagonizmusok, és továbbra is a munkásosztály viseli a tőkés gazdaság ingadozásainak és a tudományos-technikai forradalommal összefüggő ellentmondásos változásoknak az egész terhét.

A tudományos-technikai forradalom eredményei gyakran a munkások erejét tönkretevő és az emberi személyiséget degradáló eszközzé válnak. Nem véletlen, hogy a tőke, amelynek érdeke az olcsó munka-

erő, a tudományos-technikai haladás szükségletei ellenére növeli a legkevésbé képzett munkaerő mennyiségét.

A tudományos-technikai forradalom önmagában nem képes kivezetni a kapitalista társadalmat abból a zsákutcából, amelybe került. Épp ezért mélységesen hibásak azok az elméletek, amelyeknek szerzői a munkásosztály szakmai összetételének változásait mutató empirikus adatok alapján igyekeznek „megcáfolni" Marxot, s bebizonyítani, hogy a munkásosztály (s vele együtt a kommunista párt) történelmi szerepe véget ért, s helyét az – műszaki vagy humán – értelmiség foglalja el. Az ilyen és ehhez hasonló elméletek a tudományos-technikai forradalom mellékkövetkezményeit a kapitalizmus ideológiai védelmére próbálják felhasználni. Lényegében abból a hibás technokratikus konstrukcióból indulnak ki, amely a munkásosztály struktúrájában bekövetkező változásokat, a munka intellektualizálódását stb. a „munkásosztály megsemmisüléseként" értelmezi, s ezen az alapon azt állítják, hogy a társadalom jövője a tudományos-technikai forradalom körülményei között „attól függ, hogy az értelmiségiek általában, az oktatók és tudósok kiváltképpen, mennyire hajlandók és képesek a politikai akció és vezető szerep felelősségét vállalni".

Ezeknek az elméleteknek a hívei szívesen használják fel a „baloldali" kritika hamis tételét, amely szerint az iparilag fejlett országok munkásai „beépülnek" a monopolista rendszerbe, eltűnik „a munkásosztály tagadó viszonya" a kapitalizmussal szemben, és a munkásosztály elveszti forradalmi potenciáit. Ebből megint csak az következik, hogy a fennálló társadalmi viszonyok átalakításában a vezető szerepet kizárólag a lázongó diákok és más, az iparilag fejlett tőkés társadalom perifériáján található elemek vállalhatják.

Azokat a burzsoá elméleteket, amelyek tagadják a munkásosztály szerepét a tudományos-technikai forradalom korában, nagymértékben felhasználják a különböző revizionista áramlatok. R. Garaudy például azt állítja, hogy a modern kapitalizmus viszonyai között a társadalmi antagonizmusok sokkal teljesebben jutnak kifejezésre az elidegenedésben, mint a kizsákmányolásban. És éppenséggel az értelmiség az, amely különösen érzékeny az elidegenedésre. Ennélfogva, véli Garaudy, a mai forradalmi mozgalmat az értelmiségnek kell vezetnie. A munkásosztályt, akárcsak Marcuse, Garaudy is tehetetlen tömegnek tekinti, amelyet a tőkés társadalom magába integrált. Valójában azonban az elidegenedés olyan társadalmi viszony, amely jóval előbb jelent meg, mint a tőkés kizsákmányolás.

A polgári társadalomban az elidegenedés éppen azért jut el a legvégső formákig, mert a tőke mindenhatóságát fejezi ki. Amikor Garaudy azt mondja, hogy az értelmiség az elidegenedésre érzékeny, nem a kizsákmányolásra, ezzel csupán azt igazolja, hogy az értelmiség soraiban elterjedt az elidegenedés idealista felfogása, hogy az értelmiség illúziókat táplál a kapitalizmus gazdasági szerkezetének jellegét illetően. Amikor Garaudy és a hozzá hasonló teoretikusok azt állítják, hogy az értelmiség a munkásosztályhoz tartozik, ennek valódi értelme az, hogy az értelmiséget a munkásosztály „leghaladóbb részévé" „változtassák". Sőt mi több, a revizionista (akárcsak a polgári) koncepciók implicite megkísérlik bebizonyítani, hogy a kapitalizmusban egyedül a tudományos-technikai haladás eredményeként meg lehet szüntetni a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségeket. Ily módon homályban marad az említett ellentmondás tartalma, rejtve marad az a körülmény, hogy ez az ellentmondás a tudományos-technikai forradalom eredményeinek tőkés felhasználása mellett nem szűnik meg, sőt még jobban kiéleződik.

A revizionista elméletek tehát voltaképpen csak a szocialista terminológia nyelvére fordítják le a burzsoá technokratikus elméleteket. Ezek is, azok is arra a nyilvánvalóan képtelen kísérletre vállalkoznak, hogy bebizonyítsák: a tudósoknak, technikusoknak és menedzsereknek a tőkésekkel és a monopolista állammal való tudományos-technikai forradalom által létrehozott összefogása válik a jelenkori társadalmi haladás egyedüli hordozójává. Az ilyen koncepciók változatai csak abban különböznek egymástól, hogy a burzsoá társadalom irányító apparátusának melyik elit csoportját tartják döntőnek. A technokratikus koncepciók elengedhetetlen alkotóeleme a menedzserek és technokraták intellektuális felsőbbségére vonatkozó elképzelés. Az egyik ilyen teoretikus, minden tény dacára, egyenesen ezt állítja: „Statisztikai adatok bizonyítják, hogy ezer ember közül átlagban csak tíz képes alkotó kezdeményezésre, a többi képtelen rá."

Azok a szerzők, akik tagadják a munkásosztálynak a mai világban betöltött döntő szerepét, ezt arra alapozzák, hogy hamisan értelmezik egyes osztagainak konkrét-történeti helyzetét, figyelmen kívül hagyva az osztály világtörténelmi szerepét.

„Nem arról van szó – írta Marx –, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus és hogy e *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja a történelmi cselekvése saját

élethelyzetében csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve."[12]

A tudományos-technikai forradalom, amely a maga teljességében vett, a kapitalizmustól a kommunizmusig terjedő forradalmi mozgásnak az alkotórésze, a legkevésbé sem kisebbíti a proletariátus történelmi szerepét és lehetőségeit.

A munkásosztály csak akkor teljesítheti történelmi küldetését, ha gyökeresen megváltoztatja mind a társadalmi viszonyokat, mind az emberi élet anyagi feltételeit (a munkásosztály hatalmának megteremtése, a termelési eszközök magántulajdonának felszámolása és a tudományos-technikai forradalom vívmányainak megvalósítása), a munka jellegét (a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek megszüntetése), s végső soron, ha felépíti a kommunizmust.

Ugyanakkor ez az az osztály, amely a kommunista párt vezetésével olyan hatással van a társadalom valamennyi rétegére, hogy elősegíti többek között az olyan viszonyoknak és az emberi tevékenység olyan oldalainak a kifejlődését, amelyek a tudományos-technikai forradalom kibontakozása szempontjából a legnagyobb jelentőséggel bírnak: internacionalizmus, kollektivizmus, szocialista demokrácia, az új iránti fogékonyság stb.

Tehát éppenséggel a munkásosztály vezető szerepe teszi lehetővé a szocialista országokban a tudományos-technikai forradalom eredményeinek legteljesebb felhasználását.

Ez a folyamat a kommunista építés távlatában tekintve a dolgozók alkotóerőinek, képzettségének, általános kulturális színvonalának fáradhatatlan fejlesztését, a munkásosztály és a dolgozó értelmiség mind nagyobb közeledését igényli. Éppen a munkásosztály és a tudomány szövetségében látta Marx a társadalom és az ember teljes felszabadításának előfeltételét. (...)

Az irányítás demokratikus alapjai a szocialista rendszerben és a manipuláció burzsoá rendszere

Az emberi tevékenység irányítására szolgáló hatékony technikai és információs eszközök megjelenésével egyidejűleg mind nagyobb jelentőségre tesznek szert az emberi viselkedés közvetlen befolyásolásának különböző fajtái. Az ilyen irányú kutatások eredményei kétségtelenül

[12] *Marx–Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 35–36. old.

olyan eszközöket adnak majd az ember kezébe, amelyekkel gyökeresen meg lehet változtatni a személyiséget, s ez roppant mértékben megnöveli a társadalom felelősségét azért, hogyan fogják felhasználni ezeket a kutatásokat.

E kutatások a kapitalizmusban módot adnak a kizsákmányolás és a kényszer rendszerének racionalizálására, és egyszersmind az ember érzelmeinek, gondolkodásának, beállítódásainak és viselkedésének befolyásolására alkalmas összes korszerű eszközök felhasználásával álcázzák és tökéletesítik is e rendszert. Emellett igyekeznek elérni, hogy a manipulált ember önként és lehetőleg szívesen fogadja a manipulációt, még akkor is (sőt különösen akkor), ha ez objektíve ellenkezik érdekeivel.

A kapitalista társadalomban több olyan ideológiai irányzat jelentkezett, amely a manipuláció elveit tárgyalja. Közülük itt kettővel foglalkozunk, a technokratikus és a kultúrkritikai irányzattal. Mindkettőre a technikai determinizmus jellemző, melynek ismeretelméleti forrása a tudomány és a technika szerepének abszolutizálása. A technokratikus irányzat két szélsőséges koncepcióban jelentkezik: az egyik szerint egyáltalán „nincs semmiféle manipuláció", a másik szerint, éppen ellenkezőleg, „a manipuláció fatális szükségszerűség". Ez utóbbi nézet egyben a kultúrkritikai irányzat végletes kifejeződése is.

A technika technokratikus abszolutizálása szembetűnően mutatkozik abban a kísérletben, hogy a racionális és optimálisan működő társadalmi szervezet megteremtésének problémáját az információs technika tökéletesítésére redukálják. Ennek az áramlatnak a központi eszméjét a „maximálisan informált társadalom" fogalma fejezi ki. Ezen olyan társadalmi szervezetet értenek, amelynek optimális működését a hatékony információ-rendszer biztosítja. Karl Steinbuch nyugatnémet tudós például azt állítja, hogy éppen az információs technika az, ami kiküszöbölheti a politikai cselekvések irracionalitását. (Még a Bábel tornya történetét is felhozza annak bizonyítékául, hogy a társadalom működéséhez jól szervezett információra van szükség.)

Ugyanilyen szellemben gondolkodik A. Wiener és H. Kahn, akik szerint az úgynevezett posztindusztriális társadalom egyik legfőbb jellemzője a kibernetika eredményeire alapozott ellenőrzés és irányítás. Egyesek odáig mennek, hogy az információt egyenesen a társadalmi rendszer elsődleges alapjának tüntetik fel.

Jellemző, hogy még a manipuláció rendszerével szembeni kritikai magatartással sem mindig jár együtt e rendszer lényegének tényleges

megértése. Így például az „újbaloldaliak" szerint minden technikát a leigázás (az „uralom") érdekében használnak fel, és minden alkalmazott tudomány csak ennek az uralomnak az eszköze. Ezért a tudomány és a technika világát a manipuláció világának nevezik (H. Marcuse). Igaz, ugyanakkor találkozni ellentétes állításokkal is, melyek szerint a tudományos-technikai haladás eredményei átváltoznak a „felszabadítás technikájává", mivel ez utóbbi, úgymond, önmagában is „kielégíti az ember lényegi szükségleteit". Általában azt mondhatjuk, hogy itt az álkritika tipikus példájával állunk szemben, amely ténylegesen a manipulációs rendszert tökéletesítő módozatok keresésére irányul. A lényeg az, hogy a „kritikusok" midőn konstatálják (a „hiányosságokat" is figyelembe véve) a manipulatív típusú irányítás tényét, nem képesek feltárni annak valóságos tartalmát.

A manipuláció rendszerének kialakulása törvényszerű a kapitalizmusban mint antagonisztikus osztálytársadalomban. Az embernek dologként és a monopolista burzsoázia önző céljai eszközeként való kezelése (márpedig éppen ez a manipuláció lényege) a tőkés társadalom legjellemzőbb sajátossága, a hatalmi struktúra alakításának alapja. És magától értetődő, hogy az új technikai eszközök csak megerősítik és tökéletesítik a burzsoá államapparátust, érintetlenül hagyva osztálylényegét.

Ezeket az általános tételeket könnyen igazolni lehet annak példájával, miképpen viszonyul a tőkés társadalom uralkodó elitje az irányítók és az irányítottak közti kapcsolat visszacsatolásához. A tőkés vállalatnál kizárólag a vállalatvezetés hoz döntéseket, és azok a csatornák, amelyeken keresztül alulról valamelyest is befolyásolni lehetne az irányítást, valójában le vannak zárva.

Ilyen körülmények között az úgynevezett „emberi kapcsolatok" (human relations) módszereit és a hasonló fogásokat nem a manipuláció felszámolására használják, hanem ellenkezőleg, maximális megkönnyítésére.

A kapitalizmus áttörhetetlen akadályokat gördít a dolgozóknak az országos gazdasági és politikai élet irányításában való részvétele elé. Emellett minden erőfeszítés arra irányul, hogy technikai kényszerrel (futószalag), gazdasági ösztönzőkkel (bérezési formák), szellemi-pszichológiai befolyásolással alávessék az emberek viselkedését a tőkének. A manipuláció rendszerének ideológiai alapját a legkülönfélébb „modernizált" polgári elméletek alkotják, a technokratizmustól a menedzserizmuson át a pluralizmus és a „dezideologizálás" koncepciójáig.

A „menedzser forradalom" és a politikai „pluralizmus" elmélete azt a hamis képzetet igyekszik kialakítani, hogy a tőkés társadalom hatalmi struktúrájában „gyökeres változásokat" lehet végrehajtani, hogy lehetséges a kapitalizmus „demokratizálása" stb.

Az efféle okoskodásoknak semmi közük a kapitalizmus valóságos fejlődéséhez.

Az uralma megszilárdítását szolgáló új eszközök létrehozásával a tőke csak élezi a tőkés társadalom mélységes válságát, és sietteti pusztulását. Maguk a manipuláció módszerei is elősegítik a kapitalizmus lényegének lelepleződését, újabb impulzusokat adnak a dolgozók küzdelmének, hozzájárulnak forradalmi hangulatok kialakulásához és terjedéséhez a dolgozók széles rétegeiben.

Csak a szocialista társadalomban nyílik meg minden lehetőség a dolgozók részvételére a társadalom ügyeinek irányításában. A kizsákmányoló osztályok gazdasági uralmának felszámolása után *a szocialista társadalom válik az irányítás alanyává*, s egyszersmind e kollektív szubjektum minden egyes tagja. A dolgozóknak az irányításban való részvételét, e részvétel mértékét itt az határozza meg, mennyire képes a társadalom az egyes egyének potenciálját a társadalmi fejlődés érdekében felhasználni.

A szocialista demokrácia rendszerének alapja a demokratikus centralizmus Lenin által kidolgozott elve. A társadalmi átalakulások méretei a szocializmusban az egész társadalomra kiterjedő, magas szervezettségű irányítást igényelnek. E feladat megoldásában a vezető szerep a marxista–leninista párté.

Lenin életének utolsó éveiben nagy figyelmet fordított a szocializmus fejlődési távlataira Oroszországban és különösen a társadalomirányítási rendszer tökéletesítésének feladatára. Elmélyülten és sokoldalúan tanulmányozta e rendszer láncszemeit és a demokratikus centralizmus elvei gyakorlati megvalósításának kérdését. Az ezzel kapcsolatban Lenin által kitűzött legfontosabb feladatok közül a következőket említjük meg: először is, hogyan lehet biztosítani a szocialista társadalom egész irányítási rendszerének állandó tökéletesítését, a kommunista pártnak a szocialista államban betöltött vezető szerepe figyelembevételével; másodszor, hogyan lehet magas színvonalra emelni az államgépezet munkáját, elsősorban a társadalom racionális irányítását biztosító vezető káderek kiválasztását és képzését; harmadszor, hogyan lehet felemelni a néptömegek általános kulturális színvonalát abból a célból, hogy bevonják őket a társadalom aktív irányításába.

A szocialista országok kommunista pártjai, következetesen megvalósítva a lenini elméleti útmutatásokat és folyamatosan általánosítva a tömegek társadalmi alkotó tevékenységének tapasztalatait, nagy sikereket értek el a társadalomirányításnak a demokratikus centralizmus elvein alapuló megszervezésében. E sikerek különösen impozánsak, ha figyelembe vesszük a tőkés világban végbemenő folyamatokat. Ezért nincs semmi csodálkozni való azon. hogy a polgári teoretikusok igyekeznek eltorzítani a szocialista demokrácia tényleges tartalmát, és egyidejűleg megszépíteni a tőkésországokban uralkodó helyzetet. Így megpróbálják a különböző antimarxista elméleteket a szocialista társadalom politikai struktúrájának „elemzésére" alkalmazni. A pluralizmus koncepcióját például a fennálló „totalitárius" vagy „adminisztratív-utasításos" „kommunista rezsimek" „demokratikus alternatívájaként" ajánlgatják. A „menedzser-forradalom" koncepciójának sajátos kiágazása az az elmélet, amely szerint a szocialista társadalmak politikai-gazdasági apparátusának felső rétegeiből „új osztály" képződött.

A marxizmus teljes mértékben elutasítja az ilyen tudományellenes konstrukciókat, és a szervezési és irányítási problémák megoldásában arra támaszkodik, hogy elvileg lehetséges egyesíteni a tudományos-technikai forradalom vívmányait a szocialista társadalom előnyeivel. A társadalmi struktúra mélyreható változásai a szocializmusról a kommunizmusra való áttérés során a tudományos-technikai forradalom körülményei között úgy mennek majd végbe, hogy fennmarad a tervező és koordináló funkciókat ellátó szocialista állam.

A tömegeknek a közügyek irányításába való bekapcsolódásával párhuzamosan az állam fokozatosan kommunista társadalmi önigazgatássá alakul át.

Ami a szocialista társadalom jelenlegi feladatait illeti, ezek a demokratikus centralizmus elveinek – az irányítás komplex automatizálásának lehetőségeit számításba vevő – továbbfejlesztéséhez, tökéletesítéséhez és konkretizálásához kapcsolódnak. És itt nemcsak a matematikai programozási módszerek kiterjedt felhasználására van szükség, hanem ezen túlmenően a társadalmi rendszeren belüli valóságos összefüggések mélyrehato gazdasági, szociológiai és kibernetikai kutatására a marxizmus–leninizmus metodológiai elvei alapján.

Ember–tudomány–technika.
Kossuth Könyvkiadó 1977. 23–31., 88–99., 182–221., 230–236. old.

Huszár István

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM MARXISTA ELMÉLETÉHEZ

A tudományos-technikai forradalom tartalmának és jelenségeinek marxista elemzése már igen sok megbecsülésre méltó kutatást, elemzést eredményezett. Ennek ellenére sem állíthatjuk, hogy teljes mélységében, minden fontos részletében feltártuk volna jellemzőit és törvényszerűségeit. Közös erőfeszítéseink előbbrevitelét és további elemzéseink elmélyítését szolgálhatja, ha áttekintjük a tudományos-technikai forradalomról eddig kialakult nézeteinket, illetve, ha eddigi elemző, kutató munkánkat történelmi perspektívában, a munkásmozgalom világméretű kibontakozásának fényében vizsgáljuk.

Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy a dialektikus materializmus olyan fegyvert adott a marxizmus klasszikusainak kezébe, amelylyel időtálló prognózisokat készíthettek a társadalom fejlődéséről és így lényegében a tudományos-technikai forradalom bekövetkezésének sok elemét felvázolhatták. *Marx, Engels* és *Lenin* zseniális elemzéseiben – ezt már most a bevezetésben alá akarjuk húzni – a kommunizmus társadalmi, gazdasági, politikai bekövetkezése elválaszthatatlanul összefonódik azokkal a jelenségekkel, amelyeket ma a tudományos-technikai forradalom jellemzőinek tartunk. Ez lényegében azt jelenti, hogy a tudományos-technikai forradalom kibontakozása, történelmi perspektívájában, teljes egészében csak a szocializmus felépítése, a kommunizmus korszakában lehetséges. Marx tehát eleve elvetette a tudományos-technikai forradalomnak tőkés és szocialista alternatíváját, mint a tőkés országokban kibontakozó kezdeti, esetleg időben korán jelentkező tudományos-technikai mozzanatok teljes társadalmi kifejlődését. A klasszikusok a történelem nagy korszakait a termelés szubjektív és objektív oldalának, egyesítésének változásaival mérték. A tudományos-technikai forradalom tehát csak akkor értelmezhető helyesen, ha a szubjektív és objektív termelőerők teljes átalakulását hordozza, a kapitalizmus ipari társadalmának leküzdését, valamint a tő-

kés technika — tudomány ipari forradalomra jellemző tudásszintjének túlhaladását. Marx a tőkés társadalom dialektikáját – ahol a termelés tárgyi feltételei uralkodnak a termelés szubjektív elemei fölött, tehát az elidegenedés világát – úgy magyarázza, hogy a tőkés termelésen való „túlmenés" éppen a háttérbe szorított szubjektív termelőerőt emeli fel az új gazdaság, az új társadalom legdinamikusabb forrásává. „Többé nem az van, hogy a munkás iktat be megváltozott természeti tárgyakat középtárgyként az objektum és maga közé: hanem az iparivá változtatott és saját hatalmába kerített folyamatot iktatja eszközként maga és a szervetlen természet közé, a munkás a termelési folyamat mellé lép ... egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdaság nagy alappilléreként jelenik meg." (Grundrisse 592. old.) Már napjaink jellemzőit rajzolta meg Marx, amidőn így írt: „a valóságos gazdaság létrehozása kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől ..., hanem sokkal inkább a tudománynak a termelésre való alkalmazásától".

A szocialista forradalom győzelme után, a proletárdiktatúra megteremtése és megszervezése idején, a szocializmusba való átmenet politikai és jogi szempontjai kerültek előtérbe. A kommunizmus és a TTF nagy marxi öröksége egy kissé elhalványodott, mert meg kellett teremteni az elmaradott cári Oroszországban a proletárdiktatúra anyagi-technikai bázisát, ami az első évtizedekben nem jelenthetett mást, mint a múlt században kialakult ipari forradalom vívmányainak meghonosítását. Ez az extenzív gazdaságfejlesztés volt jellemző a második világháború után felszabadult népi demokratikus államokra is, hiszen a tőkés ipari forradalom szintjét sem gazdaságuk, sem társadalmi rendszerük nem érte el.

Ilyen körülmények között a tőkés társadalomban jelentkeztek a tudományos-technikai forradalom első vívmányai, és a nyugati világ fogalmazta meg a tudományos-technikai forradalom kifejezést is. A szocialista tudomány kezdetben bizalmatlanul fogadja ezt a kifejezést – a forradalom jelzőt inkább haladással helyettesítette –, és visszautasította a tudományos-technikai forradalom címszava alatt jelentkező tőkés rendszer apologetikáját. Az ideológiai harc lényegében a technológiai determinizmus és a technológia autonóm fejlődését hirdető tanok ellen folyik. Mind a két változat tagadja a tudományos-technikai forradalom és a társadalmi forradalom kölcsönös, egymást feltételező történelmi szükségszerűségét. Az első azt igyekezvén igazolni, hogy a technikai fejlődés megoldja a társadalom minden gondját, baját; el-

mossa a különbségeket a kapitalizmus és a szocializmus között; a másik úgy érvel, ha kell, rosszul idézve Marxot, hogy a technológia–tudomány fejlődése, a társadalmi változásoktól függetlenül halad, saját öntörvényei szerint és természetesen megváltja az emberiséget. Ez az ideológiai csata szüntelenül folyik, napjainkban is, a munkásmozgalom világméretű, sikeres harca korszakában.

Amíg a Szovjetunió puszta léte és ideológiai kisugárzása jelentette a tőkés világrend megbomlását, nyilvánvaló volt, hogy a tudományos-technikai forradalom időszerűtlen kategória. A második világháború után azonban, amikor a Szovjetunió politikai, gazdasági, tudományos, nem utolsósorban hadászati potenciálja, a baráti, szocialista államokkal együtt, a tőkés államokkal egyenlő, sok esetben élen járó tényezővé vált a világon, a tudományos-technikai forradalom élő kategóriává változott. A történelmi fejlődés tehát eljutott arra a pontra, amikor a tudomány forradalma és a társadalmi forradalom valóban konkrétan és együttesen valósítható meg, úgy mint azt a marxizmus–leninizmus klasszikusai előre jelezték. Amikor ilyen közeli, kézzel fogható valósággá vált az igazi, jeleiben is megragadható tudományos-technikai forradalom, a szocialista tudomány kettőzött erővel kezdte vizsgálni sajátos problémáit, nem hagyva abba az ideológiai harcot sem. Olyan korszakba léptünk tehát, amely a társadalmi forradalom és a tudományos-technikai forradalom együttes megvalósításának kezdeti korszaka. Ennek a korszaknak az a legfőbb sajátossága, hogy konkrét történelmi beteljesülése már napjaink problémája, és ugyanakkor létezik egy pseudo, múló változata a tőkés világban.

Ez a centrális probléma, amelynek megoldását a tudomány szerepének, a tudományos-technikai forradalom civilizációs és emberi problémáinak és az irányítás–vezetés kérdéseinek taglalásával kívánom bemutatni, e témakörökkel is hangsúlyozva a tudományos-technikai forradalom szubjektív tényezőinek fontosságát.

A TUDOMÁNY HELYZETE ÉS FELADATA

Egy hasonlat szerint a klasszikus görög ókort szépművészeti alkotásaival és filozófiai rendszereivel, a középkort katedrálisaival, a mi korszakunkat pedig a tudományos kutatással jellemezhetjük leghívebben. Ha nem is pontos ez a hasonlat, azt mégis érzékelteti, hogy korunkban a tudomány kiemelkedő szerepet játszik.

Valójában olyan, egy emberöltő alatt kibontakozó folyamatnak vagyunk tanúi, amikor a tudomány és a tudományos kutatás szerepe, jelentősége és szervezete rendkívül gyorsan átalakult. Aligha járunk el azonban helyesen, ha ennek a viszonylag nem hosszú folyamatnak csak látványos méreteit vagy gyorsulási együtthatóit idézzük, jellemzőit örök kategóriákká avatjuk és elhanyagoljuk a mozgatórugók, a mechanizmus és a történelmi perspektíva elemzését. Abból kell ugyanis kiindulnunk, hogy a tudomány, az emberi tudás összessége sajátos társadalmi kategória, amelynek szerepváltozását, szervezeti átalakulását és mozgásformáit a marxizmus ugyanúgy elemzi, mint más társadalmi kategóriákét.

A tudomány mai helyzetét ugyanis az jellemzi, hogy szorosan összekapcsolódik a termeléssel, termelőerővé válik és hatása érezhető a társadalom életének egészében. Ez a kapcsolat azonban nem véletlenszerűen állott elő. Adott termelési, technológiai szinten és meghatározott infrastruktúrában már csak a tudomány közvetlen termeléssel való kapcsolata biztosíthatta a termelőerők fejlődését, és ugyanakkor a tudomány XIX. századi szintje, specializáltsága megérett a termelés közvetlen támogatására. A tudomány termelőerővé válása tehát a két szféra szükségszerű és állandó kapcsolatának létrejöttét jelenti, amelynek bekövetkezését a marxista klasszikusok előre látták. Ez a történelmi szükségszerűség, amelyet jelölhetünk „tudomány-ipar", vagy „tudomány-termelés" kifejezésekkel, alapja és mozgatórugója sok olyan jelenségnek és folyamatnak a tudományos kutatás fejlődése, szervezete és pozíciója tekintetében, amelynek az utóbbi évtizedekben vagyunk tanúi.

Nem szorul bizonyításra, hogy a magas szinten gépesített nagyipar, a specializált és koncentráltan szervezett termelés csak nagyméretű, nagyüzemi szervezettségű tudományos kutatással élhet szimbiózisban. A tudományos kutatás mérete, szervezete tehát szükségszerűen formálódik át – viszonylag rövid idő alatt – a nagyüzemi termelés képletei szerint. Így emelkedik sokszorosára a tudományos munkaerők, a tudományos kutatással foglalkozó intézetek száma és a kutatásra fordított összegek nagysága. A kutatás méretének és ütemének gyorsulása kétségtelenül jelzi a tudomány szerepének átalakulását, megnövekedését. A tartalmi változás azonban úgy zajlik le, hogy az alap- és alkalmazott kutatás, valamint a tulajdonképpeni termelés egységes folyamattá integrálódik. Így válik a tudomány nemcsak a távlati, hanem a holnapi termelési feladatok ösztönzőjévé, megoldójává. Mi sem bizonyítja

ezt jobban, mint az alkalmazott kutatások egyre növekedő aránya az alapkutatásokhoz mérten. A tudomány és a termelés kapcsolata azonban nem csak ilyen egyoldalú hatásmechanizmust váltott ki. A tudomány is átalakította a termelőerők frontját; újabb lehetőségeket teremtett a termelés kibővítésére, a termelékenység növelésére – és ezen túl megváltoztatta a termelés vezetésének, irányításának szemléletét és gyakorlatát. Nemcsak a tudomány kapcsolódott a termeléshez, hanem a termelés is hozzáilleszkedett a tudományhoz. A termelés önmaga is tudománnyá válik. A tudomány és a termelés tehát sokféle formában és folyamatban, egymásra kölcsönös hatást gyakorolva integrálódik.

A tudomány termelőerővé válása azonban tulajdonképpen társadalmasítását is jelenti. Másként megfogalmazva, csak a tudományos-technikai forradalom körülményei között bontakozik ki a tudomány igazi társadalmi szerepe. A tudomány fejlődését, szerepét ugyanis nem csak öntörvényei szabályozzák, hanem az a környezet is, amelyben működik – azaz a társadalom. Másrészt a tudomány szerepének megnövekedése olyan horderejű és méretű, hogy hatása nemcsak a technológiai folyamatok tökéletesítésében jelenik meg, hanem közvetve vagy közvetlenül az egész társadalom életében, mozgásában. Olyan láncreakciónak vagyunk tehát tanúi és részesei, amelyben a tudomány egyáltalán nem egyenletes, meglepetéseket okozó mozgása minőségi ugrásokat teremt a tudomány és a termelés frontján, és mindez olyan – *Wiener* szerint – homeosztatikus környezetben zajlik le, amelyben a tudomány és a társadalom eredményei és konfliktusai, külön-külön és kölcsönösen is, kisebb-nagyobb robbanásokat idézhetnek elő, és összességükben esetleg felfokozódnak a veszélyeztetettség állapotáig. Deklaratív kijelentésnek tetszik, de az előzőek után mégis nyilvánvaló, hogy végső értelemben nem létezik tiszta, ideológiamentes tudomány – társadalmi jellege és környezete miatt.

A valóságos életben a modern, intézményesített tudomány három pólus – a gazdasági szféra, a hatalmi szféra és a tulajdonképpeni tudomány – érdekeinek erővonalaiban válik társadalmi kategóriává. A három szféra érdekei, érdekellentétei, érdek-összefonódásai bonyolult és állandóan változó eredményt kényszerítenek ki a tudomány haladásában. Nem kétséges, hogy a kapitalizmus ellentmondásai között a három szféra érdekeinek egyensúlyát a szocializmust építő társadalmakban sem érhetjük el automatikusan. Nem a szférák érdekeinek végletes ellentétessége miatt, hanem az optimum meghatározásának nehézségei miatt. A tudománypolitika tehát olyan homonímia, amely a ka-

pitalizmusban a különböző érdekszférák ellentmondásainak hatalmi kiegyenlítését jelenti, a szocializmust építő társadalomban pedig a végső soron azonos érdekű szférák optimumának eldöntését. A tudomány mind a két rendszerben a hatalom részesévé vált, tudatosan vagy öntudatlanul, közvetlenül vagy közvetve, alkotóan vagy – *Einstein* szerint – rabszolga módjára. A „nagy tudomány" tehát nemcsak a termelőerőknek, hanem a hatalomnak is részesévé vált.

Ha a tudomány termelőerővé válását, hatalomban való részesedését igazi megvalósulási folyamatában vizsgáljuk, akkor azt is ki kell emelnünk, hogy ennek a folyamatnak még csak az elején járunk. Mai eredményeink ugyanis még gyakran összekeveredtek a 19. században gyökerező műszaki fejlődés és találmányok eredményeivel. Ezenkívül több szocialista országban egyszerre kell megvalósítani az „első" és a „második" ipari forradalmat. Így valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha több szaktudós véleményével egyezően, csak az anyagi bázis kémiai forradalmát, az elektronikát és az automatizálást, valamint az energiaellátás új rendszereit minősítjük a technika és a technológia forradalmának – hozzátéve, hogy gyűrűző hatásukat nem kívánjuk kisebbíteni. A tudományos-technikai forradalom általánosan elfogadott jellemzői tehát csak egy rövid, kezdeti korszak jellemzői és végső kifejlődésének igazi mércéit még alig gondoltuk végig. Meggondolandó például, hogy a tudományos-technikai forradalom egyik mérőszáma, a tudományos dolgozók számának egyre gyorsuló duplázódási üteme – jelenleg 5–6 év – valóban ismérve-e ennek a folyamatnak. A létszám gyors felfutása mögött a statisztikus ugyanis mérési problémákra gyanakszik, a szociológussal együtt felveti a minőség és a mennyiség együttes mérésének szükségességét, nem titkolva, hogy a létszámgyarapodás bizonyára nívócsökkenéssel jár, esetleg „szuper-szubember" problémájának kialakulásával. Azon is elgondolkodhatunk, hogy ha a tudomány és a termelés szimbiózisban él, akkor miért és hogyan különítjük el a tudományos és nem tudományos munkaerőket, ha ma nem is, de holnap vagy holnapután. Úgy tetszik, hogy a kezdeti szakaszban a tudományos munkaerők száma büszkén mérte a tudomány szerepének megnövekedését, de a jövőben valamilyen finomabb, esetleg az eredményességet is tartalmazó mutatót kell konstruálnunk a folyamat helyesebb mérésére.

Hasonló kétségeink támadnak a tudományos kutatásra fordított összegek – nemzeti jövedelemhez vagy össznemzeti termék volumenéhez mért – mutatójával kapcsolatban. Ha a nemzeti termék összege nem

méri a társadalom jólétét vagy előrehaladását, ha nem jelzi a biztonságos életmódot, ha nem érzékelteti az ember természetes környezetének leromlását, a társadalom kibékíthetetlen ellentéteit, akkor a tudományos haladás mutatójának e bázisa önmaga nem képez helyes alapot. Ezekután nem látszik indokolatlannak az a javaslat, hogy a tudományos ráfordítások összegeit a termelési beruházásokhoz mérjük, hisz a tudomány valójában közvetlen termelőerővé változott.

Mindezek a gondolatok csak azt sugalmazzák, hogy jelenlegi mérceink, látványos mutatóink legfeljebb egy kezdeti korszak jelzői vagy mérőszámai, és szorgos figyelemmel kell kutatnunk azokat a jelenségeket, folyamatokat, amelyek a tudomány állandóan változó szerepének igazi jellemzői.

A modern tudomány specializálódásra való törekvése megnövelte a szintetizálás szükségességét. Ebben a körben helyezkedik el az interdiszciplináris kutatás is, amelynek legújabb formái már nemcsak különböző tudományok együttes művelését jelentik, hanem szociális prognosztikák, társadalmi problémák megoldására való törekvést, „szociális – ipari komplexumok" kialakítását. Ezek a tartalmi és szervezeti változások a kapitalista környezetben ahhoz a kényszerű felismeréshez kapcsolódnak, hogy a technikai fejlődés önmagában nem biztosítja a társadalmi haladást; egyetlen szépséghibájuk, hogy nem a lényeg, a társadalmi rend megváltozását kötik össze a technikai – tudományos célkitűzésekkel, hanem a meglevő társadalmi rend ellentmondásainak „elsimításához" veszik igénybe a tudományok komplex művelését.

A tudományos kutatás össztársadalmi jelentősége, tartalmi és szervezeti változása új tudományt teremtett: a tudományelméletet, amelynek feladatköre egyre nagyobb méretű a szocialista országokban is. Részleteiben kell elemeznünk a tudomány társadalmi funkcióit, információs, gazdasági, politikai és szociológiai rendszerét. Nagyon alaposan kell vizsgálnunk a kutatás, szervezés-irányítás, fejlesztés társadalmi, szociológiai és pszichológiai kérdéseit. Olyan kérdéseket kell eldöntenünk, hogy ki a termékeny tudós, vajon a tudományos produktum milyen mértékben azonos az alkotással, ha a kutatás szabadságát elvként fogadjuk el, miként valósul meg a tudománypolitikai koordináció és hierarchia. A tudományos kollektívákban hogyan ötvözzük össze a szervező, végrehajtó, inventionális, matematikus és más egyéniségek munkáját? Végül nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy korunkban, a nemzetközi szinten megszervezett tudományos kutatás rend-

szereit is állandóan tanulmányozzuk, és így használjuk ki azokat a lehetőségeket, amelyeket a szocialista integráció nemzetközi komplexitása biztosít.

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM EMBERI ÉS CIVILIZÁCIÓS PROBLÉMÁI

A TTF társadalmi, történelmi jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint azok a társadalmi, emberi problémák, amelyeket a TTF már előidézett, vagy előreláthatóan ki fog váltani. Természetesen a társadalmi viszonyok, a kapitalista és a szocialista keret különbözősége miatt másként merülnek fel és másként oldódnak meg a TTF civilizációs, „humán" problémái.

Alig egy évtizede, de különösen az utóbbi öt évben letagadhatatlanná vált, hogy a technikai fejlődés, a műszaki haladás és a gazdasági növekedés nem oldotta meg a kapitalista társadalom ellentmondásait. Az OECD tudós bizottsága (Brook-jelentés) is beismerte: „Az a veszély fenyeget, hogy a nyugati világ a diszharmónia forrását látja a gazdasági fejlődésben, a műszaki és tudományos haladásban, és megnövekedett figyelmet kell fordítani a társadalmi harmónia fenntartására vagy visszaállítására . . ." A jelentés készítői megállapítják, hogy társadalmilag káros és veszélyes „melléktermékek" keletkeznek, és a generációk, foglalkozások, osztályok konfliktusai a bizonytalanság, instabilitás érzését táplálják, amely „bizonyos társadalmi magatartások fordulatához vezethet". *H. Kahn* amerikai futurológus is bizonyítja a haladás illúziójának devalválódását, „a fejlődő technikát és a gazdasági növekedést, amelyeket korábban preferált célnak és a siker szimbólumának tekintettek, gonosznak kezdik tartani".

Most is kitűnt tehát, hogy a tudomány és a technika fejlődése nem old meg automatikusan semmiféle társadalmi problémát, egyáltalán nem idézi elő a „társadalmi harmóniát", sőt ellenkezőleg, ellenőrizhetetlen és szabályozatlan fejlődése az energiaforrások kimerüléséhez, a környezetnek az emberi civilizációt fenyegető szennyeződéséhez vezet, és élelmezési válságot idézhet elő földünkön.

A felismert veszélyek nagy horderejét nem lehet letagadni. Dramatizálásuk mögött azonban – amelyre az utóbbi időben hajlamos a nyugati tudomány – ott rejtőzik a technikai haladás mindenhatóságába vetett hit csalódottsága – „a haladás dezilluzionálása". Ez az extrém

lelkiállapot pedig alig adhat kellő alapot földünk „ökológiai egyensúlyának" megoldási lehetőségeit felvázoló nyugati kísérletekhez.

Senki sem kételkedik abban, hogy „a technikai lehetőségek és az emberi társadalom gazdasági tevékenységének méretei átléptek egy kritikus szintet, és bolygó méretű folyamatok forrásává váltak". Éppen emiatt kell kialakítani egy globális ökológiai tudományt, amely komplex természet- és társadalomtudományi eszközökkel járul hozzá az emberi léthez szükséges technikai – természeti környezet megtervezéséhez, megteremtéséhez és fenntartásához. Ennek a rendkívül bonyolult, tudósok és tudományos intézmények vitáiban most formálódó, kontinentális kapcsolatokat és hatalmas anyagi erőforrásokat feltételező programnak azonban alapvetően más-más sajátosságai bontakoznak ki a szocialista és a kapitalista tudományban.

A Római Klub tagjai és mások a helyes, természetes ökológiai egyensúly visszaállítását a növekedési ütem lelassításával, stagnálásával kívánják elérni. Számítógéppel végzett szimulációs előrebecsléseikből – már a jövő században várható gyors ütemű mezőgazdasági és ipari termeléscsökkenés, az életszínvonal zuhanása, a természetes erőforrások kimerülése és a népesség számának csökkenése – éppen az hiányzik, ami a legjellemzőbb a TTF korszakára: az ugrásszerű minőségi változás: új anyagok, új eljárások, új törvények felismerésének, használatbavételének szükségszerű bekövetkezése. A nyugati tudomány a sciencista utópizmussal kacérkodó optimizmusból azért jutott el a fejlődés restringálásának gondolatáig, mert nem elemezte sokoldalúan, dialektikus módon a társadalom és benne a tudomány fejlődésének törvényszerűségeit. A fejlődés ütemében keresi a hibát és nem a társadalmi rendszer egészének működésében.

A szocialista tudomány sem tagadja a TTF káros civilizációs veszélyeit, nem is tekinti kizárólagosan a kapitalista társadalmi rend problémájának, még akkor sem, ha méreteiben és jelentőségében a sajátos történelmi fejlődés különbözősége miatt másként jelentkezik a kétféle társadalmi rendben. A TTF lényegével azonosulva azonban mi a megoldás bekövetkezésének szükségszerűségét hirdetjük és keressük – nem becsülve le a feladatok nagyságát, bonyolultságát és anyagi áldozatait.

Az ökológiai forradalom egyes kérdéscsoportjait véve szemügyre, mi a népességrobbanás és az élelmiszerhiány reális veszélyét úgy közelítjük meg, hogy a fejlődés politikai és társadalmi akadályait elhárítva a „zöld forradalom" vívmányainak általános elterjesztése, a vegyi szín-

tézis tökéletesítése, az óceánok biológiai tartalékainak jövendő felhasználása, a fotoszintézis alacsony hatásfokának növelése és más, a jelenlegi tudományos ismereteink szintjén reálisan elérhető feladatok programszerű megoldása elhárítja a veszélyes perspektívákat, és módot nyújt a további haladás, fejlődés kiterjedésére.

Egyes természeti erőforrások kimerülése valóban súlyos gondja az emberiségnek. Semmi sem bizonyítja azonban, hogy új anyagok felfedezése vagy meglevő anyagok újszerű felhasználása, alkalmazása már nem folytatódhat az emberiség történetében. Az sem igazolható, hogy meglevő erőforrásaink hatékonyabb felhasználása már nem fokozható. Az általános energiaválság fenyegető rémét a TTF korszakában igen korszerűtlen volna abszolutizálni és végleges stádiumnak elfogadni.

Az emberi környezet elszennyeződése, a bioszféra fenyegetettsége olyan reális veszély, amely egyrészt a társadalom egyoldalú, éppen ezeknek a melléktermékeknek felhalmozódását elhanyagoló magatartásából, másrészt a szükséges technikai eljárások elégtelenségéből származik. Ha a gazdálkodás, állami beavatkozás rendje reálisan számol ezekkel a veszélyekkel, és hathatós intézkedéseket foganatosít – ideszámítva a perspektivikusan is kielégítő technológiai eljárások tökéletesítésének társadalmi és gazdasági ösztönzését, akkor a bioszféra veszélyeztetettsége is megoldható.

A TTF társadalmi-történelmi jellegét azonban nemcsak az előbb idézett globális méretű problémák bizonyítják. A TTF egyik központi kérdése az egyes ember kiteljesedésének marxi perspektívája. A TTF ugyanis egyértelműen bebizonyította azt a marxi tételt, hogy a termelőerők szubjektív oldala – az ember – alkotó, aktív szerepet játszik a technika, a tudomány és az egész társadalom fejlődésében. Másrészt ismét a marxi gondolatokra és eddigi tapasztalatainkra hivatkozva joggal feltételezhetjük, hogy a TTF előmozdítja az ember alkotóképességének sokoldalú kibontakozását, azaz dialektikus összefüggés áll fenn a TTF és az egyes ember kiteljesülésének szükségszerűsége és lehetősége között. A szocialista országok kutatói, tudományos intézményei, társadalmi fórumai szorgos gonddal elemzik a TTF és az egyes ember vagy embercsoportok, rétegek viszonyát, egymásra hatását. Elméleti megfontolások és a rendelkezésünkre álló tapasztalatok alapján felállítható az alkotó, kiteljesült ember színképe.

A szocialista tudomány ennek az új embertípusnak a jellemrajzát a társadalmi-termelési viszonyoknak megfelelő, zárt, logikus rendszerben dolgozza ki. Ugyanakkor elméleti és tapasztalati ismeretekre támasz-

kodva vizsgálja, hogy ez a leglassabban fejlődő termelési tényező – a szubjektív elem – változása, alakulása során milyen súrlódásokat, konfliktusokat teremt majd a fejlődés menetében, és milyen szabályozókat kell már most beiktatni kiküszöbölésük vagy mérséklésük érdekében. Azt hiszem, ez a magatartás azt példázza, hogy az optimizmus miként párosulhat a múlt és a jelen szigorú elemzésével, a nehézségek reális felfedésével és a világnézeti elkötelezettséggel.

Nem titok ugyanis, hogy a szocialista tudomány úgy foglalkozik a tudományos-technikai forradalom emberi problémáival, mint a kommunizmusra való átmenet, felkészülés programjával – annak is legkiemelkedőbb részével. Azt is nyíltan hirdetjük, bizonyítjuk, hogy semmilyen technikai, tudományos haladás nem oldja meg az ember igazi kiteljesedésének programját a kapitalista társadalmi rendben.

A kiteljesült ember követelményrendszerében első helyen kell kiemelnünk munkával való kapcsolatának átalakulását, a munka alkotó jellegűvé, életszükségletté válását. Ez a folyamat nem utópista társadalmi reformátorok vágyálma, hanem a munka társadalmi szerepének, módosulásának marxista felismerése. A termelőerők szintje, a gazdasági és társadalmi haladás előidézi, de meg is követeli majd az intellektuális felszereltséget, a sokoldalú képzettséget. A társadalom a problémakereső és -megoldó embert tekinti majd mintaképének. A fizikai erőkifejtés csökkenése, a kvalifikált és szellemi munkaalap bővülése, a szabad idő megnövekedése is hozzájárul ennek az új embertípusnak kialakulásához. Körülbelül ezt a modellt tekinthetjük reálisnak a tudományos-technikai forradalom bekövetkezése idején, és körülbelül ez az a követelményrendszer, amelyet a tudományos-technikai forradalom kikényszerít, amint ezt előjelei már korunkban is igazolják.

Ha nem a követelményrendszer, nem a végcél felől közelítjük meg a munka alkotó jellegének általánossá válását, hanem jelenlegi adottságainkból, akkor elsősorban nehézségeinkre kell utalnunk, azaz azokra a feladatokra, amelyek holnapi gondjaink közé tartoznak. Elsősorban abból kell kiindulnunk, hogy a szocializmust építő társadalmakban a tudományos-technikai forradalom megvalósítása egybeesik az iparosítás befejezésével. Továbbá azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy még hosszabb ideig fennmarad az árutermelés és az az egész társadalmi és gazdasági mechanizmus, amely lényegében lassítja a teljes kommunizmus, a tudományos-technikai forradalom kibontakozását. Végül tudomásul kell vennünk, hogy a kapitalista környezet és annak második világháború utáni gazdasági és tudományos potenciálja

egybeesik a tudományos-technikai forradalom hosszú korszakának első periódusával. Ezek között a körülmények között számolnunk kell azzal, hogy a szocialista országokban a teljes automatizálás, a részleges automatizálás, a futószalag-termelés és a hagyományos gépi, sőt kézi munka is egyszerre lesz jelen. A munkamegosztás tehát ebben az értelemben polarizáltabb lesz, mint korábban. Természetesen az első csoportba sorolhatók létszáma állandóan növekedni, az utolsó csoportokba tartozók létszáma állandóan csökkenni fog. Az ember–gép kapcsolata, amelyet Marx olyan zseniálisan elemzett, tulajdonképpen csak az automatizálás-kibernetizálás korszakában kényszeríti ki az ember alkotóképességének általános kibontakozását. Ennek a hosszú folyamatnak az elején valószínűleg meg kell küzdenünk olyan jelenségekkel, hogy az automatizálás nem jár feltétlenül együtt a szakképzettség növekedésével. Reálisan azzal kell számolnunk, hogy csak bizonyos feltételek érvényesülése után alakul ki az az alkotó embertípus, amely nem specializációra törekszik, hanem általános műveltségének növelésére, és ezzel együtt sokoldalú, rugalmas ismeretrendszerre.

Az a valóságos gazdagság, amelyről Marx megírta, hogy nem más, mint „valamennyi egyén kifejlődött termelőereje" a kommunista társadalomban is csak úgy érhető el, ha a „tudomány-oktatás-termelés" hármas egységét már ma úgy alakítjuk, hogy a termelőerők kardinális eleme, a szubjektív tényező a holnap társadalmát szolgálja. Ha pedig feltételezzük, hogy a tudományos-technikai forradalomban, amint ezt a futurológusok becsülik, egy-egy embernek átlagosan hatszor kell majd foglalkozást, szakmai képzettséget változtatnia, akkor az oktatás, nevelés reformja alig kisebb feladat, mint az ember holdsétája.

Az oktatás-nevelés világméretű problematikája elérkezik majd arra a pontra, amikor már nem lehet az emberi életet ismeretszerzési korszakra és ismeretek felhasználásának korszakára osztani. Az oktatásnak tehát, még ha a felszabaduló szabad idővel meg is hosszabbítjuk, be kell rendezkednie arra, hogy önálló gondolkodásra, a problémák megoldására, szellemi igényekre, szocialista magatartásra neveljen.

Ha a jövő társadalma olyan lesz, amilyenek a ma iskolái, akkor az „emberi beruházások" oktatási kiadásait nemcsak a pillanat munkaszükséglete és igényei szabják meg, hanem hosszú távú perspektívák.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozásában a termelés növekedése egyre kevésbé függ majd a munkaidőalaptól. A megnövekedett szabad idő „birtokosát természetesen más szubjektummá változtatja és más szubjektumként lép ez be azután a közvetlen termelés-

be". (Marx.) Mindaddig azonban, amíg a munkaidő a szabad idő mércéje, a használati érték méri a csere értékét, és amíg az előbb említettek szerint erősen polarizálódik a társadalom munkamegosztása, igen bonyolult szabályozókat kell beiktatnunk közművelődési, kulturális életünkbe, hogy a szabad idő eltöltése a személyiséget gazdagító alappá váljék. A megoldás egyik feltétele a demokratikus közélet minél szélesebb kibontakoztatása, mert csak így alakulhat ki az önművelés igénye, a társadalmilag aktív ember ideálja.

Tudatunkban úgy él a tudományos-technikai forradalom, mint az árubőség megvalósulása. A fogyasztás dehumanizálódása, a piac szuggerálta presztízsfogyasztás nem fenyegeti a kommunizmus feltételei között megvalósuló tudományos-technikai forradalmat. A szükségletek kielégítésének társadalmi viszonyainkhoz illeszkedő struktúrája azonban bizonyára ellentmondásosan alakul majd ki árugazdálkodást folytató korszakunkban. Politikai, ideológiai, erkölcsi eszközökkel kell befolyásolnunk a fogyasztás dehumanizálódásra való törekvését, de valószínűleg számolnunk kell azzal is, hogy polarizált társadalmunkban csak bizonyos rétegek jutnak el az alkotó ember életéhez illő szükségletek struktúrájáig, és az egyszerűbb munkát végzők a fogyasztási szükségletek kielégítésére koncentrálódnak.

Nem kétséges, hogy az elkövetkező korszakban a tudományos-technikai forradalom modern munka- és termelési feltételei, valamint a privát élet „szürkesége" között fellépő átmeneti ellentmondás is megjelenik. Valószínűleg ösztönöznünk kell majd a továbbképzést, a társadalmi mobilitást, a háztartások modernizálását, a korszerű fogyasztási igények kielégítését, hogy a fogyasztói társadalom káros „pótcselekvéseit" és személyiséget, egyéniséget elszürkítő erőit kiküszöböljük.

Az alkotó munka, az állandó önművelés, a sokoldalúság, a személyiség teljes kibontakoztatása, a természettel való érintkezés egyik feltétele az új típusú munkahelyi emberi közösségek kialakulása. Az új típusú emberi, munkahelyi közösségek kialakulása a szocializmust építő társadalmakban sokkal könnyebben formálódik ki, mint az osztálytársadalmakban. A szocialista brigádmozgalom bizonyítja, hogy nem kergetünk utópiákat az új emberideál kikovácsolódásában. Ügyelnünk kell azonban arra, hogy a meginduló automatizálás, sőt a korábbi gépesítés is sokszor a technokrácia malmára hajtja a vizet, és minden szervezeti hierarchia lényegében a megmerevedést segíti elő a tudományos-technikai forradalmat jellemző állandó dinamizmussal szemben. Olyan ellentmondásokat kell tehát feloldanunk, mint a munka alkotó

jellegűvé és ugyanakkor kollektívvá válását, az üzemi demokrácia kiterjesztését, de a szervezeti hierarchiában a legszigorúbb technológiai, termelési fegyelem betartását.

Az ember-gép problémája kiszélesedik és magában foglalja az ember-szervezet-gép problémáját, nem kis feladatokat róva a szocialista társadalomtudomány személyiséggel és szervezetrendszerekkel foglalkozó ágaira.

AZ IRÁNYÍTÁS ÉS VEZETÉS ÁTALAKULÁSA

Az előzőekben már utaltunk arra, hogy a tudomány termelőerővé válása nemcsak a termelőerők fejlődését gyorsította meg, hanem a termelés szervezését, irányítását is tudománnyá változtatja, sőt a társadalom irányítását, vezetését is tudománnyá avatja. A szocializmussal vezetődik be a társadalom tudományos irányítása, és amint Marx írta: ..... a dolgozó társadalom tudományosan fog viszonyulni saját előrehaladó, egyre bővülő újratermelési folyamatához". A tudományos-technikai forradalom korszakában a szocializmus nemcsak azért irányíthatja tudományosan a társadalmat, mert a kibernetika, automatika ismeretanyaga a bonyolult nagy rendszerek szabályozásának, vezérlésének tudománya erre lehetőséget ad, hanem elsősorban azért, mert a leghaladóbb tudomány birtokában megragadhatja a társadalom fejlődésének előremutató jellemzőit, és a társadalom mozgását ezeknek a tendenciáknak megfelelően tervezi meg, szabályozza, ellenőrzi. Idejében felfedi tehát az egész társadalom ellentmondásait, biztosítja a társadalom mint önvezérlő totális rendszer strukturális-funkcionális egységét, semlegesíti a rendszeren belül és kívül keletkező zavaró tényezőket. Nem véletlen, hogy a Szovjetunióban már a húszas években kibontakozott a tudományos irányítás és szervezés (Naucsnaja Organizacija Truda) mozgalma. Intézetek, folyóiratok és főiskolák foglalkoztak az irányításszervezéssel, az irányítástechnikával. Ha egy időre háttérbe is szorult ez a kezdeményezés, a „Nagy Októberi Forradalom 50 éve" tézisei megint világosan kifejtették, hogy: „A központosított, tervszerű irányítás általános tökéletesítése és az irányítás demokratikus alapjainak fejlesztése, a dolgozók széles tömegeinek bevonása az irányításba, a nyilvántartási és ellenőrzési rendszer megjavítása, a tudományos munkaszervezés kidolgozása és általános bevezetése – ezek az irányítási rendszer fejlesztésének alapvető útjai." Még visszatérünk

rá, de itt is ki kell emelnünk, hogy a kapitalizmusban a tudományos vezetés, irányítás csak szűk keretekben valósul meg, míg a szocializmusban a világtörténelemben először válik lehetővé és szükségszerűvé az egész társadalom tudományos irányítása valamennyi gazdasági és társadalmi folyamat terén.

A szocializmus rendszerében az emberek irányítása a legfontosabb, de a kommunizmus kialakulása, a tudományos-technikai forradalom kifejlődése előtérbe helyezi a dolgok, a technika, a technológia irányításának fontosságát; ekkor válik majd „az ember feletti politikai uralom ... a dolgok igazgatásává és a termelési folyamatok irányításává". (Engels.)

A szocialista társadalomtudomány – elsőként Lenin – részletesen kimutatta, hogy a kapitalizmus körülményei között a társadalom tudományos irányítása, tervezése mennyire korlátozott – méreteiben, tartalmában és szándékaiban. Úgy vélem, nem kell külön bizonyítani, hogy a „társadalmi cselekvés", a „szociális tervezés", az „indikatív tervajánlások" újabb tanai és gyakorlata *P. Massé* igen találó megállapítása szerint: „egy megvalósíthatatlan mechanizmus reális részei". Ezeket a reális részeket mint módszereket hasznosíthatjuk a szocialista társadalomirányításban is. Példaképpen megemlíthetjük az aggregatív népgazdasági modelleket, a műveletkutatás módszereit, a döntéselmélet és a matematikai játékelmélet eljárásait. Távolról sem kell azonban azt hinnünk, hogy a „management science"-t vagy annak elvi, matematikai alapjait kizárólag a kapitalista tudomány találta fel, vagy hasznosította. Bátran hivatkozhatunk a népgazdasági tervezés első matematikai szintű kísérletére, és ezzel kapcsolatban *Kantorovics* nevére, a heurisztikus programozás több szocialista országban használt rendszerére, az optimális folyamatok matematikai modelljére és így tovább. Félreértések elkerülése végett kiemeljük, hogy a társadalom irányításának tudományában a matematikai módszerek, a modellezés, a kibernetika alkalmazása igen fontos fegyverek, azonban csak akkor bizonyulnak hasznosnak, ha nem tekintenek el a társadalmi rendszer működésének és fejlődésének törvényszerűségeitől, tendenciáitól. Továbbá azt is hangsúlyozni kell, hogy a társadalom irányítási feladataiban mindig rendkívül sok tényezővel, közöttük az elég nehezen definiálható szubjektív tényezőkkel esetleg olyan minőségi jegyekkel kell számolnunk, amelyek egyáltalán nem, vagy csak megközelíthetően kvantifikálhatók. Ezek azok a területek, ahol a szocialista társadalomtudományok: a

szociológia, társadalompszichológia segítséget nyújthatnak a társadalom irányításában.

A bonyolult rendszerek modellezése, az irányítás automatizálása, az információszolgáltatás egységesítése és automatizálása a tudományos-technikai forradalom korszakában – a szocialista társadalom építésében – szinte felmérhetetlen további potenciális energiát képvisel. Tudom, hogy mindezek a gondolatok a TTF egyre gazdagodó és terebélyesedő ismerettárának csupán töredékét érintik. Azzal is tisztában vagyok, hogy szerény véleményem több tekintetben is vitatható. Viták során kristályosodnak ki azonban a szilárd ismeretek, és kis téglákból, építőelemekből lesz szép épület.

Magyar Tudomány, 1973. 10. sz. 633–643. old.

Aradi Nóra–Fukász György

A TECHNIKA HATÁSA A MŰVÉSZETRE

(Részlet)

A MŰVÉSZET A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM VISZONYAI KÖZÖTT

(. . .) A technika hatása a művészetre végigkíséri a művészet egész történeti fejlődését. A művészettörténetet megérteni tulajdonképpen nem is lehet igazán egy átgondolt technikatörténeti alap nélkül, amely éppen a művészetre gyakorolt hatásokat sűríti a művészettörténet egész menetébe. A technika adott színvonala mindig megszabta a művészet fejlődésének kereteit, lehetőségeit, s a művész minden korban törekedett arra, hogy a technikai eredményeket a művészet érdekében kiaknázza. A technika művészeti hatásainak elméleti-történeti elemzésére van tehát szükség, magának a művészetnek a megértése érdekében, a művészettörténet megalapozott, tudományos kidolgozása céljából. Bár egyes művészettörténeti (zenetörténeti, főként hangszertörténeti, irodalomtörténeti, képzőművészet-történeti) elemzések már jelzik e kapcsolat feltárásának szükségességét, mégsem tekinthetők többnek kezdetnél, amelyet egy átgondolt kutatómunkának kell követnie.

A technika formáló hatása különösen nagy korunk *tudományos-technikai forradalmának* viszonyai között, s ennek nyomán főként a *technika szocialista alkalmazásának* keretei között. A kizsákmányolás felszámolása, a technikai színvonal nagyarányú növekedése, a munka termelékenységének meghatványozódása közepette kibontakozó technikai haladás, a technika szocialista alkalmazása együtt jár a technikának az ember, az emberiség javára fordításával – ezt röviden szólva a technika humanizálásának is lehetne nevezni –, s ez szabja meg a technikai hatások alapját is. Nem övezik a technika szocialista felhasználását olyan külsődleges, idegen indítékok, amelyek például a technika tőkés alkalmazását, profitcentrikus felhasználását eleve embertelen, sőt emberellenes irányba torzítják, s ebből adódóan a technika és a mű-

vészet közti kapcsolatokat deformálják. Ezért lehetséges, hogy a technika művészeti hatásai a szocialista viszonyok közt relatíve zavartalanul bontakozhassanak ki, minthogy a technikai haladás alapvetően átalakítja a termelés természetét, és emberi mintára formálja a felhasznált technikát is.

Szocialista viszonyok közt vezet el a fejlődés ahhoz a fokhoz, amely a technikai haladás és az esztétikum közti szoros kapcsolattal jellemezhető, s amelyre érvényes Marx oly fontos prognózisa: „az ember ... *a szépség törvényei szerint is alakít*".[1] Azaz: a termelés, a munkatevékenység keretei közt is előtérbe kerül a szépség, az esztétikum, az esztétikai értékek hatása. S mindez a technikai haladás által megteremtett lehetőségek kiaknázása jegyében. Óriási a szerepe a technikai haladásnak ebben a változásban, amely közvetlenül is egybekapcsolódik az esztétikummal, a szépség követelményeivel. A technika szocialista alkalmazása teremti meg a feltételeket a művészet, az esztétikai értékek és a technika közti kölcsönhatások kibontakozásához.

Bár a szocializmus társadalma nyitja szélesre a kapukat a technika és a művészet közti kapcsolatok zavartalan kibontakozása előtt, tagadhatatlan tény, hogy a szocialista forradalom előtt, a kapitalizmus viszonyai közt, s a mai kapitalizmus időszakában is hat a technika a művészetre. De a művészetre gyakorolt hatások nem tiszta formában érvényesülnek, a technika és a művészet közti kapcsolatokba a tőkés kizsákmányolás embertelenítő hatásai is beleszövődnek, torzítva e kapcsolatok természetét. Ezért jelent elvileg új helyzetet a szocialista fejlődés a technika és a művészet közti kapcsolatok kibontakozásában, hiszen a társadalmi viszonyok torzító hatása nem módosítja a technika hatását a művészetre.

E hatások sokféle módon jelentkeznek; a művészet fejlődésében, létében a technikai vívmányok *közvetlen* hatásai mellett számot kell vetni *közvetett* követelményeivel is, amelyek áttételeken keresztül érvényesülnek. A közvetlen hatások természetesen nyilvánvalóbbak, mint a rejtettebb formájú közvetett hatások.

Igen sokrétű változásokat idéz elő a tudományos-technikai forradalom a művészet létében, fejlődésében általában is, de az egyes művészetekben kiváltképpen. Anélkül, hogy ezt a rendkívül gazdag színképet a maga teljességében feltárhatnánk, a legfontosabb vonatkozásokat kívánjuk kiemelni.

[1] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok. Kossuth Könyvkiadó 1970. 50. old.

1. A technika jelentős változásokat idéz elő a művészi ábrázolás tárgyában, tematikájában, tartalmában, a világ „technizálása" révén átalakítva az objektív valóságot, amelyet a művészet visszatükröz: új problémákat hív életre a „technikai világ" művészi feldolgozása formájában.

2. Megváltozik a tudományos-technikai forradalom nyomán a művészetek fejlődésében nagy szerepet játszó kifejezési eszközök tára is: a művészet igyekszik hasznosítani a technikai lehetőségeket újabb, a mondanivaló ábrázolására alkalmasabbnak, adekvátabbnak tűnő kifejezési eszközök létrehozására. Ez alapjában véve pozitív folyamat, akkor is, ha helyenként ennek vulgarizált, egyszerűsített felfogásai zavart okoznak a művészet fejlődésében.

3. Radikálisan megváltozik a tudományos-technikai forradalom viszonyai közt, a kibontakozó tömegkommunikációs forradalom, a telekommunikációs eszközök kialakítása következtében a művészet kommunikációs rendszere. Megváltozik a művészet és a közönség viszonya, s ez a változás az alapja a művészet átfogó demokratizálási folyamatainak. Ez a radikális változás ugyanakkor nem ellentmondásoktól mentes, a pozitív folyamatok mellett negatív hatásokat is életre hív: passzívvá tehet, befogadói-fogyasztói szemléletet táplálhat az aktív-alkotói magatartás helyett.

4. A technika félreismerhetetlen hatása érződik abban a tényben, hogy új művészetek, műfajok keletkeztek és keletkeznek ma is a technikai forradalom következményeképpen. Ilyen a filmművészet létrejötte, a fotóművészet, az új rádiós és tévéműfajok kialakulása vagy az ipari formatervezés. Az új művészetek, műfajok keletkezése mellett a technika hatására a régi, hagyományos művészetek, műfajok is változnak, átalakulnak.

5. A technika közvetett hatása a művészetpedagógiában, valamint a művészet tudományos-esztétikai értékelésében is érződik. A művészet tudományos elemzésének új lehetőségei keletkeztek a technikai forradalom következtében. A matematika, a kibernetika, az információelmélet fejlődése, az elektronikus számítógépek alkalmazása nyomán kialakult új lehetőségek a művészettudományok, az esztétika számára is új utakat nyitottak. Ugyanakkor ezeket a lehetőségeket gyakorta félreértik, vulgárisan egyszerűsítik, indokolatlanul és megengedhetetlenül kitágítják e lehetőségeket (a kvantitatív oldal jelentőségének felismerése nyomán erre redukálva a művészet tudományos elemzésének eredményesen csakis kvalitatíve elvégezhető feladatait). Sőt

a technika, a tudomány művészetelméleti, tudományos vizsgálódásainak még oly fontos módszereit, lehetőségeit vulgárisan rávetítenék a művészi alkotásra is (komputer-komponista, gépi fordítás stb.).

A tudományos-technikai forradalom a művészetekben ezen kívül is nagyon sok vonatkozásban figyelemre méltó változások előidézője. Hatása korántsem szűkíthető a felsorolt vázlatos szempontokra. Átalakult vagy átalakul a művészetek hagyományos szerkezete, rendszere. Lehetőségeket és veszélyeket tartalmaznak ezek a hatások, amelyeket korántsem lehet ellentmondásmentesen, sematikusan értékelni, sem úgy, hogy megfeledkezünk a technikai hatásokban rejlő negatív tendenciákról. Tehát a technikának a művészetre gyakorolt hatásait vizsgálva éppen az ellentmondások feltárásával, s ezek megoldását kutatva találhatjuk meg a kapcsolatok tisztázásához a kulcsot.

A TECHNIKA HATÁSA A MŰVÉSZET TÁRGYÁRA, TARTALMÁRA, TEMATIKÁJÁRA

A tudományos-technikai forradalom viszonyai közt figyelemre méltó változások következnek be a művészi tükrözés, a művészi ábrázolás tárgyában, minthogy a technikai haladás eredményeképpen (sok más egyéb tényező mellett, amelyek közt elsőrendűek a társadalmi-emberi mozzanatok, mindenekelőtt az alapvető társadalmi változások) megváltozik a művészi tevékenységben ábrázolt valóság tartalma. Az átalakuló világ, a valóság napjaink technikai világát is magába foglalja, a technikai haladás árulkodó nyomait is magán viseli. Az ember által átalakított s a technikai viszonyok által is erősen befolyásolt környezet módosítja az embert körülvevő viszonyokat. A „második természet" (Marx) szerves részeként beleépül a környezetbe a technikai világ egész rendszere. Az átalakuló valóság képe tartalmazza a művészi visszatükröződés tárgyaként a technikai viszonyokat is. A technika, a gépek mint a művészi mondanivaló tárgya, témája is megjelennek. Megjelenik az igény mind a művészetben, mind az esztétikában, hogy a technikát a művészi ábrázolás tárgyává tegyék. Ez az igény fogalmazódik meg a művészi-esztétikai irányzatok egész sorának alapvető dokumentumaiban, például a futuristák, konstruktivisták kiáltványaiban, törekvéseiben, vagy a produktivista kiáltványban. S a művészet tárgyaként, a visszatükrözés anyagaként nemcsak a gép jelenik meg, hanem technikai környezete is. Mégpedig kettős előjellel: az igenlés,

az azonosulás igényével, de igen gyakran a gépi világ ellen való harc jegyében. A mai kapitalizmus haladó művészete különösen élesen bírálja a kapitalizmus zaklatott, embertelen viszonyait, elgépiesedett világát.

De a technikai haladás a szocialista fejlődés keretei közt is hat a művészetre, és feltárja a technika szocialista alkalmazása nyomán bekövetkező változásokat.

A technika mint a művészi ábrázolás tárgya, tartalma, témája természetesen nagyon eltérő a különböző művészetekben. Egyes művészetekben a technikai viszonyok szerepe közvetlenebb; ezek nagyon érzékenyen reagálnak a technika hatására, másokban viszont kevésbé közvetlenül érvényesülnek e hatások. Vannak művészetek, amelyek tárgyuk tekintetében is legközvetlenebbül a technikai haladáshoz kapcsolódnak, s létükben is függnek a technikai haladás eredményeitől, új anyagoktól, eljárásoktól, szerkezetektől, technikai eszközöktől stb., az új technikai berendezésekkel elérhető, eddig ismeretlen effektusoktól. Más művészetek ugyanakkor látszólag teljesen közömbösek a technikai átalakulások iránt, vagy legalábbis nem mutatható ki az előzőkhöz hasonlóan direkt összefüggés a művészet léte, fejlődése, valamint a technikai viszonyok között. A technikával szembeni közömbösség nyilván azzal függ össze, hogy egyes művészetek valóban kevéssé támaszkodhatnak a technika által nyújtott új eszközökre. Például az irodalom, a költészet nem sokat változott a technikai haladás nyomán. Legfeljebb a költő ma már nem lúdtollal, hanem golyóstollal, írógéppel írja vagy diktafonba mondja szonettjeit. Naivitás lenne azonban, ha e tény következtében megállapítanánk az irodalom, a költészet közömbösségét a technikával szemben. A technika behatol az irodalomba, a költészetbe mint téma, mondanivaló. Az irodalom, a költészet, a dráma stb. egyaránt erőteljesen reagál a tudományos-technikai forradalom viszonyai között a technika által felvetett új kérdésekre, állást foglalva e kérdésekben.

Az irodalom számára a technika mindig is fontos téma volt. Ezt figyelhetjük meg már a tudományos-fantasztikus irodalom születésekor például Vernénél, Jókainál. Nem feladatunk, hogy a már önálló műfajjá kristályosodott sci-fi rendkívül bonyolult, s témánk keretein messze túllépő kérdéseiről részletesebben kifejtsük véleményünket. Az azonban vitathatatlan, hogy a sci-fi fejlődésében, nagyarányú elterjedtségében éppen a tudományos-technikai forradalom hatása érződik, a

technika világa a tárgya e műveknek, s nem is annyira a ma, mint a holnap technikai viszonyai jelennek meg a művészet eszközeivel.

Az irodalom, a költészet azonban nem csupán a sci-fi műfaji keretei és korlátai között tesz kísérletet a technika, a gép, a gépi világ magyarázatára, szerepének megítélésére. Korunk irodalma, költészete – akárcsak az ezt megelőző közvetlen korszakok művei is – kifejezésre juttatja a technikához mint tárgyhoz, tematikus kiindulóponthoz fűződő aktív viszonyt. Megjelenik a kor visszatükröződéseképpen, sőt helyenként mintha a művészi ábrázolásnak a legfőbb mozzanatává is válna.

Az embernek a „technizált világban" elfoglalt helyét ábrázoló kép gyakran ennek a viszonynak eltorzított tükrözése. Akár a technika istenítésének jegyében fogant (így történt ez a futurizmus esetében, főként Marinettinél, aki a futurizmus kiáltványában valósággal istenítette a gépet, s szembeállította a szépség, az esztétikum tradicionális megjelenéseivel), akár negatív előjellel, a technikától való rettegés szülte. Ez jellemzi például Paul Valéry költészetét. Idézzük sorait, megjegyezve, hogy ugyanezt mottóként használta egyik munkájában Walter Benjamin, a neves esztéta.[2] „A szépművészetek megalapozása és különböző típusainak beiktatása a miénktől alapvetően különböző korokra megy vissza, s olyan emberekre, akiknek a dolgok és viszonyok feletti hatalma a miénkhez képest jelentéktelen volt. Az a meglepő növekedés, amely eszközeink alkalmazkodási készsége és pontossága terén tapasztalható, számunkra a közeljövőben a szépség antik iparának mélyreható megváltozását helyezi kilátásba." Valéry a technikai viszonyok hatására céloz, amikor ezt írja: „Minden művészetben van egy fizikai rész, amelyet többé nem szemlélhetünk és nem tárgyalhatunk úgy, mint eddig: ez a rész nem vonhatja ki magát többé a modern tudomány és a modern gyakorlat behatásai alól; sem az anyag, sem a tér, sem az idő húsz év óta már nem ugyanaz, ami korábban volt. El kell készülnünk rá, hogy az ilyen nagymérvű újítások megváltoztatják a művészetek egész technikáját, ezáltal befolyásolják magát az invenciót, s végül is talán odavezethetnek, hogy a legvarázslatosabb módon megváltoztatják magának a művészetnek a fogalmát."[3] Bár Valéry sorai részben túlmutatnak e pont keretein, s a művészetek technikai kivitelezési eszközeiben bekövetkezett változásokat érin-

[2] *Walter Benjamin:* Kommentár és prófécia. Budapest 1969. 301. old.

[3] *P. Valéry:* Pièces sur l'art. Paris: La conquète de l'ubiquité. Idézi: *Benjamin:* Id. mű, 301. old.

tik, a művészet és technika fogalmi kapcsolataival fonódnak össze, s a művészet fogalmának megváltoztatását jelzik a technikai viszonyok kapcsán. A művészi invenció átalakulását vetítik előre, a technikai vívmányok jegyében.

Már idéztük Apollinaire sorait a művészet ellen a tudomány nevében hadakozó erők leleplezésére, a művészet védelmében, az örökkévaló költészet nevében. Költeményei közül jellegzetesen mutatja az *Égöv* a technika, a tudomány jelenlétét, mint a művészi ábrázolás tárgyát.

Végül is únod e régi világot csupa rom
Ó pásztorlány Eiffel torony a hidak nyája béget e hajnalon
Görög és római ókorban éltél, s ebből elég ma néked
A gépkocsik is ódonak zörögve futnak itt elébed
Csupán a vallás az marad csak máig új s el nem avúl soha
S oly egyszerű akár a repülők terén a gépek csarnoka

...

Thianai Apollonius Ikárus Énok Éliás
Lebegnek ott az első gép körül s mind csupa csillogás
El-elszakadnak tőle néha, hogy szabadon szálljanak kiket
röpít az Oltáriszentség
A papok, akik szállnak már örökké, hogy a szent ostyát
emeljék
A repülőgép végül is anélkül hogy bevonná szárnyait
leszáll
És akkor megtelik az ég egy fecskeraj jön millió madár

...

S a főnix a sasok s a kínai pihimadárraj
Pajtáskodnak ott fönn mindannyian a szálló gépmadárral

(Radnóti Miklós fordítása)

Az *Égöv*ben a költő technikai érdeklődése kiváltképp a repülés ábrázolásában jelentkezik. A repülőgép, Ikarus, s a repülő madarak hármas képét vetíti egymásra, s frappáns megfogalmazásban a madarak és a repülőgép „pajtáskodnak".

A technika, a gép a művészi ábrázolás tárgya tehát az irodalomban.

A hazai költészet is hasonló tanulságokkal szolgálhat. Kosztolányi Dezső, József Attila is felfigyeltek a technika hatásaira, jelenvalóságára. Közös a technikának mint korproblémának a megfogalmazása, bár szemléletük ellentétes a technika társadalmi meghatározottságának megítélésében.

A technikától való félelem, ellenkezés, a technika okozta feszültség csendül ki Kosztolányi soraiból. Több versében is direkt módon jelzi szkepticizmusát. *Költő a huszadik században* című verse meghatározó e kérdésben·

> Tőlem locsoghat megváltó igéket
> s unalmas őrültségeket az ép ész,
> nem az enyém a század rongy bohóca,
> se a felhőkbe zörgő bamba gépész.

Nem vállalja a közösséget a „felhőkbe zörgő bamba gépész"-szel, a technikát jelképező repülővel, akit a már felidézett Apollinaire-sorok is a technikai világ jelképévé avatnak, a kortárs európai irodalom, költészet jellegzetes technikaképleteként.

> Én önmagamat önmagammal
> mérem.
> Szavam, ha hull, tömör aranyból
> érem.
> Mindegyiken képmásom, mint királyé
> s a peremén
> a gőgös írás:
> én.

A „technikai világ" szkeptikus elutasítását olvashatjuk ki másik verséből, a *Litánia*ból is, amelyben ugyancsak „az egekben zörgő gép acélja" vált ki belőle nagyon is tartózkodó álláspontot.

> Az én koromban:
> zörgött az egekben a gépek acélja.
>
> Az én koromban:
> nem tudta az emberiség, mi a célja.

Az én koromban:
beszéltek a falban a drótok, a lelkek.

Az én koromban:
vad, bábeli nyelvzavarok feleseltek.

Kosztolányi pozíciója tagadó a technikai világgal szemben. A ragyogó, csillogó technikai vívmányok az elidegenedett társadalom, a látszólag célját vesztett emberiség jelképei.

Jellegzetesen fogalmazza meg a technikához való viszonyt Szabó Lőrinc is. A technikától való rettegés, az ember kiszolgáltatottsága a technikának, „rabszolgaként" való alárendelése ismeretlen, emberfeletti hatalmaknak a fő mondanivalója 1935-ös versének, *A rabszolgá*nak. Az ember mindenekelőtt a Föld rabszolgája volt. Ettől a rabszolgasorstól a Vas Óriás Népe, fellázadva a Föld ellen, megszabadította. A Vas Óriás, a Vezér a Föld elleni lázadásban a vas nemesítésére szólítja fel az embert, a rabszolgát, hogy fegyvert, bilincset gyártson a vasból.

szörnyű csodákra tanítottam
és szörnyű hatalomra őt, –
még száz év, és rettenve hátrált
a Föld az új isten előtt.

S ekkor, csak ekkor vettem észre.
csak ekkor vettem észre, hogy
mialatt a régit levertem,
a Vas új igába fogott:

én vagyok az ő keze, lába,
velem nyúl a világon át,
velem rakatja emeletekké,
gépgyártó gépekké magát,

A gépben, a vasban, amelyből gépgyártó gép lett, az ember új rabszolgatartót vett a nyakába, a technika révén az ember újra csak rabszolgasorsra jutott, „a Vas új igába fogott". Az ember „elgépiesedik":

s szemem s agyam, mit kölcsön adtam,
már csak egy műszere neki,

már beszél: azt mondja: az embert
magának ő gondolta ki,

ő az élet, munkába már ő
szervez, kereskedik, kifoszt,
ő akar, s az én szerepem csak
az, amit érdeke kioszt:

az anyag él és háborúkat
indít föld alatt, föld felett, –
a bilincs rámcsap, és maguktól
dolgoznak a gépfegyverek.

Szabó Lőrinc modern bűvészinasként jellemzi a gépnek, a vasba öntött technikának rabszolgatartó szerepét. A technika önálló életre kel, rabságba dönti az embert, s ennek jegyében terjed a rettentő félelem a technikától. A Vas Óriását megidéző ember panaszaira a rabság perspektívájával válaszol a technikát szimbolizáló Óriás:

...
– Becsaptál! – és elpanaszoltam,
hogy népe hogy bánt velem el.

Átkoztam a földet, a gépet,
a régi és új zsarnokot.
– Akié a gép, azé az ember! –
dühöngtem és ő kacagott.

Arcába vágtam: – Azt hiszed, hogy
most a te rabszolgád leszek?
– Te mondád! – felelte ő nyugodtan
és elfújt, mint egy porszemet.

A technikát nem értő, elutasító, a technikai-gépi világtól rettegő felfogással szemben a technika társadalmi meghatározottságának, a kizsákmányolással való összefüggése feltárásának alapja jelenik meg József Attila költészetében. Közös Kosztolányi törekvéseivel, hogy ő is kutatja a technikai világ titkát, az ember viszonyát a gépi világhoz. De a technikát a társadalmi mozgások folyamataiba beágyazva értékeli, a választ a technika társadalmi meghatározottsága alapján keresi, s feltárja a társadalmi-termelési viszonyok összefüggéseit a technikai

viszonyokkal. Eljut a technika tudományos értelmezésének küszöbéig, a technika és társadalom közti viszony helyes felfogásához. József Attila igenli a technikai haladást a társadalom felemelkedése szerves részeként. A proletariátus feladata a technika elsajátítása, s a „dolgozók finom fémállama" a cél, a megoldás. Az emberi haladás perspektívájában idézi fel a technikai világ képét 1923-ból való *A kozmosz éneke* című szonettkoszorújában. A 15 részből álló ciklus végén, mintegy összegzésképpen foglalja össze technikaértelmezését:

Külön világot alkotok magam.
Kerengő bolygó friss humusza lelkem,
Szépségfák állnak illatokkal telten.
Dübörgő gépváros zúgó agyam.

A technikai vívmányokhoz való viszony, a technika értelmezése éppen ennek az utolsó sornak többszöri visszatérésével fogalmazódik meg, metaforikusan jelezve technika és ember kapcsolatát. Más verseiből még közvetlenebbül csendül ki, hogy számára a technika az élet természetes közege. A technika asszimilálódik az emberi viszonyokhoz. A *Munkások* című versben írja:

S hol zápfog rág, a város érdes része,
hol a vasbányák fuvallata ing,
gép rugdal, lánc zúg, jajong ládák léce,
lendkerék szíjja csetten és nyalint,
hol a fémkeblű dinamókat szopják
a sivalkodó transzformátorok,
itt élünk mi. És sorsunk összefogják
a nők, gyermekek, agitátorok.

A háttér: a technikai fejlődés adott foka a tőkés Magyarországon. Ez a „gépi világ" József Attila megítélése szerint nem önmagában létezik, hanem a magyar munkások gépi világa. Örömeik és gondjaik, lehetőségeik és félelmeik összefonódnak a gépekkel, a technikai világ létével. S a kizsákmányolás, a kapitalizmus elleni lázongásuk is összefügg a géphez való viszonnyal, a gépek tőkés felhasználásával. Technikaértelmezése tehát a termelési viszonyok és a technika összefüggésére támaszkodik, szemben a technicista felfogásokkal. A technikai világhoz való kapcsolata osztályharcos jellegű, technikamagyarázata osztálytar-

talmú. A technikához, a géphez való viszonyt a proletárok szemével kutatja, például *Eső* című költeményében.

Vagy csak motor zúg? S gép szövi
az aláomló puha kelmét?
S a kínzott talajt befödi,
mint orsózaj a fáradt elmét? . . .
Ősz anyó, – kerek tükröt vágott.
Mit láttok benne, proletárok?

József Attila osztályharcos technika- és gépszemlélete még sok versében kifejezésre jut, például a *Város peremén*ben. A technikai haladás és a társadalmi haladás, az emberiség, a társadalom felemelkedése közti kapcsolatok feltárása is egyértelműen pozitív megvilágítást nyer. Ez fejeződik ki egyik verstöredékében, amely így kezdődik: *A hallgatag gép*. Technikafelfogása korántsem csupán azért pozitív, mert igenli a technikát. Modernsége, a technikai haladásnak a társadalmi haladással való kapcsolata félreérthetetlenül kiviláglik munkáiból, jelezve, hogy a kommunista költő utat talált a technika helyes értelmezéséhez. A technika, a gép, a világ átalakulása a technikai viszonyok eredményeképpen nemcsak technikaellenes, vagy a technikát istenítő technicista áttételeken keresztül, hanem egy tudományosan megalapozott, a marxi technikakoncepció szilárd bázisára épített felfogás szerint is megjelenik a művészi ábrázolás tárgyaként, tartalmaként. A „hallgatag gép" szükségszerűen egybekapcsolódik a dolgozók ügyével, a társadalmi haladással, amely végső soron a dolgozók államának létrejöttéhez, „a dolgozók finom fémállama" megszületéséhez vezet.

A hallgatag gép, nézd, helyére ér,
még nyikorgó törzseken gördül tova.

Nyög az anyag. A tömegeken így
gördül elő a dolgozók sora.
Nagy a mű. Hogy férne ilyen szűk kapun;
melyen kétoldalt porló istenek
fehér szemükkel ki-be libegő
bankárok után elmerengenek?
Töredeznek a világ pántjai.

Meg fogjuk alkotni csiszolt kövön
a dolgozók finom fém-államát
mint bérházon az énekszó, belülről a jel
darabos arcukon úgy suhan át.

A technika, a termelőerők fejlődése és a szocialista forradalom közti kapcsolatot, a szocialista fejlődés számára oly szükséges technikai fejlettséget, a társadalmi fejlődés és a technikai fejlődés egybekapcsolását tette a művészi alkotás témájává József Attila, s e technikához való értő viszonyt készítette elő.

Lényegesen eltér tehát Kosztolányi és József Attila költői technikaértelmezése. Mindketten felismerik a technika, a gépi világ létében, jelenlétében a kor jellegzetes jegyeit, amelyek hatnak a társadalomra, az egyes emberre, fejlődésére. Közös vonás technikaértelmezésükben, hogy megfogalmazzák a költő felelősségét, s mindketten megéneklik a gépi, technikai viszonyok, a világ technizálódása által kiváltott érzelmeket. Így fonódik bele a technikai haladás, a költőnek a technikához való viszonya a költői alkotás tárgyába, tartalmába, még konkrét-tematikus módon is.

Az alapvető eltérés a technikai világ létének, jelenlétének az értelmezésében rejlik, a technika társadalmi alapja, az alkalmazását meghatározó társadalmi erők, érdekek megítélésében. Kosztolányi a technikát az individualitás oldaláról közelíti meg, az *én,* s nem a társadalom, az emberiség oldaláról nézi, nem társadalmi meghatározottságában értékeli. Ennek nyomán a technika privatizálódik, a magánérzelmek síkjára redukálódik. József Attila számára sem közömbös a technika „magánérzelmeket" keltő oldala, s ezt is kellő súllyal ábrázolja műveiben. Ugyanakkor a privát érzelmei is osztálytartalmúak s az osztályharccal szerves egységben fogalmazódnak meg.

Korunk irodalmi-költői alkotásaiban a technikának, a gépnek a megjelenése a művészi alkotás tárgyaként korántsem előzmények nélküli. Sőt a mai törekvések olyan forrásokhoz nyúlhatnak vissza, amelyek sajátos módon, még a mai tudományos-technikai forradalom előtti korban, tehát a maitól lényegesen eltérő viszonyok közt foglalkoztak a technika problémáival.

A művészi alkotás tartalmaként, a visszatükröződés tárgyaként megjelenő technika ma már korántsem ritka jelenség. A mai szocialista irodalom, költészet még közvetlenebbül tükrözi a technikai haladást. Egyre nagyobb szerephez jut a technika, mint az ábrázolás tárgya, a

mai világról szóló, s éppen ezért a technikai mozzanatokat is értékelő szocialista művészetben, irodalomban. A művész, az író, a költő érzékeny szeizmográfként reagál a technikai viszonyokra, számol a tudományos-technikai forradalom által támasztott igényekkel.

Sajátos formája ennek a törekvésnek a tudományos terminológia térhódítása az irodalomban. Ennek jellegzetes megnyilvánulását figyelhetjük meg Juhász Ferenc műveiben, amelyek biológiai analógiák felidézésével fejezik ki a művészi mondanivalót. Egyik-másik író, költő műve már-már valósággal tudományos értekezésszámba megy a tudományos terminológia elburjánzása nyomán.

Jellegzetes módon bukkan fel a tudományos-technikai forradalom által teremtett technikai környezet a társadalmi viszonyokkal való konfrontálódás formájában, utalva a technikai világban rejlő lehetőségekre, de még inkább a belőle fakadó problémákra. Ladányi Mihály *Evolúció* című költeményében éppen erre a diszkrepanciára utal, lassúnak ítélve a gépesítés világában az eszmények fejlődési ütemét, a gépesítés „elhibázott" irányával állítva szembe az eszmék lassúbb mozgását:

> Ha elővennének aggályaid,
> hogy lassan halad az emberiség,
> nos: tán gyalog megy eszményeiért,
> de gépek viszik már a klozetig.

A technikától való félelem jellegzetes módon jut kifejezésre Déry Tibor számos művében. Ezek közül is kiemelkedik a *G. A. úr X-ben* című regény, amely a technikai elidegenedés, reménytelenség jellegzetes rajza.[4] De más írásai is ezt a szemléletet tükrözik, köztük az *Élet és Irodalom*ban közölt, a bábolnai csirkegyár működésével kapcsolatos állatvédő, s ugyanakkor kifejezetten technikaellenes hangvételű, nagy port kavart cikke is. Ugyancsak ebben az irányban hat az *Új Írás*ban közölt *Szembenézni* is.

A technikai haladás, a tudományos-technikai forradalom által napirendre tűzött kérdések számos irodalmi alkotásban tűnnek fel a mai kapitalizmus viszonyai közt is. Feltűnő módon figyelmeztet a technika, a tudományok, s azok csalárd felhasználásának veszélyeire a svájci író, Dürrenmatt *Fizikusok* című drámájában. Figyelmeztet a lehetőségek és

[4] Vö. *Pándi Pál:* Kritikus ponton. Budapest 1972. 320–344. old. *Déry Tibor:* Szembenézni. *Új Írás,* 1957. 12. sz.

veszélyek kettősségére, a technikai haladás pozitív és negatív következményeinek ellentmondásos alakulására, s óvja az embert, aki a technika, a tudomány vívmányaival élhet jól is, de családd módon is.

Erre a kettősségre, a technika társadalmi determináltságára utal a szovjet költő, Voznyeszenszkij, aki amerikai tapasztalatai alapján foglalkozik a technikai haladás kiáltó ellentmondásaival, társadalmi talajukat is megfogalmazva. *OZA* című költeményében a technika alkalmazásában és alkalmazójában ismeri fel a technika hatásaiban szerepet játszó legfőbb tényezőt, hiszen egyáltalán nem közömbös, hogy a technika kinek az érdekeit szolgálja, kinek a kezébe jutott. Szenvedélyes hangon támadja a technika tőkés alkalmazásából fakadó ellentmondásokat, s eszközeinek az embertelen módon emberellenes célokra való felhasználását.

Ha jó kezekbe adjuk, a technika jót tesz.
De ha a kéz gonosz?

...
A haladás reakciós, ha
az ember tönkremegy bele.

A technika tőkés alkalmazásából fakadó feszültség ihleti amerikai verseinek egész sorát. Ez a verssorozat vádirat a technika tőkés alkalmazása ellen.

Az atomhasadás termékei vagyunk
apáink vétkének ára
Nem televízió kell –
kandalló lobogása...
Tehenek bőgnek és motorok,
tivornyáink halotti torok.

(Kitérő rock and roll ütemre)

A technika taszít, ha embertelen. A géptől romantikusan menekülnek az amerikai fiatalok, számukra a technika elvesztette értelmét, mert gonosz kéz rosszra használja, s tönkreteszi az embert. A *Beatnikek monológjá*ban kifejezetten a technika tőkés alkalmazásának hatásaira utal.

Ó ragadozó tárgyak, gépek!
Vétó alatt szorong a lélek.
Menekültünk hegy tetejére, szakáll sűrűjébe,
meztelenül vizek hűvösébe.

De folyó, patak folyvást apad

Az irodalomban megjelenő technikai-gépi világ képének részletesebb rajza után már csak vázlatosan utalunk a technikára mint a művészi tükrözés tárgyára, tartalmára, témájára olyan művészetek terén, mint a zene, a filmművészet, hiszen ezeket a területeket a továbbiakban még elemezzük.

A TECHNIKA HATÁSA A MŰVESZI ALKOTÁS ESZKÖZEINEK ÁTALAKULÁSÁRA

A tudományos-technikai forradalom viszonyai közt növekszik a jelentősége a művészet létét végigkísérő jellegzetes folyamatnak, amely abban áll, hogy a művészetben a technikai haladás eredményeként jellegzetes átalakulások következnek be a *művészi alkotás, kifejezés eszköztárában.*

A technika mindig is megszabta azokat a kereteket, amelyek közt a művészet a maga eszközeit kibonthatta. Ezek az eszközök, a művészi elgondolások technikai kivitelezhetősége tekintetében már lényegüknél fogva is kapcsolódnak a technika fejlettségéhez. Csakis olyan eszközök jöhetnek számításba, amelyekhez már megérlelődtek a technikai lehetőségek. E ponton a technika története a legközvetlenebbül kapcsolódik a művészettörténethez. A technikai haladás ugyanis nemcsak a művészet által feltárt, elemezett világ átalakulásának formájában lép kapcsolatba a művészettel mint a művészi tükrözés tárgya, a művészi ábrázolásban kifejezésre jutó tartalom, a műalkotás témája. A technika előrehaladása nyomán, valóságátalakító hatása következtében megjelennek az igények arra is, hogy a művészet a megváltozott tartalmat, mondanivalót az ehhez alkalmas, *adekvát eszközökkel* fogalmazza meg.

A művészi kifejezés eszköztárában is radikális változások mennek végbe a tudományos-technikai forradalom viszonyai között. Tévedés lenne a kifejezési eszközök megújulását csakis ennek a ténynek tulajdonítani, kikapcsolva az alapvető társadalmi meghatározókat. Tény,

hogy a „művészet technikája" – ahogyan a művészi kifejezés eszközeit gyakorta jellemzik – nem csupán a technika adott fejlettségi fokának a függvénye, hanem mindenekelőtt az ezeket is meghatározó társadalmi viszonyoké is. De már az elnevezésből is látszik, hogy a köztudat is mennyire egybekapcsolja az alkotás eszközeit a technikai haladás adta lehetőségekkel. Ez is mutatja: vizsgálni kell a mai viszonyok közt a technika és a művészet kifejezési eszközei közti kapcsolatok alakulását, hiszen ez a technika és a művészet közti kapcsolatok egyik jellegzetes rétege, s talán legismertebb oldala. Hogy mennyire érett ehhez a helyzet, ez természetesen már más kérdés. Erre utal a Pierre Francastel által megfogalmazott gondolat a modern művészet jellemzésének időszerűségéről. „Még nagyon korai volna a teljesség igényével papírra vetni a modern művészet jellemző vonásait. Mindazonáltal bizonyos, hogy a szemünk láttára *alakul* ki az *új technikák* és az új kollektív igények társulásából egy új stílus, ízlés, és ez az új stílus a technika embereinek munkáját olyan értékeknek megfelelően irányítja, amelyek nem pusztán az anyagoknak és a programoknak racionalizálásából következnek."[5] S ennek nyomán az építészet változásait idézi: az új anyagok s alkalmazásuk megváltoztatja az építészet hagyományos eszközeit, s ezzel együtt a hagyományos stílusokat. „Olyan anyagnak, mint a betonnak a felfedezése, a vas, a szigetelőanyagok és holnap bizonyára a műanyagok alkalmazásának általánossá válása tönkretette az előző stílust, amely a kő és a fa használatából született." S ez új stílus keletkezéséhez vezetett.

A technikai változások természetesen nem automatikusan alakítják át a művészi stílust, az ízlést, de még a művészi alkotásban felhasználható technikai eljárásokat sem. A technikai haladás a lehetőségeket teremti meg mindehhez, és valósággá válásukhoz a megfelelő indítékok közül elsősorban a társadalmi indítékok (érdekek stb.) működése szükséges. A technikai lehetőségek nem pótolhatják az esztétikumot, az alapvető esztétikai értékek érvényrejuttatását, de formai-kifejezési eszközökként segédkeznek a művészi tartalmak megvalósításában.

Gyakran megfeledkeznek a technika és a művészi kifejező eszközök közti kapcsolatok áttételes voltáról, közvetett jellegéről. Úgy vélekednek, hogy a technika vívmányai direkt módon jelentkeznek a művészetben. A technikai eszközök szerepének az eltúlzása a művészet lé-

[5] *Francastel:* Művészet és társadalom. Budapest 1972. 209. old.

nyegének a félreértéséhez vezet, és sokszor furcsa vadhajtásokat is produkál: a hangsúlyt pl. nem a művészi tartalomra, a mondanivalóra helyezik, hanem a technikai megvalósításra, a kifejezés újszerűségére. Az eszközök, a technikák szerepének ilyen felnagyítása a technikai haladás technicista jellegű eltúlzásaiból fakad. Rendkívül plasztikusan kapcsolódik össze ebben a keretben a technicizmus veszélye a művészi formalizmussal. Technicizmus és formalizmus ötvözete jön létre a legkülönfélébb művészetekben, a zenében, a képzőművészetekben, a filmművészetben, az építészetben, az irodalomban egyaránt. Így például gyakoriak a zenei szerkesztési elvek túlzásai, a formák jelentőségének túlhajtása, technikai megvalósíthatóságuk túlbecsülése alapján. A dodekafónia áramlata, amely a *Reihe* szigorú, zárt szerkesztési elvét mindenek fölé helyezi, a formai oldalnak, a szerkesztési elvnek, a technikai kivitelezésnek a primátusát juttatja kifejezésre, ennek alárendelve a zenei mondanivaló jelentőségét. Ez nyilvánvalóan formalista értelmezése a művészetnek, akkor is, ha kiemelkedő tehetségű komponisták remekműveket alkottak ezen elv alapján.

A tudományos-technikai forradalom fokozza a művészetek létében, fejlődésében mindig is nagy jelentőségű kapcsolatot a technika és a művészi kifejezési eszközök közt, a művészet technikája megújítása érdekében. Az új lehetőségek jóformán valamennyi művészetet érintik, egyiket jobban (film, fotó), másikat kevésbé (irodalom, költészet stb.). Számos művészet számára a technikai haladás egyenesen a művészet keletkezését, kiindulópontját is jelentette. S ha vannak is jelentős eltérések az egyes művészetek közt ebben a tekintetben, az vitathatatlan, hogy valamennyi művészet életében, továbbfejlődésében alapvető szerephez jut a technikai kifejezési eszközök megújítása, és ebben a technikai haladás által teremtett lehetőségek kibontakozása. Ez csaknem egyöntetűen megállapítható tünete művészet és technika kapcsolatának, a technikai eszközök hatásának. Ugyanakkor az is tény, hogy egyes művészetek az átlagosnál is sokkal jobban függnek a technikai haladástól, ezért jobban rászorulnak a technikai haladás által teremtett eszközök segítségére, s az átlagosnál is mélyebben merítenek az ebből fakadó lehetőségekből. Nyilvánvaló ez az összefüggés a már említett építészet vagy a filmművészet esetében. Ezek a művészetek képtelenek lennének a technikai vívmányok által életre hívott lehetőségek nélkül létezni, továbbfejlődni.

A technikai haladáshoz közvetlenül kapcsolódik – az általa teremtett eszközöknek a művészi tervek megvalósításában játszott szerepe

tekintetében – az építészet, hiszen egyértelműen rászorul a technikai haladás által produkált új anyagokra, eljárásokra, berendezésekre, technológiára, az új szerkezetekre stb. Mindezek nyomot hagynak az építészeti törekvések kifejezési, ábrázolási eszközeiben. Az alkotás csakis a technika, az építőipar technikai színvonala stb. által előkészített lehetőségek alapján valósulhat meg, olyan keretek közt, amelyeket a tudományos fejlődés, a fizika, statika, a mechanika, a matematika, a kémia stb. eredményei alapoznak meg. Új anyagok, eljárások kifejlesztése és alkalmazása a hagyományos építőanyagok helyett új építészeti-művészeti eredményekre is vezetett, új szakaszt produkálva az építőművészet fejlődésében, ahogyan azt például a Bauhaus-iskola is mutatja, vagy amint Le Corbusier vagy Gropius tevékenységében megfigyelhető.

Jellegzetes az összefüggés a technika vívmányai, a művészi elképzelések kivitelezésében kialakított kifejezési eszközök és a *filmművészet* léte, fejlődése között. Olyannyira, hogy a filmművészet megszületése s egész fejlődése szorosan kapcsolódik a technika történeti fejlődéséhez, az általa teremtett lehetőségekhez. A filmművészet története, éppen a kifejezési eszközök technikai determináltsága kapcsán, a legszorosabb korrelációban fejlődik a művészet és a technika történetével. A filmművészet keletkezése, a film művészetté válása kettős folyamat következménye: a művészet (képzőművészet, színművészet, zene, építészet, fotóművészet stb.) által elért eredményekre épít, azokat integrálja. De ezt az integrációt éppen a technikai vívmányok adott színvonala alapozza meg. A tudományok felfedezései s ezek technikai megvalósítása tették lehetővé a filmnek mint művészetnek keletkezését és további fejlődését is. Ezért tekintjük a filmművészetet olyan sajátos művészetnek, amely – eltérően más művészetektől, vagy legalábbis sokkal inkább, mint a többi, beleértve még az építészetet s az iparművészetet, az ipari formatervezést is – a *művészet és a technika metszéspontjában* jött létre és helyezkedik el ma is. Fejlődésének egész története tulajdonképpen a technika által megalapozott kifejezési eszközök állandó tökéletesedésének a folyamata, amiben természetesen primátus illeti meg a technikai feltételek megteremtését. Ha a filmtörténetet nyomon követjük, s figyelembe vesszük fejlődésének jellegzetesen elkülönülő, minőségi változásokat is jelentő szakaszait (némafilm, hangosfilm, színesfilm, szélesvásznú film stb.), kiderül, hogy ezek a filmtörténeti szakaszok mennyire szorosan tapadnak a technika történeti fejlődéséhez. A technikai vívmányok a filmművészetben közvet-

lenül kapcsolódnak a művészethez, a filmművészet kifejezési eszközeihez, amelyek a technikai berendezések kifejlesztésében találják meg szilárd alapjukat. A felvevőgép technikai megoldásai (így például az arriflex, a könnyű, kézi kamera kifejlesztése) vagy a fényhatások, a megvilágítások, s ezekben a világítótestek, a fényforrások technikai újításai, mindezek alkalmazása a filmfelvételekben, s hasonlóképpen a felvételnél használt nyersanyag minősége, az emulzió kémiai tökéletesedése – mindez ismételten megújította a filmművészet technikai eszközeit, új korszakot nyitva a művészet fejlődésében, a művészeti elgondolások átalakulásában is. „A művészet technikája" kapcsolódik a művészetben visszatükröződő valósághoz, s benne a technikai világ valóságformáló jelentőségéhez. Éppen a mondanivaló megújulása váltja ki elsősorban az ahhoz megfelelőnek mutatkozó eszközök létrehozását. A művészet tárgyában kifejezésre jutó technikai viszonyok nyomán a művészek keresik az e tárgyhoz kapcsolódó, annak adekvát módon megfelelő új kifejezési eszközöket, ugyancsak a technikai vívmányok alapján. A technikai haladáshoz való viszony tehát ebben a vonatkozásban *többszörösen hat* a művészetre, a film útjára is. Ugyanakkor olyan *ellentmondások* is létrejönnek, amelyek részben pozitív, részben negatív módon kapcsolódnak a technikai vívmányokhoz. Nem egyedi ebben a vonatkozásban Antonioni, a neves olasz filmrendező technikához való viszonya, ellentmondásos pozíciója. Ugyanis a technika elítélését, a technikával való szembenállását a technikai eszközök végletekig való kiaknázásával juttatja kifejezésre, furcsa szimbiózist produkálva ezzel a művészet és technika között, „a pazar technikai lehetőségek megteremtése és kiaknázása segítségével ábrázolja a technika által elnyomott emberiséget" (Nemeskürty).

Jellegzetes módon összefüggnek a technikai eszközökkel, azok lehetőségeinek kiaknázására törekedve olyan „hagyományos" művészetek, mint például a *zeneművészet*. Új kifejezési eszközöket kutatnak, felhasználva a tudomány, a technika fejlődését. Mindez kapcsolódik a zenében is ábrázolásra kerülő gépi világ megfelelő kifejezésre juttatásához, hiszen e feladathoz adekvát eszközökre van szükség. A zeneművészet kifejezési igénye vezetett el új hangszerek, hangzások, effektusok feltárásához. A zenében a technikai haladás megjelenése természetesen közvetett. A gépi világ nyomán jelentkező mélységes emberi problémák, érzelmek (elmagányosodás, elidegenedés, szorongás, embertelenség stb.) azaz a technika tőkés alkalmazása következményeinek ábrázolásával, s ezek leleplezésével, az ezek elleni harccal kapcsolatos

mondanivalók megfogalmazásához a technikai eszközöket, nem utolsósorban az elektronika lehetőségeit, a telekommunikációs eszközöket, magnót stb. használja fel. Ezek segítségével kísérel meg új effektusokat kelteni, amelyek megfelelnek a zenében kifejezendő mondanivaló jellegének, az embertelen viszonyoknak stb. Felülvizsgálják a zenei szerkesztési elveket is a technikai determinánsok tükrében. A zenében jelentkező új irányzatok - dodekafónia, konkrét zene, elektronikus zene, bruitizmus stb. – közvetlenül kapcsolódnak a technikai lehetőségekhez, ezek művészi kifejezési eszközökként való hasznosítására törekedve.

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM ÉS A MŰVÉSZET KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZERE

Alapvető jelentőségű változásokat hoz létre a művészet fejlődésében a technikai alapokon nyugvó tömegkommunikációs, telekommunikációs forradalom.

A telekommunikáció tudományos alapjainak, majd technikai megvalósításának értelmében *alapvetően megváltozik a művészet kommunikációs eszközeinek egész rendszere.* A rádió, a lemezjátszó, a televízió, a magnetofon megszerkesztése és tömegméretű elterjedése (s a videokazettás eljárás várható nagyarányú elterjedése a közeljövőben kiegészíti ezt a sort) elvileg új helyzetet teremt a művészet számára.

Valószínűleg nem tévedünk, ha a technika művészeti hatásai közül ezt, *a művészet és közönség viszonya* fejlődése tekintetében oly fontos mozzanatot emeljük ki elsősorban. Ebben a vonatkozásban ugyanis alapvető jelentőségű a technikai vívmányok művészetet érintő hatása. Hiszen a művészi alkotásnak el kell jutnia a *befogadóhoz,* a közönséghez; ezzel teljesedik csak be a művészet. Az esztétikum lényege ily módon nemcsak az alkotóművész (szűkebb értelemben alkotó) tevékenységéhez kötődik, hanem magába foglalja a befogadóhoz való eljutást is; a művészet lényegénél fogva valakihez szól, akire hatni akar, s éppen ezen a fokon válik teljessé. (Sohasem teljesen lezárttá, hiszen a befogadóhoz való eljutás újra és újra életre kelti a látszólag statikusnak tűnő alkotást.) A mű éppen ebben a kapcsolatban, a közönséghez való viszonyában éli igazán életét, hiszen maga is átalakul, újjászületik azáltal, hogy a közönség milyen érzelmi, politikai, morális töltéssel közelít hozzá, mit fedez fel benne, mire rezonál, mit emel ki a

maga számára belőle. A részletek további vizsgálata nélkül is látható, hogy a kommunikáció átalakulása a művészet fejlődésének, létének lényegét érinti. S ebben a technikai viszonyok szerepe tagadhatatlan.

Művészet és közönség viszonyának átalakulása két vonatkozásban változtatja meg alapvetően a művészet eddigi státusát: részben a *művészet tömeghatása* tekintetében, részben pedig a *rögzítés* terén. A tömegkommunikációs forradalom előtt művészet és közönség kommunikációs bázisa rendkívül szűk volt. S ha van is eltérés ebben, ez maga is a sokszorosíthatósághoz kapcsolódik: a kódexmásolók kézírásos tevékenysége helyébe lépő könyvnyomtatás felfedezése valószínűleg csökkentette az írásművek külső szépségét, de csakis ezáltal vált lehetségessé, hogy az írott szó tömegekhez jusson el. A technikai reprodukálhatóság azonban a művészet szűk körét érintette, s csak az irodalomban valósult meg a tömegkommunikációs forradalom előtt. S ebben a tekintetben törte át a gátakat a kommunikációs rendszer gyökeres változása. A technikai rögzíthetőséggel, reprodukálhatósággal egyszerre hárította el a korlátokat a művészet tömeghatása elől, főként az auditív művészetekben. De a vizuális művészetek is (képzőművészet, a látvánnyal is ható színház, film stb.) új viszonyok közé jutottak a kommunikációs rendszer átalakulása következtében. Régebben a közönség körét egy hangversenyen, egy színházi előadáson eleve meghatározta a terem, a színház befogadóképessége, melyet nem lehetett tágítani, nem is beszélve a kirekesztettek anyagi lehetőségeinek szűkös voltáról, s arról, hogy ideje sem volt a kizsákmányolt tömegeknek arra, hogy az egyébként időigényes művészi produkciókhoz eljussanak.

Az új kommunikációs eszközök eddig ismeretlen mértékben kitágították a potenciális (s a reális) közönség körét: gondoljunk a rádió, a tévé vagy a lemezek által közvetített hangversenyek hallgatóságának folytonos növekedésére. Ez alapjaiban érinti a művészet tömeghatását, terjedésének lehetőségeit, *a művészet demokratizálódásának* folyamatát: éppen a tömegkommunikációs eszközökből fakadó lehetőségek nyitják meg a művészet tömeghatása számára oly fontos utakat. S ez nem korlátozódik a mennyiségi oldalra, a közönség számának növekedésére, hanem tartalmazza *minőségi* megközelítését is: éppen a művészet tömeghatásúvá válása segíti elő, hogy – ha nem is gyors ütemben, látványos sikereket felmutatva – a közönség összetétele is átalakul. Megszűnik a volt kizsákmányoló osztályok műveltségi monopóliuma. Csakis a tömegessé váló közönséghatás változtathatja meg a közönség összetételét, körét, jellegét. Olyan tömegek is eljuthatnak ennek révén

a művészethez, amelveknek korábban az eleve lehetetlen volt. S ha nem is megy el közülük mindenki a hangversenyterembe, a színházba – sokan kényelmi, anyagi vagy egyéb okokból erre nem vállalkoznak –, a szélesebb értelemben vett közönség soraiba lépnek, amikor rádión vagy tévéadások keretei közt koncertet hallgatnak, színdarabot néznek. A rádió, a tévé „kitágítja" a színházak, a koncerttermek falait, elviszi a művészetet a legtávolabb eső kis falvakba, tanyákra is. A technikai vívmányoknak a művészet kommunikációs eszközei közé való beépülése így válik közönségszervező erővé, a szónak tágabb, talán még szűkebb értelmében is. S ez éppen a technika művészetet segítő szerepére utal, jelezve, hogy mennyire igazságtalan az a vád, amely a technikában művészetellenes tényezőt vél felismerni. A tudományos-technikai forradalom viszonyai közt a technikában rejlő lehetőségek a művészet hatókörét növelik, akkor is, ha ezek az eszközök hatásukban korántsem ellentmondásmentesek. A tömegkommunikációs eszközök nem feltétlenül vezetnek el a művészethez, ellenkező hatást, a művészettől való elszigetelődést is eredményezhetnek. Csakhogy ebben elsősorban nem a tömegkommunikációs eszközök, s a bennük rejlő lehetőségek a hibásak. hanem azok, akik így reagálnak a technikai lehetőségekre. Probléma az új lehetőségek tartalmi oldala. Ez ad eltérést tőkés és szocialista formák között technikailag. Nem a szocializmus sajátja a tömegkommunikáció vívmányainak a hatása ebben a vonatkozásban.

A kommunikációs eszközök abban is nagy szerepet vállalhatnak, hogy – egy egészséges műsorpolitika, kiadáspolitika függvényeként – új igényeket is teremtsenek, s ne csupán már meglevő igényeket elégítsenek ki. Az új igények támasztása alkalmas lehet a közönség körének kiszélesítésére, a művészet demokratizálásának elősegítésére.

A rádió, a tévé útján vagy hanglemezek révén sokan válnak számukra hozzáférhetetlen koncertek, színházi előadások „személyes résztvevőivé". Ez pedig a technika és a művészet közti kapcsolatok lényeges megváltozását jelzi. Fontos esztétikai problémák egész sorát érintik ezek a változások, például a művészi alkotás struktúráját, az alkotó, az interpretáló és befogadó viszonyát, a művészet demokratizmusának minden oldalról való táplálását, fejlesztését. A művészet demokratizálásában természetesen nem a technicista módon megítélt, fetisizált, abszolutizált, társadalmi szövetéből kiszakított technika játszik főszerepet. A társadalmi érdekek szolgálatába állított, a szocialista fejlődésben a társadalom, az ember érdekében felhasznált technika teszi

lehetővé a változást. A társadalom szocialista fejlődése alapozza meg a művészet, a kultúra demokratizálását a szocialista kulturális forradalom kibontakoztatásával. A társadalom, a technika szocialista alkalmazása a demokratizáló tényezők tehát, s nem a technika a demokratikus, a demokratizáló motívum, szemben a művészetnek valamiféle állítólagos arisztokratizmusával, amelyet a technicista szemlélet csakis a technika demokratizmusa révén tekint áttörhetőnek. S ebben a vonatkozásban is csak a technicista esztétikai felfogás megdöntésével lehet a technikának a művészetre gyakorolt hatásait feltárni. Nem véletlen, hogy ennek jegyében a viták középpontjába került a művészet és a közönség viszonya, a művészet eljuttatása a közönséghez, ami ma a művészet megítélésének sarkalatos kérdése. A viták ugyanakkor rámutatnak a tömegkommunikációs eszközök művészethez való viszonyának ellentmondásos jellegére, a hatások rendkívül ellentmondásos természetére, sokszor eltúlozva a negatív jegyeket.

A tömegkommunikációs eszközök révén a technikai haladás még egy területén idézett elő alapvető változásokat a művészetben: ez pedig a technikai reprodukálhatóság. Ezt megelőzőleg a művészi alkotás, főként az auditív művészetek esetében, a produkció pillanatához volt kötve, s elhangzásával együtt nyoma sem maradhatott. A technikai vívmányok felhasználásával viszont lehetővé vált az alkotások *rögzítése*. A lemez, a magnótekercs, a képzőművészeti alkotásokról készült reprodukciók kitágítják a művek hozzáférhetőségének körét, s új közönséghez viszik a művészetet. Természetszerűleg csak információs értékük van a művészi reprodukcióknak, s az eredetihez nem mérhetők, jelentőségük azonban így is nagy. A technikai rögzítés, ha nem is ellentmondásoktól mentes, s rendkívül sok, alapvető esztétikai kérdést érintő vitát váltott ki, a művészetnek az itt és mosthoz való kötődése körüli, s Walter Benjamin kifejezésével szólva, a művészet aurájának létét, természetét övező elgondolásokba ütközve, vitathatatlanul új helyzetet idézett elő a művészetben: létében, hozzáférhetőségében s a művészet és a közönség közti viszonyban.

A lemez, a magnó, a fotó, a film, a képmagnó, a videokazettás eljárás stb. új lehetőségeket nyitottak meg az egyszeriség korlátjának megszüntetésében, a korábban megoldhatatlannak tekintett probléma elhárításában. Ezek a technikai eljárások tulajdonképpen konzerválják a művészi produktumot, a zenei produkciót, a képzőművészeti alkotást, a színielőadást stb., s új lehetőséget nyitnak kettős vonatkozásban is: a *sokszorosítással* hatókörét tágítva, a *megismételhetősége* révén

pedig az egyediség korlátjával szemben a reprodukálhatóságot biztosítva. Ez nemcsak művészetpedagógiai szempontból hallatlanul fontos eredmény, hanem a korábban csak egyszer hozzáférhető művészi alkotás megörökítését is szolgálja.

A technika tehát nagy szolgálatokat tett a művészetnek tömeghatása fejlesztésében, demokratizálásában. A pozitív mozzanatok azonban gyakran kapcsolódnak össze negatív hatásokkal, s ezek helyenként el is fedik a pozitív értékeket. Ezekre utal a zene vonatkozásában például Bartók a gépzenéről tartott előadásában. A technikai reprodukálhatóság ellentmondásos következményeire utal Walter Benjamin is *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában* című, alapvető jelentőségű munkájában. A technikai vívmányok nyomán a sokszorosíthatóság hatásait vizsgálja, s a pozitív hatások mellett nagy erővel figyelmeztet a negatívakra, a veszélyekre, a művészi érték csökkenésének, elenyészésének tendenciáit olvassa ki a reprodukálhatóság, a technikai sokszorosíthatóság következményeiből. Szerinte ebből következik, hogy a megismételhetőség folytán a műalkotás elveszíti „auráját", elenyészik a technika konzervhatása eredményeképpen a művészet „itt és most" varázsa, pedig szerinte a művészetet éppen ez teszi azzá, ami. Benjamin a technika hatását főként a film, a képzőművészet, a zene vonatkozásában vizsgálja, a negatív hatásokat hangsúlyozva. Utal arra, hogy a műalkotás sokszorosíthatósága nem új keletű, hiszen a mestert régen is utánozták tanítványai. „A műalkotás elvben mindig újrateremthető volt."[6] De a technikai sokszorosíthatóság új jelenség a történelmi tradíciók ellenére is. A fametszet, a rézmetszet, a karc s a litográfia veszélyezteti szerinte az „itt és most" hatását: „Még a legtökéletesebb reprodukció esetében is hiányzik valami: a műalkotás, »itt«-je és »most«-ja, pedig éppen ez »az ‚itt' és ‚most' adja a mű valódiságának fogalmát«."[7] Mi ennek a következménye? „Ami itt hiányzik, azt az aura fogalmában foglalhatjuk össze, és azt mondhatjuk: a műalkotás aurája az, ami a műalkotás technikai sokszorosíthatóságának korában elsorvad."[8] A technika művészetet érintő hatását így jellemzi: „A reprodukció technikája ... leválasztja a reprodukáltat a hagyomány birodalmáról. Azáltal, hogy sokszorosítja a művet, egyszeri előfordulásának helyébe a tömeges előfordulást helyezi."[9] S ezzel a

[6] *Walter Benjamin:* Id. mű, 302. old.
[7] Uo., 315. old.
[8] Uo., 306. old.
[9] Uo., 306–307. old.

tradíció feloldására utal. Szerinte az aura elvesztése a technikai reprodukálhatóság nyomán a művészet elárverezését jelenti, s végeredményben ezáltal a technikai vívmányok alkalmazása veszélyezteti a művészetet. Benjamin figyelemre méltó munkájában ily módon kerülnek előtérbe a negatív mozzanatok, elhomályosítva a művészet kommunikációs rendszerét érintő, lényegében pozitív hatásokat. Főleg a film elemzése során jut ilyen következtetésekre, hogy majd az egyik jegyzetében A. Huxley sorait idézze és így támassza alá koncepcióját: „A technikai előrehaladás ... vulgarizáláshoz vezetett ... a technikai sokszorosíthatóság és a rotációs sajtó az írások és képek beláthatatlan sokszorosítását tették lehetővé." A művészetet valóságos ipari tevékenység váltotta fel, s ez a zene vonatkozásában különösen élesen jelentkezik: „A prosperitás, a gramofon és a rádió olyan közönséget teremtett, amelynek hallási anyagfogyasztása korántsem áll arányban a lakosság növekedésével és ennek megfelelően a tehetséges zenészek normális szaporodásával. Az eredmény tehát az, hogy minden művészetben, mind abszolút, mind relatív értelemben, nagyobb a felszínes termelés, mint korábban volt; és ennek így kell maradnia mindaddig, míg csak az emberek olyan aránytalanul nagy olvasmány-, kép- és hallási anyagot fogyasztanak, mint jelenleg."[10] Az idézett kötet előszavában Zoltai Dénes Benjamin egyik legjellegzetesebb, legfontosabb eredményeként említi e tanulmányt, s a technikai sokszorosíthatóság nyomában a műalkotás struktúráját, funkcióját érintő tendenciát az „aura elvesztése" jegyében értékeli. Zoltai az „aura" kategóriáját sokrétűnek, elmosódónak minősíti, mint olyan bűvkört, amely beburkolja az alkotást, ugyanakkor kimutatja, hogy „az aura a benjamini művészetfilozófia egyik legeredetibb és legalapvetőbb kategóriája".[11] „Az újabb korban az aura széthull, szét kell hullania" – idézi fel Zoltai Dénes Benjamin koncepcióját. „Benjamint voltaképpen az a bomlásfolyamat érdekli, amely kíméletlenül megsemmisíti a kultikus értéket, és létrehozza azt, amit ő kiállítási értéknek nevez." S ennek a következménye a műalkotás sorsának, a művészet perspektívájának az az értelmezése, amely szerint „a művek egyre inkább kiállításra készülnek, eloldódva keletkezésük »itt és most«-jától. És a befogadók számára egyre kevésbé szent a mű egykor volt aurája".[12] Zoltai utal a kényelmes polgári lakásban lemezről felcsendülő liturgikus ének lényegbe vágó különbsé-

[10] Uo., 391–392. old.
[11] Uo., 13. old.; Zoltai D. Előszó.
[12] Uo., 14–15. old.

gére a román kori dómokban, azok komor csendjében felhangzó, megszólaló kórus hangzásával, jelentésével szemben.

Zoltai hivatkozik arra, hogy Benjamin nem elsőként hangoztatja a „művészet vége" komor jóslatát, s felteszi a kérdést: „nem jelenti-e az aura elvesztésének benjamini koncepciója a régi mese... korszerűsített változatát? Hiszen Benjamin sem minden rezignáció nélkül regisztrálja a kiállítási érték győzelmét a kultikus érték fölött, hiszen ő is érzi és érzékelteti, hogy a művészet funkcióváltása értékeket pusztított, s a reprodukciós technikán alapuló új művészet – a film csakúgy, mint akár a táblaképfestészet – olyan belső problematikával birkózik, amilyet korábbi korok művészeti produkciója még nem ismert és nem ismerhetett". Jogos tehát a Zoltai által feltett kérdés, Benjamin álláspontjának tisztázása érdekében: „Miként értékeljük ezek után a műalkotás szerkezetében és funkciójában beállott változásokat? *Ajándékot kapott-e a művészet a technikától, vagy kárvallottan sóhajtja vissza a régi szép időt?*"[13] Benjamin válasza korántsem egyértelmű, veszteséget és nyereséget egyaránt jelent számára az aura elvesztése a művészet szempontjából, a változás pozitív és negatív előjelű egyszerre. A megoldás tehát legalábbis ellentmondásos, és Zoltai ezt „elméleti kétértelműségnek" tekinti, utalva arra, hogy „a technikai reprodukálás általánossá válása nem önmagában idézi elő a válságot. Inkább maga is csak egyik eleme vagy kísérőjelensége ama mélyebb krízisnek, amely a késő polgári társadalom egész épületét megrendíti".[14]

Zoltai a technikai reprodukálhatóságot, a technikának a művészetre gyakorolt hatását vizsgálva az alapvető társadalmi determinánsok meghatározó szerepét emeli ki. Benjamin technikakoncepciója helyreigazításához Zoltai az alapokat éppen Benjamin részleges Marx-recepciójában jelöli meg. A tömegművészet, egyáltalán a művészi befogadás problematikája azért vált számára végtelenül érdekessé és fontossá, mert felismerte a kapitalizmus konzumkultúráját, a bilincsbe verő eldologiasodás kultúraellenes hatását.[15] S ennek visszatérő mozzanata „a kultúrjavak bírálata" mint vezérmotivum Benjamin koncepciójában.

Benjamin technikakoncepcióját összegezve megállapítja, hogy „a polgári kultúra végső válságában nem az a fő baj, hogy a művek technikailag sokszorosíthatókká váltak",[16] hanem az eldologiasodás és az

[13] Uo., 15. old.; Zoltai D. Előszó.
[14] Uo., 16–17. old.
[15] Uo., 17. old.
[16] Uo., 20. old.

elidegenülés kapcsolata. A kultúrjavak eldologiasodása szerinte kiegészül az egész kulturális folyamatnak, a kulturális tevékenység egész rendszerének az elidegenedésével. S ez is lehet csak az egyedül helyes megközelítés technika és művészet közti valóságos kapcsolatok tisztázásához. A technikát társadalmi meghatározottságában kell elemezni. Ez csak részben jelentkezik Benjamin koncepciójában. Zoltai joggal marasztalja el technikaértelmezését, a technikának a művészi kommunikációs rendszerben játszott szerepéről kialakított, de lényegében a művészet lényegéhez, magvához kötődő technicista megfogalmazásait.

A technikai forradalom hatását vizsgálva Ernst Fischer a „fantázia dicsérete" jegyében a *technika fantáziasorvasztó szerepéről* ír. A fantázia összezsugorodási folyamatát tartja a technikai forradalom jellegzetes vonásának. Legalábbis erre utal, hogy gyakran visszatér a Buxtehude meghallgatásáért 10 mérföldet gyalogló Bach történetére. A mai emberre „az erőfeszítés hiánya" a jellemző, mert a tömegkommunikáció segítségével „gombnyomásra házhoz jön a világ". A művészet kommunikációs rendszerére hivatkozik tehát e gondolattal: „Megtévesztő tényekkel teletömve, az események roppant tömegétől eltompulva, a »jelenlét« illúziójával félrevezetve a modern fogyasztó nyugalomba küldi a fantáziát."[17]

Tanulságos, ahogy a polgári filozófus Marcuse is elemzi a tömegkommunikációs eszközökben rejlő pozitív hatást, ha ez nem is ellentmondásmentes az egy dimenzionalitást elítélő felfogásban. A technikai sokszorosíthatóságot önmagában nem tartja perdöntő kérdésnek, noha utal egy lábjegyzetben a technikai és más változások „magában véve nagyon örvendetes voltá"-ra.[18] Nem is a technikai eszközöket vizsgálja elsősorban, hanem a feudális társadalom kulturális előjogainak felszámolásában, a kulturális egyenjogúság létesítésében játszott szerepét elemzi. „Az a körülmény, hogy a szépművészetek transzcendáló igazságai, az élet és a gondolkodás esztétikája csak a jómódú és művelt kevesek számára voltak hozzáférhetőek, egy regresszív társadalom fogyatékossága volt. Ezt a fogyatékosságot azonban nem szünteti meg a paperback, az általános tankötelezettség, a mikrobarázdás lemez, sem az ünneplő ruha eltüntetése a színházból és a hangversenytermekből."[19]

[17] *Ernst Fischer:* Kunst und Koexistenz. Beitrag zu einer modernen marxistischen Ästhetik. Hamburg 1966. 5. fej.

[18] *H. Marcuse:* Der eindimensionale Mensch. Neuwied–Berlin 1967. 83. old.

[19] Uo., 85. old.

A technikai vívmányok alkalmazása a művészi alkotások sokszorosításában sok vitát váltott ki. A felidézett vélemények mutatják, hogy a lehetőségek megítélésében sok a szkepticizmus. A zene sokszorosíthatóságának problémájára még visszatérünk. Most csak az amerikai zeneszociológust, John M. Muellert idézzük, aki a zenei ízléssel foglalkozó könyvében a technikai sokszorosíthatóságban nagy lehetőségeket sejt. „Megajándékozott bennünket ma a technika azzal a lehetőséggel, hogy a zenét sokszorosítsuk, hallhatóan, és így a történelemben első ízben léptünk ki egy zenei analfabetizmus állapotából."[20]

Miután a technika és a művészet közti kapcsolatok fő kérdéseit áttekintettük, a továbbiakra már csak vázlatosan utalunk (pl. a művészetpedagógia hatása a technikai vívmányokra).

A technika fejlődése a művészet esztétikai analízisében is új lehetőségeket nyitott meg, szinte valamennyi művészet esetében. Az elektronika alkalmazása, a komputerek felhasználása révén a művészet eredményeinek olyan tudományos elemzése vált lehetővé, amely az élet minden területén új lehetőségeket ígért, így a művészet tudományos elemzésében is – a matematika, a kibernetika, valamint az információelmélet hasznosítása megítélésünk szerint elsősorban e téren lehetséges. Közvetetten így épül be a tudomány, a technika a művészi tevékenységbe. A technikai vívmányok, a tudományos eredmények közvetlen művészi alkalmazása viszont sok veszélyt rejt. Nemcsak abban a vonatkozásban, hogy a tudomány módszereinek átültetése a művészetbe, a tudományos és művészi tevékenység határainak az elmosása veszélyezteti a művészet létét, önállóságát, mert beleolvasztja a művészetet a tudományba. (Figyelmen kívül hagyja, vagy egyenesen tagadja e módszer a művészet antropomorf, antropocentrikus voltát, s a tudomány dezantropomorf jellegét vetíti át a művészetre is.) De veszélyes abban a vonatkozásban is, hogy a tudományos munka módszereit alkalmazzák a művészi alkotásra. A művészi alkotótevékenységre rá akarják például kényszeríteni a kibernetika által feltárt törvényszerűségeket, elektronikus úton akarnak komponálni zeneműveket, vagy költeményeket kívánnak komputer segítségével műfordítani stb. Ezek a törekvések vulgáris félreértései a technika, a tudományok által a művészet fejlődésében megnyitott nagy lehetőségeknek.

A tudományos-technikai forradalom viszonyai közt a művészet fejlődésében a technika hatásának egy további fontos területe: új művé-

[20] *John M. Mueller:* Fragen des musikalischen Geschmarks. Köln 1963. 126. old.

szetek, művészi ágazatok, műfajok stb. keletkezése. A technika vívmányainak alkalmazása nem csupán a hagyományos művészeteket segíti abban, hogy kifejezési eszközeiket megújítsák, hanem új eszközöket teremtve, új lehetőségeket nyitva meg új művészetek létrehozásában is szerephez jut, vagy legalábbis bábáskodik új művészetek létrehozásában.

A tények ismeretében méltán mondhatjuk: ezek a művészetek – foto, film, rádiójáték, tévéjáték – a technikai vívmányok nélkül nem is létezhetnének.

Új művészetek, új művészi megoldások a technika nyomán válnak lehetővé. Ennek jellegzetes folyamatait kell a következőkben részleteiben vizsgálnunk, mégpedig egy „nem hagyományos" művészetben, a filmművészetben, amelynek művészetté válása éppen a technikai alapokon nyugszik, s a „hagyományos művészetek" terén a képzőművészetben, s a zenében kutatva a technika művészetet befolyásoló szerepét.

A technika hatása a művészetre sokféle. A technika lehet a művészet segítője, szövetségese, de társadalmiságából kiszakítva emberellenes célok által diktált, profitcentrikus, tőkés felhasználása révén ellensége is. A technika a szocializmusban humánum diktálta célokat valósít meg, s a művészet szövetségese; áldás s nem átok. A művészet barátja s nem ellensége.

Művészet és technika.
Gondolat Kiadó 1974. 87–129. old.

5. Művészet és társadalom

A. Lunacsarszkij

A MŰVÉSZET ÉS A KOMMUNIZMUS

Azok a fontos sajátságok, amelyek a művészetet a kommunista párthoz és építőmunkájához kapcsolják, a következőképpen jellemezhetők:

A kommunista párt a marxizmusra támaszkodik. A marxizmus olyan taktika, mely bölcsen számol az objektív valósággal, s amelynek alapja a múlt és a jelen tanulmányozása, valamint a jövő prognózisa. Az eleven marxizmus nem szorítkozhat a gazdasági elemzésre és az ebből levont politikai következtetésre, hanem igyekszik konkrétan megérteni az egyes osztálycsoportokat is, a tipikus egyéniségeket és jelenségeket, olyanokat, amelyek a társadalomra, annak minden rétegére és területére jellemzők. Ezért becsülte Marx nagyra az olyan remekírókat, mint Homérosz, Shakespeare, Balzac. Ezek a mesterek élő formában tárják elénk a kitűnően összeválogatott anyagot, amely a marxista számára kiegészítő illusztrációként szolgál a statisztikából, publicisztikából és a megismerés más forrásaiból merített ismeretekhez. Nyíltan kimondhatjuk: a már elmúlt korok művészete, amely fontos emlékeket hagyott ránk, számunkra a múlt megismerésének forrása. A körülöttünk kibontakozó művészet feladata viszont az, hogy segítsen minket a környező valóság elemzésében. Ebből következik: a marxista mint megfigyelő nagymértékben érdekelt abban, hogy a művészet bizonyos fokig szabad legyen, mivel csupán ez teszi a művészi tükrözést eléggé sokoldalúvá ahhoz, hogy kifejezze a valóságot. Ehhez hozzá tartozik, hogy a marxista a művészetet nem tartja a valóság egysíkú tükörképének. Tudja, hogy minden művész kisebb vagy nagyobb mértékben, tisztán, egészében vagy részben egyfajta vagy vegyes osztálybeállítottság képviselője. A művészetet tanulmányozó marxista magát a művészt s a művét tanulmányozza. S nem csupán azt olvassa ki Tolsztoj valamely regényéből, hogy milyen volt Oroszország például Anna Karenina idején, milyen volt a legfelsőbb osztályok élete, hanem azt is megfigyeli, hogy maga Tolsztoj milyen réteg kifejezője

volt az értelmiségi-nemesi gondolkodásmódon belül. A marxista számára a múltat az író által megjelenített anyag éppen úgy megvilágítja, mint a stílus és tendencia, amellyel az író ezt az anyagot feldolgozta. Ugyanez érvényes napjainkra is.

Tegyük fel, hogy jelentkezne nálunk egy író, aki a parasztság legmódosabb, félkulák rétegének érdekeit fejezi ki, tegyük fel, hogy olyan író lenne, aki nem a kommunista érzelmű értelmiség véleményét fejezi ki; tegyük fel, hogy ez az író az új burzsoázia kifejezője . . . Mondhatjuk-e azt, hogy a valóság pontos megismerése szempontjából – melyre a kommunista pártnak helyes taktikájához oly nagy szüksége van – jobb lenne, ha elhallgattatnánk ezeket az írókat, s csak olyanokat engednénk szóhoz jutni, akik az élen járó proletariátus és a hozzájuk csatlakozó parasztság törekvéseit tükrözik vissza? Nem.

Ez természetesen mindenkinek, aki az irodalmon keresztül akarja megismerni a valóságot, óriási veszteséget jelentene, s rendkívül gazdag anyag menne feledésbe.

Figyelembe kell venni egy másik sajátosságot is.

A művészet a valóságnak sémmiképpen sem *puszta tükrözése.* Helytelen az a nézet is, hogy nem más, mint a valóság tükrözése *a művészi egyéniség prizmáján keresztül,* mely maga is meghatározott társadalmi körülmények terméke. Nem, az író néha tudatosan, de néha önkéntelenül is, mint *eszmék hirdetője is* síkraszáll. Megteheti ezt lírai eszközökkel, vagyis úgy, hogy közvetlenül *kifejezi saját gondolatait és érzéseit,* s megteheti epikus vagy drámai eszközökkel is, vagyis úgy, hogy látszólag a valóság objektív tükörképét teremti meg, s a tények önmagukért beszélnek, azonban a tények kiválogatása még ez esetben is bizonyos következtetések levonására serkenti az olvasót.

A művészet tehát társadalmi erő. A művészet a propaganda nagy hatású fegyvere. Ebből a szempontból a művész a társadalmi élet minden részében erőt jelent, mely részt vesz az osztályharcban . . .

Kommunista írónk először is folyamatosan magába szívhatja az egymást követő mindennapok anyagát, hogy ezt feldolgozza és osztálya társadalmi megismeréseként közkinccsé tegye.

Ez az író másodsorban arra is törekedhet, hogy szervesen hasson osztálya akaratára, érzéseire, mégpedig az osztályeszmények megrajzolásával, az osztály szimpátiái, antipátiái stb. kifejezésével.

Az irodalom megszületésének elengedhetetlen feltétele azonban az író tehetsége és művészi tudása. Máskülönben az eredmény kommunista érzelmi szempontból jó szándékú, de színtelen művészetpótlék, vagy

csupán publicisztika, mely talán szenvedélyes és igazságmondó, de hasztalanul igyekszik művészi vértezettel ékeskedni. A munkát korábban kialakított legjobb formákkal kell elkezdeni, ezekbe öntünk új tartalmat, hogy ezután az új forma kialakítása szervesen következzék újszerű munkánkból. Semmiképp sem kezdhetjük avval, hogy önkényesen alakítjuk ki az új formát. Ezt tulajdonképpen csak az üresfejűek csinálják, a kis koncepciójú művészek, akik szeretnek eredetiségükkel és pimaszságukkal hivalkodni.

Az ilyenek akárhogyan igyekeznének magukat kommunista írónak feltüntetni, kisstílű futuristák maradnak.

Nagyon óvatosan kell bánni a legújabb polgári vívmányokkal is. Egyáltalán nem biztos, hogy a legutóbbi, a legfrissebb éppen a legjobb. Tudjuk, hogy a polgárság és a hozzá csatlakozó értelmiség külföldön a mélyreható és fokozatosan erősödő dekadencia korszakát éli most, mint ahogy nálunk is régebben. A divat, amelyet létrehozott és létrehozhat, dekadens divat, mely a tartalmatlan késői osztálykultúra talaján alakult ki. Nekünk kevéssé felel meg. De mégsem utasítjuk el teljesen az ilyen késői formák jelentőségét, mivel részben a nagyváros motívumait és ritmusát, és ezzel a proletariátus életét is kifejezésre juttatják.

A proletariátus mindenesetre összehasonlíthatatlanul többet adhat a futurizmusnak, mint amennyit tőle kaphat.

A kommunista művészet általánosságban véve két különböző síkon közelítheti meg céljait: mint agitációs művészet és – mondhatjuk – mint nagy művészet. Az agitációs művészet mindenekelőtt az ideológiai célokat tartja szem előtt. Nem titkolja, hogy tanítani akar, de többé-kevésbé szellemes vagy megkapó formában tanít. Tanulságait művészi formába öltözteti, s ezzel fokozza e tanulságok hatását.

Nagyfokú ostobaság lenne gúnyosan lekicsinyelni az agitációs művészetet. Túlnyomóan paraszti, félművelt országunkban nagyon fontos szerepet játszik. Elképzelhető, hogy a művészeti agitációnak saját mesterei legyenek, propagatív művészek, akik kitűnően ismerik feladataikat. De a „nagy" művészet mestere is foglalkozhat agitációs művészettel, sőt kötelessége, hogy ezt megtegye, mivel gyakran nem hogy rosszabbak, de bizonyára jobbak is lesznek művei, mint az irodalmi, színházi, festészeti, zenei stb. agitáció mestereinek munkái. Becsületére és dicsőségére válik a nagy festőnek is, ha például jó plakátot stb. tud készíteni.

Nagy művészetnek nevezhetjük mindenekelőtt az olyan művészetet,

amely művészi célokat tart szem előtt, vagyis amelyik teljességében kifejezi a művész számára izgalmas gondolatokat és érzéseket, s nem alkalmazkodik egy kevésbé kultúrált hallgatósághoz. Mi marxisták a művésznek ebben a szabadságában látjuk legmagasabb rendű társadalmi elkötelezettségét, hiszen nem ismerjük el az akarat absztrakt szabadságát. Amikor az ember szabadon fejezi ki önmagát, a legjobban fejezi ki azt a társadalmat, amely reá hat. Például, ha egy költő úgy érzi, hogy bizonyos formában kell költeményét megírnia, de azután mégis figyelembe veszi közönségének színvonalát, vagy pedig tekintettel van pártjára, s mindjobban megnyirbálja eredeti elképzeléseit, akkor megnyilatkozása alkalomszerűvé válik. Azaz kicsinyes személyes számításával a művész az ösztönös erőt, az alkotást torzítja el.

Abban az esetben, ha a művész teljesen feloldódik alkotásában, a társadalom szószólója lesz belőle, s a művészet mérhetetlenül magas csúcsaira emelkedik fel. Az ilyen szabadságot meg kell őriznie a kommunista művésznek. Ez talán azzal a kockázattal jár, hogy néha kifejezésre juttat bizonyos kispolgári hajlamokat, ha ezek még megvannak benne. Nem tesz semmit, esetleg elítélik érte, rámutatnak a káros megnyilvánulásokra stb. Ebben áll a nevelés lényege, amely megváltoztatja az író egyéniségét is. Sokkal rosszabb, ha fél a kispolgári szemlélettől – melyet talán csak annak érez, de valójában művészetének sajátossága –, ha az író aláveti magát a sablonoknak. Ez azzal a veszéllyel fenyeget, hogy soha sem lesz kommunista művészet. A művészet a legkisebb mértékben sem tűri az ilyen erőszakot. A művészetnek magától kell kommunistává válnia, s nem azért, mert az alkotó a kommunista mintára szabja. Ha igazi kommunista vagy, művészeted kommunista lesz. Ha közülünk még senki sem igazi kommunista, úgy a művészetünk sem lesz igazán kommunista, de ebből a formájából fog igazi kommunista művészetté kifejlődni, mivel mi tudjuk, hogy általában maga az igazi kommunizmus is kialakulóban van. Viszont egy mesterségesen létrehozott kommunista művészet tüstént elárulná hamis mivoltát.

A szocialista realizmus. I–II.
Gondolat Kiadó 1970. I. köt. 369–375. old.

Aczél György

KULTURÁLIS ÉS IDEOLÓGIAI ÉLETÜNK NÉHÁNY IDŐSZERŰ KÉRDÉSE

KISPOLGÁRISÁG ÉS IDEOLÓGIAI VITA

Pártunk politikája széles osztályszövetségen alapul. Arra törekszik, hogy társadalmunk valamennyi dolgozó rétegét a munkásosztály köré tömörítsük. Mint ismeretes, ez az együttműködésünk nem elvi engedékenység a vallásfilozófiai vagy kispolgári ideológiák irányában, nem a kispolgári szemlélettel szembeni kritikátlanság kifejezője. Mi e vonatkozásban is a vita dialektikáját kívánjuk érvényesíteni: egyrészt nem adjuk fel a politikai szövetséget, teszem, filozófiai ellentétekre hivatkozva – de nem is engedünk filozófiai elveinkből, politikai meggondolásokból kiindulva. Hogyan is állunk például a kispolgári szellemi magatartással, a kispolgári ízléssel, orientációval?

Nem akarok itt ennek történeti elemzésébe bocsátkozni, és nem is általában a kispolgárságról, hanem a kispolgári ideológia egy-két mai kérdéséről szeretnék beszélni. (Ámbár jó lenne egyszer történetileg is helyére tenni ezt a kérdést, amelyet alighanem az is bonyolít, hogy a fejlődés különböző fázisaiban másképp és másképp jelentkezett – mi meg gyakran ugyanazokkal a fogalmakkal értelmeztük és értékeltük.)

Ami a kispolgáriság mai megnyilvánulásait illeti, azt mondhatjuk, hogy itt is erős a polarizálódás. A kispolgáriságnak csupán egyik véglete a nyárspolgár a maga konzervativizmusával, opportunizmusával, elvtelen alkalmazkodóképességével, szűk, anyagias szemléletével. A másik, s persze az első pillanatra sokkal rokonszenvesebb véglet: a kispolgári forradalmár a maga anarchista lázongásával, nyugtalanságával, türelmetlenségével, aki szüntelenül támad minden ellen, a történelmileg kialakult értékek ellen is. A marxizmus, mint ismeretes, mindkét magatartás és gondolkodásforma ellen harcol. Az előbbi ellen azért, mert a burzsoázia és a burzsoá világ közvetlen tartaléka, az utóbbi ellen azért, mert az a valóban forradalmi mozgalom veszélyes akadá-

lyozója, eltántorítja a tömegeket a forradalomtól, zűrzavart és ellentéteket szül a forradalom és a haladás táborában. Ma ennek a két tendenciának a felerősödése elsősorban a nemzetközi fejlődéssel függ összse. Az imperializmus országaiban elég hosszú ideje uralkodó konjunktúra nagymértékben kedvezett a nyárspolgáriságnak. Az imperialista burzsoázia olyan életformát propagál, amely soha nem látott mértékben felfokozta a kispolgári tulajdonkultuszt és mindazt, ami ezzel jár, a társadalmi problémák iránti közönyt, az egyén begubózását a maga szűk világába, a figyelem elterelését az osztályharcról, a dolgozó osztályok közös antikapitalista, antimonopolista érdekeiről. Ezt összekapcsolta egy ugyancsak soha nem látott méretű propagandatevékenységgel, amely a közvélemény manipulálásának minden eszközét igénybe veszi, hogy elmélyítse és tartóssá tegye ezt az állapotot.

A kispolgáriság e formájának ellenhatásaként is – a másik póluson – rendkívül erős anarchikus tendenciák jelentkeztek, olyan tipikusan kispolgári forradalmi áramlatok, amelyek az emberiség megszabadítását az imperializmustól s annak embertelen jármától úgy képzelik, hogy ahhoz elegendő az elnyomott népek, az antiimperialista erők puszta akarata. Ezek a nézetek kalandor vállalkozásokkal vagy puszta jelszavakkal vélik megoldhatónak korunk legsúlyosabb, legnehezebb feladatát: az imperializmus legyőzését, a veszedelmes fegyverekkel és mindmáig igen-igen jelentős anyagi erőforrásokkal rendelkező kapitalista rendszer eltörlését a föld színéről. Ez is kispolgáriság. Társadalmi bázisa is kispolgári. Mindenki előtt nyilvánvaló, aki áttekinti a mai helyzetet, hogy ennek következtében milyen nehézségek merülnek fel a valóban forradalmi mozgalom előtt.

A kispolgári ízlés és magatartás – kapcsolódjék akár nacionalista-konzervatív vagy modernista-nyugatimádó, vagy álradikális ideológiai, érzelmi és ízléstendenciákhoz – jelenlevő, veszélyes tényező, amely ellen szakadatlanul küzdenünk kell. A kispolgári magatartás a kulturális életben gyakran nem valamiféle nyílt különállásban nyilatkozik meg, hanem „simul" a marxisták által támogatott tendenciákhoz, hogy ezeket eltorzítsa, érvényesülésüket hátráltassa, vagy túlhajtva azokat, lejárassa.

Milyen következtetéseket kell mindebből levonni, ami a kulturális és az ideológiai munkát illeti? Úgy hiszem, sohasem volt fontosabb, mint ma, hogy rendkívüli következetességgel védelmezzük a magunk irányvonalát és ne hagyjuk magunkat egyik oldal felé se eltéríteni. Előre látni lehet, hogy a viták mindkét irányban éleződni fognak,

hogy nyíltabb és következetesebb harcra lesz majd szükség, nemegyszer keményebb összecsapásokra kerülhet sor a szó ideológiai értelmében. De azzal a sajátos előnnyel tekintünk e viták elébe, hogy számos olyan kérdést megvitattunk már, amelyek másutt még csak most kerülnek napirendre, s hogy nálunk viszonylag széles azoknak a tábora, akik helyes marxista következtetésekre jutottak. Nálunk ma is eleven emlékekből táplálkozik annak tudata, hova vezethet a voluntarista álforradalmárkodás és hova vezetnek az osztályharc feladatait semmibe vevő nyárspolgári, apolitikus illúziók. Nem téveszthet meg bennünket az sem, hogy míg a nacionalizmus annak idején Magyarországon csak jobboldali kispolgári jelszavakkal társult, addig ma álbaloldali frázisokkal is szövetkezik. Ez az újabb kombináció legfeljebb arra figyelmeztet, hogy mindkét elhajlás egy tőről származik, és egyikük sem képvisel elvszerű álláspontot.

A továbbiakban a nihilizmus, a dekadencia hazai jelentkezésének kérdéseiről szeretnék röviden szólni. A dekadenciát, a nihilizmust nálunk némelyek – s általában nem a legtehetségesebb alkotók – a divaton túl, valamiféle szellemi és intellektuális rangként kezelik. Szerintük mindazok, akik politikai eszmék meggyőződéses hívei, és ezeknek jegyében alkotnak, primitív, idillikus lelkületű, a mély problémákat elkerülő, konformista, művészileg silány tollforgatók. Nem zavarja őket „magasabb rendű" világfájdalmukban az sem, hogy a legnagyobb magyar alkotók majd mindannyian – ha nem valamennyien – az általuk lenézett emberfajtához tartoztak, illetve tartoznak. Ideje lenne már eloszlatni azt az illúziót, hogy a dekadencia, a nihilizmus „magasrendű, korszerű szellemi állapot". Szerintünk nem korszerű és nem igazán intellektuális állapot, sőt!

A dekadenciáról szólva gyakran emlegetik a kor mélyéből feltörő válságérzetet mint közvetlen okot. A dekadenciának valóban sok megnyilvánulása kapcsolódik egyéni és társadalmi krízisekhez, de nem minden válság torkollik dekadenciába. Továbbá: ha alaposabban vizsgáljuk ezt a kérdést, eljutunk ahhoz a felismeréshez, hogy többnyire nem maga a válság ténye, hanem a válságban való megrekedés, a képtelenség a válságból való kitörésre a dekadencia oka. Természetesen válság és válság között ebben a vonatkozásban is különbségek vannak. A dekadencia korszakos jelentkezései mögött mindig egy osztály, egy réteg társadalmi jellegű válságáról van szó, viszont nem minden réteg társadalmi válsága okoz dekadenciát.

Nem tagadjuk, hogy az úgynevezett válságérzet természetes reakció

is lehet. A parasztságban támadhat válságérzés a régi paraszti életforma megszűnése-átalakulása idején; támadhat sok tisztességes, jó elvtársunkban is akkor, amikor a régi, megszokott tényezők helyett újak jelentkeznek a nemzetközi politikában vagy gazdasági életünkben. (Például a kommunista mozgalom egysége körüli új problémák.) Válsághangulatba kerülhet az ember akkor is, amikor személyes életében valami eddig bizonyosnak hitt megváltozik, kérdésessé válik. Ez az élet fejlődésének természetes velejárója, hisz a valóságban valami mindig elhal és új kezdődik, s ennek érzelmi, indulati következményei is vannak. A művészértelmiségnek az is hivatása, hogy ezt megfogalmazza. De bárhogyan, bármilyen nagy művészi erővel fogalmazza is meg, a válság jelzése önmagában még nem „magasrendű szellemi állapot", legfeljebb színvonalas vagy kevésbé színvonalas érzelmi reagálás. Azoknak a magatartása, akik csak jelzik a válság tényét, kétségbeesnek, fenyegetettnek érzik magukat, még alig különbözik azokétól, akik a vallásba menekülnek. Az igazi intellektualitást azok a gondolkodók képviselik, akik nemcsak érzik és átélik a nehézségeket, hanem szembenéznek velük, tudják: azok nem a világ végét, hanem a világ folyamatát jelentik, a világ dialektikáját tükrözik. Éppen ezért kétségbeesés helyett elemzik az új helyzetet, megkeresik helyüket, új szerepüket, kialakítják új eszközeiket, az új körülmények közötti harc új formáit. A marxisták itt sem abban különböznek a nem marxistáktól, hogy ók nem érzik ugyanazt, amit más ember érez, hanem abban, hogy a válságélmény okozta levertség, letörés után van társadalmi hitük, intellektuális erejük kiragadni magukat a válságérzésből, nem elégszenek meg a kesergéssel, hanem gondolkodnak, cselekednek, harcolnak. A másik álláspont, bár ölthet tetszetős, művészi formát, intellektuálisan keveset nyújt, mert hiányzik belőle az a többlet, amely a gondolkodó, kutató, harcoló, cselekvő ember sajátja. A dekadencia – bármilyen hatásos forma rejti is – annak a beismerése, hogy az illető képtelen a valóság dolgait mélyebben átgondolni, képtelen új helyzetben új szellemi magatartást kialakító cselekvésre, szellemi tartalékok mozgósítására.

A dekadencia társadalmi, kulturális, lélektani tünetei között szokták emlegetni a meghasonlottságot, közönyt, világfájdalmat, a testi és lelki betegségek iránti kóros fogékonyságot, a kallódó egzisztenciákkal való belső azonosulást. Hogy ezek a jelenségek szélesen elterjedtek a mai polgári irodalomban, annak egyéb tényezők mellett egyik oka a történelmi funkcióvesztés. Emberek, társadalmi rétegek nem érzik a fel-

adatukat, nem látják helyüket és szerepüket. Mi különbséget teszünk aközött, ha egy ember vagy csoport átmenetileg ilyen hangulatba kerül, és aközött, ha egyesek időleges hangulatból világnézetet vagy divatot csinálnak. Ha egy költő egy válságos pillanatban kifejezést ad elesettségének, hiba lenne emiatt kétségbe vonni haladó voltát. Nekünk elsősorban azokat kell bírálnunk, akiknél valóban nihilista vagy filozófiai értelemben pesszimista gondolatrendszerről van szó.

Sokan, sokszor a mi hibánkból is, életük bizonyos szakaszában hajlamosak voltak azt hinni, hogy harcolunk, dolgozunk és rövidesen paradicsomi állapotba jutunk. Ma már tudjuk: a valóság megváltoztatásáért folytatott harc során a megoldott problémákat szüntelenül újak követik. Tudjuk, hogy nem lesz örök nyugalom, mennyországi idill, végső befejezettség. A mi eszményünk éppen ezért a tudatos, cselekvő ember, aki új és új körülmények között, egyre magasabb szintre jutva küzd a valóság megváltoztatásáért. Mi nem hiszünk az örök nyugalomban, de abban a szkepszisben sem, amelybe ifjú íróink egyike-másika menekül, hiszen ez a szkepszis naivabb, mint a mi korábbi illúzióink voltak. Az elveszett naiv hitre most naiv pesszimizmussal reagálnak. Sok fiatalnak, köztük fiatal íróknak is, tanulságul szolgálhat Arany János *Intése*: „A fájdalommal, gyermekek, – Láng az, mely éget és emészt, – Kard, mely önvéred ellen készt, – Tréfát ne űzzön versetek." Más korban, más körülmények között vetette papírra Arany ezeket a sorokat. De a költői felelősségérzetnek ma is tanulságos megfogalmazása.

Vessük fel ezek után a kérdést: vajon nem az egyik változata-e az imént említett kispolgáriságnak az a magatartás, amely magát kívül helyezve társadalmunk konkrét gondjain, álradikális nézetek hangoztatásával összkomfortos eltartást követel a társadalomtól, természetesen ellenszolgáltatás nélkül? Egyes fiatal értelmiségiekről beszéltem – akik ugyan felelősek önmagukért, de akikért mi is felelősek vagyunk. Minthogy hasonló hangulatokkal a leggyakrabban éppen fiatal értelmiségiek között találkozhatni, jogos a kérdés, vajon iskoláinkban nem kell-e tovább javítani az életre való felkészítés módszereit, vajon egyetemeinken mindent megtettünk-e a jövő értelmiségi rétegének, a jövő emberének tudományos, szocialista képzéséért, neveléséért? Vajon marxista tanszékeink elég színvonalasan, korszerűen tanítják-terjesztik-e világnézetünket? Sajtónk és ezen belül ifjúsági sajtónk hivatása magaslatán áll-e? Nem az történt-e, hogy a régi hibák megismétlésétől való félelmünkben nem gondoskodunk eléggé az ifjúság tartalmas

szórakozásáról, s kishitűségünkben sokszor csömörig tömjük őket táncdallal, szinte ideált faragva egy-egy énekes sztárból, akik – enyhén szólva – nem mindig alkalmasak az ideálszerepre. Komolyan és még komolyabban kell foglalkozni ifjúságunk problémáival, hogy társadalmunk érdekei szerint – az ifjúság egészséges, nagy többségével együtt – tudjuk megoldani a ránk váró feladatokat.

E kitérő után ott folytatnám, ahonnan elkanyarodtunk: a dekadencia, a nihilizmus iránti vonzalom nem elvont elméleti kérdés csupán, hanem a mindennapok ténye, mégpedig a kulturális élet különböző szintjein is. Filmekben s más művészi alkotásokban találkozunk – nemegyszer különféle burzsoá klisék nyomán – dekadens, nihilista, morbid elemekkel. Vannak művészek, akik úgyszólván specializálták magukat az élet kegyetlenségeire, akik beteges buzgalommal halmozzák a szörnyűségek ábrázolását. Márpedig ezzel ritkán tudunk egészséges felháborodást kelteni, ezek inkább dekadens, kétségbeesett közérzetet okoznak. A pornográf, perverz, szadisztikus elemek akkor halmozódnak fel a művészetben, amikor a művész társadalmilag csődbe jutott, tájékozódási készsége elbizonytalanodott, amikor nem látja a kiutat, egyszóval társadalmi aktivitását elvesztette.

Küzdenünk kell tehát az ellen, hogy a különféle morbid, dekadens irányzatok hívei, utánérzői kialakítsák a maguk művészi ellenértékrendjeit, hogy létrehozzák azokat az élők és holtak felett ítélő, a döntés jogát igénylő magántársaságokat, amelyek „kiosztják" a művészi rangokat. Ez a dekadens, polgári értékrend művészi közéletünket zavarja, s mind morálisan, mind gyakorlatilag fel kell lépnünk ellene. Elsősorban azzal, hogy a kritikában, a kulturális munka gyakorlatában hiteles, szocialista művészi értékrendet alakítunk ki.

Ezzel kapcsolatban hadd tegyek még egy megjegyzést. Amikor művészeinkről szólva dicsérjük a szocialista vagy a szocializmussal szövetséges művészek alkotásait, a sznoboktól azt a gúnyos megjegyzést halljuk: persze, a „hatalom emberei" dicsérik a konformistákat. Barát és ellenfél értse meg: mi a szenvedélyes, társadalmi felelősségtől áthatott irodalom, a szocialista és a szocializmus irányába fejlődő művészet hívei vagyunk. Mi ezt a művészetet nem tartjuk „konformista" művészetnek. A IX. kongresszus vitazáró beszédében mondotta Kádár elvtárs egyes felszólalásokra reagálva: „Konformizmust senkitől sem követelünk, még a kommunistáktól sem. Ők sem konformisták."[1] Ki ál-

[1] A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve. 433. old.

líthatná felelősséggel, hogy az a párt és azok a művészek, akik a marxizmus jegyében végzik munkájukat, a konformizmus megtestesítői? Mi a marxizmus hívei vagyunk, tehát nem vagyunk hívei a változatlanságnak, a konzerválásnak, az állapotok rögzítésének. Elutasítjuk a sznobok sanda megjegyzéseit, s velük szemben, ellenükre, folytatjuk munkánkat.

Érdemes ezzel kapcsolatban még egy körülményre rámutatni a nyugati dekadencia termékei hazai kiadásának helyes megítélését illetően. A kapitalizmus viszonyai között a művészet a mérhetetlen túlerőben levő szórakoztató iparral elkeseredett harcot folytat: a nyugati művészetben terjedő válsághangulat a többi között ebből adódik. Az érthetetlenségbe; a pesszimista homályba való menekülés reakció a szuperprodukciók, a gigantikus giccsek, a mindent elborító szentimentalizmus „közérthetőségével" és „optimizmusával" szemben is, persze hamis reakció. Nálunk távolról sem ez a helyzet, de nem véletlen, hogy a hazai dekadensek is szeretnék azt a látszatot kelteni, mintha a magyar kulturális életet is hasonló veszélyek fenyegetnék, mintha nálunk is ez a nyomás nehezedne a kultúrára. Persze befolyásolni akarnak, el akarják érni, hogy mindent, ami szemben áll a kommercializálódott kultúrával, támogassunk, ide értve a dekadenciát is. A kommercializálódás hazai veszélyeinek erős eltúlzásával különösen gyakran találkozunk az új gazdasági mechanizmus napirendre kerülése óta.

De hogy is állunk hát az új mechanizmus hatásával a mi kulturális munkánkra?

AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS ÉS A KULTÚRA

Az új gazdasági mechanizmus a kulturális életben nem jelent olyan természetű éles változásokat, mint a gazdasági életben. Nincs szó arról, hogy lényegesen módosulnak emiatt pl. a párt- és az állami vezetés módszerei, nincs szó arról, hogy bármit is változtassunk azon a „státuson", amit a kultúra a szocialista társadalomban elfoglalt. E kérdés megközelítésének elvi kiindulópontját fogalmazta meg Kádár elvtárs a IX. kongresszuson a vitazáró beszédben: „A szocialista tudat, a közéleti felelősség, a közgondolkodás fejlesztése, elmélyítése – és ebben a kultúrának döntő szerepe van – a népi állam számára nem kereskedelmi, hanem politikai, társadalmi kérdés."[2] Rendkívül fontos,

[2] Uo., 434. old.

hogy mindenki, aki kulturális területen dolgozik, magáévá tegye ezt az elvi kiindulást, mert enélkül könnyen eltévedhet a következő évek gazdasági tendenciái között. S hangsúlyoznom kell ezt a kiindulópontot azért is, mert gondolatilag ez ad fegyvert azokkal az aggályoskodókkal, vészharangot kongatókkal szemben, akik az új mechanizmustól – így mondják – a szocialista kultúra vívmányait féltik.

A kultúra alkotásai az új gazdasági mechanizmus körülményei között nem öltenek – mint azt sokan hajlamosak félremagyarázni – árujelleget, nem szolgáltatjuk ki őket a piac spontán igényeinek. Ellenkezőleg, a kulturális élet struktúrája számára kialakított külön feltételek fokozottabban veszik figyelembe a kulturális termékek speciális jellegét, az eddiginél nagyobb – és egyre növekvő – lehetőségeket biztosítanak az igazi, a nem szűkkeblűen értelmezett szocialista eszmeiségű kultúra felvirágoztatása számára.

Nyíltan kimondjuk: a szocialista állam eszközeivel az eddiginél is hatékonyabban kívánjuk támogatni az eszmeileg és művészileg értékes művek létrejöttét és széles körű elterjesztését, ugyanakkor nem vállalunk érdekeltséget a szocialista kultúra fejlődését hátráltató, eszmei vagy művészi szempontból nem értékálló – még ha egyelőre nem is kevesek által igényelt – alkotások megszületésében és terjesztésében.

Az eszmei-művészi értékek védelmét szolgálja a művelődési kormányzat hatásos anyagi eszköze, a művelődésügyi miniszter rendelkezésére álló kulturális alap. Ennek a kulturális alapnak egyik anyagi forrása a csak szórakoztató jellegű kulturális termékekre és szolgáltatásokra kivethető kulturális járulék. A vonatkozó kormányhatározat kimondja, hogy a kulturális alap rendeltetése a művelődéspolitikailag értékes művek létrehozásának, terjesztésének, népszerűsítésének, valamint a dolgozók műveltségét növelő, szemléletét gazdagító kulturális tevékenységnek az ösztönzése.

Ha már itt tartunk, mondjuk meg azt is, hogy néhány sajtóorgánumunk nem tett jó szolgálatot az új mechanizmus ügyének, amikor azzal indította az évet, hogy cikkezni kezdett a strip-tease-ről, természetesen fényképmellékletekkel. S nem tettek jó szolgálatot a kultúra ügyének azok a kerületi tanácsok, amelyeknek engedélyére hivatkozva mutatnak be egyik-másik szórakozóhelyen közerkölcsöt sértő műsorszámokat. Nem vagyunk álszemérmesek, de a prűdség ellen nem vagyunk hajlandók az ízléstelenség alapjáról küzdeni.

Természetesen kulturális célokra fordított anyagi eszközeink helyes, szocialista kulturális politikánk érdekében való felhasználása nagy gon-

dosságot igényel, annál is inkább, mert ezen a téren nem rendelkezünk még kellő tapasztalatokkal. Bonyolítja a helyzetet a vállalati alapon működő kulturális műhelyeink kettős, gazdasági és kulturális érdekeltsége. Gazdaságilag a minél magasabb vállalati eredményben érdekeltek, s nekünk ahhoz kell biztosítanunk a megfelelő áttételeket, hogy a pénzügyi érdekeltség ne kerüljön ellentmondásba a művelődéspolitikai szempontból fontos feladatok teljesítésével, sőt éppen ezek minél magasabb színvonalú megoldását segítse elő. A vállalati-gazdasági önállóság és a kulturális-tartalmi munkáért való fokozott felelősség együtthatását biztosító anyagi feltételek kimunkálása nyújthat csak garanciát kulturális politikánk maradéktalan érvényesülésére, és akadályozhatja meg az ezzel ellentétes kommercializálódási tendenciák elburjánzását.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetésének előestéjén, s azóta is elég gyakran foglalkozik a sajtó a tömegek kulturális helyzetével, a tömegszórakozással, a tömegkommunikációs eszközök felhasználásával, különösen sokat a televízióval. Sok szó esett ezekről a feladatokról, problémákról a debreceni népművelési értekezleten is. Ezzel kapcsolatban szeretnék kitérni néhány kérdésre.

Az új mechanizmus nyomán növekvő vállalati önállóság (amelynek kezdetei már tíz évvel ezelőttre visszavezethetők) hatással lesz a vállalatok kulturális munkájára is. A jövőben a vállalatoknál folyó kulturális munkát az eddiginél nagyobb önállósággal fogják irányítani a vállalatok vezetői. S ez nem csupán a különféle rendezvényeket érinti, hanem az üzemi könyvtárakat is. A tanácsok, a társadalmi és tömegszervezetek, valamint a vállalatok részben központi juttatásokból, részben saját eszközeikből fognak gazdálkodni kulturális területen is. A kormányhatározat kimondja: a művelődésügyi intézmények működésére fordítható eszközök mértékének megállapításánál alapvető követelmény, hogy ne csökkenjen a jelenlegi ellátás szintje, sőt emelkedjék a nemzeti jövedelem növekedésének arányában. Ez értelemszerűen irányelv a nem központi juttatások megállapításánál is: nem az a cél, hogy az eddigi ellátási szint alá szorítsuk a kulturális költségvetéseket. Van olyan veszély, hogy egyik-másik vállalatnál a kulturális költségvetés csökkentésével akarnak „takarékoskodni", s találkozunk olyan jelenségekkel is, hogy a saját jövedelem növelése érdekében ízlésbeli engedményeket tesznek. Az ilyen tendenciák idegenek szocialista művelődéspolitikánk szellemétől.

A tömegek, a nép kulturális színvonalának szakadatlan emelése a

proletárdiktatúra, a lenini értelmű kulturális forradalom folyamatos feladata. De helytelen lenne ezt úgy értelmezni, hogy vannak megbízottak, akiknek feladata a nép kulturális színvonalának emelése, és van a nép, amelynek színvonalát emelni kell. Ez a kívülről érkező „felemelő akció" lényege szerint idegen a valóságos társadalmi folyamatoktól, idegen a szocializmustól. Hatalmas kölcsönhatások keretében hat a nép a szocialista humán és természettudományos-technikai értelmiségre, s ennek az értelmiségnek a munkája a népre. A proletárdiktatúra a nép kulturális felemelkedését is jelenti, amihez nagyban hozzájárul a régi és az új értelmiség, de nem mint kívülről segítséget nyújtó erő, hanem mint olyan réteg, amely e történelmi kereten belül tevékenykedik. Tudjuk, Kínában ma más értelemben használják, s a felismerhetetlenségig eltorzították a „kulturális forradalom" fogalmát. Mi ezt a kifejezést Lenin értelmezése szerint használjuk, s büszkék vagyunk arra, hogy a magyar nép magas kulturális színvonalra emelkedett és emelkedik, felesleges is mondani, milyen mélységekből. Büszkék vagyunk az iskolázás fejlettségére, az általános műveltség terjedésére és sok más vívmányunkra. Tisztában vagyunk azzal, hogy a nép kulturális szintjének emeléséhez sok pedagógiai feladatot kell még megoldanunk. Pedagógiai, de nem gyógypedagógiai feladatot – mert súlyosan téved az, aki a nép államában „népmentőként", „népbarátként" közeledik a néphez. A nép egészséges, a nép erős – nem gyógypedagógusokra, hanem munkatársakra van szüksége. Egész népművelési munkánkban ennek az alapviszonynak kell érvényesülnie, különben beletévedünk a széles gesztusok, a fölényes vállveregetés modorába, amely idegen a néptől, s a gyakorlati munkában óhatatlanul zsákutcába vezet.

A másik kérdést, amely ugyancsak az alapokat érinti, amiatt a türelmetlenség miatt vetjük fel, amellyel különösen értelmiségi körökben találkozunk gyakran, ha a „tömegszínvonalról" esik szó. Nem kevesen akadnak nálunk, akik azt hangoztatják, hogy nem kielégítő a néptömegek kulturális színvonala, hogy elmaradott a tömegízlés és így tovább. Az előre hajtó türelmetlenség jó dolog, a szigorú kritikai igényt nem utasítjuk el. Mi is jól tudjuk, hogy sok még a kívánnivaló a magyar nép művelődésében, sok még a teendő e tekintetben. A reális bírálattal tehát egyetértünk. De nem értünk egyet azzal az arisztokratikus magatartással, amely a történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyva tesz szemrehányást a népnek – mert nem elég modern az ízlése, mert nem elég gyorsan érti meg az új „filmnyelvet", mert nincs

még benne kellő fogékonyság a legújabb művészeti áramlatok iránt. A felépítmény nem automatikusan alakul ki – nehéz aprómunkával kell azt felépíteni. A felszabadulás óta eltelt húsz-egynéhány esztendő alatt munkások és parasztok százezrei sajátították el az államigazgatás tudományát, a közgazdaságtant, az ipari szervezés bonyolult ismereteit, százezrek sajátították el mindazt az ismeretanyagot, ami nélkül nem lehet felelősen vezetni egy államot. Mi hát a kulturális színvonal emelkedésének a mércéje, ha nem az, hogy a tegnap még írni, olvasni sem könnyen tudó százezrekből a gyakorlatban helyüket megálló, állami és pártfunkcionáriusok, katonák, diplomaták, bírók, tanárok, tudósok tíz- és tízezrei nőttek fel?! Hogy ebben a rétegben nincs egyenletes előrehaladás a kulturális tájékozódás tekintetében? Hogy ebben a rétegben még nincs olyan kifinomult ízlés, olyan irodalmi, színházi vagy zenei kultúra, mint a több generációs értelmiség körében? Majd lesz! E réteg kulturális kialakulásának hogyanját a sürgető társadalmi igények szabták meg. És ha munkáskáderekre tíz vagy húsz évvel ezelőtt elsősorban azért volt szükség, hogy szilárd emberek kerüljenek az államhatalmi posztokra, akkor ezeknek a munkásoknak először a jogtudományt, a közgazdaságtant kellett elsajátítaniuk, s csak később lett vagy lesz idejük ahhoz, hogy megismerkedjenek a színházművészettel. Először azt kellett megtanulniuk, hogyan kell államhatalmilag megkülönböztetni a vöröset és a „fehéret", s csak azután jutott idejük ahhoz, hogy foglalkozzanak a kommersz zene és a művészi zene megkülönböztetésével.

Hozzáfűzném az eddig elmondottakhoz azt is, hogy valóban szükség van különféle felmérésekre. Jó, ha tudjuk, hogy Magyarországnak nem egy olyan faluja van még, ahol évente 3 forintot költenek személyenként könyvre, de azt is tudnunk kell, hogy az 1967. évi országos átlag személyenként 78 forint volt. És tegyük hozzá, hogy Magyarországon nemcsak városokban emelkedik a könyvvásárlók száma, hanem falun is. Hogy a fejlődést érzékeltessük, hadd hivatkozzunk arra, hogy József Attila *Nagyon fáj* című kötetéből a költő életében hosszú hónapok alatt is alig 130 példány kelt el, ma pedig egy ismertebb költő verseskötete nemegyszer több ezer példányban jelenik meg és fogy el; hogy a *Nyugat* fénykorában is alig ezer példányban jelent meg, s fennállásának hosszú ideje alatt átlagpéldányszáma 500–700 körül volt, ma pedig a szépirodalmi folyóiratok átlagosan legalább 10 000–15 000 példányban kelnek el. Megemlíthetem azt a (kritikusok számára kissé ijesztő) számot is, hogy Magyarországon például 1967-ben csak a há-

rom nagy szépirodalmi kiadónál 413 mű jelent meg, azaz naponta több mint egy könyv. Ugyanakkor valóban sok mindent kell tennünk az olvasók számának további növelése, ízlésük, tudatosságuk fejlesztése érdekében. Sokat kell tennünk, de semmi okunk kétségbeesni.

Minderről beszélni kell, hogy reálisan közelíthessük meg a tömegkultúrában, a széles rétegek kulturális magatartásában ténylegesen megmutatkozó korszerűtlen vonásokat, konzervatív, maradi elemeket. Magyarország agrárfejlődése az úgynevezett „porosz utat" járta meg: a mezőgazdaság fejlődésében a kapitalista és feudális elemek keveredtek, a polgári társadalomban tovább élt a nagybirtokrendszer, s ennek képviselői tekintélyes helyet foglaltak el az államhatalomban. Ilyen körülmények között a művelődést is sok tekintetben jellemezte a „porosz út", abban az értelemben, hogy a feudalizmus továbbélése a feudális szellemi állapotok továbbélését is jelentette: az egyház erős szerepét a paraszti tömegek kulturális formálásában; a kultúra képviselőinek szűk elit rétege mellett nagy rétegek kulturális elmaradottságát; az oktatás struktúrájának erősen feudális vonásait stb., stb. A feudális és kapitalista múlt súlyos örökségének a nyomait nem tüntetheti el egy-két évtized – az elmúlt évszázadok sok olyan elemet halmoztak fel a közgondolkodásban, a közízlésben, olyan beidegződéseket rögzítettek meg, amelyeket nem lehet parancsszóra megszüntetni.

S a mi körülményeink között sem egyenletes még a kultúra fejlődése, még azoknak a körében sem, akik magukat marxistáknak vallják. 1923-ban Lenin rámutatott arra, hogy „nemegyszer figyelhetjük meg itt azt a rendkívül érdekes jelenséget, hogy a társadalmi életben megtett óriási ugrás együtt jár az egészen kis változásokkal szemben tanúsított hihetetlen bátortalansággal".[3] Ez a jelenség nálunk sem ismeretlen, kulturális területen sem. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy azokban az országokban, amelyek a kultúra „porosz útjáról" kanyarodtak rá a kultúra szocialista útjára, sűrűn előfordulnak az egyenlőtlen fejlődés jelenségei. Hányan vannak nálunk olyan párttagok, szakemberek, akik képesek irányítani egy erőmű felépítését, egy város vagy akár egy megye életét, megbirkóznak egy nagybirtoknyi termelőszövetkezet sokoldalú szakismereteket követelő munkájával – ugyanakkor a lakásukat ósdi, értéktelen bútorokkal rendezik be, a színházban szívesebben nézik meg a tinglitanglit, mint Shakespeare-t, s vitrinjükben pamutgombolyaggal játszó porcelánmacska a szobadísz. Az ízlésbeli el-

[3] *Lenin* Művei. 33. köt. Szikra 1953. 499. old.

maradottság e jelenségeit látva nem mondhatjuk azt, hogy mindez – noha nem függ össze közvetlenül a termelőmunkával, hivatali munkával – érdektelen a termelőmunka, a közéleti munka szempontjából. A korszerű műveltség, a korszerű ízlés egyben szélesebb látókört, élesebb ítélőképességet, nagyobb differenciáló készséget jelent. Párttagságunknak, funkcionáriusainknak, egész népünknek mielőbb fel kell emelkednie a korszerű humán és technikai műveltségnek arra a színvonalára, amelyet az előttünk álló feladatok határoznak meg.

Nem azért jeleztük a művelődésbeli elmaradottság történeti okait, hogy ezzel igazolást adjunk azoknak, akik még ma is elhanyagolják kulturális önképzésüket, hátat fordítanak az igazi kultúrának, legyintenek, ha arról van szó, hogy hosszabb távon nem lehet szocialista módon élni és dolgozni, s kiváltképp irányítani, korszerű műveltség, valóban mai ízlés nélkül.

Az új gazdasági mechanizmus körülményei is egyre sürgetőbben vetik fel a korszerű műveltség igényét az élet különböző területein. Egyben az új gazdasági mechanizmus adta lehetőségek okos, higgadt felhasználása komoly segítséget adhat az igazi kultúra, a valóban értékes művészet propagálásához, s ezáltal a széles tömegek ízlésének, művészi ítélőképességének a helyes irányú és ütemű fejlesztéséhez. A felépítményt is fel kell építeni!

KULTURÁLIS POLITIKÁNK ÁLLANDÓ ÉS VÁLTOZÓ VONÁSAI

Az új gazdasági mechanizmus kulturális hatásának bizonyos vetületét már most látjuk, s a tendenciák alakulásába módunk van konstruktívan beleavatkozni. Más hatásai még nem bontakoztak ki világosan, megint más vonatkozásokban még meg kell oldanunk az új helyzetben jelentkező, gyakran nem könnyű feladatokat. Hogy az előttünk álló munka elvégzésének elvi megalapozottsággal és igénnyel tehessünk eleget, szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, amelyről sűrűn esik szó kulturális témájú megbeszéléseken: melyek kulturális politikánk állandó és megváltozott vonásai? Milyen feltételek között alakul a kulturális munka, hogyan illeszkedik bele politikánk keretébe? Eredményeink összegezése mellett rá kell mutatni arra, hogy vannak jobb- és „bal"-oldali jellegű torzulások a kulturális munka gyakorlatában, a IX. kongresszus idevonatkozó irányelveinek gyakorlati alkalmazásában. És van-

nak jobb- és „bal"-oldali opponenseink. De a kulturális koncepciónk gyakorlati megvalósításában jelentkező kisebb-nagyobb hibák és torzulások semmiképpen sem igazolják azokat, akik nem a kisebb-nagyobb hibákat kifogásolják, hanem magát a kulturális politikát, a kulturális politikának azt a koncepcióját, amelyet a IX. kongresszuson körvonalazott a Központi Bizottság. Minden jobb- és „bal"-oldali torzulás az ellenkező előjelű támadásokat támogatja a párt kulturális alkotó munkája ellen. Ezt tudva, világosan kell látnunk azt is, hogy súlyos hibát követnénk el, ha a címünkre érkező minden bírálatot úgy értelmeznénk, mint a párt, a párt kulturális politikája elleni rosszindulatú támadást. Meg kell különböztetnünk a konstruktív bírálatot a destrukciótól.

Rátérve most már a felvetett kérdésre: nyilvánvaló, hogy egy sor alapvető vonatkozásban céljaink és kulturális politikai elképzeléseink azonosak a korábbi művelődéspolitikáéival. Kulturális munkánk változatlanul a szocialista termelési viszonyokra épül. Ugyanakkor nem árt elismételni, hogy a kultúra alakulása nem követi automatikusan az alap változásait. Ma is valljuk, a kultúra területén is, a párt, a munkásosztály vezető szerepének elvét és gyakorlatát, ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy a párt irányító szerepének formái és módszerei sok tekintetben módosulnak. Kulturális politikánknak ma is jellemzője a szocialista közéletiség igénye, a szocialista népiség igénye, a kulturális munka tömegeket szolgáló törekvése. A szocialista kulturális politika nemzeti művelődésünket változatlanul a világ haladó szellemi erőivel, elsősorban a szocialista szellemi erőkkel összhangban kívánja fejleszteni.

Kulturális politikánk állandó törekvései közé tartozik, hogy Magyarországon a szocialista kultúra, a nemzeti művelődés új formáit teremtsük meg és építsük tovább. Nem kevés nehézség leküzdésével, s nem ellentmondások nélkül, de sikerült megteremtenünk egy olyan kultúrát, amelyben harmonikusan egyesül és folytatódik a nemzeti és általános emberi hagyomány és szervesen egészül ki új értékekkel. A magyar szocialista művelődésnek ezt az egészében véve modern, korszerű formáját is megőrizzük és tovább építjük. Tisztában vagyunk azzal, hogy az ezer főre jutó személyautó tekintetében a közeljövőben még nem tudjuk megelőzni a vezető, fejlett kapitalista országokat. De elhagytuk Nyugatot az oktatás, a kultúra humánus gazdagsága és mindenekelőtt demokratizmusa tekintetében, túlszárnyaltuk a művészet és a széles tömegek kapcsolatának alakításával. E téren elért eredmé-

nyeink világszínvonalon vannak és kétségbevonhatatlanul reprezentálják szocialista fejlődésünket.

Ezek az igények és tendenciák korunkban állandó jellemzői a szocialista kulturális politikának. Nem mond ennek ellent az, hogy e törekvések gyakorlati megvalósításában nem kevés változás tapasztalható a korábbi álláspontokhoz képest.

A világosabb áttekintés kedvéért, s korántsem a teljesség igényével foglaljuk össze néhány pontban kulturális politikánknak azokat a motívumait, amelyek változást mutatnak a korábbi állásfoglalásokhoz képest. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1956 után megjelent dokumentumai, a kulturális munka tapasztalatai szolgáltatják az alapját ennek az összefoglalásnak.

a) Az elméleti és gyakorlati munka során, a valósággal való reális számvetések nyomán nyilvánvalóvá lett, hogy az ideológia, a kultúra területén nincs monopolhelyzete nálunk a marxizmusnak. Nem is az most a célunk, hogy monopolhelyzetet teremtsünk, hanem az, hogy biztosítsuk, erősítsük a marxizmus meglevő hegemóniáját, a marxista ideológia irányító és vezető képességét. Hogy a marxizmusnak monopolhelyzete van-e vagy nincs, az nem szubjektív döntés kérdése, hanem az objektív valóság ténye. Emlékezzünk vissza azokra a régebbi deklarációkra, amelyek azt hirdették, hogy a magyar értelmiség már marxista–leninista világnézetű. Az ilyenfajta megállapítások helytelen, voluntarista megállapítások voltak, tehát megnehezítették a további politikai-ideológiai munka menetét.

Hibás volt a marxizmus ideológiai monopolhelyzetének deklarálása, mert illúziókhoz, áltatáshoz, önbecsapáshoz, leszereléshez vezetett. De hibás volt azért is, mert szükségszerűen maga után vonta az adminisztratív eszközök alkalmazását olyan területen, ahol ennek nincs helye. Mint már hangsúlyoztam, mi komolyan vesszük a vita lehetőségét, s a magunk részéről igyekszünk biztosítani a vita egészséges feltételeit. Tartjuk magunkat ahhoz az alapelvhez, hogy szóra szóval, vitára vitával, gondolatra gondolattal, nézetre nézettel válaszolunk. De mondani sem kell, hogy ha a vita ürügyén bárki szervezkedésre és erőszakra vállalkozik, erre mi törvényeinknek megfelelően válaszolunk. A kőhajítást nem viszonozzuk kenyérdobással. A tudatosan ellenséges törekvésekkel szemben lehet és kell is adminisztratív eszközökkel fellépni. A múltban gyakran előfordult, hogy a marxizmus deklarált, de a valóságban nem realizálódott monopóliumát is az adminisztratív eszközökkel történő elhallgattatás „teremtette" meg. Másrészt pedig – ettől

elválaszthatatlanul – létrejött egyfajta álmarxizmus – idézetmarxizmus, külsőleges marxizálás. Minden polgári, kispolgári nézet képviselője kötelességének érezte, hogy marxista terminológiával s marxista idézetekkel álcázza magát. Ezzel összekuszálódtak a frontok, az ideológiai életben eluralkodott az ezópuszi nyelv és álarcosság. De ki kell ezt egészíteni azzal, hogy a különféle klikkek, monopolhelyzetre törekvő csoportosulások, gyakran jobboldali, néha „balos" összefogások nem rettennek vissza attól sem, hogy ott, ahol van befolyásuk, elnyomják a nekik nem tetsző irányzatokat, ha úgy tetszik: adminisztratív eszközökkel is éljenek. Mi nem leszünk naivak ezekkel a nem naiv törekvésekkel szemben. Elítéljük az adminisztratív intézkedések túltengését, de nem tűrhetjük, hogy nyomás és ilyen mellőzés eszközeit használják fel – akár intézmények, akár személyek – a marxista álláspont és annak képviselői ellen, az igazság ellen. Amikor tehát a szocialista demokrácia jegyében szót emelünk a monopóliumok, a klikkuralmak ellen, akkor világosan meg kell mondanunk, hogy e fellépésünk célja a szocialista kultúra és tudomány feltételeinek a javítása, a szocialista kultúra és tudomány pártolása, nem pedig egy „játékon kívüli" bírói pozíció kiépítése.

S végül, de nem utolsósorban, hiba volt a túlzott sietés, illetve a monopolhelyzetre való törekvés magának a marxista gondolatnak a szempontjából is: visszavetette annak fejlődését. A monopolhelyzet, a versenynélküliség elkényelmesített, lefegyverzett. Nagyon sok embert elkényelmesít az az érzés, hogy a hatalom pozíciójában nem kell megfeszítenie szellemi erejét és energiáját, neki „nem sürgős", hogy gyorsan válaszoljon a kérdésekre, „ráér" a polémia és a kezdeményezés. Az egykori „monopolhelyzet" nemegyszer ma is károsan befolyásolja a gondolkodást.

A marxizmus monopolhelyzetének hangoztatása elhibázott volt azért is, mert számos esetben maga után vonta különféle tudományos és művészi csoportok monopóliumának kialakulását. Ilyen körülmények között ugyanis egy-egy kulturális-tudományos törekvés könnyen elhallgattatott egy másikat azzal, hogy ráragasztotta a „nem marxista" jelzőt. Szép számmal lehetne példákat idézni ilyen esetekre. Pedig minden így létrejött monopolhelyzet elsősorban épp annak a tudományos-kulturális törekvésnek ártott, amelynek vélt érdekében létrejött, annak egészséges fejlődését akadályozta meg, s számos esetben rendkívül súlyos károkat okozott. Hadd hivatkozzam arra, mekkora károkat okozott az ötvenes évek elején művészeti életünkben egy-egy írói, képző-

művészeti stb. csoport monopolhelyzete. Tudományos életünkben is akadtak ilyen monopóliumok, s talán egyik-másik területen még ma is vannak ilyen törekvések. A monopóliumok káros voltának felismerése érlelte meg a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságában azt az elhatározást, hogy tudományos és kulturális területen egyetlen csoportnak, intézménynek sem biztosítunk monopolhelyzetet. Ugyanakkor: támogatunk minden egészséges kezdeményezést, törekvést, amely a marxizmus pozícióit erősíti.

b) Változott kulturális politikánkban a politika és a kultúra, a művészet kapcsolatának értelmezése. A szocialista művészet pártosságának korábbi, dogmatikus értelmezése – nem annyira az elméleti megnyilatkozásokban, mint inkább a művelődési politika gyakorlatában – a politikai követelményt mint napi politikai igényt fogta fel, politika és művészet kapcsolatában a politikán a napi politikát értette. Mi viszont úgy látjuk, az élet (benne a művészeti élet) tényei alapján, hogy a művészetnek elsősorban a párt általános törekvéseivel kell összhangban lennie és nem feltétlenül a napi aktualitással. Más szóval: a szocialista politika és a szocialista művészet kapcsolatában a politika döntően stratégiai koncepció, s nem taktikai meggondolás. Ez nem azt jelenti, hogy a művész számára közömbös tényező a szocialista politika taktikai menete, de a döntő a stratégiai: ez határozza meg az orientáció irányát, ez az, ami a valóság mozgásának fő tendenciáira irányítja a figyelmet. Természetesen nem lehet szakadék napi politika és stratégia között; kapcsolatuk dialektikus, nem egymástól függetlenül, hanem egymás által és egymásra hatva léteznek. Semmiféle politikai anarchizmust és kritikai liberalizmust nem igazolhat az a felismerés, hogy a művészet pártosságát elsősorban világnézeti kérdésnek tekintjük. S tegyük hozzá: a túlaktualizálás és a túlpolitizálás hamis végletét nem a politikai közömbösség hamis végletével küzdhető le.

A Központi Bizottság kiemelve a társadalmi, politikai felelősségérzés igényét és kötelességét, hangsúlyozza az irodalmi, művészeti munka sajátosságai iránti tisztelet fontosságát is. Úgy gondoljuk, Gramscinak igaza volt, amikor azt mondta, hogy az író, a művész döntően saját szubjektumán keresztül nézi, észleli a világot. A művészi tükrözés egyik alaptörvénye ez a hangsúlyozott szubjektivitás. A politikusnak pedig – minél jobb politikus, annál inkább – a közvetlen és távlati célszerűség jegyében kell értelmeznie a dolgokat. Éppen ezért, még azonos világnézet mellett is, nemegyszer másképpen nézik ugyanazt a dolgot vagy jelenséget. Az író a valóságot tükrözve, azt alakítva, job-

ban engedelmeskedik a saját szubjektív óhajtásainak, mint a politikus. Nem köteles például aprólékos gonddal számot vetni az álmodott céltól elválasztó nehézségekkel. A realista művészt természetesen éppúgy kötik az objektív valóság, a társadalom lényegi törvényei, tendenciái, mint a tudóst, a politikust. De abban, hogy hogyan fejezi ki ezt a lényeget, a művész szabadabb, olyan értelemben, hogy (amennyiben ezt az igaz tartalom adekvát kifejezése megköveteli) a valóságban soha meg nem történt, képzeletbeli, sőt fantasztikus eseményeket, alakokat is teremthet. A politikus viszont sokkalta inkább köteles figyelembe venni a közbülső lépcsőfokokat, a napi problémákat, s a művésznél nagyobb jelentőséget kell hogy tulajdonítson a megoldandó hétköznapi feladatoknak. A művész könnyen túlteheti magát a részletkérdéseken a fő mondanivaló érdekében, de aligha engedheti meg magának ezt egy miniszter, párttitkár vagy igazgató. A világnézeti szilárdság, s a cél állandó szem előtt tartása mellett a politika lényegéhez tartozik a lehetőségekkel számotvető, azokkal egyezkedő s velük küszködő, jó értelemben vett napi taktika is. S a művészetet nem lehet, illetve nem helyes arra kényszeríteni, hogy mindennapi taktikai megfontolást figyelembe vegyen. Csak felelősséget, megértést várunk tőle a politika közvetlen szükségletei és gondjai iránt, de nem feltétlen alárendelést, nem a napi taktika prakticista szolgálatát. Figyelembe kell venni a politika és a művészet ilyenfajta eltérő sajátosságait, mert csak így kerülhető el a vulgarizálás. Világosan meg kell látni azt, hogy minden művészeti alkotásnak van ideológiai vagy világszemléleti jelentősége, de nincs mindegyiknek napi politikai mondanivalója is. Éppen ezért nem szükséges minden egyes műben – például minden egyes lírai költeményben vagy valamely tájképben – közvetlen politikai állásfoglalást keresni. Még az ideológiai-világnézeti mondanivaló sem ítélhető meg könnyen s elhamarkodottan, nemhogy a politikai. Nagyon sokszor közvetve, áttételesen jelentkezik ez. Csak összefüggésekben, alkotói korszakokban, kötetben vagy kötetekben nézve mérhető fel helyesen, s nem felnagyított, az összefüggésekből kiragadott részletekből.

Mindezt hangsúlyozva, arról is szólnunk kell, hogy a szocialista művészetből továbbra sem hiányozhat a közvetlen agitációra, azonnali hatásra, aktuális polémiára szánt művek sora. Ezeknek létjogosultságuk van, sőt égető szükségünk van ilyen, a napi politikai kérdésekkel szembenéző, napi feladatok megoldása érdekében agitáló művekre – ha úgy tetszik, Majakovszkij, Brecht vagy Nagy Lajos és József Attila művének folytatására. És ne csak Peter Brook és Peter Weiss

szálljon szembe a vietnami háborúval – a mi művészeinktől is elvárjuk ezt az állásfoglalást. Szakítani kell a sokakban még élő arisztokratikus esztétizmussal, amely a társadalmi folyamatokhoz közvetlenül kapcsolódó művészi ábrázolást nem tekinti teljes értékűnek. Vajon a József Attila-i sorok:

Úgy kellesz, mint a parasztnak a föld,
a csendes eső és a tiszta nap.
Úgy kellesz, mint a növénynek a zöld,
hogy levelei kiviruljanak.
Úgy kellesz, mint a dolgos tömegeknek,
kik daccal, s tehetetlenül remegnek,
mert kínjukból jövőnk nem született meg,
munka, szabadság, kenyér s jó szavak.

nem agitálnak-e? S vajon ez az egyszerre szerelmet és politikát szétsugárzó vers veszít esztétikai értékéből azért, mert politizál?! Vajon ez a szerelmi vallomás, amely egyben valóságos lírai pártprogram is, kevesebbet ér, mert állást foglal, kommunista módon, a nép ügye mellett?! Süketséggel megvert esztéták azok, akik nem hallják e költemény kettősségében az egységes, időtálló szépséget.

Nem külső parancs – kultúránk, művészetünk belső igénye követeli az ilyen műveket és műfajokat is. Az igazán jelentős művészet – kapcsolódjék az a művész alkata szerint a napi eseményekhez vagy fogalmazzon nagyobb általánosságokban és kerüljön messzebb a politikai fogalmaktól – az ember, a társadalom formálásában többnyire ugyanabban az irányban hat, mint az igazán progresszív politikai törekvések. Éppen ezért joggal kérhetjük művészeinktől, hogy a maguk eszközeivel érvényesítsék a pártosság „minimumát": az imperializmus, a népirtó régi és újfasizmus elleni tudatos nyílt fellépést és az emberséges élet, a társadalmi haladás mellett való állásfoglalást.

c) Az eddig elmondottakkal összefügg az a probléma is, amelyről nem kevés vita zajlott az utóbbi években Nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is igyekeztünk szakítani egy – a múltból ránk maradt – „hagyománnyal", az irodalmi és művészeti alkotások eszmei-politikai jelentőségének eltorzult, irreális értelmezésével, egészségtelen túlértékelésével. Nyilvánvaló, hogy egyetlen novellának, egyetlen versnek vagy dalnak a napi feladatok megoldásában való „túlértékelése" óhatatlanul a művészetszemlélet szűkítését eredményezi. A mozgalom ir-

reális körülményei között a párt soraiba tartozó írók alkotásai is osztoztak az illegális munka feltételeiben, a sajátos illegális körülmények által meghatározott feltételekben. Ilyen körülmények között egy-egy párttag író alkotásainak közértékét a mű „valóságos" értéke, plusz az adott helyzet politikai feltételei határozták meg. A mi mai körülményeink között a művek jelentőségét döntően, sőt eldöntően eszmei-művészi értékük határozza meg. De nemcsak a helyzetváltozás következményeinek figyelmen kívül hagyása miatt nőtt irreálissá másfél évtizeddel ezelőtt a művészi alkotások jelentőségének az értelmezése. Szerepe volt ebben annak is, hogy az élet különféle területein mutatkozó feszültségek nem jelentkeztek a nyilvánosság előtt a maguk fórumán, hanem igen gyakran áttolódtak a művészi életbe és ott kerültek közvetlen vagy közvetett módon a nyilvánosság elé. Ez a jelenség nem minősíthető pozitívumnak; e probléma higgadt, megnyugtató megoldása csakis a szocialista demokrácia fejlesztése keretében történhet meg. Szólnunk kell továbbá arról, hogy a személyi kultusz teremtette viszonyok között, az irreálisan feszített gazdasági tervezés okozta helyzetben eltorzult az agitáció, a propaganda és a művészet tudatformáló funkciójának értelmezése. Azokat az ellentmondásokat, amelyek a voluntarisztikus túlzások miatt léptek fel az alapban, egészségtelenül felfokozott, lehetőségeiben túlértékelt agitációs és propagandamunkával sohasem lehet helyrehozni, feloldani.

Mindebből talán kiviláglik, hogy nem arról van szó, mintha a múltban a párt- és állami vezetés nagy fontosságot tulajdonított volna a kultúrának, a művészetnek, mi pedig kisebbítenénk jelentőségét. Arról van szó, hogy a múltban torzulások mutatkoztak a művészet jelentőségének értelmezésében, s a torzulásokkal szemben mi a valóságnak megfelelően kívánjuk értelmezni a művészetek társadalmi funkcióját.

d) Szeretnék röviden beszélni az ízléssel és művészi stílusokkal kapcsolatos kérdésekről is. 1958-ban a *Művelődéspolitikai Irányelvek*et tárgyalva a Központi Bizottság többek között elfogadott egy álláspontot, miszerint ízlés- és stíluskérdésben nem hozunk párt- és állami határozatokat. Meggyőződésem: nagyon nagy jelentősége volt ennek az állásfoglalásnak. Pártunk vezetése felismerte azt az igazságot, hogy ízlés- és stíluskérdésekből nem helyes és nem szabad állami és pártügyet csinálni. Komolyan kell venni a sokféleség többször meghirdetett elvét, azt az esztétikai igazságot, hogy a szocialista realista művészetben többféle stílus, többféle kifejezési mód lehetséges. Azt jelenti ez, hogy elvetjük a tartalom és forma kapcsolatának marxista felfogását? El-

lenkezőleg, abból indulunk ki, s éppen ezért mondjuk, hogy nincs stílus önmagában. A stílus mindig a műalkotásban jelenik meg, tehát nem lehet apriorisztikusan nyilatkozni arról, hogy ez vagy az a stílus helytelen, hanem mindig csak a mű alapján, az alkotás ismeretében. Világosan kell látni, hogy a formáknak (azaz a művészi eszközök meghatározott rendszerének) van, de maguknak az egyes művészi eszközöknek, a kifejezés egyes sajátosságainak (például egy-egy versformának vagy a montázstechnikának, vagy a visszatekintő időkezelésnek stb.) önmagukban még nincs ideológiai jelentésük.

Mi sem lenne elhibázottabb, mint arra az álláspontra helyezkedni, hogy a művészi fejlődés olyan vívmányai, mint például a belső monológ, a szabadabb időkezelés, avagy a merészebb, komplex képalkotás a burzsoá irodalom előjoga csupán, s a szocialista művészet nem élhet vele. Ismétlem: egyetlen stiláris eszköz sem független a művészi tartalomtól. Éppen ezért nem lehet elvontan, a műtől elvonatkoztatva dönteni. Ami pedig az ízlés kérdését illeti, nagyon fontos hangsúlyozni az ízlésnevelés és a befolyásolás igényét. De semmi esetre sem szabad úgy értelmezni ezt a követelményt, hogy ennek ürügyén bárki is a saját ízlését a kötelező norma rangjára emelje. Lenin már a húszas években figyelmeztette Lunacsarszkijt, nehogy az ő ízlését kiáltsák ki állami ízléssé. S ez fokozottan érvényes ma is. Nem szabad minden árnyalati ízléseltérést világnézeti kérdésként minősíteni. Attól, hogy valakinek tetszik valamelyik kép, másnak meg nem, még senki sem lesz szektás, sem revizionista, sem nacionalista, sem kozmopolita, sem pedig kispolgár. A dogmatizmus azonosítja olyan vulgarizálóan az ízlést a világnézettel, hogy azonos világnézetű emberektől teljesen azonos tetszést-nem tetszést vár, s minden ízléseltérés mögé ideológiai eltérést konstruál. Persze kerülni kell ebben a vonatkozásban is a hamis végleteket. Szükséges hangsúlyozni: nem jelenthet ez közömbösséget az ízlés kérdéseiben. Semmi esetre sem jelentheti azt, hogy szabad teret nyitunk egyfelől a dekadencia arisztokratikus, beteges, eltorzult ízlésének, másfelől pedig a giccsnek, a kispolgári ízléstelenségnek.

Az egyéni ízlésből nem csinálunk politikai ügyet. De az ízlés társadalmi vonatkozásában, tömegméretekben már közügy: befolyásolni, nevelni kell. Mint egyénnek, senkinek sem lehet semmiféle hátránya abból, hogy csak ezt vagy azt a művészetet szereti, hogy jobban kedveli a könnyűzenét, mint a komoly zenét és így tovább. De a kulturális szervek dolgozói ebben a vonatkozásban nem magánemberek. Ők már felelősek azért, hogy milyen célra használják fel a rendelkezésükre

álló anyagi és egyéb eszközöket, s hogy a szocialista ízlésnevelés követelményeinek mennyiben tesznek eleget. Természetszerűleg nem zárkózhatnak el attól, hogy figyelembe vegyék és igyekezzenek kielégíteni ezt a sokfajta igényt, amelyet ízlésbeli vonatkozásban is támaszt velük és az általuk vezetett intézménnyel szemben az élet. A Hanglemezgyártó például adjon ki táncdalokat, s a Televízió nem zárkózhat el a krimik előadásától. (Nem is zárkózik el.) A táncdal valódi szükségletet elégít ki. Ugyanakkor azt is világosan kell látni, hogy a táncdalok az egyén nevelése szempontjából többé-kevésbé semleges szerepet játszanak, s nem ezeknek a terjesztése a legfőbb feladatunk. (Ezek, mellesleg szólva, nagyobb propaganda nélkül is terjednek.) A kulturális szerveknek vannak ennél fontosabb feladataik, és nem lehet előtérbe állítani itt az üzleti érdeket.

Az ízlésnevelés, az ízlésfejlesztés az ilyen jellegű szervek számára központi feladat. Ki kell tehát alakítaniuk a maguk munkájában a helyes arányokat. S el kell érniük azt, hogy az egyes emberek ízlésében is uralkodóvá tegyék ezeket az arányokat. Mert nem utolsósorban aránykérdésről van itt szó. Például nem az a baj, hogy valaki egyszermásszor detektívregényt olvas, hanem az, ha csak ilyeneket olvas. Vagy egy másik példa: nem az a probléma, hogy táncdalfesztivált rendeznek nálunk, ilyenre szükség van. De arra már nincs szükség, hogy országos ügyet csináljanak belőle, s a rádió és a televízió heteken át propagálja nagy kulturális eseményként, a „magyar nép közügyeként".

e) Az új szempontok. új meggondolások következtében változás történt 1956 után közlési, megjelentetési politikánkban is. Építve a szocialista átalakulás korábbi eredményeire, megkezdve a szektás, dogmatikus és revizionista torzítások kiküszöbölését a kulturális területről, színesebb, szélesebb, több szólamú lett művészeti életünk. Ezzel együtt – tegyük hozzá – bonyolultabb és gyakran ellentmondásosabb is. Sokan aggódva nézik ezt a fejlődést, s valamiféle kialakulóban levő „ideológiai zűrzavarról" beszélnek. Azt hiszem, nincs igazuk ezeknek az aggályoskodóknak, még ha negatív jelenségek – ismétlem – jócskán mutatkoznak is. Tudjuk, hogy fokozni kell erőfeszítéseinket a negatív jelenségek kiküszöbölésére, de nagyon körültekintően kell eljárnunk. Sok vitatható értékű mű lát napvilágot ma is, de ez nem csak az ideológiai ellenőrzés problémája. Sőt, tegyük hozzá, senki sem vállalkozhat annak kijelentésére, hogy ezután csak vitathatatlan művek fognak születni. Az újat eredeti módon kifejező művek létrejöttével együtt járnak – bizonyos fokig – félresikerült, zavaros, ellentmondásos kísérletek is.

A szellemi fejlődésben ezek mintegy az elkerülhetetlen „üzemi költségek".

Hadd tegyem hozzá: mostanában hazai és nemzetközi sikereket értünk el filmjeinkkel és még a *Társadalmi Szemle* is arról indított ankétot, hogy „miért jók a magyar filmek?" Valóban van néhány jó filmünk; csak azt tenném hozzá, hogy irodalmunkban, színházainkban, zenénkben is voltak kiemelkedő eredmények. Másrészt lehetséges, hogy most viszonylag gyengébb filmek is születnek, s talán újabb kísérletezés időszaka következik, és talán irodalmunk fog bennünket újabb kitűnő művekkel megörvendeztetni. Akkor sem lesz ok filmművészetünkben a pánikra, mint ahogy egy-egy művészi ág sikereinek láttán sincs okunk az elbizakodottságra.

A közléspolitika módosulása persze nem jelent és nem fog jelenteni a jövőben sem liberalizmust, gyeplőodadobást, nem fog jelenteni abszolút közlési szabadságot. Mint minden téren, ebben a vonatkozásban is, a magunk rendszerét, a magunk politikai elveit és céljait tartjuk szem előtt. A közlési szabadság politikailag szükséges és minden becsületes, gondolkodó ember számára érthető, vagy legalábbis méltányolható korlátozását semmi esetre sem helyes a gondolatszabadság korlátozásaként értelmezni. Furcsa és talán nevetséges dolog is ennek a hangsúlyozása, de a szabadság kéretlen prókátorai miatt mégis mindig újra meg kell mondanunk, hogy kinek-kinek jogában áll azt gondolni, amit akar, de kiadóinknak is jogukban áll nem kiadni azt, ami nem összeegyeztethető a szabadság szocialista értelmezésével és a mi emelkedő színvonaligényünkkel.

A különböző társadalmi rendszerű országok egész sorában működik központi cenzúra. Magyarországon nincs; éppen ezért fokozott felelősség hárul valamennyi alkotóműhelyünk vezetőjére és kollektívájára, hogy – például a naponta megjelenő majdnem két szépirodalmi könyvet, amelynek sokszorosa áramlik be kéziratokban – minőségi szempontból fokozott szelekciónak vesse alá. Semmi baj nem lenne, ha többen, akiknek műveit az állami szervek színvonalbeli okok miatt nem tartják kiadásra alkalmasnak, élnének a magánkiadás lehetőségével. Művelődéspolitikánkkal összhangban állna, ha a nem állami költségen rendezett kiállítások száma is emelkedne, hiszen ezekre már korábban lehetőséget teremtettünk. Ez erősítené a kontrollt is, és talán mentesítené kultúránkat az imitt-amott fenyegető dilettantizmus nyomásától.

Hadd szögezzük le ebből az alkalomból is nyomatékosan, amit

egyébként mindennapos gyakorlatunk, egész jelenlegi közéletünk tendenciái tanúsítanak: nálunk nincs protokollirodalom, nincs protokollművészet. A művészetben a név, az elért eredmény, a megalkotott életmű fémjelez; de az új műnek újra kell fémjeleznie a nevet. A korábbi életmű, a gazdag múlt, a személyes érdemek növelik vagy ébren tartják a személy iránti megbecsülésünket, de nem dönthetik el eleve az új mű megítélését. Bármiféle ilyen tekintélyelvű értékrend védelme lényegében a szektás gyakorlaton alapul, s itt is meglátszik, hogy a liberális és szektás nézetek gyökere általában közös: hitetlenség az emberben, az ember lehetőségeiben, a szocialista humánumban – vagy adott esetben az emberek józan ítélőképességében, egészséges és fejlődő művészi érzékében.

Hadd ismételjem álláspontunkat a kultúra demokratizmusának egy kérdésével kapcsolatban. Egyes művészek, írók lelkesen támogatják és helyeslik: alkotóműhelyeink, kiadóink, a rádió, a televízió legyenek toleránsok különféle esztétikai kísérletek irányában, és védjék meg a stílusirányzatok versenyének szabadságát. Ezt jogként emlegetik, de megváltozik a légkör, amikor a kötelezettségekre terelődik a szó. Azt elismeri mindenki, hogy embereknek erőfeszítéseket kell tenniük egy-egy bonyolultabb alkotás megértésére, de sok alkotóval a tekintetben már vita van, hogy neki is erőfeszítést kell tennie azért, hogy alkotását értsék. Sokszor mondják hamis logikával, hogy Bartókot nem értették és Bartók zseni volt. Azt hiszik talán, hogyha őket nem értik, ez mindjárt a bartóki zseni rangját biztosítja számukra. Ez a logika azért is hamis, mert mégiscsak voltak, akik Bartókot értették. Bartók maga szakadatlan erőfeszítéseket tett ezért, s Bartók kritikus és esztéta hívei hatalmas munkát végeztek ennek érdekében.

Többször szóltunk ma a kultúra, művészet, irodalom sajátosságairól, az emberek tudatára és cselekvésére gyakorolt áttételes hatásairól is. Hadd szóljunk arról is, hogy ha nem egyes alkotásokat, hanem egész szocialista kultúránkat nézzük, akkor annak szocialista voltához hozzátartozik az is, hogy szüntelenül keresi azokat a lehetőségeket, fejleszti azokat a módszereket, amelyekkel a tömegekre hatni tud. Hol vagyunk ma már a közérthetőség leegyszerűsítésétől? Ma mindenki természetesnek tartja, hogy a művészet, az irodalom korunk problémáiról szólva bonyolult kérdésekben is elmélyedjen. De az az ambíció, hogy a megtalált igazságot, szépséget minél szélesebb tömegekhez juttassa el – s melyik alkotót ne izgatná ez a feladat?

A század első negyede progresszív avantgarde-jának tragédiájához

az is hozzájárult, hogy azok, akiknek ezek az alkotások állítólag készültek, nem értették meg, s hogy az író, a művész sokszor türelmetlen agresszivitással reagált a meg nem értésre.

Mi elutasítjuk a kétféle kultúráról (külön „kultúra" az elit s külön „kultúra" a tömeg számára) szóló, a polgári társadalom elemzésén alapuló elméletet. Elutasítjuk, többek között azért is, mert nálunk nem gyűrheti maga alá a szórakoztató ipar az ország kulturális életét. Nyugaton a tömegek ízlésének megrontása alantas eszközökkel folyik, öldöklő profithajszában. Ez a tendencia olyan mértékű károkat okoz, hogy ellene a polgári haladás erői is kétségbeesetten tiltakoznak.

Alkotóművészeink egyikénél-másikánál divat lett az elmaradottságon keseregni. De nemcsak elmaradottság van. A *Hamlet* Madách-színházi közel 300-as előadásától a *Hideg napok*, a *Szegénylegények*, a *Húsz óra* milliós nézőseregén át jelentős alkotóink – klasszikusok és élők – jelentős könyveinek nemritkán negyven-ötvenezer példányszáma mutatja az óriási előrehaladást, a kötelezettséget és az elkötelezettséget ebben az irányban. Ami pedig az elmaradottságot illeti, nem a panaszkodás, a szitok-átok a követendő magatartás. Azt mondhatjuk Brechttel – kissé módosítva szavait –, hogy a népet mint közönséget nem lehet leváltani, ugyanúgy, ahogyan az alkotót sem lehet leváltani, sem kinevezni. De követendő magatartásra van nálunk példakép, hogy csak egyet említsek, aki ebben minden alkotó ideálja lehet. Kodály Zoltán nem szidta, nem marasztalta el a magyar népet, hanem életének alkotó éveit, évtizedeit szentelte arra, hogy megtanítsa az értékek befogadására és élvezetére. Ő volt, aki hirdette: az igazi zeneszerző nem századok, hanem tíz- és százezrek számára dolgozik, s ha a tömegeket nem neveljük nemes művészetre, holnap-holnapután ráeszmél minden alkotóművész, hogy nem talál többé hallgatóságra. És ha ma Budapesten és vidéken a koncerttermek előtt hosszú sorok állnak, és protekcióval is nehéz jegyet szerezni, és ha soha nem látott méretekben megnőtt a zeneismerők és -élvezők száma, ebben hallatlan érdeme van Kodálynak és azoknak, akik követték őt, és a szocializmus adta lehetőségeket felhasználva felnevelték a zene befogadására alkalmas százezres, milliós közönséget. Akik a kommercializálódás hazai veszélyét emlegetik, és nem munkálkodnak azon, hogy türelmes odaadással, módszerességgel eljuttassák a színvonalas alkotásokat a tömegekhez, azok tulajdonképpen a növekvő szabad idő és a növekvő színvonal körülményei között a giccs és a rosszértelmű szórakoztatóipar felé sodorják a népet. A növekvő szabad idő értékes társadalmi kihasználásának

a kérdése világszerte foglalkoztatja a szociológusokat, népművelőket, noha a probléma megközelítése a társadalmi rendszerektől és a problémákkal foglalkozó szakemberek világnézetétől függően igen eltérő lehet. Ezt a feladatot az élet most adja fel nekünk: ha késlekedünk a megoldásával, ha nem ismerjük a közönség igényeit és az igények fokozásának reális lehetőségeit, ha nem vagyunk találékonyak a válaszok kidolgozásában, mulasztásunk az egész társadalmi fejlődés alakulását károsan befolyásolhatja. S ellenkezőleg: ha életszerű, konstruktív válaszokat adunk ezekre a kérdésekre, még a mi életünkben lemérhetően fog emelkedni népünk szellemi színvonala, tudása, kedve.

f) Állandóságról és változásról szólva ki kell emelnünk, hogy lényeges változások történtek kultúránk demokratizálása, egész művészeti életünk demokratikus módszerekkel történő irányítása érdekében. Mint mondottam, nem új törekvés ez nálunk, nehéz időszakban láttunk neki ennek a munkának, s töretlenül folytatjuk. A mai helyzetben a kulturális demokratizmusnak további új formáiról, új módjairól kell gondoskodnunk.

Szükséges mindenekelőtt a kultúrát átvevők, a kultúrát élvezők körének fokozottabb aktivitása, bekapcsolása a művészi folyamatba. Tovább kell fejlesztenünk az öntevékeny művészi alkotó munkát (de nem a hivatásos művészettel versenyezni óhajtó pénzhajhász dilettantizmust), a nagy múltú magyar énekkari kultúrát, a képzőművész-alkotóköröket, és meg kell találnunk az öntevékeny kulturális alkotó munka új lehetőségeit is. Feladatunkká teszi ezt a szabad idő szocialista felhasználásának igénye is.

De ezen túlmenően kulturális életünk demokratizmusa annyit is jelent, hogy az eddiginél sokkal határozottabban kell figyelembe venni az olvasók, nézők, színház- és mozilátogatók véleményét, bírálatát, egyszersmind ennek a néző-, olvasóközönségnek az ízlését állandóan tovább kell fejleszteni. Bonyolult dialektikus folyamat ez: a művészet hat a befogadóra, a befogadó tovább alakítja a művészetet, s így kell tovább fejlődnie a mi szocialista kultúránknak is. Ez az állandó kölcsönhatás segít egy igazán korszerű, ugyanakkor sokakhoz szóló, minden ízében modern, s a legjobb értelemben népszerű szocialista realista művészet megteremtésében.

Nálunk ma divat a televíziót szidni. Azt szokták mondani, hogy a tévéműsor olyan rossz, hogy nem lehet nézni, ráadásul hétfőn nem is sugároz műsort. A tréfán túl: a mi televíziónk, rádiónk óriási kulturális missziót teljesíthet, igényt ébresztő kulturális missziót, az összes

többi művészeti ág szolgálatában is. Nincs rászorulva, mint a kapitalista országok hasonló intézményei, hogy alantas ösztönöket felkorbácsoló műsort adjon; – ha rosszat ad, akkor spontánul, érdek nélkül adja a rosszat. Nekünk úgy kell kielégítenünk a nézők szórakozási igényét, hogy nem engedünk az alacsonyabb ízlés követeléseinek. Tudjuk például, hogy új filmművészetünket azzal is segítenünk kell, hogy a tényleg jelentős alkotások számára közönséget is nevelünk. Általában fel kell keltenünk az igényeket, erősítenünk kell a meglevő igényt egy valóban közösségi – az emberek életébe beleszóló, ahogyan Németh László mondja, „életreceptet" nyújtó – művészet iránt. A tömegkultúra új szerkezetének kialakítása is a demokratizálás folyamatát sürgeti.

A szocialista kulturális politika új vonásaként alakultak meg a különböző irányító szervek mellett azok a társadalmi tanácsok. amelyek a terület legjobb kommunista és pártonkívüli szakembereit egyesítik, s amelyek tanácsadó, ajánlási feladatköre jelentős mértékben fejleszti a szocialista demokratizmust a kulturális területen. A KB tudományos és kulturális osztálya mellett működik az Elméleti Munkaközösség, amelyet még az ellenforradalom leverése után hívtunk életre. A különböző művészeti ágak főigazgatóságai mellett már működnek vagy most alakulnak meg a művészeti tanácsok. Hangsúlyozom, hogy e testületeknek ajánlási jogköre, tanácsadó feladatköre van, tehát ellentétben a korábbi – gyakran cenzurális feladatot ellátó – bizottságok működési szabályzatával, a mi művészeti tanácsaink nem látnak el államhatalmi funkciót. Kívánatos lenne, hogy ne csak a Központi Bizottság és ne csak a Művelődésügyi Minisztérium mellett működjenek ilyen testületek, hanem a megyei pártbizottságok és tanácsok illetékes osztályai, illetve vezetői mellett is.

A magasrendű, új típusú szocialista kultúra megteremtésében, ismétlem, döntő szerepe van a kritikának, a marxista kritikának, amelynek sok feladata közül az egyik éppen a közönség véleményének az ismerete, ám a közönség ízlésének fejlesztése is. Ezzel járulhat hozzá legjobban egy demokratikusan funkcionáló szocialista tömegkultúra létrejöttéhez.

És végül: a demokratizmus nagyobb kifejlesztésére törekszünk az alkotók köreiben is, a szövetségekben és a műhelyekben, és mindezt a szocialista eszmeiségű művészet kifejlesztése, segítése, terjesztése érdekében – egész népünk érdekében –, így járulva hozzá a magunk részéről a nemzetközi szocialista kultúra gazdagításához.

Előadásom végéhez érkeztem. Nem törekedtem kulturális életünk valamennyi eredményének, valamennyi problémájának az ismertetésére. Az volt a célom, hogy néhány fontos kérdést kiemeljek, s körvonalazzam álláspontunkat néhány elvi és gyakorlati problémát illetően. A szocialista kultúra fejlesztését kétfrontos harc körülményei között végezzük. Pozitív célkitűzéseinket a liberalizáló, fellazító, jobboldali és szűk látókörű, dogmatikus „bal"-oldali ellenfelekkel küzdve valósítjuk meg. Művelődéspolitikai és kritikai magatartásunkban szakítani kell azzal a hagyománnyal, amely reflexszerűen reagál a rosszra, a hibásra, a tévesre, de mellékes feladatnak tekinti a jóra, az értékesre, a jelentős művészi alkotásra való reagálást. Aki csak „nem"-et képes mondani, az nem lehet felelős közreműködő a szocialista kultúra fejlesztésében. Ismétlem: tudni kell meggyőzően kimondani az „igen"-t, mert csak a támogatott, pártolt, helyeselt alkotásokkal és tendenciákkal lehet jó irányba segíteni kulturális életünk folyamatait. Ebből következik az a meggondolás is, hogy a kulturális politika – legyen az országos szintű, megyei szintű, vagy fejeződjék ki egyetlen alkotóműhely irányításában – nem elégedhet meg a regisztrálással, nem korlátozódhat a veszélyjelzésekre. A kulturális politika inspiráljon, legyen társa az alkotónak, legyen eszmei ihlető – de ne legyen leckefeladó.

A jövőben nagyobb gondot kell fordítanunk az ideológiai-tudományos vitákra, szakítva azzal a gyakorlattal, hogy egy téves vagy legalábbis vitatható nézet harmad-, negyedrangú lecsapódásaira figyeltessük fel a közvéleményt. Vitázzunk e nézetek elsőrangú képviselőivel, a nyílt vita, az értelmes véleménycsere egész szellemi életünk hasznára válik. Az elvek, az eszmék területén az ideológiában nincs békés egymás mellett élés; ideológiai síkon nincs helye egyezkedésnek, ideológiai síkon mindig, minden helyzetben következetesen kell érvényesíteni a marxista álláspont elvi teljességét.

Gyakorlati feladataink közül az új gazdasági mechanizmus alkalmazásával egy időben egyre inkább előtérbe kerül az ifjúság körében végzendő kulturális-ideológiai munka, és általában a tömegkulturális teendő. Mintha az utóbbi években a művelődéspolitikai fegyelem is inkább az alkotóműhelyekre, a művészi alkotó munkára koncentrálódott volna, s kissé háttérbe szorultak a népművelés, a tömegkultúra (benne a tömegszórakoztatás) problémái. Ezen változtatni kell, nem úgy, hogy elindulunk az alkotó munka kérdéseitől, hanem úgy, hogy behatóbban foglalkozunk a tömegkulturális feladatokkal. S e feladatunknak része, hogy milliók sajátítsák el mindazt, „ami az emberi gondolkodás és

kultúra több mint kétezer éves fejlődésében értékes volt." Lenin szavai ezek, aki a szocialista kultúrát mindig az egyetemes emberi kultúra összefüggésében, annak továbbfejlesztésében értelmezte. „Ha nem értjük meg világosan – mondotta –, hogy proletárkultúrát csak akkor lehet építeni, ha pontosan ismerjük az emberiség egész fejlődése által létrehozott kultúrát, csak úgy, hogy ezt a kultúrát átdolgozzuk – ha ezt nem értjük meg, nem is fogjuk ezt a feladatot megoldani." A proletariátus, a felszabadult munkásosztály megértette ezt a kapcsolatot, tudja, hogy a kultúra, a művészet élvezetének képessége fejleszthető, s a milliók által elsajátított kultúra az életet teszi szebbé s teljesebbé. Népünk József Attilával együtt tudja:

minden emberi mű
értelme ezért búg mibennünk,
mint a mélyhegedű.

A kulturális munka alapelveit a szocialista építés természete, érdekei és a kultúra sajátosságai alakították ki. Alapelveink változatlanok, alapelveink szilárdak. Ugyanakkor ezeknek az alapelveknek az érvényesítése során számos változás jelentkezik munkánkban. Részben azért, mert régebben egy s más vonatkozásban torzulások mutatkoztak az elvek alkalmazásában, részben azért, mert a körülmények, a szocialista kulturális munka feltételei állandóan változtak az elmúlt húsz esztendőben.

A Magyar Szocialista Munkáspárt kulturális politikájában tükröződik a szocialista alapelvekhez való következetes ragaszkodás és a változások érzékeny számbavétele. Ezért képes pártunk hatékonyan közreműködni a magyar szocialista kultúra fejlesztésében. Ezért képes a magyar munkásmozgalom politikai vezetője, szellemi társa lenni a hazánkon belül és hazánkon kívül is megbecsülést, tekintélyt kivívó irodalomnak, filmművészetnek, zeneművészetnek, képzőművészetnek, színházművészetnek. De nem elégedhetünk meg az eredmények regisztrálásával, az élet zajlik tovább, a követelmények egyre magasabbak, kulturális munkások és művészek, olvasók és alkotók közös aktív tevékenységére van szükség, hogy hazai szocialista kultúránk lépést tartson a haladó idővel.

Aczél György: Eszménk erejével.
Kossuth Könyvkiadó 1970. 23–55. old.

Tóth Dezső

MAI IRODALMUNK – MAI ÉLETÜNK

A hatvanas évek elején-közepén – magunk sem voltunk igazán tudatában – szenvedélyes viták közben is örültünk a *Húsz órá*nak, a *Rozsdatemető*nek, a *Részeg eső*nek, a *Hideg napok*nak; elégedetten méltattuk-bíráltuk a *Pesti emberek*, a *Hajnali tűz* előadásait; méltán hivatkoztunk a *Tűztánc*ra s Váci Mihály, Garai Gábor fejlődéssel lépést tartó közéleti költészetére csakúgy, mint az 1954-es *Emberavatás* prózairodalmának megújuló folytonosságára, vagy a Galambos Lajos, Szakonyi Károly, Gerelyes Endre nevével fémjelzett fiatal prózaíró-generáció jelentkezésére. S a kifejezetten szocialista irodalom e lendületes kibontakozásának sodrában – fenntartásokkal, bírálva is a téves történelemfilozófiai általánosításokat – megértettük és visszaigazoltuk a hatalomgyakorlás felelősségére figyelmeztető *Kegyence*t, *Ötödik pecsét*et, *Árulót*. Annál is inkább, mert a „szövetséges irodalom" képviselői művekben – nemegyszer a szocialista irodalom körébe vonható művekkel – tükrözték, tanúsították a szocialista társadalmi valóság minden igazi tehetséget vonzó-orientáló erejét.

Ezzel szemben, ha irodalmunk mai (hat-nyolc éves távlatú) helyzetét tesszük mérlegre, a közmegegyezésszerű válasz körülbelül így hangzik: igen, vannak eredmények, de irodalmunk a mai valóságot olyan művészi érvénnyel nem tükrözi, mint annak idején; közérdekűségét, vitakeltő, mozgósító erejét tekintve elmarad a hatvanas évek (főként első felének) irodalmától; egyes értékei, sikeres próbálkozásai mellett is egészében inkább stagnál.

A PERIÓDUSHATÁROK

Önként adódik a kérdés: mi ennek a relatív „visszaesésnek" az oka? A kérdés jogos, de megválaszolásának, azt hiszem, úgy kell kezdőd-

nie: mi volt az oka a hatvanas évek „felfutásának"? Azt úgyanis világosan kell látnunk, hogy a hatvanas évek elejének társadalmi kibontakozását nem annyira a szocializmus építésének (az ötvenes évekhez viszonyítva) új feladatai jellemezték, hanem sokkal inkább az, hogy a szocialista társadalom alapjainak már megkezdett lerakását a kétfrontos harcban helyreállított lenini politika kedvező feltételei közt lehetett befejezni. A hatvanas évek irodalmi felfutása is azon alapult, hogy – akárcsak társadalmunk – az irodalom is felszabadult a dogmatikus és revizionista torzítások, kötöttségek alól, hogy a szocializmus megalapozásának lényegileg változatlan történelmi-társadalmi tartalmát kedvezőbb politikai, kulturális politikai feltételek közt ragadhatta meg. Ennyiben a hatvanas évek irodalma is egy már korábban megindult, de szemléleti és esztétikai torzulásoktól korábban korlátozott folyamat kibontakozása és betetőzése volt.

A történelmi helyzet és a tapasztalatok hasonlíthatatlanul jobb kilátópontjáról, de a szó szoros értelmében is: irodalmunk az alapok lerakásával összefüggő emberi relációkat vette újra és magasabb szinten birtokba. A hatvanas éveknek az ellenforradalom okozta megrázkódtatáshoz és a konszolidációhoz kapcsolódó irodalma szükségképpen a szocializmus létkérdéseit, a hatalom problematikáját, a „mellette vagy ellene" állástfoglaló emberi magatartás-változatokat avatta (a negyvenes évek végéhez, az ötvenes évek elejéhez viszonyítva) újra az ábrázolás tárgyává. A mezőgazdaság történelmi jelentőségű szocialista átalakítása, átalakulása, a szövetségi politika kibontakozása, a szocialista tartalmú nemzeti egység útjára lépés is egy már korábban megindult, de torzulástól korlátozott fejlődési tendencia felszabadult (tehát a művészet által is megragadhatóbb) emberi, erkölcsi összefüggéseit kínálta „újraírásra". S akkori irodalmunk – az MSZMP kulturális politikájának ösztönző feltételei közt – élt is a történeti lehetőséggel.

Ezzel függ össze, hogy a hatvanas évek irodalmi felfutását erősebb és mélyebb folytonosság kapcsolja a megelőző periódus, az ötvenes évek irodalmához, mint első pillanatra vélnénk. A *Húsz óra,* a *Hajnali tűz* aligha születhetett volna meg a megelőző évtized „termelőszövetkezeti irodalma" – ezen belül például Sarkadi drámái – nélkül; a *Rozsdatemetőnek* „előzménye" az ötvenes évek „fehér folt"-feltáró riportirodalma, az *Ezer év;* a hatvanas években kibontakozó „erkölcsirodalom", „hogyan éljünk-irodalom" kérdéseit az ötvenes évek közepén történeti értékű művek kezdték el „pedzeni" (Veres Péter *Rossz asszony;* Palotai Boris *Ünnepi vacsora,* Bárány Tamás *Csigalépcső*

stb.); a *Részeg eső*, a *Pesti emberek* tegnapot és mát szembesítő, áttekintő és folytonosságteremtő igénye az ötvenes évek „nagyregény"-kísérleteiben gyökerezik; a hatvanas évek „oknyomozó irodalma", kritikus társadalomlátása, ezen belül a hatalomgyakorlás torzulásainak kritikája az 1956 előtti szatíráknak (Veres Péter, Urbán Ernő), a „jelzésirodalom" nem ellenzéki, hanem progresszív oldalának, Déry Tibor *Talpsimogató*jának és *Niki*jének „folytatása" is volt. Juhász Ferenc és részint Nagy László „lírai forradalma", költői hangváltása pedig – az érzékenyebb lírára jellemzően – már az ötvenes évek közepén megkezdődött, és belső folytonossággal hidalta át az ötvenes és hatvanas évek fordulóját. A hatvanas évek irodalmát a megelőző periódustól nem annyira a társadalmi-politikai tartalom, sokkal inkább sematizmust és „ellensematizmust" meghaladó, esztétikailag teljesebb ábrázolása különböztette meg. A hatvanas évek irodalmi közéletét már csak ezért sem annyira a közvetlen társadalompolitikai-ideológiai kérdések, sokkal inkább a realizmus esztétikai kérdéseinek vitatása jellemezte.

Miért nem fölösleges minderre emlékeztetni? Azért, mert irodalmunk mai helyzetének megítélése szempontjából döntő kérdés, hogy mihez viszonyítunk. Az elmondottakkal azt a meglehetősen, de nem eléggé elterjedt véleményt akarjuk konkrétabban igazolni, hogy nem jutunk reális képhez, ha mai irodalmunk helyzetét „ösztönösen" a hatvanas évek elejének irodalmához mérjük. Az – ha mai, pillanatnyi problémavilágunk ábrázolása szempontjából sok mindent előlegezett is – lényegében és egészében a szocializmus alapjai lerakásának irodalma, azaz a szocializmus e periódusához tartozó irodalmunk betetőzése volt. Az MSZMP politikájának és kulturális politikájának érvényesülése az irodalmi fejlődés szempontjából fontos, a jelzett értelemben „felszabadulást" hozó cezúrát jelentett. *De ez a szakaszhatár az irodalom szempontjából is másodlagos ahhoz a meghatározóbban újhoz képest, ami, a hatvanas évek közepétől-végétől folyamatosan alakulva, társadalmi életünket ma jellemzi.*

Nem az írói szemlélet vagy tehetség „visszaesése", nem az irodalompolitikai feltételek „rosszabbodása" vagy az irodalomkritika szubjektív gyengeségei a „stagnálás" okai. A *végső* okot legalábbis nem irodalmon belül, hanem a társadalmi fejlődésben, változásban, átalakulásban kell keresni. Irodalmunk nem „visszaesett" – irodalmunk a gazdasági-társadalmi élet más szféráihoz hasonlóan „alkalmazkodási" periódust él át; ennek a sokban új társadalmi, emberi helyzetnek az áb-

rázolási lehetőségeit, szempontjait, eszközeit, tartalmi-művészi irányait – kudarcokkal és félsikerekkel – *küszködve keresi.*

Bármilyen fontos és szükséges a három évtizedes „saját" irodalmi hagyomány és folytonosság őrzése, számontartása – irodalmunk mai helyzetének megítélése, feladatainak reális körvonalazása csakis a fejlett szocializmus építésének sokban új problematikájához viszonyítva lehet termékeny. A XI. kongresszus, elismerve a relatív eredményeket, a művészetek elé – az irodalom elé is – ezért állította olyannyira időszerű hangsúllyal az élet- és valóságközpontúságot, a lényeges társadalmi kérdéseknek s ennek révén a dolgozó emberek világának szocialista elkötelezettségű, realista ábrázolását.

A SZEMÉLYISÉG ELŐTÉRBE KERÜLÉSE

A mai helyzet történeti újszerűségét művészi vonatkozásban is sokféleképp lehetne jellemezni. Mindenesetre számos jelenség vezethető vissza a személyiség sokban megváltozott helyzetére. Pontosabban arra, hogy (persze történelmi és nem naptári mércével mérve) az egyes ember korábbi, viszonylag közvetlen társadalmi-történelmi meghatározottságát a fejlődés révén az egyén sokkal közvetettebb és sokoldalúbb társadalmi-történelmi meghatározottsága váltotta fel. A hatvanas évek reprezentatív irodalmi termését az ember és a történelem, a személyes sors, felelősség és a társadalmi utak, választutak viszonylag szoros összekapcsolhatósága, egyben esztétikailag harmonikus ábrázolási lehetősége – és ábrázolása – jellemezte. De a nagy történelmi érdekű mozgások elcsitultával, a szocializmus lerakott alapjainak megingathatatlanná vált talaján, a „nyugodtabb" építési periódus „hétköznapjainak" beköszöntével a vagy-vagy alternatívák is egy bonyolultabb, sokoldalúbb és áttételesebb meghatározottsági és választási rendszerré szélesedtek. A szabadabb érdekmozgás, a szocialista demokratizmus növekedése, az életszínvonal, a fogyasztás emelkedése és differenciálódása a lehetőségek és választások eddiginél gazdagabb, tágabb körét társadalmi méretekben kínálta az egyes ember számára. Aki eddig a szocializmus „hatalmi-politikai" alapdilemmáinak és a „miből éljünk" viszonylag közvetlenül determináló kérdésének erőterében élt, aki eddig „csak" a társadalmi-történelmi megrázkódtatások próbatételeivel viaskodott, azt az embert most a korábbinál gazdagabb, sokoldalúbb életlehetőségek eddig nem ismert és sokban új erkölcsi kötelezettségek,

próbatételek elé állították. A társadalmi meghatározottság, illetve felelősség egyáltalán nem szűnt meg, de az eddiginél több olyan kisebb-nagyobb összetevőre bomlott, amelyeknek egységben tartása, harmóniába rendezése az eddigieknél már nagyobb mértékben függött, függ a személyes karakter erkölcsi-világnézeti kulturális felkészültségétől. A társadalmi meghatározó erőknek a korábbiaknál jelentősebb hányada „interiorizálódott", jelent meg a személyes felelősség belső, lelki formáiban. Mindennek révén és ilyen értelemben a szocialista társadalmi fejlődéstől elválaszthatatlanul bontakozott ki, nőtt meg, került előtérbe a *személyiség jelentősége.*

Az erre való reagálás irodalmunk mai helyzetének történelmileg sajátos és viszonylag új jellemzője, legalábbis abban az értelemben, hogy a személyiségértelmezés mai irodalmunkban az egyik karakterisztikus eszmei-esztétikai „vízválasztó" lett.

Például: érzékelhető a személyiség mai kibontakozásának egy individualista hangsúlyú visszavetítése. A történelemtől viszonylag közvetlenül meghatározott, a társadalmi mozgás heves sodrában élő-formálódó embertől (írói értelmezésétől, ábrázolásától) az alkotások egy nem jelentéktelen és hatástalan vonulata elég kegyetlen búcsút vett. Egy történelmi periódus „lejártának" megsejtése járt itt együtt a korábbi szakasz részben indokolatlan revíziójával, s vezetett az egyén és a társadalom, az ember és a történelem közvetlen kapcsolatának szkeptikus-ironizáló ábrázolásaihoz. A mélyen átélt közösségi elhivatottság, cselekvőkészség történelembe gabalyodásának ironikus, de mégis szívhez szólóan tragikomikus rajza volt Déry Tibor *Kiközösítő*je; ez a fajtakomikumba hajló elégia hatotta át önéletrajzának társadalmi-politikai vonatkozásait is, mígnem napjainkban a *Kivagyokén* az ember és a történelem kapcsolatának kíméletlenül gúnyos, öngúnyos paródiájáig jutott. Akárcsak Örkény István *Pisti a vérzivatarban*ja, amely aligha más, mint az ember és a történelem nagy, súlyos konfliktusú összefüggés-ábrázolásának groteszk fonákja.

Van mindebben valami a jogos „nevetve-búcsúzásból"; az irónia és önirónia az egyes ember és a magyar társadalom történelmi készületlenségének is szól; a dogmatizmus személyiségkorlátozó torzulásait is bírálja; a felesleges vagy feleslegesnek tűnő illúziókat is megmosolyogtatja (nem haragvóan, nem szatirikusan: iróniával). De ennek a kritikának tágabb érvénye is van: egyéniség és történelem, ember és társadalom közvetlen kapcsolatának szükségszerű, vállalt és vállalandó összefüggéseire is kiterjed, s így általában *is* kételyt sugall az

egyes ember társadalmi-történelmi meghatározottságával s ezért érzelmes-tudatos feladatvállalásával szemben. A szemléleti pozíció a mából származik el, a személyiség – annak idején nemegyszer indokolatlanul is megsértett – mai öntudata szólal itt meg, de helyt kap benne a személyiség kibontakozásának ugyancsak mai kísérőjelensége: individualista értelmezése is.

Más összefüggésben: erőre kapott az irodalmi közéletben, az alkotói magatartásban az a szemlélet, amely a személyiség szocialista körülmények között való előtérbe kerülését az individuum-központú polgári látásmód igazolásának tekinti, önigazolási ürügyként értelmezi. Kétségtelen, hogy (többek közt az átalakulási folyamat „észrevétlensége" miatt, az apró jelenségek lassú halmozódása alapján) az „izolált én" költészete-irodalma „avanzsált" a „nem hivatalos" értékrendben; a korábbinál nagyobb, nyíltabb (nem irodalompolitikai, de) irodalomközéleti támogatásban részesült, illetve csökkent vele szemben a marxista kritika bírálva visszaigazoló ideológiai-esztétikai ébersége. A társadalmi vonatkozásoktól megfosztott személyiség belső világának kiépítése körülményeink közt egy relatív látszat-időszerűséghez, látszat-„rehabilitációhoz" jutott. Olyan paradox helyzet állt elő, hogy a szocialista fejlődésből adódó közvetettebb, áttételesebb és sokoldalúbb társadalmi meghatározottság – megfelelő tudatosulás-tudatosítás híján – átmenetileg azokat a polgári ars poeticákat élénkítette, amelyek a személyiséget a társadalmi összefüggésekből eddig is kiszakítva szemlélték, amelyek az embert és a társadalmat, az individuális életet és a társadalmi létet szétválasztották, és egyoldalúan tájékozódtak a pusztán „antropológiailag-ontológiailag" meghatározott ember – ezért a meghatározatlan lét problémáival meddően küszködő ember – belső világa, annak ábrázolása felé.

Voltak, akik a maguk szempontjából a legkövetkezetesebben vonták le szemléletük művészi konzekvenciáit. Mészöly Miklós korábban egzisztencialista kérdésfeltevésű prózája a társadalmi összefüggés-rendszer tudatos redukálásával fordult egy merőben leíró tárgyiasság irányába, majd a puszta közlés szociális kötőanyagától is szabadulni igyekezve újabb kísérleteiben az irodalomnak (mint mindig humanizáló, mindent emberi viszonylatokba rendező művészetnek) a határára – felbontásáig – jutott. A lírában Tandori Dezső a költői nyelv esztétikailag szervezett formáját a mindennapian konkrét és mindennapian esetleges nyelvi-logikai tartalmakkal tölti ki, s ezzel az ironizáló kontraszttal vetíti ki belső meggyőződését, az elszigetelt én élményét: a

társadalom az embert legfeljebb rendkívül szűk körű, esetleges, megbízhatatlan tartalmú-értelmű frázisok erejéig határozza meg, illetve öntudatlansággal határos létszintre degradálja az individuum belső világát. Nem így Weöres Sándor. Az ő költészete az individuum belső világának aktív, erkölcsi-esztétikai önépítését, egyszerre egyetemes és játékos kiteljesítését egy élet- és emberigenlés alapján, művészetteremtő erővel műveli. Hozzá kell tennünk: a konkrét társadalmi élet passzív szemléletének árán, az emberi lényeget transzcendentáló világnézet sugalmaival.

E példákkal nem az említett alkotókat, műveiket akarjuk „nivellálni", s még kevésbé sommásan „elítélni". Azt kívánjuk érzékeltetni, hogy tekintet nélkül a köztük meglevő lényeges szemléleti és műfaji különbségekre, megnőtt az ilyen típusú írói szemlélet iránt – nemcsak az érdeklődés, hanem – a kritikátlanság is. Ami csak végső soron köti össze őket – a személyiség vitathatóan izolált értelmezése –: éppen annak révén nőtt irodalomközéleti presztízsük. Weöres költészete például érdemben nem – akusztikája, megítélési hangsúlya azonban az elmúlt évtized alatt változott: kultusza alakult ki. S apologetikus, polgári tájékozódású tábora – akár Mészöly Miklósé, Pilinszky Jánosé vagy Tandori Dezsőé – annak a „balos"-teoretikus elégedetlenségnek is támogatására talált, amelyik a belső önépítésben a szocialista társadalom „meghaladási" irányát-lehetőségét látja, illetve amelyik a személyiség elszigetelődésének ábrázolásában, a „hallgatás"-ban „radikális" társadalomkritikai álláspontjának művészi igazolását véli felfedezni (Könczöl Csaba, Radnóti Sándor cikkei). S bár neveket, műveket eddig is csak illusztrációként említettünk, hadd jegyezzük meg: a legtöbb konkrét példát az ilyen típusú, eredetű megítélésmódosulásra lehetne hozni. Ezek pedig – ha rejtetten is – értékrend-eltolódásban összegeződnek.

A személyiség módosult helyzetének-ábrázolásának azonban nemcsak ilyen „távlatvesztésre" való jelenségei mutatkoznak. A fiatal írók műveinek pozitív újszerűsége is minden bizonnyal ezzel az új helyzettel függ össze. Fiatalabb és idősebb generációk közt voltak és lesznek is szemléleti eltérések – ezek jellege, mértéke azonban mindig a társadalmi folyamatban bekövetkezett változások függvénye. Tagadhatatlan, hogy a mostani szemlélet- és hangvételkülönbség azzal arányosan nagyobb, feltűnőbb a korábbiaknál, amennyivel jelentősebb az eddigiekhez képest az a szakaszhatár, amely a szocializmus mai építését a szocializmus alapjainak lerakásától megkülönbözteti. A generáció-

váltáshoz ma egy történelmi lépésváltás hasonlíthatatlanul nagyobb súlya is hozzáadódik. Az „újszerű" alap az irodalom szempontjából – mint említettük – az egyes ember eddigieknél közvetettebb társadalmi meghatározottsága, kiszélesedett, összetettebb választási-állásfoglalási lehetősége és felelőssége. De ezt – bár irodalmunk egésze is érzékeli – különösen és erőteljesen azok a nemzedékek érzékelik, amelyek az egyes ember viszonylag közvetlen társadalmi meghatározottságának, viszonylag közvetlen politikumhoz kötöttségének periódusait nem élték át. Éppen ezért erre a „fiatal" irodalomra különösen jellemző, hogy az egyes ember társadalmi-történelmi meghatározottságát elsősorban mint erkölcsi, életformabeli meghatározottságot éli át és ábrázolja. Náluk az élet „politikuma" is elsősorban mint erkölcsi minőség jelenik meg, s ezzel együtt a szocializmus ellen vagy mellett kérdése is erősebben „belsővé válik", olykor és látszólag szinte „egybeesik" a személyiség pszichikai-erkölcsi reflexiós világának dilemmáival, illetve a személyiség kiépítésének, belső-külső szabadságának kialakításigényével. (Mindez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy ez a generáció „erkölcsösebb", de azt sem, hogy „apolitikusabb".)

Ennek a sajátos helyzetnek egyik következménye, hogy egyfelől a fiatal írók művészi látásmódja viszonylag erősen különbözik az előző generációkétól, másfelől viszont egymástól való megkülönböztetésük nehéznek bizonyult: a fiatalok közt meglevő különbségeket az általánosan újszerű közös vonások jó ideig elfedték. Az irodalmi köztudat, az irodalomkritika, amely eddig a fiataloknak viszonylag zárt, karakterisztikus csoportokban sorjázó fellépéséhez volt „hozzászokva", ezért is állt egy ideig meglehetősen tájékozatlanul a kor szerint következő frissebb írórétegek „egymásba olvadó", „arculat nélküli" „tömegével" szemben. S csak a legutóbbi évek során, jóformán csak ma került-kerül sor az általánosan újszerű, közös jellemzők tudatosítására és csak ezzel együtt e „fiatal irodalom" belső tagozódásának differenciáló megítélésére.

Anélkül, hogy erre az egy mozzanatra akarnánk leszűkíteni a fiatalok általános jellemzését, az is kétségtelen, hogy mai irodalmunk egészében elfoglalt helyüket alkotói látásmódjuknak ez a „korszerűsége" határozza meg. Annak ellenére, hogy eddig inkább még csak jeles, de nem kiváló-kiugró teljesítményeket, műveket mutattak fel, a nemzedéki és a társadalmi változás egybeesése folytán eredményeik összege ma mégis nagyobb szerepet tölt be irodalmunk egészének jellemképében, mint a megelőző nemzedékeké a maguk idejében. Még hibáik, fo-

gyatékosságaik szempontjából is, mert azok elsősorban nem „kezdő"-mivoltukkal, hanem az egész irodalmunkra kiható társadalmi szituációval függnek össze. Nemzedéki helyzetüknél fogva ugyanis épp ők vannak leginkább kitéve a „társadalmi meghatározatlanság" hiedelmének, illúziójának; a rossz kötöttségek, a szocializmussal össze nem egyeztethető jelenségek bírálata, a személyiség integritása alapján is érvényesített jogos erkölcsi elégedetlenség náluk vált át legkönnyebben a társadalmi tekintet nélküliség anarchisztikus-önmegvalósító programjába; a morális tájékozódási igény náluk jár együtt leggyakrabban az erkölcs társadalmi kötöttségének fel nem ismerésével, elvesztésével vagy elhárításával. Szemléleti-művészeti megoszlásuk is nagyrészt ezeknek a pólusoknak az irányaiban mérhető.

A TÖRTÉNETISÉG

Természetesen „életveszélyes" lenne irodalmunk mai helyzetét doktriner módon vagy merő ötletek alapján jellemezni. Egyes jelenségeket vehetünk csak számba, anélkül, hogy azokat meggyőzően tudnánk összefüggésekbe rendezni. Annyi azonban bizonyos, hogy mai irodalmunknak a személyiség előtérbe kerülése mellett világosan érzékelhető másik jellemzője egy – a korábbi szakaszokhoz mérten nagyobb fokú – *történelmi érdeklődés.*

Tagadhatatlan, hogy különböző szemléletű, más-más generációkhoz tartozó, sokféle műfajú alkotók műveinek feltűnően nagy arányban közös jellemzője a múlt felé való tájékozódás. Költészetünkben érzékelhetően gyarapodtak a történeti-balladisztikus-folklorisztikus motívumok; a lírai szerepjátszás Weöres Sándornál történelmi színteret választ; fiatal költőink önkifejezése feltűnő, jellemző gyakorisággal keres formát, tartalmat a társadalmi-nemzeti emlékezés témáiból; fiatal prózaíróink regényei is szokatlan gyakorisággal játszódnak a közeli-távolabbi tegnap időiben; az újabb drámák növekvő sora támasztja fel a régi idők jelenét; prózairodalmunkban hullámként jelentkeznek a fasizmus üldözötteinek szörnyű élményekben fogant emlékei. Aligha pusztán divat a magyar nyelv, a népdal, a folklórhagyomány mozgalommá szélesedő ápolása, amely leghathatósabb társadalmi támogatását az irodalmi élettől kapja. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy az elődöket, ősöket, szülőföldet felidéző írói visszaemlékezések az utóbbi időben „rovatteremtő" erővel láttak-látnak napvilágot folyóirataink hasábjain,

mint ahogyan például a *Kortárs* irodalomtörténeti hangoltsága sem vezethető le pusztán a tudós-szerkesztő személyes érdeklődéséből.

Egy történelmileg oly fiatal társadalmi formációnak, mint a szocializmus, természetes „életjelensége", hogy erősödésének, fejlődésének arányában bejárja, feltérképezi, meghódítja, elsajátítja az emberiségnek és a nemzeti társadalomnak azt a történetét, amely egyben jelenének előtörténete is. Irodalmi életünk szóban forgó jelenségéről szólva is bizonyos, hogy egészében társadalmunk fejlődésének egészséges kísérőjelensége, hogy legnagyobbrészt csupán formája a ma lényeges kérdései megközelítésének.

Mindez igaz, de mégsem ad meggyőző feleletet arra, hogy a múlt felé fordulás miért éppen napjainkban mutat ilyen feltűnő „sűrűsödést". Annak a meggyőződésnek az alapján, hogy az okot társadalmi-történeti helyzetünkben kell keresni, megkockáztatjuk: a jelenség mögött a „stabilizálódott" forradalom önismeretigénye és egységesülő társadalmunk új, szocialista tartalmú nemzeti önismeretigénye együttesen és – bár ellentmondásos – egységben munkál.

A mai – sokszínű – történelemidézés fő iránya mind a hatvanas évek erkölcs-hatalom konfliktusainak elvont (formális) történetiségét, mind a szkepticizmus groteszk történelemábrázolását meghaladja. Nem tartalmi-esztétikai részértékeit megsemmisítve, hanem azokon időszerűen túllépve.

Az egyik oldalon az irodalmi érdeklődés átváltott: a hatalom természetrajzának történelmileg formális kereteit mára érezhetően a *forradalmi* periódusok történetileg *konkrét* elemzése váltotta fel, s a hatalomgyakorlás aktuális emberi-erkölcsi értelmezése a korábbiaknál sokkal közvetlenebbül kötődik a történelem tényleges tanulságaihoz. A *Kegyenc*, az *Áruló*, az *Ötödik pecsét*, a *Saulus*, de még a legprogresszívabb *Szerelmem, Elektra* sok tekintetben formális, ürügy-történetisége helyett is ma az irodalmi ábrázolás a *forradalmi* (forradalom előtti-alatti-utáni) *helyzetek konkrétabb, tárgyszerű felidézésével* keresi a mára is vonatkoztatható erkölcsi-politikai tanulságokat. (Drámák: Illyés Gyula *Testvérek;* Szabó Magda *Az a szép, fényes nap;* Hernádi Gyula *A tolmács;* Száraz György *Vezérkari főnök, A nagyszerű halál, II. Rákóczi Ferenc;* Sütő András *Csillag a máglyán, Egy lócsiszár virágvasárnapja* című drámáinak előadása. – Regények: Hernádi Gyula *Vörös rekviem;* Dobai Péter *Csontmolnárok;* Spiró György *Kerengő,* Féja Géza *Visegrádi esték;* Gáspár Margit *Isteni szikra* stb.)

A másik oldalon – ahogyan az említett példák nagy része is mu-

tatja – ez a társadalmi vonatkozásban konkrétabb megközelítés az eddigieknél nagyobb arányban-mértékben járt együtt a *nemzeti történelem* megjelenítésével. Jellemző, hogy a mindenkori embertelenség elítélését Moldova György a magyar történelem egy gyászos-hősies fejezetének hiteles feltámasztásával fejezte ki (*Negyven prédikátor*); hogy az egyik legtehetségesebb fiatal prózaíró is a magyar forradalom és szabadságharc tanulságait az egykorú emigráció dokumentatív megjelenítésével formálta regénnyé (Dobai Péter *Csontmolnárok);* hogy Weöres Sándor személyiségteremtő költői játéka is a magyar XVIII. század világában öltött formát, s talán még a mindig is tudatosan vállalkozó Illyés Gyula *Bánk bán*-átdolgozása sem véletlenül esik erre az időszakra. (És itt a felsorolásnak a korábban említett múlt- és hagyományidézés általános jellemzésébe kellene fordulnia, azzal a kiegészítéssel, hogy az utóbbi években zajlott le – legnagyobbrészt az irodalmi élet fórumain – a „nemzeti vita", s jelent meg a Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösségnek. *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdéseiről* szóló dokumentuma.)

Azaz: irodalmunk legnagyobbrészt művekben kifejezésre jutó történelemszemlélete a *forradalmiság* és a *nemzeti sajátosságok* konkrétabb megfogalmazásának irányába fejlődött. S éppen a történetiség e két oldalának (nem mindig, nem minden egyes alkotásban összefonódó, de) együttes érvényesülése okán mondhatjuk, hogy irodalmunknak ez a múlt felé való tájékozódása elsősorban a szocializmusra vall, hogy legjobb törekvéseiben a szocialista hazafiság objektív erősödését tükrözi és segíti.

E megélénkült tendencia mögött – egyelőre elemzésre várva – minden bizonnyal olyan időszerű kérdések is meghúzódnak, hogy a forradalom hogyan, mennyiben jelent szemléletileg újat: erőszakos jellege mennyire szükségszerű, milyen mértékig igazolt erkölcsileg; körülményei közt a legalitáshoz való ragaszkodás meddig illúzió. Főleg pedig: hogy a forradalom fennmaradása, céljainak megvalósítása mennyire megy illúzióktól sem mentes eszméinek rovására, illetve eszméinek gyakorlattá válása milyen külső-belső konfliktusokkal jár, milyen konkrét erkölcsi normákat követel; végső soron, hogy a szocializmus „nyugodtabban", reformokkal építkező szakasza mennyiben forradalom *is?* És – ugyancsak elemzésre várva – e tendencia mögött ott húzódnak mindazok az időszerű kérdések, amelyek társadalmunknak a mindennapi életben is érzékelhetővé vált egységesülési folyamatával

függnek össze. Irodalmunk történelmi orientációjában a nemzeti tartalmak, formák, keretek előtérbe állítása: elemzésre váró tükre a szocialista tartalmú nemzeti egység ama megerősödésének, amelyet a munkásosztály és a szocialistává váló parasztság szövetsége, a párt szövetségi politikája, a szocialista demokratizmus jelentős fejlődése, a termelés, az ipar és a kulturális élet decentralizálódása, a kulturális forradalom mobilizáló, különbségcsökkentő hatása ma sokkal dinamikusabban határoz meg, mint eddig bármikor.

Irodalmunknak ez a történeti tájékozódása természetesen csak egészében, fő vonulatában tükrözi pozitív érvénnyel a társadalmi mozgás általános tendenciáit. Irodalmi életünk, irodalomkritikánk feladata a pontos marxista minősítés; annak a megállapítása, mi és mennyi ebből a hagyományorientáltságból, ami a ma önismeretigényének felel meg, ami történelmi helyzettudatunkat pontosabbá teszi, ami tegnap és ma közt szükségszerű és természetes folytonosságot teremt, ami – ha közvetetten is – a ma kérdéseinek megválaszolását segíti. Mert bizonyos, hogy egy nem tematikus, hanem világnézeti szempontú elemzés azt is kimutatná: mi ebben – az említett példáknál sokkal szélesebb körű – múltra orientáltságban a szocialista forradalomban való csalódottság visszavetítése; a nemzeti különállás nacionalista hangsúlya; a konzervatív társadalom- és erkölcsszemlélet, vagy múltba menekülő közöny, individualizmus. S azt sem felejthetjük el: a tegnap és a ma összevetésének tanulságai csak segíthetik, de sohasem pótolhatják a jelen közvetlen birtokbavételét.

A JELEN KÖZVETLEN ÁBRÁZOLÁSA

Mint az eddigiekből is kitűnt, mai irodalmunk néhány szembeötlő vonását kívánjuk jellemezni, leírni. De sem a személyiség előtérbe kerülését, sem a történeti tájékozódást nem tekintjük valami „önmagában vett" jónak vagy rossznak, hanem olyan többé-kevésbé újszerű, általános jellemzőnek tartjuk, amelyen belül – generációs megkötöttségek nélkül – egyaránt érvényesülhetnek egyfelől realista, szocialista realista, másfelől polgári humanista vagy erősen vitatható szemléletek. Semmiképpen sem volna helyes valamely jelenséget, tendenciát önmagában privilegizálni, egyedül korszerűnek kikiáltani. Ez gazdag, sokszínű kibontakozásra hivatott irodalmunk elszegényesítésének veszélyét hordaná magában, illetve folytonosságának kétségbevonásához vezetne.

Ezeknek az irodalmi jelenségeknek a tudatosítása azonban már csak azért is elengedhetetlen, hogy szemléleti, művészi megítélésük során időszerű társadalmi vonatkozásaikat szem előtt tarthassuk.

A társadalmi valóság különböző művészi ihletettségű megközelítéseinek elvi egyenrangúsága alapján ugyan, mégis különös hangsúllyal kell szólni irodalmunknak ma is legjellemzőbb áramlatáról. Arról, amely mind a személyiség előtérbe kerülését, mind a forradalmiság és az egységesülési folyamat érzékelését mai életünk közvetlen ábrázolásában fejezi ki; amelynek alkotói módszere, hogy az ember belső, erkölcsi-szellemi világát *egyidejű* és *konkrét* társadalmi meghatározó tényezőivel együtt, velük kölcsönhatásban *ábrázolja.* Ez a közvetlen társadalomábrázolás sem jelent önmagában eszmei-esztétikai kitüntetettséget; szocializmustól idegen vagy akár ellenzéki szemléletek hordozója is lehet. Az azonban kétségtelen, hogy a szocialista elkötelezettségű, a társadalmi-közéleti érdekeltségű, realizmusigényű alkotói szemlélet és magatartás jellemzően vonzódik hozzá.

Ezt az irodalmat *általában* az a *realista* alkotói szemlélet jellemzi, amely tudja, hogy az ember közösségi lény, hogy az ember másokhoz való viszonyában az, ami; hogy személyes boldogulása és önmagáért való felelőssége nem választható el, szoros kölcsönhatásban van mások boldogulásával és azok őérte viselt felelősségével. Ez a belső szemléleti tartalom a közvetlenül közéleti érdekeltségű írók jelentős hányadánál az *önkifejezés* során azoknak a konkrét körülményeknek, emberi kapcsolatoknak az *ábrázolásába* torkollik, amelyek közt az egyes ember él. Ez pedig a szocialista társadalom egész rendszere – úgy, ahogyan az a mindennapi életben megjelenik. S ez jellemzi ezt a tendenciát *különösen.*

Itt a realizmusnak az a jellemző módszere, hogy az egyént, annak belső világát mindig másokkal, a társadalommal, az egyes ember társadalmi-történelmi helyzetét a mindennapok helyzeteivel köti össze, ma különösen időszerű jelentőségre tesz szert – és éppen a „témaválasztás", az egyidejű társadalomábrázolás révén. Nem pusztán azért, mert eleget tesz a mindenkori olvasó legtermészetesebb igényének, hogy ti. önmagát önnön életének helyzetei és problémái közt lássa, ismerje fel. Hanem ettől elválaszthatatlanul azért, mert módszere *és* témaválasztása miatt különösen alkalmas (nem az egyén viszonylag közvetlen történelmi meghatározottságának és történelmi felelősségének, hanem) az egyén *hétköznapi* szituációinak, *„alkalmi"* döntéseinek, választásainak ábrázolására. Arra, hogy éppen a művészi általánosítás

révén a *„közönséges"*, a „mindennapi" ember „jelentéktelen" küzdelmeit, örömeit és bánatait kiemelje a „szürkeségből", s olvasóját a művészet mással nem pótolható erejével ébressze rá, hogy vágyai és kötöttségei, szenvedélyei és félelmei, erkölcsi-magatartásbeli válaszai ma is – *és éppen ma* – igenis jelentőséggel bírnak. Ennek az irodalmi látásmódnak a korszerűsége épp abban van, hogy a múltban viszonylag közvetlenül motiváló társadalmi-történelmi indítékok közvetettebbé és sokoldalúbbá válása idején – tehát *ma* – elsőrendű fenntartója lehet (s nagyrészt az is) a társadalmi-történelmi tudatosságnak, annak, hogy a szocializmus építése során a „hétköznapok forradalmát" éljük.

Egyén és közösség viszonya itt konkrétan a szocializmushoz van kötve; itt közvetlenül arról van szó, hogy az egyes ember hogyan él a szocializmusban, mit kap a szocializmustól, és maga, mindennapi életének különböző területein, hogyan hat rá vissza, maga is hogyan alakítja azt. Ez az ábrázolási mód ezért a legalkalmasabb mindenfajta elidegenedés leküzdésének támogatására. Minden helyzete emberi helyzet: emberi cselekedetek, magatartások egymásra hatásának következménye, s legyenek azok bármennyire kétségbeejtőek vagy tragikusak – az ábrázolási mód magában foglalja emberi feloldhatóságuk ígéretét. Konkrétan: a szocialista társadalomnak azt a történelmileg igazolt ígéretét, hogy a szocializmus belső ellentmondásainak feloldása önnön fejlődése-fejlesztése révén lehetséges. Az, hogy a mi társadalmunk a világtörténelemben mindeddig a leginkább közösségi, leginkább igazságos társadalom, amelyben statisztikailag is mérhetően leginkább esik egybe az egyes emberek és a közösség érdeke – mint hit, meggyőződés, mint elkötelezettség, mint szemlélet hatja át ezt az irodalmat. Az irodalomnak azonban nem ennek illusztrálása, hanem ennek aktív képviselete a feladata. Az irodalomnak az a társadalmi szerepe, hogy lelkileg-szemléletileg mozgósítson, hogy jó értelemben nyugtalanítson, ösztönözzön. Hogy az érdek- és életfelfogás-*ütközéseket* hozza felszínre és értelmezze; hogy azokról beszéljen, akik még nem találták meg a maguk jogos igazát, s az okokról, hogy miért van ez így; hogy megmutassa az önzés, a kicsinyesség, a hatalommal való visszaélés, a bürokratizmus, a kényelmesség, a lustaság és a nemtörődömség szocializmussal össze nem egyeztethető jelenségeit, s a velük való küzdelmet is úgy, ahogyan az a mindennapokban folyik, nemcsak sikerrel, hanem kudarcokkal is, s ha sikerrel: nemegyszer tragédiák árán, vagy éppen a józan ész rovására – komikusan.

Ezzel függ össze, hogy ez az irodalom legnagyobbrészt *kritikai* hang-

súlyú. Éppen a szocialista társadalomba vetett hit (vagy az alapvető céljaival egyetértő politikai igenlés) következménye, hogy ez az irodalom nem a szocialista társadalmi rendszert, hanem az attól elmaradó vagy attól idegen jelenségeket, élet- és magatartásformákat, szemléletet és erkölcsöt bírálja – a szocialista ember és a szocialista társadalom továbbfejlődése *érdekében*. Ennek az irodalomnak nem annyira hősei, mint inkább szemlélete, nem annyira közvetlen ember- és társadalomképe, mint inkább ember- és társadalomeszménye pozitív, nem az adott helyzetet, hanem a szocialista fejlődés dinamikáját látja optimistán. De mert mindez együttesen, egymást áthatóan van jelen és hat a művekben: ezt a kritikai hangsúlyt semmiképpen sem lehet és szabad valamiféle negativizmussal azonosítani. (Nem azt állítjuk, hogy ebben az irodalomban nincs az ábrázolás erejéig is „képviselete" társadalmunk pozitív erőinek, sem azt, hogy ez az irodalom is ne volna adós a példaadó életek, jellemek nagyobb arányú ábrázolásával.)

S tegyük mindehhez hozzá: *ez* az irodalom – éppen mert az embert közösségi lénynek tekinti, s mert mindennapi élethelyzeteiben ábrázolja – visz el a leginkább a társadalmi és a termelőmunka, a dolgozó ember, a parasztság, a munkásosztály világába. (Hangsúlyozottan nem a teljesség igényével, még kevésbé „besorolásként": Balázs József, Baráth Lajos, Bárány Tamás, Bertha Bulcsu, Czakó Gábor, Csaplár Vilmos, Csák Gyula, Csurka István, Dobozy Imre, Fejes Endre, Fekete Gyula, Fenákel Judit, Gáll István, Galgóczi Erzsébet, Galambos Lajos, Jókai Anna, Kertész Ákos, Marosi Gyula, Mocsár Gábor, Molnár Géza, Simonffy András, Raffai Sarolta, Szekulity Péter, Thiery Árpád, Tóth Béla, Végh Antal, Vészi Endre és mások prózájára, drámájára; Apáti Miklós, Baranyi Ferenc, Benjámin László, Garai Gábor, Kiss Benedek, Ladányi Mihály, Utassy József, Veress Miklós és mások lírájára gondolok elsősorban.)

Ez a közvetlenül valóságérdekű irodalom több okból érdemel nagyobb figyelmet. Az irodalmunk egészét ért veszteségek nagyrészt ezt a tendenciát sújtották (Darvas József, Erdei Ferenc, Gerelyes Endre, Kamondy László, Lengyel József, Németh László, Sarkadi Imre, Simon István, Sipos Gyula, Szabó István, Szabó Pál, Urbán Ernő, Váci Mihály, Veres Péter halála). Ennek a tendenciának ugyanakkor irodalomközéleti megítélése is rendkívül kiegyensúlyozatlan. Az egyik oldalon a személyiséget és a közösséget, az önmegvalósítást és a közéletiséget szétválasztó-szembehelyező szemléletek „sematizmust" suttogva kompromittálják és lebecsülik ezt a törekvést, mások viszont – általá-

nosító módon – politikai ellenzékiséget gyanítanak társadalomkritikai hangsúlyaiban; ismét mások pedig szemléleti differenciálás nélkül, művészi színvonalengedmények árán is „teljes irodalompolitikai és irodalomkritikai támogatást" reklamálnak számára.

Az irodalompolitikának és az irodalomkritikának valóban egyik elsőrendű feladata ennek a legnagyobbrészt szocialista szemléletű, realista, elkötelezett irodalomnak a támogatása. Ennek azonban egyszerre kell jelentenie a polgári színezetű lekicsinyléstől és a vulgarizáló „támogatástól" való megvédését. Mindenekelőtt pedig: alaposabb, gondosabb elemzését. Eredményeinek hangsúlyosabb felmutatása a valóság változásaival lépést tartó újszerű, mára való vonásainak kiemelését követeli meg. S főként meg kellene mutatni azokat a szemléleti-művészi problémákat, amelyek – elsősorban a tárgyias műfajokban – nehezítik egy átalakulóban levő társadalom egyidejű, konkrét ábrázolásának egyetemes emberi érvényre emelését, esztétikailag magasrendű általánosítását. (Elsősorban objektív okokra vezethető vissza, hogy ennek a közvetlen valóságfeltáró irodalomnak egyes, de jellemző rétegei riportok, illetve riportfogantatásúak, illetve hogy egy meglehetősen empirikus-naturalisztikus mindennapiság jegyében vannak megformálva. Mint ahogyan az sem véletlen, hogy a *Magyarország felfedezése* című sorozat egy-egy kitűnő kötete – általában az irodalmi szociográfia esztétikailag csak részben formált tudósításai a mai valóságról – nemegyszer méltán nagyobb társadalmi érdeklődést keltettek, mint a kifejezett szépirodalom.) S végül itt sem szabad elfeledkezni arról, hogy a maiság és a közéletiség nem önmagában mérce és érték, hogy adhat és ad – még közösségi igényű szemlélet alapján is – rossz, romantikus válaszokat; népközelsége együtt járhat és jár is olykor a munkásosztály szektásan leszűkített vagy a népet a parasztsággal (adott esetben a régi parasztsággal) azonosító szemlélettel, társadalmi érdekeltsége összefonódhat politikai ellenzékiséggel.

A „JELLEMZŐK" ÉS A FOLYAMAT

S itt mindenképpen egy rövid, emlékeztető kitérőt kell tenni. Ama törekvésünk, hogy néhány jellemzőt kiemeljünk, azzal járhat, hogy elhomályosodik ezeknek a jelenségeknek a kölcsönhatása, az a tény, hogy az irodalmi folyamatban ezek a tendenciák áthatják egymást.

Ha arra kíséreltük meg felhívni a figyelmet, hogy mai irodalmunk

eltér a hatvanas évekétől, azt azon az áron tettük, hogy elfedtük a mával összekötő *folytonosság* szálait. A személyiség előtérbe kerülését csak néhány jellemzőnek vélt jelenséghez kapcsoltuk – de hogyan lehetne ezt elválasztani akár a „történetiségtől", akár a „közvetlen valóságábrázolástól"?

Az öregedés legintimebb világáról vajon azért születhettek ma olyan kitűnő könyvek, mint Illyés Gyuláé, Déry Tiboré *(Kháron ladikján, Kedves bóper)*, mert a személyiség „előtérbe került", vagy mert másmás módon, de mindketten a közösségi emberi kapcsolatok révén küzdöttek meg az öregséggel? Kertész Ákos *Makrá*ja kevésbé lenne „közéleti" azért, mert a személyiség gazdag és bensőséges világán át érezteti egyén és mai társadalom kapcsolatát? Vagy Gáll István *Az öreg*je azért, mert korábbi regényeinek szélesebb társadalomrajzát egy bensőséges helyzetű jellempár kapcsolatának ábrázolásával váltotta fel? S ki tudná megmondani, hogy például Vas István önmagát is kíméletlenül boncoló emlékezéseit a személyiség önmegfogalmazása vagy a társadalmi, történelmi, politikai, szellemi viszonyok közéleti érzékenységű megelevenítése jellemzi-e jobban? A *Csillag a máglyán* a forradalom törvényszerűségeit elemzi-e, vagy a forradalom és a személyiség viszonyát? Vagy „hova tegyük" annak a Juhász Ferencnek a költészetét, aki a természetben, a világegyetemben keresi az élet helyét, de mindig kifejezve, hogy ez az élet társadalmilag, nemzetileg, osztály szerint kötött, emberi lét? Vagy Nagy László költészetét, amely a mai parasztság történelmi emlékezetű, közösségi-erkölcsi tudatának egy rendkívül erős személyes lírai jellembe formált megszólalása? S ezeket a kérdéseket tulajdonképpen minden illusztrációt szolgáló mű- és névlista szereplőivel kapcsolatban is el lehet mondani.

S még egy megjegyzés: a kiemelések – jellemzések, azaz közvetve sem kétségbevonásai más, esztétikailag érvényes megközelítési módoknak. Van s legyen továbbra is „elvont történetiség", hiszen – ahogyan pl. Mesterházi Lajos *Prométheusz-rejtélye*, Gyurkó László *A búsképű lovag*ja is bizonyítja – alkalmas arra, hogy a szocializmus mai problémáit szocialista módon közelítse meg. A „groteszk" történelemábrázolás is, ha harmonizál a történelmi szituáció jellegével, mindig adhat olyan kitűnő elbeszélést, drámát, amilyen például Örkény István *Tótékja* volt – és így tovább. Az élet írói megközelítési módjainak ennyiben nincs hierarchiája, ennyiben épp az irodalom ama gazdagságának zálogai, amely magának az életnek a sokarcúságát, sokoldalúságát tükrözi. Más kérdés, hogy az irodalmi ábrázolás gazdagsága sohasem

azonos az értékanarchiával; hogy a *mérték* minden esetben a társadalom- és emberábrázolás „helyességén", valósághoz való viszonyán múlik, ami elválaszthatatlan a valóság esztétikai, művészi elrendezésének, „újrateremtésének" szervezőerejétől, az alkotói világnézettől.

Ezt a kitérőt nemcsak az esetleges félreértések elkerülése érdekében tettük. Hanem azért is, hogy kifejezésre juttassuk: irodalmunk mai helyzetének ilyen jellemzés-kísérlete módszertanilag milyen „elaprózásra" kényszerül. Minden bizonnyal a szerző személyes felkészültségének, fogyatékosságának okán is. De azért is, mert irodalmi tudatunk – elsősorban irodalomkritikánk – adós mai irodalmunk összefüggő jellemzésével.

AZ IRODALMI TUDAT

Ebből a mégoly vázlatszerű jellemzésből is kitűnik: az irodalmi folyamat érzékeli és zömében segíti társadalmunk mozgását, fejlődését. De az is, hogy ma nincsenek igazán elevenbe vágó, a társadalmi-történelmi helyzet lényeges kérdéseit esztétikailag kiugró érvénnyel, meggyőzően megragadó művek, tendenciák. Ilyen helyzetekben megnő az irodalmi tudat – az irodalomesztétika, a kritika, a művön kívüli írói vélemények és az olvasói reflexió – jelentősége.

Utaltunk arra, hogy a hatvanas évek irodalom-közéleti vitáinak középpontjában a realizmus kérdése állt, az elvi-tartalmi problémák esztétikai formát öltöttek. Ma e téren is más a helyzet. Az irodalmi élet vitáinak középpontjában ma sokkal nagyobb arányban és nagyobb közvetlenséggel, ideológiai, társadalompolitikai kérdések állnak. Érthetően, mert ezek a lényeges társadalmi változásokkal függnek össze. Ezért szükségesek és hasznosak a viták a nemzeti kérdésről, a gazdaság és a kultúra viszonyáról, a népesedésről, a szocialista demokratizmus, a szocialista életmód és erkölcs kérdéseiről. Megfelel ez közéleti érdekeltségű irodalmunk hagyományainak is: segítő részese társadalompolitikai gondjaink megoldásának, kifejezője az irodalmi életen belüli politikai egységnek és ideológiai vitának, segítője a szövetségi politika egységerősítő érvényesítésének, s eredményeivel az alkotói magatartásra is jótékonyan hat vissza.

Mégis az a meggyőződésünk, hogy – nem ezzel ellentétben, hanem ezt kiegészítően, az egyoldalúságot megszüntetve – az irodalmi életnek, tudatnak többet kellene foglalkoznia *magával az irodalommal;*

nagyobb gondot kellene fordítania az irodalomra mint művészetre. Nem felejthetjük el, hogy a társadalom elsősorban alkotásokat vár az irodalomtól; hogy a művek mással nem pótolhatók; hogy az írók közéleti szerepe, jussa elsősorban alkotó-mivoltukon alapszik. Amennyire örvendetes, hogy jelentős marxista irodalomtörténészeknek, kritikusoknak átfogóan kifejtett nézeteit ismerhetjük politikai-ideológiai, társadalompolitikai kérdésekről, annyira sajnálatos, hogy korántsem rendelkezünk ilyen szintű, alaposságú elemzésekkel az irodalmi folyamatról, az irodalom és a valóság viszonyáról. A párt, a magyar társadalom a következő kongresszus alkalmával nem – vagy nem csak – azt fogja kérdezni, hogyan áll az irodalmi életben az általános ideológiai, társadalompolitikai, művelődéspolitikai kérdések vitatása, hanem hogy milyen műveket tett le az irodalom a nép asztalára.

Félreértés ne essék: egyáltalán nem arra gondolok, hogy ezek az egész közéletünk, szellemi és irodalmi életünk szempontjából olyan fontos társadalmi kérdések háttérbe kerüljenek. De arra igen, hogy sokkal inkább *a maguk helyén* vetődjenek fel, mindenekelőtt az alkotások kapcsán, esztétikai összefüggésekben; mint *az irodalom és a valóság viszonya,* mint a marxista esztétika, kritika időszerű, elvi, tartalmi kérdései kerüljenek mérlegre.

Az irodalmi közélet szó- és sajtóbeli fórumain sokoldalúbban, intenzívebben kellene tudatosulnia a XI. kongresszus alapkövetelményének: hogy ti. az irodalom a szocializmus építésének alapvető, központi kérdéseit ragadja meg, hogy alkotásainak világában ezek kapjanak, s ezekkel együtt a dolgozó emberek millióinak mindennapi élete kapjon, jelentőségével arányos teret. Irodalmi életünknek az irodalom társadalmi szerepe és belső fejlődése érdekében is tudatosabban kellene szem előtt tartania azt a mozgó, fejlődő életet, amely művészetének tulajdonképpeni tárgya. A XI. kongresszus – ma elsősorban gazdaságpolitikai – feladataink megoldási irányait úgy jelölte ki, hogy ezzel egyidejűleg és ezzel kölcsönhatásban erősödjenek társadalmunk szocialista jellemzői, a szocialista tulajdonviszonyok, a munkásosztály, a párt vezető szerepe, a munkás-paraszt szövetség, a szocialista demokratizmus, a szocialista tartalmú nemzeti egység. Az irodalomnak nyilván nem az a feladata, hogy ezeket a politikai, gazdaságpolitikai, társadalompolitikai terminusokkal jelölhető mozgásokat közvetlenül tükrözze. Az azonban mindenképpen feladata, hogy ezeknek a folyamatoknak milliók által cselekvően átélt emberi-morális vonatkozásait ábrázolja, e folyamatok belső emberi kihatásainak konfliktusait, tragédiáit és

győzelmeit tükrözze, hogy a maga sajátos és mással nem pótolható eszközeivel a fejlett szocialista társadalom építésének központi kérdéseit – egyszersmind nemzeti életünk központi kérdéseit – ragadja meg. Ebben áll az irodalom felelőssége, elsősorban ennek felismerésén múlik egysége, ennek a feladatnak a teljesítése erősíti társadalmi tekintélyét.

S az irodalomkritikának is – mutatis mutandis – ugyanez a feladata. A kritika nem „oka" az irodalom „elmaradásának", a kritika nem „pótolja" az irodalmat – maga is ugyanazokkal a nehézségekkel, a sokban új valóság birtokbavételével s az azzal összefüggő szemléleti problémákkal küzd (tegyük hozzá, ugyanolyan viszonylagos eredményekkel is, mint maga az irodalom). Feladata is nyilvánvalóan az, hogy nem „íróasztalnál", hanem a társadalmi mozgásnak, a társadalmi, társadalompolitikai, erkölcsi-tudati összefüggéseknek és az irodalmi folyamatnak az egymásra vonatkoztatott figyelembevételével a marxista esztétika alapkategóriáit – a pártosság, a népiség, a realizmus tartalmait – korszerűsítse.

Csak így követheti érzékenyen, ítélheti meg helyesen az irodalmi folyamat módosulásait; különböztetheti meg hitelesen az új tartalmak révén jogosan újszerű formákat a „művészeten belüli forradalom" üres formalizmusától; küzdheti le saját területén is az általudományos formalizáló iskolák vagy a kritikát „művészetnek" deklaráló nézetek egymást erősítő hatását; fogalmazhatja meg irodalmunk szocialista realista, realista vonulatának pontosabb kritériumait, és rajzolhatja újra (gyűjtőszóval) dekadens tendenciáinak határait; állíthatja helyre, alakíthatja orientáló hitelességgel irodalmunk szocialista értékrendjét.

S a közvéleménynek, az olvasók véleményének – az irodalmi tudat e szerves tényezőjének is – ebben az alapvető feladatában kell támogatnia, segítenie az irodalmat. A közvélemény a maga jogos igényeit az irodalom sajátosságainak figyelembevételével, jogos kritikáját az irodalom eredményeinek ismeretével, az érthetőség követelményét a maga irodalmi önművelésének követelményével összekapcsolva juttassa kifejezésre. Azzal a türelemmel, segítő megértéssel, azzal a *bizalommal*, amelyre irodalmunk eddigi eredményeivel is rászolgált, s amelyet – ahogyan a nemrég lezajlott írószövetségi közgyűlés is tanúsította – társadalomszolgálatának eltökéltségével mindenképpen kiérdemel.

Művészetpolitikánk időszerű kérdései.
Kossuth Könyvkiadó 1977. 290–309. old.

Aczél György

POLITIKA, MŰVÉSZET, ALKOTÁS

Népünk életének legutóbbi húsz éve: a békés építés, a folyamatos szocialista átalakulás, *a nyugodt alkotás történelmi jelentőségű időszaka.* Olyan változásokat szült, amelyek nemcsak a mát határozzák meg, hanem a távolabbi jövőre is kihatnak.

A párt ezekben az években következetes, kiegyensúlyozott, a fokozatosságra ügyelő, ugyanakkor forradalmi irányító munkával teremtette meg azt, aminek lehetőségét már a negyvenöt, illetve a negyvennyolc utáni fordulat is magában hordta, de kibontakozását az ötvenhat előtti politika gátolta.

A felszabadulás hatalmas népi erők és lehetőségek zsilipjét nyitotta fel, történelmi vívmányok elérését tette lehetővé, s a látszólag „csöndes", belpolitikailag mindenképpen nyugalmas legutóbbi két évtized a szocialista építésben *sorsdöntő,* a nép felemelkedésében forradalmi változásokat hozott és érlelt.

Az elmúlt két évtized változásai történelmi mértékkel mérhetők és maradandók. A munkásosztály, a dolgozó nép hatalma szilárd, a szocialista demokrácia egyre mélyebb és kiterjedtebb. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével létrejött társadalmunk egységes szocialista gazdasági alapja, az osztályviszonyok megváltozásával mind erősebb a szocialista népi-nemzeti egység. A szó teljes – anyagi és morális, tárgyi és szellemi – értelmében *gazdagabb és szabadabb* az emberek élete.

Ama regénybeli Rip van Winkle, ha húsz esztendővel ezelőtt álomba szenderült volna bárhol az országban, most felébredve nem ismerne rá ugyanarra a tájra, de az emberek gondolkodására, magatartására, igényeire, még érzelmeire sem.

Nemcsak az élet képe, hanem maga az élet változott meg. Mérni lehet ezt a megnőtt öntudaton, *a fokozottabb politikai és emberi felelősségérzeten.* Az emberek érzékenyebbek a hibákra, javítást sürgetve szólnak a visszásságok ellen, háborognak a szocializmustól idegen je-

lenségek, visszaélések miatt, türelmetlenül ostorozzák a bürokráciát, a kiskirálykodást, a felelősség áthárítását, felemelik szavukat az építést lassító óvatoskodás ellen, éppen, mert készebbek cselekedni is a jobbítás érdekében. Magasabbra emelkedett a közélet mércéje, növekszik az igény a közösségi tisztséget viselőkkel szemben; egyre okosabb, egyre hathatósabb, mind demokratikusabb és humánusabb, vagyis szocialistább vezetést várnak tőlünk. Az emberek önmagukkal, társaikkal és vezetőikkel szemben egyaránt kritikusabbak lettek.

A nép egészséges, javító szándékú észrevételei, a demokratikus jogok gyakorlása, az, hogy minden előrelépésünket szenvedélyes viták előzték meg és kísérték az élet minden területén – mindez nem egyszerűen a párt vezető szerepének támogatását, annál többet: *erősödését* jelentette és jelenti.

Amikor visszatekintünk az *1958-as* művelődéspolitikai irányelvek megjelenésének időszakára, emlékeznünk kell arra, hogy mindannyiunkat megpróbáló *történelmi helyzetben,* az ellenforradalom leverése után született ez a határozat, a helyreállított lenini politika talaján. Akkor fogalmaztuk meg a feladatokat, amikor még fájdalmasan közeli élmény volt 1956. Olyan idők voltak ezek, amikor a nemzetközi burzsoázia mindenütt és minden erejével támadta rendszerünket; uszította és kitartásra buzdította a hazai ellenforradalmárokat és a szubjektíve esetleg jó szándékú, objektíve azonban a népi hatalom s ezzel a szocializmus alapjai ellen aktívan fellépő ellenzéket. Ebben a helyzetben csak a belső forradalmi erők megszervezése volt és lehetett az alap a párt irányvonalának kidolgozásában és megvalósításában, és ebben nyújtott felbecsülhetetlen segítséget a nemzetközi kommunista mozgalom, mindenekelőtt a Szovjetunió támogatása, a testvéri szocialista országok, a haladó nemzetközi közvélemény szolidaritása. Ennek *a megújult marxista–leninista forradalmi irányvonalnak volt része* és a korábbi, 1956 végi és 1957-es nagy jelentőségű párthatározatoknak és dokumentumoknak a folytatása, *alkalmazása a művelődéspolitikai irányelvek.*

I

Művelődéspolitikánkat az egész politika alkotórészének tekintjük, nem pedig szűken felfogott szakágazatnak. Pártunk tudta és tudja, hogy e feladat jó vagy rossz teljesítésével jelentős nemzeti és nemzetközi fe-

lelősséget hordozunk, hogy e munka nagymértékben meghatározza: gyorsabban haladunk-e előre, vagy elmaradunk; nagyobb ütemben vagy lassabban alakítjuk-e át termelőerőinket; hogyan fejlesztjük termelési viszonyainkat; miként bontakoztatjuk ki a közélet szocialista demokratizmusát, a szocialista tudatosságot és életmódot.

Az iparban és a mezőgazdaságban a termelés növelésével, a hatékonyság fejlesztésével az anyagi javak bőségére törekszünk. Ez a tennivaló még sokáig fog figyelmünk középpontjában állani, de a szocialista társadalomban *az anyagi javak gyarapítása* nem egyetlen cél, nem önmagáért való cél, hanem *eszköze* a nép kulturális felemelkedésének, egyben az emberhez méltóbb, tartalmasabb, gazdagabb élet megteremtésének és a személyiség egyre sokoldalúbb kifejlesztésének.

A kulturális forradalom feladata, jelentősége éppen az, hogy hozzájáruljon e valóságos szocialista cél eléréséhez, ahhoz, hogy a jobb minőségű anyagi javak szélesebb kínálata mellett – azzal párhuzamosan, de néha azt már megelőzve – a kultúra javaiból is mind több ember számára tudjunk mind jobbat, mind jobban biztosítani. Művelődéspolitikánk *az egész dolgozó nép alkotó erejének kibontakozását,* szocialista tudatosságát, kultúráját szolgálja, mindez pedig nélkülözhetetlen a teljesebb társadalmi-emberi felszabaduláshoz, a közösségi életforma szocialista szellemű fejlesztéséhez.

A kulturális forradalom megvalósításában *az alapvető módszernek* ugyanazt tekintettük, amit az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata kijelölt: elvi határozottsággal párosuló *türelmes politikai felvilágosítást, eszmei meggyőzést.*

Amikor irányelveink megvalósításához hozzákezdtünk, az értelmiség, mindenekelőtt pedig a humán értelmiség körében még sokan hányódtak kétségek között, de voltak olyanok is, akik szembenálltak velünk, s még többen, akik fedezékbe húzódtak. Az ingadozókat emberi közelítéssel, érvelő szóval erősítettük, de nem habozhattunk és nem is haboztunk, amikor a törvény szigorával kellett fellépnünk még olyan emberekkel, alkotókkal szemben is, akik korábban a szocializmus ügye mellett kötelezték el magukat, később viszont – tudatosan vagy megtévedve – szembefordultak vele, és a törvényes rend ellen támadtak. Politikai és művelődéspolitikai irányelveink azonban – s ez nagyon fontos – azt, ami az akkori viszonyok között elkerülhetetlen kényszerűség volt, az adminisztratív eszközök alkalmazását, *nem avatták* a körülményektől függetlenül alkalmazandó abszolút *törvénnyé.*

Két évtizede megfogalmazott irányelveinkben már kirajzolódtak a kulturális életre máig is érvényes kétfrontos harc koncepciójának lényeges vonásai. Körvonalazódott az az igény, amelyet Kádár János elvtárs a Központi Bizottság 1978. áprilisi ülésén nem először nevezett a *„kétoldalú érzékenység"* szükségességének. Ha mégis van „oldal", amellyel szemben érzékenyebbnek kell lennünk, az éppen az, amerre hajlanánk. Ilyen fogékonyság nélkül nem tudtuk volna fellendíteni az ideológiai életet, nem bontakozott volna ki oly reményteljesen a tudomány és a művészet a hatvanas években, és kétségtelen, hogy e politika nélkül sok alkotói energia meddő harcokban fecsérlődött volna el.

Világosan látta a párt, hogy csak akkor nyerhetjük meg az értelmiséget, ha a jobboldali és a „baloldali" tendenciák következetes bírálata és elutasítása mellett *nem mondunk le egyetlen olyan emberről sem* – még ha egy időben éles harcunk volt is vele –, *akit becsülete, tehetsége eljuttathat vagy visszahozhat a néphez, a szocializmushoz.* A forradalmi szókimondás, a valóságos helyzetből kiinduló célok, a higgadtság teremtett olyan körülményeket, amelyek közepette megszülethetett ez a hosszabb távon is eligazító, alapvető dokumentum.

Művelődéspolitikai irányelveinket akkor dolgozta ki a Központi Bizottság, amikor az országban *már* létrejött és megszilárdult a politikai konszolidáció, de az emberek tudatában – sok kommunistáéban is – a történelmi sérülések *még* éppen csak hegedtek. Nem akartuk az átélt fájdalmakat és csalódást alábecsülni, lekicsinyelni, kötelességünknek tartottuk, hogy szembenézzünk mindazzal, ami történt, hogy egyértelműen meghatározzuk, hogyan tovább. Volt biztos eligazítónk: az igazság, a tudomány, tehát a marxizmus–leninizmus elmélete, valamint a gyakorlati és történelmi tapasztalat, a megértett történelmi lecke, s ez lehetővé tette, hogy a zűrzavar fölé emelkedjünk, hogy meglássuk a kivezető utat.

Már az MSZMP 1957-es országos értekezletének határozata megállapította a legfőbb feladatot: „erősíteni a párt hadállásait tudományos és kulturális életünkben is, folytatni a marxista–leninista tanítások tisztaságáért való harcot, amely a párt minden tagjának kötelessége".

Történelmi és nemzetközi tapasztalatainkat összegezve mondták ki az irányelvek, hogy *az emberek gondolkodásának átalakítása* még csak megkezdődött, s ez a fejlődés törvényszerűen *„a lehosszabb, legtovább tartó folyamat valamennyi alapvető társadalmi folyamat közül".*

Az irányelvekben többször használtuk *a tudatformálás* kifejezését.

Manapság már teljesebben fogalmazhatjuk meg ezt a követelményt, és az elmúlt két évtized eredményei nyomán immár *az életmód* szocialista jellegének kialakításáról is szólhatunk. Lenin figyelmeztetett arra, hogy a társadalom életében csak az tekinthető megvalósultnak, ami már meggyökeresedett a hétköznapok gyakorlatában, ami szokássá vált, tehát ami nemcsak a tudatban, hanem az élet megváltozott formájában, az életvitelben, az élet módjában is kifejeződik. Nem csupán a gazdasági feltételek, hanem a tudatviszonyok is változtak, alakultak, fejlődtek hazánkban, a közösségi életforma vonzásai, nem utolsósorban pedig a kultúra elemeinek beépülése következtében megindult – bár közel sem akadálytalanul – az új, szocialista életmód térhódítása is.

Megértettük, hogy új módon kell dolgozni, mert az ötvenes évek szektás dogmatizmusa több vonatkozásban eltorzította, vulgarizálta a marxizmus–leninizmust; önkényesen gyors tempót diktált, nem számolt azzal, hogy egy *új világnézet valódi meggyökereztetése* nem megy parancsszóra. Miközben lebecsülte a népet, túlértékelte a fejlődést és annak lehetséges ütemét. A marxizmus általános érvényesülésének, monopolhelyzetének önkényes deklarálása nemcsak a valóságos helyzet téves megítélése volt azokban az években, hanem akadálya is lett a valóban sürgető ideológiai feladatok elvégzésének. 1956 keserves cáfolata volt ennek az önhitt és hamis „eredmény"-jelzésnek. Bebizonyosodott, hogy adminisztratív rendszabályokkal ideig-óráig vissza lehet ugyan szorítani a jogos ellenkezést, az ellenvéleményt, a helytelen, téves nézeteket is, de így nem lehet belsővé vált, őszintén vallott világnézetet kialakítani, s így nem születhet minden alkotó energiát egybefogó, valóságos egység.

A szektás torzítások revizionista „kritikája" a marxizmus–leninizmus alapelemeit támadta; társadalmi hatásában egyik jelszava lett a szocializmus ellen fellépő ellenforradalmi összefogásnak.

A súlyos ellenforradalmi megrázkódtatás idején és után mindenekelőtt a szocialista rendünket fenyegető *jobboldali nézetek*, köztük elsősorban a revizionizmus, a nacionalizmus ellen kellett fellépnünk, mert akkor ez volt a fő veszély.

Alapjában megvívtuk ezt a harcot: gyakorlati eredményeink és következetes ideológiai munkánk nyomán e nézetek hatása összehasonlíthatatlanul leszűkült. Felélesztésükkel, újabb formáikkal azonban ma is számolnunk kell.

A „hajlékony" és a változó követelményekhez alkalmazkodó *revi-*

zionizmus fő tendenciájának jelszava két évtizeddel, de még tíz évvel ezelőtt is az „igazi marxizmus", a „jobb szocializmus" volt. Ma jellemzőbb, hogy fő vonala már nem is revideálni akarja a marxizmust, hanem egyre nyíltabban elveti azt, kilépett a marxizmus–leninizmus gondolatköréből; úgynevezett radikális reformizmusából hiányzik a szocializmus megvalósításának programja; egész magatartásában a nihilista tagadás tolult előtérbe, s nemegyszer polgári liberális szemléleti tételeket próbál a „megújuló" szocializmus ismérveivé avatni – „radikálisan". Akadnak közöttük tegnapi „szigorú" marxisták is, akik sietve vetették le magukról valamikori meggyőződésüket, mert égette őket, mint „Nessus inge".

A *szektás dogmatikus* nézeteket sem tarthatjuk teljesen leküzdöttnek. Ha kis számban is, de akadnak „baloldali" „lesrefutók" is, és ezt a jelenséget is észre kell vennünk, hogy ennek megfelelően éljünk kulturális gyakorlatunk eszközeivel.

A nacionalizmus olyan politikai-eszmei áramlat, amely megtalálja helyét mind a jobb-, mind az álbaloldali oppozíció oldalán. E veszélyes alkalmazkodási képességének hatékonyságát csak növeli, hogy mindig megkísérli a maga céljaira kiaknázni az emberek egyik legszebb és legnemesebb érzését: a nemzetükért, hazájukért érzett felelősséget, *a hazaszeretetet*. Ezzel az igaz és bensőséges, a szocializmusban új, mélyebb tartalommal telítődött tudattal és érzelemmel való visszaélés komoly és komor veszély.

Ideológiai harcainkban ma is egyik legkonokabb ellenfelünk a nacionalizmus. Változatlan jellemzője *a hazafiság és a nemzetköziség* szembeállítása, az internacionalizmus jelentőségének lebecsülése, a hazafiság elválasztása a *szocialista* haza építésének feladataitól, az osztályharc szerepének kiiktatása a nemzeti múlt tragédiáinak és győzelmeinek értelmezéséből. A saját nemzeti múltat misztifikáló, más népek nemzeti érzéseit semmibevevő nézet és magatartás ellentétes mind az igaz, szocialista hazafisággal, mind az internacionalizmussal. A nacionalizmus jelentkezik *a nemzetiségi kérdés* olyan megközelítésében is, amely nem segíti, hanem hátráltatja az egyetlen lehetséges, *a szocialista megoldást*. Meg kell értenünk és értetnünk: a reális problémák felvetése is a nép érdekei ellen fordul, ha megoldásuk módját a szocializmustól, az osztályharctól, a társadalmi haladástól függetlenül keresik.

Az internacionalizmustól elszakíthatatlan *szocialista hazafiság* fejlesztése egyszersmind harcot követel tőlünk a kispolgári közömbösség,

a nemzeti nihilizmus minden megnyilvánulása ellen. A hazai közösségtől való elzárkózás és befelé fordulás, akárcsak az egyetemes emberiséggel szemben tanúsított közöny, valamint a hozzájuk kapcsolódó ideológiák nehezítik előrehaladásunkat; visszautasításuk és tudományos kritikájuk elmulasztása pedig erősíti mind a nacionalizmus, mind a revizionizmus pozícióit.

Pártunk már a művelődéspolitikai irányelvekben gondot fordított arra, hogy a különféle visszahúzó irányzatokat ne puszta elutasítással „intézze el", hanem olyan ideológiai légkört teremtsen, amely a negatív tendenciákat *meggyőző bírálattal elszigeteli, s a valóságban jelentkező problémákat alkotóan megoldja.*

Mindennek felismerése megkövetelte és megköveteli a marxistáktól a változó helyzet konkrét elemzésén alapuló elvszerű, határozott fellépést a szocializmus ellen ható különféle elméletekkel, indulatokkal és koncepciókkal szemben. Itt, ezekben a bonyolult, a történelem által „újraszőtt" kérdésekben kell *az új helyzet* által követelt válaszokat megtalálnunk. Ezért talán még hajlékonyabban, érzékenyebben kell követnünk a történelem Lenin által is emlegetett „ravaszságát", és az új helyzet megértéséből határozott elméleti és gyakorlati lépéseknek kell születniük.

A kultúra szabadságának kérdésében is máig ható érvénnyel fogalmazták meg állásfoglalásunkat a párt irányelvei. Még alig hallgattak el az ellenforradalom leverése után a fegyverek, már meghirdettük és fejlesztettük a kultúra szocialista szabadságát. S ezt követően a magyar szellemi életben, a tudományos intézetekben, az alkotóműhelyekben, könyvkiadásunkban, folyóiratainkban, színházainkban, filmstúdióinkban, a rádióban és a televízióban *az alkotói szabadság tágabban bontakozott ki,* mint valaha. Színesebb, gazdagabb lett az irodalmi, művészeti, tudományos élet, változatosabb a műsorkínálat, szélesebb kitekintésűek a kiállítások. De ezt a gazdagodást csak az értelmezi helyesen, s az von le belőle helytálló elvi következtetéseket, aki felismeri, hogy a mi szabadságértelmezésünk vezető elvei *a szocializmus eszméjét szolgaló, s az ország szocialista fejlődését segítő művészi kezdeményezések lehetőségeit teljesítették ki.* Úgy is mondhatnánk: a maximális szabadság a szocialista művészet számára – a szocialista demokrácia elveiből következik. Az elmúlt húsz év gyakorlatában fokozatosan érvényesült az az elv, hogy művészeti életünkben a legnagyobb támogatást a szocialista törekvéseknek kell nyújtani. A támogatást első-

sorban a realista művészet igényelheti, amin természetesen nem stílust értünk.

Az 1958-as határozat félreérthetetlenné tette azt is, hogy „A stílusvitákat hatalmi szóval, rendeletekkel nem lehet eldönteni", de támogatni kell minden irányzatot, mely a dolgozó nép szocializmusért folytatott harcának részese.

Így tehát nem zártuk ki, sőt megteremtettük annak a lehetőségét, hogy nálunk olyan művészek is alkothatnak, akikben – s akiknek műveiben – még jelen vannak a polgári, kispolgári világszemlélet bizonyos elemei. Alkotó munkájuk fontos számunkra: ha máshonnan indulva is, az élet, a valóság logikájától vezetve *humánus értéket* hozhatnak és hoznak létre. Fontos, hogy szóljanak azért is, mert hallgató irányzatokkal nem lehet eszmeileg megbirkózni. Vannak nálunk vallásos írók és költők, művészek, másokat elvont humanista ideálok vezérelnek, akadnak, akik a rosszat, a fonákot öröknek, megváltoztathatatlannak tartó filozófiai pesszimizmusra hajlanak. Eszméikkel nem értünk egyet, ezt vitáinkban, kritikákban kifejezésre is juttatjuk – tehetnénk sokkal következetesebben is –, de ha *világnézeti polémiát* folytatunk is velük, tehetségüket, művészi tudásukat és a közösségnek hasznot hozó eredményeiket tiszteljük.

Ugyanezek az elvek vonatkoznak *az egyetemes kultúra* hazai terjesztésének gyakorlatára: középpontba állítottuk a szocialista értékeket. A közönség a Szovjetunió és a szocialista országok szocialista értékei, a szocialista világkultúra alkotásai mellett megismerkedhetett a klasszikus polgári irodalommal és művészettel, tájékozódhatott és tájékozódhat a tőkés országok java kulturális termésében is. Ez egyúttal eleven szellemi kapcsolatokat teremt, a mi kultúránk is eljutott és mindinkább eljut a baráti országokba. s ha lassan is, de eljut a nyugati világba és a távoli földrészek most felszabadult népeihez.

II

Művelődéspolitikai irányelveinket kidolgozva tisztáztuk viszonyunkat a forrásokhoz, a folytatandó haladó-maradandó hagyományokhoz, megőrzött és feltámasztandó értékekhez. *Számba vettük a felszabadulás előtti Magyarország szellemi-kulturális örökségét,* amely természetesen nem volt egységes. A letűnt uralkodó osztály kultúrája az ellenforradalmi rendszer érdekeit fejezte ki, nacionalista és soviniszta, klerikális, reakciós ideológiákban fogant. Minden korábbinál mélyebben

és átfogóbban vizsgáltuk a magyar kultúra demokratikus, haladó és szocialista törekvéseit, és hozzáférhetővé tettünk minden művészi értéket, különösen arra az örökségre ügyelve, amit számunkra és az egyetemes emberi kultúra számára József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla és más nagy alkotók sora jelentett. Kiemelkedő értékeiket az ötvenes évek szektássága és dogmatizmusa sok tekintetben megkérdőjelezte. A dogmatizmus természetéből szükségképpen adódó jelenség volt, hogy *a világot egyszerűnek,* a szocialista építés útját minden saját talaján keletkező ellentmondástól csaknem mentesnek, idillikusnak remélő és beállító politika a művészetre szintén „egyszerű" és „világos" sablonokat kényszerített, amelyekbe éppen a legnagyobbak voltak nehezen beilleszthetők. A szocialista kulturális politika dogmatikus leszűkítése ugyanakkor nemegyszer a jobboldal irányában tett elvtelen *engedményekkel* járt együtt. Mindez ürügyet, lehetőséget nyújtott a művészeti életben is támadó revizionizmusnak ahhoz, hogy a „minőség védelme" címén számos értéket, a szocialista művészetet gazdagító alkotást próbáljon kitagadni.

Az új ember és az új kultúra megteremtése, gazdagítása azonban nemcsak a jelentős művekben testet öltött hagyományok megbecsülésében követelt új látásmódot, hanem *minden* érték kritikai elsajátításában is. A szocialista értelemben számításba vett nemzeti kultúra eleven gyakorlatának kialakításához sokkal *szélesebb körben kellett szót értenünk az alkotókkal,* a tudósokkal és a befogadókkal is. Az ellentmondásokra érzékenyebben reagálva kellett kialakítanunk *a kultúra demokratizmusának* és az értékek megőrzésének helyes útját, módját. Voltak folytatható hagyományaink e tekintetben is.

A Magyar Kommunista Párt már a felszabadulást követően, a hatalomért vívott harc szakaszában küzdelmet indított a kultúra demokratizálásáért. *A kibontakozó kulturális forradalom jelentős eredményeket ért el* az egységes általános iskolai rendszer kiépítésétől kezdve a tartalmában és méreteiben alapvetően megváltozott könyvkiadásig, sajtópolitikáig. Ezeket a vívmányokat a személyi kultusz művelődéspolitikájában elkövetett súlyos hibák és mulasztások sem számolták fel, s azok a torzulások sem, amelyeket a szektás, dogmatikus tendenciák és a megalkuvó, elvtelen engedékenység okozott az értékszemléletben.

Azon voltunk, hogy nálunk ne legyen többé „elsüllyedt irodalom". Ezért 1956 után helyreállítottuk *a valódi folytonosságot* nemcsak a felszabadulás előtti és az 1945–48-as, hanem az 1948 utáni évek minden

igaz értékével is. Kezdettől fogva felléptünk azok ellen, akik a szocializmus elkerülhetetlen velejárójának hirdették a személyi kultusz éveiben bekövetkezett súlyos torzulásokat, és akik erre hivatkozva tagadták a hibák ellenére is elért történelmi vívmányokat. Majd szembeszálltunk a „meszes gödör" elméletével, vagyis minden olyan képtelen nézettel, amely azok helyét is tagadta a magyar kultúrában, akik az ötvenes években értékállót alkottak, vagy egyáltalán megszólaltak.

A nemzeti összefogás érdekében bíráltuk, majd fel is oszlattuk a *Táncsics kört,* amely – jórészt akaratlanul – elszigetelő erővé kezdett válni, nem értve a meggyőződésen alapuló türelmes politika létfontosságát. Árnyalt ideológiai elemzést adtunk a sok értéket hozott *népi írók* eszméiről, elismerve érdemeiket, elutasítva helytelen nézeteiket.

A hamis eszmék visszaverése mellett *a széles szövetség lehetőségeit* kerestük, megbecsültünk minden „igent", ami *elvi kérdésekben tisztázott alapokon* összeköthetett. Az átfogó és sokrétű, körültekintő politikának jelentős szerepe volt abban, hogy sok, tegnap még elszigetelt, közömbös, a közügyektől elforduló alkotó vált politikánk iránt érdeklődővé, építőmunkánkban együttműködővé, sőt néha a tegnapi ellenfél ma már szövetségesünk, és holnap vagy holnapután esetleg elveinkben társunk is lesz. Kétségtelen, hogy *a nyitás politikájával* kockázatot is vállaltunk, de a gyakorlat igazolta ennek helyességét. Az történt, nem először a nemzet életében, hogy a nép és benne az értelmiségiek az érdekeiket híven kifejező jó politikát egyre fokozottabban értették és támogatták.

Fontos történelmi tanulságot hordoz az a tapasztalat, hogy ez a folyamat, a szigorú elhatárolódás a jobboldali és az álbaloldali demagógiától és a nyitás dialektikája, az újjászervezett szövetségi politika csakis *eszmei bíráláton, vitákon keresztül* érvényesülhetett eredményesen.

Azokban az időkben a marxistáknak többször volt véleménykülönbségük jelentős magyar alkotókkal. Álláspontunkat sohasem adtuk fel taktikai indokkal, akkor sem, ha tudtuk, hogy akadnak közöttük s némely híveik közt, akik egy ideig haragos szemmel néznek majd ránk. Csakhogy van „jó harag" és „rossz harag"! „Jó harag" az, amelyen nem uralkodik el a személyes indulat, amely elősegíti az igazi problémákra, ütközőpontokra való komoly odafigyelést, hozzásegít a lényeg felismeréséhez. S ez a harag szétfoszlik akkor, amikor a valóság érveinek hatására a megértés, az egyetértés szakasza elkövetkezik. Így is történt. A hatvanas években már a szocializmus eszméi és hazai gya-

korlata mellett tett hitet Déry Tibor, Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter és sok más felénk forduló és velünk dolgozó alkotó, s ami a legfontosabb: nemcsak személyes vallomással, hanem művekkel.

A munka folytatásához, a jelentős alkotásokhoz szükséges bátor szembenézéshez, az illúziók elvetéséhez adott támogatást az 1958-as határozat is. A helyes politika – mint bármely alkotó munka – sohasem fakadhat korlátolt *önigazolásból,* hanem csakis bátor és becsületes önvizsgálatból, a mégoly nehéz változtatásra is elegendő erőt tartalékoló *önismeretből,* a mindenféle előjelű tévedések alkotó bírálatából. Bíráltuk a marxista gondolkodás nagy alakjának, *Lukács György*nek néhány hibás politikai nézetét. Kritikai megjegyzéseink jó része pozitív értelemben évült el. A későbbi fejlemények nyomán Lukács György felismerte és elismerte a párt politikai irányvonalának helyességét, meggyőződött, hogy ez a politika képes felszámolni a személyi kultusz okozta torzulásokat és magasabb szinten folytatni a szocializmus építését. Alkotó életének hátralevő éveit a mozgalom harcosaként, s ismét a párt tagjaként élte le, és nagy jelentőségű újabb műveket írt. Gazdag munkásságához *a kritikai elsajátítás* által mindig is igényelt magatartásával kell közelednünk.

Politikánk nem tett elvtelen engedményeket. Nem hárította el magától a múltat s a vele járó felelősséget. Bár látszólag ez lett volna a legegyszerűbb. Átmenetileg tetszetős megoldások helyett a párt félreérthetetlenné tette *az önkorrekcióra és öntisztításra* való készségét a szocializmus keretein belül, világosan kifejezte a múlt kritikai értékelésével, hogy mi a folytatható, mi az átörökíthető és mi az elvetendő. Szembenéztünk önmagunkkal, de nemcsak a párt, a kommunisták járták végig ezt az utat. Példájuk közvetett vagy közvetlen módon hasonló katartikus hatást váltott ki az alkotók körében is. Ugyanakkor nyilvánvalóvá tettük, hogy *az alkotóknak elsősorban művekben kell és lehet elfordulniuk a téveszméktől és a hamis illúziók táplálta indulatoktól.*

A korábbi jobboldali és „baloldali" torzulásokat, ellenforradalmi hatásokat leküzdő szocialista politika megszilárdulásához alkotóan járultak hozzá művészek, írók a közösség sorsáért átélt gyötrelmek megfogalmazásával, a talpraállás művészi pátoszú vállalásával.

Senkitől sem kértünk bűnbánatot, de talán épp ezért néhány jelentős írónk szükségét érezte, hogy maradandó emlékezetű szavakkal szóljon *a világ nyilvánossága előtt* a szocialista társadalomhoz fűződő eltéphetetlen kapcsolatáról. Németh László moszkvai pohárköszöntőjében

így beszélt szovjetunióbeli élményeiről: „Örültem, hogy az országban, ahol néhány évtizede éhínségek pusztítottak, nem látni rosszul öltözött embert. Örültem, hogy a színházak nézőterén egy egyneművé vált társadalmat láttam, amelyben a munkás és értelmiségi többé nem különböztethető meg. Örültem, hogy az emberekre, akiknek az arcán annyiszor volt ott a solohovi Embersors nyoma, a gazdaság biztosított fejlődése egy könnyebb, boldogabb kort hoz, amelyben a gond már nem a megélhetés és a spártai fegyelmet kívánó akkumuláció lesz, hanem a megnőtt szabad idő és az anyagi alap helyes felhasználása." Majd a magyar és a szovjet népet összefűző kapcsolatokról beszélt, amelyek többé nem szakadhatnak el.

Déry Tibor bécsi felolvasóestjén így beszélt: „Szabadon írhatok azzal a megszorítással, hogy írásom ne irányuljon a szocializmus ellen. Én azonban szocialista voltam és vagyok, és ezt a megszorítást annál is inkább szívesen vállalom, mert Magyarországon ma, a korábban nekünk hiányzó emberi jogokat és emberi méltóságokat illetően, olyan sok minden megvalósult."

Igaz szavak ezek, különösen a két alkotó életútjának ismeretében. Számunkra mégis a művekben megszólaló valóság, a megjelenített és vállalt élet jelentette a legérvényesebb szavazatokat. A párt azóta is maga nevezi néven az újonnan keletkező, többnyire a fejlődéssel együttjáró objektív ellentmondásokat és az olykor a mi hibánkból származó negatív jelenségeket. Így nem a szocializmus ellenére, hanem a szocializmus ügyének segítve cselekszenek azok az alkotók is, akik a fejlődést gátló okoknak a feltárásában és elhárításában közreműködnek.

Művelődéspolitikánk nem csodaszer, amelynek varázslatával egy csapásra megoldódnak a művészetek fejlődésének gondjai. Nem hagytuk számításon kívül, hogy *a művészetek* természetük szerint *egyébként sem fejlődnek egyenletesen,* különösen nem az egyes művészeti ágak és műfajok. Ám sokoldalúan megjavultak az alkotás feltételei, és ez hozzájárult a politika, a kultúra, valamint a nép mindennapi élete között lehetséges *összhang* kialakításához. Az 1958-as határozat ezzel a módszerrel lett iránymutató és termékenyítő az elmúlt két évtized kulturális politikájában.

A kulturális politika nemcsak és nem is elsősorban a művészettel, irodalommal foglalkozik, hanem a *művelődés egészével* is. Számba vették irányelveink a tudományos életben, a közoktatásban elért ered-

ményeinket és tennivalóinkat, a közösség művelődésének útjait-módjait. S bár e nagy kérdésekkel e cikkben most nem foglalkozunk, annyi vitathatatlan, hogy közoktatásunk szocialista átalakítása, tudományos életünk, közösségi művelődésünk, egész közművelődésünk folyamatosan fejlődött és felkészült az újabb feladatokra.

III

Az 1956-os decemberi párthatározathoz és az MSZMP 1957-es országos értekezletéhez kapcsolódó 1958-as művelődéspolitikai irányelveknek is *a két évtizedes gyakorlat volt a próbája.* A konszolidáció, az ország közállapotainak rendeződése, a szocializmus megerősödése, s ezen belül a kultúra, a közművelődés színvonalának emelkedése e húsz évben – mind a határozatok fő vonalának helyességét, hosszú távú érvényességét igazolják.

Nincs arra mód, hogy áttekintsük e korszak teljes művelődési, művészeti előrehaladását; ezért inkább csak a helyzet jellemzéseként emlékeztetőül szólunk *a magyar művészet fellendülésének néhány vonásáról.*

Az újrakezdés örömének varázsa még azokat is magával ragadja manapság, akik e megjárt utat már történelemként ismerik. Még sincs igazuk azoknak, akik nosztalgikusan vagy polemikus éllel szembe akarják állítani a *hatvanas* évek lendületét a *hetvenes* évek intenzívebb, elmélyültebb kulturális folyamataival, azokkal a minőségekben mérhető változásokkal, amelyeknek eredményeképpen az elmúlt két évtized kulturális forradalmának vívmányai mindinkább az egész nép mindennapi szellemi kenyerévé válnak. Ha visszatekintünk a múltra, azért tesszük, hogy jobban lássuk az előttünk levő utat. Az újraindulás ellentmondásokkal teli korszakát is csak egy ilyen, jövőre figyelő tekintettel érthetjük meg igazán. A művészet különböző „szólamai" egymás után léptek be az élő kultúra teremtő munkájába.

A szocialista rendünk mellett 1956 után nyomban kiállók, majd a bénultságból csak később magukhoz térő más alkotók is már a hatvanas évek elején kiemelkedő művekkel jelentkeztek.

Munkába lendültek irodalmunk „nagy öregei", akik igen fiatalosan, az ifjabbakat serkentő szorgalommal és felelősséggel publikáltak. Ezek az évek szélesebb eszmei skálát jelentő olyan írók pályáján, mint Veres Péter, Németh László, Lengyel József, Déry Tibor, Kassák Lajos, Darvas József, Illyés Gyula, Illés Endre – hogy csak néhány kiemel-

kedő példát említsek – fontos korszakot jelölnek. *Prózairodalmunk* nagy fellendülésének is tanúja ez az időszak, gondoljunk többek között – a minősítés igénye nélkül – Cseres Tibor, Sánta Ferenc, Örkény István, Fejes Endre, Galgóczi Erzsébet, Moldova György, Kardos G. György vagy Gáll István munkáira.

Ez a gazdag folyamat *nem apadt el a hetvenes években sem.* Az alkotókedv tovább él és jelentős művek születnek, amelyeket talán még nem is tudunk tüstént kellőképpen értékelni. Gondoljunk operairodalmunk felívelésére, előadóművészeink nemzetközi és hazai sikereire, vagy az irodalomban megjelent új törekvésekre. A Magyarország felfedezése sorozat kötetei „jóféle szellemi izgalmat" jelentenek. Alig elégíthető ki az érdeklődés, amit a tényirodalom újabb hajtásai – mind a dokumentumirodalom, mind a különböző szociográfiai műfajok – keltettek az olvasókban.

Költészetünk hagyományosan magas színvonalát képviseli – ismét csak az érzékeltetés szándékával kiragadva – Benjámin László, Juhász Ferenc, Garai Gábor, Csanádi Imre, Vas István, Zelk Zoltán, Weöres Sándor, Pilinszky János és a sajnos már elköltözött Nagy László vagy Simon István, Váczi Mihály más-más indíttatású, kötődésű és eszmeiségű lírája.

Örömmel szólhatunk arról, hogy az utóbbi két évtizedben magas művészi színvonalon fejlődött *képzőművészetünk* több ága is. Különösen a grafika, a kisplasztika és köztéri szobrászatunk küzdötte fel magát. Ez utóbbi sok kiváló művelője közül most talán elegendő olyan művészek alkotásaira emlékeztetni, mint Somogyi József, Varga Imre, Borsos Miklós, Kerényi Jenő, akiknek művei, más művészek alkotásaival együtt, immár kivívták helyüket a magyar képzőművészet történetében.

Új, kezdeményező, egyenetlenségeiben is jelentős utat tett meg *filmművészetünk* ebben a két évtizedben. A filmvásznon egyszerre jelentkezik a változott szemlélettel felfedezett magyar valóság, a közélet sokféle gondja és a formai, képi újítás igénye. Előtérbe kerültek az életmód kérdései, az új életformát kialakító társadalom egészséges gyötrődései. Érezni, hogy filmművészetünkben jelentős tehetség és művészi tettvágy halmozódott fel és jutott kifejezésre. A nemzeti önismerethez, a falu szocialista átalakulásához, a történelmi változással járó egyéni drámák jobb megértéséhez járultak hozzá a film nyelvén – ismét példaképpen – a *Hideg napok*, a *Húsz óra*, a *Szegénylegények*,

a *Szerelem*, az *Apa*. Az utóbbi két évtizedben s szerte a világban felfigyeltek a magyar filmre. Az a cél, hogy minél több olyan jó, szocialista szellemű film szülessék – köztük életünk fonákságait feltáró, jobbító szándékú vígjáték is –, amely vonzerőt gyakorol a közönségre mind itthon, mind külföldön.

A művészet eredményeire és gondjaira, kimagasló teljesítményeire emlékeztetve, megtisztelő helyre tarthat igényt gazdag *zenei* kultúránk, korszerűsödött *színházi* életünk. Színházainkban a régi nemzedék mellé felsorakozó, értékeit megőrző és újakat teremtő tehetségek maradandó értékű előadások sorával toboroznak új közönséget és közösséget. *A televízió* megjelenésével a művészet és a közművelődés számára is új, minden eddiginél szélesebb lehetőség nyílt, s ezzel már kezdünk is megtanulni élni. *A rádió* szívós újító készséggel színvonalasan szolgálja a kultúrát.

Művészeti életünknek általában kiegyensúlyozott fejlődésére vall, hogy minden művészeti ágban *a fiatal alkotónemzedékek* teljesítményei mennyiségben, minőségben egyre gyarapodó súllyal vannak jelen, s hogy a művészeti közéletben szerepük ezzel arányosan növekedett.

Művészeti életünk még aktívabban, változatos formákat, kereteket, megoldásokat találva-teremtve vesz közvetlenül is részt *a közművelődés* egyetemes feladatainak megvalósításában.

A művelődéspolitikai irányelvekben kitűzött céloknak megfelelően jelentős eredményeket értünk el művészeti, kulturális életünk területi *decentralizálásában* is.

Alkotó- és előadóművészeink az ideológiai szemléleti különbségek mellett is jóformán teljes egységben vállalnak közösséget az MSZMP politikájával, tudatos felelősséggel mondanak *igent a szocializmus alapelveire* és céljaira.

Mindennek alapján *megnövekedett* az irodalom, a képzőművészet, a színház, a zene és a film *társadalmi megbecsültsége*. Az ötvenes évek elejének szektás dogmatizmusa a művészet legfőbb szerepét abban látta, hogy elvont példaképeket rajzoljon, amelyeknek puszta megjelenése-megismerése megváltoztatja az embereket. A revizionizmus viszont a művészet szerepét a leleplezéssel azonosította. Mindennek végső soron az irodalom és a művészet látta kárát, s így csökkent tekintélye is. Az elmúlt két évtizedben íróink, művészeink java alkotásokkal, művészi értékű teljesítményekkel szerzi vissza a művészet – nem hamisan eltúlzott, hanem igazi – társadalmi megbecsülését.

A továbbiakban *napjaink fejlődési folyamatának néhány jellemzőjére* irányítjuk a figyelmet.

Ha ma még nehezebb lenne összeállítani az értékes művek egyértelmű listáját, ez a fejlődés természetes velejárója: olyan *körülmények* között alakul művészetünk, amikor a *társadalom életében új kérdések* jelentkeznek. Mit tegyünk, hogyan lépjünk tovább, hogy összhangban maradjunk a lehetőségekkel és a közösség igényeivel? Milyen normák szabályozzák az életet a megváltozott feltételek között?

Minden forradalmi korszak feltette magának a *„mit tegyünk?"* kérdését – és ezt tesszük mi is. Kétségtelen, hogy könnyebb lenne a dolgunk, ha a „mit tegyünk" kérdésére ideálisan körülírható, kész válaszaink lehetnének. A recept szerinti élet talán egyszerűbb lenne, csakhogy arra vagyunk ítélve, hogy a megoldásokat magunk találjuk meg, végigkínlódva esetleg zsákutcákat, hogy a szó marxista–leninista értelmében legyünk „teremtői történelmünknek", hétköznapjainkban is. *A teremtő élet,* amit ma a szocialista átalakulás új korszaka kíván, nehezebb, felnőttebb hozzáállást, keményebb vállalkozókedvet igényel tőlünk.

Ezt követeli meg a művészettől is, mert amennyire helytelen lenne a hatvanas és a hetvenes évek művészetét szembeállítani, ugyanolyan hiba lenne nem látni s ezért nem támogatni a ma művészetét, művészeti életét abban a küzdelemben, amelyet az új jelenségek birtokbavételéért, tudatosításáért a maga sajátos eszközeivel folytat. Az egyén és a közösség kapcsolatának gazdagodása, a forradalmiság és a köznapi élet újszerű összefüggései, az ipari-technikai fejlődés és a humánum egyidejű szocialista újrateremtése, a falu világának gyökeres átalakulása, a munkásosztály átrétegeződése, általában *a társadalomban jelentkező új és új ellentmondások* sokasága *művészi* felismerést, megfogalmazást és *választ is vár.*

A társadalmi valóság gazdagodásától ösztönözve maguk *a szocialista törekvések* is több hangon, a művészi változatok *többféleségében* szólalnak meg, új tartalmakat hordoznak, ezért a támogatás következetesebbé tétele, illetve a nem kívánatos nézetek leküzdése megköveteli művészeti felfogásunk, *esztétikai gondolkodásunk fejlesztését,* a realista, a szocialista, a szocialista realista művészet új eredményeinek általánosítását, *az elméleti munka javítását.*

Az életmód változása, a szabad idő növekedése kapcsán a művelődés- és művészetpolitikának is nagyobb érzékenységet kell tanúsítania *az esztétikum mindennapi jelenlétének* megnövekedése iránt. Társa-

dalmunk egyre újabb és újabb kulturális igényeinek csak akkor felelhetünk meg, ha megfelelően tudjuk támogatni, illetve kielégíteni a befogadók, a közösség művészet iránti növekvő érdeklődését, ha el tudjuk érni, hogy az alkotóműhelyek, valamint a művészetkritika tevékenysége egyaránt az új szocialista értékek létrejöttét ösztönözze, s hogy még nyilvánvalóbbá tegye az alkotók ebben való érdekeltségét.

Korunk ezt az újjal való szellemi küzdelmet egyaránt megköveteli a művészektől, minden politikustól, jövőt tervező tudóstól, saját világát berendezni készülő fiataltól, minden, az életet élő, formáló embertől. *Ezért közös feladat a válasz keresése,* megfogalmazása. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy éppen ezekben az években kezdett – bár nem egyenletesen és nem gondok nélkül – kialakulni politika és tudomány, művészet és politika egyre alkotóbb kapcsolata is.

A fejlődés szükségképpen elevenítette a vitát, a kritikát. Szellemi életünkben *a marxizmus–leninizmus hegemóniája* érvényesül, az irodalomban, a művészetben is. Ez azonban azzal is jár, hogy *a marxista gondolat pozícióiért s azok kiszélesítéséért újra és újra meg kell küzdeni.* Azért is, mert léteznek, újratermelődhetnek s hatnak nem marxista nézetek is; s azért is, mert változnak a körülmények.

Az új feladatok megkövetelik, hogy érvényesüljön *a marxista kritika mérvadó szerepe.* A tehetség feltárulkozása, megőrződése és kivirágzása többek között a kritikán is múlik. Nem olyan megosztottsággal, hogy az egyik oldalon a művészet, a másikon pedig a kritika foglal helyet. A haladó és értékadó művészek, valamint a marxista módon értékelő kritikusok *csak együtt, egy oldalon* tevékenykedhetnek azért, hogy minél több embert hódítsanak meg a kultúra valódi értékei számára, és hogy minél több művész értse és átélje a szocialista eszmék, a marxista–leninista tanítások igazát. A kritika *nem súghat, de sugalmazhat.* A kritika nem végezheti el a művész helyett az alkotás munkáját, de olyan szellemi légkört teremthet, amelyben megsokszorozódik az alkotói kedv. A kritikának az a feladata, hogy társként, *bátorítva és vitázva* óvjon a visszahúzó eszméktől, amelyek olykor jeles kísérletekbe is beszüremlenek. Óvni kell a színvonaltalanságtól, az ebből eredő rossz közérzettől – személyekre való tekintet nélkül. A hozzá nem értő vagy elfogult kritika még nagyon ígéretes indulásoknak is gáncsot vethet. Nemegyszer a téves, káros ideológiai hatások a kritikában is jelentkeznek. Korunk kiélezett eszmei küzdelmeiben különösen nagy a bírálat művelőinek felelőssége; annál nagyobb megbecsülést és eszmei védelmet érdemel az a kritika, amely értően és meg-

győző érvekkel támogatja az értékes művészi alkotómunkát, és küzd az igénytelenség, illetve a megtévesztő, hibás nézetek ellen.

Ebben a két évtizedben vált szinte szólásmondássá, hogy művelődéspolitikánk a *„három t"* jegyében alakul: támogatunk, tűrünk, illetve türelmesek vagyunk, ha pedig kell, tiltunk. Nem amolyan szocialista mágiának tekintjük ezt, amelyről el akarjuk hitetni, hogy elegendő megtanulni a képletet, máris sikeresen tevékenykedhetünk. Csak abban az értelemben használjuk ezt a formulát, hogy jelezze *az elvi megkülönböztetést*, amelyre törekszünk.

Az elmúlt évtizedek művelődéspolitikai gyakorlatában alkalmaztuk *a tiltást* is, de szocialista rendszerünk vonzására, erejére és magabiztosságára vall, hogy ez *sohasem vált a fő eszközzé*. Azt azonban nem kívánjuk véka alá rejteni, hogy az „ordas eszméket", a fasizmust, a háborús, soviniszta uszítást hirdető műveket, a népünk rendjének alapjait támadó, antihumanista, elvakult, gyűlölködő nacionalista próbálkozásokat tiltottuk és tiltjuk. Igyekeztünk *visszaszorítani* a selejtes, ízlésrontó, giccses, „kulturális környezetszennyezést" okozó termékeket – ha nemegyszer azért előfordultak is olyan rendellenességek, amelyeket jobb lett volna nem engedni, és amelyektől a jövőben meg kell szabadulnunk.

Gyakoroljuk *a tűrést és a türelmet*, s ezen nem a kulturális irányítás közömbös semlegességét értjük. Joggal érheti bírálat a vezetést, ha a türelem megnyilatkozását nem mindig egészíti ki a szükséges, a támogató célzatú, az igazsághoz közelebb hozó marxista kritikával. Más dolog tudomásul venni a kevéssé igényes, a pillanatot szolgáló szórakoztató műveket, műfajokat a tánczenétől a krimiig, és megint más *türelemmel lenni, de állhatatosan vitázni* tehetséges alkotók eszmei, politikai vagy éppen művészi tévedéseivel.

Kádár elvtárs arra figyelmeztetett a Központi Bizottság ez év áprilisi ülésén, hogy „a szocialista tendenciát és a szocialista művek támogatását csak gyengébben" teljesítettük. Nemritkán *erőtlenség és következetlenség jelentkezik a szocialista művészet támogatásának folyamatában.* Támogatni sohasem lehet elszigetelten, a támogatás mindig meghatározott ideológiai, politikai, kulturális összefüggésekben érvényesül. Ha nem szocialista irányzatú művek túlzottan előtérbe kerülnek, ha elmarad a szükséges elvi kritika, akkor ez visszaszorítja a szocialista értékeket. A támogatás erősítése a jövőben nagyobb figyelmet és fokozottabb elviséget kíván minden vonatkozásban. Természetesen

a támogatás nem személyek, hanem művek támogatását jelenti. A művészetben nincs helye a protokoll-listáknak, és ne legyenek „ügyeletes zsenik" sem.

A műsor-, a kiállítás- és a kiadáspolitikában érvényesülő támogatás feladatáról és jellegéről a nagy példányszámú sorozatok, a lapok, a rádió- és televízióadások mondanak a legtöbbet, hiszen a hatásos támogatás egyik legfontosabb módja és eszköze *a népszerűsítés*, az, ha a mű a legszélesebb nyilvánosságot élvezheti, ha a legtöbb befogadóval találkozhat.

Arra is gondolnunk kell, hogy polgári szemléletű művek polgári beállítottságú védőügyvédei hangerejükkel – nem vetve meg *a morális terror* eszközeit sem – olykor háttérbe szorítják az igaz és jó, művészileg nagy erejű szocialista alkotásokat.

Külön ki kell emelnünk *a műhelyek* – könyvkiadók, szerkesztőségek, stúdiók, zsürik – *felelősségét*. E műhelyekben olyan vonzó és friss légkörre van szükség, amelyben *otthon érzik magukat* a haladó szellemű, a szocialista művészek, ahol arról győzik meg őket a tapasztalatok, hogy e műhelyek őértük is vannak, és hogy a lektori tanácsok, a szerkesztői észrevételek nem illetéktelen beavatkozások, hanem az alkotásban nyújtanak segítő kezet.

A művelődéspolitikában *megszűnt a gyámkodás*, a kicsinyes beavatkozás, az alkotóműhelyek önállóak. A tömegek és az alkotók ugyanakkor számon kérik *a határozottabb irányítást:* a kulturális műhelyek *felelősségének* erősbítését. Ritka panasz, hogy igaz, értékes, művészi alkotások maradnak íróasztalban, hogy ezektől zárnák el a nyilvánosságot, de annál erősebb a tiltakozás, hogy gyakran *hiányzik az értékbecsülő válogatás*. Valahogy úgy van, hogy aki egyszer megjelent már, az a teljesítménytől függetlenül mindig megjelenhet, ezért a jó mellett nemcsak a közepes, hanem még a szürke, a gyenge, az eszmeileg, művészileg erőtlen, a semmitmondó mű is szinte azonos eséllyel „versenyezhet", és elveszi a levegőt az igazán jó művek elől.

A támogatásról szólva elmondhatjuk, hogy már *alig kísértenek szektás indulatok*, amikor pusztán a téma vagy – Engels kifejezésével élve – a „rászerelt irányzatosság" alapján pártoljuk azt is, ami a hitelesség, a művészi erő híján nem bizonyulhat maradandónak. Nagyobb gondunk az, hogy *nem mindig mondjuk ki elég meggyőzően az igent* az eszmeileg és művészileg egyaránt értékes alkotásokra, vagy késünk az állásfoglalással. Él olyan tévhit is, amely a bírálatot összeegyeztethetetlennek tartja *a támogatással és az igenléssel*, pedig éppen a nagy

ígéretű alkotóknak és alkotásoknak van szükségük a hozzáértő értékelésre, az igényességet tovább növelő igényességre.

A húsz év alatt változó helyzet – bár alapjaiban nem módosított akkor megfogalmazott irányelveinken – új feladatok elé állít, és más megvilágításba helyezi mai munkánkat. A szocialista fejlődés mai szakaszában *kritikusabban* és *önkritikusabban* kell számba vennünk művelődéspolitikai gyakorlatunkat. Nem gondolhatjuk, hogy minden úgy van jól, ahogy van. Nincsenek varázsos, munkánktól független biztosítékai annak, hogy a közeljövőben és a távolabbi jövőben egyenletesen fejlődnek a művészetek; hogy csakis helytálló bírálatok és döntések fognak születni. Nincsenek biztos megelőző szérumaink a lehetséges hibák ellen. *Minden rajtunk múlik:* azon, hogy jól, gondosan dolgozzuk-e fel életünk tapasztalatait; hogy alaposan, önelégültség nélkül elemezzük-e a valóságot; s hogy a valóság változásaiból helyes következtetésekre jutunk-e?

IV

Az ideológia a kultúra egészét áthatja, ezért ma a világhelyzet arra a tennivalóra szólít, hogy elmélyítsük igazságunkat, megszilárdítsuk a marxizmus–leninizmus hegemóniáját a szellemi életben. A kultúrának valóban óriási és egyre táguló lehetőségei nyíltak, de ezzel a felelőssége is megnőtt népünk és a világ iránt. *E felelősség* érvényesülésének feltétele volt és maradt, hogy az alapvető *elvi-szemléleti* kérdésekben világos, közérthető legyen álláspontunk.

Napjainkban minden eddiginél nyíltabb és ugyanakkor bonyolultabb ideológiai harcban kell helytállnunk. Ezért azokat az elveket, amelyek társadalmi-politikai gyakorlatunkat vezérlik: a szocialista demokratizmust, a közösségi tudat fejlesztését, a cselekvő szocialista hazaszeretetet, a Szovjetunióhoz, a baráti szocialista országokhoz, a kommunista mozgalomhoz, minden haladó társadalmi megmozduláshoz fűződő szolidaritásunkat még fokozottabban munkánk középpontjába kell állítanunk. Csak ezen a világnézeti-politikai alapon dolgozhatjuk ki magasabb rendű, szocialista morálunk ismérveit, csak így emelhetjük az erkölcsi igényességet, amely vonzó lehet fiataljaink számára is. Népünk öntudatának, önismeretének, esztétikai ízlésének gazdagításában és a kulturális világversenyben csak magas színvonalú, hatóképes szocialista kultúra érhet el eredményeket. Az ilyen kultúra létrejöttének feltétele

is, eredménye is a növekvő szocialista demokratizmus, az öntudatos és művelt szocialista közszellem.

Az elmúlt években, különösen pártunk XI. kongresszusa óta erősebb hangsúlyt kapott kulturális forradalmunk tápláló erői között *a szocialista demokratizmus fejlesztése*, amelynek egyedül a népuralom, *a szocializmus* a hivatott megvalósítója. Mindennapi tapasztalatunk igazolja, hogy a demokrácia megvalósítása és fejlesztése is csak akkor lehet eredményes, ha *minél több dolgozó növekvő hozzáértéssel, műveltséggel* tud részt venni közös ügyeink irányításában, ellenőrzésében. Azt sem felejtjük el, hogy a kultúrának minden alkotó eleme nélkülözhetetlen forrása a hétköznapi és a nem hétköznapi *élet örömeinek* is, segít kivédeni, ellensúlyozni az emberi kapcsolatok hűvösebb légáramlatait, *ösztönzi az emberi közeledéseket.*

A szocialista demokratizmus elvei a kulturális életre is érvényesek. Művelődéspolitikánk megköveteli *a szabadság és a felelősség egységének, elválaszthatatlanságának* tudatosítását a művészetben, az alkotóműhelyekben. Ez a folyamat dialektikus: egyszerre jelenti a közvélemény szocialista formálását és azt is, hogy a közvéleménynek cselekvő beleszólása van a kultúra szocialista fejlesztésébe. És egyben szolgálja milliók kulturális emelkedését, művelődését, amelyet ma már törvény is rögzít. *A szocialista demokratizmus* gyakorlata *világosan körvonalazott, határozott elveket követel.* Egyértelműen kell érvényre juttatnunk kulturális munkastílusunk jellemzőit, az irányításnak, a kritikának, a vitának, a támogatásnak, tűrésnek, türelemnek és tiltásnak azokat az elveit, amelyek az alkotóműhelyeken belül és az országos közvélemény előtt zajló felelős eszmecseréknek keretet adnak.

Fejlesztenünk kell a szocialista demokratizmust, ez rendszerünk fejlettségi szintjének lényeges mértéke.

Fellépünk azok ellen, akik a szocialista demokráciát polgári demokratizmusra szűkítik, mert történelmi tapasztalat és igazság, hogy *a szocializmust kell erősíteni a demokratizmus által, nem pedig a polgári demokratizmust a szocializmus ellenében.* Amint erről Lukács György igaz és szemléletes szavakkal szólt: aki a szocialista demokrácia fogyatékosságait polgári demokráciával kívánja orvosolni, az olyan, mint aki az influenzát rákvírussal akarja gyógyítani.

Elutasítjuk azoknak az álláspontját is, akik ma a szocialista demokratizmus növelését a proletárdiktatúra, a néphatalom, a munkáshatalom fellazításának tekintik. Akik népi rendszerünket féltik frissítő ere-

jétől, akik újrafelejtik, hogy *a szocialista hatalom azért erős, mert támogatója az egész nép.*

Nem engedhetjük meg azt sem, hogy bárki is *felcserélje a demokráciát és az anarchiát.* Az anarchia bajkeverő hívei nagy energiát fordítanak nézeteik terjesztésére a kulturális életben és a fiatalok, különösen a fiatal értelmiségiek körében. Az ilyen törekvések sem fenyegetik társadalmi rendünk stabilitását, de hatást gyakorolhatnak egyes fiatalokra, kitérők kanyaraival, zsákutcás megtorpanásokkal lassíthatják, hogy rátaláljanak életük értelmére, hivatásukra.

Értjük és még jobban meg kell értenünk, hogy miért hatolhatnak be a demokratizmust félremagyarázó anarchikus nézetek az ifjúság soraiba. Tudjuk, a fejlődés valóban vet fel *nehezen érthető, illetve még megválaszolatlan kérdéseket* is. Ha ezeket üres frázisokkal, moralizálással akarjuk „elintézni", az elbizonytalanodást és a kiábrándultságot erősítjük. Még inkább figyelembe kell vennünk, hogy népünk gyorsan változó új helyzete, az életkörülmények javulása a régiek mellett a kispolgári nézetek és „ideálok" új formáit hozhatja felszínre, s ha mi ezekről nem tudunk felkészülten párbeszédet folytatni a cselekvésre vágyó, kérdező emberekkel, különösen a fiatalokkal, ha nem tudjuk együtt keresni velük a választ és ezt közös cselekvéssé változtatni, akkor megjelenik a cinizmus, sőt a nihilizmus, hódíthat az anarchista magatartás.

A fiatalok – érthetően – türelmetlenek. A szocializmus távlati, csak évtizedek alatt elérhető céljait olykor már a jelentől kérik számon. Türelmetlenek, ami nem baj. ha némelyek azért nem mondanának le a küzdelemről, mert nem értik, hogy néhány év múlva már csak *önmaguktól kérhetik számon* saját jelenük valóságát. A mi hibánk, ha problématlannak látják, és munkájuk, küzdelmük nélkül képzelik megvalósíthatónak a szocialista társadalmat. Az őszinte és sokoldalú, állandó párbeszédet kívánó szocialista demokratizmus egyik feltétele és nagy próbája annak megértetése, hogy *a szocializmus* eleven folyamat, *nem befejezett mű,* továbbformálása az ő eszükön, szenvedélyükön, állhatatosságukon, két kezük munkáján múlik.

A szocialista folytonosság megőrzése nem azt jelenti, hogy munkánk változatlan, szolgai követését várjuk a fiatal nemzedéktől. Azt akarjuk, hogy okuljanak történelmi tapasztalatainkból. Arra kell felkészítenünk őket, hogy képesek legyenek önállóan megoldani az előttük álló feladatokat. Ez a folytonosság reális jelentése ma az ő számukra is.

Művelődéspolitikánk irányelveiben 1958-ban úgy fogalmaztunk, hogy addig elért nagy eredményeink ellenére *„sokkal nagyobbak a még meg nem oldott feladatok; a felemelkedés útjának hosszabb és meredekebb része előttünk van"*. Ha ezt ma felidézzük, azt kell mondanunk, hogy bár *az előttünk álló út talán már nem olyan hosszú, s nem olyan meredek mint volt, továbbra sincs simára kikövezve,* és még tömérdek akadályt kell leküzdenünk, hogy a fejlett szocializmus követelte bonyolultabb feladatoknak eleget tegyünk. Minden bizonnyal így látják majd utódaink is, s mi csak azt kívánhatjuk, hogy ők magasabbra törjenek; folytatva, megőrizve, de meg is haladva azt a szintet, amit mi értünk el.

Társadalmi Szemle, 1978. 8–9. sz. 3–18. old.

Poszler György

EMBER ÉS MŰVÉSZET

Mítoszok, költők, gondolkodók évezredek óta tudnak az ember részlegességéről, az egység és teljesség hiányáról. És vallanak róla mítoszban, költeményben, filozófiában. Így Platón a *Lakomá*ban, Arisztophanész szájába adva. A Zeusz által nagyravágyásuk miatt kettévágott egykori egész emberek nosztalgikus-tragikomikus mítoszában. Ahol a szerelem egymás felé vonzó édes gyötrelmében él tovább az elveszített egység vágya. .

Vagy Schiller, aki a kényszerű munkamegosztás romboló erejét felismerve, így vall a harmónia hiányáról: „Örökké hozzáláncolva az egésznek csak egyes kis töredékéhez, az ember maga is csak mint töredék képezi ki magát, örökké csak a keréknek, amelyet hajt, egyhangú zaját hallva, sohasem fejti ki lényének harmóniáját."

És persze Madách a falanszter groteszk-szomorú látomásában. A megfékezett Luther, a megleckéztetett Cassius, a borsószemekre térdeltetett Platón és a székláb faragásához láncolt Michelangelo megidézésében.

A tudomány szintjén pedig Marx. A kapitalizmus emberalatti létre szorított aligemberének személyiségvesztését diagnosztizálva: „Az lesz tehát az eredmény, hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban – evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. – érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig már csak állatnak. Az állati lesz az emberivé, és az emberi az állativá."

De mítoszok, költők és gondolkodók a művészet kiteljesítő, harmóniateremtő erejéről is tudnak. És erről is vallanak, ugyancsak mítoszban, költeményben, filozófiában. Ismét Platón, szintén a *Lakomá*ban. A kettémetszett furcsa félembereket a szerelem útján elvezeti a szépséghez, az istenek kegyéhez, és talán a halhatatlansághoz is: „Egy szép testről kettőre, kettőről valamennyire, a szép testekről a szép

foglalkozásokra, a foglalkozásokról a szép tudományokra, míg végül a tudományokról feljut arra a tudományra, amelynek nincs más tárgya, mint a legfelsőbb szépség, s akkor végre megismeri a szépséget önmagában."

És Schiller is, Madách is. A nagy német költő tudni véli: az ösztön és a ráció végletei között a szépség teremt egyensúlyt: „Mind a két ellentétes korlátot... megszünteti a szépség, amely a megfeszült emberben a harmóniát, a feloldottban az energiát állítja újból helyre, s ily módon, természetének megfelelően a korlátozott állapotot visszavezeti az abszolútra, és az embert önmagában befejezett egésszé teszi." A nagy magyar pedig hittel adja Platón szájába: „Még a borsón is szépet álmodom."

Marx nemcsak az ember elnyomorodásáról tudott, hanem arról is, hogy felépítendő a társadalom, amelyben „mindenki, akiben egy Raffaello rejtőzik, akadálytalanul kiművelhesse magát".

A legősibb művészetmítosz pedig vallja, hogy Orpheusz énekétől meglágyultak a tigrisek és a tölgyek. Ámulatba esett a Kerberosz, és megállt az alvilágban Ixión kereke. És a halál csak akkor ragadhatta vissza Eurydikét az elmúláson győzedelmeskedő muzsikától, amikor egy pillanatra megtört a művészet varázsa.

Tehát az emberről és a művészetről van szó. A személyiségről és a művészet hatásáról-varázsáról. A személyiségről, amelyről így fogalmaz művészi végérvénnyel Goethe:

„Üldöző-e, üldözött-e,
rab vagy zsarnok, vallja rég:
föld fiának legfőbb üdve
mégis a személyiség.

Tűrhető lesz minden élet,
lényeged ha megmarad;
elbírsz minden veszteséget
amíg az vagy, aki vagy."

Megmaradhat-e – vagy a múlt időt jövőre fogalmazva –, kivívható-e az ember lényege? Meddig maradhat az ember az, ami? Vagy pontosabban szólva: mikor válhat azzá, ami? Így szól a goethei alternatíva. És mit adhat ehhez – különválasztva mítoszokat, vágyakat,

költeményeket és tényeket – a művészet? Körülbelül ez a megoldandó feladat.

A kérdés két oldalról közelíthető, vagy inkább közelítendő meg: a személyiség lényegi jegyei és a művészet sajátosságai felől. Persze úgy, hogy a személyiség részéről hangsúlyt kapjon, ami a művészet szemszögéből fontos lesz. A művészetet vizsgálva pedig fordítva.

EMBER ÉS SZEMÉLYISÉG

Azonnal a személyiségről szólni nem gyümölcsöző. A személyiség az egyszeri emberi egyéniség koherens szervezettsége. Az egyes emberhez pedig az általános, az általában vett emberen keresztül vezet az út. Tudományokban gondolkodva: a személyiségelmélethez (a pszichológia egyik diszciplínájához) az antropológián (a filozófia szerves részén) keresztül. Vagyis a logikus kiindulópont a marxista antropológia, az emberi lényegről szóló tanítás.

Annak is a magja a – méltán – sokat idézett hatodik Feuerbach-tézis, amely az emberi lényegről így szól: „. . . az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége." Az ember tehát olyan lény, aki zárt egyéniségének lényegét-titkát ezen a zártságon kívül, a maga létrehozta társadalomban hordja. Vagyis lényegéhez éppen nem a zártság, hanem a nyitottság tartozik hozzá. A zártságnak és a nyitottságnak a foka a történelmi helyzet terméke. Mennél jobban növekszik egy adott egyénben a zártság aránya a nyitottsággal szemben, annál inkább lemérhető az individuális lét eltávolodása a nembeli lényegtől. A zártság és nyíltság és annak változása persze csak az egyik lényegi jegy, és ebben a *változás* legalább annyira fontos, mint a zártság és a nyíltság. Ha ugyanis az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összességében rejlik – ez pedig köztudomásúan szüntelenül változik –, akkor a lényegi jegyek legfontosabbika éppen a társadalmi viszonyokkal párhuzamos folyamatos változás.

Itt azonban érdemes megállni. Az összefüggés ugyanis nem egyirányú. Nemcsak a társadalmi viszonyok határozzák meg az embert, hanem az ember is a társadalmi viszonyokat. Az ember úgy a társadalmi viszonyok terméke és tükre, hogy egyben azok létrehozójaokozója is. Az emberi munka egyfelől a társadalmat teremti meg, másfelől az embert, teremtés és önteremtés egyszerre, amelyben az em-

berek együttese emberek társadalmává, ennek a tagja pedig társadalmasult emberré válik. Az emberek társadalmának és az ember társadalmasulásának – azaz tényleges emberré válásának – együttes kialakulása minőségi fordulat a fejlődésben: az egyoldalú, szoros biológiai-természeti meghatározottságot átalakítja kétoldalú, lazább társadalmi-történelmi determinációvá, anélkül persze, hogy véglegesen megszüntetné. Az emberi lényegnek témánk szempontjából perdöntő jellemvonása tehát éppen a biológiai-természeti meghatározottságot visszaszorító társadalmiság-történetiség, amely az embert a munka bázisán a maga lényegét és viszonyait szüntelenül változtató történelmi lénnyé teszi. Hiszen *az ember szempontjából a társadalmi viszony lényegi, a társadalmi viszony lényege pedig emberi.*

Az emberi lényeg persze még nem konkrét személyiség, de a személyiség éppen ezen a lényegen belül konkretizálódik. De nem áttételek nélkül. Ha az emberi lényeg a társadalmi viszony, és ez egyben az egyes egyén megvalósulására szolgáló mozgástér, akkor a társadalmi viszonyok tipológiájából e lényeg változásainak tipológiája, az egyes személyiségek megvalósulásának tipológiája következik. Azaz a társadalmi viszonyok bázisán –, ahogy erre Marx és Marx nyomán Lucien Sève, a francia marxista gondolkodó többször utal – létrejönnek bizonyos történelmileg meghatározott tipikus individualitásformák. Az egyes személyiség pedig a maga centrumát és összetevőit, rugalmasságát és kohézióját egyéni életútjának megfelelően ezen az individualitástípuson belül alakítja ki.

A személyiség tehát az életút végeredménye, amely jó esetben a szüntelen alakíthatóság-képlékenység és az állandóan ható kohézió egységére épül. Negatív fogalmazásban, a Faulknerében az ember az őt ért csapások summája. Pozitív fogalmazásban, a marxista pszichológiáéban a személyiség a született adottságoknak-lehetőségeknek és az életút során megvalósult tetteknek-cselekedeteknek az összessége, amelyben a motor a szükséglet, az eredmény a képesség, a sajátos irányultság, beállítódás az érdeklődés. A személyiségnek a világhoz való viszonylatai pedig – a temperamentum bázisán – a jellemben összegeződnek. Így kapunk korrekt személyiségvázlatot, amely azonban végletesen statikus: kimerevítve, állóképben mutatja a szüntelen mozgásban-kölcsönhatásban levő összetevőket. A személyiség ugyanis – a legkülönbözőbb világnézeti fogantatású pszichológiai irányzatok egyöntetű megfogalmazása szerint – dinamikus struktúra, amelyben a

mozgás megszűnése vagy a széteséssel, vagy a megmerevedéssel egyenértékű.

Ebben a statikus modellben minden lényeges összetevő meghatározott. Csak példaképpen: a motornak nevezett szükséglet nyilván a társadalmi fejlődés teljes történelmének az összegeződése az életúton elinduló egyedben. Az életút pedig minden lehetőségében és korlátjában, teljes görbéjében és röppályájában annak a társadalmi-történelmi helyzetnek a terméke, amelyben megvalósul. Mozgásában a determinációnak és az azon belül érvényesülő szabadságnak a dialektikája jön létre. A szükséglet ugyanis nem egyszerűen kiindulópont, hanem végeredmény is, a képesség nemcsak összegeződés, hanem indulóhelyzet is, amennyiben a szükséglet bázisán elindul a cselekvéssor, s egyik végterméke éppen az új cselekvéssort produkáló, magasabb rendű szükséglet. A cselekvés előfeltétele az elvégzéshez szükséges képesség, de véghezvitele az indítóképességet magasabb szinten reprodukálja, vagy éppen új képességeket is szül. A szükséglet, a cselekedet és a képesség a világhoz való viszonynak, a jellemnek a része-összetevője, a megváltozott szükséglet, cselekedet, képesség a megváltozott jellemnek, pontosabban a jellem megváltozásának az eredője. Végeredményben tehát a történelmileg meghatározott cselekvés az a csomópont, amelyben a személyiség erővonalai összefutnak. Hiszen a szükséglet, a képesség és a jellem egyszerre oka és okozata, lehetősége és terméke a személyiségdinamika gerincében álló tevékenységnek.

Ezért építi – a már említett – Lucien Sève a maga személyiségmodelljét a tevékenység struktúrájára. Pontosabban szólva a személyiség felépítését és a tevékenység szerkezetét egyazon struktúra különböző aspektusainak fogja fel. Először is megkülönbözteti a tevékenység két szektorát. Az első szektort azok a tevékenységi formák képezik, amelyek új készségek és képességek szülői lehetnek, a másodikat pedig azok, amelyek ezeket működtetik. Vagyis az új készségeket és képességeket állandósuló jegyekként beépítik a személyiségbe. Ebből következik, hogy a tevékenység struktúrája akkor alakul egészségesen, ha a második szektor tevékenységformái igénylik az új készség-képesség rendszer megszületését, ezzel az első szektort annak létrehozására inspirálják, alkalmazásukat pedig biztosítják. Vagy megfordítva, akkor, ha az első szektor képes ezeket létrehozni, a második szektor felhasználni. Ez az egészséges-szerves tevékenységstruktúra a személyiség dinamikájának, képlékenységének a megőrzésével egyenlő. Ugyanis nemcsak a készségeket és képességeket hozza mozgásba, ha-

nem okként-okozatként a szükségleteket és igényeket és az összes viszonylatokat summázó jellemet is.

Csakhogy a szerves-egészséges személyiségstruktúrának nemcsak a dinamika az ismérve, hanem a kohézió is. Nemcsak a képlékenység, hanem a mozgásban-változásban megőrzött lényegi egység is, amely a változás azonos irányát, a jellemfejlődés súlypontját, azaz a megszakítottságban a folytonosságot biztosítja. Vagyis nemcsak állandó változásról van szó, hanem a változás állandóságáról, a változásban megőrzött állandóságról is. Ezt pedig többé-kevésbé csak a változás-mozgás szüntelen tudatosítása, a már megszilárdult tudattartalmak közé való beépítése és szintetizáló világnézeti általánosítása biztosíthatja. A tiszta dinamika szétesés, a tiszta kohézió megmerevedés. Ezért jelent a szerves jellemfejlődés dinamikus kohéziót és koherens dinamikát egyszerre.

Persze az egyes személyiség – bármilyen dinamikus és koherens – óhatatlanul alatta marad egy kor emberi lényegének. A társadalmi viszonyok összességét a legnagyobb tágasság esetén sem építi-építheti be az egyéniségébe, legfeljebb valamilyen szinten megközelítheti. Mindig valamennyire részleges marad a teljességhez képest –, hogy mennyire, ez a társadalmi rendszer, a munkamegosztás, az abban elfoglalt hely és sok egyéb tényező függvénye. Így távolság keletkezik az egyéni-emberi lét és az általános-nembeli lényeg között. Az emberi sokoldalúságnak, teljességnek, harmóniának az eszménye ennek a távolságnak a legkisebbre való zsugorítását, a létnek a lényeghez való maximális közelítését feltételezi. Természetesen az egyéni-emberi erők elidegenedésének ez a visszavétele is egy egész történelmi korszak feladata, a legkedvezőbb esetben eredménye.

Nyilván nem arról van azonban szó, hogy a lét és a lényeg nem találkozhat az egyes emberben. Ez a találkozás hozza létre a reprezentatív embert, a szabályos kivételt, a normális abnormitást, amennyiben a létet és a lényeget összeforrasztó szabályosság, a tulajdonképpeni normalitás a kor átlagához képest úgy jelenik meg, mint kivétel és abnormitás. Vagyis a fejlődés ellentmondásossága ezen a ponton a szabályost torzítja kivétellé, a normálist abnormissá, míg a kivételt szabályként, az abnormisat normálisként szentesíti. Persze egyes szerencsés korokban ez a reprezentatív reprezentatívan-gazdagon megvalósul. Engels óta jól tudjuk: a reneszánsznak óriásokra volt szüksége, és szült is óriásokat. Azt is tudjuk: a középkor kötöttségei *már*, a kapitalista munkamegosztáséi *még* nem hatottak, és megszü-

lethetett pompásan és királyian a reneszánsz egyetemes ember. A példákat ez esetben az evidencia teszi fölöslegessé.

Persze szó lehet illuzórikus-torz reprezentativitásról is. A legjobb példa a Napóleoné, a korzikai ügyvéd fiáé, a tüzérhadnagyból a fél világ urává előlépő, groteszk-tragikus kalandoré, akinek alakja körül – még évtizedekkel bukása után is – kavarognak a század erkölcsileg kétes értékű polgári illúziói. Pályája kiapadhatatlan illúzióforrás a diadalmenetekkel, a piramisokkal, a tragikus Waterlooval, a romantikus Szent Ilonával, a tarsollyal és a marsallbottal együtt. Méghozzá olyan illúziókat szülő karrier, amely nyomban illúziószülte karriereket vagy félkarrieret teremt, sőt létrehozza a maga karrierkarikatúráit is. Szinte közhely, hogy a XIX. századi realista irodalom története majdnem megírható a napóleoni illúziókhoz való viszony szemszögéből. A törpe-Napóleon Balzac-regényfiguráktól a fenséges-tragikus Julien Sorelen át – aki nem vette észre, hogy a tarsolyából már hiányzik a marsallbot – a morálisan kötött kisemberi és az ezektől szabad „nagyemberi" lét dilemmáival vívódó Raszkolnyikovig. Vagy éppen Andrej hercegig, aki az austerlitzi égre nézve szembesíti a tényleges lét nagyságát az illuzórikus lét zsugorítottságával. És befejezésképpen, az individualizmus csődjeként a Peer Gynt előtt megnyíló kairói tébolydáig és az egyéniséget jelképező bűvös hagymáig, amely rétegenként esik szét a megtért világvándor kezében.

A reprezentativitás akár valóságos, akár torz, számolni kell vele, hogy koronként létezik – konkrét személyiségekben is – a mérce, amelyhez a részlegesség mérhető. Ez távlat is, amennyiben hírt ad arról, hogy a teljesség nem elérhetetlen, és lépték is, amely a szakadék nagyságáról, az áthidalás miként jéről tájékoztat. Mindez két megkerülhetetlen kérdést involvál. Hogyan fejlődik maga a reprezentatív emberben testet öltő lényeg, és mi lehet ebben a művészet szerepe? Miként transzformálható a hétköznapi ember a saját hétköznapisága fölé, a nembeli-lényegi szint közelébe, és tényező lehet-e ebben a metamorfózisban a művészet?

MŰVÉSZET ÉS SZEMÉLYISÉG

Nos, nyilván nem a megoldás kulcsa, de részese. A nembeli lényeg fejlődése és az elidegenedés visszavétele az összemberi-társadalmi fejlődés bonyolult folyamatának része és eredménye. Schiller kifejezésé-

vel: az ész és a morál birodalmához nemcsak a szépség köztársaságán keresztül vezet az út. De azon is átvezet. A művészet része a folyamatnak. Ennek pontosabb feltárása, hatásának hogyanja-mikéntje minden művészetpolitikai és művészetpedagógiai tevékenység alapkérdése.

Haladjunk sorjában. Ha az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összességében rejlik, akkor ebben a meghatározásban – a művészet szempontjából – a „társadalmi viszonyokra" és az „összességre" egyszerre és egyformán esik hangsúly.

A művészet ugyanis születésében és fejlődésében éppen úgy a társadalmi viszonyok tükre és terméke, mint maga az ember. Létfeltétele az ember emberré válása, fejlődésének mércéje az ember ember voltának elért szintje. A mércejelleg kettős: oda és vissza is igaz. A művészet az elért emberi szint függvénye, emberi produktum voltából következik, hogy azt meg nem haladhatja. Ugyanakkor – éppen függéséből eredően – pontos tükre is ennek a szintnek, amelyben a megtett út győzelmével-konfliktusaival együtt lemérhető. Vagyis a művészet az emberi lényeg különleges eltárgyiasulása, amelyben az érzéki módon felfogható, szemlélhető és visszafogadható. Mivel pedig – alkotásában-befogadásában egyaránt – tudatos emberi tevékenység terméke, benne az embernek önmagáról, lényegéről, történelmi útjáról, sorsáról kialakított tudata ölt érzékien-művészien testet. Lényegében ezt jelenti az ismert tétel: a művészet az emberi nem történelmi öntudatának terméke. Tehát a művészetben tárgyiasul, testet ölt és tudatosodik az emberi lényeget alkotó társadalmi-történelmi viszonylatrendszer. Tudatosodik az alkotói élményben, a művészetben és a műben való megformáltsága által a befogadói élményben, a műélvezőben. A befogadói élmény azonban az egész művészi folyamatot visszakapcsolja abba az életösszefüggésbe, ahonnan az alkotói élmény kiszakította. Ez a visszakapcsolás az elért lényegszint öntudatosítása által a magasabb szint lépcsőfoka is.

Az új szint eléréséhez alapot jelentő tudatosításnak-öntudatosításnak van még egy lényeges mozzanata. Nevezetesen az, hogy a műalkotás mindig egészében adja a világot. Persze nem úgy, hogy teljességében ábrázolja, hanem lényegi összefüggéseinek megragadása és megjelenítése által reprezentálja. Vagyis oly módon ábrázolja a részletet, hogy az az egész rangjára emelkedik. Olyan mikroorganizmust hoz létre, amely az emberi kozmosz szerkezetének kicsinyített, de részleteinek egymásra vonatkoztatásában, hőfokában sűrített mása.

Tehát végeredményben a totalitás problémájáról van szó. Arról, hogy a művészetben testet öltő és az általa kikristályosított történelmi öntudat a valóság teljességére, a társadalmi viszonyok összességére vonatkozó öntudat, amely a teljességről úgy ad hírt, hogy vagy megjeleníti a teljeset, vagy hozzá viszonyítja a részlegeset. Így vagy úgy, összkép tudatosodik benne: az összességében megjelenített társadalmi viszony. Ez pedig – fölösleges ismét idézni – a tényleges emberi lényeggel egyenértékű.

A művészet tehát a tudatosítás-öntudatosítás által jelent a lényeg felismerésében tükröt, továbbfejlődésében eszközt. Méghozzá oly módon, hogy sajátos kettős előjelű mozgással közlekedést teremt az általános-emberi lényeg és az egyedi-emberi lét között. A művészet nem ragadhatja meg a társadalmi viszonyt, a társadalmi helyzetet általában. Csak mint egyéni sorsot, egyének közötti viszonyt, amelyeknek bonyolult kapcsolatrendszeréből természetesen kibontakozik a lehetséges teljesség. A művészi ábrázolás „alapegysége" tehát az egyéni emberi életsors, amely egyénisége összetevőiben és a másokkal kialakított kapcsolataiban, azaz belső és külső világa egységében – ahol a külső a belső reprezentálódása, a belső pedig a külső szubjektivizálódása – az emberi általánosságnak a maximális szintjét testesíti meg. Tehát egyedi, és egyben általános is. Olyan egyéni, amely közösségi is. Vagyis a művészet úgy ábrázolja-tudatosítja az emberi lényeget, hogy az általánosat egyedivé transzformálja, a tényleges egészet pedig valamely egyéni sorsban megvalósuló egésszel helyettesíti.

Egyszerűsítsük a folyamatot: *a művészeti alkotás* – éppen azért, mert élményszerűen és érzékletesen fogalmaz – *az általános tartalmat egyéni sorssá alakítja,* a valóságos „világegészet" a résszel, pontosabban a virtuális egészet tartalmazó résszel reprezentálja. A befogadás visszafordítja a folyamatot: az alkotó az egésztől halad a részhez, a befogadó a résztől az egészhez. Az alkotó az egészből csinál részt, a befogadó a részből egészet. Az alkotásban az általános emberi törvény redukálódott egyedi sorssá, *a befogadásban az egyedi sors absztrahálódik általános emberi törvénnyé.* A műélvező átél más sorsokat, cselekedeteket, vagy azonosul, vagy elutasít, de mindenképpen asszimilál. Vagy az azonosulást, vagy az elutasítást teszi saját élettartalmává, alakítja sorssá, saját cselekedetté. Ami ott, az alkotásban látszólagos szűkülés, az egész résszé csökkentése, az itt, a befogadásban tényleges tágulás, a résznek egésszé növelése. Vagyis a részleges egyént a részben a virtuális teljességet tartalmazó műalkotás a tényleges tel-

jesség irányába formálja; hozzásegít ahhoz, hogy az egyedi lét az általános lényeghez közelítsen.

Ezzel a befogadás alapproblémáihoz érkeztünk. Megint csak egyszerűsítsünk: válasszuk szét a katartikus hatás – mert hiszen erről van szó! – *tartalmi* és *formai* oldalát. (Vállalva azt, hogy ezzel a lényegében egybetartozót szándékosan-mesterségesen külön kezeljük.) A tartalmi tényezők esetében nyilván arról van szó, hogy a műalkotás a befogadóval bizonyos emberi, világnézeti, etikai, esetleg konkrétan politikai tartalmakat közöl. Mégpedig oly módon, hogy ezek az adott korban kivívott emberi lényegről adnak hírt. Vagy úgy, hogy azt pozitívan megjelenítik, vagy úgy, hogy ahhoz viszonyítanak. A formai oldal pedig a közlésmód érzéki, élményszerű, többnyire erős érzelmi töltésű jellegét jelenti, vagyis a közölt tartalom művészi megformáltságát. A tartalmi és a formai oldal nem a lényegest és a lényegtelent különíti el, hanem a kettőnek a *lényegi egységét* jelöli. A műalkotás ugyanis csak a tartalmi és a formai oldal együttesében, csak ennek az egységnek a segítségével válik esztétikaivá. Az emberi lényegről valló tartalom csak akkor esztétikai, ha érzéki-élményszerű formát ölt, az érzéki-élményszerű közlésmód pedig csak úgy esztétikai, ha az emberi lényeghez viszonyított tartalmat hordoz. Az érzéki-élményszerű formáltságot nélkülöző tartalom „csak" etikai vagy világnézeti, a mély emberi tartalmat nélkülöző érzéki-élményszerű formáltság pedig „csak" kellemes. Különböző irányokban persze, de mindkettő kívül esik az esztétikum szféráján. Vagyis a hatás oldaláról nézve, e hatás akkor esztétikai, ha a megformált tartalom, ha a tartalmasság és a formáltság egysége hat, és csakis az hat. És még valamit a katarzisról. Arisztotelésztől Lukács Györgyig vallja a szakirodalom, hogy a fenti módon létrejövő esztétikai hatás valamilyen *minőségi változást* – a félelem és a részvét felkeltését és az attól való szabadulást vagy a partikularitástól a nembelibe való emelkedést – hoz létre a befogadó tudatában.

Ismét csak az egyszerűség kedvéért válasszuk külön *a hatás mechanizmusát* és *a hatás tartalmát*, a személyiségre kifejezett művészi befolyás végösszegét. A mechanizmus esetében arról van szó: hogyan hullámzik végig a személyiségen a katartikus hatás, és milyen pszichés tevékenységet kíván tőle. E pszichés tevékenység a tartalmi és a formai oldalt egyszerre átfogja. A műélvező egyszerre sajátítja el a nembeli-emberi tartalmat, fogadja be az érzéki-élményszerű formát. Ezzel (emlékezzünk Sève személyiségmodelljére!) a tevékenység első szek-

torában új ismereteket, tartalmakat halmoz fel, és új készségeket – az érzéki-élményszerű tudomásulvétel készségét – alakít ki. A második szektorban pedig – a tevékenységstruktúra szerves összetétele esetében – ezek az új tartalmak és készségek beépülnek az életvitelbe. Vagyis egyfelől olyan igények és készségek alakulnak ki, amelyek követelik és lehetővé teszik a további esztétikai befogadást. Másfelől pedig az ilyen módon befogadott tartalom – a művészettel való tartós együttélés esetén – változást hoz létre a befogadó személyiségében. Lukács terminológiájával: megkérdőjelezi a befogadás „előtt"-jét, az „után"-ban pedig a nembeliség irányában való elmozdulást eredményez. Maga ez a mechanizmus a személyiség alakulása szempontjából már eddig is két lényeges mozzanatot tartalmaz: a tartalombefogadást-készségkialakítást és a gyakorlatban való alkalmazást, a szüntelen feltöltődést-kisülést. Az élmény és a praxis között megtett állandó oda-vissza utat, amely nemcsak az élményszerzés-feldolgozás-alkalmazás képességét alakítja ki, hanem ezáltal a személyiség dinamikájának, képlékenysége megőrzésének az irányában hat.

Annál is inkább, mert a feltöltődés-kisülés és az élmény és praxis között oda-vissza út feltételezi a műélmény feldolgozásának teljes folyamatát. Ez pedig korántsem passzív tudomásulvétel, hanem *a személyiség egészét megmozgató pszichés aktivitás.* Olyan aktivitás, amely nemcsak értelmezi-elemzi-értékeli az élmény alapjául szolgáló művet, hanem a mű által meghatározott tényezők alapján valóságosan újjáteremti. Sarkítottan fogalmazva: *a befogadás a mű újjáteremtése egy meghatározott befogadói személyiségben.* A valóság alkotói élménnyé váló darabját az alkotói képzelet és az alkotói asszociációk rendszere formálja művé. A művet a befogadó képzelete és a műélvező asszociációinak rendszere alakítja műélménnyé. Ez pedig alkotás, ha *visszájára fordított alkotás* is; ugyanúgy igényli a képzelet és az asszociációk bátor csapongását-vibrálását, mint az alkotás. „Csupán" arról van szó, hogy ezek irányának és tartalmának a műalkotás a kiindulópontja. A rangos műalkotás ugyanis valamilyen módon körülhatárolja a maga keltette fantáziakép és asszociációrendszer-tartományát. Úgy, hogy bizonyos utakat eleve elvág, de ezen belül nem köt, és nem szilárdít, hanem az egyéni változatoknak – a befogadó személyiség függvényében létrejövő egyéni variációknak – a végtelenségét teszi lehetővé. A befogadás ezért a *körülhatárolt végtelenség,* a korlátozott variabilitás. Ebből pedig legalább két dolog következik. A befogadói újjáteremtés eredményeképpen a műélmény sohasem az al-

kotás objektív minőségeinek pontos megfelelője, az objektív tartalom és az egyéni változat csupán maximálisan közelíthet egymáshoz. A befogadói újjáteremtés a maga mozgatta asszociációsorokkal és fantáziatartományokkal nemcsak a művészet saját világára való kondicionálás, hanem a személyiség rugalmassága irányában ható, készségeket szülő-alkalmazó alkotótevékenység.

Az újjáteremtés mechanizmusa tehát egyértelműen a dinamika és a képlékenység irányába hat. Csakhogy a személyiség összetevőinek egészséges arányát, szervességét nem a tiszta dinamikában, hanem a dinamika és a koherencia egységében, a centrumvesztés-szétesés és a beszűkülés-megmerevedés egyszerre való elkerülésében kerestük. Meg kell találni tehát azokat a tényezőket, amelyek a mozgásban az állandóságot, a szakaszosságban a folytonosságot jelentik. Ezek pedig a katartikus hatás tartalmi elemei. Vegyünk ezek közül kettőt, az emberi lényeget az emberi lét kiteljesedésében koronként megvalósító *reprezentativitás*nak, aztán a „magnak" és a „héjnak" a problémáját.

Tudjuk: az egyéni-emberi létnek a lényeggel való egybeesése vagy a hozzá való maximális közelítése koronként a *reprezentatív emberben*, a kor *egészséges emberében* ölt vagy ölthet testet. A művészet a nagy műalkotások rajzolta emberi sorsokban megragadja a tényleges reprezentativitást, vagy viszonyít a lehetséges reprezentativitáshoz. Oidipusz és a klasszikus görög szobrászat formálta Periklész-fej, Dante vándora és Donatello Gattamelatája, Martin Du Gard Jaques-ja és Derkovits proletáranyája közvetlenül ragad meg egy más-más fajta reprezentativitást. Euripidész Phaedrája, Tolsztoj Ivan Iljicse, Gorkij Szamginja vagy Kafka féreggé változó prágai hivatalnoka iszonyú részlegességében utal a ténylegesen hiányzó, de virtuálisan jelenlevő, persze megint csak más-más fajta reprezentativitásra. Nem kell részletezni: a mű világnézeti, etikai, politikai tartalma az emberi teljesség vagy részlegesség, a lényeg és a lét, tehát a reprezentativitás problémájában fut össze. Olyan szintézis ez, amely minden más részletet törvényszerűen maga alá rendel. Mégpedig azért, mert a létnek a lényeg, a partikularitásnak a nembeliség felé formálása ebben ölt testet a legevidensebben.

A *„mag"* és a *„héj"* goethei–lukácsi megkülönböztetésében az egyéni lét és a közösségi sors összeforrásának vagy szétválásának a problémája rejlik, méghozzá úgy, hogy mindkét pólus rétegezett. A maglét, a személyiség mag volta a közösséggel való szimbiózisban repre-

zentálódik. Nemcsak oly módon, hogy a személyiség a közösség tükre, hanem főképpen úgy, hogy a kettő centruma egybeesik. Az én a közösség gyújtópontjában helyezkedik el, *künn* és *benn* nem végpontok, hanem közelítő-helyet cserélő kiindulópontok. Nemcsak a változásuk párhuzamos, hanem a súlypontjuk is azonos. A közösségi súlypont pedig az én számára nemcsak az állandó változás, hanem a változás állandója is. A mag-ember az állandó változásban megőrzi a maga állandóját. A héj-lét, a személyiség héj volta a közösségtől való különválást jelenti. Az én és a közösség centruma nem esik egybe, sőt valószínűleg az énnek nincs is központja. Hogy a közösség nem épül be az egyénbe, künn és benn különválik, ez két fontos következménynyel jár. A héj-lét a közösség perifériáján helyezkedik el, és ezáltal számára az végletesen künné válik. Vagy nem veszi az onnan jövő üzenetet, vagy abszolutizálja. Az első esetben hamis centrumot alakít ki, amely kiveti a változást, és megmerevedik. A második esetben kialakul az állandó változás, a változás állandója nélkül, és a személyiség középpont híján tiszta dinamikává alakul, azaz felszámolja önmagát.

Nyilvánvaló, hogy a rangos művészet a kor lényegét jelentő reprezentativitás közvetlen megszólaltatásával vagy a hozzá való viszonyítással a közösség centrumából szól, és egyenes utat talál a mag-lét-hez. Ott a változást és az állandóságot egyszerre erősíti, és az egyéni létet szüntelenül a közösségi-emberi lényeghez közelíti. A héj-lét perifériikus jellegéről vagy lepattan, vagy beilleszkedik egy súlypont és kohézió nélküli dinamikába, esetleg téves-torz értelmezést nyer. De „mag" és „héj" nyilván kimerevített ellentétek. A tiszta mag-lét közötti tartományban az egyének tömege sokféleképpen helyezkedhet el. És a művészi hatás feltétlenül a perifériáról a centrum felé sodor. Hozzájárul a héj maggá alakításához.

ÜLLŐ ÉS KALAPÁCS

Foglaljuk össze a személyiség és a művészet viszonyát, a személyiségfejlődés és a művészi hatás metszéspontjait. Ha az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összességében rejlik, azzal együtt, állandó kölcsönhatásban fejlődik, a művészet ennek a fejlődésnek belső krónikája, tudatosító mércéje, és ezért *tükre* és *eszköze* egyszerre. Ha a személyiség szerves fejlődése a dinamikának és a kohéziónak az egysé-

gén alapszik, a dinamika pedig új tudattartalmak és készségek létrejöttétől és felhasználásától, gyakorlattá változtatásától függ, a művészi hatás a befogadáshoz szükséges érzéki készenlét kialakításával készséget alakít, a képzeleten és az asszociációk mozgatásán alapuló újjáteremtéssel aktivizál, a tartalmaknak a gyakorlatba való visszakapcsolásával pedig a dinamikát-mobilitást szolgálja. A közölt tartalom az emberi-közösségi léthez való kötöttséggel megadja a mozgás súlypontját, a dinamika kohézióját. Végül: ha az egyes ember léte a maga mindennapiságában törvényszerűen marad a kor emberi lényege mögött, a művészet a reprezentatív ember megfogalmazásával, a maglét felé orientáló közösségi üzenettel óhatatlanul a mindennapiság legyőzése, lét és lényeg közelítése irányában hat.

Csakhogy a hatás nyilvánvalóan nem egyszerű átadás-átvétel, amelyben csupán az a lényeges, hogy biztosítsuk a mű és a befogadó találkozását, és engedjük a mű befolyását kibontakozni, amely automatikusan a fenti elmozdulást eredményezi. Az elmozduláshoz aktivitás szükséges, befogadói aktivitás. Ehhez pedig a mű befogadásakor kibontakozó aktivitásra való készség. És itt ütközünk bele a művészetpszichológia egyes meggondolkodtató kutatási eredményeibe.

A *művészi fogékonyság* – alkotói és műélvezői fogékonyság – mibenlétét kutató vizsgálatok (Frank *Barron* vizsgálatai) bizonyítják ugyanis, hogy a kétfajta fogékonyság egyes személyiségjegyekben, tudattartalmakban és ízlésítéletekben eleve azonosságot mutat. Csak a leglényegesebbekre összpontosítva: a művészi fogékonysággal párhuzamosan jelentkezik a komplex gondolati-érzelmi tartalmak megoldására-befogadására, a kedélybeli impulzivitásra, a személyiségek expanziójára, az eredeti gondolkodásra, a fejlett ízlésítéletre, a jó humorérzékre, az érzékeny intellektusra, a társadalmi-politikai mobilitásra és nonkonformizmusra, a független ítéletalkotásra való hajlam. Visszájára fordítva: a művészi érzékenység hiányával együtt jár a differenciálatlan-egyszerű tartalmakhoz, az alkalmazkodóképességhez az impulzusok elfojtásához, a gazdasági-társadalmi-politikai konformizmushoz, sőt konzervativizmushoz, a lojalitáshoz, mindezek következményeként pedig a személyiség megmerevedéséhez és beszűküléséhez való indíték.

Úgy látszik, mintha a kör bezárulna. És ha bezárulna, valóban ördögi kör lenne. A művészet a komplexitás iránti hajlamot, rugalmasságot, eredetiséget, világnézeti-politikai mobilitást, nonkonformitást, a személyiség nyitottságát fejleszti ki azoknál, akik eleve hajlamosak

minderre. És mi lesz azokkal, akik nem ilyenek? Nyilván alkalmatlanok a befogadásra, hiszen az alkotás és a befogadás egyforma személyiségjegyeket tételez fel. Csakhogy *eredendően* senki sem nyitott vagy zárt, merev vagy rugalmas. Legfeljebb azzá válik *a környezet hatására,* pontosabban a környezet ingerszegénysége vagy gazdagsága, a megmozgató-nyitó-rugalmassá tevő nevelési tényező szűkössége vagy tágassága miatt. Még akkor is így van ez, ha – ugyancsak vizsgálatok bizonyítják – a művészi alkotáshoz való adottságot nagyrészt *öröklött tulajdonságok* határozzák meg. De *hogy az adottságból tehetség* lesz-e vagy sem, az ez esetben is a társadalom által kifejtett pedagógiai összfolyamat pozitív vagy negatív végeredménye. És most nem is a kifejezett alkotótehetségről, csupán a művészet iránti fogékonyságról van szó, ezen belül is elsősorban a befogadóéról.

Ha a kör bezárul, pedagógiai zsákutca lesz belőle, vagy még annál is rosszabb, olyan ösvény, amelyen haladni csak az „eleve elrendeltetettek" képesek. Vagyis az elitszemlélet alapképletét tartjuk a kezünkben. A kör egyféleképpen oldható fel, s ez egyben a zsákutca kinyitása és az ösvény szélesítése is: *ha feltételezzük,* hogy a művészet annál is a nyitottság, a rugalmasság, az eredetiség felé hat, akit más tényezők másra ösztönöznek. Tehát nem eredendő hajlamról van szó, hanem *alakítható hajlamról.* És főképpen akkor, ha a művészeti nevelés rendkívüli korai indításával a még nem kialakult, nem nyílt és zárt, merev vagy rugalmas, hanem szinte *korlátlanul formálható* személyiséget – a művészi élményben rejlő lehetőségek által – a kívánt irányba alakítjuk.

A művészettel való találkozás *rendszerességét* és főképpen a művészeti nevelés kezdetének *koraiságát* azért is érdemes hangsúlyozni, mert – ugyancsak vizsgálatok bizonyítják (például *Mérei* Ferenc kísérletei) – a befogadó egész személyiségével, teljes tudatával vesz részt a mű elfogadásában vagy elutasításában, tehát az ízlésdöntés meghozatalában. Ha megmerevedett és beszűkült a személyisége, akkor azzal, és ez esetben nyilván szűkebb lesz a hatni tudó művek köre, kétséges az élmény hatásfoka. A szűkösség tágításában, a merevség oldásában természetesen már kisebb a művészet emberformáló lehetősége, mint azok elkerülésében egy kialakulatlan személyiség esetében. Pedig ez a teljes személyiséggel való részvétel a műélményt az egész eddigi személyiségfejlődés kontrolljává teszi. Ugyanis a mű hatása által sugalmazott döntésbe beletorkollnak az ismeretek, a kulturális és a személyes-intim emlékek, a tapasztalatok, az átélt konflik-

tusok, megoldottak, és megoldatlanok, és egyszerre vesznek részt a mű elutasításában-hatásának kirekesztésében vagy átköltő-továbbalakító befogadásában. A kimondott igen és nem tehát a tudatosság megfelelő szintjén élő egyed számára is az ellenőrzés egy formája lehet. És feltétlenül az az ízléskutatás és a művészetpedagógia teóriája számára, amely a döntés meghozatalában a kontroll folyamatát, milyenségében az eddigi fejlődésfolyamat kontrollját láthatja.

Persze az ízlésítélet világnézetileg mélységesen meghatározott. Nemcsak abban, hogy elutasít vagy befogad. Még inkább abban, hogy – befogadás esetén – *merre* lép előre a mű mozgásterében. A mű ugyanis általában nem dönt, „csak" döntésre kényszerít. Nem választ, „csak" választás elé állít. Nem old meg, legfeljebb követeli-sugallja a megoldást. Hogy is fogalmaz *Illyés* a Puszták népének felemelő-megrendítő utolsó soraiban: „Mi az orvosság? Az az olvasóra is tartozik annyira, mint az íróra, hisz ő is tudja már, amit az író tud. Akik a »megoldás« nélkül a könyvet csonkának érzik, és folytatását várnák – folytatást várok azoktól én is. Nekik ajánlom munkámat." Vagyis az egyéni döntés, választás, megoldás – a műélmény hatására – a befogadó dolga. Mert a művészet és a művészet adta élmény egyik jellemzője, hogy sohasem végpont, hanem kiindulópont, nem lezár, hanem elindít. Persze úgy kiindulópont, és úgy indít el, hogy sejteti a végpontot és a lezárást. De ezért a befogadónak „pokolra kell mennie", saját emberségéből – egész személyisége erejével – meg kell küzdenie. A lezárás tudomásulvétele didaktikus-etikus tanulság. Saját erőből való kivívása alkotói-befogadói végeredmény, amelyben – a személyiség nyitottá, rugalmassá, autonómmá formálásában – a mű tartalmának és a hatás lefolyásának-mechanizmusának konklúziói összegeződnek.

Ezzel már a művészet értelmének végső kérdéseinél vagyunk. A személyiség az élmények, tapasztalatok, cselekedetek összege. Ezeket óráról órára szolgáltatja a mindennapi valóság. Így válik az ember a környezet termékévé. De az öntudatos emberi lét, ha úgy tetszik, a nembeli lét ott kezdődik, amikor az ember a környezet termékéből annak teremtőjévé válik. Vagyis ahol a környezet és az ember: alkotó és alkotott egymást teremti-elszenvedi, produkálja és reprodukálja egyszerre. Ez pedig feltételezi: a személyiség nemcsak építtetik, hanem építi magát. A tudatosság fokán gyűjt élményt és tapasztalatot, formál tettet, hogy azzal együtt magát is alakítsa. A művészet pedig élmény is, tapasztalat és tett is, úgy is, mint átélt tett, úgy is, mint

ösztönzött tett. Az egyed a mindennapi életvitelben nem fogadhatja be az egész világot, de a művészet beépíti a befogadóba az egész világot. Végső soron a formáltatás és önformálás, a teremtés és önteremtés dilemmájáról van szó. Erről szól költőileg – ismét – Goethe:

Ing a nagy szerencse-mérleg
nincsen nyugtonmaradás,
föl kell szállnod vagy leszállnod,
nyerned kell és úrrá válnod,
vagy szolgálni, hogyha vesztesz,
döntened kell – győzz vagy reszkess,
üllő légy vagy kalapács.

Az alternatíva ezúttal továbbfogalmazható. Az ellentét egymásmelletté, a *„vagy" „és"*-sé oldható. Az üllő- vagy kalapács-lét antagonizmusa helyett a művészi hatás és a személyiség egybeforrása az üllő- és kalapács-lét nagyszerű dialektikáját kínálja.

A MŰVÉSZETI ÉRTHETŐSÉG, KÖZÉRTHETŐSÉG

(1976. október 19.)

A vitát *Fukász György*, a filozófiai tudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár vezette, vitaindítót mondott és a kérdésekre válaszolt *Ancsel Éva* kandidátus, egyetemi docens, *Aradi Nóra*, a művészettörténeti tudományok doktora, az MTA művészettörténeti kutatócsoportjának igazgatója, *Hermann István* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár, *Maróthy János*, a zenetudományok doktora és *Szilágyi Péter* kandidátus, a Magyar Iparművészeti Főiskola tanára.

I.

Fukász György:

– Miért érdekes ez a téma? Lehetne azt mondani, hogy a XI. pártkongresszus előírja, ezzel a problémával foglalkozzunk. Lehetne azt mondani, hogy a közművelődéspolitikai párthatározat, a közművelődési törvény a művelődéspolitikánk alapelveként rögzíti az érthetőség igényét a művészetek és a tömegek kapcsolata vonatkozásában, tehát hogy eljusson a műalkotás azokhoz, akiknek szól. De nemcsak ezek az indítékaink.

– A művészi gyakorlatban, az alkotói tevékenységben, a kritikában, a probléma művészetpolitikai értelmezésében is akadnak olyan zavarok, amelyekkel szembe kell néznünk. Ezek a zavarok kárt okoznak, ezért célszerű tisztázni a nézeteket, hogy egy nyelven tudjunk beszélni az érthetőség sok zavart okozó kérdéséről. Érthetőség, közérthetőség: nem véletlen, hogy a címben is így fogalmaztuk meg, és hogy *ebből a kettősségből* mi az érthetőségre szavazunk – hogy elhárítsuk a közérthetőség demagóg formában jelentkező zavarait. Ancsel Éva ennek már korábban nagyon erősen hangot adott, de az az érzésem, az igény nemcsak az övé, hanem mindnyájunk igénye lesz, és mások egyetértésével is találkozik.

– Az érthetőség problémái természetesen nemcsak technikai, kifejezési eszközbeli problémák. Azok is. Olyan átfogó, a művészetpolitikának szinte valamennyi lényeges elemét érintő problémákról van szó az érthetőség tisztázásakor, amelyek messze túlmutatnak az *eszközrendszer* szűken vett készletén, és elsősorban *szemléleti* tisztázásokat igényelnek.

Ancsel Éva:

– Ha a valóság közérthető, sőt ha a valóság a mindennapi tudattal egyáltalán érthető lenne, akkor semmi szükség nem lenne a művészetre. Ha a világ dolgai, jelenségei homlokukra írva hordanák a lényegüket, *ha minden az lenne, aminek látszik, akkor a művészetre sem lenne szükség*, nem kellene ilyen kollektív szervet kialakítanunk, hogy leszaggassuk a látszat ködfátylait. De művészetre éppen azért van szükség, mert *maga a valóság a köznapi tudattal a legkevésbé sem érthető*. Igen ám, de a valóság átvilágítására vállalkozó *műalkotás* maga is *világszerű*. És világszerű abban az értelemben is, hogy a jelentés a műalkotásba is bele van „titkolva", ahogy Faustjáról *Goethe* mondta, tehát nem adja könnyen kézre ez a jelentés, amelyet az alkotó „beletitkolt". Igaz, hogy a való világ jelenségeitől eltérően a műalkotás tetőtől talpig a lényeggel átitatott, átvilágított, hiszen éppen azért van ránk olyan intenzív hatással, és azért képes orientálni. De mégsem adja könnyen kézre magát.

– Ebből a rövid bevezetésből már nyilvánvaló, hogy *nem tartom reális követelménynek a közérthetőség követelményét*. Úgy gondolom, a nagy műalkotás *a megértés lehetőségét* tartalmazza; annak feltételét, hogy érthető legyen, de akkor még mindig *nem csak a műalkotáson* múlik, hogy a megértés megtörténik-e vagy sem. És ahhoz, hogy egy kicsit ezt körüljárjuk, bevezetőben csak annyit, hogy itt „beletitkolt" jelentésről van szó minden nagy alkotás esetében. Csak a középfajú művekre jellemző, hogy rájuk szerelnek egy kommentárt, hogy mindenki értse. A gyengébbek kedvéért viselnek egy rájuk szerelt kommentárt. Marxnak is az volt a véleménye, hogy *minél jobban rejtve maradnak a szerző nézetei, annál jobb egy műnek*. Mert ha a szerző nézetei nem maradnak rejtve, akkor kár volt korban, történetben, konfliktusban elmondania, akkor mondta volna rögtön azt a társadalomtudományi tézist, ne mondja olyan bonyolultan. Következésképpen, ha nem is végtelenül sok értelmezési lehetősége van egy műnek,

de minden nagy műalkotásnak van egy *értelmezési tartománya,* ahogyan a matematikusok mondanák. Ezzel szembe kell néznünk. Az egyértelműséget, a meghatározottságot a meghatározottság és a meghatározatlanság dialektikája nélkül elvárni egy műtől annyit jelentene, mint teljesen értetlenül állni a mindnyájuk által ismert tény előtt, hogy *Hamlet*ről könyvtárnyi elemzést írtak, és még nem jutottunk a végére. Nemrégiben újból olvastam egy Hamlet-tanulmányt, amelynek egy részlete arról szól, hogy egy kicsit hasonlatos eljárásunk a művek elemzésénél ahhoz, aki ha egy festményen fátylat lát, fel akarja lebbenteni a fátylat, nem gondolván arra, hogy esetleg a fátyol rá van festve a képre. Esetleg hozzátartozik. Esetleg az utolsó szó, amit Hamlet mond a mű végén, amikor Horatiót megbízza azzal, mondja el a körülményeket és mondjon el mindent Fortinbrasnak, ami az eseményeket okozta, akkor hozzáteszi: – *A többi néma csend...* Esetleg az a többi néma csend is beletartozik, hozzátartozik a műhöz, és nem kell feltétlenül azt a néma csendet is lefordítanunk. Vagyis úgy gondolom, hogy *még könnyen érthetőnek sem kell lennie a nagy műnek.* Elvégre azzal hozza mozgásba az emberi személyiség erőit, hogy arra kényszerít: saját erőnkből jussunk el a jelentéshez, vagy addig a jelentések funkciójában, ameddig el tudunk jutni.

– Teljesen egyetértek azzal a gondolattal, hogy nem szabad pórázon vezetni az olvasót a legnemesebb szándékkal sem, mert csak annak az igazságnak van hatékonysága, amelyhez az emberek *saját erejükből* jutottak el, mert az öntevékenység az az iniciatíva, mely minden igazi befogadásnak a kezdete és feltétele. A nagy művek *kifaggatnak* minket, sőt megfaggatnak, hogy furcsa szóval mondjam, és ugyanakkor minden nagy műnek sajátja, hogy *vég nélkül faggatható.* Most nem akarom azt bizonygatni, hogy nagy mű csak az lehet, amin *újabb és újabb faggatni valót* találunk, csak arra akarok emlékeztetni, hogy azért nem véletlen, milyen mítoszok újraköltéséhez nyúl vissza örökké a művészet. Ha például *Jónás*nak a mítosza a Bibliában nem olyan különös módon kezdődne, ahogyan kezdődik. Mindnyájan ismerjük: mondá az Úr Jónásnak, menjen Ninivébe. Meghallgatta Jónás az Urat, s azonnal Tarsisba akart futni. Isten tudja, miért nem engedelmeskedett az Úrnak, miért nem akart Ninivébe menni. A kérdést egyelőre senki sem fejtette meg, de számtalan zseniális feldolgozás született, ebből a zseniális kérdőjelből születhetett, amit a Jónás-mítosz és minden más mítosz magában rejt. Az értelmezésnek

ez a *kilengési távolsága;* ezt minden nagy műalkotás tartalmazza, ezt csak az újsághírek és az információk nélkülözik.

– Az érthetőségnek még egy aktuális és gyakran felvetett vonatkozásáról. Nagyon nem értek egyet azokkal, akik úgy gondolják, hogy egy mű érthetősége *formai* kérdés. Sokféleképpen használják ezt az érvet. Vannak, akik azt mondják: tessék megtanulni a formanyelvet, és akkor majd érteni fogják a művet. És tessék tudomásul venni, mondják, hogy korunk művészete (különben egyáltalán nem korunk művészetének a jellemzője) *formai újítások nélkül* nem létezhet. Én ezt *semmitmondásnak,* teljesen konvencionális, banális állításnak tartom, hogy formai újítások nélkül nem létezhet korunk művészete. Mert e nélkül *Beethoven* sem létezhetett, és ugyan mit mond Beethovenről, aki azt állítja róla, hogy új formát teremtett? Ezzel semmit nem mond. Tehát a konvenciók elleni lázadásnak mint formai lázadásnak a felfogása – ami nagyon gyakran hangzik el – nagyon komoly félreértésre vezethető csupán vissza. A konvenciókat átmenteni és újrateremteni is lehet.

– Egy nem konvencionális műre hivatkozom. *Thomas Mann* a *Doktor Faustus*ban megkísérli a lehetetlent, és szavakkal próbálja elmondani, mit mond el az *opus 111,* az Arietta témája. Méghozzá olyan konvencionális szavakra fordítja ezt a témát, mint kék az ég, zöld a rét, az isten áld. De hogy nem véletlenül használ ilyen merészen konvencionális szavakat, az kiderül akkor, amikor a mű értelmezésében elhangzik az a nehezen érthető mondat, hogy ahol a halál és a nagyság találkozik, ott olyan konvenciót igenlő tárgyilagosság támad, ott a konvenció olyan kopáran, érintetlenül jelenik meg, hogy az fönségesebb és hátborzongatóbb minden egyéni merészségnél. Azt hiszem, hogy egy alkotó eljuthasson olyan mondatokhoz, mint az Arietta-téma, vagy hogy egy alkotó eljuthasson olyan egyszerű sor megalkotásához, mint József Attila utolsó versében, hogy *tűzhelyet, családot másoknak remél,* minden egyéni merészségnél hátborzongatóbb vállalása nem a konvenciónak, hanem a tisztán kollektívnek. Nem formai lázadás kifejezőjeként, mert sohasem a forma dönti el önmagában, hogy egy mű megértésében meddig jutunk el.

Maróthy János:

– A közérthetőség fogalmát még akkor sem tartanám túl használhatónak, ha érthetőségre enyhítenénk. Nevezetesen ez a dolog *nem az*

érthetőségen fordul meg. Különben *Karinthy*nak Szabolcska szájába adott szavaival – nincsen benne semmi, ámde az legalább érthető – kimeríthetnénk azt, amit a művészetek terén csinálni kell. Valójában a *közérdekről* van szó. Mert ha valami érthető mondjuk az utca embere számára, nem biztos, hogy annak értelme is van, hogy érthető. Tehát bármennyire megérti, nem fogja a dolog lázba hozni. Ha viszont a dolog lázba hozza őt, akkor esetleg sokkal többre képes annál, mint hogy valami primitív dolgot megértsen. Ráadásul a műalkotásokban minden ponton egy hallatlanul összetett, egy komplex meghatározottság érvényesül, és annál gazdagabb egy műalkotás, minél több meghatározottságot egyesít magában. Attól nem kell tartani, hogy egy igazán jó műalkotás csak valami kusza szövevényét adja ezeknek a meghatározottságoknak. Zoltai Dénesnek van egy jó gondolata, hogy a nagy műalkotás *felvezet* saját magához. Tehát arra gondolok, hogy József Attila „Eszmélet" című költeményét akár egy öreg takarítónénike is megérti valamennyire az első hallásra, vagyis nem tájolódik el túlságosan, sok mindent megért belőle. Viszont *Szabolcsi Miklós* vastag könyvet írt erről a versről, annyi vonatkozását elemezte, és véleményem szerint néhány dolog így is kimaradt belőle. Tehát a nagy műalkotásnál valami intenzív végtelenségről van szó. A fölvezetésen azt értem, hogy *vonzza magához* az érdeklődőt, az olvasót, a hallgatót, akit el tud kalauzolni a dolgoknak arra a csúcsára, ahol – nem is mondanám, hogy minden meghatározottsága feltárul – sokkal több tárul fel, mint első hallásra. Ez a vonzás a közérdekűség.

– *A zenében* – különösen a zenei konzum – a legkülönbözőbb fajta árucikkeket kínálja a nagyérdemű közönségnek, olyan gazdag választékot, mint egy szövetüzlet. Választhat a tánczenének legkülönbözőbb hagyományos vagy a beathoz közelálló ágaiból, választhat különböző népzenékből, szalonzenékből, konzervatív hangversenyzenéből vagy akár avantgarde hangversenyzenéből. Nem az a baj, hogy figyelembe vesszük a különböző rétegigényeket és rétegízléseket, a baj ott kezdődik, hogy *ennél megragadunk.* Állandóan József Attilára kell hivatkoznunk, nem véletlenül. A „Mondd, mit érlel..." című vers végigmegy a legkülönbözőbb rétegeken, a föld nélküli paraszt, az ötholdas paraszt, a kiskereskedő, a gyári munkás alakját megmutatja, ha nem is ír mindegyikről külön-külön verset, végül is ezekből *a partikularitásokból eljut a nembeliséghez,* Lukácsot idézve, úgy, hogy minden partikulárist mélyen átél, és megtalálja bennük azt a *közös*

mozzanatot, ami egy ellenállhatatlan áramlatként mégis a nagyot, az általánosat, az igazán fontosat fejezi ki. Ha egyszer rengeteg dolgot figyelembe veszünk, ezeket csak azért érdemes figyelembe vennünk, hogy meghaladjuk őket, széttörjük őket.

– A harmadik egy lenini gondolat. A filozófiai füzetekben a dialektika kérdéseit elemzve, Marxra hivatkozva, azt mondja Lenin, hogy *ami igazán lényeges, általános, tudományos igazság, azt a legköznapibb, legközönségesebb, legtömegesebb, a mindennap leginkább előforduló dolgokban kell kimutatni,* mint ahogyan Marx az árucsere tömeges jelenségeiből mutatta ki a kapitalizmus törvényszerűségeit. Legalább öt vagy hat szinonimát használ Lenin, pedig már az elsőnél világos a dolog, a többi csak arra való, hogy értsék az emberek: erről van szó. Aztán jön az ő csodálatos példatára, mely az egyes és az általános viszonylatrendszerét úgy magyarázza, hogy egy egyszerű kolhozparaszt is megérti. Iván egyenlő ember, Zsucska egyenlő kutya, és rögtön utána egy Arisztotelész-idézet, eredeti görög nyelven, hogy a ház nemcsak ház, hanem *minden* ház együtt. Tehát egy pillanat alatt, meredek felszállással, az Iván egyenlő ember, Zsucska egyenlő kutya, látszólag teljesen földhöz ragadt, trágyaszagúan tapasztalati világból felröppenünk az általánosnak addig a szintjéig, ahonnan az egész emberi kultúra betekinthető.

– A tézisek után néhány kiragadt példa. Néhány dolgot *Hans Eisler* (német zeneszerző, 1898–1962) műveiből választottam. Eislernek vannak szimfonikus művei, színpadi művei, de most az Iván egyenlő ember, Zsucska egyenlő kutya gondolatmenet alapján a legegyszerűbbet, egy *marsot,* a legszigorúbban, legkötöttebben funkcionális műfajt hozom fel például. (A magyar változat, a *Vörös Csepel,* némileg eltorzult, néhány izgalmas dolog kimaradt belőle.) Vizsgálhatjuk a példán, hogy az Iván egyenlő ember, Zsucska egyenlő kutya világából hogyan képes Eisler kiemelkedni, egyetemes összefüggésekig eljutni, úgy, hogy megmarad az induló határain belül, mert erre ténylegesen lehet menetelni. Oly módon variálja a kis terc modelleket, olyan a hangvétele, hogy nagyon emlékeztet a bartóki közelítésekre, kapcsolatot érzek a kettő között. Vannak még közismert menetdalai Eislernek, például az *Egységfront* dala. Eisler igen sokat dolgozott azért, hogy ezeket a továbbra is indulószerű, tehát teljesen funkciószerű elemeket a közjáték és a kíséret segítségével más dimenzióba helyezze, néha egészen kamaraszerű körülmények között. Furcsa ellentmondásnak látszik, hogy egy vaskos, erőteljes menetdalt kamara-

szerű felállásban kísérjenek a hangszerek. Eisler egyébként más indulójához is csinált hasonló kíséretet, a háború után történt, nyilvánvalóan olyan okkal, hogy elvágja a legvékonyabb szálat is, ami a fasiszták indulókultuszához kapcsolhatná. Az Egységfront dalban is bármennyire énekli is a kórus magát a dalt, koncentráljunk az előjátékra, majd a hangszeres kíséretre, a fénytörések néha szinte romantikus nosztalgiába, olykor meg egy barokk panaszének karakterébe oltva jelennek meg, együtt azzal, ami indulószerű ugyanakkor az énekben.

Szilágyi Péter:

– *A magyar irodalomban,* a magyar kultúrában és a magyar kulturális politikában kétszáz éves folyamat az *érthetőség, közérthetőség* kérdése. Tudott, hogy az elmaradt országok művészete, különösen az irodalma mindig sokkal inkább telített közvetlen politikummal. Ennek megfelelően nálunk kétszáz éve eleven vitaanyag ez a kérdés, amit a maga történelmi konkrétságában kell tisztáznunk. Hiszen, amikor *Kazinczy,* később *Kölcsey* föllép *Csokonai* és *Fazekas* ellen, ha alaposan megvizsgáljuk bírálatait, a földhözragadtság, a parlagiasság, a póriasság mögött ott van a közérthetőség gondolata is. Ott lappang, súlyosan ott van a *Petőfi* elleni támadásokban és vádakban is. Távol álljon tőlem, hogy *Csizmadia Sándor*nak (költő, 1871–1929) adjak igazat Adyval szemben, az ismert vita a *Népszavá*ban Ady körül szintén e körül mozgott, arra hivatkozván, hogy Csizmadiát értik a munkások, Adyt pedig nem. A kérdés, hogy melyik volt nagyobb költő, rég eldőlt, de a kérdés így merült fel. Sőt a *József Attila* elleni támadásokban is mindig jelen volt a közérthetőségnek a gondolata. Sőt a nem-érthetőségnek a gondolata is, amivel én messzemenőkig egyetértek, mert József Attila számtalan helyét ma sem értem. Egy kicsit büszke is vagyok rá, hogy *még tudom versként* olvasni. Mert emlékezzünk, mit kérdezett *Oblomov* az inasától: – „Érted ezt, te marha?", amikor egy verskötetet látott a kezében. *„Ha érteném, nem lenne vers"* – felelte az inas. Kicsit még itt tartok, annak ellenére, hogy az a mesterségem, értsem a verseket.

– Mi történt a felszabadulás után? A párt művészetpolitikája átvette és folytatta a vitát. *Révai*nak a munkásságában végig kimutatható. Révai nagy elme volt, nagyon vigyázott, hogy ne durván fejezze ki magát, de amikor azt mondta, az alkotás demokratizmusát illetően,

hogy nem József Attilához, nem Adyhoz, hanem Petőfihez kell visszanyúlni, akkor abban benne volt a közérthetőség kérdése.

– Ma nálunk alapvetően különbözik a helyzet minden eddigi korszaktól, mert Magyarországon gyakorlatilag – talán kis túlzással – *minden ember találkozik valamilyen formában a művészetekkel.* Ugyanakkor a befogadási szint nem túlságosan magas. Rendkívül veszélyes itt a közérthetőségnek vagy akár az érthetőségnek mint kategóriának követelménnyé tétele. Hiszen mint mondani szokás: *a nagy művészek és a nagy művek bizonyos fokozatossággal jutottak el mindig a széles tömegekhez.* A legutolsó általam ismert 1928-as hivatalos francia egyetemi tankönyv még egy oldalon intézi el Baudelaire-t, Verlaine-t, Mallarmét. *Nem reális követelmény az, hogy a művész olyat alkosson, amit most és azonnal mindenki befogad.* Az egyes, különleges korszakoktól eltekintve, soha nem is volt reális követelmény.

– Mit jelent számomra az, hogy érthető? A legtágabb értelemben: *ha egy műalkotás benne van a kor fő áramában, és tükrözi a kor leglényegesebb tendenciáit, vagy azoknak legalább egyikét,* mert akkor az emberek, a kortársak könnyen teremtenek vele kapcsolatot. Könnyen *ráhangolódnak* erre a műalkotásra, a teljes megértéstől eltekintve persze. Csak ebben tudom a titkát keresni annak, hogy valamikor közérthetőek voltak olyan művészek, akik ma nem közérthetőek, mint például *Shakespeare.* De ha a művész valóban korának a leglényegesebb tendenciáit ragadja meg, akkor a befogadó, aki ugyanezekben a tendenciákban él, hangulatilag rokonságot, közösséget tud vállalni, érzelmileg, ha részlegesen is, tud vele azonosulni, ez esetben nagyonnagyon rossz szóval élve, *a mű kimeríti a közérthető fogalmát.*

– A konkrét érthetőség természetesen mindig probléma. Egy *Dante* olvastakor vajon egy nem specialista olvasónak mennyi ideje van arra, hogy a kor történetébe oly részletességgel beleássa magát?! Bizonyára nincs. De az feltétlenül szükséges, hogy a mű és a befogadó közös nyelvet beszéljen. Ez a közös nyelv pedig – és elsősorban mai problémákról van szó – csak a *ma* lényegének a megragadása lehet alkotónak és befogadónak egyaránt. Egy demokratikus rendszerben – és szándékosan használom ezt a kifejezést – természetes és érthető követelmény, hogy a művész és az állampolgár, a művészet és az egyes ember minél közelebb kerüljenek egymáshoz. Nyilvánvaló, hogy a közeledésnek *kétoldalúnak* kell lennie. Hiába ragadja meg a művész a lényeget, ha a befogadó nem érzékeny a lényegre, ez esetben

nem lesz kapcsolat. A jelen lényegének a szintjén kell értelmileg, hangulatilag és érzelmileg összetalálkoznia a műnek és a közönségnek, minthogy az irodalomról beszéltem, az írónak és az olvasónak.

Hermann István:

– *Ami esztétikailag fontos,* csak röviden foglalom össze. Az egyik: a marxista esztétika Adyt, József Attilát, Bartókot, Derkovitsot tekinti nagy szellemi örökségünknek. Ez az esztétika nem fordíthat úgy köpönyeget, hogy az egyszerre és közvetlenül mindenki számára érthető, közérthető művészet igényével lépjen fel. Igenis fel kell kötnünk a szellemi „gatyaszárat", hogy az ember az igazi művészetet megközelítse. Ezt soha sem fogja *megspórolni a közönség.* És alig hiszem, hogy igazán komoly művész, aki ezt meg akarja spóroltatni a közönséggel.

– A másik: mi ennek a dolognak az alapja? Maróthy János okosan mondta, hogy nagyon egyszerű, majdnem népmesei, vagy közvetlen valóság van minden nehéz dolognak a mélyén. Magam részéről kicsit másképp vetném fel a dolgot. A közérthetőséggel kapcsolatban mindenki Petőfit idézi: *Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában uralkodjék* ... Mi van akkor, ha a politikában uralkodik? Közel áll-e ... ez rettentően nehéz kérdés. Paradoxul hangzik, de véleményem szerint *így* kell felvetni. És ezt nem légüres térben vetjük most fel. Tudomásul kell vennünk, hogy ma világszerte a művészeti fejlődésnek *sajátos apálya* van, melyhez éppen a közérthetőség problémáján keresztül kell hozzáférnünk. Hajsza a művészetben – még színvonalsüllyedés árán is – *közelebb kerülni az emberhez.* Világjelenség ez és tényleges probléma. Művészeti apályról van szó, ami sok mindenből érthető a nyugati közönségnél is. Érthető, mert már *megelégelték,* hogy absztrakt, szürrealista képzőművészetet visznek eléjük. Megunták, hogy teljesen elvont dolgokat produkálnak nekik opera címén. Még sekélyesebb dolgok felé fordulnak. Pszichológiailag teljesen érthető, hiszen az egész *pop-art,* a hozzá kapcsolódó pop-esztétika, a pop-filozófia is ezt nyomja. Tulajdonképpen nálunk is megindult egy folyamat, a nyugati dolgokra építve, amely követelni kezdi a művészetnek – nyugodtan mondhatjuk – áldemokratizmusát. Azt mondogatják, hogy *kis realizmus,* vagy *talpalatnyi realizmus.* Nem az. Lehet, hogy talpalatnyi, de *közönséges naturaliz-*

mus. Ilyen közönséges naturalista hullám van világszerte, ez gyűrűzik be hozzánk.

– Most furcsa helyzetbe kerül az ember, mert úgy tűnik, mintha *valamiféle régebbi avantgarde hozzáállást* – amiben tényleg lehettek értékek – szőröstül-bőröstül védene s ezt tartaná a „nép uralkodjék a költészetben" jelszavának. Nem erről van szó. Döntő különbség van az avantgarde művészetnek társadalmi szituációja, belső elkötelezettsége és a szocialista művészet elkötelezettsége között. Nem abban, hogy a szocialista művészetet első pillanatban megértik. De *a polgári művész* a következőt csinálhatja: – Nem értenek meg, nagyon sajnálom a közönséget, bevonulok a szakadék mellett épült, minden komforttal felszerelt nagyszállóba, és merengek, milyen nagy szakadék van köztem és a közönség között... *A szocialista* művész ezt nem engedheti meg magának, mert elemi feladata, *elkötelezettsége, hogy megértesse magát a közönséggel.* Ilyen szándék kell legyen benne, mert *egyik legenda* az, hogy Ady vagy József Attila közvetlenül érthető, *a másik legenda* az, hogy érthetetlen is marad. Itt két különböző dologról van ugyanis szó. Az avantgarde műveknek egy része tudniillik érthetetlen az első pillanatban, de az is marad. Természetesen nem *Federico García Lorcá*ról beszélek (bár ő is helyenként érthetetlen, pedig nagy költő).

– A dolognak van egy másik oldala is. Sokan kiemelték: *a befogadó.* A szocialista művészet ebből a szempontból nem áll egyedül. Nálunk van *közművelődési törvény,* s ez nemcsak a közművelődés általános kérdései miatt lényeges, hanem a művészetek szempontjából is. *A műveltség terjesztése nagy segítség lesz a művész számára is, hogy megértsék,* és úgy fogják fel, ahogyan föl lehet fogni. Nagyon fontos, hogy megvannak a társadalmi feltételei s a munkában való feltételei annak, hogy a művészet beférkőzzék az emberek gondolatvilágába, vivőerővé, hatóerővé váljék mindenféle szempontból. Nálunk most két rossz magatartás jött létre. Él a bizonytalanság a világszerte jelentkező és nálunk is követelményként élő talpalatnyi naturalizmussal kapcsolatban. Aztán vannak művészek, akik nemcsak megijedtek tőle, hanem *utánozzák* a nyugati avantgarde bezárkózását. Ebből a kétféle rossz magatartásból kell az egyes embernek megértenie, hogy a szocialista művészetnek *együttlétezése* a közművelődéssel, a művészi elkötelezettséggel egészen más, mint a polgári művészet helyzete.

– És hogy mi a *közérthető?* Természetesen az, ami első percben

érthető. Ez az a közérthetőség, amit az átlag televízióműsor nyújt, amikor néhány hét múlva senki sem emlékszik rá. Világdivat, hogy az emberek azt hiszik: valamit is el lehet érni munka nélkül. Mondják, hogy a nyelvet meg a matematikát állítólag alva meg lehet tanulni. A művészetnél nem ez a helyzet. Marx arról beszélt, ahhoz, hogy az embernek szeme legyen a képekhez, ahhoz képeket kell néznie. *Nem megy magától.* Hogy füle legyen a zenéhez, minél több zenét kell hallgatnia. Enélkül nincsen. Ebből a szempontból igenis érdekelve vagyunk a közművelődésben, érdekeltek a művészek. Mert *a művészet megértésének feltétele, hogy hallgassák az emberek a zenét, nézzék a képeket, olvassanak.* És ne áltassuk az embereket soha többé, hogy valami gyorsan és könnyen elérhető.

– És még egy. *A műbe zárt titok nehezen nyílik meg.* Shakespeare-t ma megértjük? Ha megnézzük Shakespeare-előadásainkat, kiderül, nem értjük meg. Mert mindig mindent újra meg kell érteni. Az a munka, ami a művészeti megértésért folyik, nem egyszerű munka. Goethe *Faust*ját nem lehet kipipálni. Tíz év múlva mást jelent, és mást fog jelenteni húsz év múlva. A művészet közérthetőségének azt a *kölcsönös küzdelmet* nevezem, amit a művész és a közönség folytat, hogy egymásra találjanak.

Aradi Nóra:

– A hideg ráz ki attól a kifejezéstől, hogy közérthetőség. Lehet, hogy szakmai elfogultság az oka, az, hogy a képzőművészet vonatkozásában talán sokkal jobban *visszaéltek* a közérthetőség követelményrendszerével, mint másutt. Nemcsak az *ötvenes évek* elejének kulturális politikai megnyilvánulásaira gondolok, egy, a többség által érthető művészet propagalására, aminek kétségkívül megvolt a maga *óriási haszna.* Ha arra gondol az ember, hogy az 1952-es *Munkácsy*-kiállítást kétmillió-háromszázezren látták, és hogy egy-egy országos kiállítást százezer ember keresett fel. Tekintsünk el attól, hogy milyen körülmények között történt a látogatások előkészítése, szervezése. Mégiscsak *rengeteg ember* került fizikailag tényleges kapcsolatba a képzőművészettel, igaz, *olyan* szelekcióban kapta a képzőművészetet, ami egyfajta egyoldalúságot és egyfajta hamis képzetet eredményezett a képzőművészet lehetőségeit, a művészetben való tájékozódás miként-jét tekintve. De nemcsak az ötvenes évek elejének átmeneti fogyatékossága ez. Hadd idézzek egy másfél évtizeddel ezelőtti *kérdőívből,*

mely három különböző országrész különböző járásaiban próbálta felmérni a képzőművészeti igényeket, az ízlés összetevőit. Az egyik kérdés így hangzott: *„igényli-e, hogy a festmény hasonlítson a természethez?"*

– Ez volt az az idő, amikor megnövekedett a turizmus, az egyezményes kiállításcsere, zúdult ránk az információözön, a közönség és a szakmabeliek egy része is próbált rendet teremteni az információk között. Mit válaszolhat a Csongrád, Heves vagy Bács-Kiskun megyei állampolgár az ilyen időszakban feladott kérdésre? Szíve szerint azt, hogy igényelné, de tudja-érzi azt, hogy valahogyan *ez nem sikk.* Tehát eleve olyan választ provokálunk, amire csak igennel vagy nemmel lehetett válaszolni, ami eleve félrevezető, a megismerésnek és a befogadásnak a lehetőségeitől viszi el a még nagyon újsütetű közönséget.

– Sok üzemben, sokféle rétegnek szoktam előadásokat tartani, kipróbálva: mire hogyan reagálnak, kipróbálva: hogyan lehet például azt a konvenciót, hogy érthetőség, a közvetlen vizuális tapasztalással mérni, és hogyan lehet ezt mellőzni. Nehéz előadói küzdelem, de nem eredménytelen. Néhány képsorral lehet érzékeltetni, nem is teljes képsorokkal, csak felvillantva egy logikai sort, hogyan lehet eljutni egy szakmailag képzetlen közönségnél is, hogy világossá váljék: a képen nem egy közvetlen természeti tapasztalás, hanem egy *társadalmasított természet jelenik meg.* Vehetünk azonos témájú képeket akár a XVII. századtól kezdve, tulajdonképpen *mindegyik* természethű – a *maga* módján. Nem a természet változott, hanem az ember, aki ezt a természetet nézi. Mást néz, mást figyel meg a művész, aki a maga társadalmilag kialakult lényének a kíváncsiságát vetíti rá a világra, és hagyja, hogy a valóság kérdéseket tegyen fel neki, és aki vállalkozik arra, hogy választ adjon a valóság által feltett kérdésekre.

– *A történelmi témájú* képekkel kapcsolatban külön kell hangsúlyozni, hogy *minden mű a saját korának történelemszemléletét tudja közölni,* és nem lehet történelmi leckék illusztrálására használni őket. *Madarász* képével nem lehet bemutatni a Wesselényi-féle összeesküvést, vagy *Székely Bertalan*nal Mohácsot, csupán azt, hogy mi élt ezekről az eseményekről a művek születésének idején a köztudatban. A hamisan felfogott közérthetőség, érthetőség állította rá az ilyenfajta illusztrivitásra az átlagos tudatot, s most a legnagyobb küzdelemmel lehet megértetni, hogy *így nem lehet* történelemszemléletre tanítani.

– Nem arról van szó, hogy az érthetőség vagy befogadhatóságnak a mértéke a természettel kontrollálható motívumokon múlik. A leningrádi áttört gyűrű emlékmű elvont forma, de ez is jelzi, hogy valaminek az áttöréséről van szó, akkor is, ha nem ismerjük a konkrét történelmi eseményeket. *József Attila* és *Derkovits* között akár filológiai paralel-elemzést csinálhatnánk és mindig rájönnénk, mennyire bonyolult az egész probléma, hogy egy köznyelvi *fogalom* hogyan válik irodalmi vagy festészeti *képpé*.

– A képzőművészetben az érthetőség roppant erősen kötődik a *műfajhoz* és a *megrendelőhöz* is. Példaként említem *Domanovszky* dunaújvárosi falképét és a „Disputa" című faliszőnyegét. Nem lehet egyiktől sem számon kérni, ami eltérő. A „hasonlít – nem hasonlít", „idézi a természetet vagy nem idézi a természetet" – kérdéseken kívül egy sor értetlenséget okoz, hogy az állandó nyilvánosságnak szánt dolgok mindig konkrét, gyakorlati társadalmi funkcióhoz kötve, alkalmazkodva jelennek meg.

II.
A vitában

felszólalók között *Rajk András* szerkesztő a napilapok kritikusainak nehézségeivel és felelősségével foglalkozott. A kritikusnak megfelelő mércét kell alkalmaznia, nehogy nagy mennyiségű, *megtévesztő álművészeti alkotást* engedjen azokhoz jutni, akiket biztat a művészetekkel való megismerkedésre. A műértő kritikus köteles rámutatni, hogy melyik műnél van szó puszta formajátékról, vagy művészeti külsőben megmutatkozó svindliről.

Szabó Iván szerint az egész érthetőség kérdését *történelmi* fejlődésében kell nézni, s véleménye szerint ez főként XX. századi probléma. Ebben a században már nagyon nehezen tud tájékozódni a hozzá nem értő ember, mert hiszen csak a képzőművészetben az abszurd semmitől a fotó-naturalizmusig minden megtalálható.

Somogyi János festőművész úgy vélekedett, hogy a mai magyar képzőművészet esetében egy 56-os cezúráról szólni nem szerencsés és a mai alkotóművészek jelentős részének munkásságát szakmai szempontból megkérdőjelezi.

Gera Éva festőművész Szabó Ivánnal vitázva kifejtette, hogy a közérthetőség már *régebbi* századokban is problémát jelentett, hiszen sok XIX. századbeli képzőművész nagy nyomorban és teljes meg nem

értés közepette halt meg. A problémát abban látja, hogy a nehézség abból ered: a művészeknek megadatik az a jog, miszerint az élet leglényegesebb kérdéseit kibányásszák saját szempontjaik szerint, rámutassanak az összefüggésekre, ha azonban ezekre az összefüggésekre netán valaki azt mondja, hogy ezek nem közérthetőek, akkor a művész hosszú éveken keresztül esetleg nem kap nyilvánosságot, vagy ha igen, saját költségén. Hangoztatta, hogy *nagyon sokat* kell még munkálkodni az alkotóművészeknek, hogy olyan művészek, mint Bartók Béla, József Attila *valóban* az egész népé legyenek.

Szilágyi Péter egy József Attila-verssorral kapcsolatos vitában megjegyezte, hogy *a nehéz fizikai munka során megfáradt, elgyötört testű ember nemigen alkalmas* arra, hogy poétai finomságokat élvezzen.

Hermann István felszólalásában megállapította, hogy a közönség és művészet viszonyával kapcsolatban létezik a *svindli.* Sokszor a szélhámosságok egész egyszerűen *tömegessé* válnak. Elmondta: „*Láttam már egész kiállításokat, ami különböző emberek csupa svindli művét mutatta be.*" Nagyon fontosnak látja, hogy a művészetipar ne adja ki magát művészetnek. Hangsúlyozta: „Megtartanám a közérthetőség kifejezést. Nem az első pillanatban és nem mindenki számára, de *végül is elvileg közérthető és mindenki számára érthetővé kell hogy váljon minden művészet.* Hogy érthetővé váljon, az függ a társadalmi feltételektől, de elsősorban függ a műalkotástól." A továbbiakban példán mutatta meg, hogy a humanista nagy művészi alkotásokba az emberellenes tartalmakat becsempészni akaró *fasiszta interpretáció* mind a németeknél, mind nálunk megbukott. (1936-ban a *berlini Don Carlos*-előadáson *Posa* márki monológjánál, ahol Posa Fülöptől visszakéri a szabadságát, olyan hatalmas tapsvihar tört ki, hogy a nácik többet nem merték műsorra tűzni a darabot.)

Fett Jolán iparművész úgy látta, hogy a mai művésznek nincs olyan lehetősége, hogy egy-egy mecénás mellett alkossa meg életművét. Egy-egy mai alkotó *művészi hite* nem minden esetben találkozik azzal a bizonyos *mecenatúrával,* ami ma van. Szerinte nemcsak a művésznek kell sokak számára érthető műveket alkotnia, hanem a társadalom szelektáló intézményeinek is akkora hozzáértést kellene szereznünk, mint amekkorával a művésznek kell bírnia, hogy a mai kor, a mai társadalom szolgálatára dolgozzék.

Aradi Nóra is vitázott Szabó Ivánnal az érthetőség történelmiségével kapcsolatban. Úgy látta, hogy nagyjából *Botticelli*nél, tehát egy *polgárosodó közegben* jelentkezik először a problémakör. Majd azt

fejtegette, hogy „az ember az érthetőség és a befogadhatóság problémakörét egy bizonyos társadalmi közegen belül vetheti fel és vizsgálhatja. A világ nagyon kitágult, és össze is zsugorodott. Az egész művészt, művet befogadó *egység,* ami a kapitalista fejlődés következtében egyre inkább *fellazulóban* volt, a XX. században egészen odáig került, hogy a művésznek semmi köze ahhoz, hogy a saját maga által létrehozott alkotásnak mi lesz a hatása". A plakátról szólva a *Ma* egy 1919. áprilisi megállapítását idézte, amely szerint *a plakát a mának szóló freskó,* és *a freskó a századoknak szóló plakát.*

Koncsol Judit elmondta, hogy őt az érthető mű mindig aktivitásra serkenti, viszont zavarja az érthetetlen mondanivaló, mert hangsúlyozta: „olyan túl sok idő nincs ebben az életben, hogy olyan nagyon sok érthetetlen után szaladgálhatna az ember". Figyelmeztetett arra, hogy amikor országunkban az általános iskolai végzettség még nem százszázalékos, akkor meg kellene gondolnunk, hogy *bizonyos nem érthető műalkotásokat* azonos rangra emeljünk sokak által érthető kvalitásos művekkel. Hangsúlyozta, hogy művészetben és politikában a *„fontos dolgokban, mozgósító érvekben és elvekben igenis érthetőnek kell lennünk".*

III.

Ancsel Éva:

– Nem beszéltünk arról, hogy a legeslegnehezebb a *kortársi megítélés.* Ennél nehezebb dolog nincs, ezernyi elfogultság vezeti az embert. Elmondhatom magamról, hogy az utolsó húsz évben is nagyon nagyokat tévedtem művek megítélésében. Egy-két ilyen tévedésnek megpróbáltam utánagondolni, hogyan tetszhetett nekem egy mű, amiről aztán közelebbi tanulmányozás után meggyőződtem, hogy nincs rendjén. Persze, gyakran megtéveszti az embert, hogy foglalkoztatja egy társadalmi probléma, fontosnak tartja, és a puszta tény, hogy ezt egy író vagy filmrendező témává teszi, arra készteti, hogy esztétikai igent mondjon arra az alkotásra.

– Nem feleltünk Rajk Andrásnak arra a kérdésére, hogy a művészeten belül sem csak remekművek vannak. *Az igazi határt szerintem a kritikának a művészet és nem művészet között kell meghúznia,* de azért művészeten belül arisztokratizmus lenne az, ha azt mondanánk, hogy csak a remekmű a műalkotás. Hiszen a legnagyobb alkotóknak sem minden műve remekmű. Azt, ami nem művészet, azt mint nem

művészetet kell az ízlés vonatkozásában kommentálni, hogy ízlésesen nem művészet-e. Létezik egyfajta *félművészet;* azzal kell nagyon vigyázni, hogy ne tárgyaljuk műalkotásként azt, ami ezt a nevet nem érdemli meg. Írástudó tollából is kikerülhet nem sikerült mű, de mű, mely az életműhöz tartozik, ezt tudomásul kell venni, bár nem lehet a nevek fétiséből kiindulni. Amit Rajk András úgy fogalmazott meg, hogy ha már valaki nem mond semmit, vagy semmi fontosat, legalább azt mondja érthetően, nekem az a véleményem: *ha valaki nem mond semmit, semmi fontosat nem mond, azt nem lehet érthetően mondani.* A semmit csak bonyolultan lehet mondani, és a legtöbb szó a semmitmondáshoz kell. Attól van nálunk *szóinfláció.* Azért beszélünk annyit, mert nem mondunk semmit, és ennek elrejtéséhez szóáradatra van szükség, nyelvi labirintusba kell rejtőzködnie a megszólalónak.

Maróthy János:

– A jelentős ember mond valami olyat, amitől az első pillanatban mintha hideg vizet öntenének a fejemre: soha nem gondoltam volna. Ezért volt szűk a zubbony nemcsak a huszadik, de a tizenkilencedik, a tizennyolcadik és így tovább, századokban minden jelentős alkotó számára, mert *ők rájöttek valamire, amire a többi ember nem jött rá.* Csak nem szabadna olyan hibába esni, hogy amint annak előtte egy mű értéke bizonyítékának fogadtunk el, ha mindenki elfogadta, most meg azt tartanánk a mű nagyszerűsége bizonyítékának, hogy senki nem fogadja el.

– Vigyázni kell az *érthetőséggel,* mert az érthetőségnek van egy fogalmi oldala. *Lukács György* esztétikájának van egy szép zárófejezete, a *„művészet szabadságharca"* című, ahol azt fejtegette, hogy a művészet bizonyos korszakokban alárendelődött művészeten *kívüli* tudatformáknak, vallásnak, egyebeknek, ahol elvárták a művészettől azt, hogy az eleve megfogalmazott eszméket tálalja díszes és gusztusos csomagolásban. A művészi világkép teljesen azonos lehet azzal, ami *politikai tudat* formában megfogalmazódott, de a művészet nem azt veszi át egyszerűen és felöltözteti, hanem a saját tapasztalati világában haladva ad művészi világképet. Ezt a művészi világképet nem tudom rögtön szavakra lefordítani, és ha egy vécés néni vagy bárki vagyok, *a művészetet mindenképpen művészetként fogadom be,* és ha elkezdek fogalmilag foglalkozni vele, akkor leszűkítem az egé-

szet, teljesen hamis értelmezéshez jutok el. Mindig előttem van *József Attila,* aki fantasztikusan értett hozzá, hogy fogalmilag is teljesen világossá tegye a művészi műhelyproblémákat, az *„Irodalom és szocializmus"*-ban, mikor felmerül a kérdés: „Nem szükséges, hogy én írjak verset, de, úgy látszik, szükséges, hogy vers írassék, *különben meggörbülne a világ gyémánttengelye",* itt valamit még meg akart markolni fogalmilag, érezte, hogy nem tudja, megmarkolta hát az egészet, mintegy zárójelben, fogalmilag feloldhatatlanként pakolta inkább bele a fogalmi fejtegetés közepébe, nehogy valami elvesszen annak gazdagságából, amit ő érzett, de fogalmilag megfogalmazni nem tudott.

– Nagyon vigyázzunk arra, hogy mi nézők, hallgatók, kritikusok *ne helyettesítsük* a művészetről kapott benyomásainkat fogalmi apparátusunkkal, mert a művészetben *van* fogalmilag megfogalmazható, de ez a fogalmilag megfogalmazható esetleg kéthónapos *elemző munka* komplex feltáró tevékenységének az eredményeként *csak utólag* fogalmazható meg. Tehát fogalmakkal csak akkor operáljunk, ha vesszük magunknak a fáradságot, hogy a művészetet mint esztétikumot minden oldalról megközelítsük.

Fukász György:

– Akik alkotják, akik közvetítik, akik befogadják és akik még értelmezik is a művészetet, jó, ha *egy nyelvet* tudnak kialakítani. Ez különösen izgalmas azoknál, akik értékelnek, elfogadnak és nem fogadnak el, én nemcsak arra az *értékelésre* gondolok, amit a *kritika* és *esztétika* gyakorol, hanem arra is, amint a *közönség* értékel. Ebben a közegben gondolkodtunk, amikor az érthetőség igényét megfogalmaztuk, amikor vitatkoztunk arról, hogy ez most érthetőség vagy közérthetőség. *Hermann István* vállalta a közérthetőséget, *Ancsel Éva* az érthetőség mellett kardoskodott, nemcsak most, hanem az ízlésformálás vitájában is, és azt hiszem: ebben neki van igaza. *Maróthy János* az érthetőség helyébe a közérdek szempontjait állítaná, de azt is mondta, lehet használni az érthetőséget is. Tehát bizonyos egységig el kell jutnunk a szóhasználatban.

– Az érthetőséggel kapcsolatban abból indultunk ki, hogy nem jelképrendszerről, nem szimbolikáról, kifejezési eszközökről van szó, arról is, de elsősorban a *tartalomról.* Ez a tartalom az, ami minden szinten jogos igényként állítja előtérbe az érthetőséget. A vitában sok-

szor visszatérő szempont volt az, hogy az érthetőségre való törekvést nem egy szinten, egy rétegben kell értelmeznünk. A közönség különböző rétegeihez más és más igényszinttel közeledve lehet a problémával foglalkoznunk. A vita első felszólalója arra utalt, hogy az érthetőség problémájának van filozófiai *ismeretelméleti* oldala is, de felmerültek a vitában *esztétikai, művészettörténeti, szociológiai,* sőt még *pszichológiai* megközelítés szempontjai is, jelezve, hogy alapvetően tartalmi kérdésekről van szó, a művészetben megtestesülő valódi értékek megértésének, közvetítésének kérdéséről.

Párbeszédek a művészetpolitikáról.
SZOT, 1979. 63–79. old.

Agárdi Péter

MŰVÉSZETKRITIKA ÉS KÖZMŰVELŐDÉS

(Részletek)

Négy év telt el azóta, hogy a *Társadalmi Szemle* hasábjain egy fiatal kritikus, Hajdu Ráfis Gábor szenvedélyes cikkben tette fel a kérdést: *„Kinek írunk?"* A kritika funkcióját, hatását s a kedvetlenítő tünetek, például a visszhangtalanság okait vizsgálva kulturális életünk egyik központi problémáját tette szóvá. A cikk és az azt követő vita szemléletesen bizonyította, hogy a művészetkritika valóságos presztízse nem belterjes szakmai kérdés, hanem a kultúra demokratizálódásának, a szocialista kulturális forradalom kiteljesedésének egyik alapvető mértéke. Hiszen ahogy végre túljutunk a kultúra és ezen belül a művészet helyének, társadalmi szerepének szűk értelmezésén, ahogy felismerjük a művészetnek a fejlett szocializmus építése, a szocialista életforma, a marxista–leninista világnézet gazdagodása és általánossá válása szempontjából nélkülözhetetlen voltát, úgy válik egyre nyilvánvalóbbá a művészi értékek társadalmi-esztétikai üzenetét tudatosító kritika jelentősége is.

Hosszan lehetne és kellene vizsgálni, mit is tartalmaz ez a tömör szókapcsolat: *„társadalmi-esztétikai üzenet"*. Annyi azonban részletes elemzés és bizonyítás nélkül is elfogadható, hogy a jelentős műalkotások és művészi folyamatok mindig valamilyen lényeges társadalmi-emberi mondanivalótól nyerik fényüket, az adott korban haladó világszemlélet hitelesíti őket. A műalkotások mondandóját és értékét felfejtő, népszerűsítő kritika így tehát nemcsak udvarias vagy éppen kemény vélemény egyes művekről, hanem – tudományos fedezete, közéleti hivatása, marxista mértékrendszere révén – egyúttal állásfoglalás is a valóság, az élet dolgaiban.

Emlékezzünk vissza az elmúlt évek, évtizedek néhány érdekes kritikai vitájára, például a Somogyi József, Varga Imre és Vigh Tamás szobrai, a Bacsó Péter, Jancsó Miklós, Kósa Ferenc, Kovács András filmjei vagy a Cseres Tibor, Fejes Endre, Galgóczi Erzsébet,

Kertész Ákos, Sánta Ferenc, Urbán Ernő és mások írásai körüli kritikai viták közvéleményt formáló, korszerű ízlést és szocialista tudatosságot erősítő szerepére. Fejes Endre *Rozsdatemetője* körül például több mint egy évtizeddel ezelőtt robbant ki izgalmas vita, hullámai máig is elérnek. Vajon meggyőző-e Fejes nézőpontja és művészi ítélete a magyar munkásság történelmi útja, fejlődése szempontjából? Vajon egy dezillúziós, szenvtelen álláspontról fogalmazódott-e meg Fejes kritikája a hábetlerizmus felett, vagy pedig a proletariátus valódi értékeinek, a szocializmus távlatainak tudatában? S vajon milyen társadalmi változást (s egyúttal írói hangsúlyváltást) tükröz Fejes újabb regényeinek hőstípusa, az egyre romantikusabban extrém fiatalember központi figurája? Hosszan lehetne vitatni e kérdéseket. Az viszont kétségtelen, hogy Fejes újabb könyvēinek hamis életideált kergető, a tényleges társadalmi és emberi lehetőségeikkel élni képtelen – részben munkásfoglalkozású – fiataljaiban, gyilkosságba menekülő vagy önfeladóan megalkuvó magatartásválasztásaiban a Hábetler-kérdés folytatása, új hangsúlyú időszerűsége fogalmazódik meg: jelezve a társadalmi-emberi élettények súlyosságát, a „hogyan éljünk", a korszerű életforma dilemmáit. Egyúttal azonban – e cikk írója szerint – az ezekhez felnőni nem mindig képes írói világkép vitatható, hamisan romantikus irányba torzuló, stílusában is sok modorosságot görgető tendenciáját is. Ez pedig, sajnos, gyengíti a *Rozsdatemetőben* színvonalasan kiérlelt realista világkép folytonosságát. Megfogalmazódhat persze más vélemény is Fejes Endre könyveivel kapcsolatban, ám az kétségtelen, hogy a regényeiről szóló kritikák és viták nemcsak, sőt nem elsősorban a művek formai-stiláris jellemzőit „vették célba", hanem az alkotások (esetleg vitatható) valóságérvényét is segítették kibontani és tudatosítani. Illetve segíthették volna még inkább, ha tartalmasabb, sokszínűbb kritikai közvélemény fogadta volna ezeket az új műveket.

Függetlenül Fejes Endre könyveinek konkrét megítélésétől, az mindenesetre e példa alapján is nyilvánvaló, hogy a kritikák és viták jelentősen hozzájárulnak a művészet társadalmi funkciójának, „küldetésének" teljesítéséhez. Nem több, „csak" ennek a szerepnek a *tudatos* vállalása, *a minél szélesebb közönséghez szólás tiszteletre méltó törekvése* jelenti a kritika közművelődési szerepét. Hiszen a kritika annak révén, hogy a mű értékelésével állást foglal a valóság, az élet kérdéseiben, egyúttal közművelődési, tudatformáló „intézmény" is. Úgy is mondhatnám: *a szocialista társadalmi nyilvánosság* egyik nél-

külözhetetlen fóruma és műfaja. Ezért kerül elő a kritika kérdése oly gyakran különböző viták során, s ezért is kap mindig oly nagy hangsúlyt az MSZMP dokumentumaiban, kongresszusi határozataiban, művelődéspolitikai állásfoglalásaiban.

Ebben a tanulmányban a művészetkritika mai kérdéseiről csak egyetlen megközelítésben szólok: a kritika közművelődési szerepével, e szerepnek az utóbbi évek során látható fejlődésével és ellentmondásaival foglalkozom. S bár ez a szerep, ez a megközelítés elválaszthatatlan a kritika más „oldalai"-tól, például a marxista tudományos hitel, a szakmai-esztétikai felkészültség, a polgári nézetekkel való vita, az új kérdésekre felelő alkotó elevenség, a korszerű normarendszer stb. szempontjaitól, *a kritika és a közművelődés viszonya feltétlenül megérdemli a külön figyelmet.* Ez tükröződik a Központi Bizottságnak a XI. kongresszuson elhangzott beszámolójában: „Az irodalom- és művészetkritika – mondotta előadói beszédében Kádár János elvtárs – a marxista esztétika alapelveinek gyakorlati érvényesítésével határozottabban segítse a művészet szocialista értékrendjének kialakítását; színvonalas, érvelő és közérthető elemzéseivel orientálja meggyőzően a közönséget és az alkotói világot, támogassa a művészet és a közönség kapcsolatának, kölcsönhatásának erősödését."

HÁROM ÉVVEL A KRITIKAI ÁLLÁSFOGLALÁS UTÁN

Nem lehet ennek az írásnak a feladata, hogy részletesen – akárcsak közművelődési szemszögből is teljességgel – összegezze és értékelje az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása *(Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. Társadalmi Szemle,* 1972. 10. sz.) óta eltelt idő kritikai életét.

Az 1972-es kritikai állásfoglalás körültekintően méltatta a hatvanas évek során elért jelentős eredményeket, de nagy nyomatékkal szólt a megtorpanás – egyes területeken szembetűnő – tényeiről, a dezideologizálódás, az eklekticizmus jelenségeiről, a marxizmus pluralizálására tett kísérletekről, a marxista kritika fejlődésének szakmai-ideológiai gyengeségeiről. Az objektív és szubjektív okok által meghatározott kedvezőtlen tendenciák árnyalt bírálatát az állásfoglalás elvszerű orientálással kapcsolta össze. Külön hangsúlyt kapott, hogy erősíteni kell a marxista esztétika pozícióit, a vitákban gazdagodó következetes elviséget, a korszerű művészet új értékei iránti érzékenységet

és a kommunista kritikai bázis egységét. S mindezzel szoros összefüggésben nagy figyelmet szentelt a dokumentum a művészetkritika közművelődési feladatainak is.

Az állásfoglalás a következőképpen jellemezte és értékelte ezt a szerepet: „Korlátozott, a lehetőségekhez mérten is *szűk a kritika tömeghatása.* A tömegközlési eszközök elterjedéséből származó hatásnövelés lehetőségeit a művészetkritika eddig nem tudta optimálisan kihasználni. Ennek egyrészt a műveltség általános feltételeiben rejlő objektív és csak hosszabb távon, az általános gazdasági, társadalmi, kulturális előrehaladás arányában csökkenthető okai vannak. Ez azonban nem fedheti el azokat a szubjektív, könnyebben korrigálható hibákat, amelyek korlátozzák a televízió, a rádió, a napi sajtó kritikáinak tömeghatását.

A tömegközlési fórumok kritikai gyakorlatát gyengíti, hogy a *tömegekhez forduló művészetkritikát az esztéták, művészettörténészek, művészek egy része nem tekinti igazi kritikának.* A kritikusok közül sokan folytatják a magyar kritikának azt a rossz hagyományát, hogy elsősorban a szakmai-alkotói világ szűk rétegéhez beszélnek, egyesek csak a beavatottak számára érthető, vagy tudálékos, áltudományos terminológiát és szempontrendszert használnak. Az effajta kritika lényegében átveszi az elit- és tömegkultúra polgári kettéválasztásának hamis elvét, *eleve lemond arról a feladatáról, hogy széles körben megismertesse a korszerű, haladó művészeti értékeket.* Nem teljesíti a művészeti kultúra és ízlés terjesztésének, fejlesztésének feladatát, adott esetekben nem vállalkozik arra, hogy a közvélemény előtt leleplezze a nagy példányszámú ál- vagy félművészet termékeit; elhanyagolja a munkásosztály, az egész nép tudati állapotának, ízlésszintjének marxista vizsgálatát és fejlesztését, vagy pedig tartózkodik attól, hogy figyelembe vegye és fejlessze a közvélemény egészséges ítéletét."

Az állásfoglalás óta eltelt évek során sok minden történt a kritikai életben. A társadalom és kultúra fejlődésének alapvetően pozitív tendenciái – ha sokszor áttételesen is, de – itt is éreztették termékenyítő hatásukat. Egyes területeken megélénkültek a viták, s e viták egy részében erősödött, gazdagodott a marxista értékrend. Némileg háttérbe szorultak a formalista, eklektikus kritikai tendenciák; a különböző folyóiratok, lapok és tömegkommunikációs fórumok számos – itt csak globálisan említhető és visszaigazolható – *jó törekvést kezdeményeztek a marxista kritika megerősítésére.* Mindössze két példát említek a vitathatatlan fejlődés bizonyítására, érzékeltetésére.

Az 1972-től új formátumban megjelenő *Kritika* című folyóirat magas színvonalon, jól teljesíti feladatát: ha olykor egyes írásaiban tévedésektől nem mentesen is, de jelentős szerepet vállalt az MSZMP művelődéspolitikájának alkotó képviseletében, a marxista kritika pozícióinak erősítésében, s ezen belül egy fiatal marxista kritikusgárda fölnevelésében. Az *Élet és Irodalom* munkája – ha persze időnként vitatható is egy-egy cikke – az utóbbi időben felelősebbé, izgalmasabbá, árnyaltabbá vált; a korábbinál szervesebben tudja összekapcsolni a hetilap politikai-közéleti és orientáló irodalmi-művészetkritikai feladatait. Mindkét lap elsősorban értelmiségi fórum, jelentőségük azonban a tágabb értelemben vett közművelődés szempontjából is nyilvánvaló: pedagógusok, népművelők, könyvtárosok, diákok és más értelmiségiek tízezreit és sok művelt munkást igyekeznek megnyerni a tágan értelmezett, korszerű kultúrafelfogásnak, a hagyományos irodalomközpontúságot meghaladó egyetemes művészetszemléletnek, a friss, közéleti érzékenységű, értékkiemelő-polemizáló marxista közírásnak.

Elismerve azonban az állásfoglalás óta eltelt időszak eredményeit, elsősorban mégis *a problémákra, a gyenge pontokra és a feladatokra* szeretnék utalni. *A legkisebb előrelépés* éppen a kritika közművelődési szerepének erősítésében tapasztalható: egyrészt a tudományos műhelyek, a kisebb hatósugarú értelmiségi fórumok igazi eredményei alig hatnak még a tömegeknek szóló kritikára, másrészt viszont az ideológiai-esztétikai tisztázatlanságok olykor erősen torzítják a népszerű fórumok kritikai munkáját.

ELSŐ METSZET:
AZ EGYES MŰVÉSZETI ÁGAK KRITIKÁJÁRÓL

(...) Nem javult alapvetően a *filmkritika* helyzete. Ebben persze a mai magyar filmművészet is „ludas", hiszen – s ez általános tanulság – a kritika felívelése legtöbbször összefügg az adott művészeti ág kiteljesedésével. Ám azért mégiscsak szóvá tehető a filmszakma és a filmkritika kapcsolatának néhány kényes pontja, a kritikai írások olykor túlzott belterjessége, nehezen érthetősége, szakmai zsargonja, valamint a mértékrendszer, a valósághoz való esztétikai viszonyítás következetlenségei. No meg az is, hogy ésszerű munkamegosztás híján alig jut hely az egyes nagyfilmeknél sokszor bizony értékesebb rövidfilmek, dokumentumfilmek (sőt: horribile dictu, a híradófilmek)

– legalább időnkénti – kritikai mérlegelésére. A közönség érdeklődését lekötő, szórakozási igényeit kielégítő, de igen gyakran hullámzó színvonalú filmek felelős, nevelő erejű, százezrekre ható kritikája is elmarad legtöbbször. S bár talán némileg csökkent a szakadék a kritikai és a közönségvélemények közt (hogy ti. „ha egy filmet levág a kritika, az csak jó lehet"), azért az említett jelenségek a nézők szemében jelenleg is „igazolják" a „művészfilm kontra tömegfilm" hamis alternatíváját.

Továbbra is sajátos kettősség jellemzi a *zenekritikát*. Míg a marxista zeneesztétika fejlődésében döntő szerepet vállaltak a nemzetközi hírű magyar esztéták (pl. Szabolcsi Bence, Újfalussy József, Zoltai Dénes, Maróthy János stb.), addig ez az erős marxista elmélet nagyon ritkán ihleti a napi zenekritikát és a tömegekhez szóló zenei publicisztikát. (. . .)

Az utóbbi évek *képzőművészet-kritikájában* különösen egy tematikai hangsúlyváltás érdemel figyelmet: a kiállításkritikák egyoldalúságát korrigálva jelentős mértékben megnőtt az érdeklődés a mindennapi élet, a környezet, a tárgyak esztétikai vonatkozásai iránt. A képzőművészet-kritikusok egyre jobban érzékelik azokat az erővonalakat, amelyek egyrészről az iparművészet, az ipari tervezőművészet és a korszerű építőművészet, másrészről a korszerű szocialista életmód, a fejlett vizuális kultúrával rendelkező közösség életformája között húzódnak. (. . .) Ha a művészetkritika az elemző érvelésben viszonylagos közérthetőségre törekszik, ha a művészeti jelenségek társadalmi valóságfedezetére, szociális közegére és funkciójára nagy súlyt helyez, ha a marxista esztétikai orientáció élvezetes stílussal, szellemes, lényegretörő megfogalmazással párosul, akkor komoly esély van a kérdések, problémák széles körű, hatásos, közvéleményt teremtő és formáló tudatosítására. Külön figyelmet érdemel az a szenvedélyes kritikai harc is, amelyet néhány vezető képzőművészet-kritikusunk folytat az üres, modernkedő, álavantgard formalizmus, a népi hagyományok félreértésén alapuló, egyre inkább korszerűtlenné váló népieskedés, valamint a színvonaltalan, középszerű táblaképfestészet, a művészileg (ezért eszmeileg is) hiteltelen „szocialista" sematizmus ellen. S egyúttal a giccs hadállásai ellen is. Lehetnek ezekben a kritikai álláspontokban olykor tévedések, vitatható állítások, türelmetlen és fölöslegesen személyeskedő mozzanatok, joggal szóvá tehető olykor a hangnem, ajánlatos lenne még több konkrét műbírálat, elkelne olykor a szándék jobb megértése is, de ezek a megjegyzések sem vonják két-

ségbe a korszerű szocialista környezetért és látványkultúráért szót emelő kritikusok igazát.

Vannak persze komoly gondok is a képzőművészeti kritikában, illetve a vizuális kultúra kritikai elemzésében. Kevés a képzőművészeti kritikákat közlő fórum, s ez óhatatlanul torzítja a publikált vélemények akusztikáját, szűkíti a különböző nézetek érvényesülésének lehetőségét. Jócskán van még tere a klikkszemléletnek, a ködösítésnek, az eklekticizmusnak, az őszinteség hiányának. A megújult *Művészet* rokonszenves törekvései ellenére, melyek az elmélet és a kritikai gyakorlat közelítését célozták, még mindig nagy a szakadék a két terület között, mindkét „fél" kárára. A környezet tárgyairól szólva hasznos lenne többet foglalkozni a divat, az öltözködés esztétikumával is: nem konkurrálva a népszerű divatlapokkal, de megkísérelve itt is egy korszerű szemlélet érvényesítését. Nagyon szűk keretei-lehetőségei vannak a fotókritikának. Egy-egy indulatos vita tükrében különösen feltűnő a tömeghatású, konkrét *építészetkritika* szinte teljes hiánya. E hiány – jórészt kritikán kívüli – okainak feltárására semmiképpen sem vállalkozhat ez a cikk. De annyit feltétlenül meg lehet említeni, hogy mai építészetünk problémáinak felelősségteljes kritikai megközelítése nincs, nem lenne ellentmondásban a történelmi léptékű lakásépítkezés eredményeinek méltánylásával. Az építészetkritikának fel kell ismernie a gazdasági és szociálpolitikai tényezők által meghatározott kereteket, de – akár éles bírálatával is – segítenie, ösztönöznie kell egyrészt a tömeges lakásépítkezés korszerű, emberközpontú módszereinek keresését, kidolgozását, másrészt az országos és családi értelemben otthonát teremtő ember környezetkultúrájának, vizuális és térérzékenységének fejlődését. A képzőművészeti kritika közművelődési hatása talán itt lenne legközvetlenebbül tetten érhető. Ugyanis az egyes ember számára is tudatossá tehetné a növekvő életszínvonal és a korszerű ízlés szocialista életmódon belüli egységét, illetve az egység fokozatos megteremtésének – az anyagi lehetőségektől is meghatározott – választási mezőjét.

(...) Ellentmondásos *színházkritikánk* összképe. Az eredmények és a gyengeségek szorosan összefüggnek az egész mai magyar színházművészet gondjaival. Számos „komplex" színházi vita folyt az elmúlt években (például az *Új Írás*ban, a *Színház*ban, az *Alföld*ben és a *Kritika* hasábjain), de az egyes művekről, produkciókról szóló kritikák egy része is jól érzékeltette az eszmei-színvonalbeli kérdőjeleket, s minősítette a korszerű szocialista értékeket. A viták azonban

– a marxista mértékrendszer alkotó, színházra szabott alkalmazása helyett – elég gyakran rosszul kérdeztek, és még rosszabbul válaszoltak. A közművelődés, az ízlésnevelés szempontjából is károkat okozott (mert dezorientált) az a torzulás, amely a valódi színházművészeti problémák felelős elemzése helyett hamis alternatívákat rajzolt fel. Amely például az idős és fiatal művészek vélt generációs ellentétének, a főváros és a vidék globális minőségi szembeállításának, a népi-urbánus vita hibás megközelítéseinek („elég nemzeti-e színházművészetünk?", „elég modern-e színházművészetünk?") síkjára csúsztatta nemritkán a kritikai gondolkodást. Ezért sem születhettek talán olyan elemzések és értékelések, melyek átfogóan megkísérelték volna feltárni a mai magyar színház és a „világszínház" összefüggését, melyek vállalkoztak volna a szocialista színház korszerű esztétikai kategóriáinak kidolgozására. Egyre égetőbben hiányzik a modern kísérletek (például a „kegyetlen színház", a „cirkuszszínház" stb.) értékes vívmányainak a szocialista művészeti világképbe történő – vitatva átfunkcionáló – elméleti integrálása; a korszerű népszínház, a színházi valóságtükrözés és realizmus fogalmainak életszerű, hiteles kidolgozása és alkalmazása. Vagyis az az elméleti-kritikai érvelés, amely nélkül a népszerű színházkritika sem tud boldogulni, amely nélkül utópizmus a színházművészet közművelődési szerepének erősítéséről beszélni. (. . .)

Szándékosan hagytam utoljára az *irodalomkritikát.* Mindenekelőtt azért, mert az 1972-es állásfoglalás némileg egyoldalúan irodalomcentrikus volt. Azóta is talán ez a terület áll leginkább az érdeklődés homlokterében, hiszen ez a műfaj érintkezik legszorosabban a művelődéspolitika és a kritika ideológiai szférájával. Jóllehet az irodalomkritikában is észlelhetünk jelentős eredményeket, talán itt jelentkeznek a legnyilvánvalóbban azok az *egyszerre szakmai, ideológiai és közművelődési fogyatékosságok,* amelyeket a XI. kongresszus is egyértelműen bírált. S amelyeket – sajátos optikával, a kritikusi nyilatkozatok bíráló élű vagy éppen vállaltan apologetikus érveléseiben – szemléletesen tükrözte az *Élet és Irodalom* izgalmas sorozata is *(Kritikusok műhelyében).*

Bár örvendetesen bővült a kritikusok köre, hovatovább felnőtté érik a marxista kritikusok új nemzedéke, s bár – jórészt éppen nekik köszönhetően – a legújabb magyar irodalom és az ún. „fiatal irodalom" értékrendje is kezd tisztázódni felelős marxista kritikai elemzések révén, az irodalomkritika még mindig sok gonddal küzd. Nem si-

került alapvető és következetes elvi egységet (felelős vitákban tovább érlelhető egységet) teremteni a kommunista kritikusok között. Folyamatos, sőt időnként élesedő tünetei vannak az elvtelen, dezideologizáló kritikusi magatartásnak, amelyet, sajnos „megtámogat" az alkotóművészek egy részének túlérzékenysége, sőt esetenként durva kritikusellenessége is. Nem érzékelhető áttörés a marxista irodalomkritika korszerű, újabb irodalmunkra élesen odafigyelő értékrendszerének kimunkálásában, az orientáló esztétikai kategóriák (a realizmus, a pártosság, a népiség) gazdagításában, új életténnyekkel és szemléleti-formai vívmányokkal hitelesített alkalmazásában. Sokszor elmarad a polgári, elvont humanista, formalista, dogmatikus és revizionista nézetekkel való elvszerű vita is. S mindebből szorosan következik, hogy *nem sikerült jelentősen bővíteni az irodalomkritika tömeghatását sem.*

MÁSODIK METSZET: MŰVÉSZETKRITIKA A TELEVÍZIÓBAN ÉS A NAPILAPOKBAN

Fölösleges hosszan bizonygatni, hogy milyen rendkívüli jelentőségű a televízió és a rádió szerepe a tömegek művelődésének, ízlésének gazdagodása szempontjából. S ebbe feltétlenül bele kell értenünk a vizuális és az akusztikus közeg sajátosságaival összhangban levő *közvetlen* művészetkritikát is. Míg azonban a rádió – persze idősebb testvérként, jóval nagyobb tapasztalatokkal – lényegében megteremtette már (ha nem is végleges és vitathatatlan sikerességgel) a hangos kritika műsortípusait, sőt újabban örvendetesen bővülnek is e keretek, addig *a televízió még a kísérletezés stádiumában tart.* Még mindig él az a hiedelem, hogy a látványélmény, a tévészerűség összeférhetetlen a nézőket orientáló, elvi határozottságú, ugyanakkor személyes hangoltságú, méltányos kritikával. Legtöbbször riportban, interjúban és reklámban oldódik fel a kritikusi vélemény, s alig van (sőt az utóbbi időben mintha még kevesebb volna) jó szellemű, elmepezsdítő kulturális-művészeti vitaműsor.

A *Nyitott könyv* című nagyon fontos sorozat konkrét válogató munkája is bírálható itt-ott, de még inkább a kritikusegyéniség szerepét olykor csak a bemutató-reklámozásra és beszélgető-partnerségre szűkítő módszer. Ugyanez a helyzet a képzőművészet- és színházkritikai műsorok jelentős részével is, s jószerivel csupán késő este, illetve a második csatornán jelentkezik nagy ritkán egy-egy izgalmas – bár

olykor valóban túl „szakos" – vitaműsor. Természetesen nem mesterkélt, szájbarágó művészetkritikára van szükség, s még kevésbé gondolom, hogy az ízlésformálás eddigi, bevált módszerei (például a játékos ismeretterjesztés) helyett lehetne s kellene meghonosítani a tévében a kritika műfaját. De az eddiginél sokkal következetesebben kellene törekedni például néhány kritikus megnyerésére és kiérlelt álláspontjával felelősen megszólaló tévészemélyiséggé nevelésére. Vagy például *tartalmas* – akár, miként erre sikerült külföldi példák vannak, a tévé „önkritikáját" is szolgáló – *vitaműsorok* szerkesztésére. S nemcsak a magasan kvalifikált értelmiség számára, hanem a fő műsoridőbe szánt, közérthető, népszerű programok keretében is.

Részletes elemzést érdemelnének a központi és a megyei *napilapok* kritikai rovatai. Annyit futólagos szemlézéssel is megállapíthatunk azonban, hogy az elmúlt években – ha egyenlőtlenül, ha növekvő feladatok és gondok között is, de – *némileg javult* a napilapok kritikai tevékenysége közművelődési szempontból is. (. . .)

A magyar kritikai életben rendkívül nagy felelősség hárul a *Népszabadság* kulturális rovatára. Mint a párt lapja, szinte első kézből, színvonalasan, közérthetően és offenzíven kell hogy képviselje az MSZMP művelődéspolitikáját, anélkül azonban, hogy minden cikke a hivatalos vélemény, a vitathatatlanság rangjára tarthatna és tartana igényt. Súlya mégis nagy, hiszen az ország közvéleményének legnagyobb része elsősorban innen nyeri a legfontosabb kulturális információkat és a művelődéspolitikai, kritikai orientációt. A nem marxista nézetekkel, jelenségekkel való elvszerű, a szövetségi politikát erősítő vita is sajátos akusztikát nyer a lap felelős funkciója által. A párt lapja a *Népszabadság,* de rovatában a művelődéspolitikát szuverén egyéniségek kritikai írásai képviselik – s ez nem is lehet másképp. Hiba lenne minden egyes írástól *a* párt művelődés- és művészetpolitikájának végleges, teljes és hivatalos képviseletét várni, már csak azért is, mert köztudomású, hogy ízléskérdésekben, egyes művek mérlegelésében az MSZMP nem tartja szükségét határozat, illetve állásfoglalás meghozatalának. Ugyanakkor az érvelő, a kritikusi személyességből is táplálkozó egyéni vélemények egy olyan összképet kell hogy tükrözzenek, amelynek erővonalai az MSZMP művelődéspolitikáját realizálják és erősítik. Mindezekkel az igényekkel és feladatokkal – tendenciaszerűen – jól, egyre jobban birkózik meg a *Népszabadság* kulturális rovata. (. . .)

Napilapjaink kritikai rovatai – beleértve a legnagyobb példány-

számú és felelősségű *Népszabadság*ot is – még sokszor nehézkesek, egyszínűek, gyakran érezni, hogy egyes cikkek bennfentes „kultúrpolitikai" célzattal s nem a tíz- és százezres olvasótáborra figyelve íródtak. S nemcsak belső újságírószakmai, hanem közművelődési szempontból is káros *a munkamegosztás gyakori hiánya*, a profilelmosódás, az esetlegesség és a rutinszerűség. (. . .)

HARMADIK METSZET: A KÉPESLAPOKRÓL, A MUNKAMEGOSZTÁSRÓL ÉS EGY SAJÁTOS KRITIKAI MŰFAJRÓL

A sajtó előtt álló növekvő közművelődési feladatokat csak ésszerűbb munkamegosztással, jobb szelekcióval lehet megoldani. A százezres példányszámban megjelenő képes hetilapok például már ma is megújíthatnák, gazdagíthatnák kritikai rovataikat. Sokat javult a *Magyar Ifjúság* kulturális (s főleg kritikai) rovata; szerepe aligha túlbecsülhető a fiatalok kulturált ízlésének és szórakozásának, tartalmas művelődésének befolyásolásában. Nem vált (s bevallott funkciója, műsornépszerűsítő profilja miatt nem is válhatott) kritikai és ízlésformáló lappá az egyébként szinte erre predesztinált, milliós példányszámú *Rádió- és Televízióújság*. A *Film, Színház, Muzsika* – nem feladva a színes tájékoztatás, a gazdag riportanyag adta orientáló lehetőségeket – hadat üzenhetne az elvi-esztétikai eklekticizmusnak. Felelősen, jó pedagógiával, de felkészültebben és egyértelműen marxista szemlélettel kellene törekednie a különböző tévés, színházi, zenei és filmprodukciók mérlegelésére, még több teret szentelve a „könnyű műfaj"-on belüli tartalmas szórakozás és a lapos giccs szétválasztásának. Vonatkozik ez persze a többi képeslapra és a napilapokra is.[1] Némi aránymódosítással például az eddigieknél lényegesen több cikk is foglalkozhatna a *százezrek mindennapi esztétikai élményét meghatározó művekkel*. Időnként jó lenne kritikát közölni az új krimikről, lektűrökről (megtalálva e műfaj sajátos kritikai mérlegelésének módszerét, ismét csak az értékdifferenciálás és a közérthető orientálás jegyében), a klasszikus művek olcsó, például zsebkönyvtári kiadásairól, a könnyűzenei lemezekről, a rádió- és tévékabarékról stb.

Tisztában vagyok vele, hogy ez sok tekintetben maximalista köve-

[1] Örömmel üdvözölhetjük az 1976 májusától új profilú *Tükör (Új Tükör)* ez irányú kísérleteit, első lépéseit.

telmény, s a lehetőségek korlátozottak. Ám *nem igaz az, hogy csak az értékekről s csak az ún. magas művészet termékeiről érdemes írni.* A kispolgári – vagy akár „szocialista" álruhájú – giccs és a tartalmatlan, formalista modernizmus elleni kritikai küzdelemnek is az lehet egyik fő eszköze, ha a tömegeket érdeklő, közéleti töltésű, jó vagy gyenge színvonalú művekkel rendszeresebben – s persze nem pökhendi hangnemben – foglalkozna a sajtó, a tömegkommunikáció.

Sajnos, *nem bővültek* jelentősen a tudatformálás, a közművelődés és az ízlésnevelés tömeghatása szempontjából talán legfontosabb kritikai műfaj, *a nyomtatott tévé- és rádiókritika keretei.* Pedig aligha túlbecsülhető életszemléletet gazdagító funkciója, az együttes élményt széles körben tudatossá érlelő, a marxista világnézet hatósugarát jelentősen kiterjesztő szerepe is van, lehet az ilyen kritikának.

A művészetkritika közművelődési szerepének erősítését, a modern művek befogadásakor tapasztalható közérthetőségi nehézségek enyhítését jól szolgálhatná *az olvasók aktívabb bekapcsolása* a kritikai rovatok munkájába. Félreértés ne essék: nem az ötvenes évek elején dívott, mesterkélt, időnként demagógiába torzuló munkáslevelezés felmelegítésére gondolok, nem arra, hogy feltétlenül el kell fogadni és a közvélemény rangjára kell emelni a munkásolvasó álláspontját. De arra igen, hogy a lapok az eddiginél következetesebben *buzdítsák olvasóikat véleménynyilvánításra* kulturális kérdésekben is. A mégoly fontos Patyolat- és liftügyeket, a politikai demokratizmust bővítő közéleti levelezést egészítse ki a kulturális témájú véleménycsere is, amely esetenként nemcsak olvasó és kritikus nagy hatású, tudatformáló vitáját, nemcsak a kultúra demokratizálódását, a korszerű szocialista életszemlélet és ízlés terjesztését szolgálná, de fogalmazási, nyelvhelyességi és megszólalási magabiztosságot nyújtó „társadalompszichológiai küldetést" is teljesítene. (. . .)

NEGYEDIK METSZET: NÉPSZERŰSÉG VAGY MARXISTA ELVSZERŰSÉG?

A kritika funkciójával és népszerűségével kapcsolatban elég gyakran fogalmazódik meg az, hogy széles körű hatása csak a leíró, tájékoztató, méltató cikknek és még inkább az interjúba vagy ismertetésbe „csomagolt" propagandának lehet. Vagyis hogy a népszerű, ismeretterjesztő funkciójú kritikának le kell mondani a tudományos hite-

lű érvelésről, az elemzésről és a bírálatról, hogy csak tartalmi kivonatolásra és lelkes kedvcsinálásra van esélye. Nem akarom bagatellizálni *a kritika közérhetőségének* problémáját (sőt egy külön tanulmányt érdemelne ez a kérdés), de alapvető gyengeséget, az állásfoglalás és a felelősség alóli önfelmentést érzek e véleményekben. Jogos igény az érdeklődő tíz- és százezrekben, hogy a művészetkritika az eddiginél jobban figyeljen az adott fórum olvasóira, nézőire, hogy adjon nekik több segítséget a közismereti tények, a történeti összefüggések megvilágításával is, hogy nyelvhasználata minél egyszerűbb, érthetőbb legyen, hogy mutassa meg a tartalmi korszerűséget hitelesítő – első pillanatra talán megértési gondokat okozó – formai modernség funkcióját, szerepét, vagyis hogy *a művészetkritika még következetesebben törekedjék rétegpolitikára.*

Természetes, hogy az érvelés részletessége, a viszonyítás megalapozása, az elemzés szakszerűsége szempontjából különbségnek – akár jelentős különbségnek – kell lenni egy szakfolyóirat és egy napilap kritikai írásai között. De *ez a különbség terjedelmi, „didaktikai" kell legyen, s nem tartalmi:* a tömegekhez szólás szándéka nem szabad hogy igazolja a marxizmustól idegen langyos eklekticizmust, a tudománytalan, sematikus vagy éppen formalista, impresszionista kritikát. Mint ahogy a tudományosság sem lehet jogcím a neopozitivista, az értékelést kikerülő szcientizmusra.

A kritika tudományos marxista fedezete és élményre irányító, orientáló ideológiai-közművelődési szerepe tehát egymást feltételezi. Közérthetővé az a kritika válik, olvasói, zenei és filmélményre, a szépség felfedezésére az a kritika nevel igazán, amelyik a sajátos formavilág és a stílus keresztmetszetében is felvillantja a mű emberi-közösségi üzenetét. Az igazi kritikában tehát nem válik ketté mereven a „tartalom" és a csillogó „forma" elemzése: a kritikus mint a befogadó, a közönség „hivatásos megbízottja" – az esztétikum igazi természete szerint – a világkép, a mondanivaló, a társadalmi-emberi valóságtükrözés szervezte művészi teljességre és formavilágra kell hogy figyeljen.

Azok az intenciók, amelyek a marxista kritika esztétikai-szakmai felkészültségének, határozott elvszerűségének és árnyaltságának erősítésére az állásfoglalásban megfogalmazódtak, alapvető fontosságúak a művészet és közönség találkozása intézményes gyorsításának szempontjából is. Ha majd a kritika *a „belső" szakmai elemzést,* az új módszertani vívmányokat az eddiginél eredményesebben tudja *össze-*

kapcsolni a realizmus igényével, a valósághoz való alkotó viszonyítással; ha a műnek az életre s a valóságnak a műre irányuló kritikája szerves egységet képez a bírálatban, akkor a művészetkritikának nemcsak tudományos érvénye, de egyúttal tényleges presztízse, társadalmi hatósugara, közönségvisszhangja is bővülni fog.

A művészetkritika marxista elvisége nemcsak következetes (persze nem statikusan lezárt) esztétikai normarendszert igényel, nemcsak azt teszi szükségessé, hogy a szövetségi politika erősítésével járjon együtt a felelős elvi vita, hanem *demokratikus kritikai légkört* is feltételez. Az olvasó, néző, hallgató komolyan vételéhez, tájékoztatásához és orientálásához, a művészi örömre irányuló kedvcsináláshoz nemcsak a liberalizáló eklekticizmus és a dogmatikus semmitmondás marxista meghaladása elengedhetetlen, de a vitamorál tisztasága is. Hogy ennek a látszólag harmadrendű kérdésnek ilyen hangsúlyt adok, az nem túlérzékenységből, hanem közvetlen tapasztalatból ered. A felelős viták helyett itt-ott feltűnő ideges kapkodás, a kioktató hangvétel, a célozgató általánosítás, *a csupán keveseknek, beavatottaknak szóló, elharapott mondatok szapórodása nemcsak a torz ideológiai töltés miatt káros, hanem mélységesen antidemokratikus is.* Sok érdeklődő, viták iránt fogékony olvasót késztetnek tétovázásra, kedvetlenítenek el például a nekrológokba és születésnapi köszöntőkbe, memoárokba és interjúkba, sőt már egyes kritikai írásokba is itt-ott beszüremlő vádaskodások, hamis, demagóg általánosítások, nem is szólva azokról a vitacikkekről, amelyekben a konkrét, akár mégoly éles, de tárgyszerű érvelést személyeskedések helyettesítik.

Dezorientáló, igen zavaró jelenség, hogy kiemelkedő, neves művészek és egyéniségek alkotásairól újabban szinte csak a fennkölt retorika, a feltétlen magasztalás dagályos tirádáinak hangnemében olvashatunk (ez mélységesen bántó a művészre nézve is) – tárgyilagos, méltányos, marxista bírálat helyett. Súlyosan akadályozza a művészetkritika szakmai és közművelődési feladatainak teljesítését a kritika olykor *elvtelen csoportszemlélete,* udvarias semmitmondása vagy éppen demagóg odamondogatása is. Irónia, sőt bizonyos személyes kihegyezettség nélkül nem képzelhető el egészséges kritikai élet, szó sincs arról, mintha mindenféle kritikai élességet kifogásolnék. De épp a felelős vitákat teszik lehetetlenné az említett rossz jelenségek.

Mai művészeti életünk és a művészetkritika másik szembetűnő problémája az *értéknivellálódás,* a kritikai értékrend „fellazulása", illetve helyesebben: *a legújabb művészet szocialista értéktendenciái,*

korszerű összképe marxista elemzésének és minősítésének elmaradása. Mintha még mindig érvényesülne az a dogmatizmussal terhelt időszakból származó – de ma már önigazoló – rossz beidegződés, hogy a következetes véleménymondás, a műre vonatkozó bírálat közvetlen adminisztratív intézkedéseket von maga után. A kényelmesség, az új jelenségekkel való szembenézés „elhalasztása"; a *szerző* iránti – valóban szükséges – tisztelet ünnepélyes hangvétellé torzulása az *alkotásról* szólván; a művekben és művészi folyamatokban tükröződő társadalmi jelenségekről szólás fölényes lekezelése, eleve külsőlegesnek és korszerűtlennek tekintése; az új művészi jelenségekről a marxisták között is szükségszerűen fellobbanó termékeny viták gyakori elmaradása; a langyos semmitmondás, a közhelyek és az eklekticizmus „morális terrorja" – nos ilyen és ehhez hasonló okok magyarázzák a kritikai élet e másik rossz pólusát. Sajnos – a hamis alternatívák természete szerint –, szükségszerűen erősítve a korábban említett antidemokratikus jelenségeket is.

Véleményem szerint *itt van a művészetkritika közművelődési szerepének a kulcsa is:* csak akkor fog javulni a kritika hatása, csak akkor fog nőni tényleges (s nem ál-) presztízse, ha a jelenleginél egyértelműbben vállalja a *marxista értékrend* következetes képviseletét és – vitákban gazdagított – alkotó továbbfejlesztését. A közönség, az olvasók és nézők értelmes többségét legtöbbször nem az zavarja, ha egy műről különböző vagy akár ellentétes véleményekkel találkozik, hanem az, ha keresnie kell a kritikus *társadalmi érdekű esztétikai véleményét,* ha nem találja a véleménykülönbségek valódi okait és vitává érlelődését, ha hiába keresi az értékrendalkotásra elkötelezett, pártos kritikusi szenvedélyt. A művészetkritika működpontúságának jogos követelménye már-már olyan egyoldalúsággal, torzulással is összekapcsolódott, hogy szinte teljesen *eltűntek kritikai életünkből* – s főleg a tömeghatású fórumokról – a *társadalmi, tematikai megközelítésű* (például egy-egy életproblémának, társadalmi konfliktusnak, egy-egy szociális réteg helyzetének stb. művészi ábrázolását, az ábrázolás társadalmi és esztétikai érvényességét és konzekvenciáját vizsgáló) *tanulmányok,* valamint *a művészetpolitikai esszék.* Holott sosem a megközelítés, például a téma felőli kérdezés viszi a kritikát a – joggal elutasított és egyre inkább leküzdött – dogmatizmusba, hanem az értékelés, a minősítés szempontjainak, a kritikai módszernek az egyoldalúsága, sematikussága, „művészietlensége". E szinte feledésbe merült műfaj feleleventése és korszerű esztétikai mértékkel

való gazdagítása sokat segíthetne közművelődési oldalról is a marxista kritika pozícióinak erősítésében.

A realizmusérdekű és értékrendre törekvő, szelektáló módszer az igazi feltétele annak is, hogy a közművelődési szempontú kritika hatékonyan segíthesse a bonyolult művek megértését, oldja a *„közérthetőségi feszültségeket"*, s közelítse egymáshoz egyrészről a népet, másrészről a humanista örökséget és a szocialista művészetet.

A mai magyar művészetkritika néhány időszerű kérdését igyekeztem felvázolni a fentiekben, szándékosan sarkítva, kinagyítva a problematikus vonásokat. Nem ezek a negatív vonások a jellemzők, de fokozatos leküzdésük, illetve a marxista művészetkritika szakmai, ideológiai és közművelődési feladatainak igényesebb teljesítése alapvető tudományos és művészetpolitikai feladat. Olyan feladat, amelyet az eddiginél sokkal inkább a figyelem középpontjába kell állítaniuk a műhelyeknek és a pártszervezeteknek, persze nem valami kampányfeladat gyors kipipálása, hanem tartós, elvszerű munka jegyében.

Szubjektivizmus lenne, ha a kritikai életet a – pozitív alaptendencia mellett jelentkező – szervi és tüneti betegségek miatt önmagában és igazságtalanul bírálnánk. Mi sem nagyobb hiba (pedig olykor megtörténik), mint a művészeti élet, egy-egy művészeti ág hullámzó, olykor erőtlen fejlődéséért, gondjaiért a kritikára, az elméletre hárítani a felelősséget. *Súlyos károkat okozna, ha a szocialista társadalom ellentmondásokkal is birkózó fejlődése által meghatározott ideológiai-tudati szférából kiragadnánk a kritikát,* s nem látnánk, hogy a különböző kritikai nézeteknek objektív társadalmi és ideológiai fedezetük, sőt motivációjuk van. Öncsalás és politikai tévedés lenne tehát az objektív determinánsok fölfejtése és megoldása helyett pusztán a művészetkritika síkján – mégoly akaratlanul – manipulálni, „levezetni" a különböző, akár művészeti-ideológiai, akár társadalmi ellentmondásokat.

De legalább ilyen tévedés a szükségszerűségre hivatkozva tagadni azt a viszonylag széles lehetőségmezőt, amellyel a kritika rendelkezik, s amellyel eddig nem élt és még ma sem él megfelelően. A párt vezető szerepének, eszmei, politikai, szervezeti és cselekvési egységének helyenként nem kielégítő ütemű erősödése, illetve az előttünk álló nagy kulturális-ideológiai feladatok a kommunista kritikusoktól és szerkesztőktől is növekvő felelősséget, az eddiginél elvszerűbb és színvonalasabb munkát igényelnek. (. . .)

A szocialista művészet *kritikai-művelődéspolitikai* támogatása és a kultúra demokratizálódását s egyúttal gazdagodását szolgáló *közművelődési* munka egymást segíti, sőt feltételezi. Hogy a társadalom fejlődésével, az életszínvonal emelkedésével, az életformaváltással – ha mégoly áttételesen is – együtt jár az egyes ember kulturális kiteljesedése, azt ma már közvetlenül is bizonyítják az egyre több eredményt hozó, de még nagy lehetőségeket magukban rejtő művelődésszociológiai kutatások. A tudományos elemzésekből levont következtetéseknek egyúttal feladatuk az is, hogy a maguk eszközeivel ösztönözzék e folyamatokat, a szocialista életmód teljesebb érvényesülését. Ha a művészetkritika közvetlen hatása jelenleg még nehezen érhető is tetten, egy-egy jelentős mű s a körülötte kirobbanó viták művészeti és közéleti-társadalmi tanulságairól, emberformáló következményeiről mindenki meggyőződhet, aki jó közösségben él.

A nagyközönségen belül is vitákat kavaró művek sajátosan esztétikai közegükön keresztül, de társadalmi-emberi üzenetük révén váltak a katartikus *össztársadalmi öntudatosodás* állomásaivá. Mint ahogy az érték iránti tiszteletet kritikával hitelesítő tudományos marxista módszer is akkor meggyőző igazán, ha a műalkotások tartalmi-formai megítélését szervesen és közérthetően össze tudja kapcsolni – akár nem titkolt művészetpedagógiai célzattal is – a közönség, a befogadás szempontjaival. Vagyis, ha az olvasói, nézői élmény felől közelítve is, a kritika a műalkotás világképére, esztétikai lényegére, valóságfedezetére kérdez, s ha a választ igyekszik *vissza is csatolni* az egyes ember, a közönség gondolatvilágába, életébe. Ez a legfőbb feltétele annak, hogy a kritika a művészet és a közönség közötti, a nép és a kultúra javát egyaránt szolgáló elektromos áramlásnak ne szigetelője, hanem erősítője, tudatosítója lehessen. A XI. kongresszus határozatának tükrében rendkívül időszerű tehát az 1972-es állásfoglalás: *„Erősíteni kell a kritika népnevelő szerepét:* a marxista műbírálat segítse annak a lenini elvnek a megvalósítását, hogy a nép kritikailag elsajátíthasson minden valódi kulturális értéket, amit az emberiség története során megalkotott."

Művészetpolitikánk időszerű kérdései.
Kossuth Könyvkiadó Bp. 1977. 246–264. old.

Poszler György

MŰVELŐDÉSPOLITIKA ÉS MŰVÉSZETI NEVELÉS

Az idő nem egyszerűen gyorsul, hanem száguldás közben válaszutak elé is állít, vagyis az idő gyorsulása nemcsak mennyiségi növekedés. Szüntelenül megújuló drámai krízis: a születő új nem mindig növeli-fejleszti a régit, gyakran *érvényteleníti*, le is váltja. Lehet, hogy erőltetettek a példák. Mégis: a kopernikuszi világkép nem továbbépítette, hanem érvénytelenítette a ptolemaioszit. Bolyai nem fejlesztette az euklidészi geometriát, hanem a térről való gondolkodás egészen új lehetőségét vetette fel. Vagy közelebbről: a XX. századi fizika, vegytan, biológia forradalma nem módosítja a világról alkotott képünket, hanem egy új, a mozgó mikrokozmosz és makrokozmosz végleteit összekötő világ vízióját vázolja elénk. Az osztályharc tudományos elmélete nem árnyalja, hanem hatályon kívül helyezi a korábbi történetfilozófiát. A látottól a tudott felé orientálódó képzőművészet a látványhoz tapadó, illuzionisztikus képzőművészet évezredei mellé tesz kérdőjeleket. Az ábrázolt figura tudatát közvetlenül megjelenítő próza a költői elbeszélő öröknek hitt pozícióját rendíti meg.

A példák változatosan szaporíthatóak. A tanulság egy: a gyorsuló idő nemcsak helyzeteket változtat meg, hanem fogalmakat is rombol, egykori evidenciákat kérdőjelekké silányít, hajdani dilemmákat axiomákká varázsol. Ezzel kényszerít a fogalmak kontrolljára, újraigazolására vagy újrafogalmazására. Hogy változónak lássék, ami tényleg az, és valóban alapigazságnak, amit minden változás megszilárdít.

Így van azokkal a fogalmakkal is, amelyek az emberrel, a személyiség jövőjével, a művészetekkel, az emberre tett hatásukkal kapcsolatosak. Meg kell kísérelnünk a fogalmak elméleti ellenőrzését. Minden elméleti munkához fix kiindulópont kívántatik vagy legalábbis kézzelfogható távlat. A mozgó világ nem kínál szilárd bázist, hiszen a vizsgálat egyben szilárdsági próba is. Távlatnak pedig, kitapintható körvonalú távlatnak – úgy vélem – egyetlen adódik:

A mai újszülött huszonhét éves lesz a 2000. esztendőben. Mai fogalmakkal-kategóriákkal operálva: ha diplomás, éppen csak első lépéseit teszi, eligazodik a pályán. Ha technikus vagy szakmunkás – érettségivel vagy anélkül –, alig évtizedes gyakorlat van mögötte. Ha szakképzetlen, még nem merevedett meg, még nyitva előtte a szakképzés lehetősége. Egyszóval a ma – és a holnap – családi közösségétől, óvodájától, általános és középiskolájától és minden nevelési tényezőjétől függ, milyen lesz az ezredforduló diplomása, technikusa, szakmunkása, szakképzetlene – ha egyáltalán lesz ilyen. A tét nem kicsi. A munka a mienk, az eredmény a gyerekeinké, az unokáink indulásáé.

Végezzük el az ellenpróbát. Aki az idén szerzett diplomát, ötvenéves az ezredfordulón. A mai érettségiző negyvenöt. Ez jelent még alkotó éveket. Produktumban remélhetően sokat, alternatívában valószínűleg keveset. Már nagyjából eldől, mi lehet még hátra. Újrakezdeni persze még lehet, elkezdeni aligha. Azaz: 2000-ben a mai fiatalság lesz a derékhad. Ő építi – jól-rosszul – a huszonhét évnyi hosszú hidat. A mai újszülöttből lesz a fiatalság, a derékhadat bíráló-ostromló. A híd olyan lesz, ahogy mi – a mai derékhad – a holnapit, a mai fiatalt felkészítettük. Az ostromlás-bírálat olyan lesz, ahogy mi – mai derékhad – a holnapi fiatalt, a mai újszülöttet elindítjuk. A 2000. év dupla zárának mindkét kulcsa a kezünkben van. Az egyik elkészült, utat nyitottunk vele – menet közben még korrigálható. A másikat most csiszoljuk.

Az ezredforduló üdv is lehet, pokol is. Új reneszánsz is, új barbárság is. Élni, dolgozni csak az első lehetőség reményében lehet. Ezért nem szabad nem számot vetni a másodikkal. A vagy-vagy tőlünk függ egyénileg és világméretekben.

Hogy mi lesz az emberiséggel a nagy, „külső" sorskérdésekben: mit hoz a demográfiai robbanás, milyenek lesznek az atomkorszak hétköznapjai, hogyan alakul a két világrendszer viszonya, a fejlődő országok perspektívája – végső soron a *politika* dönti el. Az államvezetés elvei és gyakorlata az országok belső rendjében, a nemzet- és világgazdaságban, a nemzetközi együttműködésben. Hogy miként alakul az ember „belső" sorsa, önmegvalósítása, részlegessége vagy teljessége, egyszóval személyisége, azt – nagyrészt – az előbbiekkel szoros összefüggésben a *művelődéspolitika* határozza meg. Tulajdonképpeni témánknak, a művészeti nevelésnek a helyét, értelmét és korsze-

rű – legalábbis annak látszó – fogalomrendszerét éppen ezért a művelődéspolitikán belül kell keresnünk.

A MŰVELŐDÉSPOLITIKÁTÓL A MŰVÉSZETIG

A legsematikusabban felvázolva: az általános politika elveinek megfelelően, tehát azon belül a művelődéspolitika először szabályozza – irányítja-szervezi – a kulturális értékek létrehozását és felhalmozását a tudományokban és a művészetekben, az anyagi és szellemi kultúra minden területén. Gazdálkodik a kultúra konkrét összetevőivel, tartalmával. Másodszor pedig kiépíti azokat a csatornákat és közvetítő eszközöket, amelyeken, és azokat az eljárásokat és módszereket, amelyek segítségével a kultúra tartalma megfelelően feldolgozva, szelektálva és rendszerezve eljut a társadalomhoz, és belekerül annak vérkeringésébe, ismeretanyaggá, világszemléletté, magatartásformává, személyiségjeggyé alakul. Azaz a kultúra tartalmának felhasználásával irányítja a művelődést, annak egyéni és társadalmi méretekben történő elsajátítását. A kultúra tartalmának kialakulását-felhalmozását szabályozza a művelődéspolitika első két szektora, a *tudomány-* és a *művészetpolitika.* Az elsajátítás-feldolgozás iskolai és iskolán kívüli formáit és lehetőségeit irányítja a két második szektor, a *közoktatás-* és (egyre erősödő hangsúllyal) a *közművelődés-politika.*

Csakhogy a művészeti nevelést, a művészetnek a személyiségre tett hatását, a művészetben rejlő pedagógiai lehetőségek összességét nehéz elhelyezni a négy szektor rendszerében. A művészeti nevelés természetesen csak része a művelődéspolitikának. De hatóköre *szűkebb* és *tágabb is* az egyes szektorok határainál. A művészetpolitikának ugyanis különleges területe a művészet, de az alkotás, a létrehozott és létre hozható értékek szempontjából. Azaz anyagot szolgáltat a művészeti nevelés számára – még a klasszikus művészet esetében is a művek kiadásával, színre állításával –, de legalábbis a hagyományos kategóriáink szerint, nem foglalkozik az elsajátítással. Foglalkozik viszont számtalan olyan kérdéssel, amelynek pedagógiai vetülete rendkívül áttételes. A tudománypolitikában ugyancsak rész csupán a művészeti nevelés, amennyiben itt, a tudomány műhelyeiben – filozófiaiakban, esztétikaiakban, pedagógiaiakban – alakíthatók ki azok a tudományos elvek, amelyek szerint a művészeti nevelés végezhető. Végül pedig a közoktatás- és a közművelődés-politika oldja – sok más nevelési té-

nyező között – a művészetben létrehozott értékeket a tudományban kidolgozott elvek alapján napi művészeti nevelési praxissá.

Összefoglalva tehát: *a művészeti nevelés* – anyagával, elveivel, módszertanával együtt – *a művelődéspolitika szerves része, de nem azonosítható annak egyik szektorával sem, és nem is sorolható be alá.* Metszi a négy szektor válaszfalát, de úgy, hogy *mindegyiknek része.* Játszik mindegyik billentyűn, de nem korlátozódik egyikre sem. Fő tételei csupán a művelődéspolitika summájából, a négy szektor összetevőinek együtteséből vezethetők le. Mindenfajta elméleti alapozás végeredményben ezt a levezetést kell, hogy elvégezze. Természetesen úgy, hogy tételeinek érvényét a két meghatározó, a művelődéspolitika és a művészet (annak esztétikai sajátosságai) metszéspontján keresi. Először tehát czekről a sajátosságokról.

A művelődéspolitika – természetesen ezúttal minden problémát csupán a művészettel és a művészeti neveléssel való kapcsolatra szűkítve – sajátos helyet foglal el az általános politika szerkezetében. Olyan tényezőket összegez-szabályoz, amelyek a *felépítmény* jelenségkomplexumába tartoznak, a *társadalmi tudat* formáinak és az ezekhez kapcsolódó intézményeknek és szervezeteknek rendszerébe. Ennek a következményeit végig kell gondolni.

Az első következmény a művelődéspolitika érdekszférájába tartozó jelenségek *viszonylagos önállósága,* az őket meghatározó, az alaphoz tartozó tényezőkhöz fűződő elszakíthatatlan, de „hosszú pórázra engedett", laza, nem szoros-mechanikus kapcsolata. A művészetre konkretizálva: nyilvánvaló, hogy a művészet fejlődéstörvényeit és sajátosságait végső soron a gazdasági-társadalmi alap határozza meg. De az is nyilvánvaló, hogy a kapcsolat nem egyszerű, nem is egyenes vonalú, és látszólag nem is könnyen rendszerezhető egy evidens ok-okozati sémába. Közismert: egyes műfajok csúcsteljesítményei éppen a társadalmi viszonyok bizonyos korlátaiból következnek (eposz, a népi-lovagi epika a középkorban), néha a virágkorok társadalmi bázisa szűk (görög klasszika, olasz reneszánsz), olykor éppen a társadalom tragikus elmaradottsága ad szárnyakat a gondolatnak és a művészetnek (a német „nyomorúság"-ból kinövő klasszikus filozófia és művészet, a XIX. századi orosz realizmus). A művelődéspolitikán belül tehát, így a művészetpolitikában és a művészeti nevelésben lehetetlen nem számolni a jelenségek erős önállóságával, a kapcsolatok szellősségével-távlatosságával, a fejlődés törvényeinek törvényszerű „szabálytalanságával", egyenlőtlenségével.

A másik következmény egy *ritmuskülönbség*, fáziseltolódás lehetősége a társadalmi fejlettségi szint és az azt tükröző tudat között. A tudatnak társadalmi méretekben való viszonylagos elmaradottsága többé-kevésbé törvényszerű. Ezért a művelődéspolitika szüntelen hidat épít a társadalom és a társadalmi tudat között. Pedagógiai eszközökkel – a szó legszélesebb értelmében vett pedagógiai eszközökkel – igazítja az utóbbit az előbbihez. De ugyanilyen törvényszerű a művészi képzelet, a fantázia, a filozófiai gondolat előreszaladása, amely a mából kikövetkezteti-kiálmodja a reális vagy realizálható holnapot. Ezért a művelődéspolitika szüntelen dédelget-figyel, hogy felívelhessen a szellemnek ez a ritka röpülése.

Továbbá: a művelődéspolitikának mindig *az egész emberrel* van dolga. A szerves egységet képező művelődéspolitikának a szerves egységet képező és (optimális esetben) szervesen fejlődő személyiséggel. Hiába oszlik a művelődéspolitika szektorokra az alkotás felől (művészet, tudomány) és az intézmények-módszerek-formák felől (közoktatás, közművelődés). Ha ez nem úgy jelentkezik a társadalom és az egyén előtt, mint egységes tevékenység, intézményrendszer, vérkeringés és atmoszféra, akkor a művelődéspolitika csupán kulturális ügyvitel. Ez az egység irányul az egész emberre, és tűzi ki stratégiai célul a gazdag, differenciált és sokoldalúan fejlett személyiség kialakítását.

A személyiség gazdagsága és sokoldalúsága sok mindent jelenthet. Csupán a leglényegesebbeket. Jelenti, hogy a kultúra nemcsak ismeret, hanem *életforma*. Nemcsak tudás, hanem *magatartás*. Hogy az elért szintről elérhetőkre nyílik kilátás, a megszerzett szükséglet új igény forrásává válik. És már nem csupán az eredmény, hanem az elsajátítás-gyarapodás, a folyamat, azaz *a művelődés válik szükségletté*. Ez megszüntet minden lezártságot, a *sokoldalúság* magában foglalja a *nyitottságot* is. A nyitott személyiségben pedig nemcsak az érdeklődés nyitott, hanem a lehetőségek is azok. Vagyis a személyes életútban a realizált alternatíva mögött mindig felsorakoznak más, meg nem valósított, de lehetséges, realizálható alternatívák. Az alternatívák sokasága egyfelől a személyiség mobilitásával, képlékenységével, állandó megújulásra való képességével azonos, másfelől pedig az érdeklődés sok irányú volta mellett jelentheti a tevékenység sokoldalúságát is. Az átváltást, nemcsak az ismeretszerzés egyik területéről a másikra, hanem a tevékenység egyik szférájából a másikba is. A tevékenységformák határának rugalmassá válása, az egyéni képességek optimális kifejlesztésének a lehetősége pedig akkor is mérhetetlen személyiséggya-

rapodást, a munkamegosztás kötöttségei alól való felszabadulást ígér, ha még távoli perspektíva is a marxi álom a társadalomról, amelyben nincsenek festők, csak emberek, akik egyebek között festenek is, és ahol minden lehetséges Raffaellóból ténylegesen Raffaello válik. És jelent a sokoldalúság és gazdagodás még valamit: minden szintű és rangú munkában az alkotás lehetőségét. Az újnak és egyéninek a létrehozását a legegyszerűbb munkaszervezési újítástól a technológiai eljárások megreformálásáig avagy a tanóra egyéni levezetési módjától a reveláló erejű művészi alkotásig és a forradalmasító tudományos felfedezésig terjedő skálán.

A művelődéspolitika most utolsóként számbavett sajátossága az előzőből következik. Az idő rohanásában, a felfedezések, ismeretek, információk áradatában érvényesül a művelődéspolitika *szelektáló-rendszerező* funkciója, amely az egész emberre figyelve, az előbbi komplexumból azt szűri ki, ami a személyiség gazdaggá, rugalmassá és sokoldalúvá válását szolgálja. Persze a szűrés egyben értékelés-csoportosítás is. Elválasztja egymástól a sztenderd anyagot, amely minden, bármennyire is megváltozott általános műveltség első, azaz alaprétegét képezi, és azt az anyagot, amely erre ráépülve, ezt továbbfejlesztve a korszerű világkép kialakítását célozza. Az előbbiek fényében az is nyilvánvaló, hogy a szelektálás-rendszerezés sokkal több, mint egyszerű anyagkiválasztás. A műveltség alaprétege nemcsak ismeretanyagban kiindulópont, hanem a gondolkodás kultúrájában is. Elsajátítása közben alakul ki a képesség a világ egységben való látására, a fő törvényszerűségek felismerésére, a szükségletté fejleszthető igény további ismeretek megszerzésére és a készség ezek tényleges feldolgozására, személyiségjeggyé való alakítására. Az erre ráépülő, az iskolai és az iskolán kívüli oktatásban is megjelenő új ismeretanyag egy része leszűrődik, sztenderdizálódik. Jelképesen szólva: odakerül a trigonometria alapjai, az elemek periodikus rendszere, a tömegvonzás törvénye, Arany balladái, a francia forradalom története és a cinquecento festészete mellé. Más része eloszlik-kicserélődik, de éppen változékonyságában, szétpukkanásában szolgálja a nyitottságot, a sokfelé való tájékozódást, a termékenyen elemző kételyt, a kérdőjelek önálló megfogalmazását. Egyszóval mindazt, ami a gondolkodás rugalmassága felől a tevékenységi formák változtatására képes személyiséget jellemzi. Persze, hogy ebből az anyagból mi szűrődik le, mi sztenderdizálódik és mi foszlik szét, de úgy, hogy közben készségeket fejleszt, és képességeket formál, és hogy tényleg formál, az a művelődéspoli-

tika életképességének, egészséges működésének egyik csalhatatlan vegypróbája.

A művelődéspolitika sajátosságainak a művészetre és a művészeti nevelésre „kihegyczett" áttekintése után néhány szót a művészet legáltalánosabb törvényeiről. Természetesen a művelődéspolitikára és a művészeti nevelésre célozva vele.

A MŰVÉSZETTŐL A MŰVELŐDÉSPOLITIKÁIG

Először is: *a művészet* – minden rangos alkotásában – *egészében adja a világot.* A részlet benne mindig csak látszólag részlet. Az egész felé mutat, a műegész felé, ahogy a mű a világegész felé. Ezzel rangban, erőben, energiában megsokszorozza önmagát. A művészet tehát teljességre tör. Valahogy úgy, ahogy József Attila mondta: a nem szemléleti világegész helyébe megteremti annak szemléleti mását. Ennek a virtuális teljességnek a *középpontjában* pedig *az ember áll.* Azaz a művészet teljessége olyan totalitás, amelynek fókusza, egyetlen orientációs bázisa az ember. Ebből az emberközpontú totalitásból jó néhány sajátosság adódik. Vigyázzunk jól: a sajátosságok a művészet totalitásából és e totalitás emberközpontúságából adódnak.

Következik belőle először, hogy az az ember, aki *mindennapi életvitelében* törvényszerűen csupán részletekre korlátozódik, és az események – mármint a világtörténelmi rangú események – peremén él, a műalkotás átélésének eredményeként megkaphatja az áttekintést az egészről, és a perifériáról az emberiség sorsát kovácsoló központba emelkedhet. Ennek az áttekintésnek-központba kerülésnek két szintje van. Az első nagyon fontos, de igen egyszerű. „Mindössze" arról van szó, hogy a műalkotás révén a befogadó utasa lehet olyan élménytartományoknak, amelyek határát valóságosan-tényszerűen nem lépheti át. S ha tényleg műalkotásról van szó, ezek az élmények egy korszak emberiségének valóságos sorskérdései. A második szint sokkal fontosabb, de nem sokkal komplikáltabb. A megismerés-átélés által a befogadó elsajátítja a mű totalitását. A műátélés élményében létrehozza a részlegesnek és a teljesnek, a maga valóságos részlegességének és a mű virtuális teljességének a nászát. Amelyben a részlegesség a teljesség mércéje, hozzá viszonyítva válik az tényleg teljességgé. A teljesség pedig a részlegesség orvosa, általa válik az leküzdhetővé és meghaladhatóvá. Ez egyrészt azt eredményezi, hogy a befogadó énje való-

ban centrummá lesz, mert benne feszülnek azok a gondok, benne ütköznek azok a konfliktusok, amelyek megoldódása-eldőlte a történelem menetét jobbra vagy balra kormányozza. Másrészt ez a történelem gyújtópontjába került személyiség az átélt totalitás által maga is leküzdi részlegességét, és kiteljesedik, „kikerekedik" az adott korban elérhető maximális emberi gazdagság irányában. Ráadásul a műalkotás a személyiségnek, tehát egy adott emberi valóságdarabnak a korrekcióját nem egy másik darab valósággal, csupán a valóságnak a helyettesével, a „szemléleti képével" végzi el. Azaz valóságként szerepeltet egy olyan jelenséget, amely tényszerűen nem valóság, de igazságszerűen valóságosabb a valóságnál. És ezzel a befogadó intellektusát a valóság különböző síkjai és lehetőségei közötti szüntelen vibrálásra, oda-vissza kapcsoló, ellenőrző mozgásra kényszeríti.

Mindezt egyszerűbben: nem éltem át a polgárháborút, de Klim Szamgin elvezet a küszöbére, a Csendes Don, a Golgota, a Csillagosok, katonák a sűrűjébe. De a világtörténelmi kinemaszkóp ezzel még csak bekerült az élménymezőbe. Ez tényleges ottlétté csak akkor válik, a központba csak akkor juthatok, ha meggyötör-megizzaszt Tyelegin és Roscsin jó döntése, Grigorij tragikus félreértése és a Marseillaise-t éneklő vörösök halálba vivő rohama Jancsó vásznán. És a meggyötrés-megizzadás gyönyörűséges élményének árán a magam részlegességét és perifériikus helyét – még ha csupán az élmény időtartamára is – hozzáigazítom az átélt sorsok emberi-történelmi teljességéhez és központi helyzetéhez. Vagy: természetesen nem voltam Thébában, amikor a döghalál tizedelt, és „a mindenütt híresnek mondott Oidipusz" Delphoiba követet küldött, hogy kifürkésszе az istenek titkait. De az első hírnök, Kreon színre lépése óta tudom, hogy a harc az igazság elől való meghátrálás és az ebből következő emberalatti lét és az igazsággal a pusztulás árán is szembenéző emberi szint alternatívája körül folyik. Ettől a sohasem látott Thébа valóságosabb minden megtapasztalt geográfiai ténynél. És a sohasem volt Oidipusz nem valódian, de igazabban vívja a nem emberi lét és az emberi nemlét harcát, mint ahogy az számomra valaha megadatott. És ha vele érzek, vele lehetek. Átlebbenve a művészet valóságába, hogy azzal korrigáljam az általam megélhető tényszerűséget.

Elmondtuk: a művelődéspolitika a felépítmény elemeit szabályozza, olyan tényezőkkel számol, amelyek hosszabb távon igazodnak az alap változásaihoz. Fejlődésük előre-hátra kilengve követi az alap változá-

sait. A művészet sajátosságait vizsgálva a felépítmény egyes elemeinek egymáshoz való viszonyát kell elemezni, főképpen a nevelési hatékonyságra vonatkozó következtetések levonása céljából. A teljesség helyett ezúttal csak a művészetét és a politikáét.

A politika és a művészet szimbiózisa nem szorul bizonyításra. A két szféra különbsége annál inkább. Ez az együttlélegzés ugyanis nem hierarchia, alá- és fölérendeltségi viszony, hanem közös gyökerűség: mindkettőjük jellegzetességeit, mozgását-fejlődését a gazdasági-társadalmi alap határozza meg. Mindketten az alapot reflektálják, de mindketten saját természetrajzuk szerint, azaz ugyanazt az alapot törvényszerűen másképpen.

A politika rövidre fogottan, az azonnali oda-visszahatás szintjén. Érzékenyen mérve-jelezve az alap változásait, műszerként, amely alá és feljebb szállva követi a felszín mozgását, a légkör rezdüléseit. A politika számára minden érdekes. Nemcsak az egész, a részlet is. Elsősorban a társadalom mozgása a maga szociológiai extenzitásában, ahol az egyes csak az általános jelentkezése. Céljaiban természetesen egy stratégiai koncepcióhoz igazodik, napi gyakorlatában egy azt realizáló taktikához.

A művészet is igazodik: távlatosan, az általános, nagyobb perspektívájú emberi orientálás igényével. Korszakosan vigyázva a fejlődést, nem apró fordulataiban. Rengésjelzőként, amely a tektonikus mozgásokra figyel, az emberi földkéreg geológiai változásait méri. Számára nem a pillanat érdekes, hanem a korszak. És mégsem az extenzív teljességből következtet a részletre, hanem a részlet intenzív megragadásában céloz az egészre. Többnyire nincs dolga a taktikával, csak a stratégiával, amelynek helyességét a magatartásformák módosulásának felmutatásával ellenőrzi. Az egységen belüli különbségek ezekből következnek. Egybemosásuk a politikára és a művészetre egyaránt káros.

Mindebből nem következik, hogy a politika és a művészet „naprakész" együttmozgása ki van zárva. A történelmi változások egyes pillanataiban – a világtörténelem ritka, ünnepi pillanatai ezek – a művészet fejlődése felgyorsul a politika ritmusára, és a nagy távlatokban való megegyezésből pergő egyidejűség lesz. Ezek a ritka-ünnepi pillanatok a forradalmak korszakai, amikor a művészet erre leginkább alkalmas ágazataiban és alkatilag leginkább predesztinált alkotóiban ugyanúgy szolgálja-tükrözi, taktikai szinten mozgatja-szervezi az alap

változásait, akár a politika. Ezek a pillanatok valóban nagyszerűek, de tényleg nem törvényszerűek. Általában a művészet mélyebbre ás, az emberi magatartásformák, a psziché rétegeibe. Amit a politika a társadalmi formációk változásában észlel, azt emez az ember és ember közötti mikroviszonylatok alakulásán méri. Ami amott történelmi törvény, itt történelmileg törvényszerű emberi magatartás. Nem igaz, hogy a politikának csak a makrokozmosszal lenne dolga, a művészetnek a mikrokozmosszal. Mégis az utóbbiban a hangsúly többnyire a külvilág által meghatározott emberi mikroklímára esik.

Az emberi mértéknek és az emberközpontúságnak ebből az elvéből következik: a művészet fejlődését az ember gazdagságának, belső harmóniájának és integritásának, önmegvalósításának mértéke határozza meg. Virágkorai egybeesnek az emberi teljességnek – ha szűk viszonyok között is létrejövő – megvalósulásával vagy legalábbis e teljesség ideálként való megfogalmazhatóságával, tehát realitásának közeliségével. Ez nem jelenti, hogy a művészet fejlődése független a világtörténelem fejlődésétől. Csupán azt, hogy annak nem külső-extenzív, hanem belső-intenzív krónikája.

Éppen ezért a művészet régi produktumaival szemben nem rostálérvénytelenít úgy, mint a tudomány vagy az egész világkép, világnézet. Mert az emberi psziché ugyan szüntelenül meghaladja önmagát, de ez legalább annyira továbblépés, amennyire tagadás. És a művészi ábrázolásban – ha realista műről van szó – a megjelenített részlegesség mércéje mindig egy adott korban megvalósítható teljesség. Olykor pedig a művészi produktumok éppen bizonyos korlátoktól nőnek nagyra. Ezért Dante vándora nem tagadja Odüsszeuszt, csak más viszonyok között egy másfajta teljességet keres. Ahogy Wilhelm Meister sem érvényteleníti Dante utazását, legfeljebb újabb geográfiai-társadalmi-pszichológiai tartományokat nyit meg előtte. Vagy: Giorgione Venusa sem szünteti meg a knidosi Aphrodité ragyogását. És Dávid reneszánsz autonómiája éppen hogy idézi a Lándzsavivő vagy a Diszkoszvető antik harmóniáját.

Végül: a művészet ezt az egységben látott és emberközpontúvá tett világot a befogadó számára erős emocionális és egyben intellektuális töltéssel, élményszerűen jeleníti meg. Ez az összetett élményszerűség több dolgot is jelent. Először is azt, hogy éppen élményszerűségénél fogva ritka-kivételes pillanat a befogadó életében, amely számára – átmenetileg legalábbis – felfüggeszti a mindennapok monotóniáját. Ez a kivételesség és felfüggesztés egyben pszichés felfokozott-

ság is, az ennek önmaga megszokott szintje fölé való transzformálása, amely óhatatlanul – éppen megrázkódtatást kiváltó intenzitása következtében – nyomot hagy a személyiségben. Ilyenfajta megrázkódtatások sorozata pedig a személyiség fejlődésében és fejlődőképességének megőrzésében fontos tényezővé válik. Mivel ennek a megrázkódtatásnak, nevezzük nevén: katartikus hatásnak az összetevői értelmiek és érzelmiek, milyenségük természetesen egyértelműen következik a kiváltó mű tartalmából, a személyiségben kibontakozó befolyásuk is egyszerre érinti annak különféle pszichés mezőit, és így fejlődésük harmóniáját szolgálja. Az élményszerűség második jelentése-következménye – a megrázkódtatás kiváltotta személyiségformálódáson túl – éppen ez a harmonikus jelleg.

A katartikus hatás tartalma tehát intellektuális és emocionális egyszerre, a psziché minden mezőjét megmozgató, erkölcsi erővé változtató. Kiváltója-elindítója azonban valami erős érzéki hatás. Amennyiben a mű a világ összetettségét valamilyen érzékileg egynemű minőségre, „közegre", látásra, hallásra, nyelvre vagy ezek valamilyen kombinációjára redukálja, és ebben a közegben formálja meg. A befogadó pedig a tartalom összetevőihez e közeg átélése-értelmezése során „fér hozzá". A következmények fontosak: a befogadáshoz és az azt követő személyiségfejlődéshez nem elegendő a közölt tartalommal való azonosulás. Szükséges hozzá a tartalmat hordozó érzéki közeg felfogását szolgáló esztétikai érzékenység, érzéki készenlét-erőnlét is.

METSZÉSPONTOK

Úgy véltük: a művészeti nevelésre érvényes következtetéseket a művelődéspolitika és a művészet sajátosságainak metszéspontján kell keresnünk. E sajátosságok egymásra vonatkoztatott áttekintése után keressük meg ezeket a pontokat. Legalább három metszéspont egyértelműen világos.

Először: ha a művelődéspolitika a felépítményhez tartozó jelenségekkel foglalkozik, és eleve számol az alaphoz fűződő lazább kapcsolattal és viszonylagos önállósággal, a művészet pedig a felépítmény részeként hordozza annak minden sajátosságát, de olyanokat is, amelyek az alaphoz legszorosabban kapcsolódó ideológiai és szabályozó tevékenységtől, a politikától – a hosszú távon megnyilatkozó egységen belül – elválasztják; akkor a művészeti nevelés feladat- és cél-

rendszerét úgy kell meghatározni, hogy az valósítsa meg az alap, a politika, az alaphoz lazán kapcsolódó, a többi tudatformától eltérő specialitásokkal rendelkező művészetet is magába foglaló felépítmény és az azt a maga törvényszerűségei szerint szabályozó művelődéspolitika hierarchiáját.

Másodszor: ha a művelődéspolitika stratégiai célja a személyiség gazdagságának és sokoldalúságának megvalósítása, akkor a világot a maga teljességében ábrázoló, mozgásában az emberi személyiség fejlődéséhez igazodó, a részlegességet mindig a teljesség szemszögéből ábrázoló, katartikus hatásában a pszichés erők harmóniáját szolgáló művészet pedagógiai energiái e stratégiai cél megközelítésébe egyenes úton bekapcsolhatók. Ennek tartalmilag alárendelten, de mellőzhetetlenül jelentkezik az a sajátosság, hogy a művészet ezt a személyiségformálást érzéki eszközök közvetítésével és a való világot megjelenítő, de azzal nem azonos, tehát saját törvényekkel is rendelkező, illuzórikus „világ", a műalkotás segítségével végzi.

Harmadszor: ha a művelődéspolitika egyik funkciója, hogy a létrehozott szellemi értékekből, a „gyorsuló idő" egymást kiegészítő-érvénytelenítő ismeretanyagából kiválasztja, ami az aktuális emberi teljességhez, a 2000. év teljességéhez szükséges, akkor számolnia kell azzal, hogy a tudományos ismeret és az esztétikai érték, a tudományos törvény és a művészi alkotás érvénye és természete különböző. A művészet „sztenderd anyagának" kiválasztása éppen ezért talán könnyebb, de mindenesetre másfajta mérlegelést igényel.

FUNKCIONÁLÓ ALAPELVEK

Ezeknek az alapelveknek a „működtetése", iskolai és iskolán kívüli pedagógiai gyakorlattá való változtatása dönti el, mennyire bontakozik ki a művészet és a művészeti nevelés emberformáló szerepe a ma születőknek, az ezredforduló fiatal értelmiségijének, technikusának, munkásának személyiségében. A következtetések levonása szinte ismétlésnek tűnik fel.

A művelődéspolitika viszonya az alaphoz és a felépítményhez, a művészet helye a felépítmény elemei között és kapcsolata a politikával sugallja: a művészeti nevelés céljait, de módszereit és lehetőségeit is e sajátos pozícióból kiindulva, a művészetnek mint tudatformának a természetrajzához igazodva kell meghatározni. Ez a művészeti neve-

lésnek mint önálló pedagógiai tényezőnek az önelvűségével egyértelmű. Nem a függetlenséget és öncélúságot mondja ki, csupán az alárendelést-kiszolgálást mondja fel. A művészet nem szolgálhatja a politikai ideológia, az erkölcsi felfogás, a világnézet alakulását a közvetlen ideológiai, erklöcsi és világnézeti nevelés módján. Az egész kultúra vérkeringésében és az egyén tudatában csak mint művészet fungálhat, amelynek meghatározói közé tartozik a világnézet, az erkölcs, a politikai ideológia, de nem azonos vele. E különállás-különbözés nélkül nincs saját specifikuma és értelme sem a szellemi jelenségek között. Kiélezve és le is egyszerűsítve: a művészeti nevelés nem törekedhet direkt módon arra, hogy műalkotások segítségével világnézeti törvényeket, erkölcsi tételeket, történelmi igazságokat dokumentáljon. Ez esetben – miközben a művet a fenti tényezők inadekvát pótlékává teszi – elveszíti a műalkotás külön törvényű, esztétikai lényegét. E helyett azt kell céloznia, hogy művészetet értő, a műalkotást feldolgozni, elsajátítani tudó befogadókat neveljen, akik képesek arra, hogy az élményszerű befogadást önjükben személyiségformáló erővé alakítsák. Ez az elementáris esztétikai élmény aztán „utat tör" a mű által hordozott ideológiai, morális vagy konkrétan politikai tartalomnak is, azt is magában foglalja, és beépíti a személyiségbe. Így az elemek egymáshoz való viszonyának filozófiai kérdése egyben neveléselméleti, sőt didaktikai és módszertani probléma is, amelynek konzekvenciái egészen a pedagógiai folyamatokban megvalósuló műelemzés módszertanáig hatnak.

A művészet esztétikai sajátosságainak pedagógiai elsőségével el is érkeztünk a másik alapkérdéshez, az élményközpontúság problémájához, amely a katartikus hatásnak a nevelésben való kibontakozásával, a személyiségnek a harmónia és a teljesség irányában való fejlesztésével azonos. Csakhogy a mű és a befogadó találkozásából nem lesz automatikusan katartikus folyamat, vagy ha lesz, ez nem mindig problémamentes. Ennek a kérdéskomplexumnak még legfutólagosabb érintése is felvet egy esztétikai, egy esztétikai-művészetszociológiai és egy esztétikai-pszichológiai problémát.

Az esztétikai kérdés a közérthetősége. Ha ugyanis a mű formanyelvében úgy fogalmazódik, hogy a közönség egy része vagy jelentős része számára befogadhatatlan, akkor a benne rejlő katartikus hatás nem realizálódik, a benne felhalmozott pedagógiai energia nem használódik fel. Kerüljük a félreértéseket: a mű befogadásának (közérthetőségének) elvi-pszichológiai akadályai nem lehetnek. Hiszen a kö-

zönség lényegében ugyanazt a valóságot éli meg, amelyet a mű valamilyen módon reflektál, és a művész által kialakított közlési eszközök, jelek is az emberi psziché – az alkotóra és befogadóra egyaránt érvényes – sajátosságainak és teherbíró képességének határain belül jöttek létre. De lehetnek a befogadásnak történelmileg kialakult társadalmi akadályai. Vagyis: a szerves kisközösségek felbomlásával a közönségével testközelben élő alkotó távolabb került a befogadótól és kapcsolatukat azóta a távolságon túl a bonyolultabbá és áttételesebbé válás is jellemzi. A közérthetőség ebből a szempontból nézve lényegében közösségelméleti probléma. Korántsem elég a művésszel szemben a demokratizmus és a popularitás igényét támasztani. Az ezredforduló művészetének közérthetősége többé-kevésbé attól függ, sikerül-e a közösségi alapon szervezett egész társadalmon belül olyan organikus mikroközösségek hálózatát megteremteni, amelyeknek élete a művész számára alkotói kiindulópontot, megformálási mércét, visszhangot és kontrollt egyszerre képes jelenteni.

Az esztétikai-művészetszociológiai probléma a közízlésé. Sokat beszéltünk róla és sokféleképpen. Most csupán ennyit: az ízlés (egyéni és közösségi) az a rendszerező, szelektáló, átengedő vagy elhárító tevékenység, amellyel a személyiség a külvilág esztétikai ingereire reagál. Egy műalkotás sorsa, társadalmi utóélete tehát végső soron az ízlés milyenségén áll vagy bukik. Vizsgálata és alakítása éppen ezért létkérdés. Persze a befogadás-elutasításnak sok tényezője van. Először is a személyiség a közösség nagy sorskérdéseit megfogalmazó műalkotás befogadására csak akkor képes, ha maga is czeknek a gondoknak a sűrűjében él, vagy legalábbis a közelében. Így a mű sodrására maga is a központba kerülhet. Ha énje olyan zárt világ, amelynek nincs közlekedése a közösségi sorssal, akkor a katartikus hatás leglényegesebb eleme, ez a közösség középpontú vonzás számára nem létezik. Továbbá: az ízlés alapkérdései közé tartozik annak a jelrendszernek az értékelése-ismerete, amelyben a műalkotás megfogalmazódik. A mű és a befogadó között a kapcsolat – még szerves közösség és ebben élő személyiség esetében is – csupán ennek az ismeretnek a talaján jöhet létre. Persze a jelek ismeretétől a hatás elsajátításáig hosszú út vezet, és nem akadálymentes. A jelek ismerete, a jelek közötti kapcsolatok-átváltások megfejtése automatikusan csupán az élmény első fokához, a jelentésélményhez vezet. Hogy a jelentésélményből, a jelek megfejtéséből lesz-e egyáltalán, és hogyan lesz értékélmény, az már a személyiség egészétől, minden összetevőjének a műre koncent-

rált működésétől függ. Vagyis attól, hogyan helyezi el a befogadó a mű megfejtett jelentését saját nézeteinek, ítéleteinek (előítéleteinek), érzelmeinek, indulatainak, vonzalmainak és ellenszenveinek koordinátarendszerében. Végül pedig ennek az egész folyamatnak a végbemenetelét az is meghatározza, hogy a befogadó érzékei készenlétben vannak-e az érzéki módon jelentkező mű észlelésére. Rendelkezik-e a személyiség azokkal az érzékeny „idegvégződésekkel", azokkal a kiművelt „idegpályákkal", amelyek ezt a végső fokon érzéki inger formájában jelentkező tartalmat felfogják és végigvezetik. Mindezek együtt jelentik a közízlés esztétikai-szociológiai-pedagógiai kérdéskomplexumát.

Az esztétikai-pszichológiai probléma ugyancsak a katarzissal kapcsolatos. Vizsgálatok bizonyítják ugyanis: a katartikus folyamat a maga megrázó-emocionális „holdudvarával" együtt nem minden esetben kapcsolódik művészileg magasrendű alkotáshoz. Azaz a befogadó olykor a remekműnek járó „fogadtatást" nem remekműnek, esetleg silány alkotásnak is megadja. Előbbi gondolatunkhoz visszakapcsolva: vagy torz megfejtés, jelentésélmény jön létre, vagy a jó megfejtéshez, jelentésélményhez a személyiség fejletlensége, az előbb említett koordinátarendszer aránytalansága miatt rossz értékélmény, egyéni feldolgozás, az énben való elhelyezés kapcsolódik. Nemcsak művészetpedagógiai, hanem a személyiség egész fejlődésével kapcsolatos általános pedagógiai kérdés tehát, hogy katarzist csak remekmű váltson ki, jó „fogadtatásban" csak jó alkotás részesüljön.

Az állandónak és a változónak, a sztenderdnek és az időlegesnek a szétválasztása a művészeti nevelésben már a feldolgozandó-elemzendő anyagnak, iskolában a tananyagnak a kérdése. A sztenderd és a változó nemcsak tartalmában különbözik, hanem funkciójában is. A sztenderd a történeti anyag. Fő fordulópontjaiban és főként remekműveiben, a Gilgames-eposztól Az éden elvesztéséig, az altamírai bölényektől a Csurgói Madonnáig. Ez alakítja ki a befogadókban a történelmi folyamat vázlatos képét – úgy, hogy az az önképzés révén szüntelenül fejleszthető-színezhető. Persze ebben a folyamatalakításban elsősorban a remekművekre koncentrál, és csupán ezeket „köti össze" a fejlődés tendenciáinak rajzával. Mindezzel segít a történeti ismereteket művelődéstörténeti ismeretekké szélesíteni, és a befogadóban – éppen a sztenderd művek által – az emberiség történelmileg megtett útjának belső krónikáját rekonstruálja. Ezenközben pedig – és ez még mindig a sztenderd anyag funkciója – kialakítja a műelemzés-

értelmezés képességét és azoknak a készségeknek a rendszerét, amelyek a mű által sugárzott érzéki inger felfogásától kezdődően végigvezetik a műátélés folyamatát, és katartikus hatássá alakítják. Egyben ez az egész emberi fejlődést újrateremtő klasszikus-hagyományos anyag biztosítja a tudományos-technikai forradalom és a „gyorsuló idő" korszakában a személyiség kohézióját, belső rendjét, de a kialakított készségek által dinamikáját, változékonyságát is. Ugyanis csupán a szilárdságnak és a képlékenységnek, a kohéziónak és a sokoldalúságnak az egysége, az egy központ köré rendeződő sokféleség tudja az egy emberöltő alatt elkövetkező, sokszor gyökeres változásokkal szemben megvédeni a személyiséget a megmerevedéstől és a szétesésétől. Erre a személyiség magjába beépülő anyagra rétegeződik rá azután az az időszerű művészi anyag, amely a feldolgozásban nem történeti, hanem esztétikai elvek szerint rendeződik el, esetleg a formanyelvek, egynemű közegek rokonsága alapján több művészeti ágat átfogó tömbökké alakul. Ennek az anyagnak az elsajátítása vagy elutasítása során funkcionálnak, de vizsgáznak is mindazok a képességek, amelyek a sztenderd réteg feldolgozásakor kialakultak.

HIÁNYZÓ PILLÉREK

Megbocsáthatatlan szerénytelenség kijelenteni: ezek azok az elvek, amelyek alapján az ezredforduló ifjúságának művészeti nevelése – és mindaz, amit a művészeti nevelés távlatban-következményben jelent – felépíthető. Biztos azonban, hogy mindezek lényeges szerepet játszanak a művészeti nevelés annyira kívánatos reformjában, amely persze csak része a pedagógia óhajtott kopernikuszi fordulatának. Az elvek körvonalazhatók, tudományos pillérzetük azonban hiányos. Ezért – csupán felsorolásszerűen – befejezésül ezekről. Mit kell megoldania a tudománynak ahhoz, hogy a kétezredik év ifjúsága korszerű művészeti kultúrával, fejlett esztétikai érzékenységgel rendelkezzék, hogy ezáltal énjét egy harmonikusabb sokoldalúság és teljesség felé formálhassa?

A művelődéspolitika, a művészet és a művészeti nevelés sajátosságainak és egymáshoz való viszonyának elméleti felvázolása után pontosabban fel kell térképezni a művészetnek a személyiségre tett hatáslehetőségeit. Ez jelenti az emberi lényegről szóló tanításnak a szembesítését a korszerű személyiségelmélettel és az elidegenedés teóriájá-

val és tényeivel. Az emberi részlegességnek az ebből kapott diagnózisa azután, a katarziselmélettel összevetve, megadja a művészet személyiségformáló hatásának filozófiai sémáját. A személyiség dinamikájáról, fejlődéséről szóló elméleteknek és a katarzis lefolyásának és eredményének a párhuzamos elemzése e séma pszichológiai motiválását és kontrollját nyújtja – ehhez persze részletesebben feltárandó a katarzis folyamatának, az egész befogadásnak a lélektana –, a tudományos-technikai forradalom és az ennek következtében alakuló munkamegosztás az emberre tett hatásának az elemzése pedig a konkrét társadalomtörténeti alapot és ellenőrzést. Erre a filozófiai-pszichológiai alapozásra azután bízvást építhet az ízlés összefüggéseit, fejlődéstörvényeit és a jelenlegi ízlésmozgást vizsgáló szociológiai elemzés. A kettő egybevetéséből a metszéspontok kirajzolása útján pedig felvázolható egy korszerű művészeti nevelési koncepció.

A feladatot ma kell elvégezni a sürgető holnap szolgálatában. Ez a holnap már az ezredforduló. Fogalmaink addig avulhatnak-változhatnak. A holnap igényein töprengő gond időszerű marad.

Népművelés, 1973. 10. és 11. sz.

AZ ÍZLÉS

(1974. november 26.)

A Fészek Művészklubban tartott vitát *Fukász György,* a filozófiai tudományok doktora vezette, vitaindítót mondott *Ancsel Éva* kandidátus, *Poszler György* kandidátus és *Tőkei Ferenc* akadémikus.

I.

Fukász György:

– Olyan kérdésről szándékozunk vitatkozni, melyről mi magunk is sokat vitatkoztunk: kell-e erről a témáról nyílt fórumot rendezni, mit tudunk tenni az ízlés, az ízlésformálás körül terjengő viták összefoglalásával? Régen megfogalmazták, mi is megfogalmaztuk magunknak: *De gustibus non est disputandum* (az ízlésről nem kell vitatkozni). A közvélemény úgy ítéli meg, hogy az ízlés nagyon is a szubjektumhoz kötődik, és annyira magánjellegű, hogy nagyon nehéz beleszólni.

– A személyes ízlés szintjén nehéz és nem is szükséges a beleszólás. Abból csak baj származna. De hogy milyen egy *társadalom egészének ízlésszintje,* a közízlés, az már nem egyszerűen magánügy. Ennek aktualitását – számolva a szocializmus teljes felépítése programjában jelentkező fontos feladatokkal, számolva a tudatformálás feladataival és ebben az ízlésformálás nagyon jelentős tényezőjével – nem lehet kétségbe vonni. Ezek közvetlenül érintik a szocialista társadalom bázisával kapcsolatos problémákat, amelyek az élet minőségének, az életvitelnek, életstílusnak, magatartásnak, életmódnak kérdéseiben koncentrálódnak. Arra kell törekednünk, hogy keressük az ízlés mögött ható, az ízlést formáló mélyebb rétegeket, az objektív és szubjektív tényezők kapcsolatát, figyelembe véve az objektív érdekek és szükségletek ízlésre gyakorolt hatását. Különösen fontos: mit tudunk tenni annak érdekében, hogy *a szocializmus értékeinek*

orientációs hatását ki tudjuk aknázni, a szocialista értékeket hogyan tudjuk az emberek tudatában, ízlésében ható tényezővé tenni. Annál is inkább, mert *folyik a harc* az értékek értelmezése körül, és nem mindegy, hogy a szocializmus értékei vagy attól idegen elemek hatnak az emberek gondolkodásmódjára, ízlésére.

– Nem annyira formai problémákról, sokkal inkább az ízlés *tartalmi* megközelítéséről beszélgetünk, azokról a tartalmi jegyekről (humanizmus, kollektivitás), amelyek az ízlés formálásában, a szocialista közízlés fejlesztésében annyira fontosak. Annak nincs sok értelme, hogy az ízlés elmaradottságáról általában szónokoljunk, ráadásul a tudás, a munkásművelődés központba kerülésével az ízlésformákkal kapcsolatban ilyen *aufklérista pozíciót* vegyünk fel. Biztos, hogy a polgári kultúrfilozófiák hatása igen erőteljesen tapasztalható ilyen aufklérista attitűd érvényesülésében.

– Gyakran lehet olvasni arról, egy nyugatnémet kutatónak egyik tanulmányában olvastam legutóbb, hogy amíg a technika, a tudomány a XXI. századot súrolja, *az ízlés még a XIX. századnál tart, nem is polgári, hanem feudális ízlésszinteket mutat.* Biztos, hogy az elmaradás jelentős. Érdemes beszélgetni az ízlés mozgástörvényeiről is, amelyek az ízlés elmaradásának legalább a forrásait feltárják. Az ízlés fejlődésének törvényszerűségei közt célszerű lenne egyszer kimutatni az egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülését. További magyarázatokat igényel egyrészt a giccs és a giccshez való vonzalom, másrészt ennek „nagyon szép" kiegészítése – együtt is szoktak jelentkezni – a *sznobizmus*, a sznobizmushoz vonzalom.

– Érdemes azt is elővenni: egyáltalán mit értünk az ízlésen, milyen összetevői vannak. Tovább kellene lépni az ízlés és a kulturális szükséglet kapcsolatai felé. Bizonyos, hogy az *alkotó* ízlésének problémája különbözik a *befogadóétól*, de ne feledkezzünk meg a *közvetítők*, a közművelődési intézmények ízlésszintjének szerepéről sem. Ezek a rétegek nem függetlenek egymástól, sőt erős *kölcsönhatást* lehet megállapítani a művész, a közvetítő és a befogadó ízlésszintje között, természetesen nagyon erős eltérésekkel. A kölcsönhatást vizsgálva a *közönség* szempontjából nézzük az ízlésszinteket.

– Egy másik megközelítésből tisztázni kell: az ízlés mennyire *differenciált*. Óriási eltérések mutatkoznak életkori tényezők, a műveltségi szint, a társadalomban elfoglalt hely stb. szerint; ezek miatt nem lehet általában a közönség ízléséről beszélni. Az ízlés tartalmi szempontjaiból lényeges a világnézet és ízlés kapcsolata. A kritika

szerepére is célszerű visszatérni a vitában. Érdemes kicserélni gondolatainkat a művelődéspolitika szempontjaiból is, s ebből művelődéspolitikai következtetésekre kell eljutnunk.

Ancsel Éva:

– Engedjék meg, hogy nyomban egy ellentmondásos jelenség felvetésével kezdjem. Szóba jött az, hogy az ízlést szubjektív dolognak tekintjük, és tulajdonképpen *védekezési* reflex fejeződik ki abban a sokat ismételt mondásban, hogy az ízlésekről nem lehet vitatkozni. De mindnyájan, akik már részt vettünk konkrét ízlésvitákban, műalkotások megítéléséről szóló vitákban, tudjuk: ezek a viták *rendkívül hevesek* szoktak lenni. Tapasztalhatjuk, az emberek legsúlyosabban talán ízlésvitákban szoktak megsértődni. *Becsületsértésnek* szokták tekinteni a Jókai-rajongók, ha valaki netán Jókait merészelné bírálni, de a Zerkovitz-rajongók nem kevésbé. Amit mint szubjektívet, magánügyet védünk, azt ugyanakkor teljesen húsba vágó kérdésként kezeljük, és egész személyiségünket, létünket, egész életfelfogásunkat érintő támadásnak tekintjük, ha kétségbe vonják valamelyik műalkotásról alkotott véleményünket. Ez figyelmeztet arra, hogy szubjektivitás ide-oda, *az esztétikai ítélet általános érvényre tart igényt.* Ez nyilván azért van, mert ebben benne van egész szemléletmódunk, életfelfogásunk, sőt még kifejeződik életpraxisunk is.

– Csakhogy ebből az összefüggésből nem lehet azt a következtetést levonni, hogy akinek az ízlésével „minden rendben van", aki nem adja alább Bartóknál, aki Beethovent szereti, *az csak jó ember lehet.* Tehát akinek az ízlésével rendben vagyunk, annak életfelfogásával, életmódjával, moralitásával is rendben vagyunk. Nem ilyen egyszerű a helyzet. Vannak emberek, akiknél felszínes szemlélésre az ízlésükkel kapcsolatban nincsen baj, sőt még értenek is a művészethez. Már *Csehov* megírta a *Ványa bácsi*ban Szerebjakov alakját, aki egy életen át a művészettel foglalkozott, attól még semmi sem volt rendben vele. És még nem beszéltünk azokról a súlyosabb esetekről, azokról az – úgy mondjam – *barbár széplelkekről,* akik nagyon is szerették a nagy muzsikát, és értették is a nagy muzsikát, és ez mégsem tudott kontaktusba kerülni személyiségük egészével, praxisukkal, életvitelükkel. Nagyon bonyolult a kapcsolat az ízlés, a személyiség egésze között. És megfordítva is. Aki nem jutott el Bartókig, aki – ne adj isten – ma még csak a magyarnótát kedveli, az

nem elkárhozott ember, az még eljuthat a magasabb művészetekig, és tovább. Olyannyira bonyolultak tehát az összefüggések, hogy jó ízlésből vagy rossz ízlésből életfelfogásra, szemléletre, morálra nem lehet következtetni.

– Mi a magyarázata ennek a különös ellentmondásnak? Miért *nem lehet* az emberek művészethez való viszonyának témakörét a tetszés, nemtetszés viszonyára leszűkíteni? Az az egyéni véleményem, hogy a tetszés, nemtetszés kifejezései abból a ma már tarthatatlan esztétikai felfogásból maradtak ránk, rossz örökségként, amely *a művészetet a szép ábrázolására szűkíti,* az esztétikumot a széppel azonosítja, következésképpen a *tetszést* azonosítja a *szép* jelenségnek szóló reakcióval. Nem hiszek abban, hogy ezek a kifejezések fedik a műalkotáshoz való viszonyunkat. Még a köznapi szóhasználatban sem merném így fogalmazni, hogy például letéve *Semprun* „Nagy utazás"-át, vagy megnézvén az *Athéni Timont,* az lenne az adekvát kifejezése annak, amit érzünk, hogy „tetszett" nekünk a „Nagy utazás", vagy *Radnóti* utolsó eclogája. A tetszésben, nemtetszésben gondolkodás, szóhasználat · még nem szakított azzal a tévhiedelemmel, hogy az esztétikum a *kellemességhez* kapcsolódik. *Lukács György* ezt sokoldalúan és mélyen elemzi. *Az esztétikum és a kellemesség egymástól minőségileg erőteljesen különbözik.* Ami ilyenkor történik, az nem tetszés, hanem a – *megrendülés.* A nagy műalkotás az embert felzaklatja, feldúlja, nem egyszerűen gyönyörködteti. *Gogol*nak időnként esze ágában sincs gyönyörködtetni, hanem ő maga mondja: éppenséggel *undort* akar ébreszteni mindenféle alávalósággal szemben, amit egyébként nem vagyunk hajlandók meglátni. Tehát nem a tetszést akarja kiváltani, hanem azt a történelmileg érvényes felháborodást, ellenszenvet, amelyet a hétköznapok jelenségeibe beleragadva nem tudunk kellőképpen átélni.

– Ha ezeket a köznapilag használt fogalmakat nem találom alkalmasnak, ebből következik, hogy a közérthetőség, általában a művészet *megértésével* kapcsolatban lenne egy kis különvéleményem. Én a közérthetőség fogalmát mint követelményt *nem* használnám a művészettel szemben. Meggyőződésem: *elég azt elvárni, hogy a művészet érthető legyen.* Azt, hogy itt és most egy elvont köz számára érthető legyen, nem tartom reális követelménynek. Az érthetőt úgy értem, hogy a műalkotásnak *a megértés lehetőségét kell tartalmaznia.* Más kérdés, hogy a nagy művek nem könnyen érthetőek. Tehát a könnyen érthetőséget sem tartom reális követelménynek. A nagy

művek megértéséért *meg kell küzdeni,* és a jelentős esztétikai élményekhez hozzá tartozik az a küzdelem, amely a megértésükhöz nélkülözhetetlen. Legyen bárki bármilyen műértő, a nagy művek megértése *mindenkinek okoz nehézséget,* éppen azért, mert a nagy műalkotás újat fedez fel, amit nélküle nem tudtunk volna meglátni, meghallani.

– Pontosabbak vagyunk, ha megértés helyett azt mondjuk: az a műalkotások – *elsajátítása.* Nem egyszerűen ízlésformálás, nem is egyszerűen a műalkotás értésének és megértésének a biztosítása, hanem az elsajátítása az, amiért tevékenykednünk kell. Nem szőrszálhasogatás, ha ezt a kifejezést használjuk. Ez több, mint elsajátítani; annyit jelent, hogy tényleg *sajátunkká tenni.* Az sajátított el egy műalkotást, akinek személyiségében nyomot hagyott. Tehát aki nemcsak tud egy-egy alkotásról társalogni, vagy elemezni, bizonyos interpretációt adni róla, hanem – *nyomot* hagyott benne. Gyakori eset, hogy alacsonyabb műveltségi szinten álló emberek mélyebben képesek elsajátítani műveket, anélkül, hogy interpretálni tudnák. Többek között morális okokból, meg egész életformájuk alapján személyiségük mélyebben fogadja be azt. Lehet, hogy nem vagyok ízléses, hogy ilyen körben szóba hozom, de feltételezzük, hogy a kultúra fellegváraiban élő embereknek magasabb az ízlésszintjük. De nem vagyok meggyőződve arról, hogy ebben a fellegvárban az egy főre jutó *tisztesség* nagyobb, mint ott, ahol nem a fellegvárban tartózkodnak. Ez az igazság, és az igazsággal szembe kell nézni: *nincs direkt kapcsolat az ízlés és a morál között.*

– *Dobroljubov* (1836–1861) valahol úgy nyilatkozik, hogy amikor ő műveket elemez, amikor kritikát ír (mi tudjuk, hogy ezek többek, mint kritikák), esze ágába se jut, hogy az ízlésnevelő szerepében lépjen fel. Szerényen azt mondja: *hozzá akarok segíteni* ahhoz, hogy a nagy művek tartalmát egy kicsit jobban megvilágítsam, járhatóbbá akarom tenni az utat az emberek számára ezekhez a művekhez – ez a dobroljubovi gondolat lényege –, nem az ízlésüket akarom formálni, hanem segíteni őket abban, hogy megragadják a művekben levő tartalmat.

– Azért nehéz az utat járhatóvá tenni, mert *senkivel sem született együtt valami fejlett esztétikai érzék,* esztétikai szükséglet. De akiben ki is fejlődött élete során az esztétikai szükséglet, annak is minden műalkotás birtokba vételéért újból és újból meg kell küzdenie. Azt hiszem, mindenkivel előfordult már, hogy kemény szavú,

szigorú műalkotásokat olvasva, vagy színházban megtekintve, kedvünk lett volna a nagyon kemény igazságok előtt szemünket becsukni, fülünket bezárni; *az ember ellenáll,* ha olyasmivel szembesítik, *amit addig nem látott.* A XX. század művészetére meg különösen jellemző, hogy nagyon kemény szavú művészet, hogy nagy, súlyos élettényekkel szembesítő művészet. *Thomas Mann*-nak teljesen igaza van, amikor egy késői művében arról beszél: egyszer majd eljön az idő, amikor *a művészet tegeződni fog az emberiséggel.* Ebben a mondatában az is benne van, hogy ma még nem tegeződik az emberiséggel. Ezért is nagyon nehéz az emberek számára ehhez a szigorú szavú művészethez járhatóvá tenni az utat, és az embereket képessé tenni arra, hogy a nem kellemeset nyújtó, a kellemességként nem kielégítő műalkotások iránti szükséglet is felébredjen bennük, és a képesség, hogy ezt – minden kellemességigényt legyőzve – befogadja.

Poszler György:

– Az esztétikai nevelés oldaláról kicsit szélesebben szeretném megközelíteni a dolgot. A gondolati korrektség valamilyen minimuma megköveteli, hogy megpróbáljam tisztázni azt a fogalmat, amellyel a későbbiekben operálunk.

– Ízlésen mindenképpen valamiféle *kiválasztásra és reagálásra irányuló készséget, képességet* kell érteni, méghozzá olyan kiválasztásra és reagálásra való készséget, amely az esztétikai jelenségek – legyen az műalkotás vagy nem műalkotás – között differenciál. Ebben a kiválasztásban, reagálásban összegeződnek a választó, reagáló személyiség jegyei. Egy ízlésítéletben, tehát a kiválasztásban, reagálásban nyilván értelmi és érzelmi összetevők működnek együtt: a *világnézet, a politikai álláspont, élettapasztalat, életút,* tehát a személyiséget formáló tényezők. Végeredményben a létrejövő ízlésítélet, a reagálás olyan mechanizmus eredménye, amely a személyiségnek mindezen jegyeit megmutatja.

– Mindezzel arra a következtetésre akartam eljutni, hogy egy ilyenfajta ízlésítéletben két dolog összegeződik. Az egyik: az adott személyiség – akár alkotóról, akár befogadóról van szó – *hol tart* a világ esztétikai birtokbavételében, a másik: az adott személyiségnek milyen esztétikai *igényrendje* van.

– Ha így fogom fel az ízlésítéletet, akkor az esztétikai nevelésnek,

az ember esztétikai formálásának kulcsfogalmához jutottunk. Ennek alapján az ízlés olyan szűrő, amely az alkotóban és befogadóban egyaránt működik. Nevezetesen úgy, hogy *az életről kialakított alkotói vízió és a mű között helyezkedik el,* a befogadó esetében pedig a *befogadó és a mű között.* Tehát az alkotás és a befogadás minden mozzanatában működik. Végeredményben az alkotói élmény úgy választódik ki, a valóság valamelyik darabja úgy válik alkotói élménynyé és olyan mű lesz belőle, *ahogyan ez a szűrő működik;* és úgy választódik ki egy mű, és olyan befogadói élmény lesz belőle a befogadó oldalán, ahogyan ez a szűrő működik. Ha ez a szűrőhasonlat vagy analógia elfogadható, akkor az egész esztétikai ítéletnek, az alkotó és a befogadó oldaláról is, az esztétikai ítélet mechanizmusának valamiféle szabályozója.

– Azért kulcsfogalma az esztétikai nevelésnek, mert akkor arról van szó, hogy hogyan szabályozható ez a berendezés, hogyan lehet formálni pedagógiai eszközökkel. Természetesen a legszélesebb értelemben véve a pedagógiai eszközöket, nemcsak szervezetileg, közoktatásban és közművelődésben, más formák között, hanem alkalmakban és módszerekben értve a pedagógiai hozzányúlást. Ennek a rendkívül hosszú és bonyolult folyamatnak csak néhány mozzanatát szeretném kiemelni.

– Az egyik mozzanat az, hogy az esztétikai nevelés mindenképpen az *egész személyiség formálása,* hiszen a személyiség minden összetevőjével, ismeretanyagával, emlékeivel, műveltségével, világnézetével, tapasztalatával együtt reagál a műre. Művészetpszichológiai vizsgálatok meglehetős konkrétsággal bizonyítják, hogy az esztétikai ítéletalkotásba hogyan, milyen mértékben és arányokban szűrődnek be az előbb említett tényezők, milyen tényezők befolyására, összjátékában *teremti újjá a befogadó önmagában a művet.* Mert a befogadás folyamata végső fokon a műnek egy adott személyiségben való újraköltése, újrateremtése. Ebből következik: ez az újrateremtés *a személyiségnek összproduktuma.* Ezért minden esztétikai nevelési tényező a *személyiségneveléssel* függ össze. Természetes, hogy ebben az összproduktumban rendkívül fontos szerepet kap a *világnézet,* de – nem egyedüli tényező. Nemcsak úgy nem egyedüli tényező, hogy nem közvetlen meghatározó, hogy nincs abszolút direkt oda-vissza kapcsolási lehetőség az ízlésítélet és annak világnézeti bázisa között. Egyáltalán *nem biztos, hogy a fejlett világnézethez fejlett ízlés kapcsolódik.* A két tényező között az egyenlőtlen fejlődés problémája

gyakran fennáll és fennállhat, és ez az egész személyiségformáló és nevelési komplexumot messzemenőkig bonyolítja. Ugyanis nincs automatikus megközelítés a két tényező között; és annak a folyamatnak, amit mi esztétikai nevelésnek szoktunk nevezni, ha vannak is világnézeti konzekvenciái, ezek *nem direktek*. Sőt, minél többet törődünk a világnézeti konzekvenciákkal, az esztétikai elemzési folyamatban, annál inkább csökken ennek világnézeti nevelési hőfoka. Ugyanis *a hangsúly átcsúszik olyan direkt didaktikus módszerekre*, a műalkotások természetétől idegen vagy azzal ellentétes logikai következtetésekre, melyek az egész folyamatnak, az egész komplexumnak a hatásfokát a minimum felé tolják. Az esztétikai nevelésnek maximálisan vannak világnézeti konzekvenciái, de *nem alárendelt* a világnézeti nevelésnek. Öntörvényű és önálló pedagógiai, nevelési területről van szó, amely *a személyiség egészében konvergál a világnézeti neveléssel* és még nagyon sok nevelési összetevőnek a konzekvenciáival.

– Ezek után hadd beszéljek az esztétikai nevelési folyamatnak egy mélyrétegéről és egy felszínibb, az előbbire rakodó rétegéről. Ha arról van szó, hogy az ízlés az esztétikai igény szintjét mutatja, az esztétikai igény pedig az egész személyiség része, tanúskodik az egész személyiség összetételéről, akkor az a konzekvencia vonható le, hogy az ízlésnevelés, az *esztétikai nevelés elsősorban közösségi nevelés*. Ennek a folyamatnak a tartalma is, a formája is közösségi.

– A személyiség gazdagsága, tágassága nyilvánvalóan a személyiség viszonylatainak, kialakult kapcsolatrendszerének tágasságával, gazdagságával egyezik. Ez a viszonylatrendszer a maga szűkösségével vagy tágasságával nyilvánvalóan a közösségi létben alakult. A közösségi nevelést azért érzem az ízlésformálás mélyrétegének, mert a műalkotás, koronként a legrangosabb műalkotások sora nyilvánvalóan kisebb vagy nagyobb közösségek centrumából, a közösségi lét centrumából szól, onnan fogalmazza meg egy kor emberének a kérdéseit. Ha egy személyiség maga is egy közösség centrumában él, akkor kialakulhatnak azok az érzések, amelyek „fogják" a jelzést, ami a közösségi lét centrumában fogan. Még nyugodtan meg lehet fogalmazni azt is, hogy ha a személyiség a közösség perifériáján él, akkor ezek a szervek vagy nem alakulhatnak ki, vagy csak csökkent mértékben. A közösség ebből a szempontból központi probléma az esztétikai igény, szükséglet befogadási készségének kialakulásában. A közösségi lénnyé válás, ennek különböző szintje vagy aránya a művészi értésnek előfeltétele, természetesen értem a művészi értésen

a személyiség egészének befogadását, a rá való igent vagy nemet mondást.

– Így jön létre a műértésnek, tehát az esztétikai elsajátításnak és a közösségi létnek a kölcsönös fóruma. A közösségi lét *oka* a jobb műértésnek, a magasabb szintű esztétikai birtokba vételnek. Ez pedig kiindulópontja egy magasabb szintű közösségi létnek. Ahol a két tényező oka és következménye egymásnak, kölcsönösen és egyszerre, ott formailag arról van szó, hogy *kisebb-nagyobb közösségek valamiféle ízlésegységet alkotnak.* A kisebb-nagyobb közösségek pedig közvetítő szerepet töltenek be az egyéni és az integrálódó közízlés között. Az integráció kérdését külön kiemelkedőnek tartom, nyílt kérdésnek: integrálódásról van-e szó, a közízlés integrálható vagy integrálandó-e egyáltalában, és milyen mértékben? . . .

– A közösségben természetesen felerősödik egy műnek a hatása. A legegyszerűbb pedagógiai tapasztalat egy-egy kulturális közösségből, egy iskolai osztályközösségen át a közművelődési közösségekig bizonyítják azt, hogy az esztétikai értékek kontrollálása, a befogadási szintek egymással való szembesítése felerősítik ezt a hatást.

– Végül az esztétikai nevelés *felszíni* rétegének azt nevezném, amit hagyományosan, iskolában és nem iskolában, közoktatásban és közművelődésben *művészeti nevelésen* szoktunk érteni. Tehát a formanyelv, a *jelrendszer* megismertetésének a problematikáját. Érzésem szerint ez ráépül az előbbi problémára, de sorrendiségében, hangsúlyaiban nem cserélhető fel. Arról van szó, hogy *a műveltség, a formanyelv ismerete nélkül, ezeknek a közösségi léttel való szinkronitása, együttmozgása nélkül a műalkotások befogadása nem oldható meg.*

Tőkei Ferenc

felszólalását annak megállapításával kezdte, hogy a különböző kultúrák, ízlések egymás mellett élésének idején igen nagy felelősség hárul korunk óriási *tájékoztatási apparátusára,* a televízióra, rádióra, sajtóra, könyvkiadásra, színházra. Különösen manapság, amikor *nincs kellő összhang* az iskolában nyújtott *világkép* és a tömegkommunikációból szerzett között.

Az ízlésről véleménye szerint csak a *legtágabb* értelemben érdemes beszélni, s az esztétika mellett igencsak szükség van olyan tudományra, amelyik a mindennapi élet művészkedésének legkülönfélébb formáit képes elemezni. Hangoztatta, hogy *az ízlés a szubjektív dön-*

téseinkben megtestesülő vagy érvényesülő kulturáltság. Ha az ízlés kulturáltság – folytatta Tőkei Ferenc –, akkor nem lehet lineárisan felfogni a kultúrák és ízlések történeti fejlődését, mert például *a feudalizmusnak még volt ízlése, az ízlésválság a kapitalizmusban következett be.* Ez az ízlésválság a szocializmust építő országokban is fellelhető, ám ezekben az országokban – ha lassan is – kialakulhat bizonyos ízlésbeli rend. A szocialista országokban határozott törekvés nyilvánul meg annak érdekében, hogy *felhasználják* azokat a *régi formákat,* amelyekben az új tartalom kifejeződhet. Hasonlata szerint: amint a szocializmusban a régi közösségi formákat megújítva lehet és kell megtölteni új tartalommal, úgy kellene a művészetben is „visszanyúlni az ízlés szempontjából megbízhatóbb korok művészetéhez és mindennapi használati tárgyaihoz".

II.
A vita során

számos gondolattal kapcsolódtak a hozzászólók az ízlés különböző vonatkozásaihoz. *Ferencz Győző* az ízlés és a tehetősség viszonyáról elmondotta, hogy Bartók és Kodály a magyar népzenét, de általában a népzenét mindig a legszegényebb rétegnél gyűjtötte. Amely rétegnél már a gazdagodás jelei mutatkoztak, azok máris szégyellni kezdték a régi szegénységre utaló viseletet, otthont, folklórt (módosabb parasztok, iparosok stb.), és szívesen vették át az urak dolgait, azok ideáljait. Elmondta, hogy agrártudományi egyetemen tanított az ötvenes évek végén, s az ezres hallgatói táborból alig pár tucatnyi fiatalt tudtak rávenni a kulturálódás aktív gyakorlására, a többi a régi dzsentri, gazdatiszti életeszményt vallotta, követte. Felidézte *dr. Gyulai Elemér*nek az újpesti munkások közt végzett zeneszociológiai felméréseit, akinek megállapítása szerint *a zeneileg képzetlen munkások természetesnek vették* az akkor hallott Bartók-zenét.

Kósa Ferenc csatlakozott ehhez a gondolatmenethez, s tovább folytatta Bartók Béla népzenegyűjtő munkásságának boncolásával. Szerinte Bartók Béla a zene *helyzetét* igyekezett megérteni, Bartók zenegyűjtése során sorsokat gyűjtött. Kósa Ferenc hangoztatta: „Tőkei Ferencnek tökéletesen igaza van, hogy az érték a korok felett természetes inkognitóban létezik, és ebben nincs semmi misztifikáció. Butaság lenne komolyan venni azokat a most divatos *Élet és Irodalom* körüli beszélgetéseket, hogy mi is tulajdonképpen a népi kultúra . . .

Nem véletlen, hogy pontosan a közösségteremtő erőt és lehetőséget, a kultúrához és szocializmushoz egyedül méltó gyakorlatot milyen mértékben bombázzák szét, sajnos, sajtónkban is, és degradálják, lehetetlenné teszik az erről való gondolkodást." Bartók népzenegyűjtése során és mögött *közösséget* keresett történelmi és társadalmi értelemben egy széthulló világgal szemben, ahogyan Lukács György mondotta róla: *örökös hadüzenet volt a dzsentri kultúrával szemben.* Kósa Ferenc szerint Bartók az értékeknek és a tömegeknek majdani találkoztatását akként akarta megoldani, hogy „a létrejövő művészet anyaga egynemű annak a közösségnek a történelemből örökölt és megélt élményanyagával, egynemű azokkal, akiktől származtatja a maga kultúráját és akikhez vissza akarja juttatni". A továbbiakban Kósa Ferenc azt elemezte, miért következett be az a helyzet, hogy amíg a hatvanas években a kritika közvetítő missziót végzett a magyar *filmművészet új alkotásai* és a magyar filmek nézői között, addig mostanában – véleménye szerint – „ha létrejön valami, ami értéknek nevezhető, annak *szétmosása,* szappanozása következik be".

Fekete György belsőépítész felhívta a figyelmet arra a körülményre, hogy a világot nem műtárgyak sokasága hálózza be, hanem tárgyaknak sokasága, melyeknek jó része „nem jár művészi végeredménnyel". Hangoztatta, hogy „az ízlésnevelésnek a kulcskérdése a tárgyak világának mindenirányú ismeretében van; felismerni, hogy egy tárgy azon kívül, hogy létezik, hogy az ipar hozta létre, vagy művészek működtek közre, egy teljesen komplex valami, amin keresztül kialakulhat bennünk egyfajta világkép – a colásüveg megformálásától kezdve a freskóig". Később érveket sorakoztatott fel az *adminisztratív intézkedések* szükségessége mellett. Szerinte ilyen intézkedésre van szükség az *oktatási* rendszerünk jobbá tételére; intézkedés hozhatja létre az iparunkban nélkülözhetetlen *iparesztétikai intézeteket,* amelyek hatékony működése nélkül nem következik be gyártmányfejlesztés iparunkban. Kijelentette: „formatervezetlen gépeink nem piacképesek, volt eset, hogy kitiltottak bennünket kiállításról". S végül csakis adminisztratív intézkedés szüntetheti meg, hogy a képző- és iparművészeti alkotások kivitelezésében az adminisztrációnak legyen vétójoga.

Kollányi Ágoston hangoztatta: a *közvetítő láncokat* (rádió, televízió, kereskedelem) kellene úgy befolyásolni, hogy a választó „kénytelen legyen a jót, az ízléseset választani".

Baksa Soós György szobrászművész az építészet felelősségéről be-

szélt, s hangsúlyozta: „Az építészek több megértést kérnek, holott az építészeknek kellene több megértéssel fordulniuk az építészet történetéhez."

Kopányi György író, dramaturg figyelmeztetett, hogy azok, akik képviselik az ízléstelenséget, sokkal kíméletlenebbek, erőszakosabbak, mint akik az értékeket képviselik, védik.

Frideczky Frigyes arról számolt be, hogy mennyire kiszélesült nemcsak a hangverseny-látogatók köre, száma, hanem hogy a hangverseny-politika is mint vált nyitottabbá – hátrafelé is, előre is... Ma már nem áll meg a közönség Bachnál, Bartók és Kodály muzsikája is mindennapi kenyerünkké vált, sőt az utánuk következő zenét is szívesen hallgatja a közönség, ha „emberi érzésekről, emberi kifejezési módon, emberekhez szólóan" hangzik. Hangsúlyozta: bizonyos korlátozással nem lehet ízlést „beleverni" a közönségbe, hanem a jó ízlést fejlesztő művek hozzáférhetővé tételével, tehát neveléssel és neveléssel.

Margitta Gábor úgy látta, hogy „aki csiszoltabb, műveltebb, teljesebb ember a művészetek által, kevesebb valószínűséggel hajlik a bűn felé".

Tőkei Ferenc hozzászólásában kifejtette, hogy a giccs, az ízléstelenség ellen *nem érdemes* adminisztratív rendszabályokkal küzdeni, hiszen nem elhárítani kell ezeket, hanem – *legyőzni.* Ha bóvliként mutatjuk be a bóvlit, nem művészetként, minden bizonnyal hatásosabb az eljárásunk. Mert egyelőre adnunk kell a bóvlit, mivel igény van rá, s az emberek megkeresik és meglelik a vele élés lehetőségeit. A gyógyszer igencsak az lehet, ha az emberek *a bóvli, a giccs élvezése miatt elszégyellik magukat.* Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta az *értékorientáció* fontos voltát. Szerinte az adminisztratív eszközöket nem lehet összekeverni a választással. Biztosítanunk kell a *szabad választást,* ám ezt meg kell könnyítenünk megfelelő értékorientáló tevékenységgel. A *kritika* helyzetéről szólva kifejtette: akármilyen rossz és gyenge a kritika, akkor sem kell félteni a remekműveket, sem a megindult közösségi mozgalmakat, mert ha a kritika nem is adja a megfelelő támogatást, akkor is ezeké az alkotásoké, mozgalmaké a jövő, mert valóságos közösségek adekvát, nekik való, közösségi problémáikból fakadó formakincséhez nyúlnak. S ennek megállapításakor nem csupán a *népi kultúra* megőrzésére, újjáélesztésére irányuló mozgalmakra gondolt Tőkei Ferenc, hanem a *klasszikus értékek* megőrzésére is.

III.
Ancsel Éva:

– Azt hiszem, abban egyetértünk, a jelenlevők nem kívánnak adminisztratív intézkedéseket az ízlésjavítás ügyében. Az, hogy el kell fogadnunk különböző ízlések létezését, hogy ebben demokratáknak kell lennünk – rendben van. De ehhez a demokráciához hozzátartozik, hogy *jogunk van védeni,* amit értéknek tekintünk, sőt kötelességünk is a felismert értékért verekedni. Ez nemcsak nem sérti a demokráciát, hanem elkerülhetetlen velejárója ennek a tevékenységnek.

– Az a véleményem: nem az a hiba, hogy tudomásul vesszük az ízlések *sokféleségét,* hanem az egyik megragadható baj ott van, hogy *hiányzik az értékorientáció szilárdsága.* Hogy kritikai életünkben *elmosódik* a különbség az érték, a félérték és a teljesen értéktelen között; elmosódik a különbség a tévedés, az igazságot kereső, de tévedést sugalló műalkotás és a hazugság között, a tudatos látszatkeltés között. Szerintem több fényévnyi távolság van egy olyan úgynevezett műtermék, amelyik hazudik és egy olyan között, amelyik téved. El lehet mosni a különbséget mindenféle óvatoskodásból, prakticista meggondolásból, legfőképpen azért, mert az olyan emberekben negatív előfeltevések munkálkodnak, akiknek pedig hivatásuk formálni az emberek gondolkodásmódját, esztétikai ízlését.

– A „mi kell az embereknek?" legtöbbször negatív előfeltevésekre támaszkodik. Azért örültem nagyon, hogy elmondták dr. Gyulay Ernőnek az újpesti munkások között végzett vizsgálatát, mert ez is egy bizonyíték: *mennyire nem helytálló negatív előfeltevésekből közeledni a „mi kell az embereknek?" kérdés megválaszolásához.* Marx kifejtette véleményét, hogyan keletkezik egy régi szükségletből új. A régi szükséglet kielégítésének új művelete és új tárgya, hogy mivel elégítem ki, formálhat csak új szükségletet. Semmi ellentmondás nincs abban – én is tagadom az adminisztratív intézkedések létjogosultságát –, hogy nemcsak a vallással szemben kell toleranciát tanúsítani, hanem az ízlés vonatkozásában is. Természetesen ez nem jelenthet kapitulációt, hogy eleve lejjebb szállítjuk a mértéket, főleg azok, akiknek feladatuk, hogy egyfajta szilárdságot biztosítsanak az értékorientációban.

– A mélyebb probléma ott van: *van-e honnan hozni az igényt* – ebben a közösségi problémában látom a kérdés gyökerét –, és van-e

hová vinni, amit a nagy művészet nyújt. És ez művelődéspolitikán kívüli, az egész társadalmi folyamatra vonatkozó kérdés, mert kétségtelen az, hogy sugározhatunk műalkotásokat a televízióban, nem érinti meg az embereket, ha a mindennapi életben semmibe veszik őket és nincs mozgásterük a cselekvésben, képtelenek mit kezdeni azokkal az üzenetekkel, amelyeket a nagy műalkotások továbbítanak, ha nincs hol gyakorolniuk azokat a – régi s anakronisztikusnak tűnő kifejezéssel élve – *erényes készségeket,* amelyeket a művészettől kapnak. Ez mélyebb, művészeten kívüli és művelődéspolitikán kívüli probléma, ez a *közösségi mozgástérnek* a kérdése. Valahol a művészetekben kifejezett értékeknek azonos társadalmi gyökerüknek kell lenni ahhoz, hogy valóban a személyiségbe épüljenek. Egy közös társadalmi komplexusnak kell léteznie, hogy abban hazára találjanak. Mert nem találnak hazára e nélkül.

Poszler György:

– Abból indulnék ki, amit Bartókkal kapcsolatban többen megfogalmaztak. Kósa Ferenc úgy fogalmazott, hogy Bartók sorsokat gyűjtött. Akkor válik egy életmű vagy annak egy darabja előbb-utóbb óhatatlanul közérthetővé, közkinccsé, ha az a művész, aki megfogalmazta, minél mélyebben tud egyéniségében *közösségrétegekkel* azonosulni. Klasszikus a fogalmazás *Révai* Ady-tanulmányában, aki azt mondta, hogy Ady énje *fajtareprezentáló én* volt. Ennek a problémának a kulcsát abban látom, hogy egy alkotó egyéniség, egy költői, művészi én általában milyen mélységekig tud jutni abban, hogy egyéni problémái egybeessenek a közösségi problémákkal, és milyen szélesek azok a közösségek, amelyeknek a problémáival egybeesnek. Nem tudom hirtelen reprodukálni azt a lukácsi gondolatmenetet, amelyet a pártköltészetről írt tanulmányában fejt ki, mely szerint a költői én nem napi politikai fordulatok szintjén, hanem a legtágabb értelemben vett *stratégia szintjén* azonosul egy politikai mozgalommal vagy egy távlatra szóló politikai célkitűzéssel. Azok az életművek, amelyek így össze tudnak forrni szélességben és mélységben kisebb közösségeknek, osztályközösségeknek, nemzeteknek a problémáival, ezek azok, melyek óhatatlanul áttörnek.

– Arról van szó, hogy egy személyiség, legyen az alkotó vagy befogadó, milyen viszonylatgazdagságot tud a magáévá tenni. Ezért mond-

tam, hogy az esztétikai nevelésnek, ízlésformálásnak, egyáltalán a *befogadásnak alapkérdése a közösségekkel való azonosulás problémája.*

– Egy ízlésítélet, tehát egy műalkotáshoz való viszony az egész személyiség dolga. Attól függően, hogy milyen az a műalkotás, a személyiségnek vagy a tudatnak más-más rétegeit irritálhatja, provokálhatja a szó legnemesebb értelmében. A befogadó ott reagál reá a legérzékenyebben, ahol a műalkotás a *legérzékenyebben* érintette, szembenézésre kényszerítette. Említették a *Hideg napok*-at. Ebben az esetben a befogadást vagy a be-nem-fogadást *konkrétan politikai kérdések* irányították: ki hogyan tudott elszámolni az újvidéki eseményekkel a nemzeti önvizsgálatkor. Generációnként is másképpen alakult ez az elszámolás. Ebben az esetben konkrét politikai problémáról, a *nemzeti tudatnak* egészen konkrét kérdéséről volt szó a befogadás esetében.

– Röviden az *adminisztratív* problémáról. Nézetem szerint itt alkotó–közvetítő–befogadó, valamint a kínálat viszonylatában az alapkérdés a *befogadó* választási, szelektáló készségének az erősítése, a *közvetítők* ízlésszintjének minden eszközzel történő emelése, fejlesztése, beleértve a ma sokat és méltán emlegetett *marxista kritika* szerepét. Egy dologról nem szabad megfeledkeznünk: mindenfajta adminisztratív beavatkozás, tehát a választékot szűkítő beavatkozás óhatatlanul abba az irányba mutat, hogy azoknak az ízléséből, akiknek éppen a kezében van a labda – tehát szűkíthetnek vagy tágíthatnak –, fennáll a veszély, hogy *azoknak az ízléséből lesz kánon.*

Párbeszédek a művészetpolitikáról.
SZOT, 1979. 11–24. old.

III. A szocialista műveltség szerkezete

Berend T. Iván

GAZDASÁG–MŰVELTSÉG–TÁRSADALOMTUDOMÁNY

A címben jelzett három fogalom összefüggése rendkívül sokrétű. Szeretném tehát előrebocsátani, hogy rövidre szabott előadásomban számos lehetséges aspektustól eleve el kellett tekintenem. Ezzel, annak ellenére, hogy megkísérlem bekapcsolni a közgazdaságtudomány, sőt a tervezési gyakorlat, valamint a szociológia idevágó elemzéseit is, az egyoldalúságok és leegyszerűsítések elkerülhetetlen veszélyeinek teszem ki magam. Fokozza ezt a veszélyt, hogy a három terület összefüggésében figyelmemet tulajdonképpen eleve *egyetlen* (természetesen önmagában is szerteágazó) kapcsolódásra koncentrálom: az oktatásra. Ez a témaszűkítés önmagában is a valóság egyetlen metszetének középpontba állítását jelenti. Úgy vélem azonban, hogy a vizsgált téma szempontjából központi jelentőségű kérdésről van szó, hiszen a műveltség legfőbb hordozója, közvetítője az oktatás. Ez határozza meg, hogy az emberek mit tudnak vagy mit nem tudnak később befogadni a műveltség más hordozóinak közvetítésével. Kivétel, eltérés nyilván rengeteg van, a tömeges jelenségek esetében azonban mégis ez a folyamatok lényege.

A téma oktatáscentrikus vizsgálatát az a törekvés is befolyásolta, hogy közvetlenül kapcsolódjon a napirenden levő gyakorlati tennivalókhoz. Ma, amikor az 1972-es oktatáspolitikai alapelveknek megfelelően különböző fórumokon és formákban nagyszabású oktatási átalakítás előkészítésén dolgozunk – amelyet remélhetőleg nem lesz túlzás az Eötvös-féle vagy a felszabadulást követő oktatási reformokhoz hasonlítani –, különösen fontos szerepe van a vizsgálódásnoknak, vitáknak. Ezek tanulságai és eredményei befolyásolhatják az 1990-re tervezett reformot, de részben már a következő évek oktatási gyakorlatát, tanterveit is.

A gazdaságelmélet hosszú ideig elhanyagolta a műveltség, a képzettség szerepét a gazdasági folyamatokban. A növekedés tényezői között még a marxista közgazdaságtudomány is megfeledkezett ezen összefüggésről, amely pedig minden alapfokú összefoglalás legelején, az alapfogalmak tisztázásaként, hűségesen megismételte azt a marxi gondolatot, hogy a legfőbb termelőerő az ember *a maga tapasztalataival.* ismereteivel. A marxista közgazdasági elmélet megújulására, a közel fél évszázada folytatott szovjet közgazdasági viták elméleti felismeréseinek újrafelfedezésére, Kalecki elméleti teljesítményeire volt szükség, hogy e gondolat eredeti erejével hassa át a közgazdasági gondolkodást. A polgári közgazdaságtanban nemcsak a statikus szemléleti rendszerű gazdasági teóriák, de a helyükre lépő dinamikus növekedési elméletek is kikapcsolták e tényezőt. Tőkecentrikus szemléletük ellenére, a munkaerő jelentősége ekkor sem merült feledésbe, de elsősorban mennyiségi tényezőként jelentkezett. Mi sem szemléletesebb ennek illusztrálására, mint hogy az azóta Nobel-díjas angol közgazda, Hicks 1946-ban megjelent *Tőke és érték* című munkájának egyik világhírűvé vált lábjegyzetében egyenesen azt a megállapítást tette, hogy az elmúlt 200 év egész iparosodási modernizálódása sajátos konjunktúrahatásnak a következménye, amely a népesség nagyarányú létszámgyarapodása révén következett be.

Ma aligha található olyan egyetemi hallgató, aki ezt az állítást elfogadná. Szélsőséges egyoldalúságát semmi sem bizonyíthatta volna jobban, mint az azóta eltelt három évtized egyik legsúlyosabb világtragédiája: a fejlődésben elmaradott országok kitörési kísérleteinek kudarcai, a szédületes mértékben növekvő lakosság és munkaerőlétszám fejlődést *gátló* hatásainak kiteljesedése, nem utolsósorban éppen a rendkívül alacsony képzettségi-műveltségi szint a túlnyomó (és reprodukálódó) analfabetizmus talaján. Ez az összefüggés ma már, részben egy másik Nobel-díjas közgazda, G. Myrdal hatalmas erejű *Ázsiai drámája* alapján tudományos közhelynek számít. Az ötvenes évek második felében azonban valóságos forradalomként hatott R. Solow és M. Abramovitz fellépése, ami erőteljesen ráirányította a figyelmet a technikai fejlődés növekedési jelentőségére. Innen már csak egy lépés volt Denison, Bertram és követőinek szélsőséges, de mégsem hatás és eredmény nélküli munkássága, amikor is megkísérelték kvan-

tifikálni az oktatásnak, a képzettségi szint emelkedésének a hatását a gazdasági növekedésre. Ha megmosolyogtatónak ítélhetjük is az olyan kutatási eredményeket, amelyek szerint a második világháborút követő amerikai gazdasági növekedés 23 százaléka (Denison végkövetkeztetése) vagy az 1911 és 1961 közötti kanadai növekedés kereken 25 százaléka (Bertram számítási eredménye) a képzettségi szint emelkedéséből származott, nagyon is üdvözölnünk kell azt a szemléletet, amely – nem utolsósorban ezen kutatások nyomán – ma már egyre inkább áthatja a közgazdasági gondolkodást, s a műveltségi-képzettségi szint emelkedését a növekedés egyik központi fontosságú tényezőjének tekinti. Az elmaradott országokban a modern gazdasági növekedésre való áttérés előfeltételének tartják a képzettségi-műveltségi szint emelését, amelyhez az analfabetizmus felszámolása nyitja meg az utat. A korábban elmaradott, szocialista útra tért országok példája, a forradalmat követő Szovjetunió hatalmas kulturális-oktatási átalakulásától Kuba közoktatási forradalmáig, nemcsak rendkívül impozáns, de gyakorlatilag is perdöntő bizonyíték.

A közepesen fejlett országókban ugyan gyökeresen másként jelentkeznek ezek a gondok, de súlyuk – ha más szinten is – ugyancsak nagy. A műveltségi, képzettségi szint különböző fokú elmaradása helyenként a legkorszerűbb technika adaptációjának s mindenhol a korszerű innovációs képességnek a rovására megy. Ez utóbbi jelenségre hazai közgazdáinktól is egyre több panaszt hallhatunk.

Összegezésként tehát elmondhatjuk: ma már – legalábbis elvileg – mindenki nagy jelentőséget tulajdonít a képzettségi-műveltségi szintnek, a gazdaság műveltségi-képzettségi meghatározottságának.

A műveltség gazdasági meghatározottsága – hogy rátérjek az összefüggés másik oldalára – a marxi gazdasági-társadalmi formáció és a történelmi materializmus elméletének megszületése óta legfőbb elvi összefüggésében nyilvánvaló. Ma természetesen már erről is bőségesebb ismeretekkel rendelkezünk. Nem utolsósorban a közgazdaság gyakorlati kérdései és elméleti kutatásai adtak újabb inspirációt a társadalomtudományok más ágainak is műveltségi-képzettségi normáink elemzéséhez, a korszerű műveltségtartalom felülvizsgálatához. Nyilvánvalóan messzemenően egyszerűsíti a valóságot, de mégis kiélezetten utal annak tendenciáira, ha a következő összefüggésláncra utalok: gazdasági fejlődés – a gazdasági szerkezet változásai – a munkaerő szerkezeti átalakulása – a képzési-műveltségi szerkezet módosulása. Bővebben dokumentálhatnám – s a későbbiekben erre még visszaté-

rek –, miként határozta és határozza meg a gazdaság a műveltséget és képzést. Hadd utaljak most ehelyett arra, hogy legutóbb Ferge Zsuzsa kísérelte meg feltárni[1] – megnyerően és meggyőzően, ismereteim szerint úttörő vállalkozásként, a témába vágó korábbi kutatásokat nemcsak felhasználva, de jócskán meg is haladva – az iskola által közvetített műveltség meghatározottságát. A gazdaság meghatározó szerepe nemcsak abban az összefüggésben nyert világos bizonyítást, hogy a középkorban „felülről lefelé" kiépült szűk elitképzés, amely az egyetem előkészítőjeként teremtette meg közép- és alsófokú előzményét, eleinte elsősorban az ún. ünnepnapi tudás (főként az ún. magas kultúra, humán műveltség) képzési-műveltségi eszményére épült. A tőkés fejlődés gazdasági igényeihez igazodva vált az elitképzés a magas szintű szakmai tudás és az ezzel máig összekapcsolódó magas szintű kultúra intézményes közvetítőjévé. A gazdasági-társadalmi fejlődés követelményei azonban éppen a modern tőkés gazdaság, az ipari forradalomtól kibontakozó folyamatok nyomán termelték ki az „alulról felfelé" épülő népiskolai rendszert, mely először az elemi szintű alapozást biztosította, majd ennek szakmai meghosszabbításával elsősorban az alap- és középfokú szakmai ismereteket, valamint az ezekhez kapcsolódó, a mindennapi életben szükséges gyakorlati és társadalmi, ún. „hétköznapi" ismereteket hordozza, bár elkerülhetetlenül tartalmazza az „ünnepnapi ismeretek" bizonyos elemeit is. A két rendszer azonban, minden látszólagos közelítése, sőt esetenként egybeépülése ellenére, megőrizte elkülönültségét, elsősorban a képzés tartalmát tekintve. Éppen e sajátosan elkülönülő népiskolai tömegképzés és az elitképzés kettőssége biztosítja a modern gazdaság műveltségi-oktatási igényeinek kielégítését úgy, hogy közben töretlenül (vagy minél kisebb törésekkel) védje az osztálytársadalom princípiumát. Hozzá kell azonban tenni, hogy a modern gazdaság igényei mindenhol lényegesen meghosszabbították a hagyományos népiskolai képzést, sőt e meghosszabbítás már a középfokú képzésen is túlhaladt (az Egyesült Államokban a megfelelő korosztály 60 százaléka kezdi meg tanulmányait a középiskolát követően a college-okban). Ferge Zsuzsa könyvének – melynek gondolatmenetére és a machlupi, scheleri tudáskategorizálást felhasználó és meghaladó kategóriarendszerére itt utaltam – legfőbb érdeme azonban éppen annak történelmi bizonyítása, hogy az oktatás determináltsága egyszerre gazdasági és

[1] *Ferge Zsuzsa:* Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó 1976.

társadalmi, s amikor a gazdaság a képzés idejének hosszabbítását, tartalmának – főként szakmai – gazdagítását igényli, a társadalom osztályfalainak védelmében mégis kitermeli a népiskola és az elitképzés elkülönítését, napjainkban leginkább az oktatás tartalmának kevésbé áttekinthető, ravaszabban manipulált megoldásaival. A kettős iskolarendszer, ennek ellenére, nemcsak a tőkés világ létező valósága. Minden vizsgálat – ezek között a pedagógiai kutatás is – azt bizonyítja, hogy 1948. évi alapvető jelentőségű iskolareformunk ellenére rejtve nálunk is tovább él a felülről kiépített elit típusú és az alulról kiépített népiskola jellegű iskolázás, s ezen az iskolai zsákutcák formai felszámolása sem változtatott maradéktalanul.

De ha a szociológia történelemhez forduló kutatásaira utaltam, hadd illesszem e képhez a közgazdasági tervezés jövőbe mutató munkálatainak eredményeit is. A gazdaság szerkezetéhez kapcsolódó munkaerő-tervezés és különösen a hosszú távú tervezés keretében kidolgozott munkaerőmérlegek ma már a műveltség-képzettség olyan gazdasági meghatározottságait tárják fel, melyek alapján nagyjából a század végéig előre láthatjuk, milyen képzettségi szintű (és nagyjából milyen műveltségi felkészültségű) szakemberekre lesz szüksége az országnak. Számítások állnak rendelkezésünkre, melyekből kitűnik, hogy 1970 és 1990 között 146 000 egyetemi, 166 000 főiskolai, 680 000 középiskolai képzettséggel rendelkező munkaerőre lesz szükség. A számítások szerint ugyanezen évtizedek szakmunkásszükséglete 712 000, betanított és segédmunkás-szükséglete 788 000 fő. A számítások részletes szakmai bontásban készültek, tehát becslésünk van például a mérnök és a pedagógus, az ápolónő és az ügyviteli szakember iránti igényekre.

Ezek, a jórészt az Országos Tervhivatalban készített számítások a népesség létszámadatainak, valamint az iskolázási, képzési létszámoknak a figyelembevételével – erre legutóbb Timár János értékes tanulmánya[2] is felhívta a figyelmet – egyben azt is megvilágítják, hogy a következő évtizedekben a már várható (és tervezett) kibocsátás esetén mintegy egyötöddel több főiskolai végzettséggel rendelkező, 50 százalékkal több felsőfokú agrárszakember, több mint egynegyeddel több üzemmérnök nyer képesítést, mint amire a népgazdaság igényt támaszt. Ugyanakkor a betanítottmunkás-igényeknek csak felét, a segédmunkásigényeknek alig több mint egytizedét elégít-

[2] *Timár János:* A köznevelési rendszer távlati fejlesztésének néhány kérdése. *Valóság*, 1976. 1. sz.

hetnénk ki, miközben a kiképzett szakmunkásoknak várhatóan a *fele* – a minden területen jelentkező hiány ellenére – „felesleges" lesz, és amint a jelenben is a szakmunkások egyötöde betanított vagy segédmunkásként dolgozik, e területeken helyezkedik majd el.

Ezen nem is kicsiny „zavarok" ellenére a szakmunkások, a középszintű és a felsőfokú képzettséggel rendelkező szakemberek iránt jelentkező gazdasági-társadalmi igényt ki tudjuk elégíteni – legalábbis, ami a különböző képzettségi fokozatok iránt jelentkező absztrakt igényeket illeti, hiszen az oktatás tartalma nyilvánvalóan külön vizsgálandó és értékelendő kérdés.

Már ez a néhány, hosszabb távra szóló munkaerőmérleg-adat is rávilágít azokra a gazdasági meghatározókra, melyek a képzettség és műveltség fejlődési folyamatait – a közoktatási, képzési rendszer keretei révén – befolyásolják.

GAZDASÁG ÉS MŰVELTSÉG MEGHATÁROZOTTSÁGA AZ OKTATÁSI RENDSZER FEJLŐDÉSI ÚTJÁN

De – s most forduljunk a történelemhez – hogyan is érvényesült a gazdaság és a műveltség kölcsönös meghatározottsága az európai és a magyar fejlődés elmúlt évszázadában?

A most vizsgált összefüggésben felesleges visszanyúlni a tőkés viszonyok s azon belül is az ipari forradalom nyomán kiépített tömegoktatás kialakulása *előtti* időszakra. Vizsgálatunk szempontjából elegendő kiindulás, hogy az ipari forradalom előtt, amikor a túlnyomóan mezőgazdasági lakosság a család gyakorlatában sajátította el az élethez szükséges tradicionális szakmai – mezőgazdasági, de bizonyos ipari – és mindennapi gyakorlati társadalmi ismeretek minimumát, amikor a szűk ipari népesség szakmai képzésének – legalábbis Európa nagy részén és Magyarországon is – merev és szigorú kereteket teremtettek a céhek, a rendkívül szűk egyházi és világi uralkodó-adminisztrációs elit kiképzéséhez elegendő volt az egyetemekre (és egyházi intézményekre) épített elitképzés. A XVIII. század vége és az első világháború közötti periódusban azonban nélkülözhetetlenné vált a modern tömegoktatás. Ez alig tett többet ebben az első periódusban, mint hogy – teljesen vagy részlegesen – felszámolta az analfabetizmust. Ha meggondoljuk, hogy a XIX. század elején Európa lakosságának még mintegy 2/3-a írástudatlan volt, ez nem is kevés, hiszen

ha az írni-olvasni tudás és az egyéb elemi ismeretek önmagukban nem jelentenek is sokat, mégis ez teremtett alapot minden további előrehaladáshoz. Mint az egyetemesebbé váló világ újabb gondjai mutatják, ez az alapozás nem is olyan egyszerű, s mint számításokkal is bizonyítani igyekszem, nem is olyan kicsiny „beruházás".

A XIX. századi világ leggazdagabb és legfejlettebb országai közül gyakorlatilag Anglia, Hollandia, Svájc és Németország tudta csak maradéktalanul felszámolni az analfabetizmust és általánossá tenni az alapfokú képzést a XX. század elejéig. (Franciaországban még az iskolaköteles korú lakosság 1/6-a, Belgiumban 1/5-e, Ausztriában pedig 1/4-e maradt írástudatlan.) Ha még a fejlett európai centrum alapfokú iskolázási eredményei is hézagosak voltak századunk elején, az elmaradott európai periféria bizony nem sokat tudott felmutatni. Szerbiában és Romániában a lakosság közel 80 százaléka, az európai Oroszország lakosságának pedig 70 százaléka még változatlanul írástudatlan volt. Amint azt Csernok Attila, Ehrlich Éva és Szilágyi György legújabb munkája[3] (melyre a továbbiakban is építek még) 14 ország adatai alapján kimutatta, a XIX. század hetvenes éveiben a legjobb iskolázási arányt (iskolai tanulók az összes népesség százalékában) elért országokhoz képest Ausztria teljesítménye 50 százalékos volt. Ehhez közelített a magyar, valamint, kissé elmaradva, a spanyol is. Görögországban azonban még 30 százalékot sem ért el, Portugália pedig mindössze 17 százalékos szintet reprezentált. Vagyis az európai Délen, Délkeleten és Keleten egyaránt csak *elindult* az analfabetizmus felszámolása. A magyarországi eredmények az európai tablóban jó közepes színvonalat tükröznek, közelebbit a fejlettebb országokéhoz, mint az elmaradottakéhoz. Tekintsük át ezt közelebbről.

A kötelező és ingyenes népoktatás bevezetése Mária Terézia *Ratio Educationis*ához nyúlik vissza, de a modern tömegoktatás valódi alapjait csak Eötvös József európai színvonalú, 1868. évi 38. törvénycikke vetette meg. Igaz, hogy 1869-ben még a tanköteles korú gyermekek fele sem látogatta az iskolákat és 1870-ben a lakosság mindössze 31 százaléka tudott írni és olvasni, de ezt követően az analfabetizmus felszámolása rohamosan meggyorsult. Az első világháború előtt csaknem 18 000 elemi iskolában 44 000 tanító az iskolaköteles korúak majd 90 százalékát tanította, és az iskolaköteles korú népesség több mint 2/3-a már tudott írni és olvasni. Az analfabetizmus

[3] *Csernok Attila–Ehrlich Éva–Szilágyi György:* Infrastruktúra, korok és országok. Kossuth Könyvkiadó 1975.

egyre inkább az idősebb generációkra szorult vissza. A kereső népesség körében még kedvezőbb volt a helyzet, hiszen a gazdaság igényeiből adódóan az iparban foglalkoztatottak között már csupán 12 százalék, a közlekedésben, kereskedelemben és hiteléletben pedig kevesebb mint 10 százalék volt az írástudatlanok aránya. Csupán a mezőgazdaságban találhatók még kedvezőtlenebb körülmények: itt az írástudatlanok aránya megközelítette a 40 százalékot.

Ebből is látható, hogy a lakosság tömegeinek elemi szintű felkészítését célzó népiskolai tömegoktatás elsősorban azt szolgálta, hogy a lakosságot alkalmassá tegye a modern gazdaság gyári, szolgáltatási munkaterületeinek ellátására, illetve az e területeken szükséges szakismeretek befogadására.

Ennek megfelelően az elemi képzés a legnagyobb tömegek számára nemcsak alapozást nyújtott, hanem egyben a képzés egészét, befejezését is. A továbbtanulás csupán kicsiny töredék útja volt. A középfokú iskolázás rendkívül lassan terjedt el, és a világháború előtt is a megfelelő korosztálynak csak 5 százalékát érintette. Ellentétben a tömeges népoktatással, a falu osztatlan, zsúfolt iskoláival, a középiskolák, főleg a gimnáziumok jól felszerelt tanintézeteiben 20 tanuló sem jutott egy osztályteremre, s az egy tanerőre jutó tanulók száma nem haladta meg a 14 főt. Valódi elitképzés volt ez, a kor szintjén magasrendű tantervek alapján, jól képzett tanerőkkel, magas követelményekkel. Az európai színvonalon álló magyar középiskolai rendszer hagyományos latinos képzési struktúrájával természetesen nem volt gazdasági irányultságú. A középiskolai végzettségűek elsősorban a közszolgálati területeken, esetleg a kereskedelemben, a bankokban helyezkedtek el, s 15 százalékukat sem találhatjuk az ipar és a mezőgazdaság területén.

E szűk körű középiskolai elitképzés a legszorosabb összefüggésben állt a felsőfokú oktatással, annak előkészítője volt. Az egyetemi oktatás exkluzív jellegére utal, hogy a mintegy 90 000 középiskolai hallgatóhoz képest is igen kevés, az első világháború előtti csúcsponton is mindössze 14 ezerre emelkedő egyetemi hallgatói létszám inkább az egyetemi oktatás régi, középkorig nyúló jellegére utal, semmint a modernizálódó gazdaság és társadalom követelményeit tükrözné. Ezt támasztja alá az egyetemi oktatás rendkívül elmaradott, hagyományos szerkezete is. Századunk elején a magyar egyetemi hallgatók 15 százaléka teológus, 43 százaléka pedig jogász volt. (Maga a „jogász"-kategória, sőt a képzés tartalma korántsem azonosítható a

maival.) Az orvos- és gyógyszerészhallgatók aránya 20 százalék körül mozgott, a mérnökhallgatóké 12 százalékot sem ért el. Az egyetemi végzettségűek rendkívül szűk köre és korszerűtlen képzési struktúrája folytán a felső szintű képzés gazdasági jelentősége elenyésző volt, a termelő ágazatokban foglalkoztatottak körében arányuk százalékosan úgyszólván ki sem fejezhető.

Ezeket az európai mércével mérve tehát jó közepesnek mondható oktatási eredményeket természetesen akkor értékelhetjük csak igazán, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarország általános gazdasági-társadalmi fejlettsége – már amennyire az összehasonlítás kvantifikálható – messze elmaradt a „jó közepes" európai átlagtól. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem alapján készített számításaink, valamint a gazdaság és a foglalkoztatottak szerkezetére vonatkozó korábban publikált összehasonlító vizsgálataink megalapozottá teszik a megállapítást: Magyarország a gyenge közepes fejlettség színvonalán állt, vagyis közelebb az elmaradottakhoz, mint a fejlettekhez.

Az oktatási rendszernek a kor követelményeivel mért eredményei tehát bizonyos értelemben meglepőek. Ennek történelmi okai, a monarchiai keretek ebben a vonatkozásban vitathatatlanul inspiratív hatása, Eötvös József személyes teljesítményeinek jelentősége stb. túlzottan szerteágazóak ahhoz, hogy megkíséreljem elemzésüket. Egy tényezőt azonban éppen a gazdaság oldaláról – mint előre is bocsátottam – mégis kiemelek, s ez a beruházások jelentősége. Ha erre a korszakra általában is elmondható, hogy a gazdaságfejlesztés középpontjában a modern termelés előfeltételeit biztosító háttérágazat (infrastruktúra) kiépítése állt, úgy ez nemcsak a közlekedésben vezetett olyan eredményre, hogy a nyugat-európai átlag egyharmada körül mozgó nemzetijövedelem-szint ellenére a legfejlettebb nyugat-európai szintet nagyjából elérő vasúthálózat épült ki, hanem az oktatási rendszerben is. Ennek megfelelően meglepően nagy oktatási beruházásról adhatunk számot. Az egy tanulóra jutó 1910. évi kiképzési költségen számítva, a dualizmus egész időszakában, a lakosság képzésére költött összes közoktatási ráfordítás elérte a 2,5 milliárd koronát. Hogy ez mekkora összeg volt, arra egyértelműen fényt vet, ha hozzáteszem: 1867 és 1913 között az összes *belső* tőkefelhalmozásból ténylegesen a gazdaságba fektetett tőke összege kereken 10 milliárd koronát tett ki, vagyis a képzési „beruházás" egyenértékű volt az összes belső forrásokból eredő invesztáció összegének mintegy negyedével. E rendkívül magas arány nem is lenne érthető, ha nem vennénk figyelembe,

hogy egyrészt ezekben az évtizedekben az összes magyarországi beruházásnak csak 60 százaléka eredt belső forrásokból, míg 40 százalék külföldi tőke volt, másrészt, hogy éppen ezek az évek az iskolahálózat tulajdonképpeni kiépítésének, a tanítóképzés megalapozásának stb. évei. Mindezekhez járultak azután a nem is túl hosszú időre nyúló kiképzés költségei. Érdemes megemlíteni, hogy az ilyen módon a lakosság iskolázására fordított „beruházás" csak részlegesen vált közvetlen termelési hatóerővé, amennyiben a kiképzett emberekben megtestesülő „beruházások" nem egészen 1/5-e jutott az iparra, s mintegy 1/4-e a mezőgazdaságra. E „beruházási" összegeknek több mint a fele tehát nem közvetlenül a termelési, hanem inkább az adminisztratív, szolgáltatási területeken realizálódott. Közvetve természetesen ez utóbbi területek jelentős része is gazdaságfejlődési tényezőnek tekinthető.

A XX. század elejétől és különösen a két világháború között az európai oktatási rendszer s ezzel a népesség általános műveltségi színvonala rendkívül nagy előrehaladásról tanúskodott. Ennek gazdasági alapját, igényét elsősorban a nehézipar rohamos térhódítása, az ipar szerkezetében bekövetkező lényeges átalakulás és a gyakran „második ipari forradalomnak" is nevezett hatalmas technikai előrehaladás határozta meg. Ez nemcsak azzal járt, hogy a XIX. századi vállalati formákat, a kisszerű „tulajdonosi vállalatot" vagy a még mindig egyszerű, alapjában a vállalkozó által irányított „vállalkozói vállalatot" egyre jobban felváltották a modern, hivatásos szakemberek vezetésére bízott „menedzseri vállalatok", amelyek igen bonyolult szerkezetet öltöttek (a hosszú távú döntések, fejlesztési tervek csakúgy, mint a gyártmányokkal összefüggő kutatások elkülönültek az operatív termelési és termelésirányítási folyamatoktól). Kialakult a nagyszériás tömegtermelés és a mindezzel összefüggő tudományos üzemszervezés.

A fejlett tőkés világban lejátszódó átalakulások sorában a XX. század első felében ugyanakkor nem kisebb szerepet játszott az új, XX. századi háttérágazat kiépítése sem, amit a közlekedésben a vasútkorszakot felváltó automobilizmus, az energiarendszerben a villamosenergia-hálózat kiépítése, a hírközlésben a rádió és a televízió megjelenése fémjelez. Nem feledhetjük azonban el, hogy ezekben az évtizedekben épül ki a modern értelemben vett egészségügy, a tömeges sportolás „infrastruktúrája" stb.

Mindezzel szoros összefüggésben már nem volt elegendő a XIX. századra szabott elemi népoktatás, az általános írni-olvasni-számolni

tudás alapképzése. Rohamosan terjedt a középfokú képzés, és a század közepére, a második világháború éveire Nyugat-Európában a megfelelő korosztálynak már 2/3-a, 3/4-e középfokú végzettséggel rendelkezett. Ezzel a korábbi, az elitképzés részét képező, egyetemet előkészítő képzési forma részben a tömegoktatás meghosszabbításává vált, részben szélesebb „merítést" biztosított az önmagában is jelentősen kibővülő, bár a megfelelő korosztályoknak még csak 3–5 százalékát bekapcsoló felsőoktatásnak, ami most már jóval nagyobb mértékben biztosította a bonyolulttá vált gazdaság irányításához értő műszaki-gazdasági szakembereket.

A fejlett tőkés világban tehát valamiféle második képzési forradalomról beszélhetünk, még akkor is, ha az oktatás tartalmában ez jóval kevésbé jelentkezett, mint kereteinek minden irányú kibővülésében.

Úgy vélem, ezen a ponton a magyar oktatásügy fejlődésének egyik ugrópontjához érkeztünk. Egyértelművé válik ez, ha a hazai folyamatokat a fejlett Nyugat-Európában érvényesülő tendenciákkal szembesítjük. Míg az előbbi országokban *minőségi* változás következett be, addig Magyarországon csupán a XIX. századra jellemző folyamatoknak – a korábbiaknál jóval lassúbb – *mennyiségi* előrehaladásáról adhatunk számot.

A képzési keretek kibővülésére utal, hogy a két világháború között a tanköteles korosztályoknak már 92 százaléka járt iskolába. Az oktatás körülményei is javultak, a viszonylag jelentősebb iskolaépítési tevékenység nyomán az egy tanteremre jutó tanulók száma 60-ról 40-re csökkent, az egy tanerőre jutó tanulói létszám 80-ról 42-re mérséklődött. Ez azonban nem változtatott azon, hogy az iskolai képzés továbbra is elsősorban a 4–6 elemi osztály elvégzésére korlátozódott. Míg az I. osztályokban általában 200 000 gyermek kezdte meg tanulmányait a harmincas években, addig a VII–VIII. osztályoknak megfelelő szintű fokozatokban mindössze 35 000 körüli tanulói létszámokat találhatunk.

A középiskolai oktatásban sincs minőségi fordulat. Igaz, a képzés keretei itt is bővültek, és a megfelelő korosztály 5 százaléka helyett már 10 százaléka járt középiskolába. A képzés jellege azonban mit sem változott, s az sem, hogy továbbra is megmaradt a szűk körű, jól ellátott, magas szintű elitképzés kereteiben.

A közoktatás legfontosabb eredményének tehát ebben az időszak-

ban még mindig az analfabetizmus visszaszorítását tekinthetjük. Az írástudatlanok aránya a lakosság közel 1/3-áról 10 százalék alá szorult, igaz, ez újra is termelődött, hiszen a tankötelesek 8 százaléka ezekben az években sem látogatta az iskolákat.

Az iskolázás közvetlen gazdasági összefüggésére utal, hogy a keresők körében majdnem eltűnnek az írástudatlanok, jelentősebb számban már csak a mezőgazdaságban találhatók, de ott sem haladják meg a keresők 15 százalékát. Hozzátehetjük azonban, hogy a foglalkoztatottak képzettségi szintje a XX. század közepéig is rendkívül alacsony maradt, hiszen ha az analfabéták aránya az összes foglalkoztatottnak már csak alig több mint 3 százalékát tette is ki, további 25 százalék csak I–V. osztályt végzett, és a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek aránya megközelítette a foglalkoztatottak 80 százalékát. Az eredmény tehát kétségkívül szerény, és az előrehaladás ezzel nagyjából ki is merült. A középiskolát végzettek aránya a keresők körében még mindig elenyésző maradt, mindössze 3 százalék körül mozgott.

Talán jelentősebb az előrehaladás a felső szintű képzés igényeinek kielégítésében. Ez esetben nem annyira a létszámemelkedés a jelentős, bár az 1930-as évek 15 000 körül mozgó egyetemi hallgatói létszáma, a lakosság számát is figyelembe véve, jóval több, mint kétszerese az első világháború előtti aránynak. Mégis, talán fontosabb előrehaladásra utal a képzési szerkezet modernizálódása. A 14 százalék orvos és gyógyszerész mellett már 17 százalék műszaki és közgazdasági tanulmányokat folytat; igaz, a hallgatóknak még mindig közel 40 százaléka teológus és jogász volt. A felső szintű végzettségűek főleg közszolgálati területeken dolgoztak, de már nagyobb számban jelentek meg a közlekedés, a kereskedelem és az ipar területein is. Az egyetemi végzettségűeknek mintegy 13 százaléka az iparban és a mezőgazdaságban dolgozott.

A két világháború között végbement lassú előrehaladás tehát tulajdonképpen nem tartott lépést a kor növekvő képzési követelményeivel, csupán az első világháború előtti elmaradás egy részének utólagos pótlásához volt elegendő.

A magyar oktatási rendszerben bekövetkezett előrehaladás ellenére, növekvő elmaradás képe rajzolódik ki a felszabadulás idejére. Az ezt követő időszak, vagyis a szocialista átalakulás három évtizede azonban nemcsak azt a teendőt fogalmazta meg, hogy pótoljuk a korábbi lemaradásokat. A fejlett gazdasággal rendelkező országok oktatási-műveltségi szintje ugyanis ebben a periódusban ismét korszakos

minőségi változásokat mutatott. Az ún. harmadik szektor, a szolgáltatások növekedésének előtérbe kerülése a gazdasági élet egyik legszembetűnőbb jelenségévé vált. A legfejlettebb országokban ez az ágazat szívta fel a beruházások 2/3-át, s a második világháború után az egyetlen olyan ágazat volt, mely – az iparból is elszíva a munkaerőt – lényegesen növelte létszámát. Az oktatás, az egészségügy, a bonyolult-differenciált szolgáltatások, az iparban bekövetkező automatizálási és komputerizálási folyamatok, a mezőgazdaság iparrá válásának rohamos előrehaladása a komplex gépesítés-kemizálás-nemesítés és iparszerű állattenyésztés révén, mindez ugrásszerűen növelte a képzettségi szint iránti igényeket. Ez az oktatásra fordított összegek gyors növekedésében is kifejezésre jutott. A fejlett tőkésországok 1950-ben bruttó nemzeti termékük 2–4 százalékát fordították oktatásra, s a rendkívül gyorsan megnövekedett nemzeti termékből 1970-re az oktatási kiadások aránya már 4–8 százalékra ugrott. A középfokú oktatás úgyszólván általánossá válása mellett a legfőbb új minőségi tényező a felsőfokú oktatás tömegessé válása: a megfelelő korosztálynak a második világháború idején megfigyelhető 3–5 százaléka helyett 10–18 százaléka szerzett felsőfokú képesítést. Hozzá kell tenni, hogy a gazdaság strukturális változásának megfelelően a század első felében előretörő műszaki jellegű felsőoktatással szemben sajátosan ismét a humán szakok kerültek előtérbe. Nyugat-Európában például már 1955-ben is a felsőfokú oktatási intézményekbe beiratkozott hallgatók 2/3-a humán szakot választott, napjainkra ez az arány már a 70 százalékot is meghaladta.

A modern gazdaság igényei mellett természetesen a felszabadulás utáni oktatási fejlődést erőteljesen meghatározták a szocialista átalakulásból következő preferenciák, melyek, többek között, az oktatási rendszert is a szocialista egyenlőségi elv érvényesítésének szolgálatába állították.

A felszabadulást követő első évektől hatalmas lendülettel, úgyszólván egyidejűleg indult meg a sokféle tennivaló megvalósítása. Az Eötvös-féle iskolatörvényhez fogható új rendelkezések a közel évszázados kereteket is átalakították. Mindenekelőtt megszüntették az alapképzés régi, alacsony színvonalú 4–6 osztályos rendszerét és az erre épülő polgári iskolai zsákutcát, s kialakították a 8 osztályos általános iskola egységes alapképzési rendszerét. A kötelező népoktatás kereteit az iskolaköteles korú fiatalság tulajdonképpen csak ezekben az évtizedekben tudta valóban kihasználni és kitölteni. A számszerű fej-

lődés legfőbb elemeként emelhetjük ki, hogy a tanköteles korosztályoknak már úgyszólván az egésze részt vett az oktatásban, s ami még lényegesebb előrehaladásra utal: mind többen végzik el az általános iskola nyolc osztályát. A hatvanas évek végén a nyolcadik osztályt elvégzett 180 000 tanuló már megközelítette az első osztályba lépők számát.

E történelmi előrehaladás összekapcsolódott a képzés lényeges tartalmi fejlődésével. Míg a korábbi elemi iskolában alig lehetett többről szó, mint az írás-olvasás-számolás alapjainak elsajátításáról s a legminimálisabb egyéb alapismeretek megszerzéséről, a nyolcosztályos általános iskola a modern tudományos világkép alapjait nyújtja. Ehhez az oktatás feltételei is javultak a közel háromszorosra emelkedő tanerői létszámmal; az egy tanerőre jutó tanulók száma a felszabadulás utáni évtizedekben felére csökkent. Az iskolák zsúfoltsága azonban sajnos nem mérséklődött, s még az 1968/69-es tanévben is eggyel több tanuló jutott egy osztályra, mint 1930/31-ben. Az osztatlan iskola azonban eltűnőben van. Míg 20 évvel ezelőtt is a tanulók több mint egynegyede járt osztatlan vagy részben osztott iskolába, addig ma már csak mintegy 1/7-ük tanul ilyen formában.

Mindennek nyomán a kereső népesség iskolázottsága ugrásszerűen emelkedett. Az írástudatlanok aránya 1 százalék alá szorult, és az 1970. évi népszámlálás adatai szerint a mindössze 1–5 általános iskolai osztályt végzettekkel együtt is csak az összes keresők 1/10-ét érték el. Igaz, hogy a többieknek több mint 1/4-e csak a VI–VII. osztályig jutott el, de közel 40 százalék már nyolcosztályos végzettséggel rendelkezik. Ez kétségkívül fordulatra utal a régi elmaradások behozása tekintetében.

Hasonlóan nagy horderejű változás a középfokú oktatás tömegessé válása is. Már az előző adatok is mutatják, hogy a keresők viszonylag milyen nagy hányada rendelkezik az általános iskolánál magasabb végzettséggel.

A megfelelő korosztály mintegy 10 százalékát bevonó középfokú elitképzés helyett 1960-ra már a korosztályok 1/3-a tanult középiskolákban. (Talán éppen ez a rohamos fejlődés szolgált alapul 1961-ben olyan döntésekhez, amelyek a *kötelező* középiskolai képzés bevezetését deklarálták, és egyben az iskolás korhatárt azonnal 16 évre emelték.) Az időközben eltelt másfél évtized azonban, sajnos, nem jelentette e tendenciák folytatását, hiszen 1970-ben a megfelelő korosztá-

lyoknak már csak alig több mint 1/4-e, 1974-ben 23,6 százaléka tanult középiskolában.

A középfokú oktatás eleinte gyors terjedése, tömegessé válási folyamata mindenesetre feltörte e képzési forma korábbi elit jellegét. Ezt a képzés iránya és tartalma is erőteljesen dokumentálja. Az ötvenes években a középiskolai képzés terjedése még elsősorban a hagyományos gimnáziumi formára épült. Sőt az ebben az iskolatípusban tanulók aránya emelkedett is. 1955-ben az összes középiskolás 60 százaléka, 1960-ban több mint 70 százaléka gimnáziumokban tanult. Mivel a gimnáziumok tanterve a különféle változtatások ellenére is alapjában a hagyományos műveltségstruktúrát képviselte, az általános alapozással tulajdonképpen továbbképzés-előkészítő jellegű maradt. A már említett 1961. évi iskolai reform nemcsak általánossá akarta tenni a középiskolai képzést, hanem szerkezetét és tartalmát is alaposan meg akarta változtatni. Ezt szolgálta a gyakorlattal és a szakmatanulással való kapcsolat megteremtésére irányuló törekvés, az ún. 5+1-es oktatási rendszer bevezetése és a különböző típusú szakközépiskolák előtérbe állítása. A gyakorlattal való kapcsolat, az általános képzés *és* a szakmatanulás koncepciója ugyan meghiúsult az anyagi feltételek hiányában (nem álltak rendelkezésre iskolai tanműhelyek, szakoktatók, felszerelések, sőt a középiskolák általános felszereltsége és ellátottsága is hanyatlott, a harmincas évekhez képest nőtt az egy tanteremre és egy tanerőre jutó tanulók száma stb.), a középfokú képzés szerkezetében azonban valóban hatalmas átalakulás indult meg, és van változatlanul folyamatban. Ennek legfőbb mozzanataként a gimnáziumban tanulók arányának állandó csökkenése figyelhető meg: a gimnáziumi tanulók aránya az 1960. évi több mint 70 százalékról 1965-re már csak 62, 1970-re 53, 1974-re alig több mint 48 százalékra csökkent a középiskolások között, míg a különböző szakközépiskolákban tanulók aránya 30 százalékról közel 52 százalékra ugrott. A szakközépiskolák erőteljesen szakmatanulásra orientált iskolák, melyekben az általános képzés szűk keretek közé szorul, s bár formailag és deklaráltan egyenlő lehetőséget biztosítanak minden továbbtanulási irányban, a valóságban ez csak kevesek számára járható út. Egyet kell érteni azzal a megállapítással, hogy ez esetben nem az *egységes* iskolarendszer fontos intézményéről, hanem sokkal inkább a régi népiskolai tömegoktatás valamelyes szakmaorientált meghosszabbításáról van szó. De csakis ebben a folyamatban értelmezhető az előbb már említett jelenség: a középiskolai tanulók arányának a hatvanas évek

második felétől megindult csökkenése, közel 1/3-ról 1/4 alá szorulása a megfelelő korosztályokban. Ezzel a tendenciával egyidejűleg ugyanis az általános iskolai képzést követő szakmunkásképzés rohamos bővülése volt megfigyelhető. 1949-ben a megfelelő korosztálynak még csak 8 százaléka volt szakmunkástanuló, a hetvenes évekre ez a korosztály 1/4–1/5 közötti szintre emelkedett. A középfokú oktatásnak ebben a formájában, bár van bizonyos általános képzés, értelemszerűen a szakmatanulás dominál.

Végül rendkívül meglepő és sajátos jelenséget észlelhetünk: bár az egységes, zsákutcákat kizáró iskolarendszer megteremtésének és a minél tömegesebb, sőt általános középfokú képzés bevezetésének törekvése elvezetett odáig, hogy az 1940-es, kereken 20 százalék helyett napjainkra a megfelelő 15–19 év közötti korosztály 45–50 százaléka továbbtanul, ez a nagy jelentőségű tömegesedés sem változtatott azon, hogy végül is a továbbtanulási előkészítés, az általános alapozást és nem közvetlen szakmatanulást szolgáló iskolázás, ami leginkább a gimnáziumokban valósul meg, úgyszólván változatlan keretek között, a korosztály 10 százaléka körül mozgó, vagyis a felszabadulás előtti középiskolai arányt konzerváló elitképzésként különül el.

Ennek ellenére a felsőfokú képzés maga is jelentős előrehaladást tett a tömegessé válás útján. Ez már a létszámból is kitűnik. 1900-ban és 1920-ban egyaránt kereken 10 ezren, 1938-ban 11 ezren tanultak felsőfokú intézményekben. Ez a létszám már 1949-re megkétszereződött, 1960-ra ismét 1974-re pedig ez utóbbihoz képest is kétszeresére ugrott: a felsőfokú intézmények hallgatóinak száma napjainkban meghaladja a 100 000 főt. A leggyorsabb számszerű növekedést tehát éppen a felsőoktatásban tapasztalhatjuk. Ennek ellenére, a megfelelő korcsoportokat figyelembe véve, a korosztálynak csak nem egészen 7 százaléka részesül felsőfokú oktatásban, ami ugyan jóval magasabb a korábbinál, sőt megközelíti a felszabadulás előtti érettségizők arányát, de mégis nagyságrendileg alacsonyabb az európai szintnél. Az észak-európai 16–18 százalékos és a nyugat-európai 10–16 százalék közötti arányt az óriási hátránnyal indult szocialista országok is megközelítették a maguk 10–15 százalék körüli felsőoktatási arányával. A különleges képzési preferenciát érvényesítő Kuba 100 000 lakosra jutó egyetemi hallgatói létszáma – anélkül, hogy a munkaiskola tartalmi problémáiba ezúttal belebocsátkoznék – már elérte a magyar szintet, s mivel dinamikus fejlődésben van, előrelát-

hatóan 5–8 éven belül jelentékenyen, közel kétszeresen túl is szárnyalja majd azt.

Ugyanakkor a felsőszintű oktatás szerkezete teljesen átalakult. A jogászok és a teológusok 40 százalékos, s a műszaki, közgazdasági tanulmányokat folytatók 20 százalékos részesedésével szemben gyökeresen megváltozott képet mutat, hogy az előbbi szakmák részesedése 1974-ben alig haladta meg a 4 százalékot, míg a műszaki, mezőgazdasági és közgazdasági képzésben részesülők teszik ki a felsőoktatásban tanulóknak több mint a felét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a közgazdasági képzés *arányai* a felszabadulás előtti 8 százalékkal szemben nem mutatnak lényeges eltolódást (1965 és 1975 között 8–10 százalék között mozogtak). A nagy előretörés tehát a műszaki–mezőgazdasági képzésben következett be. Ez a folyamat nagyjából a XX. század első felének nyugat-európai tendenciáira utal, s – érdemes felfigyelni rá – eléggé ellentétes a XX. század második felében kibontakozott folyamatokkal, amelyekre, mint említettem, a szélesebb értelemben vett humán szakok előretörése a jellemző. Míg a magas gazdasági fejlettségi szinten álló országokban a felsőoktatásban 70 százalék fölé emelkedett a bölcsészek, jogászok, pedagógusok és közgazdászok aránya, addig Magyarországon az ezeken a szakokon tanulók – a pedagógusképzők adatait is figyelembe véve – csak a főiskolások és egyetemisták 40 százalékát érik el, az óvónő- és tanítóképzők nélkül pedig csak 30 százalék körül mozognak.

Ez utóbbi jelenségek (melyekre a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottságának Nemzetközi Összehasonlító Tervezési Munkacsoportja *A felsőoktatás fejlődése és ágazati struktúrájának alakulása nemzetközi összehasonlításban* című, 1972-ben készített tanulmányában hívta fel a figyelmet) mind a felsőoktatás létszámadatait, mind szerkezetét tekintve önmagukban is felvetik a további elemzések, vizsgálatok szükségességét. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy elhibázott volna minden olyan összehasonlítás, amely két *különböző* gazdasági fejlődési stádiumban levő országot vagy régiót mechanikusan egybevetve von le következtetést. Mint már utaltam rá, a gazdasági fejlődés meghatározott szakaszában természetszerűen kerül előtérbe a mérnökök és agrármérnökök tömeges képzése. Nyilvánvalóan ez sem kapcsolhatja azonban ki a szocialista preferenciaelvek érvényesítésére való törekvést, aminek az ember szellemi és fizikai állapotával való különleges törődésben, az ennek megfelelő szakemberek képzésének preferálásában is érvényesülnie kell. Ez azonban

a legkevésbé sem egyszerűen oktatáspolitikai elhatározás, hanem csakis együttes *gazdaság- és oktatás*politikai döntés lehet. Ha például megfelelő kórház- és iskolaépítés nélkül növelnénk az orvos- és tanárképzés arányait (mert az 1974. évi orvos- és gyógyszerészhallgatói arány az összes felsőoktatási létszám 8 százalékával a lényeges – mintegy négyszeres, illetve kétszeres – mennyiségi növekedés ellenére is elmarad az 1940-es, illetve 1950-es 12–14 százalékos arány mögött), akkor nyilvánvalóan felesleget képeznénk. Tehát felsőoktatásunk szerkezeti fejlődési tendenciái lényeges korszerűsödést mutattak a XX. század első fele *akkor* elmaradt folyamatainak pótlása tekintetében, de ha nem tudták követni a század második felének tendenciáit, akkor ez elválaszthatatlan attól a gazdasági stratégiától, mely a növekedés különlegesen gyors ütemével (elsősorban az iparosítás révén) törekedett a viszonylagos elmaradás felszámolására, és ehhez elsősorban a korábban kiépített háttérágazat (infrastruktúra) kereteit igyekezett maximálisan kihasználni. Fejlődésünk mai szakaszán azonban a gazdasági és társadalmi igények már másként jelentkeznek. A termelő- és az ún. nem termelőágazatok fejlődése közötti különbségekből eredő konfliktusok, a háttérágazat legkülönbözőbb területeinek (hírközlés, közlekedés, egészségügy, oktatás) elmaradása nyilvánvalóan a gazdaság további fejlődésének fékjévé válik. Miközben a gazdasági fejlettség magasabb osztályába lépünk, nem tartósíthatjuk a fejlesztés korábbi szakaszainak arányait. Márpedig az elmúlt másfél évtizedben és a most következő években, vagyis a hatvanas évek elejétől 1980-ig a nem termelőágazatokra fordított beruházások aránya változatlanul 37–38 százalék között mozgott, illetve mozog. Számításba kell vennünk, hogy ez egészen más szintet jelentett másfél évtizeddel ezelőtt, és mást a jelenben vagy a közeljövőben elért fejlettségünk esetében. Számításba kell vennünk, hogy nagyjából ezen a fejlettségi szinten indult meg – az eddigi történelmi példák szerint – a nem termelőágazatok fejlesztésének felgyorsulási folyamata, amely a legfejlettebb gazdaságok esetében a beruházások 2/3-át is igénybe vette. (Csakis ebben az összefüggésben érthető a humán ágazatok 70 százalék körüli aránya a felsőoktatásban.)

Mindezekből nyilvánvalóvá válik, hogy ha a képzési folyamatainkat a *jövő* szempontjából elemezzük, és a most következő években és évtizedekben egy Eötvös-féle vagy felszabadulás utáni horderejű oktatási reformot készítünk elő, akkor a gazdaságban és az oktatásban egyaránt számolnunk kell lényeges szerkezeti változásokkal, századunk

második felének utat törő igényeivel, melyek egyben mind jobban kibontakoztathatják szocialista preferenciáinkat is.

Ha a jelenben érvényesülő és a jövőbe futó történelmi tendenciák, érthetően, lekötik is a történész figyelmét, az utolsó kérdéskörre való áttérés előtt hadd szögezzem le, hogy a szocialista átalakulás időszakában elért gazdasági fejlődésnek, ellentmondásaival együtt is, hatalmas tényezője volt a képzés területén megtett fejlődés, amely a hetvenes évekre tömegméretekben emelte magasabbra a lakosság és a foglalkoztatottak képzettségi-műveltségi szintjét. Csupán a legutóbbi negyedszázadban 10–12 százalékról a foglalkoztatottak mintegy 1/4-ére emelkedett azoknak az aránya, akik több mint 8 osztályos iskolai végzettséggel rendelkeznek. A most élő generációk kiképzésébe fektetett költségek – az 1960. évi kiképzési költségeken és az akkori szinthez viszonyítva – az egész népgazdaság generációk sora által megteremtett állóalapjai értékének mintegy 10–15 százalékával érnek fel, a gazdaság vezető ágazatában, az iparban dolgozók képzésébe fektetett összegek pedig akkorák, mint a hatalmasra növelt ipari állóalapok értékének 1/5-e, 1/4-e. E számítások, minden korlátozottságukat s talán inkább becslésjellegüket hangsúlyozva is nyilvánvalóan utalnak az oktatási tényezőnek, a műveltségi-képzettségi szint emelkedésének rendkívüli jelentőségére legközvetlenebb múltunkban.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK HELYE ÉS SZEREPE

Gazdaság és műveltség összefüggésének eddigi tárgyalása során is szó esett már – ha csak érintőlegesen is – a műveltség tartalmáról. A továbbiakban most ezt a kérdést állítom középpontba. Témám önkéntes korlátozásának megfelelően mellőzöm azonban a műveltség korszerű szerkezetéről évek óta folyó viták eredményeinek reprodukálását, a természettudományos oktatás jelentőségének, a műszaki-gyakorlati ismeretek szerepének, a fizikai készségek fejlesztésének, általában a sokféle képesség egységének hangsúlyozását. A műveltségszerkezetben – természetesen továbbra is az oktatásra egyszerűsítve és szűkítve a vizsgálatot – ezúttal kizárólag a *társadalomtudományok* helyével foglalkozom.

Már az eddig elmondottakból is kitűnhetett, mennyire ellentmondásos kép tárul fel a vizsgálódó előtt. Két, látszólag egymásnak élesen ellentmondó tendencia rajzolódik ugyanis ki mind a történeti fo-

lyamatokban, mind azok jelenbe és jövőbe nyúló folytatásában. Az egyik fontos jelenség kétségtelenül a társadalomtudományok képzési szerepének kiszélesedése. A kezdetleges, 4–6 osztályos alapfokú képzés esetében még egyáltalán nem lehet társadalomtudományi alapképzésről beszélni. Amint az oktatás kibővült, általánossá vált a 8 osztályos képzés, már a társadalmi ismeretek viszonylag szélesebb alapozása valósult meg. A középfokú képzés különböző formáinak tömegessé válásával további előrehaladást tapasztalhattunk – akkor is, ha a társadalomtudományi ismeretanyag a szakközépiskolákban és különösen a szakmunkásképzésben csupán igen szerény szerepet játszik. Csakhogy ez a folyamat mégis azt a sajátosságot mutatta, amiről korábban azt a minősítést idéztem, hogy az alulról kiépített és folytonosan tovább és tovább hosszabbított népiskolai képzés egyre inkább magában foglalta az általános műveltségi ismeretek bizonyos elemeit is. Ez egyébként elengedhetetlen volt abból a szempontból is, hogy az iskolai zsákutcák még formailag sem küszöbölhetők ki, ha a különböző iskolatípusok nem adnak legalább bizonyos minimumot az általános műveltségi ismeretanyagból, mivel a magas szintű szakmai tudás szorosan összekapcsolódik ezekkel, s megszerzésük, vagyis a „továbbtanulásnak" előfeltétele az általános műveltség bizonyos szintjének birtoklása, beleértve a társadalmi ismereteket is.

Ugyanakkor azonban a társadalomtudományok körébe tartozó ismeretek zöme hagyományosan „általános műveltségként", magas szintű kultúraként szerepelt az oktatásban. Ezért, bármennyire kiszélesedett is szerepük az előbb említett oktatási formákban, komoly súlyuk csak az általánosan képző iskolákban, vagyis a tisztán (egyetemi) továbbtanulást előkészítő képzésben van. Éppen ezért, az elmúlt évtizedekben, különösen az 1960-as évektől kezdve, a társadalomtudományok iskolai közvetítésének visszaszorulási folyamatai is kibontakoztak. Ez már a korábban idézett adatokból is kirajzolódik. Miközben a középfokú képzés gyors bővülésnek indult, az általánosan képző iskolatípus, a gimnázium szerepe, részesedése állandóan csökkent, és alig van év, amelyben ne hallhatnánk újabb és újabb gimnáziumok bezárásáról. És itt sietve jegyzem meg: a társadalomtudományi jellegű oktatás még az általánosan képző gimnáziumokban is rendkívül szerény, az idevágó tárgyakat, sőt tárgyrészleteket (például a földrajz tantárgyban foglalt társadalomtudományi elemeket) is figyelembe véve, az összes óraszámnak csak 12–14 százalékát teszi ki. (Ma már eltűnőben van az a szemlélet, amely ellen 1–2 évvel ezelőtt még

az Akadémia közoktatási reformot előkészítő bizottságában is szót kellett emelni, hogy tudniillik mindazt, ami nem természettudomány, hanem úgynevezett humán tárgy, ideértve a nyelvi és esztétikai képzést szolgáló tárgyakat, társadalomtudományként tartották nyilván, s ennek alapján legbuzgóbb természettudós kollégáink néha a társadalomtudományi képzés *rovására* kértek nagyobb teret.) A szakmára orientált képzési intézményekben még kedvezőtlenebb a helyzet. Ha túlterhelést, oktatási zsúfoltságot, túl nagy óraszámokat akartak és akarnak – joggal – csökkenteni, úgyszólván magától értetődően nyirbálják, korlátozzák a „díszítő" elemként, ünnepnapi tudásként, fogalmazzunk élesen: kicsit talán feleslegesként kezelt társadalomtudományi képzési kereteket. Ha az érettségi nem minden tárgyból kötelező, akkor elsőként a történelem akad fenn a rostán; ha az óraszám magas, akkor – például a szakközépiskolákban – a négyévi 8 órás tantervi keretből a történelmet szorítják 5 órára, mégpedig úgy, hogy éppen az utolsó évben már nem is oktatják a tárgyat. (Ezt 1978-tól tervezik életbe léptetni.)

S ha az iskolai rendszerünkben megbúvó elitizmus ellen, a rejtetten élő kettős iskolarendszeri maradványok ellen, a szocialista iskolarendszer mélyebb demokratizálódásáért, tartalmi egységességéért lépünk fel, akkor – a legjobb szándéktól vezérelve is – a már-már felesleges ünnepi díszítményként kezelt képzési területek kezdenek egyre zavaróbbá válni. Ezt a kritikát tartalmazzák még az olyan *elvi* állásfoglalások is, mint például Ferge Zsuzsáé, aki – ha jól értelmezem – a magas szakmai tudás és az ún. ünnepnapi tudás összekapcsolódásában mintha *elsősorban* társadalmi-oktatási elitizmust érezne, az osztálytársadalmakból visszamaradt belső, oktatástartalmi diszkriminációs elemeket, a kettős iskolarendszer maradványait fenntartó tényezőt. De vajon az „ünnepnapi tudásnak", az általános műveltségi szint emelésének és ezen belül a gyakorlati-szakmai feladatok szempontjából talán feleslegesnek tartott ismeretanyagnak milyen szerepe van a mai gazdasági-társadalmi közegben, a mai – sokszor elmondjuk – gyorsan avuló, praktikus, szakmai ismeretek későbbi megújítási képességében, egyszóval az önfejlesztő továbbtanulási *készségek* kifejlesztésében? Ugyanezt a kritikát tartalmazzák az olyan *gyakorlati* intézkedések is, amelyek a felsőfokú szakmai képzés szempontjából nem tekintik előfeltételnek az „ünnepi díszítő elemek" elsajátítását, ezek sorában a társadalomtudományok iskolai oktatásának zömét, és a szakmunkások számára elvileg is, gyakorlatilag is lehet-

ségesnek nyilvánítják a középiskolai végzettség nélküli egyetemi továbbtanulást.

Mindezek a tendenciák, de hadd utaljak vissza olyanokra is, mint a felsőoktatás műszakiismeret-centrikus szerkezeti egyoldalúsági vagy a középfokú iskolai hálózat csendes, nagyobb reform nélküli, de állandó és radikális átalakulása a szakmai jellegű képzés előtérbe állítása jegyében, a társadalomtudományi képzési elemek említett kiszélesedése ellenére, a társadalomtudományi ismeretek lényegi háttérbe szorulásának erőteljes folyamataira utalnak.

Elfogadható, össztársadalmi szempontból méltányolható jelenséggel állunk-e szemben, amit fájdalommal ugyan, de mégis tudomásul kell vennünk? A pedagógiai nyelvben, azt hiszem „sugalmazó"-nak nevezett kérdés magában rejti a választ is. Semmiképpen sem! Mégpedig nemcsak azért, mert a társadalomban való tájékozódás, a világnézeti szilárdság és a társadalmi cselekvési képesség, a tudományos nemzetfogalom, a racionálisan is megalapozott patriotizmus, a népek es nemzetek összetartozása, a tudományos világképpel megalapozott nemzetköziség igenlése, a nacionalizmus elvetése, mindez egyszerűen komolytalan követelmény lenne megfelelő társadalomtudományi műveltség nélkül. Nem is csak azért, mert a társadalomtudományi képzés, a társadalmi ismeretek gyengesége esetén bizonytalan bázisra helyeznénk az egyéniség fejlesztésének, választási szabadságának, magasabb kulturális szintre emelkedésének, a szabad idő értékes-okos felhasználásának, a tartalmas életforma kialakításának minden lehetőségét. Nem is csak azért, mert társadalomtudományi képzés nélkül lehetetlen lenne a szilárd és tartós képzési-műveltségi alapok lerakása. E műveltségi alapok látszólag kétségkívül „öncélúak", nem térülnek meg egy ügyes szakmai fogás termelékenységet növelő hatásában, a tartozik és követel oldal világos megkülönböztetésének biztos könyvelői ismeretében. De vajon roboghat-e a 200 km-es sebességre képes gyorsvonat régi vasúti alépítményen, új, szilárdabb alapok nélkül? Vagy kétségbe vonható-e a ház alapozásának gyakorlati haszna, mondjuk, szembeállítva egy lakás oldal- és közfalainak, a konyhába és fürdőszobába beépített szerelvényeinek *közvetlen* hasznosságával, mivel ez utóbbiak teszik lakhatóvá, használhatóvá a lakást?

Ezekről – bár önmagukban is elegendő érvet adnának – mint sokszor vitatott és nyilvánvalónak tekintett összefüggésekről nem is szólok, amikor a társadalomtudományi képzés jelentőségét hangsúlyozni akarom.

A gazdaság és műveltség összefüggésében most inkább azt emelem ki, hogy a társadalmi ismeretek nélkülözhetetlenek a tömegek részvételét igénylő mindennapi cselekvéshez, a munkahelyi demokrácia gyakorta megfogalmazott igényének realizálásához, a mindennapokat átható gazdaság megértéséhez, a társadalmi döntésekben való valóságos részvételhez. (Hacsak nem akarjuk szűk kör monopóliumaként fenntartani az ilyen kérdésekben való eligazodást.) És ezen a ponton a társadalmi ismeretek általános, „díszítő" műveltségi elemből kezdenek nagyon is gyakorlati jelentőségű ismeretté válni. A közgazdaságtan ugyanúgy kezd termelőerővé válni, mint a technika és a mögötte álló természettudomány. Talán hibásan szembeállító és túlzó is, de e felismerésre jól utal a *New Statesman* 1976. január 23-i száma, amikor a közgazdaságtudomány mai bizonytalankodásairól írva, eddigi teljesítményeiről megállapítja: „A teljes foglalkoztatottság fenntartása és a vele járó gazdasági növekedés egészen a legutóbbi időkig kétségtelenül nagyobb mértékben járult hozzá az emberiség jólétéhez, mint a természettudósok és technikusok összes háború utáni fölfedezése együttvéve." Számunkra ez kevésbé meglepő, mert a marxizmusnak mindig is fontos tétele volt a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kölcsönhatás – s azon belül a termelési viszonyok gazdaságfejlődést meghatározó szerepe. Nemcsak teória, de valóság, hogy a tervezés mint a termelési viszonyok fontos eleme milyen döntő „termelőerővé" vált a Szovjetunió fejlődésének elmúlt fél évszázadában és a többi szocialista ország gazdaságában. Nemcsak teória, de valóság, hogy a termelési viszonyok fejlesztése, például a tervezési-irányítási rendszer tökéletesítését célzó reform útján, hogyan vált maga is növekedést tápláló termelőerővé.

A példát azért vettem erről a területről, mert igen alkalmas annak megvilágítására is, hogy a termelési viszonyok tudatos fejlesztése nem egyszerűen közgazdasági feladat. Egy-egy közgazdasági lépés tucatnyi társadalmi összefüggésben jelentkezik, s a közgazdaságilag „önmagában" jó társadalmilag visszájára fordulhat. Ezt csakis a társadalmipolitikai összefüggések alapos szociológiai, filozófiai elemzése, a történeti folyamatok pontos felmérése és nem utolsósorban a szociálpszichológiai hatások figyelembevétele ellensúlyozhatja.

Ha tehát azt mondjuk, hogy a társadalomtudomány is termelőerővé válik, akkor ez korántsem a társadalomtudomány egyik vagy másik ágára igaz, hanem a társadalomtudomány egészére, és csakis arra!

A gazdaság mai fejlett, bonyolult rendszerében, amelyen belül a szolgáltatási szektorok jelentősége egyre inkább előtérbe kerül, amikor a termelés folyamata és irányítása egyre komplikáltabbá válik, s amikor a technika hasznosítása éppen fejlődési gyorsasága révén folyamatos társadalmi elemzéseket követel, az új és új helyzetek, a tennivalók társadalmi követelményeinek meghatározását igényli, a társadalomtudományok számára is mindennapian érezhető igazsággá vált a baconi felismerés, amit ő a maga korában még csak a természettudományok összefüggésében fogalmazott meg: „Ne a tudás kedvéért tudjunk, hanem hogy cselekedhessünk", s ezért „... minden tudományt vissza kell tudni vezetni a hasznosságra és a cselekvésre". De a szemlélődő arisztotelészi tudáseszményt, mely a társadalomtudományokat az újkorig végigkísérte, már Marx meghaladta, amikor a baconi igazságot a társadalommal foglalkozó tudományokra is kiindulásnak tekintette: nem az a feladat, hogy csak magyarázzuk a világot, hanem hogy megváltoztassuk, fogalmazta meg híres *Feuerbach-téziseiben*. S a gyakorlatilag hasznos, a valóságot közvetlenül befolyásoló társadalomtudomány igénye a legutóbbi évszázadban ugrásszerűen nőtt. Áthatja a mindennapokat. A mi esetünkben rendkívül plasztikusan tükrözi azt az MSZMP 1969-ben kiadott tudománypolitikai határozata, amely a társadalomtudományok esetében „egyik legfontosabb" kérdésként éppen a politika és a tudomány kapcsolatát jelölte meg a „gyakorlati következtetések érvényre jutásában". Gunnar Myrdal fogalmazásában: a kor várja a gyakorlati feladatok megoldásában való közreműködést.[4] Az orvostudomány már régen kitermelte a terápiát, a természettudományok pedig a technikát, mivel ilyen feladatokat, igényeket régen megfogalmaztak velük szemben. „De egyetlen társadalomtudomány sem lett terápikus, mint az orvostudomány, s nem is változott technikává, mint a természettudományok. A körülmények miatt ez érthető. A társadalomtudósokat nem kérték fel gyakorlati feladatok végrehajtására." Most azonban, amikor világszerte jelentkezik ez az igény, és a kormányok megrendeléseket adnak, a társadalomtudományok – melyek természetesen eddig is nagy közvetett hatással voltak a társadalmi-gazdasági fejlődésre – maguk is kénytelenek eljutni a „terápiához" és a „technikához".

Hadd idézzem tovább e kiválóan megfogalmazott gondolatokat: „A ma és még inkább a holnap integrált és tervezett társadalma nem-

[4] *G. Myrdal:* Érték a társadalomtudományban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972. 132–134. old.

csak igényt fog támasztani a tervezés funkcióiban a társadalomtudósok iránt, hanem a társadalomtudományokat is sokkal inkább a társadalmi folyamatok empirikus megfigyelésére fogja alapozni, és intenzívebben rá fogja kényszeríteni a társadalmi viszonyok elemzésére.

A társadalomtudósok gyakorlati feladatokra való növekvő felhasználásának egyik egészséges hatása a számos tradicionális diszciplína között fennálló határvonal fokozatos lerombolása lesz."

„Ennek igazsága akkor érezhető legerőteljesebben, ha azt kívánják tőlünk, hogy olyan gyakorlati problémákat oldjunk meg, melyek természetszerűleg soha nem rendeződtek el a tradicionális tudományos formuláknak és diszciplínáknak megfelelően . . ." „Tradicionális akadémikus diszciplínáinkban sok volt, és még most is sok az intellektuális beltenyészet. A gyakorlati feladatokkal való szembesítés, együttműködés más diszciplínák tudósaival és a régi határvonalak állandó áthágása mindnyájunkat új eszmékkel fog ellátni. Ez a körülmény arra fog késztetni bennünket, hogy összekapcsoljuk a részt az egésszel, és a tudományos gondolatot az egész területen gyümölcsöztessük."

Mindez azonban – végezetül – elvezet egy további kérdés megfogalmazásához. Nem elég ugyanis azt kérdeznünk: vajon lehet-e, szabad-e elegendő társadalomtudományi képzés nélkül útra bocsátani az iskolákból az új nemzedéket? A magunk számára legalább ennyire fontos az is: lehet-e, szabad-e a társadalomtudományok iskolai oktatását azokra a keretekre korlátozni, melyek sajátos okok és körülmények között történelmileg kialakultak és – gyakorlatilag – napjainkig konzerválódtak?

Mindazokra a feladatokra ugyanis, amelyekről inkább csak utalásszerűen ejthettem szót, nem lehet felkészíteni a régi értelmű társadalomtudományi képzéssel, amely megrekedt az irodalomtörténet, a múlt korokra koncentráló, erőteljesen lexikális és politikatörténet-centrikus történettudomány szűk falai között.

A társadalomtudományi képzésre tehát nemcsak nagyobb szükség van oktatási rendszerünkben, nemcsak elfogadhatatlan képzési kereteink zsugorítása, de ugyanilyen szükséges belső tartalmi megújítása is! A társadalomtudósok erre a felismerésre – már akik egyáltalán eljutottak idáig – egyelőre többféle megoldási választ fogalmaztak meg. Vannak, akik a társadalomtudományi képzést úgy kívánják megújítani, hogy újabb, eddig hiányzó diszciplínák vagy diszciplínacsoportok beiktatását javasolják. A legfőbb rendező elveket ehhez abban jelölik meg, hogy *kétféle* társadalomtudományról beszélnek, s új ka-

tegóriaként a „szűkebb értelemben vett társadalomtudományok" fogalmát iktatják be. Hadd idézzem erre az Akadémia jubileumi közgyűlésén a Gazdaság- és Jogtudományi Osztályon tartott előadásából Szalai Sándor álláspontját, melyet bevezető szavai igen világosan megfogalmaznak: „Társadalomtudományokon a következőkben a szűkebb értelemben vett társadalomtudományokat fogjuk érteni. Aligha vonható kétségbe, hogy éppen korunkban például a közgazdaságtudománynak, az állam- és jogtudománynak, a szociológiának, a demográfiának s általában a szűkebb értelemben vett társadalomtudományoknak *más* a konkrét társadalmi praxissal való kapcsolata, mint – mondjuk – az ontológiának, az esztétikának, a nyelvtudománynak, a történettudománynak, a régészetnek vagy az irodalom- és művészettörténetnek."[5] Mások társadalomtudományi „hardware"-ról és „software"-ról, „kemény" és „puha" társadalomtudományokról beszélnek a közvetlen társadalmi gyakorlattal való kapcsolódás választóvizével különítve el a társadalomtudományi ágakat. S ezen az alapon a hagyományos (vagy „puha") társadalomtudományi ismeretek mellé az új stádiumba szervezett „szűkebb értelemben vett" (vagy „kemény") társadalomtudományi képzés bevezetését javasolják. Igaz, olyan rendező elvet is megfogalmaztak, hogy a tömeges jelenségeket és folyamatokat vizsgáló társadalomtudományi ismereteket az oktatásban ki kell egészíteni az *egyénre* orientált társadalmi ismeretekkel.

Ezek az álláspontok azonban komoly elvi, módszertani és gyakorlati buktatókat rejtenek magukban. *Elvileg* azt tartom leginkább elhibázottnak, hogy szétválasztanak szétválaszthatatlant, hogy például elkülönítenek a társadalomra vonatkozó, mondjuk így, szociológiai, jogi ismereteket a történelmi folyamatoktól, vagy akár a közgazdasági ismereteket a történelemtől. Ez éppen a legfontosabbtól, a társadalmi jelenségek történetiségének megértésétől és ezzel a jelenségek történelmi szemléleti készségének kialakításától fosztaná meg a tanulókat. Ezzel pedig a nélkülözhetetlen új társadalomtudományi elvek is értelmüket veszítenék. A társadalommal foglalkozó legkülönbözőbb tudományágak ugyanis csakis történelmileg nyúlhatnak vizsgálati anyagukhoz, mivel a társadalom, annak általuk vizsgált szegmentuma vagy az abban elhelyezkedő ember, annak belső lelkivilága mind része a történelemnek. Ez meghatározóan vonatkozik a „horizontális" vizsgálati aspektust megtestesítő társadalomtudományi ágakra is. Marx és

[5] *Szalai Sándor:* A társadalomtudományok és korunk feladatai. *Valóság,* 1975. 6. sz.

Engels a szociológiai kategóriákra vonatkozóan írta: „Ezeknek az elvonatkoztatásoknak önmagukban, a valóságos történelemtől elválasztva egyáltalán nincs értékük... Semmiképpen sem adnak receptet vagy szkémát, amelyhez a történeti korszakokat hozzá lehet nyesegetni. Ellenkezőleg..."[6] Ami pedig az „embercentrikus" társadalomtudományok elkülönítését illeti, sem az embert természeti lényként megközelítő antropológia, sem a pszichológia nem tud *önmagában* felelni arra a kérdésre: mi az ember? Erre Diltheyvel egyetértően azt mondhatjuk, hogy „csak a történelem adhat választ". Félreértés ne essék: nem is önmagában a történettudomány, hanem a történetiség rendező elvét érvényesítő társadalomtudományok együttesen. A szembeállítást tehát – szemléletünkben is – *egymáshoz kapcsolással* kell felváltanunk.

A történelem és a történetiség tehát sehogyan sem kapcsolható ki a társadalomtudományok bármely néven is elkülönített csoportjából. Ugyanilyen könnyű lenne bizonyítani a filozófia kikapcsolhatatlanságát, hiszen a társadalomtudományok értékpremisszákkal dolgoznak. A közgazdaság vagy a szociológia kimondott vagy kimondatlan premissziái filozófia nélkül meg sem határozhatók, márpedig enélkül a szaktudományok teljesítménye bizonytalan feltételezésekre vagy kétes előítéletekre épülne.

De nem folytatom, mert nemcsak elvileg tartom hibásnak a hivatkozott válaszokat, hanem *módszertanilag* is. Ezek a különböző társadalomtudományi blokkok ugyanis éppen a tudományfejlődés módszertanában előtérbe került és talán legfontosabbá vált integrációs szemléletet és készséget ásnák alá. Amikor a társadalomtudományok, éppen gyakorlathoz fordulásuk nyomán, csakis interdiszciplináris szemlélet és kutatás esetén válaszképesek, amikor a társadalomban tájékozódni kívánó embert fel kell vértezni a jelenségek összefüggésekben való szemlélésének természetes készségével, a gazdaságnak a társadalommal, a jelennek a múlttal való együttlátásával, akkor minél többfelé bontjuk, tagoljuk a társadalomtudományi ismereteket, annál kevesebbet érthetünk meg a lényegből.

Ha ezek után *gyakorlatilag* is károsnak tartom a társadalomtudományi oktatás különböző blokkokba szervezését, a hagyományos társadalomtudományi ágak, a művészeti-esztétikai területekhez kapcsolódó ismeretek, az egyéncentrikus stúdiumok és a „szűkebb értelem-

[6] *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960 25–26. old.

ben" vett, ún. praxishoz kapcsolódó tárgycsoportok elkülönítését, az arra vezethető vissza, hogy irreálisan nagy, elérhetetlen helyet kellene ehhez biztosítani az iskolai tantervekben a társadalomtudományok céljaira. Az önálló blokkok önmozgása, bevezetése, diszciplináris ismereti követelményei, kategóriáinak gazdag bemutatása, módszertanának ismertetése meggyőződésem szerint iskolai szinten részben felesleges ismereteket zsúfolna az amúgy is zsúfolt tantervekbe, részben az egyéb jogos igények (természettudományos, technikai, nyelvi stb. képzés fejlesztése) miatt eleve inadekvát, alkalmatlan kereteket teremtene. Minden pedagógiai vizsgálat egyértelműen bizonyítja, hogy a sok, viszonylag kicsiny volumenű, egy-egy éves tárgyacska iskolai jelentősége majdnem a nullával egyenlő.

Gyakorlatilag csakis a nagy volumenű tárgyak képesek maradandó ismeretek hordozására, s főleg szemlélet és készségek formálására. Így azután a gyakorlati követelmények szerencsésen egybeesnek a módszertani és elvi igénnyel: az új, szükséges és eddig hiányzó társadalomtudományi ismereteket be kell kapcsolni az oktatásba (az életkori szintnek megfelelő fokon), de nem új tárgy vagy tárgyak keretében, hanem elsősorban egy gyökeresen új tartalmú integrált társadalomtudományi tárgy formájában. Hogy ez mi és milyen legyen, arról módom volt a Magyar Történelmi Társulat és az Akadémia Elnöki Közoktatási Bizottsága fórumain részletesebben is szólni.

A társadalomtudományok iskolai oktatását elsősorban olyan, a marxi történeti totalitás jegyében felépített, integrált tárgyban tartom a legjobbnak, mely a történelem közös rendező elvével összekapcsolt diszciplínákból épül fel. A társadalomtudományi ágak kapcsolatrendszerében, az ember és a társadalom fejlődésmenetében, az összefonódó halott és élő, vagyis a társadalomban élő ember általános megértésében a történelem primus inter pares szerepet játszik. A jelent is részletesen tárgyaló, jelenig nyúló történelem keretében valósulna meg közgazdaság és demográfia, szociológia és néprajz, tudomány- és eszmetörténet, régészet és más társadalomtudományi ismeretek integrációja. Ezt a koncepciót a tanárképzés lényegi, tartalmi fejlesztése, a legjobb szakértők bevonására épített tankönyvmunka, a pedagógus hivatás (és színvonal) hanyatlása folyamatának radikális megállítása és megfordítása segíthet realizálni. Mindezt azonban meg is kell indítani a nagyszabású, jövőbe mutató reform előkészítési periódusában, vagyis a következő egy-másfél évtizedben.

E fórumon nem szeretném azonban részletesen megismételni az e

témakörben már kifejtetteket. Elegendő annak hangsúlyozásával zárni mondanivalómat, hogy megújult, a hagyományokhoz képest rendkívül kibővített társadalomtudományi oktatásra van szükség, hogy ezzel társadalmunk műveltségének új rétegeit alapozhassuk meg, és eleget tehessünk a kor, pontosabban a *jövő* gazdasági-társadalmi igényeinek, hogy összhangot teremtsünk a gazdaság és a műveltségi szint (tartalom) között, hogy utóbbi az új fejlődési szakaszban is hajtóereje lehessen az előbbinek. Mindebben nem zsugorodó, visszaszoruló, díszítő, hanem egyre fontosabb szerepe van az egymásra ható, új integrációs utakat kereső társadalomtudománynak.

Öt előadás gazdaságról és oktatásról.
Magvető Kiadó 1978. 139–187. old.

Marx György

GYORSULÓ IDŐ

SÁMUELTŐL SNOW-IG

Egymillió évvel ezelőtt még nem élt a Földön olyan lény, amely tüzet tudott volna gyújtani, szerszámot készített volna. Egymillió éve még nem volt ember.

Félmillió esztendeje már a Vértes sűrűjében rejtőzött Sámuel, az előember. Legfeljebb 10–50 000 kortársa kóborolhatott hordákba verődve szanaszét az Óvilág három kontinensén. Az élővilág ezermillió esztendeje burjánzott tengerben és szárazföldön, de az ember még nem játszott benne számottevő szerepet.

A Föld benépesülése akkor indult meg, amikor ősünk a növénytermesztést megtanulta; gátakat és palotákat kezdett építeni. A folyóvölgyekben tízezer esztendővel ezelőtt elkezdődött a városalkotó civilizáció kialakulása. A Föld népessége ebben az időben tízmillió körül járt. A földművelés forradalmának következményeként az emberi fejlődés többé nem geológiai, hanem történelmi időtartamokkal mérhető. A Föld lakossága 2500 év alatt megkétszereződött.

Az utolsó két-háromszáz esztendőben az ipari forradalom a történelem sodrását ismét tízszeresre gyorsította. A Föld lakossága 1500 körül még félmilliárd volt, de 1840-ig egymilliárdra, 1930-ig kétmilliárdra duzzadt. A XX. század közepén úgy becsülték, hogy 2000-re az emberek száma eléri a 3,5 milliárdot.

1950 táján azonban megindult a demográfiai robbanás. A 3,5 milliárdig már ma eljutottunk, és úgy látszik, 2000-ig egy újabb megduplázódásnak leszünk tanúi: 7 milliárd embert jósolnak a demográfusok. Azon a földdarabon, amely ma egy embernek jut, az ezredfordulón két embernek kell élnie. 2000-ig mellettünk egy második emberiség születik.

Az utolsó tízezer esztendő során az emberfaj biológiai adottságai

nem változtak meg. Ha csupán biológiai tényezőktől függne a szaporodás, minden nemzedékváltás ugyanakkora faktorral szorozná a népességszámot. Ha például a fiúk mindig 10%-kal vannak többen, mint az apák, a Föld lakossága 33 évenként kb. 10%-kal, 100 évenként $1{,}1^3 = 1{,}331$ faktorral növekszik meg. 217 esztendőnek kellene eltelnie ahhoz, hogy az emberiség létszáma megkétszereződjék.

A valóságban a szaporodás üteme változik. A növekedés ritmusát jellemezhetjük azáltal, hogy megadjuk, hogyan alakul évente a népességszaporulat (a logaritmus differenciálhányados), mekkora a mértani haladvány évenkénti szorzótényezője, hány százalék létszámemelkedés következik be egy emberöltő vagy egy esztendő alatt. Szemléltetés céljából ezek helyett az adatok helyett a duplázódási időt fogjuk használni. Ezen azt az időtartamot értjük, amely alatt a szemügyre vett szám kétszeresére növekszik, ha annak pillanatnyi növekedési ütemét (multiplikációs tényezőjét) gondolatban állandósítjuk. Gyorsuló ritmus esetén a kétszereződés természetesen hamarabb megvalósul, mint amit a ma érvényes duplázódási idő jelez, lassuló ütem esetén viszont a megkettőződés annál hosszabb ideig várat magára. Képszerűen azt mondhatjuk, hogy duplázódási idő egy nagy órának az időegysége, amely az emberiség szaporodását, előrehaladását jelzi. A fejlődés mutatója a duplázódási idő alatt jut el a következő beosztáshoz. Ez az óra mindenütt látható a mi világunkban: a szomszédság közelsége, a város kiterjedése, a villamos zsúfoltsága, a megélhetési harc élessége mind mutatók az órán.

A történelem előtti időkben a népszaporulat órájának mutatója állni látszott: a Föld népessége százezer év alatt nőtt kétszeresére. Ezt az időközt generációk emlékezete sem hidalhatta át. Az ember számára a világ változatlan, nyugvó adottság volt. A földművelő népek magasabb rendű termelése több ember megélhetéséhez nyújtott lehetőséget: ezer évre csökkentette a népesség duplázódási idejét. Az egyén számára még ekkor is észrevehetetlen volt az óramutató mozgása, az ókor társadalmai statikusak. Az ókor eszményképe az örökkévalóság volt, ezt tükrözik ránk maradt alkotásai: a piramisok, az időtlen mosolyú Szfinx, az időtlen világ tudománya: a geometria.

Az ipari forradalom tette lehetővé az újabb demográfiai ugrást: a duplázódási idő 1000 esztendőről 100 év alá zsugorodott. A nagyszülők és unokák tapasztalatainak egybevetése a családon belül tanúskodott a haladásról. Az óramutató mozgása mindenki számára észrevehetővé vált. A társadalmi haladást csak az újkorban fedezték fel.

1950-ben a duplázódási idő 40 évre zuhant le: rövidebb lett az emberélet hosszánál. (Indiában a megkétszereződés ideje 33 év, Mexikóban 30 évnél is rövidebb.) A homo sapiens az utolsó tízezer esztendőben biológiailag nem változott, az emberi nem duplázódási ideje mégis századrészére csökkent. Az emberiség szaporodási sebessége százszorosára gyorsult.

Egy mai ember annyi változást ér meg élete folyamán, amennyit az ókori Mezopotámiában csak száz egymást váltó generáció tapasztalhatott. Mai világunk gyorsan alakuló, dinamikus benyomást kelt. Rohan az idő.

Nem kell a statisztikai adatokat böngésznünk, hogy ezt észrevegyük. A modern élet gyors zakatolása mindenüvé elhallatszik. Az utcán siet a fiatal, és siet az öreg. A gyermek autóval játszik, a felnőtt beletapos a gázpedálba, hogy magasabb sebességre gyorsítsa kocsiját. Moziba járunk. Magnónkon az e heti sláger beatritmusban szól, a tévé egyenes adásban, szinkron közvetíti a világtörténelmet. A mai ember természetes környezete a napról napra megfigyelt változás. Talán végzetként veszik sokan tudomásul a fokozódó iramot. Mintha a mindnyájunkon úr Kronosz tenné próbára az emberiséget azáltal, hogy magasabb fokozatba kapcsolja a történelem sebességváltóját.

Nem emberfölötti, transzcendens, geológiai vagy biológiai ananké (végzet) áldozatai vagyunk. Évszázadról évszázadra gyorsuló történelmet civilizált lények társadalma idézhet elő. Az óra járását mi, emberek szabályozhatjuk. Az óra gyorsulása társadalmi jelenség, okain és következményein nekünk kell töprengenünk.

Tudjuk jól, a népességexplózió nem azonos a társadalmi fejlődéssel, csupán annak tünete. Szorosabban tapad az egészségügy, gyógyszerés DDT-ellátás fejlődéséhez, mint az acél- vagy búzatermelés növekedéséhez. A gyorsulás egyik mutatója a népességszaporodás, de a gyorsulás motorja a civilizációs haladás. A termelés növekedése egyre táguló keretet teremt, amelyet a múlt századokban a népességszaporulattal töltött ki az emberiség. Érvényes volt ez még az ipari forradalom megindulásakor is. A XX. században a visszahatás jellege részben megváltozott: a termelés növekedésére egyes közösségek (elsősorban a fejlődő országokban) népességnöveléssel, más közösségek (elsősorban a fejlett iparú országokban) életszínvonal-emeléssel válaszoltak. A földművelés forradalma, majd az ipari forradalom következtében váltotta fel a biológiai fejlődést a sebesebb történelmi fejlődés. Hasonló okot kell keresnünk, ha meg akarjuk érteni, milyen

átalakulás késztette 1950 táján a haladás mutatóját minden eddigit felülmúló száguldásra. A következtetést elsőként tudatosan – azt hiszem – Snow fogalmazta meg 1962-ben:

„Ipari forradalom számomra a gépek fokozódó használatát, férfiak és nők gyári munkába állítását jelenti, és még azt, hogy Angliában a jobbára földművelő munkából élő lakosság nagy része átalakult gyári munkássá, ill. olyan emberré, akik az előállított gyártmányok szétosztásával foglalkoznak. Ez a változás hirtelen lepett meg bennünket, a luddíták, a gyakorlati és intellektuális luddíták gyűlölete közepette. Az ipari forradalom megérlelte egy másik változás feltételeit, egy olyan átalakulását, amely az ipari forradalomhoz igen hasonló, azonban sokkal mélyebben tudományos, sokkal gyorsabban és eredményeiben feltehetőleg sokkal bámulatosabb. Ez a változás a valódi természettudomány ipari alkalmazásából ered, abból, hogy nem tapogatódzunk tovább, nem különc feltalálók, hanem szervezett kutatócsoportok elgondolásaira támaszkodunk. Úgy érzem, az elektronika, az atomenergia és az automatizálás társadalma ma lényeges vonásaiban különbözik mindattól, ami eddig volt. Teljes kibontakozásukban ezek az új módszerek sokkal jobban átformálják majd a világot. Ezt az átalakulást szerintem a tudományos forradalom név illeti meg."

A tudományos-technikai forradalom iramát mindenki érzi. Népeket dob az élre, másokat félrelök. Ott van a gyermekek álmaiban és a felnőttek gondjaiban. Talán mégis a fizikus az, akire rossz és jó ódiumát leginkább hárítják, hiszen ő segítette világra az atombombát meg a tranzisztoros rádiót is. A fizikus ott él, ahol az idő sodrása a legerősebb. A felelősséget is, a töprengés felelősségét gyakran a fizikusok érzik legintenzívebben. Nem azért, mert ők készítették elő a termelőerők új forradalmát – az társadalmi szükségszerűséggel érkezett meg. Azért érzik, mert ők rendelkeznek sok olyan szakismerettel, amely a technikai fejlődés materiális bázisára vonatkozik. Talán megbocsátják a fizikusnak, ha elmondja töprengéseit, leírja gondjait. Szeretne másokban hasonló gondolatsorokat elindítani, vitát provokálni. Hiszen a jövő mindenkinek ügye, aki gyermekét szereti. Alakulásáért a társadalomnak kell a felelősséget vállalnia.

A Földön egyre több ember él. Mindenki enni, ruházkodni, lakni akar. Az új nemzedék többre vágyik, mint amennyi az előzőeknek jutott. A nagyapa szeretett volna jóllakni, amikor éhes. Az apák igénye a fürdőszobás lakás és a rádió. A gyermekek már televíziót és magnót kérnek, és mindenki autóról álmodik.

A Föld népessége ma 40 évenként duplázódik. A termelés duplázódási idejének alacsonyabbnak kell lennie, ha nem akarunk elszegényedő világra berendezkedni, ha az életszínvonalat világszerte emelni akarjuk.

A világgazdasági statisztika alakulása 1955 és 1965 közt néhány fontos termelési ágban a következő duplázódási időket mutatja:

Búza	31 év	Acél	14 év
Papír	15 év	Villany	10 év

Az elmúlt évtizedben olyan gyorsan emelkedett az ipari termelés, hogy az egy emberre jutó javak mennyisége az ipari országokban erőteljesen növekedett. A fogyasztó saját élete folyamán érzékelheti, hogy az életszínvonal (átmeneti, lokális ingadozásoktól eltekintve) emelkedő tendenciát mutat. Úgy tűnik, derűvel nézhetünk a jövőbe, nyugodtan indíthatjuk útra gyermekeinket a harmadik évezred kapuja felé vezető úton.

A múlt és a jövő fejlődésének gondosabb elemzése mégis óvatosságra int. Jánossy Ferenc több fejlett ipari ország termelésének 50–100 éves szakaszát elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az ötvenes évek gyors megugrása (a „gazdasági csoda") legtöbb esetben nem a természetes fejlődés jele, csupán a második világháború okozta lemaradás behozása. A hatvanas években ezek az országok jóval mérsékeltebb fejlődési ütemre térnek vissza. Az ipari termelés emelkedése két összetevőre bontható: részben a termelékenység növekedéséből, részben a mezőgazdasági munkások és háztartásbeliek iparba áramlásából adódik. Az utóbbi folyamat Angliában és az Egyesült Államokban nagyjából befejeződött, és az ipari termelés mennyiségi fejlődésének mérséklődését eredményezte. A munkástelítődés az európai kontinens országaiban is előbb-utóbb korlátozza az ipar meredek fejlődését. A mezőgazdaságból és más területről elvonható embertartalék kimerültével az életszínvonalat kizárólagosan az egy mun-

kás által évente termelt áruk mennyisége (a termelékenység) fogja meghatározni.

Az emberi fejlődés talán leglényegesebb mérőszáma a termelékenység. Az ősembernél ez állandó alacsony szinten stagnált: az ükapák ugyanúgy csiszoltak kőszerszámokat, mint ükunokáik. Ezer esztendő még az ókori Egyiptom társadalmában sem hozott nagyon jelentős változást. Csupán az ipari forradalom szorította le a termelékenység duplázódásának idejét egy emberöltő közelébe. Ez az érték az elmúlt évszázad óta az ipari országokban állandósult. Az Egyesült Államokban a termelékenység 1870 óta kb. 34 évenként kétszereződik meg. Az adat elég karakterisztikus: a fejlett ipari országokban a termelékenység duplázódási ideje évtizedek óta 30 és 40 év közt mozog, máshol ennél lényegesen hosszabb. A duplázódás idejét tartósan egy emberöltő alá szorítani mindmáig nem sikerült. Vajon mi az oka a 30–40 éves duplázódási idő – gyorsuló világunkban oly meglepő – állandósulásának?

Nem magyarázható ez a tudományos kutatás és a technika fejlődésének tempójával.

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének közgyűlése 1958. november 14-én határozatot hozott, amely általános felmérést rendelt el a természettudományos kutatások és azok békés célú felhasználása területén. Így született meg 1960-ban az Auger-jelentés (Current trends in scientific research). Idézzük ennek bevezetését:

„A tudományos kutatás, amely a XIX. század világában csupán mellérendelt szerepet játszott, a XX. században olyan fontossá vált, hogy ma már lehetetlen leírni valamely emberi társadalmat anélkül, hogy megadnánk a tudományos kutatásnak az őt megillető helyet. A felfedezések egyre nagyobb gyakorisággal követik egymást. Azt gondolhatnánk, hogy ez a történelem folytonos gyorsulásának egyik megnyilvánulása.

A történelem gyorsulása nyomban szemünkbe ötlik, ha végigpillantunk az emberi társadalmak fejlődésének folyamatán. A tudománnyal közvetlen kapcsolatban nem álló emberi tevékenység feltehetően minden 40 évben kétszereződik meg. Teljesen világos azonban, hogy a tudományos tevékenység (minden gazdasági és műszaki következményével együtt) az emberi tevékenység más fajtáihoz viszonyítva a jelen korszakban különösen gyors fejlődést mutat: hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy minden 10 évben megkétszereződik.

Ez a növekedési törvény több különböző statisztika alapján leve-

zethető. Összhangban van vele például a tudományos folyóiratokban megjelenő eredeti közlemények vagy pedig az egy tudományágban, így a fizikában publikált cikk-kivonatok száma. Érvényesnek találjuk a fenti megállapítást akkor is, ha a laboratóriumban dolgozó tudományos személyzet létszámát fogadjuk el ismérvnek. Végül becslést végezhetünk a jelentős tudományos felfedezések évenkénti számára vonatkozóan is, s az eredmény ismét ugyanazt a növekedési sebességet mutatja. A tudományos tevékenység tízévenként bekövetkező megduplázódásának egyik lényeges következménye így fejezhető ki: a történelem kezdete óta élt összes tudósok és kutatók 90%-a ma él és dolgozik."

A tudományos-technikai forradalom napjainkban gyors ütemet diktál. A gyermekek számára tízszer annyi ismeret áll rendelkezésre, mint amennyiről szüleik tudhattak. A legmodernebb technika olyan új gépsorokat produkál, amelyek képesek egy munkás termelését évtizedenként megkétszerezni.

A tudományos-technikai forradalom tízéves duplázási ideje materiális alapot teremt a termelékenység és életszínvonal gyorsabb emelkedésére. Leonyid Brezsnyev kiemelte 1968-as újévi üzenetében, hogy a társadalmi termelés hatékonysága (mind az iparban, mind a mezőgazdaságban) a tudomány és technika legújabb eredményeinek alkalmazásán múlik.

SZÉDÜLŐ EMBEREK

Számítógépeket kétféle változatban állítanak elő. A specializált komputer egyetlen konkrét feladatkört lát el. Például a vállalat pénzügyeit könyveli és munkabért fizet, vagy egy üzem automatikus gépsorát irányítja és ellenőrzi.

Az univerzális komputer sokkal rugalmasabb működésű: üres cellákkal épül. A feladatot alkalmilag szabják meg. A kiindulási adatokat, az elvégzendő műveletsort a számítógép programozója a pillanatnyi igénynek megfelelően táplálja a gépbe. Lehet, hogy két azonos gyártmányú, egyező típusszámú gép működik egymás mellett, és egyik – a beadott lyukkártyák utasítása szerint – egy molekula elektronszerkezetét számítja ki a Schrödinger-egyenlet alapján, a másik univerzális komputer pedig az árkalkulációt végzi, és a piaci keresletet méri fel egy új árucikk számára.

Az állatok központi idegrendszere a specializált komputerhez hasonlít. Amikor egy rókakölyök megszületik, pár napos–pár hetes tétovázás után tudja, hogyan kell futnia, úsznia, rejtekhelyet és élelmet keresnie. Tanulás nélkül segítik azok az ösztönök, feltétlen reflexek, amelyek vele születnek. (Agyában a mozgást irányító rész egyhónapos korban már teljesen ki van fejlődve; primitívebb állatoknál ez még hamarabb bekövetkezik.) A rókakölyök mindig rókává nő fel. Az állatok csak igen korlátozott mértékben taníthatók. A kölykök ugyanonnan indulnak el, ahol szüleik, ükszüleik kezdték gyermekkorukban. Az állatvilágban nincs történelem, csupán biológiai fejlődés. Ezt csak a paleontológus veheti észre, ha százezer és millió évekre leás a múltba.

Az ember agya más struktúrájú. A humán idegformációk minden állaténál több sejtet tartalmaznak, több szál kapcsolja a neuronokat egymáshoz. Ez a neuronhálózat egy hatalmas univerzális komputernek tekinthető. A gyermek agyában jelentős rész nincs eleve beprogramozva. Az ezer esztendeje született csecsemőt jobbággyá, zsoldos katonává vagy herceggé nevelték. A ma született csecsemőből esztergályost, atomfizikust, űrhajóst képeznek. A különböző emberek agyába más-más képesítés programozható be, a gyermekébe modernebb szakma, mint a szülőkébe.

Az ember agya sokkal hosszabban fejlődik, mint az állaté. A mozgást irányító neuroncsoport huszonötszörte lassabban éri el teljes fejlettségét, mint a kutyánál. Az emberi agy alakulása kb. negyvenöt éves korban fejeződik be. Amíg az agy fejlődésben van, élénkebb a működése, erősebb az anyagcseréje, gyorsabban tanul. Az anyagcsere csökkenésével lassul a tanulás üteme, az új ismeretek feldolgozása és kidolgozása. Ez a negyvenöt esztendős tanulási idő nagyon hosszú az állatvilág begyakorlási idejéhez képest. Nemrég ennyi volt az ember átlagos élettartama.

Az állatoknál csak biológiai fejlődés létezik. Az ember az utolsó tízezer esztendőben biológiailag nem fejlődött: a kiásott koponyák csontozata, az agykéreg lenyomata ugyanolyan agyszerkezetről tanúskodik, amilyent a mai ember hordoz fejében. A társadalmi munkamegosztás és az egymást váltó nemzedékek állandóan modernizálódó képzése mégis átalakította az emberiséget. Nem biológiai, hanem társadalmi fejlődés sokszorozta meg az értelmes ember képességeit az utolsó tízezer esztendőben. Illyés Gyula így töprengett az Éden elvesztésének lehetőségeiről:

„A pacsirták, a tigrisek minden dallamot és hördülést, amellyel érzést és akaratot közöltek, rögtön születési örökségként megkapják. Ha minden pacsirta és tigris pusztulása után csak egy-egy pár megmaradna: fajuk pontosan azon a szinten teremtődhet újjá, ahol a válság érte. Mivel az emberi mivoltunk, a mi civilizációnk a beszéden, illetve a gondolatcserén alapul, a csak néhány magányos párra csökkent emberiség egy nemzedék után azonnal a barlangkori szint apaevési fokára zuhanna vissza.

Ha bármely szörnyű erő megállítaná az emberi társaslét tökéletesedését, vagyis vissza akarná fordítani a világot: vége lenne hamarosan mindannak, amiért élünk, és életet adunk. A műveltségétől gyökeresen megfosztott emberiség az állatosodás lejtőjére tér. Tehát – emberi volta elvesztésével a lényegét veszti el.

De ez jelenti a tökéletesedés lehetőségét is. A mindenkori jobb jövőt."

Széchenyi István már a múlt században „a kiművelt emberfőket" jelölte meg a gazdasági felemelkedés feltételeként.

Jánossy Ferenc a gazdasági fejlődés trendvonalával foglalkozó könyvében sorra veszi a termelékenység alakulását befolyásoló tényezőket. Elemzése szerint a géppark nagysága, a beruházások összege mellett egy további összetevő fejt ki döntő befolyást a fejlődés ütemére. A trendvonal állandó meredekségéből Jánossy levonja a következtetést:

„A trendvonal meredeksége végső soron a munkaerő fejlettségétől függ. Valamely ország gazdasági potenciálját hosszú távra elsődlegesen a munkaerő határozza meg, a rendelkezésre álló termelési eszközök szűkössége csupán átmenetileg csökkentheti a gazdasági potenciált, hiszen a termelési eszközök maguk is csak a munkaerő termékei."

Az ókorban a technikai felfedezések duplázódási ideje 1000 esztendő körül járhatott. Egy közösségen belül minden találmány néhány generáció alatt elterjedt, így a termelékenység duplázódási ideje megegyezett a tudomány és technika duplázódásának idejével. Csak ritkán tanultak a gyermekek olyan új fogást, amelyet szüleik és nagyszüleik nem használtak. A mesterségek struktúrája merev volt, nem létezett rés a technika és termelés között.

Az ipari forradalomban a termelés növekedése már erőteljesebb. A tudomány duplázódási ideje a XX. században rövidebbé vált az emberi életkornál. A termelés nem képes követni a haladó technika ál-

tal diktált tempót. A termelékenység duplázódási ideje megreked a nemzedékváltás periódusánál (30–40 esztendőnél). Rés támad a technikai lehetőségek és a reális termelőmunka között. Jánossy ezt a feszültséget így fogalmazta meg:

„Ellentétben a hűbérúrral, a tőkés már nem csupán arra kényszeríti a munkást, hogy többet, hanem arra is, hogy másképp dolgozzék. Rákényszeríti a folytonos tanulásra, vagy pedig szinte egyik napról a másikra megfosztja tudása értékesítési lehetőségétől, ezzel együtt emberi méltóságától is. Ezek új követelmények, amelyek életbe léptével felborul a szakmák és termelési eszközök struktúrájának korábbi statikus, túlontúl harmonikus egyensúlyi állapota. Helyébe egy újszerű, dinamikus egyensúly lép, ennek sajátos vonása a benne rejlő strukturális feszültség. A termelési eszközök struktúrája mindig megelőzi néhány lépéssel a munkaerőben élő szakmastruktúrát, utóbbit ezáltal folytonos változásra késztetve. Ez a megelőzés kényszeríti az embert állandó tanulásra és áttanulásra, ez szorítja rá arra, hogy konkrét munkáját, tevékenységi módját folytonosan változtassa."

Ezen a ponton könnyen megkísért bennünket a pesszimista konklúzió: a termelékenység évi 2% növekedési üteme (ami 34 év duplázódási időnek felel meg) talán azért nem gyorsul tovább, mert új szakmai ismeret simán csak új nemzedék munkába állásával terjed el. Az idősebb mezőgazdasági dolgozó vállalhat alkalmi munkát a városban, de jó ipari szakmunkás ritkán válik belőle. *„Amit Jancsi meg nem tanult, azt János sem tanulja meg"* – idézte Jánossy Ferenc a közmondást.

A tanulásra képes emberi agy teremtette meg a történelmi átalakulásnak, a fejlődési ütem fokozódásának, a haladás gyorsításának lehetőségét. Vajon nem közelítettük meg a lehetőségek határát? Nem szab ugyanez az agy biológiai korlátot, amikor az emberiség a történelem motorját még szédítőbb száguldásra szeretné kapcsolni?

Az ipari tanuló megtanulhat egy szakmát, gyermeke majd egy másikat, modernebbet tanul, így a társadalom realizálhat egy 30–40 éves termelékenységduplázást. De elvárható-e a munkástól, hogy ne szédüljön el, ha a szakmák ennél gyorsabb ütemben váltják egymást? Elvárhatjuk-e, hogy bányászként induljon, azután hegesztővé, majd elektronikus műszerésszé képezze magát egyetlen élete során? (A kétszerezés idejét és az emberöltőt szemléletesség céljából vetjük egybe. Nem egy-két év különbség okoz nehézséget, hanem az aktív emberélet folyamán szükséges szakmaváltoztatás.)

A kérdés nagyon távolinak, utópisztikusnak tűnik. Pedig nem kell a science fictionhoz fordulni, ha példát keresünk egy olyan világra, ahol az idő sokszorta gyorsabban repül az emberek feje felett. A tudományos és ipari kutatólaboratóriumokba kell csak ellátogatnunk. Az átképzés és továbbképzés feladataival foglalkozó érdekes cikkében Ádám György a *Chemical Engineering News*ból idéz:

„A természettudósok és mérnökök felezési ideje közel jár a tíz évhez. Fele annak, amit tanultak, egy évtizeden belül elavul, és fele annak, amire tíz év múlva szükségük lesz, ma még hozzáférhetetlen."

Akinek dolgozik ismerőse az Orionban, megkérdezheti tőle, hogyan változott a gyár profilja az elmúlt években. A rádióvevők gyártását leállították, és tíz év alatt megteremtették a hazai televízióipart. (Most évente negyedmilliónál több tévékészüléket gyárt Magyarország.) Közben az elektroncsövet kiszorította a tranzisztor, a drótgubancot a nyomtatott áramkör, a százméteres rádióhullámokat a deciméteres URH. A tévé mellett és után egyre jobban előtérbe kerül a mikrohullámú adó-, erősítő- és vevőrendszerek építése; már a színes tévé a beszédtéma meg az integrált áramkörök. De ugyanilyen tempót találunk az Egyesült Izzóban is. Az Izzóhoz csatlakozó kutatólaboratóriumokban teremtették meg a század elején elsőként a wolframszálas izzót, itt született meg a harmincas években a kriptonlámpa, innen indult el az ötvenes években fénycsőgyártásunk, majd a jód- és xenonlámpák. Ma az elektrolumineszcenciát kutatják mint a jövő világítási módszerét. Ami tíz évvel ezelőtt volt, az Újpesten már csak történelem.

Akinek van a rokonságában fizikus, sokat meséltethet magának arról, hogyan változik meg ismételten a természetről alkotott tudományos képünk az ember élete folyamán. Húsz évvel ezelőtt egyetemre jártam. Akkor fedezték fel az első olyan elemi részecskét (a pimezont), amelyiknek élettartama nem éri el a milliomod másodpercet. Ez adta meg a lökést egy új önálló tudományágnak, az atommagfizikából különváló részecskefizikának a megszületéséhez. A robbanásszerű kibontakozást mutatja, hogyan szaporodnak az ismert elemi részecskék:

1930-ban	2 részecske,
1940-ben	6 részecske,
1950-ben	10 részecske,
1960-ban	30 részecske,
1968-ban	150 részecske.

A tényanyag lavinaszerű gyarapodása szakadatlanul formálta az anyag legprimitívebb alkotóelemeiről kialakított nézeteinket. A negyvenes években a kvantumtérelméleten dolgoztunk, közönséges differenciál- és integrálszámítást alkalmazva. Az egyre ingoványosabbnak bizonyuló terület axiomatikus szigort követelt, a matematikából halmazelméletet kellett tanulnunk és valós függvénytant. 1953-ra kiderült, hogy a pi-mezonok szóródásának leírásánál a kvantumelmélet teljesen alkalmatlan. 1955-ben a gyökeresen más szemléletmódot követelő diszperziós relációkat vetik be: komplex függvénytant használnak, és a megszokott négydimenziós téridő helyett a komplex síkon próbálnak tájékozódni a teoretikusok. A pi-mezonra ennyi talán elég is lett volna, de az utolsó tíz esztendőben felfedezett száz részecskével így nem lehetett mit kezdeni. 1961-ben a matematikának egész más területéről, az absztrakt algebrából kellett elindulni. Még a matematikus számára is csupa különböző diszciplína. Bocsánat a sok szakkifejezésért, csak azt a légkört akartam illusztrálni, amelyben a (szegény vagy szerencsés?) elméleti fizikus él. A ma diplomamunkáját készítő értelmes egyetemi hallgató bizony csak történeti érdekességként méltatná figyelemre azokat az elveket és módszereket, amelyek húsz esztendeje nem csupán az egyetemi oktatásban, hanem a kutatásban is az élvonalat jelentették.

Az egzakt természettudományok közt az elméleti fizikában legkoncentráltabb tematikájú a kutatás. Talán ez a magyarázata, hogy a szűk frontszakaszon kikényszerített áttörés itt a leglendületesebb, leglátványosabb. Nem lehet véletlen, hogy először itt kezdtek nemzedéki problémáról beszélni. Einstein már a század elején azt mondta, hogy aki a klasszikus fizikát egyszer megtanulta, az a relativitáselméletet teljesen soha nem értheti meg. A kvantummechanika húsz esztendővel a relativitáselmélet után bontakozott ki, de Einstein élete végéig idegenül állt vele szemben. (1956-ban halt meg, harminc évvel a kvantummechanika felállítása után.) Max Planck, a kvantumelmélet forradalmának elindítója írta életrajzában:

„Valamely tudományos igazság nem úgy szokott érvényre jutni, hogy ellenfeleit meggyőzik, és azok meggyőzötteknek jelentik ki magukat, hanem inkább úgy, hogy az ellenfelek lassan kihalnak, és a felnövekvő generáció kezdettől fogva ezt az igazságot ismeri meg."

Ma az egyetemi hallgatók harmadéves korukban nagyobb nehézségek nélkül sajátítják el mind a relativitáselméletet, mind a kvantummechanikát.

Einstein a relativitáselméletet 26 éves korában alkotta meg, Bohr 28 évesen a róla elnevezett atommodellt, Heisenberg 24 éves fejjel állította fel a kvantummechanikát, a 26 esztendős Dirac nevéhez fűződik az elektron relativisztikus kvantummechanikája. Gell-Mann 24 éves korában építette ki az elemi részecskék legsikeresebb rendszerét, és Landau 19 éves volt, amikor bevezette a modern kvantummechanika egyik legegyetemesebb érvényű fogalmát, a sűrűségmátrixot.

Az Egyesült Államokban többen foglalkoztak a kutatómunka termelékenységének problémájával. H. C. Lehman *Age and Achievement* (Életkor és teljesítmény) című könyvét 1953-ban adta ki a Princetoni Egyetem. D. C. Pelz statisztikai felméréséből (1964) látjuk, hogy a kutatómunka produktivitása az első években rohamosan emelkedik, de valahol a negyven év táján megfordul, és esni kezd. A fordulópont hamarabb következik be az elméleti fizikában és a matematikában, később a kísérleti és műszaki tudományokban, ahol az enciklopedikus tudásra és tapasztalatra döntő szükség van. Az ipari fejlesztő intézetek mérnökeinek teljesítménygörbéjén a tetőzés hátrább lép fel. (Egyes országok arra rendezkedtek be, hogy a természettudósokat pályájuk első szakaszában alapkutatásokba vezetik be, majd legtöbbjüket a tudományos fokozat megszerzése után ipari fejlesztőmunkára irányítják át.)

„Bármely szakma maximális lehetséges szaporodási sebessége exponenciális függvénnyel írható le, akárcsak az élőlények szaporodása. A nyulak egy év alatt létszámuk ezerszeresére tudnak szaporodni, a lovak száma csak 40%-kal nőhet. Egy ország mérnökeinek száma aligha szaporodhat évi 10%-nál nagyobb ütemben. A valódi határ ugyanis abból adódik, hogy minden kiképzés a szakma tényleges gyakorlása folytán válik teljessé. Például a gépkocsivezetők száma majdnem úgy növekedhet, mint a nyulaké, mégsem merészkednék szívesen olyan utcára, ahol az összes gépkocsivezető csak az utolsó év folyamán ült a volán mellé."

Ezt írta Jánossy könyvében.

Lehetséges, hogy a természettudomány tízesztendős duplázódási idejét „rablógazdálkodással" értük el? Az elképzelhető legnagyobb ütemben növeljük a tudósok számát, és az így felfokozott fejlődési sebesség idő előtti „kiöregedéssel" fenyegeti az egzakt tudományok művelőit? Milyen következtetést vonjunk le laboratóriumi kiindulásunkból a széles társadalomra vonatkozólag?

Fenntartható-e a társadalom stabilitása, ha a gyermekek egészen másképpen dolgoznak és élnek, másnak látják a világot, mint szüleik, az élettapasztalatokban és életbölcsességben gazdag öregek? Ki tanítja, ki kritizálja a jóra szertelen rohanással törő fiatalokat? Kikre hallgatnak majd ők?

Megreked-e a társadalom a nemzedékváltás ritmusa által korlátozott 30–40 éves duplázódási időnél, vagy modern emberáldozattal préseli ki magából a termelékenység, népesség és életszínvonal gyorsabb emelkedését? Vajon van-e más megoldása is a súlyos dilemmának?

Milyen lesz a világ, amelybe gyermekeinket és unokáinkat küldjük? Milyen lesz 2000-ben élni?

KEGYETLEN JÖVENDŐ?

A mi nemzedékünk éli át az emberiség történelmének azt a gyönyörűen félelmetes pillanatát, amikor a gyorsuló ipari fejlődés át akar törni egy falat: a duplázódási idő a nemzedékváltás periódusideje alá készül zsugorodni.

Az ókorban a nagyapák fejében még ugyanaz volt, mint az unokákéban. A technika olyan észrevehetetlen lassúsággal kúszott előre, hogy a termelés simán követni tudta. Az ipari forradalom eredményezte, hogy az unoka fejében egész más világ tükröződött, mint a nagyapáéban. Ma, a XX. század középső évtizedeiben a jövőre gondoló apák már úgy nevelik fiaikat, hogy azok feje más legyen, azok keze más munkára álljon, mint amire az övék van beidegződve. A technika áttörte a nemzedékfalat, a termelés is azt ostromolja. A tudományos-technikai forradalom olyan kor küszöbére vitt, amelyben egy élet folyamán többször kellene fejet cserélni. Vállalni tudják-e a fiúk, hogy többször is kijárják majd azt az iskolát, amelyet apáiknak csak egyszer, gyermekfővel kellett elvégezniük?

Nem science fiction mese ez a kicserélt fejekről, hanem egy olyan világ képe, ahová körülbelül meg is érkeztünk. Nem kizárólag a kutatólaboratóriumok brain-storming légkörére gondolok, hanem a fejlett országok iparstruktúrájának gyors alakulására. Az angol Crowther Bizottság tizenévesek nevelését elemző jelentéséből valók a következő részletek:

„Azok a fiatalok, akik most kezdenek el dolgozni, jóval a század-

forduló után vonulnak majd nyugalomba. Minden valószínűség szerint abban a termelőágazatban, amelyben elhelyezkedtek, legalább egyszer teljes technikai forradalmat élnek majd át. A munkahelyek, amelyeket nagypapa korukban elfoglalnak, most talán nem is léteznek. Meglehet, ma még fel sem talált termelési folyamatokat irányítanak majd olyan gépeken, amelyeket csak ezután terveznek meg."

„Alapvetően abból kell kiindulnunk, hogy semmilyen dolgozó, legyen kék zubbonyos munkás vagy fehér köpenyes alkalmazott, technikus vagy egyetemet végzett diplomás, nem várhatja el, hogy valamely adott állás, valamely foglalkozásban vagy szakmában egyetlen szűk területre való specializálódás élete végéig megélhetést biztosít számára."

Ezt az idézetet Ádám György kitűnő cikkében statisztikai adatokkal illusztrálta.

Az NSZK-ban 100 dolgozó közül 30 nem olyan szakmát űz, amilyent fiatal korában kitanult.

Az Egyesült Államokban a gyáripar 25%-ban, speciálisan a villamosgépipar 50%-ban olyan termékeket állít elő, amelyek tíz esztendeje még nem léteztek. Az USA munkaügyi minisztériuma az 1965–1975. évtizedre a következő létszámeltolódást jósolja egyes szakmákban:

mezőgazdasági munkás	18% csökkenés,
pék	10% csökkenés,
szerszámgépkezelő	10% csökkenés,
tanár	29% növekedés,
műszaki rajzoló	42% növekedés,
rádióműszerész	44% növekedés,
vegyész	61% növekedés,
számítógép-kezelő	106% növekedés.

A kapitalista társadalomban a nemzedéki fal áttörése sokak számára egyéni tragédiát jelent. Norbert Wiener, a kibernetika megteremtője így látja az automatizálás perspektíváját:

„Ha majd véget ér a második ipari forradalom, a közepes vagy közepesnél gyengébb képességű átlagembernek nem lesz többé mit eladnia, amiért érdemes volna pénzt fizetni."

Franciaországban 1959 és 1964 között a dolgozók 5%-a változtatta meg teljesen a szakmáját, és a szakmaváltoztatás 100 közül 22 esetben a kereset és beosztás csökkentésével járt.

Az Egyesült Államokban ma kutató- és fejlesztőintézetekben 400 000 tudós és mérnök, 700 000 egyéb alkalmazott dolgozik. További 400 000 ember foglalkozik elektronikus számítógépek építésével és kezelésével. Együtt az USA lakosságának 7,5 ezrelékét teszik ki. Az USA eddig 40 000 számítógépet gyártott, amelyek egymilliárd matematikus munkáját végzik el: segítik a kutatást, viszik az ügyintézést, ellenőrzik az automata gépsorokat, irányítják a termelést. Mellettük 100 000 gépprogramozó munkahely ma is betöltetlen. A másik oldal: az USA dolgozóinak 5–7%-a van munka nélkül. Szinte valamennyien hasznosítható szakmával nem rendelkező segédmunkások. New York állam két éve végzett felmérése azt mutatta, hogy 1970-ben a pusztán általános iskolai végzettséggel rendelkezők számára alig lesz munkaalkalom.

A fejlett kapitalista országok társadalma érzi, hogy a gyorsuló idő nem csupán nagyobb életszínvonalat kínál, de bele lehet szédülni a sodrásába, könnyen orra bukik, aki nem vigyáz, és sebeket is kap. Snow már 1962-ben nagyon határozottan fogalmazott:

„Meg kell értenünk a természettudományos forradalmat. Oktatási rendszerünk és a két kultúra vázába becsontosodva elég keményen törekedtünk önmagunk betájolására. Az a keserű tanulság, hogy ez nem elég. Azt mondani, hogy művelődnünk kell, vagy elveszünk, kissé melodramatikusabb, mint a tények mutatják. Azt mondani, hogy művelődnünk kell, vagy már saját életünkben egy meredek hanyatlás tanúi leszünk, az nagyjából helytálló."

Az ipari forradalom, a gőzgép, fonó- és szövőgép feltalálásával, Angliából indult el. Snow aggódva figyeli, hogyan ostromolják a mai Angliát egy második ipari forradalom hullámai:

„A történelmi mítoszok gyakrabban szomorítanak el, mint szeretném. Hogy a mítosz igazi történelem-e vagy sem, mit sem számít. Így is elég hatással van rám. Nem tudok nem gondolni a Velencei Köztársaságra fennállásának utolsó évszázadában. Mint mi, egyszer Velence is mesébe illően szerencsés volt. A véletlen tette őket gazdaggá, akárcsak bennünket. Hatalmas politikai ügyességre tettek szert, ahogyan mi is, angolok. Közülük igen sokan kiváló képességű, realista, hazaszerető emberek voltak. Tudták, éppoly világosan, mint mi is tudjuk, hogy a történelem áradata velük szemben kezdett el folyni. Sokan arra adták fejüket, hogy kidolgozzák a továbbjutás lehetőségeit. Azt jelentette ez, hogy meg kellett volna változtatniuk az egész vázat, amelybe belekristályosodtak. Ők is szerették ezt a vázat, mint

mi a magunkét. Nekik nem volt soha elég erejük annak megváltoztatására."

A szocialista társadalom tudatosan kívánja alakítani a jövőjét. Már a XX. kongresszus is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az ember nem lehet egyetlen foglalkozási ághoz kötve egész életében. Az MSZMP IX. kongresszusának határozatában szerepel ez a mondat: „A tudományos-technikai forradalomnak jelentős politikai és társadalmi következményei vannak, s e kérdések vizsgálata is aktuális feladat."

Nem kívántam közgazdasági törvényeket felfedezni. A jelenségeket felmérték mások, a fejlődés trendvonalát statisztikákból tudjuk. A történelem feltette a kérdéseket. Itt végletekig leegyszerűsített formában azok egyik vetületét mutattam be. Közismertté kell tennünk a problémákat, hogy közüggyé válhassanak. Gondolkoznunk kell, hogyan teremthetünk együtt méltó helyet népünknek a 2000-ig kétszeresére táguló világban.

KIMERÍTETLEN TARTALÉKUNK

Autóvezetés-oktatók állították fel azt a tapasztalati szabályt, hogy a tanulóvezetők begyakorlási idejét az életkorhoz kell igazítani: egy évvel idősebb emberre 2 és 1/2%-kal hosszabb képzést kell szánni. Igaz, a húszesztendős kétszer olyan gyorsan megtanulja az autóvezetést, mint a hatvanéves, mégis mindnyájan ismerünk olyan embereket, akik hajlott korban kezdték el a gépkocsivezetés, számítógépprogramozás vagy más „szakma" tanulását, és kellő szívóssággal tökéletes eredményt értek el.

Tudunk olyanokról is, akik már negyvenéves korukban olyan merevek, mintha agyuk elcsontosodott volna. „Ezt én már képtelen vagyok megtanulni" – halljuk gyakran a panaszt, ha új munkakör átvétele, új fogások begyakorlása, alaposabb szaktudás elsajátítása jön szóba. A renyheség sokszor pusztán lustaságot takar. Nemegyszer ennél több van az inercia mögött. Általános tapasztalat, hogy aki éveken keresztül tunyán él, utána nem képes hirtelen erőkifejtésre. Aki túlságosan régóta tétlenül hagyta az agyát, nehezen tudja újra munkára fogni. A tanulási gyakorlat kimaradása miatt új szakma, új szemléletmód elsajátítására csak a legnagyobb erőfeszítéssel lesz képes. Ha széles társadalmi rétegek választják a kényelmes kibúvót, az

országon belül hosszú távra konzerválódik a duplázódási idő. A nép lemarad abban a gyorsasági versenyben, amelyben a tudományos forradalom fokozódó iramot diktál. Az életszínvonal elkerülhetetlenül csökkenni kezd.

A gyorsulás által különösen érintett elméleti fizikában találkoztam olyan emberekkel, akiket az új, haladó nézetektől való idegenkedésük idő előtt terméketlenségre ítélt, fiatal fővel aggastyánokká vénített. Ugyanitt nagyon meggyőző példáit láthattam olyan tudósoknak is, akik hosszú életük sok munkás évtizede alatt egy pillanatra sem szűntek meg éberen figyelni mindenre, ami új, és előrevisz. Gyorsan reagáltak az anyagról alkotott felfogásunk megismétlődő forradalmaira, nem vonták meg azok kibontakozásától segítségüket. Wolfgang Pauli, Igor Tamm, Wigner Jenő és mások is a Nobel-díjjal koszorúzott tudósok közül a legutolsó évtizedben is aktív résztvevői voltak tudományunk alakulásának; olykor kritikával illették a pillanatnyi avantgardot, de ez a kritika előresegített, nem húzott vissza. Tamm hatvanéves korában (1962-ben) írta azt a cikket az *Izvesztyijá*ban, amely a Szovjetunióban vitát indított a tanulásról és tanításról. Innen idézek:

„Úgy látszik, ahogy az évek múlnak, egyre nehezebb kitörni a gondolatok megfelelő kerékvágásából. Mi ebből a tanulság? Meg kell teremteni a fejlődés legkedvezőbb feltételeit a tehetséges ifjúság számára, amelynek köréből a tudományos alkotók kiemelkedhetnek. A legtöbb más szakterülettől eltérően a jövendő fizikusoktól, kémikusoktól, matematikusoktól nem volna szükséges megkövetelni a termelési gyakorlatot az egyetemi tanulmányok megkezdése előtt. A jövendőbeli fizikus vagy matematikus számára a kutatómunka termelési gyakorlat. Ha nem így történik, visszahozhatatlanul elmúlnak az oktatás leggyümölcsözőbb évei, pedig a rá való felkészülés is sokévi koncentrált, megfeszített munkát követel. Alkotó tudományos kutatókat viszont csakis azok a tudósok képezhetnek, akik maguk is aktív kutatómunkát folytatnak. Csak ilyen tudósok olthatják a fiatalokba a tudomány iránti lelkesedést. Hiszen a tanítvány nem edény, amelyet meg kell tölteni, hanem fáklya, amelyet fel kell lobbantani."

Legközelebbről azt a tudóst ismerem, aki szakmámban a mesterem volt. Hadiszolgálat és vidéki tanárkodás után, negyvenéves korában kapcsolódott be a kutatásba, olyan helyen, ahol nem sokkal korábban zajlott le két nagy forradalom. Az általános relativitáselmélet és a kvantumtérelmélet vált kedves munkaterületévé. Hatvanéves el-

múlt, amikor katedrát kapott. Tanszékén két évtized alatt munkatársakat nevelt egy modern tudományág művelésére, amelyet idehaza senki más nem értett. Két emberöltő alatt végigélte a modern fizika alapokat rendítő forradalmait. Mindegyik magával ragadta, mindet magáévá tette, és bennünket is az új, idegen eszmék szépségére figyelmeztetett, a haladás tiszteletére nevelt. Talán senki sem várta nála izgatottabban azt a küszöbön álló átalakulást, amely az elemi részecskék szerkezetének mélyebb szintjét robbantja majd napfényre. Novobátzky Károly hatvanéves tanári tevékenység után mondotta:

„Az új idők fizikája ma két oldalról fogja karon a szakembert: a relativitás elmélete balról, a kvantumelmélet jobbról. Megállást nem tűrve viszi magával az új és újabb megismerés felé. Aki nem akar elmaradni, mélyebb lélegzetvétellel elfogadja a rohanó haladás ritmusát, hiszen a tudomány változó panorámája folytonos ifjúságot biztosít. A fizikus egyszerűen nem ér rá megöregedni."

Van ezeknek a pozitív életpályáknak különös titka? Talán csak ez: egy pillanatra sem hagyták abba a tanulást. A tanulás is olyan, mint a többi tevékenység: annál eredményesebb, minél inkább gyakoroljuk. Aki többet tanult, az újat is könnyebben sajátítja el. Messze vagyunk agyunk kapacitásának teljes kihasználásától.

Az emberiség tudományos kincse tízévenként duplázódik meg. A fiúk számára tízszer annyi tudás áll rendelkezésre, mint apáiknak. A tudósok egyre több és több ismeretet halmoznak fel könyveikben és folyóirataikban.

„Van egy széles körben elterjedt félreértés az ismereteket tartalmazó könyvek természetét illetően. Sokak szerint az ilyen könyvek arra valók, hogy tartalmukat fejünkbe gyömöszöljük. Azt hiszem, ennek inkább az ellenkezője igaz. A könyvek azért vannak, hogy a tudást bennük tartsuk, míg fejünket valami okosabbra használjuk. A könyvek valószínűleg jobban meg is felelnek az elraktározás funkciójának. Ami engem illet, fejemben minden lexikális tudásnak pár hét a felezési ideje. Ezért az ismereteket »értékmegőrzés céljából« a könyveknek és könyvtáraknak engedem át, jómagam inkább halászni megyek, olykor halra, olykor jó tudásra."

Ezeket a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert mondta.

A könyvtárak gazdagodnak. A társadalmi munkamegosztás egyre jobban differenciálódik. A gyermekeknek mégsem kell tízszer annyi ismeretet elsajátítaniuk, mint az előző nemzedéknek. Ismét Szent-Györgyit idézem:

„Széles körben elterjedt vélemény, hogy a memorizálás nem fáj, a tudás nem árt. Attól félek, igenis árthat. A holt tudás megfakítja a szellemet, megtölti a gyomrot, anélkül hogy táplálná a testet. Elevenebb tanítással jóllakatjuk a lelket, ugyanakkor fenntarthatjuk az észt az igazán fontos dolgok számára. Még időt is takaríthatunk meg vele, amire szükségünk is van, ha lépést akarunk tartani a folyton bővülő tárgykörökkel. Így az eleven oktatás, amely a lelket és agyat kielégíti, hozzásegíti az embert, hogy szembeszálljon minden problémák egyik legszörnyűbbikével, hogy ti. mit kezdjen önmagával. Eleven művészetet és tudományt tanítva, az iskolák feltárhatják a művészi és tudományos élet kihívásait, azok végtelen horizontját, izgalmas kalanddá tehetik az egész életet. Számos fejezete ellenére oktatásunknak lényegében egyetlen tantárgya van: olyan emberek nevelése, akik lábán nem lötyög a felnőttek cipője, és akik képesek egyenesen állni, tekintetüket szélesebb látóhatáron hordozva. Ez a feladat az iskolát – bármely szinten – legfontosabb közintézményünkké, a tanítót a legfontosabb közéleti személlyé teszi. A holnap olyan lesz, amilyen a ma iskolája."

Sokszor elfelejtik, hogy olyan iskolára van szükség, amely nem az ötven-hatvanas évek szakismereteire, hanem – többek közt – a XXI. századra is neveli a gyermekeket. Nem egy-egy szakma fogásait kell beléjük tömni, hanem készséget arra, hogy túléljék szakmák és tudományok forradalmát, sőt maguk legyenek a forradalom harcosai és győztesei.

A legtöbb megtanult adat elavul, 10–20 éven belül elégtelennek bizonyul. A merev specializálás rablógazdálkodás a jövővel szemben. A mérnökök tíz év múlva nem sok hasznát veszik, ha az egyetemen megtanultatják velük a ma gyártott tévékészülék tervét és méretezését. Arra kell valahogy előkészíteni őket, hogy tanulni tudjanak majd az egyetem után is, 30, 40, 50, 60 éves fejjel.

Világszerte hangoztatják, hogy a gyorsan avuló technikák korában a műszaki felsőoktatásban a súlyt az alaptudományok tanítására kell helyezni. Innen kiindulva lehet képessé tenni a jövő mérnökét arra, hogy 5–10 évenként elsajátítsa majd az új technikát. Nálunk ez a magától értetődő felismerés még mindig nem tud kibontakozni. Sőt, mintha egy ellenkező irányú tendencia erősödnék. Ami a mérnökképzésről elmondható, érvényes az általános oktatás és szakoktatás teljes spektrumában.

Szinte hallani már a szokásos ellenvetést: túlságosan nehéz össze-

függéseket, törvényeket, tendenciákat tanítani az egyetemesen kötelező általános iskolában, hiszen sokaknál a leíró jellegű feldolgozás is nehézségekbe ütközik. (Hasonlóan érvelnek a széles tömegeket kiképző és szakiskolák esetében is.)

Nem tudok egyetérteni az ilyen érveléssel. A tantárgyak közül legelvontabb a matematika. A legtöbb logikai lépést, általánosítást alkalmazza, a legelvontabb tételeket tanítja, a legszigorúbb követelményeket támasztja a gondolkodással szemben. Egyúttal talán a legbővebb és legmaradandóbb ismeretanyagot közli egész alsó- és középfokú oktatásunkban. A tanulmányi eredmények mégsem rosszabbak más tantárgyaknál. Inkább a szülők félnek a matektól, mint a tanulók. Mi a matematikaoktatás sikerének a magyarázata? A matematika tananyagát kiváló matematikusok a tanulók iránt igényes módon állították össze: nem matematikai képleteket, hanem matematikai tisztaságú gondolkodást kívánnak tanítani. Minél határozottabban követik ezt a célkitűzést, annál nagyobb eredményeket érnek el. A Szovjetunió kísérleti általános iskoláiban (nálunk a Váci utcai iskolában) a negatív számokat már az első, az algebrát a negyedik osztályban tanítják a szokásos nyolcadik helyett – és javulnak a tanulmányi eredmények.

A matematikusoktól lehet tanulni. Még nem valósult meg hasonlóan eredményes formában a természettudományos gondolkodás tanítása, pedig ez már nem soká odázható el a tudományos forradalom korában. Linus Pauling Nobel-díjas kémikus írja:

„Eljött az ideje, hogy a természettudományt a tananyag részévé tegyék minden évfolyamban, minden iskolatípusban. Szükség van naponta egy természetismeret órára az óvodában, az első általánosban, a másodikban, a harmadikban és így tovább. Minden általános iskolát végzett fiúnak és leánynak úgy kell tudnia a természettudományt, ahogyan számolni és helyesírni tud. A gimnáziumban még többet kell elsajátítaniuk. A főiskolák kapuján belépőnek olyan határozott tudásra van szüksége a természettudomány egészére vonatkozóan, amilyen határozott matematikai tudással érkezik, hogy a főiskolán egész munkáját egyetlen speciális területre összpontosíthassa. Csak így nevelhetjük fel a modern világ állampolgárait. Csak így alakulhat ki olyan nép, amely képes lehet azoknak a nagy szociális és politikai problémáknak a megoldására, amelyekkel ma a világnak szembe kell néznie. Kezdetben ugyan túlnyomórészt leíró lesz az

oktatás, de már a legelső évektől kezdve határozottan a tudományos gondolkodásmódra és attitűdre kell nevelnie."

Nem elérhetetlen vágyálom ez. Külföldön jártamban láttam olyan általános iskolát, sőt óvodát, ahol azzal kezdték az oktatást, amivel mi sokkal fentebb annyit bajlódunk: mi az anyag, mi a mozgás, a kölcsönhatás, akció és reakció, mi a reverzibilis és irreverzibilis változás, mi a tér és idő, a vonatkoztatási rendszer. Az általános iskola negyedik osztályának készült tankönyv, amelynek címe *Relativitás*, még képeskönyvnek is jó, csak annál sokkal izgalmasabb. Epigrammaszerűen azt mondanám: ne a felső tagozatos vagy gimnáziumi fizikát-kémiát tanítsuk az általános iskola alsó tagozatában, inkább a mai egyetemi anyag egy részét. A tiszta természettudományos szemléletmód és kérdésfeltevés elemeit. Sokban emlékeztet ez a matematikaira, de azért lényegesen különbözik tőle. Nem a logikailag lehetséges világokról van szó a természettudományokban, hanem az egyetlen valódi világról. A megismerés folyamatát tapasztalat, indukció és dedukció egymásba fonódása képezi.

Túlbecsülöm a természettudományos oktatás fontosságát és lehetőségeit? Meglehet. Fizikus vagyok, szeretem a fizikát. De a természettudományos forradalom korában élünk. A természettudománnyal együtt termelésről, életszínvonalról, szaporodó nemzedékek megélhetéséről van szó. És még többről. Magyarul megjelent Jay Orear világsikert aratott, mai szemléletű gimnáziumi fizikatankönyve. Ebből idézem:

„A nukleáris problémák legfőbb kérdéseiben a közvélemény meglehetősen kialakulatlan és tájékozatlan. A bonyolult felismerések és fejlődő technika világában a tudósoknak nem egy, de két fontos kötelességük van. Az első a hagyományos igazságkeresés, a másik a kutatásban elért ismeretek közlése mindenkivel, akinek erre szüksége lehet. Mindaddig, amíg a politikai véleményeket technikai ismeretekre és tudományos eredményekre kell építeni, a tudósok kötelességüknek fogják érezni a politikai nézetek kialakításában való segítő közreműködést is."

Nem lehet feladatom, hogy a társadalomtudományok és a művészetek oktatásáról szóljak. Végső célja azoknak is nyilván ugyanaz: felnevelni a XXI. század leendő állampolgárait.

Félmillió esztendeje fejlett központi idegrendszere révén emelkedett az ember a többi állat fölé. És az agyműködést kutató tudósok, a fiatalokat tanító pedagógusok ma kezdenek újfent csodálkozni az em-

beri agyban rejlő kimerítetlen lehetőségeken. A számítógépeket is felhasználva, egyelőre elsősorban a legfiatalabbak tanulási folyamatát vizsgálják mint legegyszerűbbet, és máris sok izgalmas eredmény született. Eredményes kísérleteket végeztek olyan módszerek kialakítására, amelynek révén 3–4 éves korban tanulhatnak meg a kicsik olvasni. Az absztrakt matematikára és az idegen nyelvek második és harmadik anyanyelvként való megtanulására különösen fogékonynak bizonyultak a pubertáskor előtti gyerekek.

A mai gyermekek háromszor annyit tanulnak az iskolában, mint amennyit szüleik tanultak. A „telítődésnek" semmi jelét nem mutatják, csak a szürke adattömegeket unják. Már a neandervölgyi ősembernek akkora agya volt, mint nekünk. Azóta az ember arra törekszik, hogy még hatékonyabban használni tudja a világnak ezt a legcsodálatosabb gondolkodó gépét. Ne féltsük a fiatalokat a tananyagrobbanástól, nem esnek áldozatául. Minél több és ízletesebb táplálékot kínálunk fel szellemüknek, annál nagyobb az intellektuális étvágyuk. Hadd utaljak a budapesti Fazekas Mihály Gimnázium matematikatagozatában elért eredményekre, amelyek országos szenzációvá váltak. Könyvtárosok tanúsítják: éppen a mai „túlterhelt" iskolások hordják haza a legtöbb olvasnivalót, a legtöbb regényt és főleg a legtöbb ismeretterjesztő kötetet.

Amikor egyszer szóba jött, hogy napjainkban az iskolai tananyag háromszorosa az előző nemzedék anyagának, egy „mai fiatal" megjegyezte: *„Lám csak, mégis milyen klassz fiúk vagyunk."* Talán azt felejtette el, aki ezt a megjegyzést tette, hogy a nagyobb tudásanyagot a szülők nemzedéke teremtette meg, a szülők nemzedéke tanítja nekik.

„A fejlődésnek az a mozgástere, amely az újonnan munkába lépők előtt nyitva áll, egyrészt abból adódik, hogy a tanítók (mégpedig a tanítók a szó legtágabb értelmében) az előző nemzedék élen járó rétegéből kerülhetnek ki. Kell is, hogy a tanítók a leghaladóbbak legyenek, olyanok, akik az utánuk következő nemzedéknek a saját nemzedékükön belül szerzett tudáselőnyüket adják át és – természetesen – ne azt tanítsák, amit ifjúkorukban a megelőző nemzedékektől ők maguk tanultak."

Ezt ismét Jánossy Ferenc könyvéből idéztem.

Gyorsul az idő. Szédítően szép korunkban a tanítók, tanárok, oktatók állnak a legkritikusabb poszton. A tankönyvek ötévenként cserélődnek. Mindenki elmaradhat a gyorsuló világban, de a tanítók soha. Az ő munkájuktól függ, milyen lesz néhány évtized múlva a ter-

melékenység, életszínvonal, milyen lesz népünk helyezése a nemzetek versenyében. Még az is rajtuk és tanítványaikon múlik, mekkora lesz a mi nyugdíjunk vásárlóértéke. A nép legjobbjait kell tehát mozgósítanunk az oktatás minél jobb megszervezésére. A legtehetségesebb fiatalok közül kellene verbuválni a jövőbe induló nemzedék kiképzőit, a legjobbakat kellene megnyerni minden módon, az anyagi ösztönzés – ma már látjuk, nem szégyellnivaló – eszközeivel is. Saját jövőjén spórol az a társadalom, amely erre nem gondol.

A gyorsuló fejlődés áttöri a nemzedékfalat. Az iskolában azt tanítják, hogyan kell tanulni. Ezt a tanulást folytatnunk kell életünk végéig. Tanítók segítenek ötéves kortól kezdve hatvanöt éves korig, és még azon túl is. A munkahelyi továbbképzés vezetői, az ismeretterjesztő előadók, a rádió és televízió munkatársai, a folyóiratok és könyvek szerkesztői, költők és tudósok működésének eredményeképpen születik a tudományos forradalom tanuló, gondolkodó társadalma.

Madách elé egy olyan jövő képzetét vetítette a meginduló ipari forradalom, amelyben Michelangelónak egész életében széklábat kell leszabnia. A futószalag-rendszer, az alkotó munka atomizálása azzal fenyegetett, hogy az ember primitív masinává alacsonyodik. De az ilyen primitív munka könnyen automatizálható.

A mi fiataljainktól automataüzemek tervezését, megépítését várja a társadalom. Az ismeretlen szakadatlan ostromát, szüntelen alkotást. Mindennek eredményeként anyagiakban is gazdagodó világot. Ezt valljuk a homo sapienshez, az értelmes emberhez méltó életnek.

Marx György: Kimeríthetetlen anyag.
Magvető Kiadó 1969.

Aczél György

TUDOMÁNYPOLITIKÁNK ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Pártunk XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozat a fejlett szocialista társadalom megteremtésében jelölte meg az elkövetkező 15–20 év feladatait. Ez a gazdasági és a szellemi élet valamennyi területén további nagy erőfeszítéseket követel pártunktól, munkásosztályunktól, egész népünktől. Igényli, hogy tovább folytassuk és fejlesszük azt a politikát, amely népünk túlnyomó többségének támogatását élvezi, amely eddigi eredményeinket lehetővé tette.

A XI. kongresszuson a KB beszámolója az elért eredmények alapján kérhette a kongresszustól, hogy „erősítse meg pártunknak a gyakorlatban bevált, eddig is követett fő irányvonalát mind a bel- és külpolitikában, mind a gazdasági és kulturális építőmunkában, mind az életszínvonal-politikában".[1]

A párt politikájának változatlansága nem megcsontosodott, elvont változatlanság. Pártunk a marxizmus–leninizmus dialektikájának követelményei szerint elemzi az új jelenségeket, s ezeknek megfelelően alakítja, módosítja politikáját. Ilyen változtatási-javítási képesség nélkül éppen az élet által igazolt, a tömegek bizalmát élvező fő vonalunk stabilitása inoghatna meg.

Társadalmi fejlődésünk dialektikája, dinamizmusa *új és új feladatokat állít társadalomkutatóink elé,* s azt követeli meg tőlük, hogy a konkrét helyzet konkrét elemzésével, a tudomány eszközeivel segítse pártunknak a szocializmus teljes felépítésére irányuló politikáját.

Az MSZMP megalakulása óta vallotta-vallja és vállalta-vállalja a *folytonosságot az 1956-os ellenforradalom előtti szocialista építéssel,* vállalja e folytonosság megvalósításának küldetését, elvetette és elveti az ún. sztálini korszakról szóló revizionista „elméletet". Egyszersmind *szakított az 1956 előtti dogmatikus, szektás elvekkel, mód-*

[1] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 78. old.

szerekkel, gyakorlattal is, elemezte és elemzi a reális társadalmi valóságot, illetve szellemi életet, soron következő feladatait pedig a marxizmus–leninizmus elvei, a marxista dialektikus materialista módszer alapján határozza meg.

A *materialista* dialektika alkalmazása mindenekelőtt azt jelentette, hogy pártunk, leküzdve a marxista társadalomfelfogás szubjektivisztikus torzításait – amely közös jellemzője volt, s ma is az mind a revizionista, mind a „baloldali-szektás" „valóság"-felfogásnak –, nem vágyálmokra, hanem a *reális tényekre,* a társadalmi fejlődés *objektív törvényszerűségeire* alapozta munkáját. Abból indultunk ki, hogy soha nem szabad összetéveszteni a valóságot megvalósítandó céljainkkal, tudva persze: céltudatos törekvéseink is reális tényei, lényeges hajtóerői a fejlődésnek. A *„van"* és a *„kell"*, a valóban létező és az elérendő közötti különbség megszüntetése a tettek, a küzdés dolga, amelyet a valóság megszépítése, „kozmetikázása" bénít, nem pedig serkent.

Szellemi életünk tekintetében ez a megközelítésmód azt jelentette, hogy szakítottunk azzal a tétellel – amelynek illuzórikus voltát az ellenforradalom, sajnos több mint elégségesen bizonyította –, hogy nálunk már létrejött a nép teljes eszmei egysége a marxizmus–leninizmus alapján. Ugyanakkor az ilyesfajta leegyszerűsített elképzeléseket tagadva sem bíztuk az ösztönös, mechanikus objektivitásra a fejlődést: következetes, aktív harcot folytattunk a marxizmus–leninizmus vezető szerepének valóságos érvényesüléséért, megszilárdításáért-továbbfejlesztéséért.

A *dialektika* „legjobb munkaeszközünk és legélesebb fegyverünk" (Engels), alkalmazása azt jelentette, hogy pártunk minden kérdést sokoldalú összefüggéseiben, fejlődéstendenciáiban elemez, döntéseit a változó valósághoz igazította-igazítja.

A marxista–leninista dialektika elvei alapján szakítottunk azzal az elméletileg-gyakorlatilag hamis, politikai következményeiben káros elvvel is, hogy a szocializmus ellentmondásmentes társadalmi rend, s amennyiben mégis „felbukkannak" ellentmondások – ez vagy merő értelmetlenség, vagy csak az ellenség műve lehet, ahogyan ezt a „klasszikus" dogmatizmus képzelte-képzeli, vagy pedig valamiféle eltorzult szocializmus bűnei, ahogy ezt a „modern" revizionizmus és a „forradalmi" baloldal állítja.

Visszaállítottuk jogaiba az *ellentmondás*ról szóló marxi–lenini tanítást, megszabadítottuk attól a helytelen értelmezéstől, amely szerint az

ellentmondás – az bűn, mint olyan kiküszöbölendő, letagadni való dolog, amelyet a politikában, tudományban is a hibákkal, nehézségekkel, bajokkal szokás együtt emlegetni.

A szocializmus specifikuma nem az, hogy benne nincsenek ellentmondások, hanem az, hogy a szocializmus talaján keletkező-kibontakozó ellentmondások nemhogy felbomlasztanák a társadalmi rendet, ellenkezőleg: tudatos feltárásuk, megoldásuk folyamata erősíti, szilárdítja, fejleszti azt.

Az elvi-politikai problémák megoldása mindenekelőtt a marxista–leninista elmélet és módszer alkotó alkalmazását követeli meg. A marxista–leninista elmélet és módszer éppen ilyen alkalmazását követelte meg tőlünk az 1956-os ellenforradalom elemzése. Valóságunk dialektikájának reális számbavétele jelentette az MSZMP mai politikájának legáltalánosabb elméleti-módszertani alapját is. Pártunk következetes marxista–leninista elmélete, politikai vonala alapján sikerült megszilárdítanunk a munkáshatalmat; lerakni a szocializmus alapjait, továbblépni a szocializmus teljes felépítésének útján, kitűzni a fejlett szocialista társadalom felépítésének feladatait.

Kádár elvtárs a párt megalakulásának 50. évfordulóján – 1968-ban – tartott beszédében a következőkben *összegezte az MSZMP munkájának elveit:* „A párt nem talált ki elvileg semmi újat, egyszerűen visszatért a leninizmus forrásaihoz és azokból merített. A pártéletben helyreállítottuk a lenini normákat, a kollektív vezetést, a demokratikus centralizmust. A párt és a munkásosztály, a párt és a tömegek között helyreállítottuk a Lenin által megkövetelt viszonyt, a kölcsönös bizalmat, a mindennapi eleven kapcsolatokat. Az ideológia, a politika, a gazdaság, a kultúra alapvető kérdéseinek lenini megközelítését választotta pártunk. Betartotta azt a szabályt, hogy minden kérdés eldöntéséhez sokoldalú vizsgálat, mérlegelés szükséges. A tömegek meggyőzéséhez figyelmesség, állhatatosság és végtelen türelem kell, de ez nem lehet uszálypolitika – mert az elveket illetően alku nincs. A legjobb politika az elvi politika! A párt kétfrontos harcot hirdetett meg, és folytat mind a mai napig. Egyidejűleg harcolt a dogmatizmus, a szektarianizmus, az álbaloldaliság, valamint a revizionizmus, a jobboldaliság, a reakciós osztályellenség, az ellenforradalmi elemek ellen.

Ezt a harcot sohasem fogtuk fel primitíven, úgy, hogy gépiesen ütünk egyet jobbra, egyet balra. (...)

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1956 novemberében ellenfor-

radalmi fegyveres felkeléssel szemben vette fel a harcot, s természetesen döntő erővel, kellő határozottsággal jobbra ütött, a fő csapást a revizionizmusra, az osztályellenségre, az ellenforradalmi erőkre mérte. Mégis, kétfrontos harcot hirdetett és valósított meg abban az értelemben, hogy a jobboldal ellen is úgy küzdött, hogy szakított a dogmatikus, szektás »baloldallal«, annak módszereivel, nem tűrte sehol, semmilyen vonatkozásban annak kiújulását."[2]

Az MSZMP 1956 után, összhangban a szocializmus építésének más területein elért sikerekkel, *helyreállította, megszilárdította és továbbfejlesztette a marxizmus–leninizmus meghatározó,* vezető *szerepét* ideológiai-tudományos, kulturális életünkben. Pártunk az ideológiai-tudományos-művészeti életet illetően komplex, egymással összefüggő dokumentumokban fogalmazta meg álláspontját.

Az MSZMP 1958-as művelődéspolitikai irányelvei indította el azokat az átfogó állásfoglalásokat, amelyek megszabták a szellemi élet egy-egy nagy területének fejlődési irányait, feladatait. 1969-ben sorra került a Tudománypolitikai Irányelvek kidolgozása; majd 1971-ben oktatásügyünk fejlesztésének feladatait határozta meg a KB; 1974. március 19–20-i ülésén pedig a közművelődés helyzetét és feladatát tűzte napirendre. A KB állásfoglalásai közül legközvetlenebbül a *Tudománypolitikai Irányelvek* érintették a társadalomtudományi kutatást.

Pártunk Központi Bizottságának határozata először is összefoglalta és megerősítette az ellenforradalom után kialakított elveit és gyakorlatát a *tudományos élet pártirányításáról.*

Tudománypolitikánkban leküzdöttük a dogmatizmus túlnyomóan adminisztratív módszereken alapuló tudományirányítási gyakorlatát. Pártunk elsősorban eszmei-világnézeti eszközökkel orientálja a tudományos kutatást. Növeltük az alkotóműhelyek önállóságát, de egyben felelősségét is. Ugyanakkor határozottan elutasítottuk a pártirányítás elve ellen fellépő revizionista törekvéseket.

A társadalomtudományi kutatások orientálásánál figyelembe vesszük a tudományos tevékenység *sajátosságait.* A tudomány – ahogyan a művészet is – a maga törvényszerűségeinek megfelelően segíti, kell hogy segítse a politikai feladatok megoldását.

A határozat hangsúlyozta, hogy elsősorban a gyakorlathoz, a szo-

[2] *Kádár János:* Válogatott beszédek és cikkek. Kossuth Könyvkiadó 1974. 260. old.

cializmus építéséhez szorosan kapcsolódó kutatásoknak kell erőteljes támogatást adni, ösztönözni kell az időszerű szociális, politikai kérdések vizsgálatára irányuló kutatásokat.

Csak azok a tudományos eredmények válhatnak a politikában, a gyakorlatban hatékony elvekké, amelyek reálisan veszik számba a társadalmi valóság lehetőségeit és szükségleteit, a *szocializmus,* a szocialista országok közössége, a nemzetközi kommunista mozgalom történelmi *érdekeit.* E követelmény tekintetében nem lehet eltérés a marxista–leninista tudomány, illetve a kommunista párt politikája között: benne határozhatók meg a tudomány és politika céljai, felelőssége egységének közös alapja. Egy időben voltak olyanok nálunk is, akik – némi leegyszerűsítéssel szólva – a társadalomtudományok színvonalát, mások meg éppen ellenkezőleg, a politika önállóságát féltették az ilyen kapcsolattól. A kérdés így fogalmazódott meg: mi a viszony a társadalomtudományok valóságfeltáró és ideológiai funkciója között? Nem kevés erőfeszítés eredménye volt, hogy e funkciók egysége – dialektikus egységük és nem mechanikus, ellentmondásmentes azonosságuk – általánosan elfogadott a kutatóink körében, s egyik vezérelve mind a tudományos munkának, mind a tudomány pártirányításának. Ma már kialakult *hagyományai vannak nálunk a közvetlen „társadalmi megrendelés" rendszerének,* a tudománynak adott pártmegbízatásnak is. Hogy egy-két jól bevált formát említsek: gazdasági mechanizmusunk reformjának előkészítése során tudósok, szakemberek – elsősorban közgazdászok, de szociológusok, filozófusok és más társadalomtudósok is – nagy és nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak gazdaságirányítási rendszerünk tudományos megalapozásához, s ezzel hozzájárultak a társadalomtudományok fejlődéséhez is. S ugyanígy szükség volt az ő közreműködésükre, amikor az élet, a gyakorlat szükségessé tette az alapjaiban bevált gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését, az új szükségleteknek megfelelő módosítását, korrigálását. Amikor oktatásügyünk, majd a közművelődés helyzetét vizsgálta a Központi Bizottság, a helyzet felmérésében, elemzésében, a tennivalók kijelölésében jelentős feladatokat vállaltak különféle tudományos kollektívák. Társadalomtudósaink folyamatosan részt vettek és vesznek szocialista állami életünk, szocialista demokráciánk, kulturális politikánk továbbfejlesztésével kapcsolatos határozatok kidolgozásában, ezek megvalósításában.

A X. kongresszus „megrendelései" nyomán, a XI. kongresszus határozatainak végrehajtása során tovább *bővül a társadalom irányítását,*

a tömegek tudatának fejlesztését közvetve és közvetlenül *szolgáló* kutatások köre. Társadalomtudományi kutatóintézeteink, egyetemi tanszékeink olyan időszerű témák kidolgozásán munkálkodnak, mint a szocialista gazdasági építés és integráció, a munkásosztály struktúrájának, szakmai, politikai, ideológiai szemléletének változása-fejlődése; a mai falu társadalmi szerkezetének, a parasztság életmódjának és tudatának átalakulása; az értelmiség társadalmi szerepének változásai; az államélet és a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének útjai-lehetőségei; a szocialista tudat, erkölcs, kultúra fejlődésfolyamata.

A marxizmus–leninizmus szerepe meghatározó a társadalomtudományi kutatásokban. Ezt a körülményt hangsúlyozza a XI. kongresszus határozata is: „a társadalomtudományok egész területén biztosítani kell a marxizmus–leninizmus egyértelmű érvényesülését".[3]

Az a tény, hogy marxista–leninista elméletünket a konkrét helyzet konkrét elemzése alapján állandóan továbbfejlesztenünk, pontosítanunk, gazdagítanunk kell, nem jelenti és nem jelentheti elméletünk alapvető, történelmileg igazolt tudományos elveinek megkérdőjelezését, általános érvényének tagadását, „fellazítását". A marxizmus alapvető tételeinek megkérdőjelezése túl van mind ideológiai, mind tudományos értelemben azokon a kereteken, amelyek között a tudományos kutatást, az új kérdések megválaszolására irányuló vitát termékenynek és lehetségesnek tartjuk.

A magyar marxisták körében általános az a nézet, hogy bizonyos kérdéseket Marx után a társadalomtudományokban ugyanúgy nem lehet vitakérdésnek tekinteni, mint ahogy Kopernikusz, Galilei és Kepler óta nem tartozik a természettudományi szabadság körébe azon vitatkozni, hogy vajon a Föld kering-e a Nap körül, avagy fordítva. Nem csupán a politika, de a tudomány is érdekelt abban, hogy a kutató a maga tudományos tevékenysége során az élet által igazolt elméleti elvekre, a „kopernikuszi" elméletre támaszkodjon, hiszen a tudomány csak így teljesítheti sajátos feladatait – az objektív igazság feltárását.

A világfejlődés, a szocialista építés folyamatában felvetődő *új kérdésekre* olykor születnek szűk nézőpontú, hamis, *nacionalista felhangú válaszok.* A valóban tudományos általánosítás nem lehet egyoldalú, válaszait nem „vezetheti le" egyetlen ország specifikus helyzetéből.

[3] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 483. old.

Azok a kísérletek, amelyek izoláltan szemlélik az egyes szocialista országokban a szocialista építés folyamatát, elkerülhetetlenül oda vezetnek, hogy vélt vagy akár valódi partikuláris érdekeket a szocializmus érdekeként deklarálnak. Márpedig ezeket a partikuláris érdekeket senki nem helyezheti a szocialista országok közös érdekei fölé.

Pártunk, marxista–leninista társadalomkutatóink határozottan fellépnek a *„különböző marxizmusok"*-ról szóló nyílt vagy kevésbé nyílt teóriák ellen. Valljuk és érvényesítjük azt, hogy nincs „XIX. századi" és „XX. századi" marxizmus, nincs proletár marxizmus és értelmiségi marxizmus, nincs „ázsiai" és „európai" marxizmus, „keleti" és „nyugati" marxizmus, nincs „konzervatív" és „modern" marxizmus; marxizmus csak egy van – amely a változó világ, a változó valóság folyamatait általánosítva szakadatlanul fejlődik.

Néhány teoretikus a „különböző marxizmusok" elméletét megfejelte egy liberális elvvel: a különböző marxizmusok mindegyike egyenrangú. Ez a *marxizmus pluralizmusának* tételében fogalmazódott meg. A nálunk is felbukkanó pluralista nézeteket a leghatározottabban *visszautasítottuk,* mint olyan felfogást, amely politikailag a párt, a nemzetközi kommunista mozgalom egységének megbontását vonja maga után; elméletileg pedig relativizálja a marxizmus–leninizmust mint tudományt. Ahogyan minden tudományban egy konkrét, pontosan felvetett kérdésre csak egy érvényes válasz van, úgy a társadalomtudományokban is egy pontosan feltett kérdésre csak egy objektív igazságot tartalmazó válasz létezhet.

A marxizmus–leninizmus alapján folyó konstruktív vitákat a hazai és nemzetközi szellemi élet természetes jelenségének tartjuk. Megtévesztés volna azonban a gondolkodás, az igazságkeresés folyamatát összekeverni a többféle marxizmus hamis koncepciójával.

A marxizmus–leninizmus tisztasága minden társadalomtudományi kutatómunka fejlődésének feltétele. A dogmatizmus torzulásainak felszámolása, a dogmatikus értelmezések elleni mindennapi szükséges harc nem vezethet revizionizmusra, világnézetünk elvi alapjainak fellazítására, más, a marxizmustól idegen eszmerendszerek elemeivel való „kiegészítésére".

Manapság komoly polgári gondolkodók (és néhány politikus is) „beépítik" elméletrendszerükbe a marxizmus egynéhány tételét. Nem kell azt gondolnunk, hogy ilyenkor mindig és feltétlenül tudatos manipulátorokkal állunk szemben. De azért az esetleges tisztességes szubjektív szándék sem takarhatja el a szemünk elől az ilyen típusú

elméletek tudománytalanságát és politikai veszélyességét. Esetleges és lehet szó; szép számmal vannak a tőkés rend tudatos apologétái tisztességes szándékot mondok, mert távolról sem csupán erről van között olyanok, akik csalétkül a szocializmus követeléseit használják fel, és a marxizmus egyes tételeit – megtévesztés céljából – „integrálják". Ezért is születtek meg a különféle „konvergencia-elméletek" mellett a „szocializmus kommunisták nélkül", az „osztályjellegétől megfosztott szocializmus" torz jelszavai.

A „marxizálás" ma világjelenség, s ebben nem kis szerepet játszanak a szocialista országok gyakorlatának eredményei és marxista–leninista elméletünk meggyőző igazságai is. Azt értjük ezen, hogy a marxizmus széles körben hat a nyugati országok közvéleményében, s a burzsoázia a „marxizálással" igyekszik kifogni a szelet a vitorlából. Persze a „marxizálást" is történelmileg konkrétan kell elemeznünk. Határozott különbséget kell tennünk a *még* nem marxista és az *anti*marxista törekvések között. Fel kell tárnunk, megalapozottan és sokoldalúan a „marxizálást" előidéző okokat és a marxizmus iránti mai érdeklődést jellemző jelenségek objektív mozgásirányát. Semmiképpen sem tehetünk egyenlőségi jelet a nemzetközi kommunista és munkásmozgalommal szolidarizálóknak, a vele szimpatizálóknak a marxizmus felé orientálódó kérdésfeltevései és a renegátoknak a pártot, a szocialista rendszert egyaránt támadó „marxizálása" között. A kép bonyolult, változnak a mozgásirányok, változhatnak az egyes szerzők objektív pozíciói. A változás lehetőségével feltétlenül számolnunk kell, egyben azonban bizonyosak lehetünk: aki a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomtól elszakadva, annak ellenére, azzal szemben akar „marxista" társadalomelméletet konstruálni, az antimarxista, akárminek vallja is magát. Antikommunista szocializmus, antimarxista, antileninista „marxizmus" – fából vaskarika.

A fejlődés, a sokszínű valóság által feltett új kérdések helyes megválaszolásához, az igazsághoz, az egyedüli tudományos álláspont kialakításához a vélemények többféleségén, összeütközésén, *alkotó vitákon* keresztül vezet az út. Társadalomtudományunkban, így a filozófusaink, szociológusaink körében folyó vitákat mindenekelőtt objektív társadalmi funkciójukból kiindulva ítéljük meg. A konstruktív vitának alapfeltétele, hogy társadalmi valóságunk, a szocializmus hazai és nemzetközi építésének jelentős problémáihoz kapcsolódjon, hogy azokra a kérdésekre keresse a választ, amelyeket a szocialista építés előrehaladása, ellentmondásai, új feladatai tesznek fel. Nem feledkezve

el arról sem, hogy a pozitív válaszok kidolgozása feltételezi a burzsoá ideológia elleni harcot, s ez fordítva is igaz: nem képzelhető el a burzsoá ideológia elleni eredményes harc saját pozitív válaszaink megfogalmazása nélkül.

A viták eredményességének legfőbb biztosítéka tehát az, hogy a viták szocialista építőmunkánk lényeges kérdéseiről, a marxizmus–leninizmus alapján folyjanak. Ugyanakkor a termékeny *viták néhány formai, módszerbeli követelményére* is felhívta pártunk tudósaink, kutatóink figyelmét, mert ezek a formai, módszerbeli kérdések komolyan befolyásolják a viták tartalmi eredményességét. Vitázóinkban még mindig nincs elég törekvés arra, hogy az egyes álláspontok részigazságait egy – persze nem végleges, nem abszolút – szintézis irányába fejlesszék, „visszaigazolva" az „ellenfél" nézeteinek racionális elemeit. Korántsem küzdöttük le a „jelző-rendszerű" vitamódszereket, ahol jelzők („dogmatikus"–„revizionista", „hagyományos"–„modern" stb.) helyettesítik az érveket. Nem tűnt el még vitáinkból az öncélúság, a szubjektivizmus, a tekintély és presztízs szempontja sem.

Ezért szentelünk nagy figyelmet a tudományos alkotómunkában fellelhető, lényegük szerint kispolgári megközelítések leküzdésére, amikor az egy bizonyos kérdésben meghatározott álláspontot képviselő tudós nézeteinek értékelése nem a valóságos tartalom szerint történik, hanem a nézetek képviselőjének presztízse szerint. Mi más ez, mint a filiszteri, kispolgári magatartás egyik formája a tudományos életben?

Hazánkban a fejlett szocializmus felépítésére irányuló társadalmi gyakorlat lehetővé teszi és megköveteli a harcot *a marxista–leninista világnézet egyre általánosabbá válásáért, teljes győzelméért,* gazdagabb és mélyebb, sokoldalúbb kibontakoztatásáért dolgozó népünk gondolat- és érzelemvilágában. Szükséges a kommunista erkölcsi nézetek és magatartás további erősítése, leküzdve a kispolgári mentalitás még meglevő elemeit. A szocializmus építésében – mind hazánkban, mind a testvéri szocialista országokban – elért eredmények nálunk is lehetővé teszik és megkövetelik, hogy most már az eddigieknél komplexebben közelítsük meg a szocialista eszmeiség és gyakorlati életvitel kérdését: reális feladattá vált a szocialista életmód egészének megvalósulásán munkálkodnunk.

Az MSZMP – nem utolsósorban a társadalomtudományok segítségével – az ellenforradalom után, a konszolidáció idején és annak ér-

dekében kidolgozta *szövetségi politikánkat,* amelynek központi célja a munkásosztály hatalmának megszilárdítása, a munkás-paraszt szövetség megerősítése volt. A szocialista nemzeti egység feltételezi: mindenki részt vett, részt vehetett benne, aki a szocializmusra igent mondott.

A szövetségi politika fejlődésében mérföldkövet jelentett a mezőgazdaság szocialista átszervezése: azzal, hogy befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, egyszersmind új szintre emelkedett a munkásosztály, a szocialista parasztság, az értelmiség szövetsége is. A dolgozó osztályok, rétegek szövetsége ma további céljaink megvalósítására, a szocializmus teljes felépítésére kibontakozó nemzeti összefogás alapja.

A fejlett szocialista társadalom felépítése megköveteli, hogy *szövetségi politikánk tartalma továbbfejlődjék szövetségeseink világnézeti-erkölcsi formálásában is.*

Természetesen az MSZMP szövetségi politikájában soha nem volt helye a marxista és nem marxista ideológiák összebékítésének – abban az időben sem, amikor a szocializmus erőinek tömörítése, megszilárdítása érdekében „csupán" az alapvető politikai egyetértést vártuk el szövetségeseinktől. A szövetségi politikával összefüggésben tisztán, világosan, félreérthetetlenül leszögeztük: a különböző ideológiát képviselő rétegekkel, emberekkel, csoportokkal politikailag szövetségesek lehetünk és kell lennünk, de az ideológiában szintézist nem csinálunk. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy szövetségeseink ideológiai befolyásolásának alapvető eszköze továbbra is a bizalom, a türelmes felvilágosító munka; minden más eszköz látszateredmények elérésének veszélyét rejti magában. Ezt az elvi állásfoglalást ismételten megerősítette a KB beszámolója a XI. kongresszuson is. „A vitákat oly módszerekkel kell folytatnunk, hogy közben a politikai szövetség erősödjék. El kell érni, hogy szövetségeseink a marxizmus–leninizmus eszméi alapján az ideológia területén is közeledjenek hozzánk."[4]

Ebben a tudatformáló munkában sem nélkülözhetjük a társadalomtudományok helyzetelemző, módszereket feltáró, a vezetést segítő kutatásait.

A tőkés és nagybirtokos magántulajdon felszámolása és a szocialista tulajdon létrehozása; a kisárutermelők átvezetése a szocialista

[4] Uo., 107. old.

gazdálkodás útjára – ezek a szocialista tudatformálás legmélyebb alapjai. Ezeknek a tartópilléreknek további állandó gazdagítása és mélyítése alapozhatja meg a szocialista eszmeiség általánossá válását, gazdagodását, mélyülését.

Gondosan vigyázunk arra, hogy az érdekek érvényesülése a szocialista tervgazdaságot erősítse; fellépünk az ellen, hogy a csoportérdeket azonosítsák az össztársadalmi érdekkel, vagy annak rovására érvényesítsék. Arra is éberen vigyáznunk kell, hogy az aktuális össztársadalmi érdek egybeessék a szocialista-kommunista perspektívával, amit a pártnak mint élcsapatnak mindig képviselnie kell, hogy ez a távlat együtt jelentkezzen és együtt hasson az érdekek bonyolult mechanizmusában.

A szocialista érdekeltség elvének helyes gyakorlati érvényesítése nehezen képzelhető el kutatóink, társadalomtudósaink szerteágazó elemző munkája nélkül. A fejlődés adott szakaszán konkrétan mi a társadalmi érdek? Hogyan lehet a „napi" társadalmi érdek és a távlati érdek minél jobb összhangját érvényesíteni? Milyen módon lehet és kell az egyéni érdek össztársadalmi jellegét erősíteni mind objektív, mind felismert-tudatosult vonatkozásában? Ezeknek és más kérdéseknek a konkrét elemzésével társadalomtudományunk nagy segítséget adhat és ad pártunk szocialista gazdaságpolitikájának elméleti fejlődéséhez és gyakorlati megvalósulásához.

Tudományosan újra és újra elemezni kell a munka szerinti elosztás elvének folyamatosan, társadalmi-gazdasági fejlődésünkkel együtt módosuló-változó konkrét tartalmát, az anyagi és erkölcsi ösztönzés egységének dinamikáját. A munka szerinti elosztás elvének következetesebb érvényesítése nem szűken vett gazdasági probléma, nem egyszerűen bérarányok kérdése. Arra törekszünk, hogy a munkában, közösségi feladatokban való részvétel legyen az a legfőbb „rendező elv", mely kijelöli az egyes emberek helyét a társadalomban – az anyagi javakból való részesedésben éppúgy, mint a társadalom „presztízsskáláján", a közvélemény emberi-morális értékhierarchiájában.

Az anyagi ösztönzés elve nem mond ellent a szocialista erkölcsnek, mint ahogy az erkölcsi ösztönzés sem áll ellentétben az életszínvonal-emelés politikájával. Aki az erkölcsi normák megszilárdításáért folytatott harcban csak egyfajta morálprédikációt vagy dogmatikus frázist lát, az akarva-akaratlanul valamiféle egységes „fogyasztói társadalom", egyfajta konvergencia-elmélet alapján gondolkodva vitatja a szocializmus sajátosságait. De az, aki az anyagiasság kispolgári jelen-

ségei ellen küzdve az anyagiassággal a nem kevésbé kispolgári aszkézist állítja szembe, az egyetlen lépésnyi teret sem hódít el a kispolgári mentalitástól. Úgy véljük, hogy mind a hedonizmus, mind az aszkétizmus elvileg idegen a marxizmus–leninizmus igaz elveitől, a forradalmi munkásosztálytól, a valóságos, épülő szocializmustól.

A szocialista társadalomban végbemenő politikai, gazdasági és kulturális fejlődés együttes eredményeként megváltozik az életmód, az életforma. Ez a változás a szocialista építés megindulásával vette kezdetét – a hatalom kivívásával, a termelőeszközök kisajátításával – és a fejlett szocialista társadalom építése során teljesedik ki. A szocialista életforma fokozatosan alakul ki és terjed el, kiteljesedése mégis forradalmi ugrás, minőségi változás lesz a társadalom életében, amelyet tevékenyen elő kell segíteni.

A fejlődés olyan szakaszához érkeztünk, amelyet az öntudat megnövekedett szerepe jellemez. Azt kell elérnünk, hogy az emberek az anyagi lehetőségek javulásának mértékében szocialista módon is éljenek. Ezért a párt XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozata társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdéseként és nélkülözhetetlen feltételeként jelöli meg, hogy elérjük „a tudati viszonyok gyorsabb, erőteljesebb változását, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válását". Arra kell törekednünk, hogy a szocialista eszmék az emberek mind nagyobb tömegeinek választott életelveivé váljanak, a szocialista tudatosság életvitelünk mindennapi gyakorlatában realizálódjék.

A szocialista életmód leglényegesebb ismérve az, hogy az egyén képességeinek kibontakoztatása, személyes boldogulása – társadalmi méretekben – elválaszthatatlanul, tudatosan és érzelmileg is egybekapcsolódik a szocializmus ügyéért végzett alkotómunkával, a különféle szocialista kollektívák életében való aktív részvétellel: a közösségi élet és az egyén sokoldalú fejlődése együttesen megy végbe, mint egy és ugyanazon folyamat két oldala.

Tudjuk és valljuk: az új ember formálódása, elveinknek, eszményeinknek a mindennapi tettekben realizálódó anyagi erővé válása nem lehet kizárólag nevelés eredménye. A nevelés, ha elszakad a valóságos anyagi létfeltételektől, merő prédikációba fullad. S azzal is tisztában vagyunk, hogy az anyagi létfeltételek javulása nem szűkíthető le az életszínvonal egy-egy „mutatójának", például a szűken vett fogyasztási szintnek az emelkedésére. Erre is, de ennél lényegesebben többre van szükség. Arra, hogy az emberekben felkeltsük és tartósít-

suk az igényt saját személyiségük formálására, képességeiknek, tudásuknak a szocialista társadalom javára történő hasznosítására, fejlesztésére és kibontakoztatására. A szocialista tudat igazán valósággá, a mindennapok formálójává, a szocialista erkölcs magától értetődő, természetes életvitellé, szokássá csak az egyéni élet határait kitágító közéleti cselekvésben válhat. Ezért is válik szükségessé – a szocialista viszonyaink teremtette lehetőségek alapján – a szocialista demokrácia továbbfejlesztése, magasabb szintre emelése. A XI. kongresszus határozata ebben a tekintetben is félreérthetetlenül fejezi ki pártunk álláspontját: „Társadalmi rendszerünk kiteljesedésének egyik legfőbb feltétele a szocialista demokrácia növelése a társadalmi élet minden területén."[5]

Különösen nagy nyomatékkal hangsúlyozta a XI. kongresszus a munkahelyi demokrácia továbbfejlesztésének szükségességét. Az üzemi demokrácia kiteljesítésének jelentőségét az adja meg, hogy a szocialista életmód legfontosabb tartalmának, a szocialista módon végzett munkának a kibontakozásához teremt kedvező feltételeket. Amint ezt *L. I. Brezsnyev* elvtárs megfogalmazta: „A demokrácia üres szó, ha nem hatja át azt a környezetet, amelyben az ember nap mint nap dolgozik . . . ezért kiemelkedő jelentősége van a demokratikus elvek közvetlenül a termelésben való megszilárdításának."[6]

Kiemelkedő szerepük van a szocialista életmód gyakorlati mintáinak kialakításában, megvalósításában és terjesztésében is úttörő szocialista brigádoknak, amelyek fejlődésük új, minőségileg magasabb szakaszába léptek, s kereteik között a szocialista erkölcs, a szocialista közösségi élet mind több új vonása mutatkozik meg. Társadalomtudósaink fontos feladata, hogy az új életforma, erkölcs gyakorlatát elemezzék s konkretizálják napjaink kommunista erkölcsi elveit.

Ki kell munkálniuk – a marxizmus–leninizmus elvei alapján, a társadalmi, gyakorlati élet általánosításával, fejlődési tendenciáinak megfogalmazásával – a szocialista életmód elméleti modelljét, sokoldalú, tudományosan megalapozott módon kell bírálni a tőkés életeszményt és gyakorlati életmódot.

Mind a tőkés társadalmi rendszer adta életmód, mind a szocialista életmód tudományos vizsgálatában a történelmileg meghatározott totalitás marxi–lenini elvének kell érvényesülnie. Úgy tűnhet, ez ma-

[5] Uo., 467. old.

[6] *L. I. Brezsnyev:* A dolgozók kommunista neveléséről. Válogatott beszédek és cikkek. Moszkva 1974. 543. old. (Oroszul)

gától értetődő. Mégis – ha például néhány összehasonlító életmódkutatást látunk –, tapasztalhatjuk, hogy a szerző anélkül „hozza ki" az összehasonlításból a „tényszerű, egzakt" eredményt, hogy érdemben figyelembe venné a két társadalmi rendszer minőségi különbségét, elhanyagolja a konkrét történelmi szituációt, fejlettségi fokot, a mozgástendenciákat. S módszertanilag egyre megy, hogy azt kapja-e „objektív" végeredményül, hogy a fejlett tőkésországokban általános az éhezés, míg nálunk az elhízás veszélye fenyeget, vagy azt, hogy ott lényegesen több autó jut egy főre, mint nálunk.

Akad olyan kutató is, aki részvizsgálatai közben elfelejti, milyen totalitásból emelte ki azt a részterületet, amelyet az életmóddal összefüggésben vizsgál. Akad, akinél a részterület megválasztásában, e résznek az életmód egészében elfoglalt helye kijelölésénél a burzsoá divat befolyása érvényesül. Akár öntudatlanul, de ezt legfeljebb magánerkölcse szempontjából tudhatjuk be enyhítő körülménynek, mint a tudomány emberének – ez inkább súlyosbító körülmény. Rosszabb esetben a burzsoá érték stb. szempontok is beszüremlenek. Így például a „fogyasztói társadalom" elmélete ultrabalos formájának elemei: ilyenkor önállósul a kutatásban az egyéb életszféráktól a fogyasztás, s a fogyasztási javak csak negatív értékítéletet kapnak. Vagy – még egy példa – a „technikai elidegenülés" elmélete: ilyenkor a kutató a munkát és a szabad időt választja el egymástól, miközben a nem-munkát akarja elsősorban szabaddá tenni.

Mindenki tudja azt is, hogy a marxi–lenini totalitás nem egyenrangú „tényezők", „részek" összege. Köztudott az is, hogy a meghatározó, domináló, a mozzanatok kölcsönhatásának alapját alkotó mozzanat az életmód egészének esetében: az ember munkatevékenysége, annak társadalmilag meghatározott minősége, jellege. Mégis előfordul, hogy egyes kutatók az életmód egy-egy fontos területét – a politikai aktivitást, a világnézeti tudatosságot, a kulturálódást stb. – vizsgálva zárójelbe teszik (és ott is hagyják) az emberformálás alapzatát, lényeges elemét: a munkát. Nem építik be szervesen a tőkés életmód elemzésébe, hogy a tőkés termelés feltételei között „a munka, az *élettevékenység* a *termelő élet* maga csak eszközként jelenik meg egy szükséglet, a fizikai egzisztencia fenntartása szükségletének kielégítésére. De a termelő élet a nembeli élet. Ez az életet létrehozó élet."[7]

A szocialista életmód vizsgálatánál is esetenként homályban ma-

[7] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó 1970. 49. old.

rad, hogy a felszabadult, a szabadságában egyre növekvő, kiteljesedő munka, a szocialista-kommunista munka, „nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga a legfőbb életszükséglet".[8]

A párt XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozat ezért is tulajdonítja a személyiség formálódásában, szocialista életszemléletének kialakulásában a legnagyobb szerepet a munkának, hogy „egyre nagyobb mértékben legyen természetes létszükséglet az egyén és a társadalom érdekében hivatásérzettel végzett tevékenység".[9]

Végezetül: ki ne ismerné a marxizmus–leninizmus ábécéjét: a valósághoz „idealista rigolyák nélkül" (Engels) kell közeledni, legyenek ezek a rigolyák bármilyen nemes szándékúak is. Milyenek ezek a fel-felbukkanó idealista rigolyák a szocialista életmód továbbfejlődésének kérdésében? Néhányan úgy vélik, hogy függetlenül az objektív feltételektől, ezek folytonos forradalmi átalakítására irányuló gyakorlatunk lehetőségeitől, „vezessük be" a kommunista (s nem is „csak" a szocialista!) életmódot. Arról az „egyszerű tévedésről" van szó, hogy elfelejtik: a „kell" eszményének megvalósulását a „van" (persze a dialektikusan felfogott van) alapozhatja meg. Az általuk „bevezetésre" javasolt életforma legfeljebb a „nyers kommunizmusnak" felelhetne meg, nem a sokoldalúan fejlett személyiség marxi–lenini eszményének. Olyan „kommunizmusnak", ahol Michelangelo széklábat farag, mint Madách Imre *Az ember tragédiájá*nak falanszter-jelenetében, s nem olyan társadalmi rendszernek, ahol minden képesség kibontakozhat.

Persze, a szocializmust építő, a szocializmus teljes felépítésén munkálkodó Magyar Népköztársaságban kibontakozó életmódkutatások fő vonalára, túlnyomó többségében a marxista–leninista módszer, a materialista és a dialektikus megközelítési mód a jellemző: a felsorolt egyoldalúságok, téveszmék sem a maguk tiszta formájában jelentkeznek. Ha mégis beszélünk ezekről, annak az az oka, hogy óvjuk a még zsenge életmódkutatásokat a „gyermekbetegségektől".

A „gyermekbetegségek" reális veszélyét növeli, hogy az *„életmód forradalma"* divatos téma lett néhány fejlett tőkésországban. A „nonkonformizmus" különböző áramlatai – a szélsőbalosoktól a liberális polgári közgazdászokig – bírálják a tőkés életmód elidegenedett jel-

[8] *Marx–Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969. 19. old.

[9] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 515. old.

legét, alakítanak ki elképzeléseket az új, jobb életmódról. Ezekben az elgondolásokban – elsősorban e társadalom negatívumait, a kapitalizmust bíráló elemeikben – sok racionális van. Ennek felismerése, felhasználása helyes mind a tudományos kutatómunkában, mind a propagandában. Nem feledhetjük azonban, hogy még a legradikálisabb bírálatok is a tőkés valóság és ideológia foglyai: a burzsoá társadalom teremtette életmód legmélyebb alapjait, a tőkés magántulajdont hagyják érintetlenül. Közvetlen vagy közvetett formában úgy, hogy „nem fedezik fel" azt a forradalmi társadalmi erőt, azt a társadalmi rendet, amely reálisan kivezet az elidegenedett életformából: a munkásosztályt, a szocializmust.

A szocialista hazafiasság és proletár internacionalizmus kérdéseinek elméleti kidolgozásával társadalomtudósaink is hozzájárulnak ahhoz, hogy népünk gondolat- és érzelemvilágában tovább erősödjenek és gazdagodjanak ezek az elvek és érzelmek.

A szocialista hazafiság elmélyítéséhez nélkülözhetetlen a nép történelmi múltjának helyes, reális értékelése. Az 1956 előtti politika sok tekintetben tévesen értelmezte a népi-nemzeti egységet, s egyebek mellett ez is hátráltatta a múlt nacionalista örökségének leküzdését. Így eshetett meg, hogy az 1848–49-es polgári forradalom és szabadságharc ábrázolásakor a publikációk egy részében elhalványult az osztály- és nemzeti küzdelmek összefüggésének bonyolult dialektikája, ellentmondásos egysége. Vagy: nemzetünk történelmének dicső fejezetét, az 1919-es Magyar Tanácsköztársaságot, mint a magyar munkásosztály vezette dolgozó nép nagyszerű harcát, alig mutatták be. Ezeket a hiányokat és egyoldalúságokat – társadalomtudományunk segítségével – felszámoltuk. Nem könnyen. Nem kevés kutató öntötte volna ki a fürdővízzel a gyereket: a „deheroizálás" áldozatául esett volna jó néhány, valóban progresszív nemzeti hagyomány, ha nem vigyázunk. A régebbi hibás szemlélet – részben a „deheroizálás" ellenhatásaként – újult erővel apellált a mindent egybemosó, nacionalisztikus színezetű romantikus „hazafiságra". A „korszerűbb" forma is fel-felbukkan: valódi nemzeti értékeink ellentmondásos természetének mellőzése. Alapjában azonban uralkodóvá vált nemzeti történelmünk marxista–leninista szemlélete.

Azzal, hogy a magyar nép most először tartósan és visszavonhatatlanul a társadalmi haladás élvonalában van, magasabb szintre emelkedhetett és emelkedett népünk hazafisága: *kialakult és megszilárdult*

a szocialista hazafiság tudata és érzése, amelynek döntő eleme a büszkeség a nép alkotómunkájára, szocialista építésünk eredményeire. Először történelmünkben sikerült felszámolni az „egyedül vagyunk" bénító érzését. A magyar nép tudja, hogy fejlődésünk a szocialista országok egymást támogató közösségében bontakozik ki, hogy eredményeinkben népünk áldozatos munkája mellett nagy része volt és van a Szovjetunió segítségének, a testvéri szocialista országok nemzetközi együttműködésének, összefogásának.

A szocialista hazafiságnak szerves és elválaszthatatlan része a proletár internacionalizmus, a világ összes forradalmi, haladó erőivel való együttműködés. Az internacionalizmus azt is jelenti, hogy a nemzeti keretek között folyó szocialista építés elválaszthatatlan a szocializmus erőinek nemzetközi összefogásától és összeforrottságától.

Az *internacionalizmus* a nemzeti érdekekhez képest nem valami külön „kötelezettségvállalás", a *legsajátabb nemzeti érdekünk* ez. A proletár internacionalizmussal, a szocialista országok nemzetközi összefogásával, a Szovjetunióval szemben nincs és nem is lehetséges szocialista hazafiság. A nemzeti érdeket a szocializmus nemzetközi érdekeivel szembeállító politika minden szocialista ország népének – bármely nyelven beszéljen is – egyformán káros.

A nacionalizmushoz vezető tévedés a nemzeti sajátosságok, a sajátos módszerek és eredmények túlértékelése a szocialista építésben. A jogos nemzeti önbecsülés nem téveszthető össze a nemzeti gőggel, valamiféle kivételezett helyzet igényével. A nemzeti gőg egyik jellemző eszköze a nemzeti érzékenység mesterséges felfokozása, a nemzet veszélyeztetettségi érzésének felszítása, például olyan hangulatkeltés, amely „önerőből" kiküzdendő célnak tünteti fel azt a szuverenitást, amelyet a szocializmus és a szocialista közösség biztosított számára.

A szocialista országok együttműködése előkészítője és formálója, a maga keretei között már ma is – természetesen egyre továbbfejlesztendő – reális valósága mind a gazdasági, mind a politikai-ideológiai területen a *világ népei új típusú kapcsolatának.* A szocialista országok egysége gyakorlati példája annak, hogy „A munkások az egész világon meg fogják teremteni a maguk internacionalista kultúráját, amelyet már régóta előkészítenek a szabadság apostolai és az elnyomás ellenségei. A régi világgal, a nemzeti elnyomás, a nemzeti viszálykodás vagy a nemzeti elkülönülés világával a munkások szembeállítják az új világot, a valamennyi nemzet dolgozói közötti egység

világát, amelyben egyetlen kiváltságnak sincs helye, és az ember az embert nem nyomja el a legcsekélyebb mértékben sem."[10]

A szocializmust építő magyar nép tudatában összeforr a szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus; a szocialista országok baráti közösségét saját hazájának is tekinti; együtt gondolkodik, érez és cselekszik a világ összes forradalmi, haladó erőivel.

Azonban, mint az élet minden területén, itt sem lehetséges az önelégült tudomásulvétele ennek a ténynek: nem feledkezhetünk meg arról, hogy a változás, fejlődés, *együttműködésünk új és új oldalainak* kibontakozása megköveteli népünk szocialista hazafiságának, internacionalizmusának továbbfejlesztését; azt sem téveszthetjük szem elől, hogy van és nem gyöngül az egységünk ellen irányuló, a nacionalizmus szítására is megjelenő antikommunista „elmélet" és propaganda. Ennek hatása is az a tény, hogy a szocialista országokban fel-felbukkannak nacionalista gondolatok és indulatok, és jelentkezik a – látszólagos – ellentétes véglet, a nemzeti nihilizmus, a nemzeti közömbösség is.

A nemzeti közömbösség a szocializmus feltételei között összekapcsolódik – vagy legalábbis könnyen összekapcsolódhat – a szocialista rendszer mint magasabb rendű társadalmi forma tudatos-tudattalan elvetésével, a kozmopolitizmus újabb, „modern" formáival. A tudományos-technikai forradalom körülményei között a kozmopolitizmus elsősorban a különböző „konvergencia-elméletekben" nyilvánul meg. Ezért a tudományos-technikai forradalom elméleti kérdései vizsgálatának fontos szerepe van a szocialista hazafiság és internacionalizmus megalapozásában is.

A szocializmus és a kapitalizmus között folyó nemzetközi osztályharc tudományos vizsgálatában abból kell kiindulni, hogy a Szovjetunió, a szocialista országok közössége nagy eredményeinek és tekintélyének, következetes békepolitikájának, a haladás erői sikereinek következtében lehetővé vált a feszültség enyhítése, *a két világrendszer békés egymás mellett élése,* s ez kedvezőbb körülményeket teremt a társadalmi haladásért, a szocializmusért folytatott küzdelem számára. Nem kevés *félreértés* van a békés egymás mellett élésnek mint az osztályharc formájának értelmezésében, ami – egyéb okok mellett – ismét csak összefügg alapvető filozófiai-metodológiai kérdések nem kellő

[10] *Lenin* Összes Művei. 23. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 150. old.

tisztázottságával. Gyakori az a felfogás, hogy ha egyszer békés egymás mellett élés van, akkor ez a két ideológia békés együttélését is jelenti. Találkozhatunk az ellentétes álláspont képviselőivel is, akik szerint a békés egymás mellett élés olyasvalami, ami ellentétes az osztályharccal, tehát valamiféle gyanús, nem „következetesen marxista" jelenség.

Holott, ha a valóság konkrét történéseit a materialista dialektika módszerével közelítjük meg, akkor világos, hogy a *békés egymás mellett élés a gazdaságban is, a politikában is, az ideológiában is két társadalmi rendszer ellentmondásának,* az ellentétek *harcának sajátos formája,* amelyet a szocialista országok közössége nem termonukleáris háborúval és nem is a forradalom exportjával akar megoldani.

Ami az ideológiai harc előtérbe kerülését illeti: ez természetes, hiszen az imperializmus ma már nem teheti meg, hogy „erős kézzel vessen véget" a szocializmusnak, így fokoznia kell, fokozza is az ideológiai-eszmei diverziót. A mi ideológiai harcunk erősödése egyrészt ebből következik, de korántsem csak ebből: a békés egymás mellett élés lehetőséget ad eszméink világméretű terjesztésének fokozására, szélesebb teret nyit társadalmi rendszerünk, eszméink igazságának megmutatására.

A burzsoá társadalmi elméletekben és propagandában az 50-es évek durva antikommunizmusa háttérbe szorult. Csak háttérbe szorult, de létezik, s ahol szükségét érzi, ott ma is használja az imperialista reakció. Más, „finomabb", közvetettebb, az objektivitás látszatára törő elméletekben jelentkezik az antikommunista ideológia, így a két rendszer „konvergenciáját" hirdető különféle elméletek formájában. Ezek közül is a legdivatosabbak: a „posztindusztriális társadalom" elmélete és a „technotron korszak" koncepciója.

Mi természetesen minden értékes gondolat, ismeret, művészet számára nyitottak vagyunk, a szocializmus, a haladás, a béke eszméit védjük, hirdetjük, terjesztjük. Pártunk álláspontja ebben a kérdésben is teljes összhangban van a baráti szocialista országok álláspontjával. Mi is „meg vagyunk győződve utunk, marxista–leninista ideológiánk igazságáról, és nem kételkedünk abban, hogy az érintkezés bővülése, a szellemi értékek, az információk cseréje, a különböző országok közvéleménye közti kapcsolatok cseréje, ami mind természetes az enyhülés körülményei között, jó szolgálatot tesz a szocializmusról szóló igazság terjedésének, egyre újabb és újabb hívei meghódításának a tudo-

mányos kommunizmus eszméi számára".[11] Ugyanakkor *visszaverünk minden eszmei fellazítási kísérletet,* amely az igazság, a mi erőnk gyöngítésére, megbontására irányul.

A két társadalmi rendszer között folyó harcban sikereink legfőbb reális bázisa, *az ellenséges propaganda elleni leghatásosabb ellenszer pozitív programunk megvalósítása,* a szocializmus eredményes építése. Ebből következik az ideológiai harc alapvetően fontos feladata: a kapitalizmus kritikája, a burzsoá propaganda leleplezése mellett a változó, fejlődő *valóság által felvetett kérdések alkotó megválaszolása, eredményeink, eszméink, politikánk* aktív képviselete.

A szocializmus valóságának megmutatásában *kerülnünk kell az üres általánosságokban mozgó sablonokat,* mert ezzel csökkentjük igazságunk hitelét a tőkésországok dolgozói előtt, akikért, akiknek érdekében is folytatjuk eszmei harcunkat. Hiszen eredményeink világtörténelmi jelentőségűek. Feladatunk, hogy mind nagyobb mértékben tudatosítsuk a kapitalista országok dolgozóiban: osztályküzdelmeik támasza a szocialista országok közössége. Mindennapi munkánkkal, eredményeinkkel, programunkkal számukra is segítséget, példát és perspektívát kell nyújtanunk.

A tudományos és propagandamunka hitelességéhez tartozik az is, hogy a szocialista társadalom építésében elért eredmények, a megtett út és a további tervek mellett beszéljünk azokról az *ellentmondásokról is,* amelyek a fejlődés velejárói, amelyek feloldásán a szocializmus felépítésének mindennapjaiban dolgozni kell. Elméleti-politikai hiba, a propaganda erejét is gyöngíti, ha a szocializmus építését ellentmondások, konfliktusok nélküli folyamatnak tüntetnénk fel.

Igaz, hogy a burzsoá sajtó problémáink elemzését úgy állítja be, mint gyengeségünk jelét; vannak sorainkban is olyanok, akik erre való hivatkozással kívánják elhallgatni gondjainkat. Gondjaink elhallgatásának törekvése nézetünk szerint – bármilyen módon „ideologizálják" is meg – a szocializmus iránti kishitűség. Történelmi eredményeink, szüntelen előrehaladásunk folyamatában keletkező problémáink, ellentmondásaink, rendszerünk alapján történő megoldásuk – új, igazán emberi korszak természetes szülési fájdalmai. A „lakkozók" nem gondolnak arra sem, hogy a szocializmus ellenségei problémáink elhallgatását még hatásosabban tudnák kihasználni. Persze a tudományos publikációk, a sajtó, a rádió, a tévé nyilvánosságának első-

[11] *L. I. Brezsnyev* idézi: *Pravda,* 1974. aug. 9.

sorban akkor van értelme, ha az használ a kérdés érdemi megoldásának.

Fontos feladatunk, hogy sokoldalúan elemezzük a *szocializmus előnyeit a kapitalizmussal szemben.* Társadalomtudósaink nem keveset tettek e téren, azonban eddig elsősorban egy-egy vonatkozás kidolgozásában értek el eredményeket. A részkutatások folytatása mellett itt is egyre időszerűbb továbblépni a komplex kutatásban, az általánosításban.

Némely kutató elgyávul, elbizonytalanodik, ha a tőkés világ egy-egy területen átmeneti eredményeket ér el, elfelejti, hogy miközben a kapitalizmus az egyik területen esetleg előretör, a másikon súlyosan elmarad, ami mind újabb, olykor rendkívül éles feszültségek forrása, tovább mélyíti az általános válságot. Mi pedig éppen most érjük el a társadalomnak azt a fejlettségi szintjét, amikor komplexen és organikusan tudjuk fejleszteni a szocializmust, amikor egyszerre tudunk tenni a termelésért és a szociális kérdések megoldásáért, az anyagi jólétért és a kultúráért, egyszerre haladhatunk előre a technika és a humánum területén, egyszerre érhetünk el eredményeket az anyagi és a szellemi javak bővítésében, magasabb szintre emelésében.

Sajnos, a szükségesnél és lehetségesnél kevésbé munkáltuk ki a tudomány eszközeivel és használtuk fel propagandamunkánkban azt a tényt is, hogy míg a kapitalizmus kétségtelenül világtörténelmi eredményei a kialakulástól kezdve együtt jártak értékek – mind anyagi, mind szellemi, erkölcsi értékek – rombolásával, osztályok, népek elnyomásával, addig nálunk kezdettől fogva érvényesül, s egyre inkább kiterebélyesedik a valóságos történelmi-társadalmi humanizmus. A világ egyik felén gyakorlati ténnyé válnak Marx szavai: „Ha majd egy nagy szociális forradalom úrrá lesz a polgári korszak eredményein, a világpiacon és a korszerű termelőerőkön, és aláveti ezeket a leghaladottabb népek közös ellenőrzésének, csak akkor nem lesz többé az emberi haladás ahhoz az irtózatos pogány bálványhoz hasonlatos, aki csak megöltek koponyájából issza a nektárt."[12]

Még mindig találkozunk olyan egyoldalú kutatói és agitációs szemlélettel is, amely a két társadalmi rendszer egybevetésével csupán a gazdasági mutatókat veszi számba; s hozzátenném: ezt is úgy, hogy lényegében azonosnak tekinti a két rendszer termelőerőinek jellegét, s legfeljebb „hozzátoldja", hogy persze, termelési viszonyaink típusa

[12] *Marx–Engels* Művei. 9. köt. Budapest 1964. 214. old.

eltérő. Holott vannak olyan eredményeink – például a szocialista országok közeledésében, a kultúra kibontakozásában, a szocialista demokratizmusban stb. –, amelyek nem, vagy nem elsősorban számokkal fejezhetők ki.

Ha komplexen s nem szűk, ráadásul az „ipari társadalom" elméletét sugalló *ökonómiai módon* vizsgáljuk a valóságot, akkor lehetővé válik, hogy megvilágítsuk azt is, amit Nyugaton „az élet minőségének" neveznek, a *teljes, tartalmas emberi életet,* amit a munkásosztály, a nép egésze számára *egyedül a szocialista társadalmi rendszer tud biztosítani.* A technika és a gazdaság bizonyos területein már elhagytuk, más területeken még ezután kell elérnünk a tőkés termelés szintjét, s ez nagyon fontos, reális feladat. De a kizsákmányolástól mentes, értelmes, szabad emberi élet kifejlesztésében máris megmutatkozik fölényünk. Ebben sohasem tud bennünket utolérni a kapitalizmus, mert mi más pályán, a szocializmus pályáján haladunk.

A XI. kongresszuson a KB beszámolója is fontos feladatként jelöli meg, hogy „fejlesszük együttműködésünket testvérpártjainkkal ideológiai területen is. A testvérpártok ideológiai együttműködése az elmúlt években már szép eredményeket hozott, hozzájárult a szocialista országok, a nemzetközi kommunista mozgalom egységének erősítéséhez, a marxista–leninista ideológia befolyásának növekedéséhez a világ minden részében."[13] Társadalomtudományunk csak akkor tud hatékonyan „anyagi erővé válni", akkor képes hozzájárulni feladataink megoldásához, ha továbbra is pártunk vezetésével, a marxizmus–leninizmus elméletének alapján munkálkodik, ha az eddigieknél is szorosabbra fűzi kapcsolatát a testvéri szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió tudományos életével, az összes testvéri kommunista pártok marxista kutatóival.

Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus.
Kossuth Könyvkiadó 1977. 7–27. old.

[13] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 109. old.

Kulcsár Kálmán

A POLITIKAI AKTIVITÁS TÁRSADALMI TÉNYEZŐI

A politikai aktivitást, a politikai folyamatokban, a politikai döntésekben való részvételt két tényező alakítja: a részvétel kereteit meghatározó normák (általában jogszabályok) összessége, és a részvétel társadalmi-történeti feltételezettsége. (Természetesen mindkét tényező a jelenségek sokaságát foglalja össze.) A politikai aktivitás alakulását tehát csak akkor érthetjük meg, ha mindkét szempontból megközelítjük a kérdést, ha nem hanyagoljuk el a társadalmi tényezők vizsgálatát sem. Most a társadalmi tényezőt, a politikai aktivitás *társadalmi-történeti feltételezettségét* emeljük ki, egyszerűen azért, mert eddig a figyelem elsősorban a különböző szintű döntések és e döntésekben való részvétel *jogi* rendezésére irányult. Bármennyire fontos is ez, mégsem egyedüli tényezője a politikai aktivitás alakulásának, s ily módon a szocialista demokrácia fejlesztésének sem.

I.

A polgári politikai berendezkedés történeti alakulása már önmagában is szépen példázza a normatív keretek és a társadalmi tényezők viszonyában az utóbbiak jelentőségét.

A klasszikus polgári politikai gondolkodók tételeire épült az a jórészt ma is általános felfogás és jogi szabályozás, amely szerint az egyén, az állampolgár, minthogy szavazattal rendelkezik, azt az embert küldi a választott testületekbe, aki ott az ő álláspontját képviseli, aki az övének megfelelő politikai nézetekkel, elképzelésekkel lépett fel a választásokon, s ha ez a parlamentben vagy más választott testületben nem ennek megfelelően tevékenykedik, akkor a következő választáson nem szavaz rá. A választott testületben vita folyik a problémákról, a vita során a legracionálisabbnak tűnő álláspontot fogadják el, s ily módon a problémák is a legkedvezőbb módon oldód-

nak meg. A demokratizmus biztosításához tehát nem szükséges más, mint megfelelő jogszabályok, amelyek az állampolgár politikai jogait szabályozzák. Nem volt ismeretlen természetesen ebben az itt leegyszerűsítetten ábrázolt koncepcióban sem a különböző intézmények, szervezetek szerepe, de ezeket úgy tekintették, mint amelyek az állampolgár politikai aktivitását előmozdítják, s nem korlátozzák, vagy csak egyes vonatkozásokban, az egyén politikai részvételét.

A marxista politikai gondolkodás kezdettől fogva felismerte ennek a klasszikus polgári demokratikus koncepciónak a formális jellegét. Marx például több helyütt is kimutatta, hogy a formális megoldások mögött osztály- és rétegérdekek polarizálódnak, és ezek az érdekek a sokszor formális értékű jogi megoldások mögött – esetenként ezek ellenére, máskor éppen ezek segítségével – egyes osztályok és rétegek hatalmának bizonyításában fejeződnek ki.[1] Mikor Lassalle elmondotta híres beszédét az alkotmány lényegéről, még „megrázhatta" ugyan a polgári politikai világot annak hangoztatásával, hogy az alkotmány tartalmát a társadalom tényleges hatalmi viszonyai szabják meg, s ezekkel szemben az alkotmány csak papír marad,[2] de a marxista politikai elmélet számára már akkor sem volt új ez a felismerés, néhány évtized múltán pedig már a legjelentősebb polgári gondolkodók is megláttak egyes tényleges politikai jelenségeket a formális demokrácia mögött. Látták például azt, hogy a képviseleti demokrácia és benne a különböző szervezetek, pártok már nem csupán az egyén politikai részvételének „elősegítői", hogy e szervezetekben partikuláris érdekek is kifejeződnek, hogy a politikai folyamatok szerveződése a demokrácia klasszikus polgári felfogásának megfelelő politikai részvétellel szemben is hat.

Legújabb fejlődési stádiumában a politikai szociológia – nyilvánvalóan tükrözve a polgári társadalom politikai jelenségeinek alakulását – eljutott oda, hogy a politikai folyamatokban, döntésekben való individuális részvétel társadalmi feltételeit kutassa. Ezek a kutatások természetesen nem tárhatták fel a polgári demokratikus berendez-

[1] A legkifejezőbben talán az 1848. évi francia alkotmánnyal kapcsolatban válik világossá, ahogyan Marx megfogalmazta, hogy „az alkotmány mindegyik paragrafusa magában foglalja a saját antitézisét, a saját felső- és alsóházát, tudniillik az általános frázisban a szabadságot, a széljegyzetben pedig a szabadság megszüntetését". *Marx–Engels:* Válogatott művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 415. old.

[2] *Lassalle:* Über Verfassungswesen. Rede im Fortschrittlich-Liberalen Verein zu Berlin Friedrichstadt. 1862. – Reden die Welt bewegten. Stuttgart 1959. 126. old.

kedés osztálykorlátait, s jobbára csak másodlagos jelenségeket elemeztek. Egyes eredményeik azonban – akarva-akaratlanul – már némely polgári szociológus számára is igazolták a marxista társadalomelmélet régi álláspontját: azt, hogy a történelem a polgári demokratikus politikai berendezkedés több, mégpedig a lényeget érintő alapfeltételezését megcáfolta, és nem kétséges, hogy a polgári demokratikus politikai berendezkedés ideálja tulajdonképpen utópia maradt. A polgári demokrácia, a politikai folyamatokban való részvétel normatív kereteit kitöltő, de sokszor ezekkel szemben ható társadalmi tényezők jelentősége világossá válik mind a polgári társadalom politikai gyakorlatában, mind – igaz, hogy a legfontosabb tényező, az osztálytényező felismerése nélkül – e gyakorlatot elemző polgári politikai szociológiában is.

1. A szavazó állampolgár és képviselője közé beiktatódtak a különféle pártok, amelyek a választók elé lépve programjaikkal, eleve leszűkítik a választási lehetőséget néhány, a polgári pártokat tekintve nem túlságosan eltérő alternatívára. Ma már nagyon nehéz a párton kívül induló képviselők sikeres választási harca, sőt egyre több országban polarizálódnak a pártviszonyok: néhány nagy párt alakul ki, s úgyszólván csak ezek vehetik fel sikerrel a küzdelmet a hatalomért.[3]

2. A szavazó állampolgár igen sok esetben közömbös marad a választással szemben, sokszor nagy tömegek tartják magukat távol, ennek következtében lehetségessé válik – és ez az utóbbi időben jó néhány választáson be is következett –, hogy a lakosság kisebbsége által megválasztott párt kerül uralomra. Ezen túl a szavazópolgár választói magatartásában viszonylag kis helyet foglal el a tudatos elem, más körülmények (pl. területenként történetileg kialakult választási szokások, családi hagyományok stb.) határozzák meg szavazatát.[4]

3. A választópolgár képviseletére hivatott képviselő működését nem a választópolgár határozza meg, hanem – mivel a képviselő valamilyen párt keretében működik – a párt politikája, amelynek kiala-

[3] A Weimari Köztársaság politikai életében pl. a politikai erők elaprózódása egyik jelentős tényező volt a náci párt hatalomra jutásában.

[4] Ez a felismerés vezetett azután a politikai szocializáció tanulmányozására. Lásd pl. *H. H. Hyman:* Political Socialization. A study in the Pyschology of Political Behavior. Glencoe 1959., vagy *R. E. Dawson–K. Prewitt:* Political Socialization. Boston 1969. A családi viszonyok és a szavazás összefüggésére lásd *B. R. Berelson–P. F. Lazarsfeld–W. N. McPhee:* Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Camping. Chicago–London 1969. 88. és köv. old.

kításában a választópolgárok kevéssé működhetnek közre. A képviselőt – éppen mert pártjelölés következtében válik azzá – működésében újbóli megválasztása szempontjából is inkább köti a pártfegyelem, mintsem választóinak esetleg másként megnyilvánult akarata.

4. A választott testületek tevékenysége – a helyi testületektől a parlamentekig – a választói akarattól elszakadt hatalmi küzdelmek színterévé válik.

5. A választott testületek és a végrehajtó-igazgatási szervezetek közötti viszony sok tekintetben megfordult. Miután a modern társadalomban a társadalmat érintő döntések előkészítése szakértelmet kíván, és mert ezzel a szakértelemmel a végrehajtó-igazgatási apparátus rendelkezik (nemkülönben azért is, mert ez a szervezet jelenti az állandóságot is a változékony összetételű választott testületekkel szemben), és mert a választott testületeknek legtöbbször nincs módjukban felülbírálni szakszerűen az előterjesztett döntési tervezeteket, és végül, miután a többségi párt által irányított kormány, helyi igazgatási apparátus stb. előterjesztéseinek megszavazását ezek a pártok saját belső eszközeikkel is többé-kevésbé kikényszerítik, a hatalmi súly a parlamenttől jórészt a végrehajtó-igazgatási szervezetekre tolódott át.[5]

6. Az egyes politikai pártok, nemkülönben az állami szervezetek politikájának kialakításában, működésükben, döntéseikben egyre nagyobb szerephez jutnak az ún. befolyásoló csoportok (pressure group), amelyek speciális érdekeket érvényesítenek gyakran országos jelentőségű politikai kérdésekben is.[6]

7. Végül a különböző politikai szervezetekben (pártok, egyes szakszervezetek, állami szervezet) egyre nagyobb hatalomhoz jutnak a vezetők, akik gyakran még a szervezeti szakigazgatás csatornáinak kiiktatásával is, néhány emberből álló csoport segítségével szinte „személyi" jellegű politikát formálnak ki.[7]

[5] Lipset egyenesen azt állítja – éspedig Max Weberre és Robert Michelsre hivatkozva –, hogy korunk ellentmondása nem a szocializmus és a kapitalizmus között, hanem a demokrácia és bürokrácia között alakul ki. Vö. *S. M. Lipset:* Political Man. The Social Bases of Politics. New York 1960. 28–30. old.

[6] Ezt a jelenséget, amelynek a polgári politikai szociológiában igen kiterjedt irodalma van, behatóan tanulmányozta a marxista politikai szociológiai kutatás is. Lásd *S. Ehrlich:* Die Macht der Minderheit (a lengyel eredeti címe: Grupy nacisku). Die Einflussgruppen in der Struktur des Kapitalismus. Bécs–Frankfurt–Zürich 1962.

[7] Ez a jelenség az Egyesült Államok politikai rendszerében már F. D. Roosevelt óta észlelhető, s a kort feldolgozó történészek, memoárírók, politikusok munkáiból

Ezek a röviden összefoglalt jelenségek, amelyek kétségtelenül jellemzik a mai tőkés társadalom politikai életét, már eleve lehetetlenné teszik a polgári demokratikus államberendezkedés valóságos funkcionálását, még akkor is, ha az egyes államokban az államszervezetre és működésére vonatkozó jogi szabályozás jó része változatlan maradt. Mindezeknek a jelenségeknek közös jellemvonása egyébként, hogy a politikai döntésben való „társadalmi" részvétel szűkül, illetőleg formálissá válik. Nem véletlen, hogy a polgári politikai tudományban és szociológiában egyre inkább előtérbe kerül a társadalmi részvétel kérdése, hiszen az egykor kialakult polgári demokratikus eszmék és a politikai élet mai valósága közötti ellentmondás határozottan kirajzolódik.[8]

Mi a társadalmi alapja a polgári politikai gyakorlatban végbement folyamatnak, amelynek tényei egyre inkább felbukkannak a polgári politikai szociológiai szakirodalomban is?[9] Nem kétséges, hogy a polgári demokratikus berendezkedés osztálytartalma jórészt már eleve formálissá tette a politikai folyamatokban való részvételt, nem egy esetben jogszabályilag is korlátozva – „széljegyzetben", ahogyan Marx mondta – az alkotmányokban olyan szépnek látszó demokráciát. A monopolkapitalista fejlődésben különösen gyorsan fejlődő indusztrializáció, ennek átalakulása tudományos és technikai forradalommá, ezzel összefüggésben a modern társadalom viszonyainak fokozódó bonyolultsága – ami egyre inkább szervezetekbe „kanalizálja" a politikai folyamatokat, s aminek következtében a politikai döntésekben is előtérbe kerül a „szakelem" – s még jó néhány jelenség egészen világosan további korlátokat emel a politikai döntésekben való tényleges részvétel realizálódása elé, amelynek amúgy is szűk az osztálybázisa[10] – még akkor is, ha e részvétel normatív, jogi keretei esetleg változatlanok maradtak. Mi azonban, ha egy társadalom politikai jelenségeit kutatjuk, nem követhetjük Montesquieu-t, aki – mint ismeretes – az angol alkotmánnyal kapcsolatban a következőket mondta: „Nem

egyértelműen világos is. Különösen szembetűnővé vált ez a tendencia Kennedy elnök idejében. Vö. *A. Schlesinger:* A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House. Boston 1965., később pedig Nixon elnöki gyakorlatában.

[8] G. Almond és S. Verba pl. a politikai kultúra típusait egyenesen a részvétel fokának megfelelően alakítják ki. Vö. The Civis Culture. Princeton 1963.

[9] Vö. *D. B. Truman:* The governmental Process. New York 1951.

[10] Vö. *E. K. Scheuch:* Führungsgruppen und Demokratie in Deutschland. *Die Neue Gesellschaft,* 13. évf. 1966. 5. sz. 356. és köv. old.

tartozik rám annak megvizsgálása, hogy az angolok ma tényleg élvezik-e a szabadságot vagy nem. Elég, ha annyit mondok, törvényeik szerint ez a szabadság megvan . . ."[11]

II.

A szocialista társadalom politikai berendezkedésének fejlődését alapvetően meghatározó tényezők közül itt kettőt emelnénk ki. A forradalom győzelme lehetővé tette, hogy széles osztályalapokon nyugvó demokrácia bontakozzék ki, de ez túlnyomórészt gazdaságilag fejletlen országokban történt, és olyan történelmi körülmények között, amelyek nem csupán a gyors iparosítást tették parancsolóan szükségessé, hanem ezzel szinte egyidejűleg a tudományos és technikai forradalom kibontakoztatását, a tudományosan vezetett szocialista társadalom feltételei sokaságának megteremtését is. Így azután – jóllehet a forradalmat megelőzően és a húszas években nem egy olyan koncepcióval találkozunk, amely a modern társadalom viszonyaira való tekintet nélkül képzelte el a szocialista társadalom politikai berendezkedését – az említett folyamatoknak megfelelően olyan állami berendezkedés jött létre, amely összhangban volt a társadalom átalakításából, az új, modern, tervezetten iparosodott szocialista társadalom kialakításából fakadó igényekkel.

Az a tény tehát, hogy a gyors ipari és tudományos-technikai fejlődés a szocialista társadalom keretei között ment végbe, szükségképpen centralizált államszervezetet követelt (a demokratikus centralizmus kettős viszonylatából szükségképpen az utóbbi kapott hangsúlyt, jóllehet az osztályhatalom értelmében vett, tehát tartalmi demokrácia nem vált kérdésessé). S ez bizonyos fokig már eleve korlátozta nem a tartalmi, tehát nem az osztályuralmi értelemben vett demokráciát, hanem az egyéni részvétel lehetőségeit. (Nem szólunk itt most arról, hogy az ilyen méretű társadalomátalakítás politikai problémái is jórészt szakproblémákként jelentkeznek: ha tehát csak így fogalmazódnak meg, akkor csak korlátozottan megközelíthetők az átlagos állampolgárok számára.)

Azért hangsúlyozzuk ezt, mert a centralizált államszervezetnek a történeti-társadalmi viszonyok által megkövetelt kialakulását el kell választani a személyi kultusz következtében létrejött politikai jelensé-

[11] *Montesquieu:* A törvények szelleméről. I. köt. Akadémiai Kiadó 1962. 325. old.

gektől: ez utóbbiak, bár létrejöttüket megkönnyítette az adott történeti-társadalmi helyzet, aligha tekinthető történelmileg szükségszerűnek. (Ennek a megállapításnak nem mond ellent az, hogy e jelenségek a második világháború után létrejött szocialista társadalmakban is kialakultak, hiszen az adott történeti helyzetben ezek mint a szocialista politikai élet modelljét vették át a már a személyi kultusz által is alakított berendezkedést.)

A fiatal szovjet köztársaságban a húszas évek során a pártfórumokon és a sajtóban kialakult viták azt jelzik, hogy a politikai döntések, ha centralizált keretben is, de nagyobb érdemi részvétellel születtek. A személyi kultusz politikai gyakorlata azonban már nagy szerepet játszott abban, hogy nem csupán a tömegeknek a politikai életben való részvétele vált sok tekintetben formálissá, hanem a politikai szervezetekből, s nemegyszer még a vezető testületekből is fokozatosan kiküszöbölődött az érdemi vita és a reális döntési gyakorlat. A személyi kultusz politikai gyakorlata sok esetben az alapvető folyamatokból adódó politikai, államszervezeti jelenségekre is torzítóan hatott, s minthogy a kettő nagyjából azonos időben bontakozott ki, igen nehéz elválasztani egymástól a következményeiket. Előfordulhat például, hogy az új társadalomnak az iparosodás, a tudományos és technikai forradalom kibontakoztatása alapján való építéséből fakadó politikai-szervezeti hatásokat a személyi kultusz számlájára írjuk, vagy fordítva.

A szocialista társadalom építésének történeti jelenségei, folyamatai határozzák meg tehát a politikai élet, az államszervezet normatív kereteinek tartalmát. A marxista politikai gondolkodás sem állhat meg tehát mai társadalmunk politikai jelenségeinek elemzésében a politikai rendszer normatív kereteinél, vagy az e keretek között végbemenő folyamatoknál – hiszen az eddigi fejlődés tanulságai arra mutatnak, hogy e keretek tartalmi „kitöltése" a szélesebb társadalmi viszonyoktól függ –, hanem azokat a társadalmi tényezőket is fel kell derítenie, amelyek a politikai folyamatokat s a bennük részt vevő emberek magatartását meghatározzák.

Ez az igény talán túlságosan is kézenfekvőnek és nyilvánvalónak tűnik ahhoz, hogy indokolásra szoruljon. Mégsem árt rámutatni arra napjainkban, amikor napirenden van a politikai rendszer, a szocialista demokratizmus továbbfejlesztése, hogy sem a problémákat, sem a változásokat nem elegendő csupán normatív szinten elemezni vagy kialakítani, illetőleg csak jogszabályok alkotásával és módosításával szol-

gálni. A szocialista politikai rendszert az osztályhatalmon alapuló, tehát tartalmi demokrácián túl normatív síkon is olyan demokratizmus jellemzi, amelyhez hasonlót polgári államokban nem találunk. A politikai folyamatokban és döntésekben való részvételek jogszabályokban megfogalmazott keretei azonban még az objektív tényezők által „megengedett" mértékben sincsenek kihasználva.

Egyrészt tehát a szocialista társadalom objektív folyamatai eleve kondicionálják a normatív keretek kialakítását, s ezen belül a politikai döntésekben való tényleges részvételt is, másrészt azonban a személyi kultusz jelenségei – amelyek az előbbi alapvető folyamatra rakódtak rá – az objektív viszonyok adta részvételi lehetőséget is formális irányba terelték, csökkentették. Magyarán, ha kissé történetietlenül is fogalmazva, az adott normatív keretek között is jobban kibontakozhatott volna a szocialista demokrácia. Ha pedig ez így van, akkor ismét csak arra a következtetésre kell jutnunk – és ez lényeges eleme a marxista politikai gondolkodásnak –, hogy a politikai rendszert meghatározó, a politikai rendszer jelenségeit kondicionáló, az egyedi ember politikai magatartását strukturáló társadalmi tényezők és jelenségek vizsgálata a politikai rendszer további alakítása szempontjából is elengedhetetlen.

Sietünk megjegyezni azonban, hogy mindez nem jelentheti a politikai rendszer normatív elemeinek elhanyagolását, nem jelentheti azt, hogy ne keressünk és találjunk olyan jogszabályokat, amelyek még jobban elősegítik, hogy a politikai folyamatok a szocialista demokratizmus kiteljesedése irányába haladjanak. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a jogi szabályozás a politikai folyamatok vonatkozásában is olyan forma, amely előre is viheti, de akadályozhatja is az új, a kívánatos elemek kibontakozását, s azt se feledjük el, hogy a jogszabály is bizonyos mértékig strukturáló tényezője az emberek politikai magatartásának.

E tanulmány keretei között természetesen nem vállalkozhatunk a politikai rendszer működésének feltételeit és tartalmát jelentő társadalmi-történeti folyamatok feltárására, s ezzel összefüggésben a politikai aktivitás alakulását befolyásoló tényezők konkrét elemzésére, még a mi társadalmunk vonatkozásában sem. Csupán azt kíséreljük meg igazolni, amit már írásunk első mondatában jeleztünk: hogy ugyanis a politikai folyamatokban, döntésekben való tényleges állampolgári részvétel valóságát – túl a részvételre vonatkozó jogi szabályozáson – társadalmi-történeti tényezők alakítják.

Ez a probléma igen nagy jelentőségű a szocialista demokratizmus kibontakoztatásával összefüggésben két szempontból is. Látnunk kell egyrészt azt, hogy milyen lehetőségei vannak a tényleges részvételnek, másrészt azokat a társadalmi tényezőkből fakadó korlátokat is, amelyeknek figyelmen kívül hagyása illúziókat keltene a politikai döntésekben való állampolgári részvételt illetően. De még ezt a kérdést sem bonthatjuk ki teljesen, mert hiányoznak ehhez az elméletileg jól megalapozott empirikus vizsgálatok.[12] Az elmondottak alapján természetesen világos, hogy következő fejtegetéseink aligha tekinthetők igazolt tények bemutatásának és azokból levont rendszerezett következtetéseknek, hanem sokkal inkább olyan feltevéseknek, amelyek problémákat keresnek. Ily módon – részben a politikai szociológia eddigi irodalma, részben pedig esetleg más kérdésekre irányuló empirikus kutatások használható adatai alapján is – néhány olyan problémát kísérelünk meg felvázolni, amelyeknek tisztázását a marxista politikai szociológia jövőbeni teljesítményétől várhatjuk.

A politikai döntésekben, folyamatokban való állampolgári részvételt meghatározó, befolyásoló társadalmi tényezők olyan sokrétűek és annyira összefüggenek egymással, hogy bármelyiküknek a kiragadása önkényesnek tűnhet, már csak a sorrendiség elkerülhetetlen következményei miatt is. Lehetetlen azonban akár csak a jelentősebb tényezők elemzése is. Csupán egy problémát kiragadva kísérelhetjük meg az elmondott általános tételek konkretizálását. Ilyen problémaként kíséreljük megközelíteni azt, hogy milyen kondicionáló jelentőségük van a szocialista társadalom viszonyai között a politikai szervezeteknek a politikai folyamatokban való egyéni részvételre.

E választásunknak két oka van. Egyrészt az a nagyon sokszor leírt, de még nem minden vonatkozásban kellően elemzett jelenség, hogy a mai társadalmi viszonyok között egyre inkább elszaporodnak a szervezetek, s a társadalom életének szinte minden területét átfogva egyre nagyobb lesz a jelentőségük. Megnőtt tehát a politikai rendszeren belül a szervezetek jelentősége és súlya. A politikai mozgalmak szervezetekbe való formálódása viszonylag gyorsan bekövetkezik, s a szervezeti forma erősen növeli hatékonyságukat. Éppen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatai mutatják, hogy egy létszámra kicsiny, de jól szervezett politikai párt az adott körülmények helyes felismerésével és értékelésével nagyméretű politikai mozgalom

[12] Ilyen kezdeményezés mutatkozik meg *Molnár L.–Nemes F.–Szalai B.:* Ipari munkások politikai aktivitása (Bp. 1970.) c. munkájában.

irányítására képes. Minthogy a modern társadalomban a politikai tevékenység egyre határozottabban szervezetekbe „kanalizálódik", elkerülhetetlennek tűnik, hogy az állampolgár hatékony politikai tevékenysége elsősorban politikai szervezetek útján, vagy éppen az ezek tevékenységében való részvétel során bontakozzon ki.[13] A választás mint a politikai részvétel egyik formája, lényegében szintén politikai szervezetekhez kapcsolódik.

A második ok, amely miatt most a szervezeteknek a politikai aktivitást befolyásoló jelentőségével foglalkozunk, alapvető kérdésfeltevésünkből ered. *Az állami és társadalmi politikai szervezetek ugyanis felépítésükben maguk is részesei a politikai tevékenység normatív-jogi keretének, de egyben sajátos társadalmi jelenségek is, amelyekben a működésükre vonatkozó szabályok emberi magatartásokban realizálódnak.* Éppen e szociológiai sajátosságok folytán a szervezetek jelentősen alakíthatják a politikai aktivitásnak a jogi szabályozás adta lehetőségeit.

A szervezetekben vagy szervezeteken keresztül kialakuló politikai aktivitásnak természetesen több formája van, s mindegyik formának megvan a maga sajátos kondicionáló ereje, hatása, amely megszabja a részvétel módját is. Bizonyos fokig más ez a hatás a politikai pártokban, mint az állami politikai szervezetekben. A mi politikai rendszerünkben a politikai aktivitás szempontjából legfontosabb szervezet – a marxista munkáspárt. Célját, felépítését, működését a szervezeti szabályzat határozza meg (tehát nem jogszabály), s általában a szocialista társadalom politikailag legaktívabb tagjai tömörülnek benne. Az állami-politikai szervezetek viszont jogszabály alapján szerveződnek és működnek, a döntésekben való egyéni részvétel – akár közvetlen, akár közvetett formában (választások) – szintén jogilag szabályozott keretek között történik: végül a tevékenykedők összetételének jellege is különbözik a párttagságétól. A kétfajta politikai szervezet között tehát jelentős eltérések vannak, más a helyük a társadalom politikai rendszerében, mások a funkcióik a társadalom vonatkozásában. Az a tény azonban, hogy mindkét politikai szervezet önmagában is résztvevője a politikai folyamatoknak, s egyben az egyéni politikai részvételnek is keretet adhat, indokolttá teszi e szempontból való vizsgálatukat.

[13] Lásd *Pozsgay I.*: Eszme–szervezet–mozgalom. *Társadalmi Szemle*, 1972. 11. sz. és a tanulmánnyal kapcsolatban kibontakozott vitát a *Társadalmi Szemle* következő számaiban.

III.

A politikai párt szociológiai jelenségei sok vonatkozásban közelíthetők meg. Kutatható például a párt szerepe a társadalomban, környezetével való összefüggései, strukturális kérdései, belső jelenségei stb. Jóllehet ezek a jelenségek lényegesebb vonatkozásaikban is feltárhatók, ezúttal párt és más politikai szervezetek vizsgálatára csak egyetlen szempontból vállalkozunk, s ez – a politikai aktivitás. A párt szervezeteivel összefüggő politikai aktivitásnak ugyanis a szocialista társadalomban rendkívül fontos szerepe van: többnyire egyetlen párt lévén – a marxista párt – a társadalom szervezését, alakítását (az ellenséges osztályok felszámolása után) végső soron az egész társadalom érdekében végzi. Itt is kialakulhatnak azonban olyan különböző érdekek, amelyek egy-egy osztály vagy társadalmi réteg sajátos helyzetéből (mást ne említsünk, napjainkban pl. a nők helyzetének feszültségéből), vagy akár regionális, települési viszonyokból stb. adódnak. Miután azonban mai viszonyaink között a marxista párt a szocialista társadalomban a társadalom egészének alakítását, fejlesztését szolgálja, jelentős mértékben végez *érdekegyeztető* tevékenységet, amely – sokszor természetesen érdeksúlyozás formájában – a pártpolitikai tevékenység lényeges eleme. Mármost az érdekegyeztetés, érdeksúlyozásban kifejeződő politikai tevékenység, nemkülönben ennek visszacsatolása szempontjából is a politikai szervezet nyitottsága elengedhetetlen, ez pedig szoros összefüggésben van a pártpolitikai aktivitással.

A pártpolitikával összefüggő aktivitásnak ebből a szempontból három fő formáját különböztethetjük meg.

A pártot támogató néptömegek szavazataikkal, a döntést megelőző vitákban való részvételükkel, kívánságaikkal, igényeikkel, kritikájukkal stb. egyrészt közvetve alakíthatják a párt politikáját, másrészt támogatásuk mértékében lehetőséget adnak számára az állam vezetésére vagy az állami politika különböző fokú befolyásolására. A politikai pártok és az általuk képviselt társadalmi osztályok, rétegek közötti aktív és politikai jellegű kapcsolatnak lényeges részei tehát azok a csatornák, amelyek egyrészt továbbítják a lakosságban kialakult kívánságokat, igényeket, kritikákat, s oly módon viszik a párt kereteibe a társadalomban esetleg kialakult feszültségeket, érdekellentmondásokat, hogy ezek ott politikai megoldást találjanak, másrészt pedig amelyek alkalmasak arra, hogy megértessék a párt kialakított politikáját,

s ilyen módon megszerezzék a támogatást. A párt ugyanis nagy mobilizáló, aktivitást keltő erő, s megvannak a maga sajátos eszközei, csatornái a társadalomnak a politikai célok érdekében való aktivizálására. E csatornák jó működése alkalmas lehet egyes – esetleg politikai jelentőségűvé is váló – feszültségek csökkentésére, megszüntetésére is, viszont ha e csatornák formálissá válnak vagy nem funkcionálnak, ez egyrészt a politikai párt elszigetelődésére, másrészt az állampolgárok apolitikus magatartásának kialakulására vagy erősödésére vezethet. Sok tekintetben kézenfekvő példa erre az MDP helyzete a személyi kultusz éveiben.

A politikai párt tevékenységében való részvétel második módja a „tagsági viszonyból" fakadó tevékenység: *részvétel a döntés kialakításának folyamatában és e döntés végrehajtásában.* A döntésben való részvétel egyik fontos eleme a legtágabb értelemben vett információs folyamattal függ össze. Ha az előbb az információs csatornák jelentőségére utaltunk, akkor itt például megállapíthatjuk, hogy maguk a párttagok is a legfontosabb „információs csatornák" között szerepelhetnek, mégpedig mindkét irányban. Ennek azonban két feltétele van: egyrészt az érdekeltség, másrészt a hatékonyság érzete. A párttag csak akkor válhat a lakosságtól elinduló információs folyamat fontos láncszemévé, csak akkor alakulhat ki benne információs szerepének tudatossága, ha – akár a legtágabb értelemben is – érdekeltnek érzi magát, és ha tájékozódhat az általa adott információ tényleges hatásáról. E probléma másik oldala a politikai döntésekben való tagsági részvétel alakulása. E részvétel intenzitása erősen befolyásolja azt, hogy milyen hatékonyan működik a tagság a lakosság irányában „információs csatornaként". A szocialista társadalom viszonyai között azonban a tagoknak „információs csatornaként" való működése csak egyik aspektusa a párttagságból fakadó politikai tevékenységnek. A lényeg ugyanis a pártnak a társadalom felé irányuló funkciójából fakad: ily módon túlmegy egyrészt a párt szervezetében kifejtett, a szervezeti szabályzat által meghatározott keretek közti aktivitáson, másrészt e kettős irányú információs csatornaként végzett tevékenységen – bár ez az aktivitás alapja –, és elvezet a társadalomban, egyebek között a más szervezetekben kifejtett politikai aktivitáshoz. A párt vezető szerepének fokozott megvalósulása ugyanis részben a párttagoknak más, hivatali, üzemi stb. szervezetekben kifejtett politikai tevékenységétől is függ.

A politikai párt tevékenységében való részvétel harmadik formája

az állandó pártapparátus különböző posztjain végzett munka. Ez a munka jellegénél fogva politikai, itt tehát a *végzett mindennapi munka és a politikai aktivitás azonos.* A politikai szociológia kutatói igen nagy jelentőséget tulajdonítottak és tulajdonítanak az állandósult pártapparátus kialakulásának, hiszen ezzel sajátos, a szervezeti kötelékből és a szervezet működéséből fakadó tényezők léphetnek be a politikába. Modern párt a mai társadalom viszonyai között természetesen nem lehet meg állandósult pártapparátus nélkül (ami nem jelenti természetesen azt, hogy az apparátus tagjai ne cserélődjenek). Éppen olyan képtelenség tehát a párton belüli demokráciát a párt állandó apparátusával szemben értelmezni, mint amilyen képtelenség a szocialista demokráciát a szocialista állam szervezeteivel szemben értelmezni. Mindkét esetben a szervezetek tagsági, illetőleg társadalmi ellenőrzése kapcsolódik a demokratizálódás folyamatába, nem pedig megszüntetésük. A politikai párt döntéseiben tehát – mind a „nagypolitikát" formáló, mind a napi, „rutin"-döntésekben – fontos szerepet tölt be a „hivatásos" pártapparátus, mégpedig elsősorban a politika különböző szakterületein végzett szakjellegű (amelybe természetesen a politika mint szakismeret is beleértendő) vagy szervező munkájával.

A politikai szociológia irodalma az állandó pártapparátuson belül is kiemelt jelentőséget tulajdonít a vezetőknek. Ma már szinte közhely a döntés csoportjellegét hangoztatni, minthogy a politikai élet minden szintjén érezhető a kisebb vezető csoportok szerepe a döntések végső megformálásában. Ha azonban a politikai párt tevékenységére is alkalmazzuk a szervezetek szociológiájának általánosabb tanulságait, világossá válik, hogy a vezetés hangsúlya mellett a döntés szakjellegű előkészítésének jelentőségét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Jelentős részben az apparátus szakjellegű munkája során történik meg az információk begyűjtése és értékelése, a döntési tervezet vagy döntési variánsok kidolgozása is. Ez pedig legalábbis körvonalazza a lehetséges döntések dimenzióit, annál is inkább, mert ezen a szinten sok lehetőség van a tudomány bekapcsolására.

Miután a pártnak mint társadalmi-politikai szervezetnek tevékenységében a nyitottság és a politikai aktivitás sokrétűen összefügg, a következőkben röviden érintenünk kell a szervezeti nyitottság egy-két problémáját. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a párt is, mint minden meghatározott és változó körülmények között élő szervezet, bizonyos fokig eleve és szükségképpen nyitott a társadalmi

környezet és ennek megfelelően a változások irányában, hiszen a társadalomban kialakított szervezetek természetükre nézve nyitott rendszerek. Jóllehet a szervezet relatív önállósággal rendelkezik, azaz olyan struktúrával, amely – ahogyan ezt sokféle szervezetszociológiai kutatás igazolja – nehezen enged utat a változásoknak, legalábbis a strukturális változásoknak, nem független a környezetétől. Már csak azért sem, mert emberek alkotják, akiknek gondolkodásában, magatartásában a szervezeten belüli munkájában mindenképpen tükröződik az a társadalmi környezet, amelyhez igen sok szállal – közöttük érdekszálakkal is – kapcsolódnak. A szervezetet alkotó emberek viszonyain keresztül tehát egyre érkeznek a hatások a „külvilágból" a szervezet felé, és ezek a hatások még a legmerevebb struktúrát, a legfegyelmezettebb szervezeti tevékenységet is alakítják. Mármost a politikai szervezet – elsősorban a társadalmi-politikai szervezet, így a párt is – a szervezetnek éppen az a típusa, amelynek működéséhez, ahogyan hangsúlyoztuk, elengedhetetlen a környezeti hatások intézményes „becsatornázása". Ha egy társadalmi-politikai szervezet tudatosan zártságra törekszik – jóllehet a külső hatásokat így sem küszöbölheti ki teljesen –, akkor saját halálos ítéletét írta alá, ha a „túlélést" biztosító egyéb eszközökkel egy ideig fenn is tudja tartani többé-kevésbé eltorzult tevékenységét. (Itt csak emlékeztetni szeretnék arra, hogy annak idején éppen Trockij az ún. „baloldali ellenzék" feje és ideológusa szállt szembe a „lenini behívóval", és próbálta a pártot szűk, zárt, a társadalomtól elszigetelt egységgé változtatni.[14])

Ha tehát a szervezet jellegénél fogva általában nyitott, amelyet olyannyira sem lehet függetleníteni társadalmi környezetétől, hogy belső jelenségei sem érthetők a társadalmi környezetéhez fűződő sokfajta viszonyrendszer elemzése nélkül, akkor a társadalmi-politikai szervezetet, s így a politikai pártot is természeténél fogva a *tudatos* nyitottság jellemzi. A tudatos nyitottság azonban szelektív nyitottság, azaz a párt mint társadalmi-politikai szervezet, szükségképpen „válogat" a társadalmi környezetéből érkező hatások között. Mielőtt továbbmennénk, hadd jegyezzem meg, hogy a párt esetében is érvényesülnek a spontán hatások, azaz a társadalmi környezetnek a szervezeti tevékenységet végző emberek gondolkodásában, magatartásában stb. kifejeződő társadalmi jelenségek következményei, éppen ezért jelentősek például a párttagsággal szemben támasztott eszmei-politikai

[14] A lenini behívóval több mint 240 000 munkás lépett be a pártba.

követelmények.[15] A politikai pártnak mint a beáramló hatásokat *szelektáló* szervezetnek működését ugyanis csak a magas szintű tudatosság biztosíthatja, és ez természetesen nem független a tagság tudatosságától, elméleti-politikai képzettségétől, marxista párt esetében marxista műveltségétől, és ezzel összefüggésben attól a készségétől, hogy a társadalmi jelenségeket kutató tudományok eredményeit fogadni és megfelelően értékelni tudja. Látszólag talán ellentmondás, hogy a politikai párt – amely szükségképpen állandóbb struktúrával rendelkezik, és így logikailag a változás ellen hathatna[16] – önmaga alkot szelektív szervezetet a változás érdekében, de ne feledjük, a marxista párt a fejlődésben kifejeződő változás érdekében működik, egész eszmerendszere, hagyományai a fejlődő társadalmi viszonyokhoz kötik, és ami a legfontosabb, annak a társadalmi osztálynak, amelynek érdekeit elsősorban kifejezni hivatott, a munkásosztálynak és szövetségeseinek érdekei a szocialista társadalom fejlődését jelentő társadalmi folyamatokhoz kötődnek. Jó néhány példát idézhetnénk akár az MSZMP gyakorlatából is arra, milyen eredménnyel működött a pártnak ez a szelektív mechanizmusa a társadalmi környezetből fakadó hatások esetében, és hogyan tudott ennek megfelelően választ adni – saját politikájában és mint szervezetnek belső alakulásában is – a társadalmi-történeti környezet mozgásából adódó „kihívásokra".

A párt mint társadalmi-politikai szervezet tehát nem pusztán alkalmazkodik környezetének változásaihoz, hanem éppen a hatások szelekciójával és az ezzel járó politikai értékeléssel *maga is erősít vagy gyengít bizonyos elemeket a társadalom alakulásában:* ha ez a szelekció jól működik, akkor a párt politikája a fejlődés érdekében hat.

Az egész mechanizmus működése a valóságban természetesen sokkal bonyolultabb, de aligha vállalkozhatnánk ezúttal arra, hogy mindazokat a tényezőket elemezzük, amelyek e mechanizmus valóságos működésében közrehatnak. Annál is kevésbé, mert a szervezet és a változás viszonyára irányuló szociológiai kutatások még csak a kezdeti lépéseket teszik a szocialista társadalomban. Mindössze példázni szeretnénk ezeket a tényezőket.

Lássuk például azt a momentumot, amelyben a szervezet szelektív hatása a társadalmi környezetéhez képest elsősorban mint „technikai" elem jelenik meg. Ebben az esetben a környezetből érkező „kihívás-

[15] *Pozsgay:* Id. mű, 9. old.

[16] Mint ismeretes, a szervezet struktúrája általában ellenáll a változásnak, különösen a strukturális változásoknak.

ra" adott „választ" eredményező szelekció különösképpen szakismereten, éspedig általában valamilyen sajátos terület sajátos tudományos ismeretén alapszik. Ennek a „technikai" elemnek a jelentősége fokozódik, ha elmaradottabb gazdasági vagy kulturális viszonyokkal jellemezhető országban folyó társadalomépítésről van szó, de ezzel együtt különösen komplikálttá válik a környezeti hatások értékelése is. A társadalmi környezet ellentmondásos lévén, a szükségessé vált, a társadalom folyamatainak tudományos értékelésén alapuló politikával szembeni reakció is ellentmondásos lehet. Különösen akkor, ha nagyobb változásról van szó, olyan változásról, amely látszatra szembenállhat a társadalom egyes rétegeinek érdekeivel, de a maga közvetettségében az adott pillanatban mégis a tömegek érdekeinek megfelelő jelenségek kibontakozása feltételeit biztosítja. (Nem egy gazdaságpolitikai intézkedés esetében alakul ki ilyen helyzet.)

A technikai elemmel szembeni környezeti reakció differenciált volta ezért azután nemegyszer olyan politikai kialakításra vezet, amelyben a technikai elem szakkövetelményeinek érvényesítését a társadalmi környezet állapota, a meglevő vagy várható politikai feszültségek stb. is kondicionálják, adott esetben jelentősebben alakítják is. Máskor esetleg a technikai elemmel szembeni latens konzervatív magatartással kell számolni (társadalmi vagy szervezeti méretekben is), megint más esetben a tudatos politikai értékelés és a spontán mozgalom viszonyában bekövetkezhetnek olyan eltérések, amelyek megalapozatlan, az adott helyzetben célra nem vezető tömegmagatartásban fejeződhetnek ki (példa erre 1968 májusa Franciaországban)[17], ismét más esetben a társadalmi környezet egészének vagy érintett részének állapota nem teszi lehetővé bizonyos optimálisabbnak tűnő változások bevezetését (pl. iparpolitikában)[18], és sorolhatnánk a szándékosan egymástól nagyon eltérő területekről választott példákat. Mindez arra mutat, hogy a környezeti hatások tudatos szelekciója sem teszi mindig lehetővé az elméletileg optimálisnak tűnő megoldást, a szervezet és a változás viszonya tehát mindig történetileg kondicionált.

Egy másik megemlítendő probléma lehet a szelekciós mechaniz-

[17] A franciaországi tömegmozgalmakra vonatkozó szociológiai kutatások közül csak egyet emelünk ki: *A. Touraine:* Le mouvement de mai ou le communisme utopique. Párizs 1968.

[18] Az MTA Szociológiai Kutató Intézetében folyamatban volt vizsgálatok tanulságai szerint pl. egyes vegyipari kutatási eredmények bevezetését az iparág színvonala nem tette lehetővé.

musban közreható érdekviszonyok működése. Ez a probléma különösen aktuális, mert az „új" baloldal, egyébként teljesen régi érveléssel éppen azt veti a szocialista politikai szervezetek szemére – és itt nem tesznek különbséget a társadalmi-politikai és az állami szervezetek között –, hogy ezekben a szervezetekben saját, elkülönült érdekek hatnak, éspedig szükségképpen konzervatív módon, az adott helyzet konzerválása érdekében. Megint régóta ismert érvelés ez, amelyhez Trockij óta nem sokat tudtak hozzátenni a „baloldali radikalizmus" képviselői sem. (Egyébként nem árt emlékeztetni arra, hogy Trockij annak idején az *Elárult forradalom*ban nagyon heterogén „rétegekből" próbálta megkonstruálni azt az állítólag összefüggő érdekrendszert.)

Ezt a kérdést e helyütt még kevésbé oldhatjuk meg, mint az előbbi problémát, ejtsünk azonban néhány szót róla. Természetesen nem tagadható, hogy azoknak az embereknek, akik egy politikai szervezetben dolgoznak, mint minden más embernek, szintén vannak érdekeik, amennyiben azonban ezek az érdekek az adott szervezeti formában integrálódnak és egységesen nyilvánulnak meg, úgy nagyjában azonosak a politikai szervezet által képviselt osztályok és rétegek érdekeivel. (Ez nem jelenti azt, hogy egyes történeti helyzetben nem lehetnek nagyobb eltérések.) Nagyon zárt szervezetet kellene elképzelnünk egy antagonisztikus ellentétektől mentes társadalomban – szinte minden vonatkozásban elszigetelve a társadalom normális életétől, és olyan tagsággal, amelyet a privilégiumok egész rendszere választ el a társadalom egészétől – ahhoz, hogy az érdekek általános konfliktusát tételezhessük (hiszen még az eseti érdekellentmondások túlnyomó része is a szervezet és környezete viszonyának a fentebb említett problémáira vezethető vissza, ekként látszat-érdekkonfliktusok csupán).

Problémánk azonban most nem a szervezet saját érdekének és a társadalmi, vagy a társadalom különböző osztályainak, rétegeinek összefüggése, hanem a szervezet szelektív mechanizmusában közrejátszó érdekviszonyok jelentősége. Ebből a szempontból hangsúlyozzuk, hogy a szervezeti változások is történetileg feltételezettek, egy politikai szervezetnek a változáshoz, pontosabban a fejlődéshez való viszonya ugyancsak történetileg kondicionált, és ez a kondicionáltság természetesen az érdekösszefüggésekre is kihat. Világosan példázható ez éppen az MSZMP társadalomépítő gyakorlatában. Említettük már, hogy a marxista munkáspártok szükségképpen fejlődésre orientáltak, hiszen

a munkásosztály és a társadalmi fejlődés egymással szoros kapcsolatban vannak. Ezzel szemben ismeretes az ún. új baloldal ellenérve, hogy a politikai szervezeteknek a fennállóhoz kötődött érdekei képesek a szükséges változásokkal szemben az „érdekeinek" megfelelő viszonyokat konzerválni a hatalom megragadása előtt is, s még inkább a sikeres forradalom után, a politikai hatalom birtokában. Azt hisszük azonban, magyar példával is igazolhatjuk, hogy a szocialista politikai szervezet érdekei végső soron éppen a társadalom objektív fejlődéséhez kapcsolódó érdekek, amelyek a szervezeti tevékenységben is érvényesülnek, még ha egyes részérdekek ellene szólnának is.

A szocialista magyar társadalom fejlődésének folyamata a társadalom politikai rendszerében, e rendszer szervezeteiben, s természetesen a politikai rendszert irányító párt fejlődésre orientáltságában is kifejeződik. Ennek a fejlődésre orientáltságnak alapja a mai konkrét történeti helyzetben (túl tehát most a szocialista politikai rendszer és szervezet, valamint a társadalom alapvető viszonyán) az, hogy igen sok tényező – legerősebben a gazdasági viszonyok alakulása, az egy főre eső nemzeti jövedelem viszonylag alacsony volta, a modern indusztrializáció folyamatának a tudományos és technikai forradalom feltételei közötti előrevitele, a nagy terjedelmű rurális területek urbanizálódásának szükségessége, a történetileg elmaradott régiók fejlesztése, a kulturális-művelődési szint emelése stb. – *objektíve késztet a rendszeren belüli változások* végrehajtására. (Példa erre a gazdaságirányítási rendszer reformja Magyarországon.) Mármost mindezeknek – a csak gazdasági szinten, de ott sem kimerítően jelzett – objektív folyamatoknak a társadalmi következményei ellentmondásokat és feszültségeket is indukálhatnak, s amennyiben ezeket nem tárják fel és nem próbálják lehetőség szerint megoldani, ez politikai feszültségben is kifejeződhet. Azért szükséges ezt hangsúlyozni, mert a politikai rendszer alakulása, a politikai párt tevékenysége részben befolyásolja ezeknek a társadalmi feszültségeknek megoldását, részben mindezek a problémák a politikai rendszer belső alakulására és a szervezeti tevékenységre is következményekkel járnak. Így tehát, ha el is ismerjük, hogy vannak szubjektív erők (individuálisan, csoportméretekben, esetleg egy-egy szervezet viszonyában is), amelyek mint minden társadalomban, meghatározható érdekviszonyokhoz kapcsolódva időlegesen az objektíve szükségszerű változtatás és a fejlődés ellen, így latens módon a társadalmi problémák feltárása ellen hatnak, éppen a szocialista társadalom építésének eddigi történeti tapasztalatai mutat-

ják (Magyarországon különösen hangsúlyosan), hogy a szubjektív tényezők ilyen hatása tartósan el nem viselhető társadalmi feszültségekre vezethet, és a politikai rendszer integritását, nemkülönben a politikai szervezetek létérdekeit is veszélyezteti. A gazdaságirányítás reformja például kétségkívül olyan változás volt, amely nem csupán a gazdasági szférára, de a társadalom fejlődésére is kihat, aligha tekinthetjük tehát jelentéktelen változásnak. Mármost a változás mint „reform", központi politikai, tehát párt- és kormányzati döntés alapján jött létre (a döntést egyébként igen nagy mértékű tudományos közreműködés előzte meg), olyan vezető politikai szervezetek döntéseként, amelyek érdekei – sematikus felfogásban – az adott viszonyok fenntartásához kötődnének. Ezt az ellentmondást úgy is fel lehet oldani, mintha a partikuláris gazdaságirányítási rendszer bevezetéséhez a döntési joggal rendelkezőknek felül kellett volna emelkedniük érdekeiken, valójában azonban azoknak, akik a döntésekben részt vettek, csak nagyon rövid lejáratú érdekei kötődhettek volna ahhoz, hogy a gazdaságirányítás változtatás nélkül maradjon. Egy társadalmon belül a problémák sokasodása, másik oldalról pedig a lehetőségek szaporodása elérhet olyan fokot, amidőn a fennállóhoz való ragaszkodás a politikai rendszer integritását, a politikai vezetés helyzetét is veszélyezteti. Ha tehát alkalmazni kívánjuk a kifejezést, akkor azt kell mondanunk, hogy a döntést hozók „partikuláris érdekei" is a változtatást követelték, és ezek a „partikuláris érdekek" egybeestek a társadalomnak mint egésznek az érdekeivel.

Természetesen adódhatnak időbeni eltolódások, természetesen kialakulhatnak olyan csoportok is – nem kis részben azért is, mert maga a társadalom szintén strukturált, tehát eltérő érdekek is élnek benne, amelyek a politikai szervezetekbe is utat találnak –, amelyek a változással szemben foglalhatnak állást, akkor, amidőn erre szükség van, vagy fordítva, változásra törekszenek, amidőn a viszonyok ezt nem igénylik, vagy nem érettek rá, hiszen egyetlen szervezetet sem lehet konfliktusoktól mentesnek tételezni. Éppen ezért a szelekció mechanizmusában, a társadalmi környezet igényeinek, érdekeinek, problémáinak kifejeződéséből adódó hatások politikává való transzformálásában, amely érdeksúlyozással, egyeztetéssel, esetleg polarizálással telített értékelő folyamat, egyenetlenségek, esetleg hibák is adódhatnak. A korrigálás biztosítéka azonban éppen az állandó kapcsolat a társadalmi környezettel, amely a társadalmunkban az érdekek végső azonosságán és a politikai párt „nyitott" jellegén alapszik; az

a magas fokú tudatosság (amely, még egyszer hangsúlyozzuk, a tudományos eredmények felhasználásán is nyugszik), amellyel a párt mint szervezet dolgozik; és a társadalom politikai aktivitásának növekedése.

IV.

Az állami-politikai szervezetekben való politikai aktivitás társadalmi és szervezeti feltételei természetesen a történeti-társadalmi tényezőktől függően bizonyos fokig másként jelentkeznek. Az állami-politikai szervezetek „tagsága" részben foglalkozásszerűen dolgozó szakemberekből áll, másrészt testületi szervek tagjaiból, akik időlegesen, nem foglalkozásszerűen végzik ezt a tevékenységüket, s társadalmi, szakmai összetételük is igen heterogén. Végül: a választások is az állami-politikai szervekben, munkájában, illetve döntéseiben való igen különböző szintű, de közvetett állampolgári részvételt jelentenek.

Az állami-politikai szervek közül talán a különböző szintű testületi szervek (a helyi tanácsoktól a parlamentig) tevékenységének a politikai jellege a leginkább kézenfekvő a köztudat számára. Ily módon a testületi szervek tevékenységében való részvétel a politikai aktivitásnak ténylegesen egyik legelterjedtebb, jóllehet sokszor még formálissá váló lehetősége. Ez a kérdés a mi társadalmi viszonyaink között azért is érdemel különös figyelmet, mert számát tekintve sem kevés az olyan állampolgár, aki testületi szerv politikai tevékenységében részt vesz, elsősorban a helyi tanácsok szintjén. A testületi szervek tevékenysége azonban korántsem problémamentes.

Lássunk talán egy, a problémát megvilágító példát. Pár évvel ezelőtt néhány községi tanácsnál megvizsgáltuk (egy tervezett nagyobb kutatás előkészítéseként) a tanácstagok aktivitásának alakulását a tanácsüléseken és a választókkal való kapcsolatukban. A vizsgálat adataiból – amelyeket az igen kis esetszám miatt távolról sem kívánunk általánosítani[19] – körülbelül azt állapíthattuk meg, hogy a tanácsi döntésekben jelentős, szinte meghatározó szerepe van a végrehajtó-igazgatási apparátus előkészítő munkájának. Ezt mutatja például az is, hogy a megkérdezett tanácstagok 91 százaléka sohasem szavazott a vb előterjesztése ellen. A vitában való részvétel már kedvezőbb képet mutat, bár ebben a vonatkozásban is észlelhető passzivitás (a ta-

[19] Utalnunk kell arra is, hogy a vizsgálat még a régi tanácstörvény hatályának idejében, tehát jogszabályilag más körülmények között zajlott le.

nácstagok 37 százaléka egyetlenegyszer sem tett semmiféle indítványt a tanácsülésen, és csaknem 27 százalékuk soha nem is szólalt fel). A vitaaktivitás elsősorban a községfejlesztési és más gazdasági és kulturális ügyekben nyilvánult meg. Bizonyos fokú passzivitás tapasztalható a másik viszonylatban, a választói igényeknek, bejelentéseknek a tanácshoz való továbbításában is (ez a passzivitás más adatok alapján is megállapítható). A megkérdezett tanácstagoknak kb. 23 százaléka egyszer sem továbbított választói bejelentést, 34 százalékuk szóban, 71 százalékuk pedig írásban sohasem interpellált. Mármost világos, hogy például írásos interpellációt mint szokásos formát elvárni egy községi tanácstagtól, társadalmunk fejlődésének mai fokán többé-kevésbé indokolatlan optimizmus volna, és az is elképzelhető, hogy más községi tanácsok vizsgálata során ettől többé-kevésbé eltérő adatokhoz juthatnánk. Valami általános jelenséget azonban mégis jelez még ez a kísérleti vizsgálat is.

Mindenekelőtt arra mutat, hogy a testületi szervek és az igazgatási szervek viszonyában – az adott döntést tekintve – ezen a szinten is nagy az igazgatási-végrehajtó szervek jelentősége, a testületi döntés pedig sokszor csak formális, jóváhagyó jellegű. Jelzi azonban az ügyeknek azt a csoportját is, amelyben aktivitás nyilvánul meg, következésképpen a jövőben is megnyilvánulhat, ahol tehát a jogszabályi lehetőségeket is tágítani lehet, illetve szükséges. Elsősorban ugyanis az érdekeltség, ennek felismerése, a kellő mértékű informáltság és a döntésben való tényleges részvételi lehetőség kelthet politikai aktivitást. Az pedig világos, hogy például a községfejlesztésben a község lakói általánosan érdekeltek, és ezt az érdekeltségüket könnyebben ismerik fel. Ez maga is aktivitásra ösztönzi a tanácstagot, s még inkább ebbe az irányba késztethetik választói, hiszen – mint megfigyeléseink is igazolták – a választóival szorosabb kapcsolatot tartó tanácstag a tanácsülésen is aktívabb. A községfejlesztési, az egész községet érintő gazdasági vagy kulturális kérdésekben való állásfoglalás kevesebb sajátos szakismeretet kíván (ennek hiánya egyébként ismét csak gátlóan hathat a testületi döntésekben való aktív részvételre), ilyen döntéseknél tehát a tanácstag kevésbé érzi hátrányosnak helyzetét az igazgatási-végrehajtó apparátus előterjesztésében meglevő szakismerettel szemben. Hogy jelenlegi viszonyaink között még az ilyen jellegű kérdések eldöntésekor sincsenek ellenszavazatok, az több körülményre vezethető vissza. Részben a testület csoportsajátosságaival függhet össze, részben a helyi politikai mechanizmus-

sal magyarázható. Amennyiben ugyanis az egyes tanácstag tudatában van annak, hogy a tanácsi előterjesztéseket a pártszervek előzetesen jóváhagyták, azokat a népfronttal, esetenként pedig felsőbb szervekkel egyeztették stb., még akkor is erőtlennek érezheti egyéni állásfoglalását, ha ez választói érdekeken alapszik. A döntésben való részvétel sokszor akkor is formális marad, ha a problémának csak a szakvonatkozásai merülnek fel, társadalmi-politikai összefüggéseit (s ami ennek tartalmát jelenti: érdekvonatkozásait) azonban elhanyagolják.

A tanácsi szervezet átalakításának problémájáról folyó vita[20] egyik legfontosabb tanulsága az, hogy a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének egyik komoly lehetősége a helyi állami-politikai szervezetekben való részvétel fokozott kibontakoztatása; ez természetesen elválaszthatatlan a helyi politikai-tanácsi és más szervezetek hatáskörének fejlesztésétől. Talán következetlenségnek tűnik, ha az imént elemzett adatok birtokában is ehhez a véleményhez csatlakozunk.

Ennek több oka van. Egyrészt – minthogy a társadalom szakszerű központi irányítása éppen a modern társadalom viszonyai folytán állandóan erősödő folyamat, és minthogy a központi irányítási koncepció, ha tekintetbe veszi is a helyi lehetőségeket és érdekeket, elsősorban a társadalom általános helyzetéből, igényeiből, lehetőségeiből indul ki – állandóan nő a helyi adottságok és igények szerepe is. Ezek részben korrekciós tényezők, részben pedig azoknak a feltételeknek az összessége, amelyek a központi elhatározások – esetleg éppen a helyi adottságok következtében kialakuló – diszfunkcionális következményeit kiküszöbölő döntéseket kondicionálják. A helyi adottságok, érdekek érvényesítésében a tényleges társadalmi feltételekre, igényekre épülő igazgatási-jogi keretek és szabályok kialakításának is lényeges szerepe van.

Másrészt a közvetlen érdekeltség tudatának alakulása is a helyi politikai szervek jelentőségének növelése, a helyi döntésekben való részvétel szélesedése irányában hat. A közvetlen érdekeltség a helyi problémákkal kapcsolatban egyrészt megvan, másrészt pedig könnyebben felismerhető (éppen úgy, mint országos szinten például az egyes szakmákkal, foglalkozásokkal kapcsolatos közvetlen érdekeltség), és a helyi döntésekről szóló információ is könnyebben eljuttatható a döntés potenciális részvevőihez. Jóllehet a helyi viszonyok vonatkozásában is egyre erősödik a döntések szakjellege, a helyi po-

[20] A vita a *Társadalmi Szemle* 1969. évfolyamában bontakozott ki.

litikai testületek tagjainak jelölésében is érvényesíthető a különböző foglalkozások képviseletének elve, amely az érdek kifejezésén túl a szakszerű közrehatás révén is megalapozottabbá teheti a döntéseket. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy egy régebbi vizsgálatunk adatai szerint a helyi tanácsi szervek működésére vonatkozó jogszabályok ismeretének szintje az állampolgárok között általában magasabb, mint az országos államhatalmi és igazgatási szervekre vonatkozóké.)

A politikai életben a különböző állami-politikai szervezetek útján való részvételnek még igen sok problémáját említhetnénk meg. Szólhatnánk például arról, hogy sokan megfeledkeznek az állami-politikai szervezetekben végzett munka politikai jellegéről. Az utolsó évszázadban erősen előtérbe került e szervezetek szakjellege, s ennek következtében az ott dolgozók tudatában sokszor fel sem merül, hogy kifejezetten szakjellegű munkájuk ellátásának puszta tényével is, miként jével is politikai tevékenységet végeznek. Egyes politikai-szociológiai kutatások egyenesen az apolitizmus egyik lényeges elemének tartják azt, hogy a hatalom alkalmazottai – politikai életen kívül állónak tekintik magukat, sőt összefüggést látnak e szemlélet és a technokrácia ideológiája között, amely azonosítja a szervezeti, igazgatási cselekvés racionalitását a társadalmi hatékonysággal, elfeledkezve a célok racionalitásáról. Aligha kell indokolnunk, hogy az állami politikai szervek tevékenységében részvevőknek ilyenfajta apolitikus álláspontja valóban öncsalás, még tőkés viszonyok között is. A szakszerűséggel való „álcázás" semmiképpen sem szünteti meg az államhatalmi szervekben folyó tevékenység primér politikai jellegét. Annál is kevésbé, mert a politikai tevékenységben, a politikai döntésekben egyre nagyobb helyet kap a szakelem, s ezzel párhuzamosan végbemegy a politika szakosodása is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csökken az egyre differenciáltabbá, gazdagabbá és mélyebbé váló sajátos politikai szakismeret jelentősége.

A politikai döntésekben való részvételnek ez a formája semmi esetre sem becsülhető alá. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az állami-politikai szervezetekben dolgozók tevékenységét sem pusztán a szervezeti célok, szabályok, viszonyok kondicionálják, hanem a társadalomhoz, az egyes rétegekhez, csoportokhoz fűződő érdekeik, kapcsolataik, ambícióik is közrehatnak ebben a tevékenységben, közvetve tehát az állami politika végrehajtásában, esetleg alakításában is.

A párton és az állami politikai szervezeteken kívül természetesen

más szervezetek is végeznek politikai tevékenységet, és ezek is bekapcsolják az egyént a politikai folyamatokba. S ha nem is vállalkozhatunk sem az eddig már említett, sem más szervezetekben (ifjúsági szervezetek, szakszervezet stb.) való részvétel alaposabb elemzésére, annyit megállapíthatunk, hogy mindenütt egyre jelentősebbé válik a politikai folyamatokban a szervezetek útján való részvétel. Az ilyesfajta részvétel közvetlen, ha egy-egy szervezet politikájának alakításában való közreműködést jelent, vagy közvetett, ha a vezetés révén a szervezetben kialakított politikának megfelelően a szervezet egészére hat közre az össztársadalmat érintő politikai folyamatban.

Kérdés azonban, hogy a puszta szervezeti tagság, különösen a több szervezetben való tagság – nem is szólva a szervezetben betöltött vezetői funkcióról – növeli-e az egyéb téren kifejtett politikai aktivitást is. Néhány kutatásnak, például a népi ülnökök bíráskodási folyamatban való részvételével[21], vagy a már említett tanácstagi vizsgálattal kapcsolatos vizsgálatunknak az adatai mintha ezt erősítenék meg. Sőt az is megállapítható volt, hogy a szervezeti aktivitás függvényében emelkedik a politikai és jogi ismeretszint, informáltság is, ami nyilvánvalóan az aktivizálódás irányában hathat vissza a politikai életben való részvételre. Éppen ez az utóbbi jelenség teszi azonban kérdésessé az említett vizsgálódásokból levonható következtetéseket. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy nem annyira a több szervezeti tagság növeli a politikai aktivitást – hiszen az így könnyen válhat formálissá –, hanem a politikailag aktív emberek tagjai, sőt funkcionáriusai több szervezetnek is.

A politikai szervezetek munkájában akár állami, akár társadalmi-politikai szervezetek ezek, a lakosságnak egy kisebbik része vesz részt, akik azonban – ha a szervezeti keretekben való aktivitásuk csökkent vagy nem egyenlő szintű is – mégis a lakosság politikailag aktívabb részét alkotják. Kérdés azonban, hogy mai szocialista társadalmunkban csak a politikai szervezeti keretek között képzelhető-e el a politikai aktivitás, vagy a politikai folyamatok szerveződési tendenciája mellett vannak-e más, esetleg ad hoc jellegű részvételi formák is, s kell-e számolnunk ilyenek keletkezésével. Erre a kérdésre most csak egy vonatkozásban, a választással összefüggésben felelhetünk valamennyire megalapozottan.

[21] Vö. *Kulcsár K.*: A népi ülnök a bíróságon. Budapest 1971. 64. old.

V.

A lakosság legszélesebb rétegeinek klasszikus részvételi lehetősége a politikai döntésekben – a választás. Nem kétséges, hogy a széles körű választójog valóban fontos eleme a demokratikus politikai rendszernek; így a választások jogi szabályozásával nyújtott keretek lényeges feltételei a politikai döntésekben való részvételnek. Ám az sem kétséges, hogy a választójog gyakorlásának módját, a jogi szabályozás adta lehetőségek valóra váltását is a társadalmi tényezők sokasága határozza meg, s ezek között a társadalom strukturális viszonyain kívül, az adott történelmi helyzetnek, a politikai rendszer egésze és egyes elemei működésének is fontos szerepük van.

Az egyén választási magatartását alapvetően két tényező alakítja: egyrészt helye a társadalomban (széles értelemben véve ezt, ide értve tehát osztály- és réteghelyzetét, betöltött státus-pozícióit, családi hagyományait, képzettségét, szervezeti tagságát stb.), másrészt azok az alternatívák, amelyek között választhat. A politikai szociológia eddigi kutatásai azt bizonyítják, hogy egyik tényező sem érvényesülhet világosan, mert mindkettő vonatkozásában belép egy harmadik, mégpedig a manipulálhatóság lehetősége. Különösen világos ez az alternatívák esetében. A társadalom politikai erői ugyanis a politikai erőviszonyoknak megfelelő alternatívákat tárnak a választópolgár elé, mégpedig szükségszerűen szervezetek által kialakított alternatívákat. Minthogy a politikai folyamatok jó része – az uralom és a kormányzás szintjén pedig valamennyi – szervezetekben megy végbe, a választók elé tárt alternatívák megfogalmazása is szervezetekben történik. Ez már eleve különböző érdekek, lehetőségek egyeztetésével jár. Ennek következtében az egyes választópolgár közvetlen érintettsége esetleg eltűnhet, vagy oly távolivá válhat, hogy könnyen formálissá teheti a választáson való részvételt. Az is előfordul – mint ezt a polgári társadalom politikai jelenségei kapcsán már említettük –, hogy a választói döntést nem a tényleges alternatívák közötti választás, hanem más tényezők (például családi vagy területi hagyományok stb.) határozzák meg. Ugyanakkor a túl általánosan megfogalmazott, reális alternatívát nem kínáló politikai álláspontok a választásra jogosultak passzív magatartására vezethetnek.

A választópolgár oldaláról kiindulva, mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a legkülönbözőbb tényezők – kezdve a családi hagyományoktól a tömegközlési eszközök befolyásáig és a társadalom ál-

talános állapotáig az adott történeti helyzetben – gyakran abban az irányban hatnak, hogy a választópolgár nem ismeri fel társadalmi helyzetének politikai következményeit, és a maga helyének valamilyen illuzórikus értékeléséből kiindulva szavaz. A választás szociológiájával foglalkozó nyugati munkákban esetenként még az a szempont is felmerült, hogy a választópolgár a titkos szavazás folytán el van vágva a társadalomban betöltött minden szerepétől, családi, szomszédsági, szervezeti stb. kapcsolataitól, és mintegy a mindent átfogó politikai rendszer „absztrakt polgárának" szerepét teljesíti, anélkül, hogy mindennapi környezetében is vállalnia kellene a felelősséget a döntésért.[22] Ez a felfogás az ember társadalmi helyzetének teljes félreértésén alapszik. Mert igaz ugyan, hogy a titkos szavazás anonimitása esetenként lehetőséget ad olyan döntésre, amelyért egyénileg nem kell felelősséget vállalni, de amikor a választó dönt – még olyan „absztrakt" szinten is, mint egy országos választás –, akkor döntésében társadalmi helyének, tudatának stb. következményei nyilatkoznak meg, akkor is, ha nemegyszer a tömegközlési eszközök irányítják vagy manipulálják ezt, vagy ha a társadalom általános helyzete és a választópolgár tényleges társadalmi helyzete eltér is ennek az ő tudatában jelentkező értékelésétől.

A választásokon való formális részvétel mögött meghúzódó apolitizmus természetesen ugyancsak társadalmi tényezőkre vezethető vissza. Az általános választójogon alapuló választási rendszer például lényegében egyenlőnek veszi az embereket, s nincs tekintettel azokra a tényezőkre, melyek döntésüket befolyásolhatják. Márpedig nyilvánvaló, hogy az emberek nem egyenlőek, mégpedig nem csupán társadalmi helyzetükből következően nem, hanem társadalmi helyzetükkel összefüggésben olyan vonatkozásokban is különböznek, amelyek – mint az iskolázottság és a műveltség színvonala, azokról az alternatívákról és következményeikről való informáltságuk foka, amelyekben dönteniük kell – közvetlenül is kihatnak magatartásukra.

Az következik-e ebből, hogy az általános, egyenlő és titkos választójogot és az ezen alapuló választási rendszert el kell vetni? Semmiképpen sem. Az emberek közötti egyenlőtlenség különböző dimenziók-

[22] Empirikus adatok elemzése alapján a polgári politikai szociológia is odáig jutott, hogy a „szavazó egyáltalán nem az, amit a demokrácia elmélete megkövetelne tőle", mert nagyon sok körülmény a mai társadalomban tulajdonképpen lehetetlenné teszi számára a racionális, a következményeket is kalkuláló döntést. Vö. *Berelson–Lazarsfeld–Mc-Phee:* Voting. 307. és köv. old.

ban nyilatkozik meg, s ezeknek teljes kiküszöbölésére törekedni természetesen illúzió volna. De az egyenlőtlenség arányai már ma is csökkenthetők néhány vonatkozásban, és az iskolarendszer fejlődése, a kulturális eszközök általánosabb hozzáférhetősége, a tömegközlési eszközök tudatosabb kihasználása már önmagában is ebben az irányban hat. Számolni kell azonban azzal is, hogy teljes egyenlőség még az informáltság fokában sem érhető el.[23] Egyrészt mindig maradnak státuskötött információk (és itt nem lebecsülendő helyet foglalnak el a szakképzettséghez fűződő információk), másrészt az emberi érdeklődés differenciált voltából az is következik, hogy az emberek egyes csoportjai esetleg nem vesznek tudomást az információk bizonyos köréről, másokat pedig egyenesen elutasítanak. Régen ismert tétel a politikai szociológiában, hogy közömbös dolgokról, problémákról nincs vélemény. Az ilyen esetben mégis megnyilatkozó vélemény (vagyis az olyan, amelyet mesterséges módon váltunk ki, akár szavazócédulával, akár kérdőívvel) csak formális lehet.

Mindebből az következik, hogy meg kell találni a választások valódi helyét és jelentőségét a szocialista politikai rendszerben is. Ez pedig csak a közreható társadalmi tényezők elemzésével érhető el. Ezek a tényezők ugyanis másképpen érvényesülhetnek a különböző szinteken és különböző problémákkal kapcsolatosan. Feltehető például, hogy a közvetlen érintettség tudata – az informáltsággal is összefüggésben – másként nyilatkozik meg a helyi és az országos szintű választások során, másképpen az általánosság különböző fokán megfogalmazott alternatívákkal összefüggésben, másképpen a területi, a szakmai és a szervezeti választások alkalmával stb. A marxista politikai szociológia feladata itt óriási, de csak sokrétű kutatások segítségével oldható meg.

Ezek a politikai szociológiai kutatások azonban többnyire még hiányoznak. Az eddigi kutatások[24] alapján úgy tűnik, hogy a közvetlen érdekérintettség talán jobban tudatosodhat a kisebb helyi „közösségekben" (falu, kisváros), mert igaz ugyan, hogy a „városi autonómia növekedése a helyi lakosság közéleti mozgósításának előfeltétele"[25], de

[23] Lásd erre *Az információtól a közéletig* c. gyűjtemény (Bp. 1973.) Szecskő T. Bevezetése 8. old. és *S. Molnár E.:* Véleményalkotás és információszerzés c. tanulmányát. 33. és köv. old.

[24] Lásd *Angelusz R.–Váradi L.:* Kisvárosi közélet. – Az információtól a közéletig. Id. mű.

[25] Uo., 217. old.

az is igaz, hogy éppen az új tanácstörvény (1971. évi I. tv.) megtette az első lépéseket a helyi autonómia kialakulásához. Természetesen a jogszabályi rendelkezések (különösen ha még nem is tekinthetők teljesen megfelelőnek) ebben az esetben sem elegendőek, a lakosságon is múlik, hogy a helyi önállóság milyen fokon érvényesül. Érdekes, hogy – egy kisvárosban végzett vizsgálat eredményei szerint – a lakosok 48 százaléka vélte úgy, hogy az egyszerű helyi lakosnak közepes vagy jelentős szerepe van a helyi ügyek alakításában, míg ugyanez az arány a tanácstagok között 75 százalék volt, viszont a lakosság 37 százaléka csak szóbeszéd útján tájékozódik a város közügyeiről, fontosabb eseményekről, s mindössze 34 százaléka szerez információt tömegkommunikációs eszközök segítségével. (Ez az arány a tanácstagok esetében 3 százalék, illetőleg 71 százalék.)[26] Mármost anélkül, hogy az arányoknak túlzott jelentőséget tulajdonítanánk, mindenképpen szembeszökő az információ alakulása és a beleszólási lehetőségről alkotott pozitív vélemények bizonyos összefüggése. Ez megerősíteni látszik azt a más vizsgálatok adataiból is levonható[27] következtetést, hogy a tájékozottság és a vélemény a politikai szociológia és szervezeti jelenségek esetében összefüggenek, nem csupán pozícióból fakadó adaptálódás, „konformitás" az, amely kedvezőbb véleményekben nyilvánul meg, hanem a pozícióhoz tapadó, fokozott érdeklődés és informáltság is. Az informáltság hiánya összefügg a véleménynyilvánítástól való tartózkodással is, de nem csupán azzal. Erőteljesen közrehat itt az arról való meggyőződés is (amelyet ismét sok tényező alakít), hogy az adott közösségben döntési pozícióban levők figyelembe veszik-e a lakosság véleményét. Ebből a szempontból mindenesetre érdekes, hogy az imént hivatkozott vizsgálat adatai szerint a városi vezetés ismeri és figyelembe veszi a „közvéleményt".[28] A vizsgálat során megkérdezett lakosoknak 63 százaléka szerint az adott városban van is olyan fórum, ahol az emberek rendszeresen elmondhatják véleményüket a város ügyeiről.

[26] Uo., 197. és köv. old.

[27] *Kulcsár K.–Farkas J.:* Az MTA tudományszervező és irányító tevékenysége a kutatói vélemények tükrében. *Magyar Tudomány,* 1970. 7–8. sz. 555. és köv. old.

[28] *Angelusz–Váradi:* Id. mű, 196. old.

A lakóhely más vizsgálati adatok[29] szerint is egyik centruma lehet a közéleti, politikai aktivitásnak, elsősorban az érdekösszefüggések közvetlensége, másodsorban azonban az informáltság kedvezőbb alakulásának lehetőségei miatt. Körülbelül ugyanezek a tényezők hatnak azonban a politikai aktivitás másik lehetséges centruma, a munkahely esetében. Természetesen felvethető a kérdés, hogyan függ össze a munkahely a politikai aktivitással. A válaszadás nem is nehéz. A munkahelyen – a leginkább gazdasági jellegűben is – egyrészt politikai szervezetek működnek, amelyekben politikai tevékenység folyik, másrészt a munkahely „köz"-ügyeiben való részvételtől nincs messze az út az általánosabb értelemben vett politikai aktivitásig.[30] Ezúttal nem érintjük az üzemben működő politikai szervezetekben való részvétel problémáit, erre nézve alig áll rendelkezésre vizsgálati anyag, hanem csupán az üzem dolgozóinak – közelebbről az üzemi szakigazgatáson kívül dolgozóknak, elsősorban tehát a munkásoknak – közéleti-politikai aktivitását vesszük szemügyre. Szembetűnő, hogy ez az aktivitás jórészt nem par excellence politikai, hanem gazdasági jellegű, ezen belül is elsősorban a munka végzésével, a bérkérdésekkel, a szociális intézményekkel stb. kapcsolatos. Ez az aktivitás csak bizonyos fokig mutatkozik meg a kialakult részvételi formák, például a termelési tanácskozás, brigádértekezletek, szakszervezeti gyűlések stb. kereteiben, sokkal inkább jelentkezik differenciált módon, éspedig egy-egy üzemben, sőt egyes szituációknak megfelelően is.

Az üzemi szervezetre vonatkozó kutatások is feltárták, hogy az üzem nem fogható fel egységes érdekekkel rendelkező, konfliktusmentes szervezetként. Ha az érdekek hierarchiájában természetesen egy-egy üzemnek is megvannak a maga általános érdekei (például a nyereségesség), már ez az általános érdek is különbözőképpen jelentkezhet az üzem minden részlegénél, a szakigazgatás hierarchiájának minden fokán, az üzem társadalmi rétegződésében és az egyes munkáscsoportokat illetően is. Ezen túl pedig sajátos érdekviszonyok keletkezhetnek üzemen belüli forrásokból (például az üzem formalizált tagoltsága, nem formalizált csoportosulásai), és külső forrásokból is

[29] Az MTA Szociológiai Kutató Intézete kísérleti vizsgálatot végzett Makón 1971-ben. E vizsgálat adatai szerint is a helyi problémák iránti érdeklődés mutatkozott meg.

[30] *Molnár–Nemes–Szalainé:* Id. mű, 64. és köv. old.

(például a nagycsaládos vagy megállapodott életvitelű dolgozók, ifjúság, falusi és városi lakosok stb.). Kialakulhatnak érdekellentétek az üzemi vezetés és a munkáskollektíva vagy a munkáskollektíva egy része között, még akkor is, ha az érdekek hosszú távon megegyeznek. A pillanatnyi érdekviszonyok ugyanis megbonthatják ezt a hosszú távú egységet. Mindebből következik, hogy az *üzemi közéleti politikai aktivitásnak, az üzemi demokráciának egyik jelentős „létalapját" éppen ezek az érdekkülönbözőségek, adott esetben érdekellentétek alkotják.* Ezek az érdekellentétek ugyanis többnyire megoldódnak (esetenként csak robbanással ugyan), a megoldások azonban az üzemi hatalmi viszonyok függvényében jelentkeznek. (Itt jegyezzük meg, hogy az üzemi hatalmi viszonyokon sem csupán a formalizált, a hierarchiába tagozódó hatalmi viszonyok értendők.) A formalizált hatalmi struktúrában való megoldás következménye természetszerűen a polarizálódás; a megoldások az üzemen belüli erőviszonyok, az üzemi „politika" pillanatnyi alakulásának megfelelően súlyozzák a jelentkező érdekeket. Másik következmény: a megoldás összefüggései rejtve maradnak, és ez további negatív következményekkel járhat, olyanokkal, amelyek az egész üzemi szervezet munkáját károsan érinthetik. A konfliktusok legalábbis egy részének „demokratizált" módon, azaz közvetlen munkásaktivitással való megoldása lehetőséget ad arra, hogy az imént említett következmények kevésbé súlyosak legyenek.

Több üzemszociológiai vizsgálat mutatta ki éppen a *végzett munkával összefüggő tényezők jelentőségét is a munkásaktivitás szempontjából.* Csak néhányat említsünk. Ismeretes, hogy a műszaki fejlődéssel a munkamegosztás oly mértékben fokozódott, hogy sok helyütt átlépte már azt az ésszerű „küszöböt", amely alatt a munkamegosztás már nem növeli, hanem ellenkezőleg, csökkenti a termelékenységet. Jóllehet a magyar ipari üzemekben – nem is szólva a mezőgazdaságiakról – a munkamegosztás általában még távolról sem érte el általánosan ezt a színvonalat, mégis néhány vizsgálat adatai szerint nem egy üzemben már komoly problémákat okozott a túlságosan elaprózott munkamegosztás. A differenciálódó munkamegosztás negatív hatását azonban ellensúlyozhatják a munkafolyamatról adott információk, az üzem termelésének és tevékenységének átfogó ismerete, vagyis az az érzés, hogy a túlságosan elaprózott munkával szemben valaki az egész folyamat részese. Ez nem csupán a termelést elősegítő közérzet „manipulatív" serkentője lehet, hanem a túlságosan mechanikus munkaszervezést ellensúlyozó kezdeményezések és javaslatok forrása is,

amely végül is pozitív tényezővé válhat a termelés növekedésében. Az új gazdaságirányítási rendszer energiát felszabadító hatása egyébként is teret ad a demokrácia iránti igény növekedésének, amennyiben a döntésekben való részvétel az újítást és a kezdeményezést segíti elő. Erre valóban nagy szükség is van, hiszen az üzemek struktúrája elég merev, önmagában a műszaki fejlesztést is nehezítő tényező – s ezen túl fokozza a szervezettel való azonosulást is.

Az imént példázott kettős forrásnak megfelelően több-kevesebb pontossággal körvonalazható, hogy napjainkban a munkásaktivitás az üzemekben elsősorban milyen jelenségek köré csoportosulhat, illetőleg milyen problémákkal kapcsolatban válhat valósággá.

a) Ilyennek kell tekintenünk elsősorban a konkrét munkafeladatokat. A konkrét feladatok megbeszélése, a megoldásra vonatkozó javaslatok megvitatása, a racionális kezdeményezések elfogadása jelentősen meggyorsíthatja a feladat elvégzését, növelheti a teljesítményt, ötleteket és energiát hozhat felszínre. Ám a konkrét munkafeladattal kapcsolatos megbeszélés eredményességének (ideértve a részvételt mint eredményt és a feladat helyes megoldását is) két feltétele van. Az első, amelyet az üzemi demokrácia lehetőségeinek elemzésekor mindig hangsúlyozni kell, a megfelelő informáltság biztosítása. Információ nélkül az aktivitás sem bontakozhatik ki, ennek hiányában a döntésben való közrehatás vagy formális, vagy hatástalan. A második a javaslatok tényleges és komoly mérlegelése, a lehetőségeknek megfelelő elfogadása. A döntésben való részvétel igénye csökken, majd eltűnik, ha a potenciális részvevők nem látják ötleteik, javaslataik sorsát, illetőleg ha azok nem kerülnek komoly megfontolásra és hasznosításra.

b) Néhány, elsősorban a munkaerő-vándorlással kapcsolatban végzett üzemszociológiai vizsgálat eredményei arra mutatnak, hogy a kedvező üzemi klíma kialakulásának összetevői között, amely klíma vonzhatja, illetőleg kedvezőtlen esetben taszíthatja a dolgozókat, nem jelentéktelen szerepet játszik a szociális gondoskodás, illetőleg az a mód, ahogyan a szociális létesítmények kialakítása fölött döntenek. A miskolci Lenin Kohászati Művek tapasztalataira hivatkozva állíthatjuk, hogy a munkások közvetlen bevonása az üzem jóléti, szociális célokat szolgáló alapjának felhasználásáról való döntésbe nem csupán a demokratikus légkör kialakítását mozdította elő, de a tényleges szükségletnek megfelelően alakította a szociális célt szolgáló anyagi alapok felhasználását is. A munkásrészvétel ezekben a döntések-

ben azért is lényeges, mert egyike azon problémáknak, amelyek kapcsán a döntési részvétel *közvetlen* lehet, hiszen a jóléti alapok, vagy egy részük felhasználása akár műhelyszintre is decentralizálható.

c) Az üzemi tapasztalatok szerint a vezetés és a munkáskollektíva egyik leginkább neuralgikus pontja a bérkérdés, éspedig szélesebben értelmezve, ideértve tehát a prémiumok, jutalmak stb. elosztását is. Az üzemi vezetés és a munkáskollektíva érdekei ugyanis ebben a vonatkozásban általában szembenállóként jelentkeznek. A bérproblémának egyoldalú döntésekkel való megoldása – ahogyan ezt Makó Csaba és Héthy Lajos, a győri Vagongyár példáján meggyőzően bemutatta – olyan mechanizmust indíthat el az érdekeikben sértett vagy ilyen sérelmet érző munkáskollektívában, amely a maga nem formális eszközeivel végül esetleg meghátrálásra késztetheti az üzemi vezetést is.[31] A bérproblémában végül valamilyen módon általában kompromisszum születik, de e kompromisszum létrejöttének folyamata tele van ellenőrizhetetlen és „véletlenszerű" erőkkel. A kedvezőbb helyzetben levő munkáscsoportoknak például esetleg nagyobb lehetőségeik vannak saját „partikuláris" érdekeik érvényesítésére, mint más munkáscsoportoknak stb. Célszerű tehát e „kompromisszum" kialakításának útját egyrészt manifesztálttá tenni, másrészt lehetőséget adni a munkáskollektíváknak legalábbis a viszonylag azonos intenzitású fellépésére. A győri tapasztalatok alapján arra kell törekedni, hogy a munkások képviselete itt ne csupán a munkások képviselete legyen, hanem „valamennyi eltérő érdekkel rendelkező rétegükre . . . egyaránt kiterjedjen".[32]

d) Végül hatékonyan működhet közre az érintett munkáskollektíva a különböző munkaszervezési problémák megoldásában. Ez a tevékenység bizonyos értelemben rokon az *a)* pontban írt lehetőséggel, itt azonban nem ad hoc feladatok megoldásában való közreműködésről van szó, hanem arról, hogy a mindennapi termelési, szervezési, anyagellátási stb. feladatok megoldását, a helyzet állandó javítását stb., például rendszeres munkaértekezletek formájában kialakított munkásrészvétellel sok tekintetben biztosítani lehet. Itt is hangsúlyozni kell azonban azt a feltételt, hogy a javaslatok realizálásra kerüljenek, mert a „pusztába kiáltott szó" az aktivitást csökkentő tényező.

[31] *Héthy L.–Makó Cs.:* Munkásmagatartások és gazdasági szervezet. Budapest 1972. 83. és köv. old.

[32] *Héthy L.–Makó Cs.:* A teljesítmények érvényesítése és az üzemi érdek- és hatalmi viszonyok. Budapest 1970. 130. old.

Befejezésül még két szempontot kell ismételten hangsúlyozni: az önkéntesség és az érdekérintettség jelentőségét. Bármilyen szintű vagy problematikájú döntésben való részvétel csak önkéntesség alapján várható, illetőleg csak így lesz hatékony. Az önkéntesség azonban szoros összefüggésben van az érdekérintettséggel, illetőleg az érdekérintettség felismerésével. A munkásaktivitás kibontakozása abban az ütemben várható, ahogyan a munkáskollektívában a különböző szintű döntések és a saját érdek közötti összefüggés felismertté válik. Természetesen ennek a felismertségnek is vannak különböző fokozatai. Bizonyos esetekben csak a közvetlen egyéni vagy legfeljebb kis csoport érdekérintettsége válik felismertté, más esetekben üzemegységi vagy a távolabbi üzemi döntések ilyen vonatkozásai is. A felismerés, illetőleg érdekérintettség tudatának szélesedése azonban nem csupán spontán jellegű folyamat, hanem a kapott információktól is függ. Az információ nem csupán a döntésekben való tényleges részvételhez elengedhetetlen, hanem a *döntésben való részvétel szándékának* kialakulásához is. S ennek van egy sajátos következménye az üzemi vezetésre is. Az üzemi demokrácia iránti igény ugyanis csak egyik részben indul ki az üzem munkáskollektívájától, más részben az üzemi vezetéshez is kapcsolódhat. Ha ugyanis az üzemi vezetés valóban igényli – hasznosságának felismerése, a hasznosságról való meggyőződése alapján – a munkáskollektíva részvételét bizonyos döntésekben, ha tehát valóban igényli a demokrácia ilyen fajtájának kibontakozását, akkor nem csupán a formális keretek megteremtésével szolgálhatja ezt, hanem megfelelő informáltság biztosításával, az érdekérintettség tudatosításával is hozzájárulhat a kereteket kitöltő aktivitás növekedéséhez.

VII.

Tanulmányunk bevezetőjében többször is hangsúlyoztuk, hogy a politikai rendszer társadalmi-történeti környezete nem csupán a politikai rendszer kialakulásában játszik döntő szerepet, nem csupán e rendszer normatív vagy szervezeti elemeinek sajátosságait határozza meg, hanem a politikai rendszert tevékenységükben megvalósító emberek magatartását is formálja, és alakítja azt a politikai aktivitást is, amelyet a társadalom tagjainak a politikai folyamatokban, döntésekben való – a normatív szabályozástól eltérő módon is alakulható – részvétele fejez ki. Az eddigiekben megkíséreltünk rámutatni a politikai

folyamatokban való egyéni részvétel egyes társadalmi tényezőire, elsősorban a szervezetekben zajló folyamatokat érintve, s megemlítve néhányat a részvételt, a politikai aktivitást befolyásoló társadalmi tényezők közül. Ezek a tényezők a politikai rendszer normatív és szervezeti elemeinek kialakulásában, a politikai folyamatok kereteiben is megnyilatkoznak, de még inkább „szabadon" hatnak a normákat, a szervezeti tevékenységet stb. megvalósító mindennapi emberi tevékenységben, a politikai folyamatokban való egyéni részvételben. Befejezésül, mintegy az elmondottak összefoglalásaképp, megkíséreljük vázolni azokat a tényezőket, amelyekkel a politikai aktivitás reális értékelése során – túl a normatív kereteken – különösen számolni kell.

Jelenlegi politikai rendszerünk ma is változó és alakuló keretei kibontakozásának történeti-társadalmi összefüggéseivel most nem foglalkozhatunk. Alapjában véve két folyamat határozza meg e rendszer társadalmi környezetének sajátosságait: egyrészt a szocialista társadalom építése azok között a nemzetközi viszonyok között, amelyekben élünk, másrészt az, hogy a szocialista társadalom építése a magyar társadalom történetileg is meghatározott viszonyai között megy végbe. A valóságban természetesen lehetetlen elválasztani egymástól e két legfontosabb tényezőnek a politikai magatartásra gyakorolt hatását, az elemzés során azonban mégis rákényszerülünk erre, még akkor is, ha ezúttal csak jelzésekre vállalkozhatunk.

A szocialista társadalom építésének két legfontosabb sajátossága nálunk egyrészt az, hogy a modern iparosodás és mezőgazdaság viszonyait hozta létre társadalmunkban, mégpedig a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának időszakában, másrészt az, hogy ezek a viszonyok a kizsákmányoló osztályokat felszámoló, az antagonisztikus osztályellentéteket megszüntető, új társadalmi rendszer körülményei között alakultak ki, a munkásosztály hatalmán alapuló politikai rendszer segítségével.

Az első sajátosságból az következik, hogy a politikai rendszerben is azok a tényezők kapnak hangsúlyt, amelyek a modern ipari fejlődéssel és kísérőjelenségeivel (a szervezetek elszaporodásával, a gazdasági és társadalmi tervezéssel, az urbanizációval, a női munka tömegessé válásával stb.) együtt járnak. Ilyen például az, hogy a szervezeti megoldásokban és a politikai koncepciók kialakításában előretör a centralizáció, amellyel egyidejűleg azonban – a fejlettségi különbségeknek megfelelően – a régiók, az egyes tájegységek relatív je-

lentőségének is súlya van: a szakszerűség eleme fokozott jelentőséget nyer a társadalmi problémák megoldásában – ideértve a politikai problémákat is –, a politikai folyamatok túlnyomó részben szervezeti keretek közé kerülnek, az egyéni politikai aktivitás szervezeti kereteken belül bontakozik ki.

A második sajátosság viszont – azon túl, és éppen azáltal, hogy alapvetően megváltoztatta a hatalmi viszonyokat – osztályalapot teremt egy szélesebb demokrácia kibontakozásának. A két sajátosság társadalmi következményei tehát bizonyos fokig ellentétesen alakítják a politikai részvétel társadalmi feltételeit, és ennek figyelmen kívül hagyása a gyakorlati politikai életben is felidézheti megalapozatlan törekvések és várakozások veszélyét.

A magyar társadalom történeti fejlődésének egyes sajátosságai azonban bizonyos értelemben a politikai aktivitás alacsonyabb szintjét erősítik. Általánosan ismert – sőt talán kissé közhelyszerűen is hangzik, s ezért részletes elemzést érdemelne –, hogy hazánkban a felszabadulás előtt még a polgári demokratikus államberendezkedés mércéjével mérve sem voltak meg a politikai folyamatokban való demokratikus részvétel lehetőségei. A széles néptömegek politikai magatartásának alakulása ily módon alig mehetett végbe a normális aktivitás szintjén; erre még a munkásszervezetek sem adtak elegendő lehetőséget. A néptömegeknek a politikai folyamatokban való részvételét részben passzivitás jellemezte – legalábbis az országos szintű politika irányában –, részben pedig az, hogy ez a részvétel esetről esetre szinte robbanásszerűen nyilvánult meg. Ez a körülmény már eleve problematikusan befolyásolja a normális fejlődés idején kibontakozó politikai aktivitást, olyan történeti-társadalmi helyzetben tehát, amelyben a politikai problémák is sokszor latens jellegűek, vagy más, nem politikainak tekintett jelenségek kapcsán nyilatkoznak meg.

A politikai passzivitás – azon kívül, hogy az osztályuralmi viszonyok következtében a politikai folyamatokban való normális részvétel széles rétegek számára még formálisan sem volt lehetséges – történetileg is igen sok körülménnyel függött össze. Csak egyetlen példára utalunk itt, talán nem is a legfontosabbra. Nem politikai szociológus, nem is történész, hanem író, Veres Péter jegyezte meg arról a parasztról, aki a kisparcellán termelte meg mindennapi kenyerét, hogy az ilyen paraszt aztán keveset törődik a politikai jogokkal, szabadsággal, ha élni hagyják. A kisparcella jórészt a múlté, ez a magatar-

tási forma azonban – amely egyébként csak részben kötődött a kisparcellán bizonyos fokig független életet élő parasztsághoz – ma is él. Ma is, holott az ember mindennapjának biztosítottsága ma sokkal több szállal kötődik egy bizonyos közösséghez, szervezethez, és az egész társadalomhoz is, sokkal inkább kondicionált politikailag is, mint a megelőző történeti korszakokban, más termelési és társadalmi viszonyok között volt. Ma ebben a relációban a politikai passzivitás mint magatartási forma, nem kis részben egyes tevékenységek vagy magatartások politikai jellegének fel nem ismerésével függ össze, más részében pedig olyan tudatos törekvéssel is, amellyel némelyik ember tudatosan el kívánja választani a politikát mindennapi tevékenységének formáitól. Egy, a politikumnak a közvéleményben élő fogalmát felderíteni kívánó vizsgálat adatai szerint a kikérdezettek mintegy negyedrésze bevallotta, hogy tart a politikai tevékenységtől, hátha valamilyen baja származik belőle.[33] Ez a példa is arra utal, hogy a politikai aktivitás mai alakulásának összetevői között olyan távolabbi és közelebbi múlthoz kötődött elemeket találunk, amelyek átalakítása nem egyszerűen elvégezhető feladat. A társadalmunk történeti fejlődése által kialakított „embertípusok" összefüggése a politikai aktivitás alakulásával olyan probléma, amely még további kutatásokra vár.

Ha most arra a kérdésre kívánnánk összefoglalóan felelni, hogy milyen módon fejleszthető társadalmunkban tartalmilag a politikai aktivitás, akkor elsősorban azt kell válaszolnunk, hogy a *tudatos fejlesztésnek* – éppen azért, mert mind a passzivitásban, mind az aktivitásban (vannak ugyanis olyan társadalmi jelenségek is, amelyek kiváltják az aktivitást) sokfajta történeti-társadalmi tényező hat közre – *figyelembe kell vennie ezeket a tényezőket, s a társadalmi fejlődésből, az adott (a változó) történeti helyzetből fakadó lehetőségekre kell építenie.* Szervezeti intézkedésekkel, jogszabályokkal, a tömegközlési eszközök célra irányult felhasználásával, és főleg a műveltség és az informáltság szintjének emelésével, természetesen általában is fokozható a politikai aktivitás, mégpedig olyan mértékben és olyan szinten, ahogyan az érdekeltség, az érintettség, ennek tudata, a közrehatás lehetőségének, hatékonyságának felismerése alakul. Ez azonban már nem csupán – és talán nem is elsősorban – tudatos intézkedések eredménye, hanem a társadalom fejlődésével, a múltból maradt ten-

[33] Az információtól a közéletig. Id. mű.

denciák elhalványulásával és újak kialakulásával függ össze, mégpedig igen bonyolult módon, esetleg a politikai aktivitás eddig nem ismert formáit is kialakítva. Vázlatos elemzésünk végső tanulságaként azt állapíthatjuk meg, hogy fejlődésünk mai időszakában a kialakult és formálódó gazdasági-társadalmi folyamatok elsősorban a regionális és helyi politikai döntésekben való aktív közrehatás és a szervezetek útján való politikai részvétel számára biztosítanak növekvő lehetőségeket.

Kulcsár Kármán: Társadalom, politika, jog.
Gondolat Kiadó 1974. 60–97. old.

H. Schiller

MANIPULÁCIÓ ÉS ELŐREGYÁRTOTT TUDAT

A STRUKTÚRÁT ÁTHATÓ ÖT MÍTOSZ

1. *Az individualizmus és az egyéni választás mítosza*

A manipuláció legnagyobb diadala – ez legszembetűnőbb az Egyesült Államokban –, hogy a nyugati fejlődés sajátos történelmi körülményeit kihasználva, igaznak tünteti fel a szabadság individualista mezbe öltöztetett meghatározását. Ez lehetővé teszi, hogy a fogalom kettős célt szolgáljon: védje a termelési eszközök magántulajdonát, s egyszersmind olyan látszatot keltsen, mintha az egyéni jólét őrzője lenne, azt sugallva, sőt talán bizonygatva is, hogy az utóbbi elérhetetlen az előbbi megléte nélkül. Erre a központi konstrukcióra a manipuláció egész állványzata épül.

Vajon miért tartja magát oly erősen ez a nézet?

Elegendő bizonyíték szól amellett, hogy a szuverén egyén jogai a mesék birodalmába tartoznak, s a társadalom és az egyén elválaszthatatlan egymástól. „A kultúra kezdete az együttműködésben és a kommunikációban gyökerezik" – állapította meg, sok más kutatóval összhangban, Lomax és Berkowitz. S a szabadság talpköve a nyugati felfogás szerint mégis a lényegében egyéni választás. Ezt mindenkor fölöttébb kívánatosnak és javarészt elérhetőnek tüntetik fel. Az efféle érzület már nem is újkeletű. Az egyéni választás és az emberi szabadság azonosítása a XVII. századi individualizmussal párhuzamosan alakult ki. Mindkettő a kibontakozó piacgazdálkodás terméke.

A magántulajdon, a technikai fejlődéssel egyetemben, évszázadokon át növelte a termelést, s ezáltal az ipari és a politikai folyamatok rendkívül jelentős elemének tüntette fel az egyéni önállóságot és függetlenséget. Voltaképpen az anyagi haszon és a szabad idő növekedése nyomán vált közkeletűvé az a nézet, hogy a szabadság vala-

miféle személyes dolog, s hogy az egyén jogai előbbrevalóak, mint a csoportéi, mert ezek teremtik meg az alapot a társadalmi berendezkedéshez. De azért arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ezek az állapotok a nyugati országokban sem voltak egyformán jellemzőek minden társadalmi osztályra, a világ többi részén pedig még ki sem alakultak.

A vállalkozók új osztályának az eredményei látszólag bizonyították, hogy az intézményes változások kívánatosak és keresztülvihetők. Az egyéni választás és döntés abban az időben olyan funkcionális tevékenység volt, amely elősegítette a termelés növekedését, fokozta a hatékonyságot és csillagászati magasságokba lendítette az üzleti vállalkozás profitját. Nyugat-Európa meggyőző erejű gazdasági fejlődése és növekvő termelése tehát nagyon is hozzájárult ahhoz, hogy meghonosodott és elterjedt az individualizmus, az egyéni választás és a magánfelhalmozás egoista igénye.

Az újonnan benépesült Egyesült Államokban úgyszólván semmi sem gátolta az individualista jellegű magánvállalkozói rendszer meghonosodását, az egyéni választás és a személyes szabadság mítoszaival együtt. Vállalkozás és mítosz itt egyaránt kedvező talajra lelt. Az előbbi fejlődése éppúgy elkerülhetetlen volt, mint az utóbbi megszilárdulása. S hogy e folyamat meddig jutott el, arra jó példa az a manapság könnyen általánosan elfogadottá vált nézet, hogy a gigászi multinacionális részvénytársaság egyéni igyekezet gyümölcse.

Frank Stanton, aki egészen a közelmúltig a legfontosabb országos rádió- és tévékonglomerátum – a CBS – alelnöke volt, kétségbe vonja például, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének joga van szabályozni a nemzetközi műholdkommunikációt, jóllehet a műholdak segítségével hamarosan a világ bármely pontján lehet közvetlenül bárkinek az otthonába adást közvetíteni. Szerinte az ilyen szabályozás „megfosztja az amerikaiakat attól a joguktól, hogy azzal beszéljenek, akivel akarnak és akkor, amikor akarnak". Stanton valójában azonban arra gondol, hogy a CBS-nek legyen meg a joga ahhoz, hogy azzal lépjen kapcsolatba, akivel csak akar. Az átlag amerikainak ugyanis sem módja, sem kellő eszközei nincsenek ahhoz, hogy bármiféle jelentősebb nemzetközi kommunikációba bocsátkozzék.

Nálunk az élet minden szférájában természetesnek tartják a magánjelleget. Az amerikai életstílus a legapróbb részleteiben, a legmélyebben átérzett gondolatokban és a gyakorlatban is rendkívül egocentrikus szemléletet tükröz; ez pedig hű képmása a gazdasági struktúrá-

nak. A „korlátlan lehetőségek" illúziójához hozzátartozik a saját közlekedési eszköz, a családi ház, a tulajdonos vezette üzlet. S az olyan intézmények, mint például a versenyképes egészségügyi szolgálat, nyilvánvaló, sőt természetes jellemzői a magánkézben levő gazdaságnak.

Ilyen talajon csakis individualista, magánjellegű szervezési eszközök révén mehet végbe bármiféle változás. Habár a városi élet bomlásnak indult, a föld magánkézben maradt. Amikor a hatvanas években a távközlési műholdak fejlődése lehetőséget teremtett a nemzetkozi párbeszédre, a Comsat magán-részvénytársaságot bízták meg ezzel a globális feladattal. Porhintésül a kormányzat három igazgatót nevezett ki az élére; de ez mit sem változtat a lényegen. S habár Dél-Kalifornia egyes részei a szó szoros értelmében láthatatlanok, s a legtöbb amerikai város füstködbe burkolózik, a nemzetgazdaság továbbra sem tud elszakadni a detroiti futószalagoktól és a három kocsit tartó család gyönyörűséges eszményképétől.

A magántulajdonon és a magántermelésen alapuló rendszernek kétségkívül a személyes szabadság és az egyéni választás a leghatásosabb mitikus védelmi eszköze; ám azért egyéb konstrukciókat is igényel és teremt a közvetítésükre szolgáló technikával együtt. Az ilyen nézetek egyrészt ésszerűnek tüntetik fel a létet, s nagyszerű jövőt ígérnek, másrészt elterelik a figyelmet égbekiáltó fogyatékosságairól, s elhallgatják az emberiség fejlődésének új lehetőségeit.

2. *A semlegesség mítosza*

A manipuláció akkor a leghatékonyabb, ha léte semmivel sem bizonyítható. Akkor eredményes, ha a manipuláltak szentül hiszik, hogy minden úgy van, ahogy természettől fogva lennie kell. Röviden: a manipulációhoz olyan meghamisított valóságra van szükség, mely folyvást ellene szól önnön létezésének.

Mindennél fontosabb tehát, hogy azok az emberek, akiket manipulálnak, higgyenek legfőbb társadalmi intézményeik semlegességében; bízzanak abban, hogy a kormányzat, a tömegkommunikációs eszközök, az oktatás és a tudomány fölötte állnak az ellentétes társadalmi érdekek összeütközésének. Kivált a kormányzatot övezi ez a mítosz. Hiszen az egész semlegességmítosznak előfeltétele az a hiedelem, hogy általában a kormányzat és külön-külön minden alkotórésze – a kongresszus, a bírói testület és az elnöki méltóság – lényegé-

ben önálló és pártatlan. Az időről időre felszínre kerülő korrupció, csalás és galádság mindannyiszor az emberi gyöngeségnek tulajdonítható. Maguk az intézmények feddhetetlenek. A rendszer teljességét felölelő, jól kivitelezett mechanizmusok biztosítják a lényegében észszerű működést.

E mítosz szerint például az elnöki méltóságot nem érinthetik külön érdekek. E méltóság legfőbb és legkirívóbb manipulációs felhasználása tehát abban áll, hogy az elnöki posztot részrehajlástól mentesnek tüntetik fel, s látszólag kivonják a zajos konfliktusokból. Az 1972-es választási kampányban a republikánus jelöltet az elnök újramegválasztásáért küzdő bizottság égisze alatt és jelszavaival reklámozták, s nem pedig mint a hús-vér Richard M. Nixont.

A legfőbb végrehajtó szerv, jóllehet a legfontosabb, csak egyike a tömérdek hivatalnak, amely a semleges ügyintéző köntösét magára öltve úgy tesz, mintha egyedüli célja az általános jólét volna, s minden elfogultságtól mentesen, pártatlanul szolgálná mindenkinek az érdekeit. A tömegkommunikációs eszközök egymással versengve népszerűsítették fél évszázadon keresztül azt a mítoszt, hogy az FBI nem politikai, hanem bűnüldöző szerv. Valójában pedig a hatalom birtokosai mindenkor arra használták fel a Szövetségi Nyomozó Irodát, hogy megfélemlítéssel és kényszerrel elfojtsák a társadalmi bírálatot.

A tömegkommunikációs eszközökről is azt állítják, hogy semlegesek. Maga a sajtó elismeri ugyan, hogy a tudósításokban nem mindig tartják szem előtt a pártatlanság elvét, de váltig bizonygatja, hogy ez csak emberi tévedésből ered, s emiatt nem hibáztathatók az információterjesztés alapjában véve egészséges intézményei. Az a körülmény, hogy a tömegkommunikációs eszközök (a napi sajtó, az időszakos kiadványok, a rádió és a televízió) csaknem kivétel nélkül annak köszönhetik jövedelmüket, hogy időt vagy terjedelmet bocsátanak áruba, vagyis üzleti vállalkozások, szemlátomást nem zavarja azokat, akik kritikátlanul dicsőítik az információszolgáltató szervek objektivitását és integritását. Nixon elnöksége idején a tömegkommunikációs eszközök mind több bírálatban részesültek, ám pusztán azért, mert nem hajlottak eléggé jobb felé.

A tudomány, mely minden más szellemi tevékenységnél jobban integrálódott a monopolista gazdaságba, ugyancsak kitart amellett, hogy tevékenységét az anyagi érdektől mentes semlegesség elve vezérli. Nem hajlandó figyelembe venni azt, ami benne rejlik anyagi erőfor-

rásaiban, kutatásainak irányításában, elméleteinek alkalmazásában és paradigmáinak jellegében, s váltig hangoztatja, hogy távol áll az országban minden egyéb tevékenységre kiható társadalmi erőktől.

A manipulálók szerint az oktatási rendszer is – az elemi iskolától egészen az egyetemig – mentes mindennemű kitűzött ideológiai céltól. Az eredményből azonban mégiscsak az oktatásra kell következtetni: meglepő, hogy a végzett növendékek túlnyomó része az ellenkultúra körül csapott nagy hűhó ellenére is az üzleti vállalkozás etikájában hisz, ezt tartja szem előtt.

Bárhová nézünk a társadalmi szférában, a fennálló intézményeket támogató anyagi érdektől vezérelt, céltudatos cselekvéseket mindenütt a semlegesség és az objektivitás leplébe burkolják. Az uralmi rendszer fenntartásának elengedhetetlen feltétele az a gondosan táplált mítosz, hogy nincs olyan különleges csoport vagy nézet, mely döntő befolyással volna az országban kialakuló fontos elhatározásokra. A hagyományos közgazdaságtan régi elve szerint mindenki egyenlő félként kapcsolódik be a piacba mint vásárló vagy eladó, munkavállaló vagy munkáltató, hogy az önálló választás senkitől és semmitől nem korlátozott színterén szerencsét próbáljon. A manipuláció a piacgazdálkodásban olyan eltévelyedés, melyet mindenki megvet és igyekszik kiküszöbölni – többnyire úgy, hogy nem vesz róla tudomást. Ennek megfelelően az eszmék piacán is azt bizonygatják a manipulálók, hogy nincs olyan ideológia, mely uralmi mechanizmusként működne. Szerintük van egy információs spektrum; innét válogatják ki a semleges tudósok, pedagógusok, állami hivatalnokok vagy magánszemélyek azokat a részinformációkat, melyekre az általuk vallott igazság megalkotásához a leginkább szükségük van. Daniel Bell külön könyvben tette közhírré, hogy „vége az ideológiának", annak az évtizednek a kezdetén, mely az Egyesült Államok történetének társadalmi konfliktusokban és manipulációs uralomban leginkább bővelkedő korszakát hozta magával.

3. A változatlan emberi természet mítosza

Az emberek várakozásai a társadalmi változás élesztői lehetnek. Ha ezek a várakozások nem számottevőek, passzivitás uralkodik. Természetesen mindenki más és más képet alkothat a politikai, társadalmi, gazdasági és személyes realitásokról. Minden ilyen képnek és képzetnek közös nevezője azonban az emberi természetről vallott né-

zet. Ez végeredményben hat az emberek viselkedésmódjára; nem azért, mert úgy kell cselekedniük, ahogy cselekszenek, hanem mert szentül hiszik, hogy ezt várják el tőlük. „Az emberek viselkedése nem független az emberi viselkedés általánosan elfogadott teóriáitól – írja a kérdés egyik ismerője. – Az emberről táplált elképzelésünk hat az emberi viselkedésre, mert meghatározza, mit vár el egyikünk a másiktól. Az elképzelés is formálja a valóságot."

Nem meglepő, hogy az emberi viselkedés agresszív oldalát és az emberi természet változatlanságát hangsúlyozó elmélet nagy népszerűségre tett szert az Egyesült Államokban, áthat műveket és gondolatokat, és a tömegkommunikációs eszközök révén széltében-hosszában elterjedt. Az olyan gazdaságnak, mely a magántulajdonra és az egyéni szerzésre épül, ezt honorálja, és ily módon hajlamos a szükségszerű személyes és társadalmi konfliktusok kitermelésére, nyilvánvalóan kapóra jön a magyarázat, mely jogosulttá teszi működési elveit. Mily megnyugtató is az a gondolat, hogy e konfliktussal terhes kapcsolatok nem a társadalmi viszonyokból, hanem az emberi magatartásból erednek! S e szemlélet jól egybevág a rendszer által képviselt ideológiaellenes álláspontlal is. Az emberi állapotok olyan „tudományos" és „objektív" elemzését teszi lehetővé, mely aprólékosan mérlegeli az emberi mikroviselkedést mindennemű elfajulásával együtt, javarészt figyelmen kívül hagyva a tágabb és kevésbé felmérhető társadalmi paramétereket.

Például a napi tévéműsort, melyben fél tucat gyilkosságnak lehetünk tanúi óránként, a tömegkommunikációs eszközök urai könnyűszerrel megideologizálják, mondván, hogy ők azt adják a népnek, amit kíván. Arról már nem tehetnek, hogy az emberi természet tizennyolc óra hosszat tartó verekedést és öldöklést igényel naponta.

Nagyon kelendőek azoknak a szerzőknek a művei, akik az állati viselkedésmód alapján magyarázzák az emberi agresszivitást és álnokságot. S ez korántsem meglepő! Úgyszólván nincsen olyan nap, hogy közvetve vagy közvetlenül ne tapasztalnánk felháborítóan antihumánus viselkedést. S miképpen indokolják a piacgazdálkodás „világmenedzserei" a társadalom szerkezetében látható szakadásokat? A tudatformálóknak nem kell kifejezetten e célból konstruált magyarázatokhoz folyamodniuk, ha azt akarják, hogy elterelődjék a figyelem, s a társadalmi változás követelése erejét veszítse. A konkurrencia elvei szerint működő kultúragyárak ontják a magyarázó elméleteket. Az információs gépezet, saját jól felfogott anyagi érdekéből kiindulva, gon-

doskodik arról, hogy az embereknek „módjukban legyen" alaposan megismerni a legújabb elméletet, mely a húsevő állatok párzási magatartásával hozza összefüggésbe a nagyvárosi bűnözést.

A *Fortune* például örvendetesnek találja, hogy a társadalomtudományok egyik-másik amerikai művelője a társadalmi jelenségek elemzésekor ismét hangsúlyozza, hogy „az emberi természet makacs". „Az a bevett nézet, hogy az emberek viselkedése elsősorban a környezettől függ, mindinkább háttérbe szorul – írja a cikk szerzője –, s helyébe az öröklődő tényezők szerepének újabb felismerése lép. Egyre kevésbé lelkesedünk olyan elgondolásokért, melyek abból indulnak ki, hogy az ember átformálásával meg lehet reformálni a társadalmat; ehelyett józanul figyelembe vesszük, hogy az emberi természet alapjában véve csökönyös."

S az a tézis, hogy mindennek az emberi természet az oka, lényegében további társadalmi dezorientációhoz vezet. Ebből a tézisből kiindulva képtelenség felismerni a baj valódi okait – még inkább képtelenség egy lépést is tenni a megszüntetésükhöz vezető úton –, s többnyire nem marad más hátra, mint a status quóhoz való ragaszkodás. Voltaképpen annak a tagadása ez, amit Leon Eisenberg „az emberi természet humánus jellegének" nevez:

„Aki úgy vélekedik, hogy az emberi agresszivitás vagy birtoklási vágy az állati természet velejárója, az egyenlőségjelet tesz az emberek egy része és az emberek összessége között, korunk társadalma és minden elképzelhető társadalom között, s bámulatra méltóan fejtetőre állítva a dolgokat úgy igazolja a fennálló helyzetet, mintha az a szükségletekből fakadna. A társadalmi elnyomás így nem oka az emberi erőszaknak, hanem következménye. S az emberről táplált pesszimista felfogás elősegíti a status quo megőrzését. Luxuscikk a gazdagoknak, enyhítő körülmény mindazoknak, akik politikai passzivitásuk miatt lelkiismeret-furdalást éreznek, s vigasz az előjogok élvezőinek. A jogfosztottak viszont nagy árat fizetnek érte: menekvésüket adják fel... Minden férfinak és nőnek hinnie kell abban, hogy az emberiség teljességgel humánussá válhat. Az emberi potenciál józanul optimista szemlélete (mely az emberiség vívmányainak elismerésén alapul, de fogyatékosságait sem hagyja figyelmen kívül) előfeltétele a társadalmi cselekvésnek – vagyis előfeltétele annak, hogy a lehetőségek valóra is váljanak."

Tömegkommunikációs eszközeink azért szentelnek oly nagy figyelmet az emberi potenciál különféle pesszimista felfogásainak, hogy

meggátolják a társadalmi cselekvést (s ebből a szempontból mellékes, hogy ez a szándék leplezetlenül megnyilvánul-e vagy sem). Ha örökségünk végképp balsorsra kárhoztat bennünket, nem sokat tehetünk ellene. Ám bőven van ok az emberi képességek lebecsülésére, s az ilyen szemlélet nagyon is kelendő. Egy elsáncolt társadalmi rendszernek a léte függ attól, hogy a népbe és kivált a „felvilágosult" koponyákba bizonytalanságot és kételyt ültessen humánus kilátásaikat illetően.

A tudat manipulálói szerint az emberi természet éppúgy nem változik, mint maga a világ. Találóan jegyzi meg Freire, hogy „az elnyomók számos olyan módszert alakítanak ki, amely kizárja, hogy a világot bárki is problematikusnak fogja fel; e módszerekkel a világ csak olyan adott valóságként ábrázolható, amelyhez az embernek puszta szemlélőként alkalmazkodnia kell".

Emiatt még a történelmet sem szükséges mellőzni. Épp ellenkezőleg: a manipulálók vég nélkül sorolják a múlt eseményeit, s nem győzik bizonygatni, mily sok változás megy végbe közvetlenül az orrunk előtt. Ezek azonban egytől egyig *fizikai* változások: új közlekedési eszközök, légkondicionálás, űrrakéták, konyhakész élelmiszerek. A tudat menedzserei hosszan beszélnek ezekről a témákról, ám gondosan kerülik azokat a vonatkozásokat, melyek a társadalmi viszonyok vagy az intézményes gazdasági struktúrák változásával kapcsolatosak.

Minden elképzelhető futurológiai elgondolást mérlegre tesznek és kidolgoznak. Az efféle csodaszerek felhasználói azonban minden jel szerint továbbra is megházasodnak, gyermekeket nevelnek kertvárosi otthonukban, magáncégeknél dolgoznak, kétpártrendszerben választanak elnököt, s jövedelmük tetemes részét katonai kiadásokra, a törvényes rend fenntartására és fényűző autópályákra fordítják. A világ – leszámítva a díszletek szemkápráztató átrendezését –, olyan marad, amilyen volt; az alapvető viszonyok nem változnak, mert állítólag éppoly változatlanok, mint az emberi természet.

A világ egyes részein ugyan gyökeres társadalmi átalakulások mentek végbe, de az ottani helyzetről szóló gyér tudósítások a hibákat, a problémákat és a válságokat hangsúlyozzák, mivel mindez kapóra jön hazai tudatmanipulálóinknak. S ha néhanapján napvilágot lát is egy kedvező tudósítás, hatását mindenkor „ellensúlyozza" a negatív értékelés, mely helyreállítja a „helyes", megszokott perspektívát. Ha például nagy ritkán levetítenek egy kubai vagy kínai filmet a televízió-

ban, egy kommentátor gondosan rávezeti a nézőt a látottak „megfelelő" értelmezésére. Mert különben a film mondanivalója nem vágna egybe az információs csatornáink által oly szorgosan ápolt szokványos gondolkodásmóddal.

4. A társadalmi konfliktusok hiányának mitosza

A forradalmi társadalmak fogyatékosságaira való koncentrálás csak egyik oldala – a nemzetközi oldala – az uralom és a kizsákmányolás elpalástolására irányuló törekvésnek. A hazai helyzetet ábrázolva a tudatformálók teljességgel tagadják, hogy társadalmi konfliktusok is vannak. Ez látszólag lehetetlen feladat. Hiszen az erőszak hamisítatlanul amerikai. Nemcsak a tények világában, hanem a képzelet birodalmában is: a mozi, a televízió és a rádió naponta félelmetes mennyiségben ontja az erőszakos cselekményeket. Hogyan fér össze a konfliktusoknak e tobzódása a tudat menedzsereinek azzal a szándékával, hogy a társadalmi harmónia képét tárják elénk?

Az ellentmondást könnyűszerrel megoldják. A hazai kommunikációs apparátus a konfliktust – eredetét tekintve és megnyilvánulásaiban egyaránt – úgyszólván mindig *egyéninek* ábrázolja. A kultúra és a tájékoztatás menedzserei egyszerűen nem veszik tudomásul a konfliktusok társadalmi gyökereit. Az ő szemükben is vannak „rendes fickók" és „gazfickók", de kivéve a cowboyfilmeket – ezek rituálissá vált helyzeteit már senki sem tartja időszerűnek – az egyes szereplők nélkülözik a társadalmi kategória lényeges ismérveit.

A színes bőrűek és más amerikai etnikai csoportok általában rossz megvilágításba kerülnek a sorozatban gyártott kulturális arcképcsarnokban. És ezeket a kisebbségeket a fehér lakosság valamennyi rétege különböző mértékben kizsákmányolja. A munkás és a tulajdonos közt húzódó nagy társadalmi szakadékot viszont néhány kivételtől eltekintve, senki sem veszi szemügyre. A figyelmet másfelé terelik – általában a népesség feltörekvő középrétegeinek a problémáival foglalkoznak, feltételezvén, hogy mindenki ezzel a kategóriával azonosítja magát.

A kulturális-tájékoztató apparátus nemcsak manapság vonakodik attól, hogy a társadalmi rend legmélyrehatóbb konfliktushelyzetét elismerje és megmagyarázza. Kezdettől fogva megszokott működési módja ez. Az országos információs áramkörben keringő töménteln anyag közé ritkán kerül olyan hiteles kulturális alkotás, amely elis-

meri e valóságot. A legtöbb műsorszám épp azért reked meg az elcsépelt közhelyeknél, kivált ha jelentős társadalmi eseménnyel foglalkozik, mert a kommunikációs intézmények képtelenek elfogadni és fölfedni a társadalmi konfliktusok alapjait. Ez nem figyelmetlenségből ered, s nem is annak jele, hogy ezek az intézmények alkalmatlanok az alkotó munkára. Forrása az a tudatos politika, melyet a kulturális vezetők többsége gondolkodás nélkül magáévá tesz.

Az elituralom megköveteli a társadalmi valóság leplezését vagy meghamisítását. A társadalmi konfliktusok becsületes vizsgálata és megvitatása csak elmélyítheti és fokozhatja az ellenállást a társadalmi igazságtalansággal szemben. A gazdasági élet nagy hatalmú csoportjai és vállalatai ezért hamar idegesek lesznek, ha valaki felhívja a figyelmet kizsákmányoló tevékenységükre. A *Variety* tévérovatának a vezetője, Les Brown 1971-ben napvilágot látott könyvében érdekes példát hoz fel erre. A Coca-Cola Food Company és a Florida Fruit and Vegetable Association heves ellenzéssel fogadott egy televíziós dokumentumfilmet, amely a bevándorolt floridai gyümölcsszedők életét ábrázolta. „Csoda, hogy ez a film egyáltalán képernyőre került" – írja könyvében Brown. Az NBC-t óvták bemutatásától, mondván, hogy a film „elfogult". Követelték egyes részek kivágását; s végül legalább egy részt ki is vágtak. A film bemutatása után pedig „a Coca-Cola cég kivonta a CBS és az ABC hálózatból minden reklámfilmjét".

Szigorúan üzleti szempontból nézve a dolgot, a társadalmi problémák ábrázolása nyugtalansággal tölti el a nézők tömegeit. (A közvélemény-kutatók legalábbis ezt állítják.) A műsorok finanszírozói, hogy biztosak legyenek a dolgukban, s a lehető legtöbb nézőt megnyerjék, mindenkor mellőzik a „vitás" számokat.

Az Egyesült Államokban olyan filmek, tévéműsorok, könyvek és tömegszórakoztató intézmények (pl. Disneyland) aratják a legnagyobb közönségsikert, és kapják a legnagyobb nyilvánosságot és a legtöbb támogatást a kommunikációs rendszernél, melyek, ha bővelkednek is erőszakos cselekményekben, sohasem vetnek föl *társadalmi* konfliktust. „... az olyan koncepciókat, amilyen például az egység, a szervezkedés vagy a küzdelem, tüstént veszélyesnek kiáltják ki – írja Freire. – Ezek a koncepciók természetesen veszélyesek is – az elnyomókra nézve –, mert ábrázolásuk feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az elnyomottak harcba induljanak szabadságukért."

Midőn a hatvanas évek vége felé társadalmi konfliktusok robban-

tak ki, s úgyszólván mindennapossá vált a vietnami háború elleni tiltakozás és a társadalmi változást követelő tüntetés, a kommunikációs rendszer egy ideig nem tudta, mitévő legyen. De hamarosan visszanyerte megszokott nyugalmát, s mielőtt még véget ért volna ez az évtized, „ifjúsági" történetek és négerekről szóló filmek tömkelege árasztotta el a képernyőket. Az efféle „modern nigger-játékok" – ahogyan Imamu Amiri Baraka nevezi őket – üzletnek sem rosszak. Megfelelnek a négerfilm-gyárosok céljának, melyet Jim Brown így fogalmazott meg: „Ha eredményt akarunk elérni, akkor iparágnak, üzletnek kell felfognunk a filmet. A négerek ne azt kiáltozzák ezután, hogy »Fekete«, hanem azt, hogy »Üzlet«." S mondanunk sem kell, hogy az ilyen kulturális árucikkek kevéssé világítanak rá az alapvető okokra, de ennek elmulasztásáért tömérdek felszínes történettel kárpótolják a nézőt.

5. *A tömegkommunikációs eszközök pluralizmusának mitosza*

Az amerikai életkörülményeket világszerte úgy tüntetik fel, mintha itt kulturális-információs változatosság közepette érvényesülne az egyéni választás. Ez a nézet szerves része a legtöbb amerikai hiedelemstruktúrájának is (ennek köszönhető, hogy könnyedén fog rajtuk a körmönfont manipuláció). Ez tehát a tudatformálás egyik legfőbb mitikus pillére. A választás ugyan nem azonos a változatossággal, de valójában e két koncepció elválaszthatatlan egymástól: változatosság nélkül szó sem lehet érdemleges választásról. Ha nincsenek reális alternatívák, a választás vagy értelmetlen, vagy manipulált. S ha azzal az illúzióval jár, hogy van értelme, akkor manipulált.

Az információválasztás illúziója alkalmasint elterjedtebb az Egyesült Államokban, mint a világ bármely más táján. Az információs apparátus befolyásának engedve, az emberek itt hajlamosak arra, hogy *a tömegkommunikációs eszközök bőségét* összetévesszék *a tartalom változatosságával.* Nem nehéz elhinni, hogy egy országban, melynek 6700 kereskedelmi rádióállomása, több mint 700 kereskedelmi televízióállomása, 1500 napilapja, több száz időszakos kiadványa, évi több száz filmet gyártó filmipara és egymilliárd dollár értékű terméket előállító könyvkiadóipara van, a nép bőséges információs és szórakoztatási választékból elégítheti ki igényeit.

A tények azonban azt mutatják, hogy eltekintve egy viszonylag

szűk rétegtől, mely tisztában van vele, mit keres, s ezért hasznot húzhat a kommunikáció végtelen áradatából, a legtöbb amerikai afféle információs kényszerzubbonyba kerül. A kommunikációs eszközök szinte sohasem helyezkednek más-más álláspontra a külföldi és a hazai hírek megítélésénél, avagy a helyi közösség dolgairól szólva. Ez lényegében annak tulajdonítható, hogy a kommunikációs iparág általában monopoljellegű, s birtokosainak eleve azonosak az anyagi és ideológiai érdekeik.

A monopólium korlátozó hatása közismert. A kommunikációs monopóliumok pedig egész működési területükön meghatározott keretek közé szorítják az információs választást. Egy változatát kínálják a valóságnak: a magukét. Ebbe a kategóriába tartozik a legtöbb napilap, folyóirat és film: az országos vagy regionális kommunikációs konglomerátumok termékei. Ma már alig néhány amerikai városban találhatók egymással konkurráló újságok.

A három nagy tévéhálózat ugyan konkurrál egymással, de a választékot még így is két tényező korlátozza. Habár minden egyes hálózat keményen küzd azért, hogy mennél nagyobb közönséget nyerjen meg magának, műsorának formájában és tartalmában két riválisát utánozza. Ha az ABC sikert arat egy cowboyfilmsorozattal, a CBS és az NBC úgy „konkurrál" vele, hogy „piff-puff"-filmeket közvetít ugyanabban az időpontban. Emellett a három országos hálózat mindegyike óriási kommunikációs vállalkozás, vagy része egy ilyen vállalkozásnak; ezt pedig ugyanolyan törekvések és indítékok vezérlik, mint a többi profithajhászó magáncéget. Az információs és szórakoztató ágazatban tehát változatosságról csak olyan értelemben lehet szó, hogy a főbb műsortípusoknak egymástól alig eltérő változatai kerülnek forgalomba. Például többféle kerekasztalvita zajlik késő éjjel a televízióban; fél tucat krimi- vagy cowboyfilmsorozat közül „választhatunk" főidőben; három tévé-hírmagyarázó fújja lényegében ugyanazt – csak a személyük különböző. Ha az ember csavarja a rádió keresőgombját, a nappal és az éjszaka bármely órájában hallhatja legalább egy-két állomás híreit, s elgyönyörködhet az „egymással versengő" disc-jockeyk kommentárjaival fűszerezett negyven legnépszerűbb táncdalban.

Nincs olyan műsorszám, előadó, kommentátor vagy információ, mely szükségképpen azonos volna riválisaival; de *jelentős minőségi különbség* sincs köztük. Ahogyan a szupermarket hat egyforma szappant kínál más-más színben, s a patikában többféle márkájú aszpi-

rin kapható más-más áron, a disc-jockeyk is ugyanazokat a lemezeket játsszák le, különféle árucikkek egyéni hangú reklámozásával körítve.

A kommunikációs keverék erősen változik aszerint, hogy melyik városról, illetve milyen jellegű közönségről van szó. Egyik-másik nagyvárosban fél tucat tévécsatorna, harminc-negyven rádióállomás, két-három napilap és több tucat filmszínház közül választhat a közönség; a kevésbé urbanizálódott közösségeknek rendszerint jóval kevesebb információs és szórakoztatási lehetőséggel kell beérniük. S természetesen mennél több a kommunikációs forrás, annál több információ és inger árad belőle. De akár bőséges az ellátás, akár szerény, az eredmény lényegében ugyanaz. A szórakoztató műsorokat, a híreket, az információkat és a közléseket az elkerülhetetlen üzleti szempontoktól vezérelt „sorompóőrök" egyazon információs univerzumból merítik. A stílus, a hasonlatok és szóképek változhatnak, de a tartalom mindenkor azonos.

A tudatgyártás fennálló rendszere a kommunikációnak még ebben az igazi változatosságot nélkülöző pluralizmusában is nagy erőforrásra lel. A sok csatornán áramló kommunikáció hihetővé teszi azt az állítást, hogy az információk áradatából szabadon válogathatunk. Hatása viszont legfőképpen az, hogy folyvást igazolja és erősíti a status quót. A látszólag változatos forrásokból eredő, de lényegében azonos ingerek olyan közlésekből és képmásokból álló közeggel veszik körül a hallgatót, a nézőt, illetve az olvasót, amely rendszerint ellenőrizhetetlennek, viszonylag szabadnak és egészen természetesnek tűnik fel. Hogyan is lehetne másképp, amikor ily tömérdek műsor és közvetítőállomás van? A részvénytársaságok profithajhászása – a konglomerátumokba tömörült tömegkommunikációs eszközök fő célja –, bármennyire reális és mindent meghatározó is, merő absztrakció a kulturális képmások fogyasztói szemében. S mondanunk sem kell, hogy a tömegkommunikációs eszközök kerülik mindazt, ami felhívhatná közönségük figyelmét e profithajhászás tényére vagy érvényesülési módjára.

A *Scientific American* című folyóiratban közzétett tanulmányában George Gerbner megállapította: „A kérdés valójában nem az, hogy a tömegkommunikáció szervei szabadok-e; sokkal inkább az, hogy az elkerülhetetlen ellenőrzést kik érvényesítik, mi módon, mi célból, s ez az ellenőrzés milyen következményekkel jár."

A *Variety* tévérovatának vezetője, a látszólagos választás felszíne mögé hatolva, rávilágít néhány ilyen alapvető kérdésre.

„Az amerikai televízióról egyebek közt azt mondja a fáma, hogy a kulturális demokrácia elve alapján működik, s teljességgel a nézők többségének az akarata dönti el, hogy egy műsor fennmarad-e, vagy a süllyesztőbe kerül. Valójában – legfőképpen a szórakoztató műsorok esetében – a döntő szót mindenkor a hirdetők általános véleményét képviselő kulturális oligarchia mondja ki. A televízió legnagyobb hirdetői – többek között az élelmiszer-, gyógyszer-, ital-, háztartáscikk-, autó-, kozmetikai (és 1971-ig a cigaretta-) gyárak – kezdettől fogva azt kívánták, hogy a műsor vonzza a középrétegeket. Így azután a nézők száma lett a legfontosabb kritérium. S az egyes műsorok népszerűségének ily nyomatékos hangsúlyozása kelti azt a látszatot, hogy a televízió demokratikus elveket követ a műsorválasztásban. Holott az igazság az, hogy hallatlanul népszerű műsorok tűnnek el a süllyesztőben, bármennyire fájlalják is a nézők, ha vonzási körük olyan emberekre terjed ki, akiket a hirdetők nem tartanak érdekesnek."

Az az információs anyag és kulturális mondanivaló, melyet minden egyes tömegkommunikációs eszköz a *többitől függetlenül továbbít,* lényegében olyannyira azonos, hogy a kommunikációs rendszert egységes egésznek kell tekintenünk. A tömegkommunikációs eszközök kölcsönösen erősítik egymást. S minthogy üzleti alapokon állnak, reklámból tartják fenn magukat, s önnön struktúrájuk, valamint finanszírozóikhoz fűződő kapcsolatuk folytán szorosan kötődnek a gazdasági rendszerhez, hiba volna olyan „szabadúszó" vállalkozók tömörülésének tekinteni őket, akiknek mindegyike merőben egyéni terméket állít elő. Néhány kivételtől eltekintve a tömegkommunikációs eszközök olyan közléseket és képzeteket juttatnak el hozzánk, melyek szükségképpen és előállítóik akaratának megfelelően azonos célokat szolgálnak: a mennél nagyobb profitot és a magántulajdonon alapuló fogyasztói társadalom fenntartását.

Az elmondottakból logikusan következik, hogy egy-egy televízióműsor, film, sőt egész „ingerkategória" (például az erőszak megnyilvánulása a tévéműsorokban) vizsgálata többnyire eredménytelenül végződik. Mert ki állíthatja teljes bizonyossággal, hogy a képernyőn lejátszódó erőszakos cselekmények hatnak döntően a fiatalkorú bűnözők viselkedésére, amikor az erőszak ugyanúgy jellemző a többi tömegkommunikációs csatornára is? Ki mondhatja, hogy egy bizo-

nyos kategóriájú műsor férfisovinizmust vagy fajgyűlölő viselkedést szül, amikor ilyen érzületeket keltő ingerek és hatások áradnak valamennyi közvetítő csatornán keresztül?

Általános vélemény szerint a leghatékonyabb tömegkommunikációs eszköz a televízió. Ha abból a szempontból nézzük, hogy milyen közvetítője a rendszer értékeinek, befolyása valóban felbecsülhetetlen; de azért ez a befolyás is azon múlik, hogy a többi közvetítő eszköz nem bocsát ki élesen elütő ingereket. Az információs csatornák mindegyike a maga útján halad, de a végeredmény ugyanaz: a status quo megszilárdítása.

Olykor furcsa, fonák módon ismerik el, hogy *valamennyi* tömegkommunikációs eszköz ugyanazt a nótát fújja. Például az egyik legelterjedtebb országos hetilap, a *TV Guide* (...) igen tanulságos felismerésekkel szolgál, midőn azon kesereg, hogy kedvezőtlen színben tűnik fel az Egyesült Államok a nyugat-európai otthonok képernyőin. Robert Musel 1971-ben megjelent cikkében ezt írja: „Néhány hónappal ezelőtt Monacóban hosszasan elbeszélgettem Frank Shakespearerel, az Egyesült Államok Tájékoztatási Hivatalának vezetőjével arról, miként vélekednek Európában az Egyesült Államokról, s milyen szerepük van ebben »az informálás kereteinek«. Egyszerűen arról van itt szó, hogy egy Amerikáról szóló műsor nem feltétlenül hat ugyanúgy egy európaira, mint egy amerikaira. Az amerikai születésétől fogva óhatatlanul magába szívja az országáról, népéről szóló közlések szüntelen áradatát; ebből adódnak »az informálás keretei«, melyek lehetővé teszik, hogy kellőképpen ítélje meg például a szülőföldről elhangzó opportunista radikális siránkozást. Az európainak nincs meg ez a háttere. Ő csak azt látja, hogy egy világszerte ismert amerikai író, közéleti személyiség vagy filmsztár szomorkodik, mert úgy találja, hogy az Egyesült Államokban bealkonyult a demokráciának. S őt meggyőzi ez a látvány."

A szerző, ha burkoltan is, arra utal, hogy a legtöbb amerikainak megbízható „informálási kerete" van, melyet a *TV Guide* és a hozzá hasonló kommunikációs források százai alakítottak ki. Ilyen vértezetben aztán az átlag amerikai elfogadja a fogyasztói társadalmat igazoló közléseket, s elvet minden olyan információt, mely e társadalmat bírálja. Ha kellőképpen „előkészítették", az amerikai érzéketlen marad az élesen eltérő közlések iránt, bármilyen pontosak legyenek is azok. „Az informálás keretei" bizonyára nem volnának ilyen hatékonyak, ha a tömegkommunikációs eszközök pluralizmusa ténylegesen

fennállna, s közléseik valóban olyannyira változatosak lennének, mint ahogy ők állítják. A tömérdek tájékoztatási eszközzel, melyek számtalan, ám csak látszólag különböző információs közlésmóddal megerősítik egymást, csak azt érjük el, hogy a legtöbb emberbe már gyermekkorában szépen beleplántálják az előregyártott tudatot.

A fentebb tárgyalt mítoszokból tevődik össze a manipulációs rendszer tartalma. Vizsgáljuk meg most röviden e rendszer formáját is.

A TUDATFORMÁLÁS KÉT MÓDSZERE

1. A kommunikáció szétdarabolása

A mítoszok az uralom eszközei. Ha észrevétlenül bevésődnek a nép tudatába (s éppen ez az, aminek a kulturális-információs apparátus működése nyomán tanúi lehetünk), erejük nagy, mert a legtöbb embernek fogalma sincs róla, hogy manipulálták. S az uralmat még hatékonyabbá teszi a mítosz elterjesztésének sajátos formája.

A közvetítés technikája maga is új dimenziót adhat a manipulációs folyamatnak. Ugyanis a *kommunikációnak a piacgazdaságokban, s közülük is kivált az Egyesült Államokban kialakult formája maga a testet öltött tudatellenőrzés.* Ez leginkább az információ terjesztésének abból az Amerikában általánosan elterjedt módszeréből tűnik ki, melyet *szétdarabolásnak* nevezhetünk. Freire – más kifejezést használva – ugyancsak megállapítja: „Az elnyomó jellegű kulturális tevékenység egyik jellegzetessége, melyet a benne részt vevő lelkes, de naiv szakemberek szinte sohasem vesznek észre, abban áll, hogy az adott problémákat nem valamilyen *totalitás* egy-egy dimenziójaként szemléli, hanem az egyes dolgokat önmagukban állítja a vizsgálat gyújtópontjába."

Észak-Amerikában a szétdarabolás vagy más szóval gyújtópontba állítás az információ és a hírközlés uralkodó, sőt mondhatni, kizárólagos formája. A rádióban és a televízióban az egymással össze nem függő, rövid híreket pergőtűzszerűen olvassák fel. Az újságok az úgyszólván találomra vagy a hírlapírás titkos szabályai szerint elrendezett cikkek és egyéb közlemények vaskos gyűjteményei. A folyóiratokban szándékosan félbevágják a cikkeket, s javukat az utolsó lapokon közlik, hogy számos hirdetésekkel teli oldalt kelljen végiglapoznunk, amíg folytathatjuk az olvasást. A rádió- és televízióműsorokat újra

meg újra megszakítják a reklámok. A reklám olyannyira szerves része lett az amerikai rádió- és tévééletnek, hogy még a kimondottan oktatási célból készülő gyermekműsorok is a kereskedelmi televízió csapongó, megszakításokkal teli stílusát követik. Pedig korántsem biztos, hogy a gyerekek csak rövid ideig tudják összpontosítani figyelmüket, s folytonos megszakításokra van szükségük. Sőt éppenséggel az a valószínű, hogy a figyelem időtartamának fokozatos növelése elősegíti a gyermeki intelligencia fejlődését. Ám a „Szezám utca" című, országszerte kedvelt gyermekműsor előadásmódja semmiben sem különbözik a felnőttek számára készülő hátborzongató kommersz revükétől; mert ha nem ezt a formát utánozná, elveszítené a már *kommersz műsorokon nevelkedett* gyermekközönségét.

Az információtovábbítás szétdarabolását csak fokozza a fogyasztói gazdaságnak az a szükséglete, hogy minden kommunikációs teret reklámokkal töltsön meg. Mindenfelől elárasztja az embert a felszólítás: vásárolj! A metró, a magasvasút, a posta és maga az égbolt éppúgy színtere a reklám szűnni nem akaró offenzíváinak, mint az éter hullámai. Bármiféle politikai vagy társadalmi eseményről legyen is szó, a reklám a legteljesebb közönnyel belegázol, s jelentéktelen *happeninggé* zsugorít minden társadalmi jelenséget. Amellett tehát, hogy már ismert funkcióit betölti – növeli az üzleti forgalmat, újabb igényeket ébreszt a fogyasztókban, és felmagasztalja a rendszert –, még egyéb fölbecsülhetetlen értékű szolgálatokat is tesz a nagyvállalatoknak. Azáltal, hogy betör az információ és a szórakoztatás minden csatornájába, tovább csökkenti a közönség már amúgy is minimális lehetőségét arra, hogy a szóban forgó eseményről, vitás kérdésről fogalmat alkothasson magának.

Hiba volna azonban azt gondolnunk, hogy a reklám száműzése vagy mérséklése esetén az események kölcsönös összefüggéseire is fény derülne – úgy, ahogyan ezt a mai bonyolult társadalmi élet megértése megköveteli. A finanszírozók javát szolgáló reklám kapóra jön a rendszernek is, mert fokozza a szétdarabolást.

Fölöttébb naiv az az elképzelés, hogy a rendszer legfontosabb uralmi eszköze, az információs gépezet önszántából fölfedné az uralom működését. Vizsgáljuk meg például egy szokványos televízió- vagy rádióhírközlés szerkezetét, vagy egy nagy példányszámú napilap első oldalát. Mindegyikük közös jellemzője, hogy anyaguk fölöttébb heterogén, s teljességgel figyelmen kívül hagyják a szóban forgó társadalmi jelenségek összefüggéseit. A rádióban divatos kerekasztal-viták tö-

kéletes modelljei a szétdarabolási formának. Egy ilyen sok témát felölelő műsorban egy-egy vitatott kérdés vagy személy véletlenszerű beiktatása mindenkor zavarossá és jelentéktelenné teszi a vitát. Mindazt, ami elhangzik, elnyeli a reklámok, gépek, szívügyek és pletykák özöne. S ez még nem minden. Az effajta műsorokat nyakra-főre dicsőítik annak bizonyságaként, hogy a rendszer toleranciája korlátlan. A tömegkommunikációs eszközök és uraik büszkén mondogatják, minő nyíltság és őszinteség jele, hogy ilyen bíráló hangú műsorszámok eljuthatnak a nemzethez. A hallgatók tömegei pedig elfogadják ezt az érvelést, és szentül hiszik, hogy szabad véleménynyilvánításnak lehetnek tanúi.

Az emberi kapcsolatokra is érvényes természettudományos módszerek egyike a kölcsönös függőség elve. S ha egy társadalmi problémát szándékosan nem a maga teljességében tárgyalnak, hanem csak találomra kiragadott részleteket közölnek belőle „információ" címén, az eredmény legföljebb értetlenség lehet; de valójában többnyire tájékozatlanság, apátia és közöny.

A szétdarabolás nem csupán a tömegkommunikációs eszközök kedvelt módszere. Az egész kulturális és oktatási szféra kedvez és tápot ad az atomizálódásnak, a szakosodásnak és a parányi kategóriákra tagolódásnak. Ha szemügyre vesszük, milyen tanfolyamokat ajánl egy társadalomtudományi tanszék az egyetem hallgatóinak, könnyűszerrel felismerhetjük az oktatási folyamatba önkényesen beiktatott válaszfalakat. Minden egyes tantárgy megőrzi érintetlenségét, s minden témakörben azokat a modelleket becsülik legtöbbre, amelyek kizárják más tantárgyak zavart keltő hatását. A közgazdaságtan a közgazdászok tudománya; a politika a politikusoké. S habár a valóságban a kettő elválaszthatatlan egymástól, elméleti síkon tagadják vagy figyelmen kívül hagyják kapcsolatukat.

1972 nyarán az Egyesült Államok kereskedelmi minisztere Moszkvába utazott egy nagy horderejű kereskedelmi egyezmény megkötése végett; a tárgyalások azonban holtpontra jutottak, mert kormányunk legfőbb feltételül azt szabta meg, hogy az oroszok igyekezzenek rávenni az észak-vietnamiakat a harc feladására. Peter G. Peterson kereskedelmi miniszter akkor nyíltan kijelentette: „A gazdaság és a politika összefügg egymással." De próbáljunk csak ilyen összefüggést keresni azokban a tankönyvekben, amelyek a kereskedelemmel, a gazdasági segítséggel, a fejlesztéssel és a hatékonysággal foglalkoznak . . .

Az új kommunikációs technológia alkalmazása újabb dimenzióval növelte meg a szétdarabolást. Az egymástól független információk áramlása meggyorsul, s egyre többen panaszkodnak az „információs túlterhelés" miatt. Ám *értelmes, jelentőségteljes* információkkal egyáltalán nem vagyunk túlterhelve. Hasonlóan a reklámhoz, amely megzavarja a figyelemösszpontosítást, s megfosztja jelentőségétől a félbeszakított információt, az új, hatékony technológia is megnehezíti azt az úgyszólván reménytelen küzdelmet, melyet az egyén az értelem kihámozásáért vív.

2. A haladéktalan információközlés

Szorosan összefügg a szétdarabolással, sőt valójában érvényesülésének szükségszerű eleme a *sürgősség.* Ez az itt és most jelleg növeli az információs rendszer manipulációs erejét. A szertefoszló információ, amely híján van bárminő tartósabb rendszernek, ugyancsak akadályozza a megértést. S az amerikai újságírásnak mégis leginkább tisztelt és becsült elvei közé tartozik a gyors reagálás – vagyis az, hogy a lehető leghamarabb hírül adja az eseményeket. Az olyan társadalmi rendszereket, amelyek nem biztosítják az információk haladéktalan közlését, az Egyesült Államokban reménytelenül elmaradottnak és tehetetlennek, sőt éppenséggel eltévelyedettnek tartják.

A gyors közlés azonban önmagában véve aligha erény. Amerikában a konkurrencia a híranyagot is árucikké teszi; s aki e rövid életű árut elsőként szerzi meg és dobja piacra, az húz belőle hasznot. Jó példa erre a szenzációs közléseivel messze földön híressé vált Jack Anderson esete. Nem tudott ellenállni a kísértésnek, s az éter hullámain keresztül 1972-ben megalapozatlan vádakkal illette Thomas Eagletont, aki abban az időben a Demokrata Párt alelnökjelöltségéért küzdött. Miután végzetes csapást mért Eagletonra, s rájött, hogy információja téves volt, elnézést kért, „a konkurrenciaharcra" hárítva a felelősséget. Ha ő nem rajtol idő előtt – mondotta –, valaki más elébe vágott volna.

A korszerű elektrotechnikai alkalmazása és a konkurrencia ösztönző ereje folytán az információterjesztés az Egyesült Államokban és a többi nyugati országban javarészt a presszió és a feszültség légkörében folyik. Nagyobb válság, sőt mondvacsinált válság esetén is esztelen, fékevesztett légkört teremtenek. A haladéktalan közlés csökönyös erőltetéséből fakadó hamis sürgősségérzet eleinte felfújja, de azután

összezsugorítja a szóban forgó téma jelentőségét. Ennek következménye pedig az, hogy nem könnyű megkülönböztetni egymástól a jelentős és kevésbé jelentős dolgokat. Ha gyors egymásutánban értesülünk egy repülőgép-szerencsétlenségről, a Nemzeti Felszabadítási Front új vietnami offenzívájáról, egy helyi sikkasztásról, egy sztrájkról és egy hőhullámról, nem tudjuk kellőképpen felfogni és megítélni a hallottakat. Ennek folytán nem jön létre az az értelmi rendszerező folyamat, mely egyébként elősegítené a megértést. Az értelem olyanná válik, mint a szita, melyen csaknem óráról órára tucatnyi jelentéktelen és egynéhány fontos közlés áramlik át. S az információ, ahelyett, hogy elindítója lenne a figyelem összpontosításának és az értelmi tevékenységnek, ahhoz a tudat alatti felismeréshez vezet, hogy az ember képtelen megbirkózni az agyát ostromló eseményhullámokkal; a tudatnak pedig már csak önvédelemből is egyre lejjebb kell szállítania a fogékonyság küszöbét.

New Yorkban például éjjel fél tizenegykor már kaphatóak a másnap reggeli lapok. S a másnapi újság jelentősége abban áll, hogy múlandóvá teszi az aznap történteket. Túlhaladva a mát, az élet továbbmegy az összefüggéstelen epizódok soron következő tömkelege felé. Holott a legtöbb jelentős esemény tetemes ideig érlelődik; s az ilyen fejlemények megértését nem segítik elő a műholdak közvetítésével hozzánk eljutó 90 másodperces „rövid hírek". A pillanatba való teljes belefeledkezés elszakítja a múlthoz fűződő nélkülözhetetlen szálakat.

A baj oka nem a technológia, mely lehetővé teszi az információk haladéktalan közlését. Más körülmények között ez még hasznos is lehet. Aggodalmunk abból ered, hogy jelenlegi társadalmi rendszerünk a gyors információtovábbítás technikáját az értelem elhomályosítására vagy kilúgozására használja fel, miközben váltig hangoztatja, hogy a gyorsaság elősegíti a megértést és a felvilágosítást. A monopolista gazdaság visszaél a korszerű technikával: úgy, ahogyan manapság alkalmazzák, a kommunikációs technológia történelmietlen, és ennélfogva elleninformatív közléseket továbbít.

Könnyen elképzelhetők olyan elektronikus módszerek is, amelyek segítségével egyszerre lehetséges az azonnali reagálás és az összefüggések megvilágítása. Az viszont már nehezebben képzelhető el, hogy lemondanak a sürgősségről mint a *manipuláció eszközéről* addig, amíg a tudat menedzserei általa meg tudják gátolni, hogy a nép felfogja és megértse, mi megy végbe körülötte.

Az amerikai kommunikáció tartalma és formája – a mítoszok összessége és továbbításuk módja – a manipulációt szolgálja. Ha sikeresen alkalmazzák (s ebben nálunk nincs hiba), egyéni passzivitás, a cselekvést eleve kizáró tehetetlenségi állapot a következménye. A tömegkommunikációs eszközök, s maga az egész rendszer is voltaképpen minden erejével erre törekszik, hiszen a passzivitás a status quo fennmaradását biztosítja. A passzivitás önmagából táplálkozik, s megfosztja az embert attól a képességétől, hogy küzdjön az önmegvalósítását gátló állapotok megváltoztatásáért. Jellemző dolog, hogy annak a csoportnak az elnevezése, mely küzd a televíziós gyermekműsorok tartalmának a megváltoztatásáért, *Akció* a Gyermektelevízióért. (Kiemelés tőlem. – *H. Sch.)*

A fejlett piacgazdaságban a passzivitásnak fizikai és szellemi dimenziója is van, s a tudatformáló gépezet technikája és eszközei mindkettőt ügyesen kihasználják.

A televízió csak a legújabb és leghatékonyabb eszköze az egyén passzivitásra nevelésének. A televíziónézésre vonatkozó statisztikák önmagukban is megdöbbentőek. Az amerikaiak hetenként több százmillió, egy év alatt pedig több milliárd órát töltenek a képernyő előtt, s a legcsekélyebb mértékben sem ösztönzik őket szobájuk elhagyására. S itt nem csupán sok-sok millió test fizikai tehetetlenségéről van szó. A végeérhetetlen agyszikkasztó műsorok hatására bekövetkező értelmi tevékenységcsökkenés felmérhetetlen. S éppígy nem fejezhető ki számokban, de hallatlanul fontos a kritikai érzék eltompulása is. Rudolph Arnheim így ír: „A televízióra egyebek közt az jellemző, hogy az ember bekapcsolja, s azután elfogadja, ami jön. Ez pedig hallatlanul passzív magatartás. Mindegy, mit sugároz a készülék, akár nyelvtanfolyamot, akár olyasmit, ami végképp senkit sem érdekel. S az olyan inger, melyre valójában nem is reagálunk, elaltat bennünket. Olyan ez, mintha valaki becézne... nem ingerel, nem késztet reagálásra, hanem egyszerűen *szükségtelenné teszi az értelmi aktivitást.* Agyunk üresen jár. Érzékszerveink, melyeknek egyébként aktívan kellene működniük, foglaltak." Gazdasági rendszerünk a televízión kívül természetesen más eszközöket is felhasznál arra, hogy passzivitást keltsen. Már a televízió meghonosítása előtt is számos figyelemelterelő hadmozdulatnak lehettünk tanúi. A rádió, a mozi, a tömegeket vonzó sportmérkőzések, a parádés felvonulások és apró-cseprő ese-

mények milliói mindmáig hozzájárulnak az emberi reagálás elerőtlenítéséhez.

Habár az ilyenfajta szórakozások legalábbis fizikai értelemben kétségkívül tétlenségre kárhoztatnak, sem a rádiónak, sem a televíziónak, sem a mozinak nem sajátossága, hogy elkerülhetetlenül szellemi ernyedtséget okozzon (s ugyanez vonatkozik a népszerű szórakozások egyéb válfajaira). Előfordul persze olyan műsor, amely a tudatosságra hat, s rendkívül fontos dolgokra hívja fel a figyelmet. Ezek a kivételek azonban mit sem változtatnak azon, hogy a televízió- és rádióműsorok, valamint a filmek *célja* egy kereskedelmi társadalomban nem a társadalmi és gazdasági realitások előtérbe helyezése, hanem éppenséggel mindennek a háttérbe szorítása. (. . .)

Az információs gépezet technológiai vonatkozásai már önmagukban is passzivitásra késztethetnek. Mi sem könnyebb, mint megnyomni egy gombot, hátradőlni a kanapén, s hagyni, hogy képek suhanjanak keresztül agyunkon anélkül, hogy eltűnődnénk rajtuk. S ha ezt a tendenciát még olyan előre gyártott műsorok is erősítik, melyek szántszándékkal törekszenek ugyanerre a bénító hatásra, az eredmény rendszerint elképesztő. „Az amerikai filmhíradó labdarúgó-mérkőzéseket, nagy vizeket, fürdőző szépségeket és híresség eket mutatott a közönségnek – írja Martin A. Jackson a filmhíradó virágkoráról. – A harmincas évek mozilátogatója sokkal többet tudhatott meg John Dillinger gengszterkirályról vagy Miss Amerikáról, mint a harcos szellemű acélmunkássztrájkról vagy a spanyol polgárháborúról." S ez bizony a hetvenes években sincs másképp.

Korunk amerikai tudatformálóinak gépezete a szándékosan élettelenné tett műsorok és a fizikai aktivitástól megfosztó kommunikációs technológia elegye. Hallatlanul nagy szükség volna olyan alkotó erőfeszítésekre, melyek leküzdik vagy legalábbis ellensúlyozzák ennek a passzivitáskeltő gépezetnek a hatását. Ötletes kezdeményezésekkel fokozni lehetne a részvételt és a tudatosságot; de aligha várható, hogy gazdasági rendszerünk bárkit is effajta erőfeszítésekre ösztönözne. (. . .)

H. Schiller: Tudatipar made in USA.
Kossuth Könyvkiadó 1977. 15–45. old.

IV. Társadalmunk tagozódása — életmód

Ferge Zsuzsa

TÁRSADALMUNK RÉTEGEZŐDÉSE

(Részlet)

A MUNKAMEGOSZTÁS SORÁN KIALAKULÓ FONTOSABB TÁRSADALMI VISZONYOK

A tulajdonviszonyok

Minden, munkamegosztást ismerő társadalomra igaz, hogy a leglényegesebb társadalmi viszonyok a munkamegosztás adott fokához kapcsolódnak, és hogy a munkamegosztás során nagyon sokfajta viszony alakul ki. Mégis, a korábbi, a termelési eszközök magántulajdonán alapuló társadalmunkban volt *egyetlen viszony – a tulajdonviszony* –, melynek abszolút primátusa volt: az alapvető ellentmondások, a polarizálódott objektív helyzetek, a fejlődést előrevivő lényeges konfliktusok ennek a viszonynak a talaján jöttek létre. Más szavakkal, azokban a társadalmakban, amelyekben – Marx szavaival – „munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések" voltak, ott az e viszonyok alapján meghatározott osztályok jelentették a legfontosabb társadalmi csoportokat, és az osztályok harca határozta meg a társadalmi fejlődés menetét. Ez természetesen nem jelentette, hogy semmilyen más termelési viszonynak nem volt jelentősége; amikor az osztályok közötti harc kevéssé volt éles, akkor egyéb viszonyok (vezető-vezetett viszony, konkurrencia-konfliktusok az osztályokon belül stb.) léptek előtérbe. A társadalom egész szerkezetét és fejlődését azonban mégis alapvetően az osztályviszonyok határozták meg.

Szocialista viszonyok között is megtartják a tulajdonviszonyok *alapvető szerepüket az egész termelési mód, és így az egész társadalmi rendszer jellegének meghatározásában:* hisz a szocialista tulajdonviszonyok alapján jön létre a történelmileg új szakaszt jelentő társadalmi forma, amelyben éppen ezért, a lényegi társadalmi egyenlőség is megvalósulhat. Ugyanakkor azonban a tulajdonviszonyok nem jelen-

tik és nem jelenthetik többé a társadalmi differenciálás alapvető tényezőjét. A szocialista, azaz társadalmilag egyszerűbb viszonyok között nincs többé *egyetlen* domináns viszony, amelyre a társadalmi differenciálódással kapcsolatos összes lényeges problémák visszavezethetők lennének. A kérdések jellegétől függően a társadalmi munkamegosztásban létrejövő viszonyok felváltva tehetnek szert jelentőségre, azaz a végzett munka jellegét meghatározó dimenziók közül hol az egyik, hol a másik szerepe válik fontossá. Ilyen körülmények között a tulajdonviszonyok elvesztik a korábbi társadalmakban meglevő döntő, differenciáló szerepüket, de emellett természetesen bizonyos – bár a szocialista társadalom fejlődésével halványuló – szerepük továbbra is van.

Az itt vázolt felfogást két szempontból szokták vitatni. Egyrészt azért, mert a tulajdonviszonyokat a munkamegosztás átfogó kategóriája alá rendeli, másrészt azért, mert a korábbi társadalmakhoz képest kisebb súlyt ad a tulajdonviszonyoknak. Az első ellenvélemény lényegi érve, mely Hegedüs András és Wirth Ádám vitájában is elhangzott,[1] az, hogy Marx és Engels így írnak pl. *A német ideológia* című munkában: „Egyébként *munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések* – az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki."[2] Ebből következne, hogy a munkamegosztás nem általánosabb kategória, mint a magántulajdon. Ugyanakkor azonban egyfelől korlátlanul lehetne sorolni Marx és Engels olyan történelmi távlatú elemzéseit – akár *A német ideológia,* akár *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című munkából stb. –, amelyekből kitűnik, hogy valóban a munkamegosztás kategóriáját tekintették a fejlődés legalapvetőbb fogalmának, mert – történelmileg – *megelőzi* a magántulajdon kialakulását, s mert – tudományosan – a termelőerők adott fejlődési fokát fejezi ki, és ez *határozza* meg mindenkor a termelési viszonyokat s a tulajdon jellegét is. Például „A munkamegosztás különböző fejlődési fokai ugyanennyi különböző tulajdonformát jelentenek, vagyis *a munkamegosztás mindenkori fejlettségi foka meghatározza az egyének egymáshoz való viszonyát* is a munka

[1] Lásd *Hegedüs András:* Társadalmi struktúra és munkamegosztás és *Wirth Ádám:* A szocializmus szociális struktúrája és a marxista szociológia. Mindkét tanulmány a *Valóság* 1966. 8. számában jelent meg.

[2] *Marx–Engels:* Id. mű, 16. old. (Kiemelés tőlem – *F. Zs.*)

anyagához, eszközéhez és termékéhez való vonatkozásukban."[3] Vagy Engels szavaival: „Az osztályokra oszlás alapja a munkamegosztás törvénye."[4] Természetesen ez a történelmi vagy logikai sorrendiség távolról sem abszolutizálható, hiszen a társadalmi fejlődés dialektikájának lényege éppen az, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönösen hatnak egymásra.

Ami egyébként a munkamegosztásnak történelmileg a tulajdonviszonyoknál tágabb kereteit illeti, ez nemcsak a múltra vonatkozólag igaz, hanem – ma már nagy valószínűséggel állíthatjuk –, a jövőre is: a tulajdonviszonyok differenciáltságának megszüntetése rövidebb történelmi korszakot igényel, mint a társadalmi munkamegosztásnak olyan szintű megszüntetése, amelyet a kommunizmus perspektívájában magunk elé tűzünk, melyet Marx úgy ír le, mint a szellemi és fizikai munka közötti különbség elmosódását, mint az ember képességét arra, hogy egyik munkafajtáról a másikra könnyűszerrel áttérjen, mint a régi (többnyire társadalmi kényszer hatására kialakuló) foglalkozási berögződöttségek felszámolását. A tulajdonkülönbségek a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyoknak történelmileg egyik legátmenetibb kategóriáját jelentik. A társadalmi elemzésnek ma éppen azt a folyamatot kell vizsgálnia, ahogyan ez a korábban döntő viszony jelentőségét veszti.

Valójában – és itt térünk rá a másik ellenérv megválaszolására – minden olyan érvelés, amely egyenlő vagy hasonló történelmi-társadalmi szerepet tulajdonít a tulajdonviszonyoknak a szocializmust megelőző és a szocializmust építő társadalmakban, a *lényeget* téveszti szem elől. Marx, Engels és Lenin azért hangsúlyozták mindig a tulajdonviszonyok és az ezen az alapon kialakuló osztályok alapvető fontosságát, mert a *kizsákmányolást lehetővé tevő magántulajdonban* látták annak az antagonizmusnak az alapját, amely az emberek nagy csoportjait egymással minden tekintetben szembeállítja, és amely ilyen módon a gazdasági és társadalmi fejlődés legfőbb hatóereje. Az előző Marx-idézetben („munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések") a történelmileg és társadalmilag lényeges hangsúly a *magán*tulajdonon van. Ez a megfogalmazás tehát *alapvetően* a magántulajdonon nyugvó osztálytársadalmakra vonatkozik. Egyébként ezt a mondatot *közvetlenül* megelőzi az a megállapítás: „A (még törzsi

[3] Uo., 33–34. old. (Kiemelés tőlem – *F. Zs.*)

[4] A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. *Marx–Engels* Válogatott Művei. II. köt. 147. old.

szervezetben élő) családban levő, természetesen még nagyon kialakulatlan és lappangó rabszolgaság az első tulajdon, amely egyébként már itt is tökéletesen megfelel a modern közgazdászok meghatározásának, amely szerint *a tulajdon idegen munkaerővel való rendelkezés.*" Úgy vélem tehát, hogy a tulajdon szerepe addig perdöntő, amíg ez „idegen munkaerő feletti rendelkezést", azaz kisajátítást biztosító magántulajdon, *amíg ezek a tulajdonviszonyok antagonisztikus osztályviszonyokban* öltenek testet. Ennek a nagy történelmi korszaknak azonban a proletariátus forradalma és a proletárdiktatúra a lezáró szakasza. Ugyanezt olvashatjuk ki az ugyancsak Wirth Ádám által idézett lenini gondolatból, ahol Lenin a marxista módszer egyik vonását jellemzi. E módszer követői „az élő egyének tetteit, amelyek végtelenül sokfélék és látszólag nem rendszerezhetők, minden ilyen társadalmi-gazdasági alakulat keretein belül általánosították, és az egyének ama csoportjainak tetteire vezették vissza, amelyek a termelési viszonyok rendszerében játszott szerepük, a termelési feltételek, következésképpen életkörülményeik és az ezek által meghatározott érdekek szerint különböznek egymástól – egyszóval, azoknak az osztályoknak a tetteire, amelyek harca a társadalom fejlődését meghatározta".[5]

Az osztályok közötti harc határozza meg tehát a társadalom fejlődését – de csak addig, ameddig a tulajdonviszonyok antagonisztikusak lévén, valóban *harc van közöttük* –, ez pedig a mi társadalmunkra nyilvánvalóan nem igaz. Ha azonos típusú mozgatóerőt keresünk az antagonisztikus osztálytársadalmakban és a szocialista típusú társadalomban, ez lehet a marxizmushoz való *formai* hűség, de olyan hűség, amely *lényegét* tekintve célt téveszt. A társadalomtudomány fontos feladata, hogy megismerje saját, szocializmust építő társadal-

[5] *Lenin:* A narodnyikság gazdasági tartalma. *Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1951. 435. old. Hasonló értelmű, kicsengésű az a lenini osztálymeghatározás, amelyet a legtöbbször idézünk a *Nagy kezdeményezés*ből. „Osztályoknak nevezik az emberek nagy csoportjait, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelőeszközökhöz való, nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen tehát a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és méretei tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok olyan embercsoportok, amelyek közül egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük." *(Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 428. old.) Ebben a valóban definíció tömörségű leírásban a két mondat összetartozik, és a szocializmus *mai* viszonyaira csak akkor alkalmazható, ha – mint ahogyan ez olykor előfordul – az itt aláhúzott második mondatot elhagyjuk.

munk specifikumait, és ezek segítségével bizonyítsa e társadalmi forma előnyét és fölényét a korábbi osztálytársadalmak felett. E fölény lényege pedig éppen az, hogy többé nem az emberek csoportjai közötti antagonizmus, a partikuláris érdekekért folyó harc a fejlődés fő hajtóereje.

Mindaz, amit eddig elmondottam, nem jelenti, hogy a tulajdonviszonyoknak ma már nem tulajdonítanék jelentőséget. De amíg társadalmi fontosságuk és a munkásosztály politikai harcában való jelentőségük, történelmi szerepük miatt jogosult, hogy a magántulajdonon alapuló társadalmakban a tulajdon-, illetve osztályviszonyok *előzzenek* minden más társadalmi kategorizálást, hogy mindenekelőtt ezekre a viszonyokra – mint a társadalmi munkamegosztás *legfontosabb* viszonyaira – vezessük vissza a társadalom struktúráját, és minden más viszonylatot csak ennek alárendelve, ezen a kereten belül szemléljünk, addig ezzel az elméleti kiindulással a szocializmusra vonatkoztatva olyan következtetésekhez kellene szükségképpen eljutnunk, amelyek összeegyeztethetetlenek a szocializmus lényegével.

Ugyanakkor mai szocialista társadalmunk még nem „a saját alapján kifejlődött" szocialista társadalom, még igen sok tekintetben a tegnapi osztálytársadalomban gyökerezik. Ez többek között azt is jelenti, hogy a tulajdonviszonyoknak is van – *részben, sőt nagyrészt történelmileg kialakult* – szerepük.

E történetiség mindenekelőtt a munkásosztályra vonatkozóan döntő jelentőségű.

Hogy a munkásosztály a mai társadalom vezető osztálya, és hogy a mai társadalmi fejlődésnek elsősorban a munkásosztály érdekeivel kell egybeesnie – ezt részben, sőt nagyrészt a tőkés társadalombeli helyzetére vezethetjük vissza. Egyfelől ugyanis arra, hogy a tőkés társadalom legelnyomottabb, legközvetlenebbül kizsákmányolt osztálya, amely társadalom felszámolása ennek az osztálynak az elsődleges érdeke, másfelől pedig arra, hogy a termelésben elfoglalt helyzete a legszervezettebb és legtudatosabb osztállyá érleli. (Ez utóbbi feltétel ma is fennáll.) A győztes munkásosztályt mai osztályhelyzete – a tőkésosztály törekvéseit kifejező, osztállyá már nem szerveződő egyénekkel folytatott esetleges utóvédharcoktól eltekintve – nem állítja antagonisztikusan szembe a többi osztállyal, s kiváltképpen nem a másik nagyobb osztállyal, a termelőszövetkezeti parasztsággal, amelynek tagjai szintén szocialista – ha nem is össznépi – tulajdonviszonyok között dolgoznak. A kis magántulajdonosokkal – kisiparosokkal, kis-

kereskedőkkel – mindkét nagy osztálynak kifejezettebb érdekellentétei lehetnek a kisárutermelés belső fejlődési törvényszerűségei miatt. Ám egyfelől itt sem lehet alapvető konfliktus, hiszen a munkáshatalomnak módja van korlátok közé szorítani a kisárutermelők idegen munka eredményének elsajátítására irányuló törekvéseit. Másfelől kérdéses, hogy meddig tekinthetjük ezt a csoportot valóban *osztálynak,* ha figyelembe vesszük a tulajdonviszonyok alapján meghatározott osztályok azon vonását, hogy ezen emberek *nagy* csoportjai, akik a termelés szervezetében alapvető szerepet játszanak. Ma pedig a kisárutermelőkhöz az össznépesség mintegy 4 százaléka tartozik.

A tulajdonviszonyokban meglevő mai különbségeket tehát feltétlenül figyelembe kell vennünk mindazért, amit az ezen alapuló osztályok a múlt társadalomból magukkal hoztak. De a mai munkamegosztásban is sajátos körülményeket jelentenek a tulajdonviszonyok, elsősorban a tekintetben, hogy az egyes osztályokhoz tartozók munkája a társadalmiasult munka különböző – közvetlenebb vagy közvetettebb – fokozatain van. Ez a tény nem elhanyagolható feszültségeket hozhat létre mind az iparon, mind a mezőgazdaságon belül az állami, illetve szövetkezeti szektorban dolgozók között. A mai különbségek zöme azonban – legalábbis ami a két, társadalmi szerepét és súlyát tekintve alapvető osztályt, a munkásosztályt és a termelőszövetkezeti parasztságot illeti – nem közvetlenül a termelőeszközökhöz való eltérő viszonyban gyökerezik, hanem sokkal inkább abban a sajátos társadalmi-történeti tényben, hogy a termelőszövetkezeti tagok többsége tulajdonképpen a parasztság „jogutóda". A két nagy *osztály* közötti feszültségek (például a mezőgazdasági és ipari árak egymáshoz való viszonyából adódó érdekellentétek, vagy főleg történelmi-tradicionális okokból a gazdasági síkról a társadalmi síkra áttevődő feszültségek), illetve a közöttük levő kisebb-nagyobb társadalmi horderejű különbségek, amik egy sor jelenségnél (például korösszetétel, családösszetétel, illetve jövedelmi színvonal, a jövedelmek rendszeressége[6] és a jövedelemforrások szerinti összetétele stb.) megvannak,

[6] A jövedelmek rendszeressége (illetve rendszertelensége) volt még a megfigyelés idején (1963-ban) a termelőszövetkezeti parasztság egyik legnagyobb problémája. Így pl. egy, a munkások, illetve parasztok helyzetének vélt előnyeit tudakoló kérdésnél 3000 megkérdezett termelőszövetkezeti tag közül 19 százalék a munkások rendszeres, illetve biztonságos jövedelmét tartotta a parasztsággal szembeni előnyének, és csak 6 százalék hivatkozott a magasabb életszínvonalra, mint a munkások kedvezőbb helyzetének jelére.

nemcsak a tulajdonviszonyokban meglevő különbségekből adódnak, hanem részben, sőt talán nagyobb részben a mezőgazdaság, illetve a parasztság korábbi és máig meglévő sajátos helyzetéből fakadnak. Ennek az állításnak a bizonyítására elég a következőkre utalni: egyfelől a „termelőszövetkezeti tagságot" jellemző sajátos vonások zöme csak a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagságnál található meg. A kisipari, helyiipari szövetkezetek tagsága úgyszólván semmilyen lényeges objektív körülmény szempontjából nem különbözik az alkalmazásban állóktól, vagy legalábbis az alkalmazásban álló munkásoktól. Másfelől a „termelőszövetkezeti tagságot" jellemző sajátos vonások túlnyomó része – a munkásokénál a legutóbbi időkig valamivel kedvezőtlenebb jövedelmi helyzet, a lényegesen rosszabb, azaz kevésbé kulturált lakásviszonyok, a munkásokétól sok tekintetben alapjában eltérő kulturális magatartás – esetleg még hangsúlyozottabban megtalálható a mezőgazdasági népességen belül megkülönböztethető másik két „osztályhoz" tartozóknál: az állami gazdaságok mezőgazdasági dolgozóinál és az egyéni parasztságnál. (Erre a problémára egyébként még visszatérünk; mert a mezőgazdaság sajátosságai szükségessé teszik a kérdés részletesebb kifejtését.)

Mindezek alapján összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a tulajdonviszonyoknak mind történelmileg, mind politikailag az egész társadalom jellegének meghatározásánál döntő jelentőségük van, de a mai társadalomnak az adott termelési szinten kialakuló differenciálódását, az egyenlőtlenség-rendszer alakulását csak igen kis mértékben befolyásolják és magyarázzák.

Vezetés–hatalom

A munkamegosztáson belül létrejövő viszonyok következő lényeges típusa a *munkairányító vagy alárendelt jellege* alapján alakul ki, s ez a viszony közvetlenül kapcsolódik a *hatalom* kérdéséhez.

Itt az egyik legnehezebb, legkényesebb, legtöbbet vitatott kérdéshez érkeztünk, amelynek tudományos elemzéséhez még a fogalmi apparátus is hiányzik, vagy legalábbis sok bizonytalanságot rejt. Nem vagyunk képesek arra, hogy akár csak a fontosabb nyitott kérdéseket is általános síkon megoldjuk. Ám még ahhoz a részleges elemzéshez is, amire itt kísérletet teszünk, tisztáznunk kell, hogy mit értünk az egyes fogalmakon.

A hatalom fogalmát[7] *nem* a weberi értelemben használjuk, amely szerint: „Hatalmon egy társadalmi viszonylaton belüli azon lehetőséget értjük, aminek alapján egy egyénnek módja van saját akaratát érvényesíteni mások ellenállása ellenére is, függetlenül attól, hogy min alapszik ez a lehetőség."[8] (A Weber által használt többi rokon fogalmak, mint autoritás, legitim autoritás, uralom stb. között sincs olyan, ami pontosan fedné az alábbi értelmezést.) A weberi hatalomfogalmat éppen azért nem tudjuk használni, mert nincs meghatározva benne, hogy *min alapszik* az akaratrákényszerítés lehetősége.

Még kevésbé látszik használhatónak Barber alapjában Weberre épülő fogalomrendszere. Szerinte a befolyás (influence) minden társadalmi interakció egyik jellemzője. Ha a befolyás legitim, azaz, ha érvényesítése teljes társadalmi konszenzus mellett történik, akkor autoritásról beszélünk, ha pedig legalább az egyik fél jogosulatlannak tekinti a befolyás gyakorlását, akkor hatalomról. A hatalom itt tehát csak mint illegitim és ezzel természetesen diszfunkcionális jelenség képzelhető el, amely állásponton erősen érződik a funkcionalista kiindulás.

A mi hatalomértelmezésünk *a társadalmi-gazdasági folyamatokkal kapcsolatos társadalmi döntések fogalmára épül.*

A társadalmi munkamegosztás nemcsak a termelőfunkciók ellátásának közvetlen biztosítását jelenti, hanem mindazon társadalmilag szükséges funkciók ellátásának biztosítását is, amelyek a társadalom zavartalan fennmaradásához és fejlődéséhez elengedhetetlenek. A társadalom gazdasági, politikai stb. ügyeinek intézése különböző szinteken tehát beletartozik a társadalmi munkamegosztás kérdésébe. Ilyen értelemben az általános gazdaságpolitikai irányvonal kialakítása és – konkrétebben – a népgazdasági tervek jóváhagyása, a gazdasági jellegű döntések meghozatala éppúgy hozzátartozik a társadalmi munkamegosztáshoz, mint a közrend fenntartása vagy az ország katonai erejének biztosítása. Ezeknek az ügyeknek az intézése általában országos jelentőségű döntéseket igényel. A mai társadalomban ezek a dön-

[7] Nem a hatalom általános érvényű meghatározását kíséreljük meg megadni, hanem csupán *az adott téma szempontjából* értelmezzük e fogalmat. Az „általános érvényű" meghatározás messze túlnőne a könyv keretein, hiszen a hatalom ismét olyan alapvető, történelmileg meghatározott viszony, amelynek jellege az adott társadalom egész jellegétől függ. Az itt adott értelmezés csak a vizsgált szocialista típusú munkamegosztáson belül érvényes.

[8] *Max Weber:* Wirtschaft und Gesellschaft. Kiepenheuer und Witsch. Köln–Berlin 1964. 152. old.

tések nem születhetnek meg „közvetlen demokráciával", azaz úgy, hogy minden döntés előtt az összes abban érdekelt közvetlenül megvitassa a kérdéseket, részt vegyen a döntés meghozatalában.

A vezetés vagy a hatalmi hierarchia csúcsán tehát azokat találjuk, akiknek módjuk van ilyen jellegű döntések meghozatalára. Minthogy a szocialista társadalom a kollektív vezetés elvére épül, e megállapításokat pontosabban úgy kell értenünk, hogy a hatalmi hierarchia csúcsán azok vannak, kiknek lehetőségük van az országos jelentőségű döntéseknél a közvetlen beleszólásra, befolyásolásra, tehát közvetlenül és személy szerint vesznek részt a döntések meghozatalában. A hangsúly itt a *közvetlen részvételen* van, ugyanis közvetve (például a tanácsi szervek útján) elvileg mindenkinek joga van arra, hogy a döntéseket befolyásolja. A hatalmi hierarchiában lejjebb haladva találjuk azokat, akik területi (megyei, városi stb.) szinten, illetve intézményi (vállalati, hivatali) szinten vesznek közvetlenül részt a helyi döntések meghozatalában.

Ez az előbb hangsúlyozott értelmezés nem zárja ki az erőszak fogalmát. Épp ellenkezőleg, általánosságban igaz, hogy a döntések gyakorlatba való átültetésének, azaz a hatalom érvényesítésének egy sor intézményi feltétele van, mint amilyen például a jogrend. De magának a jogrendnek is érvényesítési alapja (mely *közvetlenül* is segítheti a hatalom érvényesítését) az erőszakszervezetek rendszere. A hatalom gyakorlásánál valóban sor kerülhet a különböző erőszakszervezetek nemcsak potenciális, hanem tényleges felhasználására is. Bizonyos esetekben azonban a kényszer (erőszak) öncélúvá válhat, azaz már nem a társadalmi munkamegosztás – tágabban: a társadalmi együttélés – folyamatában szükségessé váló döntések érvényesítését szolgálja. Ez azt jelenti, hogy a hatalom mint társadalmi intézmény autonóm, öntörvényű jelenséggé válhat, és eredeti funkciójától is, valamint a társadalom egészétől is „elidegenedhet". Külön tanulmányt igényelne, ha azt akarnánk vizsgálni, hogy ez a különválás hogyan, milyen feltételek között következhet be, ez azonban nem tartozik szűkebben vett tárgyunkhoz.

A vezető funkció, vagyis a mások munkájának irányítása és ellenőrzésének joga a hatalom kérdésével szorosan, de nem teljesen egyértelműen függ össze. Az bizonyos, hogy mindenfajta vezető beosztással jár bizonyos hatalom – döntési jog – is. Egyfelől azonban a vezetés „hatósugara" (a közvetlen beosztottak száma) és a hatalom „hatósugara" (hogy milyen színvonalú döntési jogkörről van szó) nem

feltétlenül esnek egybe: a művezető esetleg 20 embert irányít, de csak műhelyének ügyeiben dönt, míg egy tanácselnöknek esetleg csak 3 beosztottja van, de egy 500-as lélekszámú község ügyeit intézi (ebben a körben dönthet). Másfelől figyelembe kell vennünk, hogy fordítva sem teljesen egyértelmű a megfelelés: bizonyos – talán kizárólag vagy elsősorban – választott funkciók hatalmat jelenthetnek anélkül, hogy közvetlen vezetésfunkciókkal járnának együtt. Ilyen típusú hatalma van például az országgyűlési képviselőnek: részt vehet a legfontosabb döntések meghozatalában, de alapfoglalkozása lehet akár téesztehenész vagy fonómunkás, és semmiféle vezető tevékenysége nincs (beosztottjai nincsenek).

A hatalom és a vezetés megkülönböztetésének különös jelentőséget ad, hogy különböző típusú feszültségek, konfliktusok forrásai. A *vezető–vezetett viszony* – elvileg – lehet harmonikus és konfliktusos is. Az e viszonyból adódó feszültségek pedig *per definitionem* személyes jellegűek. Ezek lehetnek nagyon fájdalmasak, lehetnek nehezen megoldhatók, könnyen vezethetnek a társadalmi munkamegosztáson belül funkcionális zavarokhoz (például a vezető nem tudja feladatát megfelelően ellátni, és így az általa vezetett intézmény sem képes megfelelően betölteni funkcióját), de – legalábbis elvileg – *személyi síkon* (leváltás, áthelyezés stb.) *megoldhatók*. A hatalom gyakorlásából adódó feszültségek más jellegűek. Először is, amíg egyáltalán vannak a társadalmon belül partikuláris érdekek, addig a döntések igen jelentős része ellentétesen érinti az egyes csoportokat. Mai társadalmunk még erősen tagolt, és valóban kevés ma még az olyan döntés, amely közvetlenül és mindenki számára nyilvánvaló módon szolgálna össztársadalmi érdekeket, vagyis amelynél a kedvező–kedvezőtlen hatás erővonala már egyáltalán nem a társadalmon belül, hanem a társadalom és a természet között húzódik. Azaz: a döntések túlnyomó részénél ma még tipikus az, hogy hatásuk ellentmondásos.[9] Ugyanakkor, és ugyancsak az esetek túlnyomó részében, a döntések nyomán létrejövő feszültségek nem személyes jellegűek. Az érdekeiben megsértett csoportnál feszültségek keletkezhetnek (és ebből a szempontból mindegy, hogy tényleges vagy csak látszólagos sérelemről van-e szó) a döntést hozó intézménnyel szemben is és rendszerint azokkal a csoportokkal szemben is, amelyeknek érdekeit a

[9] Más kérdés, hogy konkréten mely csoportok számára kedvezőtlen a döntés, hogy a többséget vagy valamilyen kisebbséget érint-e kedvezőtlenül stb. E hatás elemzése valójában a vizsgált társadalmi rendszer egészét jellemezheti.

döntés közvetlenül szolgálni látszik. Ez a kettős feszültség különösen akkor éleződhet ki, ha a sértett csoportok feltételezhetik, hogy a döntést hozó intézmény és a kedvezményezettek csoportja szoros kapcsolatban van, vagy részben azonos is. A hatalom hatásának vizsgálatánál tehát mindig fel kell tételeznünk a konfliktusosságot, és ugyanakkor számolnunk kell azzal, hogy e konfliktusok, még ha szándékoltak is, maguk is „öntörvényűen" fejlődhetnek tovább, ha egyszer kialakultak, s hogy sokkal nehezebben oldhatók meg, mint a vezetés tényéből adódó feszültségek.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a vezető–vezetett viszony elsősorban szervezeteken belüli viszony és az itt keletkező feszültségek is jórészt szervezeten belüliek. A hatalom gyakorlása, a döntések viszont nagyrészt a makrostruktúra valamelyik szféráját érintik, és ezen a szinten hoznak létre feszültségeket.

A hatalmi viszonyok fontossága akkora, hogy nemcsak a már ismertetett polgári szerzők[10], hanem egyes, a szocialista társadalom struktúrájával foglalkozó elméletek is ezt állítják középpontjukba. Adam Schaff lengyel filozófus például a következőket írja a szocialista társadalom struktúrájáról: „Társadalmi osztály ex definitione nem létezhet abban a társadalomban, amelyben felszámolták a termelőeszközök magántulajdonát... Ám a társadalomnak osztályokra való felosztása nem az egyedül lehetséges felosztás... Nemcsak nem lehet kizárni (olyan) felosztásokat, amelyek a társadalmat a magántulajdon és az osztályok felszámolása után is differenciálni fogják, hanem épp ellenkezőleg, a meglevő tapasztalatokra támaszkodva fel kell tételeznünk ezeket. A különböző lehetséges felosztások és kritériumaik közül előtérbe kerül az a felosztás, amelynek alapja valamely hatalom gyakorlása, akár csak adminisztratív hatalomé is."[11] Schaffnál tehát – aki az elidegenedés szocializmusbeli formáival foglalkozik, s ennek kapcsán az állam, vagy legalábbis az állam bizonyos funkciói fennmaradásának szükségszerűségét tárgyalja – a hatalom kerül előtérbe mint alapvető rétegképző jegy. Talán nem árt kiemelni, hogy Schaff, aki hosszabb történelmi távon szemléli a kérdést, nem elsősorban a politikai (elnyomó), hanem az igazgatási-adminisztratív funkciókkal összefüggő hatalomról beszél.

[10] Pszichológiai alapon Pareto, Sorel, Mosca, társadalmi alapon Weber, C. W. Mills, Dahrendorf.

[11] *Adam Schaff:* Az egyén és teremtményei. *Valóság*, 1964. 10. sz. 47. old. (Kiemelés tőlem – *F. Zs.*)

Schaff álláspontja igen lényeges elemet tartalmaz. A hatalom kétségkívül fontos dimenziója a társadalmi berendezkedésnek, bár fontossága hullámzó, hol jobban, hol kevésbé van előtérben. A tételt mégsem tartom fenntartás nélkül elfogadhatónak. Elsősorban és legfőképpen azért nem, mert véleményem szerint a hatalom nagyon kevéssé irreduktibilis, azaz másra vissza nem vezethető, önálló dimenzió.[12] Legszorosabban azzal függ össze, hogy az egyén milyen helyet foglal el a társadalmi munkamegosztásban, e helyhez kapcsolódó sajátosság, e hely velejárója. Igaz, az összefüggés néha elhalványul, de feltétlenül létezik, még ha a felszínen olykor nem is jelenik meg. Márpedig ha ez így van, ha a hatalom maga is függvény, amelynek léte, mértéke és az egyének közötti elosztása a társadalmi-gazdasági viszonyokban gyökeredzik, akkor nem alkalmas arra, hogy „ultima ratió"-ként fogjuk fel, és erre az egy tényezőre vezessük vissza a lényeges társadalmi különbségeket.

Szakképzettség, tudásszint

A szakképzettség, azaz az általános vagy speciális tudás- és ismeretanyag, amelyet a megfelelő munka elvégzése megkíván, igen különböző színvonalú lehet, és ez a differenciáltság is egy speciális viszonyrendszer talaja.

A képzettségnek „minőségi" és „mennyiségi" oldala van. A „minőségi" oldal a képzettség funkcionális specifikuma, ami egy-egy konkrét foglalkozás végzését lehetővé teszi. Ez az oldal a munkamegosztás *konkrét* vonatkozásához kapcsolódik. Éppen ezért a munkamegosztás funkcionális elemzésénél (milyen hatékony a munkamegosztás stb.) alapvető jelentőségű. A *társadalmi viszonyok* elemzésénél azonban ez az oldal háttérbe szorul és központba kerül a „mennyiségi" oldal, amikor a tanulmányok konkrét tárgyától elvonatkoztatva csak a *tudásanyag szintjét* nézzük. Ezt általában – az iskolarendszer mai elterjedtsége, az ismeretek közvetítésében játszott elsőrendű szerepe miatt – az iskolázottság szintjével, az ún. legmagasabb iskolai végzettséggel mérjük és fejezzük ki. Hogy ez az operacionalizálás menynyire érvényes, azaz hogy mennyire közelíti meg az empirikus mutató az elméleti fogalom tartalmát, erre még visszatérünk.

A képzettségnek ez az oldala nagyon sok láncszemmel kapcso-

[12] Ez a kritika – értelemszerűen – a hatalmi viszonyokat mindenek elé helyező más felfogásra, így Dahrendorf elméletére is vonatkozik.

lódik közvetlenül a társadalmi rétegeződés jelenségéhez. (Tehát ezúttal sem elemi dimenzióval állunk szemben, hanem legalábbis részben már más dimenziók által meghatározott, összetett tényezővel.)

Először: a tudás szintjének mennyiségi különbsége nem a tanulásra fordított évek számának különbségét jelenti elsősorban. Amikor például a társadalom a magasabb képzettséget keresettel vagy presztízzsel honorálja, akkor nem feltétlenül a ráfordított évek számát értékeli. Valójában a tudás a történelem során felhalmozódott társadalmi tapasztalatok bizonyos – egyénenként különböző – részének birtoklása. A „több" ismeret szilárdabban megalapozott és mélyebben gyökeredzik az eddigi tudásban. Ezért szélesebb távlatokat nyit és *nagyobb a társadalmi hatása,* mint a „kevesebb", vagyis alacsonyabb szintű tudásnak. A társadalmi hatás abból következik, hogy minél magasabb szintű, minél nagyobb ismeretanyaggal rendelkezik az egyén, annál többet tud ismereteiből *átadni,* annál több esélye van arra, hogy a meglevő ismereteit *továbbfejlessze.* Azáltal, hogy ezt a tudását „működteti", a kevesebb tudásúaknál nagyobb esélye van arra, hogy a *társadalmi gyakorlatra hasson, azt változtassa.* A hatás lehet közvetlen vagy áttételes, és mindkét esetben lehet személyiségformáló, azaz a szubjektumhoz szóló, vagy történhet objektivált formában. A tudás hatásának lényege, hogy érvényesülése érdekében a hatást gyakorló személy nem támaszkodik kényszerítő (hatalmi) eszközökre. Ennek ellenére világos, hogy a tudásszint differenciáltsága alapján lényeges társadalmi viszonyba kerülnek egymással egyének és csoportok.

A társadalmi ráhatásnak ez a potenciális lehetősége, voltaképpen a végzett tevékenység ember- vagy társadalom-fenntartó és -fejlesztő hatósugara az, ami (többek között) a konkrét tevékenységet differenciálja. Ez az egyik vonatkozás tehát, ami miatt a képzettség szintjét a társadalmi rétegeződésnél érdemes és szükséges figyelembe venni. Ezen túlmenően, a képzettség, tudás és a végzett munka között annyira szoros, kétoldalú és dinamikus a kapcsolat, hogy a képzettség ebből a szempontból is a társadalmi munkamegosztás egyik jellemzőjének tekinthető.

A kapcsolat dinamikus voltának egyik jellegzetessége, hogy a ténylegesen végzett munka és az előképzettség között hiányozhat a teljesen egyértelmű megfelelés: átmenetileg – és ez az átmenet hosszabb vagy rövidebb időt jelenthet – bármelyik irányban lehetnek eltérések: a meglevő képzettség lehet magasabb vagy alacsonyabb színvo-

nalú, mint amilyet a betöltött munkakör igényel. Az eltérések, amennyiben tartósak, alapvető vagy kisebb jelentőségű társadalmi feszültségek forrásává válhatnak. Az „eltérés" egyik szélsőséges formája a munkanélküliség, amikor potenciálisan megvan a munkavégzés képessége, de a társadalmi munkamegosztásban nincs helye az egyénnek. Ez a probléma nálunk csak viszonylag szűk körben jelentkezik – főként éppen egy speciális szaktudással nem rendelkező rétegnél: a szakképzetlen nők egy részénél. Valószínűleg inkább szórványosan, nem társadalmi tömegjelenségként, az is előfordul, hogy a meglevő tudásszint magasabb, mint amit a betöltött hely igényelne.[13] Ez voltaképpen ma még, amikor az egyéni önmegvalósításra a társadalmi munkamegosztás keretein kívül kevéssé van lehetőség, és amikor a gazdasági racionalitásra irányuló erős törekvés társadalmilag elítélendőnek tekinti ezt a helyzetet, szinte a rejtett munkanélküliség egy speciális esete, ami az egyén munkakedvének elvesztését hozhatja magával.

Valószínűleg gyakoribb a másik eltérés, amikor ti. az elfoglalt hely magasabb színvonalú tudást igényelne a meglevőnél. Ez szorosan összefügg a rohamos társadalmi és gazdasági átalakulással, fejlődéssel. Egyrészt a forradalmi átalakulás nyomán a munkásosztály uralkodó osztállyá szerveződött. A volt elnyomott osztályok, elsősorban a munkásosztály, de a kis- és szegényparasztság soraiból is néhány százezer ember került politikai vagy gazdasági irányító posztra, többnyire úgy, hogy előzőleg nem lehetett módja a szükséges szakismeretek elsajátítására. Másrészt az iparosítás, a technikai fejlődés egyre több magas szakképzettséget igénylő munkahelyet teremt, és ezzel az iskolai képzés nem mindig tud mennyiségileg és talán elsősorban tartalmilag lépést tartani.

E feszültségeknek két lehetséges megoldásuk van. Az egyik, hogy az egyén az adott munkahelyen elsajátítja a szükséges tudást, és a feszültség magától megszűnik. Ez éppen az egyik olyan jelenség, ahol

[13] Egyes oktatásgazdaságossági szemléleten alapuló vélemények szerint ez már ma sem szórványos, hanem tömeges jelenség. E vélemények statisztikai bizonyító anyaga az objektív ismeretszint és a szubjektíve szükségesnek ítélt ismeretszint egybevetésén alapul. Ám véleményem szerint erősen vitatható e felfogás létjogosultsága, és megkérdőjelezhetők az alkalmazott vizsgálati módszerek is (nevezetesen az, hogy az eredmények értékelésénél nem veszik figyelembe azt a társadalmi közeget, amely a válaszokat sugallja). Lásd pl. e kérdésről: Iskolai végzettség és szakképzettség. *Népességtudományi Kutató Csoport Közleményei*, 1967. 2. sz.

Az össznépesség és a tanulók megoszlása főbb társadalmi csoportonként

Társadalmi csoportok	Az össznépesség	A középiskolai tanulók[a]	Az egyetemi hallgatók
	százalékos megoszlása		
		1930/31. év	
Polgárság (ipari vállalkozók, szabadfoglalkozásúak, alkalmazottak)	26,8	82,7	83,3
Földtulajdonosok (kis-, közép- és nagybirtok)	16,8	12,2	11,3
Munkások	21,4	3,8	3,9
Szegényparasztok, gazdasági cselédek	35,0	1,3	1,5
Együtt	*100,0*	*100,0*	*100,0*
		1963. év	
Szellemi foglalkozásúak	17,7	39,2	56,2
Munkások (nem mezőgazdasági fizikai dolgozók)	56,3	44,2	33,0
Parasztok (mezőgazdasági fizikai dolgozók)	26,0	16,6	10,8
Együtt	*100,0*	*100,0*	*100,0*

a Háború előtt: 10—17 évesek a gimnáziumokban.
Jelenleg: 14—17 évesek a középiskolákban.

Megjegyzés: A háború előtti adatokat *dr. Foldes Ferenc:* Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon (Cserépfalvi 1941) c. munkájából vettuk át. A szerző ebben a tanulmányban a lehetőség szerint újracsoportosítja és átértékeli a hivatalos statisztika meglehetősen kodos adatait, és így elég jól megkozelíti az akkori Magyarország tényleges osztálystrukturáját. A mai adatokat természetesen nem tudjuk ezekkel teljesen összehasonlíthatóvá tenni, hiszen az osztálystruktúra gyokeresen átalakult. Az 1963-ra vonatkozó csoportosítás mégis érzékelteti a mai fő tendenciákat, illetve ezek változását a korábbi helyzethez képest.

a képzettség és a munka között dinamikus kölcsönhatás lép fel. A másik esetben az egyén nem igazodik a társadalmi munkamegosztás vele szemben támasztott követelményeihez, s ennek az egyén vagy a társadalom szempontjából káros következményei kézenfekvőek.

Mindezeken túl a képzettség társadalmi determináltsága is indokolja a különleges figyelmet. A mai társadalom még sok tekintetben a régi társadalom terméke és messzemenően magán hordja annak sajátosságait is. Már használtuk a „vissza nem vezethetőség", az irreduktibilitás fogalmát; a társadalmi rétegződést meghatározó tényezőnek elég nagy mértékben „irreduktibilisnek" kell lennie ahhoz, hogy valóban alapvetőnek tekinthessük. A társadalmi munkamegosztás mint

alapvető rétegződési faktor azért nem felel meg teljesen ennek a követelménynek, mert nem független a korábbi munkamegosztástól. Az egyén mai helyzete nem teljesen független társadalmi származásától, vagyis a társadalmi munkamegosztás azon helyétől, amelyet apja foglalt el az előző vagy talán már a mai társadalomban. És ebben az összefüggésben az iskolai végzettség az egyik fontos összekötő láncszem: a mai társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely nagyon szorosan összefügg a megszerzett tudással, iskolai végzettséggel vagy szakképzettséggel. Az iskolai végzettség szintjét viszont a 35–40 éves generációnál szinte egyértelműen determinálta az induló társadalmi helyzet, az apa társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye, és ez a meghatározottság, ha összehasonlíthatatlanul kisebb is ma, még nem szűnt meg teljesen.

Az egykori, szinte kizárólagos, és a mai, sokkal lazább, de még létező társadalmi meghatározottságról jól tájékoztatnak a táblázatban közölt adatok. (Lásd 791. old.)

A bekapcsolódás rendszeressége

A társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás rendszeressége és mértéke alapján létrejövő viszonyok, illetve az ezek nyomán kialakuló differenciálódás nem szorul különösebb magyarázatra. Eléggé nyilvánvaló, hogy a társadalmi munkamegosztásban másfajta szerepe van a rendszeres munkaviszonnyal rendelkező és teljes munkaidővel dolgozóknak, mint a részmunkaidővel dolgozóknak vagy az ún. bedolgozóknak. A bedolgozóknak például sem előre meghatározott feladatuk, sem kötött munkaidejük nincs, bár bizonyos mértékig jogilag rendezett keretek között dolgoznak és többé-kevésbé rendszeres teljesítményt nyújtanak. Ismét egészen más a szerepük azoknak, akik nem állnak rendszeres munkavégzést követelő viszonyban. Ilyenek a napszámosok, alkalmi munkások, akiknek száma – főként a mezőgazdaságban – ma sem elhanyagolható. A nem rendszeres munkavállalás okát főként az objektív körülményekben kell keresnünk, azaz abban, hogy nincs megfelelő, rendszeres munkalehetőség. Ugyanakkor az is lehet az ok, hogy bizonyos, főleg társadalmi helyzetbeli adottságok miatt, az egyén szocializálásának folyamata nem az általános társadalmi modellnek megfelelően ment végbe, az egyén nem tud alkalmazkodni – például a munkavégzés tekintetében – az általános társadalmi normákhoz. Ebben az értelemben – vagyis, ha valaki nem

tudja elfogadni a munkavégzés kötött, szervezeti kereteinek szabályait – deviáns magatartással állunk szemben, melynek okait tovább kell kutatni. Ismét más csoportot alkotnak a munkavégzés rendszerességét és kereteit illetően az önálló termelők.

Ami ezeket a csoportokat a társadalmi munkamegosztás itt tárgyalt dimenziója szempontjából megkülönbözteti, az egyfelől az, hogy a társadalom mit vár és mit várhat el tőlük, mennyire kötelezheti is akár őket bizonyos feladatok végrehajtására, másfelől az, hogy milyen teljesítményt nyújtanak a társadalomnak – és ezen elsődlegesen mennyiségi teljesítményt értünk. Végül pedig a bekapcsolódás módjától és rendszerességétől függ az, hogy az egyén milyen – tartós vagy átmeneti, rendszeres vagy alkalmi, szervezetileg meghatározott vagy szervezeti kereteken kívüli és esetleges – személyi kapcsolatok rendszerébe kerül végzett munkája folyamán.

A munka mezőgazdasági, illetve nem mezőgazdasági jellege

A teljesítmény mértékének és rendszerességének van egy további, speciális oldala, ami nem ennyire magától értetődő, és a társadalmi munkamegosztás sok – előző és következő – dimenziójával összefügg. Ez pedig a *mezőgazdasági termelésben dolgozók* kérdése általában. A mezőgazdasági termelés ciklikus volta és a kiegészítő termelési ágak bizonyos hiánya miatt a mezőgazdaságban dolgozók többsége akkor sem nyújthat rendszeres teljesítményt, ha erre igénye, felkészültsége stb. van, és ha olyan keretek között dolgozik is, amelyek elvben rendszeres és meghatározott mennyiségű munkát követelnének. Konkrétabban egyrészt arról van szó, hogy az állami gazdaságok dolgozóinak, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak és persze az önálló kisárutermelő parasztoknak egy része saját akaratától független feltételek miatt nagyon egyenetlen teljesítményt nyújt. Másrészt a társadalmi munkamegosztásban való részvétel szempontjából még náluk is kevésbé egyértelmű azoknak a helyzete, akik a társadalom formális elismerése nélkül vesznek részt a társadalmi összmunkában. Ezek az ún. segítő családtagok, akik – a háztáji gazdaság mellett – sok esetben a termelőszövetkezet közös munkájából is vállalnak némi részt, de mindezt nem saját nevükben végzik, hanem a családi közösség kötelékében, szinte személytelenül: munkájuk eredménye sem egyéni, hanem kollektív eredmény. Ez a munkaszervezet, aminek megfelelő-

jével a kisipari termelőszövetkezetben úgyszólván nem találkozunk, kétségtelenül a korábbi patriarchális mezőgazdasági szervezet – valószínűleg egyelőre szükségszerű – maradványa, de ami a társadalmi munkamegosztás szempontjából felvet néhány problémát (latens munkanélküliség, nők bekapcsolódása stb.). Az időmérlegek tanúsága szerint e családtagok munkaideje csak mintegy felerészben van racionálisan kihasználva, de mégsem válhatnak ki a mezőgazdaságból, részben azért sem, mert időszakonként mégis szükség van rájuk. Ebben, az elsősorban a mezőgazdasági családok nőtagjait érintő helyzetben bizonyos társadalmi mellékkövetkezmények is rejlenek, például éppen a női munka egyenrangúságát és ezzel a nők társadalmi helyzetét illetően.

Mindezek mellett és mindezekkel összefüggésben a mezőgazdasági termelés még nagyon sajátos körülmények között folyik. Jellemzői a közvetlen kapcsolat és állandó küzdelem a természettel; bizonytalanság a munka eredményét illetően; a mezőgazdasági munka kötöttsége, ami egyben a magyar falu ma még sokszor elmaradott viszonyait is jelenti; a tradicionális és modern gazdálkodás, illetve a racionális és látszólag irracionális elemek sajátos keveredése – ebben foglalhatók össze azok a sajátosságok, amelyek szinte önmagukban is indokolják, hogy a mezőgazdasági termelőmunkában dolgozóknál életmódban, magatartási formákban egyaránt a többi rétegtől eltérő jellemzők alakuljanak ki.

Az elmondottak talán eléggé indokolják, hogy miért tartom a munkamegosztásban elfoglalt hely fontos jellemzőjének, hogy a *munka mezőgazdasági jellegű-e vagy sem.* Szeretném aláhúzni, hogy ez a dimenzió nem azonos a népgazdasági ágak szerinti csoportosítással: nem a mezőgazdasági termékek funkciója, a konkrét munka teszi szükségessé a dimenzió figyelembevételét, hanem a mezőgazdaság történeti és strukturális sajátosságai, amelyek nem is vonatkoznak mindenkire, aki a mezőgazdaságban mint népgazdasági ágban dolgozik.

Lehetségesnek tűnik egyébként a mezőgazdaság–nem mezőgazdaság még ilyen meggondolások alapján is kevéssé általánosított dimenzióját egy elvontabb és teljesebb elméleti keretbe helyezni. A munkamegosztás fejlődése állandóan új termelési szervezetet, a termelőerők fejlettségének adott szintjéhez kötött termelési formákat hozott létre. Ezek, amennyiben az előző fejlődési fokhoz képest minőségileg új szintet képviseltek, és épp ezért az egész társadalomban általánossá váltak, a tulajdonviszonyok lényegi átalakulását és ezzel egy-egy új

társadalmi forma kialakulását is jelentették. Az új termelési és tulajdonviszonyok azonban, amikor általánossá váltak, sem lettek rendszerint kizárólagosak: az új társadalomban fennmaradnak, ha periferikusan is, a régire jellemző szervezetek, formák. Emellett, legalábbis az új társadalom fejlődésének egy bizonyos fokán, már bontakoznak a további előrehaladás csírái.

Ennek megfelelően a társadalmi munkamegosztás résztvevőit tulajdonképpen *történelmi* szempontok alapján úgy is lehetne csoportosítani, hogy az a termelési szervezet, amelyben dolgoznak, a munkamegosztás milyen fejlettségi fokának felel meg. Ez a csoportosítás eléggé hasonlít a tulajdonviszonyok szerinti csoportosításhoz, hiszen a tulajdonformák és a termelési-szervezeti formák valóban szoros összhangban vannak, itt azonban a tulajdon mellett a termelési szervezet fejlettségét, a technikai szintet külön is figyelembe vennénk.

A fenti meggondolások szerint mai viszonyaink között a történelmileg és gazdaságilag legkezdetlegesebb típust a patriarchális munkaszervezetben dolgozó, erősen önellátásra törekvő, mezőgazdasági kisárutermelők alkotják, a következő csoportot a korai kapitalizmusra jellemző, már nem elsődlegesen családi alapon nyugvó, főként piacra termelő kisüzemek. Két külön típust alkothatnak a patriarchális munkaszervezethez még kapcsolódó – elsősorban mezőgazdasági és részben háziipari – és az attól már független szövetkezeti üzemek (ezek is lehetnek mezőgazdaságiak, de zömük ipari lenne). Ez utóbbi típuson belül meg lehetne különböztetni a technikailag kezdetlegesebb és fejlettebb szinteket. Ugyanígy az össznépi tulajdonformán alapuló szervezeteken belül a kezdetlegesebb és fejlettebb technikai színvonalon álló üzemek, esetleg a gépesítettség, illetve automatizáltság fokozatai szerint csoportosított szervezetek alkotnának külön típusokat, ha ugyanis bebizonyítható, hogy e kategorizálásnak van össztársadalmi viszonylatban is kitapintható szociológiai jelentősége.

A képességek jellege

A működésbe lépő képességek jellege – mely nagymértékben rányomja bélyegét a végzett munka jellegére – alapjában és a szinte klasszikus dichotómia szerint kétféle lehet: szellemi képességek és fizikai képességek működhetnek, és ettől függően beszélünk *szellemi vagy fizikai jellegű munkáról.*

A szellemi és fizikai munka tiszta kategóriája nagy fontosságú a

társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely jellemzésénél, hiszen a különböző, szellemi vagy fizikai jellegű képességek működtetése más előképzettséget igényel, más emberi tulajdonságokra támaszkodik és – szükségképpen – objektíve is eltérő, sőt jelenleg társadalmilag is eltérően értékelt körülmények között folyik.

A szellemi és fizikai munka szétválasztása, amíg csak a *munkáról* beszélünk, látszólag nem okoz túlságosan nagy nehézségeket. Nagyon leegyszerűsítve: a „szellemi" munka agymunka, a „fizikai" munka izommunka. Persze, roppant nehéz lenne pontosan meghatározni, hogy e kétféle energiakifejtés között hol a pontos határ, illetve van-e egyáltalán határ? (Vagy pedig egy, az *egyszerűbből a bonyolultabb* munka felé haladó folytonos skáláról van szó.)

Mégis, az itt vizsgált szempontból a nehezebb problémával akkor kerülünk szembe, ha nem a *munkát,* hanem a *munkást* akarjuk kategorizálni. A társadalmi munkamegosztás végső fokon a „technikai" vagy „funkcionális" munkamegosztásban ölt testet: egyes konkrét foglalkozásokban. Márpedig ma az a helyzet – és a technika fejlődésével, az automatizálással mindjobban ebbe az irányba haladunk –, hogy a foglalkozások túlnyomó többsége nem tisztán fizikai vagy tisztán szellemi munkát igényel. Első közelítésben és felületesen ezt a problémát így vághatnánk el: tiszta kategóriák a valóságban úgyszólván soha nincsenek, ezért a kérdést – mint minden hasonló esetben – ezúttal is a domináló jellemzők alapján lehet eldönteni. Igaz, még az író munkája is részben fizikai, hiszen gondolatait rögzíti és ez „izommunka", de azért nehéz lenne vitatni, hogy itt túlnyomórészt és elsősorban szellemi tevékenységről van szó. Vagy például a szénlapátoló segédmunkás munkája – noha lehetnek és többnyire szükségképpen vannak is szellemi elemei (meggondolja, hogy hol kezdje a munkát, meggondolja, hogy milyen mozdulatsorozat a legésszerűbb stb.) – alapjában fizikai munka, mert a fizikai erőkifejtés dominál benne. Ha minden foglalkozásnál ilyen egyértelmű lenne a helyzet, akkor nem is lenne különösebb probléma. Az esetek jelentős részében azonban nem lehet ilyen egyszerűen dönteni. És itt, anélkül, hogy a kérdésekre válaszolnánk, csak néhány problémát vetünk fel. Szellemi vagy fizikai munkát végez-e: a gépkocsivezető, aki gépen dolgozik, de állandóan megfeszített figyelemre, gyors elhatározási készségre, analógiás gondolkodásra van szüksége; – a kereskedelmi elárusító, aki sok fizikai munkát végez (csomagol és rakodik stb.), de ismernie kell az árakat és a készleteket, sőt elvileg a lélektanhoz is értenie

kell; – a gépírónő és gépkönyvelő, akik irodában dolgoznak ugyan, de gépen, megadott sémát követnek (ugyanúgy, mint az esztergályos), és munkájuk, legalábbis a gépírónőé, komoly fizikai erőkifejtést igényel. Szinte kimeríthetetlenül sorolhatnánk tovább a példákat a fogorvostól, fogtechnikustól a művezetőig, a kivitelező mérnöktől vagy kőfaragó szobrásztól a műbútorasztalosig, a minőségi ellenőrtől a műszerészig, a portástól a kozmetikusig, az óvodai dajkától és ápolónőtől a szakácsig vagy a tördelőszerkesztőig. Külön, gondolkodásra késztető probléma, hogy bizonyos típusú tevékenységeket csak *negatív* módon tudunk definiálni: nem szellemi, de nem is fizikai munkaként (ilyen a portások, éjjeliőrök munkája, bizonyos sematikus adminisztratív munkák). Nem felesleges munkákról van szó és nem arról, hogy ezek a tevékenységek ne lennének fárasztóak. Inkább arról, hogy azért fárasztóak, mert hosszú ideig kötik le az egyént (és hosszú időn át a semmittevés is roppant fárasztó, ha kényszerből történik!), de emellett sem különösebb fizikai erőkifejtést, sem jelentősebb ismeretanyagot, sem különösebb szellemi tevékenységet nem igényelnek.

A különböző konkrét vizsgálatoknál végül mégis meghozott döntések részben intuitív alapon, részben konvenciókra támaszkodva történhetnek csak. Intuitíve – mert hiszen nem lehet tudományos pontossággal lemérni, hogy egy-egy munkafolyamatban, s még inkább egy-egy munkakörben pontosan mennyi a szellemi, illetve a fizikai összetevő. A konvenciók, hagyományok jelentős szerepe ugyancsak nyilvánvaló. A konvenciók sokszor úgy lépnek itt fel, hogy már nem is a munka jellege, hanem a munkavégzés körülményei segítenek a döntésben. Ez a helyzet például az irodai munkák egy részénél. A gépírónői, gépkönyvelői stb. foglalkozásoknál látszólag azért nem merül fel probléma, mert „irodai" munka, az *irodai* munkát pedig azonosítjuk a szellemi munkával.

A szellemi és fizikai munka szerinti kategorizálást minden említett probléma ellenére széles körben alkalmazzák, amit nyilván az indokol, hogy bizonyos fokú erőltetettsége ellenére is van szociológiai tartalma: a „szellemi" és „fizikai" munkások csoportja elég sok egymástól eltérő, sajátos jegyet mutat. Ezek a sajátosságok azonban némileg csalókák vagy felületiek. Mélyebbre hatolva a kérdésben gyakran kitűnik, hogy egyébként azonos feltételek – elsősorban azonos iskolai végzettség, azonos létfeltételek – mellett kisebb különbségek vannak ugyanis szellemi és fizikai foglalkozásúak között, mint egy (szellemi vagy fizikai foglalkozású) csoporton belül, ha a körülmé-

nyek (elsősorban például iskolai végzettség) különböznek. Ez a jelenség arra utal, hogy a szellemi és fizikai dolgozók nagy, összevont csoportjait sok szempontból homogénebb részcsoportokra kell bontani, máskülönben túlértékelünk vagy elhomályosítunk fontos jelenségeket.

Emellett megfontolandó az is, hogy az eredetileg kialakult, de ma már a bonyolultabb társadalmi munkamegosztásnak kevéssé megfelelő dichotómiáról lemondjunk egy kevésbé egyszerű, de a valóságot jobban megközelítő séma kedvéért. Ebben a sémában a túlnyomórészt szellemi és túlnyomórészt fizikai munkát végzők mellett megkülönböztethetnénk azokat, akiknek munkája egyértelműen egyik csoportba sem sorolható.

A munka alkotó vagy rutinos jellege

Egy további vonatkozás, ami segíthet az alapvető csoportok kialakításában, a munka *alkotókészséget, önállóságot, kezdeményezést igénylő vagy rutinszerűen végezhető* jellege. A munkának ez a sajátossága kapcsolódik az előképzettség dimenziójához is, a szellemi és fizikai munka szerinti csoportosításához is, de egyikkel sem kapcsolódik össze egyértelműen. A szellemi munka – még a magasan kvalifikált szellemi munka is – lehet rutinszerű, és nem egy fizikai munkában érvényesülhet kezdeményezés, önállóság, alkotókészség. Itt egyébként bizonyos mértékig hasonló problémákkal állunk szemben, mint a szellemi és fizikai dolgozók csoportjainak elhatárolásánál. Noha az alkotó- és rutinmunkát definiálhatjuk, az egyes konkrét tevékenységeknél ezek együtt jelennek meg, és attól függ a döntés, hogy a rutinmunka mennyire domináló, illetve mennyire másodlagos.

Külön nehézséget okoz, hogy az önálló kezdeményezés képessége olyan (tegyük hozzá, hogy legalábbis a mai képzési gyakorlat mellett nem is túl gyakori) adottság, amely úgyszólván minden foglalkozáson belül megnyilvánulhat. Attól függően, hogy milyen mértékig van szükség erre az adottságra, bizonyos foglalkozások – legalábbis névleg vagy látszólag – differenciálódnak: így válik el például egymástól a tervezőmérnök és a kivitelező mérnök, a kutató orvos és a gyakorló orvos stb. munkája. A differenciálódás azonban távolról sem teljes: a gyakorló orvos, kivitelező mérnök stb. munkája is igényel önállóságot és kezdeményező készséget, és a munkások között is külön típus a kutató, újító, ésszerűsítő munkás, de ugyanakkor ez „csak" típus, és nem külön szakma, külön foglalkozás.

Valószínűleg ezek a nehézségek felelősek azért, hogy komoly formában nem merült még fel olyan javaslat, mely szerint a munka alkotó jellegének, illetve rutinosságának mértéke szerint is csoportosítsuk a konkrét tevékenységeket, holott ezek a konkrét tevékenységeknek nagyon jellegzetes, a társadalom által elismert és a társadalmi fejlődés szempontjából is fontos vonásai.

Úgy véljük, hogy e kérdés, amellyel a munkától való elidegenedés és a munka humanizálódásának kutatása kapcsán már eddig is foglalkozott a hazai szociológia, további kutatásokat tesz szükségessé – éppen a társadalmi rétegződés pontosabb megközelítése miatt is. Tisztáznunk kellene ugyanis, hogy a tevékenységeknek olyan sajátosságáról van-e szó, ami az eddigi dimenziókhoz hasonlóan lényeges viszonyokat, azaz többé-kevésbé sajátos és egymástól elkülönülő érdekekkel és tulajdonságokkal rendelkező csoportokat képes létrehozni, vagy pedig csak olyan személyes jellemző, amely csupán a más viszonyok alapján kialakuló csoportokon belül fejti ki hatását.

A munkatárgy típusa

Van végül a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek, illetve a végzett munka jellegének még egy elvont, tehát nem a konkrét foglalkozáshoz kötött vonása, amely elsősorban a fizikai dolgozók körén belül segíthet az alapvető csoportok kialakításában. Ez pedig az anyaggal való kapcsolat. Nemcsak az ember formálja az anyagot, az anyag is az embert,[14] és ezért nyilván jelentős különbség lehet azok

[14] Ez a törekvés már kifejezésre jut – ha közelítő és nem teljesen következetes módon is – bizonyos, elsősorban amerikai statisztikákban, amelyekben a „fehérgallérosok" és a „kékgallérosok" mellett olykor megkülönböztetik a „szolgáltatásban" dolgozókat.

Némileg más kontextusban, általában a fizikai munka megkülönböztető jegyeként fogja fel ezt a kritériumot *P. Bourdieu:* „... valóban, ami a fizikai és nem fizikai munkásokat megkülönbözteti, az nemcsak a környezet, amelyben munkájukat végzik, nemcsak a szakmai kapcsolatok formája, nem is csak a szakma presztízse vagy a munka önmagában rejlő érdekessége, hanem és elsősorban a végzett munka jellege; az ipari munkás... állandóan szembekerül az anyaggal, amely ellenáll, és amellyel szemben nem képzelhető el más magatartás, mint a technikus realizmusa." (Travail et travailleurs en Algérie. Párizs 1963.) A gondolat lényegével messzemenően egyetértek, azonban a mi viszonyaink – az algériainál lényegesen fejlettebb munkamegosztás, több nem szellemi, de a fenti értelemben nem is fizikai munkakör – között ezt a kritériumot inkább úgy tekintem, mint a fizikai munkások egy sajátos csoportjának megkülönböztető jegyét, s nem mint általában a szellemi és fizikai munka közötti határvonalat.

között, akik az anyagot kitermelik, formálják, átalakítják – azaz a szó szoros értelmében „termelnek" –, és azok között, akik az anyaggal nem állnak közvetlen, eleven kapcsolatban, hanem kisegítő, előkészítő stb. munkát végeznek. A hagyományos munkagép közbeiktatása még nem változtatja meg gyökeresen az ember és a munkatárgy viszonyát, ezért ez a kategorizálás valószínűleg még nem avult el. Hogy a teljes automatizálást követően hogyan változik majd a helyzet, arra ma nem tudunk válaszolni. Nálunk azonban ez még meglehetősen távoli perspektíva.

Egyébként ezúttal is megfogalmazható általánosabban is ez a gondolat. Elképzelhető például a hagyományos szellemi-fizikai dimenzió és az anyaggal való kapcsolat dimenziójának összevonása révén egy olyan csoportosítás kialakítása, mely a *munka tárgya* szerint tipizál. Pontosabban: az emberi munka mindig természetátalakító, legáltalánosabban és eredetileg abban az értelemben, hogy az ember nem közvetlenül, a természetben talált formában használja fel a tárgyakat, hanem közvetítésekkel. A munkamegosztás fejlődésével egyre inkább differenciálódik az ember és az őt körülvevő világ közötti kapcsolat, és így – esetleg – megkülönböztethető a munka jellege attól függően is, hogy milyen szintű e viszony. Az egyik típus esetében az emberi munka közvetlenül a *tárgyi világgal áll kapcsolatban,* elsődlegesen az anyaggal áll szemben, a munka tárgya az anyag. Ezen belül megkülönböztethetők e kapcsolat különböző formái, például a kitermelő, feldolgozó és kisegítő (ún. szolgáltató) tevékenységek stb. A második fő típus azokból a tevékenységekből alakítható ki, melyeknél a munka nem a tárgyi világra, hanem közvetlenül *az emberre irányul,* az embert formálja, akár annak érdekében, hogy jobban felkészüljön természetátalakító tevékenységére, akár annak érdekében, hogy harmonikusabbá tegye az ember kapcsolatát az őt körülvevő természeti és társadalmi körülményekkel. Végül külön típust alkothatnának azok a tevékenységek, melyek a fejlődés során kikristályosodott, általánosított tapasztalatokra, azaz a *szellemi termékekre* irányulnak.

AZ ELMÉLETI DIMENZIÓK GYAKORLATI KÖZELÍTÉSE

Kiinduló hipotézisünk az volt, hogy a szocialista társadalom struktúrájának alcsoportjai a társadalmi munkamegosztásban kialakuló fontosabb társadalmi viszonyokon alapulnak. E viszonyok a munka-

megosztásban elfoglalt hely, általánosított dimenzióiként is felfoghatók, ami az empirikus közelítést könnyíti. A csoportokat azonban csak akkor tudjuk megtalálni, körülhatárolni, ha az általános dimenziókon való elhelyezkedésük mérésének gyakorlati lehetőségét kialakítjuk.

Az elméleti dimenziók gyakorlati megközelítése számos problémát vet fel. Ezek egy része leegyszerűsítésekhez, kompromisszumos megoldásokhoz vezet, más részük pedig – legalábbis ma még – megoldhatatlan. A következőkben e nehézségek közül is érintünk néhányat.

a) A *tulajdonviszonyok* társadalmi értelme, jelentősége nem esik teljesen egybe a jogilag kifejezhető tulajdonviszonyokkal. A jogi viszonyok olyan kereteket jeleznek, amelyek a tényleges tartalmat csak közelítik. Mégis, a statisztikai mérésnél lehetetlen máshonnan kiindulnunk, mint a jogi viszonyokból. Így az alapvető csoportok eleve adottak:

Össznépi (azaz állami) tulajdonban levő termelési eszközökkel dolgozók.

Szövetkezeti tulajdonban levő termelési eszközökkel dolgozók.

Saját (magán) tulajdonukban levő termelési eszközökkel dolgozók.

Megjegyzendő, hogy két, súlyuk szerint jelentéktelen csoport, tudniillik a szövetkezetek és a magántermelők alkalmazásában állók csoportjai „nem férnek el" ebben a kategorizálásban. E két réteg azonban – már a jogi lehetőségek miatt is – annyira korlátozott létszámú, hogy nincs létjogosultsága külön csoport definiálásának. Jogi státusuk azonossága alapján az első csoportba sorolhatók be, esetleg annak alcsoportjaként.

b) A *hatalom és vezetés* dimenzióján való elhelyezkedés statisztikai mérésénél rendkívül nagyok a nehézségek, és nincsenek még megfelelően kidolgozva az empirikus mérés módszerei sem.

A hatalom dimenzióján a következő fokozatok látszanak alapvetőeknek, amelyek egyébként az alábbi formában nem jelentenek teljesen egyértelmű hierarchiát:

Közvetlen részvételi jog az
országos komplex döntésekben;
országos részleges (egy szakterületre stb. vonatkozó) döntésekben;
helyi (területi) jelentőségű komplex döntésekben: esetleg a terület nagysága (adminisztratív státusa) szerint differenciálva;

intézmény (vállalat) egészét érintő komplex döntésekben országos jelentőségű intézménynél, középszintű intézménynél, enněl kisebb jelentőségű intézménynél;

helyi és intézményi részleges döntésekben, a fenti differenciáltsággal.

Közvetlen döntési jog hiánya.

E látszólag egyszerű csoportosítás szerinti besorolás is megoldhatatlan nehézségekbe ütközött a rétegződési vizsgálat feldolgozásánál (meg kellett volna határozni, hogy mi a „komplex" és a „részleges" döntés, ki kellett volna dolgozni, hogy milyen kérdésekkel közelíthető a „közvetlen részvétel" tényének rögzítése stb.). Ezért az empirikus vizsgálatnál a hatalom dimenzióját a vezetés dimenziójával helyettesítettük, és ez utóbbi változón belül két csoportot különböztetünk meg: a vezetők és vezetettek csoportját.

Az elhatárolás azonban még ilyen körülmények között is nehézségeket okoz, hiszen tulajdonképpen minden „vezető" egyben „vezetett" is, és a tágan értelmezett vezetők köre rendkívül széles. Ezért azokat soroltuk csupán a vezetők csoportjába, akiknek vezetői funkciója nemcsak a zavartalan munkaszervezetet biztosító koordináló szerepet jelent, hanem a társadalom szempontjából is lényeges felelősséget és hatáskört, azaz széles döntési jogkörrel jár együtt. Gyakorlatilag az előbbi skála felső szintjein elhelyezkedők kerültek a vezetők csoportjába, azok, akiknek komplex (vagy legalábbis lényeges szakterületi) döntésekben részvételi joguk van országos vagy területi ügyekben, illetve középszintű intézményeknél. A besorolást a foglalkozás jellegéből kiindulva végeztük el, külön kiegészítő információ nélkül.

c) Az iskolarendszer mai elterjedtsége és a bürokrácia mai működése mellett a *tudásszintet* nem mérhetjük mással, mint az iskolai végzettség formálisan igazolható szintjével. Itt is igaz azonban, hogy a formális és a tényleges tudás nem feltétlenül azonos: kétirányú eltérés lehet. Egyrészt a megszerzett bizonyítvány takarhat nagyon hiányos tudást, másrészt a tudás megszerzése ma sincs egyedül az iskolarendszerhez kötve. Ez utóbbi eltérésnél nemcsak az autodidaktákra gondolunk (akik valamilyen ismeretet intézményi segítség nélkül sajátítanak el), hanem arra is, hogy az iskola csak az egyik – noha alapvető – ismeretközvetítő intézmény. Más intézmény is betöltheti ezt a funkciót. A tradicionális akkulturációs csatorna a család volt, és ezen belül *iskolapótló* szerepét éppen a mai legtradicionálisabb terü-

leten, a *mezőgazdaságban* tartotta meg leginkább. Tévedés tehát, ha a mezőgazdasági munkát általában szakképzettséget nem igénylőnek tekintjük. Bizonyos kisebb vagy nagyobb mértékű szakképzettség itt is kell, csakhogy a szakismereteket ma még jórészt nem a társadalmilag erre jogosítottnak elismert iskola adja át, hanem (legalábbis nagyrészt) a termelési kultúra szinte észrevétlenül kerül átadásra a családon belül, az egész szocializációs folyamat szerves részeként.

Pillanatnyilag azonban e problémákat sem tudjuk a statisztikai mérésnél megoldani, és kénytelenek vagyunk a formális megoldást követve, a legmagasabb iskolai végzettséggel kifejezni a tudásszintet. A mai helyzet alapján elvileg a következő főbb csoportok alakíthatók ki:

Egyetemi diploma.

Középiskolai végzettség és utána befejezetlen egyetem, felsőfokú technikum vagy valamilyen fizikai szakma.

Középiskolai végzettség (esetleg különválasztva az általános és a szakképzést).

Általános iskolai végzettség és befejezetlen középiskola vagy valamilyen szakma.

Általános iskolai végzettség.

Általános iskolánál alacsonyabb végzettség és valamilyen szakma.

Általános iskolánál alacsonyabb végzettség.

Külön nehézséget okoz az „egyenértékűségek" meghatározásának kérdése, vagyis, hogy a különböző típusú képzések közül melyek tekinthetők egyenértékűeknek, például az általános iskola utáni iparitanuló-oktatás révén szerzett szakma egyenértékű-e a szakközépiskolában szerzett szakképzettséggel stb. Éppen e bizonytalanság miatt a gyakorlati megoldásnál nem kapcsoltuk össze a hagyományos iskolai intézményekben szerzett végzettséget az egyéb típusú szakképzettséggel, hanem alapként csak az alábbi csoportosítást használtuk:

Egyetemi végzettség.

Középiskolai végzettség.

Általános iskolai végzettség.

Általános iskolánál alacsonyabb végzettség.

A munkajelleg-csoportok elég szorosan kapcsolódnak ehhez az utóbbi csoportosításhoz is, és ahol szükségesnek mutatkozott, ott tovább differenciáltunk a szakképzettség szintje szerint – például a szak-, betanított és segédmunkások megkülönböztetésével.

d) A társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás *rendszerességét* a munkaviszony típusának oldaláról közelítettük meg:

Rendszeres munkaviszony teljes munkaidővel.

Rendszeres munkaviszony nem teljes munkaidővel.

Nem rendszeres (nem intézményesített) munkaviszony.

A felvétel időpontjában a második csoport aránya a keresők között még elenyésző volt (kb. 10%), így általában nem vettük őket külön figyelembe. (E csoport jelentősége a részleges munkaidős munkaalkalmak kiterjesztésével nőhet.) A harmadik csoportban az alkalmi munkások mellett szerepelnek a bedolgozók és a segítő családtagok is. (Előzőleg megfigyeltük e csoport tényleges munkaidejét. Ez a mezőgazdaságban leginkább elfoglalt segítő családtagoknál sem haladja meg a napi négy órát.)

e) A *mezőgazdaság* történelmi és technikai sajátosságait összefoglalóan kifejező csoportosítás ehhez a dichotómiához vezet:

Mezőgazdasági jellegű munka.

Nem mezőgazdasági jellegű munka.

Az adott esetben lehetőség van arra, hogy az elhatárolás alapját ne a jogi keretek, tehát a munkahely népgazdasági ág szerinti besorolása adja, hanem a végzett munka tartalmi sajátosságai. Eszerint az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetői, adminisztratív dolgozói vagy ipari munkásai a *nem* mezőgazdasági munkát végzők közé kerülnek, mert munkájuk jellegére a mezőgazdaság történelmi és technikai sajátosságai viszonylag kevéssé hatnak. A termelőszövetkezetek mezőgazdasági jellegével összefüggő bizonyos sajátosságok – például a jövedelemelosztás módja, rendszeressége – így is kifejezésre jutnak a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági munkát végző tagjainál is, a tulajdonviszonyok szerinti csoportosítás révén.

f) A *szellemi és fizikai* munka elhatárolásánál – noha az elméleti meggondolások feltétlenül a merev dichotómia feloldását indokolják – jelenleg még ezt a kettős felosztást követi a statisztika. Az elhatárolás kiegészítő információk nélkül, közvetlenül a foglalkozás jellegéből kiindulva történt, tapasztalati ismeretek, intuíció és konvenciók alapján.

g) Az *alkotó- és rutinos* munka szerinti elhatároláshoz, és

h) a *munka tárgyának jellege* alapján történő besoroláshoz is hiányoznak ma még a statisztikai mérés kidolgozott módszerei. Az utóbbi vonatkozásban bizonyos első, nagyon felületes megközelítésre a

népgazdasági ágak termelő, illetve nem termelő jellege alapján nyílik mód.

Végeredményben tehát az elméleti dimenziók gyakorlati közelítése távolról sem tökéletesen megoldott kérdés. Az elméleti követelmények és gyakorlati lehetőségek eltérése ellenére kellett megkísérelnünk az elméleti feltételezés empirikus vizsgálatát.

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegeződése.
Közgazdasági és Jogi Kiadó 1969. 86–122. old.

Kovács Ferenc

A MUNKÁSOSZTÁLY FOGALMÁRÓL

(Részletek)

Tanulmányunk tárgyának meghatározásához szükséges az 1960-as években folyt elméleti-politikai viták során kialakult főbb álláspontok kritikai elemzése a munkásosztály fogalmával kapcsolatban. Tekintettel arra, hogy a Társadalomtudományi Intézetben 1966 óta folyó kollektív munkásosztály-kutatás egyik résztvevőjeként viszonylag önálló részfeladatokon dolgoztam, s ezek eredményeiből néhányat már korábban nyilvánosságra hoztam, nem szükséges a vitát és annak számos részkérdésével kapcsolatos véleményemet teljes terjedelmében reprodukálni. Jelezni kell azonban itt is, hogy szerintem *alapvető stratégiai kérdés a munkásosztály fogalmának és társadalmi szerepének kérdése,* amelynek ilyen vagy olyan megválaszolása a kisebb vagy nagyobb horderejű gyakorlati problémák megoldásának irányát és szociológiai tartalmát – hovatovább az elméleti vitákat „elméletieskedés" címén ignoráló prakticisták számára is belátható módon – befolyásolja.

A munkásosztály fogalmának mai értelmezése ugyanis olyan általános elméleti kérdéssel kapcsolatos, amelynek vitája – nem véletlenül – végighúzódik a marxizmus és a polgári-kispolgári ideológiák harcának egész történetén, korszakunkban pedig különösen heves összecsapások tárgya. A kérdés polgári vagy kispolgári megoldása olykor burkoltan, „objektív" és „korszerű", „ideológiamentes" társadalomtudományi módszerként jelenik meg, és nem látványosan, de annál eredményesebben szolgálja a munkásosztály ellenfeleinek érdekeit, vagy legalábbis gátolja a munkásosztály érdekeinek érvényesítését, mert helyzetének pontos leírását, érdekeinek pontos megfogalmazását teszi lehetetlenné.

Könnyen belátható, hogy egészen más eredményre jutunk a munkásosztály helyzetének, érdekeinek és társadalmi szerepének kutatásában akkor, ha a XIX. században kialakult munkásosztályképet tartjuk

ma is érvényesnek s ennek „mai örökösét" keressük, és ismét más eredményre jutunk, ha figyelembe vesszük az utóbbi háromnegyed század, különösképpen az utóbbi fél évszázad társadalmi-gazdasági, technikai és civilizációs változásait is, és ezek hatását magára a munkásosztályra.

A XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveiig a munkásság szinte mindenütt átlagosan rosszul fizetett, bérkaszárnyákban összezsúfolt, hosszú munkaidő által megnyomorított, osztályszervezeteit éppen csak létrehozó osztály. A társadalom kisebbségeként – már csak ezért is – a társadalmi élet peremére szorul, átlagosan alacsony műveltségű és szakképzetlen, főleg ipari fizikai bérmunkásokból áll. A legtöbb országban agrárproletárok, félproletárok, házicselédek stb. hatalmas tömege veszi körül, egészíti ki. Ez utóbbi még a proletariátus alapvető rétegénél is nyomorultabb, szervezetlenebb, elmaradottabb. Figyelemre méltó az a tartós hatás, amit ez a – kissé leegyszerűsített – munkásosztálykép máig gyakorol mind a burzsoáziára, mind a munkásmozgalomra. És ez nem véletlen: *az ilyen* munkásosztály hozta létre osztályszervezeteit, teremtette meg a forradalmi munkásmozgalmat, játszott jelentős szerepet az 1848-as és a későbbi polgári forradalmakban, kezdte meg önálló fellépését a Párizsi Kommün, majd az oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalom megvívásával. Az *ilyen* munkásosztály helyzetét, harcait, fejlődési tendenciáit tanulmányozva fogalmazta meg *Marx* és *Engels* az osztály világtörténelmi hivatásáról szóló következtetését.

Paradox tény, hogy amilyen mértékben előrehaladt ennek az osztálynak átváltozása „magában való" osztályból „magáért való" osztállyá (aminek legszembetűnőbb eredményei a szocialista forradalmak, valamint – a szocialista országok példájától és eredményeitől nem függetlenül – a magasabb életszínvonal kicsikarása és az osztály szervezeteinek, elsősorban a szakszervezeteknek megvédése és hivatalos elismertetése a fejlettebb tőkésországokban), olyan mértékben terjedtek el a polgári-kispolgári ideológiában, de a munkásmozgalom egyes szektoraiban is a munkásosztály „lényegi megváltozásáról", „teljes átalakulásáról", hovatovább „megszűnéséről", a tőkés társadalomba való „integrálódásáról" szóló legendák, és az *ezen* az elvi alapon kidolgozott stratégiák.

A burzsoázia oldaláról ez abban nyilvánult meg, hogy a múlt század végén áttért a munkásosztálynak – mint osztálynak, mint önálló és társadalmat alkotó pozitív erőnek – tagadásáról, mozgalmainak,

szervezeteinek kiátkozásáról és tisztán rendőri-katonai módszerekkel kezeléséről az osztály elismerésére. Szervezeteinek és mozgalmainak egy részével alkudozásba kezdett, engedményeket tett, fenntartva – a legtöbb helyen – a rendőri-katonai módszereket a munkásmozgalom „szélsőséges" elemei elleni harcra. A kispolgári álláspont *ennek* a burzsoá stratégiának érvényesítése *magában a munkásmozgalomban:* a végcélról, a proletariátus diktatúrájáról való opportunista lemondás, alkalmazkodás a tőke diktálta feltételekhez, az osztályharc korlátozása a pillanatnyi érdekvédelemre, az osztály öntudatának, a marxizmusnak a felcserélése polgári liberalizmussal. Ezt szolgálják a provokátor szélsőséges irányzatok, a „mindent azonnal"-törekvések is a mozgalom egységének felszámolása érdekében.

Ennek a folyamatnak legnagyobb horderejű és egyben leglátványosabb megnyilvánulása volt a II. Internacionálé pártjainak „befogadása" a nyugat-európai országok burzsoá parlamentjeibe, majd e pártok csődje: a világ újrafelosztásáért kezdett első imperialista világháború idején saját tőkésosztályukat támogatták a munkásosztály nevében. Az objektív helyzet nagymértékben kedvezett ennek a folyamatnak: az európai kapitalizmus csaknem félévszázados békés és lendületes fejlődése a porosz–francia háború után, az ipar, a közlekedés, a városépítés fellendülése – tehát egy sokoldalú és tartós konjunktúra – hatalmas új tömegeket vont be a munkásosztály soraiba Európa csaknem minden országában, különösen azokban az országokban – Németországban, Kelet-Európában –, amelyek később léptek a kapitalista fejlődés útjára. Így ezek az országok megőrizték a feudális múltból örökölt katonai-bürokratikus államgépezetüket, a polgári demokratikus politikai felépítmény nem – vagy csak részlegesen – alakult ki. Az agrár-túlnépesedés nagy tömegű olcsó, elmaradott, városi proletárrá válását felemelkedésként érzékelő munkaerőt „szállított" a terjeszkedő, magabiztos és mohó tőkének.

Az első világháborút megelőző évtizedekben, az imperializmus evolúciós kialakulása idején is folyt természetesen a proletár osztályharc, de az új munkástömegek lassan, nehezen és nem teljesen sajátították el annak klasszikus tapasztalatait, szervezeti formáit, öntudatuk is fejletlenebb volt. A világháború okozta szenvedések, a háború idején a klasszikus munkáspártok vezetői többségének nyilvánvaló osztályárulása kellett ahhoz, hogy a munkásmozgalom forradalmi hagyományai feléledjenek, megújuljanak és önálló szervezeti formát öltsenek. Ez következett be a kommunista mozgalomban a III. Internacionálé lét-

rejöttével, a leninizmus elterjedésével. Ez azonban már egyben új korszak is a munkásosztály fejlődésében: az oroszországi szocialista forradalom győzelme új időszámítás kezdete.

A XIX. századi munkásosztálykép sem egységes tehát, hanem lényeges különbség van egyrészt az 1848-as forradalmak előtti, másrészt a századvég és a XX. század elejének európai munkásosztálya között; létszáma, társadalmi súlya, helyzete, a kizsákmányolás módja és mértéke, az osztály mozgalmának, öntudatosságának, szervezettségének állapota messze nem ugyanaz. *Változatlan azonban a lényeg:* az 1917-es októberi oroszországi győzelemig a munkásosztály mindenütt tulajdon nélküli, munkaerejének eladásából élő, kizsákmányolt és társadalmi-politikai értelemben elnyomott, kulturális-morális értelemben kiszolgáltatott, többségében ipari fizikai, közvetlen termelőmunkát végző osztály, a tőkés–bérmunkás viszony egyik pólusa, a tőke–munka antagonizmus *aktív s ugyanakkor szenvedő* (mert a fennálló tulajdonviszonyok keretében mindig és szükségképpen alulmaradó) szubjektuma. A XIX. század végi munkásosztálykép lényegéhez azonban az is hozzátartozik, hogy ezt az osztályt *döntően* opportunista mozgalmai és szervezetei befolyásolják, amelyek az osztály stratégiai végcélját nyilvánosan feladva (vagy csak jámbor utópiaként kezelve) parlamenti képviselethez, sőt miniszteri tárcához juthatnak. Ennek szükségszerű kiegészítése a forradalmi kisebbségnek mint „szélsőségnek" elválasztása a tömegektől, denunciálása, egészen kiszolgáltatásáig a burzsoá rendőrségnek, nehogy számottevő erővé válva veszélyeztesse az opportunizmus, a reformizmus monopóliumát.

Meg kell tehát állapítanunk, hogy a mai munkásosztály helyzetét, társadalmi szerepét, magának az osztálynak mibenlétét és fejlődésének perspektíváit érintő vitákban nem lehet perdöntő érvként hivatkozni a XIX. századi munkásosztályképre, annak lényegét pedig semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni.

Ez utóbbi, illetve a lényeg meghamisítása a jellemző mindazokra a burzsoá és kispolgári álláspontokra (sőt a munkásmozgalomban jelentkező különböző opportunista és ultraradikális álláspontokra is), amelyek a *mai kapitalizmus* apológiáját vagy kispolgári kritikáját szolgálva és a *mai szocializmus* bírálatát szorgalmazva, kétségbevonják a munkásosztály objektíve szükségszerű világtörténelmi hivatását. Egész sor elmélet és „elméletszabású" ideológiai képződmény született annak „bizonyítására", hogy a marxi következtetés a munkásosztály történelmi hivatásáról megalapozatlan, vagy ha mégsem, akkor csak a

XIX. századi klasszikus fejlődésre vonatkozik, s a XX. századra elavult. *J. Burnham* „menedzserforradalma", *R. Aron* „ipari társadalma", vagy *J. K. Galbraith* „új ipari államá"-nak „technostruktúrája" csakúgy, mint *H. Marcuse* koncepciója a „marginális rétegek forradalmi hivatásáról" és a „munkásosztály integrálódásáról" a tőkés rendszerbe, minden különbözőségük, kiindulópontjaik, szándékaik eltérése ellenére is – ha nem is egyformán – objektíve azt a funkciót látják el, hogy alternatívát kínálnak a marxizmus–leninizmus által képviselt perspektívával szemben, legalábbis a mai fejlett tőkésországokban. Csak viszonylag új az a fejlemény is, hogy a munkásmozgalom reformista-revizionista szektorai üdvözlik és variálják a nyíltan polgári koncepciókat, „hitelesítik" ezeket a munkásmozgalom számára, és „technológiákat", használati utasításokat dolgoznak ki alkalmazásukra. A „középosztályosodás" koncepciója, a „Human Relations", a „népi kapitalizmus", a „tulajdon diffúziója", a „partnerség", a „részvétel", a „Mitbestimmung", a munkások részvényvásárlása – mind-mind a tőkések és a reformista „munkás"-mozgalom közös vállalkozása arra, hogy a munkásosztály számára ideológiailag otthonossá tegyék a tőkés viszonyokat, diszkreditálják, elhárítsák a marxizmus–leninizmus által megjelölt perspektívát, a szocialista forradalmat. De ugyanezt a célt szolgálják az ultrabalos, „újbaloldali", azaz „baloldali"-revizionista koncepciók és akciók is: hirdetik a fejlett (európai és észak-amerikai) országok munkásosztályának „elkispolgáriasodását", fatális és végérvényes „manipuláltságát", félrevezetettségét, forradalmi tulajdonságainak eltűnését, végérvényes integrálódását a „jóléti társadalomba", amellyel szemben a forradalmi perspektívát állítólag csakis az ázsiai, afrikai és latin-amerikai szegény parasztlakosság, illetve a fejlett országok nem integrált, nem manipulált marginális rétegei, kritikusan gondolkodó diákok és lázadó entellektüelek képviselik.

Látszólag ezek a modern álláspontok már nem a XIX. századi munkásosztályképet veszik alapul, hanem éppen ellenkezőleg: figyelembe veszik az utóbbi fél-háromnegyed évszázad fejleményeit. Valójában azonban az új fejlemények figyelembevétele úgy történik, hogy a XIX. századi munkásosztályképre hivatkozva megállapítják a mai munkásosztály lényeges eltérését elődjétől, amelynek forradalmi kvalitásait (és esetleg történelmi hivatását) *visszamenőleg* elismerik, *a mai munkásosztálytól* azonban elvitatják a forradalmi tulajdonságokat, „hiszen nem is hasonlít elődjére". A XIX. századi munkásosztálykép

tehát a polgári és kispolgári elméletekben *a mai munkásosztály elleni argumentum szerepét* játssza.

Való igaz, hogy a munkásosztály ma nem ugyanaz, mint a XIX. század végi, az első világháború előtti munkásosztály volt. A világháborús tapasztalatok, az opportunizmusba süllyedt munkáspártok csődje, az oroszországi munkásosztály győzelme, a Magyar Tanácsköztársaság hősies harca, majd világszerte a kommunista pártok megalakulása, a III. Internacionálé létrejötte, a leninizmus elterjedése *visszafordíthatatlan* változásokat hoztak, és további változásokat tettek lehetővé világszerte a munkásosztály politikai helyzetében, érettségében, szervezettségében, mindenekelőtt természetesen a Szovjetunióban.

Az utóbbi évtizedekben, különösen a második világháború után végbement objektív társadalmi, gazdasági és technikai változások a világ sok országában megváltoztatták a munkásosztály helyzetét, társadalmi súlyát, növelték befolyását. A szocialista világrendszer kialakulása, a gyarmati rendszer folytatódó felbomlása és számos fejlődő országban az önálló nemzetgazdaság kiépítésére törekvés, valamint a fejlett tőkésországokban és a szocialista országok egy részében a tudományos-technikai forradalom nagy hatással van a munkásosztály kialakulására, illetve fejlődésére, társadalmi helyzetére, osztályharcára.

A fejlődő országok egész sorában a munkásosztály mostanában válik önálló, számottevő társadalmi erővé, kezdi komolyan befolyásolni hazája sorsát; a fejlett tőkésországokban pedig új lendületet vesz az antimonopolista erők élén a munkásosztály harca. Ennek a körülményei változtak: az osztály egyes rétegei a korábbinál jóval magasabb életszínvonalon élnek, emelkedik műveltségük, szakképzettségük a fejlettebb technikai szint követelményeinek megfelelően. Megváltoznak a munkásosztály belső rétegei, egyes szakmák elnéptelenednek, új szakmák, új rétegek jelennek meg. Mindezek a fejlemények a munkásmozgalom, az antiimperialista és antimonopolista harc új lehetőségeit nyitják meg. E lehetőségek felismeréséhez és kihasználásához elsősorban magának a munkásosztálynak, a munkásosztály jelenlegi helyzetének, érdekeinek és fejlődési perspektíváinak helyes értelmezésére van szükség.

E történelmi változások elvi-elméleti tisztázása során még kísért olykor a XIX. századi munkásosztálykép. Ezért – és természetesen az eltérő érdekekből és helyzetekből következően is – nem ritkán komoly nézeteltérések keletkeznek, ami helyenként ideológiai és politi-

kai bizonytalanságot szül. Ez kedvez a reformista és revizionista ideológiáknak, valamint a trockista és anarchista típusú kispolgáriságnak is. Egyes irányzatok a „jómódú munkás" megjelenésére hivatkozva a fejlett tőkésországokban az osztálybékét szorgalmazzák, mások – ugyancsak e rétegek megjelenésével érvelve – tagadják a munkásosztály forradalmiságát és más forradalmi erőket keresnek (ifjúság, entellektüelek, kisebbségek stb.). Vannak olyan nézetek is, amelyek szerint a műszaki értelmiségiek máris a munkásosztály legfontosabb rétege *(E. Fischer, R. Garaudy)* vagy egyenesen ők az „új munkásosztály" *(S. Mallet, A. Gorz)*. Van olyan álláspont, amely tagadja a tőketulajdon meghatározó szerepét, mivel – úgymond – a fejlett tőkésországok ipari értelmiségi rétegei ma már *nem* a tőkés tulajdonosok érdekeit, *hanem* azzal szemben valami önálló, saját érdeket képviselnek *(J. K. Galbraith)*. Több fejlődő országban „sajátos szocializmusról" beszélnek, amelyben a munkásosztálynak – legalábbis a marxista munkásmozgalomnak – a szerepét nem ismerik el.

A kommunista és munkáspártok az elmúlt évtizedben komoly erőfeszítéseket tettek a helyzet tisztázására, egységük megteremtésére és fokozására, a munkásosztály történelmi céljainak megvalósítására. Megállapítható az a törekvésük, hogy a munkásosztály fogalmának értelmezésében elkerüljék a XIX. századi munkásosztálykép csábító sémáját, a fogalom leszűkítését az ipari fizikai munkásokra, valamint az osztály „határainak" mértéktelen kibővítését is. Gyakorlatilag fokozottan figyelembe veszik a munkásosztály újabb rétegeit *is*. Eközben vitatkozniuk kell mind a munkásmozgalomban, mind a polgári társadalomtudományban felmerülő különböző nézetekkel, a munkásosztály helyzetének, összetételének, mai és távlati céljainak különböző értékeléseivel.

Mindenekelőtt a tudományos-technikai forradalomnak a munkásosztályra gyakorolt hatásait és az állammonopolista kapitalizmus kapitalizmusjellegét kellett tisztázni, mert a polgári és kispolgári ideológia, a reformista és más opportunista irányzatok a munkásmozgalomban elsősorban ezeket a társadalmi-gazdasági és tudományos-technikai fejleményeket használták és használják fel a szocialista perspektíva „szükségtelenségének" és „lehetetlenségének" bizonyítására.

A szocialista országok kommunista és munkáspártjai 1957 novemberében Moszkvában, az oroszországi szocialista forradalom győzelmének 40. évfordulója alkalmából rendezett tanácskozásukon megállapították: „Az imperializmus az emberiség nagyobb része felett el-

vesztette egykori uralmát. Az imperialista államok társadalmát mély osztályellentétek marcangolják, s ugyanakkor éles ellentétek vannak az imperialista államok között is; ami pedig ezeknek az országoknak a munkásosztályát illeti, egyre határozottabban száll szembe az imperializmus és a monopóliumok politikájával, harcol életkörülményeinek megjavításáért, a demokratikus jogokért, a békéért és a szocializmusért . . .

Az imperialista államokban kiéleződtek a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondások: a modern tudományt és technikát sok tekintetben nem használják fel a társadalmi haladás, az egész emberiség érdekében . . ." Az 1960-as moszkvai tanácskozásukon a világ kommunista és munkáspártjai újra hangsúlyozták: „Eddig nem látott mértékben fokozódik a tőkekoncentráció, növekszik a monopóliumok profitja és extraprofitja. A monopoltőke új formákban, mindenekelőtt a munka intenzitásának növelésével mértéktelenül fokozta a munkásosztály kizsákmányolását. Az automatizálás és az »ésszerűsítés« a kapitalizmus viszonyai között újabb szenvedéseket zúdít a dolgozókra. Egyes országokban a munkásosztály csak szívós harc árán tudta kiharcolni számos, életbevágó követelésének kielégítését."

Az 1969-es moszkvai tanácskozáson a világ kommunista és munkáspártjai már részletesebb, elmélyültebb értékelést adhattak, figyelembe vehették az időközben kifejlődött, markánsan megnyilatkozó tendenciákat a vezető tőkésországokban: „A jelenkori imperializmusnak, amely alkalmazkodni próbál a két rendszer harcának feltételeihez s a tudományos-műszaki forradalom követelményeihez, néhány új vonása van. Erősödik állammonopolista jellege. Egyre nagyobb mértékben folyamodik olyan szabályozókhoz, amilyen a termelés és a tőke monopolista koncentrációjának állami ösztönzése, a nemzeti jövedelem mind nagyobb hányadának állami újrafelosztása, a monopóliumok hadimegrendelésekhez juttatása, az ipari és tudományos kutatásifejlesztési programok állami finanszírozása, országos gazdaságfejlesztési programok kidolgozása, az imperialista integráció politikája és a tőkeexport több új formája.

Az állammonopolista szabályozás azonban – amely a monopoltőke érdekeinek megfelelő formákban megy végbe a monopoltőke uralmának megóvása céljából – nem képes megfékezni a kapitalista piac ösztönös erőit. Úgyszólván egyetlen tőkésországban sem kerülte el a gazdasági fejlődés számottevő ciklikus ingadozásait és visszaeséseit.

Az egyes országokban az ipari termelés gyors növekedésének időszakai a lassú növekedés időszakaival, sőt gyakran a termelés visszaesésének időszakaival váltakoznak. A tőkés rendszert heves valuta- és pénzügyi válság gyötri.

A tudományos-műszaki forradalom példátlan lehetőségeket kínál az emberiségnek a természet átalakítására, hatalmas anyagi javak létrehozására, az ember alkotóképességének megsokszorozására. E lehetőségeknek minden ember javát kellene szolgálniuk, a kapitalizmus azonban a profit növelésére és a dolgozók kizsákmányolásának fokozására használja ki a tudományos-műszaki forradalmat. ... a kapitalizmus a tudományos felfedezések nagy részét, óriási anyagi erőforrásokkal együtt, katonai célokra használja fel, s a nemzeti gazdagságot elherdálja ... Nemcsak a kapitalizmus korábbi ellentmondásai éleződnek ki, hanem újak is keletkeznek ... (E két mondatrészletet fordított sorrendben idéztük. – *A szerk.*) Ide tartozik a modern termelés társadalmi jellege és szabályozásának állammonopolista jellege közötti ellentmondás, s ide tartozik nemcsak a munka és a tőke közötti ellentmondás növekedése, hanem a nemzet túlnyomó többségének és a fináncoligarchiának az érdekei között mutatkozó antagonizmus mélyülése is.

Még a legfejlettebb tőkésországokban is több millió ember szenved a munkanélküliségtől, a nincstelenségtől és a létbizonytalanságtól. A »jövedelmi forradalom« és a »társadalmi partnerség« hirdetése ellenére fokozódik a kapitalista kizsákmányolás. A béremelkedés messze elmarad a munkatermelékenység és a munkaintenzitás növekedésétől, a szociális szükségletektől, s össze sem lehet hasonlítani a monopóliumok profitjának növekedésével."

Ezek az elemzések (amelyek nemcsak a kommunista és munkáspártok *gyakorlati* tapasztalataira, hanem a marxista *elméleti* kutatások egész sorára is támaszkodnak) nem hagynak kétséget afelől, hogy az állammonopolizmus létrejötte és megerősödése, a tudományos-technikai forradalom kibontakozása lényeges változást hozott ugyan számos fejlett tőkésországban, de nem változtatta meg a *lényeget:* a fejlett tőkésországokban a munkásosztály továbbra is elnyomott, kizsákmányolt, tulajdon nélküli, értéktöbbletet termelő osztály, a tőkés–bérmunkás viszony egyik pólusa, bár a termelés, az elosztás, a kizsákmányolás, az osztályharc méreteiben, módszereiben, jellegében jelentős változások következtek be. Következésképpen: a mai kapitalizmus munkásosztályának meghatározásában továbbra sem nélkülözhető *Le-*

nin definíciója, nem vitatható el (semmilyen *lényeges,* de nem a *lényeget* érintő változás alapján) a *mostani munkásosztály* világtörténelmi hivatása. Tudományosan pedig nem vehetők komolyan a nyugati polgári és kispolgári szociológiában kialakított kategóriák, módszertanok és eljárások, amelyek azt a célt szolgálják (tudatosan vagy ösztönösen, a végeredmény szempontjából mindegy), hogy elleplezzék a mai tőkés társadalmak osztálytagozódását s ennek gyökerét: a tulajdonviszonyokat. (. . .)

A szocialista országokban – a szocializmus alapjainak lerakása után – szintén elsősorban a végbement objektív változások értelmezése teszi szükségessé a munkásosztály helyzetének, fogalmának, társadalmi szerepének megvitatását:

– Megváltozott a társadalom osztályszerkezete, eltűntek a kizsákmányoló osztályok, lényegében megszűnt vagy jelentéktelen arányú a kisárutermelés.

– Új iparágak keletkeztek; kibontakozik a szolgáltatási szféra; fokozódik az ipari eszközök, anyagok, technológiák felhasználása a mezőgazdaságban, miközben jelentősen csökken a hagyományos paraszti munkát végzők száma és aránya.

– Az egész népgazdaságban, az egész társadalomban nő a közép- és felső fokon szakképzettek aránya és szerepe; kibontakozik a tudományos-technikai forradalom.

Ezek a változások a szocialista forradalom vívmányai, amelyekben legnagyobb szerepe a munkásosztálynak van. E változások során maga a munkásosztály is jelentősen megújul, átalakul, megváltozik nemcsak gazdasági és politikai helyzete, hanem összetétele, műveltsége, viszonya szövetségeseivel, s az egész társadalomra gyakorolt befolyása is. A helyes politikai gyakorlat számol ezekkel a fejleményekkel, a „köztudat" azonban nem mindig. Így olykor feszültségek keletkeznek a régi fogalmak és nézetek, valamint a helyes gyakorlati, politikai törekvések között.

A gazdaságirányítás rendszerének továbbfejlesztése például figyelembe veszi a termelőerők magasabb szintjét, támaszkodik a különböző réteg- és csoportérdekek pontosabb ismeretére, törekszik ezek helyes méltánylására, úgy, hogy a gazdasági növekedés üteme és a hatékonyság kielégítő legyen. Ezért az egyenlősdit (minden valós rétegérdek „súly szerinti" méltánylását) nem engedhetjük meg. Meg kell tehát különböztetnünk a rétegérdekek közül a progresszív, kevésbé

progresszív és a konzervatív típusokat, és e szerint is kell azokat mérlegelni és méltányolni. E törekvést nemritkán az is akadályozza, hogy nézeteink, fogalmaink tartalmának és terjedelmének átalakulása nem mindig követi a valóságos viszonyok megváltozását. Így például a társadalom alapstruktúrájának értelmezésében a munkások–parasztok–értelmiségiek (vagy korábban a munkások–dolgozó parasztok–haladó értelmiségiek) hármas kategóriája már korántsem „működik" olyan jól, mint annak idején, a hatalomért vívott harcban és a szocialista forradalom első éveiben. Akkoriban ez a három kategória jó megközelítéssel és közérthető módon kifejezte azokat a társadalmi erőket és érdekeket, amelyek szerepe lényeges és pozitív volt a társadalmi mozgásokban, amelyek a szocialista hatalom és a szocialista átalakulás társadalmi bázisát képezték. Nemcsak jelképesen, hanem valóságosan is megkülönböztették őket a társadalom egyéb rétegeitől (a kizsákmányoló osztályok maradványaitól, később már a kisárutermelőktől is).

A 4 millió aktív kereső közül 1949-ben nem egészen 16% alkalmazásban álló ipari–építőipari fizikai dolgozó volt; 2,2 millió mezőgazdasági fizikai dolgozó, ebből levonható kb. 200 000 fő (a 78 000, 20 kat. holdon felüli magángazdaság tulajdonosai), így dolgozó paraszt az aktív keresők 50%-a; vegyük értelmiséginek az alkalmazásban álló 387 000 szellemi dolgozó egynegyedét, így ez az aktív keresők 2,4%-a (mellesleg akkor az aktív keresők 1,9%-a rendelkezett egyetemi–főiskolai oklevéllel). Így 1949-ben a munkás–dolgozó paraszt–értelmiségi formula az aktív keresőknek mintegy 70%-át nevezte meg (16+50+2,4 = 68,4%). Ezzel együtt ez a formula politikai és társadalomtudományi értelemben is jól funkcionált. Alapjában véve helyesen tükrözte a társadalom „durva szerkezetét". Az igaz, hogy a szocializmus építésének első korszakában ez a formula egyrészt a vulgáris „köztudatnak" tett engedmény, másrészt az 1936-os szovjet alkotmány nyomán a kommunista mozgalomban általánossá – bár nem vitán felülivé – vált felfogás következménye volt, de terméketlennek tartjuk a meditációkat afelett, hogy ez a leegyszerűsítés buharini-e vagy sztálini; mennyiben fakadt *Buharin* mechanikus és skolasztikus hajlamaiból vagy *Sztálin* elmélet- és különösképpen szociológiaellenes beállítottságából; mennyire akadályozta – és egyáltalán akadályozta-e – a szocializmus „reális önismeretének" kialakulását, a szociológia mint „ideológiamentes szaktudomány" elterjedését a szocialista országokban.

Igaz, hogy a „2 osztály+1 réteg" nem következetes felosztás formális logikai értelemben, nem egy rétegződéselmélet „tiszta" és formalizált kategóriái, amelyekbe beléhelyezhető maradék nélkül a lakosság vagy akár csak az aktív lakosság, s így ezek valóban egy elméletileg nem precizírozott struktúrakoncepció alapfogalmai. Az is figyelemre méltó azonban, hogy a „2 osztály+1 réteg" koncepció *nem ellenzéki* kritikájából – bár ez a kritika valóban indokolt, ha a valóságos társadalmi változásokkal kíván számot vetni és nemcsak a nézetekkel – mindeddig nem született olyan struktúramodell, amely sikeres továbbfejlesztésnek lenne minősíthető.

Időszerű pedig korábbi nézeteink kritikája, a hármas formulával kifejezett struktúrakép revíziója, mert *időközben maga a struktúra megváltozott.* 1960-ra az aktív keresőknek már 27,5%-a az alkalmazásban álló ipari és építőipari fizikai kereső, 37,6% mezőgazdasági fizikai kereső, az egyetemi–főiskolai oklevéllel rendelkezők aránya 3,2%, ez is kb. 70%-a az aktív lakosságnak. Közel ugyanilyen az arány az eltartottak figyelembevételével is. 1960-ban tehát még jó megközelítést adott a munkás–paraszt–értelmiség formula, alig rosszabbat, mint 1949-ben. 1970-re már kisebb arányt kapunk, mintegy 62%-ot tesz ki az aktív keresők között a munkások, parasztok és értelmiségiek hányada, *ha* ezeket a kategóriákat a „köztudat" alapján értelmezzük.

A „Magyar Nyelv Értelmező Szótára"-ban található, nyelvi normaként funkcionáló meghatározások szerint ugyanis:

Munkás: 1. ipari termelőmunkát közvetlenül és foglalkozásszerűen végző dolgozó; a munkásosztály tagja.

Paraszt: 1. földműveléssel hivatásszerűen foglalkozó személy.

Értelmiség: 1. a társadalomnak az a rétege, amelynek tagjai szellemi munkával tartják fenn magukat. *(Szellemi munka:* olyan munka, amely a gondolkodás fokozottabb igénybevételét követeli meg.)

Véleményünk szerint ezek a definíciók a munkásra vonatkozólag túl szűkre, az értelmiségre és a parasztra vonatkozólag túl tágra sikerültek. Igaz, az értelmező szótárt 1961-ben adták ki, az értelmezések zöme tehát az ötvenes évek szóhasználatát vehette alapul. A statisztikai csoportosítási gyakorlat – helyesen – ennél jóval szélesebben értelmezi a munkásfogalmat, amennyiben kiterjeszti valamennyi népgazdasági ág *fizikai* dolgozóira, és nem használja az „értelmiségi" kategóriát, hanem a fizikai foglalkozásúak mellett a nem fizikai, vagyis a „szellemi foglalkozásúak" kategóriájába maradék nélkül besorolja az összes aktív keresőt. Így a munkaügyi, háztartás- és nép-

Társadalmunk struktúrájának átalakulása három megközelítésben (az aktív keresők százalékos megoszlása)

Év	„2 osztály + 1 réteg”				Egyéni foglalkozás szerint				Társadalmi foglalkozási csoport szerint			
	munkás	paraszt	értelmiségi	összesen	alkalmazásban álló: fizikai foglalkozású	alkalmazásban álló: szellemi foglalkozású	önálló	összesen	nem mezőgazdasági fizikai	mezőgazdasági fizikai	szellemi	összesen
1949	16,0	50,0	2,4	68,4	35,5	9,5	55,0	100,0	—	—	—	—
1960	27,5	37,6	3,2	68,3	61,6	16,7	22,3	100,0	46,4	36,8	16,8	100,0
1970	33,6	23,6	5,3	62,5	71,1	25,7	3,2	100,0	56,1	18,2	25,7	100,0

Forrás: 1970. évi Népszámlálás. 2. köt. Részletes adatok az 1%-os képviseleti minta alapján. KSH 1971. 75., 81. old.

Megjegyzés: a „2 osztály + 1 réteg” oszlop adatait mi számítottuk ki. A módszer leírását lásd a szövegben.

számlálási statisztikák legátfogóbb kategóriái az aktív keresőkre vonatkozólag: mezőgazdasági fizikai foglalkozású, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású, szellemi foglalkozású és önálló. Ezek a választékos kifejezések nyilván annak a törekvésnek az eredményei, hogy érvényesüljenek a statisztika *szakmai* szempontjai: azaz a vizsgált népességet maradék nélkül be lehessen sorolni néhány kategóriába; ezek ne tartalmazzanak átfedéseket, halmozásokat; az adatok mindig a konkrét egyének adatai legyenek; ezek a kategóriák *megnevezésükben is térjenek el* mind a köznyelvi kategóriáktól, mind a társadalomtudományok általános fogalmaitól, amelyek statisztikailag, az egyének adataiból kiindulva megfoghatatlanok (hiszen általánosítások, szupra-empirikusak, csak a lényeget kell kifejezniük, a jelenségvilág véletleneiből kiemelve).

Így tulajdonképpen *háromféle adatsorral* rendelkezünk a társadalmi struktúra alakulásáról (az aktív keresők körében):

1. A hagyományos, a „2 osztály+1 réteg" koncepciónak megfelelő, a köznyelvben meggyökeresedett felfogás szerinti adatsorral.

2. A társadalomstatisztikának az egyéni foglalkozás minőségét alapul véve, alkalmazásban álló fizikai és szellemi dolgozókat, valamint az önállókat és családtagjaikat megkülönböztető adatsorával.

3. A statisztikának az egyéni foglalkozásokat alapul vevő, de a munkaviszonyt nem jelölő, ún. társadalmi foglalkozási csoportok szerint rendezett adatok sorával.

Ezek az adatok *egymás mellett a táblázatban* szerepelnek.

Számításba lehet még venni a foglalkozási viszonyt (azaz, hogy melyik tulajdonforma keretében végeznek munkát), s akkor az aktív keresők megoszlása 1970-ben a következőképpen alakul:

1. Alkalmazásban álló:		
a) fizikai dolgozó	53,2%	2 659 000 fő
b) szellemi dolgozó	24,8%	1 243 300 fő
a)+b) =	*78,0%*	*3 902 300 fő*
2. Termelőszövetkezeti tag:		
c) fizikai dolgozó	15,8%	787 100 fő
d) szellemi dolgozó	0,8%	41 100 fő
e) segítő családtag	2,2%	110 000 fő
c)+d)+e) =	*18,8%*	*938 200 fő*

3. Önálló		
f) önálló	2,4%	118 500 fő
g) önálló segítő családtagja	0,5%	25 200 fő
f)+g) =	2,9%	*143 700 fő*
4. Kettős jövedelműek segítő családtagjai	0,3%	*17 000 fő*
1+2+3+4 összesen:	100,0%	5 001 200 *fő*

(Megjegyezzük: itt valóban a *forma* uralkodik; az „alkalmazásban álló" itt épp úgy jelenti az állami vállalatoknál és intézményeknél, mint a szövetkezeteknél és az önállóaknál alkalmazásban állókat. Ugyanígy a „termelőszövetkezeti tag" nemcsak a mezőgazdasági, hanem az ipari-építőipari és szolgáltató szövetkezetek tagságát is jelenti.)

Szembetűnő először is a „2 osztály+1 réteg" koncepció csökkenő relevanciája, ha az itt használt fogalmakat a hagyományos értelemben vesszük, és statisztikai adatokkal kívánjuk megközelítően alátámasztani. E koncepció *1970-re már az aktív lakosság 37,5%-át nem fogta át,* s ez az arány felülmúlta a „2 osztály+1 réteg" bármelyikét (a munkáskategória, a legnagyobb, 1970-ben még csak 33,6%).

Szembetűnő másodszor az imponáló „teljes elszámolás", az átfedés nélküli kategóriák, a merev határok feltételezése a fizikai és a szellemi dolgozók, a mezőgazdaság és a nem mezőgazdaság stb. között. Ezért az impozáns precizitásért természetesen azzal fizetünk, hogy tartalmi, szociológiai különbségeket tételezünk fel ott, ahol nincsenek, annak érdekében, hogy a *formai* kritériumokat következetesen érvényesíthessük az adatok csoportosításában.

Ezért a statisztikai kategóriák *szociológiai (tartalmas)* interpretációja kockázatos vállalkozás; eredménye semmi esetre sem lehet jobb, mint a tartalmas-általános (osztály, réteg) kategóriák *statisztikai* megközelítése. De valószínű, hogy nem is rosszabb. Az első esetben a teljes elszámolásért az átfedés nélküli kategóriákban azzal fizetünk, hogy az így kapott csoportok csak egy-egy vagy néhány formális kritérium (dimenzió) szerint lesznek homogének, ami nem határozza meg munkájuk, életmódjuk, törekvéseik, érdekeik, helyzetük, aspirációik, attitűdjeik, normáik – csoportjellegük – azonosságát. A második esetben – a tartalmasan felfogott osztály- és rétegkategóriák használata esetén – az alapvető csoportok belső minőségi, tartalmi

azonossága és más csoportoktól való különbözése mennyiségi módszerekkel nehezen és nem egyértelműen elemezhető; átmeneteik, átfedéseik miatt a „százszázalékos elszámolás" nem valósítható meg. Ezért tulajdonképpen egyik módszer vagy koncepció sem helyettesítheti a másikat, nem állítható, hogy az egyének adatait összegező és csoportosító társadalomstatisztikai (vagy empirikus szociológiai) leírás igazabb vagy hamisabb, mint a társadalmi viszonyokat és funkciókat, érdekeket és célokat minőségi társadalomtudományi kategóriákkal megragadó elemzés.

Természetesen a két megközelítés végső soron önmagában nem áll meg, kockáztatja saját módszerének meddővé, dogmatikussá válását. A formális (formalizált, kvantifikált) empirikus módszer nem nélkülözheti annak a tárgynak, amire alkalmazzák, előzetes minőségi, elméleti megismerését, magyarázatát, s ennek alapján használható hipotézisek kidolgozását, majd a kapott eredmények tartalmi interpretációját; az elméleti általánosítás (a lényeg megragadása) ismét csak úgy történhet meg, hogy a tárgyra vonatkozó konkrét, empirikus, egyedi tények lehetőleg teljes körének vagy típusaik teljes körének ismeretére és tartalmi összefüggéseik felderítésére épül.

Mindez jól ismert, s hogy kénytelenek vagyunk saját vázlatos fogalmazásban itt előadni, annak az az oka, hogy a hatvanas években a témánkra vonatkozó kutatásokra, publikációkra *nem* ez volt a jellemző, hanem inkább az empirikus és az elméleti megközelítés szembenállása.

E tekintetben célszerűnek látszik főként a hazai tapasztalatokra utalni, bár voltak hasonló tapasztalatok más európai szocialista országokban is. Nálunk a század elején kibontakozott polgári-kispolgári és részben marxista ihletésű szociológiának, valamint a két világháború közötti szociográfiai mozgalmaknak a hagyományai a tárgyalt időszakban nem voltak elevenek, illetve nem voltak képesek – objektív és szubjektív okokból – beilleszkedni a szocialista forradalmi átalakulás folyamatába. Így a szocialista átalakulás folyamatait a kortársak nem kísérhették egyidejű, szociológiailag releváns elemzésekkel, mert a legálissá, majd hivatalossá vált marxista hagyományban a szociológiai tematika és metodológia a harmincas évektől megszakadt és csak a hidegháború végével kelhetett új életre. Ezért a hazai társadalomtudományi gondolkodásban is jórészt az absztrakt társadalomfilozófiai spekulációk, illetve a konkrét szaktudományos empirizmus ellentétei termelődhettek újra.

A hidegháborús körülmények között például a rendszeres statisztikai adatszolgáltatás is csak szűk körök számára volt hozzáférhető, és az 1948–1956 között kiképzett fiatal marxista társadalomtudományi káderek zöme ezeket sem kaphatta kézbe, hogy az elsajátított absztrakt fogalmakat és elveket önállóan összevethesse legalább a statisztikai tényekkel.

Ezekben a körülményekben rejlik annak magyarázata, hogy hazánkban a hatvanas években kibontakozó igényeket és lehetőségeket a konkrét, empirikus társadalomkutatásra egyesek úgy értelmezték, mint az „absztrakt társadalomfilozófiai spekulációkban kimerülő apologetika" felváltását „kritikai szociológiával", amely egyedül adhat igaz ismeretet a társadalomról, s ezért arra hivatott, hogy „empirikus verifikációnak" vesse alá minden eddigi általános társadalomtudományi „tételünket", sőt betöltse a „kifejlett szocialista társadalom" öntudatának, „reális önismeretének" funkcióját. Ehhez járul a nyílt szakítás a „törtmat"-tal mint dogmatikus ideológiával, továbbá a szolidaritás a nyugati kispolgári kapitalizmuskritikában kialakult „kritikai szociológiával" nemcsak kutatási technikákat és terminológiát, hanem hovatovább metodológiákat és világnézetet (pozitivizmus) illetően is. Így sokak számára az empirikus társadalomkutatás tudatosan vállalt „ideológiaellenes" empirizmussá, azaz ugyancsak ideológiává vált, s ezt hol „marxista szociológiának", hol „ideológiamentes szaktudománynak" minősítették és reklámozták, külsődlegesen összekapcsolva egyes kutatási eredményeket az idealista filozófiai antropológiáktól kölcsönvett humanista frázisokkal. Nem meglepő, hogy az *így* felfogott és művelt empirikus társadalomkutatással szemben ellenérzések és előítéletek alakultak ki, illetve éledtek újjá, amelyek akadályozták a társadalomelméleti és a konkrét szociológiai kutatások egymásrautaltságának felismerését és a kutatók együttműködését, a kutatások összehangolását a társadalmi folyamatok olyannyira fontos kortársi elemzésében. Egyeseket azok közül, akik pedig a „kifejlett szocialista társadalom önismeretének" képviseletében léptek fel, ez az egészségtelen polarizáció egészen a szocializmus szocializmusjellegének tagadásáig juttatott.

Az *elméleti megközelítés* ugyanis – az alapvető politikai dokumentumokban, például a pártkongresszusok határozataiban, az alkotmányban alkalmazott osztálykategóriákkal összhangban – abból indul ki, hogy a szocialista korszak társadalma még osztálytársadalom, bár már nem olyan értelemben, mint a magántulajdonra épülő, az osztály-

antagonizmust mint alapvető strukturális ellentmondást hordozó osztálytársadalmak. Az *empirikus megközelítés híveinek elméleti érve* ezzel szemben abban merül ki, hogy a nem antagonisztikus osztályok létének feltételezése contradictio in adiecto, ezért az osztályantagonizmus megszűnésével osztálytalanná válik a társadalom, bár még nem válik egalitáriussá.

Tudomásunk szerint ez az álláspont *S. Ossowskitól* származik, aki „A társadalmi struktúra a társadalmi tudatban" című művében (1957) – összehasonlítva az amerikai és a szovjet álláspontot saját társadalmuk szerkezetéről –, arra a következtetésre jutott, hogy mindkettő „nem egalitárius osztálytalan" társadalom, bár a sztálinista társadalomfelfogás – tévesen – osztályjellegűnek tartja a korabeli szovjet társadalmat, noha a „nem antagonisztikus osztály" *Marx* és *Lenin* szempontjából „contradictio in adiecto". Érdemes az indokolás gondolatmenetét felidézni, mert hazai követői inkább csak a végkövetkeztetést használják, legtöbbször nem is hivatkozva a forrásra:

„Marx és követői az osztálykoncepciót a másik ember munkaerejének kizsákmányolásáról kialakult koncepcióval kapcsolták össze. Mivel azokban az időkben, amikor a kapitalizmus leginkább virágzott, a munkaerő tömeges kizsákmányolásának egyetlen formája a munkaeszközök tulajdonviszonyán alapult, »A tőke« szerzője a társadalmi osztályokat a termelési eszközökhöz való viszony vetületében határozta meg ... Ugyanakkor az »osztály« kifejezést használták más »képződmények« szociális struktúrájának leírására is, anélkül, hogy zavartatták volna magukat attól a ténytől, hogy az »osztály« egy szűkebb jelenségcsoporttal összekapcsolt jelentéssel bír ... Marx élete végén óvott attól, hogy a nyugat-európai kapitalista társadalmak fejlődésének vizsgálatából levont általánosításokat az emberiség történelmének más korszakaira is alkalmazzuk, ő maga azonban nem érezte szükségét annak, hogy különbséget tegyen az osztály kifejezés két jelentése között, attól függően, hogy a kapitalista társadalom szerkezetére jellemző osztályokra gondolt, vagy mindenfajta »társadalmi osztályra«, amelyeknek a küzdelmét az emberiség történelmében a leglényegesebb alkotóelemnek tartotta a primitív társadalom ősi közösségeinek felbomlása óta. Mivel a jelentések eme elkülönítése nem történt meg, az osztály marxi vagy lenini koncepciója azt látszik sugallni – ellentétben Engels és Lenin bizonyos állításaival –, hogy minden osztálykülönbség egyszerűen a termelési eszközökhöz való viszonyon alapul, és hogy minden osztályuralmat, a másik ember min-

denfajta kizsákmányolását a termelési eszközök birtoklásának osztálymonopóliuma révén valósították meg . . ."

„Ma világosnak látszik, hogy amikor a társadalmi struktúra problémáit úgy vizsgáljuk, mint az emberi kölcsönviszonyok rendszerét, mint a hatalom és a vagyon kiváltságaival, a társadalmi egyenlőtlenséggel és a kizsákmányolással összefüggő problémákat, meg kell különböztetnünk egymástól általános kifejezéseinket, ki kell alakítanunk egy külön generikus fogalmat. Az ilyen fogalomnak nemcsak a társadalmi osztályokat kell magába foglalnia – a polgári demokráciák szűkebb, nem intézményesített, e demokráciák struktúrájára jellemző értelemben –, hanem az olyan csoportokat is, amelyek olyan rendszerek alkotórészei, amelyekben a termelési eszközök birtoklása és a termelési eszközök feletti kontroll viszonya másfajta . . . olyan fogalomra és kifejezésre gondolok itt, amelyet alkalmazni lehet a posztkapitalista társadalmak elemzésére is, amelyekben a nemzeti jövedelem felosztása, a kiváltságos vagy nem kiváltságos csoportok alakulása, az ilyen csoportokban való tagság jelentékeny mértékben a politikai tekintélyek szándékos döntéseinek eredménye."

A továbbiakban *Ossowski* összefoglalja az ismert osztályelméletek három közös – hallgatólagos – előfeltevését:

1. Az osztályok a társadalmi struktúrában a legátfogóbb csoportok rendszerét alkotják.

2. Az osztálykülönbségek nem biológiailag determináltak.

3. Az egyének tagsága egy társadalmi osztályban viszonylag tartós.

Az így felfogott osztályok rendszerének alapvető – közös – jellemzői (a különböző osztályelméletekben):

– Vertikális rend (alsóbb és felsőbb osztályok vannak), ennek gyökere a hatalmi és vagyoni viszonyokban rejlik.

– A tartós osztályérdekek különbözősége.

– Az osztályöntudat s ennek megnyilvánulása az emberek magatartásában.

– A társadalmi izoláció, a szoros szociális kontaktusok hiánya a különböző osztályokhoz tartozó egyének között.

„Ezek a jellemzők egymással kölcsönös függő viszonyban állnak; a különböző koncepciók abban különböznek egymástól, hogy melyiket tartják elsődlegesnek. Ezek a jellemzők valószínűleg mind gradáltak."

„Olyan objektív mérce nincsen, amely megállapíthatná az osztály-

határok merevségének fokát, amely ellensúlyozni tudná, mondjuk, az osztályöntudat hiányát. Mivel a kritériumok nem összemérhetők, a végső döntést, hogy mi a társadalmi osztály és mi nem, intuitív ítélet alapján kell meghozni végül is, amelyet egy adott miliőben alakítunk ki a különböző kritériumok fontosságáról (vö. az amerikai szociológusok), vagy pedig a gyakorlati következményeket és a cselekvés követelményeit tekintetbe véve (vö. marxista osztályelmélet)."

Így végül is *Ossowski* javaslata olyan generikus fogalomra, amely a „posztkapitalista" társadalmak struktúrájának elemzésére használható, a különböző ismérvek szerinti *„szintetikus gradáció"*, vagyis az amerikai szociológia „nem egalitárius osztálynélküliség" koncepciója, más szóval az „intézményesült egyenlőtlenségrendszer", vagyis a *stratifikációs koncepció. J. Szczepański* ezt így írja körül: „a kombinált kritériumok alapján kialakított hierarchiarendszerek, amelyek ún. szintetikus gradációt alkotnak (itt a hivatkozás *Ossowski* művére – *K. F.),* például az egyes rétegek vagy kategóriák magasabb és alacsonyabb rangjának megállapítására tett kísérlet a szocialista társadalomban, ahol a tőkés társadalom régi osztályait megszüntették és a termelési eszközökhöz való viszony kritériuma elveszítette régi fontosságát. Ilyenkor kombinált kritériumokat alkalmazhatunk, például a szakképzettség fokát, a kereset nagyságát, a társadalmi aktivitást, a hatalomban való részvételt, és ennek alapján állapíthatjuk meg bizonyos foglalkozási kategóriák magasabb vagy alacsonyabb rangját."

Mindez végül is azt jelenti, hogy a szocializmus alapjainak lerakása után az osztályviszonyok „eljelentéktelenednek", az osztálykeretek „fellazulnak", s így nincs értelme – legalábbis tudományos értelme – az osztálykategóriák használatának, az osztályszempontok érvényesítésének. Abból a történelmileg pozitív szerepből, amit az osztályszempontok érvényesítése a társadalomtudományban és a politikai gyakorlatban játszott, csak annyi maradt meg, hogy a politikai tudat szférájában, a propagandában továbbra is helyes az osztálykategóriák használata, de tudományos jelentősége a társadalom vizsgálatában nincs. Ez az álláspont tehát – hallgatólagosan – demagógiát javasol, illetve demagógiának vagy tévedésnek minősíti a szocialista országok vezető pártjainak saját osztálytermészetükről és osztálycéljaikról vallott nézeteit; a munkásosztály társadalmi vezető szerepének (mivel magának az osztály létének) tényét kétségbevonja, illetve túlhaladottnak tartja. A szocializmust „osztálytalan, de egyenlőtlen"

társadalomnak fogja fel, amelynek az a történelmi perspektívája, hogy a nem osztályjellegű egyenlőtlenségek megszüntetésén munkálkodjék.

Az egyenlőtlenségek gyökere tehát már nem a tulajdonviszonyokban keresendő, mint az antagonisztikus osztálytársadalmakban, hanem sok „független változó" és még több „függő változó" (rétegképző kritériumok) együttes hatásában. Így a szocialista korszak társadalma nem osztálytársadalom, hanem sokféle rétegből álló, ezek laza halmazát tartalmazó vagy ezek hierarchikus rendjét mutató társadalom.

Már ez a „nem-hanem" metafizika is joggal kelt elégedetlenséget egy olyan társadalmi alakulatra vonatkozó elméleti alapállás iránt, amely alakulat valójában is, tudatos tervei, hivatalos programja szerint is a kommunista formáció első vagy alsó, kifejletlen stádiuma, *átmenet* a kapitalizmusból a kommunizmusba, az osztálytársadalomból az osztálytalan társadalomba. Sőt ennek *feltétele, hogy az egész korszakban érvényesül* az az alapvető érdek, amelyre az egész program tartalma szerint is, relatív végcélja szerint is és a megvalósulás egyetlen garanciája, a tömegek aktivitása szerint is alapul: *a munkásosztály érdeke,* amely a munkásosztálynak és pártjának vezető szerepe útján érvényesíthető. Anélkül, hogy az osztályérdeket tekintenénk alapvetőnek, melynek érvényesülését az osztályaktivitás – mint egyidejűleg szervezett és spontán tömegaktivitás – garantálja, pusztán a „tudás és a hatalom elitjének" a jóindulatára és egalitárius szándékaira, humanista meggyőződésére lehet távlati egalitárius társadalmi programot alapozni, ha egyáltalán lehet.

Nem érdektelen az „osztálytalan, de nem egalitárius" társadalmistruktúra-koncepció belső, elméleti-logikai ellentmondásának értelmezése. Ez könnyen érthető a fejlett tőkésországokban kialakult polgári és kispolgári szociológia esetében, amely, mint *Ossowski* is kimutatta, főleg a második világháború után, szinte egyhangúlag az „osztálytalan, de egyenlőtlen" társadalmistruktúra-képre alapozott, logikai és stasztikai értelemben esetleg megtartva az osztályfogalom terminusát. Az ilyen koncepciónak *nem* belső ellentmondásai, hanem az elmélethez képest „külső", azaz a valóságnak ellentmondó volta a lényeges. A szocialista szándékú, a szocializmusra vonatkozó osztály nélküli egyenlőtlenségrendszer-koncepciót azonban természetesen még nagyobb, még jelentősebb látszatok „igazolják", mint a fejlett tőkésországokra vonatkozó előképét. Ezek elsősorban az antagonizmus szembetűnő hiányából, a társadalmi tulajdon nem annyira differenciáló,

hanem elsősorban integráló szerepéből eredő tartalmas látszatok. Ezért a szocializmusra vonatkozó és szocialista szándékú stratifikációs koncepciót mindenekelőtt elméleti következetessége és gyakorlati konzekvenciái szempontjából kell értékelni.

Elméletileg az a legszembetűnőbb ellentmondás e koncepció egyes hazai képviselőinek írásaiban, hogy a kommunizmust mint „egalitárius társadalmat" ábrázolják, amelyhez képest a szocializmus „nem egalitárius társadalom". Ez általánosságban helytálló: a két fejlődési fázis megkülönböztetése egy bizonyos szempontból, éspedig a társadalom tagozódása, rétegződése szempontjából. Az igazi probléma ott kezdődik, hogy *milyen okokkal magyarázzuk a mai egyenlőtlenségeket, ezeket milyen természetűeknek tartjuk, következésképpen találunk-e kiutat a mai helyzetből, s milyet?*

Az ismertetett felfogás hívei ezekre a kérdésekre – megközelítőleg – a következő válaszokat adják: a mai egyenlőtlenségek okai – természetesen – részben *történelmiek,* az antagonisztikus osztálytársadalom maradványai, részben maiak, a szocialista viszonyok között és által újratermelt okok. Az előbbieknek van elméleti és elvi jelentősége, de gyakorlatilag nem túl jelentősek, főleg a tudatunkban hordozzuk őket, hatásuk egyébként is főleg a mai konkrét okokban jelentkezik. Az utóbbiak a lényegesek, ezek *egész rendszere* következtében „osztálytalan és egyenlőtlen" a szocialista társadalom. Ezen okok között döntő szerepe van annak, hogy az *egyének konkrét munkája* (vagy más fogalmazásban: a munkamegosztásban elfoglalt egyéni hely) különböző, ami többé már nem – vagy nem szorosan – függ össze a tulajdonviszonyokkal, olyannyira nem, hogy az elmúlt évtized itthoni vitáiban egyenesen szembeállították a tulajdonviszonyt és az egyén munkamegosztásban elfoglalt helyét, mondván, hogy *nem az, hanem ez* a szocialista társadalom fő strukturáló tényezője, alapvető rendező elve. Konkrét egyéni munka és munkakör nagyon sokféle van, de ezek több szempont szerint néhány csoportba sorolhatók, s ha ezt elvégezzük, az egész aktív lakosság elhelyezhető egy viszonylag homogén rétegekből, csoportokból álló hierarchikus struktúrában.

Az egyéni munkák jellegük szerinti csoportosításának *első felosztási alapja,* hogy a szóban forgó konkrét egyén önállóan határozza-e meg a saját konkrét munkáját, vagy mások határozzák meg és ellenőrzik az ő munkáját; ugyanez vonatkozik a szóban forgó egyén jogkörére és lehetőségeire mások munkájával kapcsolatban. Így az esetek a következők:

Ellenorzi es meghatarozza e az egyen	
sajat munkajat	masok munkajat
igen	igen
igen	nem
nem	igen
nem	nem

Mint látható, formális hierarchia áll össze, *ha* ezt a metafizikát komolyan vesszük és absztrakt tartalmatlanságában pozitív értéknek és társadalommagyarázó, struktúraképző elvnek tartjuk a saját és mások munkája feletti személyes kontroll jogát és lehetőségét, a negatív értéknek e jog és lehetőség hiányát.

Teljesen világos, vitathatatlan tapasztalati tény, hogy társadalmunkban vannak az így felfogott egyéni munkák és az azt végző emberek között – olykor igen lényeges – különbségek. A vezető–beosztott viszony szociológiai és nem pusztán technikai különbség a viszony két oldala között; konfliktusforrás, sajátságos konfliktustípus forrása és mezeje ez a viszony a szocialista társadalomban is, amikor már nem a magántulajdon jogosítja fel a vezetőt (akár közvetlenül mint tulajdonost, akár közvetve mint a magántulajdonos bizalmi emberét, megbízottját) mások munkájának meghatározására és ellenőrzésére, az idegen munka feletti rendelkezésre, hanem az állam mint össznépi tulajdonos vagy a szocialista szövetkezet közgyűlése.

Az azonban, hogy ez a viszony szociológiai tartalmú, még *nem jelenti azt, hogy egyben struktúraalkotó faktor is,* méghozzá a legfontosabb, a tulajdonviszonyoknál is fontosabb struktúraalkotó tényező lenne, mint ezt az „osztálytalan, de egyenlőtlen" szocializmuskoncepció hívei vélik. A vezető–beosztott viszony ebben a koncepcióban alapvető jelentőségűvé válik, „lényegi viszonnyá", miközben a „vezetők" csoportja „önálló érdekkel, céllal és funkcióval" rendelkező rétegnek minősül, legalábbis a vezetettekhez képest. Ez már – más terminológiában – az elit–tömeg szembeállítás, amiből még logikai kivezető út sincs. Itt válik világossá a tárgyalt koncepció belső ellentmondása, amire már előbb utaltunk. Ha ugyanis a mai szocialista társadalom osztálytalan, de egyenlőtlenségek tartósan intézményesült hierarchikus rendszere, akkor keretén belül nem értelmezhető olyan alapvető érdek, amelynek érvényesítése túlvezetne a mai állapoton az egyenlőség irányában. Akkor csak az alullevők–felülllevők, a privile-

gizáltak és a tömegek ellentétében gondolkozhatunk, amin ugyan enyhít valamit az egyéni mobilitás, de lényegesen nem változtat. Így – kerülő úton és más elnevezéssel – visszajutottunk egy szinte antagonisztikus osztálytársadalom képéhez, holott kiindulópontunk éppen ennek a megszűnése volt.

A vezető–vezetett viszony azonban a szocialista társadalomban nem lényegi viszony, bár lényeges. Lényegivé csak úgy lehet minősíteni, ha többlépcsős leegyszerűsítéssel üres absztrakcióhoz jutunk és az eredményt komolyan vesszük. Mert ami konkrétan a vezető–vezetett viszonyban lényeges – olykor nagyon lényeges – a *konkrét* munkahelyen, nem biztos, hogy *társadalmi szinten* is az; nem biztos, hogy e viszony két oldalának hordozóit *kölcsönösen* (egymással szemben) csoporttá szervezi, még egy-egy munkahelyen talán, de vállalati, ágazati, területi stb. vonatkozásban nyilvánvalóan aligha. Márpedig ez volt az első, hallgatólagos, feltevés. A második, szintén hallgatólagos, feltevés: a vezető–vezetett viszony *csak* elválaszt, *csak* munkamegosztás, *csak* ellentétes érdekeltség, de *nem* kooperáció, *nem* közös érdekeltség, *nem* tényezője az integrációnak az adott tevékenységi körben (más tevékenységi körökhöz képest). Normális és átlagos esetben nem tagadható e viszony kooperációjellege, közös érdeket létesítő jellege, a tevékenység eredményességében való közös érdekeltség sem. A bírált séma erről a lényeges körülményről is megfeledkezik. A harmadik, szintén rejtett, előfeltevés: vezetőnek lenni, mások munkáját irányítani, ellenőrizni és meghatározni örök érvényű pozitív érték, mások irányítása és ellenőrzése alatt dolgozni örök érvényű negatív érték, sorscsapás. A régi úr–szolga viszony kísért ebben a hallgatólagos feltételezésben, noha vannak természetesen ezt a mentalitást erősítő tapasztalatok talán minden munkahelyen; vannak azonban olyan tapasztalatok is tömegével, hogy amióta nem a tulajdonjog parancsol, hanem a társult tulajdonosok megbízásából látják el a vezető funkciókat, a vezető–vezetett viszony nem vagy alig emlékeztet az ősi úr–szolga viszonyra, tehát a vezetés nemcsak formailag, hanem tartalmában is demokratikusabbá válik. Továbbá, a vezető–vezetett viszony nem mindig csak egyén viszonya az egyénhez, hanem gyakrabban a munkahelyi kollektívák nyilvánossága előtt realizálódik, annak demokratikus ellenőrzése alatt is áll, tehát van esély arra, hogy ez a fórum elítélje mind az „úri", mind a „szolgai" mentalitást, s a megbecsülést ne pusztán a beosztás szerint, hanem a tényleges teljesítmény,

a tapasztalható emberi kvalitások és a szocialista normák szerint adják meg.

Mindez a *közvetlen* vezető–vezetett viszonyra vonatkozik, e viszony itt lehet konfliktusforrás (s ez a viszony a tömeges, mivel pl. sokkal több művezető van, mint vezérigazgató).

Az ún. *közvetett* vezető–vezetett viszony némileg más, mondhatni már nem szociológiai, inkább politikai természetű viszony. A megyei tanács elnöke *másképp* vezetője a megyei tanács apparátusának, mint a megye választópolgárainak. Egy országos irányító szerv központi és helyi apparátusának dolgozói viszont nem vezetők az előbb tárgyalt értelemben, tehát nem hordozói a vezető–vezetett viszony konfliktusainak. Az államot, az elkülönült közhatalmat képviselik a rájuk bízott, törvényekben körülírt ügyekben az egyes állampolgárral vagy az állampolgároknak ezekben az ügyekben érintett részével szemben. De nem az állampolgárok *összességével* szemben, mert az „összesség" képviselő testületei (amelyek nem hivatali és nem szakmai, hanem *területi* alapon, nem kinevezéssel, hanem *választással* jönnek létre) *nyilvános* programokban, platformok és irányelvek, határozatok és törvények útján meghatározzák az igazgatás egyes láncszemeinek és egészének illetékességét, tevékenységének tartalmát és irányát, ellenőrzést gyakorolnak felette, és – természetesen – kezükben tartják az apparátusok *személyi összetételének* szabályozását. Az igazgatási apparátusra ennélfogva sokkal inkább a „közbülső helyzet" szociológiailag igen érdekes és tanulmányozásra méltó szituációja a jellemző, mintsem a vezető–vezetett viszony.

Ismét más kérdés a választott testületek és a választók viszonya. A jelölés nyilvánossága, az általános és egyenlő választójog és választhatóság, a szavazás titkossága, a beszámolási kötelezettség és a visszahívhatóság, a választások periodikus jellege, a képviseleti és a közvetlen demokrácia elemeinek kombinációja, az általános kultúra és a szabad idő növekedése, az információáramlás gyorsulása és egyéb tényezők biztosítják, hogy ez a viszony ne váljék csoportképző tényezővé, a választók ne legyenek „kiszolgáltatva" választottaiknak. További biztosítékokat jelent a dolgozók – önkéntes belépésen és aktivitáson alapuló – szervezeteinek és mozgalmainak (párt, szakszervezet, népfront, ifjúsági szövetség stb.) demokratikus működése, amelyben az állampolgárok milliói szerezhetnek és szereznek jártasságot a kisebb-nagyobb közügyek intézésében, kapnak és adnak információkat a különféle igazgatási apparátusok és választott testületek mű-

ködéséről, a közügyek állásáról, s gyakorolnak *ezáltal is* ellenőrzést, járulnak hozzá *ezúton* is az egész „társadalomgépezetet" mozgató politika alakításához. A dolgozók felkészülnek kisebb-nagyobb felelősséggel járó feladatok vállalására ezekben a szervezetekben és mozgalmakban, illetve az államhatalmi testületekben.

Mindezektől a tartalmi különbségektől nagyvonalúan eltekintve hierarchiát konstruálni a „saját és mások munkája feletti ellenőrzés lehetősége" szerint, és a vezető–vezetett viszonyt rétegképző lényegi viszonynak feltüntetni a szocialista társadalomban – úgy véljük – erősen csökkenti a konstrukció szociológiai érvényességét. (Mindezzel természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy nincs nálunk bürokratizmus-probléma; hogy demokráciánk elvileg tökéletes és gyakorlatilag is teljesíti mindazt, amire elvileg képes; hogy nincs – olykor indokolatlan – jövedelmi, presztízs- stb. különbség egy-egy szinten a vezetők és vezetettek között; hogy elvileg nem lehetséges és gyakorlatilag nincs a különböző szintű vezetők körében itt-ott összefonódás, különérdek, visszaélés stb. Csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a vezető–vezetett viszony fogalma túl általános, és így szociológiailag irreleváns, rétegképző faktorként nem állja meg a helyét.)

A dolog lényegén persze sokat változtat, ahogy például *Ferge Zsuzsa* látja ennek a csoportosításnak a problémáit, *elhatárolja* magát például *A. Schaff* álláspontjától, aki szerint a szocialista társadalomban „lehetséges felosztások és kritériumaik közül *előtérbe kerül az a felosztás, amelynek alapja valamely hatalom gyakorlása,* akár csak adminisztratív hatalomé is", és azt írja: „véleményem szerint a hatalom nagyon kevéssé irreduktibilis, azaz másra vissza nem vezethető, önálló dimenzió. Legszorosabban azzal függ össze, hogy az egyén milyen helyet foglal el a társadalmi munkamegosztásban, e *helyhez kapcsolódó sajátosság,* a hely velejárója ... ha ez így van, ha a hatalom maga is függvény, amelynek léte, mértéke és az egyének közötti elosztása a társadalmi-gazdasági viszonyokban gyökeredzik, akkor nem alkalmas arra, hogy ... erre az egy tényezőre vezessük vissza a lényeges társadalmi különbségeket." Előzőleg *Ferge Zsuzsa* elválasztotta egymástól a hatalmat és a vezetést: „Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a vezető–vezetett viszony *elsősorban szervezeteken belüli* viszony, és az itt keletkező feszültségek is jórészt szervezeten belüliek. A hatalom gyakorlása, a döntések (? – *K. F.)* viszont nagyrészt a *makrostruktúra valamelyik szféráját érintik,* és ezen a szinten hoznak létre feszültségeket." A későbbiek során azonban *visszavonja* az előb-

bi megkülönböztetést: „E látszólag egyszerű csoportosítás szerinti besorolás is (ti. a „hatalom dimenziójának fokai", azaz: közvetlen személyes részvételi jog 1. az országos komplex döntésekben, 2. az országos részleges döntésekben stb. – *K. F.)* megoldhatatlan nehézségekbe ütközött a rétegződési vizsgálat feldolgozásánál (meg kellett volna határozni, hogy mi a »komplex« és a »részleges« döntés, ki kellett volna dolgozni, hogy milyen kérdésekkel közelíthető a »közvetlen részvétel« tényének rögzítése stb.) *Ezért az empirikus vizsgálatnál a hatalom dimenzióját a vezetés dimenziójával helyettesítettük, és ez utóbbi változón belül két csoportot különböztettünk meg: a vezetők és vezetettek csoportját."* (A kiemelés tőlem. – *K. F.)* Megtörtént tehát a *visszavonás visszavonása.* A következő oldalon még egy, az eddigieknél is meglepőbb visszavonást találunk: „A besorolást a foglalkozás jellegéből kiindulva végeztük el, külön kiegészítő információ nélkül."

A konkrét egyéni munkák csoportosításának *második* elméleti alapja az, hogy az elvégzésükhöz szükséges emberi képességek és készségek különbözőek. Ezek három csoportja figyelemre méltó:

a) alkotó jellegű szellemi munkák;
b) figyelmet lekötő szellemi munkák;
c) fizikai igénybevételt követelő munkák.

Mivel a konkrét munkák különböző konkrét arányokban tartalmazzák ezeknek a képességeknek és készségeknek a működését, e felosztást az itt vázolt koncepció egyetlen híve sem tartja elméletileg komolyan vehető és gyakorlatilag mérhető rétegképzőnek. Ezért a rétegek leírásakor *gyakorlatilag* a fizikai–szellemi dichotómia érvényesül, s e két rétegen belül az előzőekben tárgyalt „hatalmi" vagy „vezetési" hierarchiához az iskolai végzettség fokozatainak hierarchiája párosul.

Hegedüs András szerint: „A társadalomvizsgálatokban a statisztikai értelemben vett nem fizikai dolgozókat munkájuk jellege alapján – véleményem szerint – célszerű lenne legalábbis öt csoportba sorolni:

1. Azok a vezető beosztású dolgozók, akik viszonylag nagy lehetőséggel rendelkeznek nemcsak mások, hanem saját maguk munkájának a kontrolljára is (pl. szocialista vállalatok igazgatói, tanszékvezető egyetemi tanárok, szerkesztőségek vezetői stb.).

2. Azok a vezető beosztású dolgozók, akik mások munkája fölött

rendelkeznek ugyan kontroll-lehetőséggel, de munkájukat nagymértékben hierarchizálódott, standardizált rendszerben végzik (pl. vállalati főkönyvelő, üzemvezető, hivatali osztályvezető stb.).

3. Azok az elsősorban szellemi tevékenységet végző dolgozók, akik mások munkája felett nem rendelkeznek kontroll-lehetőséggel, saját munkájuk felett azonban igen: munkatevékenységüket alapjában a munkakörük határozza meg (pl. orvos, tanár, tanító, ügyvéd stb.).

4. Azok az elsősorban szellemi tevékenységet folytatók, akik sem mások, sem saját munkájuk fölött nem rendelkeznek kontrollal, hierarchizálódott, standardizált rendszerben végrehajtó tevékenységet folytatnak (pl. beosztott tisztviselő, beosztott kutató, szakelőadó stb.), de ehhez viszonylag magas fokú – egyetemi, főiskolai – képzettség szükséges.

5. Azok a dolgozók, akik figyelmet lekötő, de magasabb fokú szellemi tevékenységet nem igénylő végrehajtó munkát végeznek, ahol nemcsak mások, hanem saját munkájuk kontrolljára sincs lehetőség (pl. anyagkönyvelő, adminisztrátorok, kutatóintézmények nem fizikai dolgozó segédszemélyzete stb.).

A fizikai munkásokra vonatkozólag a szokásos – a szakmunkás, betanított munkás, segédmunkás vagy egyéb fizikai dolgozó – bontást tartja használhatónak. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a felsorolt 8 kategóriába nem férnek bele a többnyire középfokú szakképzettséggel rendelkező közvetlen termelés- és forgalomirányítók, valamint a vállalati igazgatóknál és tanszékvezetőknél is magasabb szintű vezetők.

Más kérdés, hogy mindezek *rétegek-e* abban a szigorú értelemben, ahogyan maga Hegedüs András definiálta a társadalmi csoportot mint réteget: „az emberek meghatározott csoportjairól mint társadalmi rétegekről akkor beszélhetünk, ha a »társadalmi termelés meghatározott rendszerében elfoglalt hely különbsége« alapján több vagy kevesebb határozottsággal felismerhetők lesznek az alábbi jegyek:

a) A csoportnak a társadalomban betöltött funkciója és következésképpen anyagi-gazdasági viszonyai és érdekei a maguk összességében különböznek más csoportokétól. Ez elégséges és szükséges kritérium.

b) A csoport tagjainak mindennapi tudatában, társadalom-felfogásában, magatartási normáiban, értékítéleteiben stb. más csoportokhoz képest jelentős különbség észlelhető.

c) A csoport bizonyos zártságot mutat, vagyis a csoport tagjainak

egymás közötti kommunikációs kapcsolatai gyakoribbak, mint a saját csoportjukon kívülállókkal."

Másutt: „A társadalmi struktúra alkotórészei, tehát az osztályok éppúgy, mint a rétegek a marxista szociológiai megközelítésben olyan konkrét társadalmi csoportok, amelyek önálló funkcióval, érdekkel és céllal rendelkeznek."

Nos, azt hisszük, nem kell részletesen bizonyítanunk, hogy a szerző által megnevezett csoportok (5 szellemi+3 munkásréteg) nem felelnek meg az idézett definícióknak. (Ezt ő sem bizonyítja.) Akkor sem valószínű, hogy *valós* társadalmi rétegeket kapunk, ha az idézett mű „matematikai modelljében" felsorolt független és függő változók „szintetikus gradációja" szerinti rétegeket próbáljuk értelmezni e rétegdefiníció alapján. (Független változók: tulajdonviszony, munkamegosztásban elfoglalt hely, népgazdasági ág; kiegészítő változók: lakóhely, műveltségi szint; függő változók: kereset, társadalmi presztízs. Ha ennek megfelelően találomra kiemeljük, például:

– az állami,
– az iparban,
– a művezetőként dolgozó,
– a kisvárosban lakó,
– a középiskolai végzettségű,
– a 2500–3500 forint között kereső és
– ennek megfelelő presztízsű dolgozók csoportját, több mint kétséges, hogy ezek az emberek „önálló funkcióval, érdekkel és céllal" rendelkeznének, vagy „társadalmi funkciójuk, anyagi-gazdasági viszonyaik és érdekeik" tekintetében különböznének minden más csoporttól.)

Ez álkonkrétság, semmivel sem kevésbé spekulatív és absztrakt, mint azok a „spekulatív társadalomfilozófiai absztrakciók", amelyeket pedig „empirikusan verifikálni" kívánt.

Persze, van megszorítás is: „Nemcsak a kritériumok, de az egyegy kritériumhoz tartozó csoportok száma *(n)* sem tekinthető kötöttnek, és mindig a társadalomvizsgálat szempontjai (? – *K. F.)* döntik el nemcsak azt, hogy milyen kritériumokat kell mint rétegképző jegyeket számításba venni (? – *K. F.),* hanem az egyes ismérvek alapján kialakítható csoportok számát is (? – *K. F.).*" Véleményünk szerint ez a megszorítás árul el a legtöbbet a szerző koncepciójának és struktúramodelljének tudományos megalapozatlanságáról. Az idézetben megkérdőjelezett részek szerintünk azt mutatják, hogy itt már

kétségkívül nem a társadalom *valóságos, objektív* struktúrájáról, s ennek egy modell segítségével történő tudományos megközelítéséről van szó.

Ferge Zsuzsánál, aki lényegesen mélyebben és precízebben néz szembe a problémával, ezt találjuk: a fizikai és szellemi kategóriák szétválasztására „a különböző konkrét vizsgálatoknál végül mégis meghozott döntések részben intuitív alapon, részben konvenciókra támaszkodva történhetnek csak ... A szellemi és fizikai munka szerinti kategorizálást minden említett probléma ellenére széles körben alkalmazzák, amit nyilván az indokol, hogy egy bizonyos fokú erőltetettség ellenére is van szociológiai tartalma: a »szellemi« és a »fizikai« munkások csoportja elég sok egymástól eltérő, sajátos jegyet mutat. Ezek a sajátosságok azonban némileg csalókák vagy felületesek." A tudásszintről pedig ezt írja: „Az iskolarendszer mai elterjedtsége és a bürokrácia (? – *K. F.)* mai működése mellett a tudásszintet nem mérhetjük mással, mint az iskolai végzettség formálisan igazolható szintjével, ... kénytelenek vagyunk a formális megoldást követve, a legmagasabb iskolai végzettséggel kifejezni a tudásszintet." És még egyszer: „A szellemi és fizikai munka elhatárolásánál – noha az elméleti meggondolások feltétlenül a merev dichotómia feloldását indokolják – jelenleg még ezt a kettős felosztást követi a statisztika (? – *K. F.).* Az elhatárolás kiegészítő információk nélkül, közvetlenül a foglalkozás jellegéből kiindulva történt, tapasztalati ismeretek, intuíció és konvenciók alapján."

Ezután szétválasztja a fizikai munkákat *mezőgazdaságira* és *nem mezőgazdaságira* – ismét csak a foglalkozási lista alapján, „tapasztalat, intuíció és konvenció" segítségével. Így aztán megragadtuk a „meghatározott munkák" jellegük szerinti csoportjait, s erre építve a dolgozók alapvető rétegeit:

I. szellemi dolgozók,

II. nem mezőgazdasági fizikai dolgozók,

III. mezőgazdasági fizikai dolgozók.

Nehéz észre nem venni, hogy ez a séma a munkás–paraszt–értelmiségi formula *újrafelfedezése,* de most már nem a „2 osztály+1 réteg" koncepcióban. Az utóbbi még tartalmazta – vagy legalább nem zárta ki – a szocialistává váló társadalom leglényegesebb társadalmi viszonyait, kötelező sorrendjével is jelezve az alapvető erők arányát, a munkásosztály vezető szerepét. Kizárta viszont az elit–tömeg szembeállítást és egyéb részletes vagy elnagyolt tartós hierarchiák képze-

tét. Az újrafelfedezés egészen új felfogásban történt, amely kizárja azt, amit elődje megenged és megengedi azt, amit elődje kizár.

Láttuk, milyen gyakran kellett támaszkodni e koncepció elméleti indokolásában és statisztikai érvényesítésében leegyszerűsítésekre, visszavonásokra, „intuícióra", „konvencióra", tapasztalati ismeretekre és statisztikai szokásokra, hogy megkapják a kiválasztott dimenziók „szintetikus gradációjának" megfelelő rétegeket. Valóságosak-e ezek a rétegek? Más szóval: *az emberek adatait csoportosítottuk-e, vagy azt tudtuk meg, hogy maguk az emberek – a kutatástól függetlenül – megközelítőleg hogyan „csoportosulnak"?*

Korábban láttuk, hogy *Hegedüs András* szerint „mindig a társadalomvizsgálat szempontjai döntik el nemcsak azt, hogy milyen kritériumokat kell mint rétegképző jegyeket számításba venni, hanem az egyes ismérvek alapján kialakítható csoportok számát is". A rétegképző kritériumok, a csoportok száma tehát a társadalomvizsgálat szempontjaitól függ. Mindig. *Ferge Zsuzsánál,* aki a rétegződéskoncepció szakmailag leginkább kompetens képviselője, ezt találjuk: „Ahhoz, hogy e csoportok ne legyenek mesterkéltek, kövessék valamennyire a társadalom természetesnek tűnő tagolódását, nem térhetünk vissza máshová, mint kiindulási pontunkhoz, a *foglalkozási* csoportokhoz. Pontosabban, *megkeressük azt az elméleti érvényű fogalmat, ami már ismét a konkrétság szintjén van, de mégsem mond ellent a tudományos kritériumoknak* és mégsem tapad a mindennapi szemlélethez. A foglalkozás fogalmához túlságosan sok nem tudományos értelmezés kapcsolódik. Célunknak ezért jobban megfelel egy olyan fogalom, ami kifejezi a koncepció belső logikáját is, de szoros kapcsolatban van a közvetlen társadalmi tapasztalattal is. *Ezért nem foglalkozási csoportként fogjuk az általunk kialakított csoportokat identifikálni, hanem »munkajelleg-csoportokként«.* Ez a fogalom kifejezi, hogy a társadalom alapvető tagoltsága mai viszonyaink között a végzett munka jellegétől, belső sajátosságaitól függ, de nincs ellentétben azzal sem, amiben a különböző jellegű munkák testet öltenek, vagyis a foglalkozással . . . Végeredményben tehát – meglehetősen nagy előkészületek után – eljutottunk egy olyan csoportosításhoz, amely alig különbözik a szokásos, többé-kevésbé hagyományos társadalmi-gazdasági csoportoktól vagy foglalkozási csoportoktól. Igaz, hogy ez a »végeredmény« gyakorlati akadályok miatt nem tükrözi híven az eredeti elképzelést és intenciót, azonban ha a különböző akadályok (elsősorban a hatalom dimenziójának empirikus megközelíthetetlensége) nem áll-

nának fenn, akkor sem lenne a végső eredmény a jelenlegitől gyökeresen eltérő. Ennek ellenére valószínűleg nem volt felesleges végigkövetni ezt az elméleti gondolatsort, éspedig elsősorban két okból. Egyfelől azért, mert – remélhetőleg – sikerült bebizonyítani, hogy ezek a »foglalkozási csoportok« *többek*, mint *csak* foglalkozási csoportok: egyben szociológiai kategóriák is, amelyeknek a léte a társadalom adott körülményei mellett a legalapvetőbb társadalmi-gazdasági viszonyokban gyökeredzik, és viszonyaik különbözősége ... számos további különbséget determinál, életkörülményekben, magatartásban, tudati viszonyokban, objektíve várható életutakban egyaránt.

A második mozzanat, ami miatt talán nem volt hiábavaló az elméleti alapfeltevésekig, bizonyos közhasználatú kategóriák determináltságáig visszamenni, az az, hogy az alapok tisztázása a következtetéseket megalapozottabbá, világosabbá teszi. Így például – és elsősorban –, ha a munkajelleg-csoportokat csak foglalkozási csoportokként kezeljük, akkor a társadalomban elfoglalt helyükről, köztük levő viszonyokról semmit sem tudunk mondani: irreálisnak és a múlt tudati maradványának tűnik minden, ami feszültségekről, társadalmi hierarchiáról, korlátokról és távolságokról a köztudatban él (és a valóságban létezik). Az előbbi elméleti meggondolások alapján viszont mindezekre a jelenségekre – legalábbis részlegesen – magyarázatot lehet adni." – Itt tehát a célkitűzés lényegesen mérsékeltebb.

A statisztikai kiadvány (amelyre mind *Ferge,* mind *Hegedus* támaszkodott – „Társadalmi rétegződés Magyarországon") bevezető tanulmányának összefoglalása még szerényebben fogalmaz: „A társadalmi rétegződés ténye, a rétegek egymáshoz képest hierarchikus elrendeződése nagyjából minden általunk vizsgált rétegjellemző ismérvnél megmutatkozik ... A mai, szocializmust építő társadalomban az osztályhoz tartozásnál lényegesen nagyobb szerepe van a társadalmi tagolódás kialakulásában a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek, a végzett munka jellegének. Ez a kritérium azonban ... nem hoz létre olyan szélsőséges társadalmi különbségeket, mint amilyenek a korábbi, kizsákmányoló társadalmakat jellemezték ... A rétegeket jellemző ismérvek teljes szóródásából a társadalmi rétegződés csak egy részt (20–50%-ot) magyaráz. Ez egyfelől feltehetően azzal függ össze, hogy a társadalmi rétegnek az a körülhatárolása, ami ennek a tanulmánynak az alapját képezte, még igen globális, csak közelítő jellegű, ... az egyes társadalmi rétegek között nincsenek merev válaszfalak: a rétegek közti *tipikus* különbségek mellett igen sok a hason-

lóság, átfedés is, és az egyes rétegek közti társadalmi mozgások (mobilitás) is viszonylag nagyarányúak."

Láthattuk tehát ugyanannak a stratifikációs koncepciónak háromféle értékelését a közreműködők szövegeiben. *Hegedüs* struktúramodellje általánosabb, nem konkrétan az 1963-as rétegződésvizsgálat adataival dolgozik, de azzal lényegében azonos elvi sémát dolgoz ki, mégpedig úgy, hogy egyben deklarálja a kutatói önkény szabadságát (hány kritériumot kell figyelembe venni, hány csoportot képezni stb.). *Ferge,* miután elvégezte az elméleti dimenziók gyakorlati közelítését – a tulajdonviszony *helyett* a tulajdonformát, a hatalom *helyett* a vezetői munkakört, a konkrét munka alkotó jellege *helyett* a legmagasabb iskolai végzettséget (a nem iskolarendszerben szerzett szakképzettséget is elhanyagolva), a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági jelleg megkülönböztetése *helyett* a hagyományos paraszti fizikai munkát, a fizikai-szellemi munkák megkülönböztetésében a foglalkozás jellegét veszi alapul, tapasztalati ismeretekre, intuícióra és konvencióra támaszkodik, lemond az alkotó és rutinos munkák megkülönböztetéséről, a munka tárgya szerinti elhatárolást csak a szakmunkásokra és betanított munkásokra szűkíti. Leszögezi, hogy „az elméleti dimenziók gyakorlati közelítése távolról sem tökéletesen (? – *K. F.)* megoldott kérdés". A végeredményről (a réteghierarchia sémájáról) megjegyzi, hogy „ez a »végeredmény« gyakorlati akadályok miatt nem tükrözi híven az eredeti elképzelést és intenciót, azonban ha a különböző gyakorlati akadályok (elsősorban a hatalom dimenziójának empirikus megközelíthetetlensége) nem állnának fenn, akkor sem lenne a végső eredmény a jelenlegitől gyökeresen eltérő".

Véleményünk szerint nemcsak és nem elsősorban a hatalom dimenzióját nem sikerült empirikusan megközelíteni, hanem jóformán egyetlen „elméleti dimenziót" sem. Másképp fogalmazva: *nem azt mérték, amit akartak,* ennélfogva az adatok csoportosítása nem arra a kérdésre felel, hogy társadalmunk struktúrája megközelítően milyen, hanem arra: milyen társadalmunk foglalkozásszerkezete – illetve arra: vannak-e különbségek társadalmunkban a különböző iskolai végzettségű és beosztású háztartásfők szerint csoportosított háztartások átlagos adatai között? (Vannak. Gyakorlatilag véletlen, ha pl. két, akár találomra kiválasztott embercsoport összesített és átlagolt adataiban *nincs* különbség. Újra utalunk a KSH-kiadvány bevezető tanulmányának eme mondatára: „A rétegeket jellemző ismérvek teljes szóródásából a társadalmi rétegződés csak egy részt [20–50%-ot] magyaráz.")

Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy a munka felesleges volt, hogy nem kaptunk általa új ismereteket társadalmunkról. Csak azt akarjuk leszögezni, hogy nem értünk egyet a szóban forgó vizsgálat *túlértékelésével,* elsősorban azzal, hogy állítólag ezzel megtaláltuk társadalmunk objektív rétegződését, ami felváltotta az objektív osztálytagozódást, s ezért nem az osztályviszonyok, osztályérdekek alapulvételével történő elemzés, hanem az itt bírált rétegződéskoncepcióban kialakított „munkajelleg-csoportok" alapján kellene és lehetne társadalmunk jelenét és jövőjét interpretálni. (. . .)

A rétegződéskoncepció magyarázó ereje – mint *Ferge* helyesen hangsúlyozza – részleges. Egyének különböző kisebb-nagyobb csoportjait vizsgálva jellegzetes kulturális, életmódbeli, jövedelmi stb. különbségek mérésének, magyarázatának és elemzésének talán megfelelő módszere és eszköze, de *statisztikai fogantatása* következtében (százszázalékos elszámolás, *egyének* adatainak csoportosítása és átlagolása) nem alkalmas arra, hogy „empirikus verifikációnak" vesse alá a *minőségi* fogalmakkal végezhető társadalomelemzés eredményeit, hogy megragadja a társadalom alapviszonyainak és a társadalomban megnyilvánuló alapvető érdekeknek és erőknek az alakulását, s így társadalommagyarázó érvénye legyen vagy társadalommagyarázat kizárólagos alapjául szolgáljon. Részleges – fontos és helyes – következtetések és gyakorlati javaslatok megalapozhatók e rétegződéskoncepció szerint gyűjtött és csoportosított adatok alapján is, azokon a területeken, amelyeken *valóban* „hierarchikus gradáció" érvényesül: például az iskolai végzettség különböző fokozatainak arányaival, a különböző csoportok gyermekeinek továbbtanulási esélyeinek egyenlőtlenségével kapcsolatban. Ezeket a következtetéseket *Ferge Zsuzsa* már annak idején levonta és későbbi kutatásaiban továbbfejlesztette. (Mellesleg szólva, már *maga ez az egy* gyakorlatilag használható eredmény is igazolja azt az erőfeszítést, amit a szervezők és a szerzők a vizsgálatba fektettek. Más kérdés a túlinterpretáció, továbbá az is, hogy a rétegződéskoncepció és ennek kizárólagos felhasználása a statisztikai munkában lehetetlenné teszi az osztályszempontú helyzetelemzést az oktatáspolitikában, minthogy az adatbázis így egyoldalú.)

Van olyan „kompromisszumos" interpretációja is a rétegződéskoncepciónak, amely – el akarva kerülni a benne rejlő elitelméletet és a szakítást a „hivatalos" osztályálláspontal – egyszerűen „munkásosztálynak" nevezi a rétegződésvizsgálatban kialakított legnépesebb

„munkajelleg-csoportot", a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók rétegét.

Ennek a megoldásnak több előnye van. Először, helyes irányban korrigálja a köztudatot, amely az ipari-építőipari fizikai munkásra szűkíti le a munkás, munkásosztály, munkásság fogalmát, ezzel tovább éltetve a XIX. századi munkásosztályképet. Másodszor, helyes irányban szűkíti azt a kvázi-munkásosztály fogalmat, amit a munkások és alkalmazottak elnevezésű, kizárólag a tulajdonviszony jogi formáinak azonosságára alapozó statisztikai kategória sugall. És harmadszor, kisebb ellenállásba ütközik a munkásosztály mindmáig alapvető tömegének – bármelyik meghatározást fogadjuk el –, az állami ipari-építőipari vállalatok fizikai munkásainak hétköznapi tudatában. Ezek az emberek – természetesen – hamarabb fogadják el munkásnak, a munkásosztály részének például a vasutast vagy a tsz-alkalmazott gépkocsivezetőt, kerékgyártót vagy a minisztériumi fűtőt, mint – mondjuk – a *saját* termelőmunkájukban naponta részt vevő művezetőt, üzemmérnököt, építésvezetőt stb.

Azonban az, hogy a nem mezőgazdasági fizikai munkásréteg azonosítása a munkásosztállyal a helyes irányban szűkíti, illetve bővíti a munkásosztály hagyományos vagy formális jogi-statisztikai fogalmát, még nem jelenti, hogy az eredmény *elméletileg* helyes. *Először azért nem, mert az egyénből indul ki,* az egyén konkrét munkáját, az egyéni foglalkozás jellegét veszi alapul, elhanyagolva azt az általánosabb, *társadalmi szintű* funkciót, aminek *részfunkciója* az egyén konkrét munkája. *Másodszor azért nem, mert túl szűken értelmezi az osztályfogalmat,* lényegében csak az antagonisztikus formáció alapvető osztályaira tartja alkalmazhatónak a lenini osztályfogalom-meghatározást, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók összességét valójában társadalmi rétegnek és nem társadalmi osztálynak tekinti, de verbálisan méltányolja az osztályterminust.

Ez logikus is. Hiszen azt lehet valószínűsíteni, hogy az egyén konkrét munkája rétegképző jelentőségű, azt azonban még nem próbálták bizonyítani, hogy az egyéni foglalkozás osztályviszonyt létesítene. *Az osztályviszony ugyanis az egyéni foglalkozásnál „mélyebben fekvő", tartósabb viszony,* a társadalomra jellemző elsősorban, nem az egyénre. Nem az egyének munkamegosztásban elfoglalt konkrét helyéből „absztrahálódik" és „konstituálódik", hanem a termelőerők jellege, fejlettsége, ennélfogva a termelés szubjektív és objektív feltételei összekapcsolásának sajátos módja által meghatározott *lényegi társadalmi*

viszony, s mint ilyen, jelenti „az emberek elosztását" is a különböző tevékenységi körök, munkafajták között és a „dolgok elosztását" is (a termelési eszközök és a termékek elosztását) az emberek között. Más kérdés, hogy az osztályviszonyt – mint minden egyéb társadalmi viszonyt is – természetesen az eleven emberek aktivitása „viszonyulása" élteti és formálja.

Mindezen meggondolások miatt *a rétegstruktúrába „beleapplikált", az egyén konkrét (nem mezőgazdasági és nem szellemi) munkája alapján meghatározott „munkásosztályt" nem fogadhatjuk el kielégítő elméleti megoldásnak.* Nem azért, mert a réteg nem osztály, vagy a „munkajelleg-csoport" nem osztály – ez csak terminológiai kifogás lenne. Hanem azért nem, mert az így (ti. e koncepció szerint) képzett réteg *még csak nem is réteg,* ahhoz is túlságosan heterogén, nem hordozója az osztályviszonynak.

Ugyancsak nem hordozója az osztályviszonynak az a réteg („elit", „bürokrácia", „a párttagság", „a privilegizáltak rétege"), amely – a *M. Gyilasz* jugoszláv renegát politikus nevével és műveivel összekapcsolódó „új osztály"-elmélet állítása szerint – a szocialista országokban a munkásosztály „nevében" került hatalomra, s ezt a hatalmat, az igazgatási-döntési és tulajdonosi funkciókat – visszaélve azzal, hogy a munkásosztályból, illetve a munkásmozgalomból származik – a maga számára sajátította ki, s így ellene új munkásforradalom esedékes.

Az ilyenfajta „elmélet" valójában egy „politizált struktúrakép" alapján épül fel, nem a termelési viszonyok analíziséből, hanem a kispolgári-ellenzéki vagy nyíltan ellenforradalmi meggyőződésből származik, s nem megismerési, hanem propagandacélokat szolgál. (Tudományos értelemben tehát csak mint ideológiai jelenség méltányolható, de mint ilyen, az említés erejéig helyt kaphat a szocialista társadalom osztály nélküli vagy osztályjellegéről kialakult nézetek szembesítése során.)

Mindezek után mégsem pusztán szónoki a kérdés: *osztálytársadalom-e a szocialista társadalom?* Sok híve van annak az álláspontnak, hogy erre a kérdésre dialektikus választ kell adni. Eszerint a szocialista társadalom osztálytársadalom is, meg nem is. A *par excellence* osztálytársadalomhoz, a kifejlett kapitalizmushoz képest *már nem* osztálytársadalom, de saját belső különbségeit *még nem* sikerült megszüntetnie (árutermelést folytat többféle tulajdonosi elkülönültségben, a munkások és a parasztok viszonyát, a fizikai és a szellemi munka

különbségét, a falu és a város különbségét, a vezetők és vezetettek különbségét, az elkülönült közhatalom és a lakosság különbségét s mindezek szövetségét, együttműködését és konfliktusait hordozza). Ez a válasz azonban csak *formailag* dialektikus, gyakorlatilag szofisztikává tágítható, mert egy még „kaotikus szemléletet" fogalmaz meg, nem jut el a lényeghez, megáll a „tartalmas látszatok" szintjén.

Mindezek (az előző felsorolás tagjai) valóban jellemzőek a mai szocialista társadalomra, a „tartalmas látszat" kifejezéssel nem létüket és tipikus jellegüket akarjuk tagadni. Nem is lényegtelenek ezek a jelenségek, *a lényeg azonban gradált, többszintű, többlépcsős.* Ahhoz, hogy megtaláljuk e „tartalmas látszatok" mélyebb, tartósabb közös alapzatát, nem elégedhetünk meg puszta felsorolásukkal, regisztrálásukkal. Figyelembe kell vennünk e jelenségek viszonyának alakulását egymáshoz, történeti működésük módosulását, s akkor kiderül, hogy segítségükkel nem tudunk megmagyarázni egy konkrét társadalmat, *hanem ezeket magukat is valami más magyarázza,* amivel szemben a szocialista társadalom is bizonyos határokon túl tehetetlen (pedig törekszik saját folyamatainak ellenőrzésére). Ez a „tehetetlenség", persze, részben a szubjektív tényező fogyatékossága, döntően azonban annak az objektív alapzatnak mozdíthatatlansága, ellenállása, amelyet keresünk, s amelyet e „tartalmas látszatok" jelenítenek meg. *Ez az alapzat az a szükségszerűség, amely kijelöli a lehetőségek határait és a választható lehetőségek irányait.*

Ilyen alapzatnak tekinthető-e a *munkamegosztás?* Állítólag igen, mert a tulajdonviszony is annak keretében jön létre, s mivel a munkamegosztás gyakorlatilag és konkrétan az egyéni foglalkozásokban realizálódik, megtaláltuk benne a társadalmi struktúra forrását, okát. Azonban a munkamegosztás eredményeit, mindenekelőtt az *egyéni helyek jellegét és azok számszerű arányát a tulajdonviszonyok rögzítik,* s a munkamegosztás maga nem magyarázhatja meg azt a feltűnő jelenséget, hogy például miért volt Magyarországon 1930-ban és 1970-ben is 41 000 asztalos az aktív keresők között, miért volt 1930-ban 177 000 és 1970-ben 6000 háztartási alkalmazott, 8600, illetve 55 200 villanyszerelő, 1930-ban 50 000 lakatos és fémesztergályos, 1970-ben pedig 233 000 stb. Miért nem változott ilyen lényegesen az ügyészek, bírók, ügyvédek száma (1930: 9042, 1970: 8800), a tanítók száma (20 000 és 28 000), a fodrászok száma (18 000 és 22 000), de még az orvosok száma (1930: 8285, 1970: 19 300) is?

Ezekre a kérdésekre nyilván egy konkrét gazdaságtörténeti elem-

zés adhatna választ, de a munkamegosztás önmagában nem. Éppen a munkamegosztás konkrét szakmai arányainak változása a kérdés, tehát az eleven termelőerő elosztása a szakmák, foglalkozások között. Ez sok mindentől függ (nyilván a különböző szakmák presztízsétől, a szakmai képzés rendszerétől, a szakmák önvédelmét szolgáló előírásoktól is stb.), de alapjában a termelőerők színvonala, fejlettségi foka, az eleven munka termelékenysége szabja meg azokat a határokat, amelyek között a termelés kielégíti a társadalom szükségleteit a történelmileg elért átlagos színvonalon és munkaidő-hosszúsággal. Mindezek a történelmileg elért fokok, arányok, színvonalak *rögzülnek a tulajdonviszonyokban és a termelési viszonyok rendszerének más elemeiben,* így a munkamegosztási és az elosztási viszonyokban is. Helytelen tehát e rendszer bármelyik elemét a többiek rovására előnyben részesíteni, amikor az a feladat, hogy „minden misztifikáció és okoskodás nélkül" kimutassuk „a társadalmi tagozódásnak a termeléssel való összefüggését".[1]

A termelés azonban mindmáig mindenekelőtt az anyagi javak termelése. Ezért a „lényeges társadalmi viszonyok" körét nem tágíthatjuk ki „a társadalmilag szükségesnek elismert és ezért fizetett munkák rendszerére", az ebben keletkező munkamegosztási viszonyokra, hanem *az anyagi javak termelésében keletkező és létező viszonyokat kell alapul vennünk,* hogy kimutassuk „a társadalmi tagozódásnak a termeléssel való összefüggését".

Az anyagi javak (és anyagi szolgáltatások) termelésében felhasznált munka a szocialista társadalomban azonosul a *termelőmunkával,* mert megszűnik közvetítése és közvetítettsége az értéktöbblet-termelés által. A termelőmunka ezzel – a kapitalizmusbeli meghatározottságához képest – *leszűkül,* mert kiesnek belőle azok a tőkés módon felhasznált, nem anyagi javakat és anyagi szolgáltatásokat termelő tevékenységek, amelyek akkor termelő jellegűeknek minősültek, mert értéktöbbletet termeltek. Másrészt azonban *kibővül,* s belekerülnek azok a *közvetlen* irányítási, szakértői és ellenőrzési szellemi tevékenységek, amelyek a tőkésüzemben még elsősorban a tőkés közvetlen céljait és érdekeit, az idegen munka feletti uralmat szolgálták, s nem elsősorban a termelőfolyamatot magát.

Így igen fontos tartalmi támpontot kapunk a többször említett tar-

[1] *Marx–Engels:* A német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 24. old.

talmas látszatok elemzéséhez: a termelővállalat tulajdonosi elkülönültségének, a falu és a város, a munkások és a parasztok viszonyának értelmezéséhez, a fizikai és a szellemi munka különbségének megértéséhez. Ebben a felfogásban *elengedhetetlen* a különbségek és megoszlások, az ellentétekként felfogott pozíciók konfliktusainak megértésén és hangsúlyozásán túl – amire a stratifikációs koncepció felépül –, azzal egyidejűleg a közös alap feltárása az elkülönültségben és megosztásban, a különbségek mozgási irányának, esetleg domináns oldalának megértése, a különérdek mellett a közös érdek, a konfliktus mellett a szövetség szükségszerűségének és lehetőségének kimutatása is.

Ily módon a szocialista társadalmi struktúra elemzéséhez mélyebb, szilárdabb támpontot kaptunk, mint az egyéni foglalkozások megoszlásaként interpretált munkamegosztási viszonyokat általában. Nem is állítottuk szembe a tulajdonviszonyokat és a munkamegosztási viszonyokat (az egyiket a másik rovására érvényesítve, hiszen a tulajdon és a munkamegosztás *nemcsak* a kapitalizmusban „azonos kifejezések", hanem – a termelési viszonyok egész rendszerének viszonylag önálló elemeiként – a szocialista társadalomban is. Nem abban az értelemben azonos kifejezések, mintha viszonylagos önállóságuk jelentéktelen lenne, hanem abban, hogy *tartalmilag* nem mondanak ellent egymásnak – de ettől nem lesznek visszavezethetők egymásra, nem lesznek felcserélhetők vagy helyettesíthetők.

A szocialista társadalom *reális* struktúrájának feltárásához tehát a termelési viszonyok összességének, rendszerének, s nem csupán egyik vagy másik elemének alapulvétele szükséges, hiszen *ez a viszonyrendszer egyben a társadalmi szubjektum objektív tagoltsága is* (vagy tagolatlansága, ha megvalósult a lényegében véve „egalitárius társadalom").

Figyelemre méltó, hogy *Lenin* a társadalmi osztályok fogalmának meghatározásában – tehát a társadalmi szubjektum tagoltságának legalapvetőbb megnyilvánulását kifejező fogalom meghatározásában – *lényegében véve a termelési viszonyok rendszerének főbb elemeit nevezi meg az osztályhoz tartozás kritériumaként:*

– A társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt *helyet.*

– A termelési eszközökhöz való (nagyrészt törvényekben rögzített és szabályozott) *viszonyt.*

– A munka társadalmi szervezetében játszott *szerepet.*

– A társadalmi javak megszerzésének *módjait* és *méreteit*.[2]

Azok a nagy embercsoportok társadalmi osztályok, amelyek e kritériumok „tekintetében különböznek egymástól". Jól figyeljük meg: *Lenin* nem azt mondja, hogy „ellentétesek egymással", csupán azt: mindezek „tekintetében *különböznek* egymástól". A stratifikációs koncepció vagy a „szintetikus gradáció" híveinek érvelésében szereplő perdöntőnek szánt idézet sem azt állítja, hogy „ellentétes a helyzetük", hanem hogy: „Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében *különböző* a helyzetük." (A kiemelés tőlem. – *K. F.)* Az orosz eredeti mindkét helyen szó szerint a *különbséget és nem az ellentétet* jelenti: „razlicsajuscsieszja", „blagodarja razlicsiju". Nem igazolható tehát az az állítás, hogy az osztályfogalom a marxizmusban csupán a kizsákmányoló társadalmak alapvető, egymással szembenálló osztályaira alkalmazható, bár természetesen „a különbözés" azok esetében a leginkább nyilvánvaló (ami nem jelenti azt, hogy a polgári stratifikációs elméletek ezt ne vonnák kétségbe).

A másik munkájának *lehetséges* eltulajdonítása („az egyik eltulajdoní*thatja* a másik munkáját . . .") szintén nem véletlen vagy újságírói gondatlanság *Lenin* szövegében, hanem éppen a nem ellentétes, de különböző helyzetek lehetséges következménye, és arra utal, hogy ez nemcsak a szükségképpen egymás rovására érvényesíthető osztályérdekek, hanem a különböző helyzetű, de egymásra utalt, nem osztályharci viszonyban álló osztályok esetében is előfordul*hat,* nincs kizárva. Ezért nem helyes ezt az „eltulajdonítást" egyértelműen azonosítani a kizsákmányolással; ellentmond az egész szövegkörnyezetnek is. Tovább idézve a lenini szöveget, látható, hogy az tendenciájában a mi értelmezésünket támasztja alá: „Világos – folytatja *Lenin* –, hogy az osztályok teljes megszüntetéséhez nemcsak a kizsákmányolókat, a földbirtokosokat és tőkéseket kell megdönteni, nemcsak *ezek* tulajdonát kell megszüntetni, hanem meg kell szüntetni a termelési eszközök *mindenféle* magántulajdonát is, meg kell szüntetni mind a város és a falu közötti különbséget, mind pedig a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget. Ez igen hosszadalmas dolog. Eléréséhez óriási lépéssel kell előbbre

[2] *Lenin:* A nagy kezdeményezés. *Lenin* Válogatott Művei. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 68. old.

vinni a termelőerők fejlődését, le kell küzdeni a kisüzemi termelés nagyszámú maradványának ellenállását (gyakran passzív ellenállását, amely különösen szívós, és amelyet különösen nehéz leküzdeni), le kell küzdeni az e maradványokkal összefüggő szokások és renyheség roppant erejét.

Annak feltételezése, hogy valamennyi »dolgozó« egyformán képes erre a munkára, nem volna más, mint az özönvíz előtti, Marx előtti szocialisták üres frázisa vagy illúziója. Mert ez a képesség nem adódik önmagától, hanem történetileg fejlődik ki és *csak* a nagyüzemi tőkés fejlődés anyagi feltételeiből fejlődik ki. A kapitalizmusból a szocializmus felé vezető út elején ez a képesség *csak* a proletariátusban van meg." Hadd emlékeztessünk: *Lenin* itt *az osztályok teljes megszüntetéséről ír.*

Ugyanitt olvashatjuk, ugyanebben az összefüggésben, hogy „A »berni«, a sárga Internacionálénak az a hibája, hogy vezérei csak szavakban ismerik el az osztályharcot és a proletariátus vezető szerepét... A proletariátus, miután kivívta a politikai hatalmat, nem szünteti be az osztályharcot, hanem folytatja – persze más viszonyok között, más formában, más eszközökkel – egészen az osztályok megszüntetéséig."

Figyelemre méltó – ezt sem idézik gyakran –, hogy *Lenin az osztalydefiniciót ebben a keretben, tehát az osztályok teljes megszüntetésének folyamatát, perspektíváját felvázolva* adja elő. Fő témája az egész brosúrának az új munkafegyelem, a kommunista munka. Ennek megvalósulásához – és nem csupán a kizsákmányolók ellenállásának letöréséhez – szükséges a proletariátus diktatúrája. Ez – ebben az összefüggésben – a következőt jelenti: „A proletariátus diktatúrája, ha ezt a latin, tudományos, történeti-filozófiai kifejezést egyszerű nyelvre lefordítjuk, ezt jelenti: csakis egy meghatározott osztály, mégpedig a városi és általában a gyári, ipari munkások képesek arra, hogy vezessék a dolgozók és kizsákmányoltak egész tömegét a tőke igájának megszüntetéséért folyó harcban, a tőke megdöntése folyamán, a győzelem megtartásáért és megszilárdításáért folyó egész harcban, az új szocialista társadalmi rend megteremtésének művében, az osztályok teljes megszüntetéséért folyó harcban."

Úgy véljük, ennyi is elég ahhoz, hogy belássuk: *a szocialista és különösképpen a szocializmust építő társadalom osztályjellegének feltételezése összefér Lenin véleményével.* Ez persze még nem ment fel bennünket a mai szocialista társadalom struktúrájának konkrét tanul-

mányozása alól, amelynek során valóban óvakodnunk kell attól, hogy a „marxizmushoz való *formai* hűség" olyan hűség legyen, amely „a *lényegét* tekintve célt téveszt".

Láttuk, hogy *Lenin* a munkásosztálynak mint „külön osztálynak" a vezető szerepét „az osztályok teljes megszüntetéséig" tételezte fel, beleértve a falu–város, fizikai munka–szellemi munka különbségének felszámolását is, a termelési eszközök óriási lépéssel történő fejlesztése alapján. A stratifikációs koncepció hívei persze 1963-ban sem, azóta sem állítják, hogy elértük már az osztályok teljes megszüntetését, akár a tulajdonviszonyok, akár a termelésben elfoglalt hely, akár a munka társadalmi szervezetében játszott szerep, akár az elosztási viszonyok tekintetében. A fizikai munka és a szellemi munka különbségét pedig – szerintem – éppenséggel túlhangsúlyozzák. Azt azonban állítják, hogy (a tulajdonformák különbségével azonosított) osztálykülönbségek eljelentéktelenedtek (1963-ban!), ezért a társadalommagyarázatban *már nem a tulajdonviszonyokat, hanem az egyén konkrét munkája alapján meghatározott rétegeket* kell alapul venni. A tulajdonviszonyok – konkrétan az állami és a termelőszövetkezeti tulajdonforma – különbségeinél sokkal fontosabbak e koncepció szerint a „történeti előzmények", az például, hogy a termelőszövetkezeti parasztság a parasztság „jogutóda".

Nos, a tulajdonviszonyok különbsége – többé-kevésbé pontosan – *éppen ezt a történeti előzményt, az ipari és a mezőgazdasági termelőerők eltérő színvonalát, aránytalan fejlettségét, a „nagyüzem" és a „kisüzem" különbségét stb. fejezi ki.* Nem csupán a „marxizmushoz való formai hűség" tehát, ha ezt a tényt leszögezzük.

Azt már láttuk, hogy az osztálystruktúrával szembeállított rétegződéskoncepció „a lényeget tekintve célt téveszt". Szerintünk ugyanis a szocialista társadalom reális struktúrájának, a társadalmi szubjektum objektív tagolódásának meghatározója a termelési viszonyok összessége, rendszere, aminek mind a tulajdonviszonyok, mind a munkamegosztási viszonyok szüntelen kölcsönhatásban levő, viszonylag önálló elemei. Ennek a kölcsönhatásnak konkrét tanulmányozása gyümölcsöző a társadalmi struktúra alakulásában betöltött szerepük megismerésében, és nem vezet az osztálystruktúra és a rétegstruktúra szembeállításához. Társadalmunk – és más, hasonló fejlettségű szocialista országok – fejlődése fő folyamatainak megértéséhez ugyanúgy szükség van az osztályok mozgásának, változásainak, a közöttük levő régi különbségek fokozatos megszűnésének ismeretére, mint ahogyan *ezek*

konkrét értelmezéséhez (is) a rétegvizsgálatokból nyerhető adatokra. Önmagában egyik fajta ismeret sem adhat teljes magyarázatot, s nem elégséges a gyakorlati politika tudományos megalapozásához, átfogó és folyamatos, önkritikus elemzéséhez, gyakorlati javaslatok kidolgozásához.

A szocializmus alapjainak lerakásával lényegében véve befejeződött az antagonisztikus osztálytársadalomra jellemző társadalmi struktúra lebontása és felbomlása. Ezzel megkezdődött az osztálykülönbségek és a további, nem közvetlenül osztályjellegű szociális különbségek megszüntetése, a termelőerők aránytalan, eltérő fejlettségének kiegyenlítése azok intenzív fejlesztésével. Az osztálystruktúra továbbra is alapvető maradt, *a társadalom egészét, a döntő társadalmi folyamatok irányát és ütemét határozza meg.* Napjainkban ez a struktúra két dolgozó, a termelési eszközök túlnyomó részét kollektíve birtokló, szocialista osztály viszonyára épül, s a köztük levő jelleg- és érdekazonosságoknak sokkal nagyobb lett a jelentősége, mint a köztük levő különbségeknek. Határvonalaik is elmosódottabbakká váltak, mint bármikor korábban, s az egyének átáramlása egyik osztályból a másikba – és esetleg vissza is – nem ritkaság. Ezzel az *egyén* számára az osztálymeghatározottság kezdi elveszíteni korábbi jelentőségét, *de még nem veszítette el.* Az osztályhelyzetek különbözősége azonban fennáll és még valószínűleg hosszú ideig újratermelődik. Nagyobb lett viszont a korábban kevésbé lényeges osztályon belüli különbségek jelentősége, s ezek *kölcsönhatása* a nem közvetlenül osztályjellegű (pl. falu–város, fizikai munka–szellemi munka stb.) különbségekkel. Így megnőtt e különbségek tanulmányozásának jelentősége is. Ez azonban csak akkor lehet eredményes, ha *világos célja* a kétféle struktúra (az osztálystruktúra és a rétegződés) kölcsönhatásos alakulásának feltárása, nem pedig az egyik szint (a szerveződési vagy a tagolódási szint) realitásának „bizonyítása", s a másik „eliminálása".

Az osztályviszonyok, az osztályfogalmak ellen gyakran emelik azt a „szociológiai" kifogást, hogy ezek – mivel minőségi, szintetikus, általános társadalomtudományi fogalmak – nem operacionalizálhatók, nem alkalmazhatók az empirikus szociológiai, illetve társadalomstatisztikai vizsgálatokban. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a munkajelleg-csoportok relevanciájának kimutatására bátran alkalmazták az adatok társadalmi osztályok szerinti csoportosítását is, mechanikusan azonosítva az osztályhelyzetet a tulajdonformával. Így ennek a bizo-

nyításnak logikai hibája a *petitio principii,* a bizonyítandóval bizonyítás.) Való igaz, az osztályfogalom a tőkés társadalom alapviszonyainak és alapvető csoportjainak jellemzésére kidolgozott kvalitatív társadalomtudományi fogalom, s mint ilyen *közvetlenül nem azonosítható* az egyének valamely statisztikai csoportjával. Ez azonban nem csökkenti az osztályfogalmak érvényét és jelentőségét a tőkés társadalom – és megfelelő történeti konkrétsággal a korábbi osztálytársadalmak – alapvető társadalmi viszonyainak jellemzésében, azoknak a termelésben (is) döntő és önálló szerepet játszó nagy embercsoportoknak megjelölésében, amelyeknek az érdekei és egymáshoz való viszonyai determinálják az adott korszak fő társadalmi mozgástendenciáit. S *ebben,* ennek a funkciónak az ellátásában *felhasználható* a szükségképpen egyedi tényeket, adatokat gyűjtő és rendszerező, ezekkel „manipuláló" statisztika is. A statisztikai adatok jól kiválasztott, szisztematikusan és következetesen kezelt bizonyos köre jó megközelítéssel tükrözheti, illusztrálhatja valamely osztály helyzetét.

Ez vonatkozik a szocialista társadalom osztályaira is. Természetesen ehhez magát a társadalomtudományi osztályfogalmat kell helyesen értelmeznünk a szocialista viszonyok között. Mivel az átmenet az osztály nélküli társadalomhoz meglehetősen hosszadalmasnak tűnik (legalábbis számunkra, akik e folyamat résztvevői vagyunk), meg kell kísérelnünk e fogalom mai tartalmának és terjedelmének a meghatározását. Szükséges ez, még ha nehezíti is, hogy ennek a korszaknak alapvető társadalmi viszonyai – így osztályviszonyai is – jóval mozgékonyabbak, mint a korábbi korszakokban. (E nagyobb mozgékonyság egyszerre valóság és tudatos program.) Nyilvánvaló, hogy az osztályviszonyok jellemzésére szolgáló osztálykategóriák is szükségképpen mozgékonyabbak, „folyékonyabbak", határaik elmosódottabbak. Azonban az, hogy *ilyenek,* még korántsem jelenti azt, hogy *nincsenek:* az elmosódó határok is léteznek, s nem biztos, hogy létezésüket tagadni vagy megfeledkezni róluk (és helyettük *más* határokat keresni) kisebb hiba, mint az, ha esetleg nem egészen pontosan határozzuk meg őket.

Az állam jellege változott annyit, mint az osztályoké (hiszen már *Engels* célzott arra, hogy a proletárdiktatúra állama „félállam" lesz), mégis értelmes, nélkülözhetetlen kategóriaként kezeljük, és jelezzük megváltozott tartalmát. Hasonlóan nélkülözhetetlen egyelőre az osztályfogalom is, ha tartalmának és terjedelmének meghatározásakor figyelembe vesszük a mai helyzetet és a várható változásokat is. Erre

tett kísérletet a munkásosztály fogalmáról szóló tanulmányban *Blaskovits János* 1967-ben. Azt javasolta, hogy az *állami termelővállalathoz* tartozást tekintsük a mai munkásosztály relatív határának, tartalmilag ezzel jobban megközelítjük a valóságos helyzetet, mint az eddig alkalmazott statisztikai és stratifikációs kategóriákkal. Ez a javaslat figyelembe vette 1. a *tulajdonviszony* azonosságát ezen a kategórián belül, de nem tekintette kizárólagosnak; 2. a munkásosztály alapfunkcióját társadalmunkban, vagyis a *termelőmunkát,* az anyagi javak termelését az állami tulajdon keretei között (tehát nemcsak az ipar és építőipar statisztikai kategóriáját veszi számításba, hanem a kereskedelem, a szállítás és hírközlés területét és hasonló, termelőjellegű, iparszerűen szervezett anyagi szolgáltatásokat is); 3. a *munkamegosztás és a technika* kölcsönhatásos fejlődését, amelynek következtében egyrészt növekszik a szellemi munka hányada a termelőmunkában, másrészt bővül és iparszerűbbé válik a szolgáltatások nagy része is; 4. a gazdasági mechanizmus reformját, amely a *vállalati érdek* kategóriájának elismerése és funkcionális szerepének kiemelése útján elősegíti a vállalaton belüli integrációt (így a fizikai dolgozók és a műszakiak és egyéb alkalmazottak *közös érdekeinek* erősödését is, amellett, hogy új differenciálódást is eredményez).

Mindez szélesebb munkásosztály-fogalmat eredményez, mint a „nagyüzemi fizikai munkások", de szűkebbet, mint az „állami alkalmazottak" statisztikai, vagy a „nem mezőgazdasági fizikai dolgozók" munkajelleg-csoportjának társadalomstatisztikai és empirikus szociológiai kategóriája. Az ilyen kategóriák szerint gyűjtött és rendezett adatbázis ugyanis nehezen teszi lehetővé az osztályszempontok kielégítő alkalmazását.

Általános jelenség, hogy a központi vagy helyi állami, párt- és társadalmi szervek e statisztikai adatok nyomán a segédmunkás, betanított munkás és szakmunkás munkavállalókat azonosítják a munkásosztállyal, vagy ha a termelőágazatok adataival dolgoznak, akkor ezeknek az ágazatoknak az *összes alkalmazottait* (területi és központi adminisztrációjának alkalmazottait) is odasorolják. Tapasztalható az utóbbi években törekvés arra, hogy a munkásosztály helyzetét vizsgálva figyelembe vegyék a lenini osztályismérvek együttesét, ennek azonban jelentős akadálya az adatbázis egészen más – vagy *csak* a tulajdonviszonyt, vagy *csak* az egyén konkrét munkáját tükröző – szerkezete. Általános jelenség, hogy a termelésben dolgozó műszakiakat *külön* értelmiségi rétegnek tekintik, ami bizonyos tekintetben

helytálló, de elválasztják a munkásosztálytól ennek legnépesebb rétegét, a közvetlen termelés- és forgalomirányító műszaki alkalmazottak kategóriáját is. Ez azért kifogásolható, mert a kiváló, tapasztalt szakmunkások előléptetésére leggyakrabban éppen ebben az irányban nyílik lehetőség. Tapasztalati tény, hogy a termelővállalatokon belül fokozódik a fizikai és a szellemi munka közeledése egymáshoz. Egyre több az olyan munkafajta, amelyben *egyaránt* szükséges a fizikai erő, ügyesség, valamint az elméletileg megalapozott szakképzettség és a magasabb általános és politikai műveltség is. Ezzel egyidejűleg – mint említettük – a vállalati érdek mai szerepe hosszabb távon erősíti a vállalati integrációt, a különböző besorolású dolgozó rétegek együttes érdekeltségének növekedését. E folyamatok eredményeként fokozódik a munkás és az alkalmazott kategóriák közeledése egymáshoz a termelés folyamatában, csökken a termelésben foglalkoztatott értelmiségi kategóriák különállása, távolsága a munkásoktól. Mindez persze csak erősödő tendencia és nem befejezett tény – sem az objektív helyzetben, sem a résztvevők tudatában. Mivel azonban a statisztikai adatgyűjtés pontos meghatározást igényel, és az eddigi statisztikai kategóriák többféle és félreérthető megközelítését adják a mai munkásosztálynak, indokolt, hogy jobb megközelítést alkalmazzunk, noha ez sem lehet elméletileg egészen pontos.

A munkásosztály mai fogalmának értelmezésénél sem az egyénből, az egyén konkrét munkájából kell kiindulni, hanem a lenini osztályismérvek együttes alkalmazásából. *Az azonos tulajdonviszony, az azonos hely a társadalmi munkamegosztásban, a munka szerinti díjazás elve, a jövedelem mértékének és módjának azonossága alapján ma is jól jellemezhető a munkásosztály.*

Szocialista viszonyok között *objektíve* megkezdődött a munkásosztály határainak „kiszélesedése" mind *ágazati* értelemben, mind a *termelőüzemen belül.* Ezért az ipari-építőipari fizikai munkásokon túl a munkásosztályhoz sorolhatók a többi nem mezőgazdasági termelőágak (szállítás és hírközlés, kereskedelem, anyagi szolgáltatások) fizikai munkásai, valamint az állami mezőgazdasági, erdő- és vízgazdálkodási vállalatok fizikai munkásai, és ugyanezeknek a vállalatoknak a közvetlen termelés- és forgalomirányító műszaki dolgozói is (művezetők, technikusok).

Az ipari szövetkezeti és az állami-össznépi tulajdon típusának *elvi* azonossága, a jövedelem közelsége következtében, valamint a termelő-

munka – nem mezőgazdasági – jellegének azonossága alapján az *ipari szövetkezetek* tagjait és alkalmazottait is a munkásosztály *speciális rétegének* tekinthetjük.

Az osztályhatárok további szélesedése (több évtizedes perspektívában) bizonyára folytatódik a munkamegosztás, a technikai fejlődés, a gazdasági integrálódás következtében, a fizikai és szellemi munka további közeledése, a szellemi rutinmunka fokozódó gépesítése stb. alapján. *Hosszabb távon* a termelővállalat *egész személyzete* egyesül a munkásosztályban, nemcsak objektíve, hanem szubjektíve is.

A szocializmusbeli munkásosztály létéről és nemlétéről, fogalmának mai értelmezéséről stb. folytatott vitákban voltaképpen a *vezető szerep* értelmezéséről, s így a társadalmi fejlődés lehetséges és kívánatos perspektíváiról van szó. Osztálytársadalomban – az osztálykülönbségeket végső soron megszüntető szocialista társadalomban is – valamely osztályé a vezető szerep. A „munkások és alkalmazottak" – nem osztály. A „nem mezőgazdasági fizikai dolgozók" – nem osztály. Az ipari „nagyüzemi fizikai munkások" *csak* része, bár legnagyobb jelentőségű része, gerince a munkásosztálynak. A „termelőágazatok állami alkalmazásban álló fizikai dolgozói" – még nagyobb része, de csak része. Mindezek a fogalmak tehát nem jelölik meg *teljesen* (vagy helyesen) azt az alapvető érdeket, amelyre támaszkodva helyes politika követhető, amelynek domináló társadalmi szerepe *konkrétan és közvetlenül* is igazolható és perspektívában is értelmezhető. Enélkül pedig, mint láttuk, elkerülhetetlen az elit–tömeg szembeállítás, ami vagy a „hatalom és tudás elitjének" belátására bízza a fejlődés perspektíváit, vagy az „alulról jövő tömegnyomás", esetleg a „bürokrácia" elleni lázadás módszerét ajánlja. Mindezeknek pedig semmi köze a szocializmus valóságos viszonyaihoz.

Az így értelmezett munkásosztály helye és szerepe társadalmunkban ma is és a belátható jövőben is *alapvető, vezető szerepe igazolható.* Létszáma mintegy 3 millió fő (1970), azaz az 5 milliónyi aktív lakosság közel 60%-a, míg a többi megoszlik a szövetkezeti mezőgazdaság (800 000 fő, 18%), a magánszektor (170 000 fő, 3,5%), valamint az igazgatás, védelem, oktatás és egészségügy, kultúra stb. területei között. Ez a csaknem 3 milliós tömeg *gyakorlatilag* uralja, *mindennap működteti* a társadalom legjelentősebb, többnyire legmodernebb termelési eszközeit, biztosítja az energia- és áruellátást, a teher- és személyforgalmat, a hírforgalmat. Alapvető jelentőségű és egyenletes ke-

resletet jelent saját termékei iránt, meghatározó jelentősége van az országos politikai-ideológiai közvélemény alakulásában, az osztályszervezetek működésében.

Az így értelmezett munkásosztály esetében nem tagadható a vezető szerep konkrét és közvetlen értelmezése sem, noha ez természetesen nem teszi feleslegessé vagy akár csak vitássá, hogy a vezető szerep megbízottak, illetve az osztály politikai szervezetei útján, *elsősorban a párt útján érvényesül.* A munkásosztályt akár a nem mezőgazdasági fizikai munkásokkal, akár a nagyüzemi fizikai munkásokkal azonosító felfogás rejtett formában azt az állítást is tartalmazza, hogy a munkásosztály társadalmi vezető szerepe *csak* közvetett, „képviseleti" lehet. Perspektívában azonban számolni kell a fizikai munkák, s így a fizikai munkások tömegének csökkenésével. Ennek következtében egy átlagosan kevéssé iskolázott, döntően csak végrehajtó funkcióra képesített, létszámában is csökkenő réteg társadalmi vezető szerepe lassan fikcióvá válik. *A vezető szerep értelmezése viszont* döntő jelentőségű politikai kérdés, amit ennélfogva sem az elméleti, sem az empirikus szociológia nem hagyhat figyelmen kívül.

A munkásosztály a szocialista társadalomban is megőrzi azokat a tulajdonságokat, amelyek alapján a kapitalizmus elleni harcban, a szocialista forradalom kezdetén megszerezte a többi dolgozó réteg bizalmát, amelyek alapján vezető erővé vált társadalmunkban.

Érdekei továbbra is a társadalmi haladás alapján érvényesíthetők; fegyelmezettsége, szervezettsége, politikai tudatossága és aktivitása, áldozatkészsége ma is példamutató. Továbbra is a legszorosabban kapcsolódik a társadalom legfejlettebb termelési eszközeihez; szocialista állama, forradalmi pártja és szakszervezetei, koncentráltsága, emelkedő szakmai és politikai műveltsége, internacionalizmusa és szocialista humanizmusa révén döntő ereje – más országokban élő osztálytestvéreivel együtt – az imperializmus, az igazságtalan háborúk elleni harcnak, a szocialista fejlődésnek.

A munkásosztály – az állami tulajdon vezető szerepe, a fejlettebb és koncentráltabb technikai bázis, valamint munkájának magasabb termelékenysége folytán – ma már a társadalmi össztermék nagyobb részét termeli, *vezető szerepe társadalmunkban már mindennapos gazdasági tény is.*

Társadalmi vezető szerepét közvetlenül elsősorban éppen társadalmilag döntő termelőtevékenysége révén és az üzemi-munkahelyi de-

mokratikus fórumok, mozgalmak, politikai szervezetek működésében való részvételével, munkájuk tartalmának befolyásolásával gyakorolja.

A munkásosztály társadalmi vezető szerepe államunk alaptörvényében rögzített tény. Az alkotmány 1972-ben elfogadott, módosított egységes szövegének 2. § (3) kimondja: „A Magyar Népköztársaságban a *társadalom vezető osztálya a munkásosztály,* amely a hatalmat a *szövetkezetekbe tömörült parasztsággal* szövetségben, az *értelmiséggel* és a társadalom *többi dolgozó rétegével* együtt gyakorolja."

Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Kossuth Könyvkiadó 1976. 43–103. old.

Kovács Ferenc

AZ OSZTÁLYOK KÖZELEDÉSÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Az európai KGST-országokban a hetvenes évek közepe táján, illetve azóta elfogadott alapvető politikai dokumentumokban (pártprogramok, a szovjet alkotmány), az elméleti-politikai és a szociológiai irodalomban egyre gyakrabban találkozunk „az osztályok közeledése" kifejezéssel, mint olyan kulcsfogalommal, amely e társadalmak strukturális átalakulásának komplex folyamatán belül a kívánatos, tervezett, illetve máris megfigyelhető fő irányt jelöli. Ez egyidejűleg legalábbis három dolgot jelent: egyrészt azt, hogy ezekben a társadalmakban uralkodó közfelfogás az, hogy még *osztálytársadalmak;* másrészt azt, hogy bennük *az osztályok közeledése* figyelhető meg, és végül azt, hogy ezt a közeledést eléggé *hosszadalmas folyamatnak* ítélik meg, gyakorlatilag még nem közvetlen céljuk az osztályok közötti minden különbség teljes megszüntetése.

Az alábbiakban a hazai tapasztalatok, adatok és kutatások[1] alapján vázlatos összefoglalást kívánok adni néhány olyan problémáról, amelynek elméleti megoldását és helyes gyakorlati kezelését az utóbbi évek fejleményei is sürgetővé teszik.

Az MSZMP XI. kongresszusának állásfoglalása az osztályok közeledéséről[2] helyesnek és időszerűnek bizonyult, jó hatással van a közgondolkodás formálódására és a struktúrakutatásra is. Ez a tétel a

[1] Írásomban elsősorban a Társadalomtudományi Intézetben 1976 ősze óta a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága ajánlása alapján végzett kutatásra támaszkodom, amelyben részt vettek: Akszentievics György, Bőhm Antal, Kolosi Tamás, Kovács Ferenc, Módra László és Simó Tibor. A kutatás összefoglaló leírását lásd: Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest 1979. 253–349. old.

[2] A Magyar Szocialista Munkáspárt programnyilatkozata. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 502–503., 506. old.

korábbi tapasztalatok és elméleti-politikai viták alapján született, alkotó módon összegezte, általánosította azokat, és nem egy pillanatnyi állapotra, hanem *a fő fejlődési tendenciára* irányította a figyelmet. Talán még ennél is fontosabb, hogy az objektív *közeledési tendencia* elismerésével és hangsúlyozásával, egyik alapvető társadalmi célként való megfogalmazásával *a gyakorlatot is helyesen orientálja,* vagyis a népgazdaság tervezésében, irányításában, a gazdaságpolitikában – nem is szólva a politika „egészéről" és többi „szakterületéről" – segíti kibontakozni azokat a megoldásokat, amelyek az osztályok *közelítését* is szolgálják.

A szocializmus osztálystruktúrájáról vallott felfogásunk, amely a gyakorlati tapasztalatok felhalmozódásával változik és konkretizálódik is, mind ez ideig elfogadja a klasszikusok néhány alapvető felismerését és prognózisát. Ezek között kitüntetett szerepe van *Marx* egyes gondolatainak, amelyeket a német munkáspárt ún. gothai programját bírálva fejtett ki 1875-ben,[3] valamint *Lenin* elgondolásainak az osztályok közötti különbségek megszüntetésének történelmi útjáról, s az általa adott osztályfogalom-meghatározásnak.[4]

Marx a gothai programot bírálva világosan megkülönbözteti a „nem a saját alapján kifejlődött" kommunista társadalmat és a „kommunista társadalom felsőbb fokát". E megkülönböztetés Marx által megnevezett kritériumai: a munka mint legfőbb életszükséglet; a munkamegosztásnak való szolgai alárendelődés megszűnése; az egyének sokoldalú fejlettsége, a termelőerők magasabb színvonala; a kollektív gazdaság minden forrásának „bővebb buzgása" s az ehhez a fejlettségi fokhoz tartozó szükségletek szerinti elosztás. A kommunista mozgalom és a marxizmus–leninizmus későbbi szóhasználatában a „nem a saját alapján kifejlődött" kommunista társadalom elnevezése a szocializmus lett. Figyelemre méltó, hogy Marx már erre a fejlődési szakaszra nézve is feltételezte az osztálykülönbségek megszűnését és mindenféle magántulajdon felszámolását: „... a termelők joga elvégzett munkájukkal *arányos;* az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mértékkel,* a munkával mérnek ... az *egyenlő* jog egyenlőtlen munkáért – egyenlőtlen jog. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan természetes kiváltságnak ismeri el az egyenlőtlen egyéni tehetséget és

[3] *Marx–Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969. 9–30. old.

[4] *Lenin:* A nagy kezdeményezés. *Lenin* Összes Művei. 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 1–28. old.

következésképpen a teljesítőképességet." Ehhez a fejlettségi fokhoz Marx szerint az is hozzátartozik, hogy „senki a munkáján kívül egyebet nem adhat", és „másfelől, az egyéni fogyasztási cikkeken kívül semmi sem lehet egyesek magántulajdonában".[5]

Közismert Marx egész itteni gondolatmenetének alapvető jelentősége és hatása a későbbi marxistákra, még akkor is, ha a tapasztalat nem igazolta minden részletét. Például: Marx feltételezése szerint a szocialista forradalom a legfejlettebb tőkés országokban és egyszerre kezdődik majd, ezért feltételezte az árutermelés és az osztályok gyors megszüntetését. A szocialista forradalom azonban mind ez ideig csak legfeljebb közepesen fejlett tőkés országokban győzött, s már csak azért sem volt megszüntethető az árutermelés és mindenféle magántulajdon, valamint az osztályok különbsége, mert ezekben az országokban a kisárutermelésnek széles bázisa volt; nem voltak eléggé fejlett termelőerők; a szocialista népgazdaság erősen összefügg a tőkés világpiaccal; nem válhatott „mindenki csakúgy munkássá, mint a másik"; nemcsak egyéni fogyasztási cikkek lehetnek egyesek magántulajdonában, hanem például termőföld, házingatlan stb. is.

Lenin, aki fő kezdeményezője volt a marxi elmélet megújításának, sok alapvetően fontos és később gyakorlatilag is helyesnek bizonyult következtetésre jutott az imperializmus korában a szocialista forradalom gyakorlati lehetőségével és oroszországi győzelmével, egyebek között az osztálykülönbségek megszüntetésével kapcsolatban. 1917 és 1923 között kibontakozott sokrétű politikai, gazdasági, kulturális és államszervező tevékenysége, konkrét tapasztalatai és elméleti általánosításai különösen figyelemre méltók ebből a szempontból. Lenin az osztályok megszüntetésének perspektíváját a kommunista munka győzelmével kapcsolja össze *A nagy kezdeményezés* című írásában, s ebben adja híres meghatározását a társadalmi osztályok fogalmáról, abból a célból, hogy megmagyarázza: milyen különbségek megszüntetése szükséges az osztályok megszüntetéséhez, illetve hogy bizonyítsa: melyik osztály képes arra, hogy ezt az egész folyamatot vezesse.

Az osztályok fogalmának meghatározásában Lenin olyan objektív kritériumokat nevez meg, amelyek *együttese* alapján az emberek nagy csoportjai *mint osztályok* különböznek egymástól: a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt *helyet*; a termelési eszközökhöz való (nagyrészt törvényekben rögzített és szabá-

[5] *Marx–Engels* Művei. 19. köt. uo.

lyozott) *viszonyt;* a munka társadalmi szervezetében játszott *szerepet*; a társadalmilag megtermelt javak megszerzésének *módját* és *méreteit.* Ezeken túl Lenin felsorol néhány olyan fontos társadalmi különbséget is, amelyek nem közvetlenül, vagy nem egyértelműen azonosak vagy kapcsolatosak az általa felsorolt osztálykritériumokkal: a város és a falu különbségét, a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget, a kisüzem és a nagyüzem különbségét. Lenin álláspontjának megértéséhez fontos támpont egy 1914-es cikkében adott magyarázata: „Az osztályokat megszüntetni annyit jelent, hogy *egyenlő* viszonyt teremtünk az egész társadalom *termelési eszközei és valamennyi állampolgár között,* annyit jelent, hogy minden állampolgár számára *egyenlően* hozzáférhető a munka a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközökkel, a társadalmi tulajdonban levő földön, a társadalmi tulajdonban levő gyárakban és így tovább."[6]

Mindezt figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy helyes a szocialista országokban uralkodó közfelfogás arról, hogy még nem teljesen szüntették meg az osztálykülönbségeket. Annak ellenére, hogy sok szocialista országban, így hazánkban is, óriási lépéssel vittük előbbre a termelőerők fejlődését a kizsákmányoló osztályok magántulajdonának megszüntetése óta, nem sikerült még megszüntetni a falusi és városi életkörülmények sok különbségét, a fizikai munkát végző emberek és a szellemi (ezen belül főleg az értelmiségi) munkát végző emberek társadalmi helyzetének számos különbségét, nem teremtettünk még egyenlő viszonyt az egész társadalom termelési eszközei és valamennyi állampolgár között, azaz: még nem egyenlően hozzáférhető a munka minden állampolgár számára a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközökkel. Vagyis: még nem mindenki „csakúgy munkás, mint a másik".

Ami pedig az osztálykritériumok szerinti különbségeket illeti, ezek együttese alapján *formálisan* elkülöníthetők egymástól nagy társadalmi csoportok: a munkásosztály, a termelőszövetkezeti parasztság, a szellemi dolgozók (és természetesen a kisárutermelők és kiskereskedők kicsiny csoportja). Ez a formális elkülönítés (például a statisztikai nyilvántartásban, egyes preferenciák elosztásában, egyáltalán a társadalomirányításban keletkező döntések során) azonban egyre több gyakorlati és elméleti nehézséget vet fel. A szocialista fejlődés – tár-

[6] *Lenin* Összes Művei. 24. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 358. old.

sadalmunk a hatvanas évek elejére lerakta a szocializmus alapjait – mélyreható változásokkal járt. Jórészt a tudatos társadalomirányítás által megfogalmazott célok, részint azonban ezekkel nem mindig azonos irányú spontán folyamatok hatására a társadalmi csoportok közötti különbségek alakulása (megőrződése, újrakeletkezése, csökkenése és új különbségek keletkezése stb.) *nem a formálisan meghatározható osztályhelyzeteket követi, illetve fejezi ki,* főleg az utóbbi 8–10 évben. Ennek következtében ma már gyakran nagyobb társadalmi (gazdasági, jövedelmi, fogyasztási, életmódbeli stb.) különbségeket találunk az osztálykritériumok szerint formálisan meghatározható nagy csoportokon *belül,* mint *közöttük.* A különbségek jó részének alakulása a munka szerinti elosztási elv, jó része azonban más hatások alatt következik be. Ezeket a hatásokat például a család kumulálja, az osztályszempontból *vegyes családok* osztályokba sorolása pedig erősen vitatható, sőt voltaképpen megoldhatatlan (akár a háztartásfő, akár a „főkereső" alapján).

Az osztályszempontból vegyes családok nagy arányára az 1973-as mikrocenzus eredményei alapján figyelt fel a társadalomtudomány, amikor is kiderült, hogy például olyan két aktív keresős háztartásokban, ahol az egyik kereső a munkásosztályhoz, a másik a szövetkezeti paraszţsághoz tartozott, csaknem 400 ezer ember élt; olyan kétkeresős háztartásokban, ahol az egyik kereső munkás, a másik szellemi dolgozó, 840 ezer ember élt; az olyan három- és több keresős háztartásokban, ahol munkások és szövetkezeti paraszt keresők vannak, újabb 400 ezer ember, olyanokban, ahol munkások és szellemi dolgozók a keresők, 500 ezer ember élt stb. Más szóval, a lakosságnak csak alig több, mint a fele, 5,2 millió ember élt osztályszempontból homogén családokban (leszámítva a nyugdíjas családokat)![7]

Nemigen vitatható, hogy ez a jelenség egyik fontos megnyilvánulása az osztályok közeledésének, annak, hogy a különböző osztályok társadalmi helyzetében, életviszonyaiban nagyfokú azonosulás következett be, vagyis az osztályhelyzet nem okvetlenül jelöl ki egy meghatározott, az osztályra jellemző szociális helyzetet, ami régebben inkább jellemző volt, s ami akadályozta, hogy a családokban együtt éljenek különböző osztályokhoz tartozó személyek. Fontos jele ez annak is, hogy ha az aktív keresők osztályokba sorolása – több-kevesebb vita árán, több-kevesebb gyakorlati kompromisszummal és leegy-

[7] A társadalom osztályszerkezete és rétegződése megyénként. Személyi és háztartási adatok az 1973. évi mikrocenzus alapján. KSH. 1975. 53–56. old.

szerűsítéssel – megoldható is, az ennek alapján gyűjtött, az életviszonyokat jellemző adatok egyre inkább torzítanak, mert *valóságos értékük* nem az aktív keresők osztálymegoszlása, hanem ilyen vagy olyan típusú családba (háztartásba) tartozása szerint határozódik meg.

A különböző osztályokhoz és rétegekhez sorolt háztartások, családok és személyek adatainak és vallomásainak *tartalmi elemzése* arra enged következtetni, hogy hazánkban – különösen évtizedünkben – gyorsuló ütemben csökkennek a különbségek, illetve kezdenek túlsúlyba kerülni az osztálykritériumok szerinti *azonosságok* a munkásosztály és termelőszövetkezeti parasztság, valamint a munkásosztály és a nem értelmiségi alkalmazottak jellemzőiben, miközben jóval kisebb mértékűnek mutatkozik ez a közeledés, illetve közelség az értelmiség és a fizikai dolgozók között. Ugyanakkor viszont azt tapasztaljuk – és ez a struktúraalakulás másik oldala –, hogy nem csökkennek, sőt részben nőnek is az olyan különbségek az egyes rétegek között, amelyeknek nincs közvetlen közük az osztályhoz tartozáshoz, így például a *lakóhely* jellege (falu és város általában, ezen belül a településnagyság, infrastrukturális ellátottság, szerepkör stb.) szerinti különbségek, a *szakképzettség* jellege és foka szerinti különbségek, a *családnagyság*, illetve a családon belül a kereső–eltartott arány szerintiek stb. Semmiképpen sem az tehát a ma megfigyelhető strukturális fejlődés fő tartalma, mintha az osztályok helyzetének közeledése egyszersmind *mindenféle* társadalmi különbség csökkenésével járna, vagyis egyértelmű lenne a társadalmi struktúra általános homogenizálódásával. A hetvenes években kibontakozott strukturális fejlődés arra enged következtetni, hogy *ez a homogenizálódás egyelőre csak osztályszempontból, mindenekelőtt a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság osztályelkülönültségének gyorsuló csökkenése, elmosódása szempontjából figyelhető meg.*

A két alapvető osztály legfontosabb jellemzőinek közeledése *a szocialista termelési viszonyok* győzelme, megszilárdulása és továbbfejlődése alapján volt lehetséges. Ez tette lehetővé a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (többségének) modern nagyüzemmé válását, nagy termelékenységű technikával való felszerelését, az ennek megfelelő szakmai munkamegosztás és specializáció kiépülését, a valamikori kisárutermelő parasztság hagyományos munka- és életmódjának csaknem teljes átalakulását. Ugyanakkor az utóbbi egy-másfél évtizedben a munkásosztály átalakulása is folytatódott. Az itt tárgyalt szempontból különösen figyelemre méltó a nagy létszámú *községi munkásság*

kialakulása. Ez körülbelül fele a mai magyar munkásosztálynak.[8] Kutatásaink általános megállapítása – egybehangzóan egyes történeti kutatások eredményeivel[9] –, hogy a szocialista szövetkezeti vállalat és mozgalom olyan keretnek bizonyult, amelyben a korábbi várakozásokkal és állításokkal ellentétben *nem a tsz-parasztság osztállyá szerveződése megy végbe, hanem a munkásosztályhoz való fokozódó hasonulása, munkássá válása.*

Ennek a következtetésnek a felismerését és elfogadását sokáig akadályozta – és sokak számára máig is akadályozza – a termelőszövetkezeti tulajdon csoportjellege, a tsz-tagok háztáji gazdasága és a termelőszövetkezetek használatában levő földek jelentős részének egyéni tulajdona, a vele járó földjáradék, illetve ezeknek a tényeknek korábban kialakult és a *valóságos változásokat nem követő értékelése.* (Ez volt a jellemző a *Pártélet* 1977. 1. számában megjelent cikkem álláspontjára is. – *K. F.)*

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének *első szakaszában* – az ötvenes évek első felében (1955 végén 245 ezer család dolgozott a termelőszövetkezetekben) – a tsz-parasztság viszonylag homogén csoport volt, több mint háromnegyed részben falusi nincstelenekből és kisparasztokból, gyakran újgazdákból verbuválódott. A tsz-ek akkori gazdálkodásában, munkaszervezetében és munkamegosztásában az egyszerű kooperáció érvényesült, a korábbi kisparaszti munka és életmód kezdetleges társadalmasodása ment végbe. Kevés ipari eredetű anyag és eszköz felhasználása, alacsony fokú árutermelés, naturális elosztás jellemezte. Feltűnő volt tehát ennek a társadalmi csoportnak a különbsége mind *a munkásosztálytól,* mind pedig a parasztságnak akkor még többségben levő *kisárutermelő* tömegétől. Ekkor *a szövetkezeti tulajdon csoportjellege* dominált, mint olyan átmeneti forma, amely strukturális értelemben is elválasztotta a tsz-parasztságot egyfelől az állami tulajdonú nagyüzemekben dolgozó munkásosztálytól, másfelől a saját tulajdonú kisárutermelő üzemekben, családi munkaerővel és munkaszervezetben dolgozó egyéni parasztságtól. Mindkét oldalról *osztálykülönbséget* fejezett ki tehát ez a tulajdon- és gazdálkodási

[8] Lásd erről: Szpirulisz Ildikó és munkatársai: A munkásosztály fejlődési tendenciái; a Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái című kötetben.

[9] Például: *Orbán Sándor:* A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után. Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái, id. kiad. 57–116. old.

forma, amelyet Lenin éppen arra ajánlott, hogy az szocialista módon átvezesse a kistulajdonos dolgozót a szocialista fejlődés útjára.

A tömeges átszervezés idején – az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején – alakult termelőszövetkezetek kezdetben még nagyon hasonlítottak a korábbiakra, bár sok szempontból egészen más politikai környezetben és gazdasági feltételek mellett alakulnak meg. A gyakran rétegek szerint külön alakult „alvégi" és „felvégi", „szegény" és „gazdag" szövetkezetek az újraszervezés után már vegyes összetételűek. A középparasztok (és egyes volt gazdagparasztok) belépésével megszűnik a kisparasztok és volt agrárproletárok dominanciája. A volt tehetősebb és iskolázottabb, nagyobb gazdálkodási és szervezési tapasztalattal, szélesebb társadalmi kapcsolatokkal és nagyobb tekintéllyel, nemegyszer (legalábbis tanfolyami) mezőgazdasági szakképzettséggel rendelkező parasztok gyakran előnyösebb helyzetbe kerülnek (a vezetőségben, a brigádvezetők között). Az állandó munkát adó állatgondozói, fogatosi, raktárosi, kertészeti stb. munkakörök jó részét ők szerzik meg, majd a gépkezelők jelentős része is közülük kerül ki, illetve iskolázottabb gyermekeik közül. Előnyüket még növelte a nagyobb földjáradék, a bevitt javakért kapott nagyobb térítés, a jobban felszerelt háztáji gazdaság. Ilyen körülmények között az új termelőszövetkezetekben ellentétek keletkeztek a munkamegosztás, a termelési és jövedelemelosztási tervek, egyáltalán a kialakuló szövetkezeti élet kérdéseiben. Az egész termelőszövetkezeti mozgalom mint tulajdon- és gazdálkodási forma ekkor még szintén „kezdetleges": strukturális szerepe még mindig az „átvezetés", a megkülönböztetés. Most már nem annyira a szórványosan fennmaradt kisárutermelő parasztságtól, mint inkább a munkásosztálytól való különbözés kifejezője, noha a kortársi politikai tudat nagyon is tisztában volt az átszervezés történelmi jelentőségével, s törekedett arra, hogy az új helyzetben új politikát kezdeményezzen. Teljesen indokolt volt a korabeli politikai törekvés arra, hogy a parasztság korábbi – és az ötvenes évek első felében gyakran politikailag is ösztönzött – réteg- és osztályellentétei helyett a most már szövetkezetekben dolgozó parasztság kívánatos egységét hangsúlyozzák és kifejlődését elősegítsék. Ennek a törekvésnek a kifejeződése volt az „egységes szocialista szövetkezeti paraszti osztály" jelszava.[10]

[10] „A termelőszövetkezeti mozgalom győzelme a legfontosabb lépés az egységes szocialista szövetkezeti parasztság kialakulásának útján." Az MSZMP VIII. kongresszusa. 1962. november 20–24. Kossuth Könyvkiadó 1962. 106–107. old.

Ez az egység azóta bizonyos – igen lényeges – vonatkozásokban kifejlődött, más, ugyancsak lényeges vonatkozásokban azonban új, korábban nem ismert megoszlások keletkeztek. Nézetünk szerint mind az egység, mind pedig az új megoszlások vizsgálata alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy nem egy új osztály formálódásával van dolgunk, hanem a termelőszövetkezeti parasztságnak a munkásosztályhoz hasonulásával.

A *tsz-tagság* egységessé vált a közös gazdaságok termelőeszközeihez való viszonyát tekintve. Ebben a viszonyban ma már jelentéktelenné vált a bevitt föld után járó *földjáradék* a termelési költségekhez viszonyítva (ezek alig 1 százaléka), s nem jelentős a tagi jövedelemhez viszonyítva sem. A bevitt föld tulajdonával járó *elsajátításnak*, a földjáradék folyósításának igen nagy volt a gyakorlati és politikai jelentősége az átszervezés, majd a megszilárdulás idején, amennyiben éppen a földdel, illetve nagyobb földdel belépők szocialista útra való áttérését támogatta. A későbbiekben gyakorlati jelentősége fokozatosan csökkent, elvi fontossága azonban máig is megvan. Ezt az is mutatja, hogy bár 1968 óta sok tsz-tag és kívülálló önként felajánlotta a tsz használatában álló földjét a tsz-nek, sokuk máig sem tette. Vagyis ez utóbbiak egyelőre nem cserélték fel tulajdonukat (s a földjáradékot) a megváltási árral.[11]

A tsz-be bevitt földhöz kötődő *rendelkezési* jog természetesen nem az egyéni (telekkönyvi) tulajdonost, hanem a termelőszövetkezetet illeti. Földet nem lehet kivenni a termelőszövetkezetből, még akkor sem, ha az megszűnt. A fel nem osztható közös vagyon egyéb tárgyai feletti rendelkezés joga szintén a szövetkezeté. A tagok összessége *kollektíve* élvezi a tulajdonból eredő előnyöket, viseli a kockázatokat és kötelezettségeket. A közös munkában való részvétel is egyenlő joga és kötelessége minden munkaképes tagnak. Más szavakkal: a korábbi tulajdon és vagyon (hiánya vagy mérete) szerinti réteg- és osztálykülönbségek közvetlen következményei a tsz-tagság mai helyzetére elhalványultak. Ebben az értelemben a tsz-tagság egységessé vált. Ez az egység azonban nem távolította a munkásosztálytól, ellenkező-

[11] A földjáradék mértéke egyébként aranykoronánként 5–10 kg búza állami felvásárlási ára; maximum 28 aranykorona hektáronként, és maximum 15 hektár bevitt föld után számolják el. A konkrét mértéket a közgyűlés dönti el. (Az évenként egy családnak folyósítható földjáradék elméleti maximuma tehát, 300 Ft/q búzaárral számolva kb. 12 000 Ft.) A kifizetett földjáradék egy családnak átlagosan 595 Ft volt 1964-ben. Mezőgazdasági Adattár. II. köt. KSH. 1965. 38. old.

leg: közelítette hozzá. Vagyis *a tsz-tag megélhetésének* – ugyanúgy, mint az ipari munkásénak – *alapvető forrásává a szocialista nagyüzemben végzett munka* (illetve az ennek alapján folyósított társadalmi juttatás) *vált.*

A szövetkezeti gazdaságoknak modern mezőgazdasági nagyüzemmé fejlődése megkövetelte, hogy egyre inkább *ne csak a tagok* (és családtagjaik) munkaerejével gazdálkodjanak, hanem kívülállókat is alkalmazzanak, hiszen a technika, a gazdálkodás, a munkamegosztás fejlődése olyan új, szakképzettséget követelő munkakörök létesítésével járt, amelyeknek betöltésére a szövetkezeti tagok nem voltak felkészülve. A szakképzett munkaerő pedig, ismerve az iránta keletkezett kereslet nagyságát, nem volt hajlandó vállalni a tsz-tagsággal járó kötöttségeket, korlátozásokat és kockázatokat a számára kétes értékű társtulajdonosi jogokért cserébe, hanem „kialkudta" magának *az alkalmazotti státust.* Ez garantált és magasabb bérrel és társadalmi juttatással járt, mint ami a tsz-tagok számára elérhető volt. A hatvanas évek elején a termelőszövetkezetek állandó alkalmazottainak száma még csak 8–10 ezer fő, 1965-ben 55, 1970-ben 117 ezer, 1978-ban 129 ezer. 100 aktív tsz-tagra jutó számuk a fenti időpontokban: 1, 5, 9, 18, 28 (hiszen folyton csökken az aktív tagok száma, 1978-ban már csak 460 ezer). A tsz-alkalmazottak átlagos havi keresete a hatvanas évek közepén még az aktív tagokénak másfélszerese volt, a hetvenes évek elején kiegyenlítődött, de előnyük máig is fennáll a munkaidőszabályozás, a munkavállalói érdekképviselet, a társadalmi juttatások, a nyugdíjszínvonal, a szabad munkavállalás stb. terén. Kisegítő gazdaságuk nekik is lehet, többnyire van is, s ezt gyakrabban szakosítják árutermelésre, mint a tsz-tagok. A tsz-alkalmazottak nagy része ipari és építőipari munkás, gépkezelő, gépjárművezető, valamint szellemi dolgozó. Főleg olyan foglalkozású és szakképzettségű, amellyel bármilyen vállalatnál előnyösen elhelyezkedhet. Nem kötődik tehát a termelőszövetkezethez, különösen nem az adott termelőszövetkezethez, munkája pedig kulcsfontosságú: a gépi munkák, a termelési rendszerek, a vertikumok és melléküzemágak munkája, a szállítás stb. nélkülük már elvégezhetetlen.

A tsz-alkalmazottak alapvető és nélkülözhetetlen szerepet játszottak és játszanak a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődésében, a paraszti és falusi munka és életmód átalakulásában. Jelentős részük sohasem volt paraszt, nagy részük nem is falusi származású. A tsz-parasztsághoz való sorolásuk nehezen indokolható, bár a termelőszövet-

kezeti vállalatnak, mint érdekközösségnek nélkülözhetetlen elemét képezik. Ez az a réteg, amelynek munkássá válásáról nem beszélhetünk, hiszen *többnyire eredetileg is munkás.* Nem tagja (társtulajdonosa) a termelőszövetkezetnek, tulajdonviszony szempontjából tehát semmi sem választja el a munkásosztályhoz sorolt rétegektől. Ugyanazt, ugyanúgy, többnyire ugyanolyan feltételek mellett végzi, mint társai az állami gazdaságokban.

Az alkalmazottak megjelenése és tömeges részvételük a termelőszövetkezeti gazdaságok munkájában és életében lényeges változást vitt nemcsak a termelőszövetkezetek belső életébe, munkájába, hanem e tulajdonforma jellegébe, társadalmi természetébe is. Ezzel is oldódott a szövetkezeti tulajdon csoportjellege, hiszen a szövetkezet termelőeszközeivel végzett munka tömegesen hozzáférhetővé vált a nem-csoporttulajdonos állampolgárok számára is.

A tsz-tagok *háztáji gazdasága,* mint bebizonyosodott, nemcsak „összefér" a szocializmussal, hanem a fejlett szocialista társadalom építése idején is nélkülözhetetlen kiegészítője a korszerű nagyüzemi mezőgazdasági termelésnek, s a nagyüzemekben dolgozók jövedelmének. Az utóbbi néhány év gyakorlata pedig azt is jól példázza, hogy a háztáji és a közös gazdaság sajátságos integrációja is megvalósulhat, kooperáció és munkamegosztás alakulhat ki, amely előnyös a közös, a háztáji és a fogyasztó számára egyaránt. A termelőszövetkezetek többségében újabban, mint „háztáji üzemágat", vagyis mint a termelőszövetkezeti gazdálkodás szerves részét kezelik: tervezik, anyagokkal, szaktanácsokkal látják el, szervezik a beszerzési és értékesítési tevékenységet stb. Jelenleg több mint 800 tsz-ben „háztáji agronómust" is foglalkoztatnak. Más szavakkal: a tsz-tagok háztáji gazdasága már régen nem a kollektivizált paraszt „utolsó mentsvára", ahol megőrzi „önállóságának" maradványát, s amely „elvonja őt a közösben végzett munkától". Gyakori, hogy a háztáji gazdaság nagyobb volumenű munkáit a tagok – informálisan, kaláka-alapon – ugyanúgy kollektíve végzik, mint a közös gazdaságban. Mindez természetesen a *közös gazdaságok* utóbbi másfél évtizedes fejlődésének köszönhető.

Ahogyan fejlődött a nagyüzemi technikai és munkaszervezet, nőtt a közösben végzett munka termelékenysége és jövedelmezősége, úgy került a maga *kiegészítő* helyére a háztáji gazdaság, az ott végzett munka, az ebből származó jövedelem. 1962-ben a paraszthztartások egy főre jutó évi nettó jövedelmének 65 százaléka származott a ház-

táji gazdaságból. (100 ilyen háztartásra 120 tsz-tag jutott.) 1972-ben a paraszthaztartások évi nettó jövedelmében 42 százalék a háztáji jövedelem súlya. (Ekkor 100 ilyen háztartásra 79 aktív tsz-tag és 20 munkabéres kereső jutott.) 1975-ben ez az arány már csak 29 százalék volt, 100 ilyen háztartásban 77 aktív tsz-tag és 22 munkabéres kereső élt. A megnevezett években a tsz-ből, illetve a fő tevékenységből származó jövedelem aránya: 22; 49; 49 százalék.[12]

Nem kívánom túlértékelni a háztartás-statisztikai információ jelentőségét az itt tárgyalt szempontból sem. A háztájiban végzett munkából származó jövedelem valóságos arányát csökkenti, ha a külterületi (tanyasi) háztartásokat is figyelembe vesszük. (Ezeket 1976 előtt nem vizsgálták.) Olyan nyugdíjas és járadékos tsz-tagok háztartásait pedig, ahol a háztáji jövedelem súlya nagyobb volt, mint a nyugdíjé, együtt szerepeltették a kiválasztott mintában az aktív keresős háztartásokkal. Ez növelte egyrészt a háztájiból származó jövedelem, másrészt a társadalmi juttatásból eredő jövedelem átlagos arányát, és csökkentette az egy főre jutó jövedelem nagyságát. Ugyanakkor jól látni, hogy 1962 és 1972, de 1972 és 1975 között is, amikor a háztartás-statisztika azonos módszerekkel dolgozott, állandóan csökkenő tendenciájú a háztájiból származó jövedelemrész. Feltehető, hogy ez a tendencia azóta is folytatódik, vagyis *nő a tsz-parasztság jövedelmében is a munka szerinti elosztásból és a társadalmi juttatásból származó rész aránya, ami a munkásosztályhoz való közeledés egyik fontos jele.* A dolog „másik oldala", hogy a munkásosztályhoz sorolt rétegek közül csak a mezőgazdasági kistermeléssel (is) foglalkozók ilyen

[12] Adataink a KSH háztartás-statisztikai kiadványai alapján számított adatok. 1972 és 1975 között nem nőtt a közösből származó jövedelemrész aránya. Ennek az a magyarázata, hogy a nyugdíjasok és a gyesen levők számának növekedésével, illetve a díjtételek növekedésével 9 százalékról 14 százalékra nőtt a társadalmi juttatásból származó jövedelemrész aránya ezekben a háztartásokban. Figyelembe veendő az a tény is, hogy ekkortájt bizonyos korlátozások és adózási szabályok következtében csökkentek a háztájiból származó jövedelmek, illetve csökkent a termelési kedv.

Az 1976. évi háztartás-statisztika a korábbiakhoz képest módszertani újításokat vezetett be, például már a ma használatos osztály- és rétegkategóriák szerint csoportosítja a háztartásokat. Ezért adatai közvetlenül nem vethetők egybe a korábbi évek adataival. Feltűnő azonban, hogy a tsz-paraszti háztartások évi nettó jövedelmének 24 százaléka, a községi munkáshaztartások nettó jövedelmének 10 százaléka származott 1976-ban a háztáji, illetve a kisegítő gazdaságból. (A főtevékenységből származó jövedelem aránya a tsz-paraszti háztartásokban ekkor 61 százalék, a községi munkáshaztartásokban 72 százalék.) Az arányok nyilván nem egyik évről a másikra változtak meg, hanem az új adatcsoportosítás következtében.

jövedelmeit tükrözi jól a statisztika, egyéb, nem a munka szerinti elosztásból (például borravaló, fusizás, alkalmi munkák) származó jövedelmeit, amelyeknek nagyságrendje – becslés szerint – legalább ekkora, nem tükrözi, illetve nem megbízhatóan tükrözi.

Megemlítendő még a mezőgazdasági kistermelésben váló részvétellel kaposolatban, hogy – mint 1976 óta közismert – ez nemcsak a tsz-parasztok jellegzetessége, hanem jelentős munkásrétegeké is. A mezőgazdasági kisüzemek 28 százaléka tartozott 1972-ben a munkásokhoz, s csak 26 százaléka a parasztokhoz. (A többi nyugdíjas, kettősjövedelmű vagy szellemi dolgozó.)[13] A kistermeléssel (is) foglalkozó háztartásokhoz tartozó 5,2 millió személynek 48 százaléka tartozott olyan háztartásba, melyben legalább egy szövetkezeti, szakszövetkezeti tag is volt, 52 százalék nem szövetkezeti háztartások tagja volt.[14]

A kisüzemi mezőgazdasági termeléssel (is) foglalkozók erre fordított éves munkaidejét az 1972–73-as gazdasági évben 2,7 milliárd munkaórára becsülték, ennek csak 12,6 százalékát teljesítették fizikai dolgozó tsz-tagok, 11,8 százalékát nem mezőgazdasági munkások, 58 százalékát nyugdíjasok és háztartásbeliek. (A többi megoszlik szellemi dolgozók, tanulók, állami gazdasági munkások, egyéni parasztok között.)[15] A mezőgazdasági tsz-tag fizikai dolgozó férfiak átlagos időmérlegében 2,5 órát, a kisegítő gazdasággal rendelkező nem mezőgazdasági munkásokéban 2,0 órát (a nőknél 2,6, illetve 0,9 órát) foglalt el a háztáji gazdaságban végzett munka.[16] A mezőgazdasági kisüzemekben végzett munkából származó jövedelem 9–10 forintos órabérnek felelt meg.[17]

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a tsz-parasztok háztáji gazdaságát nem tekinthetjük olyan tényezőnek, amely őket – akár elvileg, akár gyakorlatilag – elválasztaná, vagy akárcsak egyértelműen megkülönböztetné a munkásosztálytól, *különösképpen a falun élő munkásrétegektől* (állami gazdasági munkások, bejáró munkások). 1977-ben például a Borsod megyei *Tard* községben végzett teljes körű kérdőíves vizsgálatunk adatai szerint az állami iparban, az építő-

[13] *Dr. Kovács Imre:* A háztáji és kisegítő gazdaságok szerepe szocialista mezőgazdaságunkban. *Társadalmi Szemle,* 1976. 3. sz.

[14] Általános Mezőgazdasági Összeírás. 3. köt. KSH. 1972. 7. old.

[15] *L. Oros Iván–Schindele Miklós:* Időmérleg a háztáji és kisegítő gazdaságokban. *Statisztikai Szemle,* 1977. 8–9. sz. 857. old.

[16] Uo., 854. old.

[17] *Dr. Kovács Imre:* Id. cikk.

iparban, a kereskedelemben és a mezőgazdaságban dolgozó munkások közül csak 13,6 százaléknak nem volt háztáji, illetve kisegítő gazdasága, de a tsz-parasztok 9 százalékának sem volt. Legfeljebb 1600 négyszögöl területű háztáji, illetve kisegítő gazdaságról a munkások 68 százaléka, a tsz-parasztok 61 százaléka számolt be. Az 1–2 kh nagyságú kisgazdaság is megtalálható a munkások 15,7 százalékánál, s ez nem sokkal nagyobb arányú a szövetkezetieknél sem (24 százalék). Frisshús-szükségletét 52, illetve 63 százalék látta el részben a ház körüli gazdaságból, s teljesen azonos (91 százalékos) arányban vágtak otthon sertést 1976–1977-ben.

Természetesen a háztáji gazdaság többnyire háztartási-családi *kisüzem,* ahol sokáig megőrződik a régi technika, az univerzális paraszti munka, a „látástól-vakulásig" törvénye, s különösen az idősebb tsz-parasztoknál az alacsony és csökkenő intenzitású és termelékenységű kézi munka. Mindezen a nagyüzem (és az állam) sokoldalú támogatása csak lassan, fokozatosan tud változtatni. Ehhez is fontos azonban annak belátása, hogy a háztáji gazdaság léte nem osztályikiváltsága a tsz-parasztságnak, s nem elvi akadálya sem a nagyüzemek fejlődésének, sem a tsz-parasztság munkásosztályhoz való hasonulásának. Fontos szerep vár arra a nagyüzemi kezdeményező, szervező munkára, amely a termelőszövetkezetek nagy részében, az állami gazdaságok egy részében már folyik, s célja a hozzájuk tartozó, környezetükben tengődő-prosperáló kisüzemi gazdaságok integrálása, „beldolgozó" üzemággá változtatása, s ezzel modernizálása és társadalmasítása.

A termelőszövetkezeti tulajdon csoportjellege és ebből is adódó strukturálisan elkülönítő szerepe, mint már említettük, a termelőszövetkezeti mozgalom és gazdaság fejlődésével, illetve egész társadalmi környezetének fejlődésével változik. A változás alapvető iránya és tartalma az elkülönült csoportjelleg „oldódása" gazdasági és strukturális értelemben egyaránt. Megítélésünk szerint a termelőszövetkezeti tulajdon strukturálisan elkülönítő szerepe az utóbbi évtizedben gyors csökkenést, elhalványodást mutat, s ezzel párhuzamosan előtérbe került, dominálni kezd strukturálisan *homogenizáló* szerepe. Más szavakkal: a termelőszövetkezeti tulajdonforma és gazdálkodási mód nem elkülöníti a tsz-parasztságot a munkásosztálytól, hanem fokozódó mértékben *közelíti* hozzá. Ezt vázlatosan a következők támasztják alá (itt nem részletezhetjük a folyamat egész szociológiai tartalmát, a munka-

és életmódváltozásokat, a gondolkodásmód, az érték- és normarendszer változásait stb.):

a) Szervezeti *koncentráció* és többnyire valóságos *társadalmasodás* megy végbe, amihez a tulajdonilag elkülönült termelőszövetkezetek képesek alkalmazkodni. 1962-ben 3720 termelőszövetkezet működött, átlagos területük 1247 hektár volt; 1967-ben 3033 tsz, az átlagos területnagyságuk 1602 ha; 1979-ben 1369 tsz, átlagos területük 4000 hektár. Ezzel párhuzamosan nőtt az állóeszköz-állomány (1970-ben 93 milliárd forint, 1977-ben 178 milliárd forint a bruttó értéke, folyó áron), csökkent a foglalkoztatottak száma (1970-ben 939 ezer fő, 1977-ben 733 ezer, 1978-ban 666 ezer fő); nőttek a terméseredmények és termésátlagok, az állattenyésztés hozamai, vagyis nőtt a munka termelékenysége, elérték a munkásátlagot a tsz-parasztság jövedelmei.

b) Bővült a termelőszövetkezeti közös gazdaságok *tevékenységi köre,* ezzel is új technikák és technológiák, szakmák jelentek meg; ez növelte az alkalmazottak számát és arányát, de ugyanakkor hozzájárult a szakképzetlen tsz-tagok egész éves foglalkoztatásának biztosításához is. Az élelmiszer-feldolgozó *vertikumok,* az alaptevékenységhez nélkülözhetetlen szogáltató *segédüzemágak* (építési, javítási, takarmánykeverő stb. részlegek, műhelyek) és az egyéb ipari, szolgáltató és kereskedelmi jellegű *melléküzemágak* rugalmasan pótolják a falusi infrastruktúra hiányos hálózatát, s ugyanakkor az alaptevékenység csúcsidején, főleg a sok kézi munkát igénylő bizonyos betakarítási munkákhoz is átcsoportosítható munkaerőt kötnek meg a rendszeres foglalkoztatással. Az 1977-ben 161 milliárd forintos bruttó termelési értéknek negyed részét hozta az ilyen tevékenység; 1970-hez képest 1977-ben a tsz-ek ipari tevékenysége 334 százalékra, kereskedelmi tevékenységük 270 százalékra, építőipari tevékenységük 111, egyéb, nem alaptevékenységük értéke 302 százalékra nőtt.[18]

c) A termelőszövetkezetek *közös vállalatokat,* vállalkozásokat, társulásokat hoztak létre, részben az imént említett szélesebb körű tevékenység folytatására. 1977-ben 759 ilyen vállalat működött, összesen 1,1 milliárd forintos nyereséggel. Többségük vízgazdálkodási és építőipari társulás. Az ilyen közös vállalatok létesítése nem érinti a termelőszövetkezetek tulajdoni elkülönültségét, de szélesíti kapcsolat- és érdekeltségi rendszerüket.

[18] *Statisztikai Évkönyv,* 1977. KSH. 1978. 232. old.

d) A hetvenes években megindult és nagyon gyorsan kibontakozott *a horizontális integráció* folyamata a nagyüzemi mezőgazdaságban. Ennek fontos résztvevője a termelőszövetkezetek többsége is (1979 elején több mint 1100 tsz vett részt 72 termelési rendszerben, közülük 21 rendszerszervezőként). A termelési rendszerek a mezőgazdaságban *az iparszerű szervezettséget,* a gépesítettséget és a termelékenységet, a koncentrált szaktudást és technológiai fegyelmet honosítják meg. „A termelési rendszer önálló vállalatok meghatározott ágazatainak gazdaságos fejlesztését szolgáló együttműködés, amely a biológiai, a műszaki és a szervezési tudományok eredményeit egységes termelési folyamattá ötvözi, folyamatosan továbbfejleszti, azok üzemi alkalmazását különféle szellemi és anyagi szolgáltatások révén szervezi. A termelési rendszereket élenjáró állami gazdaságok, termelőszövetkezetek, intézmények vagy ipari vállalatok hozzák létre és kölcsönös érdekeltség alapján működtetik."[19] A rendszerekbe bevont vetésterületek termésátlaga 1976-ban és 1977-ben a legfontosabb növények esetében 10–25 százalékkal volt magasabb, mint a rendszereken kívüli területeken.

A termelési rendszerek többféle együttműködési formát alkalmaznak (szerződéses kapcsolat, nem önálló és önálló jogi személyiségű társulás), a lényeg azonban a résztvevők közös érdekeltsége, a magasabb hozamok gazdaságos biztosítása, az ehhez szükséges szakértelem és technika koncentrálása, a technológiai fegyelem; a szakmai oktatás és a továbbképzés megszervezése. Több rendszer nemzetközi együttműködésben is részt vesz. Keveset tudunk még arról, hogy az ilyen kiterjedt vállalatközi együttműködés milyen hatással van a résztvevőkre; annyi azonban bizonyos, hogy az iparszerű termelési rendszerekben való részvétel nagymértékben elősegíti a termelőszövetkezeti vállalatok munkájának társadalmasodását, csökkenti a csoporttulajdon különállását, strukturálisan elkülönítő szerepének maradványait. (A gazdaságok együttműködése már olyan fokú, hogy a szövetkezeti mezőgazdaság állami irányításának területi feladatát *megyei* szintre kellett emelni.)

e) Megindult *a vertikális integráció* kialakulása is. Ennek *egyes elemeit* ugyan már az említett élelmiszeripari vertikumok, illetve a termelési rendszerek is tartalmazzák, átfogó módon azonban *az agrár-*

[19] A termelési rendszerek továbbfejlesztéséről. MÉM Munkabizottság anyaga. Kézirat. TTI. Dokumentáció. 1978. november. 3. old.

ipari egyesülések valósítják meg. Jelenleg négy ilyen működik az országban. Az agrár-ipari egyesülésekben termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, élelmiszeripari és esetleg más, például kereskedelmi állami vállalatok vesznek részt. Ezekben magasabb fokú az önálló vállalatok együttműködése, megfigyelhető a különböző tulajdonformák közeledése, csökken az árutermelői elkülönülésük, kialakul az oszthatatlan közös vagyonuk.[20]

Mindezt figyelembe véve, úgy véljük, hogy a termelőszövetkezeti tulajdon csoportjellege alapján ma már egyre kevésbé indokolható a tsz-parasztságnak *mint osztálynak* a különállása, elkülönülése a munkásosztálytól. A tsz-tulajdon lehetővé tette a tsz-parasztság tevékenységének sokrétűvé és *iparszerűvé*, részben *iparivá* válását, az ezt jellemző nagyüzemi munkaszervezet, munkafegyelem, szakmai munkamegosztás, szakmásodás kialakulását, az ehhez szükséges irányítási és érdekeltségi viszonyokat; ennek megfelelően alakítja a gondolkodás- és életmódot. A termelőszövetkezeti tulajdonforma négyféle tartalom *közös formája:* az aktív tsz-tagoké, a nyugdíjas tsz-tagoké, ezek segítő családtagjaié és a tsz-alkalmazottaké. Az első két csoport társtulajdonosi jogai formálisan egyenlőek, a harmadik és a negyedik csoport formálisan e jogokban nem részesedik. Ennek ellenére a termelőszövetkezet ügyeinek alakulására *senki sem formális jogainak arányában van személyes hatással,* hanem a munkamegosztásban, a munkaszervezetben, illetve az irányítási hierarchiában elfoglalt helyének megfelelően, *ennek* fontossága szerint. Vagyis megközelítőleg ugyanúgy, ahogyan az állami vállalatok munkásai és alkalmazottai az állami vállalatok ügyeire. Más szavakkal: ahogyan az *elsajátítás* sem közvetlenül a társtulajdonosi minőség függvénye (a földjáradékon túl), hanem mértékét a közös munkában való részvétel, a teljesített munka mennyisége és minősége határozza meg elsősorban, úgy a *rendelkezés* gyakorlati lehetősége sem közvetlenül a társtulajdonosi minőség velejárója, hanem a szövetkezeti vállalat és társadalmi szervezet munkamegosztásában elfoglalt pozíció jelentőségével, súlyával is összefügg. (Sokak szerint csakis ez határozza meg.) Kivételnek látszik a tagok *sza-*

[20] *Major Lajos:* Az agrár-ipari egyesülés, mint a regionális gazdasági integráció szervezete Magyarországon. *Gazdálkodás,* 1978. 3. sz.; *Halmai Péter:* Az agrár-ipari integráció és a tulajdonviszonyok továbbfejlődése egyes európai szocialista országokban. *Társadalomtudományi Közlemények,* 1978. 4. sz.; *Csizmadia Ernő–Székely Magda:* Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Kiadó 1978. 71–91. old.

vazati joga a közgyűlésben. Ennek a jelentősége a szövetkezetek megalakulása, munka- és üzemszervezetük kialakítása, az érdekeltségi formák megválasztása, a funkciók elosztása idején volt nagy. Ekkor még lehetővé tette a közvetlen érdemi beleszólást a közös ügyekbe az áttekinthetősége, a tagok korábbi tapasztalatainak, hely- és emberismeretének felhasználhatósága, a kisebb üzemméretek, a hagyományos technológia stb. Ekkor még a tagok többnyire maguk közül választották meg vezetőiket is. Azóta örvendetesen megnőtt a szövetkezetekben a szakembergárda, amely nagyrészt „kívülről" jött, és bebizonyította a szakszerűség nélkülözhetetlenségét a nagyüzemi termelésben. Megnőttek az üzemméretek, sokrétűvé váltak a belső és külső kapcsolatok. Ezért a tsz-tagok igen nagy többségének beleszólási, illetve döntési jogai gyakorlatilag egyre inkább hasonlóvá válnak azokhoz a jogokhoz, amelyeket *az üzemi demokrácia szabályai biztosítanak* a munkások és alkalmazottak számára az állami vállalatoknál, s amely jogok gyakorlását a szakképzettség és az információ hiánya erősen akadályozhatja. Ráadásul a kollektív tulajdonos tsz-tagok többsége (1978 elején 54 százalék) nyugdíjas, aki nem vesz részt rendszeresen a tsz életében, munkájában, s már csak emiatt sem képes lépést tartani az eseményekkel, eligazodni a szakvezetés javaslataiban.

Nem állítjuk természetesen, hogy a tsz-tulajdon már *teljesen* „levetkőzte" csoportjellegét, hogy már teljesítette azt a funkcióját, amit a lenini elgondolás szánt neki: a kistulajdonos-dolgozók átvezetését a szocializmus útjára. Ez a funkciója még ma is megvan, a szövetkezetek alapító nemzedéke – ha nagyrészt nyugdíjas is – ma is él, számára az „átvezetés" még *átélt* realitás. Nem is e csoport munkássá válásáról van szó elsősorban, hanem főleg azokéról, akik a hetvenes években tömegesen jelentek meg a termelőszövetkezetekben és sohasem voltak önálló, kisárutermelő parasztok, s legfeljebb *gyermekkori* élményeik vannak a felszabadulás utáni paraszti létről. A termelőszövetkezeti vállalat számukra gyakran nem sokban különbözik *bármely más* nagyüzemi munkahelytől. Az ő „átvezetésükre" már nincs szükség. Más szóval: a termelőszövetkezeti tulajdonforma strukturális szerepe számukra semmiképpen sem az elkülönítés a munkásosztálytól, hanem a közelítés és hasonlítás ahhoz. (Arányuk emelkedését a tsz-parasztságban jól mutatja az iskolai végzettségi adat: 1970-ben 8 általános iskolai végzettségű volt a tsz-parasztok 26,7 százaléka, 1977-ben 45 százalék.) A tsz-dolgozóknak ez a kb. 20–40 éves rétege *gyakran nem is tekinti magát parasztnak,* számára a „paraszt" szó leki-

csinylő, becsmérlő csengésű. Nem végez univerzális paraszti munkát, havi bérfizetésben részesül, gyakran szakképzettsége van, *igyekszik* úgy élni, termelni és fogyasztani, utazni és szórakozni, mint városi munkástársa. Erre ugyan kevesebb lehetősége van: hosszabb a munkaideje, saját házat kell építenie, a falusi infrastruktúra fejletlen. Igényei és törekvései azonban nagyon hasonlítanak már az „átlagos" munkáséhoz.

Hogyan érinti mindez a munkásosztályt, a munkásosztály vezető szerepét, a munkás-paraszt szövetséget? Nézetünk szerint a tsz-parasztság tömeges hasonulása a munkásosztályhoz a munkásosztály politikájának, vezető szerepének, a munkás-paraszt szövetségnek nagy győzelme, a szocialista társadalomszerkezet fokozódó homogenizálódása, legalábbis osztályszempontból. E fejlődési tendencia érvényesülésében és fokozódásában egyaránt „oroszlánrésze" van mind a munkásosztálynak, mind a tsz-parasztságnak, együttes érdekeltségüknek. Alapvető érdekeik azonossága – ami már az átszervezés idején is döntő tényező volt – helyzetük és törekvésük, tulajdoni és jövedelmi viszonyaik, élet- és gondolkodásmódjuk nagymértékű közeledését eredményezte. Ez a folyamat persze nem egyenletes: függ a terület gazdasági fejlettségétől, a szövetkezet gazdasági erejétől stb. Egészében véve azonban ma már azt mondhatjuk, hogy a mostani munkásosztály és tsz-dolgozók különbsége *nem elválasztó minőségű osztálykülönbség,* hanem csak osztályszerű, osztályeredetű különbség. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy már teljesen jelentéktelenné váltak a munkásosztály és a tsz-dolgozók helyzetének és érdekeinek különbségei. Ezekkel továbbra is számolni kell, és a politikának arra kell törekednie, hogy a kialakult új helyzetben fokozza az együttműködést. Ehhez az eltérő helyzetek és érdekek *figyelembevétele* ugyanúgy szükséges, mint a már létrejött azonosság *alapulvétele* mind a két közeledő osztály, mind pedig ezek különböző rétegei között.

A termelőszövetkezet, mint sajátos vállalat és társadalmi szervezet eddig is alapvető és pozitív szerepet játszott szocialista társadalmunk fejlődésében. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai azt bizonyították nálunk, hogy a termelőszövetkezetnek csak egyik funkciója a kisárutermelés átvezetése a szocialista útra, s ennek teljesítésével párhuzamosan előtérbe kerül a tsz-nek mint sajátos gazdálkodási módnak, érdekeltségi formának, sajátos vállalattípusnak a funkciója.

A munkásság és a tsz-parasztság közeledése minden bizonnyal foly-

tatódik a fejlett szocialista társadalom további építése során. Feltehetőleg „összeolvadásuk" is előrehalad, amely már megkezdődött a családokban, az ipari és iparszerű termelésben, a politikai szervezetekben. Megkülönböztetésük ezért előbb-utóbb értelmetlenné válik. Ez a történelmi perspektíva felidézi *Engels* 1881-es prognózisát: „... a társadalom sohasem tudott meglenni termelő osztály nélkül. Erre az osztályra ... minden körülmények között szükség van – bár el kell jönnie annak az időnek, amikor ez már nem osztály lesz, amikor felöleli majd az egész társadalmat."[21]

Társadalmi Szemle, 1979. 6. sz.

[21] *Engels:* Szükséges és felesleges társadalmi osztályok. *Marx–Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969. 322. old.

Huszár Tibor

SZELLEMI MUNKÁSOK, ÉRTELMISÉGIEK, DIPLOMÁSOK

A 20. század második fél évszázadát – ha lehet, még a korábbi évtizedeknél is erőteljesebben – a tudomány növekvő szerepe, a szellemi potenciál megsokszorozódása jellemzi. A kapitalista és a szocialista világrendszer egyaránt gyors ütemben fejleszti – más célok, szándékok jegyében – kulturális szervezetét, teremti meg az ismeretek szélesítésének, megújításának, felhalmozódásának társadalmi feltételeit. A gazdasági növekedés dinamizmusa, a hadsereg ütőképessége, a társadalom szellemi-ideológiai készenléte egyaránt a felsőfokú képzettségű szakemberek számának megsokszorozását követeli. E folyamatokkal összefüggésben – jóllehet más okokra is visszavezethetően – kiterjedtebbé vált az ún. harmadik szektor, amely (különösen az egészségügy és a közoktatásügy területén) a szellemi munkások újabb csoportjainak kiképzését és alkalmazását követelte meg.

A szellemi munka jelentőségének felismerése korunkban egyetemleges. Korántsem ilyen egybecsengőek a nézetek a szellemi munkások, értelmiségiek társadalmi funkcióinak, hovatartozandóságának megítélésében. S ez természetes is. Az értelmiség kötődéseinek, kapcsolatainak szociológiai jellemzése, szerepének minősítése összefügg *a társadalmi hegemónia* értelmezésével, feltételezi a korszakos jelentőségű bölcseleti-művészeti áramlatok *osztályjellegének* elismerését vagy tagadását. Annak megválaszolását, kit illet meg *a tanulás joga?* Kiváltsággá válhat-e a tudás? Milyen társadalmi *előnyökkel* és *kötelezettségekkel* társul a diplomával szavatolt szakismeret? Érthető tehát, ha az értelmiség fogalma *az ideológiai harc* fontos ütközőpontjává vált.

A marxizmus a fizikai és a szellemi munka elkülönülését az osztályantagonizmusok törvényszerű kísérő tünetének, az értelmiséget *történeti* kategóriának tekinti. Az értelmiségi hivatások kifejlődése jellegzetesen újkori jelenség, a polgári társadalom kialakulásának kísérő tünete, jóllehet a szellemi tevékenységet végzők, „az írástudók" csoportjának társadalmi elhatárolódása nem előzmények nélküli. E csoportok megjelenését, átalakulását, felbomlását az osztálytársadalmak belső szükségletei magyarázzák. A sumér és az egyiptomi írnokok, a kínai mandarinok társadalomban elfoglalt helyét, feladatkörét – kiváltságaikat és kötelezettségeiket – a despotikus állam, az ázsiai termelési mód jellegzetességei motiválták. A görög városállam vándorbölcselői más intellektuális típust képviseltek, más társadalmi szükségletre feleltek, mint a hűbéri társadalom írástudói: a *clericusok* vagy a reneszánsz udvarok *humanista udvari értelmisége.* A polgári társadalmakban új intellektuális típusok jelennek meg, megváltozik a szellemi tevékenység társadalmi rangja, módosulnak funkciói.

Már a kora-polgári fejlődés új intellektuális szükségleteket alakított ki: a nemzetközi kereskedelem, az üzemszerű termelés pontosabb ügyvitelt, a szerződés, a foglalkozás és öröklés *jogi szavatolását* követeli meg. Az ipari forradalomban pedig megsokszorozódtak az ember technikai lehetőségei, a tudomány rangjára emelkedik a *műszaki-újító* tevékenység. A kialakuló polgári társadalom az integráció magasabb fokát képviseli; szükségessé válik az állam és a társadalom ügyvitelének racionálisabb megszervezése. E társadalmi szükségletekre felelve, e folyamatokkal párhuzamosan épülnek ki a modern *polgári kultúra intézményei:* a humán, műszaki, közgazdasági, természettudományi specializációt megalapozó iskolarendszer, a kollégiumok hálózata, a tudományt pártoló akadémiák, a könyv- és lapkiadók, a könyvtárak és a társadalmi nyilvánosság, a művészeti piac, s válik szakmává, hivatássá a kvalifikált szellemi tevékenység.

A polgári társadalomban módosul az intellektuális tevékenység társadalmi besorolása, a „szellemi munkások" szakmai csoportjai új módon illeszkednek a társadalom szerkezetébe. *A klasszikus kapitalizmus* időszakában a legtöbb értelmiségi tevékenység *„szabad pálya"*, a piaci viszonyoktól függő *önálló egzisztencia.* Meghatározott értelemben a mérnöki irodával rendelkező okleveles mérnök, az ügyvédi irodát vezető ügyvéd, sőt a „privát rendelővel" rendelkező orvos maga

is vállalkozó, s jövedelmének mértékétől függ, hogy a polgárság mely rétegeivel azonosítható társadalmi helyzete. *A monopoltőkés társadalmakban* az intellektuális tevékenységek is besorolandók az élet minden területét átfogó nagy szervezetekbe: a korábban önálló irodával rendelkező mérnök, orvos, jogász *alkalmazottá válik,* s módosulnak a tudományos-kísérletező munka feltételei is.

A szellemi munkások, az értelmiségiek e korszakban már viszonylag nagyszámú és differenciált réteget képviselnek. Tagolódnak mindenekelőtt *a képzettségi szintnek* megfelelően. Ha a prekapitalista társadalmakban „tanult embernek" minősült az „írástudó", a „deák", a modern tőkés társadalomban a középfokú iskolai végzettség csak technikusi, ügyintézői, művezetői munkakörre minősít. A szellemi munkások – fehérgallérosok – csoportján belül ily módon elhatárolódnak a diplomások és a középfokú iskolai végzettséggel rendelkező szakemberek. De *a diplomás réteg is tagolódik:* más-más tekintéllyel és hatókörrel rendelkeznek az egyes *szakmai csoportok,* s a szakmai csoportokon belül is rétegződés figyelhető meg, amely mindenekelőtt *a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt hely, a hatalomban való részesedés s a jövedelem függvénye.* A nagy trösztök menedzserei, a vállalatok, bankok vezető jogtanácsosai nemcsak más fizetési osztályt képviselnek, mint a beosztott mérnökök vagy ügyintéző jogászok, hanem a hatalmi skála különböző pontjain helyezkedve el, a hatalomból való részesedésük is igen eltérő. Példánknál maradva: a menedzserek, a vezető jogtanácsosok szervesen beépülnek az uralkodó hatalmi csoportokba, s ily módon maguk is a polgárság hegemóniájának részesei; széles értelmiségi csoportok részvétele viszont (pontosabban: részt nem vétele) a valóban hatalmat jelentő döntési mechanizmusokban, lényegében más, bérből és fizetésből élő réteg hatalmi helyzetével rokon.

A MAGYAR ÉRTELMISÉG SZERKEZETI FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

A polgári átalakulást hazánkban a megkésettség jellemezte. Még a két világháború közötti évtizedekben is kettős az államszervezet, a társadalmi viszonyok, a kulturális intézmények arculata: egyrészt a termelés és a forgalom kapitalizálódik, s ennek talaján megerősödik a bank- és az ipari tőke befolyása; másrészt változatlanul erős az ún.

történelmi osztályok, mindenekelőtt az arisztokrácia, a nagybirtokosok gazdasági és politikai hatalma. A gazdaság kapitalizálódása ellenére – Erdei Ferenc kifejezését idézve – többszörösen összetett szerkezet alakul ki ily módon: egymás mellett, egymással harcban, egymást kiegészítve funkcionáltak az ún. történelmi-nemzeti – feudális – és a polgári társadalom osztályai és intézményei, illetve él tovább e társadalmak alatt a felbomló paraszti-népi társadalom.

Az értelmiség összetételét, feladatait a korabeli magyar társadalom e szerkezeti sajátosságai messzemenően meghatározták. Azok az értelmiségi kategóriák, amelyek az ún. történelmi-nemzeti társadalom intézményeihez kapcsolódtak (köztisztviselői kar, uradalmi gazdatisztek, államilag pozícionált szakértők: tisztifőorvos, vasúti pályamérnök stb.), *úri középosztályként* definiálódtak. A magánipar, a banktőke alkalmazottait, a magántisztviselőket, a vállalati jogászokat, a szabad pályán tevékenykedőket *a polgárság* integráns részének tekintették, munkájuk polgári tevékenységnek minősült. A magyar társadalom fejlődési sajátosságaiból következően az értelmiség e két szociális kategóriája etnikai-nemzetiségi szempontból is különbözött: *az ún. történelmi középosztály* a magyar nemesség elszegényedett csoportjaiból, állami és vármegyei tisztviselők gyermekeiből töltődött fel, *a polgári középosztály* elmagyarosodó német, zsidó, szlovák rétegekből verbuválódott. A határokat élesebbé tette, hogy az úri és a polgári középosztály tagjai más-más értékrendek szerint szerveződtek, különbözött életmódjuk, kulturális érdeklődésük; társas kapcsolataik is az elkülönülés irányába hatottak.

A harmincas évektől kezdődően két új kategória jelenlétével számolhatunk: ha számarányukat tekintve nem is, de kulturális súlyukat, potenciális szerepüket tekintve az irodalomban és a társadalomtudományokban megsokszorozódott a *népi-paraszti* és a *szocialista munkás értelmiségiek* szerepe.

A polgári fejlődés megkésettsége az értelmiség szakmai szerkezetére is rányomta a bélyegét. A dinamikusan iparosodó és városiasodó országokban a mérnök, a közgazda, az agronómus már a 19. században a legnagyobb számú értelmiségi csoportok közé tartozott – hazánkban viszont még a felszabadulás előtti utolsó békeévben sem érte el a közgazdászok, a mérnökök, a mezőgazdasági szakemberek együttes részesedési aránya a jogászokét: minden 100 diplomás közül 34 rendelkezett jogi, 13 műszaki, 8 agráregyetemi, 4 közgazdasági diplomával.

A történeti fejlődés sajátosságai magyarázzák az értelmiség feladataival (korabeli szóhasználat szerint: küldetésével) kapcsolatos elképzeléseket. Ahol a függő helyzet nem gátolta a nemzetté válás folyamatát, ahol kiépültek a polgári demokrácia és a nyilvánosság intézményei, a társadalom fejlődési alternatíváival kapcsolatos viták – különösen a munkásosztály történelmi színre lépését követően – *a politika* közegében tételeződtek, közvetlenül osztályok harcához kötődtek, s ezek érdekeit tudatosító pártok tevékenységében öltöttek testet. Hazánkban – akárcsak Kelet-Európa más országaiban – a függő helyzet, a polgári demokratikus intézmények hiánya, illetve erőtlensége következtében az ellentmondások nemzeti sorskérdéssé mitizálódtak. E sajátos helyzet magyarázza, hogy a 19. században a költők, a nemzeti tudományok művelői váltak a nemzeti érdekek szószólóivá, *a humán értelmiség* vállalta magára a politikus, a jövőt tervező és kikövetelő látnok szerepét. E hagyomány – a megváltozott körülmények ellenére – századunk első felében is fontos jellemzője tudati viszonyainknak.

A polgári fejlődés megkésettségét hűen tükrözte hazánk településszerkezete. Budapest felszívta az ország szellemi tartalékainak legjavát, ide összpontosultak a legfontosabb ipari, politikai, kulturális, tudományos intézmények. E koncentráció következtében minden, ami a fővároson kívülre települt, *„vidékinek"* minősült. Ezért aposztrofálódott vidéki értelmiségként a megyeszékhelyek, az egyetemi városok értelmisége; létviszonyaiban valóban domináltak a provinciális elemek. A szépirodalom szociográfiai hitelességgel dokumentálta e tényt; példaként Móricz Zsigmond *Barbárok,* Babits Mihály *Halálfiai,* Kosztolányi Dezső *Pacsirta* című regényére utalunk. Még szűkebb és körülhatároltabb volt *a falusi értelmiség* élete. Területileg a faluban élt, társadalmilag a falun kívül, illetve a falu fölött. A paraszt úrként tisztelte (vagy gyűlölte), az uraság azonban – ott, ahol a falu határában uradalom terült el – *nem* tekintette az úri társadalom teljes értékű részének. Szerepe a társadalom szellemi vezérlésében mégis kulcsjelentőségű volt. A két háború közötti évtizedekben ugyanis Magyarország legnépesebb társadalmi csoportja a parasztság volt; de e csoporton belül kevés olvasó embert lehetett találni, még elenyésző volt a tömegtájékoztatás hatása a faluban. *A kultúra-közvetítés* és a *véleményirányítás* funkciója ezért szinte kizárólagosan a falusi értelmiségiekre, mindenekelőtt a papra, a tanítóra hárult.

A falusi értelmiség társadalmi helyzete és feladatköre a felszaba-

dulás előtti évtizedekben egyben azt is példázza, hogy az értelmiség fogalma *az ország művelődési viszonyai* által is determinált: ahol az általános iskolázottsági szint alacsony, kevés a diplomás, ott a tanítóképzőt, a technikumot végzett, sőt általában az érettségivel rendelkezőt is az értelmiséghez sorolják. (1941-ben a felsőfokú oklevelet szerzettek száma hazánkban nem érte el a lakosság egy százalékát.)

ÉRTELMISÉG AZ ÉPÜLŐ SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN

A felszabadulást mélysodrású forradalmi átalakulások követték: a népi demokratikus forradalom átrétegezte a magyar társadalmat, a politikai-hatalmi viszonyokat, megújította a kultúra intézményeit. A történelem az értelmiséget is új módon „szituálta": megváltozott szociális és szakmai összetétele, a társadalomban való elhelyezkedése; az értelmiség fogalma új tartalommal telítődött.

A felgyorsult történelmi mozgás az értelmiséggel kapcsolatos vitakérdéseket is új megvilágításba helyezte: korábban nem észlelt plasztikussággal váltak érzékelhetővé az értelmiség különböző csoportjainak eltérő kötődései, *a társadalmi rendszer és az értelmiségi feladatkörök* közötti mély összefüggések. Csak a leglényegesebb változásokra utalunk.

A földreform deklarált célja a nagybirtokrendszer felszámolása volt, az uradalmak likvidálása pedig a gazdatiszti, jószágigazgatói funkció megszűnését vonta maga után. A gazdatiszt – Erdei Ferenc kifejezését idézve – az úri középosztály „legtörzsökösebb" típusa volt, jellegzetesen úri értelmiségi pálya. A gazdatisztek sorában számos kiváló növénynemesítő és állattenyésztő tevékenykedett, de az uradalmi üzemben – gazdatiszti vagy jószágigazgatói minőségben – nem a „tiszta tárgyi szakszerűséget képviselték", sokkal inkább voltak parancsnokai, mint szakmai vezetői a gazdaságnak. A régi államapparátus fokozatos átalakítása a legkonzervatívabb és legexponáltabb köztisztségviselői kategóriák – a jegyzői, a főszolgabírói, főispáni funkciók – megszűnését vonta maga után. Szükségszerűen megújult a bírói és az ügyvédi kar, megváltozott az ügyészség összetétele, funkciója is. A cégvezetők, a gyáripar és a banktőke érdekvédelmi szerveinek tisztségviselői, a polgári lapkonszernek és kiadók vezetői a tőkés társadalom funkcionáriusai voltak; a polgári értelmiségnek ezt a rétegét a tőkés tulajdonviszonyok felszámolása, a forradalmi átalakulás –

természetéből következően – egzisztenciálisan érintette. De szükségszerűen módosult az ún. *szabad pályák* társadalmi státusa is. A mérnöki irodát fenntartó vállalkozó mérnök, az önálló rendelőt fenntartó orvos, a nagy forgalmú ügyvédi irodák tulajdonosai egzisztenciájuk részleges vagy teljes feladására kényszerültek, s a szocialista vállalatok, az állami kórházak, az ügyvédi munkaközösségek keretében folytatták tevékenységüket.

Az értelmiség a forradalmi átalakulást megelőzően szociálisan zárt réteg volt: Magyarországon sem az ún. történelmi középosztály, sem a polgári értelmiség nem töltődött fel folyamatosan az „alsó" néprétegek képviselőivel, s – legalábbis nagy tömegeiben – kasztjellegűen elkülönült a „kétkeziektől", azok életvitelétől. E társadalmi távolságot áthidalandó a jobboldali radikális irányzatok a húszas-harmincas években az értelmiség – a középosztály – szociális megújítása érdekében látványos programokat hirdettek meg. E programok azonban eleve kudarcra voltak ítélve: úgy kívánták az ország kulturális szerkezetét megváltoztatni, hogy közben érintetlenek maradtak a társadalmi-politikai viszonyok. A művelődési kiváltságok azonban a *társadalmi-hatalmi kiváltságok* szerves kiegészítői voltak, az értelmiség társadalmi zártságát a viszonylag szűk rétegre kiterjedő ösztöndíjak és népfőiskolák csak részlegesen módosíthatták.

A népi demokratikus átalakulásnak ezért vált egyik kulcskérdésévé a volt uralkodó osztályok társadalmi, politikai, műveltségi kiváltságainak egyidejű megszüntetése, az iskolarendszer egységesítése. Az egyetemes tanügyi reform a társadalmi-politikai átalakulás szerves kiegészítéseként teremtette meg az értelmiség társadalmi megújulásának művelődésügyi feltételeit.

E folyamat kezdeti dinamizmusát a népi kollégiumok mozgalma biztosította. Az értelmiség szociális összetételének megváltoztatására irányuló erőfeszítések sikere azonban számos tényező eredője: a kulturális forradalom kibontakoztatásával párhuzamosan sikerült annak anyagi-szociális alapjait tovább szélesítenünk; nem egyes kiszemeltek, hanem egész osztályok helyzete változott meg: a munkásosztály a társadalom vezető ereje lett, a termelőszövetkezeti parasztság pedig egy dinamikusan fejlődő új társadalmi-gazdasági szektor tagjaként vált a hatalom gyakorlásának részesévé.

A változások mélységét és tartósságát a KSH legújabb vizsgálatai is dokumentálják.

A vezetők és szakértelmiségiek összetétele társadalmi származás szerint

Az édesapa eredeti foglalkozása szerint	1962—1964	1973
Munkásszármazású	25,3	26,1
Parasztszármazású	22,3	22,1
Vezető- és szakértelmiségi származású	18,5	16,9
Egyéb szellemi származású	16,9	17,2
Kisiparos, kiskereskedő származású	15,8	13,3
Egyéb és ismeretlen származású	1,2	4,4
Összesen	*100*	*100*

A számok minőségi változást jeleznek, de természetesen nem feledtetik, hogy ezer év öröksége – s ha a fizikai és szellemi munka ellentétéről s annak társadalmi következményeiről gondolkodunk, ilyen léptékkel kell mérnünk – a települési viszonyokban, az életformában, a szükségletekben és a szokásokban a mélyreható változások ellenére tovább él, s hogy időleges felerősödésüket új ellentmondások is segíthetik. Ebben az összefüggésben a fizikai és a szellemi munkások, városban, falun, tanyán élők, kis- és nagycsaládosok életvitelének, művelődési esélyeinek közelítése hosszú távú feladat, a fejlett szocialista társadalom építésének fontos feltétele és kísérő jelensége.

Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül, hogy az egyes értelmiségi pályák nyitottsága korántsem azonos mértékű. A mérnökök között 1963-ban 54 százalék volt a munkás-paraszt származásúak aránya, a tanárok között 43, az orvosok között megközelítően 35 százalék. Az orvosok és jogászok körében lefolytatott szociológiai vizsgálatok pedig arra figyelmeztetnek, hogy az egyes szakmákon belül a szakosodás további, ún. másodlagos szelekcióra ad lehetőséget: a jogászok között a fizikai dolgozók gyermekei a legalacsonyabb presztízsű és egyben legalacsonyabb jövedelmű tanácsi pályán vannak jelen a legnagyobb számban, arányuk az ügyvédek között a legalacsonyabb; az orvosoknál hasonló kiválasztódás figyelhető meg, az egyik póluson a magas presztízsű nőgyógyász, ideggyógyász szakmákban, a másik póluson pedig a közegészségügyi szervezőknél.

Az értelmiség szociális összetétele hazánkban a szellemi munkások számának gyors ütemű növekedése közepette változott. A hazai statisztikák *1928-ban* 277 543 szellemi munkást tartottak számon. Ez a 15 évesnél idősebb lakosság 4,66 százalékát tette ki. Ezek közül 129 910 (69,6 százalék) minősült aktív szellemi munkásnak, 74 399

(26,8 százalék) munkavállalónak – ezek szellemi munkakörben dolgoztak, de nem volt megfelelő szakképzettségük –, 10 034 (3,6 százalék) pedig állástalan diplomás volt. A szellemi munkásnak minősítettek közül 61 604-en rendelkeztek főiskolai diplomával. Statisztikánk *1970-ben* 1 257 000 szellemi munkást tartott számon, a diplomások száma pedig meghaladta a 380 ezret.

A szellemi munkások számarányának és abszolút számának erőteljes növekedése nyomán érzékelhetőbbé váltak a szellemi munkások rétegén *belüli* intellektuális választóvonalak. Az ügyintézői, felügyelői, adminisztrátori munkakörben tevékenykedők ugyanúgy nem minősülnek szakértelmiséginek, mint a tudományos segéderő. A „lateiner", a „nadrágos" ember, a „fehérköpenyes" megjelölés szociológiai tartalma egyre vitathatóbb, s a szellemi munkások fogalma is pontatlanul fejezi ki az új folyamatokat. Egyrészt a magasan kvalifikált szakmunkás (elektroműszerész, idomszerész stb.) sokkal intellektuálisabb tevékenységet végez, mint az ún. szellemi segéderő, másrészt a tudományos-műszaki forradalom és a nyomában járó információrobbanás megsokszorozza a diplomásokkal szemben támasztott követelményeket. E változásokat figyelembe véve különböztetjük meg a szellemi munkások széles rétegén belül *a szakértelmiségieket:* azokat a felsőfokú végzettséggel rendelkező szellemi munkásokat soroljuk közéjük, akik magas kvalifikáltságot követelő munkakörben dolgoznak, megújítják, továbbadják, alkalmazzák a tudomány, a művészet ismeretanyagát, jel- és szimbólumrendszerét.

A tervgazdaság viszonyai között, a tudományos-technikai forradalom időszakában sem az ipari, sem az ipari jellegű mezőgazdasági termelés, sem a tercier szektor nem fejleszthető dinamikusan nagy létszámú, magasan kvalifikált szakértelmiség nélkül. Ez az összefüggés magyarázza a diplomások számának gyors növekedését. A szakértelmiségiek létszámnövekedésének dinamikáját hűen tükrözi a népszámlálások anyagából összeállított következő táblázat.

A szakértelmiségiek (diplomások) létszámnövekedésének üteme
(a megelőző periódus százalékában)

1949	(1941 = 100)	105,3
1960	(1949 = 100)	175,3
1970	(1960 = 100)	178,6
—		
1970	(1949 = 100)	313,8

A szocialista építőmunka szükségleteivel összhangban korszerűsödött a szakértelmiségiek *szakmai struktúrája* is. Megszűnt a jogászi pálya dominanciája, nőtt a műszaki-mezőgazdasági, a közgazdasági és a pedagógiai diplomások száma. Az átstrukturálódást jól szemlélteti a következő táblázat:

A szakdiplomával (oklevéllel) rendelkezők létszámának növekedése oklevélfajták szerint
(A megelőző periódus százalékában)

Év	Műszaki	Mezőgazdasági	Kozgazdasági	Egészségügyi	Pedagógusi	Jogi	Össz.
1949 (1941=100)	93,5	14,6	108,3	93,6	112,6	83,3	103,3
1960 (1949=100)	290,3	165,8	259,0	139,6	229,8	102,2	175,7
1970 (1960=100)	206,8	247,7	185,7	138,3	210,8	98,5	178,6
1970 (1949=100)	600,3	410,4	481,0	193,1	484,5	100,5	313,8

Az értelmiség szakmai és szociális összetételének változásai szorosan összefüggnek az értelmiség funkcióinak, szerepkörének módosulásaival. A társadalom szellemi fejlődésében meghatározott folytonosság érvényesül: a tudományok által felfedett objektív törvények, termelési tapasztalatok, technikai vívmányok, a gyógyítás tudománya, a művészet jelentős alkotásai az új kultúra integráns részeivé válnak, s a kulturális intézmények, értékek fennmaradásával és továbbfejlesztésével kapcsolatos intellektuális funkciók is hagyományozódnak. Ebben az összefüggésben beszél Gramsci *a hagyományos értelmiség* kategóriáiról. De a társadalmi formáció átalakulásának folyamatában a hagyományos értelmiségi csoportok funkciói is módosulnak, mint ahogy a társadalmi tudat új struktúráiban a kultúra hagyományos értékei is új módon épülnek bele.

Hazánkban is – utaltunk a felszabadulást követő évek változásaira – a társadalmi munkaszervezet, a hatalmi-politikai viszonyok módosulásával alakultak át a tudati viszonyok, a kultúra, a nyilvánosság intézményrendszerei is, s változtak ezzel párhuzamosan a hagyományos értelmiségi funkciók, jegecesedtek ki új intellektuális szerepkörök, s e folyamatban módosult az értelmiség társadalmi státusa is. E folyamat

korántsem tekinthető befejezettnek, de számos, az értelmiség helyzetét es funkcióit meghatározó determináns működési mechanizmusát már ismerjük. A szocialista tulajdonviszonyok homogenizáló szerepe, a munkásosztály hegemóniája, a munkásosztály és a parasztság tartós szövetsége, a párt társadalomirányító szerepe, a képviseleti rendszer, a tervgazdaság olyan realitások, amelyek az értelmiség lét- és munkaviszonyait is meghatározzák.

Mint arra korábban vázlatosan utaltunk, az értelmiségi hivatások és feladatkörök a **Horthy-Magyarország strukturális** viszonyaiból következően sajátságosan polarizálódtak: az állami tisztségviselők tevékenységében különös hangsúlyt kapott – Erdei Ferenc kifejezését idézve – *az uralmi szakszerűség;* a szabad pályán működő szakértelmiségiek *vállalkozóként* is funkcionáltak; a progresszív literátorok, társadalomtudósok egyes haladó képviselői s mindazok, akik vállalva a nélkülözést és a letartóztatás veszélyét függetlenítették magukat a „kincstártól" és a „piactól", a társadalom bírálóiként léptek fel. E sajátos polarizáció következtében a társadalombírálat, a jobbító szándék *ideológusi-literátori tevékenységként,* a szakszerűség: uralmi funkcióként, a gazdasági racionalitás a polgári magatartás jellemzőjeként rögzült a köztudatban. E sajátosságok is magyarázzák a társadalomkritikával társuló *messianisztikus* szerepvállalást, a pontos, fegyelmezett szaktevékenységre aggatott *kincstári* jelzőt, a *közgazdasági-műszaki* kultúra alacsony társadalmi presztízsét.

A mai magyar társadalomban az intellektuális funkciók és szerepkörök alakulását alapvetően meghatározza, hogy a szocializmus e fejlődési fokán *az uralmi-hatalmi viszonyok és a szakmai munkamegosztással összefüggő irányító funkciók* részlegesen elkülönültek. A munkásosztály történelmileg motivált, s a szocialista társadalom strukturális viszonyaiból következő vezető szerepét az MSZMP realizálja: a politikai hatalom csúcsaira, a Központi Bizottságba, a Minisztertanácsba, az országgyűlésbe, a társadalmi szervezetek vezető testületeibe, a fegyveres testületek vezérkarába döntően *politikai elvek, osztálykritériumok* szerint választódnak ki e testület tagjai. Az államhatalom jellegéből, a társadalmi rendszer természetéből következően e testületekben többségben vannak a munkásság és a parasztság képviselői. E választott vagy kinevezett, tevékenységüket társadalmi munkában vagy hivatásszerűen végző tisztségviselők – ha érvényesülnek a szocialista demokrácia normái – a közéleti tevékenység folyamatában maguk is intellektualizálódnak, marxista műveltségre tesznek

szert, a szocialista rendszer *organikus értelmiségének képviselői.* E testületekben proporcionálisan jelen vannak a különböző értelmiségi szakmai csoportok képviselői is.

A társadalmi munkaszervezetben a *technikai* munkamegosztás – elsődleges, de nem kizárólagos – szelektáló elve *a szaktudás.* E principium megsértése súlyos funkcionális zavarokat okozhat. A KSH közgazdasági főosztályának vizsgálatai a kérdés időszerűségére figyelmeztetnek: 1970-ben az oktatási-kulturális, valamint egészségügyi területeken tevékenykedőknek több mint 90 százaléka, az igazgató vezetőknek 86 százaléka felsőfokú diplomával rendelkezett – de a műszaki munkakörben dolgozó felső vezetőknek csak 75 százaléka, a gazdasági munkakörökben dolgozó felső vezetőknek csak 45 százaléka diplomás.

Nem áll szándékunkban a diploma által jogilag szavatolt szakismereteket fetisizálni: jól tudjuk, hogy vannak nagy tapasztalattal rendelkező gazdasági-műszaki vezetők, akik évek során az általuk irányított üzemek gazdáivá, kiváló vezetőkké váltak, egyes diplomások viszont képtelenek ismereteiket a népgazdaság javára kamatoztatni, tudákosok, életidegenek. A társadalmi fejlődés, a tudományos-műszaki forradalom követelményeiből kiindulva azonban a párt és a kormányzat nem ok nélkül szorgalmazza a vezetők folyamatos továbbképzését, s fontos kritériumnak tekinti a gazdasági, műszaki vezetők kinevezésénél a felsőfokú képesítést. Az MSZMP kongresszusi határozataiban is megerősített elv érvényesítését egyes területeken – a számok tanúsága szerint – régi beidegződések akadályozzák. E szempontból különösen elgondolkoztató, hogy a KSH által *mérnöki* munkakörben számon tartott 102 ezer személy közül csak 58 ezernek van felsőfokú mérnöki végzettsége.

Újólag hangsúlyoznunk kell azonban: a szaktudás nem korlátozódik a műszaki-közgazdasági ismeretekre. A várostervezés, a környezetvédelem, a közművelődés és az ideológiai tevékenység is meghatározott szakismeretet: politikai gazdaságtani, filozófiai műveltséget követel.

A tudományos haladás, a társadalmi munkamegosztás az értelmiségi tevékenységeket is szigorúan differenciálta: anakronisztikussá vált a mindenhez értő, messianisztikus hevületű próféta-értelmiségi. Ebben az összefüggésben hangsúlyoztuk, hogy az értelmiség hazánkban szakértelmiséggé vált.

A kép azonban így egyoldalú. Az uralmi-hatalmi viszonyok és a

szaktevékenységek elválasztása a szocialista társadalomban még funkcionálisan is csak *feltételesen* és bizonyos határok között igazolható. A gazdaság a szocializmusban *nem* magánszféra; minden tevékenység közvetlenül vagy közvetve az össztársadalmi célok megvalósítását szolgálja. A társadalom érdeke, hogy a szakember ne váljon magántudóssá, szakbarbárrá, hogy *homo politicusként* az egész közösségért, a szocialista nemzetért felelősnek érezze magát. A *kritikai* funkció a szocializmus viszonyai között nem az értelmiség kiváltsága, de a társadalmi folyamatok kritikai elemzésében a szocialista társadalom szerkezeti sajátosságaiból következően *nem* nélkülözhető az értelmiség szaktudása, elemző és szintetizáló készsége.

A politikai jelenlét direkt formája *a közéleti funkció vállalása.* A politikai jelenlét ugyanakkor nem korlátozódik a párt és a társadalmi szervezetek munkájában való részvételre, jóllehet ennek elsődleges jelentősége van. Mert a szocializmus viszonyai között a szaktevékenységek funkcionális szerepe módosul: magában az intellektuális szaktevékenységben van implicite jelen a közéleti elem, amelyet *a világnézeti tudatosság, a politikai felelősségtudat fejez ki.* Hogy a szakértelmiség milyen mértékben és mélységben járul hozzá a különböző szinteken hozott gazdasági, műszaki, társadalompolitikai döntések előkészítéséhez, milyen fokú a részvétele a döntések meghozatalában és ellenőrzésében, az számos tényező függvénye. *A szocialista demokrácia* intézményesítésének e tényezők sorában meghatározó a szerepe. Annak azonban, hogy a szakértelmiségiek véleménynyilvánításai vállalati és megyei fórumokon, kormányszinten vagy a sajtó nyilvánossága előtt ne csak részkérdésekre terjedjenek ki, s ne korlátozódjanak „szakértői" állásfoglalásra, az is feltétele, hogy meghatározott közgazdasági, filozófiai, szociológiai kultúrával rendelkezzenek, hogy ismerjék a hazai – megyei, városi, üzemi – terepviszonyokat, hogy járatosak legyenek a tudományos szocializmusban.

Minden egyes értelmiségi szakmának vannak *sajátos,* a társadalmi szerkezettel összefüggő *funkcionális* jellemzői. E jellemzők politikai-ideológiai színezettsége nem azonos fokú, de a szocializmus viszonyai között *minden* szellemi hivatásnak vannak ilyen vonatkozásai. A közéleti jelenlét, a szocialista irányultság kialakulása szempontjából e kötelezettségek, viszonyulásuk tudatosulása nem kisebb jelentőségű az ideológiai műveltségnél, sőt bizonyos értelemben ez a próbája a világnézetet alkotó ismeretek mélységének és szervességének.

Az orvos tevékenysége például látszólag nem kötődik közvetlenül

a politikai-hatalmi érdekekhez; az orvosok nagy tömegeinek mindennapos tevékenységében kevésbé van jelen az ideológia, a politikum. A gyógyászati tevékenység azonban – s szélesebben az egészségügy is – társadalmi viszony, s az orvosi tevékenység ebben az értelemben nemcsak a természettudományi ismeretek alkalmazása a beteg gyógyulása érdekében, hanem *társadalompolitikai* tevékenység is. Az adott társadalmi-gazdasági alakulat, politikai rendszer s az ennek szerves alkotóelemét képviselő szociálpolitika preferálja, hogy az orvos kiket, mikor, milyen szervezeti keretek között gyógyít. A kapitalista társadalomban – Fourier szavát idézve – az orvos érdekelve volt abban, hogy minél több legyen a beteg, mert a betegek számától függött a jövedelme. A szocialista társadalom új egészségügyi stratégiát képvisel, s még inkább azt fog képviselni fejlettebb stádiumaiban: középpontba állítja a közegészségügy szervezését; a gyógyító tevékenységet a sokirányúan megszervezett megelőzésre alapozza. A magyar tüdőgyógyászok a *morbus hungaricus*-t leküzdve, példáját adták az ilyen jellegű tevékenységnek és szerepvállalásnak. Egészségügyi szervezetünk jelenlegi ellentmondásai azonban másfajta orvosi szemléletet, értékirányultságot is kondicionálnak. Az orvosok állampolgári felelősségérzete, szocialista hivatástudata konfrontálódik a magánpraxissal kapcsolatos nosztalgiákkal, a hálapénzzel kapcsolatos különböző felfogásokkal, az egészségügyi alkalmazottak cselédként való kezelésével s mindazokkal az attitűdökkel, amelyek az orvosi pálya s az egészségügyi szervezet korábbi, feudális jellegű hierarchizáltságának a következményei. *Struktúra, funkció, hivatástudat egymást feltételező és kiegészítő elemek az egészségügy szférájában is.*

S miként az orvosok szociológiai jellemzőit determinálják az egészségügyi szervezet szerkezeti sajátosságai, hasonlóan befolyásolják a bíró, az ügyész, az ügyvéd, a jogtanácsos munkaviszonyait, konfliktusait, értékszemléletét, sőt életmódját is a jogpolitika realitásai, a törvényesség szintje, az igazságügyi szervezet működésének tárgyi és személyi feltételei. Mint ahogyan a pedagógus hivatástudata, életvitele sem függetleníthető a közoktatáspolitikai elvektől, az iskolaügy állapotától stb.

Az értelmiségi tevékenység – a szellemi munka természetéből következően – *tudásszint, alkotókészség* szerint is hierarchizálható: az értelmiségiek társadalmi minősítésének lehetséges – és szükséges – módja az értelmi tevékenységek fokozatainak az „intellektualitás paraméterei" szerinti kialakítása. E fokozatok közötti átmenetek isme-

reteink jelen szintjén nem mindig érzékelhetők pontosan, kétségtelen azonban, hogy a szellemi munka intenzitása, kevésbé vagy hatványozottabban alkotó jellege, vagy – hogy egy még homályosabb és mégis realitást tükröző megjelölést használjunk –, intellektuális sűrűsége szerint e fokozatok is minőségi különbségeket fejezhetnek ki. Ilyen rangsorolás szerint a legmagasabb fokra kell tennünk a különböző tudományok és művészetek úttörő alkotóit, a tervezőket, a szakágazatok irányítóit, a jogalkotókat stb., az alsóbb fokra a felhalmozott ismeretek, jelképek, információk kezelőit és terjesztőit, akiknek munkája leginkább rutinszerű.

E szembeállítás azonban feltételes, s csak egy vonatkozásban igazolható. Semmi alapunk sincs például arra, hogy a munkájában elmélyedő, új utakat kereső pedagógust, a jogesetet mérlegelő bírót – mint korábban és mások által feltárt ismeretek kezelőjét és terjesztőjét – ne a szellemi munka alkotójaként jellemezzük, vagy ellenkezőleg: hogy az alkotást a művészek és tudósok kiváltságának tekintsük.

Különösen nagy a vezető kutatók, ideológusok, pártértelmiségiek, nagy áttekintőkészségű gyakorlati szakemberek, írók és művészek szerepe a *szocialista társadalom* önmegismerésében, az új folyamatok, a társadalmi konfliktusok észlelésében. E funkció értelmezése szorosan összefonódik *a politika* és *a tudomány*, *a politika* és *a művészet* viszonyának bonyolult problémakörével. A szocialista társadalomban *a politika* mindenekelőtt érdekek összesűrűsödésének szférája, az az erőtér, amelyben a hatalmi viszonyok stabilizálódnak s módosulnak, ahol az elmélet – ha jól számot vet a meghatározó osztályok érdekeivel, cselekvési készségével, hangulataival – gyakorlattá, új realitások eszközévé válik. A szocialista politika magába ötvözi a legkülönbözőbb ágazatokban, szférákban: a gazdaságban, az államszervezetben, a kultúrában, az egészségügy területén folyó tervezést és politikai gyakorlatot; új módon egyesíti a párt, a társadalmi és az állami szervek döntéselőkészítő, társadalomirányító, ellenőrző szerepét, érdekvédelmi funkcióit. Az ebben az értelemben felfogott politika hatékonyságának nélkülözhetetlen feltétele az adott terep, a valóságfolyamatok *tudományos* elemzése, az elmélet és a gyakorlat szüntelen oszcillációja. Ebben az összefüggésben a tudomány a szocialista társadalom politikai irányító mechanizmusának szerves része, a realista művészet pedig az ember gondolat- és érzelemvilágának tanulmányozásában jelent fontos orientációs pontot.

Politika és tudomány, politika és művészet érintkezési pontjai nyil-

ványalók. Kölcsönhatásuk – a politikai tudományok esetében egységük – nem jelenti azonosságukat. Szerkezetileg és funkcionálisan – még azonos osztálytartalom esetén is – mások a politika, a tudomány, a művészet jellemzői: az egység ez esetben is ellentétek egysége. A szocialista politika rendkívül bonyolult külpolitikai és külgazdasági feltételek között, fejlett manipulációs technikával operáló, jelentős gazdasági, politikai, katonai potenciállal rendelkező nagytőkés országokkal konfrontálódva valósítja meg céljait. A belső erőviszonyok is sokféle tényező eredői. A taktikai eszköztár megválasztása, a politikai feladatok megoldásának sikeres megszervezése a politika vezérkarától egyidejűleg követel célszerűséget, töretlen akaraterőt és hajlékonyságot, a kompromisszumok vállalását. A tudomány, a művészet – a szocialista politika céljaival azonosuló tudományról és művészetről beszélünk – ugyanakkor nem lehet e politikai mozgások *közvetlen* igazolója, a „taktika szolgálóleánya"; a szocialista tudomány és művészet a szocialista politika, a kommunista párt *stratégiai céljaihoz* igazodik, a társadalmi fejlődés objektív logikáját kell kifejeznie. A közvetlen és a távoli célok, az egyetemes és részleges érdekek egyeztetése nem ellentmondásmentes folyamat. S az ellentmondásokat megsokszorozza, hogy fejlődésünk jelenlegi fokán a tudományban és művészetben korántsem egyforma intenzitással érvényesül a marxizmus hegemóniája, hogy világnézeti indíttatás, politikai törekvés tekintetében a tudós- és a művésztársadalom korántsem homogén.

A fizikai és a szellemi munka közelítése, a lényeges különbségek – ellentmondások – feloldása hosszú történelmi folyamat. A diplomások és az érettségizettek számának dinamikus növekedése ellenére jelenleg társadalmunknak még mindig csak megközelítően ötöde rendelkezik felső- vagy középfokú végzettséggel. S változatlanul magas azoknak a száma, akik nem rendelkeznek általános iskolai végbizonyítvánnyal, csak hat osztályt vagy annál kevesebbet jártak ki. E kép szerves tartozéka, hogy az iparban nagy az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező segéd- és betanított munkások aránya, s hogy a mezőgazdaságban is sok kvalifikálatlan munkaerő dolgozik. Ilyen körülmények között az *egész* értelmiség egyik legfontosabb és egyetemleges funkciója *az ismeretek és a kulturális értékek közvetítése, a közművelődés elősegítése, az ismeretterjesztés.*

A felszabadulást követő évtizedben jelentősen módosult az értelmiségi potenciál *területi megoszlása.* Az iparosodó megyeszékhelyeken s más ipari városokban – különösen, ahol új egyetemek és főiskolák

létesültek – új szellemi központok vannak kialakulóban. Átalakult a falusi értelmiség összetétele, számbeli növekedése is jelentős, jóllehet a főváros, a megyeszékhelyek, a kisvárosok és a falvak urbanizációs szintkülönbsége következtében – s e különbségek hatását más tényezők megsokszorozhatják – Budapesttől a falvak felé haladva egyelőre folyamatosan csökken a szakértelmiségiek aránya: az 1970-es népszámlálás adatai szerint a fővárosban a népesség 7,1 százaléka, a vidéki városokban 4,3, a falvakban 1,4 százaléka volt diplomás.

ÉRTELMISÉG A FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN

A polgári ideológusok sokféle előítéletet gyökereztettek meg a közgondolkodásban. Egyike ezeknek, hogy a szocializmus – mint ún. „tömegtársadalom" – veszélyezteti a művészetek, a tudományok jövőjét, nivellálja a társadalom szellemi színvonalát, távlattalanná teszi az értelmiségi létet. A felszabadulást követő évek forradalmi földrengései, az úri középosztály és a polgári értelmiség kiváltságait sújtó intézkedések, a munkás-, parasztgyerekek továbbtanulását szorgalmazó intézkedések, az első munkásigazgatók kinevezése az államosítás óráiban ezt az előítéletet a hagyományos értelmiség egyes csoportjaiban átmenetileg kétségtelenül felerősítették. Ma új változataival találkozhatunk az aggodalmaknak, az előítéletes gondolkodásnak: az értelmiségi tevékenység szakosodása egyre egyértelműbben „szakbarbárrá" fokozza le a szellem munkásait; az egyetemeken nem értelmiségképzés folyik, hanem a technokraták „bővített újratermelése"; a civilizáció felszívja a kultúrát, az érdekközpontúság elerőtleníti az értékirányultságot, a szocializmus is feláldozza a hasznossági elvnek nemesebb céljait stb.

A szocialista fejlődés a maga valóságosságában természetesen prózaibb és ellentmondásosabb, mint az utópisztikus regényekben körvonalazott eszményi társadalmak élete, s kétségtelenül bonyolultabb és fájdalmasabb, mint azt a felszabadulás óráiban a szocializmus híveiként reméltük. De ne csak saját illúzióinkat szembesítsük a történelemmel, hanem az ellenszenvből és elfogultságból táplálkozó előítéleteket, polgári eszmerendszereket is.

Három évtized történelmi léptékkel mérve pillanatoknak számít, s ennyi idő alatt a magyar társadalom még nem válhatott a „kiművelt emberfők" társadalmává. De a magyarság történelme során még egy-

szer sem tett ilyen nagy és határozott lépéseket ebbe az irányba. Jóllehet Magyarország iparilag közepesen fejlett ország, s lehetőségeink korlátozottak, intellektuális kapacitásunk gyors ütemben növekedett: soha korábban ilyen ütőképes kulturális szervezettel, tudományos és kulturális intézményhálózattal nem rendelkeztünk, mint napjainkban. A társadalmi távolságok is csökkentek, számos tendencia kétségtelenül a kiegyenlítődés irányába hat. S nem a „műveletlenek" szintjéhez közelítettük a műveltekét, hanem fordítva: általánossá tettük az íráskultúrát, általánossá tesszük az alsó-, majd később a középfokú iskolázottságot, felemeltük a könyvek példányszámát, mindenki számára kinyitottuk a múzeumokat, koncerttermeket.

A szocialista átalakulás azonban még korántsem befejezett: hazánk most tér át a fejlett szocialista társadalom építésére. Milyenek az értelmiség távlatai? Várhatóan csökken vagy növekszik az értelmiség létszáma? Változnak-e funkciói, szűkül vagy szélesedik a szakértelmiségiek cselekvési tere a társadalmi átalakulás új fázisában?

A fejlett szocialista társadalom építése mindenekelőtt a termelési potenciál megsokszorozását követeli meg. E nagyszabású cél megvalósításában a műszaki fejlesztés, a tudomány újabb vívmányainak széles körű alkalmazása kulcsszerepet játszik. S ez nemcsak a magyar fejlődés sajátossága. Az SZKP XXV. kongresszusa is alapvetőnek ítélte a fejlett szocialista társadalom építése szempontjából a tudományos-műszaki forradalom vívmányainak és a gazdálkodás szocialista rendszeréből következő előnyöknek tervszerű, folyamatos összekapcsolását, ami a társadalom irányítóitól a tudomány és a technika *összes* fejlesztési irányainak egybehangolását, egységes és átfogó műszaki politika alkalmazását követeli meg. Az infrastruktúra átfogó fejlesztése e folyamatok feltétele és szerves kiegészítője.

S itt térnék vissza arra a kérdésre: valóban „elkerülhetetlen"-e az értelmiségi „szakbarbárrá" való devalválása, fenyegeti-e, s ha igen, milyen mértékben az ún. civilizatorikus fejlődés a kulturális értékeket?

A termelés az emberiség eddigi történetében az ember és a természet anyagcseréjét szolgálta. Az ember azért volt képes a második természet létrehozására, mert – Marx szavaival – maga és a megmunkálandó anyag közé „középtagként" munkaeszközöket iktatott. Már a kapitalista nagyipari termelés *iparivá* változtatta át a munkafolyamatot – az ipart iktatván a társadalom és a szervetlen termé-

szet közé. Az ipar megjelenésével megváltozott a tudomány társadalmi státusa, *az intellektuális tevékenység* jellege. „Abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik – írja Marx –, a valóságos gazdagság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga – ezeknek erőteljes hatékonysága – megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe a termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológiai haladástól, vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától függ."[1] A tőkés társadalom e lehetőségét csak meghatározott korlátok között realizálta, s e korlátok következményeképpen új aránytalanságok alakultak ki: a valóságos gazdagság az alkalmazott munkaidő és terméke közti roppant aránytalanságban nyilatkozott meg. A munkás a kapitalista termelésben a termelési folyamat alárendelt tényezője maradt s a szellemi munkásokra is az a feladat hárult, hogy a műszaki fejlesztéssel egyidejűleg biztosítsák a hierarchikus struktúra fennmaradását, a kapitalista termelési viszonyok újratermelődését. A kapitalista vállalkozó a tudomány s a technológia eredményeit – a lehetőség határain belül – nem a munkaidő csökkentése, hanem az értéktöbblet fokozása érdekében hasznosította.

Ily módon a tőke a következő ellentmondást hozta létre: egyfelől a tudomány, a természet, valamint a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívta, hogy *a gazdaság* termelését viszonylag függetlenné tegye a felhasznált munkaidőtől, másfelől az így létrehozott óriási társadalmi erőket munkaidővel mérte, és azok közé a határok közé szorította be, amelyek ahhoz szükségesek, hogy az így létrehozott értéket fenntartsák. *A termelőerők* és *a társadalmi vonatkozások* – amelyek Marx értelmezésében lényegüket tekintve a társadalmi egyén fejlődésének különböző oldalai – a tőke számára csak *eszközként* jelennek meg, és az ő számára valóban csak eszközök is.

A fejlett szocialista társadalomban ezzel szemben fokozatosan lehetővé válik – e folyamat csak a kommunista társadalomban teljesedik ki –, hogy a termelésben végbemenő csere ne csereértékek, hanem *tevékenységek* cseréje legyen, tevékenységeké, amelyeket társadalmi célok és szükségletek határoznak meg. Marx feltételezése szerint a kommunista társadalom a tudomány és a természet, a társadalmi kombi-

[1] *Marx–Engels* Művei. 46/II. köt. Budapest 1972. 168. old.

náció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát annak érdekében hasznosítja, hogy a szükséges munkaidő csökkenésével párhuzamosan *a tényleges munkaidő* is csökkenjen. Így a dolgozó – a kollektív tulajdonos – munkaerejének számottevő része felszabadul. *A társadalmi egyén fejlődése eszközből céllá válik.* A társadalom „gazdagságának" már nem az ember által végzett fizikai munka a legfőbb forrása, s nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy „megérti a természetet és kollektíven uralkodik felette".

A gazdaság növekedését biztosítandó már a fejlett szocialista társadalomban sem elsődlegesen azt a munkát kell megsokszorozni, amelyet az ember maga végez; a szocialista társadalom *szellemi* erői sokszorozódnak meg, s válnak termelési és szabályozó tényezővé. A valóságos gazdagság egyre kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől. Így kerül fokozatosan összhangba – s itt minden lépést évtizedes léptékkel kell mérni – az ember sokoldalú fejlődése és a közösségi termelés igénye, válik a munkamegosztás, a kooperáció, a szervezet, az ember önmegvalósításának korlátjából annak eszközévé. Mert jelentősen megnő a szabad idő, s össztársadalmi mértékben hatalmas energiák szabadulnak fel önművelésre. Ami ma még utópia, e fejlődési szinten lehetőséggé, sőt szükségletté válik.

Az MSZMP programnyilatkozata 15–20 éves távlatban vázolja fel társadalmunk várható fejlődésrajzát. Mértéktartó megállapításait a realitások szigorú számbavétele motiválja, s az a törekvés, hogy *csak* olyan tendenciákból következtessen a jövőre, amelyek a jelenben már világosan felismerhetők. Az általunk említett fejlődési vonalak csak a fejlődés későbbi fázisában teljesedhetnek ki. Marx idézett gondolatmenete azonban annyiban összecseng a magyar és a nemzetközi szocializmus tapasztalataival, hogy a jelen tanulságaiból is kitetszik: a szocializmus fejlődésének a termelési mutatóknál nem kevésbé fontos mértékegysége az *intellektuális szint, a közösségi gondolkodás.* Sőt: a fejlődés meghatározott fokán, a *minőségi* tényezők előtérbe kerülésével a termelőerők fejlődése maga is egyre inkább e tényezők függvényévé válik. Az MSZMP programnyilatkozata ezért nemcsak azt hangsúlyozza, hogy „a tudomány és a kultúra társadalmi szerepének növekedésével nő az értelmiség aránya és jelentősége", hanem azt is, hogy „a szocializmus építése során fokozatosan csökkennek a fizikai és a szellemi munka, valamint a falu és a város közötti lényeges

különbségek", hogy „a szocialista társadalom bővülő lehetőségeket teremt a személyiség sokoldalú fejlődéséhez".

Az értelmiség legkülönbözőbb csoportjai – műszakiak, közgazdák, orvosok, pedagógusok, tudósok, művészek – e történelmi lehetőség valóraváltásának nélkülözhetetlen tényezői. Alkotó, értékmegőrző, kultúraközvetítő szerepüket a fejlett szocialista társadalom még kevésbé nélkülözheti.

Társadalmi Szemle, 1977. 1. sz. 36–49. old.

Losonczi Ágnes

AZ ÉLETMÓDKUTATÁS ELVEIRŐL. FELFOGÁSUNK AZ ÉLETMÓDRÓL

(Részletek)

Az életmódkutatás – még itt közlendő első eredményeiben is – azért volt számunkra tartalmilag és módszerében is elsősorban fontos, mivel törekvése szerint emberközpontú. A mindennapi lét legelemibb folyamatából elindulva elemzi az emberi küzdés útjait, céljait. Azt, ahogyan nap mint nap újrateremti az ember a kemény társadalmi feltételrendszerhez alkalmazkodva önmagát, s önmaga viszonyaival együtt a társadalmat, hogy céljainak megfelelően és a lehetőségekhez képest fenntartsa, megerősítse vagy változtassa. Az emberi életvitel oldaláról vizsgáltuk a társadalmi feltételrendszert, ahogyan megjelenik, kifejezésre jut és érvényesül annak folyamatában.

Az életmód köznapi kifejezés és tudományos kategória is. Mégpedig olyan tudományos kategória, amelyet többen, többféleképpen használnak. Az élet sokoldalú, s így az életmód is sok oldalról megközelíthető, s minden megközelítéssel nyilván más és más lényeges kérdés megválaszolásához juthatunk.[1]

Mi kutatásaink során azt akarjuk megismerni, ahogyan az emberek életüket szervezik, tervezik, élik és gondolják. Olyan alapvető tényekből indulunk ki, hogy milyenek az adott tárgyi-társadalmi feltételek, hogy ezek között a feltételek között mit jelent a mindennapi létfenntartás gondja; milyen a viszonyuk az életük nagy részét betöltő, a társadalmat fenntartó munkához; hogy az egész élet legfontosabb céljairól, tartalmáról mit gondolnak és mit tartanak fontosnak.

Az életmódban azt kerestük tehát, hogy

[1] Az életmódfelfogások aszerint is különböznek egymástól, hogy az életmódot alakító és meghatározó vagy jellemző faktorok közül minek a vizsgálatát helyezik a kutatás fókuszába; hogy a városiasodás vagy a modernizáció, hogy az időgazdálkodás vagy a kommunikáció, hogy a közösségi viszonyok vagy az anyagi feltételek kerülnek-e a vizsgálódás, a kutatás centrumába.

- mindabból a *kényszerből,* amely az embert saját létének fenntartására és reprodukálására indítja;
- mindabból a *lehetőségből* (adottságból), amelyet a társadalom nyújt és köt;
- mindabból a *képességből,* amelyet a társadalmi lehetőségek az emberi személyiségből kibontakozni engednek, illetve kibontakoztatnak;
- milyen *szükségletek* formálódnak, s ezek a társadalmi alkalmazkodás és egyéni létezés érdekében mire indítják az embert;
- hogyan éli, szervezi önmagát s formálja a társadalmat, közeli és távoli viszonylatait, szükségleteinek kielégítése és tágítható céljai érdekében;
- a szükségletek kielégítésének módja mit igényel, s ezekért mit ad;
- hogyan gazdálkodik önmagával, erejével, idejével;
- hogyan szervezi saját életét, hogyan mozgósítja erőit;
- hogyan magyarázza meg mindezt önmagában és másoknak; egészében tehát
- *a társadalmilag kialakított életviteli formákat (normákat) milyen aktivitással teljesíti, mindezekkel és mindezeken belül hogyan viseli, formálja vagy módosítja, illetve újítja meg életét.*

Minden ponton abba a kérdésbe ütközünk, hogy az anyagi-tárgyi környezet, a társadalmi viszonyok rendszere tesz lehetővé (vagy kötelezővé) életszervezési célokat, a társadalmi struktúrában elfoglalt hely nyitja vagy zárja a cselekvés és a gondolat útjait, a társadalmi körülmények határozzák meg, hogy mire késztetik vagy kényszerítik az embert. Következésképpen mindenekelőtt az objektív oldalt kell kutatni, mivel ez határozza meg az emberi élet lehetőségeit, az ember kiszolgáltatottságát vagy autonómiáját, uralmát vagy alárendeltségét a tárgyi-társadalmi viszonyokban.

Konkrétan: ha egy ember számára nincs más lehetőség, mint hogy teljes életenergiáit a primer életfeltételek megteremtésére fordítsa, és azokat is csak minimális szinten tudja biztosítani, akkor életmódját kétségtelenül ez a központi feladat fogja meghatározni. Jóllehet még ebben az esetben sem kizárt számos fontos életmód- vagy magatartásmutató differenciáló jelenléte. De az alapvető különbség abban van, hogy van-e az embernek választási lehetősége, biztosítja-e a társadalom a képességek sokoldalú kifejlesztését, válogathat-e az aktivitási formák között, a rendelkezésre álló közösségek között, a szabad idő

eltöltésének módozataiban és abban is, hogy milyen eszme jegyében kívánja igazolni létét.

Abban tehát, hogy a külső anyagi-társadalmi világ mit tesz az ember számára lehetővé képességeinek kialakításában és azok megvalósításában, s hogy az ember mit hasznosíthat a környező világ adottságaiból önmaga, csoportja, osztálya számára, sokféle változata van a lehetőség–képesség, maximum–minimum skáláján.

Az objektív oldal legtökéletesebb feltárása sem adhat azonban választ az életmód teljes valóságára, mivel az emberi „képességek" szubjektív oldala és az aktivitás együttesen magyarázza meg, hogy az emberek hogyan „tudnak" az adott lehetőségeken belül élni, felhasználni azokat, vagy változtatni rajtuk. Viszont a szubjektív képességek maguk is a társadalmi feltételek eredményeként jönnek létre, s a társadalmi adottságok érlelik, fejlesztik, kondicionálják vagy sorvasztják el őket a társadalmi-történeti fejlődés során kialakult struktúrák igényei (feltételei) szerint. Ez a képesség ugyanakkor kettős, „belső" és „külső" formáló erővé válik, hiszen az ember aktivitásával „teljesíti" társadalmi feladatait, azzal, hogy alkalmazkodik, ismétel, dönt, cselekszik, választ. Az adott feltételeket ezzel átélheti, kitöltheti, de mozdíthatja, sőt meg is szüntetheti azokat. Ilyen értelemben az életmód az életlehetőségek és az életképességek olyan egysége, amelyet az ember már egyszerű fennmaradása, puszta társadalmi létezése érdekében is csak permanens aktivitással, állandó készenléttel biztosíthat.

A társadalmi adottságok és az emberi képességek feszültsége az életmódban realizálódik, „az életlehetőségek" és az „életképességek" harmóniájában vagy diszharmóniájában. Hogy e kettő viszonya hogyan rögzül vagy mozdul, ez szabja meg az életmód statikus vagy dinamikus voltát. Az egyensúly a megmaradás érdekében, az egyensúly hiánya inkább a mozdulás érdekében hat.

Az életmód a belső és a külső világ szorításában, azok egymásra ható, állandó mozgásában, kölcsönös cselekedeteiben (interakciójában) formálódik. Ezt a feszültséget a mindennapi ismétlődés, a reprodukció begyakorlott szokássá, rutinná teheti. A rutin egyszerre jelenthet kényszert és támasztékot, fejleszti az emberi alkalmazkodóképességet, mint ahogy támaszkodik is rá, éppen azért, hogy az eligazodás és cselekvés biztonságát a társadalmi gyakorlat érdekében gördülékenyen működőképessé tegye.

Az életmód cselekvési rendszerének legelemibb indítéka az ember

életfenntartó parancsa.[2] A létfenntartás az ember nap mint nap ismétlődő feladatainak kialakult rendszere, amelyben ösztönös-egyéni és tudatos-társadalmi értelemben állandóan újra kell teremtenie a saját életét, reprodukálva annak minden anyagi-tárgyi-társadalmi feltételelemét. A legegyszerűbb vegetatív szinttől a legbonyolultabb tudati szférákig s az emberi viszonyok minden vonatkozásának újrateremtésével a saját élet folytatásához biztosítania kell mindennek a fenntartását.

Kérdés, hogy mi indítja az aktivitást, mi indítja a dinamikát. Végiggöngyölvén a cselekvések útját, a céltól az indíték felé haladva, elméletileg és empirikusan is a szükséglet mozdító szerepéhez jutunk.[3]

Tudva tudván, hogy a nyelvi logika és eredetértelmezés nem segít a szociológiának a szükséglet társadalmi működésének megértéséhez, mégis érdekes a szükséglet nyelvi tartalmáról, eredeti köznapi értelmezéséről érintőlegesen beszélni: a szükséglet a *szűk*-ből, *szükség*-ből szükségletté teoretizálódott fogalom, amikor is a „szűkösség" részben érzékelhetően valamilyen hiánynak a kifejeződése, részben – ha nem hiányt fejez ki – a „szükség" felszólító módja, társadalmi vagy egyéni cselekvési parancs indít valamilyen tettre. A szükség tudatos és ösztönös lényeknél egyaránt aktivitásra, cselekvésre késztet vagy kényszeríthet. Ez a társadalmi követelménytartalom indítja az élet szervezési kényszerét, s a „szükség" – még „szükségletté" teoretizálódott

[2] „Az a mód, ahogy az emberek létfenntartási eszközeiket termelik, mindenekelőtt maguknak a készen talált és újratermelődő létfenntartási eszközöknek a tulajdonságától függ. A termelésnek ezt a módját nem szabad pusztán úgy tekintenünk, mint az egyének fizikai létének újratermelését. Ellenkezőleg, ez már ezen egyének tevékenységének meghatározott módja, életmegnyilvánulásaiknak meghatározott módja, az ő meghatározott életmódjuk" – mondja Marx–Engels *A német ideológiá*ban, s ez a felfogás egyszerre állítja középpontba a tevékenységet, s a tevékenység és termelés által újrateremtett emberi életet, s e módok által meghatározott cselekvés és újrateremtés módját is. *Marx–Engels:* A német ideológia. Kossuth Könyvkiadó 1972. 8. old.

[3] A szükséglet kérdését... mivel középponti kategóriánk. s az életmód egyik dinamizáló faktoraként kezeljük, e kapcsolódás forrásáról beszélnünk kell. A szükségletfogalom egyik leginspirálóbb gondolata volt életmód-koncepciónknak, abban az értelemben, ahogyan a marxi antropológiai felfogást továbbgondolja Heller Ágnes, *A mindennapi élet* című könyvében több oldalról elemzi a szükségletet, mint a cselekvés szabályozó funkcióját, másutt a tárgyak, eszközök világának és általában az objektivációknak szükségletfelkeltő és szükségletkielégítő beteljesüléséről és a beteljesítés érdekében szerveződő tevékenységről beszél. *Heller Ágnes:* A mindennapi élet. Budapest 1970.

fogalma előtt – köznapi értelemben az ember elemi létfenntartási törekvésének nyilvánvaló kifejezése volt.

Mivel a társadalom teremti a szükségleteket, egyben szabályozza annak a lehetőségét is, hogy mi módon lehet őket kielégíteni, feloldani, betölteni. A hiány feloldása, a szükség megszüntetésének parancsa és a lehetőség indít a cselekvésre. Ilyen értelemben az energia szervező szerepét tölti be, s az élet fenntartásával a társadalmi cselekvés indító motorjaként működik. Kétségtelen az is, hogy a hiány ott válik társadalmilag szükségletté, amikor a lehetséges eszközökkel valamilyen módon gazdálkodni kell, mert korlátos volta és korláton túltörő igénylése bánni tudást kíván a rendelkezésre álló „szűkös" mennyiséggel.[4] Az emberi létezés feltétele az állandó aktivitás (jóllehet az aktivitások „minősége" széles skálán differenciálódik), ahol a tevékenységek dinamizmusukat éppen a sokrétű szükségletek állandóan megújuló kielégítésének folyamatából nyerik.

Az emberi életmódnak a társadalom teljes rendszere a feltételekben keretet is szab, a szokásokban a módot is meghatározza, a konvencióval a döntéstől megszabadít, s az értékek rendszerével meg is magyarázza ezt a dinamizmust, a hiány (szükséglet) felkeltésével és a kielégítés lehetőségével kényszeríti cselekvésre az embert. Itt térünk vissza arra a gondolatra, amely az emberi létezés feltételeként a permanens aktivitást tételezi.[5] A szükségletek dinamizmusa változtatja az aktivitás eredményein keresztül a feltételeket, s a változó feltételek módosuló szükségleteket hozhatnak létre. Ez a dinamikus modell. A

[4] Max Weber így ír: „Gazdálkodni két különböző szempontból lehet: Először valamilyen szükséglet fedezése végett. A szükséglet vonatkozhat minden elképzelhető dologra, a táplálkozástól a vallásos épülésig; nyomban gazdálkodásról van szó, mihelyt a szükségletekhez képest szűken rendelkezésre álló javakra vagy szűk körben lehetséges cselekvésre van szükség." *Max Weber:* Gazdaság és társadalom. Budapest 1967. 126. old.

[5] Az egész marxi cselekvő, teremtő, változtató ember koncepciója, s a cselekvés gondolata – korábban idézett *A német ideológia* gondolatköre – mellett kétségtelenül inspirálóan hatott munkánkra az antropológiai-társadalom-lélektani gondolkodó, G. H. Mead is. Mead vitatkozik a behavioristák passzív alkalmazkodást bizonyító szemléletével: „Figyelmünk képessé tesz bennünket arra, hogy megszervezzük azt a területet, amelyben cselekedni fogunk. Íme a szervezet, amint cselekszik, és egyben meghatározza környezetét. Nem csupán passzív érzékek sorozata, amelyre kívülről jövő ingerek hatnak. A szervezet kifelé fordulva meghatározza, mire fog reagálni, és megszervezi ezt a világot. Egyik szervezet egyvalamit választ ki, egy másik megint másvalamit ragad meg, mert az elsőtől eltérő módon fog cselekedni." *G. H. Mead:* A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest 1973. 35. old.

tradicionális vagy a stagnáló társadalmak éppen arról ismerhetők meg, hogy a feltételek rögzülnek és a mozdíthatatlanság nem teremt újabb szükségleteket. Következésképpen ismétel és ismétlődik. A szükségletek más társadalmi értelmet kapnak, az egyszerű reprodukcióban kialakult, magától értetődő voltuk nem jelenthet dinamizáló tényezőt, s ezzel megszűnik az emberi életre és következésképpen a társadalomra ható mozdító, kezdeményező funkciójuk. Stabilizálják és megismételtetik a cselekvések rendszerét, és újrateremtő módon változatlanul fenntartják a feltételeket. (...)

A kondicionáló szféra – ahogyan a korábbiakban részletesebben leírtuk – a létet meghatározó feltételektől a társadalmi viszonyrendszereken keresztül a magatartás szabályozásáig minden „objektív", tehát a külső világtól meghatározott tényezőt magában foglal; ezek alapján alakulnak ki a társadalom feltételeiből emberbe épülő szükségletek s a szükségletek társadalmilag, illetve közvetetten, csoportok által diktált hierarchiája. A szükséglet dinamizálja az embert a cselekvésre, ebből jön létre a cselekvés kinetikus szférája, s ez a maga érvényesülési útján hat az adottságok rendszerére, megerősíti, módosítja vagy változtatja azokat. Mindezt a modell szerint körülveszi, a valóságban minden szférába beépülve szervessé formálja a meghatározott társadalmi tartalom kifejezése és szimbolikálja. A „stilizálás" módja a jelenségek szintjén tipikus jelképekkel sajátos egységekbe formálja a létfeltételek indíték–cselekvés körét, s a cselekvés módját éppen úgy szabályozza, mint a részvétel és a részesedés minőségét és mikéntjét.

Ez a modell, amely szükségképpen egyszerűsít, azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy elvben minden, az életmódot meghatározó és formáló tényezőre érvényes. Bennünket azonban a társadalom a maga mai konkrét valóságában érdekel. A kérdés az, hogy ez az absztrakt modell a társadalom valós létében vajon hogyan működik, es hol helyezkedik el. Mondhatjuk-e, amikor a társadalom struktúrájában az életmódot kutatják, akár hipotézisként, akár beigazolt valóságként, hogy az életmód az osztályhelyzet kifejeződése az emberek létfolyamatában, illetve a létfolyamat mindennapi változó gyakorlatában? Hiszen ahogyan eddig vázoltuk – még a konkrét kutatások ismertetése előtt –, részben több, részben kevesebb annál, mint ami az osztályhelyzetre jellemző: bizonyos értelemben szűkebb annál, bizonyos értelemben tágabb társadalmi jelenség.

Gondoljunk a köznapi használatban előforduló életmód-jellemző

kategóriákra; ha a publicisztikában vagy a mindennapi beszédben azt mondják: „kispolgári életmód" – most nem bírálom ennek a sztereotípiának olykor hamis társadalmi tartalmát –, vajon ez mindig osztályhelyzete szerint a kistulajdonost jelöli-e? Vagy a „paraszti életmód", amely átfogja a falusi agrárnépességet, megfeledkezve az osztályhelyzet különbségeiről? Vagy a „dzsentri életmód" vajon nem olyan magatartáselemek együttesét jelenti-e, amelynek mögöttes osztálytartalma a jelenben fiktív, a múltban pedig elmosódott?

Ezek szerint bonyolultabb rendező elveket kell találnunk, amelyek azonos életmódcsoportokba vonnak össze eltérő osztályhelyzetű csoportokat, és egyszerűsítő tényezőket, amelyek határokat vonnak egy osztályon belül is eltérő életmódot folytató csoportok között. Az életmódok annyiban függnek az osztályhelyzettől, amennyiben az osztályok helyzete nagyrészt meghatározza az emberek életkörülményeit. A társadalomban elfoglalt osztályhelyzet és az életszervező rendszerek minősége azonban már nem esik egybe.

Lenin nagyon határozottan figyelmeztet a keveredés veszélyességére: „A szakmai különbségek összetévesztése az osztálykülönbségekkel, az életmódbeli különbségek összetévesztése az osztályoknak a társadalmi termelés egész rendjében elfoglalt helyzetében mutatkozó különbségekkel ... elvtelenségeket tükröz."[6]

A kutatás elve és gyakorlata számára ez azt jelenti, hogy a társadalmi feltételek ismerete nélkül csak a levegőbe beszélhetünk az életmódról, a társadalmi tényezők ismerete azonban nem egyenlő az életmód ismeretével. Az életmód megértéséhez valamennyi „kemény társadalmi mutató" együttesen sem elegendő, mert az életmód függ ugyan ezektől, és rangsort lehet felállítani, hogy melyik faktor milyen mértékben befolyásolja, és hogyan rendeződnek a meghatározó elemek a jellegzetes struktúrában, az életmód mégsem magyarázható pusztán ezekkel a mutatókkal.

Az életkörülmények tehát – milyen pontos a magyar kifejezés! – meghatározzák az életkeretek körét, de hogy ezeken belül milyen életmód válik valósággá, ez már másnak a függvénye. Az alternatívák köre ugyan a társadalmi létfeltételek szerint zárt és megosztott, de végső soron az életet szervező értékek is „átrendezhetik" a feltételelemeket új vagy régi vonzáskörök, kulturális minták külső vagy belső vezérlése alapján.

[6] *Lenin* Összes Művei. 5. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 173–174. old.

Azonos életlehetőségek és azonos társadalmi keretek között (gazdasági és osztálystruktúra) különböző életmódtípusok kialakulása lehetséges. A feltételek korlátozó jellegűek és tendenciaszerűen határozzák meg az életet, azonban ezen a meghatározottságon belül a „vezérlő rendszerek" alapján formálódnak a lét szervezési módjai, amelyek szabályozzák a lehetőségek kihasználását, kezelését. Ezért van az, hogy azonos feltételek mellett a különböző vezérlő elvek és magatartást diktáló értékek eltérő életmódtípusokat közelíthetnek egymáshoz, míg különböző feltételek között olykor hasonló magatartásmódok és értékek, különböző életviteli módozatok jönnek létre.

Max Weber gondolatának interpretálása gyümölcsözőnek látszik; ő ugyanis különbséget tesz osztályhelyzet és „státus" között. Véleménye egybeesik a marxi osztályfelfogással, amikor leszögezi, hogy „... a birtoklás és birtoknélküliség ezért minden osztályhelyzet alapkategóriája". Ugyanakkor bevezeti a „rend" fogalmát, oly módon, hogy „... az osztályok a javak termeléséhez és megszerzéséhez való viszonyok szerint tagozódnak, a »rendek« a javak *fogyasztásának* elvei szerint, különleges »életvitel«-módok alakjában".[7] A státuscsoportot megkülönbözteti éppen a birtokláson belül a javak használatának jellemző módja szerint, amelyet többek között az egységektől való elkülönülés jellemez. A státuscsoportok – Max Weber szerint minden „konvenció hordozói" – kialakítják a maguk teljes szimbólumrendszereit, amelyek alapján megkülönböztetik magukat az összes többi csoporttól. Ezek szerint – mondja egy helyütt Weber – „olyan emberek közösségeiről van szó, akiket a többiektől valamilyen azonos neveltetéssel, tanulással, gyakorlással megszerzendő különös tulajdonság különböztet meg, tehát valamilyen különleges életvitel".[8]

[7] Folytatva az idézetet: „A »hivatásrend« is »rend«, azaz társadalmi becsületre csak különleges, esetleg foglalkozás által determinált – »életvitel« alapján tarthat sikerrel igényt." *Max Weber:* Gazdaság és társadalom. Budapest 1967. 242. old.

[8] A „rendet" Max Weber nem csupán az ismert feudális rendiségből vezeti le, hanem ennek mélyebb társadalmi szerveződéstörvényére is utal. Ilyen értelemben rendnek tekinti azokat a társadalmilag összetartozó, nem csupán a tulajdonviszonyokkal és birtoklás jellegével meghatározható konglomerátumokat, amelyeket a társadalmi építményben elfoglalt helyük meghatározó karakterisztikája meghatározott viselkedéssel, szokásokkal, magatartással, kulturális ismérvekkel és ezekhez kötődő stilizálással is jellemez. Megjegyzik ezzel önmagukat, és elkülönülnek másoktól. Így van ez a felső osztályok életvitel- és stilizálásmódjának esetében, de még az alsó osztályok kényszerhelyzetből következő életvitelét is jellemzi. (Például a szegénység „kultúrája" Oscar Lewis antropológus meghatározása szerint: *Oscar Lewis:* A Sanchez család. Budapest 1968.) „Tartalmilag a rendi becsület elsősorban abban fejeződik ki,

A társadalmi struktúra „pressziója" kettős: egyfelől a létfeltételek pressziója, másfelől a kulturális minták és értékek vonzása, szabályozó szerepe, követésének kötelezettsége; ezek teremtik meg azokat a kondicionáló tényezőket, amelyekhez az embereknek valamilyen módon alkalmazkodniuk kell a követendő példák átvételével.

Ebből a szemszögből az életmód „sémájának" két oldalát és azoknak kölcsönösen meghatározó szerepét kell megvizsgálnunk: a szorosan vett objektív adottságokat, amelyek a *létfeltételek* mérhető, objektív alakulatait illetik, másfelől ezeknek a „kezelését", „stilizálását", ahogyan a társadalmon belül a szimbolikus elkülönülést kifejezik. Ez utóbbiakban tárul fel a *kulturális* minták léte és szerepe. Ezeket analitikusan és empirikusan is elkülöníthetjük egymástól: vizsgálhatjuk a kettő viszonyát. Míg a létfeltételek az osztályhelyzethez és a társadalmi termelési helyzethez kapcsolódnak, addig a kulturális minták általában a „rendi" elemnek, annak a stilizálásnak kifejezői, amely egy *valóságos* helyzetet jellemez, s amelyben az elkülönülés vagy a megkülönböztetés szokássá, magatartássá, modorrá stilizálódott, vagy pedig kifejez egy *tendenciát*, annak érdekében, hogy az életfeltételeket ebbe az irányba változtassák, ha a társadalmi fejlődés erre szabad lehetőséget biztosít. Az adott létfeltételeket valóban az *életet szervező értékek érvényesülése határozza meg, a belső–külső rendező elvekkel együtt.*

Más kérdés, hogy mennyire egyedi, egyéni, véletlenszerű és menynyire csoportjellemző az életmód, illetve van-e egy réteg életvitelének meghatározott tendenciája. A létfeltételeknek és a kulturális mintáknak ugyanis koronként, társadalmanként, státuscsoportonként lehetnek szerves kapcsolódásai, és egymástól függetlenedve szervetlenül is il-

hogy az emberek mindenkitől, aki a körhöz tartozik, meghatározott »életvitelt« várnak... sima út vezet a (pozitív vagy negatív) jogi privilegizáláshoz, mihelyt a társadalmi rendnek valamilyen fajta tagozódása tényszerűen »meggyökerezett«, s a gazdasági hatalommegoszlás megszilárdulásával maga is szilárddá vált. Ha a végső következtetéseket is levonják, a rend zárt *kasztá* fejlődik. Ez azt jelenti, hogy a rendi különválást a konvención és a jogon kívül még a *rítus* is szentesíti." *Max Weber:* Id. mű, 248. old. Vagy másutt: „Ha gyakorlati szempontból vizsgáljuk a dolgot, a rendi tagozódás mindenütt az eszmei és anyagi javak vagy előnyök tipikusan megismert monopolizálásával jár együtt. A különleges rendi becsülethez – amely mindig távolságon és exkluzivitáson nyugszik – és a becsületbeli előnyökhöz a legkülönfélébb materiális monopóliumok járulnak." *(Max Weber:* Id. mű, 251. old.) Szerinte: „az osztályok" „gazdasági rendben", a „rendek" a „társadalmi rendben", azaz a becsület elosztásának birodalmában vannak igazán otthon. *(Max Weber:* Id. mű, 248. old.)

leszkedhetnek aszerint, hogy konzerváló vagy változtató, retardáló vagy előrehozó hatásuk érvényesül.

A kulturális minták létrejöhetnek a társadalmi gyakorlatban a létfeltételek kifejeződéseként, de el is válhatnak a struktúrától. Elkülönülhetnek stilizált egészükben, de egyes elemeik, szimbólumaik más létfeltételek keretében rendező elvként életvitelt változtathatnak, formálhatják az életkörülmények „használatát", kezelését. A társadalom építményében az egymás melletti és egymás alatti rétegek (rendek, osztályok) között az életmódelemek átgördülhetnek vagy kicserélődhetnek. Különösen fontos, ahogyan az idő (történelmi idő) folyamatában s a térben (társadalmi térben) elmozdulnak ezek a minták, feltételt váltanak, és a feltétel formáinak megfelelő mintákat alakítanak ki, illetve a minták szerint mozdítják a feltételeket.

A kulturális életvezetési minták fokozatosan alakulnak ki. Érlelődési folyamatra van szükség ahhoz, hogy belőlük magatartásnormák és ideálok jöjjenek létre, s ezek átformálódása és átadása szintén időigényes. Ezért különösen fontos megfigyelni a feltételek és minták viszonyát az *idő és társadalmi tér* kétdimenziós rendszerében, a konkrét társadalmi és történelmi körülmények között. A minták jellegzetes módon tapadnak a feltételekhez; előfordulhat, hogy *nem* „szervülnek", s ilyenkor az életfeltételek átalakítják a mintát, de előfordulhat, hogy az életfeltételek idomulnak a mintához, s ez hoz létre felületi, részleges vagy mély társadalmi változásokat. Kutatásunkban kerestük e minták és létfeltételek egymásra hatásának a társadalmat és az életet megváltoztató jelenlétét is; ki akartuk deríteni, hogy az „idő" hogyan mozdítja a „térben" a kulturális minta és a létfeltételek viszonyát.

Tudniillik ahhoz, hogy ez az „elvrendszer" cselekvési automatizmussá válhasson, korán kell „beépíteni" az emberekbe, eredetét általában a történelmi feltételek ismeretében és a korábbi időszakok erkölcsi rendszerének ismeretében lehet csak megérteni. Az életmód formálására mindenképpen az emberek legkorábbi szocializációs élményei hatnak, a legelső kondicionálások sora, az először tapasztalt feltételek és minták. Már más kérdés, hogy ezeket hogyan változtatják a történelmi feltételek, hogy megmaradnak-e folyamatosan, vagy bizonyos törés után térnek vissza a folyamatos létre, vagy teljesen átalakulnak a társadalmi fejlődés és alkalmazkodás emberi törvényeinek megfelelően, az eredeti feltétel–minta elemből csak töredékeket tartva

fenn. A folyamatosság vagy a diszkontinuitás, a folyamatok megtörése éppen az életmódváltozásokban kísérhető figyelemmel.

Ha elfogadjuk azt, hogy az embereket a kulturális minták életük legkorábbi szakaszában, „szocializációs folyamatuk" kezdetén ragadják meg – most függetlenül attól, hogy beépülnek-e egy későbbi társadalmi feltételrendszerbe, vagy konfliktusba keverednek azzal, hogy elhalnak-e, vagy az adott rendszer erősítőjévé vagy gyengítőjévé válnak –, akkor ez arra kötelez bennünket, hogy ha a mai társadalom életmódját kutatjuk, ne hagyjuk figyelmen kívül azokat az eredeti társadalmi feltételeket és kulturális mintákat, amelyek a ma élő emberek számára a szocializációjuk kezdetén uralkodó életmódmodellek voltak, s amelyek életükre erős befolyást gyakoroltak, cselekvéseiket elindították és magyarázták.[9]

Az elemzést tehát bonyolítja, hogy az életmód és az életmódok az elmúlt emberöltők folyamán változtak, és ma is változnak. Minden feltétel, pontosabban a feltételelemek legtöbbje átalakult egy emberöltő folyamán. Változott tehát és változik az életmód struktúrája és dinamikája. A feltételek változásával – amely az osztálystruktúrák átalakulásától a termelési, technológiai változásokig minden téren hatott –, éppen úgy számolni kell, mint a kulturális modellek alakulásával, új értékekkel, új uralkodó erkölccsel s azzal, ahogyan a strukturális és a kulturális hatások egymást erősítették vagy keresztezték.

Losonczi Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat Kiadó 1977. 32–47. old.

[9] Gramsci írja az ember történeti voltáról: „... nem elég ismerni e viszonyok összességét úgy, ahogyan egy adott időpontban létezik, mint adott rendszert, hanem az a lényeges, hogy genetikusan ismerjük, kialakulási mozgásában ismerjük, mivel minden egyes egyén nemcsak a meglevő viszonyok, hanem e viszonyok történeti folyamatának szintézise, vagyis az egész múlt összefoglalása". *(Antonio Gramsci:* Marxizmus, kultúra, művészet. Kossuth Könyvkiadó 1965. 50. old.)

Rácz Albert

A LAKOSSÁGI JÖVEDELMEK ÉS A JÖVEDELEMARÁNYOK ALAKULÁSA

Pártunk és kormányunk politikájának alapvető célja a lakosság életkörülményeinek és életszínvonalának rendszeres, minden társadalmi rétegre kiterjedő emelése. E cél megvalósulását valamennyien érzékelhetjük, ha hosszabb távon áttekintjük és összegezzük, hogyan alakulnak életünk, családunk, környezetünk életszínvonalának tényezői: a jövedelem, a munkaidő és a munkakörülmények, a fogyasztás, a lakás-, a kommunális és az egészségügyi ellátás, a kulturális körülmények, a tömegközlekedés, az üzlet- és szolgáltatóhálózat.

E cikk keretében a jövedelmek, a jövedelemforrások és a jövedelemarányok változásának néhány alapvető jellegzetességét mutatjuk be. Azokat, amelyek alkalmasak az életszínvonal változásának megítélésére, sőt utalnak az életmódban bekövetkezett változásokra is. Mindenekelőtt tekintsük át, hogy az elmúlt 25 év során milyen volt a kapcsolat az életszínvonal alakulása és a gazdasági növekedés között.

A gazdaságpolitika alapkérdése a gazdasági növekedés ütemének meghatározása, illetve hogy adott növekedési ütem mellett hogyan emelkedjék az életszínvonal és a felhalmozás. Az életszínvonal alakulását gyakran önmagában, a gazdasági növekedés egészétől függetlenül szokták elemezni. Ez azzal a veszéllyel jár, hogy gondolkodásunkban (sőt cselekvéseinkben is) a gazdaságpolitika egészétől elszakítva jelenik meg az életszínvonal-politika. Tudatosítanunk kell a közgondolkodásban, hogy az életszínvonal emelkedése gazdaságilag akkor lehet reális, ha biztosítjuk hozzá a szükséges anyagi alapot is. A jövőre vonatkozóan ez azt is jelenti, hogy csak dinamikus és hatékony gazdasági növekedés mellett lehetséges az életszínvonalat tartósan és érzékelhetően emelni.

Áttekintve az 1950 és 1975 közötti 25 éves periódust, megállapítható, hogy a gazdasági növekedés és az életszínvonal-változás kapcso-

latában az első tíz évben a fő probléma a fejlődési folyamat egyenetlensége volt. A növekedés ütemének gyakori és jelentős ingadozása maga is fékezte a gazdaság fejlődését. Ezt az ingadozást egyrészt az akkor még jelentős súlyú mezőgazdasági termelésnek az időjárástól a jelenleginél szorosabb függése, másrészt a felhalmozás és a fogyasztás arányának gyakori változása okozta. Különösen vonatkozik ez az 1950 és 1955 közötti időszakra, amikor – az életszínvonal növekedését meghirdető célokkal ellentétes módon – a gazdaság egyensúlyának zavarait az életszínvonal rovására, a jövedelem és a fogyasztás korlátozásával kívánták megoldani.

Teljesen más a kép 1958-tól kezdve, különösen pedig az utolsó tíz évben. Lényegesen kisebb az ingadozás, de ez az „egyenetlenség" is az életszínvonal emelkedésének magasabb üteme mellett jelentkezett.

*A nemzeti jövedelem és a lakossági fogyasztás változása**

Év	A nemzeti jövedelem	A lakossági fogyasztás
	változása az előző évhez viszonyítva (%)	
1961	4,6	1,1
1962	6,0	3,4
1963	5,4	4,7
1964	4,3	5,4
1965	0,1	1,5
1966	8,2	5,0
1967	8,1	6,5
1968	5,0	4,5
1969	8,0	5,8
1970	4,9	8,0
1971	6,5	5,6
1972	5,1	3,5
1973	7,4	4,9
1974	6,9	6,8
1975	5,4	4,8
1976	3,0	2,0

* 1968 évi összehasonlító áron számított adatokból.

Az adatoktól a termelés és a fogyasztás emelkedésének viszonylagos összhangja rajzolódik ki. Nem teljes azonban a kép. A fogyasztás stabil, viszonylag egyenletes és eléggé magas szintű növekedését a felhalmozás rendkívül ingadozó fejlődése kísérte. Ez az ingadozás időnként feszült helyzeteket teremtett a gazdaságban. Még csak fokozta a

feszültséget, hogy a felhalmozás összetétele gyakran úgy alakult, hogy a befejezetlen beruházások és a készletek növekedtek gyorsabban.

A gazdasági vezetés tehát az időnkénti egyensúlyi feszültségeket nem a lakosság életszínvonalának a rovására vezette le, oldotta fel. Ezt bizonyítják az utóbbi három év gazdasági eseményei is. Az 1973 utáni évek gondjait – amelyeket a világpiaci árak számunkra kedvezőtlen alakulása okozott – 1974-ben és 1975-ben a politikai és gazdasági vezető szervek tudatosan nem engedték áthárítani a lakosság életszínvonalának alakulására, sőt az életszínvonal ezekben a kritikus években jelentősen emelkedett. Persze ez a jelenség hosszú távon nem tartható fenn és a gazdasági egyensúly helyreállítása szükségessé teszi az életszínvonal növekedési ütemének időszakos mérséklését. Ezt az V. ötéves terv megfogalmazta, és ez kifejeződött a lakosság 1976. évi életszínvonalának alakulásában is.

A LAKOSSÁGI JÖVEDELEM ÉS ÖSSZETEVŐINEK VÁLTOZÁSA

1. A lakosság reáljövedelme 1950-től napjainkig jóval több, mint háromszorosára emelkedett. Az egyes ötéves időszakokban (amelyek közül a legtöbb azonos egy-egy ötéves tervperiódussal) eltérő volt a növekedés üteme. Jellemző viszont az egész időszakra, hogy a népgazdaság fejlődési ütemétől némileg elmaradva nő a lakosság reáljövedelme, biztosítva ezzel a jövőbeli növekedés megalapozását szolgáló felhalmozás emelkedését. Ez természetesen nem speciálisan magyar jelenség, hanem a bővített újratermeléssel összefüggő követelmény.

Fejlődésünkben csupán az 1950 és 1955 közötti időszak volt olyan, amikor a lakosság reáljövedelmének növekedése jelentősebben elmaradt a nemzeti jövedelem fejlődése mögött. Ebben az időszakban a lakosság reáljövedelme 5 év alatt csak mérsékelten, mintegy 15 százalékkal emelkedett (a nemzeti jövedelem egyidejűleg 25 százalékkal).

Az 1955 és 1960 közötti ötéves periódusban a reáljövedelem alakulására jelentősen rányomta bélyegét az MSZMP gazdaságpolitikája, amely kezdettől fogva sarkalatos pontként kezelte az életszínvonal-politikát. Ebben az időszakban az egy főre jutó reáljövedelem – az életszínvonal-politikában korábban elkövetett hibákat is korrigálva – gyorsan, évi átlagban 5,9 százalékkal emelkedett, ami némileg meghaladta a nemzeti jövedelem növekedési ütemét is.

Az 1960 és 1965, valamint az 1965 és 1970 közötti időszakban

a lakosság reáljövedelme az általános gazdasági fejlődéssel összhangban emelkedett.

1960 és 1965 között – a II. ötéves terv időszakában – az egy főre jutó nemzeti jövedelem 20 százalékkal, egyidejűleg az egy főre jutó reáljövedelem 18 százalékkal nőtt. 1965 és 1970 között – a III. ötéves terv időszakában a nemzeti jövedelem fejlődése 37, a reáljövedelem növekedése pedig 35 százalék volt. Ez az életkörülményekben rendszeres, érzékelhető fejlődést tett lehetővé a társadalom minden rétege számára. Az 1965 és 1970 közötti szakasz minden egyes évében 5–7 százalékkal emelkedett az egy főre jutó reáljövedelem.

1970–75-ben, a IV. ötéves terv időszakában az életszínvonal emelkedése megfelelt a tervezettnek. A reáljövedelem 25 százalékkal, a nemzeti jövedelem 35 százalékkal emelkedett. Ebben a tervidőszakban az előirányzottnál lényegesen több, széles körű és nagy jelentőségű bér-, jövedelem-, illetve szociálpolitikai intézkedést valósítottunk meg. Ezek egy része az alapvető cikkek hatósági áremelésének kompenzálását, más része pedig a kereseti arányok javítását, valamint egyes lakossági rétegek jövedelmi helyzetének javítását szolgálta. Közülük is kiemelkedő jelentőségű az ipari és építőipari munkások és termelésirányítók bérének – központilag elhatározott és megvalósított – emelése.

1976-ban a gazdasági növekedés üteme lassabb volt a tervezettnél; ezzel függ össze, hogy a reáljövedelem emelkedése is elmaradt a tervezettől, nem egészen 1 százalékkal nőtt.

A lakosság reáljövedelmének alakulása (1950—1975)

Év	Az egy főre jutó reáljovedelem		Az egy főre jutó nemzeti jovedelem évi novekedési uteme (%)
	indexe az időszak folyamán (%)	évi novekedési uteme (%)	
1950—1955 között	115	2,9	4,6
1955—1960 között	133	5,9	5,7
1960—1965 között	118	3,3	3,8
1965—1970 között	135	6,2	6,4
1970—1975 között	125	4,6	5,8

Nincs arra mód, hogy e cikk keretében a reáljövedelem alakulását befolyásoló sok-sok tényező hatását mélyrehatóan elemezzük. Egyetlen kérdést szeretnék itt bemutatni: a jövedelem szerkezetének változá-

sát. A jövedelemforrások szerkezetének átalakulása ugyanis jellemzője társadalmi viszonyaink fejlődésének, és jelzi az életmódban bekövetkezett változásokat is.

2. A lakosság jövedelme alapvetően két forrásból származik: közvetlen munkavégzésből és társadalmi juttatásból, mégpedig pénzbeli és természetbeli juttatásból egyaránt. Ez kiegészül egy harmadik forrásból eredő, az ún. egyéb jövedelmekkel, amelyek azonban a lakosság összes jövedelmének csak nagyon kis hányadát alkotják.

Ha e különböző forrásból származó jövedelmek alakulását vizsgáljuk 1950-től napjainkig, két lényeges dolgot állapíthatunk meg.

Az egyik az, hogy a társadalmi juttatások volumene minden időszakban gyorsabban nőtt, mint a munkajövedelmeké, ezen belül pedig a pénzbeli társadalmi juttatások dinamikája ugyancsak folyamatosan minden időszakban meghaladta a természetbeliekét. A lakosság összes jövedelmén belül a munkából származó jövedelmek egy főre jutó összege reálértéken 1950 és 1975 között két és félszeresére nőtt, a társadalmi juttatások emelkedése viszont ugyanebben az időszakban csaknem hatszoros.

A felszabadulás előtt hazánkban a társadalmi juttatások színvonala rendkívül alacsony volt, egyike a legrosszabbaknak Európában. Ezen túl a lakosság jelentős része – köztük az egész parasztság – egyáltalán nem részesült a juttatásokból. A felszabadulást követően az első feladat az egységes alapelvek kidolgozása és érvényesítése, valamint a juttatásból kirekesztett rétegek fokozatos bevonása volt. Ez társadalmi rendszerünk lényegéből fakadó alapvető életszínvonal-politikai feladat.

A természetbeli társadalmi juttatások növekedését döntően az határozta meg, hogy az olyan alapvető juttatások, mint az oktatás és az egészségügyi ellátás, általánossá és ingyenessé váltak. Ez szükségessé tette a tantermek, tanerők, kórházi ágyak, egészségügyi személyzet stb. számának folyamatos bővítését, valamint az egyre magasabb színvonalú ellátást, ami egyidejűleg magával vonta, hogy az ezzel kapcsolatos költségek is folyamatosan növekedtek.

A pénzbeli társadalmi juttatásoknak az ötvenes években tapasztalható gyors növekedésében egyrészt szerepet játszik az a rendkívül alacsony színvonal, ahonnan a fejlődés elindult, másrészt a juttatásra jogosultak körének kiterjesztése, amelynek nagyobb része erre az időszakra esett, de egészen a hatvanas évek közepéig tartott. Az ötvenes években előfordult, hogy bérpolitikával akartunk megoldani szociál-

politikai problémákat. Ez azon túl, hogy nem vezethetett a kívánt eredményre, az ésszerű kereseti arányok kialakítását is akadályozta.

A hatvanas évek közepétől a szociálpolitika egyre határozottabban körvonalazódik, számos párt- és kormányhatározat központi témája. Azóta a pénzbeli juttatások színvonala – részben az intézkedések, részben a rendszerből adódó automatizmusok hatására – jelentősen emelkedett. A VI. ötéves terv időszakában ugyancsak jelentős volt a társadalmi juttatások, illetve ezen belül a pénzbeli juttatások növekedése. Több jelentős szociálpolitikai intézkedés született, amelyek összefüggenek meghatározott, életszínvonal-feszültségeket is okozó társadalmi problémák fokozatos feloldásával.

A pénzbeli társadalmi juttatásoknak a hatvanas évek közepétől bekövetkezett gyors – és indokolt – növekedését érzékelteti, hogy összegük az 1960. évi 8,4 milliárd forintról 1976-ban több mint 50 milliárd forintra emelkedett.

A lakosság összes jövedelmének szerkezeti változását jellemzik a következő adatok.

A lakosság jövedelmének szerkezete (%)

Év	Kozvetlen munkavégzésből származó jovedelem	Társadalmi juttatás			Egyéb forrásból származó jovedelem	Összes jovedelem
		pénzbeli	természetbeli	osszesen		
1950	85,9	3,8	9,8	13,6	0,5	100,0
1960	80,4	7,0	11,4	18,4	1,2	100,0
1965	77,1	8,6	12,4	21,0	1,9	100,0
1970	74,5	10,4	12,4	22,8	2,7	100,0
1975	70,6	14,5	12,8	27,3	2,1	100,0
1980*	67,1	17,4	12,9	30,3	2,6	100,0

* Az V. ötéves terv irányelvei alapján.

Másik fontos jellemzője az elmúlt 25 évnek, hogy a munkajövedelmek alakulása nagyon változatos képet mutat. A változás tendenciája az 1950 és 1957 közötti időszakban ellentmondásos, csak 1957 óta tapasztalható kiegyensúlyozott fejlődés. Ez utóbbi időszakon belül is előfordult gyorsabb, illetve lassabb jövedelemnövekedés. A társadalmi juttatások fejlődése ezzel szemben „törésmentes". (Bár bizonyos mértékű periodicitás itt is tapasztalható: a gyorsabb jövedelemnövekedést többnyire a társadalmi juttatások erőteljes növekedése kíséri.)

3. A lakosság közvetlen munkavégzésből származó jövedelmeit a

bérek és a bérjellegű jövedelmek, a mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelmek, valamint a magántevékenységből származó jövedelmek alkotják. A felszabadulást követő nagy társadalmi átalakulás, a nagyarányú átrétegződés a munkajövedelmek szerkezetét is alapvetően megváltoztatta. A parasztok jelentős részéből munkás vagy alkalmazott lett, ugyancsak a munkásságba és az alkalmazotti rétegbe szívódott fel a korábban önállók nagy része is.

Mindezek következtében a munkajövedelmeken belül a bérek és a bérjellegű jövedelmek volumene erőteljesen megnőtt, a mezőgazdasági eredetű jövedelmeké – bár lényegesen mérsékeltebben – ugyancsak emelkedett, a magántevékenységből származó jövedelmek tömege pedig jelentéktelenné vált.

A munkából származó jövedelmek megoszlása (%)

Megnevezés	1950	1960	1970	1975
Bér- és bérjellegű jövedelmek	42	62,2	67,0	70,5
Mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelmek*	48	33,0	29,6	26,0
Magántevékenységből származó jövedelem	10	4,8	3,4	3,5
Munkából származó jövedelmek összesen	*100*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

* Mezőgazdasági termelőszövetkezetekből, háztáji és kisegítő gazdaságokból származó pénzbeli és természetbeli jövedelmek.

A közvetlen munkavégzésből származó jövedelem döntő hányadát ma a bérek és a bérjellegű jövedelmek alkotják. Ezért is irányul nagy figyelem a reálbérek alakulására. *A reálbérek* 1950 és 1960 között több mint másfélszeresükre nőttek, az emelkedés azonban nem volt egyenletes. 1950-ről 1952-re – a fogyasztói árszínvonal jelentős mértékű emelkedése miatt – 20 százalékkal csökkentek a reálbérek. Az azt követő években, főként pedig az 1955 és 1960 közötti időszakban viszont kiugróan magas volt a növekedés. A II. ötéves terv időszakában 9 százalékkal, a III. ötéves tervidőszakban pedig 19 százalékkal emelkedtek a reálbérek.

A IV. ötéves terv ideje alatt a reálbérek növekedése megfelelt a tervezettnek, öt év alatt 18 százalékkal emelkedtek a reálbérek, 1976-ban pedig lényegében az előző évi szinten maradtak.

A közvetlen munkavégzésből származó jövedelem szerkezetének egy másik metszete a pénzbeli és természetbeli munkajövedelmek megkülönböztetése. Az életszínvonal általános emelkedésének, a társadalom

átrétegződésének, a fogyasztási szokások és struktúra megváltozásának, mindezekkel együtt az életmód változásának fontos jellemzője a munkajövedelem strukturális változása.

A közvetlen munkavégzésből származó jövedelem megoszlása (%)

Megnevezés	1950	1960	1965	1970	1975
Pénzjövedelem	70	76,7	82,0	85,5	89,2
Természetbeli munkajövedelem	30	23,3	18,0	14,5	10,8
Személyes rendelkezésű jövedelem *Összesen*	*100*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Jelenleg tehát a munkajövedelemnek mintegy 10 százaléka természetbeli rész, ami szinte teljes egészében azonos a saját termelésű fogyasztással.

A hatvanas évek közepe óta a természetbeli munkajövedelmek *volumene* nem csökkent tovább, és feltehetően még hosszú ideig a jelenlegihez hasonló marad. Tekintettel azonban arra, hogy a pénzbeli jövedelmek emelkednek, az összes munkával kapcsolatos jövedelmen belül a természetbeli rész aránya tovább csökken.

JÖVEDELEMARÁNYOK, JÖVEDELEMSZÓRÓDÁS

A pártkongresszusok határozatai, valamint a népgazdasági tervek a számszerűen megszabott összefoglaló mutatószámokon kívül olyan konkrét életszínvonal-politikai feladatokat is megfogalmaznak, amelyekkel az átlag mögötti eltéréseket, szóródásokat vagy az átlagot befolyásoló egyes tényezők hatását kívánják irányelvként meghatározni.

1. Közülük az egyik legfontosabb kérdés az alapvető osztályok jövedelemarányainak alakulása. Erre vonatkozóan a IX. pártkongresszus a következő irányelveket fogalmazta meg: „Arra törekszünk, hogy végső fokon megszűnjön a különbség a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság életszínvonala között. A következő években jelentékeny lépéseket teszünk azért, hogy a parasztság életszínvonalát és ellátottságát tovább közelítsük a munkásosztályéhoz."

A IV. ötéves tervről szóló törvény a paraszti és a munkás-alkalmazotti jövedelmek azonos mértékű emelkedését kívánta megvalósítani.

Ugyanerről a kérdésről a XI. pártkongresszus a következő határozatot fogadta el: „Gondoskodni kell róla, hogy a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság jövedelme azonos színvonalú legyen. A társadalmi juttatások területén meg kell szüntetni a még meglevő különbségeket a bérből és fizetésből élők, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok között."

A munkás–paraszt jövedelmi arányokra vonatkozó, e legfontosabb politikai fórumokon megfogalmazott irányelvek és az állami vezetés szintjén előírt határozatok megvalósultak.

A hatvanas évek utolsó éveiben következett be a jövedelmi kiegyenlítődés. A következő években – a mezőgazdasági termelés erőteljes növekedésével együtt – a parasztság jövedelme valamelyest jobban nőtt, mint a munkásságé. Az 1974–75. években – a központi bérpolitikai intézkedésekkel összefüggésben – a munkásjövedelmek emelkedtek gyorsabban. Az 1976. évre is az utóbbi két év tendenciája a jellemző. Így jelenleg a két alapvető osztály jövedelmi arányai az 1970. évi szinten vannak. Jelentős gazdaságpolitikai eredmény, hogy a kitűzött céloknak megfelelően minden területen szorosabbá vált a kapcsolat a termelés és a személyes jövedelmek alakulása között.

A jövedelemarányok mögött eltérő munkamennyiség van, és eltérő a jövedelemforrások aránya is. A szövetkezeti parasztság közös gazdálkodásból eredő keresete – a munkásokénál hosszabb munkaidő ellenére – több mint 10 százalékkal alacsonyabb a munkások kereseténél. Egy főre jutó családi jövedelmük viszont a kisgazdaságokban végzett családi többletmunka eredményeként valamelyest meghaladja a munkáscsaládok egy főre jutó jövedelmét.

1975-ben a szövetkezeti parasztság összes jövedelmének 32 százaléka származott a háztáji gazdaságból. Jelentős tehát a szövetkezeti parasztság jövedelmében a háztáji szerepe, bár jóval kisebb, mint a közösből származó jövedelem. A háztájiból származó jövedelem aránya 1970-ben még 38 százalék volt.

A közvélemény a háztáji és kisegítő gazdaságokból származó mezőgazdasági jövedelmeket általában a paraszti réteg jövedelmének tekinti. Való igaz, hogy a parasztcsaládok jövedelmében van nagyobb szerepe, de a lakosság valamennyi rétegének jövedelmét kiegészíti e forrás. Így 1975-ben az egyes osztályok és rétegek összes jövedelmében százalékosan a következő volt a háztáji és kisegítő gazdaságokból származó jövedelem aránya:

munkások	7
szövetkezeti parasztok	32
kettős jövedelműek	21
szellemiek	4
kisárutermelők	22
inaktívak	18

A családoknak a háztáji és kisegítő gazdaságokból szerzett jövedelme ún. töredékidőben végzett, zömmel a ház körüli munkából származik. Ezt a munkamennyiséget más módon csak korlátozottan lehetne a termelőmunkába bevonni. Az így hasznosuló munkaerő nagyrészt képzetlen. A mezőgazdasági kistermelést folytató háztartások éves átlagban napi 4–5 órát fordítanak mezőgazdasági munkára. Ennek 20 százalékát mezőgazdasági aktív keresők, 19 százalékát nem mezőgazdaságban dolgozók, 61 százalékát pedig nyugdíjasok és eltartottak végzik.

A háztáji és kisegítő gazdaságok termelésének – s így a belőle származó jövedelmeknek – technikai, anyagi bázisát ma már jelentős mértékben a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok jelentik. Gazdaságpolitikánknak megfelelően nagyon szoros termelési kapcsolat alakult ki a termelőszövetkezetek és a háztáji gazdaságok között. A szövetkezet vetőmaggal, anyaállatokkal, csemetékkel, takarmánnyal és gépi munkával segíti a háztáji termelést. A termelési kooperáció oly módon is tovább fejlődött, hogy a háztáji gazdaságok termelésük egyre nagyobb részét értékesítik a közös gazdaságokon keresztül.

Megkezdődött a társadalmi juttatások rendszerének azonos elvekre való átállítása is. Ez úgy valósul meg, hogy a szövetkezeti parasztság körében bővül a juttatások formája és közeledik a munkásosztály körében kialakult rendszerhez.

E folyamat például a következő szociálpolitikai intézkedésekben tükröződik:

a hatvanas évek közepe óta nagymértékben bővült a vidék bölcsődei és óvodai hálózata;

egyre több termelőszövetkezet szervezi meg tagjai részére a közétkeztetést, javítja a munkafeltételeket, a munkahelyi szociális ellátottságot;

1975 júliusától a családi pótlék összege és feltételei a munkásokéval azonossá váltak;

1976. január elsejével életbelépett a termelőszövetkezeti tagok, va-

lamint a munkások és alkalmazottak nyugdíjfeltételeinek azonosulását célzó, 1980-ban befejeződő ötlépcsős program első szakasza.

Az alapvető osztályok jövedelemarányainak megítélésekor több dologra kell tekintettel lenni. A legfontosabbak:

a) Önmagukban a jövedelemarányok nem tájékoztatnak megfelelően az életszínvonalbeli, az életkörülményekben mutatkozó eltérésekről. Ezen túl az életkörülmények vonatkozásában ma már alapvetően nem a munkásság és parasztság, hanem a város és falu közötti eltérésről célszerű beszélni. Ezzel nem kívánom azt állítani, hogy az osztályhoz tartozás nem jelent életkörülményekben, különösen pedig életmódban eltérést. Inkább arra hívom fel a figyelmet, hogy a falusi életkörülmények érintik a munkásosztály tagjainak mintegy felét is, hiszen ők is falun élnek.

b) Az életszínvonal társadalmi megítélésében jelentős szerepük van a szélsőségeknek. Ezeket jobban érzékeljük, ezekről többet beszélünk, ezekről tájékoztatnak a kommunikációs források is. Így van ez a munkás–paraszt jövedelmi arányok megítélésénél is. A kiugró jövedelmekre jobban odafigyelünk. Ilyen kiugró jövedelem pedig a parasztságon belül több van. Más szóval a paraszti rétegen belül nagyobb a jövedelemszóródás (a közösből származó és az összes jövedelem tekintetében egyaránt), mint a munkásosztályhoz tartozóknál. Ezért ítélik meg sokszor tévesen, a tényeknek nem megfelelően a munkás–paraszt jövedelmi arányokat.

c) A végére hagytam, de a kérdés megítéléséhez szorosan hozzátartozik, hogy mennyire tiszták az egyes osztályokba sorolt háztartások, valósan kifejezhetők-e besorolásukkal az alapvető osztályok jövedelmi arányai. Bármennyire tiszták is az osztályba (rétegbe) sorolás elméleti kategóriái, a gyakorlati végrehajtás csak konvenciók és kompromisszumok útján valósítható meg. A társadalom fejlődésével pedig egyre több olyan háztartás van, amelyeknek besorolásánál kompromisszumra kényszerülünk. Az 1973. évi mikrocenzus adatai szerint a lakosság 41,9 százaléka tartozik a munkásosztályhoz, 13,6 százaléka tartozik a szövetkezeti parasztsághoz, és a lakosságnak 10,9 százaléka olyan háztartásokban élt, ahol munkás és szövetkezeti paraszt egyaránt volt. De a szövetkezeti parasztsághoz tartozó háztartásoknak (ahol a háztartásfő szövetkezeti fizikai dolgozó és a családban nincs munkás) csak kétharmada a tiszta paraszti család, tehát olyan, amelyben más réteghez (szellemi, nyugdíjas) tartozó kereső családtag nincs.

Az osztályok és rétegek jövedelmi arányainak viszonylag pontos

meghatározása csak külön erre a célra irányuló statisztikai adatfelvétellel lehetséges. Ilyeneket a KSH ötévenként végez. Az utolsót 1972-ről készítette, a következőt – 1977-ről – a jövő évben csinálja. Az ötévenkénti felvételek közötti esztendőkre a rétegjövedelmek meghatározásához különböző becsléseket alkalmaznak. E becslések egyik legbizonytalanabb pontja annak valószínűsége, hogy évről évre milyen a társadalom rétegződésében bekövetkezett változás. Egyszerűbben: mennyi a különböző osztályokhoz és rétegekhez sorolható családok és lakosok száma.

2. A jövedelempolitikai irányelvekben az elmúlt tíz évben központi helyet foglalt el az a követelmény, hogy a munka hatékonyságának fokozása érdekében következetesebben érvényesüljön a munka szerinti elosztás, ugyanakkor pedig törekedni kell a családi jövedelmek közelítésére, az indokolatlan jövedelmi különbségek megszüntetésére. A IX. pártkongresszus határozatában a következők olvashatók: „A bérkategóriákat úgy kell szabályozni, hogy azokban jobban kifejeződjék a nehéz fizikai, a kvalifikált és a nagyobb felelősséggel járó munka megbecsülése."

A X. kongresszus határozatában az elérendő célok már konkrétabban, sokoldalúbban fogalmazódtak meg: „Javítani kell a vállalati bérgazdálkodást, valamint a jövedelemelosztás rendszerét a termelőszövetkezetekben, mégpedig úgy, hogy a jövedelem alakulása az eddiginél jobban függjön a végzett munka eredményétől... Az élenjáró dolgozók, a nagyobb teljesítményt nyújtó szocialista brigádok, a törzsgárdatagok fokozottabb erkölcsi és anyagi megbecsülésben részesüljenek." E kongresszusi határozat ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet: „A munka szerinti elosztás elvének érvényesítése mellett az egyes családok jövedelemszintje között nagyok az eltérések... A családi jövedelmek közötti különbség csökkentését szolgálják társadalmunk szociálpolitikai intézkedései, melyeknek fő célja továbbra is az, hogy a több gyerekes családok és az egyedülálló anyák fokozottabb támogatásban részesüljenek... és több segítséget kapjanak a munkaképtelen öregek."

A XI. kongresszus határozata már külön fejezetben írja le az életszínvonal- és szociálpolitikai irányelveket. Pártunk ebben világosan megfogalmazza a bérek alakulásával és a kereseti arányokkal szemben támasztott követelményeket, a jövedelemarányok alakítására és befolyásolására szánt szociálpolitikai intézkedéseket.

Az utolsó tíz évben a legfontosabb politikai fórumokon megfogal-

mazott irányelveknek megfelelő intézkedések beépültek az állami vezetés programjaiba, elsősorban a népgazdasági tervekbe. Közülük csak az V. ötéves tervtörvény idevonatkozó legfontosabb részére utalok:

„Mind a munkások, mind az alkalmazottak keresetében fokozottabban érvényre kell juttatni a végzett munka mennyiségében és minőségében, a szakképzettségben meglevő különbségeket." Továbbá „fokozni kell a gyermeknevelléshez való társadalmi hozzájárulást" – „a nyugdíjkülönbségek mérséklésére a tervidőszak második felében emelni kell a régi, alacsony nyugdíjakat" – „a természetbeni társadalmi juttatások növekedése... haladja meg valamelyest az összes jövedelem növekedését..." Ez utóbbi előirányzatok a családi jövedelmek közötti indokolatlan különbségek csökkentését szolgálják.

Hogyan valósultak meg ezek az elképzelések? Lássuk először a keresetek, kereseti arányok alakulását. Tekintsük át a munkás-alkalmazotti keresetek alakulását a hetvenes években.

A munkások és alkalmazottak havi átlagkeresete 1970 és 1975 között 2291 forintról 3195 forintra nőtt. A növekedés gyorsabb volt a tervezettnél, éves átlagban kereken 6 százalék, és ebből mintegy 1 százalékot tettek ki a központi bérpolitikai intézkedések.

Az elhatározott bérpolitikai elvek az 1970–1975 közötti időszakban legnagyobbrészt érvényesültek:

a béremeléseknél előnyben részesült a nagyipari munkásság, illetve – az időközben felismert szükségességnek megfelelve – az állami ipar és építőipar munkásállománya;

a nehéz fizikai munkát végzők, a több műszakban dolgozók és a jól képzett szakmunkások javára módosultak a bér- és kereseti arányok, csökkent az azonos munkát végző nők és férfiak keresetében mutatkozó indokolatlan különbség;

lelassult a kisvállalatok és a szövetkezetek dolgozóinak túlzottan és indokolatlanul gyors keresetnövekedése, keresetnagyságuk a szabályozott határok között maradt; a nagyvállalatoknál dolgozók keresete általában meghaladja a kisvállalatok dolgozóiét (és ugyanígy az állami vállalatokéi a szövetkezetiekét), mind a fizikai, mind a nem fizikai foglalkozásúaknál;

a minimális keresetűek bére az átlagosnál gyorsabban nőtt;

a közvetlen termelésirányítók bérének növekedése jelentősen meggyorsult;

az átlagosnál lassabban emelkedett a magasabb vezető állású dolgozók és a vállalati középvezetők keresete.

Mindezek következtében az 1975. évi helyzet egyes területeken eléggé jelentősen megváltozott az 1970. évi állapothoz képest. Így például a népgazdasági átlagos keresethez képest emelkedett az iparban dolgozók átlagos keresete, és relatíve csökkent az állami mezőgazdaságban, valamint a kereskedelemben dolgozók keresete.

A szocialista szektor egészében csökkent a különbség a különböző munkakörökben dolgozók kereseteinek arányaiban. A vállalati felső vezetők kereseti aránya 1970-ben 270 százalék, a középvezetőké 164 százalék, a munkásoké és egyéb alkalmazottaké 94 százalék volt az átlaghoz képest; ugyanezek az arányok 1975-ben 234 százalékot, 138 százalékot, illetve 94 százalékot tettek ki.

A IV. ötéves terv időszakában módosult a keresetek aránya az állami és a szövetkezeti (mezőgazdasági szövetkezetek nélkül) szektorban is. Az állami iparban dolgozók átlagos keresetének aránya a szövetkezeti iparban dolgozók átlagkeresetéhez képest az 1970. évi 105 százalék helyett 1975-ben 119 százalék.

1976-ban az átlagbérek és az átlagkeresetek népgazdasági áganként kevésbé differenciáltan nőttek, mint korábban. A keresetek fejlesztése az iparban volt a legjelentősebb, a nem anyagi ágakban a legmérsékeltebb. A havi keresetek nagysága szerinti ágazati sorrend lényegében nem változott.

3. Hogyan értékelhetjük a családi jövedelmek közelítésének, a lakossági jövedelmek szóródásának, elosztásának alakulását? A rendszeres, folyamatos életszínvonal-emelkedés igen jelentős eredménye, hogy csökkent a viszonylag alacsony jövedelműek aránya, és emelkedett a magasabb egy főre jutó jövedelemből élők aránya.

A folyamatot a következő táblázat adatai jellemzik.

A népesség megoszlása az egy főre jutó személyes jövedelem nagysága szerint

Egy főre jutó havi jovedelem	1962	1967	1972
	1972-es árakon		
1000 Ft alatt	66,3	36,8	18,2
1000—1400	21,9	32,9	26,6
1400—1800	7,8	18,4	24,9
1800—2000	1,7	4,6	8,8
2000 Ft felett	2,3	7,3	21,5
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Számításaink, becsléseink szerint a jövedelemelosztásnak ez a folyamata – a jövedelmek emelkedése következtében – 1972-től is tapasztalható. Ez a megállapítás a következőkön alapul:

az össznépességen belül csökkent a többségében alacsony jövedelmű, három- és több gyermekes családokban élők aránya; a három- és több gyermekes családok aránya az összes családokhoz képest 1960-ban 8,5 százalék, 1970-ben 4,4 százalék és 1973-ban 3,8 százalék.

az áremelésekhez kapcsolódva egységesen havi 50, illetve 60 forinttal emelték a családi pótlékot, a nyugdíjakat, továbbá a kereseteket. Ezek az intézkedések az alacsony jövedelműek körében az átlagosnál relatíve nagyobb mértékű növekedést jelentettek:

1973-ban 100 forinttal emelték az alacsony termelőszövetkezeti járadékok összegét, s e járadékosok házastársi pótlékát a többi nyugdíjas pótlékának szintjére emelték;

1971-től évente 2 százalékkal, de 1974-től minimálisan havi 30 forinttal, 1976-tól havi 50 forinttal emelik a nyugdíjakat, ami az alacsony nyugdíjaknak az évi 2 százalékos növekedésnél nagyobb mértékű emelkedését jelenti;

1974-ben a kétgyermekes családok családi pótlékát gyermekenként havi 100 Ft-tal emelték;

1975. július 1-től a régebben nyugdíjazottak nyugdíját, vagyis többségében az alacsony nyugdíjakat számottevően emelték;

1975. július 1-től a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok gyermekeinek családi pótlékát az alkalmazásban állók szintjére emelték, ami egy-egy igényjogosult gyermekre havi 50 forintos emelkedést jelentett.

A leírt folyamattal egyidőben a jövedelmi arányok lényegében alig változtak. A körülbelül azonos jövedelmi arányok, illetve eltérések a jövedelmek jóval magasabb szintjén alakultak ki.

A magasabb jövedelmi szinten kialakult jövedelmi arányokra, illetve különbségekre természetes módon jóval érzékenyebben reagálunk, hiszen ezek lényegesen nagyobb abszolút különbségeket jelentenek napjainkban, mint 10–15 évvel ezelőtt. Ezért vetődik fel ma már gyakran az a gondolat, hogy a relatív jövedelmi arányok vizsgálata mellett az abszolút különbségeket is értékelni kell. Ez utóbbi különbségek ugyanis egyre fokozottabb mértékben mutatkoznak meg az életszínvonal szembeötlő elemeiben, amelyek a családi jövedelmek közötti differenciák „látható" jelei is.

Az elmúlt időszak tapasztalataiból következik, hogy a népességnél

a családi jövedelmek közelítését – figyelembe véve, hogy a munkajövedelmeknél a hatékonyság követelményéből adódó indokolt mértékű differenciáltság szükséges – döntően a következő tényezők segítik elő:

a családi pótlék és egyéb, a gyerekekkel kapcsolatos pénzbeli társadalmi juttatások emelése;

az alacsony nyugdíjak emelése;

a természetbeli társadalmi juttatások volumenének emelése;

a természetbeli társadalmi juttatások színvonalának javítása.

A családi jövedelmek közötti különbségek érdemleges közelítése csak hosszabb időszak alatt, fokozatosan, jelentős anyagi eszközökkel és az erre irányuló céltudatos életszínvonal-politikával valósítható meg. Az elmúlt másfél évtizedre az volt a jellemző, hogy elsősorban a különböző jövedelempolitikai intézkedések hatásának kedvező eredményeként az alacsony jövedelműek közül igen sokan kerültek a korábbinál magasabb jövedelmi színvonalra. Ez a családi jövedelmek különbségeinek mérséklése szempontjából nagyon fontos, és a szociálpolitikának a jövőre nézve is célja, hogy e kedvező tendencia folytatódjon.

Végül szólni kell e témával kapcsolatosan a társadalmi közérzetről is. Kedvező hatása volt a népesség körében az alacsony nyugdíjak, a gyermekgondozási segély, a családi pótlék stb. emelésének, az áremelésekhez kapcsolódó kompenzálásnak, de esetenként legalább akkora a hatása egyes olyan életszínvonalpolitikai intézkedéseknek, kezdeményezéseknek, amelyek nem jelennek meg ugyan a jövedelmekben (például a sokgyermekes családok soron kívüli lakáshoz juttatása, a gyermekes anyák pótszabadsága, az ún. gyermekápolási táppénzes napok növelése, a munkáltatók, a társadalmi szervek és tanácsok egyre szélesedő gondoskodása az arra rászoruló, főként sokgyermekes családokról és idősekről stb.), az érintettek számára azonban rendkívül sokat jelentenek. Vagyis a közelítés nem szűkíthető le csak a jövedelmekre: végső soron az a cél, hogy mérséklődjenek az *életszínvonalban mutatkozó indokolatlan különbségek.*

A SZOCIALISTA ÉLETMÓD

(1975. december 3.)

Az eszmecserét *Fukász György*, a filozófiai tudományok doktora vezette, vitaindítót tartott s összefoglaló vitazárót mondott *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese, *Hermann István*, a filozófiai tudományok doktora, *Ancsel Éva* kandidátus és *Búza Márton*, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének igazgatója.

I.

Fukász György:

– A szocialista életmód kérdésének időszerűsége *politikai* időszerűség mindenekelőtt. A párt XI. kongresszusának határozatai, az elfogadott programnyilatkozat kötelez bennünket arra, hogy keressük azokat a megoldásokat, amelyekkel segíteni tudjuk a szocialista életmód fejlődését, a fejlődést gátló tényezőknek a feltárását és elhárítását az útból. A tudatosság és szervezettség előtérbe kerülése erőteljesen napirendre tűzte a szocialista életmód vizsgálatát. A téma nem hazai, nem is csak a szocialista közösség problémája – *világprobléma.* Világszerte valamennyi tanácskozáson vissza-visszatérő probléma az életmód vizsgálatának az igénye. Az élet új minőségeinek kutatása nem engedhető át egyszerűen a burzsoá ideológiának, ahogyan nagyon könnyen megpróbálják nálunk elintézni. *Az élet új minőségeit szocialista talajon tudjuk és kell kibontakoztatni.* Világprobléma az, hogy nem elég a mennyiségi mutatók, nem elég az anyagi javak elérhető bőségének a megteremtése, mert – mi következik *utána?* Ennek megválaszolásába tudunk és kell bekapcsolódnunk a szocialista életmód problémáinak a kidolgozásával, s nemcsak teoretikus kidolgozásával, hanem gyakorlati realizálásával. Mert a világméretekben folyó harcban *a szocializmus fölényének* bizonyításában a szocialista életmóddal – véleményem szerint – *jóval többet* tudunk mon-

dani, mint például az ezer főre eső gépkocsik, frizsiderek, egyéb anyagi javaknak a mennyiségével.

– Az életmód problémái közül nagyon előtérbe állítottuk a *szabad időét.* Nekünk van a legtöbb erkölcsi alapunk azt mondani, hogy az életmód nem egyszerűen szabadidő-probléma. Az életmód elemei közül inkább kiemelném az olyan elemet, mint a szocialista életmód a *munka-életben* megvalósulva. Nem közömbös a szabad idő szférája sem, de az sem, hogy az *emberi kapcsolatokban* hogyan realizálódnak a szocialista életmód normái. Jelzem, a kutatások gyakran azt a veszélyt rejtik magukban, hogy a szocialista életmódról általában normatív módon beszélünk. A *„sollen"* (kell) szintjén közelítjük meg a problémát, holott legalább annyira izgalmas a *„sein"* (lenni) szintjéről. Meg kell néznünk: hogyan is fest ma az életmód alakulása, milyen elemekből tevődik össze, hogyan folyik a harc az életmód szférájában az új és a régi között; hogyan fejlődik, terjed, terebélyesedik mindaz, amit összességében szocialista életmódnak nevezhetünk, és hogyan vívja harcát az olyan elemekkel szemben, amelyek korántsem a szocializmus követelményeinek megfelelően, de jelen vannak mai életünkben. És mennyire orientál a szocializmus értékeinek a rendszere, vagy milyen más értékek hatnak, amelyek esetleg keresztezik a szocialista értékrendszert?

– Végig kell gondolnunk a *szocialista életmód és a kultúra, a művészet* összefüggéseit. A szocialista kultúra, mint a szocialista életmód fejlődése szempontjából alapvető jelentőségű tényező, hogyan teljesíti társadalmi feladatát? A szocialista művészet, mint a szocializmus értékeinek, ezen belül nem utolsósorban *etikai, morális* értékeinek a hordozója, mennyire képes orientáló szerepet játszani a társadalomban? Hogyan függ mindez össze a szocialista életmód korszerűségével és ebben a művészet közvetítő, nevelő, társadalmat formáló, világnézeti tudatformáló szerepével?

Köpeczi Béla:

– A fejlett szocialista társadalomban előtérbe kerül az életmód kérdése. *Az életmód nem egyenlő az életszínvonallal,* amely bizonyos objektív, elsősorban gazdasági feltételeknek a jelenlétét, szintjét, jellegét jelzi. Természetesen az életszínvonal sok tekintetben meghatározója az életmódnak, de az ennél *több: tevékenységi és magatartásbeli rendszer,* amely bizonyos gazdasági, társadalmi, kulturális feltételek

között alakul ki, tehát *társadalomhoz és korhoz kötött, de függ az egyéni irányultságtól,* az általa elfogadott értékrendszertől.

– Amikor életmódról beszélünk, arra keresünk választ, hogy az ember *miként él* a rendelkezésére álló objektív és szubjektív feltételekkel, hogyan táplálkozik, hogyan lakik, miként dolgozik, hogyan tölti szabad idejét, hogyan viselkedik a közéletben és a magánéletben. A választás a „hogyan" kérdésében egy bizonyos érték- és normarendszertől függ, amelyet *tudati* tényezők is meghatároznak.

– Az életmód alakítása szoros kapcsolatban van a *társadalmi tudattal,* és annak nemcsak legtudatosabb megnyilvánulásával, a világnézettel, hanem a *mindennapi gondolkodás* kevéssé tudatos elemeivel is. Minden kornak és társadalomnak van egy *olyan általános érték- és normarendszere, amely érvényesül az emberek gondolkodásában, s amelyben tudatos és kevésbé tudatos elemek egyaránt megtalálhatók, s ezt a gondolkodásmódot nevezzük társadalmi tudatnak.* Ez tartalmazza nem pusztán az ideológiát, hanem a kevésbé tudatos elemeket, *hiedelmeket, szokásokat, előítéleteket,* amelyek a köznapi gondolkozást nagymértékben befolyásolják.

– Ezek után fel kell tennünk a kérdést: *melyek a szocialista társadalmi tudat ismérvei?* Bár nem teljesen fejlődött ki, s az élet nem minden szféráját érinti egyformán, a szocialista tudat mégis befolyásolja a közgondolkodást.

– Melyek a szocialista közgondolkodás alapvető elemei? Véleményem szerint *a társadalmi egyenlőség, igazságosság, létbiztonság, az az igény, hogy az ember részt vegyen a társadalom dolgaiban,* s végül, hogy *tudatosan éljen.* Nem arról van szó, hogy teljesen kiforrott értékrendszer alakult volna ki, és hogy *minden* társadalmi rétegben és minden emberben *egyformán* jelentkeznének ezek az értékek. Azt azonban, hogy befolyásolják a köznapi gondolkodást, nem lehet kétségbe vonni.

– Ugyanakkor a köznapi gondolkodásban *megvannak a múlt maradványai is,* nem kis mértékben éppen azért, mert a köznapi tudatban jelentkeznek hiedelmek, szokások, előítéletek, amelyek nem is csak a kapitalista társadalomból származnak, hanem *sokkal régebbről,* és meghatározzák az ember magatartását, mégpedig nem is lényegtelen kérdésekben. Meghatározzák a munkához, de az embertársakhoz való viszonyt is. Azt, hogy ma Magyarországon az életstílusban *a dzsentri maradványok* olyan mértékben jelentkeznek, nem lehet mással magyarázni, mint hogy egy régi feudális társadalomnak

bizonyos életeszményei jelen vannak tudati szinten a mi társadalmunkban is. A dzsentri-szemlélet természetesen nem eredeti állapotában maradt fenn, hanem hatnak rá a szocialista körülmények (például *az „így mulat egy magyar úr", de sokszor államköltségen).* A szocializmus bizonyos dolgokat nem enged meg, de másokat igen, s éppen ezért a dzsentri-magatartás is ellentmondásosan jelentkezik.

– A másik elterjedt jelenség a *kispolgáriság,* amelyet tudati problémaként említek, mert a kispolgáriságot *nem szabad azonosítani a kispolgársággal* mint társadalmi réteggel. A kispolgáriság – mint mentalitás – széles társadalmi rétegekre hat. *A munkához való laza viszony, a fegyelmezetlenség, az önzés, a privatizálás,* mind jegyei a kispolgáriságnak.

– A kispolgáriság szempontjából külön érdekes eset a *„pesti linkség",* amely nemcsak az élelmességnek, hanem a kevés munkának és ugyanakkor a *könnyen élésnek* a kifejezője, s amelyet némelyek szeretnek szimpatikusnak feltüntetni.

– Persze a kispolgáriság nemcsak ebben a formában jelentkezik, hanem *a pénzhajhászás, a befelé fordulás, a közélettől való elzárkózás* formáiban is, ami nem zárja ki a látástól vakulásig folytatott munkát.

– Az egyik gondunk az, hogy *feltárjuk* az ellentmondásokat nemcsak a tudomány, hanem az irodalom és művészet eszközeivel is. Még fontosabb, hogy *kialakuljon a szocialista érték- és normarendszer* az élet minden tevékenységi szférájában.

– Végül feladatunk, hogy a már meglevő szocialista értékeket és normákat eredményesen *terjesszük.* Ehhez szükség van objektív feltételekre, a társadalom gazdasági, politikai, kulturális fejlődésére, de nem szabad lebecsülnünk a tudati tényezőket sem, sőt a két feltételrendszer szoros összekapcsolására van szükség.

Búza Márton:

– Az a feladatom, hogy egyrészt hangsúlyozzam *az életmód és a gazdaság* kapcsolatát, másrészt a *munkával* kapcsolatos problémáit az életmódnak. Elég régen kialakult már, hogy mit is értünk az alatt: szocialista ember. Ez a szocialista ember sokoldalúan fejlett, önmagát megvalósítani képes ember; az életmód ezt kell hogy szolgálja, ennek megfelelően kell hogy alakuljon. Az életmód-vita mostanában szinte egyszerre valamennyi szocialista országban felmerült, ami azt

jelenti: valamiféle közös feltételek kialakulása szükséges a szocialista életmód kifejlődéséhez. Ennek alapvető feltétele a *hatalom*, meg az, hogy kizsákmányolástól mentes tulajdonviszonyok legyenek.

– Az életforma semmiképpen sem csak gazdasági kérdés. Azzal is egyetértek, hogy semmiképpen nem lehet leszűkíteni az életmódot az életszínvonalra. Egyszerűen azért, mert a magas életszínvonal nem biztos, hogy együttjár az emberek magasfokú erkölcsi, politikai, kulturális fejlettségével. Az ugyanolyan életszínvonalon levő emberek még egy társadalmon belül is nagyon különbözőképpen élhetnek. Az *önmegvalósulásnak*, s ilyen értelemben a szocialista életmódnak hogy megvannak az anyagi feltételei, ez biztos. Ilyen anyagi feltételek nélkül nem lehet szocialista életmódról vitatkozni.

– Nálunk a szocialista életmód kialakulásának anyagi feltételeként a *tudományos-technikai forradalom* fejlesztését kell kiemelni. Ez teremti meg azokat a feltételeket, amelyek között szocialista életről, szocialista életmódról beszélni lehessen. A tudományos-technikai forradalom megvalósítása az ember felszabadulásához, az ember és a természet közötti viszony alakulása szempontjából alapvető kérdés nálunk is. Ugyanakkor a tudományos-technikai forradalom fejlődésének Magyarországon *nagyon konkrét* problémái vannak. Fokozni kell a *tervszerűséget*, olyan problémát kell megoldani, mint a *munkaerőhiány*. Mindez is bizonyítja, hogy a hatalom kivívásától eltelt harminc esztendő folyamán *csak most* jutottunk el oda, hogy ezt a kérdést sokoldalúan, részletesen vitassuk.

– A másik kérdés: a munka szerepe az életmódban. Biztos vagyok abban, hogy a szocialista életmód egyenlő a *magas színvonalú munkával*. Nem lehet elfogadni azt a nézetet, amely szerint az életmód csak a munkán *kívül* kezdődik. Hadd jegyezzek meg két dolgot a munkaidő és a szabad idő kérdésével kapcsolatban. Jó nem elfeledni körülményeink közepette, hogy *a munkaidő-csökkentés nem egyenlő a szabad idő növekedésével*. Vizsgálataink fényesen bizonyították. A szabad idő növekedésével kapcsolatban nekünk hosszú időn keresztül *túlzott illúzióink* voltak. Már ami a tanulásra, a művelődésre, illetve ennek növekedésére vonatkozott. Ezekkel az illúziókkal le kell számolnunk. Ma nekünk, mint szakszervezetis mondom, egyik alapvető problémánk társadalmilag a *mértéktelenül sok túlóráztatás*, amely elviszi az emberek „szabad idejének" elég tekintélyes részét. Vizsgálataink bizonyították: olyan összefüggés van a munka és a szabad idő jó vagy színvonalas felhasználása között, hogy *aki jól tölti el*

a munkaidejét, az ugyanilyen értelemben jól tölti el a szabad idejét is, és – fordítva. Az emberek nem változnak meg, hogy kiválóan dolgozzanak és utána rettenetesen rosszul használják ki a szabad idejüket, vagy fordítva.

– Hogy az életmódban előbbre tudjunk menni, szerintem nagyon nehéz feladatokat kell megoldani. Ezeket már csak felsorolom. Az egyik: valamennyire elérni azt, hogy *mindenki képességei szerint dolgozzék.* Mindenki azon a helyen vagy megközelítően olyan helyen dolgozzon, amelyik képességeinek megfelel. Ez nagyon nehéz feladat, hiszen a *társadalmi mobilitástól* kezdve egész sor feltételt kell hozzá megteremteni. A másik: az *értékrend* kérdése. Az általános véleménynyel szemben szeretném hangsúlyozni: az a nézet, hogy Magyarországon általában az életszínvonal emelkedésével *a dolgok, a tárgyak* kerülnek az első helyre, szerintem nem tekinthető általánosnak. Különösképpen hivatkozhatom azokra a tapasztalatokra, amelyeket mindenekelőtt a *szocialista brigádmozgalomban* szereztünk, s amelyek lényegesen tömegesebbek, ha nem is olyan feltűnőek, mint az ellentétes értékrend alakulása.

– Köpeczi elvtárs nagyon kiemelte, én is szeretném hangsúlyozni: *a szocialista életmód csak közösségi ember életében alakulhat ki.* Éppen ezért a fejlesztésénél két alapvető területet kell megjelölnünk. Az egyik a munkakollektívák fejlesztése. A másik a *szocialista demokratizmus* erősítése, amelynek segítségével ez az életmód kifejlődik. Úgy is fogalmazhatnám: ha nem teremtjük meg és nem szélesítjük az embereknek a saját életükkel kapcsolatos döntésekben való részvételét, akkor nem tudjuk kialakítani a közösségi emberek tömegét.

– A szocialista életmód nem alakul ki spontánul. Az anyagi javak növekedését, a gazdaság fejlesztését, tehát eredményeinket össze kell kapcsolnunk nagyon konkrét, nagyon szívós nevelő munkával. Ebben a *szakszervezeteknek* különösen fontos szerepük van. És meg kell azt is mondani, hogy még a szakszervezeti mozgalomban is a két másik fő feladat mellett, tehát a gazdaságfejlesztés segítése és az érdekvédelem mellett – ez a *nevelő funkció* kicsit háttérbe szorul.

Ancsel Éva:

– Az a véleményem, hogy az emberek életmódját alapvetően *szükségleteik* határozzák meg. A szükségletek közül egyet kiemelnék, amely szerintem legyöngült, sovány állapotban van, ezért nagymér-

tékben akadályozza, hogy életmódunkat valamelyest radikálisabban humanizáljuk. Tudniillik arra a szükségletre gondolok, amit Marx úgy fogalmaz meg, mint *a másik ember iránti szükséglet.* Magyarán azt gondolom, hogy *életmódunk sivár és szegényes emberi kapcsolatokban,* nem merítünk ennek a forrásából az emberi élet alakításának. Hogy azonnal érzékelhetővé tegyem, mire gondolok: olyan műalkotásra hivatkozom, amit mindnyájan ismerünk. *Lengyel József*nek az *Igézőjére.* Ebben a csodálatos műben két ember összekerül, az idegen és az öreg Miska szénégető. Kialakul közöttük egy kapcsolat, amit Lengyel József *természetes közösködésnek* nevez. Az egyik éjjel virraszt, a másik a hajnali gondoskodás feladatait végzi el. De ez még nem nevezhető valóban mély emberi kapcsolatnak. Azután kialakul valami új közöttük. Az történik, hogy miközben cipelik a rönköket, hol az egyik, hol a másik előzködik abban, hogy a rönköket a nehezebb végénél fogja meg... Hol vagyunk mi attól, legalábbis az értelmiség rétegén belül, hogy *kiravaszkodjuk magunknak a rönk nehezebb végét.* Úgy érzem, a rivalitás sokkal erősebben él, mint az a természetes szolidaritás, ami történelmi hagyományként megőrzendő a szocialista életmódban, mert nemcsak a régivel kell szakítani, a jelenlevő múlttal, a dzsentri és kispolgári életmóddal, hanem át kell menteni és meg kell őrizni a *humánus életmódnak a történelemben már kialakult értékeit,* amit az Igézőben Lengyel József felidéz előttünk. S hát miért nem vagyunk mi erre képesek? Marx előre látta, hogy a szocializmusban még hatalomként konstituálódik az *irigység,* méghozzá nem olyan egyszerűen, hogy az egymástól netán anyagi színvonalban távollevők között alakulna ki ez az irigység, hanem ahogy a koldusnak koldus az irigye, dalnoknak a dalnok...

– Miféle szú rágja kapcsolatainkat? Többes számot kell használnom. Nemcsak arról van szó, hogy kapcsolataink szegényesek, hogy kevés a kapcsolatunk. Vannak emberek, akiknek több száz ismerősük van, de ez nem mennyiségi kérdés, mert ezek a kapcsolatok hihetetlenül felszínesek. Rendkívül szívélyesek, de üresek. Egymást nevén szólítjuk, teljesen igaza van *Hölderlin*nek (német költő, 1770–1843), emberek szokásaként, mintha tudnánk, ki a másik. Nagyon keveset tudunk és nagyon keveset is akarunk tudni egymásról. Azt hisszük, akkor élünk okosan – de ez polgári okosság, polgári racionalitás –, ha öncélúnak tekintjük az emberi kapcsolatokat, ha erre nincs időnk, és ettől vagyunk oly sokan az *öröm analfabétái* akkor is, ha valamely szakma specialistái vagyunk; ezért vagyunk rossz-

kedvűek, mert ebből a leghumánusabb örömforrásból, amit az emberi kapcsolatok nyújthatnak, nem merítünk, mert arra nincs időnk, mert egyéb szükségletek, egyéb presztízsek szórnak szét sokkal jelentéktelenebb tennivalók között.

Hermann István:

– Ancsel Évának a szavaihoz kapcsolódom, aki egyik kedvenc szerzőmet idézte, aki tulajdonképpen egy parafrázisát csinálta meg egy nagyon régi dór közmondásnak, hogy a hangya a hangyának a barátja, a tücsök meg a tücsöknek. Azt hiszem, az, hogy a hangya a hangyának a barátja, a tücsök a tücsöknek, semmivel sem jobb, mint hogy a hangya a hangyának, a tücsök a tücsöknek az irigye. Mind a kettő létezik társadalmunkban is . . .

– Vajon arról van-e szó, hogy azokat a negatív mozzanatokat a múltból örököltük csupán, vagy nem csak örököltük, hanem bizonyos dolgokat termelünk, sőt *újratermelünk.* Nézzük meg azokat a társadalmi feltételeket, amelyekből ezek a dolgok létrejönnek. Azt hiszem, bizonyos dolgok újratermelődnek, és a harminc év alatt erősebben termelődtek újra, és ez olyan probléma, mely probléma volt a művészet számára is mindig. Ez *a történelemnek objektív iróniája.* Hegel azt mondta: *az emberek elgondolnak valamit, végre is hajtják, valahogy megcsinálják, de valami egészen más is kijön belőle, mint amit akartak.*

– A művészetnek érzésem szerint éppen ebben a dologban kell nagyon erősen segíteni az embereknek, a társadalomnak. A művészet mindig azt a kérdést veti fel, hogy vajon amikor az elgondolások jók voltak, rosszak voltak, közepesek voltak, akkor létrejön valami más, ami ezekkel az elgondolásokkal vagy ellenkezik, vagy amit nem kalkuláltunk bele. Nézzék végig a harmincéves történelmet, nézzék végig a harminc év művészetét. Az igazi műalkotások mindenesetre azt jelzi, hogy nagyon okos emberek nagyon sok mindent nagyon derék módon esetleg elgondoltak, de valami más jön létre, ami bizony szorítja az embereket, ami az ellentmondások sorozatát okozza.

– Sokszor beszélünk arról, hogy a kapitalizmusban a luxusban létrejön az *elidegenedés.* Bár akadt ismerősöm, aki szeretne már a luxusban elidegenedni és nem a szegénységben, mindenesetre végig kellene gondolni, amikor ilyen különbségek adódnak, mi az, ami tulajdon-

képpen a mi társadalmunknak a hiányos gazdálkodásából, a hiányos felszereltségéből, az anyagi hiányokból adódik, s amit mi néha hajlamosak vagyunk előnynek tekinteni, holott a másik oldalon egy másfajta elidegenedésnek a szülője lesz. Elég itt a lakáskérdésre és az azzal kapcsolatos elidegenedésre emlékeztetni. Azt hiszem, a művészet nagyon ábrázolta és ábrázolja ez alatt a harminc év alatt, hogyan jönnek létre ezek az új problémák, amelyeknek kialakulására senki sem gondolt.

– Bizonyos értelemben szociológiai, filozófiai téma az is, hogy amikor társadalmunkban létrejön ilyen békés egymás mellett élés, a nagy turizmus olyan jelenségeket hoz létre, mint mondjuk amit *Fejes* ábrázolt a *Jó estét, nyár, jó estét, szerelem*ben, vagy a Váci utcai „digózó" kislányok stb. Ezek nemcsak mint külső behatások jönnek létre, hanem a külső hatás *gyújtó szikra* volt csupán, ami a társadalom belsejében élő ellentmondásokat – hogy úgy mondjam – manifesztté tette. Ezek az ellentmondások itt vannak, jórészt örököltük ezeket, de a harminc év alatt olyan belső problémákkal is kellett megküzdenünk, kell a jövőben is, miközben mi magunk teremtünk újjá rossz dolgokat, negatív szükségleteket, embertelen szükségleteket, amelyek azután embertelen gondolatokat és mindenféle embertelenséget szülnek.

– Azt hiszem, a legfontosabb dolog művésznek és nem művésznek, gondolkodónak és mindenkinek, hogy az ilyen fejlődésben merjünk szembenézni ezekkel a problémákkal. Aki művész és aki gondolkodó és aki munkásember, csak akkor tud előrevinni dolgokat, ha nagyon őszintén szembenézünk azzal, hogy mi magunk saját magunk iróniájaként termelünk meg rossz dolgokat. Mert mi termelünk nagyon sok jó dolgot, erről sok szó is esik, de közben termeljük a roszszat is. És erre kell a művészetnek állandóan figyelmeztetnie.

II.
A vitában

az első hozzászólás az *iskolában* folyó vagy folytatandó erkölcsi és világnézeti nevelés kérdéseivel foglalkozott; felvetette e nevelés formalizmusát, s felhívta a figyelmet az *érzelmi nevelés* jelentőségére. E tekintetben nagy fontosságot tulajdonított a *művészeti alkotások* hatásának *(Bozsér Zoltán* zenetanár).

A felszólalók kérdések feltételével igyekeztek konkretizálni a vitabevezetőben elmondottakat. *Frideczky Frigyes* azon elmélkedett, va-

jon 1956 előtt csak a szigor fékezte az individualista törekvéseket, megnyilvánulásokat? A közösségi életforma régebbi megvalósulásaira felhozta példaként a zeneszerző *orosz ötök* kollektív együttlakását, vagy a régi munkáslakta bérházak lakóinak egymás előtti és közötti életét. A saját csigaházba húzódás nem szükségszerű, de erre készteti az embereket a *lakótelepi házak-házrendszerek* olyatén tervezése, mely nem kedvező az ismerkedésre, együtt szórakozásra, közösségi művelődésre, klubéletre. Erősen bírálta a *baksis-rendszer* elterjedését, a borravaló adását és elfogadását. Erkölcstelennek minősítette, hogy az emberek fizetésébe a borravalót belekalkuláljuk.

Többen érdeklődtek a dzsentriség újratermelődésének körülményeiről, *kik* között és *miért* a vezető tisztségviselők bizonyos körében? Mi a társadalmi oka annak a hipokrita, lumpen felfogás terjedésének, kérdezte *Major Anna* (Magyar Rádió), mely szerint a hülye dolgozik, az okos pénzt keres? Nincs-e ellentmondás abban, hogy a *munka látszatának* néhány helyen, továbbá bizonyos *pozícióknak* van csak értékük, ellenben a becsületesen végzett, társadalmilag hasznos munkának nincs.

Egy szocialista brigádvezető, *Csontos István* (Magyar Televízió) rossz érzését fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy az egyik közéleti funkcióban levő apa fia vétkét kapcsolataival igyekezett eltussoltatni. Véleménye szerint szaporítani kellene az olyan, megkötöttségektől, formalizmusoktól mentes összejöveteleket, találkozókat, együttléteket, amelyeken az emberek közelebb kerülhetnek egymáshoz. A negatív jelenségekre a *nyilvános demokratikus kontroll* a hatékony eszköz. A szocialista brigádmozgalom egyik nagy feladatának érzi, hogy ez megvalósuljon. Amint mondta, a szocialista brigád fórum, a gazdasági vezetővel szemben éppen úgy, mint a brigádtaggal, önmagával szemben is.

A munkaerkölcs problémájáról elmélkedett *Strém Kálmán* hangversenyrendező is. Meglátása szerint a nők készebbek a művelődésre, ám a háztartásbeli lekötöttségük ma is alig csökkent. A szolgáltatások fokozása, jobbítása minden bizonnyal több szabad időhöz juttatná a nőket, életmódjuk gazdagodásához vezetne.

Margitta Gábor úgy látta, hogy a „nagymenő" értelmiségiek addig eljutnak elmélkedéseikben, vitáikban, hogy mekkora az elidegenedés köreikben, s nem tudják, hogy a nagyüzemi munkások tömegeit menynyire *más problémák* foglalkoztatják. Megnyerőbb propagandát sür-

getett annak érdekében, hogy a művelődés mostanra nagyon meggazdagodott lehetőségeivel mennél többen éljenek.

A vita során levetítették *Szécsényi Ferenc* hozzászólásaként a *„Csak egy bö betű"* című dokumentumfilmjét, melyben bemutatja: az anyagi lehetőség és a tudati elmaradottság miféle kivagyiságban mutatkozik meg a mennél gazdagabb, fényűzőbb síremlékek állításával.

Több, az embereket igen foglalkoztató kérdést vetett fel *Sándor Györgyné* (Magyar Rádió). „Ha jól élünk, és egyre jobban élünk, mert a szocializmus alaptendenciája, hogy ne koldus módján éljünk, elkerülhetetlen-e az anyagi gyarapodás ilyen mellékvágányra kerülés nélkül?" A tudat átalakulása minden bizonnyal hosszabb idő alatt megy végbe, s a harminc év igencsak túl rövid volt ahhoz, hogy tudatunk olyanfajta átalakulása következzék be, melyre rámondhatjuk: szocialista.

A közéletünkben megmutatkozó látszatdolgok miatt szólt *Koncsol Judit* (Magyar Televízió), s arról a nem könnyű kérdésről elmélkedett: ki kit neveljen? Ahhoz, hogy a *társadalmi kontroll* működjék, kialakuljon, a szocialista demokratizmus valódi meggyökerezése szükséges.

III.

Köpeczi Béla:

– Néhány hozzászóláshoz: Az egyik *a régi és az új viszonyának* kérdése az életmód szempontjából. Nagyon igazuk van mindazoknak, akik a régit illetően nemcsak a negatívumokat hangsúlyozzák, hanem azt a *pozitív hagyományt is,* amelyet az egész emberiség fejlődése során létrehozott az értékes emberi életmód szempontjából, s külön a munkásmozgalom és a kommunista párt. Amikor mégis a negatívumokat emeltem ki a múltból, akkor ezt egy összefüggésben tettem; abban, hogy a köznapi tudatban erősen keveredtek intellektuális és emocionális elemek. *Az emocionális és intellektuális elemeknek ez a nagyon erős keveredése azokban a régi formákban jelentkezik, amelyek évszázadokon keresztül hagyományozódtak nemzedékről nemzedékre,* amelyek magatartásokat és cselekvéstípusokat határoztak és határoznak meg ma is.

– *A dzsentrikérdéshez.* Azt hiszem, nem lehet a dzsentri magatartásformát csak egy-egy társadalmi réteghez kötni Magyarországon. Kétségtelen, hogy mindenekelőtt *a vezetők* és az *értelmiség* egy

rétegénél jelentkezik, de jelentkezik *munkások és parasztok* körében is, ha nem is feltétlenül ugyanazokban a formákban. Biztos, hogy több lehetősége van az ilyesfajta *„kivagyiság"* mutogatásának a vezetőknél, és azoknál általában, akik *nagyobb jövedelemmel és nagyobb hatalmi lehetőségekkel* rendelkeznek. De felmentést adnánk – és rossz felmentést adnánk – más társadalmi rétegeknek, ha ott nem látnánk meg az ilyenfajta, esetleg tompábban vagy másképpen jelentkező dzsentri-formákat. Szeretném hangsúlyozni: nem a mulatozásokra szűkítem le a dzsentri-magatartást, hanem a *felelőtlen életfelfogásra* is értem, amely nem törődik azzal, hogy megvannak-e az objektív feltételek. A dzsentrire nemcsak az volt a jellemző, hogy füstös kávéházban kurjongatott és húzatta a cigánnyal, az is jellemző volt, hogy *elherdálta a vagyonát, s végén az állam költségén, a nép pénzén tartatta el magát.* A „fenn az ernyő, nincsen kas" hangulata nemcsak a múlt századé; ma is megvan.

– Ami a *pesti linkséget* illeti, vannak irodalmi megnyilvánulásai, amelyek elsősorban a *vagányt* motiválják. A pesti vagány kedves figurája volt például *Tersánszky Józsi Jenőnek,* hiszen volt benne *valamiféle ellenállás, szembenállás is az adott társadalmi renddel.* Aki a jég hátán is megélt és kijátszotta a régi világ törvényeit, nem volt feltétlenül ellenszenves. *Ma társadalomellenessé azzal válik a pesti vagány, hogy minél kevesebb munka és minél több pénz,* minél kevesebb felelősségvállalás és minél jobban élés, minél kevesebb törődés embertársaival és minél több egyéni haszon a célja.

– Milyen mindezeknek a jelenségeknek a jelentkezése, megmutatkozása a szocialista társadalomban? Szeretném hangsúlyozni: a társadalom objektív körülményei természetesen *korlátozzák* ezeket a jelenségeket, ezek megnyilvánulási módjait is. Meg is változtatják egyiket-másikat; tehát nem ugyanolyan formában jelentkezik a dzsentri ma, mint az osztrák–magyar monarchia idején vagy a Horthy-rendszerben, és a pesti link sem ugyanaz ma, mint a két világháború között volt. A módosulásnak, sőt a hasonulásnak sok fortélya van. *A régi magatartásforma alkalmazkodik bizonyos szocialista normákhoz, s ez veszélyes lehet, mert fenn tud maradni,* de a módosulása mutatja *társadalmunk erejét,* amellyel visszaszorítja e jelenségeket. Amikor arról beszéltem, hogy a szocialista közgondolkodásnak milyen pozitív jelenségei hatnak, akkor ezt nem az arányok kedvéért mondtam, hanem mert meg vagyok győződve arról, hogy *ma valóban harc folyik a szocialista és a nem szocialista értékrendszerek között.* Elégedetlen-

ségünk jórészt abból is származik, hogy úgy érezzük: ez a harc nem folyik kellő erővel, nem elég hatásos, *nem elég következetes.* Érzékelni kell azonban a harcot, és hogy a harcban *valóságos ellenfelek* állnak egymással szemben, s hogy a régi ellen tényleges erőket kell felvonultatni.

– Végül: milyen következtetéseket kell levonnunk? *A tudományos kutatás területén* az eddiginél alaposabb vizsgálódásokra van szükség, egyszerűen a helyzet pontos leírása végett. *A cselekvés szempontjából* legyünk elégedetlenek mindazzal, ami negatív jelenség, de lássuk azt is, hogy *milyen módon erősödik a szocialista gondolkodás,* hogyan terjednek értékeink és normáink. Realista módon közelítsünk ehhez a problematikához, figyelembe véve az objektív és szubjektív feltételeket. Ha ezt nem tesszük, eltúlozzuk az elégedetlenséget vagy az önmegnyugtatást. *Ennek a társadalomnak egyik motorja, hogy elégedetlen, de úgy, hogy tudja, miért harcol.*

Hermann István:

– Kezdeném a filmélménnyel. A film (Szécsényi Ferenc: Csak egy bö betű) szerintem remekmű, mégpedig azért remekmű, mert nem azt mutatja meg egyszerűen, hogy az emberekben mennyi rossz és torz van, hanem nagyon sok mindent. Azt mutatja meg, hogy *nagyon sok minden szép és jó van, ami torz vágányra csúszik.* Ezt soha nem szabad elfelejteni. Ezek az emberek abban a tudatban, hogy valamikor Festetich gróf emeltethetett csak ilyet magának, most egy egyszerű ember is emeltethet ilyent magának – ebben a tudatban élnek. Hozzáteszem, még azt is hiszi, ez esztétikus, mert nem akarja, hogy nyomtalanul múljon el a világból. Tehát *egy sor jóindulat megy itten nagyon is rossz vágányra,* itt van a dolognak az objektív groteszksége. Hiszen azok az emberek is, akik éjt nappá téve dolgoznak a maguk kis víkendházán és víkendtelepén, mennyi szépet építenek bele, és ugyanakkor ezáltal mennyi széptől rabolják el magukat. Vagy amikor a melós felöltözteti csipkeruhába a kislányát és balettre járatja; ebben is mennyi szép dolog csúszott helytelen útra, azt kell látni. És azt kell látni, hogy ő azt akarja, a gyerek különb legyen, mint ő és ezt a csipkeruhában látja szimbolizálva, mert iskolarendszerünkben nem azt tapasztalja, hogy a gyerek azzal több, hogy sokkal többet tud, sokkal emberibb lett.

– A harminc év kevés? Nem, *a harminc év nagyon sok.* Nagyon

sok mindent meg lehet változtatni, nagyon sok mindent lehet termelni. Amit Major Anna az előbb említett, az a probléma, az sem igaz. Mert nem igaz az, hogy vagy dolgozik az ember, vagy pénzt keres. Hálistennek létezik olyan is, hogy az ember dolgozik és pénzt keres. A probléma: a társadalmi szervezetben, a gazdasági ösztönzőkben, a társadalmi szükségszerűségekben nagyon rosszul vannak bizonyos dolgok felmérve.

– A *sollen*ekben (lenni kell) nem hiszek. Sollenekkel nem lehet semmit sem csinálni. Az embereket belekényszeríthetjük abba, hogy ilyennek kellene lenned, és egy szép Prokrusztész-ágyat (P. megarai rabló; volt egy ágya, ha áldozata nagy termetű volt, levágott belőle, hogy beleférjen, ha kicsi volt, addig nyújtóztatta, amíg ki nem töltötte az ágyat) csinálunk. A valóság sok minden lehetőséget ad. Van olyan eset, ezt is próbáljuk tudomásul venni, az egyéni életben is, amikor nagyon sok rossz lehetőség között kell választani, kiválasztani esetleg a legkisebb rosszat. Természetesen a rosszak között is van választás és időnként adódnak jó lehetőségek is. De azok is mihez képest jók? Természetesen ahhoz képest, hogy a történelmi értékek termelődésének a meghosszabbításába esnek vagy sem. Mindig eszembe jut *Goethe,* aki azt olvasta *Diderot*-nál (1713–84), hogy a *természetben minden olyan, amilyennek lennie kell.* Amikor lefordította ezt a Diderot-művet, hozzáírta megjegyzésnek, hogy *a természetben minden olyan, amilyenné lehet.* Azt hiszem, a társadalomban is minden olyan, amilyenné az adott körülmények között lehet. Egy sollen elé állítani az embereket mindig olyan, mint egy utópiát eléje állítani, olyan követelményt, ami miatt mindenki csak szorongani fog. Az adott lehetőségeket kell elemezni s az adott lehetőségekből kibontakozó pozitív dolgokat.

– Az életmódról. Az egész társadalmi létem ösztönöz engem arra, hogy a munkával keressek, jól keressek, jól éljek, sőt speciel engem a társadalmi létem még arra is ösztönöz, hogy a szabad időmet is kultúrával töltsem el. Ez a társadalmi lét nem az én érdemem, ez nem mindenkinek adatik meg. És el kell hagyni azt a nagy értelmiségi gőgöt, beképzeltséget, amikor azt mondjuk, hogy mi foglalkozunk a kultúrával. Nem hiszem, hogy ezzel az értelmiségi gőggel valamit is el fogunk érni. Csak a reális ösztönzéseket, amit a társadalom objektíve nyújt, azt kell felmérni. Ezek közé az ösztönzések közé tartozik természetesen a szellemi ösztönzés is. De soha nem úgy, hogy a szellemi ösztönzés olyan szellemi érdeket feltételezzen, ami

szembeállítja az embert az anyagi érdekével. A gazdaság ebből a szempontból mindig uralkodni fog, ezt mi nagyon jól tudjuk. *Csak a gazdasági ösztönzéseket kicsit társadalmi kihatásaiban kell átgondolni.*

Ancsel Éva:

– Az a meggyőződésem, hogy a szocializmusnak kötelessége olyan jólétet biztosítani, amilyenre képes. Arra a kérdésre, hogy szükségszerűen torzulásokat hoz-e létre a jólét, a legkategorikusabban azt tudom mondani, hogy *nem.* A film (Szécsényi Ferenc filmje) sem azt mutatta, hogy íme, hová vezet a jólét. Én úgy értelmezem, ezért a torzulásért nem egyedül, de elsősorban *az a nyomorúság felel,* a nyomor, nem a jólét, amit ezek az öregemberek végtelenül sok évtizeden át, a megelőző generációk átéltek. A pénzzel megszerezhető szükségletek rossz végtelenjéből kijutni más típusú szükségletek felé – ez mindenkinek nehéz ügy. Nem lehet arisztokratikus módon közeledni ehhez. Semmiképpen *nem lehet a jólétet felelőssé tenni,* kezdjünk egy kicsit gondolkodni. Igaz az, hogy Magyarországon ne lenne szegénység még? Nincs nyomor, de van még szegénység. Nincs lakásprobléma? A vitából azt kellene hinnem, a Magyarországon dolgozó százezer pedagógust a jólét torzítja, de ez nem igaz. Ne essünk most olyan csalódásba, hogy nekünk ez a központi problémánk. Csak ennyit a jólét védelmében.

– Egy másik politikai problémában szeretnék vitatkozni. Azt mondták, hogy talán *a szigor,* az hatott olyan irányba, hogy nem beszéltünk róluk, vagy nem voltak torz jelenségek, és az utolsó évtizedben látszik ezeknek kibontakozása. Ezzel nem értek egyet. A puszta tényt, hogy *itt ülünk és ennyire sarkítva beszélnek a hozzászólók a negatívumokról, óriási előrehaladásnak tekintem. Politikai előrehaladásnak.* Azokban az években, amikor *az* a szigor sok mindent a föld alá kényszerített, és nem lehetett ilyen termekben leülni és arról beszélni, hogy egy tsz-elnök fia hogyan viselkedett, akkor vétkes hibákat követtünk el, és nem hiszem, hogy indokolt lenne a nosztalgia ezen idők iránt. Ha mi ki tudnánk küzdeni egy nagyon következetes, nyilvános, demokratikus *kontrollt* dolgaink felett, nyilvános kontrollt a munkahelyeken, akkor nem maradhatnának sem a *torzulások* rejtve, mert ezek csak az anonimitásban virulnak, a *rejtőzködés* a létezési módjuk, s akkor a lényegre, a munkára lehetne irányítani ezt a közös

figyelmet. A lényeg az, hogy az emberek *hogyan* dolgoznak. Lehetőségünk ez a demokratikus kontroll, s mert lehetőségünk, kutya kötelességünk ezzel élni.

– Az a véleményem, hogy a dzsentri fogalom kezd *szűk* lenni mindazon jelenségek befogadásához, amelyekről itt szó van. A vitában említett *„elvtársságod"* kifejezés és az ezzel kapcsolatos élményeim sorozata olyan, hogy azok nem férnek a dzsentri fogalmába, mert ezek egyszerűen *antidemokratikus beidegződések* következményei. Nem rögződött meg bennünk a demokratikus gyakorlat, s ezért nem tudtuk visszaszorítani a *szervilizmust,* a szolgalelkűséget.

Búza Márton:

– Az egyik dolog, amit mindenekelőtt szeretnék leszögezni, hogy a *munkás életmód* és a szocialista életmód nem azonos fogalom. Azzal teljesen egyetértek, hogy a munkásmozgalom hagyományaira kell hogy épüljön a szocialista életmód, s nem csak arra. Nagyon is alapja, kiinduló pontja és tartozéka a munkásmozgalom, és a mai munkásélet is a legfőbb meghatározója.

– A munkás életmóddal kapcsolatban mondjuk azt, hogy vannak emberek, akik egyik munkahelyről mennek a másikra, arra törekszenek, hogy a lehető legkevesebbet kelljen dolgozni és ezzel a lehető legtöbb pénzt kell keresni. Van a munkások közt ilyen jelenség. Ennek megvannak bizonyos objektív és szubjektív okai. De csak azt látni, és nem látni ugyanakkor a *törzsgárdatagságot,* és nem azt vizsgálni, mi az, ami ott tartja az emberek ténylegesen nagyon nagy részét egy-egy vállalatnál, üzemnél, nem helyes.

– Tudjuk azt, hogy ösztönözni kell az embereket arra: szocialista módon éljenek. Ennek az ösztönzésnek van anyagi és van erkölcsi oldala. De olyan anyagi ösztönzőt még nem találtak fel, amelynek *csak* pozitív hatása lenne.

– A tartalmatlan kapcsolatokkal összefüggésben felvetem a *szocialista brigádokat.* Ezekben a kis közösségekben fokozatosan kialakul az emberi kapcsolatoknak valamiféle *új* vonása. Nemcsak formalizmus jellemző ezekre. Olyan mozgalom ez, amelyben milliók vesznek részt, s nem lehet figyelmen kívül hagyni az emberi kapcsolatok tekintetében sem.

– A munkafegyelem, az *öntudatos munkafegyelem* a szocialista építés legnehezebb és legbonyolultabb feladata. Igaz, kevesen dolgoz-

nak teljesítménybérben, igaz, nagyon sok helyen sok a lógás, de menjenek el az elvtársak néhány olyan üzembe, ahol *futószalagszerű termelés* folyik, menjenek el néhány *vasas* üzembe, és nézzék meg ott a munkafegyelmet. A munkafegyelmet nemcsak beszéddel kell megoldani, hanem például a teljesítménybérezés kiszélesítésével, a technikai fejlesztéssel . . .

Fukász György:

– Annyit a viták alapján rögzítenünk kell, hogy a szocialista életmód fogalmának két eleme került előtérbe. Az egyik a szükségletek és a szükségletek kielégítésének mechanizmusa, a másik eleme a tevékenység, az ember tevékenységrendszere, ennek a hogyanja. Érdemes a szocialista életmódot *mint folyamatot* ennek a két momentumnak a kiemelésével megközelíteni.

– A vitából levonható olyan következtetés, hogy alapvető fontosságú megteremteni a *feltételeket* a szocialista életmód fejlődéséhez, általánossá válásához. A feltételeken *két* dolgot értek. Mindenekelőtt az *objektív* feltételeket. Az objektív feltételek megteremtése nélkül a legszebb nevelőmunka is csődbe megy, prédikáció marad. De fordítva is igaz: *a szocialista életmódot igenis tanítani kell.* A művészet szerepe ebben alapvető jelentőségű. Szécsényiék filmje nagy hatású felszólalás volt ebben a vitában. A művészet óriási lehetőségekkel bír, hogy a szocializmus igaz értékeit eljuttassa a tömegekhez. Hogy úgy mondjam: indirekt eszközökkel. Nem akarom lebecsülni az etika szakértőinek, a pedagógusoknak a lehetőségeit és felelősségét, de *a direkt morál tanításánál lényegesen hatékonyabb, amit a művészet a maga indirekt eszközeivel tud nyújtani.* A művészetben megtestesülő, emberekhez eljutó esztétikai értékek a legfőbb hordozói az alapvető etikai értékeknek, politikai értékeknek, melyeket nekünk a szocialista életmód terjesztése érdekében hirdetnünk, művelnünk, terjesztenünk kell.

Párbeszédek a művészetpolitikáról.
SZOT, 1979. 25–40. old.

Aczél György

SZOCIALISTA KULTÚRA – KÖZÖSSÉGI EMBER

(Részletek)

AZ ÉRTELMES KÖZÖSSÉGI ÉLETÉRT

(...) Országunk mozgásban van, olyan belső fejlődés játszódik le nálunk nagyobb látványosság nélkül, *amilyenre a történelemben még nem volt példa.* A háború előtti Magyarország lakosságának 58%-a földművelésből élt, ez az arány ma 25%-os, de ebben benne foglaltatnak a mezőgazdaságban dolgozó ipari munkások és értelmiségiek is. Ez csak egy szám a rubrikában, de ha arra gondolnak, hány millió munkahelyet kellett ezért megteremteni, mennyi mezőgazdasági gépet, műtrágyát gyártani; hogyan kellett a falusi kis raktárak helyett nagy központi raktárakat létesíteni, s hogy mindez parasztságunk és a mezőgazdaságban dolgozók számára emberibb életet jelentett, rá fognak jönni, hogy bizony nagyon nagy áldozatot hoztak ezért az önök előtt járó nemzedékek.

Ahogyan nekünk voltak és vannak történelmi kötelezettségeink, úgy *önöknek is meglesznek* a saját korukkal és a jövővel szembeni *történelmi kötelezettségeik, feladataik.* Mert ez a mozgás, fejlődés ma is folyik. Bánkódhatnak széplelkű filmrendezőink, ha kiürült egy falu Baranyában, ez ugyan fájdalom lehet azok számára, akik jól megépített házaikat otthagyják, de mégis fejlődés ez, hogy úgy mondjam, az egészséges gyermek születésének a kínja, hiszen ezek az emberek azért mentek el abból a községből, mert kultúra, civilizáció, televízió, korszerű közlekedés nélkül nem akartak élni; mindez hiányzott nekik. Valamikor azért költöztek el, mert szorongatta őket a nagybirtok, mert nem tudták a betevő falatot se megkeresni. Aki pedig egyformán ábrázolja ezt a két folyamatot, az még akkor is csal, ha látszatra igazat mond. Hogy is mondja a költő? Az igazat mondd, ne csak a valódit!

De folytatom. Csaknem egymillió ember él még tanyán, számukra

is meg kell teremteni a lehetőséget, hogy kulturáltabb életformában éljenek. Közel ennyi ember él ingázó életmódot, annak minden kínjával, a család egészére kiható gyötrelmével. Ám ezek a normális fejlődéssel, a gyors fejlődéssel járó természetes fájdalmak és kínok.

Társadalmunk most olyan feladatok előtt áll, amelyeket nem lehet rövid idő, két-három év alatt elvégezni, hanem csak hosszú történelmi korszakokon keresztül, szinte önmagunkkal is versengve lehet és kell megvalósítani.

Persze álljuk a versenyt a tőkésországokkal is. De nem egyszerűen csak álljuk a versenyt! Vannak dolgok, amelyekben már ma elhagyjuk őket. Nem álljuk minden fogyasztási cikkben, azok választékában vagy például a személyautók mennyiségében. Biztos vagyok benne, eljutunk oda, hogy ezekben is versenyképesek leszünk. Vannak dolgok azonban, amelyekben a kapitalista országok sohasem versenyezhettek, s a jövőben sem versenyezhetnek velünk. Abban például, ahogyan mi és a többi szocialista országban élők fáradoznak *az értelmes, emberhez méltó élet kialakításában,* abban, hogy az elszigetelt és elidegenedett, magányra kárhoztatott embert az értelmes, szocialista közösségi élet felé visszük, hogy olyan életcélt igyekszünk adni, amilyent a történelem során még nem kaptak. Mi szeretnénk, ha több autó lenne, de sohasem szeretnénk, hogy presztízskérdéssé váljék bármely fogyasztási cikk, az autó- vagy a vagyonszerzés. Harcoljunk az olyan társadalmi közmorál kialakulása ellen, hogy az ember megítélése attól függjön, biciklije van-e vagy motorkerékpárja, Trabantja-e vagy Fiatja. *Az embert aszerint ítéljük meg, hogy mennyit ad a közösség számára,* milyen munkával teremt presztízst magának. E tekintetben szinte korlátlanok a lehetőségek. Mindjobban megmutathatja mindenki, hogy mit tud tenni a közösségért, az egész népért.

Tudom, persze, van negatív közhangulat is: bizonyos csoportokban divat az önzés. Minden fiatal tapasztalhatja, vannak emberek, akik időnként azt kérdezik, miért végzel társadalmi munkát, mi hasznod van belőle. Tisztelettel hajlunk meg azok előtt, akik ezekkel az emberekkel, csoportokkal szembeszállnak: szavakkal, tettekkel.

Társadalmi céljainkat nem tudjuk megoldani a tömegek és így az ifjúság tömegei nélkül. A célokat megfogalmazzuk, megértik és elfogadják az emberek. De a feladatok megoldásának módozatait, hogyanját keserves-kínos erőfeszítésekkel lehet és kell megtalálni, s ez érvényes nemcsak egy ország, hanem egy iskola, egy osztály, egy nyári tábor, egy csoport, bármilyen emberi közösség vonatkozásában.

Mit jelent ez? Azt, hogy ne csupán feltegyék a kérdést, hogy mi miért van, hanem a válaszokat is közösen próbálják megtalálni. A pedagógusközösségek és a fiatalok közösségei így segíthetik, így egészíthetik ki egymást.

Mai életünk feladatai mindenkitől önállóságot követelnek. A párt az alapkérdésekben hallatja a véleményét, hoz határozatot. A megvalósítás hogyanjában felelősségteljes önállóságnak kell lenni.

Tudom, az önök számára a személyi kultusz már történelem. Volt abban egy „jó" momentum – kívánom, hogy sose ismerjék meg! –, nem kellett gondolkodni. Voltak „csodálatosan okos emberek", vagy legalábbis azt hittük róluk, hogy ilyenek, akik minden helyzetben „csalhatatlanul" megtalálták az igazságot, s megmondották, kinek-kinek mit kell tennie. Ilyen emberek nem léteznek, de léteznek közösségek és egyének, akik az ország gondjaival felelősséggel foglalkoznak, ilyenek párt- és társadalmi, állami szerveink, és ilyen minden egyes állampolgár, fiatal vagy idős, aki a maga területén törekszik a jó ügyet előbbre vinni. Erre kötelesek felnőtt társaik, és erre kötelesek önök is! (...)

Szólni akarok egy fájó kérdésről: *a szakmunkástanulók lebecsüléséről.* Van-e ilyen? Van, ez ma a társadalom gyermekbetegségeihez tartozik. S a szakmunkástanulók részéről van-e bizalmatlanság a gimnazistákkal szemben? Van, a régmúltból táplálkozik. A párt nagy történelmi célja – s ennek segítése az oktatási határozat egyik gondolata is –, hogy biztosítsa a társadalom egységessé válását, megszüntesse a hátrányokat, s a tehetség mértéke és iránya, jellege döntse el, hogy ki milyen pályára menjen.

Az úgynevezett *hátrányos helyzetű fiatalokról:* Igaz, hogy egy értelmiségi családból kikerülő gyermeknek is lehet hátránya, sokszor kevesebbet tud például az élet realitásairól, mint egy ipari tanuló, munkásgyerek, rosszabb a gyakorlati érzéke stb. A fizikai munkások gyermekeinek jelentős része viszont nem kapja meg azt az otthoni segítséget a tanulásban, amit az értelmiségi szülő meg tud adni gyermekének. A társadalmi igazság azt diktálja, hogy ez utóbbi hátrány kiegyenlítését segítsük elsősorban. És ehhez újra hozzáfűzhetem; nem jótékonykodik egyetlen egyetemista sem, aki tanfolyamokon foglalkozik a fizikai dolgozók gyermekeivel, hiszen önmaga is gazdagabbá válik ezzel a munkával: segít másoknak, megtanul maga is valamit, a közösségi munka szépségét, értelmét.

Szó volt itt arról, hogy azt a bizonyos „f" betűt, amely az osztály-

naplóban azt jelöli, hogy a tanuló szülei fizikai dolgozók, többen kényelmetlennek, megbélyegzőnek érzik nevük mellett. Nem valamiféle diszkrimináció ez – senki nem tekintheti annak. Ha valahol előfordul, a leghatározottabban vissza kell utasítanunk a fizikai munka és a fizikai dolgozók lebecsülésének minden formáját, megnyilvánulását. A munkásember, a dolgozó megbecsülését, tiszteletét a mi társadalmunk, mondhatnám, törvényerőre emelte, a szocialista tudat elemi normájává, amelynek az egész közszellemet át kell hatnia. Saját magáról mond ítéletet, önbecsüléséről mond le az, aki nem az őszinte elismerés hangján szól a kétkezi dolgozóról, aki – Déry Tibor jelképes, szép szavaival – „széles tenyérrel elválasztotta a földet a víztől", a munkásosztályról, amely a legtöbbet vállalja a szocializmusért. (. . .)

Önök keresik az új embert, a *példaképet*. Nem feltétlenül a regényekben kell keresni őket. Megrázó volt számomra, hogy nemrég hét komlói bányász halt meg a bányában. A hétből kettő úgy halt meg, hogy mikor már megmenekültek, megtudták, mások még veszélyben vannak, és önként visszamentek a bányába huszonhét társuk megmentéséért. Ők egyébként nem voltak különös emberek, ugyanolyanok voltak, mint a többiek, mint önök, és akiket képviselnek; csak egy kritikus pillanatban erősebb volt bennük a szolidaritás, mint az életösztön. A legerősebb ösztönt is le tudták győzni társaikért. Mindnyájunkban jelen van mindkét tulajdonság: a közösségért élő önzetlen ember és az egoista, az önzetlenséget nem ismerő ember. Azt kérjük mindannyiuktól, erősítsék az előbbit, az önzetlent, a közösségi célokért küzdőt.

Nem akarok kitérni az iskolai demokratizmus kérdésére, mert erről már sokszor volt szó, de szeretném felhívni a figyelmet: a demokrácia nem jótékonysági intézmény. Nem azért szeretnénk fejleszteni, mert ez valakinek – pedagógusnak vagy tanulónak – jó, hanem azért, mert *a szocializmus építése elképzelhetetlen a demokrácia fejlesztése nélkül.* A szocialista demokrácia felelősséget jelent önmagunkért és társainkért.

A társadalomban az igazságért, a jóért való harc nincs gyötrelem, keserűség, meg nem értés nélkül. Nem ahhoz kell a közösség, az öntudat és az erő, hogy táncestet szervezzenek, hanem ahhoz, hogy *társadalmi felelősségvállalásra, munkára, a közös ügyért* mozgassanak meg embereket. Még azzal sem biztatom önöket, hogy társaik azonnal megértik a szép szót. De vessék fel úgy, hogy megértsék, és szívósan, ko-

nokul küzdjenek ezért a megértésért. Tudom, haragszanak azokra, akik – ha a KISZ problémáiról van szó – azt a sztereotip választ adják: a KISZ olyan, amilyenné önök teszik. Tudom, hogy számos tényező befolyásolja az ifjúsági szervezet munkáját, és az egyes alapszervezetek tevékenységében jelen vannak azok a feladatok is, amelyeket a felsőbb szervek adnak, de végül is a munkát az alapszervezetek alakítják. Ha az emberek megértik, hogy szükség van rájuk, mert a mi társadalmunk egyetlen becsületes, tisztességes embert sem nélkülözhet a szocializmus építésében, higgyék el – nagy történelmi példák bizonyítják –, közénk állnak, velünk harcolnak.

Engedjék meg, hogy most néhány szót szóljak *oktatásunkról,* anélkül, hogy az oktatáspolitikai határozatot vagy akár az eddig tett lépéseket ismertetném.

Szeretném önökkel érzékeltetni azt a bizalmat, amely az oktatási határozatban a párt Központi Bizottsága részéről megnyilvánult. Bizalom a pedagógusok közössége iránt! Bizalom az ifjúság iránt! Bizalom az iránt, hogy a két egymással küzdő tulajdonság – a közösség, a szűkebb-tágabb világ dolgai iránti érdeklődés, amely az egyik legpozitívabb emberi tulajdonság, amely mindig a miértre, a hogyanra kérdez, és a hiúság, amely az önzéssel, a cinizmussal, az individualizmussal együtt az egyik legnegatívabb tulajdonság – közül a jobbik győz a közösség érdekében.

Megszabadulni a *túlterheléstől,* a lexikalitástól, sok minden kolonctól: ez is közösségi erőfeszítés. Talán nem haragszanak meg érte televíziós és rádiós barátaim, akik jelen vannak, ha munkájuk sok pozitívuma mellett felhívom a figyelmüket egy hibára. Amikor azt mondjuk a fiataloknak, hogy belülről hajtson benneteket a világ összefüggéseinek megismerése, a kíváncsiság, akkor ezt a pozitív törekvést nem szabad lerontani. A különböző vetélkedőkön, ahol a fiatalok nagyszerű tudásról tesznek néha tanúságot, ne engedjék – az embereket megszégyenítve – aprópénzre váltani tudásukat. Nem szabad például olyan helyzet elé állítani őket, ha kitalálod, hogy Bach azt a bizonyos fúgát mikor, hogyan és kinek írta, akkor leszámolok a kezedbe 300 vagy 500 forintot. Az anyagi ösztönzés nem ide való. Meggyőződésem: ha jutalmazni akarnak, akkor itt az a stílusos, ha Bach-lemezeket adnak a fiatalnak. A passziót, az örömmel szerzett tudást ne váltsák pénzre!

Azért is említettem ezt a példát, mert a tömegek előtt játszódik

le. Hogy államháztartásunknak szüksége van a lottó és totó bevételére, rendben van. De a közéletet ne lottósítsuk, és az emberi életet ne totósítsuk.

Szeretném a figyelmüket még egy dologra, a tanárok munkájának segítésére, a velük való együtt gondolkodásra felhívni.

Miben kell közösen dolgozni a pedagógusokkal? Sokat tehetnek önök is azért, hogy egy egész életre szóló kíváncsiság és igény alakuljon ki az ifjúságban, s a fiatalok kedvvel, a lényeget értve, az összefüggéseket felismerve sajátítsák el a tudományos gondolkodásmódot, a marxista gondolkodást, amely a világ megismerésének, megváltoztatásának, a cselekvésnek a legfontosabb és legizgalmasabb tudását adja. Aki az iskolában – legyen az szakmunkásképző iskola, szakközépiskola, gimnázium, általános iskola vagy egyetem – megszereti a munkát, s szert tesz egy tudományosan megalapozott világnézetre, gondolkodásmódra, annak később egész élete szebb, több lesz. Mondhatnék népszerű dolgot, azt, hogy arra építsenek, ami az önök számára izgalmas, érdekes, s nem is mondanék rosszat. Csakhogy az a tudásanyag, amely egyedül a passzióra épül, meglehetősen kevés és bizonytalan alap. A legszebb munkában is van, ami kevésbé tetszik, de amit el kell végezni az örömet okozó egész érdekében.

Amikor a pedagógus belépve a tanterembe azt érzi, hogy várják tőle a tudás átadását, hogy bíznak benne, akkor ő is úgy van, ahogyan önök, amikor fiatal társaik közé mennek: többet tudnak adni, mégpedig sokkal többet, mint a közömbösség láttán.

Kérem, küzdjenek együtt a párttal, a Központi Bizottság határozata szellemében velünk együtt azért, hogy a *tehetséget* úgy értelmezzük, ahogyan kell. Enyhén szólva rosszul szoktak fogalmazni, amikor azt mondják: a tehetséges gyerekeket az egyetemre! Illyés Gyulának van egy hasonlata, amely világossá teszi, hogy miről van szó. Próbálják elképzelni, hogy egy elhagyatott úton elakad egy autó, amelyben négy egyetemi professzor, akadémikus, a tudományok doktora ül és egy szerelő-sofőr. Ki lesz a „tehetséges", az értelmes ebben a helyzetben?

Innen is kérjük a szülőket: ne tekintsék családi katasztrófának, ha gyerekük asztalos vagy műszerész szakmához vonzódik; ne kényszerítsék bottal és különtanárokkal fiaikat és leányaikat mindenképpen az egyetemre. *Tehetség minden szakmán belül van.* Senki sem fog megsértődni, mert így igaz, hogy minden tudományágban dolgozik tehet-

ségtelen ember is, és minden ipari és mezőgazdasági szakmában találunk zseniálisan tehetséges szakmunkásokat. Keressék tehát a tehetséget a pályán belül, ne pedig sznob módon valamiféle pályahierarchiában.

Meggyőződésem, ha ebben egyetértést sikerül létrehozni a pedagógusok, a szülők és a fiatalok között, akkor ez elejét veheti sok helyrehozhatatlan lelki sérülésnek, kisiklásnak, kiegyensúlyozottabbá válik a fiatalok élete, mert nem kényszer és nem kín lesz a pálya. Olyan társadalmat építünk, amelyben fontos, hogy ne csak a szombatot várják az emberek, hanem a hétfő miatt se bánkódjanak.

Valamit még a *célokról és a realitásról.* Engedjék meg, hogy példát említsek. Ha mi az 1961-es határozatban nem írtuk volna elő kötelezően az 5+1-et, ha nem mondjuk ki, hogy a 70-es évekre általánossá tesszük a középiskolát, akkor talán messzebb tartanánk. Nem szabad teljesíthetetlen követelményeket felállítani, könnyen teljesíthetőket pedig nem érdemes. Mindig egy kicsit magasabbra kell tenni a mércét. Olyan magasra, hogy nagy erőfeszítéssel, de átugorjuk. Ne alatta sétáljunk el, de ne is legyen reménytelen a nekirugaszkodás. Kérem tehát, hogy ezt is mérlegeljék a kisebb-nagyobb célok kijelölésében. (. . .)

Szeretném azzal befejezni, hogy sok szó esik mostanában a *kispolgárról.* Gyakran előfordul, ha valaki rendesen felöltözik, ha nem hangoskodik, nem randalírozik, ha szerényen viselkedik, kispolgárnak minősítik. Nem akarok most új fogalmazást keresni, hanem, ha megengedik, Kosztolányi Dezsőt idézem: „bezárja életét is, mint a boltot . . . a lelke szűk, kucorgó és sivár . . . határa kertfal, tyúkól, pincegádor". Az önmagát beszűkítő embert kell kispolgárnak tekinteni.

Ha kezemben volna a bölcsek köve, akkor most szétosztanám itt a teremben a jelenlevők között, de együtt birtokolnánk. Így azonban csak bizonyos dolgokat tudunk, de többet szeretnénk tudni, együtt vallatjuk a valóságot, hogy megtaláljuk az igazat. *Iránytűnk a szocialista embereszmény, a közösségi ember.*

Merem mondani, hogy a mi korunkban nem is lehet igazán ember, aki nem hisz abban, hogy mi, emberek, akik lehet hogy egyenként önzők is vagyunk, sokszor kicsinyesen hiúk, de *együtt, mint közösség hasonlíthatatlanul többek vagyunk* mint egyének is. Higgyék el, hogy e tudat nélkül nem tud sem a fiatal, sem az idősebb dolgozni.

Gabriel Pèri, a Francia Kommunista Párt egyik vezetője, kivégzése előtt búcsúlevelében azt írta: „meghalok a világ ifjúságáért, a daloló holnapért, a kommunizmusért". Ez a holnap nem olyan idillikusan következik be, mint ifjúkoromban hittük, és néha szeretnénk most is hinni, hanem annál sokkal nehezebben, folytonos küzdelmek közepette. De minden elért cél lépcsőfok a következő győzelemhez és a következő célhoz. Ha ez legalább a nehéz percekben szemünk előtt lebeg, két év múlva, amikor újból összeül a diákparlament, legalább akkora előrelépésről lehet beszámolni, mint amekkora haladást tettünk az utóbbi két évben. De az is biztos, hogy legalább ugyanennyi új, megoldatlan kérdéssel kell majd szembenézniük önöknek és az utánuk jövőknek.

REÁLIS ÉLETRE FELKÉSZÍTETT, KÖZÖSSÉGI EMBEREKET KELL NEVELNI

Mindenekelőtt köszönöm a meghívást, és szívből üdvözlöm önöket pártunk Központi Bizottsága nevében; önöket, akik nemcsak tanítják, de nevelik gyermekeinket, napról napra gazdagítják, bővítik ismereteiket, önálló gondolkodásra, a közösségért végzett munka szép, de nehéz feladatára, s nemcsak a tanítási órán, hanem azon túl is, a mozgalomban. Az önök személyében köszöntöm mindazokat, akiket képviselnek: pedagógusokat, úttörővezetőket, akik legfontosabb távlati tervünk megvalósításáért, a jövő emberének kialakításáért, szocialista holnapunkért nehéz, fáradságos, nélkülözhetetlen munkát végeznek. Olyan munka az önöké, amelynek örömét, szépségét nap mint nap tapasztalhatják, átélhetik ugyan, de eredménye, gyümölcse igazán csak a jövőben érik be.

Az alkalom – hogy most itt lehetek és elmondhatom tapasztalataimat –, egyszerű feladat, ugyanakkor bonyolult kötelességet jelent számomra. Miért érzem egyszerűnek a feladatot? Azért, mert részt vehettem a középfokú intézményekben tanuló diákok parlamentjén, ahol – s ez már önmagában is társadalmunk, fejlődésünk jelentős eredménye – együtt tanácskoztak az ipari tanulók, a szakközépiskolások és a gimnazisták; jelen lehettem a főiskolai és egyetemi hallgatók tanácskozásain, a fiatalság által szervezett találkozókon, összejöveteleken. Így lehetőségem volt arra, hogy egy kicsit közelebbről is megismerhes-

sem az ifjúság és a velük együttmunkálkodók gondjait, eredményeit.

Egyszerű a helyzetem azért is, mert nem várják tőlem, hogy a pedagógia szakembereként szóljak önökhöz. (Bár régi „igazság" – van is benne valami –, hogy pedagógiai kérdésekben egy kicsit mindenki „szakembernek" érzi-hiszi magát, de az is igaz, hogy ha már valaki igazán foglalkozik a pedagógiával, rögtön szerényebbé válik.)

Nem könnyű viszont a helyzetem azért, mert – joggal – azt várják tőlem, hogy a politika oldaláról, munkájuk iránti tisztelettel, de kötelező őszinteséggel szóljak, hiszen ezt érdemli az önök munkája és mindazoké a tízezreké, akik nehéz és felelősségteljes nevelői posztokon dolgoznak.

Nehéz azért is, mert sok téma közül kell válogatni, hiszen a mondandónak gátat szab a rendelkezésre álló idő. Olyan témák közül kcnyszerül az ember válogatni, melyeknek mindegyikéről érdemes lenne és kellene is beszélni.

Hozzászólásomat olyan kérdéssel kezdeném, amely életünk, fejlődésünk egészére vonatkozik. Kimondva-kimondatlanul: az iskolában, a mozgalomban, de népünk egész életében két jogos igény egyforma erővel jelentkezik. Az egyik *a stabilitás igénye.* Egy olyan népnek, mint a miénk, amely annyi kínlódáson, szenvedésen, küszködésen ment át a történelem folyamán, s amelynek csak 1945 után kezdődött el egy valóban új, felfelé ívelő korszaka, de csak alig valamivel több, mint másfél évtizede köszöntött be az első egyenletes fejlődést biztosító korszaka, ennek a népnek joga van a stabilitásra; s félteni, őrizni kell ezt.

S van egy másik, ugyanilyen erővel jelentkező kívánság: *a forradalmi haladás igenlése.* Pártunknak – ezt várja tőle a munkásosztály, a nép legöntudatosabb része – meg kell felelnie a forradalmiság követelményeinek, a szocializmus távlatainak és dinamizmusának. Nem ragadhatunk meg a mában, aki lehorgonyozza magát a pillanathoz, az nemcsak a holnapot veszti el, hanem a mát is.

Mi a valóság? Hazánkban stabilitás van életünk minden jelentős területén. Hogy egy szűknek tetsző példát hozzak: történelemkönyveinket nem kell minden évben átírni; ma lényegében ugyanúgy beszélünk múltbeli kérdésekről, mint tíz évvel ezelőtt, s ez az önmagában „kis stabilitás" is mutatja életünk, politikánk kiegyensúlyozottságát. Ám különös dolog ez! Ha nem kötődik a fejlődéshez, nem an-

nak részeként létezik, a stabilitás valódisága is joggal kérdőjelezhető meg. A stabilitáshoz hozzátartozik – a szocialista forradalom részeként – az állandó, dinamikus fejlődés az élet minden területén.

A stabilitás és a fejlődés, az állandóság és a változás összetartozó, egymást kiegészítő fogalmak, életünkben együtt jelentkező, ható tényezők. Az például, hogy a parasztság száma történelmileg rövid idő alatt a felére csökkent – miközben a mezőgazdasági termelés megkétszereződött –, „instabilitás". A fejlődéssel való összetartozása azonban nemcsak a mezőgazdasági termelés növekedésében fejeződik ki, hanem abban is, hogy a paraszti munkától elszakadók tömegében munkásokká, szakmunkásokká váltak, sokan közülük technikusok, mérnökök lettek. A társadalmi változás a mi rendszerünkben az egyén számára is a továbblépés alapja, útja, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a társadalmi-egyéni felemelkedés egysége korántsem ellentmondásmentes; s az is igaz, hogy az egyes ember számára sokszor gyötrelmes kínlódással is jár. Szakítást jelent a korábbi, elmaradott életformával, eltávolodást a régi közegtől, s lépést az új, a fejlettebb közösségbe; s ez rendkívül nehéz, belső küzdelme az egyénnek, olyan keserves út, amelyen azonban maga is változik és részese lesz az évszázados maradiságot megtörő fejlődésnek. Ezért a stabilitással, a fejlődéssel együttjáró problémákkal úgy kell számolni, ahogyan a szülési fájdalmakkal az egészséges gyermek érdekében.

Hogy forradalmi korban élünk-e, ezt nem kell különösebben bizonyítani, hiszen elegendő, ha arra gondolunk, milyen *mélyreható változás ment és megy végbe az egész társadalom életében.* Erre a forradalmiságra jó példa az önök munkája is. Hadd emlékeztessek rá: a szülők mindig azt akarták, hogy gyermekük különb ember legyen, mint ők, és ehhez a pedagógusok segítségét kérik. Nálunk ma nemcsak a szülők kérik ezt, hanem az egész társadalom.

A mi társadalmunk, a szocialista társadalom történelmileg az első, amely nem pusztán reprodukálni kívánja önmagát, hanem egy magánál fejlettebb ifjúságot és majdani felnőtt nemzedéket akar létrehozni. E forradalmi feladat megoldása *számtalan ellentmondás* közepette folyik. Gondoljuk csak el, milyen problémát jelent, hogy mindenki, így a pedagógusok is – ha egyénenként különböző időben is, de – mindenképpen tegnap szerezték tudásukat, s ezzel a tegnap szerzett tudással kell nevelnünk a ma ifjúságát, formálva a jövő emberét. Tegnapi tudással ma nevelni az ifjúságot a holnapra, ez konfliktust okoz minden lelkiismeretes pedagógusban, s nem nehéz elképzelni,

hogy a legnagyobbat azokban, akik a régi társadalmi rendben tanulták a nevelést, gyökeresen más célok érdekében. Ez az ellentmondás nemcsak korunk jelensége, de soha ilyen élesen nem jelentkezett a történelem során. A követelmény az iskolával, a neveléssel, a pedagógusokkal szemben társadalmilag lett magasabb szintű. Ez feszültséget kell hogy okozzon az egyes emberben: „meg tudok-e felelni a megnövekedett követelményeknek"?

A követelményeknek eleget tenni csak úgy lehet, ha él bennünk az új megismerésének – szakmánkban az alapvető és előrevivő tudás elsajátításának – igénye, ha cselekszünk a társadalmi haladásért, ha nem csupán mint egyén, hanem mint közösség: a pártszervezet, a KISZ-szervezet, az úttörőmozgalom és a társadalomnak egy sereg egyéb közössége, a pozitív hatásokat közvetítő és felerősítő pedagógusközösség, lépünk túl mai önmagunkon. De – miközben a holnap igényére alapozunk az iskolában, a mozgalmi munkában – a mára is fel kell készítenünk fiataljainkat.

A mában és mára-holnapra nevelésnek elválaszthatatlan része *hazánk múltjának, az emberiség történetének ismerete.* Nem igazi nevelő az, aki úgy tesz, mintha velünk kezdődne az emberi lét, és nem köti gyermekeink tudatát múltunk minden haladó – maradó és maradandó – gondolati és érzelmi értékéhez, szépségéhez. Nehéz, de szép feladat megtalálni és megőrizni a múlt örökségéből mindazt, amire nemcsak a ma, hanem a jövő emberének is szüksége van. Nem lehet hazafiakat, internacionalistákat nevelni, ha nem kötjük gyermekeinket hazánk és az emberiség történelméhez ezernyi szállal, hiszen emlék nélkül nem ember az ember. A történelem segít eligazodni a mában, de a holnapban is.

Tanítunk politikát, történelmet; de csak akkor válik népünk harca a gyermek belső élményévé, ha úgy tanítjuk, hogy abban a jelenhez vezető út nehéz szakaszát látják. Csak így alakul ki bennük *az igazi hazafiság és internacionalizmus egysége,* így értik meg igazán, hogy Petőfi miért említette együtt a haladás, a világszabadság piros zászlaját és a nemzeti színű lobogót. Lássa és érezze, hogy ez a nép 1918-ban kikiáltotta a polgári köztársaságot, majd 1919-ben a Tanácsköztársaságot; s tudja azt is, hogyan ölték meg szabadságát a külföldi intervenciós csapatok. Tehették, mert még nem volt elég erős a vörös zászlót magasba emelő nemzetközi proletariátus mozgalma, a Szovjetunió, amely maga is élethalálharcát vívta. Azt hiszem: valahol itt és így kell nekünk az internacionalizmust, a Szovjetunió iránti sze-

retetet és hazafiságot érzelemmel és értelemmel megközelítenünk. És akkor elválaszthatatlanul forr össze minden gyerek eszében és szívében a vörös és a piros-fehér-zöld zászló. És ez nemcsak a történelmet tanító tanárok dolga, hanem feladata az iskola egészének: a különböző szaktanároknak, a napköziseknek, az igazgatónak, s talán legfontosabb nevelési feladata az úttörőcsapatnak és vezetőinek.

Az *úttörőmozgalom* a maga öntudatos, önként vállalt szocialista rendjével, fegyelmével, szocialista közösségi eszményeivel alapvető társadalmi kerete az ifjú nemzedék nevelésének. Szocialista eszméink fejeződnek ki a mozgalom *jelképrendszerében* is. A gyermekeknek szükségük van jelképre. Mégpedig az általuk szeretett és tisztelt, elfogadott jelképekre. De nem tudják becsülni – a még olyan nagy teljesítmény után kapott – úttörő-próbajelvényt sem, ha az a trafikban, pénzért megvásárolható. Sokszor szidjuk a bürokratikus formalizmust a közösségi életben, az iskolában, az ifjúsági mozgalomban is, de nem teszünk ellene eleget. Elrémítő dolog, hogy a fiatalok között nemegyszer rendeletekkel akarunk megoldani mindent, s az eredményeket és gondokat kimutatások tömegével próbáljuk rögzíteni.

A következőkben arról szólnék: visszalépés volt-e, amikor azt mondtuk, hogy az oktatáson belül most a hangsúlyt az általános iskolára kell helyeznünk.

Az általános iskola központi kérdésként való kezelése nem vissza-, hanem előrelépés. Az MSZMP Központi Bizottságának oktatáspolitikai határozata egyértelműen megfogalmazta: a mi társadalmunk legfőbb erőfeszítésének az oktatáson belül az általános iskolára kell irányulnia. Társadalmunkban az egyenlőség művelődési alapjait az általános iskolának kell biztosítania.

Az iskola soha nem volt – s különösen korunkban nem – csupán ismeretközlő és ismeretátadó intézmény, hanem egyúttal *a társadalomatalakítás eszköze is.* Egyik legfőbb kötelességünk az egyes társadalmi osztályok, rétegek szocialista értelmű közelítése, s ebben egyik legfőbb segítőnk az iskola. A jövőben még jobban be kell töltenie ezt a szerepét. El akarjuk érni, hogy a szülői ház hátránya vagy előnye ne legyen döntő a gyerekek életének további alakulásában. S e tekintetben alaptényező az általános iskola minősége, ahol az esetek nagy számában lényegében meghatározódik gyermekeink pályája, személyiségének alakulása, és ilyen módon meghatározódik társadalmi jövőnk is.

Az általános iskola alapozza meg a gyermekek tudását, s itt kezdődik a holnap generációjának világnézeti, erkölcsi kiművelése. Mindannak, ami ebben az életkorban történik a gyerekekkel, jelentősége van a további életben. Ezért nagyon fontos kérdés, hogy az általános iskola képes-e felkelteni az alkotó érdeklődést a tudás, a munka iránt. Itt válhat a gyermek ellenállóvá mindazzal szemben, ami rossz, s befogadójává annak, ami jó, a közösségnek hasznos. Az első iskolai évek egész életére döntővé válhatnak. Megtanul-e tanulni, olvasóvá válik-e, nélkülözhetetlen lesz-e számára a könyv, megszereti-e mindazt, a szépet és jót, amit az emberi kultúra, a zene, a művészet nyújt, s ami a legdöntőbb: megtanul-e dolgozni, megszereti, megtanulja-e a munkát becsülni? Eldőlhet: mire lesz büszke, mit szégyell. Ami később a szakmunkásképzésben, a középiskolákban, a főiskolákon, egyetemeken történik, azt meg kell alapozni: jól-rosszul, de az általános iskola végzi el ezt a feladatot. És a társadalomban való élet, a közösségi élet megalapozásának is itt kell megtörténnie.

Ezért a munkásosztály – s egyben az egész dolgozó nép – szép nemzeti feladata segíteni, gyorsítani az általános iskola fejlődését, mert ezzel is az osztály nélküli társadalom megteremtését segítjük. Olyan gyakorlatot akarunk, amely valódi egyenlőségen alapul, egyenlő feltételeket teremt az induláshoz, s később is csak a tehetség szerint kategorizál. De szocialista szellemben értelmezett tehetség alapján, amelybe a manuális képesség éppúgy belefér, mint az értelmiségi pályák iránti szellemi adottságok. Olyan kategorizálást, amely figyelembe veszi az egész személyiséget, hajlamot, jellemet, az egyén közösséghez, társadalomhoz való viszonyát. Belátható időn belül az elvben már meglevő egyenlő jogok gyakorlattá változtatásában tovább kell lépnünk. Ennek szükséges feltétele, hogy a hátrányokat csökkenteni kell! Ezt szolgálja az általános iskolák központi kérdésként való kezelése, de az óvodáknak, az iskolaelőkészítő tanfolyamoknak a tervezettnél gyorsabb fejlesztése is.

Vannak olyan eredményeink, amelyekkel – mivel nem nagyon szeretünk dicsekedni, és ez talán nem is hiba – nagyon ritkán szoktunk előhozakodni. Ilyen az is, hogy az iskola már eddig nagyon sokat tett a társadalom szocialista egyenlőségéért. Amikor önök statisztikát olvasnak, találkoznak olyan országokkal, ahol az egy főre eső nemzeti jövedelemben, jó néhány fogyasztási cikkben bennünket megelőznek, de gondoljanak arra, hogy sok ilyen országban a dolgozó emberek

még mindig arra vannak ítélve, hogy gyermekük sorsát tízéves korban eldöntsék, tehetségüktől függetlenül.

A kapitalista társadalomban az iskola a konzervativizmus egyik eszköze, s ez marad akkor is, ha a diákfiatalok éppen emiatt lázadnak, változást sürgetnek. A burzsoá iskola a belenyugvásra, a hierarchia elfogadására nevel, s azzal, hogy a gyerek – szülei helyzetétől függően – milyen iskolába jár, tulajdonképpen már eldől a sorsa, pályája. Ugyanúgy, miként nálunk a Horthy-rendszerben eldőlt, hogy a gyerekek többsége a négy vagy hat elemivel tanulását befejezte. Sokszor nem értékeljük – pedig ez történelmi tett –, hogy ma csak 14 éves korban kerül a gyermek választ elé, és hogy társadalmi rendszerünk még ezután is nyitva hagyja a választás lehetőségét. A szegénységet, a megaláztatást nagyon sokszor és döbbenetes erővel bemutató filmekben, regényekben jóformán soha nem szerepel, mit jelentett Magyarországon milliók számára, hogy gyermekeik sorsa nemzedékekre meg volt határozva, hogy a társadalmi mobilitás felfelé majdnem a nullával volt egyenlő, hogy egy-egy környék falusi iskoláiban egy kézen meg lehetett számolni azokat, akik át tudták törni a társadalmi korlátokat, nemegyszer azon az áron, hogy szembe kellett fordulniuk a családdal, azzal a tágabb közösséggel, amelyik magasabb iskolába „küldte" őket. Joggal írhatta József Attila *Hazám* című költeményében:

> Ezer esztendő távolából,
> hátán kis batyuval, kilából
> a népségből a nép fia.
>
> Hol lehet altiszt, azt kutatja,
> holott a sírt, hol nyugszik atyja,
> kellene megbotoznia.

Az általános szociális és kulturális felemelkedésnek az igényére kell nevelnünk a fiatalokat. Ezt pedig nem lehet az ósdit konzerváló iskolával megtenni. Ehhez magának *az iskolának, a múlt értékeit megőrizve, kell újra és újra megújulnia.* Ebben elvileg valamennyien egyetértünk, de a gyakorlat nehezebb. A megújító, az alkotó munka azonban semmiképpen sem fejeződik ki abban, hogy félévenként valami felesleges bizonytalanságot tükröző és okozó újat találunk ki, valami új rendelettel izgatjuk a pedagógusokat és a pedagógiával fog-

lalkozókat. Magát az iskolát, a pedagógus- és tanulóközösséget kell olyanná tenni, és olyan szellemben kell formálni a rendelkezéseket, hogy a belső fejlődés lehetőségeivel az eddiginél sokkal jobban számoljanak, és erre a belső fejlődésre ösztönözzenek. Jogosan bízhatunk jobban az iskolákban, a tantestületekben. Így és ilyen értelemben állíthatjuk, hogy a nyugalom és az állandóság, a dinamikus fejlődés e területen is egymást feltételezik, kiegészítik.

Érdemes megvizsgálni – s kérem, tegyék ezt meg önök is –, hogy egészen kisgyermek kortól kezdve *a gyermeki játékban, a közösségi tettekben* hogyan tudjuk *kialakítani a gyerekekben a felelősségérzetet* – önmagukért, társaikért. Izgalmas feladat még egy olyan apró kérdésnek tetsző dolog tisztázása is, mi az árulkodás, hogy ne legyen kötelező például megmondani, melyik gyerek hagyta a padjában a lekvároś kenyeret, de ugyanakkor azt is megtanulja, hogy a banditizmus ellen fellépni nem „beárulás", hanem emberi és ezért állampolgári kötelezettség. S ezt már egy gyermeknek is tudnia kell. Azt kell elérnünk társadalmunkban, hogy ne alakulhasson közösségellenes galeri – tisztességes, tettüket elítélő, de ellene fellépni szégyellő fiatalok cinkosságából. A társadalmi felelősségérzetnek az emberi alapjait is nagyon korán kell kiépíteni a gyermekben.

Tudni kell: *egyetlen egészséges gyermek sem születik közönyösnek és érdektelennek,* és ennek tudatában kell szembeszállni minden régi, rossz pedagógiai beidegződéssel. Ne jelenjen meg, ne jelenhessék meg tanári kézikönyvben olyan instrukció, miszerint, ha a gyermek magától rájön egy felfedezett igazságra, akkor tapintatosan figyelmeztessük: az önkéntelen plágium hibájába esett, hiszen önmagától nem jöhet rá semmire. Ha le akarjuk törni az ifjúság természetes érdeklődését, kereső-kutató kedvét, ilyen eszközökkel célt érünk. Amikor egy gyerek „felfedez" valamit – és azt elmondja a tanítójának, tanárának, társainak, mert másokat is gazdagítani akar vele –, ez a felfedezés örömén túl közösségformáló erő is, hiszen az egyén abban a közösségben érzi jól magát, ahol elismerik, ahol bizonyítani tudja ügyességét, tudását, emberségét. Kosztolányi szavaira gondolok: „Csodálatos, milyen eredeti tud lenni egy gyerek, ha hagyják." Nem elég, hogy higgyünk a tanítás, a nevelés szükségességében, de közben az örömöktől se fosszuk meg a gyerekeket, úgy tanítsuk, neveljük őket, hogy jól érezzék magukat. Meggyőződésem: akit a pedagógus megtanít tanulni, megtanít a felfedezés vágyára, megtanít a közösségi élet örömére, az egész életre megtanul dolgozni, megtanul közösségben

élni, hinni, bízni a közösség erejében; nyitottá válik a fejlődő, változó világ iránt, sarkallja egész életében a tudásvágy, és így válik képessé élete tudatos formálására is.

Sokszor és *sok panasz van a jó szó, az elismerés hiányára,* önök is gyakran joggal panaszkodnak a sikerélmény kicsinysége vagy néha hiánya miatt, mert a jó szót felülről néha nehezen mérik-mérjük. A megyei tanácselnök elvtárs elvárja, hogy a felsőbb szervek néha jót is mondjanak munkájáról; tőle elvárják ezt a művelődésügyi osztályvezetők, tőlük az iskolaigazgatók és tőlük a pedagógusok is. Csakhogy sokan felülről várják a jó szót, de „fukar kezekkel" mérik lefelé: pedig mindenki „főnök" is, meg „beosztott" is. Ugyanaz az ember, ha az íróasztal belső oldalán ül, azt mondja: „Keménység, fegyelem", s az őszinteség, a szókimondás nem egy esetben, ha nem is gorombaságot, de negatív bírálatot jelent. De ha ugyanez az ember átmegy egy másik hivatalba, s leül az íróasztal külső oldalára, ott azt mondja: „Elvtársak, hát humanizmus nincs?, nem lehetne az eredményekről is néhány jó szót mondani?" Az íróasztal belső oldaláról is merjünk dicsérni! Divatos kifejezés lett a sikerélmény, de kulcsszó. Mindnyájunknak szüksége van rá. Hiánya rontja a felnőttek közérzetét, kedvetlenséget okoz, a gyermekeknél pedig elkeserítő, taszító, a közösséggel szembefordító élmény lehet. Mert a gyereknek is szüksége van teljesítménye elismerésére, a megérdemelt biztatásra, dicséretre az iskolában és a mozgalomban egyaránt.

Az iskola és az úttörőmozgalom – azzal, hogy együtt formálják a gyerekeket – elválaszthatatlanul összetartoznak, de nem azonos, nem egymással helyettesíthető dolgok, szoros kapcsolatuk ellenére másfajta sikerélményt tudnak nyújtani. De együtt kell társadalmi lénnyé váló, társadalmat szerető és az elismerést onnan váró embereket teremteniök.

Az úttörőmozgalom játékkal, énekkel, sporttal, a közösségért végzett munka kis és nagy tetteivel, országos mozgalmakkal és helyi programokkal nyújt élményeket. Amikor a gyerek az első úttörő-kiránduláson nem azt eszi meg, amit magával visz, hanem egy közös helyre gyűjtik az elemózsiát, és egyenlően elosztják; és amikor rájön ennek örömére, lépést tesz előre. Az a gyerek, aki megtalálja helyét piros nyakkendős társai között, egyben a közösségért végzett munkát is megtanulja, s ez elindítja őt az én-től a mi-ig, s így az igazi emberségig.

Nem az ünnep kedvéért mondom, hanem mert igaz: úttörőmoz-

galmunk eredményesen, jól dolgozik. Éppen ezért fejlesztése talán valamivel nehezebb is, mert viszonylag magas szintről további javulást elérni bizony nem könnyű. Önök a fiatalok tömegét segítik elvezetni az érdeklődésen alapuló szakkörökön keresztül az elmélyültebb tudáshoz, a színes, érdekes programokkal a kulturált szórakozáshoz, *a szabad idő hasznos eltöltéséhez, a politizáláshoz, s egy életre a mozgalomhoz, a társadalomért való cselekvéshez kötik őket.* A társadalmi igazságérzettől vezetve, az igazságtalanság elleni ösztönös küzdelemtől, érzelmi alapon jutott el igen sok ember annak idején a mozgalmi munka tudatos vállalásához. Nagyon sokan voltunk olyanok, akiket fiatal korunkban nem az elmélet vezetett el a mozgalomhoz, hanem a közös élmények, hogy elvittek kirándulásra, ahol nem nézték, hogy nekem kevesebb van vagy több, ahol először érezhettük a közös éneklés örömét. Gondolom, ilyenek önök között is vannak. A társadalmi valóság alapvetően megváltozott, de annyi ma is igaz, hogy nemes társadalmi céljainkkal azonosuló, azokért tenni akaró, cselekvő embereket csak úgy nevelhetünk, ha megismertetjük velük a ma valóságát, s a társadalmi feltételek egyenlőségéért való tetteink szépségének örömét. Csak így formálhatjuk olyanokká őket, akik szűkebb környezetüket és a nagyobb közösséget, a társadalmat, a hazát egyformán szeretik, s boldogulásukért magukat is felelősnek érzik. Elengedhetetlen követelménye a szocialista pedagógiának az is, hogy a fiatalok társadalmunk előrehaladását, a haza sorsát egybekapcsolják más népek boldogulásával, a haladás és a béke erőinek harcával.

Nem tudok elképzelni szocialista, kommunista embert – pedagógust különösen nem, de embert is alig –, aki nem hisz az *emberek nevelhetőségében,* változtathatóságában, fejlődésében. Minden normális gyermekben van tehetség, a kérdés csak az, hogy mihez. Előfordulhat, hogy egy gyerek gyengébb számtanból, matematikából, de ha fel tudjuk fedezni, hogy például remek a kézügyessége, kiderül, hogy ő tud a legjobban sátrat verni, sikerhez juttatjuk, s ez ösztönző lesz, talán még matematikából is javítani tud. Ha az úttörőmozgalomban örömét leli, bizonyos, hogy jobban érzi magát az osztályközösségben is.

Reális életre felkészített, közösségi embereket kell nevelnünk. A nevelés eredménye nem pusztán a „jólneveltség". Hiába illedelmes valaki, attól még nem lesz szocialista ember. Alfája és omegája a pedagógiai munkának, hogy a gyermekek minél hamarabb találják meg helyüket a közösségben, hiszen a közösség ereje újabb és újabb lépé-

sekkel lendíti, viszi őket előre egyéni boldogulásukban. Ezt a célt kívánják szolgálni azok az erőfeszítések is, amelyek az iskolai, mozgalmi demokrácia szélesítését szorgalmazzák.

Hogyan közelítsük meg, hogyan értelmezzük a *demokrácia* fogalmát? József Attila módján: a valóságban a rend és a szabadság, a demokrácia és a fegyelem egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Miért? Mi az, hogy fegyelmezetlennek lenni? A fegyelmezetlenség a gyereknél sem a pajkosságot, hanem a gyermeki kapcsolatok között – akárcsak a felnőttnél – a közösséggel szembenálló magatartás csíráját jelenti. Fegyelmezetlen az, aki nem tart rendet, és ezzel mások szabadságának is korlátozójává válik. Az életkornak megfelelő demokrácia, a fegyelem, a rend, az önállóság összefüggnek egymással. Neveljük olyanná gyermekeinket, hogy élni tudjanak a demokrácia adta lehetőségekkel, hogy legyenek ugyanakkor tisztelettudóak mások önállósága, munkája iránt.

Valódi és odafigyelő *demokratikus közösségben* kell élnie a pedagógusnak, hogy szívesen menjen be az iskolába; jól érezze ott magát. Másként nem tudja a közösség örömét nyújtani a gyermekeknek sem. És ezért harcolni kell, mert jó határozatra, rendeletre szükség van, de csak ezekkel, automatikusan, magától nem valósul meg, nem teljesedik ki a szocialista demokrácia. Hogy miért nem? Mindnyájunkban van kényelemszeretet. Minek kérdezzem meg a kollégákat, magam is jól tudom; mindnyájunkban van félelem a demokráciától, mert – horribile dictu – például ellentmondanak nekem. És tulajdonképpen mindnyájan úgy vagyunk, hogy nagyon szeretjük a bírálatnak azt a formáját, amikor dicsérnek bennünket. Javaslom tehát: nagyon komolyan foglalkozzanak önök is ezzel a kérdéssel. Mi azt akarjuk, hogy legyen önálló profilja az úttörőmozgalomnak. De nem lehet a mozgalmat úgy különválasztani az iskolától, amelyikben él, hogy az iskolába szorongással mennek a tanulók, de már a tanítás után, az úttörőfoglalkozáson jó kedvűek, önmagukkal elégedettek.

Pártunk mindent megtesz, hogy az ifjúsági mozgalom dinamikusan fejlődjék, hogy a gyerekek számára alapvető társadalmi élményt tudjon adni. Ellene vagyunk a passzív beletörődésnek; támogatjuk, ami egészséges, új és az ifjúság, a társadalom érdekét szolgálja.

Az úttörőszervezet a párt gyermekszervezete. *Az iskola minden tettével, tényezőjével nevel, politizál.* A mozgalomnak még inkább ezt kell tennie. Azt tapasztalhatjuk, hogy e területen két hibát követünk el: vagy azt, hogy nem vesszük gyermekeinket emberszámba, nem be-

szélünk velük bizonyos kérdésekről, vagy beszélünk ugyan, de nem életkori sajátosságaiknak megfelelően, hanem üresen, kongóan, így a gyerekre nem hatva. Pedig a jó politikai nevelést nem lehet elég korán kezdeni. A gyerek tele van kíváncsisággal, érdeklődéssel; és persze, nem azt kérdezi először, hogy milyen társadalmi formák vannak, meg hogy mi a profitráta vagy a piaci gazdálkodás, de a maga módján rendkívül nagy igénye és szüksége van arra, hogy bizonyos kérdéseket életkorához igazítva, megfelelően megismerjen.

A makarenkói igazság mellett vagyok: a politika a gyermektől nem idegen, sőt találkoznia kell a politika valóságával, megmutatva számára, hogy mit jelent a politika a közösségben, a kerületben, a városban, az országban, a világban. De *csak a gyermekkor sajátosságaihoz alkalmazkodva kezdhetünk politizálni* egész kis korban, és folytatni, ahogyan egyre jobban érti, megértheti. Fokozatosság nélkül ez nem megy, mert rossz útra tévedünk. Hadd hivatkozzam megint Makarenkóra, aki egyszer kikelt az úgynevezett szexuális felvilágosítás ellen, csaknem fél évszázaddal ezelőtt. Azt mondta: Kérem, várják meg a gyerek érdeklődését. Egyébként – kitérőként hadd tegyem hozzá – azt hiszem, sok vonatkozásban ma is igaz a konkrét példa, mert bár még alig kezdtük el, de már észrevehető, hogy egyes felvilágosító előadások nem felelnek meg a gyerekek érdeklődésének, és nem is a felelősségérzetüket, nem is a családi közösség szeretetét, nem is a megértést, nem is a testnek és a szellemnek, és – ha úgy tetszik – a léleknek a nemesítését szolgálják. S ezért sokszor a gyermek nem is tud mással reagálni, mint idétlen vihogással, mert egyszerűen a kérdés megközelítése gyakran nem találkozik az ő valódi érdeklődésével.

Ma már nem lehet régi módon nevelni sem a politikára, sem a világnézetre. Sokszor szóba kerül Horthyék „nevelő munkája". Hogyan is nevelt a régi világ? A gyerek még alig látott valamit a világból, de már elvitték a lenyűgöző pompájú templomba. Még alig értett néhány szót, de már megtanították imádkozni, és általa nem értett szövegeket kellett betanulnia. Minden napját az irredenta Magyar Hiszekeggyel kezdte, és az értelem nélkül úgy belevéződött, hogy még máig is hiszi sok, az élet egyéb kérdéseiről reálisan gondolkodó ember. Miért? Azért is, mert gyermekkorában sikeresen „beletáplálták" ezeket a sorokat.

Mi azonban nem választunk ilyen módszereket. Mi csak tisztességesen, az értelemmel és az érzelemmel nevelhetünk. Mi nem csinálhatunk sem kommunista túlvilágot, amivel kecsegtethetjük, illetve fe-

nyegethetnénk gyermekeinket, nem mondhatjuk azt sem, hogy „Isten szeme mindent lát". De ez teszi munkánkat igazzá, széppé, időnként nehézzé is.

Olyan emberek ülnek itt, s olyanokat képviselnek, akik pedagógusként, szülőként, úttörővezetőként sokat vállalnak és tesznek gyermekeink neveléséért. Mégis sokszor felüti fejét sorainkban a kishitűség: vajon tudunk-e eleget adni, elég hatékonyan be tudja-e tölteni *az iskola, a pedagógus a nevelő szerepét* a többi nevelési tényezők között? Sok pedagógus nem becsüli eléggé a saját és az iskola szerepét, és jogosan vagy jogtalanul panaszkodik a külső tényezőkre, és túlértékeli őket. Itt jórészt fiatal emberek vannak jelen, ezért időről időre utalni szeretnék arra, hogy a vita tulajdonképpen nem új. Érdemes elővenni a régi pedagógiai szakirodalmat, mit találunk benne a nevelésről! Az átöröklött tulajdonságok meghatározóként szerepelnek, s ez egyben azt is jelenti, hogy a pedagógus, a szülő fel volt mentve a pedagógiai felelősség alól, mert az átöröklött tulajdonságokkal nem lehet és nem tud mit csinálni. Ma ez a nézet – szerencsére – szinte tökéletesen eltűnt. De helyette jött más. Például ha az iskola hatása nem elég erőteljes, sokkal inkább nyomot hagy a gyermekben, hogy mi van az utcán, mi van otthon, mi van a rádióban, mi van a televízióban. E hatások kétségtelenek, s az is igaz, hogy tartalmuk, gyermekeinkre való hatásuk hol azonos nevelési céljainkkal, hol pedig nem teljesen az, esetenként ellentétes is. A pedagógus azonban a gyermek szellemi, érzelmi, erkölcsi gyarapodásának a szülő mellett legfőbb letéteményese volt és maradt ma is. Az iskolának, amely a társadalom szerves része, nem az élet ellenében, hanem az élettel, az életre kell nevelnie, ami természetesen magában foglalja a negatív hatások, káros befolyások ellensúlyozását is. Ebben a folyamatban az iskolai nevelés önálló, mással nem pótolható szerepe az, hogy hozzásegítse a gyerekeket a pozitív és negatív jelenségek önálló megkülönböztetéséhez, erkölcsi, szociális, társadalmi érzékük fejlesztéséhez. S ebben igen fontos szerepe van az úttörő- és a KISZ-szervezetnek, mert az iskola csak a közösség, benne az ifjúsági közösség erejével tudja jól megoldani feladatát, azzal az erővel, amely lényegesen nagyobb, mint egyes tagjainak külön-külön vélt, vagy összegszerűen együttes ereje.

Önök is szülők, önök is tudják, hogy a *család* nem tudja ugyanazt nyújtani, amit az iskola, a mozgalmi szervezet. A nagyobb közösség

többet adhat. Mindkettő valami fontosat, és ugyanazt, ugyanakkor mást is nyújt.

A család régebben sokkal zártabb volt, mint ma. Manapság rendszerint az anya is, az apa is dolgozik. Most a gyerek sokszor azt is beviszi az iskolába, ami korábban szigorúan csak a családra tartozott; olyan kérdésekre vár választ az iskolától, amelyekre azelőtt például az együtt vacsorázó család közösen válaszolt. Eltűntek bizonyos családi események, nagyon sok gyerek nélkülözi ezeket, de akiknek kijut a család melegéből, azok is többet várnak, többet kívánnak az iskolától, a mozgalomtól. Ám ne feledkezzünk meg az igazság másik oldaláról sem: az iskolai nevelés nem valósítható meg az egész társadalomban, az iskolán kívüli intézmények, a család segítsége és átérzett felelőssége nélkül. Az iskola és a család a nevelésben egymást nem helyettesítő, hanem egymást kiegészítő, feltételező közösségek, és csak összehangolt, együttes hatásuk biztosíthatja az új generáció szocialista, közösségi emberré formálását.

A kommunistáknak nemcsak a közéletben, hanem a magánéletben, szülőként is példát kell mutatniuk, az iskolai közösségben és mindenütt, ahol megfordulnak, kommunistaként kell cselekedniük.

Arra kérem önöket, ne hallgassanak azokra, akik a pedagógusok ilyen-olyan dolgait lebecsülik. Nem pedagógusnapi téma a *pedagógusok becsülete,* hanem a hétköznapoké. Jó dolog az, ha van ünnepi beszéd a pedagógusnapon, de a közvéleménynek ismernie kell a pedagógusok nehéz, valóságos, mindennapi munkáját, elfogultság nélkül. Kérem, ne higgyék, hogy idealizálom a dolgot, tudom, hogy önök között, pedagógusok közt ugyanúgy vannak kiválóak, jók, közepesek, gyengék, mint az élet, a társadalom minden más területén, illetve csoportjában, rétegében, a világon mindenütt. De semmiképpen se higgyék azt, hogy e területen kisebb számban lennének a kiemelkedően jók, mint a társadalom bármely rétegében.

Nálunk – mondhatni – divat lett a pedagógusokkal való „foglalkozás". Nemrég olvastam egy pedagógusnő helyenként túlzó, de lényegében joggal keserű írásában: „Vádlott vagyok egy hosszú idő óta folyó perben. Az a vádlott, akit meg sem hallgatnak, csak akivel időnként kérdőíveket töltetnek ki... Mit olvasnak a pedagógusok? Nos, szedjük össze, mit is olvastam az utóbbi időben! Kétszáz magyar dolgozatot, kétszáz német dolgozatot, Wallek-Varren: Az irodalom elmélete, Király István: Ady Endre, és – le merjem írni? – Vitányi Iván: A második prometheuszi forradalom, illetve G. B. Taylor: Biológiai

pokolgép. (Terjedelem: 2488 oldal + a kézzel írott.) A felmérés szerint mindegyik »értéktelen« ... A tanítványaim is tudják, hogy »tanáraik szakmai tudása kevés, önművelődési igényük alig van, azok a legjobbak, akik elmentek erről a pályáról, itt már csak az alja maradt« stb. Én nem tudhatom, mikor lesz elég ok, hogy valamelyik tanítványom rólam is elkezdje terjeszteni – hiszen 40 gyereknek az ember nem lehet egyformán »megfelelő« –, hogy nem érek semmit."

Én is olvastam a pedagógusok olvasmányairól szóló, úgynevezett szociológiai vagy szociográfiai felmérést; abban az állt, hogy mindenekelőtt Jókait olvasnak a pedagógusok, és az úgynevezett „minőség" csak jóval hátrább jön az olvasott írókról, költőkről összeállított listán. Hamis és hazug már a kérdés is: „Ki a kedvenc írója?" Ez olyan, mintha egy embertől megkérdezik, hogy mi a kedvenc étele. Lehet, hogy azt fogja mondani: az, amit az édesanyám főzött. Jókai értékes író – szeretjük, nem szeretjük, értékes –, és a legtöbb embernek csodálatos gyermekkori élményei fűződnek hozzá. Egy ilyen felmérés éppen ezért nem lehet vádirat a pedagógusok ellen. Bevallom, arra gondoltam, érdemes lenne végrehajtani azt a kísérletet, amelynek során a szociológusokat mérnék fel hasonló kérdésekkel. Nem becsülöm le a szociológusokat, sőt őszintén becsülöm azokat, akik segítő szándékkal művelik e fontos tudományt, de ha ők is őszintén felelnének bizonyos kérdésekre – gondolom – eljuthatnánk néhány, számunkra szomorú következtetésig, amiből persze ugyanúgy lehetne hamis általánosításokat levonni. Ezt a – feltételezem – nem szándékos gyakorlatot, imitt-amott már manipulációt, ami rendszeresen folyik a pedagógus szakmának a lejáratására, vissza kell utasítanunk. Ne higgyenek azoknak, akik önökkel el akarják hitetni, hogy ilyenek vagy olyanok, mert az örökösen negatív kép előbb-utóbb befolyásolja az embert.

Ezeknek az írásoknak a szerzői, közlői nem csupán azt a hibát követik el – bár ez sem kevés! –, hogy mennyiségileg nem reprezentálható, kis számú esetből vonnak le általános következtetéseket; néhány tucat vagy néhány száz megkérdezettből álló minta alapján van bátorságuk véleményt alkotni a több mint százezeres pedagógustársadalomról. Az alapvető kifogásunk az, hogy általánosítják: alacsony, idejétmúlt a pedagógusok műveltsége; hiányosak szakmai ismereteik; munkájuk nem elég tudatos. Nem kétséges, hogy mint minden más foglalkozási ágban, közöttük is vannak gyengébb, sőt képesítésüket csak most megszerző pedagógusok. De képtelenség volna azt állítani,

hogy a pedagógusok ilyenek. Az ilyenfajta „kritika" elbizonytalanít, elkeserít. Aki a pedagógust teszi bizonytalanná, az magát az ifjúságot bizonytalanítja el, mert kételyeket támaszt benne: vajon igaz-e az, amit a pedagógusok tanítanak, elfogadható-e a nevelésük, követendő magatartásformákat képesek-e kialakítani? Ideje volna megérteniük mindazoknak, akik oktalanul vádolják a pedagógusokat, akik kedvüket szegik, hogy ezzel felelőtlenül az egész felnövekvő nemzedéknek okoznak kárt. A pálya kontraszelekciójáról írogatók nem veszik észre, hogy csakúgy, mint az élet többi területén, a pedagógusok között is milyen sok a példamutató ember. Tanítóink, tanáraink többségét nemcsak az anyagi érdekeltség mozgatja, hanem a fiatalság, a nevelőmunka szeretete és az áldozatkészség; hivatástudatukkal, meggyőződésükkel, egész életükkel nevelnek.

A pedagógusok elbizonytalanításához hozzájárul néhány, nem éppen hivatása magaslatán álló iskolai vezető is. A *Köznevelés*ből idézek néhány szomorú példát: „Tudok olyan iskolát, ahol... előírták, hol nem szabad vázlatot írni. Az iskolában, lyukas órán például nem szabad, mert az iskolába felkészülten kell jönni." „Egy dunántúli nagy iskolánkból meg azt hallom, hogy a művelődésügyi osztály vezetője felügyelő kíséretében megjelent a tanári szobában, és valami olyanféle »einstand«-ot csinált, mint a Pásztorok a Pál utcai grundon: kirakatta mindenkivel a vázlatát. Akinek nem volt, nem engedte órára menni, és elrendelte az összes vázlatok másnapi bemutatását, egy évre visszamenőleg. Nem hiszem, hogy elkérte valaki tőle ennek az akciónak a vázlatát, pedig mulatságos lett volna elolvasni: miféle nevelési cél lehetett abban." Ezek az emberek – vagy jó részük – nem szeretik már a pályát, néhányan átmentek számukra sikeresebb pályákra, mások csak „igazgatni" szeretnek. A hatalom nálunk szolgálatot jelent; a nép, az ügy, az iskola esetében a nevelés szolgálatát: és ezt is tőlünk kell megtanulnia a gyereknek. Vagyis mint úttörőnek, kisdobosnak, tisztségviselőnek vagy naposnak már korán meg kell tanulnia azt is, hogy kapott hatalmával hogyan szolgálja a közösséget, az iskolát, osztályát, társait, s azt is, hogy azzal nem élhet vissza.

Mi azt kérjük önöktől, hogy úgy foglalkozzanak a gyerekekkel, ahogyan teszi ezt a pedagógusok döntő többsége: belső meggyőződéssel, szenvedéllyel. *Sok fiatal* – középiskolás és egyetemista – *keresi a társadalmi aktivitás, a közéletiség lehetőségét.* Kérjük önöket, *vonják be őket* – például a fiatal pedagógushallgatókat – *jobban az úttörőmoz-*

galom munkájába. Tudom, eleinte ez sok nehézséggel jár, átmenetileg tennivalóikat is szaporítja, de ne küldjük el őket; ne szegjük kedvüket azoknak a középiskolásoknak és ifjúmunkásoknak sem, akik vállalkoznak erre a szép és nehéz munkára. A pedagóguspálya utánpótlása szempontjából sem mindegy, mikor és hogyan szereti meg egy ember ezt a pályát.

Egy életre meghatározó lehet, ha szakavatott vezetők segítségével – és éppen a mozgalmi munkában – tanulja meg szeretni a fiatal a nevelőmunkát, a pedagóguspályát. Itt tanulhatja meg, hogy a gyermeket ne felnőttként kezelje, de abba a másik végletbe se essen, amiről Karinthy így ír: gügyögnek a gyereknek. Valahol meg kell találni, és önök is meg tudják találni azt a hangot, amellyel teljes emberként tudjuk kezelni a gyerekeket.

Befejezésül hadd szembesítsek egymással két költőt. Babits Mihály így beszél:

Léckatonáim sorban állnak már,
pici földem a földből
  kikerítve, könnyű szál
dzsidások módján állnak őrt,
  hatalmasan,
igazságukban ők a törvény,
  ők a jog,
erőm, munkám, nyugalmam
  és jutalmam ők,
s jel, hogy vagyok.

Mit mond József Attila?

Föl, föl!...
  E fölosztott föld körül
sír, szédül és dülöng
a léckerítés leheletünktől,
mintha vihar dühöng.
Fújjunk rá!

Annyi embernek adott a felszabadulás, a szocialista forradalom tulajdont ebben az országban, amennyinek eddig még soha nem volt történelmünkben. S jó is, hogy így van. De csak akkor, ha mindez

nem „elkerít" a többiektől, hanem valamiképpen a közösséggel köt össze. Az embernek időnként egyedül kell lennie önmagával, mintegy számba véve dolgait, de az ember lényege nem a magány. Az igazi értéket az emberi viszonylatok, a másokkal való kapcsolatok minősége, közösségi jellege adja. Ki hallott dicsérő szót arról, aki sokat tett önmagáért? Önmagunkhoz, a bennünk rejlő értékek kifejlődéséhez is a közösségen keresztül vezet az út, s önbecsülésünk alapja sem lehet más, csupán az, amit másokért, társainkért teszünk, tetteink értelmét akkor találjuk meg – Bertrand Russell szavaival fogalmazva –, „ha érdeklődésünket egyre szélesítjük, személyes életünk egyre növekvő mértékben olvad össze az univerzális élettel . . . mások folytatják azt, amit én már nem csinálhatok tovább, és megnyugszom abban, hogy ami lehetséges volt számomra, azt meg is tettem".

Kívánom önöknek, hogy minél több gyermekkel tudják a közösségi érzést, élményt megismertetni, és hogy önöknek minél több örömük legyen abban, hogy a jövőnek nevelt közösséggel megszerettetik szocialista társadalmunkat, életünket.

(Felszólalás a IV. országos diákparlamenten. 1972. november 27–29. – Felszólalás az Úttörővezetők V. országos konferenciáján. 1973. április 13.)

Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember.
Kossuth Könyvkiadó 1974. 87–97., 99–115. old.

V. Közművelődés

Földes Ferenc

MUNKÁSSÁG ÉS PARASZTSÁG KULTURÁLIS HELYZETE MAGYARORSZÁGON

A KÖZÉPFOKÚ ISKOLÁK

Szegényparasztság

A szegényparasztságba a következő rétegek tartoznak: gazdasági munkások, gazdasági cselédek, részes földművesek és 0–5 kat. holddal bíró törpebirtokosok.

A középfokú iskolák közül a következőkre van statisztikai adatunk: polgári, középiskola, kisdedóvónő-, tanító- és tanítónőképző, felsőkereskedelmi iskola és felsőmezőgazdasági iskola.

A legegyszerűbb volna – és ezt általában követik is – a középfokú iskolákat együttvéve tárgyalni. De ekkor ahelyett, hogy közelednénk a valósághoz, inkább távolodunk tőle. Ugyanis a szegényparasztságból kikerült középfokú tanulóifjúság *71%-a jár polgáriba és 29%-a a többi iskolába.* E nagy jelentőségű különbség egyszerűen elsikkadna, ha a középfokú iskolákat együtt tárgyalnók.

A középfokú iskolák mind egy bizonyos műveltséget adnak. De ha egy osztály fölemelkedéséről van szó, különbséget kell tennünk műveltség és műveltség között. A műveltségnek különböző fokozatai vannak, és csak egy bizonyos fokon túl teszi lehetővé az osztály számára a fölemelkedést. Ez a fok Magyarországon az *érettségi,* vagy ennek megfelelő végzettség. Nem lehet senki mérnök, orvos, tanár, ügyvéd, pap, tanító, gazdász, jegyző, bíró, katonatiszt, köztisztviselő, óvónő stb., ha nincs meg ez a műveltségi alapfoka. A magántisztviselőknek is igen nagy részük érettségizett. Egy osztály fölemelkedésének fokmérője széles rétegeinek elhelyezkedése a közvetlen fölötte álló osztály társadalmi állásaiban, és kisebb csoportjainak elhelyezkedése az ország vezető rétegében. Ebből a szempontból a nyolc középiskola elvégzése műveltségi alapfoknak tekinthető.

Ilyen szempontból a polgári iskola nem jöhet számításba. A polgári ad egy bizonyos műveltséget, azonban ez, ha nem érik tovább termékenyítő hatások, szertefoszlik. Hogy megkülönböztessük ezt a műveltséget a középiskolai, felsőkereskedelmi iskolai, tanítóképzői és felsőmezőgazdasági iskolai műveltségtől, nem képesítő műveltségnek nevezhetjük. Igaz ugyan, hogy a polgári iskolák növendékeinek egy része továbbtanul, és nincs arról adatunk, hogy ebben a továbbtanuló részben milyen a szegényparasztok aránya, de a szegényparasztságnak a polgári iskolákban és a középiskolákban elért aránykülönbségekből (majdnem 30%-os a középiskolák hátrányára), és a gazdasági helyzet döntő súlyából arra következtethetünk, hogy a továbbtanulóknak csak egészen csekély százaléka szegényparaszt gyermeke.

Ha az 1935/36. évi polgári iskolai továbbtanulási statisztikát nézzük: a tanulók 1/3-a továbbtanul, 1/3-a kereső lesz, 1/3-a otthon marad vagy ismeretlen jövőjű.

Ezek a statisztikák a tanulók bemondása alapján készülnek, és így sok esetben a tanulók továbbtanulási vágya és sok esetben a kitűnési vágy megváltoztatja a valóság képét a továbbtanulók arányának javára.

Az otthon maradó csoport legnagyobb része leány. Az otthon maradók megkülönböztetése a keresőktől csak időleges, mert azok a társadalmi rétegek, amelyekből a polgári iskolák tanulói kikerülnek, nem engedhetik meg maguknak, hogy 15–16 éves leányaik ne dolgozzanak. Tehát az otthon maradók és az ismeretlenek is előbb-utóbb a keresők csoportjába olvadnak.

Tehát a polgári iskolák tanulóinak 2/3 része nem tanul tovább és nem képesítő műveltségük általában gyorsan szertefoszlik. A szegényparaszt-tanulók nagy része minden valószínűség szerint e 2/3-ba tartozik.

A szegényparaszt-tanulók rossz aránya a képesítő és nem képesítő műveltséget adó iskolák között csak akkor válik teljes valósággá, ha összehasonlítjuk a többi őstermelőcsoport arányával. (Mindig az 1930/31-es tanév adatait vesszük figyelembe, hogy ezek pontosan összehasonlíthatók legyenek az 1930-as népszámlálás adataival. Mellesleg 1930 óta a helyzet egyáltalában nem változott, vagy pedig olyan keveset változott, hogy ennek a rétegek egymás közötti arányára vonatkozólag jelentősége nincs.)

	Képesítő műveltséget adó iskolába jár %	Polgáriba jár %
Szegényparasztok tanulói közül	29	71
Kisbirtokos tanulói közül	49	51
Gazd. tisztviselők tanulói közül	68	32
Nagybirtokos tanulói közül	75	25

A szegényparasztok és a nagy- és középbirtokosok között *majdnem fordított az arány.*

Milyen arányban jutnak be a szegényparasztok a *középiskolába?* 1930/31-ben 844 szegényparaszt-gyermek járt középiskolába; ez a középiskolai tanulóifjúság 1,3%-a. A szegényparasztság Magyarország lakosságának 35%-a.[1]

35%:1,3%

ez az arány mindennél jobban bizonyítja, hogy a magyar szegényparasztságnak *nincsen kulturális fejlődési lehetősége!*

Ugyanakkor a nagy- és középbirtokosoknál ez az arány a következőképpen alakul:

0,3%:2,5%.

Ha a szegényparasztok népességbeli számuknak megfelelő arányban jutnának be a középiskolába, akkor *844 tanuló helyett 22 476* szegényparaszt-gyermek járna középiskolába! Ez azonban nem reális szám, mert ha a szegényparasztság előtt megnyílna a kulturális fejlődés lehetősége, ez olyan változásokat tenne szükségessé, amelyek a középiskolai tanulóifjúság számát megkétszereznék vagy megháromszoroznák, tehát a szegényparaszt-tanulók arányos száma is megkétszereződne vagy megháromszorozódna. De még akkor sem jutna a szegényparasztság abba a kulturális helyzetbe, amelyben ma a nagy- és középbirtokosok vannak, mert az utóbbiak középiskolai arányszáma nyolcszáz százalékkal felülmúlja népességbeli arányukat.

A valóságot akkor közelítjük meg legjobban, ha a tanulók számát

[1] Földes a szegényparasztság számát is a Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 91. köt. (Az 1930. évi népszámlálás, III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika, 1935.) 1. sz. kimutatás adatai alapján számította ki. E kategóriába a következőket vette fel: a kisbirtokos 0–5 kat. h. (1 093 030), kisbérlő 0–5 kat. h. (52 700), részes földművelés (72 872), gazdasági cseléd (597 474), napszámos 6 kat. h. (271 767), napszámos 0–1 kat. h. nélkül (955 620), összesen: 3 043 464, ez az ország lakosságának (8 688 319) 35%-a.

az egyes rétegek 10–17 éves korosztályához arányítjuk. Ekkor a következő képet kapjuk:

Nagy- és középbirtokosok *minden 2-ik* 10–17 éves gyermeke jár középiskolába.

Gazdasági tisztviselők *minden 2-ik* 10–17 éves gyermeke jár középiskolába.

Kisbirtokosok *minden 33-ik* 10–17 éves gyermeke jut be a középiskolába.

Szegényparasztok *minden 478-ik* 10–17 éves gyermeke jut be a középiskolába.

Tehát a 10–17 éves szegényparaszt-gyermekek közül csak minden 478-ik jut abba az egész kivételes helyzetbe, hogy középiskolába járhat! Ha az osztály kulturális fejlődési lehetősége szempontjából nézzük a helyzetet, ez a szám gyakorlatilag a nullával egyenlő, mert oly kicsi, hogy nincs hatással a réteg színvonalára.

A középfokú iskolákban különbséget tettünk polgári iskolák és a többi középfokú iskolafajta között, azaz a nem képesítő és a képesítő műveltséget adó iskolák között. Ez utóbbi csoportot vizsgálva azt látjuk, hogy *általános* műveltséget csak a középiskola ad; az egyetemi végzettséget megkövetelő pályákhoz szintén a középiskola az általában elért alap. Amikor tehát kiszámítottuk a szegényparasztság arányát a középiskolákban, megállapítottuk, hogy milyen mértékben jut az általános képesítő műveltséghez, mely felemelkedéséhez nélkülözhetetlen.

Az ebbe a csoportba tartozó több iskolafajta *különleges* képesítő műveltséget ad; ezeket az iskolákat tulajdonképpen már szakiskoláknak nevezhetjük (a „szak" szót kissé tágabb értelemben véve), mert bizonyos meghatározott foglalkozási ágak vagy foglalkozások felé irányítják a tanulókat. Ilyenek a tanítóképzők, kisdedóvónő-képzők, felsőkereskedelmi iskolák, felsőmezőgazdasági iskolák, technológia stb.

A statisztikai arányok helyes értelmezése szempontjából élesen meg kell különböztetnünk a különleges képesítő műveltséget adó iskolákat az általános képesítő műveltséget adó iskolától, mert ha azt tapasztaljuk, hogy egy népréteg az átlagosnál alacsonyabb arányban jár valamelyik különleges képesítő műveltséget adó iskolába, akkor ez *nem azt jelenti, hogy ez a réteg nem tud bejutni ebbe az iskolafajtába, hanem hogy gyermekeit nem irányítja az iskolának megfelelő foglalkozási ág* vagy foglalkozás felé. Tehát nem a társadalmi viszonyok kényszerítő hatásáról, hanem a népréteg törekvéséről van szó.

Itt azonban különbséget kell tennünk a társadalmi rétegek között. Ha azt tapasztaltuk a középfokú iskolák általános vizsgálatában és az egyes többi iskolafajták vizsgálatában is, hogy egy bizonyos rétegre vonatkozólag *mindenütt* megtaláljuk a társadalmi viszonyok kényszerítő hatását, akkor a kérdéses különleges iskolafajtában is szerepelni fog ez a hatás. Például ha azt tapasztaljuk, hogy a szegényparasztságra vonatkozólag a társadalmi viszonyok kényszerítő hatása mindenütt jelentkezik, és azt látjuk, hogy a szegényparasztság aránya például a felsőmezőgazdasági iskolákban alacsonyabb az átlagosnál, akkor biztosak lehetünk abban, hogy a szegényparasztság *akarja* gyermekeit mezőgazdasági szaktudásra neveltetni, de a társadalmi viszonyok kényszerítő hatása az átlagosnál még erősebb módon jelentkezik, s ezért rossz az arány. Ellenben ha azt tapasztaltuk, hogy a nagy- és középbirtokosokra vonatkozólag a társadalmi viszonyok kényszerítő hatása *sehol* sem jelentkezik, és azt látjuk, hogy a nagy- és középbirtokosok aránya például a tanítóképzőkben alacsonyabb az átlagosnál, akkor biztosak lehetünk abban, hogy nem a társadalmi viszonyok kényszerítő hatása jelentkezik, hanem arról van szó, hogy a nagy- és középbirtokos réteg *nem irányítja gyermekeit* tanítói pályára.

Milyen a szegényparasztság helyzete a képzőkben? 1930/31-ben 193 szegényparaszt-gyermek járt együttvéve a háromfajta képzőbe; ez a képzők tanulóifjúságának 2,1%-a. Az előbbi rossz arány alig változott:

$$35\% : 2{,}1\%.$$

A szegényparaszt-rétegből csak *minden 2093-ik* 10–17 éves gyermek juthat be a képzőkbe.

A szegényparasztság nem taníthatja saját gyermekeit még írás-olvasásra sem. A tanítók, akik gyermekeiket tanítják, a fölöttük álló osztályokból kerülnek ki. Ennek rendkívüli jelentőségét csak akkor fogjuk fel kellőképpen, ha figyelembe vesszük, hogy a tanítók – minél távolabb van az iskola a városoktól, annál inkább – a kultúra egyedüli hordozói a szegényparasztság előtt, és a szegényparasztság gondolatvilágának irányítói is legtöbbször.

A szegényparasztok gyermekeinek aránya a felsőkereskedelmi iskolában természetesen sokkal kisebb az átlagosnál. Általában mind a négy őstermelő csoport felsőkereskedelmi iskolai arányszáma 40–50%-kal kisebb, mint a megfelelő réteg átlagos arányszáma. A jómódú és jobbmódú birtokosréteg húzódozik a kereskedelmi pályáktól, sőt mellőzi ezeket a pályákat. *1930-tól 1937-ig a nagy- és középbirtokosok*

aránya a felsőkereskedelmiben 40%-kal, a kisbirtokosoké 33%-kal csökkent. A szegényparasztok nem húzódoznak a kereskedelmi pályáktól, hanem nem is igen juthat az eszükbe. Az előbb látott arány hirtelen esést mutat: a 35%-os szegényparasztság csak 0,7%-os arányban jut be a felsőkereskedelmibe, azaz csak *minden 6028-ik* 10–17 éves szegényparaszt-gyermek járhat ebbe az iskolába.

A felsőmezőgazdasági iskolák statisztikája föltétlenül a legroszszabb statisztika a szegényparasztság szempontjából. Itt mutatkoznak meg legélesebben az ellentétek:

Nagy- és középbirtokos réteg *minden 33-ik* 10–17 éves gyermekét felsőmezőgazdaságiba járatja.

Gazdasági tisztviselő réteg *minden 237-ik* 10–17 éves gyermekét felsőmezőgazdaságiba járatja.

Kisbirtokos réteg *minden 1049-ik* 10–17 éves gyermekét felsőmezőgazdaságiba járatja.

Szegényparaszt-réteg *minden 80 792-ik* 10–17 éves gyermekét felsőmezőgazdaságiba járatja.

Tehát gyakorlatilag a szegényparasztság *nem jut* be a felsőmezőgazdasági iskolába. A szegényparasztság gyakorlatilag nullának nevezhető arányszámának különleges jelentősége van, mert: 1. a felsőmezőgazdasági iskolák tanulóinak 60%-a az őstermelők csoportjából kerül ki. Ebből az igen nagy százalékszámból a szegényparasztságra, mely az őstermelő népesség *68,7%-a*, csak *1,8% jut!* 2. A szegényparasztság, mely a mezőgazdaságnak teljes egészében termelő, dolgozó rétege, és mely az őstermelő lakosságnak több mint 2/3-ad része, nem tökéletesítheti önmagát saját hagyományos foglalkozási ágában sem.

A szegényparasztság e tragikusnak mondható arányszámán kevéssé változtat az a tény, hogy *Magyarországon, ahol az őstermelő réteg a lakosságnak több mint a fele, mindössze 4–5000 tanulójuk van egy évben a felsőmezőgazdasági iskoláknak, holott ugyanakkor a felsőkereskedelmi iskolákba 10 és a középiskolákba 60–70 ezer tanuló jár.*

Milyen a szegényparaszt-leányok iskolai sorsa? *A gazdasági munkások és cselédek leánygyermekei elől el van zárva a középiskola.* 13 046 középiskolás leány közül 6 volt 1930/31-ben gazdasági munkás és cseléd gyermeke, azaz egy se, mert ezek különleges egyéni esetek lehetnek, nem beszélve arról, hogy az itt még valószínűbb statisztikai tévedések egyszerűen megsemmisítik e számot. A felsőkereskedelmiben ugyanez a helyzet. A képzőkben aránylag sokkal jobb.

	Képzőbe járt	Kozépiskolába járt
Nagy- és középbirtokos rétegből	minden 18-ik	minden 4-ik
szegényparaszt-rétegből	minden 3337-ik	minden 21 136-ik

Ugyanakkor, amikor a nagy- és középbirtokos rétegből már minden negyedik leánygyermek középiskolába megy, a szegényparaszt-leányok teljesen kiszorulnak onnan.

A nőképzős tanulók arányszáma azzal magyarázható, hogy ha gazdasági munkás és cseléd leánygyermekeinek sikerül továbbtanulniok, akkor olyan iskolába mennek, melynek elvégzése már foglalkozást, tehát gyors kereseti lehetőséget nyújt.

A szegényparaszt kisdedóvónő-képzős aránylag nagy százaléka ugyanezt bizonyítja. A szegényparaszt eredetű kisdedóvónő-képzős réteg az összes szegényparaszt képzős leánynövendékek 33%-a, ugyanez az arány a többi csoportban pedig csak 1–7%-ig terjed. A nagy százalékszám a kisdedóvónő-képző rövidebb tanulási idejével magyarázható.

A középfokú szegényparaszt-tanulóifjúság 71%-a jár polgáriba, 1930/31-ben 2725 szegényparaszt-gyermek járt polgáriba; ez a polgári iskolai tanulóifjúság 3,5%-a. Tehát itt az arány jobb, de a távolság a népességbeli aránytól az iskolai arányig még mindig rendkívül nagy:

$$35\% : 3{,}5\%.$$

Tehát a szegényparasztság a nem képesítő műveltséget adó polgári iskolába is rendkívül csekély arányban tud csak bejutni. Arányszáma ezekben az iskolákban mégis sokkal magasabb, mint a többi iskolafajtában. E magasabb arányszám értéke azonban egészen minimális. A polgári adta műveltség, mivel a falun semmilyen termékenyítő hatás sem éri, gyorsan szertefoszlik.

Szegényparasztok 10–17 éves gyermekei közül

polgáriba járhat	minden 149-ik,
középiskolába járhat	minden 478-ik,
képzőbe járhat	minden 2093-ik,
felsőkereskedelmibe járhat	minden 6028-ik,
felsőmezőgazdasági iskolába járhat.	minden 80 792-ik

A társadalomban elfoglalt helyzetük alapján a nagy- és a középbirtokos, gazdasági tisztviselő és kisbirtokos csoportok tulajdonképpen egy társadalmi rétegbe tartoznak: ezt „birtokos osztály"-nak nevezhetjük. Tehát ha a szegényparasztság helyzetét akarjuk vizsgálni *az őstermelő csoport keretén belül* (őstermelő csoport = 100%), akkor a szegényparasztság arányát a középfokú oktatásban össze kell hasonlítanunk a birtokos osztály arányával:

	Szegényparasztság részesedése %	Birtokos osztály részesedése %
Az őstermelő népességben	68,7	31,3
A képzőben	14,0	86,0
A középiskolában	9,7	90,3
A felsőmezőgazdasági iskolában	1,8	98,2
A leányközépiskolában	1,1	98,9

Ezek az arányok már erősen megközelítik a valóságot. A szegényparasztság, mely az őstermelő lakosságnak több mint 2/3-ad része, csak 1/10-ed részben jut be a középiskolába és 1/100-ad részben a felsőmezőgazdasági iskolába. Mi lenne, ha mindegyikbe 2/3-ad arányban juthatna be...?!

MUNKÁSSÁG

Milyen a munkásosztály aránya a magyar társadalomban? Nemrégiben (1940) jelent meg egy könyv a magyar gyári munkásságról.[1] A bevezető tanulmány foglalkozik a munkásosztállyal általában, és helytelenül állapítja meg a munkásság arányát a magyar társadalomban. „Ha a kört tovább bővítjük, és a munkásosztálynak az egész magyar társadalomban való súlyát nézzük, arra az eredményre jutunk, hogy a megnagyobbodott Magyarország lakosságának kb. 12%-a munkásosztálybeli." Nem tudjuk ellenőrizni, hogy milyen csoportokból alakult ki ez a 12%, mert erre a szerző nem adja meg a lehetőséget. De a tanulmányból arra a következtetésre juthatunk, hogy a 12% a gyáripari munkásságból és a kisipari munkásság egy részéből áll. Eszerint

[1] Magyar Gyári Munkásság. Szociális helyzetkép. Szerk. Rézler Gyula, Budapest. 1940.

nem számítja a munkásosztályba az építőmunkásokat, a közlekedési munkásokat, a bányászokat, a kisipari munkások nagy tömegét (tehát a tanoncok nagy részét!), a napszámosokat és a házi cselédeket.

E tévedéshez a „munkáslelkiség" meghatározásának több éves szempontja vezette a szerzőt. A gépnek e lelkiség kialakításában túlzott jelentőséget tulajdonított. Valószínűleg emiatt maradtak ki az építőmunkások és a bányászok az általa megfogalmazott munkásosztályból. A „szervezettségre való hajlam" hiányát bizonyára összetéveszti a szervezkedési lehetőség hiányával. Valószínűleg emiatt maradtak ki a vasutasok, postások, villamoskalauzok. Holott másutt e rétegek a munkásosztály legszervezettebb részéhez tartoznak vagy tartoztak. Az öntudat értékelése sem helyes. Nem lehet statisztikailag kizárni azt, akinek nincs munkásöntudata, de foglalkozása alapján oda tartozik. A fenti három téves szempontból folyik a szerzőnek a kisiparban foglalkoztatott munkásokra vonatkozó helytelen véleménye: „a munkáslelkiség alkotó tényezői alapján azonban csak azokat a kézműiparban dolgozó munkásokat számíthatjuk a munkásosztályba, akik olyan helyen laknak és dolgoznak, ahol gyárak is vannak, és ennélfogva a gyári munkássággal településbelileg, szervezetileg és szellemileg képesek fenntartani a kapcsolatot". Ezzel nem kevesebb, mint 180–200 000 kisipari munkást (hozzátartozóival együtt) zár ki a munkásosztályból.

Nézzük meg, milyen a valóságban a munkásosztály aránya a magyar társadalomban. A magyar munkásosztályhoz a következő foglalkozási csoportok tartoznak (az 1930-as népszámlálás szerint):

	Keresők és eltartottak	
	száma	% a lakosságban
Bányászati és kohászati segédszemélyzet	111 968	1,29
Ipari segédszemélyzet	1 169 516	13,46
Közlekedési segédszemélyzet	262 166	3,02
Napszámosok	122 338	1,40
Házi cselédek	197 179	2,27
Takarítók, takarítónők	26 826	0,31
Összesen	*1 889 993*	*21,75*

Ebből le kell számítanunk a nem munkás segédszemélyzetet (altiszt, felügyelő, raktáros stb.), viszont hozzá kell számítanunk a ke-

reskedelemben foglalkoztatott munkásokat. E két csoport többé-kevésbé kiegyenlíti egymást. A Felvidék és a Kárpátalja visszacsatolásával csökkent a munkásosztály aránya, de ez a csökkenés egészen csekély (külön a munkásosztályt nem tudjuk kimutatni, de az alanti összehasonlítás eléggé kifejező):

	Bányászat, ipar és közlekedés aránya %	Az ipar aránya külön %
A trianoni Magyarországon	26,9	21,7
1939-ben	25,6	20,5

Tehát a „kb. 12%" helyett kb. 20–21% ma a munkásosztály aránya a magyar társadalomban.

A magyar iskolai statisztikák nem ilyen alapon készültek, tehát mi is elsősorban az ipari és bányászati munkássággal kívánunk foglalkozni, és csak azután fogjuk kiszámítani a további munkásrétegek arányát.

Az iskolai statisztikák az „Ipar és bányászat" főcsoportot a következő három alcsoportra osztják: önállóak, tisztviselők és egyéb alkalmazottak. Az első fejezetben már rámutattunk e csoportosítás hibáira. A statisztikák általunk elvégzett revíziója (az iskolai értesítők átnézése) nem hozott sok eredményt. Csupán a polgári iskolai értesítők különböztetik meg a nagyiparosokat és bányavállalkozókat a kisiparosoktól. Tehát csakis a nem képesítő műveltséget adó iskolák (polgárik) és képesítő műveltséget adó iskolák (többi középfokú iskola) szembeállításában tudtuk a nagyiparosokat és a kisiparosokat elválasztani.[2]

[2] Itt természetesen pontos eredményeket nem érhetünk el, de föltétlenül megközelítjük a valóságot. E kísérlethez két egészen valószínű feltételezés szükséges: 1. nagy- és középbirtokosok 10–17 éves korosztálya úgy aránylik a kisiparosok e korosztályához, mint népességbeli számaik (ez utóbbi arány ismert, tehát az előbbi kiszámítható). 2. A nagy- és középiparosok minden egyes, vagy majdnem minden egyes 10–17 éves gyermeküket járatják iskolába. E két feltételezés tévedési százaléka csak egészen csekély lehet. Ezek alapján megkapjuk a nagy- és középiparosok középfokú iskolai létszámát. Mivel az „önállók" középfokú iskolai létszáma ismert, s a polgári iskolai értesítők átnézéséből megkaptuk a nagy- és középbirtokosok egymáshoz viszonyított polgári iskolai arányát (3%; 97%), a nagy- és kisiparosokat a polgári és nem polgári iskolák összehasonlításában széljelválaszthatjuk. *(Földes Ferenc jegyzete.)*

Hasonlítsuk össze a négy csoport arányát a két iskolafajtában (mindig a bányászatot is beleértve):

	Képesítő műveltséget adó iskolába jár %	Polgáriba jár %
Nagy- és középiparos-tanulókból	92,5	7,5
Ipari tisztviselő-tanulókból	72,3	27,7
Kisiparos-tanulókból	24,4	75,6
Munkástanulókból	21,1	78,9

Tehát az ipari munkások középfokú iskolai tanulói közül csak 21,1% jut be a képesítő műveltséget adó iskolákba. Pedig a munkásokra nézve éppúgy érvényes az, amit a szegényparasztság tárgyalásában megállapítottunk: egy osztály fölemelkedésének fokmérője széles rétegeinek elhelyezkedése a közvetlen fölötte álló osztály társadalmi állásaiban és kisebb csoportjainak elhelyezkedése az ország vezető rétegében; ebből a szempontból a nyolc középiskola elvégzése műveltségi alapfoknak tekinthető.

Milyen arányban jutnak be az ipari munkások a képesítő műveltséget adó iskolákba? 1930/31-ben 2364 munkásgyermek járt ezekbe az iskolákba; az ide tartozó tanulóifjúságnak 2,7%. Az ipari munkásság Magyarország lakosságának 14,8%-a:

$$14{,}8\% : 2{,}7\%,$$

ez az arány mutatja a magyar ipari munkásság fölemelkedésének sivár lehetőségeit.

Ugyanakkor pedig a nagy- és középiparosok aránya a képesítő műveltséget adó iskolákban 5,9%, vagyis a fenti aránypár a következőképpen alakul:

$$0{,}6\% : 5{,}9\%.$$

A munkásság iskolai aránya népességbeli arányának *ötödrésze,* a nagy- és középiparosok iskolai aránya pedig népességbeli arányuknak *tizszerese.*

Ha az ipari munkások népességbeli számuknak megfelelő arányban jutnának be a *képesítő műveltséget* adó iskolákba, akkor *2365 tanuló helyett 12 575 munkásgyermek járna ezekbe az iskolákba.* Természetesen ugyanúgy, mint a szegényparasztság esetében, ez sem reális szám, mert ebben az esetben a tanulólétszám a társadalmi változások következtében megsokszorozódna.

Ha a tanulók számát az egyes rétegek 10–17 éves korosztályához viszonyítjuk, a következő képet kapjuk:

Nagy- és középiparos réteg *minden* 10–17 éves gyermekét járatja kép. műv. adó iskolákba.

Ipari tisztviselő réteg *minden 4-ik* 10–17 éves gyermekét járatja kép. műv. adó iskolákba.

Kisiparos réteg *minden 15-ik* 10–17 éves gyermeke jut be a kép. műv. adó iskolába.

Ipari munkásréteg *minden 76-ik* 10–17 éves gyermeke jut be kép. műv. adó iskolába.

1–76-ig: ez a távolság az ipari munkaadók és munkások közötti kulturális fejlődési lehetőség különbözőségének kifejezője. Természetesen vigyáznunk kell, nehogy összezavarjuk az okot a következménnyel. Az a tény, hogy a 10–17 éves munkásgyermekek közül csak minden 76-ik juthat be a képesítő műveltséget adó iskolákba, az ipari munkásság társadalmi helyzetének *következménye.*

Természetesen teljesen reális képet csak akkor kapunk, ha a képesítő műveltséget adó iskolákat külön-külön vesszük:

	Ipari munkások 10—17 éves gyermekei közül
Középiskolába bejut	minden 108-ik,
Felsőkereskedelmibe bejut	minden 430-ik,
Képzőbe bejut	minden 618-ik.

A felsőmezőgazdasági iskolát nem tárgyaljuk, mert ez túlságosan távol esik az iparos csoport természetes érdeklődési körétől.

Ez iskolák közül a *középiskola* a legfontosabb, mert csak ez ad általános képesítő műveltséget: az egyetemi végzettséget megkövetelő pályákhoz szintén ez az általában elért alap. Láthatjuk a számokból is, hogy azok a munkásgyermekek, akik már olyan helyzetben vannak, hogy elemi után továbbtanulhatnak, túlnyomó részben középiskolába mennek (21,1%-ból 14,7%).

Az önállók arányával hiába hasonlítanók össze a fenti arányokat, mert azok nem reálisak; ellenben összehasonlíthatjuk az ipari tisztviselők arányaival. Ezek a fenti sorrendben *minden 5-ik, minden 36-ik és minden 82-ik.* Ugyanakkor, amikor az ipari tisztviselők *minden 5-ik* 10–17 éves gyermeküket, az ipari munkások csak *minden 108-ik*

gyermeküket járathatják középiskolába. A nagy- és középiparosok rétegében ez az arány minden valószínűség szerint 5 alatt van.

Ha összehasonlítjuk a gimnáziumi és reálgimnáziumi arányokat a reáliskolai aránnyal (a három iskolafajta arányát összesen 100%-nak véve), akkor érdekes eredményt kapunk: az ipari munkásság vezetett a reáliskolai arányban!

	Gimnáziumba és reálgimnáziumba járt %	Reáliskolába járt %
Munkás középiskolások közül	39,4	60,6
Tisztviselő középiskolások közül	42,9	57,1
Önálló középiskolások közül	46,9	53,1

Az ipari munkásság középiskolás tanulóinak 60%-át a leghaladóbb szellemű középiskolába, a reáliskolába járatja. (Azóta megszűnt!) Attól az időtől, amikor a munkásság gépet rombolt, a mai korig, amikor a technikai fejlődésben látja a jövőt, sőt tudatosan a jövőjét, hosszú, küzdelmes és tapasztalatokban gazdag évtizedek teltek el, melyek ma megteremtik gyümölcsüket.

Milyen a munkásleányok iskolai sorsa? Az ipari munkások leánygyermekei elenyészően csekély arányban jutnak be a középiskolába. 13 046 középiskolás leány közül 89 volt 1930/31-ben ipari munkás gyermeke. De a képzőkben és a leánykereskedelmiben is ugyanilyen rossz az arány. A 10–17 éves leánykorosztályhoz viszonyítva a következő képet kapjuk:

10—17 éves munkásleányok közül	
Középiskolába járt	minden 828-ik,
Képzőkbe járt	minden 837-ik,
Kereskedelmibe járt	minden 663-ik.

Az ipari tisztviselői rétegben ugyanezek az arányok a fenti sorrendben így alakulnak: *15-ik, 64-ik és 69-ik.* Noha az ipari munkásnők felszabadultsága sokkal nagyobb, mint a szegényparaszt-nőké (akik közül középiskolába csak minden 21 136-ik jut!) és iskoláztatási helyi viszonyaik is jobbak, még *sincs semmilyen kulturális fejlődési lehetőségük.*

A polgári iskolai tanulóifjúság 11,3%-a munkáseredetű. Ez az

arány már nem áll oly messze a lakosságbeli aránytól (14,8%). A 10–17 éves korosztályra átszámítva azt látjuk, hogy minden 20-ik 10–17 éves munkásgyermek járt polgáriba. Ez a polgári iskolai műveltség azonban továbbtanulás hiányában elenyészik, s így egy osztály felemelkedése szempontjából nem jöhet számításba. A polgári után a munkásgyermekek a tanonciskolában „tanulnak tovább". 1930/31-ben az ipari tanoncok 30%-a járt polgáriba, 1937/38-ban pedig már 37%-uk. Tehát a jó polgáriiskola-arányszám értéke nem túlságosan nagy.

A munkásság többi rétegét a statisztikák hiányossága miatt nem vehettük eddig figyelembe.

A közlekedési munkások, noha a népszámlálási statisztikában külön szerepelnek, az iskolai statisztikákban együtt vannak a kereskedelem és hitel „egyéb alkalmazott"-jaival. A házi cselédekre nézve ugyanaz a helyzet, azzal a különbséggel, hogy az iskolai statisztikákban az „egyéb és ismeretlen" rovatban szerepelnek. A napszámosokra vonatkozólag van külön iskolai statisztika.

Egy kísérletet tehetünk a fenti rétegek együttes elbírálására: kiszámíthatjuk a közlekedési munkások és házi cselédek középfokú iskolai létszámát az ipari munkások aránya alapján. *Ez a kísérlet* minden valószínűség szerint *erősen megközelíti a valóságot.* (Nem szabad elfelejtenünk, hogy a legpontosabb iskolai statisztikák is csak valószínű adatokat tudnak felmutatni.)

Tehát a következő statisztikai csoportokat: 1. ipari és bányászati segédszemélyzet; 2. közlekedési segédszemélyzet; 3. házi cselédek és 4. külön meg nem nevezett napszámosok, együtt a „munkásság"-nak véve, és az összes többi csoportot – az őstermelők kivételével – a szigorúan vett „polgárság"-hoz számítva, a következő képet kapjuk:

	A munkásság részesedése	A polgárság részesedése
A lakosságban	21,4	26,8
A középiskolákban	3,8	82,7
A képzőkben	4,7	81,2
A kereskedelmiben	5,8	85,8
A képesítő műveltséget adó leányiskolákban együtt	2,1	90,8

Ugyanakkor, amikor a polgárság középiskolai arányszáma népességbeli arányszámának *majdnem háromszorosa,* a munkásság középiskolai arányszáma népességbeli arányának *majdnem hatodrésze.*

A leánytanulók között pedig a polgárság aránya felemelkedik *több mint háromszorosra,* a munkásoké ellenben lezuhan 1/10-ed részre!

Társadalmi rétegek

A szegényparasztság és a munkásság kulturális lehetőségei között igen jelentős különbség van: majdnem ötször annyi munkásgyermek jutott be a középiskolába, mint szegényparaszt-gyermek. Ez az arány a társadalmi helyzet hű kifejezője. Az ipari munkásság átlagos életszínvonala magasabb, mint a szegényparasztságé. Ebben az életszínvonalkülönbségben elsősorban a kereseti viszonyok a döntők, de ezek után jelentős szerepük van – különösen ami az iskoláztatást illeti – a települési tényezőknek. Az ipari munkásság városokba tömörülve lakik, a szegényparasztság falvakban és tanyákon szétszórva. Ha a kereseti viszonyok teljesen azonosok lennének, a szegényparasztság akkor is kevesebb gyermeket küldhetne középiskolába, mert a *helyváltoztatást* (bejárás vagy bentlakás) meg kell fizetnie. De a települési tényező nemcsak ezt jelenti, hanem azt is, hogy ha minél távolabb van a lakhely a várostól, tehát a kultúrközponttól, annál kevésbé fejlődik ott ki olyan légkör, mely a továbbtanulásra serkentőleg hat. Ezzel lehet magyarázni, hogy igen sok esetben egy jobb helyzetben levő kisbirtokos nem taníttatja tovább fiait, ugyanakkor pedig egy ennél kevésbé jó gazdasági helyzetben levő városi kisiparos középiskolába, sőt egyetemre küldi gyermekeit.

Az ipari és bányászati munkásság nagy tömegét a városokba bevándorolt paraszttömegek adják. Magyarország hirtelen ipari fejlődése és az evégett a városokba való bevándorlás a múlt század 80–90-es éveiben zajlott le. A mindinkább kisebb méretű bevándorlás a városokba azóta is állandóan tart. Kezdetben a bevándorlók 60–70%-a az ipari munkásságba olvadt. Később ez csökkent, mivel az ipar nem tudott annyi munkaerőt felszívni, de kisebb mértékben állandóan tart. A bevándorlók közül az ipari munkásságba olvadó rész zöme szegényparaszt. Tehát ha ezt az egész fejlődési folyamatot áttekintjük, akkor a szegényparasztság és a munkásság fenti kulturális összehasonlítása egyúttal *egy és ugyanazon szegényparaszt-réteg kulturális fejlődésbeli különbségét is megadja.* Természetesen ez egyáltalában nem jelenti azt, hogy a szegényparasztság számára csak az ipari munkásságba való felszívódás jelenthet kulturális fejlődési lehetőséget. Ez

csupán egy történelmi korszak, a kapitalizmus megnyilvánulásai közé tartozik.

Ha a tárgyalt négy társadalmi réteget szembeállítjuk egymással, a következő kultúraképet kapjuk:

	A lakosságban %	A középiskolában %
A szegényparasztság aránya	35,0	1,3
A munkásság aránya	21,4	3,8
A birtokos osztály aránya	16,8	12,2
A polgárság aránya	26,8	82,7
	100,0	100,0

A birtokos osztály rossz aránya egyes-egyedül a kisbirtokosok (6–100 holdig) igen rossz arányával magyarázható. Ezt ellensúlyozzák a nagybirtokosok és a gazdasági tisztviselők kitűnő arányai. Tehát ez az osztály tulajdonképpen két erősen elkülönülő rétegre bontható.

A polgárság a kultúra előnyben részesítettje. Ez az osztály is fölbomlik legalább három rétegre: felsőbb osztályra, felsőbb és alsóbb középosztályra. Természetesen a legfelsőbb réteg a legelőnyösebb kulturális helyzetben van.

A fenti arányszámokból nyilvánvalóan következik, hogy a társadalmi kulturális valóságot akkor közelítjük meg legjobban, ha a szegényparasztság és a munkásság *közös* középfokú iskolai arányait összehasonlítjuk a birtokos osztály és a polgárság *közös* arányaival. (Tulajdonképpen a birtokos osztály megkülönböztetése a polgárságtól csak ugyanolyan mértékben és értelemben érvényes, mint a szegényparasztság megkülönböztetése a munkásságtól.)

	I. A szegényparasztság és a munkásság részesedése %	II. A birtokos osztály és polgárság részesedése %
A lakosságban	56,4	43,6
A középiskolában	5,1	94,9
A képzőkben	6,8	93,2
A felsőkereskedelmiben	6,5	93,5
A felsőmezőgazdasági iskolában	2,0	98,0
A képesítő műveltséget adó leányiskolákban együtt	2,7	97,3

Tulajdonképpen a szegényparaszt-munkás csoporthoz tartoznak még a 6–7 holdas törpebirtokosok is (a népességnek kb. 3%-a), és ugyancsak ide tartoznak – mert a munkások élet- és kulturális színvonalán élnek – a 0–2 segéddel bíró törpeiparosok is (a népesség 6,6%-a!). Ezek a rétegek csökkentik a II. csoport, azaz növelik az I. csoport *valóságos arányát*, tehát a fenti arányok még helyesbítendők, azaz a szegényparaszt-munkás csoport aránya a lakosságban kb. 10%-kal, iskolai aránya pedig *sokkal kisebb* százalékkal emelendő. Ez utóbbi százalékot nem tudjuk pontosan meghatározni. Ez a kimutatás már erősen megközelíti a magyar társadalmi osztályok kulturális lehetőségeinek valóságos arányát.

Válogatott szemelvények neveléstörténetből. Szerk. Tóth Gábor. Tankönyvkiadó 1972. Kézirat gyanánt. 217–231. old.

Székely Endréné

A NEVELÉS SZEREPE A TÁRSADALOM SZOCIALISTA ÁTALAKULÁSÁBAN-ÁTALAKÍTÁSÁBAN

Jelen tanulmány részben pártunk Központi Bizottsága közoktatáspolitikai határozatának előkészítő munkálatai során, részben közvetlenül a határozat megjelenése utáni időben készült, az MTA Filozófiai Intézet által koordinált TTF-kutatásokhoz kapcsolódva. Azóta – a párthatározat szellemének megfelelően – a 6. országos főiránnyá vált az iskolarendszer távlati fejlesztését megalapozó pedagógiai (és interdiszciplináris) kutatás. A főirány ágazati felelőse, az OM, valamint az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottsága, illetve Pedagógiai Kutató Csoportja irányításával jelentős elméleti és kísérleti eredmények születtek, amelyek alapján rövidesen kimunkálásra kerül a KB elé terjesztendő fejlesztési koncepció. E végre hazánkban is tekintélyes kutatógárdával és apparátussal létrehozott eredmények ismeretében is úgy véljük, megfontolásra érdemesek a tanulmányban felvetett főbb elvi kérdések.

A szocialista forradalom világfolyamattá válása, az emberiség forradalmi átmenete egy új, magasabb rendű gazdasági-társadalmi alakulatba, rendkívüli mértékben megnövelte a körülmények tudatos, tudományosan megalapozott megváltoztatásának, ezáltal az ember magamegváltoztatásának lehetőségeit. Ugyanakkor olyan új mozzanatok, illetve részfolyamatok jelentek meg és bontakoztak ki e világtörténelmi összmozgáson belül, amelyek bonyolultságuk, többértelműségük következtében megnehezítik a valóságos tendenciák, lehetőségek felismerését. E részfolyamatoknak – mint amilyen a tudományos és technikai haladás új szakasza, a TTF, az információrobbanás, az „oktatás forradalma" is – egymás között, valamint az összfolyamattal való összefüggése és kölcsönhatása, az összefüggések természete sem közelíthető meg könnyen. Ezért gyakran tapasztalható tudományos

igényű vizsgálatokban is mind a redukcionizmus, amely egy-egy valóságos összefüggésből kiragadott mozzanatra, mint egyetlen meghatározóra vezeti vissza az összes jelenlegi, sőt jövőbeni történéseket, mint valamely lényegi mozzanat vagy összefüggés figyelmen kívül hagyása. Itt főleg azokra a fejlett kapitalista országokban kidolgozott pozitív vagy negatív előjelű jövőképekre és pedagógiai utópiákra gondolunk, amelyekben a TTF kiteljesedése hozza létre az emberiség paradicsomát, vagy idézi elő teljes pusztulását, az utóbbiak esetében pedig az oktatási rendszer korszerűsítésével, a jelen társadalom „nevelőtársadalommá" változtatásával, vagy ellenkezőleg „az iskola nélküli társadalom" útján vélik megújítani a kapitalizmust, leküzdeni a válságjelenségeket, többek közt a munkanélküliséget. De a 60-as években a szocialista országokban, hazánkban is, találkozhattunk olyan elgondolásokkal, amelyek bizonyos mértékben abszolutizálták a TTF-et. A kezdeti közelítések a magában vett TTF „társadalmi és emberi kihatásait" vizsgálták, s csak külsőlegesen, deklaratív módon kapcsolták össze a szocializmus építésével, az *emberi* alkotótevékenységgel s az emberneveléssel. A TTF–nevelés kapcsolat, magának a nevelésnek oktatásra szűkítése miatt, arra redukálódott, hogy az oktatás tartalma jobban feleljen meg a TTF követelményeinek.

Legtisztázatlanabb azonban mindmáig a nevelés szerepe forradalmi harcunk és építőmunkánk egészében, valóságos összefüggése a szocialista átalakulás-átalakítás összfolyamatával. Bár az 1961. III. tc előkészítő munkálatai során történt kezdeményezés, illetve született részletes javaslat arra, hogy az *intézményrendszer* reformja vegye figyelembe ezt az összefüggést, és a munkás-paraszt hatalomnak abból a *funkciójából* induljon ki, amely benne intézményesedett (kulturálisnevelő). Gyakorlatilag azonban nem ez történt. A reform lényegében oktatási reform maradt, melynek során ennek az alapvető funkciónak az elemzése nélkül hajtottuk végre a nem kellően előkészített tartalmi és szerkezeti változtatásokat iskolarendszerünkben.

Szükségesnek látszik tehát – legalább vázlatosan – áttekinteni azokat a válaszokat, amelyeket az átmeneti korszakra kidolgozott lenini program ad a vizsgált összefüggéseket illetően.

Lenin a polgári forradalmak és a szocialista forradalom lényegi különbségét a következőképpen világította meg: „A polgári forradalmakban a dolgozó tömegek fő feladata negatív, illetve romboló munka volt – a feudalizmus, a monarchia, a középkori viszonyok

megsemmisítése. Az új társadalom szervezésének pozitív, illetve alkotó munkáját a lakosság vagyonos, burzsoá kisebbsége végezte."[1]

E vagyonos kisebbség aránylag könnyen hajtotta végre feladatát nemcsak a tömegek szétforgácsoltsága, fejletlensége és ebből eredő gyenge ellenállása következtében, „hanem azért is, mert az anarchisztikusan felépített tőkés társadalom fő szervező ereje a szélességében és mélységben spontán módra növekvő nemzeti és nemzetközi piac".[2]

A proletárforradalom, a szocialista forradalom *fő mozgatóereje* az ember felszabadítása: a kapitalizmusban elnyomott, áruvá és munkaeszközzé silányított, munkájától, annak eredményétől és önmagától elidegenített *ember felszabadulása és felszabadítása.* A proletariátus és szövetségese, a szegényparasztság *fő feladata a pozitív, az építő munka,* azoknak a tervszerű termelés és elosztás egészét átfogó *új szervezeti viszonyoknak* a kiépítése, amelyek nemcsak egy szűk kisebbségnek, hanem az emberek tízmillióinak tudják biztosítani az *egyre gazdagabb, egyre teljesebb emberi élet feltételeit.* Ilyen forradalmat csak a dolgozók, mindenekelőtt a munkásosztály többségének önálló, történelmi alkotó munkája valósíthatott és valósíthat meg.

Lenin a szocialista forradalom jellegének és feladatainak elemzése során hangsúlyozta, hogy az államhatalmat néhány nap alatt fegyverrel meg lehet hódítani, a kizsákmányolók nyílt ellenállását néhány hét alatt el lehet fojtani, de a *valóban emberi lét gazdasági alapjának megteremtéséhez, a munka szocialista értelemben vett termelékenységének jelentős emeléséhez, a dolgozók új munkafegyelmének – az elvtársi kapcsolat fegyelmének – kidolgozásához, a társult munka, a társadalmi termelés megszabott színvonalú tudományos megszervezéséhez, az új, szovjet típusú demokratikus irányítási rendszer kiépítéséhez hosszú időre, egész történelmi korszakra lesz szükség.*

E történelmi korszak: a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet egyben az *új ember munkája általi magamegteremtésének, valamint forradalmi nevelésének és önnevelésének korszaka is.* Az új társadalomért és az új társadalmat saját tudatos alkotótevékenységével építő új emberért az uralkodó osztállyá szerveződött proletariátus és pártja vezetésével folytatott véres és vértelen, politikai és gazdasági, ideológiai és pedagógiai küzdelemben a forradalmi gyakorlat spontán nevelő hatása mellett Lenin rendkívül nagy jelentőséget tulajdo-

[1] *Lenin* Összes Művei. 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 156. old.
[2] Uo.

nított a *tudatos felvilágosító-nevelő tevékenységnek,* az új pedagógiának: a felnőtt dolgozók átnevelésének és az ifjúság kommunista nevelésének.

A szovjethatalom soron levő feladataival foglalkozó munkáiban a konkrét helyzet konkrét elemzése alapján részletezve a szocialista építés fő feladatait (gazdasági-szervező, kulturális-nevelő), rámutat belső dialektikus összefüggésükre, kölcsönhatásukra: a szovjet nép gazdasági-műszaki és kulturális felemelkedése kölcsönös meghatározottságára. Ennek megfelelően a szocialista építés lenini programja a lakosság tömegeinek *műveltségi és kulturális felemelkedését,* a régi szokások leküzdését, a társult munka új fegyelmének, erkölcsének gyakorlati elsajátítását, a dolgozók szakértelmének fokozását, a kommunista tudatosság tömegessé válását *nemcsak a gazdasági-műszaki felemelkedés eredményeként, hanem feltételeként is megjelöli.* Lenin sokszor hangoztatta, hogy az emberhez méltó új életet, a szocializmust nem lehet felülről, rendeletekkel létrehozni, mert az „eleven, nagy emberi alkotás, maguknak a néptömegeknek alkotása". A munkásoknak és parasztoknak maguknak kell kezükbe venni az államhatalmat, megtanulni a termelés-gazdálkodás megszervezését és ellenőrzését, nekik maguknak kell létrehozniok az új, jobb életformákat. Ehhez nem elég az analfabetizmus felszámolása. El kell sajátítaniok a kapitalizmus által létrehozott egész városi, ipari kultúrát, birtokba kell venniök az emberi kultúra minden gazdagságát, a tudományt, a technikát, a művészeteket, mindazt, ami korábban csak egy vagyonos kisebbségnek állt rendelkezésére.

Látható, hogy a szocialista építés lenini programja következetesen épített a marxizmus forradalmi elméletére, a történelmi materializmus által feltárt objektív törvényszerűségekre, főleg a tömegek, elsősorban a korábban elnyomott, kizsákmányolt tömegek meggyőződésére, önállóságára, alkotótevékenységére. Ez abban is kifejezésre jut, hogy Lenin sohasem a nép gazdasági és kulturális felemeléséről, hanem *felemelkedéséről* beszél. Lényegi különbség mutatkozik itt a ma is élő és ható polgári elitelméletekhez, valamint a vulgármaterialista, ökonomista koncepciókhoz képest, amelyek szerint alkotó jellege csak az elméleti, a tudományos és művészi munkának van, s féltik a kultúrát az „eltömegesedés"-től, illetve amely koncepciók a nép felemeléséről, népművelésről beszélnek, s a munkásban *csak munkaerőt találnak,* amellyel a gazdasági vezetők jól vagy rosszul gazdálkodnak. Lenin ezzel szemben a Népgazdasági Tanács ülésein, kongresszusain

számtalanszor figyelmeztette a közgazdászokat és gazdaságpolitikusokat, hogy a szovjetállamban nem kezelhetik az embereket kizárólag munkaerőként, statisztikai adatként. Az állami és gazdasági szervek vezetőinek és dolgozóinak arra hívta fel a figyelmét, hogy intézkedéseikkel a közvetlen gazdasági célkitűzések, gazdaságpolitikai feladatok mellett *társadalompedagógiai feladatokat is el* kell látniok, vagyis szolgálniok kell *a dolgozó emberek tudatos, alkotó aktivitásának* s az önkéntes, tudatos fegyelemnek, *„az egyesített munka új fegyelmének" tömeges kibontakozását is.* Legfontosabb – mondotta Lenin –, hogy az új fegyelmet valóban a dolgozó milliók dolgozzák ki. Nem fentről kapott utasításra, hanem saját élettapasztalatuk parancsára. Az új vezető osztálynak ki kell nevelnie saját szervezőit. A népben rengeteg tehetség, alkotókészség, szervezőtehetség van. Régen az ilyen embereket eltaposták, az új hatalom elsőrendű kötelessége felkelteni és talpra állítani őket.

A proletárdiktatúra kulturális-nevelő funkcióját közvetlenül megvalósító szervek és intézmények vezetőit és dolgozóit pedig arra figyelmeztette Lenin, hogy *felvilágosító-nevelő munkájukat szervesen kapcsolják össze a szovjethatalom politikájával, gazdasági feladataival, a társadalom szocialista megszervezésének nagy feladatával.* Ezért a politikusnak, a forradalmárnak, bárhol dolgozzék is, jól kell ismernie nemcsak az emberek életviszonyait, hanem lelkivilágát is.

Hogy Lenin milyen nagy jelentőséget tulajdonított az egész szocialista átalakulásban a kulturális forradalom kibontakozásának, az abból látható, hogy személyesen is sokat foglalkozott a művelődéspolitika, a tudomány, a kultúra és a nevelés mind elméleti, mind gyakorlati kérdéseivel.[3] Az új, népi művelődésügy megszervezését és irányítását legkiválóbb munkatársaira bízta (Krupszkaja, Lunacsarszkij, Pokrovszkij). Gyakran részt vett a pedagógusok, tanítók és az ifjúság ülésein, gondoskodott a tudósok és művészek megfelelő munkafeltételeiről, kezdetben a régi szakemberek, különösen a gazdasági és műszaki szakemberek kiemelt fizetéséről. Ő maga nemcsak lángeszű teoretikus, kiváló államférfi, hanem népének a szó legnemesebb értelmében *tanítója* volt. A Szovjetunióban azóta is nagy rangja van e szónak. Nálunk inkább csak idézni szokták – azt is ritkán! – Leninnek azt a felhívását, hogy a *pedagógust, a nép tanítóját olyan magasra kell állítani a szocialista társadalomban anyagi és társadalmi meg-*

[3] Lenin már 1918-ban felvázolta a tudományos-technikai kutatómunka tervét. Lásd *Lenin* Összes Művei. 36. köt. 214–217. old.

becsülés tekintetében, amelyen nem állt és nem állhat egyetlen kapitalista országban sem. Lenin egy ország, egy társadalom fejlettségét, kulturáltságát azon mérte, hogy mennyire valósult meg nem jelszavakban, hanem a gyakorlatban a nők egyenjogúsága, emberszámba vétele és az iskola, a nevelés, a pedagógusok társadalmi megbecsülése.

Lenin a gigantikus építőmunka *szervezési és irányítási kérdéseivel* is behatóan foglalkozott. A politikai és gazdasági vezetőket 1923-ban, az *Inkább kevesebbet, de jobban* című munkájában felszólította arra, hogy foglalkozzanak *szervezéselmélettel,* szervezéstudománnyal. A húszas években a Szovjetunióban több mint tíz olyan tudományos kutatóintézet működött, amely a különféle vállalatok, intézmények, hivatalok (beleértve a legfelsőbb állami hivatalokat és a pártapparátust is) szervezési és irányítási problémáival, konkrét szociológiai kérdésekkel foglalkozott. 1923 és 1936 között e kérdésekről, illetve kutatásokról mintegy 20 szakfolyóiratot adtak ki.

Lenin ugyanis az új társadalom rákfenéjét, az emberek, a munkások, a parasztok és a néphez hű értelmiség alkotótevékenysége kibontakozásának legnagyobb akadályát „az új szervezet bürokratikus kinövései"-ben, a nép hatalmas mozgalmához csapódott „szennyes tajték"-ban látta. *A szovjethatalom soron levő feladatai*-ról írott tanulmányában ezt olvassuk: „A tapasztalatlan újítókhoz mindig törleszkedtek kalandorok és csirkefogók, kérkedők és hangoskodók, mindig volt értelmetlen nyüzsgés, zűrzavar, haszontalan kapkodás, egyes »vezérek« mindig vállalkoztak arra, hogy húsz dologba belekapjanak és egyet se vigyenek véghez."[4]

A kispolgári anarchia elleni harcban Lenin életkérdésnek tartotta a keménykezű hatalmat, a *proletárdiktatúrát,* az egyes személyek teljhatalmát is beleértve. *De ezen soha nem önkényt értett,* hanem az építő-, alkotómunka természetének megfelelő, feltétlen és legszigorúbb akarategység biztosítását, ezrek akaratának alárendelését a hozzáértő egyszemélyi vezető akaratának, legyen az főmérnök vagy más gazdasági, illetve politikai vezető. Ez az alárendelés, ha a vezető igazi szervező s a munkában részt vevők öntudatosak és fegyelmezettek, „inkább a karmester lágy vezénylésére emlékeztet. Ha nincs meg az ideális fegyelmezettség és öntudatosság – felveheti a diktátorság éles formáit" – írja Lenin. De minden esetben elengedhetetlen az *alulról jövő ellenőrzés* minél változatosabb formáinak és módszereinek alkal-

[4] *Lenin* Összes Művei. 36. köt. 179. old.

mazása azért, „hogy teljesen lehetetlenné tegyük a szovjethatalom eltorzítását, hogy újra meg újra, fáradhatatlanul irtsuk a bürokratizmus dudváját".

Míg Lenin élt, nem tűrte el azt a szemléletet, mely minden részhibát közömbösen és lelkiismeret-furdalás nélkül a jó irányú egész számlájára ír. Könyörtelenül fellépett azok ellen, akik a sok munkára hivatkozva, lélektelenül intézték vagy félresöpörték a kisemberek ügyeit „apróságokkal nem érünk rá törődni" jelszóval. *(Gyurkó László:* Lenin, Októbere.) „Lenin, aki sorsdöntő pillanatokban, roppant eredmények elérése közben is meg tudta őrizni érzékenységét a legapróbb hibákra is, minden hiba közül a *hatalommal való visszaélést gyűlölte legjobban,* az önkénytől féltette legjobban a forradalmat" – írja Gyurkó László. Lenin a *proletárforradalomban,* a régi és az új történelmi harcában a pozitív oldalt, az *építést,* az új leggyengébb csíráinak felismerését, gondos ápolását, a proletárdiktatúrában, az új szovjethatalomban a kemény kézzel együtt a *proletárdemokráciát,* a szocialista demokratizmust hangoztatta.

A marxizmus forradalmi elméletének az Októberi Forradalom történelmileg-társadalmilag konkrét gyakorlatával való lenini egyesítését, s ennek alapján az Oroszországban megkezdődött forradalmi átmenet különös, mégis általános érvényű törvényszerűségeinek összefüggő rendszerét csak az életmű egészének mélyreható tudományos elemzése útján lehetséges megközelíteni, amint erre Lukács György Leninről 1924-től írott tanulmányaiban a filozófia és a társadalomtudományok művelői számára példát adott.

A magunk szerény eszközeivel mégis meg kellett kísérelnünk felidézni korunk fő tartalmának: a kapitalizmusból a kommunizmusba való forradalmi átmenetnek lenini értelmezését, s e forradalmi változtató és önmegváltoztató gyakorlat totalitását átfogó lenini program fő jellemzőit felvázolni. A program lényegében azt mutatja meg, hogy a proletariátus hatalomra jutása, uralkodó osztállyá szerveződése, valamint a termelési eszközök tőkés magántulajdonának megszüntetése milyen *reális* lehetőségeket és távlatokat nyitott meg a *felszabadult nép önálló, tudatos alkotótevékenysége, minden oldalú társadalmi aktivitása, s ezáltal emberi erői és képességei egyre teljesebb, egyre szabadabb kibontakozása számára.*

Az új gazdasági politika lenini koncepcióját elemezve, Lukács György így ír erről: „Lenin tehát tisztán látta, hogy nem egyszerűen csak egy égető gyakorlati feladatot kell megoldania, amikor a város

és a falu megbomlott kölcsönhatásának problémájával birkózik. A probléma megoldása valójában azt jelenti, hogy a proletariátus hatalomátvétele, a termelőeszközök tőkés magántulajdonának megszüntetése új korszakot nyit az ember társadalmi aktivitásának fejlődésében: mostantól kezdve tudatosan irányítja a gazdasági élet korábban spontán fejlődését. És ezzel a fordulattal most már megszüntethetetlenné válik Marx harmadik Feuerbach-tézisének aktualitása: »A nevelőt magát is nevelni kell.«

A feladatnak csak az önneveléssel lehet eleget tenni, ami világtörténelmileg azt jelenti, hogy az ember – marxi értelemben – valóságos emberré neveli önmagát. Az önnevelés organonja pedig nem más, mint a szocialista demokrácia ... A nevelőt, a szocialista forradalom vezető rétegét magát is nevelni kell."[5]

Marx óta, illetve a marxizmus klasszikusai óta egyedül Lenin ismerte fel a forradalmi változtató és önmegváltoztató gyakorlat embernevelő, személyiségfejlesztő hatását, valamint azt, hogy e hatás nem egyszerűen a termelés fejlődésének, a gazdasági fejlődésnek spontán, szükségszerű következménye, hanem csak az egész népet és az egész felnövekvő nemzedéket átfogó, tudatos, szervezett felvilágosító-nevelő munka révén, kulturális-nevelő szervezetek és intézmények közvetítésével érvényesülhet, válhat valóban hatékonnyá. De csak akkor, *ha a szubjektív felvilágosító-nevelő tevékenység* minden formája *a forradalmi gyakorlat „objektív pedagógiájára"* épül. Így válik szerves részévé az össztársadalmi gyakorlatnak.

Az átmeneti korszakban az általános embernevelés – minden ember valóságos nevelése és önnevelése – történelmi szükségszerűségével és lehetőségével együtt forradalmian megváltozik *a szűkebb értelemben vett nevelés* – a gyermekek, az ifjúság nevelése – társadalmi funkciója, célja, tartalma, szerkezete, eszközrendszere és módszere is. A közvetítő pedagógiai intézményrendszer (iskolarendszer) *ennek megfelelő* átalakítása, átszervezése során – amely a fiatal szovjetállamban a forradalom második napján kezdődött – az embernevelés marxi–lenini koncepciója értelmében maximálisan figyelembe kell venni a társadalmi termelés és az embertermelés, a forradalmi gyakorlat és a nevelés közötti objektív tartalmi és strukturális összefüggéseket, a nevelés társadalmi meghatározottságával együtt a nevelési szféra *viszonylagos önállóságát, sajátos funkcionális és strukturális törvényszе-*

[5] *Lukács György:* Lenin. Budapest 1970. 215. old.

rűségeit is. Lenin a következőkben jelölte meg az iskola funkcióváltozását: „A népi művelődésügy területén az OKP feladatul tűzi, hogy végigvigye az 1917. évi Októberi Forradalommal megkezdődött ügyet: az iskola átalakítását a burzsoázia osztályuralmának eszközéből a burzsoázia uralma megdöntésének, valamint a társadalom osztálytagozódása teljes megsemmisítésének eszközévé. Az iskolának a proletárdiktatúra eszközévé kell válnia, vagyis nemcsak általában a kommunizmus alapelveinek közvetítőjévé, hanem a proletariátusnak a dolgozó tömegek nem-proletár és félproletár rétegeire gyakorolt *ideológiai, szervezeti* és *nevelő* hatásának közvetítőjévé, annak érdekében, hogy teljesen elnyomjuk a kizsákmányolók ellenállását és megvalósítsuk a kommunista rendszert." (Az én kiemeléseim – *Sz. E.*)[6]

A gyermekek, a fiatalok kommunista nevelésének célját *az emberi személyiség valóságos nevelésében,* társadalmiságuk és individualitásuk valóságos kifejlesztésében jelölte meg Lenin, és hozzáfűzte, hogy ezt a célt reálisan nem tűzhette maga elé eddig semmilyen társadalom, semmilyen iskola.

„A mindenoldalúan fejlett emberek termelése" (Marx), „az emberi személyiség valóságos nevelése" (Lenin) érdekében a régi, egyoldalúan tanuló iskolának tehát *nevelőiskolává,* szocialista munkaiskolává kell átalakulnia. Szervezeti vonatkozásban pedig „az össztársadalmi gyakorlat *minden lényeges oldalával* összhangban élő, tevékenykedő *pedagógiai közösséggé,* nevelőkollektívává.

A kommunista (közösségi) nevelés marxi–lenini programja megjelöli a nevelői tevékenységek azon átfogó rendszerét is, amely egyedül alkalmas arra, hogy a felnövekvő nemzedéket *mindenoldalúan előkészítse,* illetve felkészítse az önálló, tudatos társadalmi aktivitásra, valamint az értelmes magántevékenységre: 1. *tanítás-tanulás,* 2. *termelés-gazdálkodás,* 3. az iskolások szorosan vett *társadalmi-politikai tevékenysége,* 4. *szabadidő-tevékenység.* Ebből kitűnik, hogy a nevelőtevékenységek rendszere: *pedagógiailag reprodukált társadalmi gyakorlat.*"[7]

E ma is aktuális, a TTF hazai kibontakozása érdekében különösen aktuális program korabeli és későbbi értelmezésében, valamint gyakorlati végrehajtásában az ún. *technológiai* elv (Marx) vagy *politech-*

[6] Vö. Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1954. 488. old.

[7] *Gáspár László:* Az össztársadalmi gyakorlat és az általános – mindenki számára szükséges – nevelés tartalmi és szerkezeti problémái. (Kandidátusi értekezés.)

nikai elv (Lenin), valamint *az oktatás és termelőmunka* egyesítésének elve, lényegében a *tanulói termelőmunka pedagógiai funkciójának és tartalmának* meg nem értése vagy hibás értelmezése okozta és okozza ma is a legtöbb gondot.

Az első a *tudomány és a termelés új viszonyát,* intenzív összefonódásuk tendenciáját *tükröző pedagógiai elv* Marx, Engels és Lenin koncepciójában, és azt jelenti, hogy az általános (mindenki számára szükséges) nevelés és oktatás tartalmát úgy alakítsák ki, illetve újítsák meg, hogy *minden gyermek, minden fiatal* – tekintet nélkül a társadalmi szükségleteknek és az egyéni hajlamoknak megfelelő későbbi specializálódásra – elméletileg és gyakorlatilag elsajátíthassa a technika legutolsó szava szerint fejlesztett *szocialista nagyüzemi termelés-gazdálkodás univerzális vagy részben univerzális* (minden vagy legtöbb termelési ágban közös) *természettudományos és technológiai alapelveit, a tudományos munkaszervezés alapelemeit,* s bizonyos *ügyességre tegyen szert a legelterjedtebb, univerzális vagy részben univerzális szerszámok, technikai eszközök és berendezések kezelésében.*

Lenin különösen a GOELRÓ-val foglalkozó írásaiban és beszédeiben hangsúlyozta a termelés tudományos alapjainak, az általános termelési-műszaki (politechnikai) műveltségnek, valamint a tudományos munkaszervezés elveinek és módszereinek fontosságát: „ezt meg kell tanulnunk magunknak is, és meg kell rá tanítanunk az egész felnövekvő nemzedéket".

A tudomány és a termelés összefonódását Lenin nemcsak az anyagi termelés szférájában tartotta életbevágóan fontosnak, hanem a társadalmi termelés egészében. Az *Inkább kevesebbet, de jobban* című írásában, amelyben az államapparátus megújításának szükségességéről van szó, a következőket olvassuk: „először – tanulni, másodszor – tanulni és harmadszor – tanulni, és aztán ügyelni arra, hogy tudásunk ne maradjon holt betű vagy divatos frázis (ami nálunk, minek is tagadnánk, bizony igen gyakran megesik), hogy a tudás valóban vérünkké váljon, hogy teljes mértékben és igazán mindennapi életünk alkotórészévé legyen".[8]

A szocialista értelemben vett általános nevelés és műveltség új elvének, a politechnikai elvnek hibás értelmezése, a politechnikai képzésnek szakképzéssel, majd szakirányú képzéssel, szakmai előképzéssel stb. azonosítása vagy kisipari „munkaoktatással" helyettesítése, végül

[8] *Lenin* Összes Művei. 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 389. old.

teljes mellőzése (sajnos a KB oktatáspolitikai határozatában is) az egyik nyomós oka annak, hogy iskoláink – sem az általánosan művelő, sem a szakiskoláink – nem készíthették s ma sem készítik elő fiataljainkat megfelelően a TTF hazai kibontakozására, illetve tudatos kibontakoztatására.

Szorosan kapcsolódik ehhez, bár nem azonos kérdés: *a munka* és a munkára nevelés hibás, elvont vagy szűk prakticista értelmezése. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk meg az oktatási dokumentumokat és az iskolai gyakorlatot, a következőket találjuk: 1. az iskolai munkafoglalkozásoknak az a feladatuk, hogy megszerettessék a tanulókkal a fizikai munkát, 2. a munkának az iskolában csak oktatási szerepe van, arra való, hogy a tanulók bizonyos szakmai fogásokat sajátítsanak el, 3. az iskolai „munka", az ún. „gyakorlati foglalkozás" a politechnikai képzés gyakorlati oldala. Az 5+1-es gimnáziumban így is hívták (teljesen megtévesztően): „politechnika".

Láttuk az előzőekben, hogy a marxi–lenini koncepcióban technológiai, illetve *politechnikai elvről,* politechnikai képzésről van szó, *és termelőmunkáról,* amely nem elvont munka, nem akármilyen fizikai munka, hanem *termelés-gazdálkodás.*[9]

Az oktatás és termelőmunka egyesítésének elve, valamint a tudomány, a technika és a termelés új viszonyát tükröző *politechnikai elv* következetes érvényesítése mind az iskolai, az intézményes nevelés és oktatás tartalmának és struktúrájának megtervezésében, mind a gyakorlatban, elengedhetetlen feltétele annak, hogy *iskoláink szocialista értelemben korszerű iskolákká váljanak.*

Az elmondottak nem jelentik azt, hogy lebecsüljük azokat a nagy eredményeket, amelyeket népünk műveltségi és kulturális felemelkedésében, annak tudatos elősegítésében iskoláink eddig elértek. Itt azonban az általános és középiskoláinkban folyó nevelésnek és képzésnek azokra a jellemzőire kívántunk utalni, amelyekben különösen elmaradunk a marxi–lenini programtól. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy alapvető, egész szocialista átalakulásunk és a TTF hazai kibontakozása szempontjából kardinális kérdésről van szó.

Nyilvánvalóan más ma a mi társadalmunkban mindenki számára szükséges *általános termelési-műszaki műveltség,* illetve képzés tudományos ismerettartalma és más univerzális technikai ügyességeket, készségeket lehetséges és szükséges a mai fiataloknak (és felnőttek-

[9] Lásd részletesen *Gáspár László:* Id. mű.

nek) elsajátítaniok, mint 50 vagy akárcsak 10 évvel ezelőtt. De a tudomány-technika-termelés új viszonyát kifejező *politechnikai elv* nemhogy érvényét vesztette volna, hanem aktuálisabb, mint valaha. Mégpedig nemcsak az általános iskolában, hanem a közép- és felsőfokú iskolák, főiskolák, egyetemek *minden* típusában (nemcsak a műszakiakban!).

Már ma sincs és a jövőben még kevésbé lesz a társadalmi termelésnek, nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésnek olyan szférája, amelyben ne lenne az embernek szüksége az általános termelési-műszaki ismereteknek és készségeknek legalább a minimumára. De nem nélkülözhetők ezek a mindennapi életben sem. S ha arra gondolunk, hogy a következő évezredben általánossá válik az elektronikus számítógép, a programvezérlésű, megszakítás nélkül működő nagy termelőrendszerek alkalmazása, akkor teljesen nyilvánvaló, hogy már a ma iskolájában sem lehet mellőzni a *marxi–lenini értelemben vett politechnizációt.* De nem mellőzhetjük, nem halaszthatjuk tovább gyermekeink – *minden gyermekünk,* nem csak „a tovább nem tanulók", vagy 14 éves koruktól szakmát tanulók – elméleti és gyakorlati előkészítését *a szocialista értelemben vett produktív munkára.* Amely – újból hangsúlyozzuk – nem elvont munka, nem is egyszerűen „fizikai munka", hanem *termelés-gazdálkodás.* A tudomány és a technika legutolsó szava szerint szervezett szocialista nagyüzemi termelés és gazdálkodás.

Ezzel kapcsolatban nálunk gyakran történt és történik hivatkozás az anyagi-műszaki feltételek hiányára iskoláinkban, valamint arra, hogy a mi üzemeink, még szocialista nagyüzemeink sem „a tudomány és a technika legutolsó szava szerint" szervezett üzemek. Még a minisztériumi iparban is nagyon magas a minden gép, sőt energiameghajtású kéziszerszám nélkül dolgozók aránya. Emlékeztetni szeretnék ezeket az érveket illetően arra, hogy *Lenin az egész felnövekvő nemzedék kommunista nevelésének, s azon belül a politechnikai elv érvényesítésének megkezdését nem a távoli jövő, hanem azonnali gyakorlati feladatként jelölte meg.* Olyan gazdasági-műszaki feltételek és viszonyok között, amikor a fenti értelemben vett termelés elemei és a kommunista munka csírái alighogy megszülettek. Krupszkajának a politechnikai képzésről írt téziseihez fűzött megjegyzéseiben Lenin a következőket írja: „Nem szabad *így* írni a politechnikai oktatásról: ez nagyon elvont, a távoli jövőre vonatkozik, *nem veszi figyelembe* a meglevő, jelenlegi, szomorú valóságot.

A következőre van szükség:

1. hozzáfűzni 1 vagy 2 tézist a politechnikai oktatás *elvi* jelentőségéről

Marx alapján

a mi programunk, az OKP programja alapján.

2. Világosan meg kell mondani, hogy semmiképpen sem mondhatunk le éppen a politechnikai oktatás elvéről és arról, hogy ezt a *lehetőséghez képest* máris megvalósítsuk.

A 17. *tézist ki kell dobni.*

A második fokozatról (12–17) (a 9 osztályos iskola 5 felső osztálya a 12–17 életévig) ezt kell mondani:

A köztársaság rendkívül súlyos gazdasági helyzete jelenleg azt követeli, hogy feltétlenül és haladéktalanul

összevonjuk a 2. fokozatot a műszaki szakiskolákkal,

átalakítsuk* a 2. fokozatot műszaki szakiskolákká, de ugyanakkor, *nehogy tanonciskolákká alakuljanak át,* a következő pontos szabályokat kell leszögezni:

1. kerüljük el a korai szakosítást; erre vonatkozólag dolgozzunk ki egy utasítást,

2. az *összes* műszaki szakiskolákban biztosítsunk nagyobb teret az *általános műveltséget* nyújtó tárgyaknak."

A megjegyzések további részében Lenin körvonalazza a szakiskolákban is elsajátítandó általános műveltség tartalmát, majd azokat a lehetséges *konkrét lépéseket,* amelyek – a GOELRO-val (Oroszország Villamosításának Állami Bizottsága) együttműködésben – biztosíthatják a politechnikai képzésre való átmenetet, majd így folytatja: „Ez rendkívül fontos. Koldusok vagyunk. Asztalosokra, lakatosokra van szükségünk, *azonnal. Feltétlenül. Mindenkinek* asztalossá, lakatossá stb. kell lennie, *de* az általános műveltség és a politechnikai ismeretek bizonyos minimumával is rendelkeznie kell.

A 2. fokozatú iskola (helyesebben: a 2. fokozat felső osztályainak) feladata (12–17): képezzen ki a szakmáját alaposan ismerő

lakatost stb.,

ácsot,

lakatost stb.

aki szakmájában mesterré tud válni és erre gyakorlatilag felkészült,

* (Javítandó: nem az egész 2. fokozatot vonjuk össze, hanem 13, 14 éves kortól a pedagógusok *útmutatása és döntése szerint.)*

oly módon azonban, hogy ez az »iparos« *széles körű általános* műveltséggel is rendelkezzék (ismerje ilyen meg ilyen minimumát a tudomány *alapjának;* pontosan megjelölni, hogy melyeknek);

kommunista legyen (pontosan megjelölni, *mit* kell tudnia);

legyen *politechnikai látóköre és ismerje a politechnikai műveltség alapjait (elemeit),*

nevezetesen:

(aa) a villamosság *alap*fogalmait (pontosan meghatározni, melyeket),

(bb) a villamosság *gép*ipari alkalmazásának *alap*fogalmait,

(cc) ugyanez a *vegy*iparban,

(dd) ugyanez az OSZFSZK villamossági tervével kapcsolatban,

(ee) *legalább 1–3* alkalommal látogasson meg egy villanytelepet, egy üzemet, egy szovhozt,

(ff) ismerje az agronómia stb. *valamelyes* alapjait. Ki kell dolgozni *részletesen az ismeretek minimumát."*[10]

Krupszkaja tézisei és Lenin azokhoz fűzött megjegyzései az 1920 decemberében tartott pártkonferencia alkalmából készültek, amelyet a KB a művelődésügy aktuális kérdéseinek megvitatására hívott össze. Mivel azonban még a művelődésügyi és mozgalmi, szakszervezeti és Komszomol-vezetők is hibásan értelmezték a pártprogramot, sőt azzal ellentétes, a politechnizációt teljesen mellőző javaslatot dolgoztak ki, Lenin *A Művelődésügyi Népbiztosság munkájáról* írott cikkében és más műveiben is újra és újra visszatért a politechnizáció elvi és gyakorlati kérdéseire. Az OKP programja minden gyermek kötelező *általános és politechnikai* nevelését és képzését *17 éves korig* írja elő, *az általános politechnikai ismeretekkel egybekötött szakmai képzés* széles hálózatának kiépítését pedig a 17 éven felüli személyek számára. Ukrajna művelődésügyi népbiztosa, valamint a Művelődésügyi Népbiztosság Szakképzési Főigazgatósága vezetői a politechnikai elv teljes mellőzésével olyan tervet dolgoztak ki, amely szerint a társadalmi (szociális) nevelés egységes rendszerét a 15. életévig hozzák létre, s annak minden szervezeti formája „a munka elvére" épüljön. A 15. életév után kezdődjék meg az ipari, mezőgazdasági stb. szakképzés minden gyermek számára. Javaslatukat a termelés, a népgazdaság érdekeire hivatkozva, és azzal indokolták, hogy az általánosan művelő középiskola polgári örökség.

[10] *Lenin* Összes Művei. 42. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 221–222., 223. old.

Lenin a pártprogram, valamint az OKP Központi Bizottságának a Művelődésügyi Népbiztosság kommunista funkcionáriusai számára kiadott direktívái elvi pozíciójából élesen bírálta mind a társadalmi és benne a pedagógiai valóságtól elszakadt, szemüket csak a távoli jövőre függesztő, spekulatív művelődéspolitikusokat, mind azokat a szűk prakticista, ökonomista koncepciókat, illetve képviselőiket, akik az iskolát (az iskolarendszert) konzervatív módon közvetlen gazdasági-szakmai szükségleteknek kívánják alárendelni. Egyenesen szégyenletesnek nevezte az ország nyomora és szétziláltsága miatt hozott időleges *kényszerintézkedés* (a kötelező általános és politechnikai képzés korhatárának a 17. életévről a 15-re leszállítása, a szakmai-politechnikai képzésre való átmenet korábbi megkezdése) bármiféle „megideologizálását", állítólagos „elméleti megalapozását". „Eleget játszottak az általános elmefuttatásokkal és az állítólagos teoretizálással! – írja Lenin –. A munka súlypontját át kell helyezni a »*gyakorlati* tapasztalatok számbavételére és ellenőrzésére«, »e tapasztalatok *eredményeinek* rendszeres *felhasználására*«."[11]

Lenin itt együtt említi a szocialista építés gyakorlati tapasztalatait és az iskolák, a pedagógusok gyakorlati, bármilyen szerény, de már mutatkozó eredményeit. Az irányító munkáról ezt írja: „A kommunista vezetőnek azzal és csakis azzal kell a vezetéshez való jogát bebizonyítania, hogy *sok,* egyre több és több segítőtársat *talál* a gyakorló pedagógusok között, hogy *ért* munkájuk támogatásához, ahhoz, hogy kiemelje *őket, az ő* tapasztalataikat nyilvánosságra hozza és tanulmányozza.

Ebben az értelemben jelszavunk feltétlenül ez legyen: *kevesebb* »vezetést«, több gyakorlati munkát, vagyis kevesebb általános elmefuttatást, több tényt, mégpedig ellenőrzött tényt, amelyekből kitűnik, hogy miben, milyen feltételek mellett, mennyire haladunk tovább, vagy topogunk egy helyben, vagy megyünk visszafelé. Az a kommunista vezető, aki a gyakorló pedagógusok tanterveit kijavította, aki egy jó tankönyvet állított össze, aki akármilyen csekély, de mégis *gyakorlati téren megvalósítható* javítást eszközölt *tíz, száz, ezer* hivatásos pedagógus munkájának tartalmában, munkafeltételeiben – igazi vezető. Az a kommunista viszont, aki *beszél* a »vezetésről«, de *nem ért ahhoz,* hogy a szakembereket a gyakorlati munkára felhasználja, nem tudja elérni, hogy *ezek* gyakorlati eredményeket érjenek el, nem

[11] Uo., 314. old.

tudja felhasználni a tanítók százainak a tapasztalatait, az olyan kommunista egy fabatkát sem ér."[12]

A gyermekek, a fiatalok kommunista nevelése, oktatása és képzése egységes rendszerének kiépítésére, a kapitalizmustól örökölt, az osztályjellegből adódó kettősség megszüntetésére vonatkozó lenini elvek – amelyek között központi helyet foglal el a mindenoldalúság és a specializáció korábbi antagonizmusát megszüntető, a tudomány és a termelés új viszonyát tükröző *politechnikai elv* – értelmezésében és gyakorlati érvényesítésében mind a mai napig vannak tisztázatlanságok hazánkban is. Felmerült a politechnika vagy monotechnika áldilemmája a nevelés, az iskola társadalmi funkciójának, céljának, feladatainak elvont, spekulatív vagy szűk prakticista értelmezése hazai gyakorlatunkban is. Általánosan művelő iskoláinkban, az általános iskolában és a gimnáziumban mi sem tudtuk eddig megvalósítani a *marxi–lenini értelemben vett politechnizációt.*

Általánosan művelő iskoláinkban direkt tudatformálással helyettesítettük a nevelést, s így azoknak több mint tízéves próbálkozás, külsődleges, formális kapcsolatteremtés után sincs *lényegi,* szerves összefüggése a munkával, a termeléssel-gazdálkodással, az össztársadalmi gyakorlattal.

Szocialista átalakulásunk másik forradalmi vívmánya (az általános iskola után): az iskolarendszerű iparitanuló-képzés kizárólag *munkaerőtartalék-rendszerként* jött létre, s még mai megreformált formájában sem tükrözi megfelelő módon és mértékben az *ember,* különösen a munkásosztály tagjai forradalmian megváltozott helyzetét, vezető szerepét, a termelőerők objektív fejlődéstendenciáit.

A központi tervezés, szervezés és irányítás az egész szakképzés vonatkozásában nem ebből indult ki a képzés feladatainak, tartalmának és szerkezetének meghatározásában, tehát nem az ifjúmunkások, vagy magasabb szinten szakmát tanuló fiatalok szocialista emberré nevelésének *társadalmilag meghatározott céljából,* hanem *közvetlenül* a munkaerő-gazdálkodás igényéből. Ugyanez mondható el az értelmiségi pályákra előkészítő, illetve felkészítő felsőfokú szakemberképző intézményekre is.

Az 1961. III. tc. 1965-ös módosításával az egész középfokú oktatást „hozzáigazítottuk" közvetlenül a munkaerő-gazdálkodás igényeihez. A direkt hozzáigazítás akkor sem lett volna helyes, ha az egész

[12] Uo., 316. old.

népgazdaság, sőt nem is csak a népgazdaság, hanem a *társadalmi termelés egésze aktuális és távlati, mennyiségi és minőségi szakemberszükséglete ismeretes lett volna.* A szocialista termelőerők fejlődésének és tudatos fejlesztésének igényeit, mindenekelőtt az első és legfontosabb termelőerő: *az ember társadalmi és egyéni fejlődésének objektív szükségleteit és tendenciáit* ebben az esetben sem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni. Nemcsak társadalompolitikai és pedagógiai okokból, hanem magának a szakemberképzésnek szocialista értelemben vett hatékonysága, állandó színvonalemelkedése érdekében sem. Gyermekeink, fiataljaink specializálódása, szocialista értelemben szakemberré válása – mint azt a lenini koncepcióban láttuk – *elválaszthatatlan mindenoldalú emberi fejlődésüktől,* következésképpen szakmai nevelésük és képzésük általános és politechnikai nevelésüktől, képzésüktől. Ezt a törvényszerűséget azóta az általános és speciális képességeket, valamint azok összefüggését vizsgáló pszichológiai kutatások is sokszorosan alátámasztották.

A szocialista forradalmi átalakulás-átalakítás lehetőségeinek és szükségleteinek, valamint a szocialista emberré válás törvényszerűségeinek csak olyan szakembernevelési és -képzési rendszer felel meg, amely gyermekeink, fiataljaink speciális képességeinek fejlesztését, speciális, szakmai képzését is *minden szinten a kommunista (közösségi) nevelés egységes, átfogó rendszerében valósítja meg.*

Ez azt jelenti, hogy a szakoktatásnak, szakmai képzésnek is *„az emberi személyiség valóságos nevelése"* szolgálatába kell állnia. A mi társadalmunk szakiskolái, szakmunkástanuló-iskolái nem zárhatják be a munkásosztály jövendő tagjait egy szűk, vagy akár „széles profilú" szakma keretei közé. Nemcsak jó szakmunkásokká, hanem művelt és továbbművelődni vágyó, aktív közösségi-közéleti emberekké, „az élet igazi gazdáivá" kell nevelnünk őket.

Ha ezt sikerülne megoldanunk, lényeges előrehaladást érhetnénk el az iskolarendszer középső láncszemében (a legneuralgikusabb ponton!) a jelenlegi szervezeti kereteken belül is.

Ha ugyanis mindhárom középfokú iskolatípusban nem abból *indulunk ki,* hogy „egyetemi továbbtanulásra készít fel", „szakmunkásokat, illetve középfokú szakembereket (!) képez", mint jelenleg, hanem elsősorban abból, hogy *milyen emberekké* neveljük őket, akkor e különböző oktatási-képzési tartalmakkal is *közös célt* szolgálhatunk, megteremthetjük „a műveltség és a jellem" szocialista szintézisét mindenfajta középiskolában.

Sőt jelenleg a kommunista nevelés célja, illetve az említett makarenkói szintézis nagyobb hatékonysággal lenne megvalósítható a szakmunkástanuló-iskolákban, mint a gimnáziumokban, mert az oktatás és termelőmunka összekapcsolásának marxi–lenini elve ebben az iskolatípusban – legalábbis a nagyüzemekhez kapcsolódó intézetekben – valóban érvényesül. Továbbá abból adódóan, hogy a nagyüzemi termelés-gazdálkodás tudományos alapja nem egy tudomány, hanem részben a természet- és műszaki, részben gazdaság- és más társadalomtudományos ismeretek sajátos komplexusa, a tantervi integráció is jobban biztosítható lenne a szakmunkásképzésben, mint a szocialista nagyüzemi termeléssel szerves kapcsolatban nem levő iskolatípusokban. (A szakmunkásképzésben már eddig is szerepeltek komplex tantárgyak, mint pl. szakelmélet, az anyag- és gyártásismeret, az üzemgazdaságtan.) Megoldandó probléma azonban itt is a politechnizáció, a sajátos politechnikai képzés. Ez nem azonos a „szélesebb profilú szakmai képzéssel", hanem annál jóval hatékonyabban elősegíthetné az univerzális technikák, technológiák elméleti és gyakorlati elsajátítását, a tudományos munkaszervezés elemeinek, készségeinek szokássá válását.

Végül jobban át kellene gondolnunk, tudatosabban értékesítenünk azokat a nagy lehetőségeket, amelyek magában a tanulói termelőmunkában rejlenek, nemcsak a fiatalok kollektív és egyéni munkavégző, hanem intellektuális képességeinek fejlesztését illetően is, ha azt megfelelően szervezzük meg s valóban személyiségfejlődésük – társadalmi és egyéni fejlődésük – szolgálatába állítjuk.

Mindezek, amiket felsoroltunk, *már ma meglevő lehetőségek.* Azonban ahhoz, hogy élni is tudjunk velük, elsősorban nem vagy nemcsak a tárgyi feltételek javítására, hanem alapos szemléletváltozásra lenne szükség. Legfőképpen pedig a szakmunkástanuló-iskolákban és szakközépiskolákban már dolgozó, illetve leendő elméleti és gyakorlati tárgyakat oktatók *megfelelő színvonalú* világnézeti-politikai, szakmai és pedagógiai felkészítését, illetve továbbképzését kellene biztosítani. (Semmi esetre sem alacsonyabb szintűt, mint a gimnáziumi tanároké!)

Mai nevelésünk, intézményrendszerünk, neveléstudományunk hosszú történelmi fejlődés eredménye, ezért szükséges volna genezisében, történelmi keletkezésében és fejlődésében megvizsgálni ezt az intézményrendszert, valamint a gyakorlati és elméleti pedagógiai munkát. Ebben a vonatkozásban különösen nagy a lemaradásunk, mivel

a felszabadulás óta szervezett, tervszerű neveléstörténeti kutatások nem folynak. Vannak ugyan mind az egyetemes, mind a hazai neveléstörténetnek többé-kevésbé egyéni érdeklődésből és kezdeményezésből, főleg a pedagógusképzés számára feldolgozott fejezetei, de a magyar neveléstörténet egészének, különösen a felszabadulás utáni 30 év történetének monografikus feldolgozása még várat magára. Van nálunk kétségtelenül – különösen a TTF-téma felmerülése, sőt az érdeklődés középpontjába kerülése óta – egy olyan szemlélet, hogy könnyebb egy új törvényszerűséget felfedezni, mint a már áttekinthetetlenné dagadt információáradatban utánanézni, nem fedezte-e már fel korábban valaki. Ez esetleg igaz lehet a természettudományok vagy a technika vonatkozásában – bár a szovjet kutatók a Tudományos Akadémia speciálisan erre szervezett osztályán széles körű tudomány- és technikatörténeti kutatásokat is folytatnak –, de semmi esetre se igaz a társadalom vagy bármely társadalmi jelenség, folyamat vonatkozásában. Így a *nevelést* illetően is a történelmietlen vagy történelemellenes szemlélet odavezet, hogy sokszor újként, korszerűként kezelnek olyan problémamegoldást is, amely nem az átmeneti társadalmi-gazdasági alakulat uralkodó, szocialista tendenciáit, hanem a régi formáció(k) azoknak alárendelten még meglevő, ható elemeit erősítik.

Az „új", a „korszerű" iránti kritikátlan lelkesedésben viszont gyakran megfeledkezünk művelődéspolitikánknak, nevelési elméletünknek és gyakorlatunknak azokról a kevésbé látványos, esetleg még sok hibával küzdő, de valóban új elemeiről, valóságos eredményeiről, amelyek társadalmunk szocialista tendenciáit erősítik. Így tehát voltaképpen nevelésünk egész eddigi történetének, valamint jelen társadalmi és benne pedagógiai valóságunknak sokoldalú tudományos elemzése *együttesen* szolgáltathatja azt a *reális kiindulási alapot*, amelyre a távlati fejlesztési koncepció kialakítása érdekében szükség lenne.

Neveléstörténeti örökségünkben kiemelkedő helyet foglal el a *Magyar Tanácsköztársaság* kulturális politikája és iskolareform-tervezete. A tervezett egységes és mégis differenciált iskolarendszer szerkezete a következő módon alakult:

Alapiskola: a 6–14 éves korig kötelező, *8 osztályos szocialista munkaiskola*, amelynek utolsó éveiben nagy szerepet szántak az emberi munkakörök, pályák ismertetésének. „A pályaválasztás irányát tanítók, orvosok, pszichológusok, szülők és pedagógusok együttesen döntik el" – írja a tervezet.

Az általános tankötelezettség 3 éves kortól 18 éves korig tartott. A 14 éves gyermek az alapiskola elvégzése után érdeklődése, képességei szerint az *ötéves középiskola,* az ún. reformiskola, vagy a *négyéves* mezőgazdasági, ipari, illetve elosztóüzemi *ifjúmunkásképző* (szakmunkásképző) iskola között választhatott.

A szakembernevelés felsőfokú *intézményei:* a *reformiskolára épülő főiskolák és egyetemek.* A reformiskola két felső osztályában a főiskolai, egyetemi továbbtanulás igényeinek megfelelően *differenciált elméleti-tudományos előkészítésben is* részesülnek a fiatalok.

A szakmunkásképző iskola és a reformiskola nevelőmunkájának és általánosan művelő tanítási anyagának lényeges tartama megegyezett, így az elméleti érdeklődésű ifjúmunkások a *szakmunkásvizsga letétele után időveszteség és tanulmányi hátrány* nélkül léphettek volna a reformiskola 5. osztályába, majd pedig a főiskolára, egyetemre.

A vonatkozó dokumentumok[13] kimondják, hogy az ifjúmunkások nevelésének, oktatásának ügye a Közoktatásügyi Népbiztosság hatáskörébe tartozik, mint *elsősorban és közvetlenül* művelődéspolitikai és pedagógiai kérdés, s csak ezen keresztül, *ennek közvetítésével megoldható* gazdaságpolitikai-termelési kérdés. A népbiztosság legszorosabban együttműködött a gazdasági-pénzügyi irányítószervekkel.

A tervezetben tehát az ifjúmunkás-nevelés és -képzés szervesen beilleszkedett az egységes iskolarendszerbe, amely a proletárdiktatúra *gazdasági és kulturális* felvirágzását segítette volna elő.

A Magyar Tanácsköztársaság tudományosan megalapozott, átfogó iskolareform-terve és egész művelődéspolitikája termékenyítőleg hatott a felszabadulás utáni kulturális forradalom kibontakozására, annak első lépéseire. Nemcsak abban az értelemben, hogy a forradalmi erők közvetlenül a földosztás után létrehozták a *8 osztályos általános iskolát,* hanem „a szellemi újjáépítés", a szűk pedagógiai szemlélet megváltozása-megváltoztatása szükségességének és lehetőségének tudatosítása értelmében is. A volt közoktatásügyi népbiztos, Lukács György *A marxista filozófia feladatai az új demokráciában,* majd *Lenin és a kultúra kérdései* című munkáiban felhívta a figyelmet arra, hogy egyrészt az, „amit szűkebb értelemben nevelésnek mondanak, csak csekély része minden ember valóságos nevelésének", másrészt, hogy *„a szűkebb értelemben vett nevelés tervezése* csak akkor

[13] Új tavaszi seregszemle. (Szakmunkásnevelés a Magyar Tanácsköztársaságban. Dokumentumgyűjtemény. Szerkesztette és bevezette Székely Endréné.) Tankönyvkiadó 1959.

lehet helyes, ha azt az egész folyamat mozzanatának, persze nagyon fontos mozzanatának fogják fel".

Ilyen értelemben vázolta fel *Kemény Gábor* a legszélesebb értelemben vett embernevelés, Lukács György szép szavaival „egy felszabadult nép nevelése és önnevelése" nagyon fontos mozzanata és egyben előkészítő szakasza: a gyermeknevelés, az ifjúság nevelése átfogó tervét *Demokratikus iskolareform* című munkájában. (*Embernevelés* című folyóirat, 1–2. sz. 1945. szeptember–október.) E nagyszabású tervezet alapelveiben és felépítésében sok rokonságot mutat a Francia Kommunista Párt megbízásából készült, *1947-ben* publikált Langevin–Wallon-tervvel. Azonban a marxi–lenini elvekben való megegyezés mellett természetesen a mi akkori társadalmunk, népünk sajátosságait, szükségleteit, lehetőségeit és fejlődéstendenciáit tükrözi. Dialektikus megoldást nyert e tervezetben *a hagyomány és forradalom, a közösség és egyén, a mindenoldalúság és a specializáció* viszonya, valamint a *demokratikus nevelés egysége és differenciáltsága.*

Demokratikus és forradalmi örökségünkből, amelyet itt csak nagyon vázlatosan érintettünk, a felszabadulás után csak a *8 osztályos egységes általános iskolát valósítottuk meg,* de nem az itt ismertetett koncepciónak megfelelően, mert 1950-től már nem munkaiskolaként funkcionált, s nem is fejlesztették jelentőségének megfelelően. A szakmunkásképzés pedig, amellyel a Tanácsköztársaság kulturális politikája olyan nagy gonddal foglalkozott, hosszú ideig nem tartozott bele az iskolarendszerbe, így az csak formálisan mondható egységesnek. Az általános iskola mellett ennek fejlesztése maradt el legjobban a valóságos társadalmi igényektől, szükségletektől, benne szocialista átalakulásunk objektív pedagógiai szükségleteitől. Az általánosan művelő iskolák és a szakiskolák olyan elkülönülése az iskoláztatás második szintjén (középfokon), amit nem ellensúlyozott a marxi–lenini értelemben vett politechnizáció, az egyik típusnak (gimnázium) *egyoldalú* elméleti-tudományos, a másik kettőnek *egyoldalúan* gyakorlati-termelési képzést adó jellege, a szakembernevelésnek szakoktatásként történt megszervezése együttvéve azt eredményezte, hogy iskolarendszerünk a régi, *az embert is megosztó munkamegosztást termeli újra.* Jelenleg nem az osztály nélküli társadalom vagy ahogy a szociológusok mondják, „kollektív mobilitás" irányába hat.

A nevelés pedig, gyermekeink személyiségének fejlesztése, *minden* gyermekünk emberi erőinek és képességeinek tudatos, teljes kibontakoztatása – a leggyengébb pontunk.

Az oktatáspolitikai határozat II. része 2. pontja ezzel kapcsolatban a következőket állapítja meg (a záróvizsgák tapasztalatai alapján): „2. Minden eddigi erőfeszítés ellenére sem növekedett megfelelő mértékben az intézményes, iskolai nevelés hatékonysága. Az érettségik, sőt az egyetemi-főiskolai záróvizsgák sokéves tapasztalatai azt mutatják, hogy 12–16 évi tanulás után sem alakul ki ifjúságunkban a növekvő igényeknek megfelelő korszerű világkép és gondolkodás a természet, a társadalom s az emberi alkotótevékenység leglényegesebb összefüggéseiről, törvényszerűségeiről, a hazánkban és a világban végbemenő társadalmi folyamatokról. A tanulmányaikat befejező fiatalok *egy része* nincs tisztában szakmája, egyéni munkája társadalmi-politikai jelentőségével, nem képes azonosulni nagy társadalmi céljainkkal."

Nagyjából ugyanezt állapítja meg a munkásifjúságra vonatkozó vizsgálat is: „Osztályhelyzetük rangossága, elhivatottságuk iránt érzett felelőssége nem tudatosodott még, csak legfeljebb egyedeiben. Összefüggésben áll ez az elmúlt két évtizedben az osztályszerkezetben végbement nagyarányú társadalmi átalakulásokkal... A munkásosztály felnőtt rétegéhez képest állítható viszont, hogy a mai munkásfiatalok *nagyobb részének* gondolkodása áll szocialista alapokon. Egyre növekvő része tudatosan, *nagy része* ösztönösen vallja magáénak a szocialista társadalmi rendszert... Az ország, az üzem társadalmi, gazdasági, politikai gondjaival *szűkebb kör* azonosítja magát... *Jelentős* a társadalmilag közönyös, politikai kérdésekben járatlan fiatalok száma."

A tanulási, szakképzési feltételekről még ezt olvashatjuk: „Országosan a tanulóknak mindössze 9 százalékát oktatják intézeti és további 20 százalékát üzemi tanműhelyekben. A többség a termelőüzemekben szakmunkások mellé beosztva részesül szakképzésben."

Eltekintünk most attól, hogy a munkásfiatalokra vonatkozó felmérés egyes megállapításai ellentmondanak egymásnak, s hogy a „nagy rész", „szűkebb kör", „jelentős szám" stb. megjelölések végül is nem adnak eligazítást ifjúságunk gondolkodásmódjának valóságos alakulásáról, s arról, hogy konkrétan mekkora részükre vonatkozik egy-egy megállapítás. A fentiek így is bizonyítják azonban, hogy a hosszú időn át *oktatásra szűkített* intézményes nevelés valóban csekély hatást gyakorolhatott ifjúságunk tudatára, gondolkodásmódjára. Nem beszélve az emberi személyiség valóságos nevelésének többi feladatáról. Mert igaz, hogy hatékony, a gyermekek – *minden gyermek* –

személyiségének egészét tudatosan fejlesztő *oktatás nélkül* nem lehetséges „szocialista módon élni, dolgozni és gondolkozni" képes és kész (kész nem a befejezettség, hanem a motiváltság, a személyiség szocialista irányultsága, beállítódása értelmében!) emberekké nevelni gyermekeinket, de *nem lehetséges pusztán oktatás útján sem.* Mint ahogy nem lehetséges csupán, vagy túlnyomórészt *munkával.* a közvetlen termelésben ilyenekké nevelni őket, *de nem lehetséges szocialista értelemben produktív munka* – termelés és gazdálkodás – *nélkül sem.* „Az üzemi légkör" spontán nevelőhatását az iskolás fiatalokra túlértékelő koncepció képviselői megfeledkeztek arról, hogy csak „a pedagógiailag megszervezett munka" lehet nevelési rendszerünk szerves része (Makarenko). A tapasztalatok azt mutatják, hogy kevéssé értettük és valósítottuk meg eddig Marxnak azt az előrelátását, hogy a fizetett termelőmunka szellemi és testi neveléssel, valamint technológiai képzéssel való egyesítése „a munkásosztályt magasan a jelenlegi uralkodó osztályok színvonala fölé fogja emelni", és hogy „az oktatás és termelőmunka egyesítése a munkatermelékenység emelésének egyik, a mindenoldalúan fejlett emberek termelésének egyetlen módszere". Gyakran és jogosan szoktunk hivatkozni arra, hogy a mai fiatal generáció már a felszabadulás után született, a szocialista átalakulás körülményei között nevelkedett, gondolkodását, magatartását tehát alapvetően az uralkodó, a szocialista termelési-társadalmi viszonyok határozzák meg. Valóban, ifjúságunk mai arculatának és magatartásának, társadalmi aktivitásának szocialista elemeiben és tendenciáiban nem nehéz felfedezni a szocialista átalakulás *„objektív pedagógiájának"* előremutató tendenciáit, spontán nevelő, személyiségfejlesztő hatását, helyesebben az ösztönös nevelőhatások, valamint a *tudatos, szubjektív nevelőtevékenység* (a nevelők tevékenysége és a gyermekek, a fiatalok saját tevékenysége) *együttes* eredményét.

Arról azonban már jóval kevesebb szó esik, hogy társadalmunk átmeneti jellegéből következően konkrétan *milyen* és *milyen mértékű* még nem szocialista, vagy éppen az alapvető szocialista tendenciákkal *ellentétes hatások* is érik nap mint nap gyermekeinket, fiataljainkat és nevelőiket. Még kevesebb arról, hogy miképpen alakítható át az iskola (az egész iskolarendszer) *valóban* a munkásosztály ideológiai, szervezeti és nevelőhatása közvetítőjévé, miképpen kössük össze a tanító-nevelő tevékenységet az új társadalom – a fejlett szocializmus – megszervezésének nagy feladatával. Az iskola pedig csak ebben az esetben veheti fel sikerrel a küzdelmet a fiatalságot érő spontán ne-

gatív hatások ellen, s válhat az iskolai, az intézményes nevelés is „a történelem lényeges mozzanatává" hazánkban.

Az iskolarendszer felülvizsgálata során készült elemzésekből közölt idézetekből egy másik tanulság is kiolvasható. Jó néhány évvel ezelőtt az irányítószervek sajátos „munkamegosztást" hoztak létre az iskola és az ifjúsági mozgalom között is. Tudniillik, hogy *az iskola funkciója az oktatás és képzés,* az ifjúsági mozgalomé pedig a *kommunista (közösségi) nevelés.* A tapasztalat: „a társadalmilag közönyös és a politikai kérdésekben járatlan fiatalok jelentős száma" a munkásfiatalok között (!) s a tanulóifjúság soraiban is, valamint az iskolai KISZ-szervezetek még mindig sok gondja, problémája azt mutatja, hogy amint nem lehet csupán oktatás útján nagy társadalmi céljainkkal azonosulni képes, és egyéni munkájuk, szakmájuk társadalmi, politikai jelentőségét felismerő fiatalokat nevelni, úgy *politikai-közéleti aktivitásra* sem lehetséges csak politikai-mozgalmi tevékenységgel nevelni őket. Nem lehet persze társadalmi-politikai, közösségi, közéleti tevékenység nélkül sem.

Az iskola és a mozgalom közötti *ilyen* munkamegosztás következtében ugyanis nem jöttek, nem jöhettek létre iskoláinkban valóságos, a forradalmi változtató és önmegváltoztató gyakorlat *minden* lényeges oldalával összhangban működő hatékony *pedagógiai közösségek,* szocialista értelemben nevelőközösségek. Ez tudniillik nem egyszerűen gyermekközösség, ifjúsági közösség, hanem a pedagógusok és a gyermekek, a fiatalok egységes közössége, *a pedagógusközösség és az ifjúsági közösség egysége.* A társult munka elvén felépülő üzemi, termelő vagy más munkahelyi közösségekhez hasonlóan az iskolaközösség is a szocialista demokratizmus és demokratikus centralizmus gyakorlásának és erősítésének, *szokássá válásának* gyakorlótere. A különbség az, hogy a pedagógiai elven felépülő iskolaközösségek életét, tevékenységét – a nevelőtevékenységek átfogó rendszerét – nem gazdasági, hanem *pedagógiai* cél érdekében tervezik, szervezik és irányítják. Csak jól szervezett és irányított, erős, tekintélyes, dinamikusan fejlődő pedagógiai közösségben bontakozhat ki *mindenoldalúan* a gyermekek, a fiatalok fokozatosan önállóvá váló *saját tevékenysége,* öntevékenysége, a *közösség minden tagja társadalmisága és individualitása,* „megismételhetetlenül egyedi egyénisége" (Makarenko). Valóságos, nem formális önkormányzati szervek is csak ilyen közösségben jöhetnek létre.

Az iskola és a mozgalom szembeállítása vagy az iskolai közösség-

nek a politikai, mozgalmi szervezettel való összemosása mélyén a politika és a pedagógia *lenini egységének és különbözőségének* meg nem értése, tisztázatlansága húzódik meg.

Az iskola – a szocializmust építő társadalom iskolája – valódi jelentősége, alapvető funkciója tekintetében tapasztalható bizonytalanság, az iskolarendszerben a funkció és tevékenységtartalom előzetes tisztázása nélkül eszközölt gyors szerkezeti változtatások – végső soron mind az átmeneti társadalom jellege, a szocialista átalakulás általános és sajátos törvényszerűségei, továbbá a társadalom–nevelés összefüggés természete, ebből következően a nevelés mint *„gyakorlati társadalmi tevékenység és viszony"* sajátossága, sajátos objektív törvényszerűségei nagy kérdéskomplexusban tapasztalható *elméleti tisztázatlanságra* vezethetők vissza.

A kérdéskomplexus első fele, az átmenet sajátosságai, általános és sajátos törvényszerűségei lényegében a KB tudománypolitikai irányelveinek megjelenése óta váltak hazánkban intenzívebb filozófiai és társadalomtudományos kutatás tárgyává. A neveléselméleti és történeti kutatásoknak, a marxizmus–leninizmus elvi metodológiai bázisán folyó intézményes *pedagógiai alapkutatásoknak és interdiszciplináris kutatásoknak* szükségességét még később ismerte fel a tudománypolitika.

Meg kell mondanunk azt is, hogy amit a neveléstudományi alap- és komplexkutatásokkal szembeni értetlenség, sőt nemegyszer határozott ellenállás ellenére hazai pedagógiánk a felszabadulás óta mégis kidolgozott, az sem került eddig *érdemi* felhasználásra a köznevelési rendszer, az iskolarendszer tervezése, szervezése és irányítása során. (Gondolunk itt elsősorban Kemény Gábor, Tettamanti Béla, Faragó László, Sámán Márton, az élők közül Faludi Szilárd és mások munkásságára.) Mindemellett köznevelési rendszerünk pedagógiai és *ezen keresztül* társadalmi-gazdasági hatékonyságának a szükséges és lehetséges mértékű fokozását nagymértékben akadályozza – véleményünk szerint – *az egységes irányítás* hiánya. A sok tárca, főhatóság, felügyeleti szerv számszerű csökkentése enyhít a korábbi helyzeten, de nem oldhatja meg az alapproblémát: nemcsak a politikai, hanem a *pedagógiai egység* megteremtését az iskolarendszer egésze irányításában. Legjobban a szakmunkásképzés és a szakközépiskolák vonatkozásában lehet érzékeltetni, mire gondolunk. A szakiskolák óraterveinek és tanterveinek „szakmai részét" a szaktárcák, „közismereti részét" az OM készítette. Kettéválasztódott a nevelés és szakképzés is: egyikért a megfelelő szaktárca, másikért az OM lett felelős.

A túlterhelésnek, a tantervek és tankönyvek sűrű átdolgozásának nem csupán és *nem elsősorban a tudomány és a technika gyors fejlődése* a valódi oka, hanem az, hogy ezek az alapvető dokumentumok a „korszerűsítés" jelszavával, de a *legelemibb pedagógiai-didaktikai törvényszerűségeket is figyelmen kívül hagyva* jöttek eddig létre. Ezen, sajnos, a tananyagcsökkentés sem segít. Egy iskolatípus teljes tananyagát és az oktatás folyamatát úgy megtervezni, hogy az ne legyen túlterhelő, *csak egységes tantervelméleti koncepcióban* lehet. Ma pedig annyi tantervi-didaktikai elgondolás érvényesül, ahány tantervkészítő és tankönyvíró. (A tantervek és tankönyvek is egymástól függetlenül készülnek.)

Az egész szocialista átalakulás, a társadalmi termelés, a tudományos és technikai haladás szubjektumának, az embernek nevelése-önnevelése, *azon belül* a szakembernevelés és -képzés ma nem rendelkezik kormányszintű *tudományosan tervező, szervező és irányító centrummal.* Ezért jelenleg a megengedhetőnél jóval nagyobb mértékben van kiszolgáltatva a spontán erők hatásának. Ma már nem elég az egyszerű „együttműködés", „egyeztető tárgyalás", a „testületesdi". *A tudomány és a termelés intenzív összefonódásának, a forradalmi elmélet és a forradalmasító gyakorlat egyesítésének „az embertermelés"-ben is végbe kell mennie.* (. . .)

Magyar Filozófiai Szemle, 1977. 5. sz. 489–507. old.

Az oktatás világválságáról megjelent és megjelenő számtalan írás, tanulmány és kötet jelzi azt a tényleges, szinte lebírhatatlan nehézséget, amelyet korunkban az iskolai képzés jelent minden társadalomban, a fejlettségi fokok külön, sajátos gondjaival. A legprogresszívabb oktatási-nevelési programmal a szocializmus lépett elő; a munkásosztály és a munkásmozgalom a valamennyi réteg számára lehetőséget nyújtó törekvéseivel áttöri a régi osztálykorlátokat. Ám a társadalmi-gazdasági fejlődés tényleges szükségletei és az iskola teljesítménye közötti összhang megteremtésének gondjait a szocializmus sem tudja „megtakarítani".

Különösen érvényes ez a szakmai képzésre és oktatásra, még inkább annak középfokú tartományára, hiszen a termelésbe és a szolgáltatásba belépő új szakemberek tudása, teljesítménye, leleménye nagyrészt ettől függ. Az egyén oldaláról is sorsdöntő kérdés, hogy pályaválasztási, tanulási elgondolásaival – a készségeinek és képességeinek megfelelő képzés után – „helyére talál-e" a társadalom termelő gépezetében. Az egyének és a közösség érdekeit megmozgatva hatnak vissza a középfokú szakoktatás eredményei és gondjai egész életünkre, akár úgy tesszük fel a kérdést: „hogyan gazdálkodunk", „miből élünk" vagy „hogyan élünk", akár azt kutatjuk, hogy milyen lesz a holnap szakmunkása, vagy milyen emberi tudás képes tárgyiasulni a javak és a szolgáltatások megtermelésében.

Lapunk ezért adott alkalmat a témához más-más oldalról kapcsolódó négy szerzőnek arra, hogy Horváth Mártonnak a középfokú szakképzést és szakembernevelést elemző cikkéhez hozzászóljon. Az írások megerősítenek és vitatkoznak. Amint ez a későbbiekben olvasható, egyetértés van néhány alapvető kérdésben. Abban, hogy a szakképzés mai tennivalóit egy percre sem lehet elhanyagolni egy jövőről folyó elképzelés vagy disputa ürügyén; hogy iskolarendszerünk szer-

kezete egymagában nem lehet perdöntő a tartalom és egyéb feltételek nélkül; hogy mai és holnapi munkánkban mindig gondolni kell a jövőre is: minden lépésnek szembesülnie kell a távlatok szükségleteivel is. Egyetértés van abban is, hogy az optimális alapozás jegyében az egység felé és a jobb – társadalmilag és egyénileg is célszerűbb – pályaválasztás felé kell közeledni a szakképzésben.

Amiben nincs egyetértés, ott a problémák még szemléletesebbé teszik: a legjobb elgondolásokat is alá kell vetni a gyakorlat próbájának. Érzékeltetik, hogy a szakképzés ellentmondásait csak maximális megfontolással, felelős, reális döntésekkel, az egész társadalomba való beágyazottság ismeretében lehet feloldani, feszültségein csak így lehet túljutni. Nem könnyen és nem egy csapásra.

Horváth Márton:

KÖZÉPFOKÚ SZAKKÉPZÉSÜNK ÉS A SZAKEMBERNEVELÉS

Az utóbbi két évtizedben a középiskolázást szokás volt „az iskolarendszer neuralgikus pontjának" nevezni. Valójában amióta iskolarendszerek léteznek, mindig a középfok okozta a legtöbb gondot mind a tudomány, mind a társadalom számára, itt sűrűsödött a legjobban az egyenlőség és homogenizálás, valamint a szakosodás és szelekció közötti ellentmondás. Az iskolarendszerek fejlődése során e feszültséggóc mind későbbi életkorra tolódott el. A nyolcosztályos általános iskola bevezetéséig az elemi iskolát, manapság pedig az általános iskola utolsó évét követő „útelágazás", illetve maguk az eltérő képzési utak (a szakmunkásképzőtől a gimnáziumig) hordozzák annak terhét, ami az emberek pályára találásával, elosztásával jár.

A középfokú szakoktatás mint probléma

A szakképzés lényegéhez tartozik, hogy a tanulók szakosodásával, szelekciójával jár. A szelekció későbbi életkorra kerülése tehát együtt jár a szakképzés későbbre tolódásával. Ez a folyamat párhuzamos azzal, hogy a társadalom által megkívánt szakképesítések szintje egyre emelkedik: nő a felsőfokon képzettek száma a közép- s alapfokú szakképzettekhez képest.

Kevéssé egyértelmű a szakképzés *iskolai és munkahelyi formái* közötti szerepmegosztás. Évszázadunk első felében épült ki a legtöbb

országban az iskolai szakoktatás, amely háttérbe szorította a munkahelyi képzést. Jelenleg viszont ismét világszerte hangsúlyozzák a munkahelyek fokozottabb bevonásának szükségét, illetve a szakképzés egyes területeinek a munkahelyekre, üzemekbe telepítését.

A felszabadulás utáni első évtizedben nagy számban alakultak hazánkban szakoktatási intézetek, amelyek döntő szerepet játszottak társadalmunk átrétegződésében, egy képzettebb munkásosztály létrejöttében.

A korszakon belül *fordulópontot jelentett az 1961-es év*, amikor megfogalmazódott a szakoktatás *magasabb* műszaki színvonalának igénye, és létrejött *a szakközépiskola*. Ez az iskolatípus megszületése óta iskolarendszerünk legvitatottabb és legtöbbet változó eleme. A kerdést helyesebb az ipari és mezőgazdasági középiskolákra szűkíteni, mivel a tercier szektornak képző közgazdasági, egészségügyi és egyéb iskolák lényegében változatlanul betöltik szerepüket. Az 1972-es párthatározat máig is érvényes hatállyal foglalta össze az ipari és a mezőgazdasági középiskolák fő problémáit: a képzési célok irreálisak, a végzettek bizonyos értelemben mind a szakmunkásokkal, mind a gimnazistákkal szemben hátrányban vannak.

Ebben az összefüggésben kedvező lépésnek kell minősíteni azt a most életbe lépő döntést, hogy a szakközépiskolások jelentős hányada a négyéves képzési idő alatt *szakmunkásképesítést is* szerez. A szakmai képesítést adó szakközépiskolában 76 szakma tanulható; 34 szakon az 1965-ös, ma is vitatott döntésnek megfelelően megmaradt a „szakmai középkáder" képzés. Tekintsük ígéretes újnak a szakmai képesítést adó szakközépiskolákat, bár már megszületésekor is bizalmatlanság kíséri; elsősorban a nem kielégítő műszaki színvonalat hozzák fel ellenérvként; azt, hogy műszaki tananyaga alig különbözik az érettségit nem adó szakmunkásképző iskoláétól. Olyan ellenvetések ezek, amelyeket csak a gyakorlat, maga az élet, az elemző összehasonlítások cáfolhatnak meg vagy igazolhatnak. Nem lenne helyes egyértelműen a tagadás álláspontjára helyezkedni, hiszen ez lényegében visszatérés a hatvanas évek első felének képzési koncepciójához.

A beiskolázási adatok ugyanakkor egyáltalán nem tükrözik a szakközépiskolával kapcsolatos bizonytalankodást. Országos szinten ezekben az iskolákban *a legnagyobb a túljelentkezés*, és a tanulók számaránya előbb utolérte, s ma már csaknem 50 százalékkal meghaladja a gimnazisták számát.

A társadalom tehát nagyon is *igényli* ezt a képzési formát, ami nem

csoda, ha sorra vesszük mindazt, amit a szakközépiskola ígér. A jelentős rétegek szemében elvont, bizonytalan kimenetelű gimnáziummal szemben az elhelyezkedés biztonságát és életközeli, gyakorlatias képzést nyújtó iskola. Egyúttal „teljes értékű" középiskola, érettségivel, ami a munkás- és parasztcsaládok jelentős részében a társadalmi felemelkedés célul kitűzhető lépcsőfoka, a műveltség terjedésének fokmérője. Továbbá: a szakmacsoportra képző iskolák eleve nyitott, a végzés után bővíthető és bővítendő ismereteket adnak. Végül: a szakközépiskola nem jelent zsákutcát, legalább a szakirányú felsőoktatás felé nem. Csupa korszerű jellemvonás, mintha egy progresszív oktatástervező műhely rajzasztaláról kerülne le ez az iskola. Mi hát a magyarázata a rengeteg ellentmondásnak?

Nem elképzelhetetlen, hogy a dolog nyitja éppen az előző megállapításokban rejlik: a szakközépiskolákban túl sok a gyakran változó vonás, és kevesebb *a gyakorlat által kihordott és igazolt elem.* Sajnos 1961 óta nem tudtuk elérni, hogy ez a kezdettől és változatlanul ígéretes iskolatípus a helyére kerüljön köznevelési rendszerünkben. A legkevésbé sikeres találkozási felületek – mint láttuk – éppen a társadalom által megkívánt szakmastruktúrával vannak. Évekbe került a különféle érdekek egyeztetése, egy új szakmai jegyzék kiadása, amely az új rendszerű képzésben elengedhetetlen volt.

Sajnos a szakközépiskola aktuális problémái miatt gyakran háttérbe szorul a szakoktatás legtömegesebb típusa, a szakmunkásképzés. A következőkben azonban – a szakoktatás fogyatékosságait sorolva – erről az iskolatípusról is szó lesz.

A szakoktatás néhány ellentmondása

A szakmai képzés jelenlegi rendszere még mindig hordoz magán olyan kedvezőtlen vonásokat, amelyek sok évtizeddel korábban voltak rá jellemzők. A legnagyobb tömegeket érintő *szakmunkásképzés* a tanulókat további tanulásra fel nem készítő s ezért alacsonyabb társadalmi presztízsű iskolákban folyik, s ez kisugárzik fiatalokra és pedagógusokra egyaránt. De nem kétséges, hogy a gimnáziummal szemben hátrányban van a szakközépiskola is.

A háromféle iskola között más természetű falak is emelkednek. Az ésszerű *átlépések* és pályakorrekciók útjában mesterségesen magas tantervi és adminisztratív *akadályok* vannak. A szakképzés továbbfejlesztésének természetes iránya – jelenlegi ismereteink szerint – a szak-

képzés mai szintjei közötti válaszfal lebontása, a fokozatos, *racionális integráció.*

Szembetűnők *az iskolai lemorzsolódás* adatai is. A szakmunkásképzésbe felvettek 18–19 százaléka nem jut el a szakmunkásvizsga letételéig, ezen belül mintegy 10 százalékuk az első, 5–6 százalékuk a második, 2–3 százalékuk a harmadik évben hagyja abba a tanulmányait. A szakmunkásvizsgán bukottakkal együtt a beiratkozottakból körülbelül minden ötödik szakképzetlenül kerül ki az iskolából. A tanulók lemorzsolódása a szakközépiskolákban sem sokkal marad el: a legutóbbi években 15–16 százalék, de a hatvanas évek közepén a 30 százalékot is meghaladta. A lemorzsolódás mind anyagilag, mind emberileg veszteség. A kimaradók mindenképp *a kudarc érzését* viszik magukkal; az addig kapott oktatás és képzés, valamint a társadalmi tőke, mely beruházásra került, elpazarlódott.

Jelenleg iskolarendszerünkben gyakorlatilag *csak egyszeri pályaválasztásra van lehetőség;* a hozott döntést már nem lehet megváltoztatni. A tanulmányok befejezése és a megfelelő bizonyítvány megszerzése előtt lemorzsolódók üres kézzel kerülnek ki az iskolából. Oktatástervezési kutatásaink szerint ezért a jövő szakképzési rendszerét úgy kellene alakítanunk, hogy a végképp kimaradók száma minimális legyen, mert mindig rendelkezésre és nyitva álljanak megfelelő, szervezett, változtatási alternatívák.

A szakmai képzéshez meglehetősen *merev felvételi szelekciós rendszer* kapcsolódik, amely azonban az esetek legnagyobb százalékában *nem* az adott pálya *alkalmassági* követelményein alapul, hanem a tanulmányi teljesítményen. A szelekció alapjául választott követelmény még a szakmai tanulmányok sikeres elvégzését sem prognosztizálja megfelelően, a választott pályán való helytállást pedig ennél is kevésbé.

Véleményünk szerint a megoldás egy olyan, az iskolarendszerbe épülő pályaorientáció lenne, amelyben a szelekció nem erőltetetten, egyetlen ponton jelenik meg, hanem a munkára nevelés, a pályaválasztás, a fakultatív oktatás és az ezekre épülő szakképzés rendszere segíti hozzá a fiatalt a megfelelő pályairány megtalálásához.

A szakmai képzést rendkívül *merevvé* tette *a „kész" szakmunkás nevelésére* való törekvés. Pedig a technikában végbemenő változások új meg új feladatokhoz való alkalmazkodásra kényszerítenek, magas szintű termelési kultúrát igényelnek. E termelési kultúrát többé már nem lehet úgy fejleszteni, hogy a tanulót meghatározott szakismeretek-

kel látjuk el, azaz csak egyetlen foglalkozásra készítjük fel, amelyben egész életében dolgozni fog. *A szakmai képzés a jövőben inkább előkészület az alkalmaztatásra, specializált képzéssel a munkavállalás idején és a későbbi oktatás keretében.*

Szakképzésünk másik jellemző hibája, hogy *az emberformálás háttérbe szorul a szakemberképzés mögött.* A szakképzésnek a társadalmi művelődés elemének, sőt nélkülözhetetlen összetevőjének kell lennie. Sőt: a társadalmi-gazdasági fejlődés bizonyos szakaszaiban épp a szakképzés válik a társadalom művelődésének legfontosabb szervezeti formájává.

Az 1972-es oktatáspolitikai határozat intelmei ellenére a képzési szintek és tartalmak szerinti elkülönülést határozott *társadalmi hierarchizálás* tetézi a szakmunkásképzés, a szakközépiskolák és a gimnáziumok között. A meg nem szűnt előítéleteket vagy kényelmes sémákat mintegy igazolva a jó hírű gimnáziumoktól a hiányszakmák intézetei felé egyre érdesedő pedagógiai szellem és gyakorlat figyelhető meg. Természetesen megvan ennek a tényszerű racionális, tehát indokolható és védhető háttere, de a különbségek túl nagyok és szembeötlőek. (Keveset változtatnak ezen a minden oldalon meglevő kivételek.)

Az egyik ok abban van, hogy a szakoktatásban még mindig *nem sikerült az embernevelést* – nemcsak szándékát, de minőségét sem – mindenütt a szakmai képzés céljaival *egyenrangúvá* tenni. A másik ok a középiskolák túlzott *elszigeteltsége,* amin eddig keveset változtatott az az előremutató döntés, amely egységessé tette a tanácsi felügyeletet a középiskolák fölött. A háromféle iskola elkülönülésének fő hátulütője, hogy ezáltal nehezen ellensúlyozható, sokszor pedig irreverzibilis módon egymástól igen *eltérő életmódra és értékrendre* szocializálják a tanulók nagy csoportjait.

Az elmondott különbözőségeknek tükre, egyben oka és következménye az oktató- és nevelőgárda sajnos továbbra is nagyon eltérő színvonala, teljesítménye.

A legfontosabb gondok közül emeltünk ki néhányat. Lehetne folytatni a sort, de az sem tagadható, hogy számos területen *kedvező változás indult* meg, vagy legalábbis eljutottunk a gondok felméréséig. Figyelmet érdemel a szakközépiskolák *tantervi reformja,* annál is inkább, mert a gondokon elsősorban a *tartalmi* problémák megoldása segít. A tantervektől, az ismeretek elsajátításától függ, hogy a felsőoktatásba milyen arányban kerülhetnek be a szakközépiskolák tanulói.

A jelenlegi helyzet enyhén szólva nem megnyugtató. Az 1977-es évben gimnáziumban 23 734-en, szakközépiskolában 23 414-en érettségiztek. Az előbbiekből felvettek főiskolára, egyetemre 10 097 tanulót, az utóbbiakból 3460-at. Még hozzátehetjük, hogy a szakoktatási intézményekben a legmagasabb a *fizikai* dolgozók gyermekeinek az aránya, minden kedvező változtatással elsősorban számukra nyújtunk segítséget s alapot a továbbhaladáshoz. (A továbbjutás feltétele többek között *az alapozó tárgyak,* elsősorban a matematika és fizika elsajátítása, amely tárgyak legfontosabbak a felsőfokú továbbtanulásban. A felvételi szabályok könnyíthetők, az említett tárgyakból lehet kevesebbet követelni, de akkor a felsőfokú tanulásnál idézünk elő nehézséget!) Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a gondok jelentősebb hányada csak egy új, elvekben következetes és mindenben konzekvens köznevelési rendszerben oldható meg. A párt programnyilatkozata az oktatástervezéshez e területen is megadta a szükséges alapot.

A lehetséges jövő és a tudomány

Bármennyire problematikusnak ígérkezik is a szakképzés széttagoltságát felváltó *egységesítés,* úgy véljük, *hosszú távon* hazánkban is elkerülhetetlenné válik. Ezt igazolja több szocialista ország példája is. Az egységesítés főként a következő területeken lenne célszerű:

- *a szakmastruktúrában és a szakmai képzésben;*
- *az irányításban és a felügyeletben;*
- *a pedagógusképzésben.*

Az oktatástervezési vizsgálatok, kutatások a szakképzés legkülönfélébb alkalmait és színtereit a tanítás, nevelés és közművelődés alkalmaival és színtereivel *integráltan* javasolják fejleszteni. Ez a változó adottságoknak megfelelően jelentheti a szervezeti formák integrálását is, az irányítás integrálását is, a terek és berendezések (épület) integrált megtervezését is. Ebbe az integrációba a munkahelyek éppúgy bevonandók, mint a mai iskolák. Az ilyen értelemben integrált szakképzés véleményünk szerint rugalmasabban képes reagálni *a termelésben felmerülő új képzési követelményekre,* miközben nem szigetelődne el az iskolarendszer és a közművelődés egészétől. Egyúttal a szükséges, illetve rendelkezésre álló képzési infrastruktúra is egyenletesebben terhelhető és teljesebben használható ki. A szakképzés fejlődésének legjobb hazai és nemzetközi útja mindenképp *a széles alapról* történő, későbbi, körülhatárolt *differenciálódás.* Meggyőződésünk

szerint ez megfelel a szülők, a fiatalok, a vállalatok pillanatnyi és a népgazdaság hosszú távú érdekeinek.

Az egységesítés *elméleti* megalapozása érdekében célszerű lenne megvizsgálni egy központi szakképzési intézet létrehozásának gondolatát. Feladata elsősorban az lehetne, hogy tárcaérdekektől függetlenített helyzete alapján biztosítsa a koordinációt a szakképzés különféle területei és szintjei között, elősegítve a felesleges átfedések kiiktatását *mind tartalmi, mind szervezeti kérdésekben,* s egyben előkészítse és megvalósítsa a szakképzés egységes továbbfejlesztését. A szakközépiskolák jelenlegi tantervei általában három helyen készülnek, s ez rendkívül nehézzé teszi a szakmai és pedagógiai egység érvényesülését. A képzés egyetemes érdekeitől eltérő elvek és gyakorlatok veszélyének elhárítására ma nincs mindenben biztosíték.

Véleményünk szerint a jelenleginél magasabb szintű műveltségi alapokat nyújtó *közös iskolázás után* engedhető meg *a szakosodás* megkezdése, különösen, ha intézményesen biztosítjuk a pályafejlődést és pályakorrekciót. A szakmai képzés egységes tevékenységrendszerbe („programba") szervezéséből így az iskolázásnak olyan alapszerkezete bontakozik ki, amelyre integrált középfokú szakképzés épülne. Olyan szakképzés, melyben nem lenne „külön" szakközépiskola és külön szakmunkásképzés. Megszűnne a középfokú általános képzés mai formája. Ennek szerepét részben a jelenlegihez képest felemelt időtartamú kötelező általános képzés venné át, emellett a szakmai képzésben folytatódna az általános művelés programja is – megfelelő arányban. (A szakképzés időtartamát az adott szakterületen a gazdasági fejlődés igényeinek megfelelően kellene meghatározni 6 hónaptól 3 évig.) A középfokú szakképzés első évét véleményünk szerint feltétlenül iskolarendszerű képzés keretében lenne célszerű megszervezni minden fiatal számára. A specializálódásra a főbb munkahelyeken szervezett képzés keretében kerülne sor.

A jövő szakképzésének – a specializálódás időszakában – a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben kellene támaszkodnia *a munkahelyi képzésre.* A fejlődés nemzetközi tendenciái ebbe az irányba hatnak. Ezt igényli a hazai gazdasági fejlődés is, hiszen csak a széles alapozású szakmai képzésre épített specializálódás felel meg a gazdaság és az üzemek változó igényeinek. *Számos aggály is* felmerül azonban e kérdéssel kapcsolatban. Ilyenek: vajon szemléletmódjukat tekintve érettek-e a munkahelyek arra, hogy pedagógiai tevékenységet is folytassanak, s a fiatalok fejlesztését a pillanatnyi termelési érdek elé he-

lyezzék? Biztosítva vannak-e, vagy biztosíthatók-e a tárgyi feltételek ehhez a programhoz? Megoldható-e, hogy a specializáció irányai rugalmasan cserélődjenek az igényeknek megfelelően, vagy az egyszer elfogadott és elsőnek beindított irányok megmerevedésétől kell tartani? A kérdések nyitottak, ugyanakkor a *fejlődés nagy távlati tendenciái is egyértelműek.* A szakadék áthidalása a gyakorlatra vár.

A felsőoktatási előkészítés a középfokú szakképzésre épülő egyéves előkészítő tanfolyamokon történne. Ez az időszak nem veszne el azok számára sem, akik a következő lépcsőfokra nem jutnának el. Az előkészítő szakaszhoz kapcsolódó gyakorlati év után – a megfelelőbb szóhasználat kialakításáig ideiglenesen „technikusnak" nevezhető – diplomát kapnának.

Ily módon a kötelező általános képzés befejezése után a szakképzés *három lépcsőben* egymásra épülő szakasza – a középfokú szakképzés, a felsőoktatási előkészítés és a felsőfok egy része – nyújtaná és szervezné azt az egységes rendszert, amelyre meggyőződésünk szerint az ifjúság neveléséhez még a kötelező általános képzés befejezése után is feltétlenül szükség van.

Ha távolabbra – az ezredforduló előtti évtized már belátható gyökeresebb változásaira – tekintünk, akkor tudatában kell lennünk, hogy addig stabilitásra van szükség, amely nem jelenthet mozdulatlanságot a gyakorlatban sem, hiszen akkor távlati szándékainkat sem alapozhatjuk meg.

Középtávú fejlesztési feladatokban gondolkodva (elsősorban a következő évek feladataira figyelve) elsőnek azt említem, hogy nagymértékben *egységesíteni* kellene a középiskolázást. *Közelíteni* a tanterveket, megkeresni a tantárgyi egyezéseket, növelni a *közösen* tanított-tanult tananyagok mennyiségét. Még következetesebben össze kellene hangolni a szakmunkásképzésben, a szakközépiskolában és a fakultáció keretén belül a gimnáziumban tanított ismereteket. El kellene érni, hogy a különféle középiskolák szükségszerűen differenciált képzési feladataihoz a mainál *egységesebb nevelési célok,* követelmények társuljanak.

Az itt felsorolt folyamatokat lényegesen felgyorsítaná, ha – élve az egységes tanácsi felügyelet lehetőségével – szorosabb *intézményes kapcsolatokat* alakítanánk ki az egy körzetben (például ugyanabban a kisvárosban) működő *háromféle középiskola között.* Ennek egyre többfelé megvalósuló mintája a diákotthonok közös kihasználása. Az

így szerveződő iskolaegyüttesek előképei lehetnek a távolabbi jövő egységes középiskolájának.

Az egységesítő tendenciák egyik közvetlen eredménye az indokolt *pályakorrekciók* könnyebb megvalósíthatósága lesz. Nemcsak az azonos típusú iskolák közötti oldalirányú mozgásra gondolunk, hanem a lényegében szintkülönbséget is leküzdő *átlépésekre* szakmunkásképzőből szakközépiskolába, mindkettőből gimnáziumba, és mindez az ellenkező irányban is.

A leírt elképzelések nem a minden áron elérendő egyformaságot célozzák. Ellenkezőleg, *a szakképzés felsőbb évfolyamain* – ahol elképzeléseink szerint a szakirányú kiképzés koncentrálódnék – a jelenleginél *nagyobb differenciáltságot* tételezünk fel. A szakközépiskola esetében a képzési alaptípusokon belül különféle elágazó képzési programokra lenne szükség, részint az érettségi előtt, részint utána (ez szakközépiskolai típusonként változik). Ahol az érettségi előtt indokolt valamilyen differenciálás – például azok javára, akik eséllyel tervezik a továbbtanulást –, ennek formája a gimnáziumi fakultációhoz lehet hasonló. Az esetek többségében a negyedik év után lehetne a tanulmányi eredmények alapján kialakítani olyan csoportokat, amelyek a technikusi fokozathoz vezetnének, vagy valamilyen szakmából adnának szakmunkás-, illetve mesterbizonyítványt. A szintkülönbségek ezúton is csökkenthetők. (Az érettségi szerepének meghatározása és a köznevelés rendszerében való elhelyezése további vizsgálatot és döntést igényel, mivel ez más kérdésekkel – elsősorban a felsőoktatási felvételi rendszerrel – is összefügg.)

A középfokú oktatásban dolgozók jelenleg még kedvezőtlen presztízskülönbségét csak úgy lehet megszüntetni, ha *a pedagógusképzésben is kiegyenlítjük a szintkülönbségeket.* A kiegyenlítés másik fontos feladata az elméleti és gyakorlati tárgyak közötti jelenlegi különbségek fokozatos mérséklése a pedagógusképzésben. Pedagógiai hatékonyságát tekintve *az elméleti és gyakorlati* képzés egyenjogúsága nyilvánvaló; ennek azonban a pedagógusképzési konzekvenciáit is le kell vonni, mind a képzés tartalmának, mind szervezetének meghatározásában.

A szakképzés fejlesztésére vonatkozó *jelenlegi intézkedések* – mint a köznevelés fejlesztésének átmeneti szakaszai – *előkészítői* lehetnek a későbbi jelentősebb változtatásoknak. De mindenkor „kifutási időre" van szükség, mert az indokolatlan változtatások csak így kerülhetők

el, s így válhat világossá, hogy *mit várhatunk és mit nem várhatunk* egy intézkedéstől, vagy éppen a szakközépiskolától. A jelenlegi munkaerő-gazdálkodási gondok közepette mind az indokolatlanul elhúzódó, mind a gyors, következményekkel nem eléggé számoló döntés egyaránt további nehézségeket támasztana. Bármilyen változtatást együtt kell látnunk népgazdasági lehetőségeinkkel és gondjainkkal. Lényeges azonban, hogy ne szűk csoport- vagy más parciális érdekektől meghatározottan gondolkodjunk, hanem lássuk mindennek a helyét a köznevelés rendszerének és fejlesztési folyamatának egészében. Az oktatáspolitika és a tudomány nem önmagáért, hanem fiatalok sorsáért felelős, s így minden intézkedést ebben a megközelítésben is mérlegre kell tenni.

Cravero Róbert:
A SZAKKÉPZÉS MUNKAMEGOSZTÁSA

Horváth Márton tanulmánya a köznevelés továbbfejlesztésével összefüggő munkálatok egyik aktuális témáját tárgyalja. A tanulmányban megfogalmazott kérdések napjainkban – mind a tantervi reformok bevezetésével összefüggésben, mind a köznevelés távlati fejlesztésének fő irányait kijelölő tevékenység folytán – felvetődnek. A kutatók és a tervező szakemberek egyaránt érdekeltek abban, hogy *az oktatás munkaerőt újratermelő funkcióját a társadalmi-gazdasági fejlődés követelményeivel összhangban határozzák meg.* A jelenlegi gyakorlati tapasztalatok és a belátható jövő igényeinek összevetése alkalmas lehet arra, hogy az iskolarendszer korszerűsítésének irányait, ezen belül a szakmai képzés feladatait ki lehessen jelölni. Ezzel összefüggésben *ésszerűbb munkamegosztást* kell kialakítani az iskola és a munkahely között, s ez nem korlátozódhat csak a képzésre, hanem a foglalkoztatás mai rendszerének módosítását is igényli. A módosítás lényege, hogy a foglalkoztatóknak fel kell készülniük az új típusú szakemberek fogadására.

Úgy érzem, hogy a tanulmány az eddig ismert vizsgálatok eredményei egy részének összefoglalására vállalkozik. Az írásban a szakoktatás főbb ellentmondásainak bemutatása, a feszültségek feloldására levont következtetések bizonyító, magyarázó ereje egyértelműbb lenne, ha szó esnék ezek alapvető *okairól* is. A szerző által felvázolt „lehetséges jövő" sincs minden esetben összhangban a feszültségek

feloldására irányuló következtetéseivel, ezért *a kibontakozás jelzett útja is megkérdőjelezhető.*

Igaz a szerzőnek az a megállapítása, hogy az 1961-ben életre hívott *szakközépiskola* az eltelt több mint másfél évtizedben *annyit változott,* hogy reálisan *alig mérhető le,* mennyiben váltotta be a gyakorlatban a hozzá fűzött reményeket. Meggyőződésem, hogy az eredetileg kitűzött képzési cél, *a széles alapú szakmai képzés elvileg helyes volt,* és az iskolarendszer korszerűsítésekor sem szabad ezt módosítani, sőt lehetőség szerint ezt az elvet sokkal következetesebben kell érvényesíteni.

Az eddigi vizsgálatok, továbbá a jövő követelményei egyértelműen igazolják, illetve jelzik, hogy a szakképzésben egyre inkább *konvertálható tudásra, széles alapú ismeretek megszerzésére van szükség.* Ebből következik, hogy a vállalatok – mai szemléletüktől eltérően – nem kaphatnak befejezett szakképzettséggel rendelkező, „naprakész" szakembereket. A *specializációnak,* a konkrét betanításnak a jövőben még inkább *a munkahelyek feladatának* kellene lennie. Ezt a lépést azonban csak akkor lehet érdemben megtenni, ha a középfokú szakoktatásban nem kell a maihoz hasonló időkeretet szánni a közműveltségi anyag elsajátíttatására.

Úgy vélem tehát, hogy nemcsak a jelenlegi iskolarendszernek, hanem a köznevelés továbbfejlesztésére irányuló elgondolásoknak is *valóban a legneuralgikusabb pontja a jövő középfokú oktatása.* Az e témával foglalkozó kutatók, szakértők körében ma már általában egyetértés van abban, hogy a korszerűsítés keretében mindenekelőtt növelni kell az általános műveltségi anyag elsajátítására fordítandó időt. Ezt társadalmunk és gazdaságunk fejlődése igényli, s előreláthatólag lehetővé is teszi, mert perspektívákban sem kell majd számolnunk a 14–15 éves korosztályok foglalkoztatásával. Egyetértés van abban is, hogy *az óvodák iskola-előkészítő* funkciójának erősítésével, általánossá tételével, az iskola tartalmi munkájának ésszerűbb szervezésével az általános műveltségi ismereteket a mai 12 évnél rövidebb idő alatt el lehet sajátítani.

Egyetértek a szerzőnek a munkára nevelésről, a pályaorientációról, szelekcióról, fakultációról írott nézeteivel. Az iskolarendszer korszerűsítési munkálatainak egyik igen fontos eleme ennek az *egységes* folyamatnak a véghezvitele.

Abban viszont már eléggé megoszlanak a vélemények, hogy a meg-

hosszabbított időtartamú általánosan képző iskolára milyen középfokú szakképzés épüljön.

A távlati munkaerőstruktúra-számítások szerint *több évtizedig nem leszünk abban a helyzetben, hogy a középfokú szakképzést tömegesen a mainál hosszabb időtartamúvá tegyük.* Az iskolarendszerű szakképzésnek – kivételektől eltekintve – differenciált képzési idővel, 18 éves korban be kell fejeződnie.

A szakértők, kutatók között *vitatéma az is, hogy a szakképzés az iskolarendszer keretében, a munkahelyen, esetleg mindkettőben történjék-e.* E tekintetben igen szélsőségesek a vélemények, a korszerűsítési munkálatok során minden bizonnyal még *mélyrehatóvizsgálatokra,* sok körülmény *mérlegelésére* lesz szükség. A mai ismeretek szerint egyértelmű, hogy a szakképzésre *differenciált időt* kell fordítani, s ezt is figyelembe véve kell meghatározni az iskolarendszerben, illetve a munkahelyeken elsajátítandó szakmák körét. Véleményem szerint ezt a „munkamegosztást" úgy kellene kialakítani, hogy a *bonyolultabb,* elméletigényesebb, így hosszabb képzési időt igénylő szakmacsoportokban a szakképzés *az iskolarendszer* keretében, *az egyszerűbb* szakmák esetében pedig *az üzemekben* történjék.

Ez az elhatárolás *az egyén számára nem jelenthet merev kötöttséget,* és nem zárhatja el őt a későbbi pályakorrekciótól. Ennek fontos feltétele, hogy az iskolai bizonyítvány csak a munkahelyi tapasztalatokkal *együtt* határozza meg, hogy az egyén elsősorban milyen munkakör betöltésére alkalmas.

Természetesen valóságosak mindazok a kérdőjelek, amelyeket a szerző a munkahelyi szakképzéssel kapcsolatosan jelez.

A tanulmány *legvitathatóbb* része a szakképzés korszerűsítése keretében megfogalmazott az a javaslat, mely egyrészt megállapítja, hogy a szakképzés *időtartama 6 hónaptól 3 évig* terjedjen, továbbá megfelelő munkamegosztás alakuljon ki *az iskola és az üzem között,* és mindezek után olyan következtetésre jut, hogy a középfokú szakképzés egy évét az iskolarendszerű képzés keretében lenne célszerű megszervezni minden fiatal számára.

Véleményemmel megegyezik, hogy a szakképzés *két alapvető formája* az iskolai és a munkahelyi szakképzés legyen, és ez 6 hónaptól 3 évig terjedjen. Ez azt jelentené, hogy az egyszerű ismeretek begyakorlása, illetve szakmák elsajátítása a munkahelyen történne, az elméletigényes szakmákra való felkészítés pedig az iskolarendszerben. Ezért tehát a

rendszer lényegéből, természetéből fakad az a sajatosság, hogy a szakképzésben részt vevőkkel szemben *nem támasztható* olyan követelmény, hogy az első évet – nem is mindenki tanul egy évig szakmát – az iskolarendszerű képzés keretében végezzék.

Vitatkoznom kell az egyetemekre, foiskolákra javasolt előkészítő évvel, illetve az erre épülő felsófokú tanulmányokkal vagy technikusi minősítéssel. Úgy ítélem meg, hogy a korszerűsített oktatási rendszerben az általános képzésre épülő szakképzésnek olyan *szeles spektrumúnak* kell lennie, amelyben az ipar, a mezőgazdasag, a szolgáltatás, ezen belül a kultúra, pedagógia stb. kulonbozó teruletei is helyt kapnak. Kovetkezésképpen ilyen széles alapú szakképzésben módot és lehetőséget kell találni arra, hogy a tanulók *elsajátíthassák mindazokat a szakismereteket is,* amelyek a felsőfokú tanulmányokra való felkészulésukhoz szukségesek.

Elgondolkodtató az is, hogy vajon a felsófokú tanulmányokra előkészítő év lehet-e a technikusi minősítő vizsga előiskolája; szerintem ez erősen vitatható. *A technikusi minősítéshez ugyanis hosszabb gyakorlatra van szukség,* tehát a javasolt megoldás éppen a gyakorlati ismeretek megszerzésének lehetőségét zárná ki.

Az iskolarendszer korszerűsítésének *folyamatával* osszefuggésben leírt gondolatokkal egyetértek. Nézetem szerint is megfelelő átmenetre van szukség a korszerűsítés céljainak megvalósításához. A kezdő lépésként megjelolt középiskolai integrációt úgy kell megszervezni, hogy az valamennyi kozépfokú intézménytípus első két évében egységes tartalmi kozismereti tananyagot nyújtson.

Pápai Béla:
ELGONDOLÁSAINK REALITÁSAI

Valahol egyszer azt olvastam, hogy az életben vannak olyan feladatok, amelyeket semmiképpen sem lehet teljesen jól megoldani. Ilyennek szokták tekinteni egyebek között az uralkodást, a gyógyítást és a nevelést. Ezekkel kapcsolatban valóban mindig és mindenütt van elégedetlenség, ami néha panasz vagy bírálat formájában nyilvánul meg, olykor viszont a jobbítás indítványával együtt kerül felszínre.

Horváth Márton a szakembernevelés ügyéről szólva ezt az utóbbi utat választotta, érdekfeszítő írásában nemcsak megbolygatja a leg-

égetőbb parázs – a középfokú szakoktatás – problémáit, hanem felvázolja azt is, hogy szerinte a szakképzés merre vehetné útját a jövőben.

A következőkben állításainak és javaslatainak nem valaminő módszeres megmérésére vagy „ellenjavaslatok" leírására vállalkozom, hanem a fejtegetésében szereplő egyik-másik témához vázlatos jegyzeteket kívánok papírra vetni.

Miért lett a középfokú szakoktatás az iskolarendszer neuralgikus pontja?

Úgy gondolom, elsősorban azért, mert a szakképzést végző iskolákból kikerülő „végtermékeknek" kellett leginkább szembesülniük az élettel, a valóság változó igényeivel. Amikor ugyanis a társadalmi gyakorlat valamilyen iskolatípust jónak vagy rossznak mond, az tulajdonképpen egyet jelent azoknak a minősítésével, akik onnan kikerülnek. A külön párt- és állami határozatokkal fémjelzett szembesítés 1961-ben, 1965-ben, 1969-ben és 1972-ben azt hozta felszínre, hogy ezek az iskolák – akkori állapotukban – nem tudtak eléggé az igényeket követő „árnyék" lenni (amely „fut, ha követed, és követ, ha futsz"). Az eredmény és az igény közötti rés olykor olyan távolsággá nőtte ki magát, amely változtatást követelt. A társadalmi valóság e visszajelzésével, követelésével viszont gyakorta *elhamarkodottan* bántunk. Különösen áll ez a szakközépiskolákra, amelyek az új helyzetben nem folytathatták elődeik hagyományait, de azt felülmúlni sem voltak képesek.

A szakoktatás gondjai azonban nemcsak saját méhében fogantak. Problémái az iskolarendszer egészével is összefüggenek.

Úgy érzem, ma a mindenkit leginkább izgató kérdés az, hogy *lejárt sorsú-e iskolarendszerünk, lejárt sorsúak-e szakiskoláink, szakközépiskoláink?*

Az iskolák nem tetszés szerinti vagy kinyilatkoztatott körülmények között működnek, hanem a társadalmi-gazdasági élet valóságos áramlásában léteznek, és – jól vagy rosszul – *valóságos szükségletet elégítenek ki.* Ezért minden iskolarendszer és a legtöbb iskolatípus lényege szerint is, a változó szükséglet miatt is egyebek között *időhöz van kötve.* Hogy ennek hol a határa, azt az dönti el, hogy a szükségletek kielégítésére szervezett feladatainak meddig tud kielégítő mértékben, jó hatásfokkal eleget tenni. Amikor ez utóbbi ismérvek már nem jellemzőek, akkor az élet rendszerint ki is kényszeríti a megújhodást.

Ma is – akárcsak korábban – egyfelől azzal a kérdéssel kell szembenézni, hogy a különböző szintű *iskolákból kikerülők tömegesen és jól megtalálhatják-e azt a helyet a társadalmi munkamegosztásban, amire képzésük irányult vagy sem;* másfelől, hogy neveltségük, műveltségük, szaktudásuk használati értéke olyan-e vagy sem, amelynek birtokában a lehető legjobb *teljesítményt* képesek a munkában nyújtani, *szocialista* típusú *életvitelre* be tudnak-e rendezkedni, és lépést tarthatnak-e a változó követelményekkel.

A kérdés első részére adható válasz elsősorban a jelenlegi iskolarendszerre vet fényt. A helyzet az, hogy ma már a tanulók többsége nem elégszik meg a nyolcosztályos alapiskolai végzettséggel. Ezért az általános iskola nyolcadik osztályát elvégzetteknek több mint 90 százaléka középfokon (nagyobb részük szakképző intézményekben) továbbtanul. Viszont nincs meg a teljes összhang az iskolarendszerből kilépők képzettségi szerkezete és a népgazdaság munkahelyi struktúrájából fakadó munkaerőigények összetétele között.

Például viszonylag „magasan" iskolázottakból meg lemorzsolódókból (részben szakképzettekből) kerül ki a ma még magas iskolázottságot vagy *szakképzettséget nem igénylő munkákra* a munkaerő-tartalék egy része. Hogy ez a helyzet a realitás felé közeledjék, az általános iskola után továbbtanulók fele az egyébként igen jelentősen korszerűsödött és továbbra is fejlődő szakmunkásképzőbe iratkozik. Ez a gyakorlat még abban az esetben is helyesnek minősíthető, ha a szakmai beiskolázási szerkezet alakulása és a „munkapiac" változásai miatt a végzettek egy része hosszabb-rövidebb időre nem a szakmájában, hanem betanított és segédmunkás munkakörökben helyezkedik el. A képzés még ebben az esetben is hasznára válik mind az egyénnek, mind a népgazdaságnak, és arra is számítani lehet, hogy alacsonyabb szintű munkát végzők szerzett tudásukkal adott időben a szakmájukba visszatérhetnek. Az is tény, hogy a szakmunkások (elsősorban a gyengébben felkészültek) kevesebb egyéni konfliktus árán vállalnak szakképzettséget nem igénylő munkát is, mint az érettségizettek.

Igaz, az említett tények mögött, az alapiskolázás utáni pályaválasztásban szinte egy törvényszerű *társadalmi szelekció* is van. Ebben azonban az is kifejeződik, hogy a szakmunkásképzés sok gyerek számára – alacsony iskolai végzettségű és szakképzettség nélküli szülei helyzetéhez képest – bizonyos felemelkedést jelent, és a szakmunkások gyerekei is elérhetik legalább szüleik szakmai kvalifikációját (eset-

leg azokénál jobb presztízsű szakmákban is). Közben neveltségük, műveltségük is gyarapodik.

Ha ebbe a szemléletbe ágyazva nézzük például a szakmunkástanulók lemorzsolódási arányát – amelyről Horváth Márton adatokkal is szól –, akkor annak egy *jó részét természetesnek* kell tartanunk, mert a szakmai alkalmasság szempontjából kiválasztódásnak is végbe kell mennie, s ez nem egészen azonos fogalom a veszteséggel. A lemorzsolódásnak azt a hányadát kell károsabbnak tartanunk, amely társadalmi, családi stb. okokból következik be.

Áttérve a Horváth Márton részéről is kiemelten tárgyalt ipari-mezőgazdasági *szakközépiskolákra,* újból megállapíthatjuk, hogy azok több mint másfél évtizeden át valóban göröngyös utat jártak. Nemcsak azok miatt a zavarok miatt, amelyekről már szóltam, hanem azért is, mert *az egyetemek alig vettek tudomást róluk,* hiszen hagyományosan a gimnáziumra épültek. De vajon törvényszerűnek kellett ,és kell-e ennek lennie? Mit ér a felsőfokú oktatás irányában folyó verseny a két iskolatípus között, ha hamis a pálya?

Az a szakközépiskola-típus, amely most, az 1978–79-es tanév elején úgy indult el csaknem 11 ezer tanulóval, hogy az igényesebb szakmákban *szakmunkás-képesítést* nyújtó és szakirányban felsőfokú továbbtanulásra *előkészítő* iskola legyen – ez a típus az országban „egy példányban", Kispesten, 1959 óta mondhatni kitűnően működik, és állandóan fejlődik. (A 3. számú Latinca Sándor szakközépiskola.) Erre az egy iskolára nem vonatkoztak azok a funkcióváltozások, amelyeket a többiek végigéltek. Ennélfogva volt ideje, módja bizonyítani létjogosultságát, kinőnie gyermekbetegségeit, saját tapasztalataival korrigálni működését. Pedagógusai sohasem tartották rangon aluli feladatnak, hogy tanulóikat az érettségihez is eljuttatva képezzék szakmunkásokká. A vállalatok nemcsak szívesen fogadták az ott végzőket, hanem nagymértékben segítették is az iskolát a gyakorlati oktatásban (műszerekkel stb.). Az itt végzettekből a legtöbben jó szakmunkások lettek, de nem kevesen technikussá, mérnökké is váltak a továbbtanulás révén. A gyakorlat azt is bizonyítja, hogy az iskola elvégzése után a gyakorlattal egybekapcsolt továbbképzés keretében jól megoldható *a technikusképzés.*

Nem a típussal volt tehát a baj, hanem azzal, ahogyan bántunk vele. Azzal, hogy a változtatások miatt elbizonytalanodott, homályossá vált a szakközépiskolában szerzett szaktudás használati értéke. És

ha jól akarjuk csinálni azt, amit az idén sok szakközépiskolában elkezdtünk, akkor éppen a szakmunkásképző gyakorlat által a kispesti iskolában kihordott és igazolt elemeket kell jól alkalmaznunk, továbbra is fejlesztve az oktatás tartalmát és módszerét.

Társadalmilag tartható-e még az előbbiekben felvázolt helyzet? Ha nem tartható, akkor mindenekelőtt az iskolarendszer szerkezetén kell változtatni. Ennek azonban többek között világos tartalmi, követelménybeli és kemény anyagi-személyi feltételei vannak. De megvannak-e? Vagy mikorra teremthetők meg? Ez alapos vizsgálatot igényel.

Így eljutottunk a már feltett kérdés *minőségi* oldalához. Valószínűleg az a helyes álláspont, ha *elsősorban* nem iskolatípusban, hanem *a társadalmi munkamegosztás mennyiségi és minőségi szükségleteiben, az ahhoz mért oktatási tartalomban,* követelményekben és oktatási módszerekben gondolkodunk, s úgy jutunk el a szerkezethez és a formához. De *lényeges tartalmi korszerűsítésre szükség van.* Ehhez természetesen tudni, látni kell a távlati *célokat,* és tudni kell azt is, hogy változatlan formában és tartalommal örök időre megfelelő szakmák nincsenek. A gazdaságban érvényesíteni kívánt struktúrapolitika megvalósításához a szaktudással szemben egyre inkább a *konvertálhatóságra* van szükség. Ha az iskolatípusok között átlépési lehetőségek teremtődnek, és ezt biztosítandó sok mindent egységesítünk, vagyis az „általános" ismeretekből oktatunk többet, nem pedig a „konkrétból" eleget, akkor ebből még egyáltalán nem vagy csak alig következik, hogy ezáltal jó szakoktatást szervezünk.

Itt megjegyzendőnek tartom azt is, hogy maga a szakoktatási rendszer – megítélésem szerint – valamiféle új formában sem lesz tökéletes az idejében ható pályaorientáció és pályaválasztás nélkül. Ez utóbbihoz az esélyegyenlőség kérdését úgy lenne célszerű értelmezni, hogy mindenki annyi ideig és olyan iskolákba járhasson, hogy adottságait maximálisan kifejleszthesse az egyénileg lehetséges és társadalmilag szükséges szintig.

Végül is távlatilag milyen középfokú szakmai képzésre lenne szükség? Elegendő-e az, ha az iskolai képzés csak „előkészület" az alkalmaztatásra?

A jövő egyik létkérdése, hogy olyanok legyenek szakembereink, akik hatékonyan tudnak dolgozni, alkalmazkodni tudnak az új szak-

mai feladatokhoz, gyorsan képesek elsajátítani az új technika alkalmazását és mozgékonyak. Hogyan érhető ez el? Ismert tény, hogy *„általában való" termelés nincs,* a termelés nagyon is meghatározott. Ezért a szaktudásnak is, mint a meghatározott ismeretek, jártasságok és készségek jól összeálló szövetének, *konkrétnak kell lennie* a jövőben is. Ettől eltekinteni nem lehet. Ezért azt kell vizsgálnunk, hogy ilyen szaktudást mi módon lehetne biztosítani, tudva azt, hogy a szakismeretek egyre inkább tágulnak, de *annak arányában nem növelhető a képzési idő.*

Hogy egy új rendszerű és korszerű szakoktatás *tartalmilag* merre vegye az utat, ahhoz nagyon gondosan kellene kidolgozni – bizonyos szakmai határok között, komplex tantárgyi rendszerben – *a szakmai tudáselemek olyan alapozó állományát,* amely viszonylag állandó, tartós jellegű, vagyis hosszú időre szól. (Ezt kellene alapul venni a szakirányú felsőfokú továbbtanuláshoz is.) Ehhez ugyancsak ki kellene dolgozni *a szaktudás változó elemei* számára az oktatásban rugalmasan alkalmazható rendszert, amely már közvetlenül *a foglalkoztatást* venné célba. A tartós időre szóló, illetve *állandó* jellegű tudáselemek oktatását *az iskolának* kellene vállalnia. Ez más, mint az alkalmaztatásra való közvetlen előkészület.

Az viszont eléggé vitatható, hogy milyen mértékben legyen egyesített az állandó elemek szakosítása, hogy az iskola is megfelelhessen feladatának és elégséges legyen a változó elemek alapjául is.

A változó ismeretek elemeiből feltehetően szakmai tevékenységi célokra orientált *modulokat* kellene képezni, amelyekből a munkahelyeken folyó oktatás keretében a szakmai specializációhoz, illetve a továbbképzéshez egyéni és vállalati szükség szerint válogatni lehetne, esetleg elkerülve az uniformizálódást. Az emberek tehát újabb és újabb egymáshoz illeszkedő modulokat sajátíthatnának el a változó igények alapul vételével, hogy hozzánőhessenek új munkájukhoz. Így elérhető lenne a több szakmához értés célja is. Az alapképesítést az iskolának és a munkahelynek együtt kellene végeznie.

Az imént körvonalazott megoldás lehetne az oktatási munkamegosztásnak is a racionális alapja, és ez differenciálhatná a képzési időt is. Természetesen meg kellene vizsgálni e modell kivihetőségét, illetve korlátait. A keresztülvihetőség esetleg iparáganként különböző is lehet.

Ma még a munkahelyek többsége ilyen elgondolás megvalósításának vállalására nem lenne képes, jóllehet a szakmunkásképzés terén

eddig is érvényesült iskola és vállalat között bizonyos munkamegosztás. A feltételekben még igen sok a hiány. Nagy kérdés az is, hogy *az iskolák közötti jelenlegi színvonalkülönbségek* mellett mikor lehet jelentősebb minőségi előrelépés. A munkamegosztás olyan felfogása azonban, amely csak a munka nehezét és a felelősséget akarja átháritani az iskoláról az iskolán kívüli szférára, semmiképpen sem lehet mérvadó. Egyébként is az iskolai nevelésből távlatilag nem kevesebb, hanem az eddiginél is több értéket kell nyernünk.

Befejezésül: mindenképpen óvakodnunk kell a „kvázi-szakemberek" nevelésétől és a parttalan szakoktatástól. Az egyén leginkább munkájával tud emelkedni a társadalomban. Ez viszont alá van vetve a hozzáértésnek, a szaktudásnak. Ennek követelményei se nem lazíthatók, se nem szakíthatók el a mögötte levő élettől.

Gazsó Ferenc:

MILYEN LEGYEN AZ ISKOLAI SZAKKÉPZÉS CÉLRENDSZERE?

Horváth Márton gondolatébresztő tanulmánya közoktatásunk jelen helyzetének és jövőbeli fejlesztésének számos lényeges kérdését elemzi. Meggyőzően bizonyítja, hogy a középfokú szakképzést, illetve az egész középfokú oktatást sűrűsödő és megoldást sürgető ellentmondások terhelik, s figyelemre méltó módon járul hozzá a tapasztalható feszültségek okainak felderítéséhez, továbbá a közoktatási rendszer távlati fejlesztésével összefüggő – jórészt vitatott kérdések – továbbgondolásához is.

A tanulmány kétségkívül kardinális kérdéseket vet fel. Ahhoz ugyanis, hogy valóban meglelhessük közoktatási rendszerünk – s ezen belül a szakképzés – továbbfejlesztésének optimális útját, egyrészt fel kell tárnunk a jelenlegi funkciózavarok alapvető *okait,* másrészt megbízható képet kell alkotnunk arról, hogy *a gazdasági-technikai fejlődés várható tendenciái* milyen követelményeket támasztanak az iskolarendszerrel szemben, s mindez miként módosítja a közoktatási rendszer munkamegosztásra felkészítő funkciójának *társadalmi és pedagógiai tartalmát,* továbbá az iskolai szakképzés célrendszerét. A továbbiakban – elsősorban terjedelmi okok miatt – *csakis az iskolai szakképzés célrendszerével összefüggő kérdéseket érintem.*

Elöljáróban magam is megkísérlem a választ a Horváth Márton által megfogalmazott kérdésre: voltaképpen mi a magyarázata az isko-

lai szakképzésben tapasztalható „rengeteg ellentmondásnak"? Rögtön jelezni kívánom: nézetem szerint a középfokú szakképzésben tapasztalható permanens feszültségek alapjában nem a tanulmányban körvonalazott okokra és körülményekre vezethetők vissza. Sokkal inkább arról van szó, hogy a gazdasági-társadalmi követelmények *pedagógiai* kielégítését célzó megoldások, lényegében *a követett célrendszer bizonyult célszerűtlennek.*

Semmiképpen sem tudom tehát osztani azt a tanulmányban körvonalazott felfogást, hogy 1961 után tulajdonképpen kiterveltük a szakmai középiskola optimális modelljét, amit csupa korszerű vonás jellemez, s elvileg olyan – miként Horváth Márton írja –, mintha egy progresszív oktatástervező-műhely rajzasztaláról kerülne le. A probléma pedig csupán az, hogy a kedvezőtlen körülmények miatt „ez a kezdettől és változatlanul ígéretes iskolatípus" nem tudott a „helyére kerülni". Nézetem szerint a szakközépiskola alapvető problémái a képzés tartalmával és céljaival is szervesen összefüggenek.

Megkísérlem e problémát kissé részletesebben vázolni. Alapvetően arról van szó, hogy *iskolarendszerünk* – elsősorban középfokú szakképzésünk – *a gazdaság munkaerő-szükségletét* mindeddig *elsősorban a specializált*, szűk *szakmai képzés* igényeihez igazodva kívánta kielégíteni. E gyakorlat annak a századelőn kialakult és akkortájt konstruktív, de számos országban már régen meghaladott felfogásnak felel meg, mely szerint a közoktatás oly módon tehet a gazdasági igényeknek (a munkamegosztásra felkészítő funkció követelményeinek) leginkább eleget, ha a „munkaerőt" a foglalkozási szerkezet adott kívánalmainak megfelelő, *konkrét szakmai-munkaköri* kiképzésben részesíti.

A szemlélet *meghatározó módon* befolyásolta közoktatásunk fejlődését az elmúlt csaknem két évtizedben. Az 1961-es reformot követően a középiskola egyre inkább az említett célokat követő szakképzésre orientálódott. A középfokú oktatás rendkívül dinamikus extenzív fejlesztése pusztán a szakmai jellegű középiskolák bázisán ment végbe. Az általánosan képző középiskola befogadóképessége felére zsugorodott, s jelenleg a középiskolák abszolút többségét az egy-egy szakmára felkészítő iskolatípusokban – többségüket a teljes értékű középiskolának nem nevezhető 3 éves szakmunkásiskolában – oktatják.

Ugyanakkor a munkaerő-tervezés szakemberei kimutatják, hogy a

szakmunkások iskolai kibocsátása jelentősen *meghaladja* a népgazdaság jelenlegi, illetve távlatosan várható *szükségletét*. A magam részéről a probléma lényegét nem abban látom, hogy a középfokú szakképzés kibocsátási struktúrája nincs összhangban a prognosztizált munkaerő-szerkezettel. *A munkaerő felülképzése* – bizonyos határok között – *pozitív feszültségként értékelendő*, mert elvileg is az tekintendő optimálisnak, ha a termelési eszközök és a munkaerő kölcsönhatásán belül a *munkaerő fejlődésének prioritása* érvényesül. Önmagában tehát azt a tényt, hogy a középiskoláztatási-szakképzési arányok meghaladják a szakképzetlen foglalkoztatottak arányát, nem kell veszélyes feszültségként kezelnünk.

Jelenleg azonban olyanfajta *mennyiségi felülképzést* folytat az iskola, amely *minőségi alulképzéssel* társul. Az iskolai szakképzés ugyanis olyan „munkaerőt" bocsát ki, amely *nem rendelkezik konvertálható szaktudással*, mert nem olyan képzésben részesült, ami a munkavégző képességek és készségek generális fejlesztésének igényét tartotta elsősorban szem előtt.

Ha figyelembe vesszük, hogy az iskolából ma kilépő, szűk szakmai képzésben részesült fiatalok szakmai pályafutásának jelentős része az ezredforduló utáni időkre esik, továbbá számot vetünk a gazdasági-technikai fejlődés várható felgyorsulásával (ami a jelenlegi szakmák egy részének elhalását, továbbá teljesen új foglalkozások tömeges megjelenését váltja ki), könnyen belátható, hogy a most elsajátított konkrét szaktudás legfeljebb *csak átmenetileg* teheti képessé és alkalmassá a munkaerőt a későbbi, feltehetőleg többször is változó szakmai szerep betöltésére.

Nem csupán attól kell tehát tartanunk, hogy az iskolából kilépő fiatalok egy része esetleg már ma sem talál szakképzettségének megfelelő munkát, hanem – főleg a távlatokat tekintve – attól is, hogy e munkaerő *nehezen tehető alkalmassá az új technika működtetésére*.

Az alapvető kérdés az, hogy a mai feszültségek okainak elemzéséből milyen következtetéseket kell levonnunk az iskolai szakképzés jövőbeli fejlesztését illetően. Nézetem szerint elsősorban azt, hogy *módosítani szükséges az eddig követett képzési célokat*. Számításba kell venni, hogy a gazdasági-technikai és tudományos változások *újfajta igényeket* támasztanak az iskolával szemben, s ezeknek a közoktatás csakis akkor felelhet meg, ha a specializált szakmai képzés helyett *a széles körű általános műveltség és a konvertálható szaktudás* kifejlesztésére törekszik.

Nagy távlatokban a közoktatási rendszer csakis akkor lehet szinkronban a gazdasági-társadalmi fejlődés követelményeivel, ha olyan munkaerőt képez, amely rendelkezik *az önálló ismeretszerzés képességével és készségeivel*, könnyen és gyorsan elsajátítja az új ismereteket; egyszóval nagyobb megrázkódtatások nélkül *alkalmazkodni tud* a technikai munkamegosztás erősen változó követelményeihez. A munkaerő konvertálhatósága nem egyszerűen a széles körű általános és szakmai műveltséget tételezi fel, hanem *a munkavégző készségek és képességek* magas fejlettségét is igényli. Végeredményben tehát az iskola munkamegosztásra felkészítő funkcióját *tartalmában gyökeresen* meg kell változtatni: a jelenleg uralkodó szűk szakmai képzést fel kell váltani a konvertálható munkaerő kibocsátásának céljait követő képzéssel. Az optimális megoldás végeredményben az lenne, ha *az általános képzés* (amelynek egyébként a technológiai, műszaki és gazdasági ismeretek is szerves elemei) intézményesen is *elkülönülne* a mai értelemben vett szakképzéstől, s az utóbbi – tehát a konkrét szakmai-munkaköri képzés – az iskolarendszer keretein kívül szervezendő *szakképzési-továbbképzési intézményrendszer* bázisára (tehát nem egyszerűen az üzemek hatáskörébe) kerülne.

E fejlemények – melyeknek részletesebb ecsetelésére ezúttal nincs mód – új helyzetet teremtenének: lehetővé válna az általános képzés és a munkamegosztásra felkészítés szerves *egységben* történő megvalósítása, s e kettős funkció együttes teljesítését jelenleg kísérő, igen kiélezett feszültségek feloldása. Lehetővé válna egy olyan *szerkezetileg és az alapvető ismeretek szempontjából egységes*, általánosan képző iskola kialakítása, amely elvileg minden tanuló számára biztosítja a további önművelődéshez és a továbbtanuláshoz szükséges ismeretek elsajátítását, s egyúttal felkészíti a felnövekvő generációkat a technikai munkamegosztás változó követelményeinek teljesítésére is. Ezért széles körű szakirányú műveltséget is ad, de a konkrét szakmai-munkaköri képzés feladatát általában nem vállalja magára.

Nézetem szerint ez lehet a *távlati* cél, amihez a közoktatás fejlesztésének máris igazodnia kell. Nyilvánvaló, hogy *a szakmai képzés jelenlegi rendszerét nem szüntethetjük meg máról holnapra.* Károkat okozna, ha történetesen olyan döntést hoznánk, hogy az iskolarendszer vagy akár az iskolai szakképzés vázolt értelmű átalakítását néhány éven belül el kell végezni. Hátrányok származnának ugyanakkor abból is, ha közoktatásunkat a lehetséges lépésekkel sem vinnénk a táv-

lati célok felé, avagy a távlati célokat keresztező intézkedések születnének, amelyek esetleg konzerválják vagy elmélyítik a mai ellentmondásokat.

E reális veszélyektől az óvhat meg, ha *a közkotatás fejlesztését célzó konkrét lépések egy átfogó, a gazdasági, társadalmi szükségletekkel és lehetőségekkel egyaránt számot vető, hosszú távú fejlesztési stratégiára támaszkodhatnak.* Ebben az alapvető kérdésben teljesen osztom a tanulmány gondolatmenetét, mint ahogyan számos más következtetésével és megállapításával is egyetértek.

Természetesen a közoktatási rendszert nem csupán az előbbiekben elemzett funkció hatékony teljesítésére kell alkalmassá tenni. A munkamegosztásra felkészítő funkció – bármilyen jelentős is – semmiképpen sem tolhatja háttérbe a társadalmi mobilitás befolyásolásával, a művelődési esélyegyenlőtlenségek enyhítésével és több más társadalmi feladat teljesítésével összefüggő feladatokat. Az iskolarendszer fejlesztési stratégiáját tehát csakis az össztársadalmi szükségletek együttes mérlegelése alapján határozhatjuk meg elvileg helyes és gyakorlatilag célravezető módon.

Hanga Mária:

A SZAKKÉPZÉS ÉS AZ ALAPOK

„. . . a gondokon elsősorban a tartalmi problémák megoldása segít" – írja Horváth Márton. Mégis, mintha a cikk az iskolarendszer megváltoztatásában találná meg bajainkra a gyógyírt.

1.) Úgy gondolom, *mindenekelőtt az általános iskola munkáján kell javítanunk,* hiszen az általános iskola fogja át a tanulóifjúság egészét. Az itt folyó munka alapvetően *meghatározza* gyermekeink további életútját, nagymértékben megszabja a középfok lehetőségeit. Determinálja, hogyan tervezhetjük jövőnket.

A közoktatás bármelyik „mutatóját" (egy osztályra, egy pedagógusra jutó tanulók száma; összevont tanulócsoportban tanulók aránya, száma; szakos tanárok által tartott órák aránya stb.) nézzük is meg, egyaránt fejlődést kell megállapítanunk. S itt elégedetten meg is állhatnánk, ha nem tudnánk, hogy milyen szélsőségeket takarnak, milyen problémákat fednek el az átlagok. Miközben nőnek a követelmények az iskolával szemben, s ezek elől nem lehet kitérni, meg kell mondanunk: nem tudtuk az iskolák *feltételbeli különbségeit* elfogadható

mértékben csökkenteni. Az alacsonyabb tanulólétszám mellett is kevés a tanterem, nem tudjuk kielégíteni az óvodai és napközis igényeket, kevés a kollégium. Növekszik a különleges figyelmet, bánásmódot igénylők száma.

Az iskolák *oktató-nevelő* munkájának színvonala sem egyenletes, rendkívül heterogén a kép. Javulnak a tankötelezettség teljesítésének mutatói, de a javuló számok mögött nincs mindig megfelelő, elfogadható teljesítmény. Ez üt vissza később. Ha az általános iskola munkája színvonalasabb, jobb, nemcsak többen mehetnek és mennek középfokra, hanem kevesebben is fognak ott lemorzsolódni. Javuló munkájától *függ, hogy mikor és mennyire közelíthető vagy egységesíthető a három középfokú iskolatípus.* Mert *a lényeg* – gondolom – a *tartalmi* közeledés, egységesedés. Véleményem szerint – jövőnk, egy jobb „távlati iskolarendszer" érdekében is – erőinket továbbra is az általános iskolára kell összpontosítanunk. Itt kell jobb feltételeket teremtenünk; legalább az indulás éveiben elfogadható osztálylétszámokat, több tantermet. Jó iskola, jó nevelők tehetik csak élővé mindazt, amit új nevelési terveink és tanterveink csak körvonalazni tudnak. Addig, *amíg a nyolc osztály elvégzése is gond, nehezen képzelhető el a kötelező alapoktatás időtartamának növelése.*

Új általános iskolai tanterveink építenek *az óvodák* tartalmi munkájára, programjára. Lehetne még szorosabb a ráépülés. Nyithatnánk iskolarendszerünket – merészebben, mint eddig – az óvodák felé. Tehetjük ezt majd akkor, ha lefut a demográfiai hullám, ha az egyéves iskola-előkészítőnek nemcsak a működési költségeit tudjuk biztosítani, hanem lesz elegendő termünk, képzett pedagógusunk. Most az óvodai igényeket sem tudjuk kielégíteni, pedig már az igényeket szeretnénk ébreszteni. Egy biztos, minden jelenlegi gond, baj ellenére: megtérülő, jó befektetés az óvodai hálózat teljes kiépítésére való törekvés, biztos pontja ez távlati elképzeléseinknek.

Tanterveink készítésekor gondoltunk arra: a közismereti anyagot abban a tudatban tervezzük meg, hogy a nyolcadik osztályt befejezők *93 százaléka továbbtanul:* szakmunkásképzőben, szakközépiskolában vagy gimnáziumban. Ugyanakkor tudomásul kellett vennünk az iskolatípusok képzési céljait, s az eltérő képzési célok miatti különböző lehetőségeket, időkereteket is. A szakközépiskola és a gimnázium közismereti anyagát közelítettük egymáshoz. A szakközépiskolai új óratervek nagy többsége tartalmaz fakultatív órakeretet is, igaz, jóval kevesebbet, mint a gimnáziumé. A gimnáziumi fakultációval mind

a továbbtanulást, mind a közvetlen munkába állást szolgálni kívánjuk, a szakközépiskolai fakultációs lehetőség a felsőfokon továbbtanulni szándékozóké. (Megjegyzem, tudatosan törekszünk arra, hogy az ún. gimnáziumi „gyakorlati" fakultáció ne vegye át a szakmai iskolák feladatát.)

Rendkívül szerény lépések ezek az egységesebb (egységes?) középfok vagy a hosszabb idejű kötelező alapoktatás felé. De hogy a meglevő iskolarendszeren belül az egységesítés irányába merészebb lépéseket tehessünk, ahhoz *jól előkészített kísérletek rendszerére* van szükség. A megoldás módjának pontos meghatározása csak egy ilyen kísérlet megbízható tapasztalataira épülhet.

A középfokú oktatási intézmények egységesítésének gátja, mint erről már szóltam, nem egyedül – vagy pontosabban nem elsősorban – a felső szintű irányítás megosztottsága, illetve egy központi, „tárcaérdektől függetlenített" intézet hiánya. Azt gondoljuk tehát, hogy a mostani tantervi változásokat – kísérleti tapasztalatok felhasználásával – *követheti* majd egy olyan *tartalmi változás*, amely a két középiskola tananyagát még jobban közelítheti egymáshoz (esetleg az első vagy az első két osztályban egységessé teheti), s ehhez talán – a tartalmi munka javulásával – felzárkózhatnak a szakmunkásképző iskolák is. A helyes, célravezető megoldás megtalálása előreláthatóan nem lesz könnyű.

2) Ha elsősorban a középfokú szakképzés egészére, „beágyazottságára", tágabb, de pillanatig sem mellőzhető összefüggéseire tekintünk, akkor is érdemes néhány problémát – ha úgy tetszik, részkérdést – egyenként is szemügyre venni. Ezek közül sok a hétköznapokban és a köztudatban újra és újra felmerül. Néhány Horváth Márton cikkében is felbukkan.

1. Volt-e ideje, módja, lehetősége megállapodni, kiforrni, „öntudatára ébredni" az elég sokat bírált szakközépiskolának? Az 1961. évi III. törvény hozta létre a *szakközépiskolát*. Szervezésük már 1959-ben elkezdődött, 1963 és 1965 között fejeződött be. 1965-ben megváltozott a képzés célja. Az új típusra való áttérés 1968-ban kezdődött, de az átállás csak 1970-ben vált teljessé. Az 1972. évi oktatáspolitikai határozatot követően 1973-ban újból jogszabály változtatta meg a képzési célt mértéktartóbbra, teljesíthetőbbre. Erre az új képzési célra való áttérés *most van folyamatban*, de máris kérdőjelek sorakoznak: adnak-e széles alapozást a szakmai tantervek a szakmunkásképzési célú szakközépiskolában? Adnak-e elegendő muníciót a tech-

nikusi ismeretek megszerzéséhez? Kétségtelen, hogy a szakosítás, az óratervek, a tantervek, a tankönyvek alapján tehetünk bizonyos megállapításokat, de a most induló képzési forma kritikája csak a nyolcvanas évek közepe után alapozhat megbízható, az iskolai gyakorlatból leszűrt tényanyagra.

Az is kétségtelen, hogy a technikusminősítés tartalmának kell igazodnia a megváltozott képzési célhoz, az új szakmai tananyaghoz. Nyugalomra, kifutási időre van szüksége mindenképpen ennek az iskolatípusnak.

2. A cikk írója azt mondja: a szakközépiskolák jelenlegi *tantervei* általában *három helyen* készülnek... Két helyen biztosan. A közismereti tárgyak (magyar, történelem stb.), valamint a szakmai előkészítő tantárgyak tanterveit az Oktatási Minisztérium intézete (Országos Pedagógiai Intézet), de az adott szak szakmai tantárgyait az illetékes szaktárca készíti, illetve készíttetni el (kivétel az óvónői és a közgazdasági szakközépiskola). Valójában tehát *sok helyen* készülnek ezek a tervek. A Belkereskedelmi Minisztérium, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium és a Munkaügyi Minisztérium szakmai főhatósági jogkörébe tartozó szakok, szakmák szakmai tanterveit ők hagyják is jóvá, ők adják ki. Nincs jogszabályi garancia arra, hogy az Oktatási Minisztérium előzetesen megismerje a tervezeteket. Véleményem szerint is elengedhetetlen, hogy az adott iskola nevelési tervei, a közismereti tantárgyak, a szakmára előkészítő és a szakmai tárgyak – elmélet és gyakorlat – együtt terveztessenek.

Van bizonyos *aszinkronitás is.* Külön pályán s nem egy időben folyik a *közismereti* tantervek és a *szakmai* tantervek korszerűsítése. 1977 szeptemberében vezettünk be a szakmunkásképzőkbe új nevelési és közismereti tanterveket. A szakmai tárgyak egy korábbi korszerűsítési folyamata most kezd céljához érni; de 1977-ben átalakították az Országos Szakmunkásképzési Jegyzéket, s ennek alapján indulhat el újra a szakmai tárgyak korszerűsítése.

3. Az igaz, hogy a szakközépiskolákban végzettek bizonyos értelemben mind a szakmunkásokkal, mind a gimnazistákkal szemben *hátrányban* vannak. De mondjam azt, hogy ez egy kicsit *nézőpont kérdése is?* Hiszen a szakmunkásnak nincs befejezett középiskolai végzettsége, a gimnáziumot végzett pedig – ha „nem veszik fel" – nem rendelkezik szakmai végzettséggel. Ők miért vannak előnyösebb helyzetben a fel nem vett szakközépiskolásokkal szemben? Alig hihető, hogy ők mind gond nélkül beilleszkednek a társadalmi munka-

megosztásba, és kivétel nélkül megelégedett emberek. S a szakmunkásképzőkben végzetteknek is megvan a lehetőségük a középiskola befejezésére, az érettségire, a felsőfokú továbbtanulásra. Igaz, több időt és fáradságot igénylő munkával.

Az általános iskolát végzettek 93 százaléka tanul tovább középfokon; 51–52 százaléknak szakmunkásképzőben biztosítunk lehetőséget, a 49–48 százalék nagyobbik fele szakközépiskolába kerül. A túljelentkezés szakmánként, szakonként korántsem egyenletes. Néhány divatos szakmára valóban többszörös a jelentkezés, de a szakmák többségére ez nem jellemző.

4. *Nem fogadható el a szakemberképzés és az emberformálás olyan mértékű szétválasztása és szembeállítása,* amilyenről Horváth Márton beszél. Ha egy tanulónak egy fogást, új szakmai ismeretet megtanítunk, ha önállóan elkészít egy munkadarabot, ha leolvas egy rajzot – a személyisége érintetlen marad? Az „ember" nem formálódik? S bizonyos vonatkozásban nem adhat-e többet éppen a szakmai képzés a gimnáziumnál?

5. A jelen gondjai – az bizonyos – nem mentenek fel bennünket *jövőnk megtervezésétől.* Vannak biztos pontjai eddigi elképzeléseinknek, s ezekben az egyébként vitatkozó felek is egyetértenek. Mindenekelőtt szeretnénk, ha az iskola arra alapozhatna, hogy a 3–6 évesek mindegyike már óvodás volt. Szeretnénk szilárdabb alapműveltséget adni a fiataloknak. Ennek érdekében hány évet kell tanulniuk, menynyi időre lesz szükség? Valószínű, hogy többre, mint eddig.

Sokan osztják azt a véleményt, hogy megnyújtott alapozó oktatásra a mainál rövidebb időtartamú differenciált szakképzésnek kell épülnie. Abban pedig egyetértés van, hogy a szakemberképzésben az iskola *a széles alapú szakképzést* nyújtsa, a specializáció, a konkrét munkakörre való kiképzés a munkahelyek feladata legyen.

A szakképzés jó megkomponálása érdekében véleményem szerint az eddiginél többet kell tenniük a különböző szaktárcáknak, a szakembereket fogadó munkahelyeknek. (Vagy jobban be kell vonni őket a távlatok, a szakképzés tartalmának kimunkálásába.)

Horváth Mártonnal értek egyet abban, hogy a szakmai képzésben folytatódnia kell „az általános művelés programjának" (előre is látni lehet, hogy nem elsősorban a mai, megszokott formákban).

Horváth Márton cikke olyan kérdéseket is felvet ugyanakkor, amelyek vitatkozó továbbgondolásra késztetnek. Olyan kérdések ezek,

amelyek a „hogyan tovább?" lényeges elemeit és feltételeit érintik. Mert megkerülhetetlen az a következtetés, hogy mind az oktatás irányításának különböző posztjain, mind az iskolákban dolgozóknak – a távlatok miatt is, vagy éppen érettük! – *most a jelenlegi szervezeti keretek* között kell jobbá, színvonalasabbá tenni a nevelést, az oktatást. Ehhez az iskolai dokumentumok – rendtartások, nevelési és oktatási tervek – bizonyos értelemben a feltételeket, a lehetőségeket teremtik meg.

A társadalom azt kéri, várja a pedagógusoktól, hogy erejüket, tudásukat, figyelmüket, hivatásérzetüket a *jelenre* összpontosítsák, többek közt az oktató-nevelő munkát befolyásoló *új* elemekre, amelyeket csak nehezen, birkózva lehet a megszokott tevékenység kereteibe beépíteni. *A jövő címén* (olykor absztrakt kérdésfeltevésekkel) nem szabad őket dezorientálni és elidegeníteni mindennapi nevelő-oktató munkájuktól.

Továbbá: megtanulhattuk már, hogy az iskolarendszer szerkezete, struktúrája feletti viták nem feledtethetik, hogy *a szerkezet önmagában nem csodaszer,* létértelme a tartalom és egyéb összetevők, feltételek függvénye. Azáltal például, hogy esetleg egy-két évvel később kell pályát választani, dönteni a fiatalnak, nem mentesülünk a pályairányítás tartalmi feladataitól, mert feltehetően akkor is lesznek – ha talán kevesebben is, mint ma – 15–16 éves bizonytalankodók. Már ma többet kell és lehet tennünk a tanulási, indulási esélyegyenlőségek növeléséért, a különbségek csökkentéséért. S biztos, hogy e gondunkat sem fogja automatikusan megszüntetni például egy megnövelt idejű alapozó oktatás. De tudom, hogy nem lehet, nem szabad kirekeszteni *e közös gondból* a legilletékesebbeket, a pedagógusokat.

Mindehhez hozzáteszem (már-már ismétlem is): a régi és új elemekből összefonódó mai munkában, tehát *a jelenben is* mindent úgy kell tennünk, terveznünk és változtatnunk, hogy az lehetőleg *szolgálja és ne keresztezze* a *jövő* nagyobb, esetleg radikálisabb változtatásait. Ehhez a gyakorlat és a tudomány, az iskolai élet és a kutatás, a cselekvés és a tervezés jó összhangjára, okos összefogására van szükség.

Bíró Vera–Csoma Gyula–Fukász György–Pápai Béla

A MAGYAR FELNŐTTNEVELÉS SZERKEZETI VÁZLATA

A felnőttnevelés fogalmi meghatározása nélkül nem lehetünk képesek a felnőttnevelés modelljének, szerkezetének meghatározására. De éppen a fogalmi meghatározás nehézségei – amelyek nem halaszthatják el a szerkezeti modell felvázolását – hátráltatják leginkább annak az amúgy is bonyolult, nagyon differenciált tevékenységnek a rendszerbe foglalását, amelyet felnőttnevelésnek nevezünk. A fogalmi és szerkezeti kutatások tehát összefonódnak egymással, és még egyáltalán nem fejeződtek be. Az a szerkezeti vázlat, amelyet itt adunk, nem végleges, inkább *hipotetikus* ábrázolása a magyar felnőttnevelés jelenleg működő rendszerének.[1]

A felnőttnevelés értelmezésére törekedve figyelembe kell venni azokat a *vitákat,* amelyek az ECLE és az NDK UNESCO-bizottsága által szervezett szakértői tanácskozáson Berlinben kibontakoztak. A felnőttnevelés meghatározásával kapcsolatban mindenekelőtt az angol *C. Titmus* által ide benyújtott tanulmányt említjük. Három lényeges ponton kellett vitatnunk Titmus véleményét: 1. a felnőttnevelés fogalmát az *irányított,* rendszeres és szabályos képzés tartományára szűkíti le, kikapcsolva a felnőttnevelés fogalmából az *önképzés* egész tartományát; 2. a felnőttnevelés bázisidőpontját a 18. életévben határozza meg; 3. a felnőttnevelést a befejezett iskoláskori képzésre építve értelmezi. Ezzel a felfogással szemben a felnőttnevelés fogalmának egy *komplettebb* értelmezésére – az önképzést is beleértve, s nem szűkítve a befejezett iskolai képzésre – kell törekednünk, figyelembe véve ugyanakkor e fogalomnak más irányú – a számunkra elfogadhatatlan, leszűkített vagy túltágított – értelmezését is. Nagyon elterjedt például a felnőttnevelésnek az iskolai felnőttneveléssel való azonosítása, ami

[1] Az itt közölt szerkezeti vázlat kivonata annak a műhelytanulmánynak, amelyet a szerzők – Fukász György szerkesztésében – az ECLE által szervezett nemzetközi összehasonlító felnőttoktatási kutatások számára készítettek 1975-ben.

indokolatlan leszűkítése a felnőttnevelés ennél jóval tágabb fogalmának, tartományának. E *szűkebb*, de széles körben használt *értelmezés mellett* (felnőttnevelés = iskolarendszerű felnőttnevelés) figyelembe kell venni azt az átfogóbb, *szélesebb* értelmezést is, ami tartalmazza az *iskolán kívüli felnőttnevelést is*, amit ugyancsak gyakran azonosítanak önmagában a felnőttnevelés fogalmával. Mindkét réteget bele kell foglalni a felnőttnevelés fogalmába. Tehát a felnőttnevelést ebben a tágabb felfogásban értve, az *iskolarendszerű* felnőttnevelés tartományában – Magyarországon – vizsgálni kell a dolgozók általános iskoláját, a dolgozók középiskoláit, valamint a felsőfokú oktatásban a felnőttnevelés két ágát: az esti és a levelező képzést. Emellett a felnőttnevelés az *iskolarendszeren kívüli* képzést és *önképzést* is tartalmazza. Már csak ezért sem lehet elfogadni a befejezett általános és középfokú képzésre való építést. Ugyancsak félrevezető lenne életkorhoz kötni a felnőttnevelés tartományát. Magyarországon a dolgozók iskoláinak adatai szerint ebben a képzésformában a résztvevők életkori mutatói egyre alacsonyabbak. Ez azt jelzi, hogy a fiatalok növekvő számban kísérelik meg munka mellett megszerezni a szükséges közép- vagy felsőiskolai végzettséget a rendes iskolai keretek helyett, amelyek kizárják a munka melletti tanulást.

Nyugat-Európa államaiban a felnőttnevelés területét mindenekelőtt a különféle közhasznú tanfolyamokra koncentrálják (nyelv, titkárnői, gyors- és gépírói, szabás-varrás stb.), amelyeknek az elvégzése azonnal vagy rövid úton anyagi hasznot hoz a résztvevőknek. A közhasznú tanfolyamrendszerhez képest alárendelt szerepet játszik a tömegméretű – pl. az iskolához kapcsolódó – felnőttnevelési tevékenység.

A magyar felnőttnevelési rendszernek rendkívül fontos eleme *a társadalmi szervezetek által kialakított politikai tanfolyamok* széles hálózata is, amelyekben a tömeges részvétel az önkéntesség elve alapján történik. Ennek keretei közé tartozik pl. a pártoktatás. A pártoktatásban részesülők száma milliós nagyságrendű. De pl. pártoktatási keretek között működik a marxizmus esti egyeteme (csak Budapesten húszezer résztvevővel), amely felnőttnevelési forma, s ugyanakkor a felsőoktatás szerves része is, hiszen megfelelő feltételek mellett diplomát nyújt. A politikai képzés legszélesebb bázisa a *Magyar Szocialista Munkáspárt* szervezete. A párttagok mintegy 70%-a vesz részt rendszeres politikai oktatásban. Nagy többségük (több mint egy félmillió) az úgynevezett „tömegpropaganda tanfolyamok", „vitakörök" hallgatója. Mintegy 30–40 ezer fő a marxizmus–leninizmus középfokú

tanfolyamain tanul, közel 50 ezren a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemein folytatják politikai tanulmányaikat. Ez utóbbiakat pártonkívüliek is látogathatják. Vizsgarendszere beleilleszkedik a felsőfokú állami oktatás rendszerébe. Több mint félmilliós tömeget von be a felnőttnevelés politikai tanfolyamaiba a *szakszervezetek* oktatómunkája és az *ifjúsági szervezet* politikai tömegtanfolyamainak hálózata is. Úgy véljük, hogy a magyar felnőttnevelés rendszerét nem tekinthetnénk át anélkül, hogy ne vennénk figyelembe, a társadalmi szervezetek és mozgalmak (nőmozgalom, Vöröskereszt, a Hazafias Népfront, a Honvédelmi Szövetség stb.) által szervezett tanfolyamok széles körű hálózatát is.

A magyar felnőttnevelési rendszerben az *irányítás* a legfelsőbb politikai testületek döntéséből fakad (az MSZMP Központi Bizottságának határozata a közművelődés helyzetéről és fejlesztésének feladatairól, Budapest, 1974. március 19–20.). 1974 májusában a kormány a miniszterelnök helyettesének vezetésével *Országos Közművelődési Tanácsot* alakított a koordinálás javítására. A koncepcionális egység, a kölcsönös tájékoztatás már ma is az eredmények közt könyvelhető el. De az arányok és irányok közös értékelése, a felnőttnevelés valamennyi fő területének rendszeres konzultatív áttekintése még további munkát, esetleg albizottságok rendszeres működését igényli. (Ez az irányító testület 1974-ben lépett az 1958-ban létesített és 1965-ben átalakított Országos Népművelési Tanács helyébe.)

A felnőttképzés szerkezeti sémájának felvázolásakor hangoztatni kell, hogy csoportosítása nem jelent és egyre kevésbé jelenthet merev, kizárólagos jellemzők szerinti osztályozást. Hiszen pl. a szakközépiskola elvégzése is biztosítja a szakmunkás-képesítés megszerzését, vagy a művelődési otthonok tanfolyamainak segítségével is lehet középiskolai osztályvizsgára, érettségire jelentkezni. Esetenként a politikai továbbképzés is iskolai rendszerben történik (ld.: Politikai Főiskola), és a szakmunkás-továbbképzés a szakmai ismereteken kívül általános műveltségi és politikai elemeket is tartalmaz.

I. A FELNŐTTNEVELÉS ISKOLARENDSZERŰ RÉTEGE

Az iskolarendszerű felnőttnevelés a magyar felnőttnevelési rendszernek szerves része. Mint rendszer 1945 óta, felszabadulásunk óta létezik. Az iskolai szervezet egész építményében megtaláljuk az iskolás

korú gyermekek képzése mellett az ugyanezen szinteket képviselő felnőttnevelési hálózatot is. Ily módon a magyar felnőttnevelés átfogja az alsó fokú, a középfokú és a felsőfokú képzési szinteket. Tradíciója van az alsó és középfokú „dolgozók iskolájának", valamint a felsőoktatásban az esti és levelező képzésnek.

A felnőttek iskolarendszerű képzése minden fokozatban arra a feladatra hivatott, hogy *az élethez, a munkához szükséges általános és szakmai képzettséget* biztosítsa, s ezt az iskolai hálózat segítségével, az iskolai formák alkalmazásával érje el.

A felnőttnevelésnek ez a rétege jellegzetes viszonyban van az iskolai hálózat megfelelő rétegeivel. Az iskolarendszerű oktatásban részt vevők között a felnőttnevelési formákban tanulók száma valamelyest emelkedő tendenciát mutat. Az arány 10% körül ingadozik. (Az iskolarendszerű oktatásban részt vevők között a felnőttnevelés kereteiben tanulók 1960-ban az oktatás egészének 9,4%-át, 1974/75-ben pedig 12,2%-át tették ki. De az 1960–1965 közötti emelkedést s az első csúcsot – 11,6% – 1970-re visszaesés követte; a mélypont 7,9% volt, majd újabb emelkedéssel érte el az 1974/75-ös 12,2%-ot.)

Az iskolarendszerű oktatás különböző formáinak arányát tekintve a felnőttnevelésben jellegzetes különbségek vannak. Nem igényel különösebb bizonyítást az a közismert tény, hogy az alsó fokú képzéshez képest jóval nagyobb arányban vesznek részt a felnőttek a felsőoktatásban. Az alsó fokú képzés (ami a 6–14/15 éves életkort foglalja magába) érthető módon inkább a gyermekek iskolai képzése keretei között valósul meg, s a felnőttnevelés ebben az iskolai fokozatban 14/15 éves életkorban kezdődhet, és lényegesen szűkebb körre szorul vissza. Míg 1960-ban a felnőttnevelés az alsó fokú képzés 6,65%-át jelentette, addig egy jelentős esés után – 1970-ben 1,81% – 1975-ben is 4,51%-os arányig süllyedt. Ezzel szemben a középfokú oktatásban, az esti és levelező képzésben megvalósuló felnőttnevelési formák a 35,4%-os részesedéstől (1960) egészen 44%-os részesedésig emelkedtek 1975-ig. A felsőfokú képzésben az 1960-i 34,1%-tól – a csúcsot jelentő 1965-i 45,1%-on át – 1970-re 33,1%-ra csökkent, majd 1975-ben ismét 38,9%-ra emelkedett az esti és levelező oktatásban résztvevők aránya.

Mindez az életkori adottságokkal is összefügg, valamint az adott népességi cenzus képzettségének jellegével, állapotával is. Az iskolarendszerű oktatásban részt vevők száma – az elmúlt évek magyarországi demográfiai hullámának megfelelően – lényegesen nem emelke-

dett. 1974/75-ben az 1970/71-i tanévhez képest 101,9%-os növekedést mutat (összesen 2 092 860 fő). A demográfiai hullámnak megfelelően – a gyermekek számának csökkenésével – ez a növekedés a felnőttnevelés *fejlődésének* a következménye: míg a nappali tagozatokon 1974/75-ben 1970-hez képest 97,9%-os a létszám alakulása, addig ugyanebben az időszakban az esti és a levelező oktatás keretei között 157%-ra emelkedett a részvétel, ami az iskolarendszerű oktatásban résztvevők között 255 110 fővel 12,2%-ot jelent.

A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint a felnőttnevelés iskolarendszerű keretei közti részvétel arányai az elmúlt években növekvő tendenciát mutatnak. A KSH kimutatta, hogy a 15 és 40 év közötti lakosságnak egyre nagyobb része kapcsolódik be az iskolarendszerű felnőttnevelésbe a dolgozók iskolái, valamint az esti és levelező formákban folyó felsőoktatás keretei között. Míg 1960-ban a népesség e rétegének 5,3%-a tanult a felnőttnevelés különböző formáiban, addig az 1974/75-ös tanévben 6,3%-a.

A dolgozók iskolája mint iskolarendszerű felnőttnevelési forma *nem átmeneti képződmény* Magyarországon. Még az alsó fokon sem, minthogy a 16 éves tankötelezettségen belül a tanulóknak jelenleg mintegy 9%-a nem jut el az általános iskola befejezéséig, s ennek a népességnek az iskolai felnőttnevelés alsó foka ad újabb lehetőséget a mulasztások pótlására.

Az 1970-i népszámlálási adatok szerint a 15–40 év közötti népesség 76%-a rendelkezik legalább általános iskolai befejezett képzettséggel; a 20–39 éves népesség 24,1%-a rendelkezik legalább középiskolai végzettséggel.

A dolgozók iskoláiban való részvétel hullámzásának demográfiai-társadalmi-politikai okaira is kell utalnunk. Nevezetesen arra, hogy az elmúlt időszakban kimerült a dolgozók iskoláiba viszonylag könnyen bevonhatók köre. Azoké, akik 1945 előtt nem tanulhattak, s viszonylag fiatal korúak lévén, minden eszközt megragadtak e hiány pótlására. Megnőtt viszont a nehezen megközelíthetők száma – a nyolc osztályt el nem végzőké, köztük a gyógypedagógiai eseteké, cigányoké, akiknek letelepedése nem teljesen megoldott stb. Ezek bevonása a tanulásba a hagyományos módszerekkel nem vezet eredményre. Emellett a magyar gazdasági élet munkaerő-szükségletének alakulása is a részvétel csökkenése irányába hat: a munkaerőhiány és a gazdasági élet szerkezete következtében az alacsonyan képzett munkaerő túlfizetése olyan helyzetet idézett elő, amely nem ösztönzött eléggé a

továbbképzésre. A piszkos, nehéz munkának a megfizetése, túlfizetése is hozzájárul ahhoz, hogy egy elég nagyszámú tömeg, főként a közel egymillió anyagmozgató ne törekedjen képzési hiányainak pótlására, ne igyekezzék továbbképezni magát. Ehhez még hozzájárul a már említett ellentmondás: a hagyományos úton, a gyerekek testére szabott iskolai eszközökkel, keretekkel nem lehet megközelíteni ezt a réteget. Ez is szorgalmazta az iskolán kívüli formák, eszközök, módszerek kialakítását: külön tankönyveket, a felnőttek helyzetéhez jobban alkalmazkodó módszerek kidolgozását (pl. építeni a felnőttek kialakult élettapasztalatára, megtalálni a nevelés helyét és arányát a felnőttnevelésben, amely más, mint a nappali, iskolai képzés stb.), a vizsgák összevonásának a lehetőségét stb. Mindez – a követelmények terén tett engedmények nélkül – vonzóbbá teszi a dolgozók iskoláit az említett, nehezebben hozzáférhető rétegek számára is. Az utóbbi években tapasztalható emelkedés éppen az új módszerek alakulásának is a következménye.

A *felsőoktatásban* ugyancsak jellegzetesen magas értéket mutat a felnőttnevelés a végzettek' számát és arányát tekintve. Az 1960. évi 5628 végzős közül még csak 1361 tanult az esti és levelező oktatás keretei között, ami 24,2%-ot jelent. 1965-ben már a közel 14 ezer végzett között az 5102 fő 36,6%-ot, és 1974-ben a 10 858 felnőtt a 24 029 végző között már 45,2%-ot jelentett. 1974-ben az emelkedés 1970-hez képest 171,5%, míg a felsőoktatásban végzettek együttes emelkedési mutatója 131,9% volt.

Bár a fenti adatok emelkedést mutatnak, s jelzik, hogy az oktatás demokratizálásával Magyarországon lassan eltűnik a sok évszázados lemaradás, az elmúlt harminc év eredményei is csak a kezdetet jelentik, és a felnőttnevelés továbbfejlesztésének szükségességére figyelmeztetnek. A nyolcosztályos általános iskola megvalósítása nagy vívmány, a demokratizálás nagy eszköze. De még ma is a tanulóknak csupán 91%-a végzi el a nyolc osztályt. Tehát még mindig igen magas, és újból és újból kiegészítődik azoknak a száma, akik a nappali tagozaton nem fejezik be általános iskolai tanulmányaikat. Ezt is figyelembe kell venni a felnőttnevelés iskolai formáinak a tervezésénél.

Az iskolai felnőttoktatás rendszere

a) Dolgozók általános iskolája;
b) Dolgozók középiskolái:

– gimnázium,
– szakközépiskola (4 éves),
– szakmunkások középiskolája;

c) Felsőoktatás.

Átlépések: A nappali általános iskolából át lehet lépni a dolgozók általános iskolájába. Kormányrendelet szabályozza az ún. túlkoros (a 16 éves korig tartó tankötelezettség életkori határán belül levő) tanulók felmentését a mindennapi iskolába járás alól. A felmentés feltétele az, hogy tanulmányaikat a teljes iskolai végzettség megszerzéséig a dolgozók általános iskolájában folytatják. Nappali általános iskolai végzettséggel be lehet iratkozni a dolgozók gimnáziumába és a dolgozók négyéves szakközépiskolájába. Ez utóbbihoz szakmai gyakorlat is szükséges. A nyolcosztályos végzettségre épülő (nappali) szakmunkásképző iskolából be lehet lépni a szakmunkások középiskolájába.

Az iskolai felnőttnevelés belső rendszere teljesen nyitott. Az átlépések lehetségesek. A dolgozók általános iskoláiból közvetlenül át lehet lépni a dolgozók gimnáziumába. Ha a dolgozó előbb (és régebbi rendszer szerint) szerezte meg a szakmunkás-képesítést, mint az általános iskolai végzettséget, a dolgozók általános iskolájából közvetlenül léphet a szakmunkások középiskolájába. Megfelelő szakmai gyakorlat birtokában a dolgozók általános iskolájából a négyéves szakközépiskolák megfelelő szakmai ágazatába léphet közvetlenül át. A középiskolai típusok közötti (oldalirányú) átlépésre csak különbözeti vizsga letételével van mód, a tananyagban meglevő különbségek miatt.

Igazgatásilag a dolgozók iskolái vagy *tagozat*ként, vagy *önállóan* szerveződnek. A tagozat (esti és levelező együtt, vagy csupán az egyik) a nappali iskolához kapcsolódik, nincs önálló tantestülete, a nappali iskola igazgatója irányítja egy tagozatvezető bevonásával. Az önálló iskolák (rendszerint nem önálló épületben, hanem egy nappali iskolával „társbérletben") önálló jogi személyként funkcionálnak, igazgatójuk és önálló, főhivatású és óraadó tanárokból álló tantestületük van.

A dolgozók iskolái minden típusának több formája (tagozata) van. A formák mai rendszere fokozatosan alakult ki, és még mindig alakulóban van. Ez az iskolatípus eredetileg az ún. esti tagozatokkal indult. A tanítás rendje, a heti tanítási napok száma többször változott. Az 1953/54. tanévben alakultak meg a levelező tagozatok. Az esti tagozatok alaprendje a heti többszöri tanítás, a levelező tagozatok pedig az egyéni tanulásra épülnek; hetenként egyszer nem kötelező kon-

zultáció van, negyedévenként pedig kötelező beszámoló. Az iskolai felnőttnevelés története során a szakmai középiskolákban működtek olyan levelező tagozatok, ahol évenként kétszer bentlakásos tanfolyamra vonták össze a hallgatókat. A dolgozók a számukra legmegfelelőbb formát választhatják.

Az alábbiakban felsoroljuk a *működő formákat.* A felsorolás az 1975/76. tanévi állapotokat mutatja.

a) Általános iskola

1. *Alapismereti tanfolyam* (alfabetizáció)
   Első fokozat: ún. alapismereti I. (megfelel az általános iskola I–II. osztályának).
   Második fokozat: ún. alapismereti II. (megfelel az általános iskola III–IV. osztályának).
   Időtartama: fokozatonként 5 vagy 10 hónap.
   Csak esti tagozatos forma.
   Tanítási napok száma: heti 2 vagy 3.
2. *Tízhónapos esti tagozat*
   5/6. osztály (összevont tananyag).
   7. osztály.
   8. osztály.
   Időtartam: osztályonként 10 hónap (rendes tanév).
   Tanítási napok száma: heti 2.
   Folyamatos értékelés esetén záróvizsga nincsen.
3. *Tízhónapos levelező tagozat*
   7. osztály
   8. osztály.
   Időtartama: osztályonként 10 hónap (rendes tanév).
   Tanítási napok száma: heti 1 (nem kötelező konzultációs óra).
   Három negyedévi beszámoló és év végi vizsga.
4. *Tízhónapos esti tagozat: összevont 7–8. osztály*
   7. osztály, időtartama 5 hónap.
   8. osztály, időtartama 5 hónap.
   A két osztály együtt: rendes tanév.
   Tanítási napok száma: heti 4.
   Folyamatos értékelés esetén záróvizsga nincsen.
5. *Szakmunkások szakmai továbbképzését és az általános iskola elvégzését elősegítő forma* (ún. 160 órás vagy intenzív tagozat)
   5/6. osztály (összevont tananyag).
   7. osztály.

8. osztály.
Időtartama: osztályonként 5 hónap.
Tanévkezdés szeptemberben és januárban.
Tanítási napok száma: heti 2 (az egyik tanítási, a másik konzultációs nap).
Egy osztály szorgalmi ideje (összóraszám): 160 óra.
Minden osztály tananyagából a tanfolyam felénél beszámoló, az osztály befejezésekor záróvizsga. A honvédségi tanfolyamok is ebben a formában működnek.

6. *Túlkorosok tagozata*
5/6. osztály (összevont tananyag).
7. osztály.
8. osztály.
Időtartam: osztályonként 10 hónap.
Tanítási napok száma: heti 5.
Folyamatos értékelés esetén vizsga nincsen.
(Jelenleg *kísérleti stádiumban).*

7. *Magántanulás*
5/6. osztály (összevont tananyag).
7. osztály.
8. osztály.
Öthavonként, a kijelölt vizsgaidőszakokban joga van mindenkinek egy osztály tananyagából osztályozó magánvizsgát tenni. A közművelődés által szervezett vagy egyéni formában folyik a felkészülés.

b) Középiskolák

1. *Esti tagozat*
Időtartam: osztályonként 10 hónap.
Tanítási napok száma: heti 3.
Félévkor beszámoló, év végén vizsga.

2. *Levelező tagozat*
Időtartam: osztályonként 10 hónap.
Három negyedévi beszámoló és év végi vizsga.

3. *Heti kétnapos tagozat (kísérleti* forma)
Időtartam: osztályonként 10 hónap.
Tanítási napok száma: heti 2.

4. *Magántanulás*
Öthavonként, a kijelölt vizsgaidőszakban joga van mindenkinek egy osztály tananyagából osztályozó vizsgát tenni. A

közművelődés által szervezett vagy egyéni formában folyik a felkészülés.

a) osztályozó vizsga,

b) részvizsga (panell-vizsga) a blokkosított forma rendszere szerint. Ez utóbbi *kísérleti stádiumban: csak gimnáziumban.*

5. *Különbözeti vizsgára előkészítő tanfolyamok* a dolgozók gimnáziumában, a szakmunkástanuló-iskolát végzettek számára.

a) Dolgozók általános iskolája

A dolgozók általános iskolája az az iskolatípus, amely hivatva van a teljes általános iskolai végzettséggel (általános alapműveltséggel) nem rendelkező rétegek mind nagyobb részét általános iskolai végzettséghez (alapműveltséghez) juttatni. Szerepet kap a csonkán iskolázottak újratermelésének megakadályozásában is.

Arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy a szisztematikus képzés intenzív időszakában a tantervi anyagnak mindenekelőtt az alapműveltség legfontosabb elemeinek rendszerét kell nyújtania, és biztosítania kell az alapvető jártasságok és készségek fejlesztését, ide értve elsősorban – még a felsőbb osztályokban is – az írás, olvasás, számolás, szóbeli és írásbeli fogalmazás alapkészségeit. De ugyanakkor biztosítania kell a továbbtanuláshoz szükséges ismeretek megszerzését is.

A dolgozók iskolái közvetlenül kapcsolódnak a munka melletti szakmunkásképzéshez, illetve az átképzéshez, és a szakmunkás-továbbképzésnek is szoros feltételeivé váltak. A szervezett továbbtanulás iránya döntően a szakmásító, szakmunkásképző és átképző tanfolyamok felé mutat. Nagyon kis mértékben, de jelentkezik a szakközépiskolák felé mutató továbbtanulási szándék is. A jövőben elképzelhető, hogy nem közvetlenül, hanem a munka melletti szakmunkásképzés közbeiktatásával vagy közvetlenül – ha a szakma megszerzése már korábban megtörtént – a dolgozók általános iskolája a szakmunkások középiskolájába is küld tanulókat. De mindig marad egy olyan jelentős réteg, amely számára az általános iskola elvégzése a szervezett iskolai tanulás befejezését jelenti.

b) Dolgozók középiskolái
Gimnázium

A dolgozók gimnáziuma az az iskolatípus, amely mindeddig a leginkább vonzza azokat, akik munka mellett felsőfokú továbbtanulásra gondolnak. A gimnázium – iskolarendszerünkben elfoglalt helyénél és a közvélemény egy részében a róla kialakult elképzeléseknél fogva – s a *dolgozók* gimnáziuma is valószínűen megtartja ezt a vonzatát a szakmunkások középiskolájának teljes kiépülése után is. Számítani lehet arra, hogy – vagy a teljes pályamódosítás céljából, vagy saját szakirányukba – a felsőfokú továbbtanulásra gondoló szakmunkások a jövőben is ide áramlanak. A dolgozók gimnáziuma így különösen a fizikai dolgozók gyermekeinek és a fiatal fizikai dolgozóknak, közöttük a szakmunkásoknak a középiskolája. A nagyobb rész számára a gimnáziumi továbbtanulás egyértelműen a gimnáziumi végzettséggel elérhető pályamódosítást, a társadalmi közérzet javulásában, illetve a személyiség harmonizáltabb fejlődésében rejlő rehabilitációt, a magasabb műveltséget és a már elért munkakör, beosztás megtartásához vagy növekvő igényeihez szükséges tudás és végzettség megszerzését – és nem a felsőfokú továbbtanulást jelenti. Mindennek társadalmi hasznosságát nem lehet kétségbe vonni. Ezen kívül azonban a gimnázium magasabb általános műveltségi alapot ad minden szakma és munkakör gyakorlásához és a szakmai továbbképzéshez. A szakmunkások középiskolája teljes kiépülése után a gimnázium – valószínűen – elsősorban a szakmával nem rendelkezők középiskolája lesz, s így megerősödik a korai pályamódosítást, a rehabilitációt, illetve a műveltségi színvonal általános emelését pályamódosítás nélkül megvalósító funkciója.

Az egyetemi és főiskolai továbbtanulás tényleges feltételeinek biztosításában a dolgozók gimnáziuma elsősorban a munka melletti tanulás nehezebb körülményei miatt nem versenyképes a rendes korúak gimnáziumával. Kevesen vannak olyanok, akik kitartással és tanulási indítékokkal oly mértékben vehetnek erőt ezeken a nehézségeken, hogy leküzdésükkel együtt labilis iskolai tanulmányaik korábbi hiányosságait is maradéktalanul bepótolják. Másrészt: a fiatal korosztályokból döntően a közepesen vagy ennél gyengébben felkészült tanulók jönnek a dolgozók gimnáziumába. Bár a korábbi tanulmányok osztályzatokban kifejezhető eredményei a tanulók elég jelentős részénél az iskolai és a családi nevelés hibáiból, illetve (mindezzel együtt) a motí-

vumok hiányaiból és nem feltétlenül a képességek hiányából következnek.

A dolgozók gimnáziumának nyújtania kell azokat az ismereteket és ki kell fejlesztenie azokat a jártasságokat, készségeket, amelyek a felsőfokú továbbtanulás legkülönbözőbb irányainak biztosításához szükségesek. Ezzel a továbbtanulás tantervi lehetőségeit nyújthatja. De főleg arra kell törekednie, hogy eleget tegyen *általánosan művelő* feladatainak, és minél közvetlenebb kapcsolatba kerüljön a dolgozó emberek társadalmi gyakorlatának problémáival és feladataival.

Szakközépiskolák

A dolgozók szakközépiskolái azokban a szakmákban és szakágakban, ahol a középfokú, munka melletti képzésre szükség van – nappali párjukhoz hasonlóan –, *középfokú általános műveltséget és pontosan körülhatárolt szakmai ismereteket* nyújtanak, amelyek meghatározott munkakör betöltésére képesítenek. Éppen ezért a tanulás célja itt a legkörülhatároltabb, a motívumok pontosan megjelölt irányokba vezetnek. A dolgozók szakközépiskolái nem fiatalodnak olyan mértékben, mint a gimnáziumok. A tanulók többsége itt ifjú, és szép számmal vannak fiatal felnőttek is. Alapvető motívum nálúk a szakmai képesítés és az általa betölthető munkakör megszerzése, vagy a képesítés utólagos megszerzése a munkakör megtartása érdekében. A továbbtanulás fő iránya a munka melletti művezetőképzés, illetve a megszerzett képesítés ágazatán belül a középkáderképzés felé mutat. Az egyetemi és főiskolai továbbtanulási törekvések elenyészőek, és – nemcsak a gimnázium esetében már kifejtett okokból, hanem az iskolatípus művelődési képzési anyagának szükségszerű megkettőzése miatt is – kevés eséllyel realizálhatók. Valamivel nagyobb a szakiránynak megfelelő főiskolai továbbtanulási szándék – valamivel jobb realizálódási esélyekkel.

A dolgozók szakközépiskoláinak nappali párjukkal teljesen egyenértékű képesítést kell nyújtaniuk, ezért szakmai tananyaguk azonos a nappali szakközépiskolákéval, illetve esetenként annyiban különbözik, amennyiben a már dolgozó emberek szakmai gyakorlatát, szakmai tapasztalatait és gyakorlati ismereteit figyelembe lehet venni.

A dolgozók szakközépiskolái eleget kell hogy tegyenek az általánosan képző-művelő feladatoknak is, tudomásul véve a szakmai ismeretek megalapozásának speciális igényeit.

Szakmunkások középiskolája

(Első tanéve az 1974/75. tanév volt.)
Ennek az iskolatípusnak nincsen szakirányú képzési funkciója, mivel ezt a szakmunkásképző iskolák már ellátták. A szakmunkások középiskolája a korábban és másutt szerzett szakmai műveltséghez *középfokú általános műveltséget* kapcsol. De hivatva van a szakmai gyakorlatot elősegítő és a szakmai továbbfejlődést biztosító ún. szakirányú vagy szakjellegű ismeretek nyújtására is. Ez azonban az iskolatípus kiegészítő funkciója.

Várható, hogy a továbbtanulási törekvések fő iránya a munka melletti művezetőképzés, illetve a megszerzett szakmán belül lehetséges középkáderképzés felé mutat. Nyilván jelentkezni fog a szakiránynak megfelelő főiskola felé irányuló továbbtanulási szándék is. A munkások felsőfokú továbbtanulásának biztosítása ezen az úton is oktatáspolitikai feladat. A tanulók zöme életprogramjában ilyen magas célt valószínűen nem fog egyelőre kitűzni. Az iskolatípus fő feladata a szakma műveléséhez és továbbfejlesztéséhez, valamint a társadalmi gyakorlat és életvitel kultúrájának megteremtéséhez, továbbá az általános műveltség nem iskolai úton történő továbbfejlesztéséhez szükséges ismeretek és készségek megtanítása, illetve kialakítása.

c) Felsőoktatás esti és levelező tagozata

A magyar iskolarendszer az elmúlt harminc év során fejlesztette ki a felsőfokú képzés nappali formája mellett a dolgozók számára munka mellett biztosított formákat, az esti, valamint a levelező oktatást.

Az esti képzés hetente két-három alkalommal, sűrítve adja a nappali tagozat egész anyagát. A levelező képzés ugyancsak a nappali tagozat anyagának sűrítése, egyéni tanulásra építve, amit rendszeres konzultációk, beszámoltatás, számonkérés egészít ki a felsőoktatási intézmény székhelyén, az intézmény oktatója által lebonyolítva.

Az esti és levelező oktatás anyaga, követelményei tekintetében nincsen eltérés a nappali képzéshez képest. Az eltérés a módszerekben van, amit a tananyag sűrített leadása követelt meg.

Az esti és levelező képzés a magyar felsőoktatás egész rendszerét átfogja. Kivételt képeznek természetesen az olyan felsőoktatási intézmények (művészképzés, orvosképzés), ahol a manuális képzés rendszeressége nem engedi meg a távoktatási formákat, hanem a követ-

kezetes, mindennapi ráhatást igénylik, és ezért csak nappali tagozaton valósíthatók meg. Ezek a korlátozások még tovább növelik a korábban említett adatok értékét. Ha pedig az egész felsőoktatási rendszeren belül vizsgáljuk az egyes intézménytípusokat, az átlagnál is magasabbak ezek az arányok (pl. pedagógusképzés).

II. ISKOLÁN KÍVÜLI FELNŐTTNEVELÉS

A) Az iskolán kívüli szakmai képzés és továbbképzés

Magyarország ugyan ma még nem tekinthet sajátjának egy olyan célszerű nevelési rendszert, amely maradéktalanul megvalósíthatná az egész társadalom permanens nevelését, de az elmondható, hogy ennek megoldási folyamata – mind jelentősebb tömegeket érintve – tartalomban, módszerben és szervezettségben egyaránt eredményesen fejlődik. Az utóbbi években *állami irányítással* főként *a munkások rekurrens oktatásának-képzésének a megszervezését helyeztük előtérbe.* A rekurrens oktatás kialakításában az vezetett bennünket, hogy az mindenképpen *több legyen, mint speciális szakmai nevelés.* Arra törekszünk, hogy a munkást *a munkaerő-ember egységében* szemléljük és neveljük az egész élet folyamán, s a lehetőség mértékében túllépjünk a szakmai kereteken. A rekurrens oktatás-képzés sokirányú szakmai tartalma, a benne érvényre jutó fokozati rendszer végső soron lehetőséget teremt a munkás szellemi felemelkedésére és társadalmi mobilizációjára is. Ezért arra is törekszünk, hogy *a munkás ismerje meg, hová lehet és tud felemelkedni, és az eszközök, módszerek célhoz illő megválasztásával akarjon is felemelkedni.*

Magyarországon jelenleg az aktív keresők mintegy 58%-a munkás. Közöttük 38% a szakmunkás, 32% a betanított munkás és 30% a segédmunkás. A továbbképzés mindhárom kategóriára kiterjed, de legnagyobb figyelmet a szakmunkásokra fordítunk.

A munkástovábbképzés célja, alapelvei, struktúrája

A kormány 1014/1971. (IV. 28.) „A munkások továbbképzési rendszere fejlesztésének általános elveiről" szóló határozata a továbbképzés célját abban jelöli meg, hogy a munkások – főként a szakmunkások – szervezett módon:

- korszerűsítsék bizonyos időszakonként szaktudásukat, az állandóan fejlődő technikai-technológiai szint követelményeinek megfelelően;
- sajátítsák el a különböző munkakörök hatékony ellátásához szükséges új és speciális ismereteket;
- szerezzék meg, illetve bővítsék a társadalmi, gazdasági kérdésekben való jártassághoz szükséges politikai és általános alapműveltséget.

A célkitűzéseket szolgáló tanfolyamokat olyképpen kell szervezni, hogy a munkások 5–8 évenként újból kicserélhessék, illetve kibővíthessék tudásukat. Ebből adódóan évenként a munkások közül kb. 12–20%-nak részt kell vennie tanfolyamokon. Ehhez meg kell jegyeznünk azt, hogy a tanulás vállalása személyes önkéntesség alapján történik, de a vállalatoknak joguk van ahhoz, hogy bizonyos tanfolyamok elvégzését meghatározott munkakörök betöltésének feltételéül szabják. Ezt a megoldást az teszi indokolttá, hogy a továbbképzésnek egyszerre kell szolgálnia az egyéni és a társadalmi érdekeket. Ez utóbbinak elsődleges szerepe van. Ezért az is fontos alapelv, hogy a továbbképzéseket össze kell hangolni a gazdasági ágazati és a vállalati fejlesztési, termelési tervekkel. Tehát valós szükségleten kell alapulniuk.

A továbbképzésről való gondoskodás alapvető vállalati feladat, amelynek végrehajtásáért a vezetők felelősséggel tartoznak.

A továbbképzés struktúrája a célhoz igazodik. Szerkezete elsősorban a szakmunkás szakmák, illetve a főbb munkatevékenységek szerint tagozódik. Egy-egy szakmán, illetve munkatevékenységen belül lényegében egymásra épülő fokozatok vannak aszerint, hogy a tanfolyam a szaktudás megújítását, egy új specializáció megszerzését, csoportok, brigádok irányítására való felkészítést szolgálja-e. A nagyobb tömeg számára a továbbképzés elsősorban a munkás által már elfoglalt munkakörben és rokonterületein gyakorolt munkatevékenységek ellátásához, továbbá az egyéni életvitel és közéleti cselekvési készség pozitív alakulásához szükséges szaktudást, általános műveltséget, képességfejlődést szolgálja.

A rekurrens oktatás rendszere módot ad arra, hogy a képzetlen munkások betanított munkássá váljanak, vagy szakmunkás-szakmát tanuljanak, a szakmunkások sok irányban elmélyítsék és specializálják adott szakmájukban tudásukat, vagy rokon-, illetve más szakmában képesítést szerezzenek, a legjobb szakmunkások mesterképzésben ré-

szesüljenek, a mesterek pedig művezető-képesítés megszerzéséért folytassanak tanulmányokat.

A továbbképzés rendszere tehát a felfelé irányuló mobilizációt, illetve a vezetővé válást is elősegíti.

Mindamellett – s részben az előbbiekkel összehangoltan – az *iskolarendszerben* is funkcionál *a munkások számára egy sajátos út*, amely a felemelkedő mozgást segíti. (Lásd az iskolai felnőttoktatásnál!) A kiváló szakmunkások számára az is biztosított, hogy középiskola nélkül, 10 hónapos előkészítő tanfolyam után, munkabérük megtartásával nappali tagozatos egyetemet, főiskolát végezzenek.

A munkástovábbképzés szervezésének feltételei

A továbbképzés szervezéséért és eredményes működéséért a vállalat felelős. Amennyiben a vállalat feltételek hiányában nem tud önállóan továbbképzést szervezni, a részéről kijelölt munkások – kölcsönös megállapodás alapján – más vállalatnál szervezett továbbképzésben vehetnek részt. A tanfolyamok lebonyolításában közreműködnek a szakoktatási iskolák is.

A továbbképzéseket a vállalati termelési rend figyelembevételével munkaidő alatt vagy részben munkaidőben, vagy teljesen munkaidőn kívül lehet megtartani. A gyermekes dolgozó nők tanfolyami továbbképzését általában munkaidőben kell megtartani.

A tanfolyami költségek általában a vállalatot terhelik. A munkaidő alatt továbbképzéssel töltött időre a munkásoknak átlagkereset jár. A tankönyvek, jegyzetek ára, valamint a vizsgáztatás költségei a dolgozót terhelik, a költségeket azonban a vállalat egyéni elbírálás alapján, részben vagy egészben magára vállalhatja.

A szakmunkásképzés rendszere Magyarországon[2]

1. Szakmunkásképző intézetek

Rendeskorú képzés. Az általános iskola befejezése után, szakmánként változóan két, illetve három év alatt készít fel, és szakmunkás-oklevelet ad. Továbbtanulási lehetőségek: szakmunkások középiskolája, dolgozók gimnáziuma.

[2] A teljesség kedvéért ismertetjük a rendeskorúak és a felnőttek iskolarendszerű szakmai képzését is.

2. Munka melletti szakmunkásképző tanfolyamok (felnőttnevelés)

Szakmai gyakorlat és általános iskolai végzettség után. Szakmunkásképesítést ad. Továbbtanulási lehetőségek: szakmunkások középiskolája, dolgozók gimnáziuma, szakközépiskolák.

3. Dolgozók szakközépiskolái (felnőttnevelés)

Szakmai gyakorlat és általános iskolai végzettség után. Szakmunkásképesítést és érettségit ad. Továbbtanulási lehetőségek: elvileg minden felsőoktatási intézmény, valamint mester-szakmunkásképzés és művezetőképzés.

(*Megjegyzés:* A munka melletti szakmunkásképző tanfolyamok és a dolgozók szakközépiskolái ugyanúgy viszonyulnak egymáshoz, mint a szakmunkásképző intézetek és a szakközépiskolák: a szakmák igényei szerint lehet itt vagy ott szakmunkás-képesítést szerezni.)

4. Szakmunkások középiskolája

A szakmunkásképzés és az iskolai felnőttnevelés érintkező területe, szakmai képesítés mellé középiskolai végzettséget ad. Beiratkozási feltétel: szakmunkásképző intézeti vagy szakmunkásképző tanfolyami végzettség és általános iskolai bizonyítvány. Továbbtanulási lehetőségek: elvileg minden felsőoktatási intézmény, mester-szakmunkásképző és művezetőképzés.

5. Mester-szakmunkásképzés

A legjobb szakmunkásokból mester színvonalú szakembereket képeznek. Feltétel: szakmunkás-képesítés vagy szakmunkás-munkakör ellátására jogosító szakközépiskolai érettségi, valamint 5 éves szakmai gyakorlat. Továbbtanulási lehetőség: művezetőképzés.

6. Művezetőképzés

Feltétel: legalább 5 éves szakmai gyakorlat, mesterszakmunkás- vagy középfokú szakmai végzettség.

A felnőttnevelés rendszerének fontos rétegét jelenti a foglalkoztatottak *szakmai kiképzése* és továbbképzése a szakiskolák és a továbbképző tanfolyamok keretei között. Összehasonlító statisztikai adatok jól mutatják a bekövetkezett változásokat.

A szakmunkásképző tanfolyamokon végzettek száma az 1960. évi 32 170-ről 1970-ig 38 718-ig növekedett, majd egy év alatt annyira lecsökkent, hogy a szám felét sem érte el (17 332), s innen emelkedett

lassanként 1972-ig, amikor 24 567 főt mutatott. 1974-ben megint csak 19 867 főt találunk.

A továbbképző tanfolyamokon 1960-ban összesen 86 000 munkás vett részt: ebből az ún. betanító és céltanfolyamokon részt vevők száma valamivel több, mint 44 000 fő volt. A továbbképzések – a kormány intézkedései alapján – az 1970-es években, amikor új rendszer váltotta fel a régit, jelentősen megélénkültek. Így 1975-ben – az 1960. évi 86 000-rel szemben – a továbbképző tanfolyamot végzett munkások száma 183 000 fő volt. Közöttük 55 000 segédmunkás, 46 000 betanított munkás és 82 000 szakmunkás részesült továbbképzésben.

A növekvő tendencia észlelhető a középfokú szakemberek továbbképzésében is. Ezek új rendszerű továbbképzése 1974-ben kezdődött mintegy 30-féle munkaköri csoportban. A résztvevők száma 1974-ben 25 000 fő, 1975-ben pedig 34 000 fő volt.

A felnőttnevelésnek ez a sokszínű rétege további fejlesztést igényel, összhangban az iskolarendszerű felnőttneveléssel s az ennek keretei között kiépült formákkal. Sőt: magával az iskolával is összhangba kell hozni a szaktanfolyamok rendszerét, a szakképzés és az általános műveltség elsajátítása között megfelelő szinkront teremtve, ami ma még gyakran hiányos.

B) Közművelődési intézmények

Az általános műveltség állandó bővítésében közreműködő intézmények közül hazánkban a legváltozatosabb tevékenységet a *művelődési otthonok* folytatják. A kisebb hatáskörű kluboktól, könyvtáraktól kezdve a művelődési házakon át egészen a nagyobb művelődési központokig, a művelődési otthonok különböző típusai behálózzák az egész országot. A mintegy 2500 ilyen intézményben évente kb. 50 millió látogató fordul meg. Legjellegzetesebb tevékenységi formájuk a résztvevők érdeklődése szerint alakult, aktivitásukra épülő *szakkör és amatőr művészeti,* illetve *technikai (hobbi) csoport.* (Előbbiekből 6–7000, utóbbiból 8–10 000 működik rendszeresen.) Fontos feladatuk a művészetek közönségbázisának szélesítése rendezvényekkel és változatos formájú művészeti neveléssel, és a felnőttek tanulásának egyéni és tanfolyami segítése is. A nagyobb intézmények sokoldalú felnőttnevelési központként is működnek. Mindemellett helyet kapnak a művelődési otthonokban a rekreáció, a szórakozás, a játék közösségi nevelésre alkalmas legváltozatosabb formái.

A közművelődési és szakkönyvtárak széles hálózata a szépirodalom, hanglemezek és más rögzített dokumentumok kölcsönzésével szolgálja a művelődéshez való jog gyakorlását, előmozdítja az erre irányuló igények kibontakozását és továbbfejlesztését. A közművelődési könyvtárak nagyobbik hányadát a tanácsok tartják fenn, de sok munkahelyen a szakszervezetek működtetnek könyvtárakat. A 10 éven felüli lakosság mintegy 30%-a rendszeres könyvtári olvasó. A könyvtárak más társadalmi szervekkel karöltve gyakran és folyamatosan szerveznek mozgalmakat új olvasók megnyerésére, illetve az olvasói szokások színvonalának emelésére.

A *múzeumok*, tudományos funkcióik ellátása mellett, illetve azon keresztül ugyancsak fontos intézményei a felnőttnevelésnek. Mint a nemzeti kultúra, a történelem és a természet kiemelkedő értékeinek tárházai, kötelességüknek tartják, hogy – az érdeklődő belföldi és külföldi turisták mellett – a dolgozók minden rétegét bevonják a tárgyak szisztematikus megismertetésével valóra váltható önművelés folyamatába. (Látogatóik száma ma már meghaladja az évi 7,9 milliót.)

A színházak, hangversenyrendező szervek és más művészeti intézmények sem csak a művek bemutatására és a közönség számának általában vett növelésére törekednek csupán, hanem más szervekkel együtt hatásos akciókat szerveznek a közönség szociális rétegeinek bővítésére, differenciált művészeti nevelési programok lebonyolítására. (Pl. igen sikereseknek bizonyultak az Országos Filharmóniának a munkásifjúság részére rendezett kísérleti komoly zenei hangversenysorozatai.)

A rádió és televízió szerepe a felnőttnevelésben egyre növekvő jelentőségű. Nehéz volna a műsoridő százalékában kifejezni azt az arányt, ami e két tömegkommunikációs eszköz kifejezetten *csak* szórakoztató és a nevelési, művelődési mozzanatokat is tartalmazó műsorai között fennáll. Amennyiben az információt is az ismeretszerzés kútfejének tekintjük, úgy talán nem túlzunk, ha egyharmadra becsüljük a felnőttnevelési célú és hatású programokat. Becslésünk alátámasztására szolgál, hogy hazánkban mind a rádió, mind a televízió állami intézmény, és kormányzatunk nagy figyelemmel és anyagi támogatással segíti népnevelő funkciójának érvényesülését.

A rádióban 1960 óta *Rádióiskola* működik az általános iskolát befejezni óhajtók támogatására, a Rádióegyetem pedig az értelmiség önképzését segíti. *Iskolatelevíziónk* oktatási adásait eddig az iskolás

korúaknak szentelte, de 1976-tól kezdve a rádió és a televízió is rendszeres adásokkal fogja előmozdítani az *iskolai rendszerű felnőttnevelés* hatékonyságát is. Arra e helyütt semmiképpen sincs lehetőség, hogy akár a rádió, akár a tv rendkívül fontos, sokféle felnőttnevelési adásai közül a legjelentősebbeket megkíséreljük felsorolni.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat az értelmiség társadalmi szervezete, melynek alapvető feladata a tudományok eredményeinek széles körű ismertetése, felhasználásuk elősegítése. Egyidejűleg hozzájárul a tudományos közgondolkodás elterjesztéséhez.

A társulat elődeinek, az 1841-ben alakult Magyar Természettudományi Társulatnak és az 1901–1919-ig fennálló Társadalmi Tanulmányi Társaságnak haladó hagyományát folytatva különösen az általános műveltség állandó megújítását, korszerűsítését szorgalmazza. Az országot behálózó szervezetei együttműködnek a közművelődésben, a felnőttnevelésben szerepet vállaló más szervezetekkel, intézményekkel. Mintegy 20 000 főnyi tagsága évente több mint százezer ismeretterjesztő előadást tart, hozzávetőleg 4,5 millió hallgató előtt.

Az előadások mintegy 40%-a összefüggő előadás-sorozatok, ún. akadémiák keretében hangzik el. (Munkásakadémia, Ifjúsági Akadémiák, Pedagógiai Akadémiák stb.) Az utóbbi években érdekes kísérletek zajlanak le egyes munkásakadémiák keretében. A felnőttek élettapasztalatához és igényeihez alkalmazkodva, aktivizáló kisebb csoportokban dolgozzák fel egy-egy tudománycsoport legfőbb ismereteit és alkalmazásának lehetőségeit. Ma már terjednek a komplex, problémacentrikus (több tudományág ismeretanyagát feldolgozó), rétegspecifikusan felépített tanfolyamok, sorozatok. A fővárosban, nagyobb vidéki városokban *Szabadegyetemeket* tartanak fenn a TIT-szervezetek (művelődési központok, szakszervezetek, helyi tanácsok), melyek keretében egyetemi oktatók és tudományos kutatók tudományáganként, illetve az utóbbi időben problémakörönként felépített egyetemi szintű előadásokat tartanak a két, illetve négy szemeszterre beiratkozott hallgatóságnak.

Az idegen nyelvi tanfolyamok jelentős hányada is a TIT keretében működik. Másokat művelődési otthonok, szakszervezeti kulturális bizottságok és más szervezetek tartanak fenn.

C) A társadalmi szervezetek, mozgalmak felnőttnevelési tevékenysége

A magyar felnőttnevelési rendszer szerves alkotó eleme a társadalmi szervezetekben és mozgalmakban folyó felnőttnevelés. A felnőttek politikai oktatásáról is ott szóltunk. (Az MSZMP társadalomtudományi – politikai oktatási rendszeréről a bevezetőben szóltunk.)

A társadalmi szervezetek közül taglétszámuknál és széles körű szervezetüknél fogva is kiemelkedő szerepet töltenek be a *szakszervezetek.* Mindinkább betöltik azt a *Lenin* által kijelölt funkciót, hogy a „kommunizmus iskolái" legyenek. A szakszervezeti mozgalom mint „iskola" sokoldalúan *tanítja vezetni* a dolgozókat, és ennek érdekében sokféle eszközzel *vezeti tanulni* mintegy négymilliós tagságát. Előbbi törekvését a dolgozók közvetlen és közvetett véleménynyilvánításának, bizonyos esetekben döntési jogaik érvényesítésének megszerzésével valósítja meg.

A felnőttnevelés terén különösen az alábbi irányokban fejtenek ki jelentős tevékenységet:

1. Az iskolai rendszerű felnőttnevelés és a szakmai továbbképzés objektív és szubjektív feltételeinek előmozdítása.

2. A munkahelyi struktúrák felhasználásával serkentik a művelődési igények ébresztését, fejlődését és kielégítését. (Üzemi könyvterjesztés, színház, hangverseny látogatása, egyéb szabadidős programok.) Számon tartják és támogatják a munkahelyeken szerveződő *szocialista brigádokat* céljaik megvalósításában, melyet a „szocialista módon élni, dolgozni és tanulni" jelszóban foglaltak össze.

3. Maguk is működtetnek felnőttnevelési intézményeket:

a) Társadalom- és gazdaságpolitikai oktatást (előadások, beszélgetések, viták) szerveznek az aktivistáknak (évente mintegy 100 000 fő); valamint tagságuknak (évenkénti közel félmillió fő). A résztvevők többsége fizikai munkás, s több mint 40%-uk nő.

b) Művelődési otthonokat (számuk mintegy 450), közművelődési könyvtárakat (számuk mintegy 3500) tartanak fenn, több száz klubot, amatőr művészeti és technikai csoportokat, szakköröket működtetnek. Ezek többsége az üzem területén kívül működik, és a környék lakosságát is „kiszolgálja", gyakran a helyi tanáccsal közös fenntartásban.

A *KISZ* fontos tényezője az ifjúság nevelésének. Mint a magyar ifjúság több mint 1/3-át tömörítő politikai szervezet hatással van az egész fiatalságra. Magatartásmintát szolgáltat életvitelükhöz, de egyben gazdasági, szociális és kulturális érdekeik képviselője. Tagságá-

nak saját szervezeti viszonyai közt végzett politikai, világnézeti, erkölcsi és esztétikai nevelése mellett mozgósítja a fiatalokat állandó önképzésükre, a kulturális intézmények igénybevételére. A szabad idő struktúrájának a személyiség fejlődése irányába mutató alakítása érdekében közel kétezer ifjúsági klubot működtet, illetve vesz részt működésükben. Kulturális fesztiválokat, versenyeket, pályázatokat szervez. Jelenlegi fő kulturális célkitűzései közé tartozik az ifjú korosztályoknál az általános iskola elvégzésének teljessé és a középfokú végzettség minél nagyobb arányúvá tétele.

A *Hazafias Népfront* az ország legszélesebb politikai tömegmozgalma. Fő hivatása betöltéséhez, hogy a lakosság minden rétegét bevonja az országépítés napirenden levő feladataiba, a közügyek intézésébe, gazdag társadalompolitikai nevelő, állampolgári ismeretterjesztő tevékenységet folytat.

Különösen a lakóterületeken – városokban és községekben – gyakran a helyi tanácsokkal közösen szervez előadás-sorozatokat, vitaköröket. Fontos munkaterülete a pedagógiai propaganda, a családi nevelés előmozdítása, a *szülői munkaközösségek* működtetése. Ez utóbbi az ország valamennyi általános és középiskolájában elevenen működő hálózat, szervezetten biztosítja a szülői ház és az iskola kapcsolatát, a szülők alapvető lélektani, pedagógiai ismereteinek bővítését.

Egyéb társadalmi szervezetek. A számos társadalmi szervezet közül megemlítjük az egészségügyi felvilágosítás legfontosabb szervét, a *Magyar Vöröskeresztet.* Szervezeteivel, munkatársaival törekszik a lakosság ismereteinek fejlesztésére, az egészséges életmód, a helyes táplálkozási szokások, a megelőzések vonatkozásában, tanfolyami oktatás formájában (házi betegápolási tanfolyam, közegészségügyi tanfolyam, üzemegészségügyi tanfolyam, elsősegélynyújtási tanfolyam), előadássorozatok, egészségügyi napok, hetek keretében.

A honvédelmi nevelés terén fontos a *Magyar Honvédelmi Szövetség* (MHSZ) szervezeteiben végzett felnőttnevelés.

A baráti társaságok közül kiemelkedő jelentőségű a *Magyar–Szovjet Baráti Társaság* által végzett felnőttnevelési munka, mindenekelőtt a társaság keretei között szervezett orosz nyelvtanfolyamok fognak át igen sok résztvevőt.

A Magyarországi Németek, illetve *Délszlávok, Szlovákok, Románok Szövetsége*-i az itt élő nemzetiségek anyanyelvi permanens művelődését vannak hivatva biztosítani.

A sportszövetségek, egyesületek különösen a testi nevelés tekinte-

tében játszanak szerepet, a felnőttnevelés más területein tevékenységük még leginkább spontánul, pedagógiai tervszerűség nélkül érvényesül.

*Az aktív keresők legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása 1930-ban, és 1970-ben** (százalékban)

	Iskolába nem járt	1—3	4—5	6—7	8	Érettségi bizonyítványt szerzett	Egyetemi, főiskolai diplomát
		osztályt végzett					
1930	8,2	7,3	27,1	45,7	5,8	3,2	1,9
		34,4					
1963	1,6	3,9	11,4	38,4	28,8	8,0	3,4
		15,3					
1970	0,9	10,2		27,5	42,3	13,8	5,3

* Az 1930. évi mikrocenzus személyi és családi adatai. Közli az 1930. évi népszámlálás összehasonlító adatait. II. KSH Budapest 1964. Valamint: 1970. évi népszámlálás. 2. Részletes adatok az 1%-os minta alapján. KSH Budapest 1971.

D) Hadsereg

Jelentős felnőttnevelési funkciót tölt be a *Magyar Néphadsereg,* amely a sorköteles fiatalságot az iskolarendszerű felnőttnevelés és iskolán kívüli felnőttnevelés sokféle formájával közelíti meg a katonaélet alatt. Egyes adatok szerint 1975-ben a néphadseregben katonai szolgálatot teljesítő, nyolc osztályt el nem végzett 2656 fiatal közül 2381-et iskoláztak be, és a katonaélet alatt 2036-an fejezték be iskolai tanulmányaikat. A néphadsereg kialakítja és 1976-tól vezeti be a katonaévek alatt a szakképesítés megszerzésének új rendszerét.

III. A FELNŐTTNEVELÉS TOVÁBBFEJLESZTÉSÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Felnőttnevelésünk rendszerének továbbfejlesztésénél figyelembe kell vennünk, hogy a jelenlegi, sokrétűségű szerkezet változatosságot, mozgékonyságot biztosító előnyök mellett bizonyos negatívumokat is tartalmaz. Nem teljesen tisztázott az egyes szervezetek, intézmények szerepe a felnőttnevelésben, együttműködésük nem mindig illeszkedik úgy egymáshoz, hogy a szellemi és anyagi energiák az eszközök maximális kihasználtságát biztosítanák.

Előre látható, hogy az iskolán kívüli felnőttnevelési formák és eszközök együttműködésével mind több olyan rendszerezett, pedagógiailag szervezett önművelési folyamat fog kikristályosodni, melyben meghatározott képzési cél elérésére, az általános műveltség korszerű alapjainak vagy az ismeretek meghatározott körének, a műveltség bármely speciális és részleges területének, ágazatának elsajátítására nyílik lehetőség. Vagyis az iskolapadba és vizsgára kényszerítő felnőttnevelés, valamint a teljesen kötetlen, mozaikszerű, kevésbé szelektív művelődés közötti tartomány megizmosodása, karakterének és módszereinek kifejlődése fogja jellemezni a megvalósuló permanens művelődést. Nem nehéz megjósolni, hogy ezen eszközök között nem kis súllyal foglalnak majd helyet a mindinkább az ember szolgálatába szegődő tömegkommunikációs eszközök.

KÁDÁR JÁNOS ELŐADÓI BESZÉDE AZ ORSZÁGOS KÖZMŰVELŐDÉS-POLITIKAI TANÁCSKOZÁSON

(1974. szeptember 25.)

Kedves Elvtársak!

Tisztelettel köszöntöm az országos közművelődés-politikai aktíván részt vevőket, a népművelőket, a kultúra munkásait, az állami és társadalmi szervezetek vezetőit és képviselőit, a párt tisztségviselőit, Önöket és Önökön át mindazokat, akiktől elsősorban függ, hogy még eredményesebben *folytathassuk a szocialista közművelődés programját.* Mert több vonatkozásban is folytatásról van szó, s nem merőben új kezdeményezésről.

A jelszó, hogy *„a tudás hatalom"*, jogos volt a munkásmozgalomban akkor is, amikor a harc az elemi szükségletek kielégítéséért folyt. A munkások annak idején „munkát-kenyeret" követeléssel tüntettek az utcán, de hogy ezt szervezetten, céltudatos politikai erőként tették, azért volt lehetséges, mert a párt, a munkásosztály legöntudatosabb része sohasem *csak* „munkát-kenyeret" követelt.

A marxizmus felismerte, és kezdettől érvényesítette azt az igazságot, hogy az éhes emberből, az ösztönös lázadóból csak a társadalmi tudatosság révén lehet forradalmár. A munkásmozgalom és a tudás, a hatalomért folyó harc és az ismeret, a munkásosztály anyagi és szellemi ereje elválaszthatatlan fogalmak. Ma ez annyit jelent, hogy a szocialista hatalom támogatja a tudást, a tudás pedig erősíti a szocialista hatalmat. Pártunk mindig is szem előtt tartotta ezt az összefüggést. A szocializmus építésének egész folyamata egyben a kulturális forradalom kibontakoztatásának folyamata is.

A Központi Bizottság határozata a közművelődésről „csak" – ezt a *csak*ot idézőjelben mondom! – annyiban teremtett új helyzetet, hogy harmincéves építőmunkánk, különösen az elmúlt 18 esztendő eredményei, a szocializmus alapjainak lerakása, a gazdasági építés sikerei, a szocialista demokrácia továbbfejlesztése, a munkásosztály, az ifjúság, a nők helyzetéről, szerepéről szóló határozatok és intézkedések, az

ideológiai és kulturális élet fejlődése, a tudomány, az oktatáspolitika fejlesztése lehetővé és egyben szükségessé tette, hogy a párt legmagasabb vezető testülete először tárgyalja meg önálló napirendként a *közművelődés* országos helyzetét, s hozzon politikai jellegű határozatot távlati fejlesztéséről.

A párt X. kongresszusa megállapította: „Az ország előtt álló feladatok, valamint a tudomány és a technika rohamos fejlődése az emberek képzettségének növelését, az ismeretek szüntelen bővítését igénylik társadalmi méretekben. Ezért a közoktatás, a közművelődés további tökéletesítése szocialista továbbfejlődésünk egyik alapkérdése."

Ennek megfelelően a Központi Bizottság áttekintette az állami oktatás, majd a közművelődés egész rendszerét, helyzetét, és a lényegi célokban egységes, tartalmilag szorosan kapcsolódó feladatokban határozta meg a továbbfejlesztés irányát. A Központi Bizottság teljesítette a kongresszus határozatát. Most rajtunk a sor, hogy – a következő hónapokban, években – teljesítsük a Központi Bizottság határozatát. A határozat megszületése óta fél év telt el, s ezalatt lépéseket tettünk a megvalósítás érdekében, tehát már ma is a munka *folytatásáról* beszélhetünk.

Aktívan és kezdeményezően fogadta és tárgyalta meg a határozatot a sajtó, a televízió, a rádió, megmozdult az ország közvéleménye, számtalan előadás, ankét, konzultáció, párt- és mozgalmi fórum témája lett a közművelődés. Megvitatták teendőiket a megyei pártbizottságok, intézkedési tervet dolgoztak, dolgoznak ki a megyei tanácsok. A társadalmi szervezetek vezető testületeikben megvitatták vagy a közeljövőben megvitatják közművelődési programjukat.

A határozat végrehajtása a központi és helyi intézkedések egész sorát követelte-követeli meg. Ezeket szükségtelen és lehetetlen itt részletesen ismertetni, csupán néhányat említek meg közülük.

A Központi Bizottság ülése után a Minisztertanács 1975 végéig valamennyi állami szerv számára megszabta a legfontosabb tennivalókat. Megalakult az önálló Kulturális Minisztérium. Reméljük, a munka mozgalmi jellegének is megfelelő stílust fog kialakítani, a tárcákkal – mindenekelőtt az Oktatási Minisztériummal – és a társadalmi szervezetekkel erősíti, tartalmasabbá teszi kapcsolatait.

A kormány tanácsadó, véleményező, koordináló és ellenőrző szerveként újjáalakult az Országos Közművelődési Tanács. Most szervezzük a megyei közművelődési bizottságokat, amelyek a megyei pártbi-

zottságok támogatásával alkalmas irányító testületei lehetnek a sokféle szerv, intézmény tevékenységét igénylő, mégis *egységes* közművelődésnek. Javasoljuk, hogy munkájukba vonják be a megyében élő, oda kötődő tudósokat, művészeket éppúgy, mint a művelt, tájékozott munkásokat.

Létrejött a Közművelődési Alap, amely a helyi anyagi erők összefogását kell, hogy szolgálja. A központi erőfeszítések ugyanis önmagukban nem oldhatják meg a közművelődéssel kapcsolatos anyagi gondjainkat. A megyei és helyi szervek kezdeményezésére, a szellemi és anyagi erők összpontosítására, jobb felhasználására is nagy szükség van. Arra, hogy a rendelkezésre álló eszközöket célszerűbb és gazdaságosabb intézményekre, hatékonyabb munkára fordítsuk: így biztosíthatunk a fejlesztéshez újabb forrásokat.

Ami a további központi intézkedéseket illeti: kidolgozásra vár az 1975-ben az országgyűlésen megtárgyalandó közművelődési törvény tervezete, a kormány elé kerülő közművelődési távlati fejlesztési terv, és előttünk áll az ötödik ötéves terv beruházásainak, előirányzatainak egyeztetése.

A kormány részlegesen feloldja azt a tilalmat, amely eddig akadályozta, hogy a vállalatok és szövetkezetek fejlesztési alapjukból támogassák közművelődési intézmények létrehozását. Elsősorban a külvárosok, az új városok és városrészek könyvtárait és művelődési otthonait, komplex közművelődési intézmények létesítését, korszerűsítését szándékozunk segíteni. Felülvizsgáljuk és módosítani kívánjuk az új lakótelepek művelődési, közösségi létesítményeire vonatkozó előírásokat.

Sorolhatnánk még a bevezetett vagy tervezett intézkedéseket, de talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy fontos részkérdésekben minden szinten megkezdődött a határozat végrehajtása.

De *a határozat* teljes, távlati *megvalósítása nem kampányfeladat,* hanem hosszú távú, folyamatos, rendszeres munkát és sok nehézség leküzdését követelő program. Ehhez három tényezőt hangsúlyozok:

1. A határozat *teljes, maradéktalan* megvalósítása távlati feladatunk, de ma kell elkezdenünk. Az országos és megyei vezetőknek az *egészet* kell szem előtt tartaniok: nem lehet egyes pontjait kiemelni, a többit pedig figyelmen kívül hagyni.

2. A teljes megvalósításhoz az aprónak látszó részfeladatok megoldása vezet. Az idei és jövő évi tennivalókat nem bízhatjuk a „távla-

tokra". Nem mondhatunk le például a mai, kétségtelenül korlátozott lehetőségek között megvalósítható közművelődési bázisokról azzal, hogy ezek a harmadik évezred emberének és fejlett civilizációjának úgysem lennének megfelelőek. Az 1975-ös költségvetésből nem tudunk a jövő évezred igényei szerint gazdálkodni. A rosszul értelmezett „távlati szemlélet" nem számol azzal, hogy a harmadik évezred nyilván sokkal fejlettebb szocialista-kommunista kultúrája, civilizációja sem születhet meg a levegőből, hanem csakis azokból az elemekből, amelyeket mi megteremtünk. Hogy csak a legfontosabbat említsem: ma neveljük azokat a gyermekeket, akik a harmadik évezred első évtizedeiben lesznek felnőttek.

3. Ugyanakkor: valamennyi napi gyakorlati, megoldandó, mert megoldható feladatunkat úgy kell végeznünk, hogy mindig jól értsük, szem elől ne tévesszük a közművelődési határozat *lényegét, alapgondolatát: a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom sokoldalúan fejlett szocialista közösségekből, sokoldalúan fejlett szocialista emberekből áll.*

Ennek az igénynek teljesítésében, az egyének és közösségek életformájának alakításában a közművelődésnek nélkülözhetetlen, semmi mással nem pótolható szerepe van.

Ennek az igénynek a kielégítése nem (nemcsak) kulturális munka, nem reszort- vagy szektorfeladat, hanem *szocialista társadalmi program,* amelyből minden ágazatnak, minden tárcának, minden szintnek és szervnek részt kell vállalnia.

Ez a határozat lényege. Ennek a szemléletnek és célnak kell áthatnia napi döntéseinket, tevékenységünket a gazdasági munkában és a pártéletben, a termelés és a szabad idő szervezésében.

Ennek a szemléletnek alapján tértünk át a *népművelés* fogalom használatáról a *közművelődésre.* Az utóbbi szélesebb, gazdagabb tartalmat jelöl. A kettő közt nem abban van a különbség, hogy az egyikből hiányzik a „nép" szó. A nép, a tömegek kultúrája változatlanul közös mind a kettőben. Az eltérés – egyebek között – abban van, hogy nem *művelés*ről, hanem *művelődés*ről beszélünk, hogy a nép tevékenységének *aktív* és *közösségi* jellege kerül előtérbe.

Mi a kultúrát mint életformát fogjuk fel, s ennek alapján mondjuk, hogy *a közművelődés sokkal több a kultúra terjesztésénél, több annál is, hogy hozzáférhetővé tesszük: magában foglalja a kultúrában való részvételt.*

(Az előadó a következőkben foglalta össze a szocialista személyiség és a szocialista közösség kibontakoztatásának egységét:)

Az ember belső gazdagsága közösségi kapcsolatainak sokrétűségétől, közösségi elkötelezettségének mélységétől függ, attól, hogy menynyire képes legyőzni önmagában az önzést, az individualizmust. Mint Makarenko írta: „Minél tágabb a közösség, amelynek távlatai az ember számára egyéni távlatok, annál szebb az ember." Éppen ezért semmi sem idegenebb a szocialista gondolkodástól, mint az a szemlélet, amely a személyiséget elszakítja a közösség iránti elkötelezettségtől, a nép, a társadalom szolgálatától.

A mi szocialista válaszunk a *fejlett* (művelt) *ember* kérdésére – oktatási és közművelődési programunkban egybehangzóan – az *elméletileg és gyakorlatilag is képzett,* marxista világnézetű, a szocialista erkölcs alapján felelősen és önállóan gondolkodó és cselekvő ember, aki a valóság változásait, a történelmet az igazság, tehát a szocializmus szellemében képes megítélni, aki a társadalmi, közösségi élet aktív résztvevője, a *szocialista építés tudatos közösségi embere.*

Hogy ezt a célt *reális programként* megfogalmazhassuk, ahhoz érvényesítenünk kell a *társadalmi lehetőségek és követelmények* dialektikus egységét, mert az a program, amely nem a valóságon alapul, alkalmatlan arra, hogy befolyásolja a valóságot.

Melyek *társadalmunk építésének* azok a *fő eredményei,* amelyek biztosítják e program realitását? *(– tette fel a kérdést az előadó, majd – többek között – ezt mondta:)*

– A *termelés*ben, a népgazdaság fejlesztésében elért sikereink, amelyeknek alapja a munka termelékenységének emelkedése, műszaki színvonalának fejlődése, a munkához való viszony pozitív irányú változása.

– *A tudományos-technikai forradalom* szocialista kibontakozása, amely a művelődési lehetőségeket és követelményeket lényegesen megnöveli, úgy, hogy a gyors ütemben bővülő tudományos ismeretek a szocialista társadalomban egyértelműen humánus célokat szolgáljanak.

– *Az életszínvonal* általános emelkedése, az, hogy – bár vannak még nehezen élő emberek – a társadalom többsége történelmünkben először kielégíthette elemi szükségleteit, s ezzel elhárult a kulturális felemelkedésnek az az akadálya, amelyet Marx így fogalmazott meg: *„A korgó gyomrú, a gondterhelt, szükséglettel bíró embernek nincs érzéke a legszebb színjáték iránt sem."*

– Növekedett a *szabad idő* is. Persze mérsékelten, hiszen a szabad idő nem azonos a nem munkahelyen töltött idővel. Jó részét ma még felemészti a házi munka, s ezen *csak* felvilágosítással nem segíthetünk. Mindenesetre: a közművelődés lehetőségei és feladatai sokasodnak a mégiscsak megnövekedett „igazi" szabad idő értelmes, kulturált eltöltésében.

– Fejlődött a dolgozók szocialista tulajdonosi öntudata, állampolgári aktivitása; mind a termelésben, mind a társadalmi élet más területein erősödött *a szocialista demokratizmus.*

– Társadalmi struktúránk szocialista fejlődése, amelynek jellemzője, hogy a munkásosztály vezető szerepének erősödése alapján társadalmunk egyre homogénebbé válik, terjed és mindinkább uralkodóvá lesz a *szocialista szemlélet és életforma.*

– A társadalom *általános műveltségét* jelentősen fejlesztette szocialista iskolarendszerünk és a művészettel, irodalommal való tömegméretű találkozás.

– Elsősorban a tömegkommunikációs eszközök révén javult a tömegek *tájékozottsága* és fogékonysága.

Milyen *társadalmi szükségletek* teszik sürgetővé közművelődési programunk megvalósítását?

– *A szocialista termelés* fejlesztése, mert a legmodernebb technikát csak a kellő szaktudással rendelkező ember képes hatékonyabban alkalmazni.

– A *szocialista demokratizmus* továbbfejlesztése, amely feltételezi az általános ismeretek birtoklását, az érvelni, vitázni tudást és merést, az anyanyelvi kultúrát, amely nem csupán nyelvhelyesség és nyelvismeret kérdése – bár e kettő igen fontos –, hanem a szocialista öntudat fejlesztésének eszköze is. (Sokan és sok helyen idézték már József Attila szavait: *„S a hozzáértő, dolgozó nép okos gyülekezetében hányn-vetni meg száz bajunk"* – de vajon mindenütt komolyan gondoltak-e rá, milyen kötelezettségeket s követelményeket jelent ez? A dolgozók közössége – gyülekezete – számára a száz bajunkhoz, ügyünkhöz méltó okos hozzáértést is biztosítani kell!)

– Megköveteli *a munkásosztály vezető szerepének* és a *szocialista nemzeti egységnek* az erősítése. Sokat tettünk a szellemi és a fizikai munka, a város és a falu, a munkásosztály, a parasztság és más társadalmi rétegek közötti különbségek csökkentéséért, de még többet kell tennünk a kultúra terén is annak érdekében, hogy ez ne lefelé nivellálódáshoz, hanem általános felemelkedéshez vezessen.

– Megköveteli *világnézeti, ideológiai programunk* is; a tudás, a műveltség, az ismeret a szocialista társadalomban – még a nem közvetlenül világnézeti érdekű műveltség is – megkönnyíti a marxizmus–leninizmus, a tudományos világnézet, az igazság térhódítását, utat nyit a szocializmus eszméivel való értelmi-érzelmi azonosuláshoz.

Persze mi sem lenne elhibázottabb, mint valamiféle automatizmust feltételezni itt. A műveltség megkönnyíti a marxizmus igazságaihoz való eljutást, de nem visz el magától annak igenléséhez még szocialista viszonyok között sem. Szembe kell fordulni minden olyan szemléletmóddal, amely lebecsüli a *tudatosság*, így a közvetlen világnézeti jellegű közművelődés szerepét, s nem látja be a marxizmus–leninizmus szellemében való tudatformálás fontosságát, jelentőségét.

Az említett követelmények és társadalmi szükségletek parancsa szerint nagy erőfeszítéseket kellene tennünk a közművelődés fejlesztésére, a szocialista életforma uralkodó szerepének erősítésére akkor is, ha a kapitalizmus és a polgári életideál propagandája egyáltalán nem létezne. De létezik! És a kultúra, az életmód kérdése, a *két életforma versenye* – amint a tavaly decemberi moszkvai ideológiai értekezlet is hangsúlyozta – a két világrendszer ideológiájának kibékíthetetlen harcában egyre fontosabbá válik. Az antikommunizmus kezdettől fogva azzal rágalmaz bennünket, hogy a szocializmus elszürkíti az embert, az életet, hogy falanszter-társadalom. A valóságban bebizonyosodott, hogy a mi társadalmunk sokoldalúan művelt, tájékozott, társadalmilag tudatos, éppen ezért valódi egyéniségeket nevel. És ugyanígy: a gyakorlat bizonyítja a kapitalizmusnak személyiséget, embert, kultúrát, ízlést torzító hatását.

Nem véletlen, hogy a fejlett tőkés társadalmi rendszer elleni politikai fellépéseknek jellemző velejárója az elidegenedett életmód és életforma elutasítása. Az sem véletlen, hogy például Olaszországban és Franciaországban éppen a kommunista párt az, amely más haladó erőkkel összefogva gazdag, humanista tartalmú haladó közművelődési bázist épít ki. S természetesen az sem véletlen, hogy a tőkés országokban – azok belső, kormányzati, egyszersmind ideológiai és erkölcsi válságainak szaporodásával, a kommunista és munkásmozgalom, a haladó erők harcának erősödésével egyenes arányban – évről évre többen figyelik érdeklődéssel, rokonszenvvel vagy várakozással: milyen életformát, milyen jövőt tud kialakítani a *reálisan létező* – s nem utópiákban elképzelt – szocialista társadalom.

A társadalom fejlettségének fontos mutatója az egy főre jutó nemzeti jövedelem. De még fontosabb, hogy az emberek *munkájuk* vagy *tőkéjük* arányában részesednek-e belőle. S egyre fontosabb az is, hogy – társadalmi méretekben – az egyes ember mire fordítja, hogyan használja fel anyagi eszközeit; mennyire emberi, mennyire értelmes módon él velük; megtanult-e szocialista módon élni, együttélni a tulajdonnal? *(Az előadó példaként megemlítette: az 1960-as évek elején az „Új Írás"-ban heves vita folyt a frizsider-szocializmusról. 1960-ban 40 000 hűtőgép volt Magyarországon, 1973-ban 1 700 000, de ez nem tette kispolgárrá népünket. E vitát tehát a fejlődés megoldotta, ám más kérdésekben folyik ma is.)*

Arra törekszünk, hogy a megnövekedett és tovább növő anyagi lehetőségekkel *szocialista módon* éljenek az emberek. Le kell küzdeni a fel-fellobbanó kispolgári életfelfogást, amelyben a *jólét öncél* (mellesleg az *is,* ezt kár lenne tagadni), s nem egyben *eszköz* a gazdagabb, kiteljesedett emberi léthez.

Erőteljesen szembe kell fordulni a közművelődés *dezideologizálásával*, azzal a nagyon gyakran fellelhető nézettel, mely szem elől téveszti a tudás, a műveltség mindig kimutatható *osztálytartalmát.* Önmagában nem elég az, hogy valaki olvas, színházba jár, részt vesz valamilyen más közművelődési formában, mint ahogy nem elég az sem, hogy egy művelődési háznak sok rendezvénye (pl. író–olvasó találkozója, klubösszejövetele) van. Az elsődleges az, mi ennek a közművelődési tevékenységnek *ideológiai-világnézeti tartalma.* A jó közművelődési munka egyben mindig az ideológiai harc sajátos formája: küzdelme a burzsoá szellemiség visszaszorításáért és a szocialista vonások győzelméért. Az egyik legfontosabb feladat, hogy tudatosítsuk a közművelődés ideológiai felelősségét, és ne engedjünk teret a dezideologizáló tendenciáknak. A közművelődés fejlesztése tehát mind *társadalmunk szocialista jellegének erősítése* szempontjából, mind *a két világrendszer ideológiai harcában* való részvételünk szempontjából szükséges.

Társadalmunk szocialista jellegének erősítése – a proletárdiktatúra történelmi hivatásából, a munkásosztály vezető szerepéből fakadóan – a munkásosztály műveltségének középpontba állítását követeli meg. A közművelődés fejlesztésének kulcskérdése: a *munkásművelődés, a munkásosztály ideológiai-politikai ismereteinek, szakképzettségének és általános műveltségének gazdagítása, közösségi életformájának további kibontakozása.*

(Az előadó elemezte, hogy a munkásosztály történelmi hivatása alapján az emberi értékek továbbfejlődésének is legfőbb hajtóereje, a kultúra szüntelen megújítója.) Ezért egyik legfontosabb feladatunk azon munkálkodni, hogy erkölcsi, ideológiai arculata, a nagyüzemi termeléssel összefüggő közösségi szelleme, mindazok a vonások, amelyek történelmi szerepére hivatottá teszik, általánossá váljanak.

A munkásművelődés mindenféle szektás leszűkítése, elkülönítése a munkásosztály politikai vezető szerepének csonkítását jelentené. Leninnek a „proletkult"-tal folytatott vitája világossá tette, hogy *a munkásosztály ideológiája és kultúrája az egyetemes emberi kultúra több évezredes eredményeinek, értékeinek kritikai elsajátításán alapszik,* hogy a szocialista kulturális forradalom a kultúra továbbfejlesztését, nem pedig – mint a kínai „kulturális forradalom" – rombolását jelenti. Nem véletlen, hogy a Szovjetunióban, a világ első munkáshatalmának országában a múlt értékei oly szervesen beleépülnek a szocialista jelenbe.

Van olyan végletes – a mindennapi életben persze enyhébben, a hangsúlyok egyoldalúságában megmutatkozó nézet –, amely szerint a fizikai dolgozók kulturális és életformabeli igényei fenntartás nélküli és abszolút mércét jelentenek. Ez a – sokszor demagóg fellépésektől sem visszariadó – szemlélet nem veszi figyelembe a munkásosztály rétegezettségét, ezen belül kulturális heterogenitását. Figyelmen kívül hagyja, hogy munkásnak – *öntudatos munkásnak – nem születik az ember, hanem azzá lesz;* történelmi értelemben kell tudatában, szemléletében is munkássá válnia. Az öntudatos munkást pedig az „éhe a Szépnek, éhe a Szónak" hajtja mindig többre, jóra; nem *le*becsüli, hanem *meg*becsüli a tudást.

A munkásművelődés legfőbb bázisa a *nagyüzemi munkásság,* a közvéleményt meghatározó szakmunkások, a szocialista brigádok. Ettől a rétegtől az üzemi értelmiség is szívesen tanul. Hozzá igazodnak a fiatalok, a kevésbé képzettek, a kevésbé tudatosak, azok, akik a parasztságból, a kispolgári rétegekből viszonylag frissen kerültek a munkásosztály soraiba. A nagyüzemi munkásság érdemben beleszól a termelés, az üzemi élet kérdéseibe, tekintélye, közösségformáló ereje van. A közművelődésben is elsősorban rá kell építeni. A munkásművelődést nélkülük nem lehet előbbre vinni, eredményes munkát csakis aktivitásukra, kezdeményezéseikre, igényeikre, javaslataikra támaszkodva végezhetnek.

A munkásművelődés rendkívül összetett, szerteágazó tevékenység.

Legfőbb kiindulási pontja maga *a munka* (az embert emberré tevő, majd szabaddá válását biztosító munka). Vegyük számba a fogyatékosságokat, de a hiányok pótlásakor, a műveltség teljessé tételekor mindig abból induljunk ki, ami a munkások kultúrájában élő, mindennapi műveltségében már *megvan.* A *szocialista brigádmozgalom* az elmúlt másfél évtizedben a munkásosztály szocialista fejlődésének legfontosabb tömegmozgalma lett. A nagyüzemi munkásság 65 százalékát, az egész munkásosztálynak mintegy a felét a szocialista brigádokban találjuk. Tagságuk a munkásosztály valamennyi rétegét felöleli.

(Az előadó a továbbiakban a munkásosztály heterogenitását jellemezte, és így folytatta:)

Az életmód, a kulturális igények és a műveltségi szint szempontjából – ugyanúgy, mint a munkásosztály – a szocialista brigádok sem alkotnak homogén réteget, s ez a körükben folytatható kulturális munkát is nagymértékben meghatározza.

A szocialista brigádmozgalom – politikai lényegéből és tartalmi fejlődéséből következően is – a munkásság öntudatos részét tömöríti, s ez lehetőséget teremt arra, hogy a brigádok tagsága a művelődésben is megelőzze az átlagot. A brigádtagok 75 százaléka vesz részt politikai oktatásban (a legnagyobb arányban a *szakszervezeti* politikai oktatásban), a pártoktatás keretében a marxizmus–leninizmus középiskoláján, számosan a marxizmus–leninizmus esti egyetemén és ennek szakosított tanfolyamain. Az iskolai oktatás különféle formáiban továbbtanuló brigádtagok aránya 40 százalékkal nagyobb, a lemorzsolódás pedig felényi, mint a munkásság átlagáé; az olvasók, a könyvtári tagok aránya a szocialista brigádtagok között 48, a munkásság egészében csak 31 százalék, az üzemi ismeretterjesztő előadások és munkásakadémiák hallgatóinak 75 százaléka szocialista brigádtag. Figyelemre méltó sikereket hoztak az utóbbi években elterjedt brigádvetélkedők. Megújulóban vanak az író- és művész-munkás találkozók. Egyre több brigád létesít saját könyvtárat, vagy alakít valamilyen művelődési közösséget.

A szocialista brigádmozgalom célja és jelszava – „szocialista módon dolgozni, élni, tanulni" – találóan fejezi ki a közművelődés új, összetett tartalmát: *a szocialista emberré formálódás* igényét. A szocialista brigádok igen sokat tesznek tagjaik és környezetük művelődésének előmozdításáért, a közös művelődési formák kialakításáért. Ugyanakkor – éppen a brigádok életének fejlesztése érdekében – le

kell küzdeni a kulturális vállalásoknak – és értékelésüknek – sokszor tapasztalható formalizmusát. Jobban fel kell figyelni azokra a mostanában kibontakozó kezdeményezésekre, amelyeknek révén a munkásság maga gazdagítja önképzésének formáit, általánosítani kell tapasztalatait, s biztosítani e tevékenység jó feltételeit.

Tovább kell ösztönöznünk a munkásokat és minden más dolgozót a szakmai továbbképzésre, a felnőttoktatásban való részvételre. Növeltük a tanulmányi szabadságot, javítottuk a tanulás feltételeit. Ez az anyagi segítség egyben erkölcsi megbecsülést jelent, a tudás megbecsülését. A munkásművelődés előmozdítása az egész közművelődés ügye, a művelődési házaktól a művészeti szövetségekig és a tudományos társaságokig. A szakszervezeteknek természetesen megkülönböztetett szerepük van ebben a munkában.

Vitakérdésként merült fel, hogy mennyire lehetséges és szükséges önálló kulturális élet az üzemen belül, hogy az üzemi, munkahelyi kulturális lehetőségeket fejlesszük-e vagy a lakóterületit. Az eddigi gyakorlat meglehetősen a végletek közt mozgott. Az 50-es években egyoldalúan a munkahelyi művelődést erőltettük (nem számoltunk kellőképpen azzal, hogy az emberek haza is akarnak menni), később azonban sok helyen túlságosan is lemondtunk róla. A fejlesztés helyes irányait itt is csak konkrétan, a munka- és lakóhelyek lehetőségeinek számbavételével lehet meghatározni. Különös figyelmet érdemel a bejáró munkások és a munkásszálláson lakók viszonylag nagy tömegének művelődése: ez is megköveteli az üzemi könyvtárak, a könyvterjesztés, a könyvpropaganda, a közönségszervezés, a szakkörök, a műkedvelő együttesek, az ismeretterjesztés fejlesztését és javítását.

Társadalmunk szocialista fejlődését meggyőzően mutatja az is, hogy *a falu, a falusi lakosság* kultúráját ma már nem kell – és nem is lehet – mereven különválasztani a munkásosztály művelődésétől. A falu ezer szállal kapcsolódik a munkásosztályhoz. Azáltal is, hogy a paraszti családok nagy részének van munkástagja, de elsősorban azzal, hogy a mezőgazdasági dolgozók között is egyre több a szakképzett: a mezőgazdasági munka az ipari munka irányában fejlődik. Bővült tehát a műveltség, jobbak a feltételek kiszélesítésére, mélyítésére, gazdagítására. Sok téesz és állami gazdaság segíti, anyagilag is támogatja dolgozóinak és azok családtagjainak művelődését.

Ami a mai ténylegesen *paraszti kultúra* tartalmi kérdéseit illeti: itt sem kevés a félreértés. Akadnak olyanok, akik egyfajta parasztro-

mantika nézőpontjából a régi „tiszta" paraszti kultúra és erkölcsök „megromlásán" keseregnek. Más oldalról vannak, akik ebben a kultúrában nem látnak mást, mint konzervativizmust, provincializmust, korlátok közé zártságot, akik a modern kultúrát a polgári világ individualista, dekadens divatjaival azonosítják, s ennek jegyében lenézik a népi kultúra értékeit vagy általában a nemzeti hagyományokat. A nacionalista-burzsoá rendszerek – a magyar múlt is bizonyítja – tönkretették, szétzüllesztették a parasztságot és kultúráját. A szocialista művelődéspolitika viszont az emberiség minden kulturális értékét – így a paraszti kultúra értékeit is – megőrzi, és magába ötvözi. Törekvésünk az, hogy az egységes, korszerű szocialista kultúra kibontakoztatásáért munkálkodjunk falun is. Ez persze sokkal nehezebb, mint a romantikus kesergés. Tartós feladatunk, hogy támaszkodva a jó hagyományokra, a jelen és jövő lehetőségei és szükségletei alapján falun is továbbfejlesszük a művelődés szocialista közösségi formáit.

A közművelődés programjának megvalósítása elsősorban az *értelmiségi*ekre vár, hiszen munkájuknak mindig része volt a tudás átadása. A tudósok legjobbjai közül nagyon sokan – könyvek, televízió-, és rádióadások sora tanúsítja ezt – kiváló ismeretterjesztők.

A munkásművelődés, a parasztság, a falu kulturálódása szempontjából az egyik legkézenfekvőbb, mégis fogyatékosan igénybe vett erő az *üzemi* és az *agrárértelmiség*. A közművelődéshez a munkahelyeken nem alkalmanként kell értelmiségieket „importálni", legalábbis nem ez bekapcsolásuk fő formája. Az üzemi értelmiség mindenütt ott van, ahol termelnek, ismeri munkahelye körülményeit, termelési és emberi feltételeit. S az sem közömbös, hogy ma már az értelmiségieknek közel kétharmada munkás- és parasztszármazású, vagy maga is munkás, illetve paraszt volt.

A közművelődés különösen sokat köszönhet a *pedagógusok*nak. Sokan lettek közülük hivatásos népművelők, könyvtárosok, a művelődésügy szervezői és irányítói. A pedagógusok közművelődési tevékenységére, fáradságot és sokszor anyagiakat sem tekintő közreműködésére tisztelettel nézünk, és a továbbiakban is számítunk. A közművelődésben is szükség van rendeletekre – de *csak* rendeletekkel semmire sem megyünk. Ez a munka nem egyszerűen végrehajtókat, hanem kezdeményező, alkotó, hivatástudattal rendelkező egyéniségeket követel. Biztosítani kell, hogy pedagógusaink, népművelőink erkölcsi és anyagi megbecsülése, társadalmi rangja – éppúgy, mint bármely más rétegé – a végzett munkával legyen arányos. Megbecsü-

lésük a jövőben is munkájuk eredménye és aszerint fog növekedni, hogy a tanyákon, falun, a peremkerületekben és a munkáslakta településeken mennyire ismerik meg és ismerik fel szerepük nélkülözhetetlenségét. Szeretném hangsúlyozni: ha a közművelődéssel hivatásszerűen foglalkozók nem is kértek fel mindenkit erre a munkára, ez nem menthet fel senkit az alól, hogy ne keresse a lehetőséget a bekapcsolódásra. A közművelődésben nemcsak az gazdagodik, aki tanul! Mindenki, aki valaha is tartott ismeretterjesztő előadást, vezetett vitát, tanúsíthatja, hogy a felkészülés, a rendszerezés, a befogadókkal való kapcsolat az ő tudását is fejlesztette. Hiszen tanítani csak az tud, aki maga is tanul.

(Az előadó tovább fejtegette az értelmiségnek és a jövendő értelmiségnek a társadalomban-közművelődésben betöltött szerepét, majd a következőket mondta:)

A közművelődési párthatározat végrehajtása igen nagy mértékben a *gazdasági vezetők* magatartásától és példamutatásától függ. Természetes dolog elvárni vezetőinktől, gazdasági irányító szakembereinktől, hogy felismerjék és elismerjék, vallják és érvényesítsék a kézenfekvő igazságot: gazdaságilag előbbre jutni, egészségesen gyarapodni csak úgy tudunk, ha a termelés tágabb kulturális feltételeit is tudatosan, lehetőségeinket mérlegelve, szükség esetén áldozatokat is vállalva, de mindenképpen biztosítjuk. Nem látványos gesztusokat kérünk: „adok pénzt a közművelődésre, a dolgozók művelődésének fejlesztésére – mit akarnak még". A pénz is kell, de többről van szó. Arról, hogy az a vezető, aki maga is lépést tart a fejlődéssel, politikailag tudatosan győzze meg munkatársait, esetleg nehézkes partnereit a közművelődés jelentőségéről, hogy példájával és hatásával serkentse a gondjaira bízott területen mind a szakmai művelődést, mind a széles értelemben vett kulturális tevékenységet.

A Központi Bizottság határozata hangsúlyozza, és fontos, hogy minden fórum megértse, gyakorlattá is tegye: a közművelődés fejlesztése nem ágazati, nem reszortfeladat, hanem *szocialista társadalmi program,* amely a dolgozó ember és a közösség egész életét érinti. De nem várhatjuk a közművelődési szemlélet érvényesülését társadalmunk egészében, ha magában a *kulturális életben* nem érvényesül az eddiginél következetesebben. A kulturális intézmények és műhelyek – a televízió, rádió, sajtó, minden szintű oktatási forma és iskola, a tudományos élet, a művészetek, s természetesen a hagyományos értelem-

ben vett közművelődési intézmények: a TIT, a művelődési házak, klubok, a könyvtárak, a mozik, a múzeumok csak úgy tehetik eredményesebbé a maguk munkáját, ha nyitottan, együttműködve, egymás tevékenységére építve végzik. Ez azonban nemcsak szervezési, hanem elvi kérdés is. Egy sor olyan mondvacsinált, *hamis ellentét* leküzdését is jelenti, amely nemegyszer gátolja az eredményes közművelődési munkát.

(Ezt követően az előadás a kulturális életben fellelhető hibás nézetekkel foglalkozott.)

Hamis ellentét a *dolgozó és a művelődő* ember szembeállítása. Ezt a – gyökereit tekintve – burzsoá nézetet nemcsak a marxizmus klaszszikusainak tanításai cáfolják, hanem a szocialista társadalmi gyakorlat, amely egyre nyilvánvalóbbá teszi, hogy a közművelődés nem a munka *rovására* végzett tevékenység, hanem a színvonalas, eredményes munka egyik fontos tényezője, továbbá, hogy a munka nem ellentéte, hanem kiinduló alapja az alkotásnak, a kultúrának, a szocialista közösségek művelődésének is.

Van olyan téves nézet, amely – ráadásul gyakran a munkásosztály érdekeire hivatkozva! – a *szakmai* képzésre és továbbképzésre *szűkíti* le a szükséges kultúrát. Ez a prakticista nézet megfeledkezik arról, hogy ennyi a kapitalistáknak is érdeke, az öntudatos munkásosztálynak viszont mindig is célja, felszabadulásának pedig lényeges ismérve volt túllépni ezen: *„az értelemig és tovább"*, a teljes ember, *„a mindenséggel mérd magad!"* igénye szerint.

Éppily hibás, naiv az a szemlélet, amelyik azt hiszi, hogy egy színházi este megtekintése vagy Beethoven IX. szimfóniájának meghallgatása, egy értékes regény elolvasása másnap a termelékenység növekedéséhez vezet, s azé is, aki nem látja, hogy a művészi élmények sora hogyan kapcsolódik össze a termelési kultúrával, az alkotó magatartással a munkában.

Hamis a „tömegkultúra" és a „magas kultúra" hol kimondott, hol kimondatlan szembeállítása. Kulturális életünk fejlődése tényekkel, adatokkal bizonyította eddig is, hogy a tömegek körében értő sikert arat a legmagasabb esztétikai érték is. Attól nem csökken *Solohov* és *József Attila* műveinek értéke, mert száz- és százezer példányban fogynak el. De az olyan „modern" költemények, amelyekben a cím után csak két üres zárójel található, attól sem lesznek értékké, ha – sokat mondok – száz sznob olvassa (ez esetben: nézi) őket. A kulturális érték nem népszavazás dolga, de – ahogy Kodály mondta – ez

ügyben végső soron a *nép* és az *idő* dönt. Épp ebben mutatkozik meg a kulturális érték és a tömegek kapcsolatának jelentősége, lehetősége és követelménye. Számunkra Lenin álláspontja érvényes és bizonyított: *a dolgozók legszélesebb tömegei képesek és készek a múlt és jelen kulturális értékeinek tudatos birtokbavételére, ha megfelelő feltételeket, lehetőségeket, formákat és kínálatot teremtünk hozzá.*

Hamis az a nézet is, amely úgy véli, hogy csak a legnagyobb értéknek, a legmagasabb rendű kultúrának van szerepe az életben, s hogy mindenki, aki mondjuk szórakoztató könyveket olvas, vagy ilyen filmet, műsort néz, tánczenét hallgat, eleve kulturálatlanságról tesz tanúságot. Az igények is sokoldalúak, s köztük helye van a felüdülésnek, szórakozásnak. *Bartók* a jó dzsesszt, *Kodály* Kacsóh *János vitézét* elismeréssel emlegette. A kérdés az, hogy megáll-e itt az ember, csak ezt olvassa-nézi-e. S az, hogy milyen szinten vagyunk képesek kielégíteni ezt az igényt. Ezekben a műfajokban is lehet törekedni a jóra, a jobbra.

Jó dolog, ha felmérjük az ország kulturális helyzetét, de nem jó, ha a felmérések – esetleg milliós költséggel – csak azt állapítják meg, hogy az olvasók Jókait és Mikszáthot szeretik. Még rosszabb, ha ennek alapján siránkozó hangú negatív ítéletet hoznak – ezzel ugyanis prófétaként mennydörögve igazságtalanul megsértenek százezreket. Mi olyan kulturális politikát folytatunk és kívánunk folytatni a jövőben is, amely épít a népi és a klasszikus, a paraszti és a városi hagyományokra, a jelen értékeire és a jövő kialakítását elősegítő új törekvésekre. Ez a közművelődés valódi tartalmának általános felismerését, a közművelődési szemlélet érvényesítését, a kulturális szektorok összehangoltabb és tudatosabb munkáját fogja támogatni.

A közművelődés további kibontakoztatásában legnagyobb hatásuk kétségtelenül a modern *tömegkommunikációs eszközök*nek, köztük is elsősorban a *televíziónak* van. Amikor hozzákezdtünk a közművelődés felméréséhez, valaki tréfás túlzással azt mondta: *közművelődés = televízió + televízió + televízió.* A közönség egy részének – de csak átmenetileg – valóban egyenlő lehet a televízió a közművelődéssel. A televízió számára azonban semmiképpen!

A televíziótól azt várjuk, hogy – eddigi elismerésre méltó törekvéseit folytatva és kiszélesítve – még rendszeresebben, tervszerűbben hangolja össze munkáját a rádióval, a könyvkiadással és -terjesztéssel, a színházak, a mozik műsorpolitikájával, az állami oktatás tartalmi és

szervezeti fejlesztésével és a tudomány marxista művelőivel. Korábban voltak olyan aggodalmak, hogy a televízió az olvasás, a színházlátogatás, a művelődés más formáinak visszaeséséhez, háttérbe szorulásához vezet. Azóta a gyakorlat bebizonyította, hogy a szocializmusban a televízió és más kulturális fórumok, intézmények viszonyára az *egészséges verseny* és a *termékeny együttműködés* jellemző. A televízió megsokszorozta az amatőr mozgalom eredményeit, és visszahatott rá. A karmesterverseny százezres tömegekben oldotta a komoly zene iránti előítéleteket; Szent-Györgyi Albert, Szentágothay János, Lánczos Kornél professzorok előadása a legbonyolultabb tudományos kérdésekről tájékoztatott közérthetően, és keltette fel azok iránt százezrekben az érdeklődést; Odüsszea-sorozata tízezrekkel vétette kézbe Homéroszt. A televízió kulturális nevelő munkáját, közművelődési szerepét szélesen kell értelmezni. A szereplők öltözéke, a díszletek összeállítása, a használati tárgyak kiválasztása, a képernyőn megjelenő látvány egésze nevel, ízlést, szemléletet, értékítéletet alakít, orientál, vagy mindezekben tévútra is vezethet.

Ugyanakkor a kultúra más fórumainak, ágazatainak is számolniuk kell a televízió nyújtotta lehetőségekkel. A filmesztétika kötelező iskolai oktatásánál többet adhat a televízióban egy-egy filmmel kapcsolatos néhány perces okos bevezető; sokkal nagyobb közönségnek nyújthatja lényegében ugyanazokat az ismereteket. A televíziónak és minden kulturális fórumnak abból kell kiindulnia, hogy az emberek igényei ma sokkal nagyobbak, és gyorsabban változnak annál, hogysem csupán kötelező vagy intézményes keretekben kellene-lehetne kielégíteni őket.

A televízió elsőrendű feladata: a tömegek kulturális, művészeti nevelésének ügyét szem előtt tartva, a klasszikusok, a szocialista művészet, a mai magyar irodalom, zene, képzőművészet legtartalmasabb, humanista alkotásainak propagálása. A televízió a szocialista hatalom eszköze, és mint ilyennek, a szocializmus ügyét kell szolgálnia. Tevékenységén belül nem lehet szétválasztani a közvetlenül politikai, ideológiai, másfelől a kulturális, művészeti műsorokat, még kevésbé lehet őket egymással szembeállítani. Ismétlem: a szocialista televízió legdöntőbb feladata – a meglevő egészséges igények kielégítése mellett – új, magasabb szintű igények felébresztése.

A *rádió*nak is nagy szerepe van a közművelődésben. Széles rétegek még elsősorban a rádió egyre javuló politikai és riportműsorai, színvonalas irodalmi-zenei adásai révén tájékozódnak a közéletben, a poli-

tikában, a művészetben. A rádió lehetőségei mások, mint a televízióé. A szükségletek differenciálódása is gazdagabb műsorpolitikát, illetve a rádió három adása közt a közművelődés szempontjait jobban érvényesítő munkamegosztást kíván meg.

Meggyőződésem, hogy most, amikor a televízió és a rádió önálló intézményekké lettek, nemcsak egymás közötti koordinációjuk javul, de rendszeresebb és közvetlenebb lesz a kulturális, művészeti, párt- és állami irányító szervekkel való együttműködésük is.

A *sajtó* közművelődési szerepéről szólva csak elismeréssel nyugtázhatjuk azt a változatos, konkrét és alkotó szellemű publicisztikát, amellyel központi és vidéki lapjaink segítették a közművelődési párthatározatot. Érdemes azonban felhívni a figyelmet a Művelődéspolitikai Munkaközösség az irodalom- és művészetkritikával kapcsolatos állásfoglalásának az eddigieknél következetesebb érvényesítésére. A napilapok kulturális rovata, ezen belül kritikái a közművelődés tartalmi kérdéseiben az egyik legnagyobb orientáló erőt jelentik. De ezzel arányos a felelősségük is, hogy ne fordulhasson elő dezorientáció sem politikai, sem esztétikai értelemben.

(Az előadó a továbbiakban hangsúlyozta a sajtó szerepét a kultúra osztálytartalmát tagadó nézetek leküzdésében.)

Senki sem, de a sajtó feledheti el legkevésbé, hogy a jó közművelődési munka egyben az ideológiai harc egyik legszélesebb területe. Sajátos, fontos alkalom, lehetőség és kötelezettség a burzsoá szellemiség visszaszorítására, társadalmunk szocialista vonásainak erősítésére. A párt- és állami irányításnak ebben is másra át nem ruházható támogató és ellenőrző feladatai vannak. *A kulturális sajtó* munkájának kérdéseit most nem részletezem. Az utóbbi években néhány biztató lépés történt, illetőleg néhány lényeges intézkedés van készülőben. Az olvasók széles körű érdeklődését elégíti ki a *Rakéta* regényújság; az utánközlő *Látóhatár* a kulturális folyóiratok java terméséből válogat, így tesz eleget orientáló feladatának. A jövő évtől új közművelődési-művészeti hetilap megindítását tervezzük, amely – reméljük – az irodalmi-művészeti műveltségnek hasonlóan széles körű és eredményes terjesztője lesz, mint a természettudományoknak az *Élet és Tudomány*. Már mint országos folyóirat jelenik meg Szegeden a *Kincskereső*, amely a gyermekek olvasóvá nevelését szolgálja. A közeljövőben megindítjuk a *Szovjet Irodalom* című folyóirat és a *Szovjet Film* magyar változatát, amely a szovjet kulturális értékek megismerésére az eddiginél nagyobb lehetőséget ad.

Biztosítani kell *az állami oktatásról* és a közművelődésről szóló határozat végrehajtásának teljes összhangját. A *közoktatás* és a *közművelődés* között nemcsak egyszerű kapcsolatról, de *egymásrautaltság*ról, *egymásraépülés*ről van szó. Jól tudjuk, hogy amit az ember gyermekkorában nem tanult meg, azt felnőttként nehezebben tudja pótolni. A permanens művelődés igényét, az aktív részvétel tömeges lehetőségét az oktatás, azon belül is elsősorban az általános iskola alapozza meg. De korántsem egyedül. Mindazoknak, akik a közművelődésben érdekeltek, muzeológusoknak, könyvtárosoknak, művelődésiotthonvezetőknek, a színházak, a könyv- és filmterjesztés képviselőinek is otthonosan kell jelen lenniük az iskola világában, az iskolai közösségek művelődési életében.

Döntés született a népművelőknek középiskolai és tanárképző főiskolai képzéséről, az egyetemi és főiskolai hallgatóknak a közművelődési munkára való általános felkészítéséről, az iskolák és művelődési házak együttműködésének távlatairól, a főiskolai diáklapok támogatásáról.

Pártunk X. kongresszusának határozata kimondja, hogy a *művészetek* kerüljenek közelebb a tömegekhez, és a tömegek a művészetekhez. Ez egyben a művészet közművelődési szerepének, lehetőségének és felelősségének tömör megfogalmazása is. A kongresszus óta valamennyi művészeti ágban értékes kezdeményezések, jelentős eredmények születtek az alkotás és a társadalmi élet kölcsönös közelítésére. Akadnak azonban olyanok, akik a közművelődési feladatokat és a művészet sajátos feladatait mereven kettéválasztják, és a közművelődésben való részvételt a művész „áldozatvállalásának" fogják fel. Pedig az igazi művész legfőbb vágya mindig az volt – akár bevallottan, akár szemérmesen titkolva –, amit Ady olyan fájdalmasan óhajtott: *„Szeretném magam megmutatni, hogy látva lássanak..."*

Minden művész akkor tölti be legteljesebben a maga közművelődési feladatát, ha alkotásaiban a kor művészeként lép a nép elé, ha műveiben kifejezi a dolgozó nép világát. Egy-egy művészeti ág termését figyelve, egy korszak művészetét vizsgálva, joggal vethető fel: *az alapvető társadalmi erők ábrázolása nélkül egyetlen művészeti ág sem teljesítheti a korszerűség szocialista követelményét.* Ilyen értelemben fontos, hogy író-olvasó találkozók legyenek, fontos, hogy a színészek megforduljanak a gyárakban, de még fontosabb az, hogy alkotá-

saikban magas művészi hőfokon fejezzék ki a dolgozó ember világát. Ezzel adhatják a legtöbbet a közösségnek, a közművelődésnek.

Azokkal szemben, akik lenézik az írók, művészek személyes részvételét a közművelődésben, hivatkozhatunk legnagyobbjainkra: *Csokonai*tól *Kodály*ig, *Petőfi*től *József* Attiláig, *Móricz* Zsigmondtól *Veres* Péterig sorolhatjuk a példákat a szocialista művésztől, írótól elvárható magatartásra. Meggyőződésem, hogy ma is sok tudós és művész igényli e hagyomány folytatását.

A művészet befogadói köréből pedig azt a helytelen felfogást kell száműzni, amely szerint erőfeszítés nélkül el lehet sajátítani a szellemi értékeket. A kultúra elsajátítása, a művelt életforma kialakítása éppoly küzdelmes munka, mint a természet titkainak elsajátítása, társadalmi viszonyaink megértése, alakítása. A demokrácia nem azt jelenti, hogy felelőtlenül lehet bírálni a művészetet. Nem kell egyetem vagy érettségi ahhoz, hogy valaki véleményt alkosson egy művészi alkotásról. De kell annyi érettség, amit minden munka megítélése – a művészi munkáé is! – megkövetelhet.

Ilyen értelemben kell megítélnünk az *amatőr művészeti mozgalom* helyzetét. Nem az a feladata, hogy a hivatásos művészetet pótolja, éppen ezért a hivatásos művészeknek nincs okuk félni az amatőrök konkurrenciájától. Nem akarunk elkeseredett dilettánsokat nevelni. A hangsúly azon van, hogy százezrek részt vesznek valamely művészeti ág gyakorlásában, s így jobb, tudatosabb élvezői, készségesebb befogadói lehetnek minden művészetnek. Hiszen a jó olvasó, a jó néző újrateremti magának a művet, „alkotótárs" is. Emellett a közösségi tevékenység önmagában is gazdagítja a személyiséget.

Az amatőr együtteseknek, szakköröknek az sem feladatuk, hogy olyan darabokat tűzzenek műsorukra, olyan művészeti irányokat népszerűsítsenek, amelyek a hivatásos fórumokon is azért kapnak szűkebb nyilvánosságot, mert rendkívül szűk rétegek érdeklődésére tartanak számot. Meg kell akadályoznunk a sznobizmus ilyen behatolását. A műkedvelés tömegmozgalom, ennek megfelelően kell megválasztania művészi közegét, anyagát is. Az amatőr mozgalom komolyan és egészében pozitívan hat az ifjúság ízlésére, ezért mindenekelőtt az ifjúság aktivitásvágyát kell felébresztenie; minél sokoldalúbban és minél gazdagabban, megtalálva a helyes utat a gyámkodás és a nemtörődömség között.

A határozat végrehajtásának nélkülözhetetlen feltétele, hogy *a közművelődés hagyományos intézményei,* formái tevékenységüket meg-

újítva, *az eddiginél hatékonyabban lássák el feladataikat.* A könyvtárak, a múzeumok, a művelődési otthonok és klubok esetében is a közművelődési szemlélet jobb érvényesítésére van szükség. Az itt dolgozóknak – és általában minden népművelőnek – elsősorban azt kell megérteniük, hogy munkájukat nem végezhetik leszűkítve. Nekik kell leginkább látniuk mindennapi tevékenységük társadalmi „hasznát". Minden lehetőséget meg kell ragadniuk, hogy intézményük szervesen beépüljön a kultúra, a társadalom életének egészébe.

Nemcsak a meglevő igényeket kell kielégítenünk, nemcsak tíz- vagy százezreket kell olvasóvá, tárlatlátogatóvá tenni, bevonni a művelődés áramába, hanem milliókat, az egész népet. Olyan módszereket kell tehát találni, olyan formákat alkalmazni, hogy az eddig még nem művelődők kézbe vegyék az első könyvet (esetleg az új, 100 kötetre tervezett, nagy példányszámú „családi könyvtár" sokoldalú alapműveltséget nyújtó köteteit), megnézzék az első színházi előadást, tárlatot, meghallgassák az első hangversenyt.

A határozatnak megfelelően különös hangsúllyal szeretnék szólni a *pártszervezetek* szerepéről, felelősségéről. A pártszervezetek megértették a jelentőségét annak, amit a határozat így fogalmazott meg: „A közművelődés a szocialista tudat formálásának egyik fontos eszköze, tehát a közművelődési tevékenységet ideológiai, politikai munkának kell tekinteni." Értik és politikai tevékenységükben érvényesítik, hogy a tudás, a műveltség szerepe megnőtt és egyre növekszik szocialista társadalmunk életében. Ugyanakkor nem feledhetjük Lenin figyelmeztetését: *„csak azt szabad elértnek tekintenünk, ami gyökeret eresztett a kultúrában, a mindennapi életben, ami szokássá vált".* A pártszervek és -szervezetek feladata – és ez csakis a párt feladata lehet –, hogy az elvi-politikai irányítás eszközeivel orientálják és koordinálják a művelődéspolitikai célok megvalósítása érdekében szükséges *társadalmi munkamegosztást.* A társadalmi, gazdasági és ideológiai területekre vonatkozó döntéseikben és azok végrehajtásában teremtsenek szoros kapcsolatot a politika más területei és a művelődéspolitika között. Mérjék fel a művelődés helyi szükségleteit, és támasszanak magasabb igényeket. Lépjenek fel a kulturális életben jelentkező, a szocializmus eszmeiségétől idegen politikai, ideológiai megnyilvánulások ellen. A közművelődés ideológiai jelentőségének megfelelő igényességgel foglalkozzanak a terület személyi helyzetével; mindenütt érvényesíteni kell azt az elvet, hogy a kulturális élet különféle pont-

jain dolgozók munkája egyben politikai tevékenység is, és ennek megfelelő kritériumok alapján kell kiválasztani őket. Támasszanak rendszeres követelményeket a pártmunkások, a párt tisztségviselői, a vezetők és a párttagok műveltsége és művelődése iránt. A központi pártszervek és a megyei pártbizottságok feladata, hogy a művelődéspolitika fő kérdéseiről rendszeresen tájékoztassák az alapszervezeteket. *A pártalapszervezetek időszakonként értékeljék területük művelődési munkáját, illetve annak egyes kérdéseit, adjanak a politikai szükségleteknek megfelelően művelődésre ösztönző pártmegbízatásokat is.* Minden munkahelyi vagy lakóhelyi pártalapszervezetnek foglalkoznia kell a közművelődéssel, a kulturális nevelőmunkával. Tudatosan, tervszerűen törekedjenek a párt kulturális politikájának helyi érvényesítésére, és ez ne csak „melléktermék" legyen általános munkájuknak.

A következő hetekben – a Központi Bizottság határozatának megfelelően – az MSZMP valamennyi alapszervezete megvitatja a határozatot, illetve a maga területén a közművelődés helyzetét. Történelmünkben első ízben az egész országban, a falvaktól a tudományos intézetekig, az üzemi alapszervezetektől a művészeti szövetségekig a párttagság áttekinti és felelősségteljesen értékeli, véleményezi művelődésünk helyzetét. Ennek nagy jelentősége van. Megvalósulása történelmi lépés: a szocialista nemzeti egység erősítésére, a szocialista demokratizmus elmélyítésére irányuló munkánk fontos állomása. Különös hangsúlyt ad e taggyűléseknek, hogy a X. kongresszus határozatainak megvalósítását mérlegelő munkafolyamatban, a XI. kongresszusra és a felszabadulás 30. évfordulójára való felkészülés időszakában fognak országszerte tanácskozni.

Kérjük a pártszervezeteket, hogy gonddal, körültekintéssel, felelősségérzettel készüljenek a taggyűlésekre.

Befejezésül és összefoglalásként azt kell itt hangsúlyozni, hogy közművelődési határozatunk és az erre épülő tervek szorosan összefüggenek azzal a politikai és gazdasági fejlődéssel, amelynek tanúi, közreműködői és élvezői vagyunk csaknem két évtizede.

Nagyon fontos, hogy minden felelős ember megértse: a politika, a gazdaság és a közművelődés közé nem lehet árkot ásni, nem lehet hadállásokat kiépíteni egymással szemben. Ez az összefüggés éltető eleme a marxista szemléletű munkának.

A másik szempontot, amelyet kiemelek, egy versidézettel kezdem. József Attila híres sorai így hangzanak: „Vers, eredj, légy osztályhar-

cos, a tömeggel együtt majd felszállsz." A mi közművelődési programunk középpontjában a nép, a dolgozó tömeg áll. Némelyek attól félnek, hogy a tömeggel a vers, a kultúra nem *felszáll*, hanem *leszáll*. Mi velük szemben tapasztalatokra építve állítjuk, hogy *a tömeg és a szocialista kultúra egymásért valók*. Soha nem volt és nincs igazuk azoknak, akik a dolgozó tömegektől féltik a kultúrát, ellenkezőleg: *a kultúrát a tömegnélküliségtől, a közösségnélküliségtől kell félteni*.

Azt is mondta József Attila, hogy „Ehess, ihass, ölelhess, alhass, a mindenséggel mérd magad". Nem azt mondja: egyél és igyál, ez legyen az életed értelme. Mi sem hirdetünk aszkézist, amely tagadja a létezés okos örömeit. Mi azt mondjuk: ehess, ihass, ölelhess, alhass, de mindezt *társadalmi emberként* tedd – mérd magad a mindenséggel, legyen személyes ügyed a közösség érdeke, építs magadnak világot úgy, hogy egyúttal népednek, nemzetednek, osztályodnak építesz szebb és boldogabb világot. Ez a Magyar Szocialista Munkáspárt közművelődési programjának lényege.

Népművelés, 1974. II. sz.

Pozsgay Imre

A MŰVELŐDÉS MINDEN ÁLLAMPOLGÁR JOGA, LEHETŐSÉGE ÉS FELADATA

(Előadói beszéd a közművelődési törvényről; elhangzott az országgyűlés 1976. októberi ülésszakán)

Történelmünk a magyar nép művelődésének története is. Sok más tényező mellett a művelődésnek, a kultúrának jelentős szerepe volt abban, hogy itt, Európa közepén be tudtunk illeszkedni, és anyanyelvünkkel, saját kultúránkkal önálló népként fenn tudtunk maradni. Ki tagadhatná a művelődésnek szinte felbecsülhetetlen szerepét nemzetté válásunk folyamatában?

Aki ismeri történelmünket, azt is tudja, hogy a társadalmi haladásért és nemzeti függetlenségünkért folytatott küzdelmeink mindig egyúttal a „köz" művelődéséért vívott küzdelmek is voltak. A haladás és a művelődés igénye mindenkor összekapcsolódott, és ezért lehetséges, hogy minden nagy történelmi harcunk, forradalmunk – a sorozatos vereségek ellenére is – kulturális értelemben századokra kiható nyereséggel járt. Ezek a harcok sajátos új értékekkel gazdagították kultúránkat, erősítve a felismerést: a kultúrát demokratizálni kell, a *nép* művelődése nélkül a *nemzet* nem léphet előre, nem fejlődhet tovább.

Azt is láthatjuk, hogy történelmünk csendesebb szakaszaiban, a forradalmak készülődésének idején a politikai mozgalmak a művelődési mozgalmakkal összefonódva, velük szerves egységben alakulnak ki, és fejtik ki társadalmi hatásukat. A magyar felvilágosodás kora, a reformkor vagy a felszabadulást megelőző korszak haladó művelődéspolitikai mozgalmai (a munkásmozgalom, a haladó népi írók, a Nyugat stb.) ismét a haladás és a művelődés összekapcsolásával és a kultúra demokratizálásának gondolatával, a nép művelésének szorgalmazásával váltak a magyar történelem és így a magyar művelődéstörténet nagy korszakaivá.

A kultúra demokratizálására irányuló törekvések 1945 előtt természetesen nem járhattak a kulturális élet tényleges demokratizálásával, mert a társadalmi rend gyökeres megváltoztatására akkor nem volt

lehetőség. A levert forradalmak vagy a jelentősebb művelődési-politikai mozgalmak szelleme azonban tovább élt a népben, a szellemi élet legjobbjaiban, így biztosítva kultúránk folytonosságát, fejlődőképességét. A nép művelődésének szükséglete ott feszült a társadalmi mozgások mélyén, és évszázadokon át követelte tudomásulvételét. Bizonyítja ezt az a tény is – és erre büszkék lehetünk –, hogy már a reformországgyűléseken felmerült az a gondolat, miként lehetne a közművelődést törvénnyel is szabályozni és támogatni. A XIX. és a XX. században több alkalommal napirendre került a közművelődési törvény megalkotásának javaslata. Az elgondolások azonban szükségszerűen javaslatok maradtak. Hiszen addig, amíg a nép „nemzet alatti" vegetációra kényszerült gazdasági, politikai, szociális viszonyaiban, nem emelkedhetett fel kulturálisan sem. Az a társadalom, amelyben a kisebbség uralkodott, és a népet kirekesztette a politikai hatalomból, nem cselekedhetett másként a művelődésben sem. Ezért a közművelődésről a felszabadulás előtt nem születhetett törvény.

A szocializmus útján elinduló hazánk a felszabadulás előtti Magyarországtól a kultúrában éppoly súlyos terheket örökölt, mint a politikai és a gazdasági életben: nagyarányú írástudatlanságot és alacsony iskolázottsági szintet, elavult és antidemokratikus iskolarendszert, arányaiban torz felsőoktatást, a művelődési intézmények anarchikus és igen szűk hálózatát, a falu kulturális elhagyatottságát, a városok szélén a kulturális ellátásból kirekesztett proletariátust, többnyire silány ízlésen és elavult normákon, eszményeken nevelődött városi kispolgárságot. Örököltünk természetesen a régi rendszer ellenére és ellenében létrejött magasrendű kultúrát, szellemi életet is, amelyre építeni lehetett, de amelyet a legnagyobb társadalmi rétegek addig nem érhettek el. Örököltük Ady, Móricz Zsigmond, József Attila, Bartók és Kodály, Derkovits, Dési Huber, Radnóti és Bálint György szellemét, életművét, az agrárszocialista mozgalmak közösségi tudatát, a polgári radikálisok társadalomkritikai érzékenységét, az elbukott forradalmaknak véres tanulságuk ellenére szívet melengető emlékét, a népi írók többségének országfelfedező, nemzetjobbító szándékát, a munkásmozgalom szervezeteinek megbízható szolidaritását és iránymutató társadalmi tudását. De nem örököltünk a kultúra értékeivel, a művészettel élni tudó, az értékes művészettel kapcsolatot tartó tömegeket. Örököltünk évszázadokon át fejlődő, gazdag népművészetet, de örököltünk már a saját kultúrájához való viszonyában is

megzavart s művelődésében akadályoztatott, kulturálisan alászorított társadalmi osztályokat és rétegeket.

A felszabadulás után a háborútól sújtott ország újjáépítése, a gazdasági élet megszervezése, a politikai stabilizáció előkészítése mellett volt erő a művelődés megszervezésére is. A nép ekkor valóban bizonyította éhségét a művelődésre, a tudásra, a tájékozottságra. Soha nem látott lendülettel indult meg a közművelődés, amelyet a szellemi élet legjobbjai, kommunisták, szövetségesek és szimpatizánsok, a háború előtti haladó szellemi mozgalmak irányítói és résztvevői, a legjobb értelmiségiek szerveztek.

Az ötvenes években megindult extenzív gazdasági fejlesztéshez hasonlóan extenzitás jellemezte e korszak művelődési politikáját is. Ma már ez is örökség, amellyel számolnunk kell, s amelyet megfelelően értékelnünk kell. Ezekben az években épült ki a művelődési otthonok, a közművelődési könyvtárak és a mozik hálózata, s ezek segítségével lehetett biztosítani az ország elmaradottabb területein is az iskolán kívüli művelődés és a közösségi élet elemi feltételeit. A gazdasági nehézségek és a politikai torzulások azonban súlyos elvi-szemléleti torzulásokhoz vezettek a kulturális politikában, a kulturális élet egészében is. Ennek többek között egyik következménye, hogy a kialakult intézményhálózat nemcsak alap számunkra, hanem ma már számtalan gondot is okoz.

A torzulások következményei súlyosabban jelentkeztek a művelődés, a kultúra tartalmi kérdéseiben. A szektás dogmatizmus nyomán kialakult sematizmus, a művelődéspolitikai türelmetlenség, a vulgarizálási hajlam jelen volt az iskolákban, a művelődési otthonokban, a könyvtárakban éppúgy, mint a sajtóban, a művészeti intézmények munkájában. Természetes hát, hogy intézményeinkben is, ízlésünkben, tudatunkban, műveltségünkben, bár inkább közvetett módon, de még ma is károsan hat ez a fajta örökség. Különösen nyilvánvaló ez, ha arra gondolunk, hogy azokban az években – a tömegesség hangoztatása mellett, az extenzív törekvések mellett s velük együtt – éppen a meghirdetett cél: a kultúra demokratizálása szenvedett csorbát az eszmei-tartalmi torzulások miatt.

Ennek is következménye, hogy 1956 nemcsak az ideológiában és a politikában, de a közművelődésben és különösen a művészeti életben nagy zavarokat okozott. Ötvenhat után, tehát a politikai konszolidáció időszakában a gazdasági gondok leküzdése mellett a politika figyelme az ideológiai és művészeti életre – ezen belül főképp az iro-

dalomra – összpontosult. Érthető, hogy a közművelődés egészét, annak teljességét nem volt idő és erő a párt- és a kormányzati politika szintjén elemezni, értelmezni. Elsősorban azokon a kritikus pontokon kellett eredményt elérni, amelyek közvetlenül hatottak az általános politikai konszolidáció alakulására. A korszakos jelentőségű 1958-as művelődéspolitikai határozat még ezt a helyzetet tükrözi, de máig ható érvénnyel, már előremutatva a művelődést más szemmel néző, a közművelődés oldaláról közelítő koncepció felé.

A konszolidációs szakasz lezárulásával és társadalmunk fejlődésének gyorsulásával egyidőben egyre erősebben fordult a figyelem a közoktatásra, a közművelődésre, a teljes közösség művelődésének tartalmi és intézményi kérdéseire. Ennek a folyamatnak az eredménye előbb a tudománypolitikai állásfoglalás, majd az állami oktatásról és a közművelődés fejlesztéséről hozott párthatározat. Ezek már az intenzív társadalomfejlesztés jegyében születtek, és ennek megfelelően a kultúra fejlesztésének intenzitását szorgalmazták, a művelődési tevékenység *minőségi* fejlesztését segítették elő.

Erre az időszakra, az utóbbi évtizedre esik a *népművelés* fogalmának felcserélése a *közművelődés*sel. Ez is jól tükrözte a társadalmi változásokat s hatásukat a művelődési tevékenységre. Ezzel a váltással nemcsak a szóhasználat változott, hanem szemléletünk és a művelődésről vallott felfogásunk, mindennapi gyakorlatunk is. A népművelés fogalmát, amely mechanikusan művelőkre és művelendőkre, alkotókra, terjesztőkre és passzív befogadókra osztotta az embereket, felváltotta a közművelődés fogalma. Ez demokratikusabb és közösségibb magatartásra ösztönöz; olyanra, amely tudomásul veszi, hogy a művelődés az egész közösség és minden állampolgár joga, lehetősége és feladata. A közművelődés fogalma tartalmazza azt is, hogy a művelődés nem egyszerűen elfogadást és passzív ismeretszerzést jelent, hanem az alkotás és terjesztés folyamatában való cselekvő részvételt is. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy éles határvonalat húzhatunk az úgynevezett „népművelési" és a „közművelődési" korszak közé. Csupán arról van szó, hogy a kornak, a szocialista társadalom mai állapotának és holnapi céljainak megfelelőbb gondolkodás- és magatartásmód van kialakulóban a művelődéssel kapcsolatban, és ez tükröződik fogalomrendszerünkben, a szóhasználat változásában.

A közművelődés fogalma a személyeknek egymással való kapcso-

latában és a személyiség teljességében a közösség oldaláról közelíti meg a művelődés értelmét, társadalmi hasznát, teszi hangsúlyossá a személyes részvételt, a közösségi jelleget és a művelődés folytonosságát. Egyszersmind feltételezi, hogy minden ember hordoz valami sajátos tudást, tapasztalatot, amelyet érdemes átadni a közösségnek. Marxnak azt a gondolatát, hogy *a nevelőt is nevelni kell,* úgy érthetjük tehát, hogy *a neveltek is nevelnek.* A nép nemcsak tárgya a művelődésnek, hanem alanya is. A földet *művelik,* de az ember *művelődik!*

Századunk utolsó évtizedei, különösen a szocialista társadalom fejlődése olyan helyzetet teremtett a világban, hogy ma már nem lehet a kultúráról a nép nélkül és a mindennapi élettől elvonatkoztatva elmélkedni. Szerte a világon felelősen gondolkozó tudósok, művészek, pedagógusok, politikusok kutatják az emberiség új lehetőségeit, és egyre többen az emberi művelődésben, mégpedig a nép művelődésében látják e lehetőségeket. Hogy az ember úrrá lehessen most már nemcsak a természet erőin, hanem a maga teremtette viszonyokon és eszközökön is, ahhoz szocializmusra, műveltségre, folyamatosan fejlesztett műveltségre van szükség. Hogy a nép eredményesen alakíthassa sorsát, ahhoz a nélkülözhetetlen gazdasági és politikai feltételeken kívül magas színvonalú műveltségre van szüksége. A lenini kulturális forradalom alapeszméje áll előttünk: „... a világ nem elégíti ki az embert, és az ember elhatározza, hogy megváltoztatja a világot".

Konkrétabb, kézzelfoghatóbb okok is kényszerítenek minket a közművelődés újragondolására. Társadalmunk további haladása érdekében a szocialista termelési mód és a szocialista demokrácia folyamatos, erőteljes fejlesztésére van szükség. Ehhez munkakultúránknak és politikai műveltségünknek az eddiginél sokkal magasabb fokát kell elérnünk. Ezért minden vezető felelősséggel tartozik a jelennek és a jövőnek. Mint ahogyan azért is, hogy a művelődés a tartalmasabb, a kulturáltabb életmód kialakítását szolgálja, és minél több embert, minél több családot segítsen hozzá az értelmes élet távlatainak felismeréséhez, ahhoz, hogy a kor szintjén, a kor követelményei szerint tudja szervezni életét, nevelni utódait, megtalálni helyét szűkebb és tágabb környezetében. A boldogabb, a teljesebb emberi élet lehetősége egész népünk és minden ember számára nagymértékben művelődési kérdés.

A közművelődési program nem az anyagi javak ellen irányul, hanem arra, hogy megtanuljuk, hogyan kell értelmesen élni ezekkel a jó-

vakkal. Arra, hogy ne csak a lakás megszerzésére legyen lehetőségünk, hanem annak kulturált otthonná tételére is; ne csak a gépkocsi megvásárlására legyen képességünk, hanem arra is, hogy azt magasabb rendű célokra használjuk.

A közművelődés fejlesztése szorosan összefügg társadalmunk, a szocializmus jövőjével, ezért társadalomfejlesztési programunk lényeges és szerves része a közművelődési program. E felismerések késztették az MSZMP Központi Bizottságát arra, hogy áttekintse a közművelődés helyzetét, és 1974-ben határozatban rögzítse a fejlesztés feladatait, s egyúttal javasolja közművelődési törvény megalkotását.

A művelődésügynek és a törvény előkészítésének nagy lendületet adott a párt XI. kongresszusa, amely megerősítette az 1974-es határozat elveit, és a programnyilatkozatban – amelyet a Hazafias Népfront felhívására a legutóbbi országgyűlési választásokon az egész nép saját programjának ismert el – összekapcsolta őket a fejlett szocialista társadalom építésének feladataival. Alapos előkészítés után a törvénytervezetet állami és társadalmi testületek elé terjesztették, s a Hazafias Népfront segítségével 1975 márciusában társadalmi vitára bocsátották. A vitában részt vettek a társadalom minden rétegének képviselői, s ennek eredményeképpen szóban, írásban ezernél több észrevétel jutott el hozzánk.

Legfontosabb elhatározásaink az állampolgárok közvetlen részvételével, a legteljesebb nyilvánosság előtt alakulnak ki. Így történt ez most is. Ki gondolná, hogy ennek a nyilvánosságnak igényét Kölcsey már több mint száznegyven évvel ezelőtt megfogalmazta: „... alkotmányunk nyilvánossággal jár. Országos és megyei gyűléseink nyitva tartatnak, s minden, ami azokban történik, mondatik és végeztetik, hogy köztudomásra juthasson.

És mégis, midőn Európa más nemzeteinek nemcsak országgyűléseikről, de magányos gyülekezéseikről is száz meg száz hírlapok által teljesen tudósítva vagyunk, saját országos és megyei gyűléseink folytáról magyar hírlapjainkban sincsen szó, s ezáltal az alkotmányos nyilvánosság oly keskeny körbe szoríttatik, hogy nevét alig érdemli meg."

A Himnusz költője, a pozsonyi reformországgyűlés szatmári követe persze nem tudhatta, hogy előbb száz éven át tartó visszaélések következnek az általa hőn óhajtott nyilvánossággal, míg eljön a nép valóságos részvételének ideje a közügyekben.

Alkotmányunk rögzíti az állampolgároknak a művelődéshez való jogát, államunk biztosítja az állampolgárok alapvető művelődési lehetőségeit, s a művelődés egyes területeire vonatkozó jogszabályokkal is segíti a lehetőségek gazdagítását.

A közművelődésről szóló törvényjavaslat az alkotmány szellemében a már meglevő, egyes részterületeket szabályozó rendelkezésekre támaszkodva a közművelődés egészét átfogó alapelveket és általános feladatokat, jogokat és kötelezettségeket foglalja össze. Tág keretet kíván nyújtani a közművelődési tevékenységnek, minden haladó, előre mutató kezdeményezésnek, s rendszerbe foglalja, rugalmasan szabályozza a kialakult gyakorlatot. Ebből természetesen következik, hogy nem szabályozza részletekben a tevékenységi formákat, módszertani kérdéseket sem tárgyal, hiszen ezek a valóság kisebb rezdüléseire is gyorsan változnak, így szabályozásuk egyúttal megmerevítésüket eredményezhetné.

A törvényelőkészítés folyamán nehezítette munkánkat, hogy a közművelődés formái, módszerei és eszközei gyorsan változnak. Ezért különösen vigyázni kellett arra, hogy a törvény ne konzerválja a jelent, hanem adjon teret az új törekvéseknek, segítse elő új lehetőségek megteremtését.

Nehézség volt az is, hogy a közművelődés rendkívül összetett, sokirányú folyamat, s így egységes, magas szintű jogi szabályozása csak a fő tendenciákra vonatkozhat, és a törvényjavaslatnak tükröznie kell ezt az összetettséget és sokirányúságot. Külön is gondot okozott, hogy a törvényalkotásnak közművelődésünkben nincs hagyománya.

A törvényjavaslat előkészítése során a társadalom mai helyzetéből, műveltségi állapotából, társadalmunk távlati céljaiból indultunk ki. A javaslatban megfogalmazott legfontosabb gondolatok ezért a legjelentősebb társadalompolitikai célokat követik, illetőleg igyekeznek alátámasztani őket művelődéspolitikai intézkedésekkel.

A javaslat egészén végigvonuló, meghatározó alapgondolat a kultúra további demokratizálásának elősegítése a közművelődés eszközeivel. Ez egyúttal a szocialista demokrácia kulturális, tudati feltételeinek továbbfejlesztését is szolgálja, de kihat a termelésre, a munkakultúra fejlesztésére is, és természetesen a művelődési folyamatok egészére. Ennek érdekében arra kell törekedni, hogy minél teljesebbé, közkinccsé tegyük a nemzeti és az egyetemes kultúra értékeit; minden eddiginél határozottabban kell segíteni a nép, az egyes emberek részvételét az alkotás és a terjesztés folyamatában is, segíteni kell a

kulturális alkotóképesség kibontakozását és a részvétel igényének felébresztését.

Fontos meghatározója a törvényjavaslatnak a közművelődés új értelmezése, amely ugyancsak az említett társadalompolitikai folyamatok és célok szellemében fogant. Ennek lényege, hogy nem engedi leszűkíteni a közművelődést semmilyen tekintetben: tehát a teljes személyiség fejlesztésére vonatkoztatja s az emberi élet egész tartamára; minden állampolgárra, az egész közösségre kiterjeszti, nem zárva ki belőle s nem mentve fel a részvétel alól egyetlen társadalmi réteget sem; a közművelődési tevékenység körébe vonja a társadalom minden egységét és a társadalmi élet valamennyi színterét. Ezért szól hangsúlyosan például a család szerepéről, a lakóhely és a munkahely lehetőségeiről, az ezzel kapcsolatos kötelezettségekről. Ebből következően támaszt követelményeket minden szervezettel és valamennyi művelődési intézménnyel szemben, beleértve ebbe a közoktatást éppúgy, mint a tömegtájékoztatást és a művészeti intézményeket, szakítva azzal a szemlélettel, amely úgyszólván a művelődési otthonokra és a könyvtárakra szűkítette a közművelődési intézmények hálózatát. Amikor a közművelődési programnak mindent átfogó, egyetemes jellegét hangsúlyozzuk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy van olyan, elsőrendűen közművelődési célú intézményhálózatunk, amelynek alapvető feladata a társadalom művelődésének előmozdítása. Tudjuk azt is, hogy mind fejlettebb iskolarendszer nélkül, annak a képzésen és nevelésen túl a társadalmi mozgást nagymértékben befolyásoló hatása nélkül semmiféle közművelődési cél nem valósítható meg. Mind nyilvánvalóbb az is, hogy a szűken értelmezett népművelési intézményhálózat kereteit szétfeszítette a sajtó, a rádió, a televízió elterjedése, a robbanásszerűen kifejlődött tömegkommunikációnak minden családot a közművelődés áramába bekapcsoló hatása.

Hangsúlyozottan kell szólni a fegyveres testületek, mindenekelőtt a honvédség intézményes közművelődési szerepéről. És jól tudjuk azt is, hogy a testnevelési és sportmozgalom sem képzelhető el a szocialista művelődésüggyel való szoros kapcsolat és együttműködés nélkül.

Amikor a gazdasági szervezetek és más, nem közvetlenül a művelődésügyhöz tartozó intézmények közművelődési felelősségét és feladatait említjük, akkor természetesen egy pillanatig sem gondoljuk, hogy eredeti rendeltetésük szerinti tevékenységüket a közművelődéssel kellene felcserélniök, hanem inkább azt, hogy a közművelődés programjának rájuk is érvényesülő hatásaként mindinkább meg tudjanak

felelni eredeti rendeltetésüknek. Magyarán szólva: eredményesebb legyen a munkájuk, és emberibb a dolgozóik élete munkahelyükön, otthonukban egyaránt. Így bontakoztatja ki az intenzív művelődés ugyanabban a személyiségben a jobb életre való képességeket és a termelési készségeket.

Éppen ezért elutasítunk mindenféle formális megoldást, nem szeretnénk, ha bürokrata észjárás mozgatná ezt az ügyet. Azé a bürokratáé, aki ha látja, hogy egy feladat magas politikai piedesztálra emelkedett, minden mást félresöpörve törekszik megfelelni a várakozásnak – vagy a vélt várakozásnak. A közművelődési program nem tatárjárás a társadalmi-gazdasági viszonyokban, hanem átgondoltságot és rátermett, elkötelezett embereket igénylő, meggyőződésen és meggyőzésen alapuló messze tekintő társadalmi feladat. Nem invázió, amely megbontja a gazdasági egyensúlyt, és szétzilálja a bevált intézményeket, hanem szívós, nagy felkészültséget igénylő munka, amely persze egyre nehezebben képzelhető el megfelelő gazdasági alapozás nélkül.

A közművelődésben alapvető feladataik vannak az állami szerveknek. Az állam feladata a közművelődési ellátás döntő részének megteremtése és fejlesztése, a közművelődés személyi és anyagi feltételeinek biztosítása, a tevékenység egészének irányítása. Ugyanakkor nyilvánvaló a közművelődés társadalmi jellege, s természetes, hogy szervezéséből, bizonyos fokig feltételeinek biztosításából jelentős részt vállalnak ezután is a társadalmi szervezetek és érdekképviseleti szervek. Ezért különösen fontos törekvése a törvényjavaslatnak, hogy javítsa a tevékenység és a feltételek biztosításának összehangolását. Ehhez szükség van az állami irányítás és koordináció erősítésére, valamint a közös szervezés és finanszírozás szorgalmazására azokban az esetekben, amelyekben ez szükséges és lehetséges, amikor az érdekazonosságnak, az ügyek előrevitelének ez felel meg.

Az állami szervek feladatainak és felelősségének kiemelése nem jelenti a közművelődés „államosítását". Ellenkezőleg: azt a célt szolgálja, hogy a szakszervezetekben, a Kommunista Ifjúsági Szövetségben, a Hazafias Népfrontban és más szervezetekben és mozgalmakban felhalmozott óriási és értékes közművelődési kapacitás a társadalom érdekeinek megfelelően még hatékonyabban érvényesüljön. Ezek a szervezetek határozott állami irányítást várnak ahhoz, hogy a társadalom és tagságuk érdekében az eddiginél is eredményesebb kulturális tevékenységet folytathassanak.

A közművelődés irányításának a törvényjavaslatban is szabályozott egyik kulcskérdése a központi állami szervek és a tanácsok határozott, elvi alapokon álló, jól egyeztetett együttműködésének fejlesztése. A közművelődés elvi és szemléleti egysége a kulturális élet irányításának decentralizálásával együtt megköveteli az irányítás egységét is.

A törvényjavaslat egésze, annak szelleme a közművelődési tevékenység társadalmi megbecsülését kívánja elősegíteni. Ehhez nagyban hozzájárul az a tény, hogy az országgyűlés törvényt hoz a közművelődésről, és ezzel a közfigyelmet erre a fontos társadalmi tevékenységre irányítja. Természetesen a törvényjavaslat egyes rendelkezései külön-külön is segítik ezt. Ez idő szerint a közművelődés társadalmi megbecsülésével az elért eredmények ellenére sem lehetünk elégedettek. Ennek részint szemléleti oka van, részint a személyi és az anyagi ellátottság elégtelensége az ok. A törvény egésze hivatott feloldani az előbbi, a szemléletbeli ellentmondásokat, a személyi és anyagi ellátottság fokozatos javítását pedig azok az egyes rendelkezések, amelyek a törvényjavaslatban is helyet kaptak, de amelyek egyéb intézkedések sorát követelik olyan mértékben, ahogyan az ország gazdasági fejlődése lehetővé teszi, nem utolsósorban a kultúra segítségével.

Természetes, hogy a törvényjavaslat elfogadása esetén nem tekinthetjük – sőt még kevésbé tekinthetjük – elintézett ügynek a közművelődés fejlesztését. További intézkedésekre és következetes irányító-szervező munkára van szükség. Ennek tudatában készül a minisztertanácsi határozat, amely az egyes főhatóságoknak, országos hatáskörű szerveknek ad tennivalókat.

Két fontos feladatnak a megoldásán már most is, az eddig tett eredményes lépéseket folytatva határozottabban kell munkálkodnunk. A munkások és az ifjúság művelődéséről van szó. Mintha a mai tanácskozásunk résztvevője lenne a „dolgozó nép okos gyülekezetében" József Attila, aki azt írta: *„A jövő kultúráját az az osztály fogja megalkotni, amely a jövőt megteremti. Ez az osztály a proletariátus."* Ez a gondolat szól az ifjúságról is, hiszen a jövőt említi benne, s mindezt jobban ma sem mondhatnánk.

A törvényjavaslat előkészítésével párhuzamosan olyan jelentős dokumentumok születtek, mint a közművelődés távlati fejlesztésének 1990-ig szóló irányelvei, amelyek meghatározzák a közművelődés ellátási szintjeit és a kiemelt fejlesztési feladatokat. Ezt a tervet a Minisztertanács elfogadta, s ez az alapja a népgazdaság távlati fejlesztési

célkitűzésekkel együtt készülő távlati tervnek. Az Elnöki Tanács a közelmúltban adta ki a könyvtárakra vonatkozó törvényerejű rendeletet. Az Oktatási Minisztériummal együtt pedig most dolgozunk olyan irányelven, amely a kis települések korszerűbb közművelődési ellátottságát kívánja elősegíteni, és a komplex közművelődési intézmények telepítésére, építésére, szervezeti megoldásaira ad útmutatást.

Sok és csak lassan érlelődő eredményekkel kecsegtető munka vár ezeken kívül is ránk. Ilyen a szocialista brigádok művelődési tevékenységének megújítása, a művelődési otthonok korszerűbb tevékenységének kialakítása, a közművelődési dolgozók helyzetének javítása, képzésük és továbbképzésük folyamatos fejlesztése; a művelődési intézmények és szervezetek munkájának összehangolása, tervszerűbbé tétele. Továbbra is nagy figyelmet kell fordítanunk a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok kulturális ellátására. E feladatok megvalósítása természetesen csakis a minisztériumok, társadalmi szervek összehangolt munkájával lehetséges. Ezt igényli a közművelődési alapellátást nyújtó helyi intézmények (iskolák, művelődési otthonok, közművelődési könyvtárak) és a tömegtájékoztatási intézmények munkájának az eddiginél nagyobb összhangja és összehangolt fejlesztése is.

A művészetek szerepe az emberek életében a jövőben nem csökken, hanem növekszik. A Kulturális Minisztérium fontos feladata, hogy fokozza az ezekben az intézményekben dolgozók közművelődési tudatosságát, s elősegítse, hogy a művészeti intézmények magas színvonalon elégítsék ki a közösségi igényeket, hogy tevékenységükkel a közösségi társadalom céljait szolgálják.

Hozzátartozik ehhez az is, hogy a kulturális kormányzatnak még nagyobb figyelmet kell fordítania a nemzeti kultúrát magas fokon kifejező ún. reprezentatív művészeti intézményekre. Itt elsősorban a Nemzeti Színházra, a Magyar Állami Operaházra, a Zeneakadémiára és Budapest hangversenyéletére, valamint a Szépművészeti Múzeumra gondolok. Az ország jövőbeli lehetőségeihez mérten fokozottabban kell gondoskodnunk működésük szellemi és anyagi feltételeiről. Ha arra gondolunk, hogy például az Állami Operaháznak évente közel 800 000 látogatója van, akkor nyilvánvaló, hogy nem szűk rétegek extrém igényeinek a kielégítéséről van szó. Ezeknek az intézményeknek a működése közművelődési jelentőségű azért is, mert közvetlenül hatnak a társadalmi tudatra. Sikereiken vagy kudarcaikon, érvényesülésükön vagy elhagyatottságukon is méri a közvélemény – és nemcsak a művészeti közvélemény –, hogy milyen becsülete van ná-

lunk a kultúrának. A budai várpalotának kulturális célokra való újjáépítése ezért hatott olyan jótékonyan a nemzeti tudatra, az egész közgondolkodásra.

Ilyen szempontok szerint kell végiggondolnunk újra irodalmunk, színház- és zeneművészetünk, filmgyártásunk, képző- és iparművészetünk, környezetkultúránk helyzetét.

A törvény végrehajtása érdekében a Kulturális Minisztériumnak színvonalasabban kell betöltenie a kulturális ágazatban kapott szerepkörét; s tevékenységét úgy kell alakítania, hogy közművelődési irányító funkcióját ne egyes részlegei töltsék be, hanem a minisztérium egésze. Az ágazati felelősséget, a jogkört, a belső szervezettséget, az irányító szervek és az intézmények szemléletének formálását a céloknak kell alárendelnie.

Az ágazati felelősség és jogkör érvényesítésének egyik legfőbb feltétele, hogy javítsuk saját kulturális tervezőmunkánkat s ezáltal az együttműködés feltételeit azokkal, akikkel közösen kell elhatározásokra jutnunk, új vállalkozásokba kezdenünk. A tervezés alapját természetesen a programnyilatkozatban előre látható társadalmi-gazdasági-politikai fejlődés jelenti, de joggal számolhatunk az eddigi kulturális eredményekkel is. Kialakult például egy erőteljes, igényes, kulturált és kulturális kérdésekre érzékeny réteg munkásokból, parasztokból, értelmiségiekből. de említhetném az ifjúság kulturális érdeklődését, különösen az aktív, közösségi művelődési formák iránti fogékonyságát.

Amikor a tervezésről beszélünk, akkor nem pusztán pénzügyi tervezésről van szó, hanem az általános kulturális tervezésről, amely nem csupán az intézmények építését és megnyitását gondolja el, hanem a bennük folyó tevékenységet is megteremti, beleértve a kultúra tartalmi vonatkozásait. Ez persze nagy feladat, de szükségessége nyilvánvaló. A gazdasági, tervező hatóságok – joggal – ilyen terveket követelnek a kulturális irányítóktól. Eleget kell tennünk ennek az igénynek.

Társadalmi, gazdasági programjaink, határozataink világosan szólnak az ország helyzetéről és jövőjéről. Igaz és ezért meggyőző képet kapunk belőlük eredményeinkről és a fejlődést kísérő ellentmondásokról. De nem adhatnak választ életünk, társadalmi fejlődésünk valamennyi gondjára, kérdésére. Éppen az a dolgunk, hogy további konkrét vizsgálódást folytassunk a társadalmi valóság minden fontos terü-

letén. Ezt tesszük most a kultúrában. Ha külső, belső vagy egyéb okokból rövid időre felhalmozódnak feszültségek, a megoldást nem a helyzet takargatása segíti, hanem a valóságnak még inkább megfelelő társadalmi önismeret. Ehhez pedig torzításoktól mentes nyilvánosságra és nyíltságra van szükség. Arra, hogy az ellentmondások és a hibák ellen felgyülemlett, tisztességes indítékból származó indulatok a szocializmust, tehát a társadalmi haladást szolgáló energiává alakuljanak át. Ez a szempont vezérelt bennünket a közművelődési törvény előkészítése közben is, ez lesz a vezérelvünk a végrehajtásban is.

Ennek a magatartásnak vívmányainkon, társadalmunk szocialista egységén, az egység további erősítésén kell alapulnia. Minden kérdés feltevőjének, kutatójának tisztában kell lennie azzal az óriási felelősséggel, amellyel ezért a gigászi küzdelemben kivívott társadalmi egységért tartozik. Tisztában kell lennie azzal, hogy a munkásosztály és az egész társadalom érdekeit kockáztatja, aki túlhaladott helyzetek korábban esetleg helyénvaló teóriáit és gyakorlatát akarja normaként alkalmazni mai problémák megoldására.

Tudjuk persze, hogy egységünk, benne a kulturális élet egysége nem idilli, hanem tele van feszítő, szükségszerűen létező ellentmondásokkal. De mégis szocialista alapokon álló valóságos egység, amelynek minden ellentmondását úgy kell megoldani, hogy az további haladásunkat szolgálja. Az egységnek ez a szemlélete megengedi, sőt kívánatosnak tartja a fő kérdésekben kialakult egyetértés alapján a tisztázó vitákat. Csakis azok képesek belátni a különböző megközelítési módokat hordozó viták szükségességét, akik komolyan veszik az egység követelményeit és realitásait.

Elutasítjuk az elvont ideálok mércéjét. Amikor ezt tesszük, nem a mindenkori helyzet igazolására törekszünk. Nem hisszük és nem hirdetjük, hogy kulturális életünkben minden úgy jó, ahogyan van. Csupán (de ez a „csupán" nem kevés!) abban törekszünk egyetértés kialakítására, hogy van megbízható, bevált politikánk, amelynek elválaszthatatlan és nem önkényesen cserélgethető része a kulturális politika, és amely éppen azzal tudott alkotó energiákat felszabadítani, hogy hangsúlyozta az emberek jogát és felelősségét a szocializmus építésében. Azzal, hogy a szocialista demokrácia intézményeivel az állampolgárokat a szocialista építés gondolkodó, cselekvő résztvevőivé avatta. Amivel elérte ez a politika, hogy azok is, akikben még nem tudatosodott világnézetünk, társadalmi programunk valamennyi célja, egy közös célt, a szocializmust meggyőződéssel vállalták.

Ha azt kérdezik, hogy manapság nehezebb-e eligazodni kulturális viszonyaink között, mint néhány évvel korábban, azt mondhatjuk, hogy igen. De hozzátehetjük azt is, hogy nem azért, mert leromlottunk, hanem mert a feszültségek, a nehezedő körülmények nyomása ellenére is emelkedtünk. Hogy az ebből fakadó, itt-ott megmutatkozó zavarodottságon úrrá legyünk, a kultúra munkásainak tisztázniuk kell néhány, a megváltozott viszonyokhoz kapcsolódó elvi kérdést. Olyanokat, amelyek az épülő, fejlett szocialista társadalom kultúrájának tartalmát, minőségi jegyeit, a szocialista életmódot vezérlő értékeket, szervező elveket jelentik. Olyanokat, amelyek az épülő szocializmus kulturális ellentmondásainak a megoldását keresik úgy, hogy az ellentmondásokkal ne lehessen takargatni a hibákat, ne lehessen elkenni a felelősséget.

A válaszok keresése közben el kell kerülni a történelmünkben oly sok bajjal járó egyoldalúságokat. Nem szabad, hogy közben igaz értékeinkből akár csak egy is veszendőbe menjen. Kerülni kell az illuzórikus megoldásokat, de azt is, hogy az illúzióktól vett fájdalmas búcsú a szocialista eszmények, a perspektíva elvesztését jelentse akár csak szűk körben is. Még kevésbé engedhető meg, hogy keveseknek távlatvesztésből s a vele járó vereségélményből adódó hangulata menlevelet adjon a szocializmus vívmányainak – köztük kulturális vívmányainak – kétségbe vonásához, negatív átértékeléséhez. Nem kevés baj származna ugyanis abból, ha problémáink láttán elragadna bennünket a türelmetlenség.

Amikor türelemről beszélünk, nem tűrésre buzdítunk, nem beletörődésre, nem a hibák jóváhagyására késztetünk. Csak a terméketlen türelmetlenség ellen szólunk, a felzúdulók ellen beszélünk, akik az eleven mindennapi gondjaikkal küzdő embereket zavaró körülménynek tekintik a nagy tervek megvalósításában. Nekik és róluk mondja a költő:

> Ó, ha nem lennének az emberek,
> egészen másképp állnának a dolgok.
> Ó, ha nem lennének az emberek,
> menne minden, mint a karikacsapás.

Ezeket a kegyetlen, maró szavakat nem bántásul, hanem okulásul idéztem. Emlékeztetőül a közművelődésben dolgozó munkatársainknak, hogy a mi pályánkon nem megy a dolog az emberek nélkül.

Azért idéztem, hogy annál nagyobb tisztelettel szólhassak a közművelődésnek elkötelezett, munkájukat emberségesen, hozzáértően végző hivatásos népművelőkről. Azokról, akik gyakran nagyon rossz feltételek és nehéz személyes körülmények között végzik munkájukat. Akik nélkül, bármennyire egyetemes üggyé válik is a művelődés, nincs kulturális élet, akiknek adósai vagyunk a megérdemelt nagyobb megbecsüléssel, anyagi helyzetük javításával, jobb képzési és továbbképzési feltételek megteremtésével. Ezeket az adósságokat a közművelődési törvény elfogadása után teljesítőképességünk arányában el kell kezdeni törleszteni.

A Minisztertanács nevében azzal a meggyőződéssel terjesztem a törvényhozók elé a közművelődési törvényről szóló javaslatot, hogy elfogadása után sikeresen folytatódik az a munka, amely a párt 1974-es közművelődési határozatával kezdődött. A népszuverenitást megtestesítő országgyűlés tekintélyével nagy támogatást adhat ennek az ügynek, a képviselők pedig választókerületi munkájuk egyik szép feladatának tekinthetik a művelődés helyi gondjainak megoldásában való részvételt.

Most, hogy teljesítettem megtisztelő feladatomat, engedjenek meg egy személyes észrevételt. Arról beszéltem, hogy a magyar művelődéstörténet útja szükségszerűen vezetett ehhez a törvényjavaslathoz. Véletlen, hogy néhány hónapja betöltött tisztségem alapján én állhattam vele Önök elé, de nem feledhetem, hogy előkészítésében az érdem az általam és mindannyiunk által nagyra becsült elődömé, az Országos Közművelődési Tanács jelenlegi elnökéé, Orbán Lászlóé, akivel jó együttműködésben törekszünk majd teljesíteni a ránk háruló feladatokat.

Azt tartják, hogy egy nemzet süllyedésének jele, ha tagjai semmibe veszik a törvényeket. Nagy írónk szerint mi „emelkedő nemzet" vagyunk. Akkor pedig önbecsülésünkhöz hozzátartozik közakarattal hozott törvényeink tisztelete. Azzal mindenekelőtt, hogy következetesen végrehajtjuk őket.

Kornidesz Mihály

ELIGAZÍTANI NAPJAINK KÉRDÉSEIBEN

(Felszólalás a TIT VII. küldöttgyűlésén 1977. július 2-án)

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága nevében köszöntöm a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat VII. küldöttgyűlését és a társulat minden tagját. Eredményes, hasznos tanácskozást kívánok Önöknek, s azt, hogy az itt kialakuló program végrehajtásában a TIT alkotó közössége további sikereket érjen el.

Nagy célunknak, a szocialista társadalom felépítésének elsőrendű feladata a kulturális forradalom végigvitele, népünk műveltségének állandó emelése. Ehhez minden feltételt biztosítanunk kell – ez pártunk politikájának egyik alapvető törekvése. Miért kulcskérdés ez? Azért, mert *a szocializmus építése, a társadalmi viszonyok gyökeres változása együtt kell, hogy járjon a tudat, az életmód gyökeres átalakulásával.* E törekvésünk megvalósítása legfőbb eszközünk és célunk is, egyben a marxizmus–leninizmus tanításainak, eszmeiségének terjesztése, hogy azt a társadalom egésze magáénak vallja, s munkájában, mindennapi életében hasznosítsa.

Pártunk művelődési politikájának eredményeit jól ismerik valamennyien. E politikánk a párt általános politikájának szerves és sajátos része. Bizonyítja ezt például az is, hogy 1956-tól következetesen érvényesülő szövetségi politikánk alapelvei a kulturális terület folyamatait, fejlődését is meghatározzák. *Szövetségi politikánk következetessége, folyamatossága tette és teszi lehetővé, hogy nemzeti programunk végrehajtásában: a szocializmus építésében, a béke védelmében biztos építhetünk a nem marxista világnézetű emberek nagy többségének támogatására is.* A szövetségi politika alkalmazása közben pártunk senkitől sem követeli meg, hogy világnézetéről, meggyőződéséről lemondjon, noha természetesen célja a marxizmus–leninizmus, a tudományos világnézet további elterjesztése. Minden olyan alkotó tevékenységhez, mely az emberiség és népünk ügyét, boldogulását, a béke fennmaradását segíti, a humanizmus pozícióit erősíti, nyugodt feltételeket

biztosít a párt. Ezzel semmiképpen sem ellentétes, hanem éppen szorosan összetartozó törekvésünk, hogy az értelmiség nem marxista eszmeiségű képviselőivel vitatkozzunk, ideológiai fejlődésüket tisztességes bírálattal ösztönözzük. Ez vonatkozik a nem marxista szemléletű művészi alkotások marxista kritikájára is. Számos tapasztalat igazolta, hogy ez és csak ez a helyes módszere az ideológiai vitának, ez táplálja a bizalom légkörét, s meggyőződhettünk arról, hogy *a politikai szövetség még szilárdabbá válik az eszmei nézetkülönbségek elvszerű tisztázásával,* és általa szövetségeseink még közelebb kerülnek hozzánk, eszméinkhez. Miként a XI. kongresszuson is megfogalmazódott: pártunk továbbra is a szövetségi politika alkalmazására, a politikai szövetség és az ideológiai vita dialektikus egységének biztosítására törekszik.

Továbbra is valljuk az alkotói szabadság és felelősség elvét. Meggyőződésünk, hogy a szocializmus, a haladás melletti tudatos és felelős kötelezettségvállalás teremt valóban kedvező feltételeket az alkotói szabadság kibontakozásához és érvényesüléséhez. Mindehhez hozzátesszük azt is, hogy a nép szabadsága, a szocializmus objektív érdekei, a kulturális forradalom céljai határozzák meg, miként szabályozzuk a külföldi és hazai szellemi alkotások, kulturális termékek választékát. *A kulturális politika nem avatkozik bele az alkotófolyamatba, de a nép szükségleteinek feltárásával, megfogalmazásával befolyásolja az alkotások létrejöttét, terjesztését.*

Mint ismeretes, az MSZMP KB legutóbbi ülésén foglalkozott az időszerű kulturális kérdésekkel. Úgy gondolom, helyes utalni azokra az értékelésekre, amelyek a KB-ülésen elhangzottak, természetesen elsősorban a TIT-munka szempontjából.

A közelmúltban a párt számos tudományos szervezet bevonásával áttekintette a *tudományos élet*nek 1969 óta végbement fejlődését, és számba vette a társadalom fő mozgásirányából, igényeiből fakadó legfontosabb tudománypolitikai feladatokat. Ezt a munkát zárta le a Politikai Bizottság határozata, amely a közeljövőben megjelenik a Magyar Tudományban. A határozat megállapítja, hogy a KB 1969-es tudománypolitikai irányelvei kiállták az idő próbáját, új határozatra nincs szükség. A magyar tudomány jelentősen fejlődött, s bár némi statisztikai bizonytalanság van, a folyamatot jól jelzi, hogy ez idő alatt 2,6 százalékról 3,5 százalékra nőtt a tudomány részesedése a nemzeti jövedelemből.

Fejlődött *a tudomány és a gyakorlat kapcsolata.* Növekedett, és

már ma is jelentős az a hozzájárulás, amelyet a társadalom, a népgazdaság, a kultúra, a tudatformáló munka a tudomány művelőitől kapott. Világossá vált azonban, hogy elsősorban a műszaki és az agrárkutatás fejlesztésében kell növelnünk erőfeszítéseinket. Nem rendelkezünk gazdag nyersanyagforrásokkal, de vannak kitűnő tudósaink, képzett szakembereink, akiknek alkotómunkájára bizton támaszkodhatunk.

Amikor a műszaki és az agrárkutatás fejlesztéséről beszélünk, egyben az őket megalapozó természettudományi, közgazdasági és egyéb kutatásra is gondolunk. Nem szűk prakticizmusról van szó ez esetben, még inkább nem a tudomány egészét illetően, csupán az erők célirányosabb összefogásáról, a kutatási témáknak és feladatoknak a jelenleginél jobb válogatásáról. A kutatóhelyeket feladatra orientáltan, elsősorban társadalmi, gazdasági céljaink, a tudomány belső fejlődéséből fakadó tennivalók megoldásának igényei szerint, valamint tudományos hagyományaink messzemenő figyelembevételével kell fejleszteni. Erősíteni kell a kutatást a mai társadalmi valóság feltárását illetően is.

A Politikai Bizottság határozata megállapította azt is, hogy egészében nem sikerült megvalósítani a tudománypolitikai irányelvek intencióit az egyetemi kutatás fejlesztése tekintetében, és nem használjuk ki eléggé a nemzetközi tudományos fejlődés lehetőségeit. Elmaradásunkat pótolnunk kell, jobban biztosítva az egyetemi kutatás feltételeit – ezt követeli egyébként az oktatás színvonalának emelése is –, és bátrabban kell felhasználnunk a külföldi kutatási és fejlesztési eredményeket.

Itt említem meg – de szélesebb érvénye van ennek a megállapításnak is –, hogy *nagyobb megbecsülést kell adni a kutatási eredményeket alkalmazó tevékenységnek,* és ezt érvényesíteni kell a tudományos minősítésben is, ahol egyébként az alkotás, a kollektív munka, a tézisek alapján történő védés szélesebb körű alkalmazására is szükség van. A minősítés kérdését a közeljövőben a párt széles vitára kívánja bocsátani. Úgy gondoljuk, a tudományos közvélemény segít majd a továbblépés feladatainak meghatározásában.

Tudománypolitikai céljaink megvalósításának, a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásának egyik feltétele, hogy az irányítás színvonalának javítása mellett tovább *szélesedjék pártunk tudománypolitikájának társadalmi alapja.* Ennek érdekében a tudományos egyesületek és társaságok, a TIT, a MTESZ és más szervezetek mun-

káját is jobban össze kell hangolni, s fokozni kell szerepüket feladataink megoldásában.

Beszámolhatunk arról, hogy eredményesen folyik a Központi Bizottság 1974-ben hozott *közművelődési határozatának* végrehajtása. Számunkra ez a folyamat különösen két vonatkozásban figyelemre méltó. Az egyik a *felnőttoktatás* fejlődése. A munkahelyek ma már mind tervszerűbben foglalkoznak azokkal a dolgozókkal, akik nem végezték el az általános iskolát. A múlt esztendőben például több mint kétszeresére növekedett azoknak a száma, akik a dolgozók általános iskolájában, illetve a munkástovábbképzés keretében tanulnak. A különféle általános és szakmai ismeretterjesztő előadások, munkásakadémiai programok, tanácskozások és viták színvonala és száma mind a vállalatoknál, mind pedig a szövetkezetekben nőtt.

A másik örvendetes pozitívum: *a kulturális, művészeti intézmények közművelődési tevékenységében is számottevő a fejlődés.* Ennek következtében bensőségesebbé válik a közönség, a tömegek s a művészet viszonya. De ebbe a szférába tartozik a sajtó növekvő szerepe a kulturális propagandában, vagy gondoljanak a könyvkiadás egyes nagy példányszámú és általánosan kedvelt sorozataira. 1970-től több mint kétszeresére növekedett az ismeretterjesztő művek száma és példányszáma. Hatékonyabb módszerekkel, célravezetőbb eszközökkel dolgozik a filmforgalmazás, új színeket mutat az ismeretterjesztés, a hangverseny- és kiállításpolitika közművelődési arculata is erőteljesebb.

Arra törekedtünk és törekszünk, hogy *a kultúra minden ága mind szélesebb tömegekhez jusson el.* Ennek érdekében új folyóiratokat indítottunk, amelyeknek feladata felkelteni, illetve fokozni az érdeklődést az olvasás, a művelődés, az igényes szórakozás iránt. Az általános iskolai korosztály ifjúsági irodalmi folyóiratot kapott, a *Kincskeresőt. Mozgó Világ* címmel megindult a fiatal írók, kritikusok – elsősorban fiataloknak szóló – folyóirata. Az olvasóvá nevelést szolgálja a nagy példányszámú heti regényújság, a *Rakéta,* a művészet minden ágára figyelő kulturális magazin, az *Új Tükör.* 1975-től hazánkban is megjelenik a népszerű *Szovjet Irodalom* című folyóirat. A szépirodalmi könyvek példányszáma 1970 óta másfélszeresére nőtt, ma 16,5 millió. Ugyanezen idő alatt az ifjúsági könyveké 4-ről 16 millióra emelkedett.

Nem lenne helyes azonban azt hinni, hogy minden a legnagyobb rendben van: *találkozunk e területen is a fejlődés egyenetlenségeivel, ellentmondásaival.* Ezek részben a nagy társadalmi folyamatok ellent-

mondásaiból fakadnak, objektívek; részben a mi munkánk fogyatékosságaira vezethetők vissza, tehát szubjektív természetűek, illetve szemléletbeli gyengeségeket, torzulásokat jeleznek. Olykor külön vágányon fut például a vállalati termelés érdeke s az az átfogóbb társadalmi érdek, amely az általános műveltség szüntelen, intézményes gyarapítására kellene, hogy ösztönözzön minden munkahelyen. Előfordul, hogy egyesek a korszerű műveltség tartományát az iskolai alapműveltségre, a szakmai, politikai, valamint némi közgazdasági és jogi ismeretre korlátozzák. Hiba az is, ha kizárólagos hangsúllyal csupán a szabad idő fölhasználását, a gondtalan kikapcsolódást emlegetik, s támogatják anyagilag.

Kulturális politikánk egészén belül megkülönböztetett szerepe van *a munkásosztály* művelődési lehetőségei, feltételei folyamatos javításának. A fejlett szocializmus építésében vállalt társadalmi szerepe igényli a folyamatos művelődést, a rendszeres felkészülést, ezért alapvető politikai kérdés a munkásosztály művelődése. Ennek bázisai a nagyüzemek, a munkáséletformában nevelkedett szakmunkások, a szocialista brigádok.

A közművelődésnek figyelembe kell vennie a munkásság összetételét, rétegződését, az egyes rétegek között meglevő különbségeket. A közművelődés eszközeivel is hozzá kell járulni ahhoz, hogy gondolkodásukban és magatartásukban is mielőbb munkássá váljanak azok a fiatalok, nők, volt mezőgazdasági dolgozók, akik az elmúlt években kerültek az iparba. A művelődési intézmények és szervezetek programjának és munkájának igazodnia kell a konkrét munkásrétegek, csoportok igényeihez, munka- és életfeltételeihez. Ez azonban soha nem vezethet a tevékenység és az ismeretek leegyszerűsítéséhez.

A munkásművelődés mozgalmi, közösségi jellegének erősítésében meghatározó szerepük van a szocialista brigádoknak. E mozgalom a helyenkénti formalizmus ellenére jelentősen segít a magasabb képzettség és műveltség elérésében, annak megértésében, hogy a műveltség a teljesebb élet feltétele, hogy a kultúrával való mindennapi kapcsolat gazdagabbá tesz mindannyiunkat.

Kevésbé tölthet el örömmel bennünket, hogy egyes közművelődési ágak (például az amatőr mozgalom, az ifjúsági klubélet) fejlődésében némi megtorpanás mutatkozik, holott ilyen keretek között a közösségi tudatnak és magatartásnak nagyon is konkrét befolyásolására, fejlesztésére nyílik mód. Ennek feltételeit, célszerű formáit a jövőben hatékonyabban kell támogatni.

Jelentős feladata van a közművelődésben is a *rádió*nak és a *televízió*nak. Mindenekelőtt magasabb szinten kell folytatniuk az ismeretterjesztést. Itt is van mire támaszkodni. Újabban a Mindenki iskolája és a Tv-szabadegyetem eredményei jelzik: ezek az intézmények az ország legjobb szakembereit, oktatóit tudják bevonni munkájukba, megnyitva újabb tíz- és tízezrek előtt a tudás útját. Ennek értékéből nem von le, hogy a példaként említett műsorok első tapasztalatai jogos bírálatot is kiváltottak, ez csupán azt jelzi, a szándék vonzóbb, a feltételekhez jobban alkalmazkodó megvalósítást igényel.

Rendkívül nagy a szerepe a tömegkommunikációnak a kultúra propagálásában, a kedvcsinálásban is. A könyvkiadás legújabb termékeinek bemutatása, színházi és filmszemlék, a kiállításokat és hangversenyeket figyelemmel kísérő műsorok továbbfejlesztése szélesítheti nevelőmunkánk hatókörét. A „Ki mit tud?" és más típusú vetélkedők egyszerre kínálnak érdekes társasjátékot és művelődési alkalmat résztvevőknek és nézőknek egyaránt.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1972-es VI. küldöttgyűlése és különösen az 1974. decemberi országos elnökségi ülés határozata megfogalmazta azokat a célokat és feladatokat, amelyek biztosították, hogy a társulat a közművelődési határozat szellemében dolgozzék. Az elmúlt években e célok megvalósítása számos eredményt hozott. Megváltoztak az ismeretterjesztés belső arányai: *kiegyensúlyozottabbá vált a társadalom- és természettudományi, valamint a közismereti előadások és rendezvények aránya.* Javult az előadások szakmai színvonala és világnézeti, politikai hatása. Jelentősen nőtt a társulat rendezvényeinek száma; e növekedés nem kis részben az üzemi, főleg a munkásoknak szóló előadások és tanácskozások számának gyarapodásával függ össze. A hatékonyabb, nagyobb aktivitást igénylő formák terjedését mutatja, hogy jelentősen nőtt a tanfolyamok, szakkörök, viták, kerekasztal-beszélgetések száma. Mindezekből azonban újabb tennivalók is fakadnak, olyan eredmény ez, amit egyben túl is kell haladni.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat egyre szervesebben illeszkedik a közművelődés rendszerébe. 1977-től a közművelődés egységes állami irányításának erősítése érdekében *a TIT a Kulturális Minisztérium közvetlen felügyelete alá került.* E változás továbbra sem érinti a nagy hagyományú egyesület társadalmi-mozgalmi jellegét, belső önállóságát, nem módosítja feladatait. *A párt irányító szerepe ez-*

után áttételesebb lesz, de fő mozzanata – mindenekelőtt a következetes elvi-politikai irányítás – továbbra is érvényesül.

A pártirányítás nem csupán elvi orientálást jelent, hanem közös munkát is. A TIT feladatai szorosan kapcsolódnak a pártszervezetek politikai-világnézeti nevelőmunkájához. Egyre általánosabb az a gyakorlat, hogy a pártszervek és pártalapszervezetek terveik kialakításakor más művelődési intézményekkel együtt számításba veszik a TIT munkáját is, és igénylik a mindennapi együttműködést. Támogatandó, továbbfejlesztendő tendencia ez.

Az országos elnökség által beterjesztett határozati javaslat, a következő ciklus tervezett programja jól szolgálja művelődéspolitikai céljainkat, társadalmunk műveltségi szintjének emelését, a szocialista életmód normáinak általánosabbá tételét.

A közművelődésben – ez természetéből következik – nem lehet rövid távra tervezni. A most folyó közművelődési tevékenység eredményei is zömmel a nyolcvanas években fognak kamatozni. Ezért *a közvetlen feladatokat megfogalmazó párthatározatok mellett terveink készítésekor egyre inkább a párt programnyilatkozatára kell támaszkodni.* A termelési szerkezet, a technika és technológia változásának távlati tervei, a társadalmi magatartás, az életmód fejlődésének a szocialista építéssel együtt járó eredményei kell, hogy művelődési programunk egyik pillérét alkossák. A másik kiindulópont társadalmunk valósága. Terveink lehetnek és legyenek is távlatiak, de ahogy erről már szó volt, a napjaink kérdéseire választ kereső embert kell segítenünk az eligazodásban.

Egyre több ismeretre van szükségünk. Nemcsak a világ dolgairól kell *konkrétan* többet tudnunk, hanem a világ *egészéről,* lényegéről, a természet és a társadalom legfontosabb összefüggéseiről is. Ezért nemcsak fontos, hanem nélkülözhetetlen munkát végeznek mindazok, akik a tudományos ismereteket és a tudományos világnézetet terjesztik. Teszik ezt tanító, nevelő szándékkal, felelősséggel, tudván: az ismeretek fejlesztése és terjesztése nélkül az ember nem képes meghódítani a világot, fejleszteni önmagát.

Az ismeretterjesztés egész területén *erősíteni kell a marxista–leninista világnézet,* a természettudományos világszemlélet megértését és elfogadtatását, népünk társadalmi ismereteinek, történelmi tudatának fejlesztését; a párt politikájának megismertetését, a vele való azonosulás elősegítését. Fokozottan használjuk ki ebben azokat a lehetőségeket, amelyeket a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60.

évfordulója és a szocialista országok történelmi tapasztalatainak tanulmányozása jelent.

A közművelődésen belül javuló koordináció és együttműködés, a gazdasági és politikai vezetők figyelme és segítsége és főleg az egész társadalmon belül tapasztalható szemléletváltozás, a művelődés tekintélyének növekedése biztosíték arra, hogy közművelődési programunk és ennek szerves részeként a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat feladatvállalása reális, és közös erőfeszítéssel a TIT valamennyi tagja részese lesz a műveltség terjesztéséért, a társadalmi tudat átalakításáért folytatott küzdelem sikereinek.

Pártunk politikájának jelentős eredménye, hogy munkásosztályunk, parasztságunk mellett büszkék lehetünk a magyar értelmiség helytállására, politikai érettségére. *Értelmiségünk magáénak vallja szocialista társadalmunkat, elkötelezetten dolgozik építésén, s az eddigieknél is eredményesebb, hatékonyabb munkát kíván végezni. Ez egyik biztosítéka művelődési céljaink megvalósításának is.*

Népművelés, 1977. 9. sz.

Takács Kálmán

MUNKAHELYI VEZETŐK A KÖZMŰVELŐDÉSBEN

Az 1974-es *közművelődési párthatározat* nyomán országszerte széles körű kezdeményezés, aktivitás bontakozott ki. A határozatot megvitatták, s végrehajtásának érdekében programokat dolgoztak ki a pártszervezetek, a megyei és a fővárosi pártbizottságok, a tanácsok, a társadalmi és tömegszervezetek stb. A határozat megvalósítása végett számos fontos országos és alsóbb szintű részintézkedés született és születik; ezekről a sajtó, a rádió, a tévé szinte naponta tudósít.

A múlt hónapban az országgyűlés törvényt hozott a közművelődésről. A *közművelődési törvény* nemzetközi viszonylatban is úttörő vállalkozás; a jogalkotás eszközeivel igyekszik elősegíteni, hogy mind kedvezőbb körülményeket teremtsünk az országban ahhoz, hogy felkeltsék, továbbfejlesszék és kielégítsék az állampolgárok művelődési igényeit. Sokévi vita után a párthatározatban már egyértelműen fogalmazódott meg az az intenció, hogy a közművelődés nem szűkíthető le a kulturális szervek és intézmények ügyévé. S immár törvény ad keretet ennek a szándéknak, a legtágabban értelmezett *közös felelősség* siet segítségül abban, hogy az emberek úgy művelődhessenek, ami már a fejlett szocializmus felé mutat: szocialista világnézetben gyarapodva, személyiségüket építve. Ez adja az értelmét annak, hogy az új törvény lehetőséget teremt az állami szervek, a társadalmi szervezetek, a vállalatok és a szövetkezetek összefogásának is a jó ügy érdekében.

Országszerte megkülönböztetett figyelemmel foglalkoznak *a munkásosztály és az ifjúság* művelődésével. „Frontáttörésre" azonban csak akkor kerülhet sor, ha a közművelődés fejlesztéséért közvetlenül felelős szervek mellett *a szaktárcák és gazdasági egységeik* is fokozottabb felelősséget vállalnak az irányítási körükbe tartozó dolgozók tudatának, életmódjának alakulásáért.

Figyelemre méltó, hogy a párthatározat mindebben külön is kieme-

li *a munkahelyi vezetők* szerepét. Erről szólva egyebek között megállapítja: „A folyamatos és állandó művelődés szükségességének felismertetésében kulcsszerepe van a munkahelyi vezetésnek. A szakminisztériumok szerezzenek érvényt annak az elvnek és gyakorlatnak, hogy a munkahelyeken a vezetéssel járó kötelezettségek közé tartozzék a dolgozók művelődésének segítése." Ennek szellemében minisztertanácsi döntés is kimondja: „Valamennyi minisztérium (országos hatáskörű szerv) értékelje a területéhez tartozó dolgozók művelődési helyzetét, feltételeit és határozza meg a javítással kapcsolatos állami (vállalati, intézményi stb.) feladatokat. A vizsgálat alapján az V. ötéves tervének kidolgozásánál szerezzen érvényt a KB-határozatban megfogalmazott elveknek."[1]

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy e követelmények a párthatározat eredményes végrehajtásának *sarkalatos* tényezői. Érdemes és szükséges tehát kicsit közelebbről megnézni, hogy a határozat megjelenése óta eltelt két és fél év alatt mi történt e területen. Az áttekintésre jó alkalmat kínál, hogy az Országos Közművelődési Tanács elnöksége – élve a Minisztertanácstól kapott felhatalmazással – eddig *nyolc tárcát számoltatott be* arról, hogy – a közművelődési párthatározat és távlati termelési céljaik tükrében – miként értékelik területük dolgozóinak műveltségi állapotát, művelődési helyzetét, s mit tettek eddig, illetve milyen terveik vannak a határozat végrehajtásának elősegítésére.

E cikk keretében e sokrétű elemzések, tervek részletes értékelésére nincs mód. A nyolc minisztérium – közülük is elsősorban a termelési tárcák – beszámolói alapján körvonalazom, hogyan kapcsolódnak be a minisztériumok, illetve részben vállalataik, szövetkezeteik a közművelődési párthatározat végrehajtásába.

A minisztériumok beszámoltatásának első fontos eredménye éppen a párthatározatokból következő feladatok *egységes értelmezésének* kialakítása volt.

Kétségtelen, hogy a közművelődési határozat sok szempontból új feladatot jelentett a minisztériumok részére, hiszen ezzel a témakörrel – ilyen átfogó igénnyel – *korábban nem* foglalkoztak. Ezért érthető, hogy kezdetben némi idegenkedés, értetlenség, olyanféle aggodalom volt tapasztalható, hogy ezután a kulturális szervek és intézmények feladata és felelőssége is a gazdasági irányításra hárul.

[1] A Minisztertanács 2020/1974/V. 6. sz. határozatának II/1. pontja.

Az Országos Közművelődési Tanács elnökségének a minisztériumi beszámolók elkészítéséhez kiadott irányelvei, valamint már az első beszámolók vitái jórészt eloszlatták az aggodalmakat (legalábbis az országos irányító szervekben). Segítettek ugyanis tisztázni: a különböző szintű gazdasági szervek számára a párthatározat végrehajtása *nem* azt jelenti, hogy *mások* feladatait kell megoldaniuk, nem azt jelenti, hogy a kulturális és társadalmi szervek, intézmények *helyett* kell tevékenykedniük. Azt azonban feltétlenül megköveteli, hogy abban a munkában, amely a dolgozók művelődését, szocialista közösségi emberré való fejlődésüket célozza, a szaktárcák – és segítségükkel a gazdasági egységek – egyrészt határozzák meg *saját, önálló* szerepüket, lehetőségeiket és tennivalóikat, másrészt váljanak együttgondolkodó, igényt támasztó, ösztönző és segítő *partnereivé* a kultúra munkásainak.

A beszámoltatások arról tanúskodnak, hogy a párthatározat végrehajtásában a tárcák többsége jól megtalálta azokat a feladatokat, amelyeket *csak ők* (illetve vállalataik, szövetkezeteik) tudnak megoldani. S előbbre léptek abban is, hogy a köreikben folyó közművelődési munka egészét érdekelt partnerként szemléljék, a korábbi időszakhoz képest nagyobb felelősséggel segítsék.

A tárcák többsége – a párthatározat követelményeinek megfelelően – különösen fontos *kulcsfeladatként* kiemelten foglalkozott a különböző szintű *gazdasági vezetők* közművelődési szerepének értékelésével, segítő, példamutató munkájuk ösztönzésével.

A tárcák beszámolói részletesen ugyan nem elemzik a gazdasági vezetők közművelődéssel kapcsolatos szemléletét, magatartását, a kulturális munkához nyújtott segítségüket; néhány beszámoló csak nagyon felületesen, leszűkítve (KPM) tárgyalja ezt a kérdést, vagy meg is kerüli (KGM); összességében mégis érzékeltetik a feladat jelentőségét. S ezt, megítélésem szerint, talán a Könnyűipari Minisztérium e témára vonatkozó megállapításai reprezentálják leginkább.

Ezek egyebek között hangsúlyozzák: a gazdasági vezetők között is vannak, akik már a párthatározatot *megelőzően* sok ötlettel, példamutatással, sőt anyagi eszközökkel is segítették a munkások művelődését, s úgy ítélik meg, hogy a párthatározat óta szaporodnak a jó példák. Jellemzőnek mégis azt tartják, hogy „a vállalati gazdasági vezetők munkájában a termelés objektív tényezői állnak a középpontban, és még nem jelentőségének megfelelően foglalkoznak a szubjektív oldallal, az emberrel". S a munkahelyi vezetők szemléletét,

hozzáállását az határozza meg, hogy az igazgató, a felső vezető aktív vagy közömbös-e az ügy iránt.

Mindebből nyilvánvaló, hogy mind a szaktárcáknak, mind az alsóbb szintű gazdasági szerveknek még nagyon sok a tennivalójuk a gazdasági vezetők – s különösen *a közvetlen munkahelyi vezetők* – közművelődési szemléletének, magatartásának és felelősségérzetének formálásában. S az is nyilvánvaló, hogy ez csak jól átgondolt, tervszerű nevelőmunkával, több oldalú ráhatással (és nem máról holnapra) megoldható feladat.

A minisztériumok többsége megértette ezt; terveik, konkrét intézkedéseik azt célozzák, hogy a gazdasági vezetőket felkészítsék a közművelődési feladatokra, hogy erkölcsileg és anyagilag ösztönözzék őket, s tevékenységük rendszeresebb számonkérését, ellenőrzését és segítését tervezik. A minisztériumok elvi állásfoglalásként hangsúlyozták: ágazatuk területén elvárják, hogy a munkahelyi vezetők és a termeléssel közvetlen kapcsolatban álló értelmiségiek vállaljanak szerepet a dolgozók művelődésének segítésében. Ennek érdekében elhatározták például, hogy

- valamennyi *vezető-továbbképző* tanfolyam tananyagában szerepeltetik a közművelődés kérdéseit;
- a vezetők beszámoltatásánál, *a vezetői munka értékelésénél,* minősítésénél, kitüntetésénél – a gazdasági feladatokkal összefüggésben – mérlegelik azt is, hogy miként segítik a hozzájuk tartozó dolgozók szellemi gyarapodását (ez persze csak a helyi párt- és tömegszervezetek közreműködésével oldható meg);
- egyes tárcák a felügyeletük alá tartozó vállalatok, szövetkezetek vezetői közül időnként többeket *beszámoltatnak* az üzemükben, szövetkezetükben folyó közművelődési munkáról, s arról, hogy ebben mit tettek a munkahelyi vezetők.

A tárcáknak ezeket a terveit egyebek között azért is jónak tartom, mert figyelembe vették, hogy a gazdasági vezetők közművelődési aktivitásához az egyes ágazatokat irányító országos főhatóságoktól vezetnek az „utak", s így várható, hogy a trösztök, a vállalatok, illetve a szövetkezetek vezetőin keresztül tovább gyűrűzzön a példa a legkisebb termelési egységeket irányító munkahelyi vezetőkig.

A beszámolók tanúsága szerint a minisztériumok nemcsak megkövetelik a gazdasági vezetőktől a kulturális munka támogatását, hanem elemző munkájukkal s a fontosabb közművelődési feladatoknak tervekben, irányelvekben történő meghatározásával vagy – mint

néhány tárca tervében szerepel – a jó tapasztalatok ismertetésével, terjesztésével segítséget is nyújtanak részükre.

Azt hiszem, nagyon hasznos és kívánatos lenne, ha ebbe a segítő, a jó tapasztalatokat népszerűsítő munkába intenzíven bekapcsolódna a sajtó, a rádió és a televízió is.

A minisztériumi beszámolók erénye, hogy ágazataikban *a dolgozók főbb rétegeire* vetítve feltárják a szakmai és az általános képzettség állapotát, valamint *az egyes ágazatoknak* – a dolgozók művelődésére, életmódjára is kiható – *sajátosságait.* Ilyenek például:

– *a könnyűipar területén* a női munkaerő aránya (64 százalék), a magas műszakszám (a három műszak egyes iparágakban 60 százalékos); a nagyszámú vidéki (új) telephely miatt viszonylag sok elsőgenerációs – zömében „kétlaki" – munkás, a betanított (44,9 százalék) és a segédmunkások (12,5 százalék) nagy aránya, az erős munkaerő-fluktuáció (egy év alatt 25 százalék), a bejárók magas száma (a fővárosban csaknem 20 százalék, Győrött meghaladja az 50 százalékot), az ágazat rekonstrukciója, amely nyomatékosan sürgeti a szakmai műveltség emelését;

– *az építőiparban* az állandóan változó munkahely, a technológiai fejlődés ellenére még mindig jelentős arányú idényjelleg, s ezzel összefüggésben a nyújtott műszaki vagy a több műszakos foglalkoztatottság, a kedvezőtlen munkakörülmények, a bejárók magas aránya (az állami építőiparban 50 százalék felett), a nagymérvű (átlag 30 százalékos) fluktuáció, a munkaerő-utánpótlás alapvetően falusi jellege, s a terület dolgozóinak alacsony általános iskolai végzettsége (42 százalékuknak nincs meg a 8 általános végzettsége);

– *a közlekedés és a hírközlés területén* a területi széttagoltság, a munkahely gyakori változtatása, a néhány fős, főként vidéki munkahelyek nagy száma, az ott dolgozók jórészt félparaszti életformája. Összdolgozóik 27 százalékának hiányos az általános iskolai végzettsége; dolgozóik egyes foglalkozási csoportjainak műveltségi szintjében és igényében nagyok a különbségek.

Talán e néhány példából is látszik, hogy *az egyes ágazatok sajátosságai nagyon sokrétűek.* Ugyanakkor vannak közöttük olyanok, amelyek több ágazatra is jellemzőek. Az egyes tárcák termelési feladataik, valamint területük sajátosságainak – és természetesen a KB-határozat alapvető követelményeinek – figyelembevételével igyekeztek meghatá-

rozni a maguk és a hozzájuk tartozó gazdasági szervek közművelődési tennivalóit. Vegyük ezek közül szemügyre a fontosabbakat.

A szaktárcák természetesen elsősorban a közvetlen szakmai (termelési) feladataik teljesítéséhez nélkülözhetetlen *szakképzettség* fejlesztésében érdekeltek. A művelődésnek ezzel a területével a múltban is eredményesen foglalkoztak, részben a szakoktatási intézményekkel összefogva, részben közvetlenül. Az egyes ágazatok távlati termelési terveihez, valamint a *változó* (helyenként a gyorsan változó) műszaki, technikai körülményekhez rugalmasan alkalmazkodó szakmai műveltség és termelési kultúra állandó gyarapításának ösztönzése, szervezése a jövőben is egyik alapvető feladata lesz a minisztériumoknak és az alsóbb szintű gazdasági szerveknek.

A beszámolók tanúsága szerint a minisztériumok, de jórészt a vállalatok, szövetkezetek is jelentőségének megfelelően foglalkoznak a szakmastruktúra korszerűsítését szolgáló szakmai képzéssel, továbbképzéssel. Erre külön középtávú és éves terveik vannak. A szaktárcák és gazdasági egységeik e régi művelődési feladatukat tehát alapvetően jól teljesítik. Az Országos Közművelődési Tanács elnöksége ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy néhány beszámoló és terv *megrekedt* a dolgozók szakmai műveltségének gyarapítását szolgáló feladatoknál. Azért is szükséges erről szólni, mert a beszámolókból is kiolvasható, hogy a vállalatoknál, a szövetkezetekben még sokkal nagyobb arányú ez a hibás – végső soron a termelés érdekeit sem jól szolgáló – egyoldalúság.

E témával összefüggésben nem szabad megfeledkezni arról, hogy „a szakképzés a kapitalistáknak is érdeke lehet, a művelődés kiterjesztése az öntudatos munkásosztálynak viszont mindig célja, követelése volt, s felszabadulásának egyik lényeges ismérve, hogy túllépjen a szűk specializáláson az egyetemes kultúra irányába. A kapitalista érdeke azt követelte és követeli meg: képezzék csak annyira a munkást, amennyire a termelésben elfoglalt helye azt szükségessé teszi. A szocialista érdek az, hogy a munkás tovább lépjen a világban elfoglalt helye, igazi lehetőségei megértéséig, felelős társadalmi, közéleti cselekvéséig, társadalmi-politikai vezető szerepének értéséig, betöltéséig, az »értelemig és tovább«, a teljes emberség igénye szerint."[2]

[2] Országos közművelődési aktíva, 1974. szeptember 25. Aczél György előadói beszéde. Kossuth Könyvkiadó 1974. 37. old.

Az ágazatok terveiben a következő fontos közművelődési feladat *az általános iskolai hiányok pótlása.* Hiszen – mint már erről szó esett – a dolgozók jelentős hányadának nincs meg a nyolc általános iskolai végzettsége, s ez nagymértékben *gátolja mind szakmai, mind általános műveltségük* fejlesztését. Főként a szakszervezetek, de sok helyen a vállalatok és szövetkezetek korábbi jelentős (és eredményes) erőfeszítései ellenére az általános iskolát nem végzettek számaránya csak *lassan csökken,* mert az újonnan munkába lépő fiatalok között is soknak hiányzik az általános iskolai végzettsége. A tapasztalatok szerint a gazdasági egységek és a szakszervezetek kulturális tevékenységének aránytalanul nagy részét köti le a nyolc általánost nem végzett dolgozók beiskolázása, tanulásuk támogatása.

A szaktárcák ezért egyrészt megfelelő intézkedéseket sürgetnek annak érdekében, hogy ezt a feladatot – az általános képzés befejezését – az iskola (még iskolás korban!) oldja meg, másrészt továbbra is sokoldalú segítséget nyújtanak a hiányok pótlásához. Azt tervezik például, hogy szélesítik az üzemekbe, a szövetkezetekbe *kihelyezett* általános iskolai tanfolyamokat, valamint a hiányzó általános képzést a szakképzéssel *összekötő formákat;* bővítik az iskolán kívüli felnőttoktatási tanfolyamokat; a gyermekgondozási segélyen levő anyák részére – a sajátos körülményeket figyelembe vevő – képzési formákat szerveznek. Figyelemre méltó az is, hogy a tervek kimondják: az iskolai hiányok pótlását nem általában, hanem *elsősorban a fiatalok* (a 30 éven aluliak) körében kell szorgalmazni. A téma fontosságának felismerését mutatja, hogy a minisztériumok egy része rugalmasan kiegészítette felnőttoktatási terveit a rádió és a tévé nemrég szerveződött *Mindenki iskolája* című programjának hasznosításával.

A tárcák az előbbiekkel szoros összefüggésben fontos feladatnak tekintik *mind az általános, mind a szakmai művelődés sokoldalú erkölcsi és anyagi ösztönzését,* de – a pozitívumokat sem letagadva – a jelenlegi ösztönzési rendszert még nem tartják kielégítőnek. E témakört illetően különösen jelentősnek vélem, hogy több tárca nagyon felelősségteljesen feltárja azokat az *időleges ellentmondásokat* is, amelyek jelenlegi *bérezési rendszerünk* egyes hibái és a művelődési követelmények között feszülnek. A Nehézipari Minisztérium beszámolójában például többek között ezt olvashatjuk: „Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül az a tény sem, hogy a jelenleg alkalmazott bérezési rendszer lehetővé teszi a segédmunka jobb díjazását, mint a szakmunkáét, továbbá az, hogy a technikus, fizikai állományú beso-

rolás esetén, nagyobb jövedelmet és több más előnyt élvez, mint a képzettségének megfelelő műszaki állománycsoportban." Hasonló megállapítások találhatók a KIM és az ÉVM jelentésében is. E témával kapcsolatban szükséges emlékeztetni a közművelődési párthatározat alábbi követelményére: „A munkahelyi érdekeltségi viszonyok alakításában, a helyi közélet szervezésében arra kell törekedni, hogy a gazdasági intézkedések, követelmények a művelődésre ösztönző hatással legyenek."

Itt jegyzem meg, hogy a képesítést nem igénylő „segédmunka" magas aránya, valamint a szalagmunka elterjedtsége vállalataink jelentős hányadában hasonló ellentmondások forrása lehet. Kár, hogy a tárcák beszámolói ezek elemzésével és leküzdésük lehetőségeivel nem foglalkoztak, pedig előbb-utóbb kényszerűen szembe kell ezzel nézniük.

A beszámolók a munkásművelődés, a szocialista közösségi életmód és a munkahelyi demokrácia fejlesztésében kiemelik a *szocialista brigádok* szerepét. Megállapítják, hogy a brigádok jelentős részében már érvényesül a *kollektíva* művelődésre ösztönző hatása és segítségnyújtó ereje is. Ugyanakkor bírálják a brigádok kulturális munkájának gyengeségeit, a *formális* művelődési vállalások magas arányát, s a brigádok művelődési követelményei, kulturális feladatai lebecsülésének, vállalásaik *liberális* értékelésének még elég széles körben tapasztalható gyakorlatát.

A tárcák beszámolói hangsúlyozzák, hogy a munkahelyi művelődés alapsejtjeinek kell tekinteni a szocialista brigádokat, s ennek megfelelően a vállalatoknál is egyre inkább ezekre a munkában már kialakult és megerősödött *közösségekre kell építeni* a közművelődési tevékenységet. Ezzel együtt a vállalatvezetőket is kötelezik, hogy a szocialista brigádok kulturális-nevelő munkáját az eddiginél jobban, jelentőségének megfelelően segítsék. Célul tűzik ki, hogy – a szakszervezetekkel, a közművelődési intézményekkel együttműködve – bővítik az egyes dolgozók igényeire szabott és *velük együtt kialakított*, részükre hasznot és örömet is nyújtó művelődési programokat; különösen a *fiatalok* általános és szakmai képzettségének fejlesztését célzó vállalásokat, vetélkedőket szerveznek; segítik a jó tapasztalatok gyorsabb terjedését; fokozottan támogatják a brigádok művelődési feltételeinek megteremtését, javítását, különösen pedig a *szocialista brigádklubok*

létesítését, vezetőik rendszeres továbbképzését; igyekeznek liberalizmustól mentesen értékelni a brigádok kulturális tevékenységét.

Ha mindez valóra válik, akkor a brigádtagok műveltségi szintjének emelkedése eredményesen hozzájárulhat a szocialista eszmékkel való értelmi és érzelmi azonosuláshoz, a közösségi szellem, a közéleti aktivitás, a munkahelyi demokrácia fejlesztéséhez.

A nyolc tárca területén (de különösen az ÉVM, a KPM, a KGM és a NIM felügyeleti körében) nagyon jelentős a *munkásszállásokon* lakó dolgozók száma. Közismert, hogy a munkásszállásokon élők többsége jórészt faluról elkerült, s zömében hiányos képzettségű *elsőgenerációs* munkás. A beszámolókból is kitűnik, hogy a szakszervezetek – a vállalatokkal együttműködve – már eddig is igyekeztek kihasználni a munkásszállások adta nevelési-közművelődési lehetőségeket. Jelentős számban találhatók például a szállásokon *kihelyezett iskolai tagozatok*, különböző szakmai és más ismeretterjesztő *tanfolyamok*, amatőr művészeti körök, csoportok. Nemritkán a szállókban rendeznek művészeti műsorokat; szervezett múzeum- és tárlatlátogatások, filmvetítések, valamint a könyvhöz, az olvasáshoz kapcsolódó programok, viták gazdagítják e munkát. Mindez azt mutatja, hogy a munkásszállások jól szolgálhatják a művelődést, az aktív közösségi művelődési formák és általában a közösségi élet kialakítását, s a munkássá válás folyamatának megkönnyítését.

Ám ez az eredményes munka elsősorban a jól ellátott, nagyobb munkásszállókra szűkül le. Mellettük, sajnos, még igen sok az olyan szállás, ahol a művelődés *személyi és tárgyi feltételei minimálisan sincsenek meg.* A probléma megoldása érdekében a vállalatok, a szakszervezetek s a tanácsok összefogására van szükség.

A tárcák tervei is erre ösztönzik vállalataikat, s arra, hogy minden munkásszálláson (az alkalmatlan, felszámolásra váró szállásokat kivéve) mielőbb meg kell teremteni a művelődés s a közösségi élet olyan elemi feltételeit, mint amilyen *a könyvkölcsönzés, a televízió és a közösségi (klub) helyiség.* A nagyobb munkásszállásokon pedig létre kell hozni az eredményes közművelődési munka személyi feltételeit is. Ezek reális, s bizonyosan a vállalatok részéről is megértésre, támogatásra találó törekvések.

A minisztériumok vállalataik és szövetkezeteik feladataként szabták meg a *bejáró és ingázó* dolgozók művelődésének hatékonyabb támo-

gatását. A beszámolók (részben következtetett) adatai szerint a nyolc minisztérium területén mintegy *600 ezer embert érint* az ingázás, bejárás. Ez a nagy létszámú dolgozóréteg naponta vagy hetente több órát utazással tölt el, s ez nemcsak időbeli és fizikai megterhelést jelent számukra, hanem egész életmódjukra is kihat; többek közt jelentős mértékben korlátozza mind a művelődésben, mind az üzemi és lakóhelyi közéletben való részvételüket.

Hogy miként lehet őket bevonni a rendszeres művelődésbe – erről még kevés a valóban eredményes tapasztalat, a jó példa. A beszámolókban található példák és a szélesebb körű tapasztalatok is arra vallanak, hogy főként a lakóhelyi könyvtárak és művelődési otthonok szolgáltatásai s – gyakran az üzemek támogatásával – részükre szervezett programjai hatnak még leginkább erre a rétegre. Ez is mutatja, hogy ezen a nehéz terepen eredményeket csak *a munkahely és a lakóhely szoros összefogásával,* és e réteg nagyon változatos körülményeinek, igényeinek messzemenő figyelembevételével, a nekik megfelelő művelődési formák kialakításával lehet elérni. A beszámolók, a tervek erre ösztönöznek, s kötelezik a nagyszámú ingázót, bejárót foglalkoztató vállalataikat, hogy erősítsék kapcsolataikat azoknak a körzeteknek a tanácsaival, intézményeivel, ahonnan dolgozóik bejárnak. Velük együtt alakítsák ki bejáró dolgozóik művelődési programját, és e program végrehajtásának feltételeiről is közösen gondoskodjanak.

E feladatokhoz a tárcák egyúttal több segítséget kérnek mind a szakszervezetektől, mind a közművelődés országos és megyei irányító szervezeteitől és módszertani központjaiktól.

A tárcák többsége részletesen foglalkozott a munkahelyi művelődés *anyagi feltételeivel* is. Megállapítják, hogy a jóléti és kulturális alap képzésének a vállalati létszámhoz kötött új, 1976-ban életbe lépett rendszere *általában a korábbinál kedvezőbb* pénzügyi „minimum"-feltételeket teremtett. Azoknál a vállalatoknál viszont, amelyek korábban nagyobb összegeket fordítottak részesedési alapjukból kulturális kiadásokra, ezek a lehetőségek korlátozottabbak lettek. A tárcák – az alap célszerű felhasználására vonatkozó rendelkezésekkel megegyezően – arra kötelezik gazdasági egységeiket, hogy a termelési tervekhez illeszkedő vállalati, szövetkezeti *közművelődési terveik alapján tervezzék gazdasági eszközeik felhasználását is.* Hangsúlyozzák, hogy a vállalatok és szövetkezetek az alap jóléti és kulturális célú felhasználása

között olyan arány kialakítására törekedjenek, amely kellően figyelembe veszi a kultúra és a közművelődés növekvő jelentőségét.

Sajnos, a minisztériumok – néhány tárca kivételével – *elhanyagolják* a közművelődési intézményeknek, valamint a különböző működvelő együtteseknek, tanácsokkal és más szervekkel történő *közös fenntartását.* Pedig például a nagy „bejáró-körzetek" településeinek zömében ez feltétlenül indokolt lenne. Jó néhány eredményesen működő közös üzemeltetésű intézmény példája mutatja már (különösen Pest megyében), hogy a szétszórt anyagi és szellemi erők ilyen módon történő összefogása jelentősen megsokszorozhatja a közművelődési munka hatásfokát.

A minisztériumok a *közművelődési tevékenység tárcaszintű koordinálását,* irányítását általában a személyzeti és oktatási főosztály feladatává tették. A kulturális területre vonatkozó céljaik, terveik megvalósulásának folyamatos ellenőrzése és segítése érdekében a tárcák többsége elhatározta azt is, hogy az ágazat közművelődési helyzetét 2–3 évenként vezetői testülete napirendjére tűzi. Mindezek mellett a minisztériumok *irányelvek* kiadásával is segítik vállalataik, szövetkezeteik közművelődési munkáját. Ebben – egyebek között – ilyen fontos feladatokat szabnak meg:

– Tervszerűbbé kell tenni a vállalatoknál, szövetkezeteknél a közművelődési munkát. Ennek érdekében a vállalatok (szövetkezetek) a gazdasági tervekkel összhangban, azok szerves kiegészítéseként, az V. ötéves terv időszakára készítsenek vállalati közművelődési tervet.

– A munkahelyi művelődés olyan módszereit és formáit kell kialakítani, amelyek *mind az ágazati, mind a rétegsajátosságokat figyelembe veszik,* azoknak megfelelnek.

– A vállalatoknál, szövetkezeteknél sok a fiatal, valamint a gyermekgondozási segélyen levő nő. Éppen ezért a gazdasági egységek elsősorban a fiatalokat ösztönözzék a 8 általános iskola befejezésére, mivel részükre ez lehet az alapja a továbblépésnek. A nőknek olyan képzési, művelődési formákat kell találni, amelyek megfelelnek a több műszakos beosztásnak, és különös tekintettel kell lenni a gyermekgondozási segélyen levőkre.

– A vállalatok és szövetkezetek ne rendezvényekre koncentráljanak a művelődési tevékenység szervezésében, hanem a különböző *csoportos és egyéni* művelődési formák támogatására.

– A feladatok teljesítéséhez – a vezetőkön kívül – rendkívül fon-

tos *a munkahelyi fiatal értelmiség* megnyerése, mert ez a réteg a művelődési – főleg a szakmai igény felkeltésében különösen nagy szerepet játszhat.

Végül szólni kell arról is, hogy a vállalatok fontos tennivalója lenne *a munkahelyek kulturáltságának* a megteremtése. Sajnos *a tárcák sem beszámolóikban, sem terveikben nem foglalkoznak ezzel a sajátos feladattal.* Pedig a munkahely, a közvetlen környezet kulturáltsága (vagy kulturálatlansága) a dolgozók nagy tömegére permanensen hat, ezért önmagában is nagyon jelentős ízlésfejlesztő, nevelő tényező. Üzemeinkben, szövetkezeteinkben járva – az örvendetesen szaporodó jó példák ellenére – tapasztaljuk, hogy ebben is sok még a tennivaló.

Talán e kissé vázlatos tájékoztatóból is kitűnik, hogy a minisztériumok egészében felelősséggel alkalmazzák a közművelődési párthatározat útmutatásait, s igyekeznek eleget tenni követelményeinek. Az ágazat művelődési helyzetének elemzésével, fejlesztési tervek, irányelvek kidolgozásával, felvilágosító munkával és konkrét intézkedésekkel eredményesen segítették a gazdasági vezetők egységes közművelődési felfogását, s mindezzel a gyakorlati végrehajtás fontos láncszemét ragadták meg.

Ez természetesen csak a kezdet, de biztató abból a szempontból, hogy a vállalatok, a szövetkezetek mielőbb a közművelődési törvény szelleméhez és betűjéhez híven gondoskodjanak dolgozóik művelődéséről, általános műveltségük, munkakultúrájuk, szakmai képzettségük fejlesztéséről.

Társadalmi Szemle, 1976. II. sz. 9–17. old.

Tóth Dezső

SZÓRAKOZTATÁS – KÖZMŰVELŐDÉS

Az 1974-es közművelődési KB-határozat többek közt leszögezte: „*A szórakozás, a pihenés iránti természetes igényeket pozitív irányban alakítva, fejlesztve kell érvényesíteni és alkalmazni – a terület sajátosságaihoz igazodva – a művelődéspolitika alapelveit. Ennek megfelelően kell támogatni és fejleszteni a szórakoztató tevékenység egységes és hatékony irányítási és képzési rendszerét.*"

Hogy mi történt azóta, erről adott összefoglalót az Országos Közművelődési Tanács ülésén a Kulturális Minisztérium és a Belkereskedelmi Minisztérium. Az előterjesztés a *szűkebb értelemben* vett szórakoztató tevékenységről szólt. E fogalom körébe tartoznak a szórakoztató művészetek; az ún. könnyű műfajok: a könnyűzene és tánc bizonyos fajtái; a szórakoztató színpadi műfajok (operett, musical, zenés vígjáték, zenés irodalmi műsor, bohózat, kabaré, esztrád, revü); a szórakoztató irodalom (kalandregény, krimi, sci-fi, lektür); az ilyen filmek, tévéműsorok, a cirkusz és a varieté.

A szórakoztatásnak e szűkebb köre természetesen nem választható el a *széles értelemben* vett szórakozástól. A képző- és iparművészetek egyes termékei mellett ide kell sorolni a nem művészi jellegű szórakoztató műsoroktól a hasonló típusú klubszerű ismeretterjesztő foglalkozásokig, a teadélutánoktól a táncmulatságokig, a sportmérkőzésektől a ruhabemutatókig, a tömegsporttól a turisztikáig, a vendéglátóipar teljes tevékenységétől a Vidám Parkig, a barkácsolástól és kézimunkázástól a többi kedvtelésig minden egyebet.

A szórakozás, szórakoztatás bármely kérdésének vizsgálata során mindig szem előtt kell tartani, hogy e terület szerves kölcsönhatásban áll a társadalmunk egész fejlődése által kondicionált, a legszélesebb értelemben vett életmód, életforma helyzetével és alakulásával, akárcsak a tudati, kulturális, ízlésbeli viszonyok – ezen belül az autonóm művészetek és a tömegek kapcsolatának – helyzetével és alakulásával.

A szórakoztató tevékenység felszabadulás utáni fejlődése több szakaszra tagolódik. Az első években némiképp új színezettel felújultak a szórakoztatás polgári hagyományai: a fasizmus után egyfajta demokratikus „jó érzés" társult a felszabadult szórakozáshoz. Emellett új aktív közösségi-művészi szórakozási forma körvonalazódott a baloldali ifjúság amatőr művészeti mozgalmában, ünnepi felvonulásaiban, mulatságaiban, valamint a politikai szatírában.

Az ötvenes évek elején a feszített munka és tanulás, az életszínvonal stagnálása visszaszorította, itt-ott álutakra terelte a szórakozási igényt: az addig kialakult formák elmerevedtek vagy visszafejlődtek. Ezekben az években több nagy népi együttes alakult, de előretört a magyar nóta, esetenként károsan befolyásolva a népdal és a néptánc előadásmódját is. A kabaré és az operett a dogmatizmus kívánalmai szerint politizált. A művészetpolitika ekkor a hagyományos szórakoztató művészetet mint polgári terméket lényegében elvetette. A szórakoztató ipar viszont gyorsan az új követelményekhez idomult: az újnak, szocialistának látszó mezben nagyrészt ugyanolyan kispolgári tartalmakat nyújtott, mint korábban.

Az ötvenes évek végével kibontakozó társadalmi-gazdasági fellendülés ugrásszerűen megnövelte a szórakozási igényt, s meghozta a hagyományos szórakoztatás reneszánszát. Jöttek a slágerfesztiválok, a nagyrészt nyugatról hozott táncok és táncdalok; a felszabadult politikai élcelődés. Ezt a szórakozás, szórakoztatás szempontjából is pozitív korszakot azonban terhelte *az aktív közösségi tevékenység, az amatőr mozgalom visszaesése, a népművészet időleges háttérbe szorulása, a szórakozás egyes nem kívánatos jelenségeinek elszaporodása, az ezekkel szemben tanúsított kritikátlanság, illetve a bizonyos fokú művelődéspolitikai irányítatlanság is.*

Az utolsó tíz évben a legnagyobb jelentőségű *a televízió rohamos elterjedése* volt. Ez nemcsak a szórakozást alakította át, hanem az egész szabadidő-felhasználást. A tévé a szórakoztatásnak is új, nagy hatású fórumává lett. Nagyrészt hatására *emelkedett ez időben a szórakoztató művészet színvonala.* Állt ez a vegyes műsorokra, a szórakoztató zenére, az ORI és a vendéglátóipar műsoraira egyaránt. A beatzene frissítő hatására a könnyűzene fokozatosan eltávolodott a giccses, érzelgős hangvételtől. Ennek az időszaknak legfontosabb jelensége, hogy újra fejlődésnek indult az *aktív közösségi szórakozás:* a táncházak, az amatőr művészet, a klubélet. Ezek ma már a szocialista társadalomra valló aktív szórakozási szerepet töltenek be.

A közművelődési párthatározat ilyen körülmények között irányította rá a figyelmet a szórakozásra és szórakoztatásra.

A legnagyobb hatású szórakoztatási fórumok, a *rádió* és a *televízió* mind tudatosabban és eredményesebben törekszenek az aktív közösségi szórakozási keretek kialakítására (vetélkedők, közművelődési jellegű és ügyességi játékok; versenyek, bemutatók, versmondók, táncosok, kórusok, bábcsoportok stb. számára). A rádió, a televízió és a hanglemezkiadás támogatásával erősödik a magyar népzenén is alapuló könnyűzenei anyanyelv, amely sikerrel talál utat a zenés színházba is *(30 éves vagyok, Képzelt riport egy pop-fesztiválról),* és jó eredményeket hoz a külföldi pódiumokon. Sikeresek az *ORI* irodalmi és zenés irodalmi műsorai a művelődési házakban, rendszeresek az ifjúsági építőtáborokban, nagyvárosaink, üdülőhelyeink presszóiban, cukrászdáiban. A *vendéglátóipari műsorok* rendezését és az idegenforgalmi jellegű kulturális programok szervezését is számos helyen az ORI vállalta. Ennek eredményeként határozott színvonal-emelkedés mutatkozik elsősorban Budapesten, korszerűbben foglalkoztatják az előadóművészeket, tudatosabb a műsorpolitika, rendszeresebb az ellenőrzés. Mind több vendéglátóipari egység vállalkozik új szórakoztatási formák bevezetésére (irodalmi műsorok, kamarazene, koncertek, gyermekműsorok, képzőművészeti kiállítások stb.), az *idegenforgalmi hivatalok, utazási irodák* kulturális programjaiban pedig egyre nagyobb helyet kap a hiteles folklór.

Szabályozták a szórakoztató zenészek munkabérét, munkafeltételeit. Az *Országos Szórakoztatózenei Központ* megszigorította a működési engedély megszerzésének feltételeit, s ez érzékelhető javulást hozott. A közelmúltban megalakult a Szórakoztatásügyi Koordinációs Bizottság.

A szórakozás-szórakoztatás mindezek ellenére is elmarad a közművelődés egyéb ágazatainak fejlődésétől, a társadalmi követelményektől, a közönség igényeitől. A problémákat, a fejlődés akadályait a következőkben látjuk. A közművelődési KB-határozat ellenére a társadalom egyes rétegeiben (különösen a kulturális-művészeti közéletben) még mindig él az a szemlélet, amely a szórakozás igényének jogosultságát s az azt kielégítő intézményrendszert csak mint *szükséges rosszat* ismeri el. Gyakorlatilag nem szívesen vállalják a szórakoztatásnak mint viszonylag önálló területnek a fejlesztését, támogatását. Egyesek szerint *a szórakoztató művészet polgári jellegű,* ideig-óráig

továbbélő „csökevény", amely a szocializmus fejlődése során majd „elhal". Mások a szórakoztató művészetet *ízlésrontónak*, szükségképpen színvonaltalannak, giccsesnek tartják, egyszersmind lenézik azokat is, akik a szórakoztatásban közreműködnek vagy akik kikapcsolódást találnak benne. Az ilyen előítéletek leküzdését nehezíti, hogy a szórakoztatásnak valóban vannak nem kívánatos – kispolgári, giccses, ízléstelen – megnyilvánulásai, sőt *a szórakozásban a kispolgári ízlés az átlagosnál erősebben hat.*

Probléma az is, hogy a szórakozás-szórakoztatás egész kérdésköre elméletileg – megfelelő társadalomtudományi és ízlésvizsgálatok híján – nincs kielégítően tisztázva. Pedig tervszerű irányítás és céltudatos fejlesztés enélkül lehetetlen.

Különösen feltűnő a szórakozás-szórakoztatás *esztétikai vonatkozásai*nak tisztázatlansága. Máig is vitatott, hogy vajon a magas művészet és a szórakoztató műfajok fölé-alárendeltségi viszonyban vannak-e, vagy pedig munkamegosztás jellemzi viszonyukat, s így egyenrangúak-e. E tisztázatlanság miatt a szórakoztató művészetek teljesítményét gyakran az autonóm. művészetre érvényes esztétikai mércével mérik. Ezért aztán sokszor bizonytalan e művészet kritikai megítélése és az ilyen természetű alkotások értékrendje, ez pedig így végső soron korlátozóan hat a szórakozás-szórakoztatás művészetpolitikai irányítására is.

Elméletileg tisztázatlan, milyen viszonyban van a szórakoztatás és az amatőr művészet. Vannak, akik az amatőr mozgalomban egyszerűen szórakoztató, műsorszolgáltató, valamint bevételi lehetőséget látnak, és megfeledkeznek annak közösségi, közművelődési funkciójáról, a tartalmas, aktív szórakozás jelentőségéről. Ilyen bizonytalanságok következtében a beatzenét pl. nem hasznosítottuk eléggé a közművelődés javára. A népművészettel való foglalkozás most van virágzóban, de művelődéspolitikánknak hozzá való viszonya is határozatlan. Ez a helyzet a sok fiatalt vonzó diszkóklubokkal is. A művészetpolitikai reagálás késlekedése a közművelődés és a szórakoztatás szempontjából egyaránt veszteség.

A szórakoztatás jelenlegi szervezete bonyolult és szerteágazó, nem alkalmas arra, hogy igazán összefogjon és irányítson a szórakozás-szórakoztatásnak széles körű együttműködést, összehangolást igénylő területén. A Kulturális Minisztérium csak igen fogyatékosan tudtatudja érvényesíteni ágazati felelősségét; e tekintetben még a minisztériumon belüli együttműködés is kimunkálatlan.

Az Országos Rendező Iroda saját műsorai ma már általában kielégítő színvonalúak, de még csak kisebb részét adják az összes szórakoztató műsornak. A ORI szolgáltatásain kívül a tanácsok engedélyével *sok ezer alkalmi műsor* is fut. Ezek nem mind rosszak, de *ellenőrizhetetlenek*, a közízlést sok esetben rontják, a népművelőket bosszantják. Az érvényben levő rendelet csak a jogi feltételeket biztosítja az ilyen tevékenység ellenőrzéséhez, az előadóművészek adófizetésével kapcsolatos jogszabályok pedig az állami rendezvényekkel szemben is a haknizóknak kedveznek.

A szakoktatás, a képzés, továbbképzés szervezetileg széttagolt. Zenei vonatkozásban a legnagyobb intézmény az Országos Szórakoztatózenei Központ stúdiója, amely vendéglátóipari zenész- és énekesképzéssel, az utánpótlás biztosításával foglalkozik. A legszínvonalasabb, nemzetközileg is elismert oktatási intézmény a Bartók Béla Zeneművészeti Szakiskola dzsessztanszéke, de onnan elég kevés énekes kerül ki. A Magyar Rádió táncdalénekes-képzése tanfolyam jellegű. Állami artistaképzésünk európai hírű.

Tisztázatlan a *diszkóklubok* és a *„lemezlovasok"* tevékenységének irányítása. A gépzenei szórakoztatásnak ez a (közművelődési célra is alkalmas) formája az utóbbi időben a művelődési otthonokban, klubokban, a vendéglátóiparban népszerűvé vált. Figyelemmel kísérése azonban esetleges, jogi szabályozása nincs.

Mindezekből következően az alábbi *feladatok* várnak megoldásra.

Kívánatos, hogy a sajtó, a rádió, a televízió, a kulturális, a művészeti élet fórumai e kérdéseket jelentőségüknek megfelelően, az eddigieknél bővebben és rendszeresebben tárgyalják.

Le kell küzdeni az előítéleteket és téves nézeteket, tudatosítani, hogy *a dolgozó embernek szüksége van tartalmas, elmélyült művelődésre, de mellette felüdítő-pihentető szórakozásra is.* A szocialista művelődéspolitika célja, hogy közkinccsé tegye a kultúra értékeit, s közben szakadatlanul fejlessze a szórakozás tartalmát és színvonalát. A művészet értése és élvezete a szórakozásban is igényesebbé tesz, *s olyan szórakoztató művészeti kultúra kialakítására kell törekedni, amely sajátos eszközeivel igényeset, értékeset, eszmeileg is megfelelőt nyújt. Az értékes, tartalmas szórakoztató alkotásoknak helyük van kulturális életünkben, a szórakoztatás lebecsülése és e szükséglet igénytelen kielégítése ellen egyaránt küzdeni kell.*

A szórakoztató tevékenység irányításának elméleti megalapozása

es kritikai befolyásolása is fontos feladat. A Népművelési Intézet és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont megkezdett munkájára alapozva szélesíteni kell e kérdéskör tudományos kutatását.

Elvi tisztázásra vár *a szórakozás és az amatőr mozgalom* (pl. a táncházi tevékenység) *viszonya,* felismerve az amatőr mozgalomban rejlő aktív szórakozási és szórakoztatási lehetőségeket.

Biztosítani kell a szórakoztató produkcióknak az eddiginél fokozottabb, megalapozottabb és rendszeresebb *kritikai értékelését.*

Kulcskérdés *a szerzők anyagi és erkölcsi érdekeltségének, megbecsülésének biztosítása.* Ebben feladatot kell vállalniuk a különböző alkotóműhelyeknek (televízió, rádió, színházak, kiadók, szerkesztőségek, filmstúdiók stb.), mindenekelőtt megrendelő szerepüknek hatékonyabb, tervszerűbb, következetesebb érvényesítésével. E tekintetben is szükség van az alkotóműhelyek és a művészeti szövetségek szoros együttműködésére. A művészeti szövetségek a szórakoztatás napirenden tartásával küzdjék le a vele szemben tapasztalt előítéleteket, és az alkotókat ösztönözzék színvonalas szórakoztató művek létrehozására.

A szórakoztatás irányításának megerősítésében, e szétágazó tevékenység összehangolásában a *Kulturális Minisztérium*nak jelentős szerepe van. A szórakoztatás fejlesztésében a Kulturális Minisztérium és a Belkereskedelmi Minisztérium az eddigieknél hatékonyabban aknázhatja ki az együttműködést olyan területeken, mint a szórakoztató parkok tevékenysége, a vendéglátóipar kapcsolatának erősítése a közművelődési, művészeti intézményekkel.

Az irányítás összehangolásában nagy felelősség hárul a Kulturális Minisztérium mellett működő *Szórakoztatásügyi Koordinációs Bizottság*ra. Feladata az elvi kérdések tisztázása, a szervezeti, igazgatási, jogi, anyagi problémák megvitatása és megoldásuknak elvi állásfoglalásokkal, intézkedési javaslatokkal történő támogatása. Ezt a feladatát a bizottság csak akkor végezheti eredményesen, ha a benne képviselt szervek segítséget nyújtanak tevékenységéhez.

A szervezeti korszerűsítés során *meg kell majd vizsgálni a szórakoztatási intézményhálózat* (ORI, OSZK, MACIVA, egyes színházak stb.) *helyzetét,* kapcsolataikat, a szórakoztatóművészeti képzés intézményrendszerét, a hivatásos előadóművészi működési engedély megszerzésének új módját.

A vendéglátóipari szórakoztatás javítása érdekében az illetékes vállalatok vizsgálják meg tevékenységük további javításának lehető-

ségeit. Az ORI és a területileg érdekelt színházak pedig művészeik közreműködésével nyújtsanak segítséget e programok megvalósításához.

Az idegenforgalmi szervezetek (utazási irodák, idegenforgalmi hivatalok) egy-egy tájegység kulturális, népművészeti és más értékeit az érintett területi szervekkel közösen, a párhuzamosságokat elkerülve népszerűsítsék, programgazdák kijelölésével szervezzék műsoraikat.

Mielőbb meg kell vizsgálni a diszkóklubok, valamint az ifjúsági parkok helyzetét; korszerűen szabályozni kell számos jogi, gazdasági, pénzügyi, igazgatási jellegű kérdést.

Az Országos Közművelődési Tanács vitája alapján a fentiekkel kapcsolatban a Szórakoztatásügyi Koordinációs Bizottság 1978. évre szóló részletes intézkedési tervet készít.

Népművelés, 1977. 10. sz.

MŰVÉSZET ÉS SZÓRAKOZÁS

(1977. október 12.)

Az eszmecserét *Fukász György,* a filozófiai tudományok doktora, egyetemi tanár vezette; vitaindítót mondott *Kéri Elemér* kandidátus, egyetemi tanár, *Tóth Dezső,* az irodalomtudományok doktora, kulturális miniszterhelyettes, *Tőkei Ferenc* akadémikus, egyetemi tanár. és *Vitányi Iván* kandidátus, a Népművelési Intézet igazgatója.

Fukász György:

– Szembe kell néznünk azokkal a gondokkal, amelyek a művészet és a szórakozás viszonyával kapcsolatban hol így, hol úgy, lényegében minden eddigi vitánkon előjöttek. Művelődéspolitikánk egyik alapkérdéséről van szó. A közönség igénye, a társadalom igénye arra kötelez, hogy ezzel a nem túlságosan megfogható és értékelhető kérdéssel próbáljunk szembenézni. Rengeteg vita zajlott le már erről, a közvélemény-kutatókat is foglalkoztatja ez a probléma. A *Kritikában* néhány éve nagy vita folyt erről a témáról. A vitát eddig nem sikerült lezárni, félek tőle, ma sem fogjuk.

– A szórakozás és szórakoztatás viszonyáról sem lenne ártalmas néhány szót szólni. Szórakoztatás: kinek nem jutna eszébe rögtön a *szórakoztatóipar* problematikája? Erről rögtön kinek nem jut eszébe olyan asszociáció, hogy kapitalista szórakoztatóipar? Hogyan is állunk a szórakozás, a szórakoztatás és esetleg a szórakoztatóiparnak az *osztálymegközelítésű* problematikájával? Milyen viszony van a művészet és a szórakozás között? Antagonisztikus, egymást kizáró, vagy éppen ellenkezője, egymást nagyon is feltételező kapcsolat? Mondjam azt, hogy az igazi népszórakozás nem feltétlenül művészet volta ellenére – vagy talán éppen az igazán értékes, tartalmas művészet – adja a legnagyobb örömet és a legnagyobb szórakozási lehetőséget az embernek?

– Jól ismerhetik a vitát a műfaj területén: *kommersz műfaj*, kommersz művészet, egyáltalán a vidám műfaj értékelése. Hogyan állunk az értékrenddel? Hogyan lehet a szórakoztatás és a szórakozás értékrendszerét tisztázni? Nem egyszerűen a „könnyű műfaj"-ról kell beszélni. Kérdés: *mi ez a könnyű műfaj?* És mitől könnyű ez a könnyű műfaj? Nem egyszerűen a magas művészet és a közhasználatú kultúra, művészet viszonyáról van szó.

– Szemléleti problémák tömege bukkan fel. Szembe kell nézni ezekkel azoknak, akik szórakoztatással foglalkoznak; azoknak is, akik egyáltalán a művészet, a kultúra kérdéseihez hozzá akarnak nyúlni, a *szórakozástervezés* szempontjából is. A művészet- és művelődéspolitika egészének szemszögéből is.

– Köztudott, a szórakozás nem pontosan ugyanazt jelenti a különböző művészetekben. Más a *zene* lehetősége, más az *irodalomé*, más a képzőművészet vagy a környezetkultúra szerepe a szórakozás szempontjából.

Tőkei Ferenc:

bevezető felszólalásában izgalmas kérdést vetett fel. Megkérdezte: *mi az oka annak, hogy a szocialista országokban a vidám műfajok, a vígjáték, szatíra, burleszk, groteszk részaránya alacsony a létrejött alkotásokhoz viszonyítva.* Véleménye szerint teljes a létjogosultsága az olyan szórakozásnak is, amely pusztán erőnk, idegrendszerünk regenerálódását szolgálja, s amelynek nincs köze a művészethez. Hangoztatta: a mindennapi szórakozás, „hatalmas televényéből" különböző művészeti formák is születtek. Tapasztalatai szerint azonban a *mai* szórakoztatás televénye nem művészetérlelő, nem művészetszülő.

Következő tézisében azt fejtegette, hogy *„kevés a jóízű nevetés művészi produkcióink körében.* Mi az oka annak, hogy a szocialista országok *nem tudnak szembenézni* történelmi múltjukkal, fogyatékosságaikkal, történelmi örökségükkel, a fejlődést gátló körülményeikkel a gyilkos nevetés, a humor, a megértő és bizonyos tekintetben elnéző vidámság hangulatával, érzelmeivel, megítélésével? Azt hiszem – folytatta fejtegetését Tőkei Ferenc –, *a szocializmus gyermekkora,* amikor egyébként vidám, elfogulatlan nevetésre is képes volt, *elmúlt*, és most *már a kamaszkorban élünk,* amikor nem tudjuk: merjünk-e nevetni vagy ne merjünk" ... Úgy találta: ez a jelenség, ez a humorszegénység nemcsak a mi társadalmunkra jellemző, hanem többé-kevésbé a

többi szocializmust építő társadalomra is. Mert véleménye szerint *ez a jelenség „összefügg az új társadalom építésének kezdeti problémáival, az elért eredmények védelmének és az azokkal való túlságosan gyors megelégedésnek bizonyos kisszerű hajlamával"*.

Záró gondolatként Tőkei Ferenc kifejtette *Arisztotelész tragédia és komédia értelmezését*, s tagadta, hogy értékítélet fejeződne ki a két műfaj megkülönböztetésében. Úgy látja: a *komédia világa a mindennapi élettel kapcsolatos, s így rokon a szórakozás egész nagy területével.* A mindennapi életével, amely Magyarországon és a szocialista országokban egyaránt óriási változásokon megy át, ám valahogyan mégsem eléggé organikusan. Talán ezért is tükröződik olyan *felemás módon* a mindennapi élet a televíziós alkotásokban, a filmekben.

Fukász György:

– Nagyon érdekes az a gondolat, amelyik a *vidámság* és az *emberiség* fejlődésének *periódusai* közötti összefüggésre utal. Érdemes tovább vitatkozni azon, hogy egy társadalom fejlettségének jelentős mutatója: mennyire tud szembenézni saját hibáival, tehát az *önkritika.* És ebben van a tragédia és a komédia problémája is. Történelmi tény, hogy ama bizonyos gyermekkor nem volt híján ennek a bizonyos önkritikus, szatirikus élű művészeti törekvésnek. Ha nevekben fejezném ki magam, mondhatnám *Majakovszkijt, Ilf–Petrovot* és másokat.

Vitányi Iván:

felszólalásában bővebben kifejtette elgondolásait a *folklór,* az *autonóm művészet* és a *szórakoztató művészet* lényegéről, kapcsolatáról, amelyről az *„Érték, művészi érték"* vita folyamán is szólott.

Vitányi Iván szerint a *folklór* abban különbözik az autonóm művészettől és a szórakoztató művészettől, hogy elválaszthatatlan *része az életnek.* Példája szerint amit ma egy népi együttes produkciójában mint lakodalmas táncot élvezünk, az a paraszti életben *nem művészet volt,* hanem lakodalom. A művészet másik fajtája akkor fejlődik ki, amikor az egyén leválik a közösség köldökzsinórjáról, a művészet is *elkülönül,* s külön erre a célra rendelt emberek „állítják elő", akik ezért pénzt kapnak, akiknek ez a foglalkozásuk. Ez a művészet *autonóm,* elkülönült része az életnek. A folklórral szemben a *véglegesség* igényével lép fel. Érdekessége ennek az autonóm művészetnek, hogy

noha elkülönült az élettől, mégis azzal az igénnyel lép fel, hogy az életnek teljes, *hiteles tükörképét* adja.

Véleménye szerint, amint létrejön ez a második fajta, az autonóm művészet, kiderül róla, hogy önmagában *nem állhat meg, szükség van mellette* egy olyan művészetre, amelyik el is különül az élettől, meg nem is különül el, hanem *szerves része* a mindennapok életének. Az ezt létrehozó művészek nem ugyanazok, akik autonóm művészek, hanem ezek valamilyen más célt szolgálnak. Vitányi Iván e három kategóriát jelölte a vita során A-nak, B-nek és C-nek. Véleménye szerint a B és C mindenképpen *egymás mellett* él a társadalomban.

Kifejtette e három kategória különbözőségét az *érték* tekintetében. *A folklorisztikus* művészetre (A) az érték nem jellemző kategória, vagy ha az, akkor *csak használati érték.* Az *autonóm* művészet (B) célja, hogy a *legmagasabb rendű értéket* érje el, de ez nem következik be minden esetben. *A C kategóriának* viszont az a célja, hogy szolid, *mindenki számára elérhető értéket* produkáljon. Ezzel kapcsolatban viszonyukat a tömegtermelés és az egyedi termelés érték-előállításához hasonlította. Megjegyezte, hogy az autonóm műalkotások túlnyomó többsége az idők múltán értéktelenné válik, ugyanakkor a C kategóriában, szórakoztató művészetként létrehozott alkotások némelyike nagy értékként marad fent. *Bóka László*t idézte, aki szerint a szórakoztató művek egy része *álruhás remekmű.*

A katarzist sokan úgy tekintik – fejtegette tovább –, hogy egyedül az alkotóművészetnek a sajátossága, s ezzel szemben áll a másik funkció: *a szórakoztatás.* Véleménye szerint ez nem igaz. Kiderült, hogy akik a *magyar nótát* szeretik, sokszor *nem kisebb katarzist élnek át* vele, mint az értelmiségi a maga Beethovenével. Ugyanazt vallják róla, hogy megigazulnak, szebbnek látják az életet, hogy kisírják magukat és mint Arisztotelész mondta: *megtisztulnak.* Vitányi Iván szerint a katarzis nem egyedül az autonóm művészetnek a sajátossága, hanem mindkettőnek, amint *megfelelő ember találkozik a megfelelő művel.*

Korreferátuma végén Vitányi Iván azt fejtegette, hogy ha a történelem folyamán létrejött ez az elkülönülés a különböző funkciójú művészetek között, nem jöhet-e létre a művészetnek egy olyan *negyedik* fajtája, amelyik *mindkettőt magában foglalja,* vagyis megmarad a differenciáltság, de ezek a művészeti kategóriák nem ellentétesen állnak szemben egymással.

Kéri Elemér:

– Majdnem egyetértek Vitányi Iván kategóriáival, de ott már *vitázom vele,* hogy a folklórban nincs érték, mert a paraszt számára elvont kategóriaként nem önállósul az érték. Amennyiben esztétikai kategóriára gondolt, valóban nem absztrahálódott a parasztban, a népben. Viszont *a folklórban mindig van erkölcsi érték,* amely egyszerre a mindennapiságnak, a szokásrendszernek, a nemzetnek, rétegnek, osztálynak a történelmi állapotát fejezi ki. Ha nem így volna, akkor a folklór nem lehetne *forrása* annak *az autonóm művészetnek,* amely aztán már esztétikailag önállósítható értékkategóriákkal is elemezhető.

– Az autonómmá vált művészet, a munkamegosztásban létrejött alkotók külön serege arról álmodik: bár lenne az általa létrehozott műalkotás része az életnek. Rendkívül izgalmas lenne végiggondolni minden művészeti ágban: *hogyan váltak, sokszor teljesen spontán módon, ismét részévé a mindennapi életnek az autonóm műalkotások – annak a népi életnek, amelyből kiszakadtak.* Művészetpolitikánk egyik tudatos törekvése az, hogy az autonóm művészet életünknek részévé váljék. És éppen ebben van a bizonyos C kategóriának szerepe, amelyik a forrásból táplálkozó, de már az önálló művészet által létrehozott műalkotásokat *visszaülteti* abba a talajba, amely életerőt ad.

– Lehet-e általánosságban arról beszélni, milyen legyen a szórakoztatás, milyen legyen a művészet? Ennek megvan a létjogosultsága, de számba kell venni a társadalom minden osztályát, minden rétegét. Ízlésszociológiai feladatok, erkölcsszociológiai feladatok állnak előttünk: *a művészettől sugárzó értékek számára kell közönséget nevelni.* Ez a folyamat a *családokban* kezdődik, az *óvodában, iskolában* megyen tovább. Ha az igazi források, a történelmi népi források *olyan* sikerrel csorognának az emberek lelkébe, *mint az óvodában,* ahol játszva ismerik meg a gyerekek a népi és az autonóm művészet által létrehozott értékeket, lettlégyenek azok bármelyik művészeti ágban születettek, ha az óvodától egészen 18 éves korig megfelelő alapozást nyújtanánk, akkor fel sem merülne a kérdés: el kell-e választani a szórakozást a művészettől, hiszen *a művészet – szórakoztat.*

– Minden olyan történelmi korszakban, amikor a társadalomnak valamely osztálya *felszabadult* nyomorúságos élethelyzetéből, amikor a test és lélek harmóniája megszületett, akkor mindig *kivirágzott a humor,* a nemes szórakozás. Hogy van ez a mi fejlődésünkben? Először is meg kellett birkóznunk az elemi létfeltételek megteremtésével.

Ami egykor luxusnak számíthatott, egy idő után szükségletté kezdett válni, az élet természetes része lett. Hogy a vidám műfajok tekintetében mennyire jutunk előre, nincs-e ebben szerepe annak is, hogy *a mai igények növekedéséhez képest lehetőségeink történelmi feltételei elmaradtak?* Meggyőződésem: a szellemnek és a testnek, a pszichikumnak és a fizikumnak a *harmóniája* kialakulóban van. A felszabadult, a felszabadító élet gazdáivá váló ember számára *a nevetés funkciója* is egészen mássá válik, mint a régi, az elnyomottság szituációjában. Minél jobban kifejlődik a személyiségfelszabadulási folyamat, annál inkább új funkciót kap a nevetés.

– Arra kellene jobban törekednünk, hogy ne engedjünk olyan úgynevezett humort, ami sem a test, sem a lélek harmóniáját nem szolgálja, amely nem kelt vágyat a harmóniára. *Ne engedjünk olyan szórakozást, ami kivonja az embert az emberségből.* Nagyszerű dolog a pihentetés és szükséges, de az emberségből nem szabad kivonni az embert. Márpedig láttam néhány olyan produkciót, amelytől megsérül az emberség. *Az emberséget nem lehet megsérteni.* Nem lehetünk támogatói olyan szórakoztatásnak, amelynek ilyen következményei lehetnek.

Tóth Dezső:

– Az autonóm művészetnek a szerepéről és a szórakoztató művészetnek a szórakoztatásban betöltött szerepéről, a *„funkciókról"* kell szólni. Ha ebből indulunk ki, akkor valamiféle munkamegosztáshoz, következésképp elvi egyenrangúsághoz jutunk el. A kettő közötti *értékviszony nem választható el a szerepkülönbségtől.*

– Rendkívül leegyszerűsítve: ha igazi művészi hatásnak teszem ki magam, akkor ez bizonyos elszántságot, összeszedettséget, *bizonyos erőfeszítést* kíván, és ennek arányában jutok hozzá az igazi értékhez. *A katarzis a lényege az igazi művészi hatásnak.* Amikor kiteszem magam ilyen igazi művészi hatásnak, amelynek a lényege a katarzis, arra az időre szükségképpen kivettem magam a mindennapi életből, *felfüggesztettem mindennapi életemet.* A katarzis mellett azonban van olyan járulékos hatás is, hogy én most „mulattam", azaz eltelt bizonyos idő, amikor – hogy úgy mondjam – nem tudtam magamról, és ennek az *önfeladásnak* a révén, egy *másfajta életbe,* tehát a művészet által nyújtott életbe való bekapcsolódás révén estem át a katarzison. A katarzishoz tehát az a *járulékos hatás,* az a feltétel is kellett, hogy

a mindennapi életből kiszakadjak, hogy ilyen értelemben teljen az idő, hogy „múlassak".

– A szórakoztató művészetek esetében azonban fordítva van. Itt a tulajdonképpeni cél, a feladat, a szerep lényege az önfeledtség, a kikapcsolódás (ehhez természetesen szükséges az, hogy a szórakoztató produkció *elég jó legyen* ahhoz, hogy a szuggesztiója alá kerüljek). Így azután bekövetkezik a szerep *lényege,* hogy felfüggesztem a mindennapi életemet pihenés, kikapcsolódás, szórakozás céljából („szétszórom magam"). Ebben az esetben viszont mellékessé, esetlegessé válik az, hogy vajon átestem-e katarzison, vagy sem; általában nem, de ha igen, akkor is ez ebben az esetben a járulékos hatás.

– Ha a *funkció* oldaláról közelítem meg, akkor azt mondom: a *munka* első pillanatra fontosabb, mint a *pihenés.* Másrészt nyilvánvaló, hogy *a pihenés feltétele a munkának,* tehát bizonyos értelemben ezek *korrelatív,* egymástól el nem választható viszonyban vannak. Ha úgy fogom fel az autonóm művészetnek és a szórakoztató művészetnek a szerepét, hogy ezek egyszerűen a mindennapi élet, a normális emberi tevékenység különböző oldalait, az ember sokoldalú igényének különböző oldalait kielégítő szerepet töltenek be, akkor, ennyiben egyenrangúak ... Ha ilyen munkamegosztásban fogom fel az autonóm és a szórakoztató művészeteket, akkor rögtön arra is utalni kell, hogy a kettőnek van egy *találkozási övezete.* A könnyű és a tulajdonkeppeni művészetek szerep szerinti egymást átfedése, találkozási övezete leggyakrabban ott jön létre, ahol a *komikum* jelen van. Ha egy magasrendű, klasszikus, jó vígjátékot – mondjuk egy Tartuffe-öt – megnéz az ember, akkor ott a komikum révén a katartikus hatásnak és a „múlatás" hatásának az aránya, a vegyülete más lesz. *Ahol a komikum a művészetben jelen van, a szórakoztató hatás felerősödik.*

– Rendkívül lényegesnek tartom azt, amit *Tőkei* elvtárs hasonlatképpen úgy fogalmazott, hogy *fiatal társadalom* vagyunk és a „kamaszkorban" zavarok is jelentkeznek. Lehet, hogy nagyon alkalomszerűen, de mégis *ezzel* kötném össze a komikum viszonylagos hiányát. *A komikum végső soron mindig kontraszthatáson,* valami hirtelenül kipattanó ellentmondáson alapul. Ahhoz, hogy egy ilyen hirtelen kipattanó ellentmondásnak a pólusait érzékelhessem, „külső" pozíciót kell elfoglalnom. Egyszerű példával élve: ha valaki nagy garral megy az utcán, és hirtelen beleesik egy gödörbe, abban van valami komikus hatás. De ha az az *én* gyermekem (azaz én nem tudom „kívülről" nézni a dolgot), akkor éppen *belső angazsáltságom miatt* a jele-

net elveszti komikus jellegét. Az az érzésem, hogy társadalmi rendszerünk relatív fiatalságával úgy függ össze relatív komikumszegénységünk, hogy *nem tudjuk önmagunkat eléggé kívülről szemlélni.* Történelmileg nincsenek még meg a kiérlelt feltételek önmagunk „kívülről" szemléléséhez, ami feltétlenül szükségeltetik akár az ironikus, akár a szatirikus látáshoz, egyáltalán a társadalmilag tartalmas komikum társadalmi méretekben való jelenlétéhez.

– Ha a szórakoztatás fő funkcióját általában abban jelölöm meg, hogy *múlassam az időt;* hogy a mindennapi életből kiemelt időszakaszt kellemes közérzetben töltsem, könnyű belátni azt, hogy milyen nagy szerepe van ebben *a szórakoztató zenének, a táncnak, a tánczenének.* A zenénél és a táncnál érvényesül az önfeledtség, a magamról megfeledtség mint a szórakozás lényeges eleme.

– Egyáltalán nem vagyok konzervatív, és művészetpolitikusként, családapaként is teljes mértékben *megértem* a különböző rock-, pop- és egyéb divatzene és -tánc indokoltságát, jogosultságát. Mégis úgy gondolom, hogy itt van egy inkább csak érzékelt, de elméletileg nem tisztázott *határvonal,* amit pedig meg kellene húznunk, különös tekintettel arra, hogy ezeket a határokat olykor a mi fiatalságunk is átlépi, illetve *átlépheti.* Egy-egy együttes kisstadionbeli vagy tv-fellépésénél is érzékelhető, hogy a *zenekar* vagy az *előadóművész* szemmel láthatóan és a fiatal közönség lappangó igényére is támaszkodva *arra törekszik,* hogy a szórakozáshoz szükséges önfeledtség *önkívületbe, hisztériába csapjon át.* És itt engedjenek meg egy gondolati ugrást: az *alkoholizmust* senki sem nevezi szórakozásnak. De mégis az előzőekhez kapcsolódva azt megkockáztatnám, hogy a bor, a sör, a pálinka *túlzott élvezete is* tulajdonképpen a rossz „önfeledtség" keresése. És azt már nem tartom véletlennek, hogy *a zene és a tánc révén való hisztérizálás ott a legotthonosabb, ahol társadalmi méretű gondot jelent az LSD, a marihuana, a különböző drogok élvezete;* illetve ahol a kifejezetten szórakoztatási szerep is a *horror* és a *pornográfia* eszközeivel idéz elő önfeledtséget. Ha a „kikapcsolódás" ilyen szélsőséges formájáig jutunk el, akkor válik igazán érthetővé, amire *Kéri* elvtárs célzott, aki ennek a témának a kapcsán *„az emberség védelméről"* beszélt. Azaz: a szórakozás önfeledtségének az elvi határa mindig az, hogy *az embernek nem szabad* a maga társadalmi lényegéről, *a maga embermivoltáról megfeledkeznie.*

– Használhatjuk-e a szórakozással való kapcsolatunkban a *szocialista* jelzőt? Használhatjuk, de a jelen körülmények között ennek in-

kább az a tartalma, hogy mi *nincs* jelen nálunk. Az jellemzi, hogy ezek a bizonyos magafeledkezések, az öntudatlanságig menő önfeladások, sokszor *a társadalmi embermivolt feladásáig menő oldalai nincsenek jelen,* ezeket *kirekesztjük.* De azért pozitívan nem kísérelném meg megfogalmazni, még kevésbé felvetni a kérdést, használható-e a pártosság kritériuma? Egyszerűen nem tudnám egzaktul megmagyarázni. A szórakoztatásban – úgy gondolom – az a *„pártosság"* követelménye, hogy engem, a szocialista építésen dolgozót *jól szórakoztasson,* jól elégítse ki azt az igényt, amellyel leültem szórakozni. Mert akkor *felüdülve jobban tudom szolgálni a szocializmust.*

– Azt mondja az egyik kérdés: *hogyan lehetséges, hogy szórakoztatásunk teljesen a nyugati polgári mintákat követi.* Mindig vegyük figyelembe, hogy *mi nincs.* És vegyük tudomásul, legalább mondjuk ki: *jó import is jön.* Ezek a musicalek csak jók? Ha volna ezekkel egyenértékű, vagy csak kevésbé rossz szocialista, nem hiszem, hogy azokat a művészetpolitika ne preferálná messzemenően. De nincs! Vagy kevés van! Tegnap este véletlenül kinyitottam a televíziót, kiderült, hogy a *leningrádi revüről* sugárzott műsort. Az *NDK*-ban is jobb revü van, mint nálunk, a *románoknál* is jobb a revü, mint nálunk. *(Mozgás, közbeszólások.)* Én azt mondom, hogy nálunk semmilyen sincs.

– Ha mi úgy fogjuk fel, hogy „polgári behatolás", ha nálunk meglevő, de saját magunk által kielégíteni nem tudott szükségleteket végeredményben *gondosan szelektált importtal pótolunk* – tévedünk: ettől *nem szabad megijedni.* De mindent el kell követni azért, hogy *legyenek saját szórakoztató műveink.*

– Azt se feledjük el, hogy a szocialista társadalom történetileg olyan országokban valósult meg, amelyek a történelmi fejlődés során lemaradtak, és tudott dolog: amikor egy társadalom olyan társadalmi szerkezetben él, ahol hihetetlen erőfeszítések révén *rendkívül gyorsan* hozza be a történelmi lemaradást, *nem ér rá szórakozni,* nem fejlődik ki, egy ideig luxusnak számít a szórakozás, és *lassan* válik természetes szükségletté. Ma értünk oda, hogy vitatkozunk erről a kérdésről.

Fukász György:

– Olyan hangok hallatszanak hogy a *képzőművészetről* nem esett szó. A színháztól a filmig, a zenétől a képzőművészetekig és az irodalomig, a mindennapi életben, a mindennapi élet kultúrájában szere-

pet játszó valamennyi művészetig sok mindenről lehetne beszélni. – *Az építészet se kutya* – mondja mellettem Kéri Elemér, és teljesen igaza van.

– Kérdés *a giccs és a szórakoztató művészet* összefüggése. Kapásból mondom: a giccs olyan önmagában rossz kategória, ami a legkülönbözőbb formákban, szinteken és műfajokban, a mindennapi életben és a művészetekben egyaránt bárhol fellelhető, s a lényege szerintem mindig az, hogy a *legkönnyebb ellenállás irányában,* a legolcsóbb megoldást választani, engedni a nyomásnak, azaz *a giccs valójában mindenfajta megküzdési mozzanat hiányát tételezi fel.* Esetenként jelentkezhetik a szórakozásban is.

Az eszmecsere

során *Marton Frigyes* rendező két ízben is felszólalt. Nem értett egyet az öt előterjesztővel, mert szerinte előadásaikból olyan kép alakult ki, hogy valami temetésre gyűltek össze ez alkalommal, hogy borzasztó helyzetben van a szórakoztatás. Holott éppen a *műfaj újjászületéséről* kell beszélni, hivatkozott a *rádió* kabarészínházának egy évtizedes termésére, mind minőségi, mind mennyiségi vonatkozásban. Elemezte a *politikai humor* lehetőségeit, s megállapította, hogy megvan a tábora a nézők-hallgatók között, készen áll az alkotó gárda, és erős az a politikai rendszer, amelyik – úgymond – eltűri. A jelenlegi politikai atmoszférában tulajdonképpen szabadon dolgozhatnak. Éppen ezért összegezte úgy mondanivalóját: *„nem temetni kell Caesart, ha nem is dicsérni, de elfogadni".* Második felszólalásában a magyar humoros irodalom fejlődéstörténetét vázolta fel, majd arról szólt, hogy *az irodalmi életben a csak vidám vagy szatirikus alkotásokat írókat nem tekintik kebelbelieknek.* Szerinte ezért hagyta abba egy időben *Moldova György* a szatíraírást.

Farkasházi Tivadar felvetette, hogy vajon a legnagyobb érték alkotására képes művész nem tud-e olyan műveket létrehozni, amelyek eljutnak a minél szélesebb tömegekhez. Példaként hozta fel *Bach* művészetét.

Vámos László rendező szerint csak XIV. Lajos udvarában volt nagyobb becsülete *Racine*-nak, mint *Molière*-nek, mert Racine nem foglalkozott humorral. És ez a szemlélet nálunk vert legjobban gyökeret. Elmondta, hogy a mi közéletünkben és közízlésünkben egy *Bartók*-rangú művész nem szállhat le egy alapjában véve bármilyen zseniális

dzsessz-zenészhez, mint *Benny Goodman. Nádasdy Kálmán*t idézte, aki egyszer *Kodállyal* és Kodályné Sándor Emmával a Margitszigeten sétálva e témáról beszélgetett. Kodályné azt mondta: – *Ez a Lehár egy kurva!* Mire Kodály megjegyezte: – *Igen, de szép kurva.* Mert Kodály, alkotó zseni lévén – folytatta Vámos László –, megértette, hogy mi az, ami *más módon ugyan,* de zseniális és nagyszerű a Lehár-dalban. Van bizonyos *szégyenkezés* a szórakoztató műfajokkal kapcsolatban. Véleménye szerint a *nevetés* is katarzist válthat ki, és a művészettörténet nagy alkotóinál nemegyszer *ugyanazon műben a tragikum és komikum végleteit találhatjuk meg.*

Második hozzászólásában Vámos László *musical*ekkel foglalkozott, s kiemelte a *Piros karaván* című cigány-musical sikerét, elsősorban külföldön. Idehaza száz előadást ért meg, de lemezt nem készítettek belőle, a televízió sem sugározta a vita idejéig az előadás felvételét.

Malonyai Dezső színházigazgató szintén arról szólt, hogy a szórakoztatás mint „társadalmi funkció *exkommunikált*". Megállapította, hogy írók, újságírók körében nemegyszer *prostituálásnak tekintik* szórakoztató művek alkotását vagy bírálatát.

Koncsol Judit szerkesztő emlékeztetett arra, hogy művelődéspolitikai bizonytalanság húzódik meg az olyan ellentétes műsorpolitikai intézkedések mögött, mint a *Hegedűs a háztetőn* vagy a *magyar nóta* szerepeltetése, illetve műsorról levétele esetében.

Vitányi Iván válaszolva *Farkasházi Tivadar* felszólalására, elmondotta, hogy az az érték, amelynek megfogalmazására *Bartók Béla* a *Zene* c. műve írásakor törekedett, nem pontosan ugyanaz, mint amikor *Benny Goodman* valamely számát csinálta. Ez nem azt jelenti, hogy az élet szempontjából nem egyaránt szükséges Bartók és Goodman. Ha valamilyen abszolút mértékkel akarunk mérni, fejtegette Vitányi, akkor *amit Bartók alkotott az emberi kultúra számára, az nagyobb érték, mint amit Benny Goodman.* Van, aki azt mondja, hogy ezek teljesen egyenlők, Vitányi különbözőnek tartja, és a különbözőség mellett, *mennyiségileg Bartók értékét nagyobbnak ítéli Benny Goodmanénél.* Majd azt fejtegette, hogy az értéknek kétfajta megoldása van, az egyik az *abszolút* érték, a másik a *viszonylagos,* a százalékszerű érték. Arra a kérdésre, hogy mi a szórakoztatás ellentéte, Vitányi szerint egyik oldalon lehet az unalom, a másik oldalon ennek az ellentéte: ami *elmélyülést* szerez. A lehetséges művészetekre a következő rendszert javasolta: van olyan művészet, amelyik *szórakoztat és elmélyít,* van olyan, amelyik csak *elmélyít, de nem szórakoztat,* aztán

olyan, amelyik *csak szórakoztat, de nem mélyít el,* és végül olyan, amelyik sem ezt nem teszi, sem amazt.

Tőkei Ferenc zárszavában hangoztatta: fenntartja azt a véleményét, hogy *komikumszegénység* jellemzi a művészi produkciókat. Mint mondta: „sokkal több az objektíve komikus, aránytalan, szatírára és a nevetés különböző fajtáira méltó jelenség mindennapi életünkben, mint amennyit ebből a mindennapi élettel foglalkozó művészi műfajok fel tudnak villantani". A szórakoztatás társadalmi becsületc és hivatalos elismertsége, rangja, egyenjogúsága és egyenrangúsága érdekében „harcoló" felszólalóknak figyelmébe ajánlotta: „ne azt a módszert válasszák, hogy *azonosnak mondják* a szórakoztatás területét a művészet szférájával, mert *nem azonos,* legfeljebb *egy bizonyos sávban".* S megállapította; attól még nagyon messze vagyunk, hogy a művészet legmagasabb rendű produkciói igen nagy tömegeket szórakoztassanak.

Tóth Dezső:

– Ha a disztinkciós igények, amelyekre itt különbözőféleképpen törekedtünk, az életből származott megkülönböztetési igények, akkor azon a lebecsülésen, amelyről *Vámos* elvtárs beszélt, *felvilágosító munkával* lehetne segíteni. Itt nem arról van szó, hogy az elért eredményeket bárki is lebecsülné, hanem olyan *praktikus* dolgokról, hogy itt *a fiatalok százezrei, millióí zenélnek, táncolnak,* hogy az emberek milliói *keresik a szórakoztató filmeket, és nincs belőlük elég.* Mondtak három kitűnő vígjátékot, de a *miskolci* vígjátékfesztiválra nem tudtunk összehozni annyi darabot, amivel ki lehetett volna tölteni a rendelkezésre álló műsoridőt. Van az utóbbi időben néhány sikeres filmvígjáték, de *Siófokon* összegyűltek a szocialista országok filmesei, és azzal mentek el, hogy rosszul állunk.

– *Jogos panasz,* hogy a szórakoztatás a betöltött társadalmi funkciója ellenére *nem kap kritikai megbecsülést.* A megbecsülés alatt nemcsak vállveregetést értve, hanem azt is, hogy a kritikusoknak legyen *valamiféle mércéje* arra, hogy a legjobb, jó, közepes és a rossz szórakoztatás között különbséget tegyenek, és ebben is orientálják a közönséget. A társadalmi fejlődés során egyszerűen előállt egy helyzet, tömegjelenség, *tömegigény* és annak *kielégítése,* anélkül hogy tudnánk: mit tegyünk, mert bár tesszük, nem tudjuk pontosan, hogy mit. Nem tudja a kritika, nem tudja az elmélet. Tehát törekedjünk arra, hogy

birtokba vegyük. Egyik módja ennek az elmélkedés, hogy aztán a praxisban is bizonyos konzekvenciákat tudjunk levonni.

– Még egyet. Ne felejtsük, hogy amikor *1957 után* az MSZMP politikájával a *politikai kabaré* bejött, nagy történelmi váltás volt. A hirtelen nagy légnyomáskülönbség, a nagy felszabadulás *a komikum számára rendkívül kedvező kontrasztot biztosított. De ma már új kérdések vannak.* Ma már a társadalmi mozgásra nem az a felszabadult dinamizmus a jellemző, hanem *bizonyos beállás*, ez egy hosszabb távú, *sokkal komplexebb és bonyolultabb fejlődési szakasz.* Ennek ellentmondásai nem olyan hálásak a komikum számára. Ezekhez a bonyolultabb ellentmondásokhoz való pozíciónk érthetően bizonytalanabb. Nagyon sok olyan kis és nagy kérdés van, amelyre nem tudjuk a pontos választ. És ez nemcsak a művészetben van így, az *irodalomra* is jellemző, hogy inkább tapogat, körüljár, próbálkozik, a *társadalomtudomány* is tapogatózik. Nincs meg a biztos recept. *Ma már a szocializmus építésének olyan periódusába értünk, hogy nem a bejárt utat kell jól vagy rosszul csinálni,* hanem egyszerűen nemzetközileg sincs kimunkált, járt út és példa. *Itt egyidejűleg csináljuk és reflektálunk rá.* És ez bizonyos értelemben nehezebb helyzetet ad minden komikus reflexiónak, ami viszonylag biztos pozíciót kíván meg.

Párbeszédek a művészetpolitikáról.
SZOT, 1979. 96–108. old.

Koncz Gábor

MI A MŰVELŐDÉSGAZDASÁGTAN?

A gazdasági és kulturális fejlesztés összefüggéseinek vizsgálatáról

Az alábbi írás egy olyan dolgozatnak a része, amelyben a társadalmi tervezés, társadalmi-gazdasági célrendszer és a kulturális fejlődés, fejlesztés összefüggéseit, a kulturális szféra gazdasági forrásait és gazdasági szabályozását tárgyalom. A jelzett anyag a *Népművelési Intézet Kutatási Osztályán* folyó, a *közművelődés közgazdasági kérdései* című kutatássorozat keretében készült; szándékom szerint az eddig felmerült elméleti kérdéseket és a további kutatások programját foglalja össze. *Maga a kutatás egy „művelődés-gazdaságtani rendszerelemzés" lehetőségeit keresi: a társadalmi célrendszer, a művelődés cél és eszköz jellegének, illetve a művelődés gazdasági feltételeinek elméleti és empirikus elemzésén keresztül.* (A *Kultúra és Közösség* e számában közölt, a témakörhöz kapcsolódó többi cikk is a kutatáshoz készített egy-egy tájékozódó anyag rövidített változata.) Ebből a kivonatból elhagytam a részletes szakirodalmi feldolgozást, az eltérő nézetek és irányzatok kritikai áttekintését, az eddigi hazai elemzések ismertetését – és terjedelmi okok miatt a jegyzeteket is. Így csupán a *problémakör vázlatos áttekintésére, figyelemfelhívásra vállalkozom.* Egy „láthatatlan kollégiumon" belül társakat és kritikusokat akarok szerezni (a többi írás szerzőjéhez hasonlóan) a művelődés gazdasági aspektusainak kutatásához, az együttgondolkodáshoz. Hiszen valószínű, hogy e területen az első valóban tudományos igénnyel fellépő elemzések, beszámolók a zsákutcákról és tévedésekről fognak szólni; mert nem az esetleg megjelenő új gondolatok megértése lesz a nehéz, hanem a régi nézetektől való megszabadulás . . .

„A szocialista társadalom építése, a szocialista demokrácia kiteljesedése, a termelés, a tudomány és a technika fejlődése, a társadalmi tudat fejlesztése, az életmódváltozás és a növekvő szabad idő korunk emberétől mind sokrétűbb műveltséget kíván. A fejlett szocialista társadalom igénye: az általánosan és szakmailag művelt, folyamatosan művelődő, szocialista világnézetű, közösségi gondolkodású emberek formálása; hogy egész népünk részt vehessen a kultúra elsajátításában, létrehozásában és ápolásában." (1976. évi V. törvény a közművelődésről, 3. és 4. bekezdés.) A szocialista társadalom *igénye* és – joggal mondhatjuk – egyik lényeges *célja* az emberek folyamatos művelődése; ez az igény megjelenve mint művelődési folyamat egyben *eszköz* is: „... a szocialista társadalom *építése* ... korunk emberétől *mind sokrétűbb műveltséget kíván* ..." Hazánkban is egyre inkább terjed az a nézet, hogy a fejlett szocializmus további gazdasági kibontakozása csak a magasabb termelékenység alapján lehetséges; *a magasabb termelékenységnek és gazdasági fejlődésnek viszont bizonyos mértékig előfeltétele a tudat és életforma átalakulása. Ebben jelentős szerepe van, illetve lehet a művelődésnek, a műveltségnek.* Ahhoz, hogy „... egész népünk részt vehessen a kultúra elsajátításában, létrehozásában és ápolásában ..." mindenekelőtt a *feltételeket* kell megteremteni. Noha a szocialista társadalom immanens és deklarált célrendszere egyaránt központi jelentőséget tulajdonít a társadalom művelődésének – a művelődés gazdasági feltételeinek, szervezeti rendszerének, irányításának tudományos vizsgálata és tudományos igénnyel megalapozott távlati tervezése igen csekély múlttal rendelkezik. Ennek mély történelmi, gazdaságtörténeti és elméleti, közgazdasági elmélettörténeti okai vannak. Elég csupán arra gondolni, hogy az ágazati és funkcionális gazdaságtanok körében nem találhatunk a kulturális szférával behatóan foglalkozó gazdasági nézeteket, elméleteket. De a mindennapi szakmai vitákból is érdekes következtetést vonhatunk le; az anyagi termelés, fogyasztás, életszínvonal, szabad idő, művelődés rendszerében és sorrendjében gondolkodó közgazdászok nem egy esetben rosszalló fejcsóválással hallgatják (vagy egyenesen idealizmussal vádolják) azt a kollégát (ha egyáltalán kollégának tekintik), aki a művelődés gazdasági összefüggéseit, gazdasági jelentőségét fejtegeti. Az ilyen vitákban is felszínre kerül a *termelés és művelődés* – polgári társadalomban totálissá vált – *dualisztikus felfogása,* amely

mindenképpen polarizál s nemcsak rangsorol, de azonnal hierarchiába is rendez. A művelődés gazdasági kérdéseit, a tervezés lehetőségeit elemző közgazdásznak el kell ismernie, hogy bizonyos történelmi periódusokban a polarizálás teljesen helyénvaló és szükségszerű, de rá kell mutatnia arra, hogy a termelőerők fejlődésével, a társadalmi-gazdasági struktúra változásával a hagyományos rangsor (gazdaság és művelődés; gazdálkodás és tudatformálás; anyagi és szellemi ráfordítások stb.) újfajta értelmezést kíván. A fejlődő országokról szólva (vagy az iparosodás feltételeinek megteremtését tekintve) természetesnek tartjuk például az analfabetizmus felszámolásának követelményét – éppen a technikai fejlődés beindítása érdekében –, de hajlamosak vagyunk a mai művelődési hálózat gazdasági problémáit, a művelődés egészének a társadalmi-gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását csupán a szabad idő körébe utalni, s megengedjük magunknak a kulturális szférára szükséges anyagi ráfordítások „maradék elv" alapján való tervezését. Elfelejtjük, hogy a könyv például nemcsak az alkotásnál, hanem az alkotó díjazásánál is kezdődik, hogy társadalmi hatása nemcsak tényleges tartalmi értékeitől, de a terjesztés mechanizmusától is függ; szem elől tévesztjük, hogy a technikai haladást legalább annyira befolyásolja az új technológia szakmai képzettségtől és általános műveltségi szinttől függő elterjedésének feltételrendszere, mint az előlegezett tőke és egyszerű munkaerő mennyisége. A fedélterv készítője nem véletlenül szerkesztette *olyan kicsire* Meyers és Harbison *Oktatás és gazdasági növekedés* című könyvön a *kötőszót*, hogy *messziről* akár kötőjelnek vagy egyenlőségjelnek is hihető. Ezzel is jelezni kívánta a szerzők mondanivalójának lényegét: az oktatási beruházás (vagy tágabban az oktatási ráfordítások) és a gazdasági növekedés (de még inkább a társadalmi-gazdasági fejlődés) között hosszabb távon kapcsolat van. De Meyersék előtt és Meyersék után az oktatás gazdasági összefüggéseivel foglalkozó számos kutató – kényszerűségből vagy koncepcionális okok miatt – eleve leszűkített kategóriákban gondolkodott: a kulturális szférából, a művelődés egész rendszeréből csak az oktatás gazdasági összefüggéseire fordította figyelmét. S ha az oktatás gazdasági jelentőségének megkérdőjelezőivel szemben igaz Meyers és Harbison kritikája, akkor a művelődés szélesebb területeinek ilyen szemszögű vizsgálatánál még inkább számolnunk kell azzal, amit ők így fogalmaztak meg: a közgazdász, amikor szakemberként nyúl a kérdéshez, elfelejti azt a helyes szemléletet, amelyhez a társadalom tagjaként már eljutott ...

Ha felteszem a kérdést: „van-e művelődés-gazdaságtan?", igen egyszerű a válasz: nincs, de kell hogy legyen. Nyilvánvaló, hogy a művelődési intézményeknek anyagi feltételekre van szükségük; nyilvánvaló, hogy az ott dolgozó munkaerő bérezését meghatározza „valami", s ebben a meghatározottságban a társadalmi és ágazati átlagtermelékenység mellett preferencia, illetve diszpreferencia és presztízsszempontok is lényeges szerepet játszanak. Nyilvánvaló, hogy az állam és a lakosság költ kultúrálódásra. *A kulturális ágazat* egyre nagyobb teret foglal el a *gazdasági* életben – akár az ott dolgozó munkaerő száma, képzettsége, bérezése, akár a fenntartás, működés oldaláról nézzük. *Feltételezhető, hogy hosszabb idő távlatában éppúgy működnek és érvényesülnek általános és sajátos, gazdaságilag is értelmezhető törvényszerűségek e szektorban is, mint a gazdaság más ágazataiban.* A fenti „kell" tehát kettős értelmű: jelenti, hogy *bizonyára* vannak gazdasági összefüggések, mögöttes törvények, és jelzi az igényt: mivel létezik a kulturális terület gazdasági szabályozása – hiszen már az is szabályozás, hogy az ott dolgozók más területekhez viszonyítva mennyit keresnek; hogy az ágazaton belüli szakágazatok milyen szerkezetben kapják a ráfordításokat; hogy a kulturális javak és szolgáltatások mennyibe kerülnek stb. –, létezik egy gazdasági eszközökkel is kifejezett kulturális preferencia és diszpreferencia rendszer, tehát *szükséges* megteremteni, kikutatni ennek hátterét, *ha* a kulturális ráfordításokat és azok szerkezetét indokolni, tervezni akarjuk. *Tervezni kívánjuk,* mert egyrészt ki kell elégíteni az emberek kulturális igényeit, ráadásul megfelelő szerkezetben és a művelődéspolitikai célok elvárásai szerint. Másrészt *tervezni kell,* mert éppen az infrastruktúra-elemzések, a TTF-elemzések hívják fel a figyelmet arra, hogy ez a terület is szűk keresztmetszeteket jelenthet a fejlődésben. Nem véletlen tehát, hogy a kulturális szféra gazdasági kérdései iránti érdeklődés a tőkés és fejlődő országokban is feléledt. Az „okok" egyik csoportja objektív jellegű, a világgazdasági struktúraváltozásokban, illetve az egyes nemzetgazdaságok extenzív és intenzív fejlődési periódusai közötti különbségekben keresendő. Az új világgazdasági hatások jelentkezésével csaknem egy időben új nemzetközi intellektuális áramlat is kibontakozott: a társadalomtudományok immanens fejlődése, a tudományos eredmények tervezési hasznosítása megkövetelte, hogy a nem termelő szférákat – s ezeken belül a kulturális szakágazatokat – is bevonjuk a komplex elemzésekbe. *A tudományos kutatások, oktatás*

és a művelődés gazdasági vizsgálatát kiváltó leglényegesebb hatások az alábbiakban foglalhatók össze:

A) *Struktúraváltozások hatása.* A primer, szekunder és tercier szférák közötti történelmi arányeltolódás legnyilvánvalóbban *két síkon* éreztette hatását: *Az egyik:* a primer és szekunder szférák termelékenységének növekedése a technikai fejlődés és ezen keresztül a tudomány eredményeinek hatására; a marxista koncepció szerint értelmezett nemzeti jövedelem forrásainak eltolódása a primer szférától a szekunder irányába; a nemzeti jövedelem felhasználásának eltolódása a tercier szféra irányába; az anyagi termelés általános feltételrendszerének, a kiszolgáló apparátus létrehozásának, fenntartásának igénye. *A másik:* a foglalkoztatási struktúrában megnyilvánuló eltolódás. Nyilvánvaló, hogy a tercier szektor térhódítása a technikai fejlődés törvényszerű velejárója.

A gazdaságfejlődés extenzív szakaszából az intenzívbe való átmenet során kezdenek időszerűvé válni a munkaerő-gazdálkodási, oktatás-gazdaságtani problémák, egyrészt pusztán a létszámeltolódások miatt, másrészt a munkaerővel szemben támasztott minőségi követelmények miatt. A technikai fejlődés előtérbe hozza a munkaerőforrások tervezését, a munkaerő megfelelő színvonalú és szerkezetű képzését és felhasználását.

Ha a struktúraváltozások hatásán belül a fenti két síkot különböztetjük meg, máris érthető, hogy a „kulturális szféra" iránti gazdasági érdeklődés először a tudományos kutatások gazdasági elemzése iránt nyilvánult meg, majd ezt követte az oktatási tevékenységek elemzése. Ez utóbbit különösen indokolta az oktatási rendszerek feszültségeinek nyilvánvalóvá válása, „az oktatás világválsága", illetve az a tény, hogy az oktatás viszonylag magas tőkeigénye mellett a technikai fejlődés nem munkaerőt megtakarító jellegű, azaz: az oktatási rendszerek munkaerőigénye abszolút és relatív értelemben egyaránt növekszik. Az oktatáson és tudományos kutatáson kívüli kulturális területek gazdasági elemzése iránti igény csak az 1960-as években jelentkezett. Az ilyen jellegű vizsgálatokat kiváltó strukturális hatásokat ugyancsak elemezhetjük a fenti két síkon, hiszen az ide tartozó szakágazatok fenntartása egyre több pénzbe kerül, egyre nagyobb a munkaerő igénye. De az a tény, hogy ezek a területek messzemenően kifejezik egy-egy társadalom *célrendszerét,* már átvezet a vizsgálatokat kiváltó hatások másik csoportjához.

B) *Intellektuális hatások.* A tudományos-technikai forradalom elem-

zése és a társadalmi tervezési kísérletek során a legkülönbözőbb közelítések minduntalan ugyanabba a problémába ütköztek, mint a növekedési modellek készítői: a probléma megoldási variációi (a növekedési modellek exogén változói) nem magyarázhatók meg a tudományos kutatásnak és az oktatásnak a technikai fejlődésben játszott szerepe, illetve még tovább menve, a *művelődés* társadalmi célrendszerben elfoglalt helyének és a társadalmi-gazdasági fejlődésben betöltött eszköz szerepének elemzése nélkül. De más oldalról megközelítve a kérdést: a társadalomfejlesztési stratégiák kidolgozása során döntési kritériumként is felmerül a művelődés problémája. Azaz: *mit kell tennie a gazdasági vezetésnek ahhoz, hogy a társadalom műveltségi színvonala változzon a társadalmi céloknak megfelelően, illetve a társadalmi célokon belül a gazdaságfejlesztési célokat szolgálja, segítse elő.*

A tudományos kutatások, oktatás, művelődés gazdasági elemzését kiváltó intellektuális hatások az alábbi síkon jelentkeztek.

1. A jövőkutatáson és társadalmi tervezésen belül a társadalmi célrendszerek kérdése vetődött fel, témám szempontjából legkonkrétabban az, hogy milyen fogyasztói modellt preferáljunk, milyen életmódmodell feltételeinek megteremtésére törekedjünk, s egyáltalán mi álljon a társadalmi célrendszer középpontjában.

2. A növekedési modellek nem tudtak választ adni arra, hogy *végső soron* mi határozza meg a gazdasági növekedést. Egyrészt az elmélet fejlődésével, a módszerek finomításával, másrészt a statisztikai adatrendszerek tökéletesedésével egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem elegendő csupán az alkalmazott munkaerő és az előlegezett tőke mennyiségi figyelembe vétele. A reziduális tényezőben a technikai fejlődést látták mint magyarázatot, e mögött pedig az oktatás és tudományos kutatás jelentőségét. De még így is nagy a maradék, jelentős a megmagyarázatlan tényező. S innen már „csak" egy lépés: az oktatás és tudományos kutatás mögött mint feltétel és közeg a művelődés szélesebb területei állnak.

3. A társadalmi-gazdasági fejlődés trendvonalainak elemzése és a kritikus elágazási pontok feltárása többek között ugyancsak a képzettség jelentőségére derített fényt.

4. Fentiekkel párhuzamosan figyelhetjük meg a filozófiai útkeresést: a társadalmi előrelátás és tudományos tervezés igénye a lét és tudat, a társadalmi tudatosság és az objektív történelmi törvényszerűségek viszonyának újbóli elemzését igényelte.

5. Az intellektuális hatások között nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a politikai-ideológiai jellegű tényt sem, hogy a két világrendszer harca és a társadalmakon belüli (noha eltérő jellegű és tartalmú) demokratizálódás igénye felszínre hozta a kultúra, művelődés problémáit, illetve kiváltotta a művelődés feltételeinek, körülményeinek, folyamatának vizsgálatát.

A strukturális változások irányának, a társadalmi célrendszerek tartalmának elemzése mellett ez utóbbi szempont játszott lényeges szerepet abban, hogy „felszínre kerültek" a többnyire egyéni kezdeményezésen alapuló, a világ számos országában és kutatóintézetében folyó „művelődés-gazdaságtani" jellegű vizsgálatok. A hatvanas években az UNESCO napirendre tűzte *a kulturális fejlesztés* kérdését, s ezzel egyrészt kifejezte a tudatos beavatkozás szükségességét és igényét, másrészt serkentett a gazdaságilag is megalapozott kulturális tervezés megkezdésére, a nemzetközi összehasonlításra, együttműködésre. Az NDK-ban, Lengyelországban és Csehszlovákiában már kidolgozták a kulturális szféra fejlesztésének távlati tervét; a Szovjetunióban számos elemzés jelent meg a kulturális statisztikáról és a színházak működésének tervezéséről; Jugoszláviában egyrészt a társadalmi tervnek tartott népgazdasági terv számára kívánnak információt nyújtani a művelődésgazdaságtani jellegű elemzések, másrészt az önigazgatási érdekközösségek kulturális finanszírozásához kutatják a mélyebb összefüggéseket. Számos tőkés és fejlődő országban is folynak olyan kutatások, amelyek a művészeti tevékenységek, a kulturális fejlesztés gazdasági hátterét és hatását kívánják feltárni.

Az UNESCO-tanácskozásoknak, publikált elemzéseknek, úgy vélem, *két lényeges közös vonása van.*

1. *Nincs egyetértés abban, mit tekintsünk kulturális szférának, mi tartozzék a művelődés-gazdaságtani vizsgálatok körébe.* Szinte minden külföldi és hazai vitán felmerül a kérdés: mi a kultúra? És mi az a kultúra, amelynek gazdasági értelmezéséről beszélnünk kell? Amikor az 1960-as évek végén megindult a „kultúrpolitikák intézményi, adminisztratív és pénzügyi aspektusainak" vizsgálata, a témakörben tartott első nemzetközi kormányszintű UNESCO-konferencia (Velence, 1970.) határozataiban is szerepelt többek között az, hogy

– megegyezésre kell jutni egy olyan kultúrafogalom használatában, amely alkalmas a statisztikailag is mérhető, gazdasági szempontból elemezhető kulturális területek „lefedésére";

– megegyezésre kell jutni abban, hogy egy ilyen kultúrafogalom csupán megközelíthető, limitatív jellegű lehet;

– az egyes államok kulturális intézményrendszere nagyon különböző, de az összehasonlítás érdekében szükséges a közös részeket kiemelni, az eltéréseket külön behatóan elemezni. Ennek ellenére a következő konferenciákon újra meg újra felmerült a probléma és nem sikerült végleges megegyezésre jutni még a statisztikai rendszerek megnyugtató egységesítésében sem. Különösen élesek voltak a viták azokon a szakértői tanácskozásokon, amelyeken a Helsinkiben tartott konferencia szellemében egy-egy *részterületen* folytatott vagy folytatandó kutatás problémáit tárgyalták. A végső megállapítás a legtöbb esetben az volt, hogy a kutatások során olyan kultúradefiníciót kell alkalmazni, amely az adminisztratív, statisztikai, gazdasági számbavétel szempontjából jól kezelhető, megfelel az összehasonlításban részt vevő államokban kialakult kulturális hálózatnak, és ajánlásul szolgálhat a fejlődő országok számbavételi rendszerének kialakításához, a tervezés megkönnyítéséhez. Noha a behatárolás mindenképpen szűkítő jellegű, szükséges ezt megtenni, különben aligha léphetünk előre. (A probléma összetettségének jelzésére csupán egyetlen példára hivatkozom. *Sita Narishiman* [India] szerint a szűkítés veszélyes, hiszen csupán a számba vehető, finanszírozott és nyilvánvalóan finanszírozandó művelődési formákat tartalmazza, s kiesik a vizsgálat köréből az ún. nem finanszírozott kulturális szféra, amely viszont rendkívül jelentős éppen a fejlődő országokban. Ehhez tartozik például az, hogy a számba vehető tv-kultúrával szemben az egyik leglényegesebb művelődési formát a népművészet, közös zenélés, éneklés jelenti. S az alapvető kérdés éppen az: hogyan lehet a technikai fejlesztés érdekében szükséges új ismereteket elterjeszteni úgy, hogy a hagyományos kultúrára építsünk, s azt ne romboljuk szét – hiszen ez utóbbi esetben az átmeneti időszakban az egyik kultúra már, a másik még nem funkcionál. Megkülönböztetést javasolt továbbá a tradicionális és modern kultúra, illetve az analfabetizmus felszámolása előtti és utáni kultúra jellemzői között.

Sok tekintetben jogosak ezek a szempontok; s ha meggondoljuk, a szocialista művelődéspolitikának lényeges eleme a közösségi művelődés támogatása, amelynek formái statisztikával, gazdasági módszerekkel csak igen korlátozottan vehetők számba. Egyrészt tehát arról van szó, hogy ezeken a vitákon az ökonometrikus szemlélet és a komplexebb témakezelés ütközik össze; másrészt viszont látni kell, hogy a le-

határolás melletti állásfoglalás kényszer: nem tehetünk mást, még a behatárolt művelődési területeken sem állnak rendelkezésre olyan adatsorok, amelyek alapján hosszú távú ráfordítási és eredménytrendeket lehetne vizsgálni. (Legegyszerűbb – hangzott el ironikusan –, ha azt vizsgáljuk gazdasági, statisztikai szempontból, ami a Kulturális Minisztériumok hatáskörébe tartozik . . .)

Úgy vélem, használható szemponthoz jutunk akkor, ha a viták másik közös vonására is figyelünk.

2. Úgy tűnik, *egyetértés van abban,* hogy az iparilag fejlett országokban használt „kulturális szféra", „művelődés" kategóriák mögött olyan tárgyak, tevékenységek, jelek és intézmények (intézményhálózatok) vannak, amelyek különösen alkalmasak információk továbbítására. Ezért a „kulturális szféra" – mint elsősorban intézményrendszer – és a „művelődés" – mint tevékenységrendszer – jelző kategóriák mögött „kitüntetett" objektivációk állnak; ezek vizsgálata során élesen vetődik fel az a probléma, hogy a jelen és jövő társadalmi-gazdasági fejlődése nagymértékben függ az ismeretszerzés lehetőségeinek, az ismeretek feldolgozásának, alkalmazásának fejlődésétől. Maguk a tanácskozások és viták is egy felismerést fejeznek ki: a művelődés a társadalmi-gazdasági haladás egyik feltétele és egyik lényeges célja. Arról van tehát szó, hogy a művelődés gazdasági összefüggéseit kutatók a társadalmi-gazdasági fejlődés és fejlesztés összefüggéseinek eredőjéből indulnak ki: a célrendszereket vizsgálják, s a társadalmi-gazdasági fejlődés spontán útjának kritikai elemzése alapján összevetik a fejlődés érzékelhető tendenciáit és a kívánatos irányt. *A hazai vizsgálatokhoz célszerűnek látszik az alábbi behatárolásokat alkalmazni. A kultúra* fogalma alatt az ember és objektivációk (tárgyak; cselekvési módok és viselkedési minták; jelek) viszonyát értjük, amely viszony mindenkor az emberi és ember, ember és közösség viszonyát közvetíti. (Vitányi Iván meghatározása.) Ezen az általános ontológiai háttéren kiemelkednek bizonyos speciális objektivációk (a mindennapi értelemben használt kulturális cikkek; művelődési módok, művelődési minták; jelek által hordozott művészeti-kulturális „üzenetek"), amelyeknek közös sajátossága, hogy történelmi fejlődésük során különösen alkalmassá váltak információk, viselkedési módok és minták továbbítására; a megszerzett, felhalmozott és születő ismeretek termelésére, átadására, átörökítésére, értelmezésére és szintetizálására. A gazdasági elemzés során ebből kiindulva egy olyan szűkebb kultúrafogalmat kell használni, amely az adminisztratív, statisztikai számba-

vétel szempontjából is jól kezelhető; megfelelően alkalmazható a történelmileg kialakult és jelenben érzékelhető fejlődési tendenciák leírásakor – így bizonyos összehasonlításra is lehetőséget ad; ugyanakkor „nyitott" a szélesebben értelmezett, ontológiai kultúrafogalom és a mindennapi életben tapasztalható vagy kialakuló, illetve kialakítandó, általánosan a társadalmi gyakorlatban kulturálisnak nevezett jelenségek megragadására. Így csupán (funkcionális megközelítésben) limitatív behatárolással élhetünk, s ebben az értelemben a kultúra fogalmát két síkon értelmezhetjük. *Jelenti egyrészt* a tudományos, technikai, művészi, filozófiai, erkölcsi javak, értékek, művek, jelenségek összességét. Itt akkor beszélünk szocialista kultúráról, ha az illető kulturális forma eszmeiségében, céljában, mondanivalójában a tudományos világképhez, a szocialista tudatformáláshoz kapcsolódik; az ember sokoldalú önmegvalósítását, a személyiség formálását, az embernek a szocialista társadalmon belüli integrálódását szolgálja. Tehát a tartalmon, mondanivalón, célon van a hangsúly. *Másrészt a kultúra jelenti* a fenti javak, értékek, művek létrehozására, megőrzésére és elsajátítására irányuló művelődési tevékenységet. Itt a tevékenységre, a folyamatjellegre koncentrálunk. Akkor beszélünk szocialista kultúráról, szocialista művelődésről, ha a múlt és jelen által létrehozott értékek a nép tömegeinek birtokába kerülnek, életmódja, magatartása szerves részévé válnak; ha a művelődési folyamat jellege közösségi irányú és a művelődési folyamatot szolgáló feltételrendszer lehetővé teszi az autonóm kultúra és a spontán művelődési tevékenységek, kezdeményezések kibontakozását és összekapcsolását. Az elemző, tervező munka során a második szempont alapján kell elindulni, mindenkor szem előtt tartva, hogy a művelődési tevékenység, a kulturális javak, értékek létrehozása, megőrzése és elsajátítása a szocialista tartalmat kell hogy szolgálja. (Vitányi Iván meghatározásai alapján.)

A kulturális szféra az előbbinél szűkebb kategória, mindenekelőtt a kulturális javak, értékek, művek létrehozásának, megőrzésének és elsajátításának gazdasági, intézményi, adminisztratív, szervezeti kereteit és feltételeit jelöli.

A konkrét hazai elemzésekhez *háttérként* az ágazati rendszer 8. népgazdasági ága szolgál (egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás), ezen belül a 83 oktatás, a 84 kulturális szolgáltatás és a 85 tudomány és tudományos szolgáltatás. Azonban ennél egyrészt szűkebb, másrészt bővebb „kulturális szféra" fogalmat kell használni. *Szűkebbet,* mert elsősorban a 84 kulturális szolgáltatás ágazaton belüli 841

közművelődés, 842 művészeti intézmények és 843 kulturális egyéb szolgáltatás alágazatokra és az ezeken belüli szakágazatokra kell a figyelmet fordítani. *Bővebbet,* mert az alábbiakra is feltétlenül figyelni kell:

a) A források, közvetítők-fenntartók és a közvetlen kulturális területek (intézményhálózat) fejlesztési, fenntartási és működési előirányzatainak *általános irányítási, szabályozási* kérdései, azaz a kölcsönös kapcsolatok rendszere.

b) A forrásokba beleértendők természetesen a vállalati, tanácsi, egyéb és lakossági jellegű ráfordítások is, de külön ki kell emelni a lakossági és vállalati ráfordítások elemzésének és tervezésének kérdését (ez utóbbit az életszínvonal- és fogyasztás-tervezéssel összhangban) hiszen ezek – különösen a lakossági ráfordítások – az összes kulturális ráfordítások jelentős részét alkotják.

c) A kulturális szolgáltatás ágazat és hozzá szorosan kapcsolódó infrastruktúra jellegű al- és szakágazatok, illetve a kulturális szolgáltatás ágazat működési feltételei szempontjából különösen fontos egyéb al- és szakágazatok – mint ún. kapcsolódó területek.

A kulturális szféra irányítását három – hierarchiába nem feltétlenül rendezhető – síkon értelmezhetjük.

a) Ideológiai-politikai irányítás.

b) Szakmai és művészeti irányítás.

c) Adminisztratív, jogi és gazdasági szabályozás.

E három – mereven szét nem választható – síkon kifejtett irányítási tevékenység sok esetben ellentmondó lehet, sőt egyes esetekben keresztezheti is egymást. (Például a művelődéspolitikai szempontoknak meg nem felelő gazdasági szabályozás; a szakmai-művészeti szempontoknak meg nem felelő jogi szabályozás stb.) Az adminisztratív, jogi és gazdasági szabályozást úgy kell kialakítani, hogy megfeleljen az ideológiai-politikai és szakmai-művészeti szempontoknak; azaz mindenkor a szocialista tartalmú és jellegű művelődést szolgálja.

A fentiek szerint értelmezett kulturális szféra és irányítás általános sémáját a táblázat foglalja össze – azonban ez nem terjed ki a „kapcsolódó területekre".

A táblázatban:

a) A pénzáramlás döntő mértékben a nyilak irányában halad, viszont igen fontos az input-output jellegű, rendkívül szövevényes kapcsolatok megnyugtató feltárása. Az áramlások mindhárom főcsoporton

A kulturális szféra irányításának és finanszírozásának általános szerkezeti sémája

FORRÁSOK →	KÖZVETÍTŐK, FENNTARTÓK →	INTÉZMÉNYEK
Központi ráfordítások – állami költségvetésből közvetlenül – állami költségvetésből tanácsokon keresztül – különböző alapok Helyi források – vállalatok, termelőszövetkezetek fejlesztési, beruházási jellegű hozzájárulása – jóléti és kulturális alap – helyi államigazgatási hozzájárulás (tanácsok) Különböző tagdíjak Intézmények bevételei (kulturális) A lakosság kulturális kiadásai	Kulturális Minisztérium Tanácsok Szakszervezetek Szakminisztériumok Minisztertanács által felügyelt országos hatáskörű szervek (tv, rádió) Társadalmi szervek; szervezetek	Közművelődés – rádió, televízió – könyvtárak – közgyűjteményi intézmények – művelődési otthonok – egyéb közművelődési intézmények (pl. klubok) Művészeti intézmények – színházak – zenei intézmények – művészeti egyéb intézmények Kulturális egyéb szolgáltatás – könyv- és zeneműkiadás – lapkiadás – filmgyártás – filmszínházak – hanglemezgyártás – cirkusz, varieté és népszórakoztatás – kulturális vegyes szolgáltatás Kulturális egyéb intézmények – nemzetközi kulturális kapcsolatok intézményei

belül közvetlenül és több áttételen át közvetve is jelentősek. Ha sikerülne ezt az idő függvényében elemezni, akkor a globális ráfordítások mellett a „belső" pénzkapcsolatokon keresztül a működés néhány lényeges vonásáról kapnánk képet.

b) A döntéshozás és a *fejlesztést meghatározó* információk áramlása a közvetítők-fenntartók blokkokból indul; az irányítás, szabályozás és pénzáramlás együttesének kritikai elemzésére van szükség ahhoz, hogy a források fejlesztésének mértékét be tudjuk határolni.

A művelődés gazdasági összefüggéseit vizsgáló kutatások kiindulópontjai, hipotézisei az alábbiak lehetnek: A gazdasági fejlődés trendvonalainak, az infrastrukturális ellátottság problémáinak és az ún. gazdaságtalan beruházásoknak (egészségügy, oktatás, kultúra, szociálpolitika) az elméleti és konkrét elemzése bebizonyította, hogy a termelőerők fejlődésével az egyszerű munkáról mindinkább a kvalifikált munkára tevődik át a hangsúly. A termelés nem csupán az előlegezett tőke és egyszerű munkaerő mennyiségétől függ, hanem a munkaerő minőségétől, a szakképzettség és a műveltségi színvonal változásától. A tudományos-technikai forradalom feltételeinek megteremtése attól függ, hogy mennyire vagyunk képesek az alkotó jellegű munka társadalmi méretű elterjedését és az új technika adaptációját biztosítani. Ebben pedig döntő szerepe van, illetve lehet a műveltségnek, művelődésnek. Elméletileg belátható, hogy a gazdasági növekedés, a technikai fejlődést részben meghatározó tudományos kutatások, a tudományos kutatások feltételét biztosító oktatás ok–okozatilag nem egyértelműen meghatározott „háromszöge" korántsem ad zárt rendszert, hiszen az oktatás és tudományos kutatás eredményeinek elterjedése, az alkalmazás és alkalmazkodás képessége függ a műveltség és művelődés milyenségétől, szintjétől. Így mindenképpen túlhaladottá válik a produktív és improduktív munka, produktív és improduktív szféra értékelő megkülönböztetése, amelyben a művelődés, a kulturális szféra alárendelt szerepet játszott.

A kulturális fejlődés szoros kapcsolatban van a gazdasági növekedéssel és a társadalmi-gazdasági fejlődéssel. Biztos, hogy ebben a kapcsolatban hosszú ideig a gazdasági fejlődés primátusa volt a döntő, viszont létezik egy olyan dialektikus és dinamikus jellegű visszacsatolás, amelyben bizonyos fejlődési szakaszokban és periódusokban a kulturális fejlődés – akár mint feltételrendszer, akár mint gazdaságilag konkrétan motiváló effektus – jelentős tényező lehet a társadalmi fejlődésben.

A kulturális szférában is működnek ágazati és funkcionális gazdaságtani jellegű törvényszerűségek, amelyek szoros kapcsolatban vannak a társadalmi-gazdasági deklarált vagy kialakult célrendszerrel.

A gazdasági növekedés, társadalmi-gazdasági fejlődés és a kulturális fejlődés között olyan dialektikus kapcsolatrendszer van, amelyben hosszabb idő távlatában (az extenzív és intenzív fejlődési és fejlesztési periódus átváltási időszakától) bizonyos mértékig a kulturális fejlődésnek és fejlesztésnek is lehet *primátusa,* tehát nemcsak az általános célrendszer szempontjából jelentős a kulturális szféra fejlesztése, hanem az alapok szempontjából is igen fontos a szerepe.

A kulturális szféra működésének eddigi kritikai vizsgálata megmutatta, hogy a művelődéspolitikai célkitűzések és a kulturális ráfordítások, az irányítás és a működés nincsenek minden esetben összhangban. Bebizonyosodott, hogy már a szinten tartás is nagyobb ütemű és volumenű ráfordításokat igényel: szükséges változtatni mind a beruházások összes infrastrukturális beruházáshoz való arányán, mind pedig a szabályozó rendszeren; meg kell teremteni a források, közvetítők és felhasználók közötti jobb koordinációt; javítani kell a kulturális területen dolgozó káderek érdekeltségi rendszerén; meg kell valósítani a területileg kiegyenlítettebb kulturális ellátást. A társadalmi tervezés irodalma – kimondva vagy kimondatlanul – egyik központi célkategóriaként kezeli a kulturális szféra fontosságát, a művelődés és emberi kiteljesedés összefüggéseit. Ugyanakkor ez az egyik végső cél a legkevésbé kidolgozott. Nézetem szerint akkor tudunk továbbjutni e tekintetben, ha a *művelődés, kulturális szféra helyzetét annak cél és eszköz dimenziójában vizsgáljuk, ahol a korlátok jelentik a „szimmetriatengelyt".*

A művelődéscél: az emberi önmegvalósítás egyik leglényegesebb eleme, önkifejezés, értékes szabadidő-eltöltés, közösségiség, teljes élet, értelmes életmód. *A művelődéseszköz:* a gazdasági növekedés feltétele, a társadalmi beilleszkedés és alkalmazkodás elősegítője, a mobilizáció egyik lényeges tényezője; ugyanakkor a művelődési folyamatok során használt eszközöknek (a fogyasztás termelést növelő hatásán keresztül) konkrét gazdasági jelentősége is van. Mind a célok, mind az eszközök tekintetében említhetjük a társadalom demokratizálódásának és a művelődésnek az összefüggéseit: *a demokratizálódás egyrészt cél, s ez a művelődés formáiban, tartalmában is meg kell nyilvánuljon; másrészt a demokratizálódás egyik lényeges eszköze a művelődés: a véleményalkotás és beleszólás a jogokon kívül a felké-*

szültségtől, tájékozottságtól, a világkép differenciáltságától is függ. Korlátok: az infrastruktúra nem kielégítő fejlettsége és fejlődése, a művelődési folyamatok és a kulturális fogyasztás társadalmilag megállapodott arányai, a hagyományos intézményi formák merevsége (tehát például az intézmények és a spontán művelődési törekvések közötti szakadék), átfogó – gazdasági, szociológiai, művelődéspolitikai szempontokat is figyelembe vevő – kulturális fejlesztési koncepció hiánya, az eddigi fejlődés törvényszerűségeinek feltáratlan volta.

A további kérdés tehát a korlátokkal kapcsolatban merül fel: *mi okozta és mi indokolta, hogy a közgazdasági elemzés nem helyezett kellő súlyt e társadalmi-gazdasági célrendszerek szempontjából oly központi jelentőségű területre, amelynek a mai gazdasági életben fontos eszközszerepet is tulajdoníthatunk.*

A MŰVELŐDÉSGAZDASÁGTANI KUTATÁSOK RENDSZERE, A TÁVLATI TERVEZÉS FELTÉTELEI

„A tudásba való beruházás fizeti a legnagyobb kamatot" – B. Franklinnak ez a mondása akár mottóként szerepelhetne minden olyan elemzésnél, amelynek témája a tudományos kutatások gazdasági növekedésre gyakorolt hatása, vagy a szakképzett munkaerő modern termelésben betöltött szerepe. De hasonló megállapításokat találhatunk a klasszikus politikai gazdaságtan képviselőinél is, nem is beszélve a marxizmus klasszikusairól. És mégis: *a mai közgazdasági elméletekben gyakorta szembekerül a humán ökonómia, az emberi tőkekoncepció irányzata, és a klasszikus közgazdasági modellek nézetrendszere.* Így az emberi tőkekoncepció tanulmányozásakor találkozhatunk olyan nézetekkel, amelyek eredetüket Smithhez, Ricardóhoz vezetik vissza; támaszkodnak Marxra – vagy úgy vélik, hogy éppen az ő nézeteik *együttes* cáfolatához találták meg a döntő tényezőt az emberi beruházások szerepének kidomborításában. Véleményem szerint a fenti kérdés megválaszolásának *sine qua nonja az, hogy tisztázni kell: a) a közgazdasági elméletek modelljellegét, b) figyelembe kell venni, hogy mi volt e modellek alapproblémája és alapvető kérdésfeltevése, c) milyen érdekeket fejezett ki és milyen érdeket szolgált az illető közgazdasági modell, d) és végül, de nem utolsósorban fel kell tárni, hogy az egyik modellben használt kategóriarendszer ugyanazt tartalmazza-e, mint a másik modell formailag hasonló kategóriái.*

Nézetem szerint minden közgazdasági elmélet végső soron modell. A kutató az objektív valóság *bizonyos* összefüggéseire fordította figyelmét, míg más jelenségektől és összefüggésektől eltekintett. Hogy mit állított vizsgálata középpontjába, függ attól, hogy milyen érdekek alapján és milyen érdekek kifejezésére vizsgálta az összefüggéseket; és ezen túl társadalmi és történeti meghatározottsága, érdeklődése szerint milyen alapproblémák feltérképezésére, alapkérdések megválaszolására vállalkozott. Természetes, hogy az elemzések kiindulópontját képező jelenségek és a feltárt összefüggések jellege függ attól is, hogy mely történelmi korban folytatta vizsgálatait, tehát: bizonyos jelenségek elemzésére és bizonyos összefüggések feltárására nem is nyílt lehetősége, mert azok még esetleg nem léteztek, vagy az akkori társadalmi valóságban nem jelentettek lényeges problémákat. Ha a kutató alapkérdéseit megfogalmazta, alaptételeit felállította, akkor már nem közvetlenül a társadalmi valósággal volt kapcsolata: *a kiemelt kérdésekből* igyekezett megmagyarázni a valóság *egészének* mozgástörvényeit vagy egy-egy társadalmi alrendszer sajátosságait. Az elmélet tehát szükségszerűen modellé vált: az alkalmazott kategóriák, a struktúra egésze a megismerendő objektivációkat helyettesítette, s a felállított rendszeren belül végezve „műveleteket" az eredeti objektivációs rendszerről kívánt újabb információkat kapni, újabb összefüggésekhez eljutni – amelyek aztán esetleg az időközben létrejött jelenségek és folyamatok magyarázatára is szolgálhattak. *Nem kérhetjük számon egy-egy közgazdasági elméleten azokat az összefüggéseket, amelyekkel lényegéből fakadóan nem foglalkozott, amelyek tehát az ilyen értelemben felfogott modell határain és változóin kívül estek.* (Csupán azt kérhetjük számon, hogy miért éppen azt a tényt, vagy azt az alrendszert állította érdeklődése középpontjába, amikor egy másik tény vagy másik alrendszer sokkal inkább választ adott volna az általa vizsgált valóságterület megértéséhez, feltárásához.)

Egy-egy témakör művelésének jelentős részét – különösen új tudományterületek tudományként való elismeréséért érvelve vagy új vizsgálódási területeken mozogva – a fogalmak csatája jelenti. A viták többnyire nem maguknak a fogalmaknak az összekeveréséből származnak, hanem abból, hogy *eltérő modellek azonos fogalmait* (kategóriáit) kérjük gyakorta számon egy-egy olyan modellen, amelyben *az az* értelmezés nem jött, vagy nem jöhetett szóba. (Tehát A-modell alfogalmát azonosítjuk B-modell alfogalmával, holott ezek esetleg csak nevükben, formájukban azonosak.) Gondoljunk arra, hogy milyen kü-

lönbség van a „minőség" kifejezés mindennapi értelmezése és Marx *A tőke* című művében való használata között: milyen lényeges tartalmi változásokat takar a produktív és improduktív munka fogalompár! S ez utóbbi értelmezése és használata döntő jelentőségű a művelődés gazdasági összefüggéseinek vizsgálata során, hiszen a közgazdasági elméletekben a produktív és improduktív munka fogalma mindig összekapcsolódott a gazdasági értelemben vett értéktermeléssel, a „gazdagság" forrásainak elemzésével. A terjedelem szabta korlátok miatt nem térhetek itt ki arra, hogy miért vagy miért nem érintették a legjelentősebb közgazdasági elméletek a kulturális szféra, a művelődés ágazati és általános gazdaságelméleti vonatkozásait, s ha érintették, hogyan illeszkedett ez a modell egészéhez. Csupán azt jegyzem meg, hogy a klasszikus polgári politikai gazdaságtant megelőző nézetek és a klasszikus polgári politikai gazdaságtan alapvető problémája az anyagi javak előállításával és az egyszerű munka által létrehozott értékek termelésével kapcsolatos. A kvalifikált munka és a művelődés mint gazdasági kérdés csupán a gazdasági modellen kívüli tényező lehetett (annak ellenére, hogy például Smith több helyütt foglalkozik az úgynevezett „írástudó emberek" jövedelmi viszonyaival).

Marx és Engels életművében igen fontos helyet foglal el a képzettség, műveltség problémaköre. Számtalan utalást, részelemzést találhatunk a kultúrával, a munkásság műveltségi helyzetével, művelődési lehetőségeivel kapcsolatban. *A tudományos szocializmus elméletében egyik központi gondolat, hogy a munkásság többek között a tanulással, művelődéssel szerezheti meg azt a képességet, hogy a tőkés rend lényegi folyamatait, ellentmondásait megértve eredményesen harcolhasson annak megváltoztatásáért.* Ugyanakkor a marxi *gazdasági* modellben igen kicsiny helyet és szerepet kap a művelődés, műveltség, szakképzettség problémája. „A tőke" kifejezetten az árutermelő társadalom modellje. Az érték a munka által létrehozott használati értékben – és csak az áruvá váló használati értékben – objektiválódik. Az érték forrása csak az a munka, amely anyagi javakat, használati értékeket hoz létre. *Fel sem vetődik tehát az a kérdés, lehet-e egyáltalán produktív az a munka, amely nem hoz létre anyagi javakban megtestesült használati értékeket.* A modellben csak tőkések és a tőkéből fizetett bérmunkások szerepelnek – tehát minden olyan tevékenység, amely nem sorolható be e kettő közé, kívül áll a modell rendszerén. A munka mindig bérmunka, és mindig tőkére cserélődik. Következésképpen nem produktív az a munka, amely nem tőkére cse-

rélődik, legyen az még oly hasznos vagy fontos is. Tehát nem minden olyan munka improduktív, amely az Á–P–Á körforgásban, az anyagi javakban megtestesült használati érték – objektivált érték – realizálásában vesz részt. Világosan kell látni, hogy e kategóriák a rendszeren belüli rácspontokat jelölik, *„kifelé" nem jelentenek értékelést.* A modellen belül is csak arról van szó, hogy a produktív munka hozza létre a marxi értelemben vett értéket, s itt is csak annyiban jelent *értékelést,* amennyiben a modell mögött álló értékrendszer ezt megköveteli.

Az improduktív munka is értéktöbblethez juttathatja alkalmazóját (tehát ebben az értelemben mondja Marx Smith-szel vitázva, hogy a bohóc is lehet produktív munkás, ha bérmunkában dolgozik), ez azonban a modell szerint már származékos jövedelem, a produktív munka által megtermelt értéktöbblet része. *A nem termelő munka tehát sem értéktöbbletet, sem értéket nem alkot. S ebből a szempontból esik hangsúly az egyszerű munkára, hiszen az ipari forradalom korának az egyszerű bérmunkás az egyik főszereplője.*

Ez persze nem zárja ki azt (éppen a tőke–munka cseréjéből fakadóan), hogy az anyagi javakat létrehozó, bonyolultabb produktív munka díjazásának nagyobbnak kell lenni. Sőt az értéktermelés, egyszerű és bonyolult munka elemzésén át éppen ezt a következtetést vonja le Marx, hiszen az áru értékét mindig az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg. Ha ez az újraelőállítás több költséget igényel, akkor a munka értéke is nagyobb.

A marxi modellben a nemzeti jövedelem – az év során létrehozott új érték – meghatározása függ a produktív munka meghatározásától: azok termelik a nemzeti jövedelmet, akik produktív munkát végeznek, akik tehát anyagi javakat állítanak elő, illetve munkájuk tőkére cserélődik. Mindazok, akik az új érték realizálásában vesznek részt, akik származékos jövedelmet élveznek, improduktív tevékenységet folytatnak. Ezek munkájának társadalmi hasznosságát, az érték realizálásában betöltött szerepét Marx elsősorban csak a termeléshez közvetlenül kapcsolódó ágazatokban (kereskedelem) vizsgálta. *Míg tehát a marxi elmélet egészében a kultúra, művelődés igen jelentős helyet foglal el – és elsősorban a célrendszerben, az ember önmegvalósításának részeként –, addig a gazdasági modell erre nem terjed ki.* Fakad ez abból, hogy a gazdasági modell a tőke–bérmunka, illetve a tőkés–bérmunkás ellentétére helyezte a hangsúlyt azért, hogy bemutassa: a szabadversenyes kapitalizmusból a monopolkapitalizmusba,

majd a szocializmusba való átmenet során a bérmunkások tömege jelenti a továbbvivő erőt.

Az egyszerű bérmunka és a kvalifikált munka arányváltozásának, az állam gazdasági irányító és szabályozó szerepének, valamint a tudatosan kialakított társadalmi-gazdasági célrendszereknek az elemzésén keresztül lehetne eljutni oda, hogy bemutassam a művelődés gazdasági kérdéseinek vizsgálatához vezető elmélettörténeti utat. Azonban itt is csupán jelzésekre szorítkozom. A növekedési modellek reziduális tényezőinek vizsgálata az oktatás-gazdaságtan, a – sokat vitatott és korántsem egységes – „humán ökonómia"-irányzat kialakulásához vezetett. A gazdasági fejlődés trendvonalainak és kritikus elágazási pontjainak elemzése, valamint az úgynevezett gazdaságtalan beruházásoknak, az infrastruktúra „természetrajzának" feltárása egy olyan fordulatot jelez a közgazdasági gondolkodásban, amelynek a tervezési szemlélet térhódítása mellett igen lényeges jellemzője a társadalmi-gazdasági komplex célrendszerek kidolgozására való törekvés, és az emberi erőforrásokkal való racionális és humánus gazdálkodás módszereinek keresése. Logikus lett volna, hogy az oktatás-gazdaságtani vizsgálatokból a művelődés egészének mélyebb gazdasági összefüggéseit feltárni kívánó elemzésekhez vezessen az elmélettörténeti út. *Azonban az oktatás-gazdaságtani kutatásokban is sajátos módon tovább élt a gazdaság és művelődés dualisztikus felfogása, csak itt éppen az oktatás és a művelődés egyéb területei polarizálódtak.* Pedig az oktatási területek rendszerelemzése, az oktatás gazdasági és szociológiai problémái már túlmutatnak az oktatás és gazdasági tevékenységek kettős összefüggésrendszerén, és magukban hordozzák a művelődés egyéb területeinek gondjait is. *A művelődés gazdasági összefüggéseinek vizsgálatát végső soron a társadalmi célrendszerek kritikai elemzése és a művelődési hálózat napi gazdasági problémái váltották ki.* Most nem térek ki a művelődés gazdasági kérdéseivel különböző tőkés és szocialista országokban foglalkozó kutatók nézeteinek és a kutatások eredményeinek áttekintésére, kritikai feldolgozására, csupán megpróbálom röviden összefoglalni, hogy *hazánkban milyen főbb kérdéskörökre kell kiterjedni az ilyen jellegű vizsgálatoknak.* E cikk első fejezetében leírt kultúra, kulturális szféra és kulturális irányítás fogalmakra támaszkodva véleményem szerint *a művelődés-gazdaságtan az alábbiakat foglalja magában* (s itt a „tan" szó csupán a kialakult magyar szóhasználat miatt szerepel):

– a kulturális értékek, javak és szolgáltatások megőrzésében, fenntartásában, előállításában és terjesztésében részt vevő vállalatok, intézmények, intézetek és szervek gazdálkodását;

– a kulturális értékek, javak és szolgáltatások társadalmi termelésének, elosztásának és fogyasztásának általános és speciális gazdasági kérdéseit;

– a politikai gazdaságtan és az ágazati gazdaságtanok területéről származó elméleti és módszertani ismeretek alkalmazását a művelődési folyamatok elemzése, tervezése és igazgatása során;

– az egyes családok, közösségek stb. művelődési formáinak, lehetőségeinek és folyamatainak általános gazdasági vetületeit. *Véleményem szerint a művelődés-gazdaságtannak mint szemléletnek és mint a társadalmi fejlődés magyarázójának* általános gazdaságelméleti jellege is, jelentősége is lehet: az emberi teljesség kibontakoztatása, a társadalmi célrendszer szemszögéből írja le és magyarázza a gazdaság működését. Tehát miután feltette a kérdést: mi magyarázza meg hosszabb idő távlatában a gazdasági és társadalmi *fejlődést,* fel kell tennie a kérdést: milyen magyarázatot és stratégiát biztosítunk ahhoz, hogy a társadalmi fejlődés céljait megközelítsük, illetve elérjük.

A művelődés-gazdaságtan alapkérdései:

– megtérülnek-e és hogyan, hosszabb távon egy magasabb szintű termelékenységben, egy gyorsabb gazdasági növekedésben, illetve minőségileg magasabb színvonalú termékekben, az életmód bővített újratermelésében a művelődésbe befektetett összegek;

– mit tekinthetünk egyáltalán a művelődésbe befektetett összegeknek;

– a művelődésbe fektetett összegek hogyan és milyen szerkezetben szolgálják leginkább a munka és életkörülmények javulását, az életmód változását;

– mit kell tennie a gazdaságnak, a gazdasági vezetésnek ahhoz, hogy a társadalom vagy a társadalom egyes rétegei, csoportjai a kívánt művelődési célokat a kívánt szinten érjék el; a lehetséges stratégiák közül melyeket kívánatos, melyeket célszerű választani ahhoz, ha a gazdasági vezetés a művelődést elő kívánja segíteni;

– a művelődés-gazdaságtanon belül hogyan lehet összeegyeztetni lényegében véve nagyon eltérő területek szempontjait: az esztétikai, minőségi értéket és a gazdasági feltételekben és lehetőségekben meghúzódó korlátokat.

És ennél a kérdésnél már a statisztikai mérhetőség problémájánál

vagyunk: *lényegében véve döntően mennyiségi jellegű input tényezők* (ráfordítások: kulturális objektumok száma és felszereltsége, pénz, munkaerő) *és döntően minőségi jellegű output tényezők* (eredmények esetén nem elegendő csak a mennyiséget nézni, hiszen sokkal lényegesebb a terítés, a hatás, a kulturális tartalom) *kapcsolatának megállapításáról van szó!*

A művelődés-gazdaságtanban a *politikai gazdaságtan* alapfogalmai sok tekintetben bővülnek, illetve más értelmet nyernek. Így a *termelés* egyrészt mint valóban termelés, előállítás szerepel, másrészt – gazdasági szempontból is –, mint alkotást kell figyelembe venni. Így például *ha az alkotóművészet gazdasági támogatását vizsgáljuk, igen nehezen választható el az alkotás, az elosztás, a forgalmazás és a fogyasztás támogatása.*

Az elosztás fogalma is bővül, hiszen a kulturális javak elosztását, közlését számos exogén, gazdaságon kívüli elem befolyásolja, illetve határozza meg. (Társadalmi tudat, osztály- és rétegviszonyok, uralkodó ideológia, kultúrpolitikai preferenciai rendszer, ízlés, műveltségi szint stb.) *A fogyasztás* fogalmába itt az elsajátítás, befogadás is beletartozik, nemcsak a megvásárlás vagy juttatás. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a számadatokkal kimutatható kulturális fogyasztás szociológiai elemzés nélkül nem tekinthető valóságban fogyasztásnak, pláne nem befogadásnak.

A művelődés-gazdaságtan témakörén belül olyan elméleti jellegű kutatásokat kell végezni, amelyek során fő vonalaiban kiderül, hogy *a legjelentősebb közgazdasági iskolák hogyan értékelték a kulturális szféra gazdasági aspektusait. Fel kell tárni, hogy a gazdasági növekedés tényezőit elemző munkák milyen helyet tulajdonítanak a művelődésnek a gazdasági növekedésben.* Itt tehát nemcsak a tudományos kutatások, oktatás és szűkebb értelemben vett szakmastruktúra szerepéről van szó, hanem az ezek hátteréül szolgáló művelődési folyamatokról, ezek intézményrendszeréről stb.

Vizsgálni kell *a szocialista kultúra, kulturális forradalom,* „szocialista felvilágosodás" tartalmi *összefüggéseit a gazdaságirányítási rendszerek és a gazdaságfejlesztési típusok jellemzőivel.* A gazdasági fejlettség színvonala, a gazdasági struktúra és a gazdasági növekedés üteme általában milyen összefüggésben van a művelődéssel. Milyen típusú kultúra milyen típusú gazdasági növekedésnek és irányítási szisztémának kedvez és fordítva.

A távlati kutatás három különböző, de egymással szorosan össze-

függő irányt tételez fel. *Elméleti-módszertani kutatás,* melynek során a fenti kérdéskörökre kell választ adni, illetve ki kell dolgozni azokat a speciális módszereket, amelyek a kultúra gazdasági elemzéséhez szükségesek. Fontos az ökonometria és társadalomstatisztika tanulmányozása abból a szempontból, hogy módszereik hogyan alkalmazhatók a kulturális szféra vizsgálatánál, az összefüggések feltárásánál és magyarázatánál. Ugyancsak ide tartozik annak tanulmányozása, hogy *az eddigi prognózismódszerek, hogyan és milyen feltételekkel alkalmazhatók a kulturális folyamatok előrejelzésére.*

A hazai tényfeltárás során először a már meglevő statisztikai adatok új szempontból való elemzésére törekszünk. Így elsősorban a következő főbb témakörökön belül kell elemzéseket végezni: a kulturális szféra irányításának szisztémája, a pénzügyi-gazdasági szabályozás rendszere; a kulturális javak termelésének, elosztásának gazdasági jellemzői és sajátosságai; a kulturális szférára fordított központi pénzeszközök és egyéb források alakulása, a felhasználás elemzése; a kulturális beruházások aránya az összes beruházásokon belül és ezek szerkezete; bérezés és társadalmi presztízs a kulturális szférában. Vizsgálni kell, hogy a népgazdasági tervekben hogyan jelentek meg a társadalom művelődéspolitikai célkitűzései, milyen összefüggés van a deklarált célok és a ráfordítás-tervezés között.

A nemzetközi összehasonlításnak először a szocialista országok művelődéspolitikájára, illetve a finanszírozás általános szisztémáinak elemzésére kell irányulni, majd pedig az egyes kulturális tevékenységi formák, intézményhálózatok, a termelés és fogyasztás statisztikai jellemzőinek összehasonlító feltárására.

Ugyanezt később ki kell terjeszteni az európai államokra is. Természetesen a legnagyobb nehézségekre a nemzetközi összehasonlítás során kell számítani, hiszen az eltérő számbavételi, nyilvántartási és besorolási rendszerek ma még sokszor szinte lehetetlenné teszik az összehasonlítást.

A művelődés-gazdaságtani vizsgálatok során a legnagyobb nehézséget *a számbavétel és a mérhetőség* okozza.

A közgazdász többek között azt akarja meghatározni, hogy a gazdasági növekedésre és gazdasági fejlődésre milyen hatással vannak a kulturális ráfordítások és a kulturális eredmények: ezek milyen szerkezetben állanak rendelkezésre; milyen szerkezet és mennyiség kívánatos. Ezt a megállapítást így bonthatjuk fel:

a) a kulturális ráfordítások és eredmények hatása a gazdasági növekedésre, illetve fejlődésre, ehhez azonban tudni kell, milyen

b) a kulturális ráfordítások és eredmények kapcsolata,

c) a kulturális ráfordítások részaránya a nemzeti jövedelemből,

d) a kulturális eredmények (mármint a mennyiségileg jellemezhető eredmények) részaránya a fogyasztásban.

Ha bármilyen részletes adatsor rendelkezésünkre áll, kétféle elemzési módszert követhetünk.

a) Adatainkat nemzetközi összehasonlításban vizsgáljuk, megfelelő fejlettségi szintű gazdaságokat állítva egymás mellé (tehát nem azonos időszak gazdaságait, hanem azonos fejlettségi szinteket, de az időbeli eltolódásokra figyelmet fordítva: azaz nem a mai magyar adatokat hasonlítjuk például a mai angol adatokhoz, hanem a mai magyar adatokat a megfelelő fejlettségi szinten álló Angliáéhoz).

b) Adatainkat a vizsgált rendszeren belül elemezzük.

A nemzetközi összehasonlítás nehézségei:

Az első problémakör: nincs egy olyan elfogadott kultúradefiníció, amely lehetővé tenné, hogy azonos adatgyűjtéseket végezzenek különböző országokban.

A második problémakör: a működő kulturális rendszerek, ágazatok más-más tartalommal folytatják munkájukat, így a statisztikai adatok összevetése messzemenően félrevezethető lehet.

A harmadik problémakör: alig van olyan ország, ahol megfelelő ráfordítási adatbázis lenne a kulturális szféráról. Ennek oka egyrészt társadalmi és tudománytörténeti: csak most ébred igazán e terület tudományos vizsgálata iránti igény, a mai igényeknek megfelelő adatgyűjtés nem létezett vagy nem létezik. (Nálunk sem!) Másrészt politikai: az egyes országok nem szívesen adnak ki adatokat akkor, amikor feltételezik, hogy ezek rájuk nézve kedvezőtlen következtetések levonására is alkalmazhatók. (Említhetem magunkat is, de például Hollandiában titkosak a részletes ráfordítási adatok.)

A kulturális statisztikának mindenekelőtt biztosítani kell a *jelenlegi szituáció* vázolását (különös tekintettel azokra a különbségekre, amelyek a kulturális szféra egy-egy területén a különböző társadalmi csoportok között érzékelhetők), és a működési *mechanizmus leírását*, információit szolgáltatva azokról a lényeges tényezőkről, amelyek a kulturális fejlődést befolyásolják.

Milyen ráfordítási adatok kellenének?

Első csoport:

- az állam kulturális területen eszközölt beruházásai, a kulturális támogatások, fenntartás;
- a vállalatok, szövetkezetek, szervek, intézmények, intézetek kulturális beruházásai, támogatások, fenntartás;
- a kulturális intézmények, intézetek, kulturális termelő és szolgáltató vállalatok bevételei;
- a lakosság kulturális kiadásai;
- a források, közvetítők és közvetlen kulturális területek közötti input-output kapcsolatok rendszere.

Második csoport:

- a kulturális szférában alkalmazott munkaerő mennyisége és szakképzettsége;
- a szakképzett kulturális dolgozók és a kisegítő munkatársak aránya (például egy-egy művelődési házban a szakképzett népművelőkre jutó technikai és kisegítő munkatársak aránya);
- a „bedolgozók" aránya.

Harmadik csoport:

- a kulturális objektumok száma és szerkezete kulturális területenként;
- ezek felszereltsége és mennyiségi mutatókban is kifejezhető minősége.

Most foglaljuk össze vázlatosan azt, hogy a *kulturális fejlesztés távlati tervének* kidolgozását milyen lépésekben segíthetik elő a művelődés-gazdaságtani jellegű kutatások.

– A gazdálkodás és a művelődés dualisztikus felfogása a kapitalizmusban totálissá vált. A polarizált felfogás – részben a termelőerők fejletlenségéből fakadóan – a szocialista társadalomban is tovább él, gyakorlatilag és szemléletileg egyaránt. Fel kell tárni, hogy a kultúra- és művelődéselméleti kutatások milyen következtetésre jutottak a dualisztikus felfogás változását, illetve a változás szükségességét illetően. Elméletileg – filozófiai megközelítésben – mi a művelődés, művészet, közművelődés szerepe a társadalmi fejlődésben és az egyes ember fejlődésében.

– Elemezni kell az eddigi művelődéspolitikai határozatok, irányzatok, fejlesztési elképzelések és a középtávú tervek összhangját. Hogyan tükröződtek a művelődéspolitikai elképzelések magukban a tervekben? Elemezni kell, hogy a gazdasági fejlődés és fejlesztés extenzív és intenzív periódusa milyen összefüggésben van a kulturális fej-

lődés és fejlesztés egyes szakaszaival. Milyen várható követelményeket támaszt fő vonalaiban az intenzív fejlesztési periódus, hol és mennyiben kell eltérni az ötéves tervek által már behatárolt, de távlati szempontból spontánnak nevezhető úttól?

– Elemezni kell a kulturális ráfordítások és eredmények alakulását globálisan, majd pedig a lehetséges részletezettséggel szakágazati szinten, kiegészítve az összes forráselem (lakossági és vállalati ráfordítás is) vizsgálatával.

– A szabályozó rendszer és a működési mechanizmus kritikai vizsgálatának fel kell tárni, hogy mennyiben szolgálták a művelődéspolitikai célkitűzéseket és a társadalomfejlesztési globális célokat. Felül kell vizsgálni a kulturális cikkek és szolgáltatások árszabályozásának és árpreferencia rendszerének eddigi mechanizmusát és alapelveit.

– Elemezni kell a tőkés és szocialista országok művelődéspolitikáját, a kulturális szféra szerkezetét és a működés mechanizmusát.

– Össze kell hasonlítani a szocialista országok távlati kulturális terveit.

– Fel kell tárni a kulturális szféra és az infrastruktúra, illetve a kulturális szféra és a hozzá szorosan kapcsolódó termelőtevékenységek kapcsolatának mélyebb összefüggéseit.

– Össze kell foglalni a művészet- és művelődésszociológiai kutatások eredményeit abból a szempontból, hogy milyen következtetéseket vonnak le a művészet társadalmi szerepéről, a művészeti értékek befogadásának hatásmechanizmusáról, a művelődési folyamatok jellegéről, változási tendenciáiról, a művészetek és a közművelődés kapcsolatáról.

– Elemezni kell, hogy az életmód és szabad idő, a társadalmi struktúra és oktatás problémáival foglalkozó leglényegesebb szociológiai kutatások milyen problémákat fogalmaztak meg a művelődéssel kapcsolatban, milyen változási tendenciákat és társadalmi igényeket jeleznek.

– Össze kell foglalni a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos leglényegesebb elméleti alapvetések és gyakorlati (empirikus) következtetések kulturális, művelődési vonatkozásait; fel kell vázolni, hogy a hazai eredmények mit állapítanak meg a TTF társadalmi feltételeinek művelődési követelményeiről.

– A kulturális intézményekkel kapcsolatos szociológiai és egyéb felmérések – például jelentések, KNB-vizsgálatok (múzeum, vállalati

kulturális ráfordítások stb.) – leglényegesebb következtetései, a feltárt és azonos jellegű problémák összegező feldolgozása is szükséges.

Mindezek után el kell jutni oda, hogy a kutatók összefoglalják azokat a – tudományos elemzésekből leszűrhető – tapasztalatokat, amelyek a távlati kulturális fejlesztési koncepciót megalapozzák. Végül *a szocialista társadalom történelmi perspektívájának, illetve a várható társadalmi-gazdasági fejlődés egészének rendszerébe ágyazottan ki kell dolgozni a szocialista kultúra olyan gazdaságilag is megalapozott modelljét, amely a távlati tervben, illetve a középtávú tervekben – mint cselekvési programokban – realizálódhat és realizálása kívánatos.*

Kultúra és közösség, 1977. 3. sz.

VI. A marxizmus—leninizmus klasszikusai a kultúráról

(FORRÁSMEGJELÖLÉS)

Engels: A természet dialektikája. (A munka része a majom emberré válásában)
Marx és Engels Művei. 20. köt. 449–459. old.
(In: Marx–Engels Válogatott Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 368–377. old.)
Marx: A tőke. (Munkafolyamat és értékesítési folyamat)
Marx és Engels Művei. 23. köt. 168–187. old.
Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. (Az elidegenült munka)
Kossuth Könyvkiadó 1962. 44–55. old.
(In: Marx–Engels Válogatott Művei. 1. köt. 19–29. old.)
Marx: Bérmunka és tőke.
Marx és Engels Művei. 6. köt. 386–412. old.
(In: Marx–Engels Válogatott Művei. 1. köt. 228–251. old.)
Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.
Marx és Engels Művei. 46/II. köt. 168–170., 174–175. old.
(In: Marx–Engels Válogatott Művei. 2. köt. 536–553. old.)
Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. (Bevezetés)
Marx és Engels Művei. 1. köt. 378–391. old.
(In: Marx–Engels Válogatott Művei. 1. köt. 7–18. old.)
Marx és Engels: A német ideológia.
Marx és Engels Művei. 3. köt. 23–36. old.
(L. in Marx–Engels Válogatott Művei. 1. köt. 74–129. old.)
Marx: A gothai program kritikája.
Marx és Engels Művei. 19. köt. 11–30. old.
(In: Marx–Engels Válogatott Művei. 3. köt. 163–180. old.)
Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához.
Marx és Engels Művei. 13. köt. 174–176. old.

(In: Marx–Engels: Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó 1966. 29–31. old.)
Marx: Értéktöbblet-elméletek I. rész.
Marx és Engels Művei. 26/I. köt. 248–251., 364–365., 373. old.
(In: Marx–Engels: Művészetről, irodalomról. 81–87. old.)
Lenin: Mi a teendő?
Lenin Összes Művei. 6. köt. 23., 157–158. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó 1966. 37–39. old.)
Lenin: A párt szervezete és a pártos irodalom.
Lenin Összes Művei. 12. köt. 93–98. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 42–47. old.)
Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotórésze.
Lenin Összes Művei. 23. köt. 40–47. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 242–247. old.)
Lenin: A munkásosztály és a nemzeti kérdés.
Lenin Összes Művei. 23. köt. 149–150. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 256–257. old.)
Lenin: Levél A. M. Gorkijnak.
Lenin Összes Művei. 48. köt. 237–240. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 268–271. old.)
Lenin: Levél A. M. Gorkijnak.
Lenin Összes Művei. 48. köt. 241–244. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 273–276. old.)
Lenin: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban.
Lenin Összes Művei. 24. köt. 116–129. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 277–291. old.)
Lenin: A kapitalizmus és a sajtó.
Lenin Összes Művei. 25. köt. 5–8. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 300–303. old.)
Lenin: Hogyan szervezzük meg a versenyt?
Lenin Összes Művei. 35. köt. 195–199. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 331–335. old.)
Lenin: Előadói beszéd az OK(b)P hetedik kongresszusán.
Lenin Összes Művei. 36. köt. 43–44. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 336–337. old.)
Lenin: Újságaink jellegéről.
Lenin Összes Művei. 37. köt. 84–86. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 349–351. old.)

Lenin: A „demokráciáról" és a diktatúráról.
Lenin Összes Művei. 37. köt. 367–371. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 354–359. old.)
Lenin: Az OK(b)P programjának tervezete. A proletárdiktatúra fő feladatai Oroszországban.
Lenin Összes Művei. 38. köt. 91–93. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 379–382. old.)
Lenin: A szovjethatalom sikerei és nehézségei.
Lenin Összes Művei. 38. köt. 51–56. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 386–392. old.)
Lenin: Üdvözlő beszéd az I. összoroszországi iskolán kívüli oktatási kongresszuson.
Lenin Összes Művei. 38. köt. 321–324. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 393–396. old.)
Lenin: A nagy kezdeményezés.
Lenin Összes Művei. 39. köt. 13–23. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 399–409. old.)
Lenin: Levél A. M. Gorkijnak.
Lenin Összes Művei. 51. köt. 25–28. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 420–424. old.)
Lenin: Beszéd a kormányzósági közoktatási osztályok iskolán kívüli oktatási alosztályvezetőinek III. összoroszországi tanácskozásán.
Lenin Összes Művei. 40. köt. 154–157. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 432–435. old.)
Lenin: Az ifjúsági szövetségek feladatai.
Lenin Összes Művei. 41. köt. 284–303. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 441–459. old.)
Lenin: A proletárkultúráról.
Lenin Összes Művei. 41. köt. 319–320. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 462–463. old.)
Lenin: Naplójegyzetek.
Lenin Összes Művei. 45. köt. 362–367. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 514–519. old.)
Lenin: Inkább kevesebbet, de jobban.
Lenin Összes Művei. 45. köt. 387–389. old.
(In: Lenin: Művészetről, irodalomról. 524–527. old.)
Lenin: Beszéd a kormányzósági és kerületi népművelési osztályok mellett működő politikai felvilágosítási bizottságok összoroszországi konferenciáján.

Lenin Összes Művei. 41. köt. 377–386. old.
Lenin: Üdvözlet a magyar munkásoknak.
Lenin Összes Művei. 38. köt. 373–377. old.
Lenin: A szövetkezetekről.
Lenin Összes Művei. 45. köt. 368–375. old.
Lenin: Levél I. V. Sztálinnak a rádiótechnika fejlesztéséről.
Lenin Összes Művei. 45. köt. 194–195. old.
Lenin: A petrográdi nyilvános könyvtár feladatairól.
Lenin Összes Művei. 35. köt. 131–132. old.

TARTALOM

I. DOKUMENTUMOK 7

Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei (1958. július 25.) 9
A párt feladatai a társadalmi tudat, a kultúra és az életmód fejlesztésében 31
Az MSZMP Központi Bizottságának Tudománypolitikai Irányelvei (1969. június 27.) 35
Az MSZMP Központi Bizottságának határozata az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól (1972. június 14–15.) 72
Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a közművelődés fejlesztésének feladatairól (1974. március 19–20.) 95
Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban (1966. június–július) 112
1976. évi V. törvény a közművelődésről 147

II. KULTÚRA ÉS TÁRSADALOM 159

1. Munka – szabadidő 161

Fukász György: A munka fogalma, szellemi és fizikai munka 161
Joffre Dumazedier: A szabad idő kulturális forradalma és permanens nevelés az ipari társadalmakban 201
Szalai Sándor: A szabad idő problémái a különböző társadalmi berendezkedésű országokban 217
Szántó Miklós: Szabad idő és életmód 224

2. Kultúraelmélet 233

A. Gramsci: Marxizmus, kultúra, művészet 233
E. Markarjan: A marxista kultúraelmélet alapvonalai 238
Hermann István: A mai kultúra problémái 267
Köpeczi Béla: A kultúráról a kapitalizmusban és a szocializmusban 294
Vitányi Iván: A szocialista művelődés elméletéhez 299

3. Kulturális forradalom 326

Lukács György: Lenin és a kultúra kérdései 326
Forradalom-e a kulturális forradalom? 343

Óvári Miklós: Kulturális forradalmunk három évtizede 354
Szabolcsi Miklós: A szocialista világkultúráról 373

4. Tudományos-technikai forradalom 383

Ember – tudomány – technika 383
Huszár István: A tudományos-technikai forradalom marxista elméletéhez 432
Aradi Nóra–Fukász György: A technika hatása a művészetre 448

5. Művészet és társadalom 478

A. Lunacsarszkij: A művészet és a kommunizmus 478
Aczél György: Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése 482
Tóth Dezső: Mai irodalmunk – mai életünk 511
Aczél György: Politika, művészet, alkotás 531
Poszler György: Ember és művészet 554
A művészeti érthetőség, közérthetőség 571
Agárdi Péter: Művészetkritika és közművelődés 589
Poszler György, Művelődéspolitika és művészeti nevelés 606
Az ízlés 623

III. A SZOCIALISTA MŰVELTSÉG SZERKEZETE 639

Berend T. Iván: Gazdaság – műveltség – társadalomtudomány 641
Marx György: Gyorsuló idő 670
Aczél György: Tudománypolitikánk és a társadalomtudományok néhány kérdése 694
Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői 716
H. Schiller: Manipuláció és előre gyártott tudat 753

IV. TÁRSADALMUNK TAGOZÓDÁSA – ÉLETMÓD 775

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegeződése 777
Kovács Ferenc: A munkásosztály fogalmáról 806
Kovács Ferenc: Az osztályok közeledésének néhány problémája 855
Huszár Tibor: Szellemi munkások, értelmiségiek, diplomások 875
Losonczi Ágnes: Az életmódkutatás elviről. Felfogásunk az életmódról 896
Rácz Albert: A lakossági jövedelmek és a jövedelemarányok alakulása 907
A szocialista életmód 923
Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember 940

V. KÖZMŰVELŐDÉS 965

Földes Ferenc: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon 967
Székely Endréné: A nevelés szerepe a társadalom szocialista átalakulásában – átalakításában 984

Iskola és társadalom 1010
Biró Vera–Csoma Gyula–Fukász György–Pápai Béla: A magyar felnőttnevelés szerkezeti vázlata 1039
Aczél György előadói beszéde az országos közművelődés-politikai tanácskozáson 1063
Pozsgay Imre: A művelődés minden állampolgár joga, lehetősége és feladata 1085
Kornidesz Mihály: Eligazítani napjaink kérdéseiben 1100
Takács Kálmán: Munkahelyi vezetők a közművelődésben 1108
Tóth Dezső: Szórakoztatás – közművelődés 1120
Művészet és szórakozás 1127
Koncz Gábor: Mi a művelődésgazdaságtan? 1140

VI. A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAI A KULTÚRÁRÓL (Forrásmegjelölés) 1167

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda, 80.0182 – Budapest 1980. – Íves magasnyomás
Felelős vezető Soproni Béla vezérigazgató
A kötetet szerkesztette Hargitai György
A borító és a kötésterv Bereczki Gábor munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő Rákos Kata
Terjedelme 73,5 (A/5) ív